PRANAS ČEPĖNAS

NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS ISTORIJA

II TOMAS

IŠLEIDO DR. KAZIO GRINIAUS FONDAS
1986

Library of Congress Catalog Card Number 77-553539

PRANAS ČEPĖNAS, A HISTORY OF MODERN LITHUANIA:
Vol. II. The Struggle for Independence, Chicago, 1986

Spaudai parengti padėjo
ALBINA SIRUTYTĖ-ČEPĖNIENĖ

Spaudė M. Morkūno spaustuvė, 3001 W. 59th St., Chicago, Ill. 60629

PRATARMĖ

Mano parašytasis Naujųjų laikų Lietuvos istorijos *antrasis tomas, istorinio laiko požvilgiu, apima labai neilgą tarpsnį, vos aštuonetą metų (1914-1922). Tačiau įvykių gausa, įvairumu ir jų svarba atsteigiant nepriklausomą Lietuvos valstybę šie metai buvo lemtingi. To meto mūsų jaunų politikų ryžtingumas ir pasitikėjimas savo pajėgumu bei sugebėjimais pradėti sunkią diplomatinę kovą dėl Lietuvos nepriklausomybės, bet svarbiausia, pasitikėjimas savo tautos žmonėmis, ypač lietuvišku kaimu, stebino visus. Taip pat valstietiško jaunimo ryžtas ginti savo krašto laisvę ir priešintis bet kurios svetimos valstybės pasikėsinimams į Lietuvos nepriklausomybę nemažiau stebino didžiųjų valstybių atstovus, draugingus ir priešiškus, kurie sekė tų metų įvykius Pabaltijyje.*

Amžių bėgyje nuolat vyko karai, tautų pavergimas. Drauge vyko ir nukariautų, pavergtų, naikinamų tautų pasipriešinimas ir pastangos nusikratyti pavergėju. Laisvės kovos visada yra idėjiškos ir reikalaujančios daug ryžto bei kraujo aukų. Ne mažiau ryžto, sugebėjimo ir aukų reikia išsikovotą laisvę išlaikyti.

Jau nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios — nuo 1914 m. — pats sąmoningai išgyvenau karo pradžią Lietuvoje, stebėjau žmonių nuotaikas ir girdėjau apie pabėgėlių gausumą ir jų vargus. Kaip gimnazistas, pabėgėlis, atsidūriau Voroneže. Ten išgyvenau 1917 m. revoliuciją Rusijoje, trumpą laisvėjimo laikotarpį su viltimi kad laisvę sulauks ir Rusijos carų pavergtos tautos. Išgyvenau 1917 m. spalio mėn. įvykdytą bolševikinį perversmą, Rusijos Laikinosios vyriausybės išvaikymą ir visų laisvių suvaržymą. Stebėjau lietuvių organizuotumą ir politinę veiklą Rusijoje, o atsiradus galimybei — pabėgėlių pastangas kuo greičiau sugrįžti į Lietuvą. Kaip moksleivis ir pats grįžau į tėviškę.

Grįžęs iš Rusijos, patyriau apie vokiečių okupacijos žiaurumus ir rekvizicijų naštą. Netrukus daugiau sužinojau apie Lietuvos Valstybės Tarybos darbus, Vasario 16 d. akto paskelbimą ir savosios vyriausybės organizavimą.

1918 m. rudenį įstojęs į Šiaulių gimnaziją, asmeniškai išgyvenau pirmąją bolševikų okupaciją ir Šiaulių gimnazistų pastangas savąją gimnaziją apginti. Baigęs gimnaziją, du metu tarnavau Lietuvos kariuomenėje, kurį laiką buvau gen. V. Nagevičiaus sekretoriumi. Teko būti kariuomenės dalinyje Vilniuje kada gen. Želigowski, sulaužęs Suvalkų sutartį, užėmė Vilnių. Mačiau ir drauge išgyvenau mūsų jaunų kareivių nuotaikas ir gyvai atsimenu Vilniaus krašto žmonių liūdesį lydint mus, jaunus kareivius, pasitraukiančius iš Vilniaus krašto.

Toliau, tarnaudamas kariuomenėje Kaune, jau galėjau atidžiai sekti Steigiamojo seimo sušaukimą ir jo darbus. Sekiau mūsų politinių partijų veiklą ir jų vadų darbus kuriant Lietuvos valstybę. Ypač domėjausi žemės reforma ir švietimo sistemos organizavimu. Taigi, nepriklausomos Lietuvos atsteigimas buvo ir mano asmeniškų išgyvenimų dalis.

Šis mūsų netolimos praeities laikotarpis akivaizdžiai parodo, kad Lietuvos valstybės atstatymas, vyriausybės sudarymas, skubus savos kariuomenės suorganizavimas ir viso krašto valdymo sistemos sukūrimas nebuvo vien atskirų, nors ir labai gabių asmenų darbas,, bet tiesiog visos tautos sąmoningas, vieningas bei aktyvus dalyvavimas visuose nepriklausomos valstybės atkūrimo darbuose.

Rašydamas Naujųjų laikų Lietuvos istoriją *— pirmąjį ir antrąjį tomą — nuolat turėjau galvoje objektyvumą. Esu giliai įsitikinęs, kad istorinių faktų nereikia nei nutylėti, nei iškreipti ar klastoti, nepaisant ar jie mums malonūs ar ne. Taip pat esu giliai įsitikinęs, kad jau pats laikas ir mums patiems šio laikotarpio istoriją rašyti, nes jau lenkai, vokiečiai ir kiti, siauriau ar plačiau, šį mūsų istorijos tarpsnį yra savo veikaluose palietę.*

Kada jau yra paskelbti Pirmojo pasaulinio karo archyviniai dokumentai, tai jau yra pakankamai duomenų apie šio laikotarpio įvykius ir faktus rašyti objektyviai, nes galima remtis atspausdintais, įvykius nulėmusiais dokumentais, o ne vien tik dalyvių atsiminimais.

Gaila, kad dabar Sovietų Rusijos okupuotos Lietuvos tuometiniai mūsų valstybinių įstaigų bei organizacijų archyvai man nebuvo prieinami, išskyrus jų nuotrupas. Vienok ir JAV Kongreso bibliotekoje ir British Museum Anglijoje ir kitose laisvojo pasaulio universitetų bei miestų bibliotekose yra sukaupta daug to meto lietuviškos, rusiškos, lenkiškos, vokiškos ir kitomis kalbomis Lietuvą liečiančios spaudos, Rusijos dūmos ir mūsų Steigiamojo seimo stenogramos, bei kitokios vertingos medžiagos.

Be to, ir okupuotoje Lietuvoje išspausdinamuose istoriniuose veikaluose, nors ir pagal partijos reikalavimus parašytuose, atidžiai juos skaitant, galima surasti ir patikrinti vieną kitą reikalingą faktą, nors ir tendencingai

interpretuojamą, ypač kada pasiremiama Lietuvos užsienio reikalų ministerijos archyvine medžiaga.

Nors ir labai glaustai, mūsų istorikai A. Šapoka, V. Sruogienė ir kiti, žymiai anksčiau už mane, yra bandę šį laikotarpį aprašyti. Planavo ir Z. Ivinskis visuotinę Lietuvos istoriją parašyti, o ir Lietuvių Fondas jau dešimtmetis sielojasi pilnutinę Lietuvos istoriją išspausdinti, įimant net ir vėliausiąjį Sovietų Rusijos okupacijos laikotarpį. Todėl esu labai dėkingas dr. Kazio Griniaus Fondui, paskatinusiam mane Naujųjų laikų Lietuvos istoriją *parašyti ir dr. A. Šabanienei-Wells, davusiai lėšas ją išspausdinti.*

Be mano paties surinktos gausios medžiagos, man nuolat talkino, suieškodami įvairiose bibliotekose bei kitokiose mokslo institucijose ir atsiųsdami reikalingas ištraukas: kun. Povilas Dilys, Vladas Jackūnas, dr. Vincas Maciūnas, dr. Antanas Rukša ir inž. Juozas Vilčinskas. Jiems esu ypatingai dėkingas. Taip pat įvairios medžiagos parūpino ir man atsiuntė dr. Petras Jonikas, Bronius Kviklys, Kostas Ostrauskas, Liudvikas Šmulkštys, latviškus tekstus išvertė Vera ir Petras Effertai, o žemėlapius braižė Stasys Krūvelis ir Alfonsas Burokas. Jiems visiems nuoširdžiai dėkoju. Taip pat dėkoju ir Jurgiui Jašinskui už nelengvo rankraščio perrašinėjimą.

Bebaigiant rašyti šį Naujųjų laikų Lietuvos istorijos *antrąjį tomą, mano sveikatai pablogėjus, galutinai rankraštį techniškai tvarkė ir spaudai rengė mano žmona Albina, o praktiškais patarimais ir kritiškomis pastabomis įsijungė mano dukra Ina ir žentas Vytautas. Už jų didelę talką jiems labai dėkoju.*

Pranas Čepėnas

1980 m. rugsėjo 14 d.

LEIDĖJO ŽODIS

Prieš keletą metų dr. Kazio Griniaus Fondas užsibrėžė išleisti Prano Čepėno parašytą trijų tomų Naujųjų laikų Lietuvos istoriją, *kurios pirmasis tomas buvo išspausdintas 1977 metais.*

Naujųjų laikų Lietuvos istorijos *autoriui Pranui Čepėnui mirus, antrojo tomo spausdinimas nusitęsė, nes pasirodė, kad techniško parengimo darbo buvo likę daugiau, negu buvo manyta. Kiek įmanoma buvo patikrintos nuorodos, lentelės, sudarytos įvairios rodyklės, vardynas ir kita. Tačiau norime pabrėžti, kad, išskyrus tokį sutikrinimą ir rašybos suvienodinimą, rankraštis niekur nebuvo pakeistas. Numatytas šios istorijos trečiasis tomas liko neparašytas ir nebebus išleistas.*

Dėkojame visiems iš anksto šią istoriją užsisakiusiems ir knygos išspausdinimo laukusiems.

1983 metų pavasarį suėjo 100 metų nuo Aušros *pirmojo numerio pasirodymo. Mums labai malonu, kad* Aušros *šimtmetinės sukakties proga galime išspausdinti Prano Čepėno* Naujųjų laikų Lietuvos istorijos *antrąjį tomą. Šie du tomai ryškiai parodo, jog atgimimo laikotarpis ir draudžiamoji spauda turėjo didelės reikšmės, išugdydama daugelį susipratusių lietuvių, kurie ryžosi kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės.*

Antrojo tomo leidimą taip pat stipriai moraliniai ir medžiagiškai parėmė dr. Alvina Šabanienė, didžiajam lietuviškos knygos mylėtojui neužmirštamam dr. Juozui Šabanui pagerbti, jo penkioliktųjų mirties metinių proga. Užtat reiškiame nuoširdžią padėką dr. Alvinai Šabanienei.

Labai dėkojame Albinai Sirutytei-Čepėnienei ir dr. Inai Čepėnaitei-Užgirienei už techninišką šio tomo paruošimą bei Algirdui Čepėnui už talką antrąjį tomą spausdinant.

Už spaudos darbus dėkojame dr. Mykolui Morkūnui, Klementui Dėdelai, Henrietai Vepštienėi ir Aleksandrui Pakalniškiui, jn.

Dr. Kazio Griniaus Fondo Valdyba

TURINYS

ŽEMĖLAPIŲ SĄRAŠAS

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

LENTELIŲ SĄRAŠAS

SANTRUMPOS

a. amžius
adv. — advokatas
aps. — apskritis
d. — diena
dol. — doleris
dr. — daktaras
g — gramas
gen. — generolas
gub. — gubernija
ha — hektaras
inž. — inžinierius
JAV — Jungtinės Amerikos Valstybės
kan. — kanauninkas
kg — kilogramas
km — kilometras
km² — kvadratinis kilometras
kpt. — kapitonas
kt. — kitas, kita, kiti
kun. — kunigas
Lit-Bel — Lietuvos-Gudijos Sovietinė respublika (sudaryta iš žodžių Litva-Belorusija)
lt. — leitenantas
LTSR — Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika
m. — metai
mėn. — mėnuo
mil. — milijonas
mjr. — majoras
nr. — numeris
pan. — panašiai
pirm. — pirmininkas
plk. — pulkininkas
POW — Polska Organizacja Wojskowa, peoviakai
prof. — profesorius
psl. — puslapis
pvz. — pavyzdžiui
rb. — rublis
RTFSR — Rusijos Tarybų Federatyvinė Socialistinė Respublika
t. — tomas
t.y. — tai yra
t.t. — taip toliau
val. — valanda
vysk. — vyskupas
vls. — valsčius
žml. — žemėlapis
žr. — žiūrėk

APIE AUTORIŲ

Pranas Čepėnas (gimęs 1899 m. balandžio 4 d. Lietuvoje, Utenos aps., Daugailių vls., Veleikių km., mirė 1980 m., spalio 3 d. Worcesteryje, Mass. JAV), buvo istorikas, pedagogas, ilgametis *Lietuviškosios Enciklopedijos* ir *Lietuvių Enciklopedijos* redaktorius. Nuo 1931 m. ligi 1940 m. buvo *Lietuviškosios Enciklopedijos* sekretorius, o nuo 1940 m. ligi 1944 m. — vienas jos redaktorių; nuo 1953 m. ligi 1967 m. — vienas *Lietuvių Enciklopedijos* redaktorių.

Lietuvoje, greta darbo *Lietuviškojoje Enciklopedijoje*, Pranas Čepėnas nuo 1940 m. ligi 1944 m. buvo Vilniaus Universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto visuotinės istorijos katedros vyresnysis asistentas ir nuo 1945 m. ligi 1949 m. — lektorius Pabaltijo Universitete Hamburge — Pinneberge, Vokietijoje.

Baigęs darbą *Lietuvių Enciklopedijoje*, Pranas Čepėnas suredagavo Kazio Musteikio atsiminimus *Atsiminimų fragmentai*, 1970 m., Vlado Poželos atsiminimus *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m., Lietuvių Profesorių Draugijos leidinį *Lietuvos Universitetas (1599-1803-1922)*, 1972 m. ir Kazio Ališausko veikalą *Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės* (1918-1920), 1972 m.

Nuo 1972 m. ruošė *Naujųjų laikų Lietuvos istoriją*, kurios pirmasis tomas buvo išspausdintas 1977 m.

Be to Pranas Čepėnas rašė periodinėje spaudoje istorijos temomis.

I

Pirmasis pasaulinis karas

Žmonijos istorijos vyksmas yra nužymėtas karais, bet taip pat ir troškimu sukurti santvarką, kurioje visi turėtų medžiaginę gerovę ir dvasinę laisvę. Karas ir taika — tai poliai, tarp kurių vyksta žmogaus siekimų dialektika. Daugelis svarsto, ar karas yra žmonijos istorijos vyksmo neišvengiama būtinybė? Ar visuotinė taika yra pasiekiamas tikslas tautinių valstybių pasaulyje? Ši problema iškyla ne tik svarstant istorijos bei politinės teorijos klausimus, bet taip pat ir žmogaus psichologiją, jo polinkių esmę.

Devynioliktame šimtmetyje buvo nuomonių, jog mūsų žemė negalėsianti didėjančio skaičiaus gyventojų išmaitinti ir todėl karas buvo laikomas būtinu žemės gyventojų reguliatorium. Kai kurie mokslo žmonės teigė, kad karai vyksta ir vyksią tartum nepareinamai nuo žmonių valios, lyg būtų aklas gamtos dėsnis šiuos įvykius sukeliąs ir tvarkąs. Taip pat buvo nuomonių, kad įkūrus tinkamą visuomenės santvarką, karai galėtų būti iš žmonijos istorijos pašalinti. Tik taika negali būti perkama bet kokia kaina, nes taika be laisvės iš tiesų nėra taika sudaranti sąlygas visiems žmonėms naudotis pagrindinėmis žmogaus teisėmis. Kaip įvairūs veiksniai nulemia karą, taip siektina taika yra sąlygojama laisvės užtikrinimu.

Amžių bėgyje, žmogus savo proto ir valios galia yra pasiekęs aukštą civilizacijos ir kultūros laipsnį. Iš tikrųjų, žmogus tuos

laimėjimus įgijo veikdamas ne kaip individas, bet kaip žmonių bendruomenės narys, kaip sutelktinė bendruomenės išmaningumo, darbo ir atsidėjimo jėga, kuri iš žemesnės pakopos vis žengė į aukštesnę civilizacijos pakopą. Tam reikėjo ne tik tikslo, bet bendradarbiavimo ir susiklausymo.

Atskiras individas, biologine prasme, yra orientuotas ir kovai ir socialiniam bendradarbiavimui. Taigi, netikslu būtų tvirtinti, jog žmogus žmogui yra vilkas (Homo homini lupus est). Dažni yra pavyzdžiai kai žmonės kooperuoja ir įvairių nelaimių ištiktuosius gelbsti sau artimoje aplinkoje. Bet taip pat yra pavyzdžių kai organizuotoji visuomenė su žymia pagalba atęina karų ar nelaimių paliestiesiems toli nuo jų pačių žemės ir parodo ne vilkiškumą, bet daug žmogiškos užuojautos. Be įgimto socialinio jausmo, žmogus dar gali būti tąja kryptimi skatinamas elgtis, auklėjamas, šviečiamas, o vadinamasis kovos dėl būvio principas tuo būdu gali būti nuslopinamas. Gamtoje randamas kovos dėl būvio dėsnis nėra absoliutus, turi daug išimčių. Iš viso, biologiniai reiškiniai nedera perkelti į žmonių gyvenimą ir juos laikyti būtinais ir neišvengiamais egzistencijos dėsniais. Gamtoje matoma kova dėl išlikimo neduoda atsako karo neišvengiamybės problemai.

Ilgus laikus įvairių kraštų militaristai garbino karus ir nurodinėjo karų įnašą išradimams bei įvairiausiems technikos patobulinimams. Teoriškai niekas negali neigti net karo meto padarytųjų išradimų naudingumo. Bet, jeigu taikos metu nebūtų gailimasi skirti tiek lėšų kuriai nors mokslo sričiai, kiek tam tikslui skiriama karo metu, tai mokslininkai jiems skirtų lėšų sunaudojimą visada pateisintų ir gal žmonijai žymiai svarbesnių ir gausesnių išradimų padarytų. Šį teigimą tvirtina jau po Antrojo pasaulinio karo įvykdyti erdvių tyrinėjimai, kurių išradimais pasinaudoja įvairios mokslo sritys.

Vienas ryškiausių karo neišvengiamybės skelbėjų buvo vokiečių generolas Fr. Bernhardi, 1913 m. išspausdinęs knygą *Deutschland und der nächste Krieg*, kuri paskatino ir kitus vokiečių militaristus propaguoti karą. Jie karu siekė padaryti Vokietiją Europą jungiančiu centru. Militaristų manymu, karas tegalįs išgelbėti žmoniją nuo stagnacijos ir padėti jai kurti geresnę ateitį.

Antimilitaristų manymu, tokios militaristinės idėjos tik tada galės išnykti iš politinio gyvenimo, kai visuomenė persiims taikos siekimu ir aktingai kovos su militarizmu. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir pačioje Vokietijoje veikė pacifistinis sąjūdis, o jo vadu buvo istorikas L. Quidde, kuris 1927 m. buvo apdovanotas Nobelio taikos premija.

Taip pat Vokietijoje veikė tarptautinio susipratimo sąjunga, kurioje dalyvavo žymių mokslininkų — K. Lamprecht, E. Haeckel, Fr. Liszt ir kt. Vokietijos demokratinės partijos, ypač socialdemokratų kai kurie atstovai kaip K. Kautsky, E. Bernstein, H. Haase ir kt. buvo prieš militarizmą ir rėmė pacifizmą. Taip pat ir katalikų spaudos dalis rėmė pacifizmą. Šioji antimilitaristinė visuomenės dalis betgi neturėjo Vokietijos politikoje tokio svorio, kad pristabdytų militaristų troškimus ir pakeistų jų vedamą politikos liniją.

1. Europos valstybių susigrupavimai ir jų interesai

Kiekvienas istorinis vyksmas turi ištisą virtinę tolimesnės ar artimesnės praeities priežasčių ir be jų bent trumpo pažinimo negalima aiškinti nė vieno istorinio įvykio. Tatai liečia ir Pirmojo pasaulinio karo pradžią bei jo padarinius. XIX a. pabaiga (po 1871 m.) buvo palyginti taikaus ir ramaus gyvenimo metas, pasižymėjęs pažangiomis idėjomis bei dideliais technikos laimėjimais. 1900-1914 m. vykusius karus pavyko sulaikyti siauresnėje erdvėje, neleidžiant jiems išsiplėsti. Tačiau 1914-1918 m. Europai teko pergyventi didžiulį karą, kuris istorinėje literatūroje vadinamas Didžiuoju Europos karu arba Pirmuoju pasauliniu karu, nes tame kare dalyvavo ne tik Europos didžiosios valstybės, bet ir jų kolonijos, dominijos, bei savarankiškos užjūrio valstybės kaip Jungtinės Amerikos Valstybės ir net kai kurios Pietų Amerikos valstybės.

Šio karo pagrindinis židinys tačiau buvo Europa. Tuo metu Europos geografinėje erdvėje buvo ištisa eilė didelių ir mažų valstybių, bet jų karinis bei ekonominis pajėgumas ir politinis svoris buvo labai nevienodas. Didžiosios Europos valstybės vedė viešą ir paslėptą kovą dėl hegemonijos, dėl vyravimo, tiek ūkinėje tiek ir politinėje srityje. Valdant Prancūziją Liudvikui XIV, Europos valstybių politikai sukūrė vadinamąją pusiausvyros sistemą, siekusią derinimo būdu patenkinti bei išlyginti didžiųjų valstybių interesus. Tačiau bet kuris konkretus valstybių pusiausvyros atvejis niekuomet ilgai neišsilaikydavo dėl staigiai padidėjusio vienos ar kitos valstybės politinio ar ūkinio svorio.

Po Napoleono karų ir juos sekusių didžiųjų sukrėtimų Europoje, 1815 m. Vienos taikos kongreso metu, didžiosios Europos valstybės dėjosi suradę naują tinkamą pusiausvyros sistemos išraišką ir ją didžiosios valstybės (Rusija, Prūsija, Austrija ir Vengrija, o vėliau ir Prancūzija) patvirtino, sudarydamos vadinamąją *Šventąją sąjungą*.

Bet jau XIX a. pabaigoje vėl išaugo Prancūzijos valstybės galia, susijungė Italija, pagaliau ir Bismarcko vadovaujama Prūsija sujungė visas Vokietijos valstybes į Vokietijos imperiją. Naujoji Vokietija, dėl savo ūkinio pajėgumo, panoro pasiekti vadovaujančio vaidmens Europoje. Tuo tarpu Prancūzija, pralaimėjusi 1871 m. karą Prūsijai, nepaisant Prūsijai sumokėtos didelės kontribucijos, greit ekonomiškai sustiprėjo. Tačiau Vokietijos padarytoji Prancūzijai nuoskauda buvo ne tik Elzaso-Lotaringijos atplėšimas, bet ir kontinentinės Europos valstybių vadovaujamo vaidmens paveržimas. Šių dviejų didžiųjų valstybių — Vokietijos ir Prancūzijos — santykių įtampa kėlė pavojų Europos taikai.

Taip pat buvo didelių interesų priešingumų tarp Austrijos ir Vengrijos iš vienos pusės ir Rusijos — iš kitos. Rusija ne tik geidė įsitvirtinti Bosforo ir Dardanelų sąsiauriuose, bet troško „globoti" ir Balkanų valstybes. Austrija ir Vengrija kratėsi nuo Rusijos ir jos vasalų apsupimo. Šių valstybių interesų priešingumai ypač išryškėjo po rusų turkų karo Berlyno taikos kongreso metu (1878 m.), kai Rusija pajuto, jog Austrija ir Vengrija ketina įsijungti į savo valstybę Bosnijos ir Hercegovinos provincijas, kuriose gyveno slavų giminės, ir tuo būdu pažeisti Rusijos interesus.

Be to, dažnai Europos didžiųjų valstybių interesai susikryžiuodavo ne tik Europoje, bet ir kituose kontinentuose. Daugelis didžiųjų valstybių tuo metu turėjo kolonijų kituose žemynuose ir jos visos ne tik norėjo tas kolonijas išlaikyti, bet dar daugiau jų įsigyti. XIX a. pabaigoje daugelio valstybių politinė galia parėjo nuo jų įgytų kolonijų. Tada didžiausia kolonijinė valstybė buvo Anglija, kuri turėjo kolonijų visuose kontinentuose. Jos kolonijų teritorinis plotas bei tose kolonijose gyventojų skaičius pranešė keleriopai pačią metropoliją. Carinė Rusija, nukariavusi Sibirą ir centrinę Aziją, taip pat buvo kolonijinė valstybė. Šių dviejų valstybių — Anglijos ir Rusijos — interesai dažnai nesusiderindavo ir tada tarptautinėje politikoje iškildavo jų priešiškumai bei nesutarimai. Nuo 1881 m. Prancūzija taip pat pasišovė įsigyti naujų kolonijų.

XX a. pradžioje Europos didžiųjų valstybių grupinėje sistemoje iškilo ir Jungtinių Amerikos Valstybių bei Japonijos interesai: pvz., prieš 1904 m. Japonija buvo sudariusi su Anglija draugingumo sutartį, kad Japonijos karo atveju su Rusija, Anglija paliks neutrali. Rusijai pralaimėjus karą su Japonija, JAV ėmėsi taikos tarpininko pareigų tarp šių valstybių. JAV, be Amerikos žemyno, į teritorijas kituose žemynuose jokių pretenzijų nereiškė.

Aišku, jog ir XVIII-XIX a. valstybininkai bei valdantieji žinojo, kad valstybės politinis svoris pareina nuo krašto ūkinio pajėgumo. XIX a. dėl technikos laimėjimų suklestėjo pramonė ir pramoningųjų valstybių gyvenime vyraujančiu akstinu iškilo ekonominiai interesai, nes valstybė, įgijusi kolonijų, galėjo niekieno netrukdoma gabentis iš ten žaliavų ir eksportuoti į kolonijas savo pramonės dirbinius. Didžiausias kolonijinių valstybių interesas buvo turėti laisvą jūrų kelią į savo kolonijas, todėl prasidėjo varžytynės ir dėl pirmavimo jūrose.

Didžiąja jūrų galybe kelis šimtmečius buvo Anglija. Bet ir Vokietija, susijungusi į imperiją (1871 m.) bei gavusi didelę kontribucijos sumą iš Prancūzijos, taip pat ėmė plėsti savo pramonę ir didinti savąjį karo ir prekybos laivyną. Tuomet ir ji suskato savo pramonės dirbinius pardavinėti užjūrio kraštuose. Tarp didžiųjų valstybių prasidėjo ir prekybinė konkurencija, todėl toms valstybėms nuo ekonominių interesų pažeidimo teko apsisaugoti muitais. Žinoma, bendrame tarpvalstybinės konkurencijos motyvų komplekse turėjo svarbos ir ne vien ūkiniai motyvai.

Toks tarpvalstybinių interesų susikirtimas nuolat sukeldavo netikrumo padėtį ir pažeminimo bei valstybės interesų pažeidimo baimę. Todėl kiekviena valstybė turėjo ginkluotis, rengtis karui, didinti ir tobulinti karo laivyną, stengtis geriau apginkluoti savo kariuomenę ir tinkamai pasiruošti karui. Anglija tarptautiniuose santykiuose tenorėjo išlaikyti savo turimą politinę bei ekonominę padėtį, o Vokietija ir Prancūzija ginklavosi ir geidė įsigyti naujų teritorijų bei ekonominių privilegijų.

Jeigu čia buvo kalbama apie valstybių interesų priešingumus, tai reikia pasakyti, kad tų priešingų interesų gynimą diktuoja tam tikri visuomenės sluoksniai, kurie daugiausia turi įtakos valstybės valdžiai. Neabejotinai veiksmingiausią įtaką turi pinigų magnatai ir jie dažnai karą laiko kaip vieną priemonių savo kapitalus padidinti, nes tik karo metu valstybė gerai moka už ginklų pagaminimą ar pinigines paskolas. 1914 m. New Yorko kardinolas J. M. Farley, prieš prasidėsiant karui, eucharistiniame kongrese Liurde, pareiškė, kad būsimasis karas bus tarp valdovų dinastijų ir tarp tarptautinio kapitalo, kuris nenori pripažinti nieko kito vyresniu, nes kapitalas nepripažįsta nei Dievo nei valdovo ir nori visas valstybes valdyti ir tvarkyti, kaip savo bankines įstaigas.

1899 m. ir 1907 m., Rusijos iniciatyva, Haagoje buvo sušaukti du taikos kongresai, kuriuose dalyvavo 44 valstybių atstovai. Kongresų

tikslas buvo surasti būdus taikingai spręsti kilusius tarpvalstybinius konfliktus ir sulaikyti valstybių ginklavimąsi, tačiau jie teigiamų rezultatų nedavė. O numatytasis 1916 m. tretysis Haagos taikos kongresas jau dėl vykstančio karo neįvyko.

2. Vokietijos įsigalėjimas Vidurio Europoje

Kol Vokietijos politikai vadovavo kancleris O. Bismarck, tai Vokietija stengėsi išlaikyti gerus santykius su Rusija, Anglija ir net su Prancūzija. 1887 m. Bismarck buvo sudaręs slaptą vadinamąją Apsidraudimo sutartį su Rusija, kuri tik po Pirmojo pasaulinio karo 1919 m. iškilo aikštėn. Bet 1890 m., kai Bismarck pasitraukė iš kanclerio pareigų, tai naujasis kancleris L. Caprivi tos apsidraudimo sutarties su Rusija neatnaujino. Tada Prancūzija išnaudojo naujai susidariusią politinę padėtį ir, nepaisydama rusų caro Aleksandro III reakcingo nusistatymo prieš respublikonišką Prancūziją, sugebėjo patraukti Rusiją savo pusėn ir sudaryti su ja Apsigynimo sąjungą.[1] Tuo tarpu Anglija atsidūrė izoliacijoje, dėl jos interesų priešingumų ir su Prancūzija ir su Rusija: su Prancūzija — dėl kolonijų Afrikoje, o su Rusija — Azijoje — Persijoje ir Irane. Anglija, kariaudama karą su būrais (1899-1902), turėjo ne tik materialinių nuostolių, bet ir politinių. Be to, Europos liberalioji visuomenė šį karą labai pasmerkė. Ir ne tik patį karą, bet ir kariavimo būdus. Todėl Anglija, ieškodama sąjungininkų Europos kontinente, net dukart (1898 m. ir 1901 m.) siūlė sąjungą Vokietijai. Pasitarimai tarp Vokietijos ir Anglijos nepavyko, kadangi Berlynas nepasitikėjo anglų politika ir galvojo, kad Anglija panaudos Vokietiją prieš Rusiją. Tačiau daugelis Vokietijos istorikų tatai laiko nedovanotina Vokietijos politikų klaida, prikišdami ypač didelį neapdairumą užsienio politikos patarėjui baronui F. Holsteinui dėl sąjungos nesudarymo su Anglija. Kai kurių vokiečių istorikų manymu, Anglijos ir Vokietijos sąjunga būtų garantavusi dešimtmečiams taiką Europoje. Anglija, po nepavykusių pasitarimų su Vokietija dėl sąjungos sudarymo, pradėjo artėti prie antrojo bloko — Prancūzijos ir Rusijos. Su Prancūzija buvo išlyginti interesai Egipte, Prancūzijai padarius nuolaidų, pasiskirstyta interesų sferomis Afrikoje bei Azijoje.

Europos žemynas tada politiškai persiskyrė į du priešingus blokus. Vieno bloko valstybės nepasitikėjo kito bloko valstybėmis. Sąjunginės valstybės — Prancūzija ir Rusija — būsimo karo atveju jau buvo sutarę savo įsipareigojimus viena kitai, bet Anglija dar vis

nebuvo įsijungusi į Prancūzijos Rusijos sąjungą, tačiau jau buvo padariusi joms kai kurių pažadų. Tik karo pradžioje į šią Prancūzijos Rusijos sąjungą įsijungė Anglija, vėliau Japonija ir Italija. Šių didžiųjų valstybių sąjunga buvo vadinama *Entente*.

Entente pradžioje nebuvo suformulavusi savo sąjunginių įsipareigojimų, bet šių valstybių bendri interesai ir be įsipareigojimų jas pakankamai suartino. Kadangi vis atsirasdavo didesnės reikšmės politinių netikėtumų, todėl didžiųjų valstybių politikams reikėjo tvankią atmosferą nuolat skaidrinti ir ieškoti kompromisų priešingumams išlyginti.

Jeigu Bosnijos krizės metu (1908), antrosios Maroko krizės metu (1911), Turkijos Italijos karo metu dėl Tripolio, arba 1912 ir 1913 m. — Balkanų karo metu buvo nudelstas tolimesniam la'kui didesnis karas, tai didelis nuopelnas priskirtinas anuometiniams valstybininkams E. Grey ir A. Briand, kurie buvo nusistatę taikingai spręsti tarptautinius valstybių santykius ir valstybių santykiuose norėjo išvengti besiartinančios katastrofos. 1908-1913 m. įvairias krizes jiems pasisekė pašalinti ir iš pavojingų politinių situacijų išsinarplioti.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą sudarytosios Europos valstybių sąjungos nebuvo nei tvirtos, nei patikimos. 1912 m. atnaujintoje Vidurio Europos sąjungoje labai nepatikimas narys buvo Italija, kuri pati turėjo teritorinių pretenzijų į Austriją. Vokietijos bei Austrijos ir Vengrijos santykiai taip pat galėjo būti geresni. 1913 m. Rusija su Vokietija susikirto dėl įtakos Turkijoje. Šiek tiek patvaresnė buvo Rusijos Prancūzijos sąjunga. Anglija laikėsi kiek nuošaliau: jos santykiai nei su Rusija, nei su Prancūzija nebuvo glaudūs, nepaisant Prancūzijos atstovo J. Cambono 1912 m. pasikeitimo raštais su ministru pirmininku E. Grey dėl Anglijos laivyno veiklos karo atveju ir dėl pasirašytos jūrų konvencijos tarp Rusijos ir Anglijos. Anglija nesijungė į Ententę ir 1914 m. prasidėjusio karo pradžioje sprendžiamo vaidmens ji dar neturėjo.

Taigi, Pirmajam pasauliniam karui kilti galima nurodyti ištisą virtinę priežasčių: tradicinis Austrijos ir Vengrijos smelkimasis į Balkanus, nuolatiniai neramumai pačiuose Balkanuose, vadinamųjų didserbių judėjimas bei Rusijos dešiniųjų politikų svajonės užimti Dardanelų sąsiaurį ir Konstantinopolį. Taip pat prisidėjo Vokietijos ūkinis įsigalėjimas Mažojoje Azijoje. Paminėti reikia ir Prancūzijos puoselėjamas revanšo jausmas Vokietijai ir noras atgauti Elzasą-Lotaringiją bei nuplauti Prancūzijos pažeminimo gėdos ženklą, patirtą 1870 m. karo metu iš Vokietijos. Tuo tarpu Vokietija ne tik stiprėjo

ūkiškai, bet ir militariškai, ypač augo jos karo bei prekybos laivynas ir jis jau buvo grėsmingas Anglijai. Vokietija paskutinioji skubėjo įsigyti sau kolonijų, kurių dar buvo likę kitų valstybių neužkariautose žemėse ir apsirūpinti jų žaliavomis.

Valstybinių sąjungų išmėginimo laikas priartėjo 1914 m. birželio 28 d. po Sarajevo atentato, kuris, nors ir nelaikytinas pagrindine priežastimi karui kilti, tačiau buvo toji žiežirba, kuri nukrito į pilną sprogmenų vietą.

Pirmojo pasaulinio karo priežastimis laikytini iš dalies rungtyniavimas dėl įtakos sferų užjūriuose, bei Austrijos ir Vengrijos interesai Balkanuose, kur griežtai susikirto Austrijos ir Vengrijos bei Rusijos interesai. Taigi, karui kilti pagrindinės priežastys buvo Europos valstybių išryškėję susikirtimai dėl politinių ir ekonominių interesų, o Sarajevo atentatas buvo pakankama priežastis pradėti karą.

3. *Pasaulinio karo pradžia*

1914 m. Vokietija jau buvo gerai pasirengusi karui, galvojo jį laimėti, labai skubiai jį baigti ir įsigalėti ne tik Europoje, bet ir pasaulinėje politikoje. Vokietijos visuomenėje, atstovaujančioje kapitalistų, junkerių bei buržuazijos interesus, karas buvo gana populiarus. Todėl šiam karui prasidėjus, mobilizacijos punktus užplūdo tiek vokiečių savanorių, jog karo vadovybė negalėjo jų visų karo tarnybon priimti.

Tuo metu Rusijoje vyravo dvi skirtingos pažiūros į karą. Dalis Rusijos valstybininkų samprotavo, kad kilsiantis karas ne tik galėsiąs padaryti daug medžiaginių nuostolių valstybei, bet taip pat galįs sudaryti palankią situaciją revoliucijai kilti, kuri ir Romanovų dinastiją nušluotų. Šiai vadinamai pacifistų arba įžvalgesniųjų politikų grupei priklausė buvusieji ministrai pirmininkai V. Kokovcev ir S. Vitte (Witte), caro auklėtojas kunigaikštis Mesčerskij, diplomatas JAV atstovas Rosen ir kiti. Pats caras Mikalojus II nebuvo karo šalininkas ir jis kunigaikščiui Mesčerskiui net buvo pasižadėjęs valdyti Rusiją taikingai.

Kilsimo karo reikalu yra labai įdomus dar prieš karo pradžią barono P. Durnovo memorandumas carui, kuris buvo išspausdintas bolševikų žurnale *Krasnaja Nov* 1922 m. Durnovo savo memorandume tada dėstė, kad karas tarp Anglijos ir Vokietijos yra neišvengiamas, nes Vokietija rengiasi sprendžiamai kovai. O Anglija, nenorėdama netekti savo ūkinio ir politinio vyravimo, turės kariauti

su Vokietija. Dėl dviejų priešingų politinių blokų susigrupavimo kils europinis karas. Viename bloke būsianti Rusija, Prancūzija ir Anglija, gal būt ir Serbija, o kitame bloke — Vokietija, Austrija ir Vengrija ir, gal būt, Turkija.

1914 m. Rusijos ministras pirmininkas ir finansų specialistas buvo V. Kokovcev. Jis, turėdamas galvoje Rusijos valstybės finansinę ir politinę padėtį, buvo nusiteikęs vesti taikingą politiką. Tačiau jo ministrų taryboje karo ministras V. Suchomlinov ir užsienio reikalų ministras S. Sazonov atstovavo panslavistinei ideologijai, buvo karo šalininkai ir svajojo apie didelius laimėjimus ir galimumą užimti Dardanelų sąsiaurį bei Konstantinopolį. 1914 m. vasario mėn. Kokovcev caro Mikalojaus II buvo atleistas iš pareigų. Tų pat metų vasario 21 d., jau be Kokovcevo, Artimųjų Rytų komisija, kuriai pirmininkavo užsienio reikalų ministras Sazonov, savo posėdžio protokole buvo pažymėjusi, kad Konstantinopolio ir Dardanelų reikalą galima išspręsti tik karu.[2]

Aktyvioji Austrijos ir Vengrijos politika Rytų Europoje 1914 m. nebuvo paremta politine galia. Greičiau tatai buvo tik mėginimas, suaktyvinant užsienio politiką, nugalėti valstybės vidaus sunkumus. Austrijos valstybininkai tada su dideliu vargu mėgino derinti šioje valstybėje gyvenančių įvairių tautų reikalus ir spręsti jų problemas. Austrijos ir Vengrijos valstybės vairuotojams atrodė, jog pakanka Austrijai suklupti užsienio politikos problemas sprendžiant, ir įvairios slavų tautos tuoj pat pasinaudos šita nesekme ir padrąsėję iškels tautybių reikalų sprendimą.

Nuo 1848 m. Austrijos ir Vengrijos imperatorius Pranas-Juozapas II, valdęs įvairiatautę imperiją, buvo tik jungiamasis faktorius išlaikyti šią dvilypę valstybę nuo subyrėjimo. Pranas-Juozapas II valdinių buvo mėgiamas, tačiau jis pats nebuvo didelio svorio politinė asmenybė. Jo sūnus ir įpėdinis Pranas-Ferdinandas turėjo rimtų sumanymų reformoms, kad beirstančią imperiją išlaikytų. Austrijos ir Vengrijos imperija buvo įvairiatautė, kurioje be vokiečių ir vengrų tautų, gyveno ir įvairių slavų tautų. Sosto įpėdinis turėjo sumanymą iš dualistinės valstybės sudaryti trilypę valstybę, sutvarkant ją federacijos pagrindu, tuo patenkinant ir kai kuriuos slavų tautų reikalavimus. Šitokiems sosto įpėdinio sumanymams buvo priešingi ne tik vengrai, bet ir slavai (serbai, kroatai), ypač gyveną Bosnijoje ir Hercegovinoje. Ir patys Serbijos gyventojai serbai nesižavėjo numatytomis reformomis. Sosto įpėdinis turėjo priešų ne tik dėl vykdysimos vidaus ir užsienio politikos, bet taip pat dėl religinės,

socialinės bei tautinės politikos. Prano-Ferdinando priešai buvo didserbiško sąjūdžio šalininkai, kaip pačioje Austrijoje, taip ir Serbijoje.

1914 m. birželio mėn. 28 d. Sarajeve buvo įvykdytas atentatas prieš sosto įpėdinį Praną-Ferdinandą. Dabar jau yra žinomi ne tik visi tikrieji atentato dalyviai, bet ir jų užnugario dirigentai. Svarbiausi atentato vykdytojai buvo serbai studentai G. Princip ir N. Gabrilovič. Šis politinis atentatas buvo vykdomas ne tiek prieš sosto įpėdinį kaip asmenį, kiek prieš sosto įpėdinio kenksmingą serbams politiką, nes jo politika stojo skersai kelio serbų pastangoms sujungti pietinius slavus vienon valstybėn.

Kai kurie istorikai, pvz. amerikietis H. E. Barnes, dėl karo pradžios kaltina Serbijos valstybę, kad ji nesugebėjusi nuslopinti tautinio serbų sąjūdžio, nukreipto prieš Austriją. Kalbamojo sąjūdžio tikslas buvo atplėšti Austrijos teritorijos dalį, nors Serbijos valstybė 1909 m. kovo 31 d. iškilmingai pasižadėjo tokių pastangų neremti ir su jomis kovoti. Serbija, per savo pasiuntinį Austrijos imperatoriaus rūmuose, pripažino 1908 m. Bosnijos ir Hercegovinos aneksiją ir dėl naujai susidariusios politinės padėties pažadėjo jokių priešiškų žygių nesigriebti. Taip pat ji žadėjo nekeisti savo užsienio politikos ir ateityje su Austrija gyventi draugiškuose santykiuose.

Austrijos istorikas Wiesener, tyrinėjęs Serbijos netiesioginį dalyvavimą atentate, nepakaltino Serbijos vyriausybės šį atentatą rengus, jam vadovavus, arba teikus ginklų. Betgi Serbijos vyriausybė, anot Wiesenerio, kalta tuo, kad nepersekiojo kraštutinių organizacijų, kurios skleidė antiaustrišką propagandą ir skynė kelią tokiems įvykiams. Serbija esanti kalta dėl jos kai kurių valdininkų intrigų ir veiksmų. Serbijos vyriausybė taip pat kalta ir dėl iškilmingų pažadų netesėjimo bei tarptautinės teisės pažeidinėjimų.

Po atentato, Austrija iš principo turėjo neginčijamą teisę reikalauti iš Serbijos tam tikros satisfakcijos. Ir Rusijos užsienio reikalų ministras Sazonov laikė, jog Serbija yra verta pamokymo.

1914 m. liepos 23 d. Austrijos ir Vengrijos ultimatumas Serbijai buvo išreikštas 10 punktų. Austrija ir Vengrija reikalavo, kad jų vyriausybių atstovai dalyvautų, slopinant Serbijos organizacijų negeistiną veiklą prieš Austriją ir Vengriją ir jos integralumą. Taip pat pareikalavo, kad Austrijos atstovai dalyvautų tardant įtariamuosius atentato byloje. Šio ultimatumo terminas baigėsi liepos 25 d. 5 valandą po pietų.

Austrijos ir Vengrijos ultimatumą Serbija priėmė, išskyrus tuos

punktus, kurie jų manymu pažeidė Serbijos suverenumą. Austrijos užsienio reikalų ministras L. Berchtold taip pat pripažino, jog Serbijos atsakymas į ultimatumo reikalavimus buvęs apgalvotai parašytas, padaręs gerą įspūdį Europos politikams ir parodęs gerą valią susitaikinti. Buvo laikoma, kad Serbijos vyriausybė padarė didelių nuolaidų ir beveik visus ultimatumo punktus priėmė. Objektyvūs Pirmojo pasaulinio karo tyrinėtojai laiko Serbijos atsakymą patenkinamu. Vokietijos kaizeris Vilhelmas II, kuris laikytinas Austrijos pusės teisėju, serbų atsakymą oficialiai laikė daugiau negu patenkinamu ir didžiausiu Austrijos laimėjimu.

Tačiau po sosto įpėdinio nužudymo, Austrijos politikos vadovams atrodė, jog karas yra mažesnė blogybė, kaip nuolaidos tokiems valstybės elementams, kurių tikslas yra Austrijos monarchijos sunaikinimas. Užtat Austrijos ir Vengrijos vyriausybė nepasitenkino serbų atsakymu.

Neatsižvelgiant į Serbijos vyriausybės nepakankamą apdairumą ir nepakankamą norą sudrausti savo kraštutinių nacionalistinių organizacijų veiklą, po liepos 25 d. ultimatumo termino, karo pradininke tenka laikyti jau ne Serbiją, bet Austriją. Tuometinis Austrijos vyriausybės karingas nusiteikimas paaiškinamas tik Vokietijos pažadėta visiška parama karo atveju.

1914 m. liepos 5 d. Austrija buvo gavusi tvirtą Vokietijos pažadą ją paremti jei kiltų karas su Rusija. Berlyno ištikimybės pareiškimas paskatino Vienos militaristų partiją drąsiai elgtis. Be abejojimo, Austrija, palikta tik viena sau, neturėdama užtikrintų karinės paramos pažadų, nebūtų taip rizikingai elgusis, puikiai numatydama, kad konfliktui išsiplėtus, jai teks būsimąjį karą kariauti ir su Rusija. Todėl pati Austrija dėl Pirmojo pasaulinio karo pradžios pagrįstai gali dalį kaltės perkelti ir Vokietijai kuri, žinodama apie laukiamą Rusijos diplomatinę ir karinę intervenciją, nepristabdė Austrijos.

Vokietijos istorikai, o iš dalies ir JAV (S. B. Fay) bei Prancūzijos (P. Renouvin) istorikai, karo kaltės klausimą tyrinėdami, priskiria du kaltinimus ir Rusijai: visų pirma Rusija Austrijos ir Vengrijos konfliktą su Serbija nenorėjusi laikyti tik lokalinio pobūdžio konfliktu, bet pavertė tą konfliktą europinės reikšmės konfliktu, spręstinu tik ginklų pagalba. Antra, Rusijos paskubintoji mobilizacija (liepos 29 ir 30 d.), dar tebevykstant diplomatiniams pasitarimams, visą reikalą pablogino.

Pirmasis priekaištas Rusijai nelaikytinas pagrįstu, nors žvelgiant iš tarptautinės teisės požiūrio, abiejų nepriklausomų ir suvereninių

valstybių ginčas tik joms pačioms priklausė išspręsti ir buvo grynai jų savitarpinis reikalas. Deja, politikoje tokiomis nuo gyvenimo atsietomis teisės normomis valstybės nesivadovauja. Austrija ir Serbija egzistavo ne tuščioje politinėje erdvėje, bet sudėtingoje, raizgioje bendrų politinių interesų sferoje, todėl tie įvykiai palietė ir kitų valstybių interesus bei jų politiką. 1913 m. Balkanų karo metu, Austrija taip pat buvo paskelbusi mobilizaciją, bet dėl tos mobilizacijos paskelbimo karas tarp Rusijos ir Austrijos neprasidėjo. Todėl ir Austrijos Serbijos konfliktas, dėl Rusijos mobilizacijos nebūtų prasidėjęs, jeigu į tą konfliktą nebūtų buvę įvelti kiti gilesni valstybių interesai.

Suvereninių valstybių interesų visišką atskirumą svarstant, galima sakyti buvo padaryta teorinė klaida, kad Austrijos ir Serbijos konfliktas Anglijos ir Centro Europos valstybių kaip tik buvo palaikytas tik lokalinio pobūdžio konfliktu ir buvo nudelstos pastangos tą konfliktą likviduoti.

Pravartu čia pažvelgti ir į Anglijos vaidmenį Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Anglija kurį laiką nepasakė savo nusistatymo būsimojo karo reikalu. Iš visų paskelbtų tuometinių dokumentų negalima įžvelgti, kad Anglija bus Vokietijos priešų pusėje. Anglijoje antivokiškos politikos šalininkai buvo abu užsienio ministerijos pasekretoriai — A. Nicolson ir E. Crowe. Betgi pats užsienio reikalų ministras E. Grey, nors Petrapilio ir Paryžiaus prašomas, nesiryžo pareikšti Anglijos griežtą žodį ir nusistatymą dėl būsimojo karo.

Visos kitos valstybės stengėsi artėjantį karą laikyti apsigynimo karu ir vartojo visokeriopas priemones įskiepyti savo valstybių visuomenei nusiteikimą, jog jos stoja į karą teisingų ir teisėtų reikalų ginti. Ir pati Austrija, nuo įvykdyto atentato dienos, dar visą mėnesį delsė ir tik Serbijai įteiktąjį ultimatumą ištisai nepriėmus, liepos 28 d. paskelbė karą Serbijai ir bombardavo Belgradą. Tik tada Anglija pradėjo tarpininkavimo akciją, siūlydama sušaukti suinteresuotų valstybių konferenciją, bet Austrijos užsienio reikalų ministras grafas L. Berchtold, paskelbęs karą Serbijai, skubėjo vykdyti baudžiamuosius veiksmus prieš Serbiją.

Nepaprasta diplomatijos veikla — paskutinės pastangos užgesinti dar neįsiliepsnojusį karą — prasidėjo tik tuomet, kada paaiškėjo, jog tarp Austrijos ir Rusijos betarpiškų derybų neįvyks ir kad Rusija besąlygiškai remia Serbiją. Vokietija dar mėgino griežtu ultimatumu paveikti Rusiją, kad ji pasitrauktų nuo savo užimtos griežtos pozicijos ir mobilizaciją sustabdytų. Tačiau Vokietija apsiriko

prileisdama, kad Rusija nenori karo. Rusija, nors dar nebaigusi vykdyti ligi 1917 m. numatytosios apsiginklavimo programos, bet jau buvo ganėtinai pasirengusi karui. Austrijai ir Vengrijai karą paskelbus Serbijai, Rusijoje gan didelį svorį įgavo karo šalininkai, todėl jų įtakoje Rusija nepaklausė Vokietijos ultimatyvaus reikalavimo atšaukti mobilizaciją. Tada Vokietija 1914 m. rugpiūčio 1 d. paskelbė karą Rusijai.

Prancūzija, norėdama parodyti savo gerą valią, kad ji Vokietijos nepuls, įsakė savo kariuomenei pasitraukti 10 km nuo Vokietijos sienos. Prancūzija betgi buvo Rusijos sąjungininkė ir buvo tikras dalykas, kad kraštutiniu atveju ji vykdys savo įsipareigojimus Rusijai. Kai Vokietija pasiteiravo, ar Prancūzija prasidėjusiame kare bus neutrali, tai Prancūzija atsakė, kad ji pasielgs pagal savo valstybės interesus. Tada Vokietija rugpiūčio 3 d. paskelbė karą ir Prancūzijai.

Vokietija jau turėjo sudariusi karo operacijų planą kovoti dviem frontais. Pagal tą planą visų pirma buvo numatyta sunaikinti Prancūziją, o vėliau visą savo karinę jėgą atgręžti prieš rusus. Kadangi Prancūzija savo pasieniu turėjo įsirengusi stiprių tvirtovių, todėl Vokietijos generalinio štabo sudarytame plane buvo numatyta pulti Prancūziją ne tik per Liuksemburgą, bet ir per Belgiją. Vokietija, nepaisydama Belgijos neutraliteto, pirmiausia puolė Belgiją. Čia ir buvo toji pateisinamoji priežastis Anglijai įsikišti į karą ir stoti ginti mažą užpultą valstybę. Anglija rugpiūčio 4 d. paskelbė karą Vokietijai.

4. *Valstybių skelbiamieji karo tikslai*

Nuo Didžiosios prancūzų revoliucijos (1789 m.) tautų suverenumo idėja turėjo ne tik teorinės reikšmės, bet taip pat pradėjo ir praktiškai pasireikšti gyvenime. Jeigu pirmiau valstybių užsienio ir vidaus politikai įtakos darė tik turtingesnieji visuomenės sluoksniai, tai, įsigalint valstybėse konstitucinėms ir parlamentinėms santvarkoms, į vyriausybę turėjo poveikio ir žemesniųjų luomų atstovai. Žemesniųjų luomų atstovai valstybių atstovybėse — parlamentuose — kovojo dėl demokratijos, politinių laisvių ir socialinių reformų, kad jų atstovaujamieji gyventojų sluoksniai irgi galėtų naudotis politinėmis teisėmis, laisvėmis ir socialinio gyvenimo gerove. Kadangi Vakarų Europos valstybių valdymo sistema buvo demokratiškesnė, kaip Vidurio Europos ar Rytų Europos, todėl karui kilus, viešoji visuomenės opinija neutraliuose kraštuose buvo demokrati-

nių·valstybių pusėje. Ypač tatai buvo ryšku JAV visuomenėje.

Karui prasidėjus, Vakarų Europos valstybės šio karo šūkiu paskelbė kovą dėl mažųjų valstybių, kaip Serbija ir ypač Belgija, kurios buvo laikomos prasidėjusio karo aukomis, nors Serbija irgi buvo iš dalies kalta dėl šio karo. Į karo pabaigą vis dažniau buvo pradėta linksniuoti ir tautų apsisprendimo principo taikymas visoms tautoms, kad jos pačios galėtų laisvai pasisakyti dėl savo ateities bei pareikšti savo valią, ar po karo jos norėsią gyventi atskiru valstybiniu gyvenimu ar dėtis su kitomis tautomis į vieną valstybę. Tik daugeliu atvejų tautų apsisprendimo principas buvo panaudojamas ir propagandos reikalui. Tautų apsisprendimo principu besiremdama ir Prancūzija reiškė norą atgauti iš Vokietijos Elzasą-Lotaringiją, Italija — iš Austrijos italų gyvenamas sritis, o Serbija — sujungti į vieną valstybę visus pietų slavus.

Didžiosios valstybės dažnai pritaria pavergtųjų tautų laisvei, jeigu tų tautų išlaisvinimas nepaliečia jų pačių valstybės interesų. Pvz., britų konservatoriai dažnais atsitikimais nebūdavo priešingi pavergtųjų tautų laisvei Europos kontinente, tačiau labai priešinosi milžiniškos pavergtos indų tautos laisvei. Analogiškai šiuo metu Sovietų Rusija kovoja su kitų valstybių kolonializmu, su tautų pavergimu, tačiau savo pavergtoms tautoms laisvės neteikia.

Vykstančio Pirmojo pasaulinio karo metu visos Antantės valstybės (Sąjungininkai) skelbė, kad jos kovojančios prieš tautų pavergimą, už suteikimą tautoms apsisprendimo teisės ir prieš militarizmą. Tačiau visiems buvo aišku, kad Sąjungininkų tarpe kariauja Rusija, pajungusi Suomiją, Lenkiją, Lietuvą ir daug kitų tautų, kuri toms idėjoms nepritarė. Šiame kare tautų apsisprendimo principo taikymas buvo nenaudingas ne tik Vokietijai ir Austrijai, bet ir Rusijai, kuri tikrai galėjo netekti Suomijos bei Lenkijos ir būti priversta naujai pertvarkyti santykius su Pabaltijo ir Kaukazo tautomis bei Ukraina. Ir Vokietija ilgai delsė, slėpė savo nukariavimų potroškius, laikydama Pirmąjį pasaulinį karą apsigynimo karu nuo rusiško barbarizmo, patikinant savo valstybės teritorijos neliečiamumą.

Anglijos ministras pirmininkas H. Asquit 1914 m. rugpiūčio 6 d. formaliai — dviem sakiniais — pasakė, dėl ko Anglija įstojo į šį karą: 1. Dėl principo apginti mažas tautas ir 2. Dėl pažeistų sutarčių bei įsipareigojimų Belgijai.

Nors abejose kariaujančiose pusėse buvo sakoma daug gražių patriotinių žodžių, tačiau stambieji pramonininkai bei prekybinin-

kai, nežiūrėdami viešai reiškiamos priešui neapykantos ir patriotinių pareiškimų, per neutraliąsias valstybes kuo tik galėdami aprūpindavo abi kariaujančias puses. Pvz., 1915 m. Anglija į Skandinavijos valstybes išvežė aštuonis kart daugiau medvilnės, o kavos net 17 kartų daugiau, negu 1913 m., o iš Skandinavijos visos šios prekės atsidurdavo Vokietijoje.

Daugiau kaip po dviejų metų karo veiksmų, Prancūzijos ministras pirmininkas A. Briand 1917 m. sausio 10 d., visų kariaujančių Sąjungininkų (Ententės) vardu atsakė į JAV prezidento W. Wilsono 1916 m. gruodžio 19 d. notą ir vykstančio karo tikslus taip suformulavo: 1. Belgijos, Serbijos ir Juodkalnijos atsteigimas, 2. Vokiečių kariuomenės evakuavimas iš Rusijos, Rumunijos, Belgijos ir kt., ir joms karo nuostolių atitinkamas atlyginimas, 3. Reorganizavimas Europos, patikinant jos saugumą sausumoje ir jūrose, 4. Grąžinimas provincijų, priklausiusių Sąjungininkų valstybėms, 5. Išlaisvinimas italų, jugoslavų, čekų, slovakų iš svetimo jungo, 6. Išlaisvinimas tautų iš turkų jungo ir panaikinimas turkų viešpatavimo Europoje, 7. Lenkijai suteikimas savivaldos Rusijos valdžioje.[3]

Karo metu veikė pavergtųjų tautų komitetai Sąjungininkų valstybėse (čekų, slovakų, rumunų, pietų slavų) ir jų veiklą rėmė Prancūzija bei Anglija. Rusijos pavergtųjų tautų — lietuvių, latvių, estų ir kitų komitetai veikė neutraliose valstybėse — Šveicarijoje, Švedijoje, Danijoje, kuriuos rėmė Vidurio Europos valstybės.

5. *Karo veiksmų pradžia Lietuvoje*

Visų Pirmojo pasaulinio karo veiksmų ir visos jo eigos čia neliesiu, išskyrus Lietuvoje vykusius karo veiksmus.

Iš pat pirmųjų karo dienų Lietuvą palietė karo veiksmai: rusų kariuomenė buvo telkiama Lietuvos Vokietijos pasienyje, Lietuvoje buvo vykdoma skubota mobilizacija, pradėta rekvizuoti arkliai ir vežimai, o svarbiausia — maistas, reikalingas reguliariai ir naujai sumobilizuotai kariuomenei. Netrukus Lietuvos teritorijoje prasidėjo karo veiksmai: visiems pasienio gyventojams buvo įsakyta pasitraukti 16 km nuo fronto linijų.[4] Pačioje karo pradžioje, kol Rusijos kariuomenė dar laikėsi Lietuvos pasienyje, arba kai kuriose vietovėse jau buvo įsiveržusi į Vokietijos teritoriją, vietos gyventojai, pasitraukdami tolyn nuo fronto, nedaug tenukentėjo, bet daugelis gyventojų jau neteko savo gyvenamų namų, gyvulių ir kitokio turto arba darbų, tačiau jie dar vis laikėsi netolimose apylinkėse ir vietos

gyventojų buvo globojami bei šelpiami. Bet jau 1914 m. rugpiūčio 5 d. rusų Šiaurės Vakarų fronto vadas gen. Žilinskij įsakė užimtuose Vokietijos miestuose imti gyventojų įkaitus (6-10 asmenų), išimtinai vokiečius. O iš miestiečių, korpo vado nuožiūra, leido imti kontribuciją.

1914 m. rugpiūčio 17 d. rusų pulkai, vadovaujami gen. P. Rennenkampfo, nuo Virbalio pradėjo ofenzyvą į Rytprūsius. Nuo atžygiuojančios rusų kariuomenės pasienio gyventojai — Mažosios Lietuvos lietuviai ir vokiečiai — bėgo į Vokietijos gilumą, palikdami savo namus, ūkius, gyvulius, javus ir visą kitą turtą. Jie skleidė žinias apie kazokų žiaurumą ir sukėlė paniką Vokietijoje. Miestuose savininkų paliktus namus ir krautuves plėšė pasitraukdami ir vokiečių kareiviai ir jų vieton atžygiavę rusų kareiviai. Nors rusų kariuomenės vadovybė grasino kareiviams karo lauko teismais ir mirties bausme už kiekvieną nusikaltimą bei nedrausmingumą, tačiau kareiviai visur plėšikavo ir vogė. Kai kurių rusų karo vadų teigimu caro meto kariuomenėje esą galima būtų buvę iššaudyti pusę kariuomenės, bet likusioji dalis vistiek vogtų.[5]

Karo pradžioje Vokietija savo kariuomenę sukoncentravo Vakarų frontan kovai su Prancūzija, norėdama stipriu smūgiu parblokšti Prancūziją, nes Vokietija Rytuose staigaus ir stipraus rusų kariuomenės įsiveržimo nelaukė ir tikėjosi rusų armiją atlaikyti su mažesniu divizijų skaičiumi ir neįsileisti priešo į savo teritoriją. Bet karo įvykiai Rytų fronte kitaip vystėsi, negu Vokietija tikėjosi. Todėl karo pradžioje po stipraus rusų kariuomenės puolimo, skubiai besitraukdama iš Prūsijos, vokiečių kariuomenė visur paliko didžiausius kiekius maisto kariuomenei ir pašaro arkliams. Tačiau rusų kariuomenė, žygiuodama pirmyn, nekreipė dėmesio į paliktas vokiečių kariuomenės atsargas ir, negalvodama apie galimą pasitraukimą atgal, nesirūpino savo kariuomenės mityba ateityje.[6]

Kai 1914 m. rusų kariuomenė įsiveržė pro Virbalį į Mažąją Lietuvą — Stalupėnų, Labguvos, Vėluvos link, vokiečių kariuomenė traukėsi Karaliaučiaus kryptimi. Tada beveik visa Mažoji Lietuva pateko rusams. Po šio pirmojo laimėjimo, Rusija tuoj pat susirūpino sudaryti užimtojo krašto administraciją. Bet ir šiuo klausimu susikirto reakcingų pažiūrų Rusijos vidaus reikalų ministras N. Maklakov ir karo reikalų ministras V. Suchomlinov dėl to, kuris jų turėtų sudaryti administraciją okupuotai sričiai. Vidaus reikalų ministras norėjo skirti rusus civilius valdininkus iš centro, o karo ministras norėjo valdyti užimtąjį kraštą karo komendantų pagalba.

Kadangi šiuo karo žygiu buvo užimta ir mozūrų gyvenamos teritorijos dalis, tai tuoj pat ir lenkų publicistai šoko spaudoje įrodinėti, kad visa Mažosios Lietuvos teritorija yra gyvenama lenkų kilmės žmonių. Tada dūmoje Lietuvos atstovas M. Yčas ir kiti dūmos atstovai rusų pažangesnėje spaudoje pradėjo įrodinėti, kad lenkų pretenzijos į lietuvių gyvenamas sritis yra nepagrįstos. Dar tebevykstant rusų spaudoje ginčams dėl užimtos Prūsijos teritorijos gyventojų kilmės ir kaip tą sritį valdyti, pasitraukusi ir persiorganizavusi vokiečių kariuomenė žiauriai sukovė gen. A. Samsonovo armiją ir ji skubiai pasitraukė atgal į Lietuvos pasienį — į Rusijos teritoriją.

Taigi, jau pačioje karo pradžioje karo veiksmai palietė Lietuvos teritoriją, ypač, kada rusų kariuomenė traukėsi iš Rytų Prūsijos. Tuometinėje Suvalkų gub. — Vokietijos pasienyje — ypatingai nukentėjo Vištyčio, Kudirkos Naumiesčio, Pajavonio bei Alvito apylinkės. Į Klaipėdos kraštą įsiveržusi rusų kariuomenė taip pat netrukus buvo atstumta. Karo veiksmai toje srityje vyko visu pasieniu — Tauragės, Veiviržėnų, Naumiesčio, Gargždų, Endriejavo ir kitose apylinkėse.

Skubiems karo žygiams vykstant, daug Lietuvos pasienio kaimų ir miestelių buvo sudeginta, visi gyventojai iš pafrontės buvo iškraustyti, ir lietuviai pabėgėliai pajudėjo iš viso pasienio. Dalis pabėgėlių atsidūrė Vilniuje.

Nuo karo veiksmų ne mažiau nukentėjo ir Rytų Prūsija. Daugelis vokiečių gyventojų neteko savo turto, šimtus trobesių rusų kariuomenė sudegino, dažnai net ne dėl strateginių sumetimų, bet iš keršto vokiečiams. Čia galima pasakyti, kad vokiečių kariuomenei 1915 m. tolyn į Rytus nužygiavus, kai kuriuos pasienio sudegintus miestus, pvz., Ragainę, dar karui nepasibaigus, padėjo atstatyti JAV vokiečiai.

Matydama nuolatinius rusų kariuomenės žiaurumus, Vokietijos Rytų fronto karo vadovybė paskelbė, kad vokiečių kariuomenė griebsis keršto priemonių ir už vieną Vokietijoje sudegintą miestą, kaimą ar dvarą ji sudegins tris — Rusijos teritorijoje. Sužinojus apie šį Rytų fronto kariuomenės vadovybės įsakymą, net Vokietijos reichstage kilo pasipiktinimas ir tuo reikalu socialdemokratų atstovas G. Lėdebour pasakė kalbą, tvirtindamas, kad dėl tokio turto naikinimo nukentėsią ne rusai, bet lietuviai ir lenkai, nes dabar karas vyksta jų teritorijose. Šią atstovo Ledebour kalbą Vokietijos valdžia palaikė valstybės išdavyste. Tačiau dėl to jis nenukentėjo ir visą karo metą užtardavo vokiečių okupuotų kraštų gyventojus. Vienok tada

Vokietijos socialdemokratų partijos vadovybė pareiškė, kad Ledebour nebuvo partijos įgaliotas taip kalbėti.[7]

1914 m. rudenį vokiečių kariuomenė, atstūmusi rusus visame Lietuvos pasienyje — Suvalkijoje bei Žemaitijoje — įsiveržė į Lietuvą. Užėmę Tauragę, vokiečiai pirmiausia uždėjo 5.000 markių kontribuciją Tauragės miestui, o Raseiniams net 25.000 markių kontribuciją. Kadangi šių miestų gyventojai nepajėgė visų reikalaujamų sumų sumokėti, tai karinio dalinio generolas likutį leido sumokėti maisto produktais.[8] Suvalkų Kalvarijai buvo uždėta 10.000 markių kontribucija, o Suvalkų miestas turėjo surengti įžygiavusiam vokiečių kariuomenės daliniui pusryčius ir pietus. Pilviškiams buvo uždėta 5.000 markių, Bartininkams — 1.000 markių kontribucijos ir panašiai.[9]

1914 m. karo pradžioje ir antru kartu, 1915 m. kovo-gegužės mėnesiais, rusų kariuomenė vėl atstūmė vokiečius ir įsiveržė į Rytų Prūsiją, ten padarė labai daug žalos, parodė daug žiaurumo, nužudė ir ištrėmė nemažai civilių vokiečių gyventojų, sudegino daug trobesių.[10] Yra žinoma, kad Petrapilyje 1915 m. gegužės mėn. iš įvairių kalėjimuose laikomų nusikaltėlių buvo sudarytas karo dalinys, kuris, rusų kariuomenei įsiveržus į Klaipėdą, vykdė beatodairišką miesto apiplėšimą. Po keturių dienų plėšikavimo, karo veiksmams nesisekant, šis dalinys su rusų kariuomene iš Klaipėdos turėjo pasitraukti, tačiau ten paliko 200 šio dalinio nusigėrusių kareivių.[11]

Po pirmojo rusų įsiveržimo, vokiečiams juos atstumiant, besitraukiančią rusų kariuomenę padėjo persekioti ir civiliai vokiečių gyventojai. Todėl antrojo įsiveržimo metu, rusų kariuomenė jau nieko nebepaliko savo užnugaryje: kas vokiečių gyventojų nebuvo pasišalinę su savo besitraukiančia kariuomene — pvz., senesnieji, moterys ir vaikai — juos visus ir iš visur rusai varė ir vežė į savo teritoriją, daugiausia į Šiaulius, o iš ten, jau traukiniais į Rusijos gilumą ar Sibiran. Drauge su žmonėmis išvarė ir gyvulius, kuriuos paskui pardavinėjo Šiauliuose vietos gyventojams.[12] Šis visuotinis gyventojų trėmimas iš Rytų Prūsijos buvo aiškinamas tuo, kad rusai norėjo turėti saugų užnugarį okupuotoje Vokietijos teritorijoje.

Sugrįžusieji Lietuvos pasienin Rusijos kariuomenės daliniai, ypač kazokai, gaudė Lietuvos pasienio gyventojus, ne vien protestantus — vokiečius, bet ir lietuvius, įtardami juos buvus vokiečių šnipais; karo lauko teismai paskubomis juos teisė ir šaudė ar korė, o kitus — trėmė į Sibirą. Pvž., Būdviečių apylinkėje buvo pakarti 21 vyras ir 2 moterys, Marijampolės ir Vilkaviškio apskrityse buvo sušaudyta 70

žmonių, o Suvalkų Kalvarijoje — net 170 asmenų.[13]

Be to, rusų kariuomenė labai nepasitikėjo Lietuvos žydais, įtarinėdama juos, perteikiant priešui (vokiečiams) karines paslaptis ir jiems talkinant, todėl karo vadovybės įsakymu karo pradžioje Lietuvoje pradėjo imti įkaitais įtakingesnius žydų visuomenės atstovus, kurie turėjo būti atsakingi už žydų bendruomenės nepalankius rusams veiksmus. Marijampolėje keli žydai net buvo karo teismo nuteisti, tačiau į jų bylą įsikišus rusų rašytojui V. Korolenko ir advokatui O. Gruzenbergui, toji byla buvo peržiūrėta ir visi nuteistieji buvo išteisinti.[14]

Nepasitikėdama žydais, Rusijos administracija juos kraustė iš karo veiksmų zonos. Vyriausiojo Rusijos karo vado Didžiojo kunigaikščio Mikalojaus įsakymu visi žydai iš pasienio buvo kraustomi į Rusijos gilumą, nežiūrint to, kad, veikiančiu įstatymu, žydams daugelyje Rusijos gubernijų buvo draudžiama gyventi. Net Kauno gub. dūmos atstovui N. Fridmanui (žydui) nedavė leidimo grįžti Lietuvon ir apžiūrėti, kaip atrodo Lietuvos miestai, žydus išvežus.

Kai kurie įtakingesni lietuviai, pvz., adv. P. Leonas, prelatas A. Jakštas-Dambrauskas, kun. P. Dogelis ir keletas kitų taip pat buvo palaikyti nepatikimais ir jiems buvo įsakyta apleisti Kauną, kaip tvirtovės miestą.

Kauno žydus iškraustė 1915 m. gegužės 5 d. Iš Kauno iki Naujosios Vilnios stoties juos išvežė traukiniais, o toliau jau vežė arkliais — pastotėmis. Žydams iš Lietuvos evakuoti buvo skirtas specialus kariuomenės dalinys. Žydų gyventojų daugumas buvo tremiami iš jų gyvenamųjų vietų ir įkurdinami Poltavos gubernijoje. Vietovėse, kur kurdino žydus, buvo didelė butų stoka, trūkumas maisto, todėl netrukus ten kilo epideminės ligos. O ir Rusijos gilumos vietovėse naujai įkurdintus žydus laikė šnipais ir krašto išdavikais. Tuo susirūpino Rusijos rašytojai ir dūmos atstovai ir jie ėmė kelti protestą dėl masinio žydų persekiojimo.

Tokių žydų, o ir lietuvių įtarinėjimo pavyzdžiu galima paminėti įvykį su Kužių bažnytkaimiu, Šiaulių aps. Visoje Rusijoje buvo paskelbtas kariuomenės vadovybės pranešimas, jog Kužiuose dėl žydų ir vietos gyventojų lietuvių išdavystės nukentėjo rusų kariuomenės dalinys. Tada visi Kužių gyventojai, žydai ir lietuviai buvo palaikyti vokiečių bendradarbiais bei šnipais ir karo vadovybė tuoj pat iš Kužių visus gyventojus iškraustė.

Kilus skundų bangai, to įvykio ištirti į Kužius atvyko net du dūmos atstovai — A. Kerenskij ir lietuvis M. Januškevičius. Įvykį

vietoje ištyrus paaiškėjo, kad Kužių gyventojai dėl karinio dalinio nesėkmės nebuvo kalti ir jiems visiems buvo leista sugrįžti atgal.[15]

Vyriausioji rusų kariuomenės būstinė visai neatsižvelgė į Lietuvai daromus ar padarysimus nuostolius ir reikalavo, kad besitraukianti rusų kariuomenė priešui paliktų visiškai sunaikintą kraštą, be jokių gyventojų.[16] Todėl vokiečių atgal stumiama rusų kariuomenė, ten kur ėjo frontas, naikino viską: geležinkelius, tiltus, plentus, degino kaimus, sodybas, atiminėjo gyvulius, naikino derlių, o gyventojus prievarta varė į Rusiją. Žmonės buvo vežami gyvuliniuose vagonuose į Rusijos gilumą ar į Sibirą, šeimos dažnai buvo perskiriamos.

Gen. N. Januškevič išleido trėmimų įsakymą, kurį stropiai vykdė kazokai, nesigailėdami žmonių gyvybės ir turto.[17] Kazokai iš didesnių Lietuvos miestų ir net miestelių prievarta iškraustė Lietuvos žydus, išplėšė jų turtą, o lietuvius valstiečius ragino deginti savo trobesius, naikinti javus, gyvulius atiduoti valdžiai, o patiems trauktis į Rusijos gilumą.[18] Kai iš pafrontės pradėjo prievarta varyti pačius lietuvius, žmonės įvairiais būdais bandė atsipirkinėti nuo trėmimų, dažnai pasitraukdavo kiek toliau nuo gyvenamųjų vietovių arba į miškus ir ten laukdavo priešo kariuomenės, kad galėtų sugrįžti į savo ūkius ir namus. Rusų karinės valdžios įsakymus išsikraustyti klusniai vykdė tik rusai kolonistai ir rusai dvarininkai. Todėl karo metu Lietuvoje paliko nedidelis rusų gyventojų procentas. Karo operacijoms prieš vokiečius pradėjus nesisekti ir vokiečių kariuomenei labai greitai žygiuojant per Lietuvą, besitraukianti rusų kariuomenė jau nesuskubo visų gyventojų iškeldinimo plano įvykdyti.[19]

Rusų generalinio štabo viršininkas gen. Januškevič gyventojų trėmimą karo metu aiškino karo būtinumu, nes karas vykdomas ugnimi ir kardu ir kas patenka į karo sūkurį, tas turi nukentėti.

Galima prileisti, kad karo meto pasireiškusio masinio gyventojų trėmimo ir turto naikinimo tikslas buvo gilesnis, negu karo strategija. Rusai vis dar tikėjosi vokiečius nugalėti ir vėl grįžti, o grįžus — atrasti tuščią erdvę, kurią lengvai galėtų užpildyti rusais.[20]

Dėl masiško gyventojų trėmimo iš Lietuvos užsienio spaudoje protestavo Šveicarijos lietuviai, drauge su latviais pareikšdami, kad yra barbariška išvaryti krašto gyventojus į šiaurę, į sunkiai pakeliamo klimato sąlygas, kur jiems viskas yra svetima — ir kalba ir papročiai ir religija.[21]

Dūmos atstovai M. Yčas, lenkas W. Puttkamer ir kiti taip pat pasiuntė vyriausiajam kariuomenės vadui skundą dėl plėšikavimų Lietuvoje bei dėl kaimų ir dvarų naikinimo, tariamai karinės

strategijos pretekstu. O lietuvių atstovas M. Januškevičius, kalbėdamas dūmoje, lygino priverstinį gyventojų iškraustymą iš gimtojo krašto su Dantės pragaro vaizdais.[22]

Be žydų trėmimo, priverstinai iš savo kraštų buvo tremiami ne tik lietuviai, bet ir lenkai bei latviai. Pvz., 1915 m., kai rusų kariuomenė traukėsi iš Lenkijos, ten buvo areštuota 3.000 jaunimo, jų tarpe ir dvylikamečių berniukų. Jie buvo kaltinami šnipinėję Austrijai ir Vengrijai. Kurį laiką jie buvo laikomi Lenkijos kalėjimuose, bet vėliau buvo išvežti į Rusiją, kur be jokio teismo buvo kalinami. Tada dūmos darbiečių lyderis Kerenskij dėl šio įvykio interpeliavo dūmoje ir griežtai pasmerkė to plano vykdytojus. Po šios interpeliacijos tuos lenkų jaunuolius pradėjo iš kalėjimų paleidinėti, bet apie 1.000 jų jau buvo kalėjimuose išmirę.[23]

Latvijoje, dėl nusistovėjusio fronto, rusai turėjo daugiau laiko pafrontės gyventojus iškraustyti ir ten visiems 18-45 metų vyrams buvo įsakyta pasitraukti į Rusijos gilumą, grasinant neklusniuosius atskirti nuo šeimų. Tokį pat įsakymą 1915 m. rugsėjo 9 d. buvo paskelbęs gen. Radkevič ir Lietuvoje, tačiau tasai įsakymas buvo pavėluotas, nes 1915 m. rugsėjo 18 d. vokiečiai jau buvo užėmę Lietuvos sostinę Vilnių ir okupavę beveik visą Lietuvą.[24]

1915 m. liepos mėn. rusų baronas Neigard ir lenkų grafas A. Wielopolski skundėsi vyriausiajam kariuomenės vadui Didžiajam kunigaikščiui Mikalojui dėl netvarkingos evakuacijos ir dėl ištisų gyvenviečių naikinimo, sudarant žmonėse įspūdį, kad tatai vykdoma keršto ar represijų pagrindu.

Tada Didysis kunigaikštis Mikalojus įsakė Šiaurės Vakarų fronto karo vadui Žilinskiui, kad kariuomenė liautųsi deginti trobesius ir naikinti gyventojų turtą, išskyrus tokius objektus, kurie trukdo karo veiksmams. Betgi visus vyrus tarp 18-45 metų ir jis liepė siųsti į Rusiją.[25]

Neatsižvelgiant įvairių paklausimų dūmoje ir neigiamų nusiteikimų dėl priverstinio gyventojų iškraustymo, rusai nepaliaudami skelbė vokiečių žiaurumus ir įtaigojo gyventojus iš karo veiksmų zonos trauktis į Rusijos gilumą bei gelbėtis nuo vokiečių pavojaus. Todėl antroji gyventojų pabėgėlių banga atsirado iš dalies dėl rusų varomos propagandos poveikio. Bijodami artėjančių vokiečių bei kazokų žiaurumo, daug Lietuvos gyventojų patys pasitraukė nuo fronto linijų į Rusiją. Laisvu noru pasitraukė nemažas skaičius lietuvių inteligentijos — mokytojų, kunigų, advokatų, o gimnazijos ir jų moksleiviai buvo evakuoti į Rusiją.

Tremtinių masės, atsiradę Rusijos gilumoje, vietinių gyventojų tarpe skleidė nepasitenkinimą caro vyriausybe, pasakodami apie karinės valdžios pavartotas priemones, jose įžvelgdami karinės valdžios piktą valią. Todėl ne vien vyriausias kariuomenės vadas Didysis kunigaikštis Mikalojus, bet ir Rusijos ministrų taryba, įsitikinusi karinės valdžios priemonių netikslumu, sustabdė gyventojų trėmimą iš karo veiksmų zonos, nes tai esą sukelia tik destrukciją ir revoliucines nuotaikas.[26]

6. *Tolesni karo veiksmai Lietuvos teritorijoje*

Judrus karo frontas gyventojams ir visam kraštui padaro nemažą nuostolių, bet ne tiek daug, kaip sustojęs pozicinis karas. Suvalkų — Kalvarijos — Liudvinavo — Marijampolės paplente, kai kuriose vietose frontas išsilaikė net šešis mėnesius, tad tų apylinkių miestai, miesteliai ir kaimai labai nukentėjo. Kitur Lietuvoje — padubysiu ir pavenčiu frontas laikėsi daugiau kaip du mėnesiu. Ten nuolat vyko kautynės ir 200 km fronto linijoje buvo išnaikinta apie 70% gyvenamų trobesių. Nukentėjo Ariogalos, Čekiškės, Lyduvėnų, Tytuvėnų, Šiluvos, Kelmės, Šiaulių, Gruzdžių, Kuršėnų ir kitos apylinkės. Ties Šiauliais buvo sunaikinta apie 40-50 kaimų ir Bubių pavyzdinio ūkio trobesiai. Kur tik karo frontas ilgiau laikėsi, ten nukentėjo ne tik žmonės ir jų ūkiai, bet taip pat ir laukai: jie buvo išrausti gilių apkasų, artilerijos sviedinių, o javai buvo sutrypti ar nupiauti pašarui arkliams.

Po pirmųjų karo nesėkmių, 1915 m. vokiečiai pradėjo plačiu mastu naują ofenzyvą prieš Rusiją. Tam tikras vokiečių karininkų skaičius prieš karą buvo tarnavę Lietuvos vokiečių dvaruose, kaip agronomai, ūkvedžiai ar kitoki specialistai, todėl jie buvo susipažinę su kraštu ir lietuvių kalbos pramokę. Jie feldmaršalo P. Hindenburgo kariuomenėje buvo didžiai naudingi vadovai. 1915 m. kovo mėn. vokiečių kariuomenė pradėjo rusus stumti iš Vokietijos. Kovo 23 d. vokiečių kariuomenė atsiėmė Tilžę, kovo 29 d. — paėmė Tauragę, o balandžio 27 d. prasidėjo didžioji vokiečių ofenzyva: Aštuntoji armija pradėjo puolimą Kuršo link, o Dešimtosios armijos kairysis sparnas nukreipė puolimą Kauno, Alytaus ir Gardino link. Aštuntosios armijos, puolančios Kuršo kryptimi, dešinysis sparnas prie Jurbarko persikėlė per Nemuną ir žygiavo Tauragės-Raseinių linkui, o kairysis sparnas nuo Nemuno žygiavo Telšių-Skuodo link, gi Aštuntosios armijos centras iš Tilžės stūmėsi Šiaulių-Jelgavos

(Mintaujos) link. Jau balandžio mėn. vokiečių kariuomenė pasiekė Dubysos liniją. Šiaulius vokiečiai galutinai užėmė 1915 m. birželio mėn. Pats Šiaulių miestas labai nukentėjo ne tik nuo artilerijos sviedinių, bet dar daugiau nuo besitraukiančios Rusijos kariuomenės padeginėjimų. Buvo padaryti milijoniniai nuostoliai miesto pramonei, urmo prekių sandėliams, krautuvėms ir miesto gyventojams, kurių namus su visu turtu sunaikino gaisrai.

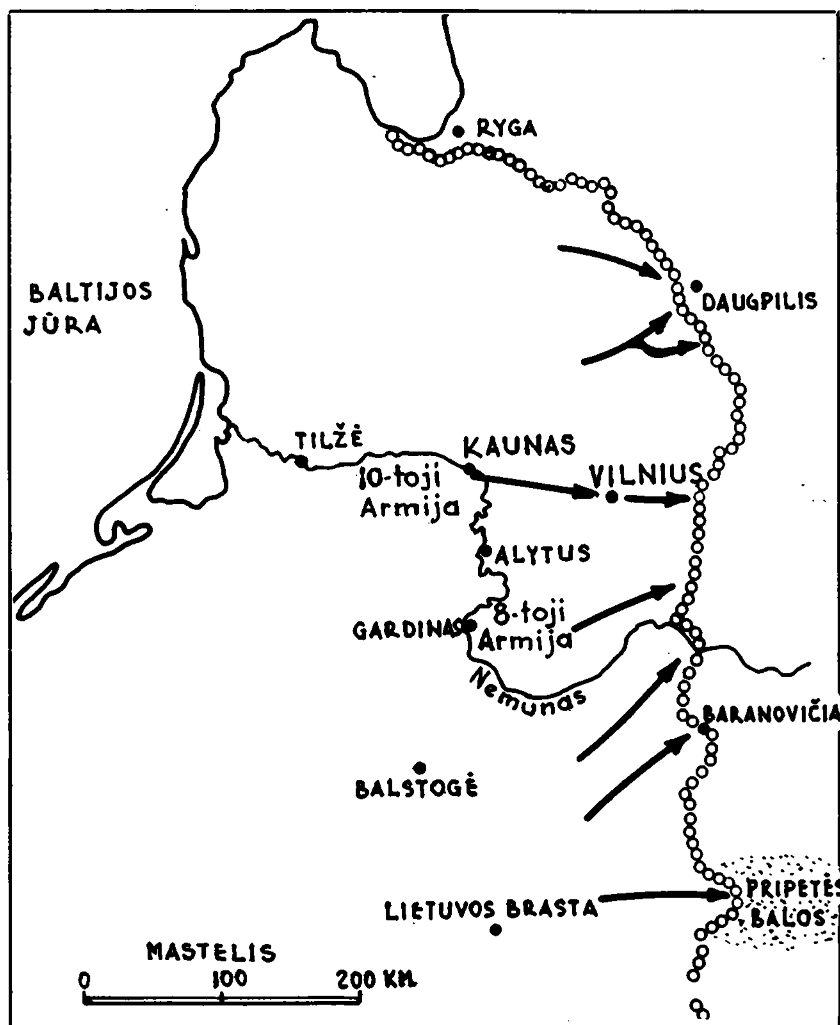
Gegužės 7 d. vokiečiai, veikiant kombinuotoms sausumos ir jūrų pajėgoms, paėmė Liepoją. Tuo tarpu 1915 m. gegužės 15 d., rusų kariuomenė iš įstiprintų pozicijų prie Nemuno, pradėjo vykdyti priešpuolį ir vokiečius vėl nustūmė ligi Šešupės. Tačiau ten rusų kariuomenę pradėjo persekioti vokiečių Keturiasdešimtasis rezervo korpas ir nubloškė juos ligi Kauno tvirtovės įtvirtinimų. Šis vokiečių kariuomenės pasistūmėjimas vyko liepos mėn. 13 d., kurį vykdė kavalerijos avangardo daliniai. Rusų kariuomenės priešpuolis iš Alytaus, tikslu apginti Kauno tvirtovę, buvo sulaikytas Kauno-Marijampolės linijoje, o liepos 14 d. rusai vėl buvo atgal atblokšti.

Vokiečiai vykdė sėkmingą tolimesnę Lietuvos okupaciją. 1915 m. liepos 17 d. vokiečių Penktoji armija nustūmė rusus Panevėžio link. Ties Panevėžiu rusai šiek tiek sulaikė vokiečių ofenzyvą, bet jau liepos 29 d. jie atidavė vokiečiams Panevėžį.[27]

1915 m. liepos 27 d. vyriausias Rusijos kariuomenės vadas Didysis kunigaikštis Mikalojus, už atlaikytą pirmąjį vokiečių kariuomenės Kauno tvirtovės puolimą, padėkojo tvirtovės viršininkui, pareikšdamas viltį, kad su Dievo pagalba Kauno tvirtovė sulaikys priešą. Ši tvirtovė su visais jos įtvirtinimais buvo labai garsinama visoje Rusijoje ir net mokyklų geografijos vadovėliuose ji buvo žymima, kaip pirmos klasės tvirtovė. Karo atveju buvo vilties, kad žygiuojančią vokiečių kariuomenę sulaikys Nemunas, kaip gamtinė kliūtis, ir Kauno tvirtovė. Pagal Rusijos planus 1912-1917 m. Kauną turėjo apjuosti galingas įtvirtinimų žiedas. 1913-1914 m. Kauno tvirtovės darbams buvo paskirta penki milijonai rublių. Statyba buvo skubiai vykdoma, tačiau iki karo pradėtųjų įtvirtinimo darbų Rusija nesuskubo baigti. Taigi Kauno tvirtovė nepatvirtino puoselėjamų vilčių ir antrojo vokiečių puolimo neatlaikė.

Rugpiūčio 6 d. vokiečių kariuomenė pradėjo Kauno tvirtovės apgulimą ir 1915 m. rugpiūčio 18 d. vokiečių Dešimtoji armija, gen. H. Eichhorno vadovaujama, paėmė Kauno tvirtovę, o Kauno miestą užėmė gen. K. Litzmano vadovaujama karinė grupė, kurio garbei okupacijos metu net viena Kauno gatvė buvo pavadinta jo vardu.

Užimant Kauną ir tvirtovę, į vokiečių nelaisvę pateko 20.000 rusų karių, be to, vokiečiams atiteko milžiniški kiekiai rusų ginklų ir amunicijos — 1.300 patrankų, jų tarpe 350 modernių sunkiųjų patrankų, dideli kiekiai kariškos aprangos ir daugybė maisto atsargų.[28]

Žml. 1. 1915-1917 metų rusų-vokiečių karo frontas

Dėl Kauno tvirtovės neatsilaikymo tenka kaltinti karo vadovybę, nesugebėjusią tinkamai tvirtovės gynybai vadovauti, nes puolimo metu, pats tvirtovės komendantas gen. Grigorjev savivališkai iš Kauno pasitraukė ir tvirtovės gynybai nevadovavo. Už šį savivališką pasitraukimą iš tvirtovės gynimo vadovavimo, gen. Grigorjev buvo patrauktas teisman. 1915 m. rugsėjo mėn. karo lauko teismas svarstė jo bylą, pripažino jį kaltu, atėmė karinį laipsnį, bajorystę, ordinus, konfiskavo jo turtus ir nubaudė 15 metų katorgos.[29] Su Kauno netekimu ir karo vadovybė pasikeitė. Vyriausiam Rusijos kariuomenės vadui Didžiajam kunigaikščiui Mikalojui buvo suteiktas Vicekaraliaus titulas ir jis buvo pasiųstas į Kaukazo frontą, tam frontui vadovauti. 1915 m. rugsėjo 1 d. karo vado pareigas pasiėmė pats caras, o generalinio štabo viršininku buvo paskirtas gen. M. Aleksejev.

Po Kauno užėmimo, gen. Eichhorno Dešimtosios armijos kairysis sparnas veržėsi iš ruožo Kalvarija-Marijampolė ir stūmė rusus Gardino-Alytaus ir Vilniaus linkme. Alytus visai nebuvo ginamas ir rugpiūčio 26 d. jį taip pat užėmė vokiečiai. Rugsėjo pradžioje šešios vokiečių raitelių divizijos, savarankiškai veikdamos, rusus varė į šiaurę — Daugpilio ir Vilniaus kryptimi. Rugpiūčio 30 d. rusai pasitraukė iš Utenos ir Daugailių, rugsėjo 3 d. be kovų pasitraukė ir iš Gardino ir tą pat dieną vokiečiai pasiekė Vidžius. Rugsėjo 18 d. vokiečiai įžengė į Vilnių.[30]

Po Vilniaus paėmimo, vokiečių kariuomenės dalys dar pasistūmėjo priekin, bet netrukus ilgesniam laikui nusistojo pastovi, nejudri fronto linija, einanti Tukumo — Friedrichstadto — Jakobstadto — Alukštos — Drūkšių — Naročiaus linija link Neries kilpos į pietus nuo Smurgainių, Naugarduko bei Baranovičių. Taip beveik visa etnografinė Lietuva buvo vokiečių okupuota (žr. Žml. 1).

Kauną ir Vilnių užėmus, vokiečių Rytų fronto kariuomenės vado štabas įsikūrė Kauno gubernatoriaus rūmuose, o to štabo viršininkas gen. E. Ludendorff įsikūrė buvusio Kauno karinio gubernatoriaus bute. Savo atsiminimuose jis išreiškė nuostabą rusų aukšto rango kariškio menku inteligentiškumu, nes jo bute rado tik labai menkos vertės caro, carienės ir sosto įpėdinio portretų litografijas.[31] Rytų fronto kariuomenės vadas P. Hindenburg taip pat įsikūrė Kaune, pramonininko Tilmanso viloje. Jo adjutantui H. J. Brockhusenui Kaunas tada atrodė kaip mirusis miestas, nes visi žydai buvo išvaryti, o gyventojai rusai ir kariuomenė — patys iš miesto pasitraukę.

Apleisdama Kauną, rusų administracija buvo visiškai nerūpestinga, nes pasitraukdama iš miesto, nesudarė jokio komiteto nei miestui valdyti, nei milicijos — tvarkai palaikyti, kol atvyks priešo kariuomenė ir paims valdžią į savo rankas. Bet Vilniaus evakuacijai rusai turėjo daugiau laiko, suskubo ne tik gana tvarkingai evakuoti administracijos įstaigas, fabrikus, bet taip pat evakuoti dalį archyvų, daug muziejinių vertybių, o taip pat išsivežti ir rusų žiauraus valdymo simbolius — carės Kotrynos II bei gen. M. Muravjovo paminklų biustus.[32] 1915 m. rugpiūčio 8 d. Vilniaus gubernatorius P. Veriovkin dar įsakė Vilniaus vyskupijos administratoriui K. Michalkevičiui pasirūpinti nuimti visų Vilniaus bažnyčių varpus ir juos išsiųsti Rusijon, žadėdamas caro vyriausybės vardu po karo juos sugrąžinti. Sužinoję apie šį įsakymą minios tikinčiųjų rinkosi prie bažnyčių ir nutarė neduoti rusams varpų išvežti. Taip likimas lėmė, kad mobilizuotam inž. J. Čiurliui buvo įsakyta nuimti carės Kotrynos II ir gen. Muravjovo paminklų biustus ir išgabenti į Rusiją. Nuimant Muravjovo biustą, Vilniaus menininkas fotografas J. Bulhak užfiksavo momentą, kai Muravjovo (kuris buvo pramintas Koriku) biustas karojo ant virvių. Šis Bulhako nuotraukoje užfiksuotas Muravjovo biusto ant virvių karojimo momentas yra išlikęs istorijai.

Vilniuje ir jo apylinkėse paskutinės rusų viešpatavimo dienos buvo siaubingos. Negalėdami išvežti geriamą ir denatūruotą spiritą, rusai pradžioje pylė jį į Nerį, bet paskui padegė spirito sandėlius, kurie degė dvi dienas, o tuo tarpu apylinkėse ir mieste siautėjo kazokai, nesivaržydami plėšikavo ir dienos ir nakties metu.

Rusų kariuomenei ir administracijai besitraukiant, darbininkų profesinių sąjungų iniciatyva buvo suorganizuota Vilniaus milicija miesto tvarkai ir turtui saugoti. Iš devynių miesto milicijos nuovadų, trys jų teko tvarkyti lietuviams socialdemokratams: St. Kairiui, dr. A. Domaševičiui ir A. Čechavičiui, padėjėjais buvo M. Biržiška ir L. Gira. Kitas milicijos nuovadas tvarkė vietos lenkai vadinamieji „krajovcai" (Vilniaus lenkų autonomistų grupė), vadovaujami W. Abramowicziaus. Per trumpą laiką Vilniaus miesto milicijos pareigoms eiti buvo suorganizuota apie 2.500 vyrų savanorių.

Iš Vilniaus rusų kariuomenė pasitraukė be mūšio 1915 m. rugsėjo 18 d. Net ir Vilniaus tiltų jie nesuskubo išsprogdinti, o sugadintąjį Žvėryno tiltą, patekę vokiečių nelaisvėn rusų kareiviai, kitą dieną jau taisė. Greta apgadinto Žaliojo tilto vokiečiai tuo tarpu pastatė pontoninį tiltą.

7. Pirmosios vokiečių okupacijos dienos Vilniuje

Pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai 1915 m. rugsėjo 18 d. įžygiavo į Vilnių nuo Žvėryno ir Naujųjų Trakų pusės. Vilnių, kaip ir Kauną, užėmė gen. Eichhorno Dešimtoji armija. Gyventojų daugumas vokiečių kariuomenę sutiko džiaugsmingai, ne tiek pritardami vokiečiams, kiek džiaugdamiesi nusikratę rusų valdžios.

Vilniečių M. Biržiškos, Kairio ir Klimo liudijimu, vokiečių kariuomenei okupuojant Vilnių, lietuviai laikėsi santūriai ir džiaugsmo nereiškė. Bet Vilniaus lenkai ir žydai vokiečių okupacinę kariuomenę sutiko džiaugsmingai — lenkaitės ir žydaitės naujiems okupantams bėrė gėles po kojomis.[33]

Tą pačią rugsėjo 18 d. vokiečių kariuomenės įgulos viršininko gen. Pfeilio vardu buvo išlipintas Vilniuje atsišaukimas į gyventojus tik trimis kalbomis — rusų, vokiečių bei lenkų, kuris buvo pradėtas šiais žodžiais:

Į Vilniaus miesto gyventojus!

„Vokiečių karo pajėgos išvijo rusų kariuomenę iš lenkų miesto Vilniaus ribų. Jos daliniai įžengė į pagarbų, turtingą padavimais Vilniaus miestą. Jis visuomet buvo perlas garsioje lenkų viešpatijoje (Sie war immer eine Perle in dem ruhmreichen Königreich Polen). Ši viešpatija yra drauginga vokiečių tautai . . ." Atsišaukimą pasirašė gen. grafas Pfeil 1915 m. rugsėjo 18 d.[34]

Dėl šio atsišaukimo turinio ir lietuvių kalbos nepavartojimo, tuoj pat lietuvių delegacija — E. Vileišienė, J. Basanavičius ir J. Kymantas kreipėsi į aukštesniąją karo vadovybę, reikalaudama išlipintąjį atsišaukimą pašalinti ir oficialiai vartoti lietuvių kalbą drauge su kitomis vietos gyventojų kalbomis.[35] Dėl lietuvių delegacijos griežto protesto, Pfeilio įsakymu išlipintieji atsišaukimai tuoj pat buvo nuo sienų ar skelbimo lentų nudraskyti.

Matyt, kad gen. Pfeilio atsišaukimas nebuvo vokiečių Vyriausiosios kariuomenės vadovybės inspiruotas, nes paprastai vokiečiai, prieš įžygiuojant į svetimą teritoriją, būdavo smulkiausiai supažindinami su vietovėmis bei gyventojų sudėtimi. Reikia manyti, jog aukštoji karinė vadovybė negalėjo nežinoti tautybių sudėties Vilniuje.[36]

Gen. Pfeil apsistojo geriausiame Vilniaus Jurgio viešbutyje. Jis tuoj padarė vizitą Vilniaus miesto burmistrui, pasikvietė miesto valdybos atstovus pas save pasitarti ir tris jų pasiliko įkaitais. Vilniaus miesto vokiečių valdžia pradžioje oficialiai tevartojo tik lenkų ir

vokiečių kalbas, bet vėliau, po lietuvių intervencijos, pradėjo vartoti ir lietuvių kalbą.

Vokiečių kariuomenei įžygiavus, Vilniaus lietuviai išvystė didelį veiklumą: pirmąją okupacijos dieną išspausdino *Lietuvos Žinias, Viltį* ir *Aušrą*. Žydai krautuvininkai, niekieno neraginami, skubiai keitė rusiškas iškabas į vokiškas. Lenkai rašė atsišaukimus ir skelbė apie Vilniaus miesto lenkiškumą.

Kiek vėliau ir lenkų aktyvistų sąjunga *Związek czynu* (Aktyvistų sąjunga) jau nelegaliai išleido laikraštį *Unia* ir taip pat netrukus išspausdino ir visame mieste išlipino atsišaukimus, nukreiptus prieš rusus ir jų valdymą, išskaičiuodami rusų padarytas gyventojams skriaudas ir nedorybes, pareikšdami, kad Aktyvistų sąjungos tikslas yra *nepriklausoma Lenkija, sujungta su nepriklausoma Lietuva*. Aktyvistai esą ištikimi senajam šūkiui: „Laisvi su laisvais, lygūs su lygiais". Tačiau ir šį lenkų atsišaukimą, kaip ir gen. Pfeilio išleistąjį, vokiečių kariuomenės vadovybė tuoj įsakė nuo sienų nukrapštyti, tą atsišaukimą laikydami vienos lenkų politinės partijos pareiškimu. Be to, jis buvo išspausdintas ir išlipintas mieste be vokiečių leidimo.[37]

Vilniaus lenkų politinės grupės, anot lenkų publicisto Cz. Jankowskio, turėdamos porą tuzinų veikėjų, sudarinėdavo daug įvairiausių partijų ir blokų: pvz., demokratinį bloką, lenkų socialistų partiją, pažangiųjų uniją, demokratų sąjungą ir pan. Šių visų lenkų partijų daugumas buvo šalininkės Lietuvos federacijos su Lenkija.[38]

1915 m. rugsėjo mėn. pabaigoje, tuojau po Vilniaus okupacijos, kairiosios lenkų partijos (lenkų socialistų partija ir lenkų valstiečių partija) taip pat išleido atsišaukimą, skirtą Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės lenkams, skatinantį juos pamiršti visus buvusius lietuvių lenkų nesusipratimus ir nesantaikas, ištiesti ranką lietuviams bei gudams ir draugiškai bendradarbiauti, atsteigiant tarp šių tautų senuosius istorinius ryšius.[39]

Vilniuje vokiečių okupacijos metu ir toliau veikė slaptas pagalbos komitetas lenkų legionams remti. 1915 m. spalio 11 d. įsisteigė lenkų švietimo komitetas, remiamas Varšuvos lenkų, kuris su dideliu atsidėjimu steigė įvairias švietimo įstaigas ir mokyklas ir ypač stengėsi daugiau jų įsteigti lietuvių bei gudų gyvenamose vietovėse.[40]

Rusų evakuacijos pabaigon Vilniuje sudarytoji milicija, lietuvių ir lenkų vadovaujama, rusams pasitraukus, 1915 m. rugsėjo 18 d. rytą pradėjo miestą saugoti. Bet jau 1915 m. pabaigoje vokiečių okupacinė valdžia Vilniuje buvo sudariusi visą savo administraciją.[41]

Vilniaus burmistru buvo paskirtas tilžietis Pohl su 300 vokiečių policijos tarnautojų ir tada vietinės milicijos darbas buvo baigtas.

Vienas pirmųjų vokiečių okupacinės karo valdžios įsakymų buvo paliepimas kiekvienai Vilniaus šeimai duoti organizuojamai karo ligoninei patalynę ir baltinių vienai lovai. Tuo tarpu Vilniaus krautuvėse jau daug kur šeimininkavo vokiečių kareiviai, o iš Lietuvos kaimų sklido juodžiausi gandai apie kareivių vykdomus plėšikavimus ir rekvizicijas, nemokant pinigų, neduodant net pakvitavimų, o kartais paliekant tik pajuokos ar nešvankų raštelį, parašytą vokiečių kalba.

Kol Lietuvoje nebuvo įvesta okupacinė karinė administracija, vokiečiai kareiviai dažnai neleistinai elgėsi, nes jie Lietuvą laikė priešo t.y. Rusijos teritorija, kurios kariuomenė Prūsijoje buvo padariusi daug žalos vokiečiams.

8. Lietuvių lenkų santykiai Vilniuje vokiečių okupacijos metu

Paskutinėmis dienomis prieš rusų administracijos pasitraukimą iš Vilniaus, Lietuvos lenkų dvarininkų A. Meysztowicziaus, P. Končos ir M. Wankowicziaus rūpesčiu pavyko gauti iš rusų valdžios jų sudaryto *Piliečių komiteto* (nukentėjusiems nuo karo šelpti) įstatų patvirtinimą. Šio komiteto tikslas buvo atstovauti Vilniaus gyventojų reikalus santykiuose su vokiečių okupacine valdžia. Kai kurie lenkų politikai net puoselėjo viltį, kad *Piliečių komitetas* galės būti Lietuvos būsimojo valdymosi užuomazga. Betgi tuoj po vokiečių įžygiavimo į Vilnių, 1915 m. rugsėjo 23 d. visos lietuvių politinės partijos atskirai nuo lenkų suorganizavo savo slaptą *Politikos komitetą* lietuvių interesams ginti, apie kurio susidarymą lenkai dar nieko nežinojo.

Piliečių komiteto organizatoriai pradėjo rūpintis, kad ir vokiečių okupacinė valdžia patvirtintų šio komiteto įstatus. Komiteto vadovybė, norėdama vokiečiams parodyti, jog jie atstovauja visus šalies gyventojus, pasiūlė *Piliečių komitete* penkias vietas lietuviams, tris — žydams ir tris — gudams. Pačių lenkų buvo 12 atstovų — t.y. dauguma. Pagal šio komiteto įstatus, posėdžiai vyko lenkų kalba, o klausimai buvo sprendžiami balsų dauguma, t.y. pagal lenkų siūlymus ar pageidavimus. Gavęs šį pasiūlymą J. Vileišis tuoj pat pranešė apie tai slaptajam lietuvių *Politikos komitetui* ir siūlė lietuviams *Piliečių komiteto* kvietimu pasinaudoti. Tačiau *Politikos komitetas*, apsvarstęs šio komiteto tikslą ir įstatus, jų siūlymą griežtai

atmetė. Atmetimą lietuviai motyvavo tuo, kad *Piliečių komitetas* buvo suorganizuotas be lietuvių žinios ir pritarimo, be to, jis buvo suorganizuotas nedemokratiniais pagrindais ir, kad jame Lietuvos lenkų atstovams buvo skiriamas privilegijuotas vaidmuo, nes jų atstovai tame komitete sudarė daugumą. Be to *Piliečių komiteto* veikla neapėmė visos Lietuvos teritorijos, nes iš jo buvo išskirta Suvalkų gubernija. Todėl lietuvių *Politikos komitetas* neigiamai pasisakė dėl lietuvių bendradarbiavimo su *Piliečių komitetu* ir nepritarė lietuvių atstovų dalyvavimui jame. Vienok, neatsižvelgiant į *Politikos komiteto* neigiamą nusistatymą, penki lietuvių atstovai — Kairys, Kymantas, Stašinskas, dr. Šaulys ir J. Vileišis — sutiko *Piliečių komitete* bendradarbiauti. Gudų atstovai tame komitete buvo V. Lastouski ir A. Luckievič; žydų — dr. Šabadas ir J. Vygodskis.

Piliečių komitetui pirmininkavo lenkas S. Kognowicki, o vicepirmininkas buvo lietuvis J. Vileišis.

Visų tautybių atstovų Vilniuje sudarytą *Piliečių komitetą* nuo karo nukentėjusiems šelpti, vokiečių valdžia pradžioje toleravo. Okupacinės valdžios Vilniaus apygardos viršininkas Beckerath šį komitetą faktiškai pripažino veikiančia Vilniaus miesto tautų atstovybe ir su tuo komitetu bendradarbiavo. Lietuvių atstovui dr. Šauliui ir lenkų atstovui adv. Krzyžanowskiui jis davė leidimą važiuoti į Poznanę ir Berlyną šalpos reikalu.[42]

Tuo metu Šveicarijoje, Lozanoje, buvo įsteigtas rašytojo H. Sienkiewicziaus ir pianisto J. Paderewskio vardo šalpos fondas, kuris atsiuntė Vilniaus *Piliečių komitetui* 50.000 rublių auką nukentėjusiems nuo karo šelpti, su viena sąlyga, kad bent vienas trečdalis šios sumos atitektų lietuviškai kalbantiems gyventojams, o taip pat, kad būtų sušelpti ir kitų tautybių pabėgėliai. Tačiau visi iš Šveicarijos atsiųstieji pinigai atiteko tik lenkų šalpai, nuslepiant tą gautąją auką nuo kitų tautybių atstovų *Piliečių komitete*. Todėl komiteto sutartinė veikla su lietuviais buvo trumpa — vos porą mėnesių.[42a]

Lenkas veikėjas ir *Piliečių komiteto* narys Z. Jundziłł pripažįsta, kad dėl komiteto pairimo yra kalti patys lenkai. Kai viename *Piliečių komiteto* slaptame posėdyje, kuriame dalyvavo vien tik lenkų atstovai, buvo imtasi skirstyti šalpai gautąsias sumas iš Sienkiewicziaus-Paderewskio fondo, tada kai kurie to komiteto nariai lenkai balsavo prieš tokią slaptą ir nemoralią veiklą ir, matyt, kad dėl šių lenkų atstovų priešiško nusistatymo, apie gautųjų aukų slėpimą galėjo sužinoti ir lietuvių atstovai. Vėliau Jundziłł savo straipsnyje pasmerkė tokį lenkų komiteto narių elgesį. Todėl *Piliečių*

komiteto svarbiausia suirimo priežastimi yra laikomas tas faktas, kad gautuosius iš Šveicarijos pinigus slaptai paskirstė vien tik *Piliečių komiteto* nariai lenkai, apie tai visiškai nepainformavę kitų tautybių atstovų.[43]

Sienkiewicziaus-Paderewskio fondo piniginės aukos nuslėpimas buvo nebepirmas lenkų politikų netaktas. Galima priminti, kad dar karo pradžioje, Vilniaus miesto valdyba buvo paskyrusi 10.000 rb. nukentėjusiems nuo karo šelpti, bet lenkų politikai ir tada gautuosius pinigus sugebėjo persiųsti Varšuvos Piliečių komitetui. Taip pat ir Lietuvos lenkų-dvarininkų aukos karo metu plaukė Varšuvon vien Lenkijos organizacijoms nukentėjusiems nuo karo šelpti, nes Lietuvos lenkai-dvarininkai save vis dar nelaikė vietiniais žmonėmis ir jiems terūpėjo tik Lenkijos reikalai.[44]

Lietuviams iš *Piliečių komiteto* pasitraukus, okupacinės valdžios pasitenkinimui, šio komiteto veikla netrukus visai pasibaigė. Komitetui išsiskirsčius, vokiečių okupacinė valdžia dar mėgino jį perorganizuoti, palikdama jame kiekvienos tautybės vieną atstovą ir tokio komiteto tolimesnis uždavinys turėjo būti tik Vilniaus miesto gyventojų šalpa. Netrukus perorganizuotas *Piliečių komitetas* įteikė vokiečių okupacinei valdžiai memorandumą dėl sunkių gyvenimo sąlygų Vilniuje, tačiau okupacinė valdžia į tai nedaug dėmesio kreipė.

Vilniuje veikusio pirmojo *Piliečių komiteto* veikla domėjosi ir lietuviai tremtiniai Rusijoje. Pvz., Petrapilyje lietuvių leidžiamas laikraštis *Naujoji Lietuva* kaltino Vilniaus *Piliečių komitetą*, kad jis šelpiąs tik lenkus ir iš turimų lėšų steigiąs tik lenkiškas mokyklas. Iš tikrųjų taip ir buvo: atskirai susidaręs Vilniuje *Polski Komitet Edukacyjny* (Lenkų švietimo komitetas), gaudamas lėšas iš *Piliečių komiteto*, steigė tik lenkiškas gimnazijas, mokytojų seminarijas, aukštuosius prekybos kursus ir pradžios mokyklas.[45] Dėl tokios šališkos šalpos ir veiklos, kaip jau minėta, *Piliečių komitetas*, neilgai veikęs, suiro.

Dar tenka paminėti, kad Šveicarijoje, kaip ir Vilniuje, lietuviai mėgino bendradarbiauti su lenkais, drauge įsteigdami *Lietuvių ir Lietuvos lenkų pabėgėliams šelpti komitetą*, kuriame lietuvius atstovavo J. Purickis, A. Steponaitis, V. Dzimidavičius ir A. Viskantas. Lietuvos lenkų atstovai buvo grafas B. Plater-Zyberg, baronas Brunnhof, kunigaikštis Puzyna ir B. Piłsudski. Tačiau ir šiame komitete, kaip ir Vilniaus *Piliečių komitete*, lietuvių-lenkų bendradarbiavimas dėl nesutarimų su lenkais greitai pasibagė.[46]

9. Karo pradžioje nukentėjusių gyventojų šalpa Lietuvoje

Kadangi rusams Lietuvą valdant savivaldybių nebuvo, todėl čia nebuvo jokios organizuotos visuomenės iniciatyvos nukentėjusiems nuo karo šelpti. Pirmoji nukentėjusių šalpos iniciatyva kilo iš atskirų asmenų.

Atsiradus Vilniuje didesniam skaičiui pabėgėlių ir karo tremtinių, V. Landsbergienės, kun. L. Jezukevičiaus ir adv. A. Bulotos pastangomis iš rusų karo apygardos viršininko Vilniuje buvo gautas leidimas steigti *Vilniaus Lietuvių komitetą* nuo karo nukentėjusiems šelpti. 1914 m. rugpiūčio 11 d. įvyko šio komiteto steigiamasis susirinkimas, išrinkęs 20 asmenų tarybą ir valdybą. Šio komiteto pirmininke trumpą laiką buvo V. Landsbergienė, vėliau adv. A. Bulota, jo padėjėju — kun. J. Bakšys, o iždininku — kun. J. Kukta. Tatai buvo pirmasis nukentėjusiems nuo karo šalpti komitetas Lietuvoje, kuris iš pat pradžios jau globojo 257 asmenis. Greitai šis skaičius pakilo iki 500 asmenų, o 1914 m. pabaigoje jie jau šelpė apie 1.000 asmenų. Šio komiteto šalpos reikalams 400 rb. aukų pirmiausia atsiuntė Rusijos Imperatoriškoji laisvosios ekonomijos draugija ir tokią pat sumą ji pažadėjo atsiųsti kas mėnesį. Kunigaikštienė M. Radvilienė komitetui paaukojo 1.000 rublių.[47]

Čia reikia pasakyti, kad nuo karo nukentėjusių šalpos reikalams valdžios skiriamas lėšas skirstė Petrapilyje 1914 m. pabaigoje įsteigtas caraitės Tatjanos vardo komitetas. 1914 m. spalio 9 d. ir Vilniuje buvo įsteigtas Tatjanos komiteto Vilniaus skyrius, nes karo pradžioje čia susispietė ypač daug nuo karo nukentėjusių pabėgėlių. Su kitų tautybių atstovais į Tatjanos komiteto skyrių įėjo A. Bulota, E. Vileišienė, kun. L. Jezukevičius, o M. Yčas jame dalyvavo kaip Rusijos miestų sąjungos atstovas. Yčo pastangomis, netrukus *Vilniaus Lietuvių komitetas* gavo iš Tatjanos komiteto pirmą kartą 5.000 rb., o paskui, kas mėnesį gaudavo po 10.000 rb. šalpai. Iš Rusijos miestų sąjungos pradžioje gavo 5.000 rb. auką. Per Lietuvos bažnyčias šalpai surinko taip pat 20.000 rb. pinigais, vagonus maisto ir daug drabužių.

Kadangi karo pradžioje, ypač 1914 m. rudenį, frontui besistumiant pirmyn ir atgal, daugiausia nukentėjo Suvalkų gubernijos pasienio gyventojai, tai Suvalkų gubernatoriaus įsakymu buvo specialiai sudarytas *Suvalkų gub. Piliečių komitetas* nuo karo nukentėjusiems šelpti. Ši komitetą sudarė valdžios ir visuomenės atstovai. Seinų apskrityje komiteto skyriaus vadovybę sudarė kun. R. Jałbżykowski, kun. J. Narjauskas, kun. A. Petrauskas ir vienas pravoslavų

dvasininkas. Nuo 1914 m. spalio mėn. *Suvalkų gub. Piliečių komitete* lietuviams atstovavo ir šiame komitete pirmininkavo A. Bulota. Tuo būdu, greta privatiškai pačių lietuvių suorganizuotos šalpos, atsirado ir rusų administracijos organizuojama šalpa. Nuo karo nukentėjusių pabėgėlių skaičius iš Suvalkų gub. nuolat didėjo ne tik Vilniaus mieste, bet ir jo apylinkėse.

Suvalkų gub. Piliečių komitetas Vilniuje šelpė ir globojo apie 4.000, o Vilniaus apylinkėse apie 1.200 asmenų. Be to, Vilniun dar buvo evakuota moksleivija iš Suvalkų gub. ir Žemaitijos, t.y. iš Vokietijos pasienio. Į Trakus atsikėlė Marijampolės mergaičių Žiburio progimnazija, į Vilnių — Veiverių mokytojų seminarija ir Vilkaviškio gimnazija. Todėl šiam komitetui teko išlaikyti ir moksleivių bendrabučius.

Be nuolatinės veiklos Vilniuje, *Suvalkų gub. Piliečių komitetas* dar turėjo skrajojamus šalpos būrius, kurie teikdavo pirmąją pagalbą naujai atvykstantiems nuo karo nukentėjusiems asmenims. Šiems šalpos būriams vadovavo J. Brazaitis, E. Leonavičiūtė, adv. Rozenfeldas ir adv. F. Bugailiškis.[48] 1915 m. vasarą vien Vilniuje jau buvo apie 15.000 pabėgėlių ir tremtinių, o netoli Vilniaus Sudervės bažnytkaimyje irgi buvo sutelkta 3.000 pabėgėlių, kuriais rūpinosi *Vilniaus Lietuvių komitetas.*

Karui tęsiantis nuo karo nukentėjusių lietuvių skaičius nuolat didėjo ir jų šalpa rūpintis reikėjo platesnės apimties organizacijos. Tuo tikslu 1914 m. lapkričio 14 d. Vilniaus gubernatorius P. Veriovkin patvirtino *Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti* įstatus. Draugijos steigėjai buvo: P. Leonas, M. Yčas, A. Smetona, E. Vileišienė, dr. A. Vileišis ir kun. K. Olšauskas. 1914 m. gruodžio 3 d. naujai įsteigtoji draugija išsirinko Centro komitetą. *Vilniaus Lietuvių komitetas* nukentėjusiems nuo karo šelpti veikė ligi 1915 m. sausio 11 d., o savo veiklą likvidavęs, visą įsigytąjį turtą ir apyskaitas perdavė naujai suorganizuotai *Lietuvių draugijai nukentėjusiems dėl karo šelpti.*[49] Ši draugija toliau tekste sutrumpintai bus vadinama tik *Lietuvių draugija.*

Pradžioje lietuvių visuomenės veikėjai Vilniuje šalpos darbą buvo pradėję dirbti sutartinai, nepaisydami srovinių skirtumų. Tačiau vėliau, renkant *Lietuvių draugijos* Centro komitetą, katalikiškos ir tautiškos srovės veikėjai, kad rinkimus laimėtų, specialiai tuo tikslu suorganizavo ir į draugiją įrašė daug naujų narių, o daugiausia moterų zitiečių, kurios rinkimuose klusniai balsavo už joms nurodytus kandidatus. Tokiu būdu rinkimus įvykdžius, iš šalpos

darbo buvo eliminuoti kai kurie kairiųjų srovių atstovai, pvz., Bulota ir J. Žemaitė, kurie pradžioje buvo parodę daug sumanumo ir iniciatyvos šalpos darbą organizuojant.[50] Po šių rinkimų, dr. Šaulys spaudoje papeikė dešiniųjų srovių pavartotą priemonę vieningą šalpos darbą griauti. Tokiu būdu buvo baigtas srovinis bendradarbiavimas net ir šalpos srityje, nes ir išrinktieji į Centro komitetą trys kairiųjų atstovai — A. Janulaitis, J. Mašiotas ir M. Sleževičius, pasitraukė. Nuo to meto ne tik politikos, bet ir šalpos darbas paliko labiau sroviškas.

Lietuvių draugijos Centro komiteto pirmininku buvo išrinktas M. Yčas, vicepirmininkais — A. Smetona ir kun. J. Kukta, sekretoriais — St. Šilingas ir kun. P. Dogelis, iždininkas — J. Kymantas, o nariais — P. Leonas, kun. L. Jezukevičius, A. Vileišis, E. Vileišienė, kun. K. Olšauskas, D. Malinauskas, J. Balčikonis, J. Basanavičius ir A. Žmuidzinavičius.

Vilniuje ir jo apylinkėse susitelkusių lietuvių pabėgėlių daugumas, netekę savo namų, javų derliaus ir kito turto, negalėdami čia tinkamai įsikurti, frontui artėjant, savanoriškai traukėsi į Rusiją, kur tikėjosi, jog būsią rusų valdžios šelpiami ir ten susirasią pastogę ir darbą.

Lietuvių pabėgėlių daugumui besitraukiant į Rusiją ir *Lietuvių draugijos* Centro komitetas persiskyrė į dvi dalis: viena dalis irgi pasitraukė į Rusiją, o kita — pasiliko Vilniuje. Vilniuje pasilikusi Centro komiteto dalis, vokiečių okupacijos metu, kooptavo į Centro komitetą ir kairiųjų srovių atstovus: St. Kairį, A. Janulaitį, M. Biržišką, F. Bugailiškį bei kitus visuomenės veikėjus — A. Stulginskį, J. Šerną, Pr. Dovydaitį ir kun. dr. J. Stankevičių.[51]

Vilniuje palikusis *Lietuvių draugijos* Centro komitetas išlaikė keletą šaltkalvių, siuvėjų ir batsiuvių dirbtuvių, kepyklą, kuriose pabėgėliai galėjo gauti darbo, ir daug valgyklų pabėgėliams bei Vilniaus varguomenei. Iš viso karo metu Vilniuje, dideliam skurdui esant, visų tautybių komitetai išlaikė 75 varguomenei skirtas valgyklas.

Be veikusios *Lietuvių draugijos,* 1915 m. birželio 24 d. kairieji lietuviai veikėjai įsteigė *Lietuvių draugiją teisių ir agronomijos pagalbai teikti,* kurios tikslas taip pat buvo nuo karo nukentėjusių ir pabėgėlių šalpa.[52] *Teisių ir agronomijos pagalbos draugijai* pirmininkavo J. Vileišis, sekretorius buvo dr. J. Šaulys, nariai — J. Krikščiūnas, F. Bugailiškis, A. Janulaitis, M. Januškevičius, V. Ruokis ir M. Sleževičius.[53] Vokiečių okupacijos metu šiai draugijai pirmininkavo

St. Kairys, o valdybos nariai buvo J. Vileišis, P. Klimas, J. Paknys ir V. Stašinskas. Ligi 1916 m. draugija turėjo pabėgėlių maitinimo punktus Kuršėnuose ir Papilėje, o vaikų prieglaudą Šiauliuose. Vėliau ta draugija įsteigė tris vaikų prieglaudas Vilniuje, kuriose mokėsi 152 mokiniai. *Teisių ir agronomijos pagalbos draugija* dar buvo įsteigusi pradžios mokyklas Vilniuje, Šiauliuose, Kuršėnuose, Viekšniuose ir Papilėje, o pradžios mokyklą baigusius leido į gimnazijas.

Karo metu maitinimo sąlygoms Vilniuje pasunkėjus, dalis Vilniaus prieglaudų buvo nukeltos Surdegin į paliktąsias pravoslavų vienuolyno patalpas, kur veikė mokykla prieglaudų vaikams.

Lėšų šalpos veiklai draugija pradžioje gavo iš Rusijos miestų sąjungos, o taip pat iš JAV socialistų Lietuvių šelpimo fondo. 1918 m. *Teisių ir agronomijos pagalbos* draugija buvo likviduota.

10. Lietuvių politikų veikla

Pirmojo pasaulinio karo pradžioje, kai atsirado reikalas vienu ar kitu lietuvių tautos reikalu pasisakyti visos tautos vardu, Vilniuje buvo susiorganizavęs slaptas *Politikų būrelis,* kuriame dalyvavo visų politinių srovių atstovai: M. Sleževičius, Pr. Dovydaitis, M. Yčas ir A. Smetona. Bet socialdemokratų partija tuo metu buvo nusistačiusi nebendradarbiauti su konservatyviomis ir liberalinėmis partijomis. Todėl, dar rusams valdant, lietuviai socialdemokratai *Politikų būrelyje* nedalyvavo, nes jie buvo nusistatę politikos veikloje bendradarbiauti tik su socialistinėmis partijomis. Vienok vokiečių okupacijos metu, socialdemokratai šį savo nusistatymą pakeitė ir jau dalyvavo įvairioje slaptoje veikloje su kitų politinių partijų veikėjais.[54]

Čia minimas slaptas lietuvių *Politikų būrelis,* mūsų politikų ir visuomenės veikėjų atsiminimuose (M. Biržiškos, J. Basanavičiaus, P. Klimo) yra įvairiai vadinamas, ypač karo pradžioje, dar rusams Lietuvą valdant ir vėliau vokiečių okupacijos metu. Slaptas lietuvių politikų susibūrimas buvo vadinamas *Politikų būrelis, Politikų ratelis, Politikų kuopa (kuopelė)* ir net *Politikų consortium* (bendrovė). *Politikų būrelio* vyriausias tikslas buvo jau karo metu išsiaiškinti kaimyninių tautų — Lenkijos ir Rusijos — pažiūrą į Lietuvos ateitį, o taip pat Lietuvos mažumų nusistatymą dėl Lietuvos ateities.

Rusų valdymo metu aktyvūs šio būrelio dalyviai buvo: M. Yčas, L. Noreika, J. Kubilius, M. Sleževičius, dr. J. Basanavičius, A. Smetona, dr. J. Šaulys, kun. P. Dogelis ir Pr. Dovydaitis. Lietuvių *Politikų*

būrelis parengė atsišaukimą į Amerikos lietuvius, išdėstydamas jame lietuvių politikų nusistatymą, svarbiems pasaulio įvykiams vykstant. Savo atsišaukime jie kvietė visus vieningai dirbti dėl Lietuvos laisvės, kelti lietuvių tautos susijungimo klausimą ir aiškinti lietuvių etnografines sienas. Be to, *Politikų būrelis* nutarė parengti memorandumą apie Lietuvą istoriniu, ekonominiu bei tautiniu pagrindu. Surinktąją tuo reikalu medžiagą žadėjo skelbti atskirais straipsniais užsienio spaudoje. Kadangi *Politikų būrelis* buvo slapta organizacija, todėl lietuvių tautos atstovavimą jie nutarė pavesti visiems buvusių dūmų ir Ketvirtosios dūmos atstovams, kurie 1914 m. spalio 21-22 d. susirinko Vilniuje ir dūmos atstovų komiteto pirmininku išrinko P. Leoną.

1914 m. rugsėjo-spalio mėn. Vilniuje Lietuvos autonomijos reikalu įvyko pasitarimų ir su lenkų demokratais. Lietuvių nusistatymas dėl autonomijos tada buvo aiškus, bet lenkai ir šiuo klausimu tuo metu dar neturėjo vienodos nuomonės. Kiek vėliau, 1915 m. kovo mėn., Lenkijos nepriklausomybės šalininkų iniciatyva, Varšuvoje įvyko susitikimas su Vilniaus lietuvių ir Vilniaus lenkų politikais. Lietuviams atstovavo Sleževičius ir dr. Šaulys, Vilniaus lenkams — W. Abramowicz ir M. Roemeris. Šie Varšuvos pasitarimai buvo daugiau informacinio pobūdžio. Sleževičius labiau negu Šaulys laukė palankesnio Lietuvos klausimo sprendimo tik tada, jei Rusijoje įvyktų revoliucija.

Tuo pat metu Vilniuje susiorganizavo lenkų, vadinamųjų federalistų, politinė srovė, sujungusi visus lenkų demokratus. Federalistai mėgino aiškintis su lietuviais ir dėl Lietuvos politinės ateities. Pasitarimų su lietuviais iniciatoriai buvo lenkų veikėjai W. Abramowicz ir W. Studnicki. 1915 m. Vilniuje jau pasirodė lenkiškas, bet antirusiškos pakraipos laikraštis *Przegląd Wileński* (Vilniaus Apžvalga), kuriame bendradarbiavo lenkų demokratai, liaudininkai ir socialistai, pvz., K. Okulicz, W. Abramowicz, A. Zasztowt ir kiti.

Pirmojo pasaulinio karo metu Lietuvos ir Lenkijos federacijos idėjos skelbėjas buvo lenkų laikraštis *Rząd i Wojsko* (Vyriausybė ir Kariuomenė), kuriame bendradarbiavo rašytojai A. Strug, L. Wasilewski, M. Niedzialkowski, E. Sapieha, istorikai — St. Kutrzeba, L. Kolankowski, W. Kamieniecki, M. Handelsman, pianistas I. Paderewski ir pats J. Piłsudski.[55]

Politikų būrelis ir lietuviai dūmos atstovai, suvažiavę Vilniuje, nustatė lietuvių politinių partijų bendradarbiavimo gaires. Tačiau jų nustatytųjų vieningo darbo gairių nebuvo paisoma net šalpos

reikaluose. Tad 1915 m. sausio 23 d. lietuvių dūmos atstovų komiteto pirmininkas P. Leonas, pamatęs kairiųjų ir dešiniųjų partijų nesutarimus, pasitraukė iš pirmininko pareigų. Planuotoji vieninga lietuvių politinė veikla tada pairo ir *Politikų būrelis* nustojo veikęs.

Tačiau vokiečių okupacijos pradžioje 1915 m. rugsėjo 23 d. Vilniuje vėl susidarė visų lietuvių politinių srovių slapta atstovybė, pasivadinusi *Lietuvių komitetas politikos klausimams svarstyti* (sutrumpintai — *Politikos komitetas*), į kurį įėjo Smetona, Klimas, Kairys, Basanavičius, dr. Šaulys ir kun. Stankevičius. Pradžioje *Politikos komitetas* buvo daugiau akademinio pobūdžio susibūrimas svarstyti kaimyninių valstybių sumanymus kolonizuoti Lietuvą, etnografinės Lietuvos sienų klausimą ir kitus panašius reikalus. Bet 1915 m. gruodžio 18 d. A. Janulaitis, kalbėdamas šiame komitete Lietuvos ateities klausimu, jau iškėlė Lietuvos nepriklausomybės šūkį ir karštai jį rėmė.

1916 m. sausio mėn. *Politikos komitetas* vėl persiorganizavo į siauresnės apimties *Politikos būrelį*, kuriame pradžioje dalyvavo tik 11 asmenų — J. Basanavičius, P. Dogelis, P. Grajauskas, A. Janulaitis, St. Kairys, P. Klimas, J. Kymantas, kun. J. Kukta, J. Šaulys, A. Smetona ir A. Stulginskis. Vėliau į šį būrelį įsijungė kun. dr. J. Stankevičius, J. Šernas, J. Vileišis, A. Domaševičius, A. Gylys, kun. T. Brazys, D. Malinauskas, V. Stašinskas ir kun. prof. M. Reinys.

Šis antrasis *Politikos būrelis* svarstydavo ne tik teorines politikos problemas, bet ir politinės veiklos klausimus — dėl okupacinio vokiečių režimo, slapto laikraščio leidimo ir atsišaukimų. Jie ruošė memorandumus okupacinei valdžiai, siuntė delegatus į užsienio konferencijas, svarstė politinės orientacijos principinius klausimus, organizavo etnografinių studijų būrelį, svarstė Vilniaus lietuvių konferencijos reikalą ir kt. *Politikos būrelis* iš savo narių tarpo buvo sudaręs politinį lietuvių biurą, kuris vadovavo slaptai organizuotai lietuvių politinei veiklai. Į politinį biurą buvo išrinkti M. Biržiška, dr. J. Šaulys, P. Klimas, A. Smetona ir kun. J. Stankevičius.[56]

Politinių partijų bei srovių sutartinio darbo pradžia reikia laikyti *Vilniaus Lietuvių komiteto* nukentėjusiems dėl karo šelpti įsteigimą. Kadangi vokiečių okupacijos metu Vilniuje *Lietuvių draugijos* Centro komiteto veiklai ir *Politikos būreliui* vadovavo beveik tie patys asmenys ir jų veikla dažnai pynėsi, tad vokiečių okupacinė valdžia stropiai sekė ir šalpos ir politinę jų veiklą. Netrukus iš Centro komiteto pirmininko Smetonos vokiečiai pareikalavo raštu pasižadėti, kad *Lietuvių draugija* nukentėjusiems nuo karo šelpti rūpinsis

vien tik šalpos darbu, bet ne politikos ir lietuvių tautiniais reikalais.[57]

Tačiau vokiečių okupacijos metu, jau bendrai veiklai susibūrę į *Politikos būrelį* įvairių srovių veikėjai, šalpos priedanga, dirbo ir politikos darbą. Pvz., 1916 m. pradžioje gudų laikraščio *Homan* (Balsas) cenzorius, buvęs Rusijoje gimnazijos mokytojas, vokiečių kareivis Susemil, pasiūlė dr. Šauliui nuvežti lietuvių memorandumą Ludendorffui ir įteikti drauge su jo pranešimu apie gudus. Lietuvių *Politikos būrelio* parašytas dviejų dalių memorandumas, datuotas 1916 m. birželio 10 d., palietė dvi problemas: 1. Kaip plėtėsi lietuvių tautinė mintis praeityje ir dabartyje ir 2. Apie dabarties lietuvių siekimus. Memorandumą pasirašė: J. Basanavičius, kun. J. Bakšys, M. Biržiška, kun. P. Dogelis, A. Janulaitis, St. Kairys, P. Klimas, A. Smetona, A. Stulginskis ir J. Šaulys.[58]

Šio būrelio pastangomis buvo išspausdinta ir platinama atsišaukimų prieš okupacinę vokiečių valdžią, keliant viltį būsimos laisvesnės Lietuvos. Pirmąjį slaptą atsišaukimą 1916 m. balandžio 9 d., savo rizika, su Jono Strazdo talka, išspausdino P. Klimas. Jautriu atsišaukimu *Lietuviai* jis kreipėsi į Lietuvos gyventojus, nupiešdamas baisų praūžusio karo vaizdą ir jo skaudžias žaizdas. Tačiau Klimas tame atsišaukime viltingai skelbė, kad: „Tik laisvi palikę, svetimų tautų nevarinėjami ir negrumiami, tik *laisvi valdovai laisvoje savarankiškoje Lietuvoje* tegalime savo gyvenimą tinkamai susitvarkyti ir, kaip kitos *nepriklausomos* pasaulio tautos, sau gražią ateitį nukloti" . . . Po atsišaukimu buvo parašas — Laisvosios Lietuvos kovotojai.[59] Taip pat 1916 m. buvo platinamas Lietuvos socialdemokratų partijos atsišaukimas *Lietuvos piliečiai.* Atsišaukime buvo piešiamas Lietuvos sunkaus gyvenimo vaizdas vokiečių okupacijoje, paskui nusakomi vokiečių grobimo tikslai, t.y., kad Vokietija Suvalkiją ir dalį Kauno gubernijos norinti sau prisijungti. Atsišaukime jie skelbė kokia turi būti Lietuva, t.y. „savo reikalų šeimininkė, Lietuva kuo labiausiai savarankė, kuomažiausia priklausanti nuo kaimynų, ar tai bus rusai, ar vokiečiai." Pasirašė Savirankė Demokratiška Lietuvos Sąjunga.[60]

Dar paminėtinas vienas atsišaukimas, antrašte *Broliai lietuviai.* Atsišaukime buvo kviečiama neklausyti vokiečių okupacinės valdžios, nevažiuoti darbams į Vokietiją, neiti apkasų kasti, nestoti į darbo batalionus, nes lietuviams nėra reikalo persekiotojus remti, kad jie karą laimėtų. Jame buvo išskaičiuojamos vokiečių padarytos kraštui ir žmonėms skriaudos ir jis buvo baigtas šūkiu: *Tegyvuoja nepriklausoma Lietuva!* Pasirašė Socialistų Sąjunga.[61]

Už šį socialdemokratų atsišaukimą JAV delegatas Lietuvoje kun. V. Bartuška, padarius vokiečiams kratą Kauno viešbutyje jo kambaryje, buvo areštuotas ir kuriam laikui uždarytas į kalėjimą.

Tokie įvairūs atsišaukimai, nušviesdami sunkią lietuvių padėtį vokiečių okupacijos metu, rodė žmonėms, jog yra savų veikėjų, kurie kovoja dėl lietuvių tautos išlikimo ir žiebė viltį į nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą.[62]

Į šitokią lietuvių politinę veiklą vokiečiai reagavo žymesniųjų lietuvių veikėjų areštais bei jų trėmimais. 1916 m. gegužės 18 d. vokiečių policija iškratė *Lietuvių draugijos* Centro komiteto būstinę ir areštavo kun. P. Dogelį. Tardydami Dogelį, vokiečiai klausinėjo jį ir apie išspausdintus atsišaukimus prieš vokiečius. Liepos 18 d. vokiečiai areštavo Vileišį, Smetoną, Gaidelionį, kun. Bakšį, Vileišienę ir dr. Basanavičių. Smetona taip pat buvo tardomas ir dėl platinamų atsišaukimų prieš vokiečius, kuriuos spausdino Klimas, *Politikos būrelis* ir socialdemokratų veikėjai.

1916 m. gruodžio mėn. 5 d. Vileišis ir vėliau Janulaitis buvo išvežti į Vokietiją. Provincijoje buvo areštuoti kunigai — Stašys, Stasiūnas, Krištolaitis, Alekna, Saurusaitis, Naujokaitis, Šmulkštys, Katilius, Baltrušaitis, Brundza, Novickis, Baltrėnas, Didžgalvis, Pesys, Ogintas, Dailydė ir Kemėžys. Vėliau kunigai Keblaitis, Naujokaitis, Krištolaitis, Šmulkštys, Abromavičius ir Bendoraitis buvo išvežti Vokietijon į Cell miestą.[63]

1916 m. gruodžio 16 d. buvo areštuotas ir išvežtas Vokietijon visuomenės veikėjas P. Leonas. 1917 m. sausio 18 d. Suvalkų Kalvarijoje buvo areštuotas Klimas, 1917 m. sausio 17 d. buvo tardomi kun. prof. Reinys, kun. Bieliauskas, M. Biržiška, Žmuidzinavičius. 1916 m. vokiečių okupacinė valdžia Suvalkijoje jau pradėjo uždarinėti net pradžios mokyklas, nors okupacijos pradžioje leido steigti lietuviams mokyklų, kiek tik jie norėjo, su viena sąlyga, kad jose nebūtų mokoma rusų kalbos.

Politikos būrelio spausdinamos ir platinamos lietuvių proklamacijos paveikė provinciją, ypač Suvalkiją, kurioje žmonės dažniau pradėjo vokiečius užpuldinėti, o kai kur nukentėdavo net vokiečių žandarai. Lietuvių veikėjų areštai bei tardymai visame krašte kėlė nepasitenkinimą ir žmonių bruzdėjimo paveikti, vokiečiai pasidarė šiek tiek nuolaidesni ir sukalbamesni.[64]

NUORODOS

1 S. B. Fay, *The Origins of the World War*, 1966 m. I t. 77 psl.
2 *Narodnyj Komissariat Inostrannych Del*, 1919 m. 1 nr.
3 W. Studnicki, *Polen im politischen System Europas*, 1936 m. 49 psl.
4 J. Kudirka, *Karės baisenybės Lietuvoje*, 1916 m. 38-39 psl.
5 M. Lemke, *250 dnej v carskoj stavke*, 1920 m. 271 psl.
6 V. Gurko, *War and Revolution in Russia 1914-1917*, 1919 m. 42 psl.
7 *Jaunoji Lietuva* (JAV), 1915 m. 2 nr. 77 psl.
8 J. Gabrys, *Occupation Allemand en Lituanie*, 1917 m. 16-17 psl.
9 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 163 ir 168 nr.
10 E. Pawlowski, *Tilsit unter russischer Herrschaft*, 1915 m. 123 psl.
11 M. Lemke, *250 dnej v carskoj stavke*, 1920 m. 57 psl.
12 Pr. Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai*, 1921 m. 34 psl.
13 J. Basanavičius, *Iš lietuvių gyvenimo 1915-1917 m. po vokiečių jungu*, 1919 m. 7 psl. ir K. Jokantas, Suvalkų Kalvarija vokiečių okupacijos metu — *Karo Archyvas*, 1937 m. VIII t. 164 psl. ir P. Ruseckas, *Lietuva didžiajame kare*, 1939 m. 33 psl.
14 G. Katkov, *Russia 1917: The February Revolution*, 1967 m. 57 psl. ir 61 psl.
15 *Četvertaja gosudarstvennaja duma. Frakcija narodnoj svobody*, 1916 m. II dalis 31 psl.
16 M. Cherniawski, *Prologue to Revolution*, 1967 m. 39 psl.
17 M. Cherniawski, *Prologue to Revolution*, 1967 m. 63 psl.
18 B. Pares, *A History of Russia*, 1966 m. 477 psl.
19 G. Petkevičaitė, *Karo meto dienoraštis*, 1966 m. 311 psl.
20 W. Recke, *Die polnische Frage als Problem der europäischen Politik*, 1927 m. 219 psl.
21 O. Kessler, *Baltenlaender und Litauen*, 1916 m. 17 psl.
22 Cz. Jankowski, *Z dnia na dzień 1914-1915*, 1923 m. 174 psl.
23 W. Recke, *Die polnische Frage als Problem der europäischen Politik*, 1927 m. 220 psl.
24 *Das Litauen Buch*, 1918 m. 127 psl.
25 M. Lemke, *250 dnej v carskoj stavke*, 1920 m. 267 psl.
26 M. Cherniawski, *Prologue to Revolution*, 1967 m. 46 psl.
27 Gen. von Hoffmann, *The War of Lost Opportunities*, 1924 m. 117 psl.
28 N. Stone, *The Eastern Front 1914-1917*, 1975 m. 186-187 psl.
29 M. Lemke, *250 dnej v carskoj stavke*, 1920 m. 255 psl.
30 W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, [2]1967 m. 43 psl

31 E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918*, 1919 m. 188 psl.
32 Cz. Jankowski, *Z dnia na dzień 1914-1915*, 1923 m. 143 psl.
33 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 235 psl. ir P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 3 psl.
34 *Vilniaus Aidas*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 82 psl. ir Cz. Jankowski, *Z dnia na dzień 1914-1915*, 1923 m. 245 psl.
35 P. Klimas, Vokiečių okupacija — *Darbininkas*, 1969 m. liepos 2 d. ir toliau (perspausdinta iš *Naujosios Romuvos)*.
36 Cz. Jankowski, *Z dnia na dzień 1914-1915*, 1923 m. 249 psl.
37 W. Studnicki, *Stosunek Wilna do legionów*, 1928 m. 7-8 psl.
38 Cz. Jankowski, *Z dnia na dzień 1914-1915*, 1923 m. 271 psl.
39 L. A.(bramowicz), *Litwa podczas wojny*, 1918 m. 21 psl.
40 L. Wasilewski, Stosunki polsko-litewskie w dobie popowstaniowej — *Niepodległość*, 1929 m. I t. 145-146 psl.
41 St. Kairys, Nepriklausomybės akto išvakarėse — *Kultūra*, 1938 m. 2 nr. 83-84 psl.
42 W. Sukiennicki, Początki Ober Ost — *Zeszyty Historyczne*, 1974 m. 24 nr. 100 psl.
42a J. Purickis, Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 44-45 psl. ir Z. Jundziłł, Niefortuna wyprawa kowieńska — *Niepodległość*, 1955 m. V t. 68 psl.
43 Z. Jundziłł, Z dziejów polskiej mysli politycznej na Litwie — *Niepodległość*, 1958 m. VI t. 68-69 psl.
44 *Vilniaus Aidas*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 84-86 psl. ir *Žiburys*, kalendorius 1917 metams, 1916 m. 37 psl.
45 L. Wasilewski, *Litwa i Białorus*, 1925 m. 153 psl. ir *Keleivis*, 1916 m. 35 nr.
46 A. E. Senn, *The Russian Revolution in Switzerland 1914-1917*, 1971 m. 51 psl. ir J. Purickis, Lietuvių veikimas Šveicarijoje didžiojo karo metu — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 44-45 psl.
47 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 163 nr.
48 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 26 nr.
49 *Lietuvių draugijos Centralinio komiteto nukentėjusiems dėl karo šelpti apyskaita*, 1915 m. X psl. ir Cz. Jankowski, *Z dnia na dzień 1914-1915*, 1923 m. 143 psl.
50 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. gruodžio 12 d.
51 P. Kl.(imas), Lietuvių Draugijos dėl karo nukentėjusiems šelpti darbų apžvalga — *Vilniaus Aidas*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 26 psl.
52 J. Basanavičius, *Dėliai vasario 16 d. 1918 m. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo*, 1926 m. 4 psl.
53 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. gegužės 24 d.
54 J. Basanavičius, *Dėliai vasario 16 d. 1918 m. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo*, 1926 m. 8-9 psl.
55 P. S. Wandycz, *Soviet Polish Relations, 1917-1921*, 1969 m. 99 psl.
56 P. Klimas, Kaip buvo nustatyta mūsų vėliava? — *Varpas*, 1976 m. 14 nr. 23 psl.
57 P. Dogelis, Per aspera ad astra — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 738 psl.
58 J. Šaulys, Nepriklausomybės išvakarėse — *Lietuvių Kelias*, 1948 m. 7 nr.
59 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 91-92 psl.
60 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 403-405 psl.
61 M. Urbšienė, *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje*, 1939 m. 174-175 psl.
62 V. Bartuška, *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais*, 1937 m. 56 psl.
63 C. Rivas (J. Gabrys), *La Lituanie sous le joug allemand 1915-1918*, 1919 m. 108 psl.
64 P. Dogelis, Per aspera ad astra — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 739-740 psl.

II

Lietuviai Rusijoje karo metu

1. Pabėgėlių ir tremtinių padėtis ir šalpa Rusijoje

Įvairių tautų gyventojai (lietuviai, latviai, lenkai ir kiti), tremiami arba patys traukdamiesi nuo karo veiksmų pavojaus, važiavo į Rusijos gilumą įvairiausiomis priemonėmis. Dvarininkai išvyko iš Lietuvos karietomis ir juos lydėjo turtais bei maistu prikrauti vežimai, ūkininkai taip pat važiavo arkliais ir vežimais su pakrauta manta bei maistu ir dažnas dar varėsi keletą karvių. Miestelėnai iš didesnių miestų išvažiuodavo keleiviniais arba prekiniais traukiniais ir kitokiomis pačių suorganizuotomis priemonėmis. Kadangi karo pradžioje dėl fronto nepastovumo ypatingai kentėjo Lietuvos gyventojai ir kaimuose ir miestuose, tai jie sudarė pirmąsias pabėgėlių ir tremtinių bangas, dar prieš Kauno ir Vilniaus atidavimą vokiečiams.

1915 m. liepos 20 d. Rusijos dūmoje lietuvių atstovas Yčas jau aiškino iškeldintų ir tremiamų Lietuvos gyventojų padėtį ir siūlė dūmai skubiai pasirūpinti, kad vyriausybė suteiktų jiems pagalbą, nes jie dėl karo veiksmų neteko viso savo turto. Dūmoje, vienatinėje laisvoje tribūnoje, jis sakė, kad tremtinių vargai neaprašomi, o vyriausybė maža ką nuveikusi. Jeigu tūkstančiai tremtinių yra pavalgydinti, tai tas nuopelnas tenka vietos visuomeninėms organi-

zacijoms, todėl Rusijos vyriausybė turinti su pasitikėjimu traktuoti visuomeninių organizacijų veiklą. Rusijos vyriausybė turinti pasakyti, kada ir kaip atlygins praradusiems turtą.[1]

Apie sunkų tremtinių gyvenimą dūmoje kalbėjo dar ir Vilniaus bei Kauno gubernijų atstovai. Kauno gub. atstovas Fridmanas pavaizdavo priverstinį žydų trėmimą iš Kauno gub. į Poltavos gub., o Januškevičius nupiešė pabėgėlių gyvenimo pasibaisėtinus vaizdus ir savo kalbą baigė politine intencija, kad ne vien lenkai turi teisę gauti autonomiją, bet ir lietuviai bei kitos tautos.[2]

Kaip jau buvo anksčiau minėta, *Lietuvių draugijos* Centro komitetas 1915 m. rudenį, artėjant vokiečių okupacijai, persiskyrė į dvi dalis. Rusijoje — Petrapilyje — Centro komiteto pirmininku liko Yčas, sekretoriumi kun. Tumas, vicepirmininku Leonas ir nariai — Šilingas, kan. Olšauskas, Balčikonis, Tumėnas, Naruševičius ir Kubilius. Iš čia jie vadovavo visai lietuvių pabėgėlių šalpai Rusijoje.

Vokiečių kariuomenei okupuojant vis naujus Lietuvos teritorijos plotus, tremiamųjų gyventojų skaičius daugėjo, o taip pat nemažas skaičius ir laisvu noru traukėsi nuo fronto. Rusijos vyriausybė vis dar neturėjo jokio plano pabėgėlių antplūdį suskirstyti. Bet tremiamieji gyventojai buvo policijos priežiūroje, jie buvo varomi per etapus ir kurdinami jiems paskirtose vietovėse. Kiti pabėgėliai patys savo iniciatyva rinkosi Rusijos gubernijų ar apskričių miestus ir net ieškojo prieglaudos bei darbo.

Vokiečių okupacijai artėjant, kai kurios Lietuvos pramonės įmonės taip pat evakuavo savo įrengimus į Rusiją ir ten tęsė darbą. Su įmonėmis kėlėsi ir jų darbininkai. Tokių įmonių buvo evakuota ir iš Vilniaus, pvz., Vilijos fabrikas — į Smolenską. Daug Rygos fabrikų, kuriuose dirbo nemaža lietuvių darbininkų, buvo iškelti į Petrapilį ir į kitus miestus. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą 1913 m. Rygoje gyveno tarp 35.000-50.000 lietuvių, o 1917 m. Rygoje lietuvių teliko tik apie 11.000.

Didesnės lietuvių kolonijos, drauge su pabėgėliais ir tremtiniais, susidarė Petrapilyje, Maskvoje, Voroneže, Tuloje, Kazanėje, Simbirske, Riazanėje, Samaroje, Saratove, Žemutiniame Naugarde, Rostove ir kitur.

Lietuvių draugija, vokiečių frontui slenkant pirmyn, susirūpino, kur reiktų iškeldinti Vilniuje ir jo apylinkėse jau Vilniun evakuotas iš kitų Lietuvos vietovių mokyklas. Tuo tikslu Centro komiteto įgaliotiniai — kan. Olšauskas, Balčikonis ir Vokietaitis dar iš Vilniaus 1915 m. rugpiūčio 2 d. išvyko į Rusijos gilumą — į Voronežą — ištirti

galimumą ten perkelti moksleivius, suieškoti patalpų mokykloms ir bendrabučiams steigti. Voroneže jie surado atitinkamų patalpų gimnazijoms ir moksleivių bendrabučiams bei prieglaudoms. Tuo būdu *Lietuvių draugijos* Centro komitetas planingai perkėlė iš Vilniaus ir apylinkių lietuvius moksleivius į Voronežą. Į Voronežą taip pat nusikėlė Vilkaviškio gimnazija ir Kauno Saulės draugijos mokytojų kursai. Karo metu visus šiuos moksleivius patalpomis — bendrabučiais, maistu, drabužiais bei mokslo priemonėmis aprūpindavo *Lietuvių draugija.*

1915 m. rugsėjo 18 d. Vilnių vokiečiams užėmus, pabėgėlių banga traukėsi gilyn į Rusijos miestus, kur ne vien tautinės, bet ir rusų šalpos organizacijos ėmė rūpintis atvykstančiais pabėgėliais ir valdžios atsiunčiamais tremtiniais. Pradžioje jiems buvo steigiami ne tik maitinimo punktai, bet ir prieglaudos bei bendrabučiai, kol vėliau, patys gyventojai susirasdavo ir išsinuomodavo sau butus. Darbingiems pabėgėliams *Lietuvių draugijos* Centro komiteto darbo biurai stengdavosi surasti atitinkamą darbą, kad jie galėtų savo ekonominę padėtį palengvinti.

Čia galima paaiškinti, kodėl lietuviai pabėgėliai traukėsi tolyn į Rusijos miestus. Pirmoji priežastis buvo ta, kad Rusijos gilumoje buvo pakankami maisto ištekliai ir jis ten buvo daug pigesnis. Antra, karui kilus ir rublio vertė pamažėl krito, todėl iš gaunamos pašalpos Rusijos gilumoje dar buvo galima geriau išgyventi. Net iki 1917 m. Vasario revoliucijos ir po revoliucijos maisto trūkumo tolimuose Rusijos miestuose dar nebuvo.

Pabėgėlių ir tremtinių masėms plūstant į Rusijos gilumą, jų apgyvendinimo, šelpimo ir globos klausimas pasidarė labai aktualus. Tada ne tik tautinės šalpos draugijos, bet ir pačios Rusijos įvairios šalpos organizacijos ėmė svarstyti, ką reikia laikyti pabėgėliais. Po ilgų svarstymų pagaliau buvo nutarta, kad pabėgėliais laikytini asmens, palikę savo gyvenamą vietą, kuriai grėsė priešo okupacija arba jeigu toji gyvenamoji vieta yra priešo kariuomenės užimta, o taip pat gyventojai, kurie buvo išsiųsti iš gyvenamos vietos karinės ar civilinės valdžios įsakymu. Betgi asmens, išsiųsti iš tų vietovių, kurioms dar tik grėsė priešo kariuomenė, ir kurie yra atiduoti policijos priežiūrai, nelaikytini pabėgėliais.

Tačiau teisininkas R. Skipitis savo atsiminimuose Pirmojo pasaulinio karo meto pabėgėliais siūlė laikyti tik rusų valdininkus, kurie dėl gresiančio karo pavojaus pabėgo iš jiems svetimo krašto (iš Lietuvos) į savąjį kraštą — Rusiją. Visi rusų valdininkai, pabėgę iš

Lietuvos, gaudavo savo algas arba naujas tarnybas. Taip pat pabėgėliais jis siūlė laikyti dar ir visus rusų dvarininkus bei kolonistus dėl karo pasitraukusius iš Lietuvos. O daugumas lietuvių buvo tremiami jėga arba karo vadovybės paliepimais, todėl jie turėjo būti laikomi tremtiniais.[4]

Iš Lietuvos laisvu noru iš anksto nuo karo pavojaus Rusijon pasitraukusių asmenų — pvz., dvarininkų, mokytojų, kunigų, mano nuomone, negalima laikyti tremtiniais, bet reikia laikyti pabėgėliais, nors Lietuvos gimnazijos buvo evakuotos valdžios įsakymu. Daug Lietuvos pabėgėlių buvo moksleiviai, mokytojai ir kitų inteligentinių profesijų žmonės. Bet Lietuvos ūkininkai bei darbininkai ir Lietuvos žydai laikytini tremtiniais, nes jie pasitraukė į Rusiją ne savo noru, o buvo jėga iš savo gyvenviečių išvaryti. Tačiau visą karo metą ir lietuvių ir rusų spaudoje įsigalėjo tik karo pabėgėlių terminas.

Lietuvių tremtinių skaičių papildė ir Rytų Prūsijoje dirbę Lietuvos darbininkai, karo užklupti Vokietijoje. Jie buvo per Švediją deportuoti į Rusiją ir juos teko globoti Petrapilio lietuviams, tam reikalui įsteigiant net atskirą draugiją, kuri vėliau persitvarkė į Petrapilio draugiją nukentėjusiems dėl karo šelpti.[5]

a. *Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti*

Karo pradžioje *Lietuvių draugijos* nukentėjusiems dėl karo šelpti Centro komitetas lėšų gaudavo iš Rusijos valdžios per vidaus reikalų ministeriją ir per vadinamąjį Tatjanos komitetą. Tatjanos komitete dalyvavo įvairių tautybių atstovai. Lietuvių atstovu buvo Yčas. 1915 m. liepos mėn. vien lietuviams iš Tatjanos komiteto buvo paskirta 100.000 rublių pabėgėlių ir tremtinių šalpos reikalams. Bet iš šios sumos *Lietuvių draugija* savo ruožtu dalį lėšų turėjo skirti Vilniaus lietuvių komitetui ir gudų šalpos draugijai, o per dūmos atstovą Fridmaną — žydų organizacijoms, lietuvių švietimo įstaigoms, Žiburio progimnazijai (atsikėlusiai iš Marijampolės į Trakus), o taip pat ir Prūsų lietuvių globos organizacijai. Ligi vokiečių okupacijos, Lietuvoje veikė *Lietuvių draugijos* 144 skyriai: Kauno gub. — 60, Vilniaus — 41, Suvalkų — 41, Gardino — 2.[6]

Lietuvių draugija lėšų šalpai dar gaudavo iš kitų įvairių Rusijos šalpos ir labdaros draugijų — iš Rusijos miestų sąjungos bei Rusijos žemietijų sąjungos, o Centro komitetas lėšų gaudavo ir iš Amerikos bei kitų kraštų lietuvių. Aukų rinkimo reikalais Amerikon buvo nuvykę kompozitorius St. Šimkus, Yčas ir Bulota. Vienok pagrindinis

šalpos lėšų šaltinis buvo Tatjanos komitetas. Paskutiniais karo mėnesiais Tatjanos komiteto *Lietuvių draugijos* Centro komitetui skiriama pašalpa sudarydavo daugiau kaip 80% visų gaunamų pajamų.

Be išlaikomų prieglaudų ir moksleivių bei studentų bendrabučių, *Lietuvių draugijos* Centro komitetas kai kur turėjo ambulatorijų, ligoninių (Minske, Gatčinoje), o Jaltoje buvo nupirkęs džiovininkams sanatoriją, nuomodavo dvarus, daržus, kad suteiktų pajėgiems pabėgėliams darbų, taip pat nuomodavo ir vasarnamius — prieglaudų ir bendrabučių moksleiviams vasaros atostogoms praleisti. Daug įvairių inteligentinių profesijų lietuvių gavo darbo šalpos komitetuose, prieglaudų ir bendrabučių vedėjais, įvairiose mokyklose mokytojais ir todėl jie daugeliu atveju gaudavo atleidimą nuo karinės prievolės.

Petrapilyje *Lietuvių draugijos* Centro komitetas įsteigė spaustuvę, kurioje dirbo 40 asmenų. 1917 m. ši spaustuvė buvo perkelta į Voronežą, bet ten po bolševikinio perversmo ji buvo nacionalizuota ir naudojama lietuvių bolševikų propagandinei literatūrai spausdinti.

Be visa to, *Lietuvių draugijos* Centro komitetas stengėsi suregistruoti įvairiuose Rusijos miestuose gyvenančius lietuvius, surasti jiems patalpas gyventi, teikti medžiaginę bei dvasinę paramą, rūpinosi pasaulietinės bei religinės literatūros leidimu ir švietimu. Didesnėse lietuvių kolonijose buvo įsisteigusios savarankiškos draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti: pvz., Maskvoje tokios draugijos pirmininku buvo P. Leonas; Petrapilyje — kun. J. Laukaitis, Smolenske — P. Matulionis, Odesoje — D. Blynas, Čitoje — M. Čepas ir kt. Visi šios draugijos skyriai gaudavo valdžios pašalpą iš *Lietuvių draugijos* Centro komiteto Petrapilyje.

Rusijos miestuose, kur buvo susitelkę mažiau lietuvių pabėgėlių ar tremtinių ir kur nebuvo įsisteigę *Lietuvių draugijos* skyrių, ten Centro komitetas skirdavo savo įgaliotinius rūpintis pabėgėlių reikalais. *Lietuvių draugijos* komitetų ir įgaliotinių veiklai tikrinti Centro komiteto buvo skiriami ypatingi įgaliotiniai, pasižymėję visuomenės veikėjai — M. Sleževičius, F. Valiukas ir kt. Iš viso karo pabaigon visoje Rusijoje buvo įsteigta apie 250 *Lietuvių draugijos* skyrių.

1916 m. vasario 23 d. Rusijoje — Petrapilyje įvyko pirmasis *Lietuvių draugijos* skyrių atstovų suvažiavimas, kuriame dalyvavo 90 atstovų. Greta kitų svarstytų šalpos reikalų, Šilingas painformavo suvažiavimą, kad Centro komitetas jau yra sušelpęs 85.000 lietuvių

pabėgėlių ir išleidęs 3 milijonus rublių šalpos reikalams. Bet kun. Tumas, buvusis *Lietuvių draugijos* Centro komiteto sekretorius, savo raštuose vėliau tvirtina, kad draugija yra šelpusi 150.000 pabėgėlių lietuvių.[7]

Nors būtų įdomu žinoti, kiek iš viso pabėgėlių ir tremtinių iš Lietuvos karo metu atsidūrė Rusijoje, tačiau tikslių žinių neįmanoma surinkti, nes tuo metu jokios tremtinių ir pabėgėlių statistikos nebuvo sudarinėjama. Tačiau iš tautinių ir Rusijos šalpos komitetų registracijos galime spėti, kad iš viso lietuvių pabėgėlių ir tremtinių Rusijoje galėjo būti daugiau kaip 200.000-250.000, neskaitant Lietuvos žydų bei rusų, nes žydais atskirai rūpinosi žydų komitetai, o rusais — Rusijos vyriausybė. Taip pat reikia pasakyti, kad dirbantieji lietuviai tremtiniai ar pabėgėliai ir turtingesnieji į šelpiamųjų sąrašus nebuvo įtraukiami. Bet pvz., *Lietuvių draugijos* Centro komitetas vien Petrapilyje buvo suregistravęs 25.000 šelpiamų lietuvių pabėgėlių, Maskvoje — 15.000, Voroneže — 2.000, Odesoje — 4.000. Kituose Rusijos miestuose — Vitebske, Smolenske, Minske, Simbirske, Mogiliave, Saratove, Tambove, Jaroslavlyje ir kitur šelpiamų lietuvių buvo mažiau, bet atsižvelgiant į Rusijos valstybės ir Sibiro plotus, kur ir miestuose bei miesteliuose buvo lietuvių tremtinių — 200.000-250.000 pabėgėlių ir tremtinių skaičius yra patikimas. Labiausiai yra patikimas kun. Tumo tvirtinimas, kad buvo šelpiama 150.000 lietuvių, todėl visai tikras dalykas, kad maždaug tiek pat asmenų gyveno nešelpiami.

Jau po Pirmojo pasaulinio karo vokiečių istorikas W. Conze taip pat tyrinėjo pabėgėlių skaičių karo metu Rusijoje. Jis nurodo tokius pabėgėlių skaičius: 1915 m. lapkričio mėn. visoje Rusijoje pabėgėlių esą buvę apie 3 milijonai, iš kurių lietuvių buvę 300.000, latvių — 250.000, žydų — 350.000, lenkų — 530.000. Tačiau Conze latvių skaičių nurodė per mažą. Būtų teisinga manyti, kad latvių pabėgėlių ir tremtinių galėjo būti ne mažiau kaip 500.000, prievarta išvarytų arba evakuotų iš Rygos ir kitų miestų drauge su Rusijon išvežamais fabrikais, nes Latvija ilgesnį laiką nebuvo vokiečių okupuota ir rusų administracija turėjo pakankamai laiko daug latvių gyventojų ištremti.[8]

Reikia pasakyti, kad *Lietuvių draugija*, be Rusijos ir Lietuvos, savo organizacijos skyrius dar turėjo Prancūzijoje (Paryžiuje), Anglijoje (Londone, Glasgowe), Italijoje (Romoje), Šveicarijoje (Ženevoje), Švedijoje (Stockholme), Danijoje (Kopenhagoje) ir kt.

Lietuvių draugija taip pat buvo sudariusi sekciją rūpintis lietuviais

belaisviais Vokietijoje. Pvz., laiškai belaisviams buvo verčiami į vokiečių kalbą ir per Švedijos Raudonąjį kryžių buvo siunčiami į Vokietijos belaisvių stovyklas.[9]

Lietuvių draugijos Centro komitetas pačioje pradžioje Rusijoje, darbo tikslingumui, buvo įsteigęs švietimo, dvasininkų, agronomų bei Mažosios Lietuvos tremtiniams šelpti sekcijas.

b. Lietuvių globos draugija

1914 m. lapkričio mėn. rusų karo vadovybė įsakė imti Mažosios Lietuvos civilinius gyventojus belaisviais ir gabenti juos į Rusijos gilumą. Suimtieji Mažosios Lietuvos gyventojai, neatsižvelgiant jų amžiaus ir lyties, buvo vežami savo arkliais arba pėsti varomi į geležinkelių stotis, daugiausia ligi Šiaulių, kur jie laikinai buvo įkurdinami *Varpo* draugijos patalpose, o paskui traukiniais vežami į Rusiją. Tremiamųjų Mažosios Lietuvos gyventojų padėtis buvo nepaprastai sunki: jie dažnai neturėjo net šiltų drabužių, maisto, pinigų ir nemokėjo rusų kalbos.[10] Rusų vyriausybė neturėjo jokio įkurdinimo plano ir todėl niekas nesirūpino tų nelaimingųjų žmonių likimu. Iš Mažosios Lietuvos buvo ištremta į Rusiją apie 8.000 asmenų, jų tarpe daug lietuvių.

Iš pat pradžių buvo labai sunku jiems efektingai pagelbėti, nes jų trėmimą vykdžiusieji rusų karinės valdžios pareigūnai juos laikė rusų kariuomenės priešais. Bet visgi rusų administracija nedraudė tremiamuosius pakelėse pavalgydinti ir sušelpti. Visų pirma šių tremiamųjų likimu susirūpino būrelis Vilniaus lietuvių, kurie ėmė rūpintis jų maitinimu ir apranga. Šalpos pradžiai buvo surinkta keli šimtai rublių iš atskirų asmenų, o vėliau buvo gauta lėšų ir iš *Lietuvių draugijos.*

Kadangi Mažosios Lietuvos tremiamųjų belaisvių tarpe buvo lenkų, tai ir Vilniaus lenkai įsijungė į jų šalpą. Kilo reikalas tinkamiau šią šalpą organizuoti. Todėl 1915 m. sausio 18 d. Vilniuje įvyko įvairių tautybių atstovų steigiamasis susirinkimas civilinių belaisvių šalpos reikalą aptarti. Tame susirinkime į steigiamos organizacijos valdybą nė vienas lietuvis nebuvo išrinktas. Valdybon pateko 8 lenkai ir rusai, nes lenkai balsavo už rusus, bet ne už lietuvius. Lenkai, neįsileisdami lietuvių į belaisviams globoti draugijos valdybą, dar kartą parodė, kad jie su lietuviais visiškai nenori bendradarbiauti, nors iš Mažosios Lietuvos buvo daug lietuvių ištremta, kuriems buvo reikalinga lietuvių globa, kad galėtų susikalbėti su jais gimtąja kalba,

nes tremiamieji lietuviai nemokėjo nei rusų nei lenkų kalbų.[11]

Kaip žinoma Rusijoje visi gyventojai privalėjo visada su savimi turėti pasus, kas nebuvo privaloma Vokietijoje. Todėl čia įdomu pastebėti, kad Rusijos biurokratams Mažosios Lietuvos tremtiniai atrodė esą kažkokie ypatingi nusikaltėliai, nes, staigiai iš namų ištremti, jie neturėjo su savimi nei pasų, nei jokių kitų dokumentų ir negalėjo įrodyti nei savo kilmės, nei pavardės ar amžiaus.

Bet rusų civilinė administracija ir iš Mažosios Lietuvos tremiamus civilinius belaisvius gana palankiai traktavo, todėl Vilniaus lietuviai 1915 m. sausio 20 d. įsteigė *Lietuvių globos draugiją* Prūsijos lietuvius-tremtinius globoti.

Lietuvių globos draugija, arba vėliau lietuvių spaudoje vadinama tik *Lietuvių globa,* iš tikrųjų turėjo labai ilgą oficialų pavadinimą: *Lietuvių globa šelpti mūsų broliams lietuviams belaisviams iš Prūsų Lietuvos.* Šios draugijos šteigėjai buvo visuomenės veikėjai F. Bortkevičienė, V. Landsbergienė ir J. Vileišis. *Lietuvių globai* visą laiką pirmininkavo F. Bortkevičienė, o sekretorius buvo Z. Valaitis. *Lietuvių globa* buvo įsteigusi savo skyrius Panemunėje, Kupiškyje, Ariogaloje, Panevėžyje, net Rygoje ir kitur, o tremiamiems lietuviams maitinimo punktus įsteigė Vilniuje, Šiauliuose, Kaišiadoryse, Minske, vėliau — Smolenske ir Maskvoje. Rusijoje visą karo metą šios draugijos centras buvo Saratove.

Plėsdama savo veiklą, *Lietuvių globa* išsirūpino leidimą savo organizacijos nariams lankyti tremiamuosius kalėjimuose ir jiems teikti pašalpą. *Lietuvių globa,* nors sudaryta nedidelio skaičiaus asmenų, sušelpė kelis tūkstančius suaugusių ir vaikų. Vėliau, Mažosios Lietuvos ištremtuosius pradėjo šelpti ir Amerikos konsulatas, kuris lėšų šalpai gaudavo iš Vokietijos. Per *Lietuvių globą* ištremtųjų šalpai šiek tiek lėšų skirdavo ir Rusijos vyriausybė.

Jei karo pradžioje rusai, įsiveržę Vokietijon, iš Mažosios Lietuvos trėmė tik civilinius gyventojus, laikydami juos civiliniais belaisviais, tai vėliau jie pradėjo tremti iš Lietuvos pasienio ne tik vokiečius, bet ir lietuvius evangelikus, neatsižvelgdami į tai, kad jie visi tuo metu buvo Rusijos valdiniai. *Lietuvių globa* rūpinosi ir šiais nelaimingaisiais, teikdama jiems ne tik materialinę, bet ir teisinę pagalbą, išrūpindama kam galėjo leidimus pasilikti gyventi Vilniuje, o kitiems — išdalindama *Lietuvių globos draugijai* adresuotas atvirutes, kad vėliau jie galėtų pranešti, kur jie bus apgyvendinti.

Todėl Mažosios Lietuvos tremtiniai, atsidūrę Rusijos gilumoje ar Sibire, šaukėsi *Lietuvių globos* pagalbos, rašydami jiems į Vilnių

graudžius laiškus, skųsdamiesi drabužių stoka ir kitais nepritekliais. Čia pateikiama tik poros laiškų būdingos ištraukos:

„Mieli Lietuvos Prieteliai!

Noriu jums pranešti mano prisilaikymą šiame mieste; kaip vargingai šioj stubelėj kiūtoti turiu. Laukan išeiti negaliu, kadangi drabužiai nuplyšę ir skarmalai ligi kojų nutiesę yra.

Prie darbo prieiti nėra galima, kadangi rusiškos kalbos negaliu. Todėl meldžiu, kiek galima mane gelbėti, už ką aš labai dėkingas būčiau. Jurgis Kliavs". Kitas tremtinys — Kristupas Stankat — rašo: „Ypač dėkavoju Jums širdingai už tą brangiausią dovaną — Šventą Raštą".[12]

Tokių laiškų su žiniomis apie sunkią Mažosios Lietuvos tremtinių būklę *Lietuvių globa* gaudavo labai daug ir šie laiškai dar labiau skatino draugiją susirūpinti jų likimu.

Lietuvių globos surinktomis žiniomis iš Rytų Prūsijos buvo ištremta apie 12.000 asmenų, bet pati draugija buvo suradusi ir suregistravusi tik apie 8.000 tokių tremtinių, kurių tarpe buvo 4.557 lietuviai.

Dar veikdama Vilniuje *Lietuvių globa* tuojau kreipėsi į Rusijos atitinkamus gubernatorius, prašydama jų nurodyti, kur Mažosios Lietuvos tremtinių traukiniai nukreipiami ir kur jie bus įkurdinami. Tuo metu Mažosios Lietuvos gyventojai buvo tremiami be jokio plano ir labai nevienodais skaičiais, pvz., 1915 m. sausio 24 d. buvo išvežta 30 vagonų — apie 1.000 civilinių žmonių — belaisvių į Altajaus kraštą.[13]

Šios draugijos prašomi, du jos įgaliotiniai, inž. St. Kairys ir valstybės dūmos atstovas Pr. Keinys, 1915 m. vasario pradžioje išvyko tų tremtinių ieškoti, tirti jų padėtį vietoje ir pasirūpinti jų likimu. Jie lankė tas Rusijos gubernijas, kur, gautomis iš gubernatorių žiniomis, tokių tremtinių buvo įkurdinta. *Lietuvių globos* įgaliotiniai iš anksto buvo susitarę su visa eile asmenų, kurie sutiko rūpintis tolimesne tų tremtinių globa ir šalpa. Kadangi Mažosios Lietuvos tremtiniams buvo leidžiama gyventi tik gubernijų ar apskričių miestuose, tai šie įgaliotiniai Saratove rado 1.000 tokių tremtinių, iš kurių 410 kalbėjo lietuviškai, Samaroje — 600, Simbirske — 100 ir šiek tiek kitose vietovėse.[14] Kiek didesnės Mažosios Lietuvos tremtinių kolonijos dar buvo surastos Ufoje, Alatyriuje, Orenburge ir Irkutske.[15] Kadangi tikslių žinių apie Mažosios Lietuvos tremtinius buvo neįmanoma gauti nei iš gubernatorių, nei iš administracijos Petrapilyje, tai

pirmieji *Lietuvių globos* įgaliotiniai važinėjo jų ieškodami tik europinėje Rusijoje.

Tačiau buvo žinių, kad tokių tremtinių yra ir Sibire ir kad jie ten ypatingai sunkiai gyvena. Todėl F. Bortkevičienė 1915 m. gegužės mėn. nutarė iš Vilniaus pati vykti į Sibirą ir ten mėginti surinkti žinių apie ištremtuosius. Nuvykusi į Irkutską, Bortkevičienė gavo leidimą peržiūrėti gubernatūroje civilinių tremtinių sąrašus. Tremtiniai iš Mažosios Lietuvos ten buvo įrašyti — „prūsokais". Geležinkeliais tremtinius vežant, jiems teduodavo cukraus ir arbatos. Šešias savaites juos laikė Irkutsko kalėjime, o paskui išsiuntė į Balaganską, kur jie turėjo kas savaitę eiti policijon registruotis.[16] Dar 1.294 asmenis F. Bortkevičienė surado išsklaidytus Sibire Bazuluko apskrityje. Vienoje vietoje ji surado 172 lietuvius ir 192 vokiečius. Pusė tų vokiečių taip pat dar kalbėjo lietuviškai ir pasisakė, kad gyvendami Mažojoje Lietuvoje jie dar lankydavę lietuviškus parengimus.[17]

Beieškodama Mažosios Lietuvos tremtinių Sibire, Bortkevičienė aptiko jų tarpe nemaža Lietuvos evangelikų iš Šeduvos, Papilės, Radviliškio, o taip pat ir Suvalkijos evangelikų, kurie buvo palaikyti vokiečiais. Tremtinių tarpe ji surado ir Mažosios Lietuvos veikėjo M. Jankaus šeimą, ten gyvenusią labai sunkiose sąlygose. Kadangi rusų administracija, skirstydama Mažosios Lietuvos tremtinius, daug kur nepaisė, kad šeimos ar artimieji būtų įkurdinti kartu, tai dažnai šeimos būdavo išsklaidomos. Taip atsitiko ir su Jankaus šeima: jis su sūnumi buvo įkurdinti vienoje vietoje, o jo 3 dukterys ir kitas 6 metų sūnus — kitoje vietoje.[18] Iš viso Bortkevičienė, beieškodama Sibire tremtinių, daug patyrė apie jų trėmimo sąlygas, kelionės žiaurumus bei apie tremtinių sunkų gyvenimą. Apie šias savo keliones ir tremtinių ieškojimą 1917 m. Bortkevičienė yra rašiusi Amerikoje leidžiamame savaitraštyje *Ateityje*.

1915 m. per penkis mėnesius *Lietuvių globa* jau turėjo surinkusi aukų 7.781 rb., o išlaidų padariusi 3.218 rb. Amerikos lietuviai *Lietuvių globai* aukų atsiuntė 7.000 dolerių.[19]

Rusų administracija įkurdintiems Mažosios Lietuvos tremtiniams iš pradžių duodavo asmeniui po 15 kap. pašalpos į dieną. Todėl už papildomą pašalpą, gaunamą iš *Lietuvių globos*, Mažosios Lietuvos tremtiniai labai dėkojo. Vėliau pati Vokietija susirūpino savo tremtiniais Rusijoje ir per JAV konsulatą Petrapilyje (kuris tuo metu atstovavo Vokietijos reikalus Rusijoje) teikė po 5 rublius mėnesinės pašalpos kiekvienam Mažosios Lietuvos tremtiniui.

Čia tenka paaiškinti, kad 1914-1915 metais už JAV dolerį buvo mokama du rubliai, tad už 15 kapeikų į dieną vienam asmeniui buvo įmanoma skurdžiai išgyventi.

Lietuvių globa šelpė ir rūpinosi daugiau kaip 4.000 Mažosios Lietuvos lietuvių, išlaikė 3 prieglaudas, 6 pradžios mokyklas, 4 senelių prieglaudas, išleisdama daugiau kaip 4.000 rb. į mėnesį. Vien tik Simbirske *Lietuvių globa* šelpė 1.000 Mažosios Lietuvos lietuvių ir 1.500 — Rusijos pabėgėlių lietuvių. Nepaisant to, kad Mažosios Lietuvos tremtinius (Vokietijos piliečius) be *Lietuvių globos* dar šelpė ir Vokietija per JAV konsulatą, jų padėtis Rusijoje buvo labai varginga. Tą tvirtina ir Sleževičius, kuris, kaip *Lietuvių draugijos* Centro komiteto įgaliotinis, apvažinėjo daugelį tremtinių gyvenamų vietovių ir vietoje susipažino su jų padėtimi.[20] Kai 1918 m. kovo 3 d. buvo pasirašyta Lietuvos Brastos taikos sutartis, tai Vokietija tuoj pat susirūpino savo piliečių tremtinių likimu ir Mažosios Lietuvos tremtiniai pirmieji iš Sibiro ir Rusijos galėjo grįžti į savo gimtinę.

c. *Grūdo draugija*

Be *Lietuvių draugijos* ir *Lietuvių globos draugijos* tremtiniams lietuviams globoti, Petrapilyje 1916 m. gruodžio mėn. dar buvo įsteigta draugija *Grūdas*, kurios tikslas taip pat buvo nuo karo nukentėjusių lietuvių šalpa. Ją įsteigė grynai kairiųjų visuomenės srovių veikėjai ir jai pirmininkavo grafas V. Zubovas, o valdybos nariai buvo V. Bielskis, G. Liutkevičius, V. Požėla, dūmos atstovai M. Januškevičius ir Pr. Keinys.

Pabėgėlių ir tremtinių šalpai vykdyti *Grūdo* draugija turėjo kelis skyrius (Pskove, Mogiliave, Luganske, Smolenske, Riazanėje ir kt.) ir dar keliose vietovėse — įgaliotinius. *Grūdo* draugija įvairiose vietovėse išlaikė keturias prieglaudas vaikams, septynias pradžios mokyklas, kuriose mokėsi 483 vaikai, jų tarpe Samaroje mokėsi ir Mažosios Lietuvos tremtinių vaikai, o dėstomoji kalba buvo lietuvių, gi rusų kalbą jose dėstė tik kaip atskirą mokslo dalyką. Be to, dar išlaikė ir septynis suaugusiems kursus. *Grūdo* draugija daugiausia vertėsi Amerikos lietuvių atsiunčiamomis aukomis. A. Bulota, važinėdamas Amerikos lietuvių kolonijose, *Grūdo* draugijai surinko 65.594 rublius. Be švietimo įstaigų ir šalpos, *Grūdas* rūpinosi dar ir kultūrinių pramogų rengimu.

2. *Pabėgėlių švietimas Rusijoje*

Lietuvių draugijos Centro komiteto sudarytoji švietimo ir kultūros sekcija svarbiausiu uždaviniu laikė mokyklų steigimą lietuvių pabėgėlių vaikams bei mokyklinių vadovėlių leidimą. Nors Pirmojo pasaulinio karo metu nemažas lietuvių inteligentų skaičius buvo atsidūręs Rusijoje, bet dėl politinių sąlygų jie didesnio aktyvumo bei organizuotumo nebuvo parodę, ypač lyginant jų veiklą su Vilniuje pasilikusios inteligentijos veikla, ar mokyklinius vadovėlius ar mokslo literatūrą leidžiant.

Jau ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą Petrapilyje gyveno nemažas lietuvių skaičius, kurie ten išlaikė 4 pradžios mokyklas. Karo pradžioje į Petrapilį nusikėlė ypač daug lietuvių pabėgėlių, todėl pradžios mokyklų skaičius ten tuoj padidėjo ligi 12. Petrapilyje įsisteigė gimnazijos lygio suaugusiems kursai, kuriems vadovavo A. Purėnas ir kuriuose mokėsi apie 200 mokinių. Po revoliucijos šie kursai paliko pirmąja gimnazija Rusijoje su dėstomąja lietuvių kalba. Nors į Petrapilį suplaukė pats didžiausias lietuvių pabėgėlių skaičius, tačiau karo metu ten lietuvių gimnazija nebuvo įsteigta ir nė viena gimnazija iš Lietuvos nebuvo į Petrapilį evakuota. Bet ten buvo įsteigti ir veikė Technologijos kursai, o po revoliucijos — Liaudies universitetas.

Didesnėse lietuvių pabėgėlių kolonijose, be pradžios mokyklų, daug kur buvo steigiamos amatų mokyklos ar kursai. Amatų mokyklos buvo įsteigtos Rostove prie Dono ir Ekaterinoslave, ūkio mokykla — Kostromoje, Bogorodicke veikė į ten atsikėlusi Dotnuvos žemės ūkio mokykla, į Soročincus atsikėlė Veiverių mokytojų seminarija, Jaroslavlyje veikė Marijampolės gimnazija ir Šakių progimnazija, kurioje mokinių skaičius ypač pagausėjo po 1917 m. revoliucijos, kai ten visi mokslo dalykai buvo pradėti dėstyti lietuvių kalba. Tambove veikė Marijampolės mergaičių Žiburio progimnazija, kuri vėliau išaugo į pilną gimnaziją ir ten, tremtyje, išleido pirmąją Žiburio gimnazijos abiturienčių laidą.

Perkėlus į Voronežą Vilkaviškio gimnaziją ir jos mokinius, o taip pat visus lietuvius mokinius pabėgėlius iš Vilniaus gimnazijų, Voroneže susidarė didelis lietuvių moksleivių skaičius. Be to, į Voronežą buvo perkelti ir Kauno Saulės draugijos mokytojų kursai. *Lietuvių draugija* nutarė šiems moksleiviams atidaryti Voroneže mergaičių ir berniukų gimnazijas. Tam reikalui dūmos nario Yčo pastangomis iš Tatjanos komiteto buvo gauta 100.000 rb. pašalpos

steigiamoms gimnazijoms išlaikyti ir 1915 m. rugpiūčio 28 d. Voroneže buvo iškilmingai atidarytos dvi M. Yčo vardo gimnazijos.[21]

Voroneže berniukų ir mergaičių M. Yčo vardo gimnazijose bei Saulės draugijos mokytojų ir buhalterijos kursuose ir kitose mokyklose buvo daugiau kaip 1.000 lietuvių moksleivių. M. Yčo vardo gimnazijose, kaip ir visose Rusijos gimnazijose, mokslas buvo einamas tik rusų kalba, o lietuvių kalba buvo dėstoma vien religija ir lietuvių kalba — tik norintiems jos mokytis. Saulės draugijos mokytojų kursai Voroneže po 1917 m. revoliucijos buvo pavadinti Mokytojų seminarija, o Yčo vardo abi gimnazijos — Vilniaus lietuvių gimnazija. Be to, Voroneže dar veikė dviklasė mokykla ir keletas pradžios mokyklų lietuvių pabėgėlių vaikams. Tuoj pat po bolševikinės Spalio revoliucijos 1918 m. kovo 2 d. visose Rusijos mokyklose (taip pat ir pabėgėlių mokyklose) buvo uždraustas religijos mokymas.

Pradžios mokyklų 1916 m. pradžioje lietuvių pabėgėlių vaikams įvairiose Rusijos vietovėse buvo tik 64, bet ilgainiui jų skaičius išaugo ligi 254. Šis pradžios mokyklų skaičius yra itin akivaizdus, kai jį palygini su Kauno gub. 1905 m. pradžios mokyklų skaičiumi, kurioje gyveno apie 2 mil. gyventojų ir kur tada veikė tik 279 pradžios mokyklos arba su Suvalkų gubernijos pradžios mokyklų skaičiumi, kurioje 1911 m. su apie 3/4 milijono gyventojų, pradžios mokyklų tebuvo tik 234.[23]

Palyginti neblogai suorganizuotas *Lietuvių draugijos* pabėgėlių šelpimas ir jaunimo švietimas Rusijoje sudarė sąlygas pabėgėlių vaikams laiku pradėti mokslą pradžios mokyklose, o moksleiviams ir studentams — jį be pertraukos tęsti gimnazijose ir universitetuose ar kitokiose specialiose aukštosiose mokyklose. Todėl lietuviams pabėgėliams iš Rusijos sugrįžus, lietuvių inteligentų skaičius žymiai padidėjo, kurie padėjo atsteigti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Lietuvių draugija, greta materialinių rūpesčių, ėmė rūpintis ir kultūriniais pabėgėlių reikalais.

Ligi 1917 m. revoliucijos pačioje Rusijoje, be šalpos draugijų, jokių politinių ar kultūrinių lietuvių tremtinių draugijų nebuvo leidžiama steigti. Tuo metu kai kur veikė tik studentų ir moksleivių nelegalių kuopų, pvz., ateitininkų, aušrininkų, visuomenininkų. Taip pat dar iš prieškarinių laikų didesnėse lietuvių kolonijose buvo nelegaliai įsisteigusių liaudininkų ir socialdemokratų partijų kuopų, kuriose daugiausia dalyvaudavo studentai ir darbininkai.

Plačioje Rusijoje išblaškytiems pabėgėliams geriausias savitarpinis ryšys buvo lietuviškoji spauda. 1915 m. rugsėjo mėn. Petrapilyje *Lietuvių draugijos* Centro komitetas, įsigijęs nuosavą spaustuvę, pradėjo leisti dukart per savaitę *Lietuvių Balsą;* tų pat metų gruodžio 22 d. liaudininkai ir socialdemokratai ėmė leisti savaitraštį *Naująją Lietuvą,* o 1916 m. pabaigoje išėjo katalikų srovės savaitraštis *Vadovas.* Rygoje, dar iš prieškarinio meto iki 1917 m., kol Ryga nebuvo vokiečių užimta, triskart per savaitę buvo leidžiamas *Rygos Garsas.* 1916 m. pabaigoje Petrapilyje pasirodė žurnalas *Ateities Spinduliai.* Didesnėse lietuvių susitelkimo vietovėse, kur buvo daugiau moksleivijos, dažnai patys moksleiviai išleisdavo savo hektografuotus laikraštėlius.

Po 1917 m. Vasario revoliucijos ir Rusijoje susidarė palankios sąlygos įvairiausiai politinei veiklai. Tada įsisteigė apsčiai naujų lietuviškų laikraščių, pvz., *Socialdemokratas,* bolševikų *Tiesa,* liberalų demokratų — *Santara,* liaudininkų — *Varpas,* moksleivių aušrininkų — *Aušrinė,* kariškių — *Laisvasis Žodis,* vėliau karių bolševikų — *Kareivis Socialistas,* nepartinis laikraštis — *Sibiro Žinios* ir kt.

3. *Lietuvių pabėgėlių politinė veikla Rusijoje*

Prieš Pirmojo pasaulinio karo pradžią Lietuvos ir lietuvių reikalus buvo galima svarstyti tik griežtai cenzūros prižiūrimoje spaudoje. Lietuvos reikalu laisvesnį žodį tegalėjo pasakyti tik dūmos atstovai. Jeigu taikos metu caras ir jo biurokratai nepaisė visuomenės nuomonės ir jos nerespektavo, tai, kilus karui, visuomenės nuomonės palankumas Rusijos politikai buvo jau pageidaujamas. 1914 m. rugpiūčio 4 d. Vilniaus lietuvių spaudos ir Vilniaus visuomeninių organizacijų vardu iš Vilniaus buvo pasiųsta vyriausiajam Rusijos kariuomenės vadui Didžiajam kunigaikščiui Mikalojui telegrama, pareiškiant pasitikėjimą Rusijos pergale ir laukiant po karo lietuvių gyvenamų teritorijų sujungimo Rusijos valdžioje. Telegramą pasirašė įtakingi Vilniaus lietuvių visuomenės veikėjai — dr. J. Basanavičius, D. Malinauskas, M. Davainis-Silvestravičius, kun. J. Ambraziejus ir kiti, laukdami iš karą laimėjusios Rusijos daugiau laisvių sujungtai lietuvių tautai.[24]

Karo pradžioje sušauktoje Rusijos valstybės dūmos sesijoje ne tik rusų partijų atstovai pareiškė savo nusistatymą dėl pradėtojo karo, bet ir įvairių tautinių grupių atstovai, savo grupių vardu, taip pat

pasisakė dėl karo tikslų ir pareiškė jų atstovaujamųjų tautų lūkesčius karą baigus.

1914 m. rugpiūčio 8 d. dūmos atstovas Yčas, visų lietuvių atstovų vardu, pareiškė, kad senoji garsi Lietuvos valstybė pati viena buvo sudavusi teutonams smūgį, sulaikydama jų veržimąsi į Rytus. Todėl lietuvių tauta, kurios žemėn buvo paleisti pirmieji priešo šūviai ir kurios kariai kovoja pirmose eilėse, eina į šį karą, kaip į šventą, pamiršta rusų valdžios padarytas skriaudas, tikėdamasi po karo matyti Rusiją laisvą ir laimingą, o taip pat tiki, kad po vokiečių sužlugdymo, lietuviai, dabar perskirti į dvi dalis, bus sujungti po rusų vėliava.[25] Bet dėl kitų antirusiškai nusiteikusių darbiečių grupės lietuvių dūmos atstovų — Pr. Keinio ir M. Januškevičiaus pareikšto nepasitenkinimo Yčo pasakytąja kalba dūmoje, vėliau jau ir Yčas savo kalbose dūmoje buvo santūresnis dėl rusų karo politikos.

Be bendro pobūdžio pasisakymų dūmoje dėl vilčių į lietuvių tautos sujungimą Rusijos valdžioje karą laimėjus, lietuviai dūmos atstovai tuoj pat ėmė kelti klausimą dūmoje apie karo pradžioje jau padarytus Lietuvos gyventojams nuostolius, vėliau apie pabėgėlių reikalus ir būsimąjį Lietuvos susitvarkymą. Daugeliu atvejų atstovas Januškevičius, kalbėdamas dūmoje, aiškindavo ne tik šiurpias lietuvių pabėgėlių gyvenimo sąlygas, reikalavo atlyginti karo nuostolius nukentėjusiems nuo karo Lietuvos žmonėms, bet taip pat pasisakydavo ir dėl Lietuvos ateities, pabrėždamas, kad pabėgusiems iš Lietuvos rusams biurokratams po karo ten nebebus vietos, ypač mokytojams, nes dabar, net karo ir okupacijos sąlygoms esant, Lietuvoje švietimo darbą dirba patys lietuviai ir vaikus moko tik lietuvių kalba. Jis sakydavo dūmoje, kad vokiečių okupuotoje Lietuvoje yra pristeigta daug daugiau mokyklų, negu prieš karą rusams valdant.[26]

Senesniosios kartos Lietuvos dvarininkai lenkai buvo valstybiškai lojalūs Rusijai, tikėdamiesi iš caro valdžios gauti vienokių ar kitokių lengvatų. Todėl karui kilus, P. Konča, Vilniaus žemės banko pirmininkas, sukvietė pas save Vilniuje įvairių srovių įtakingus lenkų visuomenės veikėjus, siūlydamas jiems pasiųsti vyriausiajam kariuomenės vadui Didžiajam kunigaikščiui Mikalojui telegramą. Bet prieš Končos siūlomą telegramą pasisakė net lenkai tautiniai demokratai (endekai). Tada Konča pasikvietė kelis asmenis pas save ir su jais pasirašė Vilniaus lenkų lojalumo adresą. Tarpininkaujant Vilniaus gubernatoriui P. Veriovkinui, šis lojalumo adresas buvo

pasiųstas vyriausiajam kariuomenės vadui. Telegramoje — adrese jie prašė jų išreikštus jausmus „padėti po caro kojomis". Be Končos, tą adresą pasirašė dar buvusis Rusijos valstybės tarybos narys H. Korwin-Milewski, žymus lenkų nacionalistas ir Minsko gub. dvarininkas E. Woyniłłowicz.[27]

Lygindami karo pradžioje Vilniaus lietuvių veikėjų ir lenkų dvarininkų pasiųstąsias carui lojalumo telegramas, matome, kad Lietuvos dvarininkai lenkai reiškė ypatingą nusižeminimą rusų carui. Priešingai lietuviams, lenkų konservatyvioji visuomenė, nepaisydama visokių caro valdžios valdininkų pasityčiojimų iš lenkų, turėjo daugiau simpatijų rusams negu vokiečiams. Taip pat Rusijos valstybės taryboje Lietuvos dvarininkas A. Meysztowicz patikino rusų vyriausybę, kad lenkai atliks savo pareigą, ginantis nuo vokiečių, kaip kadaise Žalgirio mūšio metu atliko lietuviai, lenkai ir „Smolensko" pulkai.[28]

Karui kilus, be dūmoje pareikštų vilčių į karo laimėjimą, Vilniaus lietuvių dešiniųjų srovių atstovai taip pat surašė pritarimo deklaraciją dėl vedamojo karo, panašaus turinio į dūmoje pasakytąją Yčo kalbą. Dėl daugelio skambių frazių, o ypač dėl pageidavimų sujungti Didžiąją ir Mažąją Lietuvą caro valdžioje, ši deklaracija išpopuliarėjo lietuvių tarpe kaip *Gintarinė deklaracija.*[29] Jos teksto autorius buvo St. Šilingas.

Rusų valdžios politika lietuvių atžvilgiu buvo paprastesnė ir stačiokiškai atviresnė negu su lenkais. Rusai ir tada nuolat pabrėždavo, kad Rusija Lietuvos nenukariavo, bet „išlaisvino" Lietuvą, kuri susijungė su Rusija.

Lietuvių demokratinės srovės — socialdemokratai ir socialistai liaudininkai — istorine patirtimi vadovaudamiesi, tikėjo, kad šis karas nebus Rusijai sėkmingas ir sukels tam tikrų valstybės organizmo sukrėtimų. Jie prileido, kad ir po šio karo Rusijoje bus panašių sukrėtimų, kaip kad po Krymo karo, kai įvyko baudžiavos panaikinimas, po rusų japonų karo — 1905 m. revoliucija ir dūmos įsteigimas bei konstitucijos paskelbimas. Todėl karo pradžioje demokratinės srovės tikėjosi, kad ir po šio karo Rusijoje turės įvykti tam tikrų pasikeitimų, tad lietuviai, kaip ir kitos pavergtosios tautos, laimės politinių laisvių — bent autonomiją.

Tačiau ne tik Rusijos vyriausybė, bet ir Rusijos liberalinės partijos karo metu jokių apčiuopiamų pažadų neduodavo ir pavergtųjų tautų problemą nelaikė pirmos svarbos klausimu. O kai 1914 m. spalio mėn. Rusijos liberalų suvažiavime Petrapilyje iškilo ir Lietuvos

autonomijos klausimas, lietuvių atstovui pasiūlius, kad suvažiavimas pripažintų Lietuvai ir Gudijai autonomiją ir tatai įtrauktų į Rusijos laisvės sąjūdžio programą, tas pasiūlymas rusų liberaluose nesulaukė pritarimo.[30]

Karo metu, nuo 1915 m. pabaigos ligi 1916 m. pabaigos, Rusijoje atsiradę pabėgėliai lietuviai neturėjo jokio politinio centro. Lietuvos politikos reikalu viešą žodį tegalima buvo išgirsti tik iš Rusijos dūmos tribūnos. Tačiau įvairiose didesnėse lietuvių kolonijose Rusijoje buvo įsikūrę lietuvių politinių srovių veikėjų, tad ten buvo susiorganizavusių politinių partijų — socialdemokratų, socialistų liaudininkų ir krikščionių demokratų nelegalių kuopų, pvz., — Petrapilyje, Maskvoje, Voroneže ir kt.

Karo metu Rusijos universitetuose studijavo keli šimtai lietuvių studentų, kurių daugumas dalyvavo ne tik moksleivijos — ateitininkų, aušrininkų ar visuomenininkų — organizacijose, bet jie taip pat jau buvo įsteigę ir nelegalių įvairių partijų kuopelių.

Tremtyje Rusijoje stipriausia ir gausiausia moksleivių organizacija buvo ateitininkai. Ateitininkams organizuotis buvo palankesnės sąlygos, nes visai moksleivijos šalpai vadovavo katalikiškos srovės atstovai — kan. K. Olšauskas Voroneže, o Petrapilyje — dūmos atstovas kun. J. Laukaitis. Nuo jų priklausydavo moksleivių bendrabučių vedėjų skyrimai, kurie taip pat dažniausiai būdavo katalikiškos srovės asmens. Bendrabučių vedėjai nevisada išlaikydavo bešališkumą dėl moksleivių srovinės veiklos, dėl kambarių paskirstymo bei dėl moksleiviui reikalingos aprangos.

Betgi pati lietuviška moksleivija tremtyje, daugiausia gyvendama bendrabučiuose, t.y. sutelkti vienoje vietoje, turėjo progos per įvairias tarpusavio diskusijas praktiškai susipažinti su įvairių moksleivių srovių ideologija ir siekimais.

Visų srovių moksleiviai leido savus, ranka rašytus, hektografuotus ar net spausdintus srovinius laikraštėlius bei žurnalus — ateitininkai — *Ateities Spindulius*, aušrininkai — *Aušrinę*, visuomenininkai — *Atžalą* ir t.t. Todėl lietuviai moksleiviai jau Rusijoje ėmė domėtis ir politikos reikalais, ypač pokarine Lietuvos ateitimi. Politinėms problemoms pasvarstyti 1916 m. vasaros atostogų meto pradžioje net įvyko Maskvoje nelegalus lietuvių moksleivių suvažiavimas, kuriame dalyvavo ateitininkų, aušrininkų ir visuomenininkų atstovai. Tame suvažiavime atstovų daugumas buvo liberališkai demokratiško nusiteikimo, bet daugiausia buvo liaudininkų. Be kitų klausimų tame suvažiavime buvo svarstoma ir Lietuvos ateitis. Moksleivių priimtoje

rezoliucijoje viename punkte buvo išreikštas pageidavimas „Rengti ir organizuoti lietuvius atkakliausiai kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės".[31] Tatai parodo, kad moksleivija, nepaisydama srovinio skirtumo, svarbiais reikalais mokėjo bendradarbiauti ir vieningai pasisakyti.

Karo metu lietuvių politikos veikėjai Rusijoje ieškojo kontaktų ir su latvių veikėjais, kuriems jie turėjo daug simpatijų, taip pat su ukrainiečiais bei gudais.

1917 m. Vasario revoliuciją džiaugsmingai sutiko ne tik lietuvių kairiosios srovės, bet ir dešiniosios ir visi kiti lietuviai, tik su tokiu skirtumu, kad šios revoliucijos įvykiuose dešiniųjų srovių veikėjai aktingai nedalyvavo, bet ją priėmė, kaip iškilusią gyvenimo būtinybę, suteikusią laisvę ir lietuviams. Vos keletą mėnesių trukusi laisvė, t.y. iki tų pat metų spalio mėn. įvykdyto bolševikų perversmo, suteikė visiems Rusijos gyventojams, taigi ir lietuviams, progą pasinaudoti nors trumpą laiką visiška laisve savo politinei veiklai.

Todėl nuo Vasario revoliucijos pradžios lietuvių politiniai veikėjai koaliciniais pagrindais sudarė *Lietuvių tautos tarybą*, kuri nutarė 1917 m. gegužės 27 d. sušaukti lietuvių seimą Petrapilyje.

4. Lietuvių tautos taryba Rusijoje

1916 m. lietuvių veikėjai mėgino sušaukti suvažiavimą šalpos, kultūros ir politikos reikalams aptarti, bet dar tada vidaus reikalų ministras nedavė leidimo. Visgi maskviečių lietuvių veikėjų iniciatyva, Petrapilyje, revoliucijai prasidedant, 1917 m. vasario 24 d. įvyko slaptas lietuvių politinių partijų suvažiavimas, po dešimt atstovų nuo kiekvienos partijos. Suvažiavime taip pat dalyvavo dešimt nepartinių visuomenės veikėjų ir dešimt svečių. Šis suvažiavimas buvo pavadintas *Mažuoju seimu*. Visos lietuvių politinės partijos priėmė tokią veiklos programą: „1. Vienintelis lietuvių tautos tikslas tegali būti laisvės įsigijimas savo likimui spręsti, 2. Lietuvių tautai laisvės įsigijimas tegalimas tik nuolatinio, organizuoto politinio darbo keliu, kuriuo būtų nuosaikiai [turėtų būti — nuosekliai, prasme sėkmingai — P. Č.] viso pasaulio tautoms reiškiama lietuvių tautos valia".[32]

Šiame suvažiavime visiems politinių partijų atstovams sutarus bendro politinio darbo pagrindus, buvo nutarta sudaryti politinį organą — *Lietuvių tautos tarybą* Petrapilyje, kurioje sutiko dalyvauti ir siųsti po tris atstovus — socialdemokratai, socialistai liaudininkai, Demokratinės tautos laisvės santara, Tautos pažanga, krikščionys

demokratai ir Katalikų tautos sąjunga. Be to, buvo sutarta, kad politine partija reikia laikyti tik tokią organizaciją, kuri turi centro komitetą ir politinę programą.[33] Tuo metu Katalikų tautos sąjunga buvo pripažinta politine partija. Netrukus pačioje *Lietuvių tautos taryboje* kilo ginčų ar naujai sudarytąją Katalikų tautos sąjungą laikyti nauja politine partija. Socialdemokratai ir socialistai liaudininkai net grasino pasitraukti iš Tarybos, jeigu Katalikų tautos sąjunga bus pripažinta politine partija. Tada nuolaidų padarė pati Katalikų tautos sąjunga ir ji pati iš *Lietuvių tautos tarybos* pasitraukė.

Lietuvių tautos tarybos prezidiumą sudarė šeši asmens: pirm. St. Šilingas, pirmas vicepirmininkas V. Bielskis, antras vicepirmininkas — kun. K. M. Rėklaitis, sekretorius — L. Noreika, antras sekretorius — A. Tumėnas, o iždininkas — G. Liutkevičius. Pilnateisiais nariais buvo pakviesti dūmos atstovai: M. Yčas, M. Januškevičius, Pr. Keinys ir kun. J. Laukaitis.

1917 m. vasario 24 d. *Lietuvių tautos taryba* priėmė deklaraciją dėl lietuvių tautos nusistatymo jos ateities klausimu, kurioje buvo paskelbta: „1. Kad Lietuva yra atskira etnografinė, kultūrinė, ekonominė bei politinė vieneta; 2. Kad lietuvių tauta ir skaičiaus ir kultūros ir ekonomijos žvilgsniais yra pamatinis Lietuvos gyventojų gaivalas [elementas — P. Č.]; 3. Kad Lietuvos gyvenimą tvarkant visos Lietuvoje gyvenančios tautos naudotųsi lygiomis teisėmis ir kad visoms joms būtų garantuotas laisvas plėtojimasis ir Lietuvos valdyme dalyvavimas; 4. Kad Lietuva turi būti išskirta į administravimo vienetą; 5. Kad Lietuva privalo turėti iš savo gyventojų tarpo savąją valdžią savajam kraštui tvarkyti; 6. Kad Lietuvos valdymo pagrindu turi būti padėtos piliečio laisvės garantijos".[34]

Dėl tuometinių Rusijos politinių sąlygų, *Lietuvių tautos taryba* dar negalėjo tos deklaracijos viešai paskelbti. Todėl buvo sutarta, kad parengtąją deklaraciją paskelbtų dūmos atstovai iš dūmos tribūnos. Taigi ir šioje deklaracijoje Rusijos lietuviai iškėlė savarankiškos Lietuvos šūkį ir atskiro administracinio vieneto sudarymo reikalingumą. Tačiau deklaracija dūmoje nebuvo paskelbta, nes revoliucijos išvakarėse ir Ketvirtoji dūma buvo paleista ir daugiau viešų dūmos posėdžių nebuvo.

Po Vasario revoliucijos, *Lietuvių tautos taryba* kitame savo posėdyje jau buvo sudariusi *Laikinąjį Lietuvos valdymo komitetą* iš 12 asmenų, po du atstovu nuo kiekvienos partijos. Lietuvos tautinėms mažumoms šiame komitete irgi buvo rezervuotos vietos: gudams — 6, žydams — 3, lenkams — 2, rusams — 1 ir jos buvo apie

tai painformuotos. Tačiau Lietuvos tautinės mažumos neskubėjo į *Laikinąjį Lietuvos valdymo komitetą* savo atstovus atsiųsti. Lenkų veikėjai — ir kun. Maciejewicz ir radikališko nusistatymo gen. A. Babiański, buvo nepatenkinti, kad lenkams tame komitete buvo numatyta tik 2 atstovai.[35]

Laikinasis Lietuvos valdymo komitetas tada norėjo: 1. Perimti savo žinion iš Lietuvos Rusijon evakuotas Kauno, Vilniaus, Gardino ir Suvalkų gub. administracijos, teismo, švietimo, kultūros ir ūkio bei labdaros įstaigas, 2. Perimti iš rusų administruoti Kauno ir Vilniaus gub. vokiečių neokupuotą teritoriją, 3. Paruošti pabėgėlių grąžinimo planą, 4. Rūpintis sugriautos karo metu Lietuvos atstatymu, pramonės atsteigimu bei žemės ūkio atgaivinimu, 5. Išreikalauti karo nuostolių atlyginimą ir 6. Paruošti Lietuvos Steigiamojo seimo sušaukimą.

Lietuvių tautos tarybos parengtąją šią šešių punktų deklaraciją, su papildomuoju raštu dėl pripažinimo Lietuvoje lygių teisių moterims ir vyrams, 1917 m. kovo 18 d. Tarybos delegacija — M. Yčas, M. Januškevičius ir V. Bielskis įteikė Rusijos Laikinosios vyriausybės ministrui pirmininkui kunigaikščiui G. Lvovui ir pranešė apie *Laikinojo Lietuvos valdymo komiteto* įsteigimą. *Lietuvių tautos tarybos* deklaracija 1917 m. kovo 24 d. buvo paskelbta Rusijos *Zakony* (Įstatymai). Iš šio paskelbimo seka, kad Rusijos Laikinosios vyriausybės pirmininkas G. Lvov gal būt, principiškai, pritarė šiems lietuvių reikalavimams. Bet Rusijos Laikinoji vyriausybė *Lietuvių tautos tarybos* reikalavimų, nepaisant jų paskelbimo Rusijos įstatymuose, nevykdė ir, netrukus, pakeičiant Kauno ir Vilniaus gubernatorius, komisarais paskyrė lenką J. Montvilą ir gudą — Balai. Kita *Lietuvių tautos tarybos* delegacija — V. Bielskis, M. Januškevičius ir L. Noreika — 1917 m. kovo 19 d. — aplankė Petrapilio Darbininkų tarybos pirmininką G. Steklovą, kuris patvirtino Darbininkų tarybos nusistatymą remti tautų apsisprendimo principą. Steklov lietuvių delegacijai pažadėjo savo autoritetu paremti lietuvių teisėtus reikalavimus.

Rusijos lietuviai, sudarydami *Laikinąjį Lietuvos valdymo komitetą*, pirmieji mėgino pasinaudoti tautų apsisprendimo teise. Užtat lenkų ir latvių istorinėje literatūroje *Lietuvių tautos tarybos* deklaracija labai vertinama ir laikoma lietuvių politikų įžvalgumu.[36]

Tuo metu Rusijos Laikinoji vyriausybė sudarė komitetą Rusijos konstituciniam seimui šaukti. Tuo pasinaudodama ir *Lietuvių tautos taryba* parengė atitinkamą memorandumą dėl Lietuvos ateities ir jį įteikė to komiteto ypatingajam tarėjui F. Kokoškinui, pareikšdama

jame, kad tik būsimas Lietuvos Steigiamasis seimas turįs teisę spręsti Lietuvos politinę ateitį ir prašė, kad Rusijos Laikinoji vyriausybė pripažintų tą teisę Lietuvos Steigiamajam seimui dar prieš Rusijos konstitucinio seimo sušaukimą.[37]

Nežiūrint *Lietuvių tautos tarybos* pastangų, kad Rusijos Laikinoji vyriausybė pripažintų teisę Lietuvos Steigiamajam seimui spręsti Lietuvos politinę ateitį, Rusijos Laikinoji vyriausybė jokios savo nuomonės šiuo reikalu nepareiškė. *Lietuvių tautos taryba* buvo nepatenkinta Rusijos Laikinosios vyriausybės tokia atkaklia tyla dėl Lietuvos ateities ir laisvės. Taip pat lietuviai pareiškė nepasitenkinimą dėl Likvidacinės komisijos paskyrimo vien Lenkijai, kuriai buvo pavesta tvarkyti ir Suvalkų gubernijos reikalai, t.y. ir lietuvių reikalai.

Lietuvių tautos tarybos pranešimai lietuvių spaudoje dėl daromų pastangų Lietuvos laisvės reikalu labai teigiamai paveikė lietuvių pabėgėlių nuotaikas. Jie iš įvairių vietovių siuntė Tarybai sveikinimus ir padrąsinimus.

Kai tik *Lietuvių tautos taryba* pasisakė už atskirą Lietuvos seimą, lietuvių spaudoje pasipylė eilė straipsnių Lietuvos ateities klausimu. Betgi tuo metu taip pat buvo reiškiama nuomonių, kad Rusijos lietuviai patys vieni neturi teisės pasakyti, ar Lietuva turi palikti visiškai nepriklausoma, ar susijungusi su kita valstybe, nes jiems nėra žinomas vokiečių okupuotos Lietuvos gyventojų nusistatymas. Savaitraštyje *Naujoji Lietuva* vieno straipsnio autorius, slapyvardžiu Dėdė (dūmos atstovas M. Januškevičius) tuo metu išvedžiojo, kad Lietuvos ateities klausimas yra ne vien Rusijos reikalas, bet tarptautinis klausimas ir todėl reikia stengtis, kad Lietuvos klausimą spręstų būsimoji taikos konferencija, t.y. ne viena Rusija, bet ir kitos didžiosios valstybės.

Pagal straipsnio autorių, senieji rusų valdininkai valdo, kaip ir seniau valdę iš Lietuvos išvežtus turtus. Todėl lietuvių tautos valią tegalįs išreikšti tik būsimasis Lietuvos Steigiamasis seimas, išrinktas visų gyventojų visuotiniu balsavimu.[38] Ir prof. Voldemaras galutinio Lietuvos klausimo sprendimo taip pat tikėjosi sulaukti tik iš tarptautinių institucijų, šiuo atveju — iš būsimojo taikos kongreso, nes tik tasai kongresas galėsiąs Lietuvą pripažinti nepriklausoma valstybe, kadangi jis turėsiąs nustatyti ir valstybių sienas. Tad, užuot kalbėjus apie kuriamąjį seimą, rašė Voldemaras, lietuviai ir latviai turi stengtis išgauti iš rusų vyriausybės tokį pat aktą, kokį rusų vyriausybė paskelbė dėl Lenkijos. Lietuvos pripažinimą esą galima gauti tik su darbininkų ir kareivių atstovų tarybų pritarimu. O

Lietuvos Steigiamąjį seimą bus galima sušaukti tik po kelerių metų, karui pasibaigus.[39]

Iš viso tuo metu buvo išspausdinta daug straipsnių su pasisakymais dėl būsimos Lietuvos ateities. Kai kuriuose jų buvo akcentuojama, kad svarbiausias šūkis dabar turįs būti Lietuvos politinė ir pilietinė laisvė.

Ypač daug pasitikėjimo ir vilties buvo dedama į būsimąją taikos konferenciją arba kongresą, nes tik iš jo lietuvių politikai laukė teisingo Europos žemėlapio sudarymo. Visuose lietuvių skelbiamuose straipsniuose ir samprotavimuose buvo keliamas labai svarbus argumentas, kad būsimoji lietuvių delegacija taikos kongrese jau turėtų turėti Rusijos Laikinosios vyriausybės Lietuvos valstybės pripažinimą, kadangi visada nepriklausomybės pripažinimą pirmiausia stengiamasi gauti iš buvusios „motiniškos" valstybės. Todėl tuo metu buvo bendras visų lietuvių politinių partijų nusistatymas išgauti Lietuvos valstybės pripažinimą iš tuometinės Rusijos Laikinosios vyriausybės.

Tačiau demokratinių srovių atstovai savo politiniuose straipsniuose laikraščiuose stipriai akcentuodavo, kad tikras tautos valios pareiškimas galės būti išreikštas tik Lietuvos Steigamajame seime. Po Petrapilio lietuvių seimo, savitarpio ginčus tęsiant, tuo metu gal nebuvo padaryta pakankamai daug pastangų ir nepakankamai veikiama, kad lietuviai išgautų Lietuvos pripažinimą iš Rusijos Laikinosios vyriausybės, ypač remiantis tuo faktu, kad Lenkijai Laikinoji vyriausybė 1917 m. kovo 30 d. jau buvo pripažinusi nepriklausomybę.

Po Vasario revoliucijos, Rusijoje politinis gyvenimas kunkuliavo: steigėsi įvairios draugijos bei partijos. 1917 m. balandžio 23 d. įvyko visos Rusijos tautinių socialistinių partijų atstovų susirinkimas, kuriame dalyvavo ir lietuvių socialistų liaudininkų atstovai, o taip pat žydų, gudų, latvių, estų, gruzinų, armėnų ir kitų tautybių atstovai. Tautinių socialistinių partijų atstovai sielojosi tautybių klausimu ir nutarė paruošti visoms tautoms bendrą platformą ir dėl jos vykdymo sutartinai kovoti.[40]

1917 m. gegužės 29 d. vėl įvyko Rusijos tautinių socialistinių partijų kongresas Kijeve, kuriame dalyvavo dar ir rusų darbiečiai bei rusų socialistų revoliucionierių atstovai. Šis kongresas priėmė nutarimą, kad Rusija būtų pertvarkyta federacijos pagrindais, suteikiant tautiniams ar teritoriniams vienetams autonomiją. Taip pat buvo nutarta, kad autonominių tautinių vienetų valdymosi formą

tegalėtų nustatyti tik demokratiniu būdu išrinktieji tų tautybių ar sritinių teritorijų seimai. Lietuvių atstovai — socialistai šiuo nutarimu buvo patenkinti ir tikėjosi, kad šių tautinių socialistinių partijų kongreso nutarimas privers Rusijos Laikinąją vyriausybę leisti pačioms tautoms demokratiniuose tautiniuose seimuose išspręsti savo tautos ateities politinį likimą.

Tasai kongresas nusprendė įsteigti *Tautybių tarybą*, siunčiant į ją po du atstovu nuo kiekvienos socialistinės partijos. Tautybių tarybos vykdomasis komitetas buvo sudarytas iš penkių narių: du rusų atstovai, vienas lietuvis, vienas gruzinas ir vienas žydas. Šios tarybos tikslas buvo kovoti prieš tautų priespaudą ir šovinizmą. Ji pripažino visoms Rusijos tautoms teisę spręsti savo tautos reikalus nepriklausomai nuo kitų tautų. Tautybių tarybos praktiškas tikslas buvo pertvarkyti Rusiją į tautų federaciją.[41]

Tautybių taryba, Kijeve įvykusio tautų kongreso nutarimų poveikyje, įsteigė Petrapilyje Rusijos tautybių ministeriją, kurią bolševikų vyriausybė pakeitė į Tautybių reikalų liaudies komisariatą.

Tad prieš pat revoliuciją susidariusi *Lietuvių tautos taryba*, nors ir nevisada sklandžiai veikdama, rūpinosi Lietuvos ateitimi. Vienas svarbiausių *Lietuvių tautos tarybos* tuometinių darbų buvo visos Rusijos lietuvių seimo sušaukimas Petrapilyje.

5. *Petrapilio lietuvių seimas*

Lietuvių tautos taryba, norėdama įgauti didesnį politinį svorį, nutarė sušaukti Rusijos lietuvių seimą. Visos lietuvių politinės partijos ir grupės Rusijos revoliuciją sutiko džiaugsmingai, dalyvaudamos įvairiose iškilmėse su savo vėliavomis ir šūkiais, rengdamos įvairiose kolonijose mitingus, aiškindamos lietuviams tremtiniams ko lauktina iš Rusijos revoliucijos ir kokia turi būti Lietuvos ateitis. Be to, buvo informuojama ir apie lietuvių gyvenimą vokiečių okupuotoje Lietuvoje. Ligi revoliucijos lietuvių inteligentija ir moksleivija buvo diferencijavusis ne tiek partiškai, kiek sroviškai. Per tris porevoliucinius mėnesius, pirmiau tik slaptai veikusios lietuvių politinės partijos išvystė didesnę veiklą ir aiškino žmonėms savo tikslus bei siekimus ir kelią jų užsibrėžtiems tikslams siekti. Daugelyje lietuvių pabėgėlių kolonijų tada įsisteigė įvairių politinių partijų skyriai, kurių centrai buvo Petrapilyje ar Maskvoje.

Lietuvių tautos tarybos sudarytasis *Laikinasis Lietuvos valdymo komitetas*, turėjo būti lyg ir pradinė laikinosios Lietuvos vyriausybės

užuomazga, kurios pirmoji funkcija būtų buvusi valdyti vokiečių neokupuotos Lietuvos teritoriją. Bet Rusijos Laikinoji vyriausybė vis delsė, nieko neatsakydama į lietuvių memorandumus ir nepavesdama jokių neokupuotos Lietuvos teritorijos sričių *Lietuvos valdymo komitetui* administruoti. Todėl 1917 m. gegužės mėn. 27 d. šaukiamas lietuvių seimas Petrapilyje turėjo būti visuotinis Rusijos lietuvių valios reiškėjas.

Rinkimų komisija buvo sudaryta iš keturių politinių partijų atstovų. Tačiau krikščionys demokratai, protestuodami dėl nepripažinimo Katalikų tautos sąjungos atskira politine partija, iš Petrapilio seimo rinkimų komisijos pasitraukė. Atstovus į *Petrapilio lietuvių seimą* galėjo rinkti visi Rusijos lietuviai, sulaukę 18 metų amžiaus. 200 rinkėjų turėjo teisę rinkti vieną atstovą. Rinkimai buvo vykdomi visuotiniuose susirinkimuose, slaptai balsuojant už kandidatus. Iš viso į Petrapilio lietuvių seimą suvažiavo 334 atstovai, bet mandatai tebuvo pripažinti tik 320 atstovų.

Petrapilio lietuvių seime atstovai partijomis buvo pasiskirstę taip: socialistų liaudininkų — 90 atstovų, krikščionių demokratų — 41, socialdemokratų — 39, katalikų tautininkų — 32, Santaros — 30, Tautos pažangos — 20, nepartinių — 51. Nepartiniais atstovais buvo laikomi Katalikų liaudies sąjungos atstovai, karių atstovai ir dar 17 seime dalyvavusių kitokių atstovų. Į Petrapilo lietuvių seimą buvo išrinkti ir pora bolševikų atstovų, kurių vardu R. Rasikas paskaitė tam tikrą pareiškimą ir jie iš seimo pasitraukė.

Petrapilio lietuvių seimo darbas iš pat pirmos dienos nebuvo sklandus, nes ginčai prasidėjo tuoj pat, pradėjus svarstyti seimo darbų tvarką. Pirmojo seimo darbų tvarkos punkto svarstymas nusitęsė dvi su puse dienos: pirmas nesutarimas kilo dėl klausimo, ką laikyti politine partija? Socialistai liaudininkai ir socialdemokratai tesutiko rinkti prezidiumą tik iš *Lietuvių tautos taryboje* dalyvaujančių politinių grupių. Po ilgų ginčų susirinkusiųjų seimo atstovų daugumas nubalsavo santariečių pasiūlymą, kad šio seimo prezidiumas būtų renkamas iš visų srovių ir partijų atstovų. Nesutikdamos su santariečių pasiūlymo priėmimu, abi socialistų partijos pasišalino iš salės, prezidiumo rinkimuose nedalyvavo, o paskui, išrinkus prezidiumą bę jų atstovų, atsisakė dalyvauti ir seimo komisijose.

Pradėjus 1917 m. gegužės 29 d. rytinį — pirmąjį darbo posėdį, dėl lietuvių karių delegacijos intervencijos, išrinktasis — krikščionių demokratų, Tautos pažangos, Santaros ir nepartinių atstovų prezidi-

umas atsistatydino. Atsistatydinusio prezidiumo pirmininku buvo nepartinis teisininkas M. Čepas.

Po karių intervencijos, prezidiumas buvo iš naujo renkamas jau iš penkių politinių partijų, būtent: socialistų liaudininkų, socialdemokratų, krikščionių demokratų, Santaros ir Tautos pažangos. Seimo pirmininku tada buvo išrinktas V. Bielskis. Jei rinkimų pradžioje būtų buvę laikomasi parlamentinės tradicijos, tai ir Petrapilio lietuvių seime, prezidiumo pirmininko vieta turėjo atitekti tuo metu didžiausiai socialistų liaudininkų frakcijai, vicepirmininkų vietos — krikščionių demokratų ir socialdemokratų frakcijoms; tada tame seime nebūtų buvę reikalo ginčytis ir bergždžiai laiką leisti.

Prezidiumo rinkimo ginčus išsprendus ir darbą pradėjus, svarbiausias Petrapilio lietuvių seimo uždavinys buvo pasisakyti dėl Lietuvos ateities. Ir šiuo klausimu užvirė ginčas ne dėl esmės, bet dėl formos. Seime Lietuvos ateities klausimo referentas buvo Rusijos valstybės dūmos atstovas Januškevičius. Jo išdėstytą nusistatymą rėmė kairiųjų partijų kalbėtojai — Ralys, Bielskis, Smolskis, Leonas ir kt., siūlydami savo rezoliuciją, kurią rėmė abi socialistų partijos ir santariečiai. Antrosios — dešiniosios pusės — krikščionių demokratų, Liaudies sąjungos ir Tautos pažangos pirmuoju kalbėtoju buvo kun. Tumas, kurį parėmė Voldemaras, Noreika, Yčas, Karvelis, Vailokaitis, Krupavičius ir Čėsnys.

Už dešiniųjų pasiūlytą rezoliuciją balsavo 140 atstovų, už kairiųjų — 132 atstovai. Dauguma balsų buvo priimta dešiniųjų atstovų pasiūlytoji rezoliucija.

Petrapilio lietuvių seime dauguma balsų priimtosios rezoliucijos tekstas buvo toks: „Rusijos Lietuvių Seimas, sukviestas Petrapilyje 1917 m. gegužės 27 d. posėdžiuose nuo geg. 27 d. iki birželio 3 d. svarstė Lietuvos politikos padėjimą ir, žengdamas prie nepriklausomos demokratinės Lietuvos respublikos, kurioje turi būti pripažinta visiems, be tautos ir lyties skirtumo, lygios pamatinės piliečio teisės ir visiška tikėjimo laisvė, ir atsižvelgdamas į tai: 1. kad prieš karą viena etnografinės Lietuvos dalis buvo Rusijos, o antra Vokietijos valdžioje; 2. kad Rusijos Lietuva per šį karą veik visa užimta vokiečių kariuomenės; 3. kad jos klausimas todėl tapo tarptautinis ir bus rišamas Taikos Kongrese; 4. kad dėl užimtųjų per karą svetimos valstybės žemių yra nustatytas Rusijos Darbininkų ir Kareivių Atstovų Tarybos ir Laikinosios Vyriausybės pripažintas ir visiems paskelbtas taikos principas — taika be aneksijų ir kontribucijų, leidžiant

pačioms tautoms spręsti, ko jos nori; 5. kad išskirstytoms tarp kelių valstybių tautoms pripažinta Europos ir Amerikos demokratijų teisė sudaryti vieną politinį kūną; 6. kad Lietuva iki XVIII šimtmečio pabaigai turėjo savo atskirą politikos gyvenimą; 7. kad esant šioms aplinkybėms metas lietuviams įvykdyti senus politinės laisvės troškimus ir, remiantis apsisprendimo teise, aiškiai visam pasauliui pasakyti, kaip jie savo likimą apsprendžia, *nutarė*: 1. Visa etnografinė Lietuva privalo tapti nepriklausoma valstybė, nuolatinai neutrali. 2. Jos neutralumas privalo būti garantuotas Taikos Kontreso. 3. Taikos Kongrese turi būti Lietuvos atstovai. 4. Lietuvos valdymo būdą ir vidaus tvarką turi nustatyti sukviestas visuotiniu, lygiu ir slaptu balsavimu Steigiamasis Lietuvos Susirinkimas."

Antroji arba atmestoji socialistų ir santariečių rezoliucija buvo tokia:

„Lietuvių Seimas Petrapilyje, atstovaująs išblaškytajai po Rusiją demokratinei Lietuvių Tautos daliai, apsvarstęs politinę Lietuvos ateitį posėdžiuose birželio mėn. 1-4 dieną, rado: 1. Lietuva yra atskira etnografinė, kultūrinė, ekonominė ir politinė vienata; 2. Lietuvos tauta savo politinio ateities likimo klausime yra savarankumo idėjos vedama; 3. kiekviena tauta gali pasekmingai vystyti ir plėtoti savo kultūros ir ekonomijos pajėgas tik turėdama pilną politinę savo šalies laisvę; 4. šitoji laisvė kiekvienos tautos manoma kaip teisė pilnai savo politinį likimą spręsti; 5. politinio tautų apsisprendimo teisė Rusijos Darbininkų bei Kareivių Atstovų Tarybos yra iškelta kaip būsimosios taikos pamatinė sąlyga. Toji pati teisė jau paskelbta pamatiniu taikos principu atskirų Europos ir Amerikos valstybių; 6. susidėjusiomis karo aplinkybėmis politinis Lietuvos likimo klausimas tapo tarptautinis ir tokiu būdu tarptautiniam taikos kongrese svarstytinas; 7. tarptautinis taikos kongresas turės sankcionuoti teisę, kad pavergtosios tautos galėtų išsiskirti, jeigu to norės, iš valstybių jas pavergusių, o išsiskyrusioms tautoms turės duoti tarptautinę garantiją laisvo savarankaus politinio gyvenimo, ir vienu balsu nutarė: 1. kreiptis į Laikinąją Rusijos valdžią, taip pat į visas valstybes, sąjungininkes bei neutralias, ir reikalauti pripažinti: a) kad lietuvių tautai priklauso politinio apsisprendimo teisė; b) kad savo politinį likimą lietuvių tauta turi teisę spręsti laisvai išrinktame Lietuvos Steigiamajame Susirinkime, visuotinio, be lyties, tautybės ir tikybos skirtumo, tiesaus, lygaus ir slapto balsavimo pamatais, proporcinės sistemos prisilaikant; c) kad lietuvių tauta, kaip užinteresuota tauta, turi teisę turėti savo atstovus

tarptautiniame taikos kongrese. 2. Apie visa, kas čia yra išdėstyta, pranešti viso pasaulio demokratijoms."[42]

Matydami, kad Rusijos Laikinoji vyriausybė neskuba pasisakyti dėl Lietuvos ateities, kairiųjų atstovai pasirinko atsiremti tautų apsisprendimo teise, siekiant Lietuvai nepriklausomybės. Dešiniųjų atstovai pasisakė tiesiog už nepriklausomą Lietuvą, bet tuo metu apie Lietuvos nepriklausomybę kalbėjo tik Vokietija, kurios interesas tebuvo tariamos nepriklausomybės forma laimėti Rytuose žemių Vokietijai.

Paaiškėjus, kad balsavimu buvo priimta dešiniųjų srovių pasiūlytoji rezoliucija, socialistų partijos, Santara bei daugumas karių atstovų, pasiėmę raudoną vėliavą, išėjo iš salės ir posėdžiavo atskirai.

Nors į Petrapilio seimą buvo išrinkta ir mandatų komisijos patvirtinta 320 atstovų, bet balsavimuose tedalyvavo tik 272 atstovai. Neturėjau žinių kiek atstovų balsavo kituose Petrapilio lietuvių seimo posėdžuose, bet yra išlikę duomenų, kad paskutiniame šio seimo posėdyje 1917 m. birželio 3 d. už rezoliucijas balsavo 271 atstovas.

Taigi šis seimas, dėl srovinių susikirtimų, nesugebėjo sutartinai veikti ir priimti abiem politinėm grupėm — kairiųjų ir dešiniųjų — bendrą visiem priimtiną politinę rezoliuciją Lietuvos ateities reikalu. Abejose šiame seime svarstytose rezoliucijose buvo pasakyta, kad Lietuva nori savo Steigiamojo seimo, kuris turės pasakyti, kokią politinę ateitį Lietuva nori kurti. *Lietuvių tautos tarybos* ir Petrapilio lietuvių seimo, kaip pirmoji rezoliucija, taip ir antroji, pageidavo, kad Lietuvos klausimas būtų ne Rusijos vidaus klausimas, bet tarptautinis.

Palyginus abi Petrapilio lietuvių seimo rezoliucijas, jose galima pastebėti pagrindinį lietuvių tautos siekimą nepriklausomai valstybei atstatyti ir pripažinimą, kad Lietuvos ateities reikalas yra ne vien Rusijos, bet tarptautinis reikalas. Tačiau nei pirmoji nei antroji rezoliucija nepabrėžė svarbiausio reikalo, išgauti iš Rusijos Laikinosios vyriausybės Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą, t.y. teisę būti nepriklausoma valstybe.

Nors vėliau spaudoje buvo teigiama, kad socialistinės partijos buvo prieš Lietuvos nepriklausomybę, bet vienas Petrapilio lietuvių seimo dalyvių, Santaros partijos veikėjas R. Skipitis liudija, kad lietuvių publicistai, o kartais ir istorikai iškreipė kairiųjų partijų rezoliuciją, jog ji buvusi prieš Lietuvos nepriklausomybę ir tik už autonomiją Rusijos sienose.[43]

Žiūrint iš laiko perspektyvos, Petrapilio lietuvių seime tam metui labai reikalingos vienybės nebuvo, nes nebuvo susitarta svarbiausiais Lietuvos ateitį liečiančiais klausimais, ir, Rusijos valstybės suirutės metu, nebuvo išvystyta vieningos veiklos išgauti bent kokį realų Rusijos Laikinosios vyriausybės nutarimą Lietuvos ateities reikalu, nes lapkričio mėn. ir pati Rusijos Laikinoji vyriausybė bolševikų perversmu buvo pašalinta. Rusijos Laikinosios vyriausybės Lietuvos valstybės pripažinimas vėliau taikos kongrese būtų buvęs labai pravartus lietuvių delegacijai.

Po Petrapilio lietuvių seimo, *Lietuvių tautos tarybos* veikla suiro ir ši Taryba nustojo veikusi. Bet kairiųjų srovių atstovai — V. Bielskis, Purėnas ir Šilingas — 1917 m. birželio 15 d. pasveikino Rusijos darbininkų ir kareivių pirmąjį suvažiavimą ir jam įteikė Petrapilio lietuvių seimo kairiųjų grupių priimtąją rezoliuciją su joje išreikštais lietuvių reikalavimais.[44] Rusijos Laikinosios vyriausybės dokumentuose yra išspausdinta ir įteiktoji rezoliucija, kurioje pabrėžiama, kad tik Lietuvos Steigiamojo seimo kompetencija yra nustatyti Lietuvos valstybės valdymosi formą.[45]

Petrapilio lietuvių seime dešiniųjų partijų priimtoje rezoliucijoje taip pat įsakmiai buvo pabrėžta, kad Lietuvos vidaus tvarką ir valdymo būdą nustatys Lietuvos Steigiamasis seimas. Tą pat teigia ir atmestoji socialistų ir santariečių rezoliucija. Šių rezoliucijų punktų tapatumas, vėliau — Lietuvių vyriausiosios Tarybos deklaracija dėl Lietuvos ateities, o pagaliau ir Vilniaus lietuvių konferencijos rezoliucijos panašumas rodo, jog visų tų suvažiavimų teigimas buvo, kad Lietuvos valdymosi formą galės nustatyti tik Lietuvos Steigiamasis seimas.

Kaip matyti iš čia išspausdintų abiejų rezoliucijų teksto, jos skiriasi ne esme, bet tik forma ir žodine struktūra. Kairiųjų srovių atstovai jau ir prieš Didįjį Vilniaus seimą, to seimo metu ir vėliau nuolat Lietuvos nepriklausomybės idėją kėlė. Reikia pabrėžti, kad Rusijos dūmoje kairieji lietuvių atstovai Lietuvos reikalais visada griežčiau pasisakydavo ir jų reikalavimai dėl Lietuvos ateities buvo žymiai radikalesni negu dešinųjų lietuvių dūmos atstovų. Pvz., Ketvirtosios dūmos atstovas kun. J. Laukaitis vienintelis iš dūmos tribūnos skelbė lietuvių ištikimybę carui ir lietuvių nenorą nuo Rusijos atsiskirti.[46]

Dar ir prieš Petrapilio lietuvių seimo sušaukimą, *Lietuvių tautos taryba,* kurioje dalyvavo visos lietuvių partijos (taigi ir socialistinės) aiškiai pasisakė už Lietuvos valstybės atskirumą. Vėliau, 1917 m.

rugpiūčio mėn. pabaigoje dūmos atstovas Januškevičius visų lietuvių dūmos atstovų vardu įteikė deklaraciją Rusijos ministrui pirmininkui Kerenskiui dėl Lietuvos atsiskyrimo nuo Rusijos.[47]

Rusijos revoliucijai kilus, viltys į nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą labai sustiprėjo. Visų lietuvių nusistatymas šiuo reikalu tuo metu buvo vieningas, tik ėmė ryškėti skirtumai kuriuo būdu nepriklausomos Lietuvos idėją geriausiai įkūnyti ir kokius politinius metodus tikslingiausia būtų naudoti.

Vėliau spaudoje pasirodę priekaištai, jog kairieji Petrapilio lietuvių seimo atstovai savo rezoliucija buvo priešingi Lietuvos nepriklausomybės idėjai, nėra visiškai pagrįsti, nes reikalauti teisės dalyvauti būsimajame taikos kongrese autonomijos šalininkai negalėjo, o to galėjo reikalauti tik nepriklausomos valstybės šalininkai, nes paprastai taikos kongresuose autonominių sričių atstovai net neprašo teisės bet kokiose valstybių konferencijose dalyvauti. Žinant ankstyvesnius socialdemokratų ir liaudininkų demokratų pasisakymus dėl Lietuvos nepriklausomybės, sunku būtų tikėti, kad jie savąja rezoliucija Petrapilio seime būtų pasisakę prieš nepriklausomos Lietuvos idėją. Tačiau nepriklausomybei siekti, ypač karo ir revoliucinių neramumų sąlygomis, jie naudojo atsargią politinę taktiką.[48]

Taip pat ir suomių istorikas B. Colliander dėl skirtingų Petrapilio lietuvių seimo rezoliucijų, sprendžiant Lietuvos ateities klausimą, yra tos nuomonės, kad socialistai ir santariečiai norėjo Lietuvos ateities sutvarkymą palikti Lietuvos Steigiamajam seimui, bet nebuvo priešiški Lietuvos nepriklausomybei.[49]

Palankios sąlygos Lietuvos nepriklausomybę realizuoti atsirado tik dėl Vokietijos karo nesėkmės Vakarų frontuose ir, pagaliau, dėl revoliucijos Vokietijoje.

Karas tada dar nebuvo pasibaigęs, bet tik rusų ir vokiečių kovų frontas buvo sustojęs. Beveik visa Lietuvos teritorija buvo vokiečių okupuota. Gyvenimo sąlygas vokiečių okupuotoje Lietuvoje ir vokiečių tolimesnius kolonizacinius planus lietuvių politikai žinojo ne tik Lietuvoje, bet ir Rusijoje. Buvo žinomi ir tuo metu dar kaizerinės Vokietijos įvairūs slapti Lietuvos aneksijos projektai. Todėl tuo metu, dar nenumatant galimos revoliucijos Vokietijoje ir galimo bolševikų perversmo Rusijoje, apdairesnieji lietuvių politikai mėgino kiek galima būti atsargūs savo žodžiuose, surašant įvairias rezoliucijas ar reikalavimus, kad išsivadavus iš carinės priespaudos, visa Lietuva nepatektų kaizerinės Vokietijos valdžion.

Todėl ir Petrapilio lietuvių seimo dešiniųjų partijų rezoliucijos siūlytojas Voldemaras 1920 m. jau kitaip samprotavo ir tvirtino, kad Vokietijos laimėjimas Lietuvai būtų davęs tik gryną aneksiją.[50] Užtat kairiosios grupės Petrapilio lietuvių seime, vykusių diskusijų metu, ir kratėsi galimos „vokiškos nepriklausomybės" ir visur akcentuodavo Lietuvos Steigiamąjį seimą, kuris turės išspręsti Lietuvos valdymosi formą.

Numatydamos Vokietijos aneksinius kėslus ir kolonizacinius planus, jos galėjo būti atsargios parenkant žodžius rezoliucijai dėl Lietuvos ateities ir ypač visą svorį akcentuojant į būsimą Lietuvos Steigiamąjį seimą. Kairiosios partijos pasitikėjo, kad Lietuvos Steigiamasis seimas neabejotinai pasisakys už nepriklausomybę, o po revoliucijos sudemokratėjusi Rusija turės tą reikalaujamą nepriklausomybę pripažinti. Gi kaizerinė Vokietija, faktiškai tuo metu dar militaristų valdoma, jei tam tikrais sumetimais ir deklaruotų Lietuvos nepriklausomybę, tai vėliau vienokiu ar kitokiu būdu jėga Lietuvą bandytų prisijungti prie Vokietijos. Tik kilusi Vokietijos revoliucija atėmė iš vokiečių junkerių politinę galią, apslopino vokiečių imperialistinį troškulį ir tik tada su dideliu vargu ir tik pačių lietuvių pastangomis Lietuva galėjo pradėti realizuoti valstybės nepriklausomybę.

Grįžtant prie Petrapilio lietuvių seimo nutarimų, tenka paminėti, kad Petrapilio seime ir dešiniųjų ir kairiųjų priimtose rezoliucijose buvo reikalaujama, jog lietuvių atstovai turėtų teisę dalyvauti būsimame taikos kongrese. Dešiniųjų rezoliucijoje buvo akcentuojamas nuolatinis Lietuvos neutralumas, kurį turėtų garantuoti būsimasis taikos kongresas. Tačiau toks neutralumo akcentavimas tuo metu kitų srovių atstovams neatrodė realus. Tokią pat Lietuvos neutralumo teoriją vėliau prof. Voldemaras išdėstė 1918 m. lapkričio 11 d. Lietuvos Laikinosios vyriausybės pirmojo ministrų kabineto deklaracijoje.

Tačiau po 1917 m. revoliucijos Rusijoje susiorganizavę lietuviai kariai netikėjo į Lietuvos didžiųjų kaimynų gerą valią ir neutraliteto respektavimą ir jau Rusijoje pradėjo organizuoti lietuvių karinius dalinius, į kuriuos jungėsi Rusijos armijon mobilizuotieji lietuviai kariai.

Dar tenka čia nors ir trumpai paminėti 1917 m. rugpiūčio 25 d. Maskvoje įvykusį Rusijos Laikinosios vyriausybės sušauktą visų Rusijos politinių partijų ir visuomeninių organizacijų atstovų suvažiavimą. Šiame suvažiavime tuometinis Rusijos Laikinosios

vyriausybės ministras pirmininkas Kerenskij, be kitko, piktai pasisakė prieš Suomiją, pasiskelbusią nepriklausoma valstybe, grasindamas jai represijomis, nors ji ir caro valdymo metu turėjo ąprėžtą autonomiją.

Reaguodami į tai lietuviai dūmos atstovai, dalyvavę tame suvažiavime, paruošė lietuvių vardu griežtą atsakymą Kerenskiui, deklaruodami jame visišką Lietuvos atsiskyrimą nuo Rusijos. Tą deklaraciją paskelbė lietuvių vardu dūmos atstovas Januškevičius, Kerenskio partijos vicelyderis.[51]

6. *Rusijos tautų kongresas*

Kovoje dėl Lietuvos nepriklausomybės dar svarbu paminėti *Rusijos tautų kongresą* bei jo dalyvių pasisakymą dėl Lietuvos ateities.

Šį kongresą sušaukė Ukrainos taryba (rada), o kongresui vadovavo žymus ukrainiečių istorikas M. Hruševskij. Kongresas įvyko 1917 m. rugsėjo 8-16 d. Kijeve. Jame dalyvavo 93 įvairių tautų atstovai. Lietuvių atstovų buvo devyni — A. Tumėnas — krikščionių demokratų atstovas, — St. Čiurlionis ir J. Jankevičius — Santaros, V. Bielskis ir M. Markauskas — socialistų liaudininkų, J. Byla — Lietuvių karių sąjungos, A. Gravrogkas — Smolensko lietuvių atstovas, A. Voldemaras ir J. Tumas — Petrapilio lietuvių seimo vykdomosios komisijos atstovai. Dešimtasis lietuvis, dalyvavęs kongrese, buvo Kronštato socialistas revoliucionierius maksimalistas, balsavęs su kitais lietuvių atstovais, bet jo pavardės nepavyko nustatyti.

Pačios rusų tautos atstovų tebuvo tik trys socialistai revoliucionieriai, o kitų rusų partijų atstovų visai nebuvo. Lenkų ir suomių atstovai taip pat nedalyvavo, kadangi jų kraštai jau buvo pasiskelbę nepriklausomais.

Rusijos tautų kongresą atidarė ir pasveikino Rusijos Laikinosios vyriausybės vardu jos atstovas M. Slavinskij. Pagrindinis darbų punktas buvo Rusijos būsimosios santvarkos svarstymas. Plačiai ir pagrįstai Lietuvos nepriklausomybės reikalu, visų lietuvių atstovų įgaliotas, kalbėjo prof. Voldemaras. Be visų kitų argumentų, rodančių lietuvių tautos pastangas atgauti laisvę ir nepriklausomybę, Voldemaras paminėjo Didžiojo Vilniaus seimo nutarimus, *Lietuvių tautos tarybos,* t.y. visų politinių partijų pareikštą nusistatymą dėl Lietuvos ateities (1917 m. kovo 13 d.) ir to nusistatymo deklaravimą Rusijos Laikinajai vyriausybei bei Darbininkų ir kareivių atstovų

tarybai. Be to, pranešime Voldemaras rėmėsi Petrapilio lietuvių seimo priimtąja rezoliucija ir Rusijos Laikinosios vyriausybės pripažintąja teise tautoms apsispręsti. Toliau Voldemaras pranešė šiam kongresui, kad dabar jau ir Vokietija ketinanti skelbti Lietuvos nepriklausomybę, todėl būtų racionalu, jog Rusija anksčiau paskelbtų nepriklausomos Lietuvos pripažinimą, kad Lietuva savo politinėmis simpatijomis nepakryptų į Vakarus.

Latvių ir estų atstovai tame kongrese tenkinosi autonomijos reikalvimu Rusijos valstybės sienose.[52]

Tautybių atstovų kongresas Kijeve dėl Lietuvos ateities vienbalsiai taip nutarė: „Atkreipti Laikinosios Valdžios domą į būtiną reikalą išleisti tam tikrą aktą, kuriame būtų pripažįstama lietuviams teisė susidaryti suvereninė Lietuvos valstybė iš Rusijos ir Prūsų Lietuvos žemių, ir Suvalkų gubernijos lietuviškosios dalies, prisilaikant apsisprendimo principo."[53]

Šiame kongrese dalyvavęs kun. Tumas su džiaugsmu mini rezoliuciją Lietuvos reikalu, nes tada visos susirinkusios tautos pripažino Lietuvai nepriklausomybės būtinumą, nors jos pačios buvo pasitenkinusios tik autonomija.[54]

7. Lietuvių Vyriausioji Taryba Rusijoje

Po Rusijos 1917 m. Vasario revoliucijos, Rusijos mobilizuotieji lietuviai, tarnavę įvairiuose frontuose, be karinio rango skirtumo, tautiniu pagrindu tuojau ėmė sudarinėti lietuvių karių organizacijas. Petrapilio lietuvių seimo metu įvyko Petrapilyje taip pat ir lietuvių karių atstovų suvažiavimas, kuris išrinko *Lietuvių karių sąjungos* centro komitetą ir net leido specialiai kariams skirtą lietuvišką laikraštį *Laisvas Karys.* Jau buvo paminėta, kad *Lietuvių karių sąjungos* atstovai dalyvavo ir Petrapilio lietuvių seime.

Po bolševikų perversmo, 1917 m. lapkričio 1-3 d. įvykęs Rumunų fronto lietuvių karių suvažiavimas irgi pasisakė Lietuvos ateities klausimu. Šio suvažiavimo antros dienos protokolo 7 paragrafo punktai yra itin įdomūs: trečiame punkte buvo nutarta, kad „Tik Steigiamasis Lietuvos Susirinkimas gali spręsti Lietuvos valdymo formą, lygiai ir Lietuvos santykius su kaimyninėmis tautomis bei valstybėmis", o ketvirtasis punktas teigė, kad: „Lietuvos ateities neturi teisės spręsti jokia valstybė pati viena".[55]

Taip pat ir po bolševikų perversmo 1918 m. sausio 16-20 d. įvykusiame antrajame lietuvių karių atstovų suvažiavime Petrapilyje,

kuriame dalyvavo 43 atstovai, buvo priimta kairiųjų socialistų liaudininkų karių pasiūlytoji rezoliucija, kad Lietuvos likimas atiduodamas spręsti Lietuvos Steigiamajam seimui. Karių bolševikų atstovų mažuma tada iš to suvažiavimo pasitraukė.[56]

Panašiai kaip Didysis Vilniaus seimas 1905 m. išsiskirstė neišrinkęs vykdomojo organo, taip ir Petrapilio lietuvių seimas išsiskirstė, neišrinkęs vyriausiojo organo lietuvių politiniam darbui vadovauti, o vien tik sudaręs to seimo komisiją, bet be aiškiai nusakytų funkcijų. Tada *Lietuvių karių sąjungos* centro komitetas Rusijoje, matydamas lietuvių politikos veikloje susidariusią nenormalią padėtį, kreipėsi į tris žymius lietuvių veikėjus — J. Jablonskį, K. Grinių ir Pr. Mašiotą ir pakvietė juos sudaryti naują bendrą visiems lietuviams atstovaujantį organą.

Karių pakviestieji lietuvių veikėjai kreipėsi į visas lietuvių politines partijas, siūlydami sudaryti Lietuvių Vyriausiąją Tarybą Rusijoje. Lietuvių Vyriausiosios Tarybos organizatoriai — Grinius, Jablonskis ir Mašiotas — susitarė su šiomis lietuvių politinėmis partijomis: 1. Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų, 2. Lietuvos krikščionių demokratų, 3. Demokratinės tautos laisvės santaros, 4. Tautos pažangos, 5. Lietuvių katalikų tautos sąjungos ir 6. Lietuvių karių sąjungos centro komitetų atstovais, kurios visos sutiko pasiųsti savo delegatus į sudarysimą Lietuvių Vyriausiąją Tarybą ir joje bendradarbiauti. Lietuvos socialdemokratai ir socialistai liaudininkai *Lietuvių Vyriausiojoje Taryboje* Rusijoje nedalyvavo.

Po pasitarimų su politinėmis partijomis 1917 m. lapkričio 15-18 d. Voroneže įvyko šių trijų iniciatorių sukviestas partijų atstovų suvažiavimas, įsteigęs *Lietuvių Vyriausiąją Tarybą* Rusijoje.

Prie trijų čia suminėtų tarybos branduolio asmenų, politinės partijos delegavo į *Lietuvių Vyriausiąją Tarybą* dar 12 atstovų: kun. J. Jasienskį, M. Yčą, J. Krikščiūną, kun. Pr. Penkauską, V. Petrulį, L. Noreiką, M. Sleževičių, St. Šilingą, kun. J. Vailokaitį, J. Bagdoną, kun. E. Paukštį ir R. Skipitį. Kandidatai buvo: J. Alekna, E. Draugelis, Z. Žemaitis ir J. Vokietaitis.[57] *Lietuvių Vyriausiajai Tarybai* Rusijoje pirmininkavo Pr. Mašiotas. Taryba veikė nuo 1917 m. gruodžio 1 d. ligi 1918 m. balandžio 19 d.

Lietuvių partijų atstovų suvažiavimas Voroneže *Lietuvių Vyriausiajai Tarybai* buvo numatęs tokius artimiausius uždavinius:

1. Rūpintis lietuvių tautos reikalų atstovavimu Rusijoje ir kitose valstybėse ir būsimajame taikos kongrese, 2. Registruoti lietuvius inteligentus ir rinkti žinias apie evakuotas Lietuvos įstaigas, rūpintis

jų sugrąžinimu, o taip pat rūpintis tremtinių grąžinimu, 3. Svarstyti ir rengti Lietuvos administravimo įstatymų projektus ir kt.

Partijų suvažiavimas Voroneže, be kita ko, pritarė 1917 m. rugsėjo 22-23 d. įvykusios Vilniaus konferencijos dalyvių priimtajai rezoliucijai dėl Lietuvos ateities, su tam tikromis pataisomis.[58] Lietuvių konferencija Vilniuje bus aprašyta atskirai (žr. VI skyrių).

1917 m. gruodžio 4 d. *Lietuvių Vyriausioji Taryba* Voroneže išspausdino pirmąjį savo biuletenį, redaguotą J. Jablonskio, kuriame buvo pasisakoma už laisvą, demokratišką ir nepriklausomą Lietuvą. Taryba užmezgė ryšius su Ukrainos tautine taryba, kuri vėliau įtraukė prof. Voldemarą į savo delegacijos sudėtį taikos derybose su Vokietija Lietuvos Brastoje. 1918 m. vasario 1 d. *Lietuvių Vyriausioji Taryba* išleido atsišaukimą rusų ir lietuvių kalbomis į visas pasaulio tautas ir į visas valstybes. Tame atsišaukime *Lietuvių Vyriausioji Taryba,* kaip aukščiausias Rusijos lietuvių politinis organas, pasiremdama Petrapilio seimo rezoliucija, Kijevo kongreso nutarimu bei lietuvių atstovų Stockholmo konferencijos nutarimais, reikalavo pripažinti Lietuvai teisę steigti nepriklausomą demokratišką respubliką. Drauge su nepriklausomybe, Taryba reikalavo etnografinių Lietuvos sienų pripažinimo, ir ne vien Kauno, Vilniaus, Suvalkų, dalies Gardino bei Kuršo gubernijų, bet ir Mažosios Lietuvos, kad Lietuva galėtų turėti savo uostą. Tame atsišaukime *Lietuvių Vyriausioji Taryba* taip pat išdėstė savo pretenzijas dėl Lietuvai padarytų karo nuostolių atlyginimo. Be to, *Lietuvių Vyriausioji Taryba* atsišaukime į pasaulio tautas tvirtino, kad tik demokratiškai išrinktas Lietuvos Steigiamasis seimas turės teisę nustatyti Lietuvos valstybės valdymosi formą bei santykius su kitomis valstybėmis.[59]

Koaliciniais pagrindais sudarytoji *Lietuvių Vyriausioji Taryba* 1918 m. vasario 1 d. principiškai pasisakė dėl būsimos Lietuvos vidaus santvarkos ir dėl santykių su užsienio valstybėmis, visą laiką pabrėždama, kad šiuos klausimus turės spręsti tik Lietuvos Steigiamasis seimas. Ji aiškiai pasakė savo troškimus pasauliui, kad lietuviai atsižada Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės turėtos teritorijos ir rūpinasi sudaryti Lietuvos valstybę iš seno lietuvių tautos gyvenamų žemių sienose, su neišvengiamais korektyvais, reikalingais ekonominiam gyvenimui.[60]

Lietuvių Vyriausiosios Tarybos Petrapilio skyrius t.y. Petrapilio lietuvių taryba, jau Vokietijai su Rusija Lietuvos Brastos sutartį pasirašius, 1918 m. kovo mėn. 15 d. išspausdino ir išplatino atsišaukimą, reikšdama pasitikėjimą, kad būsimasis taikos kongresas,

kuriame turėtų dalyvauti visų suinteresuotų tautų atstovai, taigi ir Lietuvos atstovai, pripažins Lietuvą nepriklausoma valstybe. Toliau tame atsišaukime buvo sakoma, kad kariaujančių valstybių — Vokietijos ir Rusijos — pasirašytoji separatinė taika, paliečianti Lietuvos ateities likimą, yra sudaryta nedalyvaujant lietuvių tautos atstovams, ten nebuvo pareikšta aiškaus sprendimo dėl nepriklausomos Lietuvos ateities, todėl ji neturi jokios teisinės privalomos reikšmės ir, todėl, Lietuva niekuomet Lietuvos Brastos taikos sutarties sprendimų nepriims.[61]

Sovietų Rusijos vyriausybė nebuvo patenkinta *Lietuvių Vyriausiosios Tarybos* veikla Rusijoje, draudė jos veiklą ir 1918 m. vasario mėn. pabaigoje įsakė Voroneže gyvenusių *Lietuvių Vyriausiosios Tarybos* narių daugumą areštuoti ir administraciniu būdu juos nubaudė po tris mėnesius kalėti.

Areštuoti buvo šie Tarybos nariai: kun. P. Penkauskas, dr. E. Draugelis, dūmos atstovas M. Yčas, kun. J. Jasienskis, adv. M. Sleževičius, mokytojas J. Vokietaitis, mokytojas Z. Žemaitis, ir dar du ne Tarybos nariai — dailininkas A. Varnas ir L. Daukša. Be to, buvo areštuoti šeši moksleiviai-ateitininkai, surengę protesto mitingą dėl Tarybos narių arešto.[62]

Tarybos narių areštai ir kratos buvo vykdomos pagal Maskvoje veikusio bolševikinės vyriausybės sudaryto Lietuvos reikalų komisariato įsakymą. Greta rusų pareigūnų pas *Lietuvių Vyriausiosios Tarybos* narius kratas ir jų areštus vykdė ir Voronežo keli moksleiviai lietuviai-visuomenininkai (bolševikai) — J. Bendorius, V. Griškelis, V. Griganavičius, B. Matusevičius, Pr. Valaitis ir kiti. O 1918 m. balandžio mėn. 19 d. *Lietuvių Vyriausiosios. Tarybos* veiklą Sovietų Rusijoje bolševikinė vyriausybė formaliai uždraudė, pakaltinus ją, kad: 1. Ji paskelbė Lietuvos valstybės nepriklausomybę, 2. Pasiuntė savo atstovą į Lietuvos Brastą, 3. Sudarė politinius ir ūkinius santykius su Ukrainos rada, 4. Rūpinosi inteligentų ir pabėgėlių grąžinimu į Lietuvą, 5. Išdavinėjo Lietuvos pasus ir 6. Pasižymėjo kontrrevoliucine veikla. Be to, *Lietuvių Vyriausioji Taryba* buvo kaltinama, kad ji atstovaujanti tik reakcines lietuvių nacionalistines grupes. Šie šešių punktų kaltinimai *Lietuvių Vyriausiajai Tarybai* buvo išspausdinti rusiškai 1918 m. kovo 9 d. Voronežo Darbininkų ir kareivių atstovų tarybos organe *Izvestija* (Žinios).[63]

Lietuvių Vyriausiosios Tarybos veikla buvo uždrausta Tautybių reikalų liaudies komisariato nutarimu, o uždraudimo įsakymą

pasirašė pats J. Stalin ir V. Kapsukas-Mickevičius, tuo laiku buvęs Lietuvos reikalų komisaru.[64]

Betgi netrukus po šių areštų V. Kapsukas-Mickevičius, kalbėdamas areštuotųjų Tarybos narių reikalu su Voronežo revoliucinio komiteto sekretorium J. Plepiu, siūlė jam *Lietuvių Vyriausiosios Tarybos* nariams uždėtąją 3 mėn. kalėjimo bausmę sumažinti. Be to, V. Kapsukas iš Maskvos buvo pasiuntęs telegramą Voronežo Darbininkų ir kareivių atstovų tarybos pirmininkui, prašydamas, kad jie persvarstytų *Lietuvių Vyriausiosios Tarybos* areštuotųjų narių bylą, nuimtų jiems skirtą bausmę ir paleistų juos iš kalėjimo, įnešus atitinkamą užstatą, arba jiems pasirašius pažadą, kad jie be Darbininkų ir kareivių tarybos leidimo iš Voronežo neišvažiuos.[65] Kapsukui įsikišus į šią bylą, dar Tarybos nariams neatlikus bausmės, jie iš kalėjimo buvo paleisti, nors ne visi tuo pačiu laiku. Voronežo lietuvių moksleiviams ir socialistams liaudininkams reikalaujant, pirmuosius paleido M. Sleževičių ir Z. Žemaitį. Paskui paleido kun. J. Jasienskį, o vėliau ir visus kitus. Nors M. Yčas viename savo straipsnyje vėliau nurodė, kad 1918 m. vasario 27 d. visi buvę *Lietuvių Vyriausiosios Tarybos* nariai jau buvę laisvi, bet iš tikrųjų tik 1918 m. vasario pabaigoje jie buvo areštuoti ir tik kovo pabaigoje buvo iš kalėjimo paleisti.[66]

Paleidus iš kalėjimo *Lietuvių Vyriausiosios Tarybos* narius, šios Tarybos oficiali veikla sustojo, nes vieni jos nariai išvyko į kitus Rusijos miestus, o kiti — stengėsi kokiu nors būdu sugrįžti į Lietuvą. Tačiau šios Tarybos Petrapilio skyrius veikė kiek ilgiau. Be to, po Lietuvos Brastos taikos sutarties pasirašymo (1918 m. kovo mėn. 3 d.) prasidėjo atskirų asmenų, o vėliau jau organizuotas lietuvių pabėgėlių grįžimas į Lietuvą.

Kai 1918 m. kovo 3 d. Sovietų Rusija pasirašė Lietuvos Brastoje taikos sutartį su Centro Europos valstybėmis, Vokietija visų pirma pradėjo reikalauti grąžinti iš Rusijos savo piliečius — Mažosios Lietuvos gyventojus, ištremtuosius iš Pabaltijo ir Lietuvos vokiečius bei vokiečius karo belaisvius. O lietuviai pabėgėliai didesniais skaičiais pradėjo grįžti tik 1918 m. vasarą, bet kai kurie atskiri asmens legaliu ar pusiau legaliu būdu sugebėjo sugrįžti anksčiau.

Galutinis Lietuvos piliečių grąžinimas buvo sutartas 1920 m. liepos 12 d., Lietuvai pasirašius taikos sutartį su Sovietų Rusija. Pagal šią sutartį, iš Sovietų Rusijos galėjo grįžti visi asmens, gimusieji Lietuvoje pagal taikos sutartį Lietuvai priklausomoje teritorijoje, arba Lietuvoje išgyvenę be pertraukos dešimt metų. Bet šis nuostatas

nebuvo taikomas rusų valdininkams. Iš Sovietų Rusijos daugiausia negrįžo rusai ir žydai, ten prisitaikę naujoms gyvenimo sąlygoms. Taip pat nedidelis procentas lietuvių, ar dėl simpatijų naujai bolševikų santvarkai, ar dėl mišrių vedybų arba dėl gerų tarnybų į Lietuvą negrįžo.

Bet čia reikia pastebėti, kad pagal pasirašytą Lietuvos taikos sutartį su Sovietų Rusija, Lietuvai atiteko dalis Rusijos teritorijos, kurią vėliau užgrobė lenkai, tai žydai, kilimo iš tos teritorijos, irgi turėjo teisę grįžti į Lietuvą. Tačiau tada tik dalis žydų sugrįžo į Lietuvą, o kiti išvyko į lenkų valdomą Lietuvos teritoriją arba pasiliko Rusijoje.

NUORODOS

1 *Četvertaja gosudarstvennaja duma. Frakcija narodnoj svobody*, 1916 m. II dalis 17-18 psl.
2 Cz. Jankowski, *Z dnia na dzień 1914-1915*, 1923 m. 176 psl.
3 *Zakony i rasporiaženija o bežencach*, 1916 m. 3 psl:
4 R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant*, 1961 m. 256-257 psl.
5 J. Šliūpas, *Lietuvių-Latvių Respublika ir šiaurės tautų sąjunga*, 1918 m. 102 psl.
6 P. Klimas, *Vilniaus Aidas*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 28-29 psl.
7 Vaižgantas (J. Tumas), *Raštai*, 1922 m. I t. 23 psl.
8 W. Conze, *Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg*, 1958 m. 90 psl.
9 *Žiburys*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 55 psl.
10 J. Būtėnas, *Prūsų lietuviai Sibire* (Iš F. Bortkevičienės atsiminimų), 1939 m. 4 psl.
11 *Vilniaus Aidas*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 87 psl.
12 J. Būtėnas, *Prūsų lietuviai Sibire* (Iš F. Bortkevičienės atsiminimų), 1939 m. 10-11 psl.
13 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. vasario 15 d.
14 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 32 nr.
15 *Keleivis*, 1917 m. 49-50 nr.
16 J. Būtėnas, *Prūsų lietuviai Sibire* (iš F. Bortkevičienės atsiminimų), 1939 m. 17 psl.
17 J. Būtėnas, *Prūsų lietuviai Sibire* (iš F. Borktevičienės atsiminimų), 1939 m. 40 psl.
18 J. Būtėnas, *Prūsų lietuviai Sibire* (iš F. Bortkevičienės atsiminimų), 1939 m. 47 psl.
19 *Lietuvių Globos mūsų broliams belaisviams iš Prūsų Lietuvos šelpti darbų apyskaita*, 1915 m. 9-10 psl., *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 20 nr. ir J. Šliūpas, *Lietuvių-Latvių Respublika ir šiaurės tautų sąjunga*, 1918 m. 104 psl.
20 *M. Sleževičius*, 1954 m. 46 psl.
21 *Vilniaus Aidas*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 89 psl.
22 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 227 psl.
23 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1906 god*, 1905 m. 68-69 psl. ir *Rocznik Statystyczny królestwa polskiego na rok 1913*, 1914 m. 305 psl.
24 W. Wielhorski, *Polska i Litwa*, 1947 m. 243 psl.
25 *Četvertaja gosudarstvennaja duma. Frakcija narodnoj svobody*, 1916 m. II dalis 17 psl.
26 W. Basler, Die Politik der deutschen Imperialismus gegenüber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch für Geschichte der Ud. SSR und der Volksdemokratischen Länder Europas*, 1960 m. IV t. 237 psl.

27 W. Sukiennicki, Polska a Litwa — *Zeszyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 63 psl.
28 K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, 1920 m. 30-33 psl.
29 M. Yčas, *Nepriklausomybės keliais* (Atsiminimai), 1936 m. III t. (pabaigoje priedas gintarinės deklaracijos tekstas rusų kalba).
30 W. Sukiennicki, Polska a Litwa — *Zeszyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 108 psl.
31 *Naujoji Gadynė*, 1916 m. 5 nr. 29 psl.
32 V. Kapsukas, *Raštai*, 1964 m. VII t. 63 psl.
33 T. Norus ir J. Žilius, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m. 75 psl.
34 *Lietuvių Enciklopedija*, XVI t. 86 psl.
35 Vaižgantas (J. Tumas), Lenkų okupuotame Vilniuje 1918-1919 m. — *Raštai*, 1922 m. 77 psl.
36 L. Wasilewski, *Litwa i Białorus*, 1925 m. 173 psl.
37 T. Norus ir J. Žilius, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m: 79 psl.
38 *Keleivis*, 1917 m. 25 nr.
39 A. Voldemaras, Dėl Lietuvos kūriamojo seimo — *Keleivis*, 1917 m. 29 nr.
40 K. Bielinis, *Gana to jungo*, 1972 m. 94 psl. ir *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 282 psl.
41 G. Rauch, *Russland: Staatliche Einheit und nationale Vielfalt*, 1953 m. 205-206 psl.
42 Petrapilio lietuvių seimas — *Lietuvių Enciklopedija*, XXII t. 372-373 psl.
43 R. Skipitis, *Nepriklausoma Lietuva*, 1967 m. 29 psl.
44 A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917-1940*, 1970 m. 57 psl.
45 R. P. Browder & A. Kerensky, *The Russian Provisional Government 1917*, 1961 m. 406 psl.
46 *Stenografičeskij otčet. Gosudarstvennaja duma Četvertyj sozyv, Sesija I*, 1913 m. 1844-1848 psl.
47 M. Yčas, Rusijos lietuvių pastangos kovose už Lietuvos nepriklausomybę — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 31-32 psl.
48 Z. Ivinskis, Lietuvos padėtis 1917 metais ir Vasario 16 d. akto genezė — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 614 psl.
49 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 111 psl.
50 A. Voldemaras, *Raštai*, 1976 m. 212-213 psl.
51 M. Yčas, Rusijos lietuvių pastangos kovose už Lietuvos nepriklausomybę — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 31-32 psl.
52 G. Rauch, *Russland: Staatliche Einheit und nationale Vielfalt*, 1953 m. 213 psl.
53 Vaižgantas (J. Tumas), *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei 1916-1917 m.*, 1919 m. 36 psl.
54 Vaižgantas (J. Tumas), *Raštai*; 1922 m. I t. 24 psl.
55 Rumunų fronto lietuvių karių rezoliucijos foto kopija — *Tautos Praeitis*, 1960 m. I t. 2 knyga 326 psl.
56 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 238-239 psl.
57 *M. Sleževičius*, 1954 m. 71 psl.
58 T. Norus ir J. Žilius, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m. 88 psl.
59 P. Klimas, *Der Werdegang des litauischen Staates*, 1919 m. 226-228 psl. ir J. Vaitkūnas, Prieš 46 metus — *Aidai*, 1964 m. 2 nr. 49-51 psl.
60 A. Rimka, *Lietuvos ūkis prieš didįjį karą*, 1918 m. 16 psl.
61 P. Klimas, *Der Werdegang des litauischen Staates*, 1919 m. 229 psl.

62 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 231-233 psl.

63 A. E. Senn, Die Bolschewistische Politik in Litauen 1917-1919 — *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 1957 m. V t. 98 psl. ir A. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940*, 1959 m. 35-36 psl.

64 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 39 psl.

65 V. Kapsukas, *Raštai*, 1964 m. VII t. 251 psl.

66 *M. Sleževičius*, 1954 m. 74 psl.

III

Vokiečių okupacija Lietuvoje

1. Ober Osto karinė valdžia

Rusijos carinė administracija Lietuvą buvo pavadinusi Šiaurės Vakarų kraštu, o vokiečiai, 1915 m. okupavę Lietuvą, ją vadino Ober Osto valdoma žeme (Oberbefehlshaber Ost = vyriausias kariuomenės vadas Rytuose). Ober Osto srities valdymo sudarymas priklausė feldmaršalui P. Hindenburgui ir gen. E. Ludendorffui. Jie teigė, kad okupuotoji sritis su savo ištekliais, maistu ir kitokiais turtais turi tarnauti Vokietijos kariuomenės reikalams ir Vokietijos gyventojams, o iš likučių galės patys vietos gyventojai išsimaitinti. Nukariautoje Ober Osto teritorijoje administracijos sudarymu rūpinosi Hindenburgo žentas H. J. von Brockhusen ir baronas W. von Gayl.

Ober Osto teritorija turėjo daugiau kaip 108.808 km² plotą. Į šį plotą įėjo Suvalkų, Kauno ir beveik visa Vilniaus, Gardino ir Kuršo gubernija. Gyventojų visoje teritorijoje, po rusų mobilizacijos, trėmimų ir laisvu noru pasitraukusiųjų į Rusiją, buvo likę apie 2.909.935. Taikos metu toje teritorijoje gyveno 4.200.000 gyventojų.[1]

Pradžioje Rytų fronto kariuomenės vadovybės įsakymu buvo sudarytos kelios karinio valdymo apygardos: Kuršo, Lietuvos, Suvalkų, Gardino, Vilniaus ir Balstogės. Bet vėliau, pagal Ludendorffo pageidavimą, 1916 m. gegužės mėn. Suvalkų apygarda buvo

sujungta su Vilniaus apygarda, 1916 m. birželio mėn. Vilniaus valdymo apygarda buvo sujungta su Lietuvos apygarda, 1916 m. lapkričio mėn. Balstogės apygarda sujungta su Gardino valdymo apygarda, o 1918 m. sausio mėn. 27 d. Balstogės-Gardino apygarda taip pat buvo sujungta su Lietuvos apygarda, pavadinant visą šią sritį *Militaerverwaltung Litauen* su buveine Vilniuje. Naujai pertvarkyta Lietuvos teritorija buvo perkirsta į dvi dalis, pavadinant — Šiaurės ir Pietų Lietuvos apygardomis.[2]

Visų pirma vokiečiai Lietuvoje sutaisė besitraukiančios rusų kariuomenės susprogdintus tiltus ir sugadintus plentus. Kadangi tuo metu Lietuvoje buvo nepakankamai geležinkelių, tai vokiečiai tuojau tuo reikalu susirūpino ir jau 1916 m. nutiesė naujų geležinkelių linijų, jungiančių Tauragę-Radviliškį, Šiaulius-Mintaują (Jelgavą) ir siaurąjį geležinkelį nuo Švenčionių iki Naročiaus ežero, nuo Šiaulių iki Biržų ir kitur.

1915 m. lapkričio mėn. buvo sudaryta karinė valdžia okupuotam Lietuvos kraštui valdyti. Žemesnioji kariška okupacinė administracija, dėl lietuvių kalbos nemokėjimo, tuoj pajuto sunkumų savo funkcijas vykdyti. Todėl daug kur jie ėmė samdyti vertėjais, nors ir mažo mokslo, žydus ir su jų pagalba vykdyti kariškos valdžios įsakymus. Kariškon administracijon paskirtieji vokiečiai, atvykę Lietuvon, pasijuto visiškai svetimi šiam kraštui, nes jie nepažino vietos gyvenimo sąlygų. Bet vokiečių nacionalistinė spauda džiaugėsi kariuomenės atliktu žygiu, „išlaisvinus tautas iš rusų jungo".

Pradžioje Lietuvos karinės valdžios viršininku buvo paskirtas kapitonas Beckerath, paskui — kunigaikštis plk. Fr. J. Isenburg-Birstein, o po jo vėliau — Th. von Heppe.

Pirmasis karinės valdžios viršininkas Beckerath, susipažinęs su valdomos srities gyvenimo sąlygomis ir gyventojų tautine sudėtimi, 1916 m. gegužės mėn. įteikė Rytų fronto karo vadovybei memorandumą, jame pažymėdamas, kad lenkai Vilniuje ir jo apylinkėse turi nors ir tik reliatyvinę gyventojų daugumą, bet Vilniaus valdymo apygardoje — turi tik mažumą. Tačiau tame pat memorandume jis nurodė lenkų ekonominį svorį, teigdamas, kad lenkams priklauso daug dvarų ir kitokios nuosavybės, o taip pat lenkai turi daug inteligentijos.

Vėliau jo vieton paskirtasis kunigaikštis plk. Fr. J. Isenburg-Birstein buvo stropus biurokratas, nepaisęs vietos žmonių reikalų, bet rūpinęsis tik fronto ir Vokietijos reikalais. Dėl savo perdėto stropumo ir reiklumo jis patiko gen. Ludendorffui ir Hindenburgo

įpėdiniui, kunigaikščiui Leopoldui Bavariečiui. Vėliau — von Heppe charakterizavo Isenburg-Birsteiną kaip aistringą politiką ir kaip nepasotinamai valdžios bei garbės trokštantį asmenį.

Isenburg-Birsteino, dėl jo beatodairiškai šiurkščios politikos, Lietuvos gyventojai didžiai nemėgo, ypač dėl jo pradėtosios vykdyti germanizacijos. Nors jis pats buvo katalikas, bet pirmoj eilėj jis buvo vokietis, o tik paskui — katalikas, todėl ypač dvasininkai iš jo patirdavo daug visokiausių nemalonumų.

Vokietijos karinės valdžios įsteigtoji administracija ir jos valdymo būdai Lietuvoje buvo skaudesni, negu juodžiausiai carų valdymo reakcijai siautėjant. Karinės valdžios viršininkas Isenburg-Birstein savo griežtais įsakymais tartum grąžino Lietuvoje Muravjovo laikus, nes jo įsakymais Lietuvos žmonės buvo deportuojami į Vokietiją, surenkami į darbo batalionus, o nepaklausiusius jo įsakymų — baudė ir šaudė. Todėl kunigaikštis Isenburg-Birstein buvo nemėgiamiausias okupacinės valdžios viršininkas, tačiau, nepaisant visų *Lietuvos Tarybos* dėtųjų pastangų, Lietuva nuo jo atsikratė tik 1918 m. sausio 30 d.

Vyriausioji Rytų kariuomenės vadovybė Ober Osto sritims valdyti buvo sudariusi įvairius skyrius — savotiškas ministerijas — kurios buvo pavaldžios gen. Ludendorffui. Svarbesnieji skyriai buvo: V — politikos, VI — finansų, VII — žemės ūkio, VIII — kulto ir mokyklų, IX — teisingumo, X — pašto, XI — prekybos. Visus Ober Osto valdymo skyrius tvarkė kadro ar atsargos karininkai.

Politikos skyriui pradžioje vadovavo von Brockhusen, o vėliau baronas von Gayl, kuris buvo Lietuvai itin nepalankus. Bendradarbiaudamas su gen. Ludendorffu ir tam tikslui panaudodamas okupacinės valdžios aparatą, jis buvo vienas dalyvių, parengiant Lietuvos gyventojų iškeldinimo planą. 1916 m. von Gayl šiuo reikalu savo memorandumą įteikė vyriausiam kariuomenės vadui gen. Falkenhaynui, kuris jį persiuntė Vokietijos kancleriui. Politinis skyrius, norėdamas propaguoti vokiečių nacionalistinę politiką, lietuvių kalba spausdino laikraštį *Dabartį*. Finansų skyrius telkdavo Ober Osto iždui lėšas, o žemės ūkio skyrius buvo įpareigotas kuo daugiausia išspausti iš krašto maisto produktų ir t.t. Greta įvairių skyrių, dar buvo sudaryta žandarmerijos inspekcija, kuriai priklausė žandarmerijos korpas.[3]

Lietuvos Ober Osto valdymo apygardos buvo skirstomos į mažesnius administracinius vienetus — 34 apskritis. Visos apskritys buvo suskirstytos į 230 valsčių. Tik Vilniaus ir Kauno miestai be

apskričių sudarė atskirus administracinius vienetus.

Lietuvoje Ober Osto valdymo metu buvo sudarytos šios apskritys:

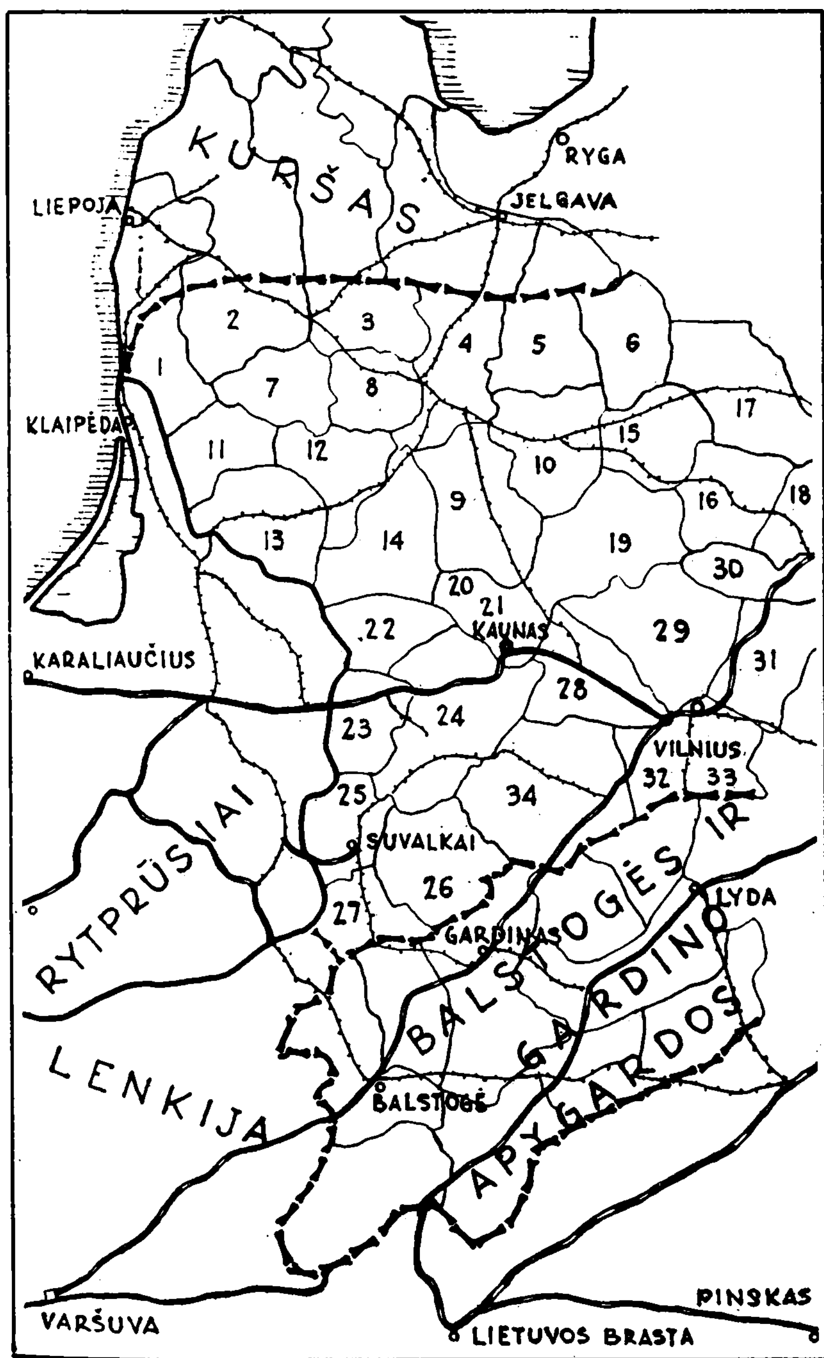
1. Kretingos, 2. Sedos, 3. Akmenės, 4. Šiaulių, 5. Joniškėlio, 6. Biržų, 7. Telšių, 8. Kuršėnų, 9. Kėdainių, 10. Panevėžio, 11. Vėžaičių, 12. Skaudvilės, 13. Pajūrio, 14. Raseinių, 15. Kupiškio, 16. Utenos, 17. Rokiškio, 18. Saldutiškio, 19. Ukmergės, 20. Kauno (mst.), 21. Kauno (aps.), 22. Naumiesčio (Kudirkos), 23. Vilkaviškio, 24. Marijampolės, 25. Suvalkų, 26. Seinų, 27. Augustavo, 28. Kaišiadorių, 29. Širvintų, 30. Molėtų, 31. Pabradės, 32. Vilniaus (mst.), 33. Vilniaus (aps.), 34. Alytaus (žr. Žml. 2).

Į šių apskričių skaičių tačiau nepateko Zarasų, Švenčionių ir Trakų apskričių tam tikros dalys, kaip priklausančios karo zonai.[4]

Ober Osto karinės valdžios viršininkas buvo vadinamas *Chef der Militaerverwaltung*, kuriam buvo pavaldūs apskrities viršininkai — vadinamieji kreishauptmanai, o pastariesiems pavaldūs valsčių viršaičiai — amtsvorsteheriai, kurie žandarų ir seniūnų pagalba valdė valsčių gyventojus.

Apskričių viršininkais skirdavo dažniausiai buvusius Vokietijos karininkus ir prieš karą valdinėse įstaigose tarnavusius asmenis. Valsčių viršaičiais irgi buvo skiriami vokiečiai, buvę viršilos ar puskarininkiai. Miestuose dar buvo atskiros policijos kuopos, kurioms buvo pavaldi miesto milicija. Miestus valdė miestų viršininkai — stadthauptmanai. Karinę valdžią sudarius, 1915 m. gruodžio 1 d. Kaune pradėjo spausdinti tik vokiečių kalba karinės valdžios organą, pavadintą *Befehls und Verwaltungsblatt der Ober Ost* (Karinės Valdžios Žinios), kuriame buvo skelbiami visi okupacinės valdžios įsakymai ir potvarkiai.

Visų pirma karinei valdžiai labai rūpėjo intensyviausiai išnaudoti okupuoto krašto ūkio gėrybes. Nuo pat okupacijos pradžios vokiečių karinė valdžia be atodairos vykdė Lietuvos eksploataciją, išnaudojo visus galimus krašto resursus karo ir Vokietijos reikalams, pavartodama prieš gyventojus žiaurias priemones. Taigi nuo pat okupacijos pradžios, Lietuvos gyventojai pirmiausia buvo įpratinti skaityti įsakymus — draudimus, pvz., buvo draudžiama kepti pyragus, gaminti alų, avižomis šerti arklius; draudžiama be paso už savo seniūnijos ribų išeiti, ar į kitą apskritį važiuoti, naktimis buvo draudžiama vaikščioti. Buvo įsakyta sumažinti turgų dienų skaičių, kunigams paliepta pamaldas laikyti tik anksti rytą, kad kaimiečiai galėtų ir sekmadieniais darbus dirbti.

Žml. 2 Lietuvos administracinis padalijimas vokiečių okupacijos metu

Reikia pastebėti, kad net kunigams okupacinė valdžia draudė vartoti baltus miltus komunikantams kepti.

Už šių draudimų nevykdymą Lietuvos gyventojus galėjo bausti visi vokiečių okupacinės valdžios pareigūnai. Apskrities viršininkas galėjo bausti gyventojus ir kaip administratorius ir kaip teisėjas. Karininkai ir žandarai reikalaudavo, kad žmonės juos sveikintų, net nukeldami kepurę, o tinkamai nepasisveikinusius kartais bausdavo fizine bausme. Net ir kaimų seniūnai, nors ir nebuvo vokiečiai, bet buvo vokiečių valdžios skiriami ir jie buvo verčiami pranešinėti vokiečiams apie visų seniūnijos gyventojų ūkinio ir politinio gyvenimo „nusikaltimus".

Okupavus Lietuvą ir Kuršą, šiuose kraštuose nebuvo įsteigta civilinė valdžia, kaip Belgijoje ar Lenkijoje, bet ir toliau paliko karinė valdžia, vadinama *Militaerverwaltung Litauen-Kurland,* bet formaliai visų Rytų fronto okupuotų žemių karinės valdžios viršininkai buvo Hindenburg ir Ludendorff. Iš Lietuvos ir Kuršo teritorijos buvo išskirta Suvalkija, nes Vokietija dėl Suvalkų gub. teritorijos turėjo kitus savo planus.

Ligi karo pabaigos civilinė valdžia Lietuvoje ir nebuvo sudaryta. O 1916 m. gegužės 2 d. vokiečiai net uždraudė vartoti žodį *Zivilverwaltung* (civilinė valdžia) Lietuvos valdymo prasme. Bet 1917 m. lapkričio mėn. Lietuvai pro forma jau buvo paskirtas civilinis gubernatorius baronas Fr. Falkenhausen, nors, anot reichstago atstovo E. Davido, Falkenhausen Ober Osto žemėje tebuvo tik reicho komisaras arba tarpininkas tarp Ober Osto vadybos Kaune ir Vokietijos vidaus reikalų ministro.

1918 m. kovo 3 d. po Lietuvos Brastos taikos sutarties pasirašymo, reichstago daugumos partijų atstovai jau pareikalavo, kad Lietuvoje tuojau būtų įsteigta civilinė valdžia, kad tuojau būtų leista pačiai Lietuvai valstybinį aparatą organizuoti ir būtų sudarytos sąlygos pačiai tautai pasisakyti dėl Lietuvos ateities. Tuo metu Vokietijos reichstage į atstovų paklausimus Lietuvos reikalu atsakinėjo valstybės pasekretorius M. Wallraf, aiškindamas, kad Lietuvoje dar negalima pakeisti karinės valdžios civiline, nes reikia stiprios rankos rekvizicijoms vykdyti. O vokiečių kalba Lietuvos mokyklose yra įvesta kaip mokomoji kalba, jis sakė, vieton seniau privalomai mokomos rusų kalbos. Jis pažadėjo, kad susisiekimas bus palengvintas ir su Ober Osto pasu Lietuvos gyventojai galės keliauti visoje Ober Osto teritorijoje.[5]

1918 m. birželio mėn. reichstage atstovas Erzberger vėl įteikė kancleriui interpeliaciją Lietuvos reikalu. Nors interpeliacija buvo skirta kancleriui, bet į ją atsakinėjo baronas Falkenhausen, gindamas ir karinės valdžios politiką Lietuvoje ir patį kanclerį. Dėl civilinės administracijos įvedimo, jis aiškinosi, kad civiliniai patarėjai Lietuvoje jau dirbą ir atstovaują vietos gyventojų interesus. Iš tikrųjų, šalpos reikalus svarstant, kai kurie apskričių viršininkai — vokiečiai — kartais pasikviesdavo vietos žinomesnių asmenų, bet ir šalpos srityje kviestųjų nuomonė tebuvo tik patariamojo pobūdžio. Baronas Falkenhausen tik Vokietijos reichstage dėjosi civilinės valdžios atstovu Lietuvoje, gi *Lietuvos Tarybos* posėdžiuose jis kalbėdavo kaip Vyriausios karo vadovybės atstovas.

1918 m. liepos mėn. Ober Osto teritorijos valdymas buvo pavestas gen. G. Waldersee, kurio žinion pateko ir baronas Falkenhausen. Civilinės valdžios sudarymas Lietuvoje nusitęsė ligi 1918 m. lapkričio mėn. Pirmuoju Vokietijos valdžios civiliniu komisaru 1918 m. lapkričio 3 d. buvo paskirtas dr. E. Zimmerle, kuris į Lietuvą atvyko lapkričio 9 d.

2. *Vokiečių ūkininkavimas Lietuvoje*

Okupacijos metu, Lietuva pasidarė tartum atskira valstybė, turėjusi savo sienas, visai atskirą, nors ir karišką vokiečių administraciją, o įstatymų leidimo funkcijas vykdė kariuomenės vadas savo įsakymais visose gyvenimo srityse. 1916 m. spalio 1 d. buvo sudarytas Lietuvos ūkinis planas ir tada vokiečiai jau planingai pradėjo Lietuvą eksploatuoti.

Pirmiausia karo vadovybės įsakymu iš Lietuvos gyventojų rekvizicijomis buvo atimta daug maisto gėrybių, pradžioje už tai nieko nemokant, o tik duodant kvitus. Kadangi okupacinei valdžiai rūpėjo gauti iš Lietuvos kiek galima daugiau maisto produktų, todėl jie tuojau susirūpino perimti vokiečių žinion be šeimininkų ar be globos paliktus arba neūkiškai tvarkomus dvarus. Šie dvarai buvo pavedami tvarkyti vokiečių karininkams, kurie prievarta vertė apylinkių gyventojus tuose dvaruose dirbti, tartum baudžiavos metu. Be to, į dvarus dirbti dar buvo atvežamos šeimos iš pafrontės, lyg ir vykdant savotišką gyventojų deportaciją. 1916 m. lapkričio 1 d. tokių deportuotų asmenų buvo apie 7.000, iš jų į Ukmergės aps. buvo atvežta — 2.550, į Šiaulių aps. — 716, į Pajūrio aps. — 107, į Telšių aps. — 383, į Joniškio aps. — 260, į Jonavos aps. — 198, į Kauno aps.

— 882, į Saldutiškio aps. — 1.102, į Rokiškio aps. — 790 asmenų. Vėliau vien į Kaišiadorių apylinkę iš pafrontės buvo atvežta apie 13.000 asmenų.

Lietuvoje tokių vokiečių karininkų valdomų dvarų buvo apie 960, su daugiau kaip 600.000 ha žemės.[6] Tuose dvaruose paliktas visas vertingesnis turtas buvo išvežtas į Vokietiją. Dvarų bibliotekos taip pat buvo išvežtos arba apnaikintos.[7]

Be apylinkių gyventojų ir iš pafrontės atvežtųjų žmonių, vokiečių valdomuose ūkiuose buvo 18 kuopų vokiečių kareivių, kurie ir patys dirbo ir prižiūrėjo priverstinius darbus dirbančiuosius. Iš viso vokiečių valdomuose dvaruose buvo 118 karininkų, 738 puskarininkiai — dvarų valdytojai ar administratoriai.[8]

1915 m. lapkričio 23 d. okupacinė valdžia, grasindama pinigine bauda ar kalėjimu, uždraudė ūkius pardavinėti arba kitokiu būdu perleisti naujiems savininkams. Tą uždraudimą vokiečių leidžiamas laikraštis *Dabartis* aiškino susirūpinimu, kad Lietuvos žemės ūkių nesupirktų lenkai. Ober Osto politikos skyriaus vedėjas von Brockhusen savo atsiminimuose rašė, kad Lietuva turės būti vokiečių kolonizacine žeme, todėl vokiečių karinė administracija ir buvo paskelbusi įsakymą, draudžiantį pardavinėti žemes. Šis įsakymas buvo pirmasis vokiečių pasikėsinimas į Lietuvos žemes.[9]

Lietuvos žemės ūkio.kultūros skyriui vadovavo Berlyno aukštosios žemės ūkio mokyklos prof. K. Ruemker. Vadovaudamas XII Ober Osto skyriui, jis, be Lietuvos kolonizavimo reikalų, taip pat rūpinosi ir žemės ūkio našumą pakelti. Jo pastangomis buvo įsteigtos kelios selekcijos stotys bei bandymo ūkiai, o Lietuvoje sveikstantiems vokiečių kariams buvo rengiami kursai, kaip tinkamai tvarkyti ūkius Lietuvoje.

Rekvizicijas tęsiant, ir toliau visi Lietuvos ūkių savininkai kasmet turėjo atiduoti karinei valdžiai nustatytą javų kiekį. Sviesto duoklės buvo imamos iš kiekvieno ūkio pagal karvių skaičių, už sviestą mokant neaukštą kainą. Pvz., vien tik 1917 m. birželio mėn. iš Lietuvos kaimų prievartiniu būdu buvo paimta 10.000 centnerių sviesto.[10] Mėsos skirtąjį kiekį turėjo laiku pristatyti kiekviena seniūnija. Be priverstinių prievolių, išieškomų rekvizicijomis, Lietuvos ūkininkai dar buvo verčiami atiduoti kiaušinių bei medaus duokles, rinkti įvairias vaistažoles, uogas, dilgėles, pempių kiaušinius ir net varniukus.[11]

Be to, vokiečių okupacinė valdžia, tausodama Vokietijos žemės ūkio išteklius, savo kariuomenės reikalams taip pat stengėsi paimti iš

Lietuvos įmanomai daugiau arklių, kartais atimant iš ūkio net paskutinį arklį. Pats gen. Ludendorff liudijo, kad Lietuvos arkliai nors maži (žemaitukai), bet tvirti, nelepūs ir ištvermingi, todėl yra labai tinkami kariuomenei. Todėl, anot Ludendorffo, tėvynės labui, nėra reikalo okupuotoje teritorijoje vadovautis humanistiniais jausmais.[12]

Per visą vokiečių okupacijos valdymo metą, neįskaitant plk. P. Bermondto kariuomenės padarytų rekvizicijų, Lietuvoje buvo rekvizuota 90.000 arklių, 140.000 galvijų, 767.000 kiaulių. Dėl visų šių rekvizicijų, gyvulių skaičius Lietuvoje karo metu ypatingai sumažėjo.[13] Gyvulių sumažėjimą ryškiai pavaizduoja 1 lentelė.

1 Lentelė

GYVULIŲ SKAIČIUS LIETUVOJE

Gyvuliai	1913 m.	1919 m.
Arkliai	451.000	280.000
Galvijai	918.000	480.000
Kiaulės	1.138.000	750.000
Avys	1.152.000	806.000[13-a]

Be to, Ober Osto vaisių sekcija Lietuvoje įsteigė kelis vaisių surinkimo punktus, į kuriuos vokiečiai kariai sugabendavo iš ūkininkų supirktus vaisius ir juos suskirstydavo marmelado gamykloms ar vaisių džiovinimo įmonėms. Ludendorffo iniciatyva Lietuvoje 1916 m. buvo įsteigti penki marmelado fabrikai, kurie per metus pagamindavo 300.000 centnerių marmelado ir 5.000 centnerių džiovintų vaisių, 1.700 centnerių džiovintų daržovių, 22.000 litrų vaisių sunkos, 1.300 centnerių raugintų agurkų, 28.000 centnerių raugintų kopūstų, 52.000 kg marinuotų grybų, 3.000 kg džiovintų grybų ir t.t. Visų šių vokiečiams atitenkančių gaminių vertė buvo 20.000.000 markių.[14]

Už išvežamus iš Lietuvos javus, gyvulius ir kitokias ūkio gėrybes okupacinė valdžia mokėdavo trečdalį, o kartais tik ketvirtadalį kainos, mokamos Vokietijoje. Tą liudija savo atsiminimuos ir pats gen. Ludendorff, kad Lietuvoje už paimamus ūkio produktus buvo mokamos žemesnės kainos, kaip Vokietijoje ar Varšuvos generalgubernatorijoje. Pvz., už 1.793 kg dobilų sėklos buvo sumokėta 116.142 markės, o Vokietijos rinkos kaina už tas sėklas būtų reikėję mokėti 294.675 markės, už surinktą iš žmonių 31.530 kg vario buvo sumokėta 48.205 markės, gi Vokietijoje tas kainuotų 144.615 markių

arba už 24.000 kg išvežtų agurkų sumokėta 4.000 markių, bet jų vertė Vokietijoje buvo 24.000 markių ir t.t. Per 1916 m. tris mėnesius (liepos, rugpiūtį ir rugsėjį) iš Lietuvos buvo išvežta ūkio gėrybių daugiau kaip už 27 milijonus markių, o Vokietijos kainomis būtų buvę daugiau kaip už 48 milijonus markių. Tuo pat metu prekių iš Vokietijos Lietuvon teįvežta tik truputėlis daugiau kaip už 10 mil. markių.[15]

Vokiečių okupacinė valdžia Lietuvoje 1916 m. per 8 mėnesius pajamų turėjo 10.852.085 markių, o išlaidų — 3.577.436 markes, vadinasi, iš Lietuvos pelnė daugiau kaip septynis milijonus markių. Jeigu Lietuvoje 1916 m. iš muitų pajamų turėjo 4,32 mil. markių, tai 1917 m. vien iš muitų pajamų jau gavo apie 13,5 milijono markių.

Iš viso Ober Osto administracija per visą okupacijos metą iš Lietuvos sugebėjo išvežti krašto gėrybių už 338.606.000 markių sumą, o Lietuvai būtiniausių prekių teįvežė vos už 77.308.000 markių.

Tik 1918 m. pabaigoje naujasis Vokietijos kancleris kunigaikštis princas Maksas Badenietis tuojau pakėlė kainas ir okupuotoje Lietuvoje, o taip pat visiems Lietuvos darbininkams mokamus atlyginimus padvigubino.

Už visas išvežamas Lietuvos ūkio gėrybes, vokiečiai įveždavo tik įvairių būtiniausių prekių — cukraus, druskos, sacharino, šiek tiek skanėstų, žibalo, emaliuotų indų, porceliano, geležies dirbinių bei vokiečių valdomiems dvarams ir ūkiams žemės ūkio mašinų bei trąšų.

Okupacinė valdžia didelių pajamų dar turėjo iš Lietuvos miškų: vietos gyventojai prievarta suvaryti kirto ir vežė prie upių ar geležinkelių rąstus, kuriuos vokiečiai išveždavo ir parduodavo pramonės reikalams ne tik Vokietijos, bet ir neutraliųjų valstybių miško pirkliams, kad gautąją valiutą galėtų panaudoti karui reikalingoms medžiagoms pirkti. Daug miško medžiagos vokiečiai sunaudojo fronto reikalams — įvairiems barakams statyti bei įstiprinimams įrengti. Šiek tiek miško medžiagos vartojo ir Lietuvoje vežimų dirbtuvėse ar įpakavimo dėžėms gaminti. Tokia kariškų vežimų dirbtuvė buvo Alytuje, kur be vokiečių kareivių dirbo ir civiliai žmonės.

Betgi daugiausia pajamų okupacinė valdžia turėjo iš įvairių netiesioginių bei tiesioginių mokesčių, kaip žemės mokestis, iš teismų, pasų mokesčių ir kitokių. Dar buvo imami smuklių, alaus, šunų mokesčiai, tiltų rinkliavos. (Be kita ko — Kauno tiltas per Nemuną buvo pavadintas Hohenzolernų vardo tiltu, o per Nerį —

gen. Ludendorffo vardu). Iš geležinkelių maža teturėjo pajamų, nes jie tarnavo beveik išimtinai kariuomenės reikalams. Be to, okupuotoje Lietuvoje dar buvo įvestas archaiškas pagalvės mokestis visiems vyrams 15-60 metų amžiaus (išskyrus kunigus), kuris bent kiek pažangesniuose kraštuose jau seniai buvo panaikintas.

Netiesioginiams mokesčiams surinkti buvo įvesta monopolinė sistema gamybai ir prekybai. Ober Osto vadovybė 1915 m. paskelbė, kad Vokietijos vyriausybė tik karo valdžią įgalino gaminti ir pardavinėti gėrimus Lietuvoje. Spiritas buvo leistas pardavinėti tik kariškiams. Iš gėrimų monopolio 1916 m. buvo gauta 1.851.955 markės pajamų, o 1917 m. karinės valdžios iždan iš spirito monopolio įplaukė 1.886.925 markės.

1915 m. gruodžio mėn. buvo įvestas cigarečių gamybos monopolis. Cigaretes galima buvo gaminti tik su Rytų fronto kariuomenės vado leidimu, o 1916 m. buvo įvestas dar ir specialus karo mokestis cigaretėms. Įvedus cigarečių gamybos monopolį Lietuvoje, visos cigaretės, nors jos buvo gaminamos Vilniuje ir Gardine, tačiau pirmiausia buvo vežamos į Įsrutį, ten vokiečių muitinėse apmuitinamos ir tada vėl grąžinamos Lietuvon.

1916 m. buvo sudarytos specialios pasienio sargybos kontrabandai gaudyti, nes Vokietijoje tabako monopolio nebuvo ir ten gaminamos cigaretės buvo pigesnės ir geresnės. 1916 m. iš cigarečių monopolio Lietuvoje karinė valdžia pelnė 1.811.973 markes, 1917 m. — 2.702.890 markių. Savo reikalui tabako galima buvo auginti tik 10 daigų, o auginą daugiau, kitą derlių turėjo atiduoti valdžiai už nustatytą kainą.

Be cigarečių ir spirito monopolio, dar buvo įvestas saldainių monopolis ir vokiečiai draudė net sachariną Lietuvoje gaminti. Sachariną įveždavo okupacinės valdžios įstaigoms, tačiau įvežimas buvo ribotas, o vėliau įvedė ir sacharino monopolį. 1916 m. karinės valdžios įsakymu, galėjo veikti alaus daryklos, bet alui gaminti buvo draudžiama vartoti cukrų.

Tenka bent trumpai suminėti ir okupacinės valdžios išlaidas vokiečių administracijai išlaikyti Lietuvoje.

Didžiausios Vokietijos karinės valdžios išlaidos Lietuvoje buvo žandarmerijos išlaikymas; pvz., 1916 m. per 8 mėn. žandarmerijai buvo išleista 656.000 markių, o apskričių administracijai išlaikyti tik 421.000 markių, mokykloms — 15.298 markės, o laikraščiams 33.481 markė ir tikybos reikalams tik 69.045 markės.[16]

Daugiau lėšų buvo skiriama miškams kirsti ir vaisiams sudoroti.

Nemaža lėšų buvo skiriama muitinėms, nes Lietuvos okupacinė valdžia mokėdavo dalį muito mokesčių Prūsijai, už Prūsijos muitinių valdininkų patarnavimus.

Jeigu Lietuvos ūkininkai, nežiūrint visų rekvizicijų ir prievolių okupacijos metu nebadavo, tai Lietuvos miestų ir miestelių gyventojai virto tikra varguomene, nes maisto normos buvo labai mažos ir dažnai jo buvo sunku gauti. Pvz., Vilniaus miesto gyventojai tegaudavo badmirišką davinį — 460 kalorijų į dieną, kai tuo pat metu Berlyno gyventojai gaudavo 1.312 kalorijų, o Miuncheno — 1.709 kalorijas. 1918 m. miestelėnai duonos į dieną gaudavo tik 225 gramus, bulvių — 300 g, cukraus — 125 g į mėnesį ir kruopų — 400 g į mėnesį. Išveždami Lietuvos ūkio gaminių maksimumą ir nemokėdami už tai net rinkos vidurkio kainų, neaprūpindami miestų gyventojų ir kaimų bežemių bent pakenčiamu maisto kiekiu, vokiečiai Lietuvos gyventojus žiauriai skriaudė ekonomiškai.[17]

3. *Pinigai vokiečių okupacijos metu*

Vokiečiams Lietuvą okupavus, jie, nenorėdami savo markės keisti į rublį ir tuo didinti rublio vertę, 1916 m. įvedė naują specialų piniginį vienetą — Obosto rublį, o Obosto rubliams leisti Vokietijoje buvo įsteigta vadinamoji *Darlehnskasse Ost*, kuri okupuotoje Lietuvoje ėjo Vokietijos valstybinio banko bei iždo pareigas. Vėliau Obosto rublis buvo pakeistas į Obosto markę, kurią sutrumpintai žmonės vadindavo Ostmarke. Obosto markė tekursavo tik vokiečių okupuotoje teritorijoje ir drauge su rusišku rubliu buvo teisėta mokėjimo priemonė. Rusiškas rublis buvo prilygintas dviem Obosto rubliams, vėliau — dviem Obosto markėms.

Darlehnskasse Ost išleidžiamieji naujieji vokiečių pinigai — Obosto rubliai ir vėliau Obosto markės, daugiausia buvo padengti iš Lietuvos gyventojų surinktais rusų rubliais ir kitomis vertybėmis. 1917 m. Lietuvos teritorijoje Obosto rublių pradžioje buvo 132 milijonų markių vertės, bet jau 1918 m. pradžioje tam pačiam plotui atiteko apie 165 milijonai Obosto markių, o 1918 metų pabaigoje Lietuvoje jau buvo 291 milijonas Obosto markių.[18]

Nuo 1916 m. pradžios ligi 1918 m. Ober Osto karinei valdžiai, įvairiai gąsdinant ir bauginant, pavyko iš Lietuvos gyventojų išgauti ir išrinkti daug svetimų kraštų aukso valiutos, ypač daug aukso rublių — 1.091.975 markių sumai ir 111.351 vokiečių aukso markę.[19]

4. Darbo batalionai

Prievartos darbo batalionų organizavimą Lietuvoje pradėjo Ober Osto karinė valdžia. Nuo pat Lietuvos okupacijos pradžios (1915 m.) vokiečių karinė administracija prievarta varė žmones įvairius darbus dirbti — miškus kirsti, juos vežti, kasti apkasus bei vokiečių ūkininkaujamuose dvaruose dirbti. 1916 m. pradžioje buvo įsteigti darbo batalionai, ne vien trumpalaikiam darbui, bet ir nuolatiniams darbams. Prievarta suvaryti darbo batalionų darbininkai gyveno spygliuota viela aptvertuose barakuose, dirbo sunkų darbą, gaudavo menką atlyginimą, badmirišką maistą, žiemą gyvendavo nekūrenamose patalpose, negaudavo jokios medicininės pagalbos, buvo baudžiami fizinėmis bausmėmis, jiems neleido susirašinėti su šeimomis, ir iš viso darbų prižiūrėtojai su jais žiauriai elgdavosi. Į priverstinius darbus pradžioje imdavo 16-60 metų amžiaus vyrus, nors jie tuo metu turėjo kitokį darbą.[20]

Kadangi vokiečių raginami žmonės į darbus savanoriškai nesirašė ir nėjo į darbo biurus registruotis, tai pirmasis vyrų gaudymas į prievartinius darbus buvo įvykdytas Vilniuje 1916 m. per Naujųjų metų šventę. Po mieštų sekė darbininkų verbavimas sodžiuose: tam tikro amžiaus jaunimui paskirdavo laiką atvykti į žandarų įstaigą registruotis į darbus, bet retai kas ten savanoriškai atvykdavo. Dėl jaunimo nesiregistravimo, būdavo vokiečių žandarų susidūrimų su sodžiaus jaunimu. Kadangi savanorių į darbo batalionus neatsirado, tai karinė valdžia Lietuvoje buvo įsakiusi imti vyrus prievarta: prasidėjo jaunimo ir jaunesnių vyrų gaudymas kelyje, didesniuose susibūrimuose, išeinant iš bažnyčių ir t.t.

1916 m. lapkričio 6 d. Vilniaus miesto viršininkas taip pat išleido mobilizacinį įsakymą 17-60 metų amžiaus vyrams. Mobilizacinis įsakymas nepalietė tik gydytojų, kunigų ir mokytojų. Šį įsakymą paskelbus, 1916 m. lapkričio 9 d. Vilniuje visų tautybių visuomeninių organizacijų atstovai įteikė vokiečių okupacinei valdžiai skundą — protesto raštą — dėl priverstinių darbų ir dėl darbo batalionų steigimo, smerkė juos ir laikė juos didžiausia gyventojų nelaime. Vyrai, nepaklausę šaukimų stoti į darbo batalionus, buvo baudžiami kalėjimo bausmėmis, o pasipriešinusieji suėmimui — kartais būdavo sušaudomi. Daug areštuotų buvo Vilniuje, Panevėžyje, Surviliškyje ir kt. Surviliškyje už pasipriešinimą 19 jaunuolių vokiečiai nuteisė po kelerius metus kalėjimo.

Skaičiuojama, kad Lietuvoje prievarta, įsakymais, grasinimais, o iš dalies ir savanoriškai įstojusių į darbo batalionus buvo surinkta apie

130.000 vyrų. Žemės ūkio darbus vokiečių administruojamuose ūkiuose ir dvaruose dirbo 43.000 vyrų, miško darbus — 23.000, geležinkelius tiesė — 21.000, kelius taisė ir statė tiltus — 14.000, įvairius amatų darbus dirbo 6.300 asmenų, ir į Vokietiją darbams buvo išvežta 11.500 asmenų.[21]

Dėl nepaprastai sunkių darbo sąlygų darbo batalionuose ir dėl vyrų gaudymo darbams, Lietuvos visuomenės veikėjai vėl įteikė Ober Osto karinės valdžios viršininkui memorandumą. Tame memorandume jie išdėstė nežmoniškas darbininkų gyvenimo ir darbo sąlygas batalionuose ir prašė juos panaikinti.

Neatsižvelgiant į Lietuvos organizuotos visuomenės atstovų protestus, Rytų fronto karo vadas kunigaikštis Leopoldas Bavarietis 1917 m. sausio 19 d. įsakymu pareikalavo iš vokiečių okupacinės valdžios Lietuvoje atsiųsti daugiau darbininkų, reikalingų Vokietijos pramonei. Todėl greta darbo batalionų Lietuvoje, Ober Osto karinė valdžia vėl prievarta pradėjo imti vyrus darbams į Vokietiją. Visų pirma Vokietijos krašto apsaugos ministerija Vyriausiajai karinei vadovybei buvo nurodžiusi, kad ji pradžioje pati mėginsianti savanoriškai darbininkus verbuoti į kariškus fabrikus ir net buvo pažadėjusi, po sutarto laiko, duoti jiems atostogų parvykti į savo kraštą. Bet jeigu savanoriškai nepavyksią darbininkų surasti, tai tada būsiančios pavartotos priemonės, nepaisant jokių veikiančių priešingų tarptautinių nuostatų.[22] Bet 1917 m. kovo 3 d. feldmaršalas von Hindenburg jau raštu aiškino Vokietijos vyriausybei, kad Lietuvos darbininkų deportacijos kaltininkė esanti ne karinė vadovybė, bet Vokietijos krašto apsaugos ministerija. Tačiau Hindenburgo aiškinimas dėl Lietuvos žmonių deportavimo darbams į Vokietiją neturi didelės vertės, nes anksčiau jo valdomajame Ober Oste jau veikė darbo batalionai, o vyrai jau ir tada buvo gaudomi ir deportuojami darbams į Vokietiją.

Dėl beveik kalėjimiško gyvenimo Lietuvoje okupacijos metu, vokiečiai jau nebegalėjo nuslopinti žmonių priešiškų nuotaikų vokiečių okupacijai. Kaip ir caro metu, 1916 m. pavasarį visoje Lietuvoje pradėjo sklisti įvairūs atsišaukimai, kviečią vyrus vengti stoti į darbo batalionus arba vykti darbams į Vokietiją. Atsišaukimuose vyrams buvo patariama slapstytis Lietuvos miškuose ir kovoti su okupacinės valdžios priespauda.

Lietuvos socialdemokratai lietuvių, lenkų ir žydų kalbomis taip pat platino atsišaukimą — protestą prieš darbo batalionus, prieš gyventojų pavergimą ir visokeriopą išnaudojimą, kvietė nestoti į

sveikatos patikrinimo komisijas ir nemokėti vokiečių pareigūnams atsipirkimo mokesčių nuo ėmimo į priverstinius darbus. Skleidžiamuose atsišaukimuose buvo ne tik rašoma prieš okupantų žiaurų valdymą, bet buvo populiarinami ir nepriklausomos Lietuvos šūkiai.

Kai kuriuose atsišaukimuose buvo ne tik išskaičiuojamos ir rusų ir vokiečių valdymo skriaudos, bet ir Lietuvai padarytieji nuostoliai. Atsišaukimuose kviesdavo gyventojus organizuotis kiekvienoje parapijoje, kiekviename kaime, ir „rengtis sutikti auštančią gyvenimo dieną šarvuotiems savo reikalų supratimu".[23]

1916 m. Sedos apylinkėje buvo išplatinti atsišaukimai, kurstantieji lietuvius prieš vokiečių okupacinę valdžią. Vokiečiams ypač daug nerimo sukėlė 1916 m. gruodžio 3 d. išlipintos ir išbarstytos lietuvių ir lenkų kalba Lietuvos socialdemokratų proklamacijos. Atsišaukimai prieš vyriausybę ir jos valdymo būdą, paprastai kiekvienai vyriausybei sudaro rūpesčių, tuo labiau okupacinei valdžiai, kuri stengiasi surasti tų atsišaukimų kaltininkus. Už atsišaukimų platintojų nurodymą okupacinės valdžios pareigūnai skyrė dideles premijas — ligi 1.000 markių.[24]

Tokiu būdu, greta jau besislapstančių Lietuvos miškuose rusų karo belaisvių, dėl Ober Osto politikos, atsirado ir lietuvių vyrų, kurie ilgainiui, sudarė savotiškus „miško brolių" būrius. Kadangi besislapstančių rusų belaisvių tarpe buvo nemaža ir su kriminaline praeitimi, tai dažnai tie „miško broliai" ne tik prašydavo iš gyventojų maisto, bet kartais ir plėšikaudavo, skriausdavo kaimų gyventojus, o kai kada ir vokiečių žandarus nužudydavo. Ligi 1917 m. sausio 31 d. vokiečių žandarų korpas Lietuvoje sugaudė apie 4.050 belaisvių ir drauge su jais dalį besislapstančių Lietuvos gyventojų ir net vokiečių kariuomenės dezertyrų.[25]

Galima prileisti, kad miškuose besislapstantieji lietuviai sugebėdavo palaikyti santykius su savo giminėmis bei artimaisiais apylinkių gyventojais ir gyventi miškuose neplėšikaujant.

Po karo rusų belaisvių gaujų veikimą Lietuvoje Rusijos bolševikai laikė bolševikine partizanų veikla. Iš tikrųjų rusų belaisvių gaujos jokių ryšių neturėjo su rusų caro armija, nes toks kiekvienas vyrų būrys veikė pagal savo išmanymą ir savo naudai. Vėliau vienas pirmųjų *Lietuvos Tarybos* reagavimų į plėšikaujančių belaisvių ir vokiečių bėglių-karių veiklą Lietuvoje buvo 1917 m. spalio 20 d. memorandumas, įteiktas Vokietijos kancleriui ir Rytų kariuomenės vadui.[26]

Šie memorandumai ir atsišaukimai turėjo poveikio, nes 1917 m.

karinė Ober Osto valdžia jau oficialiai pranešė, kad darbo batalionai naikinami. Bet iš tikrųjų dar vis buvo vartojama prievarta, nes dirbantieji batalionuose buvo verčiami pasirašyti, jog jie savanoriškai ir toliau pasilieka dirbti.[27]

Be darbininkų deportacijos darbams į Vokietiją, vokiečių karinė vyriausybė, norėdama atsikeršyti už karo pradžioje rusų kariuomenės įvykdytas vokiečių (ir lietuvių) gyventojų deportacijas iš Rytų Prūsijos į Rusijos gilumą arba į Sibirą, ėmė deportuoti gyventojus iš Lietuvos į Vokietiją, vienus kaip civilinius belaisvius, kitus — kaip įkaitus. V. Storastos-Vydūno liudijimu, iš Lietuvos buvę varomi Vokietijon būriai žmonių per Tilžę ir Eitkūnus į darbo ar koncentracijos stovyklas.[28]

Be to, Pirmojo pasaulinio karo metu vokiečiai steigė koncentracijos stovyklas Vokietijoje, į kurias trėmė dvasininkus bei pasauliečius. Lietuvių buvo ištremtų į Gueterslah-Stendalį Vestfalijoje ir Holzmindeno koncentracijos stovyklą — Žemutinėje Saksonijoje. Holzmindene, matyti, buvo internuota nemaža lietuvių su šeimomis, nes ten veikė dvi lietuvių mokyklos, kuriose vaikus mokė mokytojas M. Velykis ir kapelionu buvo kun. Astasevičius.[29]

Be deportacijų iš Lietuvos į Vokietiją, okupacinė karo valdžia Lietuvoje, dėl vienų ar kitų sumetimų, dar kilnodavo gyventojus iš pafrontės į krašto gilumą, pvz., iš Švenčionių aps. buvo atvežtų žmonių į Šakių apskritį.

Karo metu Vokietijos reichstage nuolat iškildavo klausimas dėl karinės okupacinės valdžios veiklos Lietuvoje, kurią labiausiai kritikuodavo atstovai H. Haase, E. David, M. Erzberger ir kiti. Pasiremdamas iš Lietuvos politinių veikėjų gaunamomis informacijomis apie padėtį Lietuvoje, Vokietijos reichstago nepriklausomųjų socialdemokratų vadas Haase reichstage šiurpulingai pavaizdavo Lietuvos gyventojų padėtį. Esą gyventojų masės vaitoja nuo militarinės diktatūros, kenčia nuo pavergimo bei apiplėšimo sistemos. Miestuose badas, provincijoje — savivaliavimas. Iš valstiečių paskutinį arklį ir karvę vokiečiai atimą. Jis nurodė, kad, pvz., vienoje apskrityje 25 ūkininkai nubausti 95.000 markių bauda dėl nepristatymo valdžiai nustatyto javų kiekio. Pabaigoje kalbos jis klausė, kokias baudas turėtų mokėti Vokietijos agrarai, jeigu tokia sistema veiktų Vokietijoje?[30] O atstovas David 1917 m. kovo 22 d. savo dienoraštyje pažymėjo, kad gyvenimo vaizdas Lietuvoje vis toks pat: prūsiškas nesugebėjimas ir brutalumas, krašto pavergimas ir ūkiškas apiplėšimas.[31]

Pasiremiant vien šių dviejų žymių Vokietijos politikų ir reichstago atstovų pasakytomis kalbomis bei po karo išspausdintais atsiminimais, galima susidaryti visiškai tikrą vaizdą, koks klaikus gyvenimas buvo Lietuvoje vokiečių okupacijos metu.

5. Švietimas okupacijos metu

Kai 1915 m. vokiečiai Lietuvą okupavo, pradžios mokyklų buvo mažoka. Valdant rusams, visoje Lietuvos teritorijoje tebuvo tik 535 valdžios išlaikomos pradžios mokyklos, 42 — organizacijų išlaikomos ir 25 privatinės mokyklos. Pagal vokiečių skaičiavimą mokyklas telankė 1% visų gyventojų Kauno gubernijoje, o kitose Lietuvos gubernijose — ligi 3% visų gyventojų. Tuo tarpu Rytų Prūsijoje aštuonerių metų pradžios mokyklas lankė 17% visų gyventojų. 1905 m. Vilniaus gub. viena mokykla teko 4.600 gyventojų, o Kauno gub. — 5.594 gyventojams.[32]

Pirmojo pasaulinio karo metu, vokiečių kariuomenei užimant naujas teritorijas, visos rusų įstaigos buvo iš Lietuvos evakuojamos. Į Rusijos gilumą buvo evakuojamos ir visos švietimo įstaigos, net pradžios mokyklos. Rusijos karo vadovybė norėjo okupantui palikti Lietuvą visiškoje anarchijos būklėje, kad okupacinėms įstaigoms būtų daugiau sunkumų kraštą valdyti.

Vyriausioji vokiečių Rytų fronto karo vadovybė, okupavus Lietuvą ir kitas teritorijas, tuoj įsakmiai nurodydavo, kad užimtose vokiečių teritorijose visų pirma tenka rūpintis vokiečių kariuomenės ir karo reikalais, paskui Vokietijos reikalais, o tik vėliau — okupuoto krašto gyventojų reikalais. Šitoks okupacinės valdžios nusistatymas buvo taikomas ir švietimo sričiai.[33]

Todėl 1915 m. rudenį, pirmaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais, patys lietuviai susirūpino švietimu ir įsisteigė apie 1.000 pradžios mokyklų. Daugelis jų turėjo nepakankamai higieniškas patalpas, daugelis neturėjo tinkamų mokytojų su reikalingu mokslo cenzu ir visos lietuvių pradžios mokyklos neturėjo mokykloms vadovėlių lietuvių kalba, išskyrus elementorius bei aritmetikos uždavinynus. Nebuvo mokslo programų, mokytojams trūko pedagoginių žinių, patyrimo, o pagaliau ir pagrindinių mokslo žinių. Dėl to kiekvienas mokytojas mokė vaikus kaip jis išmanė.

Suvalkų gub., vokiečių okupuotose vietovėse, etapo komendantai pradėjo steigti grynai vokiečių mokyklas, kuriose mokė vokiečių kareiviai ir, žinoma, tik vokiškai. Netrukus karinės valdžios

apygardose mokyklų reikalais pradėjo rūpintis apskričių viršininkai, o vėliau, kaip jau buvo minėta, ir švietimo reikalus paėmė tvarkyti Ober Osto tam tikras skyrius, priklausąs Rytų fronto kariuomenės vadui.

Bet jau 1915 m. spalio mėn. 28 d. Lietuvos karinės apygardos viršininkas be karinės valdžios leidimo uždraudė steigti naujas mokyklas, o veikiančias pradžios mokyklas paskelbė viešomis mokyklomis, kurios žmonių buvo vadinamos vokiškomis mokyklomis. Okupacinės valdžios pareigūnai suregistravo visas veikiančias mokyklas, o paskui pradėjo davinėti leidimus joms veikti, nes okupacijos pradžioje jos buvo steigiamos spontaniškai, vietos žmonių iniciatyva. Nepaisant valdžios paliepimų, dar ir po metų okupacinio valdymo, veikė daug slaptų t.y. be vokiečių leidimo įsteigtų mokyklų.

Pirmasis paliepimas švietimo reikalu buvo paskelbtas 1915 m. spalio 27 d. keturiomis kalbomis, draudžiąs mokyklose mokyti rusiškai, grasinant bausti už tai 1.000 markių bauda arba 6 mėnesiais kalėjimo. O jau 1915 m. gruodžio 22 d. buvo paskelbtas ir pirmasis okupacinės valdžios įsakymas mokyklų steigimo reikalu, skelbiant, kad okupacinė valdžia pasiima monopolines teises pradžios mokyklas steigti. Vidurines ir aukštesniąsias mokyklas buvo leista steigti ir privatiems asmenims ar organizacijoms.

1915 m. mokyklų reikalu paskelbtoji instrukcija reikalavo, kad nuo pat pirmojo skyriaus vaikai būtų privalomai mokomi ir vokiečių kalbos. Bet lietuviai, patys daugumą mokyklų įsteigę, norėjo, kad visi mokslo dalykai, kaip pradžios, taip ir vidurinėse bei aukštesnėse mokyklose būtų dėstomi lietuviškai.

Betgi sudarius Ober Osto karinę valdžią ji jau savo štabe turėjo VIII skyrių, kuriam priklausė visos mokyklos ir kurias tvarkė Prūsijos kulto (švietimo) ministerijos aukštas valdininkas majoras R. Altmann. Jis parengė mokyklų nuostatus, pavadintus *Pagrindiniai bruožai mokykliniams reikalams atgaivinti.* Šie Altmanno surašyti mokyklų veikimo nuostatai veikė ligi vokiečių okupacijos pabaigos.

Okupacinė valdžia mokykloms veikti nuostatuose nužymėjo šiuos tikslus: religiškai auklėti jaunuomenę, diegti klusnumą įstatymams, pagarbą vokiečių valdžiai ir karo vadovybei, mokyti tvarkos, stropumo, rūpestingumo, teisingumo ir pagarbos tėvams.[34] Tačiau išleistųjų taisyklių pagrindinis tikslas buvo pasakyti, kad okupuotoje Lietuvoje jaunuomenės švietimas priklauso tik Ober Osto vadovybei.

Vokiečių okupacinė valdžia patardavo mokyklas steigti pagal vaikų religiją. Bet valdžios slaptuose nuostatuose buvo pabrėžiama, kad Vilniaus srityje, nustatant Lietuvos gyventojų tautybę, reikia turėti galvoje, jog ten daugelis katalikų — lietuvių ir gudų — moka lenkiškai, ten lenkų kalbos negalima laikyti jų gimtąja kalba, todėl ten reikalinga atsižvelgti ir į tėvų kalbą.[35]

1916 m. spalio 28 d. vėl buvo išleistas naujas įsakymas dėl leidimų mokykloms steigti. Buvo grasinama, kad mokyklos, veikiančios be leidimų, bus baudžiamos ligi 3.000 markių pinigine bauda, o jų steigėjai ir mokytojai — 6 mėnesiais kalėjimo. Dėl mokyklų įregistravimo ir dėl mokytojų egzaminavimo iš vokiečių kalbos ir kitų mokslo dalykų, mokyklų skaičius žymiai sumažėjo.

Visos pradžios mokyklos buvo koedukacinės: mergaitės mokėsi drauge su berniukais. Lietuvos mažumų vidurinės mokyklos, kai kur buvo steigiamos atskirai berniukams ir mergaitėms, bet lietuviškos ir vidurinės mokyklos, dėl mokytojų ir patalpų trūkumo ir, pagaliau, dėl mokinių nepergausaus skaičiaus, buvo tik koedukacinės.

Ober Osto valdomoje srityje visose pradžios mokyklose buvo galima mokyti lietuviškai, lenkiškai ir gudiškai. Nežiūrint to, Lietuvos dvarininkų ir Vilniaus vyskupijos aukštesnės hierarchijos pastangomis ir Varšuvos lenkų organizacijų pagalba, Vilniaus vyskupijoje lietuviškose parapijose buvo pristeigta daug lenkiškų mokyklų. Net ir *Piliečių komitetas* Vilniuje, kuriame daugumas narių buvo lenkai, gautąsias lėšas visų tautybių gyventojų šalpai Vilniuje paskyrė tik lenkų švietimo komisijai lenkiškoms mokykloms steigti. Kaip lenkinimo pastangų kuriozą galima paminėti, kad Alytaus lenkiškoje mokykloje, kurioje mokėsi ir keli žydų tautybės vaikai, iš viso tebuvo tik 15 mokinių.[36]

Jau buvo sakyta, kad be oficialiai leistųjų pradžios mokyklų, lietuviai dar turėjo slaptų ar pusiau slaptų mokyklų. Taip pat ir Lietuvos žydai išlaikė slaptų mokyklų, nes jiems buvo draudžiama jų mokyklose mokyti vaikus hebrajų kalba. Slaptųjų mokyklų mokytojai, jei jie buvo susekami, buvo išvežami į koncentracijos stovyklas Vokietijon. Net ir privačiai mokant vieną mokinį pianinu skambinti, reikėjo gauti leidimą, nes bet koks mokymas be leidimo buvo laikomas slaptu mokymu ir galėjo būti baudžiamas.

Be lietuviškų, gudiškų bei lenkiškų mokyklų dar steigė ir vokiškų pradžios mokyklų lietuvių vaikams. Tose mokyklose mokytojai buvo senyvo amžiaus atsargos kareiviai vadinamieji „landšturmistai", mokę vaikus tik vokiškai, nes jie patys kitaip ir nemokėjo.[37] Tokių

mokyklų daugiausia buvo įsteigta Suvalkų gub. — Marijampolėje, Vištytyje, Virbalyje, Pajavonyse, Lankupėnuose ir kt. Tose mokyklose lietuvių kalbos mokė, anot J. Basanavičiaus, tik „puskalbiai".[38] Net ir patys vokiečiai patvirtina, kad Lietuvoje okupacijos metu švietimo srityje pasitaikydavo įvairiausių kuriozų: pvz., žydas, temokąs tik „idiš" kalbą arba vokiečiai, nemoką lietuviškai, buvo skiriami mokytojais į lietuviškas pradžios mokyklas.[39]

Suvalkijoje grynai vokiškų mokyklų steigimą dar galima būtų šiek tiek teisinti religiniu pagrindu, nes Suvalkų gubernijoje gyveno nors ir nedidelis procentas vokiečių protestantų arba ir lietuvių protestantų. Daugelyje protestantų bažnyčių pamaldos buvo laikomos vokiečių kalba ir jų dvasininkų daugumas taip pat buvo vokiškumo skelbėjai, tapatindami protestantizmą su vokiškumu. Dėl šios priežasties lietuviai protestantai pramokdavo vokiečių kalbos, o okupacijos metu vokiečių kalbos mokėjimas lietuviams protestantams teikdavo tam tikrų lengvatų. Bet Vilniaus gub. nei vokiečių, nei lietuvių protestantų beveik nebuvo. Tačiau Varėnoje buvo įsteigta vien vokiška pradžios mokykla, į kurią pradžioje įsirašė 80 mokinių. Tačiau po trumpo laiko joje tepaliko tik 10 mokinių.[40] Vokiečių okupacinė valdžia kaip ir rusai per mokyklas tuoj pat panoro vokietinti lietuvių vaikus. Jie galvojo ne tik lietuvius greit suvokietinti, bet ir Lietuvos žydus laikė tinkamu elementu vokietinti.[41]

Tuo tikslu vokiškų mokyklų okupacijos metu Lietuvoje buvo pristeigta neproporcingai daug, nes, pvz., Šakių aps. lietuviškų mokyklų buvo 58, o vokiškų — 28. Vokiškoms mokykloms trūko mokinių, kaip kadaise carinio valdymo metu rusiškoms mokykloms, nes lietuviai mokiniai noriau ėjo į slaptas lietuviškas mokyklas ir vengė vokiškųjų. 1916 m. pradžioje, visoje Ober Osto teritorijoje be vokiečių laikomų 135 vokiškų mokyklų, veikė apie 1.000 lietuviškų ir apie 500 lenkiškų mokyklų, bet iki tų pat metų pabaigos teišliko tik 693 lietuviškos mokyklos.[42]

1916 m. pradžioje vokiečių okupuotoje Lietuvoje pradžios mokyklose mokėsi 64.758 mokiniai, 1917 m. gruodžio mėn. — 73.758 mokiniai. Mokyklų skaičius tautybių atžvilgiu žymiai kitėjo: lietuviškų mokyklų pradžioje buvo tik 30,1%, vėliau pakilo ligi 50,8%, gudų — 1,0% pakilo iki 6,5%, tačiau lenkų mokyklų — iš 44,5%, vėliau nusmuko ligi 22,8%.[43] Suvalkų-Vilniaus karinės valdžios apygardoje lietuviškų mokyklų pradžioje tebuvo tik 33,4%, o vėliau pakilo ligi 59%, o lenkų mokyklų skaičius iš 43,5% nukrito ligi 20,8%.

Jau buvo minėta, kad vokiečių okupacijos pradžioje spontaniškai buvo įsteigta daug pradžios mokyklų ir lietuviškų ir lenkiškų. Kadangi lenkai turėjo daugiau inteligentijos ir lėšų, nes juos finansiškai remdavo ne tik Lietuvos dvarininkai, bet ir Varšuvos lenkų organizacijos, tai jie ypač stengėsi steigti lenkiškų mokyklų net grynai lietuvių ar gudų gyvenamose vietovėse. Todėl lenkų mokyklų skaičiaus žymų sumažėjimą galima paaiškinti tuo, kad jas lietuvių ar gudų gyvenamose vietovėse nustojo lankyti lietuvių ir gudų vaikai. Dėl šios priežasties lenkiškų mokyklų skaičius žymiai sumažėjo, o lietuvių ir gudų pradžios mokyklų skaičius padidėjo.

Iš pateiktųjų duomenų galima matyti, koks agresyvus buvo lenkų veržimasis karo metu į kitų tautų gyvenamus etnografinius plotus, steigiant ten lenkiškas mokyklas ir per jas norint kitus lenkinti. Tačiau karo metu šios lenkų pastangos buvo sulaikytos ir dėl to daug lenkiškų mokyklų turėjo užsidaryti. Lietuvių ir gudų pastangas ir kovą dėl savo etnografinių žemių, lenkų dvarininkai bei šovinistiškoji lenkų dvasininkija laikė lenkų švietimo trukdymu.

Kadangi Lietuvos miestuose daugumas gyventojų buvo žydai ir lenkuojantieji, todėl ir vokiečių okupacijos metu lietuviškų mokyklų miestuose buvo mažiau ir mokinių skaičius nebuvo didelis. Kaune vokiečių okupacijos metu iš 100.000 gyventojų (drauge su rusų įgula), tepaliko tik 14.000 gyventojų. Pradžios mokyklose tada mokėsi tik 2.500 vaikų, o jų tarpe lietuvių tik 400-500 mokinių.[44] Vilniuje karo metu teveikė tik keturios lietuviškos mokyklos, kurias dėl vokiečių kalbos nedėstymo, karinė valdžia 1918 m. kuriam laikui buvo uždariusi. Bet miestuose į vaikų darželių steigimą bei jų priežiūrą vokiečių švietimo administracija nesikišo. Šioji spraga įgalino daug slaptų lietuviškų mokyklų laikyti darželinėmis mokyklomis.

Dėl vykdytos rusinimo politikos, Lietuvoje labai trūko lietuvių mokytojų, todėl vokiečiams Lietuvą okupavus, kai lietuviai pradėjo steigti savo mokyklas, joms mokytojų taip pat trūko. Užtat nieko nelaukiant, okupacijos pradžioje, 1915 m. rugsėjo 28 d. *Ryto* draugija Vilniuje įsteigė pedagoginius kursus, kurių pirmąją laidą tais pačiais metais baigė 20 asmenų.[45] Taip pat mokykloms labai trūko vadovėlių. Tam trūkumui pašalinti *Lietuvių mokslo draugija* Vilniuje buvo sudariusi komisiją mokykliniams vadovėliams rengti, nors vokiečių cenzūra ir trukdydavo lietuviškus vadovėlius spausdinti.[46]

Pirmuosius mokytojų kursus Lietuvoje pati okupacinė vokiečių valdžia įsteigė 1916 m. birželio 23 d. Kaune, kuriuose mokėsi 71

kursantas. Tie kursai tęsdavosi 4 mėnesius. Kursų dėstytojai buvo suvokietėję Mažosios Lietuvos lietuviai, kurie ypatingomis pastangomis rūpinosi įkvėpti kursantams vokiečių dvasią, iškeldami vokiečių mokslo ir literatūros aukštumą ir niekino lietuvių negausią raštiją. Kauno mokytojų kursuose iš 38 savaitinių valandų, vokiečių kalbai buvo paskirta 12 valandų. Dėl kursuose įvestos drausmės, dėl lietuvių niekinimo, lietuviai vengė stoti į šiuos kursus, nors jiems buvo grasinama bausme darbo batalionuose.

Nebūdami patenkinti kursų programa ir mokslu, 1916 m. liepos mėn. Kauno mokytojų kursų klausytojai parašė skundą karinės valdžios viršininkui Lietuvoje, skųsdamiesi, kad kursuose viskas dėstoma vokiškai, o lietuvių kalbai tepaskirta tik viena valanda per savaitę. Skundą pasirašė 47 klausytojai ir prašė skirti kursų dėstytojais mokančius lietuvių kalbą. Bet kursų vedėjas neatsižvelgė į skunde iškeltus nenormalumus ir tik pašiepė kursų lankytojus.[47] Kauno mokytojų kursai buvo nuolatiniai, nes po 4 mėnesių vieną kursantų laidą išleidus, tuoj pat pradėdavo mokyti kitą laidą.

Kiti trumpalaikiai mokytojų kursai buvo įsteigti 1916 m. liepos mėn. Marijampolėje, kur 4 valandas į dieną buvo mokoma vokiškai ir tik 2 valandas lietuviškai. Kursantai, paprastai, turėdavo prisiekti, kad bus ištikimi vokiečių valdžiai.[48]

Vasaros metu, mokyklų inspektoriai vokiečiai dar steigdavo trumpalaikius, tik kelias savaites trunkančius pasitobulinimo kursus, kuriuose dėstydavo daug vokiečių karių. Tokių vasaros kursų Lietuvoje per okupacijos metą buvo suruošta 128 ir juos lankė 1.200 mokytojų. Nepaisant visų mokytojų kursų trūkumų, mokytojai juos privalėjo lankyti, kad turėtų teisę ir toliau dirbti mokyklose.[49]

Kai Lietuvos kaimas, nieko nelaukdamas, pats suskato steigti pradžios mokyklas, tai lietuvių šviesuomenė miestuose, pradėjo steigti gimnazijų lygio mokyklas: 1915 m. spalio 18 d., po vieno mėnesio vokiečių valdymo, Vilniuje buvo įsteigta *Ryto* draugijos išlaikoma gimnazija, 1915 m. gruodžio mėn. įsteigta gimnazija Kaune, 1915 m. lapkričio mėn. — Šiauliuose, vėliau Panevėžyje, Ukmergėje, Utenoje ir kt.

Ligi vokiečių okupacijos Lietuvoje nebuvo nė vienos gimnazijos ir tik viena kita pradžios mokykla, kurioje visi mokslo dalykai būtų buvę dėstomi tik lietuvių kalba. Vieninteléje Marijampolės Žiburio mergaičių progimnazijoje, be lietuvių kalbos ir tikybos, dar ir kiti mokslo dalykai buvo dėstomi lietuviškai. Net karo metu, Rusijoje — Voroneže įsteigtose M. Yčo mergaičių ir berniukų vadinamosiose

lietuvių gimnazijose, be tikybos ir lietuvių kalbos, kuri buvo neprivaloma, visi kiti dalykai buvo dėstomi rusiškai.

Vokiečių okupuotoje Lietuvoje, pradėjus gimnazijas steigti, kuriose visi mokslo dalykai buvo dėstomi lietuviškai, pirmiesiems lietuviškų gimnazijų mokytojams teko skubiai parengti lietuvių kalba ir mokslo programas ir mokomų dalykų terminologiją, rūpintis mokyklų organizacija, vadovėliais ir t.t.

1918 metais, grįžus iš Rusijos mokytojams ir gausiam mokinių skaičiui, tų pat metų rudenį lietuviškos gimnazijos veikė šiose vietovėse: Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje (dvi), Biržuose, Rokiškyje, Ukmergėje, Utenoje, Šakiuose, Telšiuose, Kėdainiuose, Kupiškyje, Raseiniuose, Kybartuose, Prienuose, Naumiestyje, Linkuvoje, Rietave, Šeduvoje, Skuode, Jurbarke, Švenčionyse, Žasliuose, Vilkaviškyje ir Seinuose; iš viso 27 gimnazijos.

1915 m. įsteigtoji Šiaulių gimnazija ir tais pat metais įsteigtoji Marijampolės gimnazija vokiečių karinės valdžios įsakymu kuriam laikui buvo uždarytos, o jų direktoriai — kun. dr. J. Galdikas ir klierikas Dailidė buvo išvežti į koncentracijos stovyklą Vokietijoje, kur klierikas Dailidė ir mirė. Spėjama, kad šių gimnazijų uždarymo priežastis galėjo būti koks nors gimnazijų vadovybės nesutarimas ar pasipriešinimas karinės valdžios įsakymams.

1918 m. Lietuvos švietimo ministerija iš vokiečių perėmė 36 gimnazijas ir vidurines mokyklas su 304 mokytojais ir 6.081 mokiniu. 1920 m. šių mokyklų skaičius pakilo ligi 40, mokytojų ligi 437, o mokinių skaičius pašoko ligi 9.213.[50]

Čia betgi tenka pasakyti, kad dabar, okupuotoje Lietuvoje, 1965 m. išleistoje Lietuvos TSR istorijoje tvirtinama, jog gimnazijos ir progimnazijos Vilniuje, Šiauliuose, Rokiškyje, Kupiškyje, Biržuose ir Ukmergėje pradėjo veikti tik nuo 1919 m. pradžios. Atrodo, kad J. Žiugžda, to veikalo redaktorius, nori suklaidinti kitus, kad šios gimnazijos buvo atidarytos ir pradėjo veikti tik 1919 m. bolševikų okupacijos metu.[51]

Be vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų okupacijos metu Vilniuje buvo įsteigti buhalterijos, siuvimo, stalių, šaltkalvių, matininkų ir kitokių specialybių kursai.

Universitetinio lygio kursus Vilniuje buvo įsteigę lietuviai, žydai ir lenkai, bet gen. Ludendorffo paliepimu Ober Osto karinė valdžia visus juos uždarė. Nei lietuviams, nei lenkams, nei žydams neleido steigti nei universiteto nei jokių universitetinio lygio kursų, bet tik skatino steigti įvairias amatų mokyklas. O kai lietuviai panorėjo

Dotnuvoje įsteigti aukštąją žemės ūkio mokyklą, tai Ober Osto žemės ir kultūros skyriaus viršininkas dr. Ruemker atsakė, kad lietuviai dar nėra pribrendę aukštajai žemės ūkio mokyklai.[52] 1918 m. pabaigoje, *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovai — Yčas ir Smetona vėl kreipėsi į vokiečių karinę valdžią, kad gautų lėšų universitetui steigti ir išlaikyti, nes universitetas 1918 m. pabaigoje turėjo būti atidarytas, o taip pat ir atsteigta žemės ūkio mokykla Dotnuvoje. Bet ir karo pabaigoje vokiečių okupacinė valdžia šiam lietuvių sumanymui nepritarė ir lėšų tam reikalui neskyrė.[53]

6. *Spauda*

Vokiečių karinė valdžia Lietuvoje 1915 m. gruodžio 5 d. išleido pirmąjį spaudai tvarkyti įsakymą, pagal kurį laikraščiams leisti leidimą reikėjo gauti iš vyriausiojo Rytų fronto kariuomenės vado. 1916 m. keliais atvejais šis įsakymas buvo keičiamas arba papildomas ir veikė ligi 1918 m. spalio mėn. 15 d.

Pagal šį įsakymą ir vėliau pakeistas jo taisykles kiekvienas laikraščio numeris, prieš jį spausdinant, turėjo būti karinės ir politinės cenzūros aprobuotas. Rytų kariuomenės fronto vado štabe buvo spaudos skyrius, kurio viršininku 1915-1918 m. buvo dr. Fr. Bertkau. Šiam skyriui reikėjo siųsti penkis privalomus visų spaudinių egzempliorius.[54] Spaudos platinimą okupuotoje Lietuvoje tvarkė Vokietijos spaudos agentūros ir geležinkelių stotys. Leidinius su cenzūros leidimu galima buvo platinti ne tik okupuotoje Lietuvoje, bet ir išvežti į užsienį. Iš Vokietijos laikraščius buvo galima prenumeruoti, tačiau tik tuos, kurie okupuotame krašte buvo leisti platinti. Iš užsienio knygų, atviručių ir kitokios spausdintos medžiagos įvežimą taip pat kontroliavo okupacinės valdžios agentai.

Už nusižengimus spaudos taisyklėms vokiečių karo valdžia galėjo bausti 20.000 markių bauda ir 3 mėnesiais kalėjimo. O už bet kurį nelegalų spaudinį buvo nustatyta 3 metų kalėjimo bausmė ir 50.000 markių bauda arba viena šių baudų, o taip pat buvo numatyta teisė konfiskuoti spaustuvę, kuri nelegalų leidinį buvo išspausdinusi.

Vokiečių karinė valdžia ne tik tvarkė visus spaudos reikalus, bet ir pati rūpinosi spausdinti okupuoto krašto gyventojams reikalingų leidinų, pvz., įvairių sanitarinių taisyklių, žinių biuletenius, pradžioje antrašte *Baltische — Litauische Mitteilungen*, o nuo 1918 m. spalio mėn. — *Litauische Mitteilungen*. Lietuvoje karinė valdžia 1916 m. vasario 2 d. leido lenkams spausdinti *Dziennik Wileński*, žydams —

Letzte Nais, 1916 m. vasario 15 d. gudams — *Homan*. Gi lietuviams laikraštį leisti vokiečiai leidimo nedavė, bet patys nutarė leisti lietuviams skiriamą laikraštį — *Dabartį*. Buvo svarstymų dėl lietuviams skiriamo laikraščio kalbos. Kai kurie vokiečiai samprotavo, kad lietuvių kalba spausdinti nors ir provokišką laikraštį neįmanoma, nes esą lietuviai neturį vienos literatūrinės kalbos ir gyventojai, kalbantieji viena tarme, esą nesupranta kitų lietuvių tarmių kalbos. Vienok Mažosios Lietuvos dvarininko suvokietėjusio lietuvio dr. W. Steputato informacijų paveikta, vokiečių okupacinė karinė valdžia sutiko spausdinti lietuvių kalba vieną laikraštį visiems lietuviams.

Lietuviams skirtąjį laikraštį *Dabartį* pradėjo spausdinti Tilžėje 1915 m. rugpiūčio 28 d., paskui Kaune, vėliau kurį laiką — Balstogėje ir pagaliau — vėl Kaune. Po įvykusios revoliucijos Vokietijoje, 1918 m. pabaigoje *Dabartis* buvo pavadinta nauju vardu — *Naujoji Gadynė*. Iš pradžių *Dabartis* ėjo du kartus per savaitę, 1917 m. — tris kartus, o 1918 m. — net šešis kartus per savaitę. Vokiečių karinė valdžia turėjo didelių sunkumų *Dabartį* leisdama, nes vokiečių žurnalistų parašytus straipsnius Mažosios Lietuvos kareiviai lietuviai pirmiausia turėjo išversti į lietuvių kalbą, paskui jau kiti lietuviai juos stilizuodavo į literatūrinę kalbą ir vėl versdavo atgal į vokiečių kalbą ir tik tada medžiagą atiduodavo cenzūrai. Pirmuoju *Dabarties* redaktoriumi buvo dr. Steputat. *Dabartyje* dirbo B. Kodatis, vėliau Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, dr. D. Zaunius, vėliau Lietuvos diplomatas, J. Stikliorius ir kiti, bet ne kaip spaudos bendradarbiai, o tik kaip techniški darbininkai — vertėjai, nes vokiečiai jų straipsniais nepasitikėjo.

Karinės valdžios leidžiamosios *Dabarties* lietuviai gyventojai nemėgo, nors joje buvo labai daug rašoma apie buvusią rusų priespaudą ir apie vokiečių kariuomenės atliktus žygius Lietuvą išlaisvinant. *Dabartis* nuolat primindavo lietuviams reikalą būti dėkingiems vokiečių kariuomenei, vengė rašyti politikos klausimais ir jos informacija buvo vienašališka, dažnai perdedant vokiečių karinius laimėjimus frontuose. *Dabartis* buvo laikoma ne lietuvių laikraščiu, bet vokiečių, todėl kai 1917 m. atsirado pačių lietuvių leidžiamų ir redaguojamų laikraščių, *Dabartis* užėmė griežtesnę poziciją prieš Lietuvą, įrodinėdama, kad lietuviai neturi šviesuomenės, gyvena vargingai ir todėl Lietuva negalinti būti savarankiška valstybė. Ji skatino lietuvius mokytis vokiečių kalbos, apsišviesti ir prašyti Vokietijos globos.

1916 m. *Dabarties* tiražas buvo 18.000, bet metų pabaigoje nukrito ligi 13.000, o 1917 m. pavasarį, kai atsirado lietuvių leidžiamų laikraščių, jos tiražas sumažėjo ligi 11.000, bet ir tada vis dar likdavę daug neišparduotų egzempliorių, o nuolatinių prenumeratorių *Dabartis* teturėjo tik 8.000. Sąmoningi lietuviai *Dabartį* skaitydavo dėl įvairių priežasčių, nes joje skelbdavo įvairius valdžios paliepimus, parinkdavo nuotrupinių žinių iš Amerikos bei Rusijos lietuvių gyvenimo ir skelbdavo lietuvių belaisvių pavardes Vokietijoje.

Karinės valdžios spaudos skyriaus viršininkas dr. F. Bertkau savo išspausdintoje knygoje *Dabarties* nepasisekimą lietuvių tarpe aiškina įvairiomis priežastimis: esą visų pirma buvę sunkumų parinkti tinkamų tekstų, buvo griežta karinė ir politinė cenzūra bei pačių lietuvių nepalankumas. Cenzūra tada draudė rašyti ne tik apie politinius bei tautinius klausimus, bet ir apie lenkų varomą akciją Lietuvoje ir apie lietuvių bei kitų tautų kultūrinio gyvenimo įvykius. Pvz., cenzūra net neleido pranešti, kad M. Petrauskas parašė naują operetę, arba, kad vokiečių valdžia leido veikti Varšuvos universitetui, bijodama, kad tas nesužadintų lietuvių tautinių aspiracijų. Gudų leidžiamas laikraštis *Homan*, kurio tiražas tesiekė tik 3.000 egzempliorių, taip pat buvo griežtai cenzūruojamas ir per *Homaną* vokiečiai turėjo tikslo gudus patraukti savo pusėn.

Nepaisant nuolatinių prašymų patiems lietuviams leisti lietuvišką laikraštį, vokiečiai tik 1916 m. birželio mėn. leido kun. A. Jakštui-Dambrauskui leisti katalikišką ir nepolitinį mėnesinį žurnalą *Ateitį*, nors kun. Jakštas buvo prašęs leisti žurnalą *Draugija* su *Ateities* priedu.

Dėl revoliucinių įvykių Rusijoje ir susilpnėjusių rusų fronte karinių veiksmų, Vokietijos politinė padėtis nepagerėjo. Todėl vokiečiai pradėjo daugiau atsižvelgti į okupuotų kraštų gyventojų nuotaikas ir jų nepasitenkinimą dėl okupacinės valdžios brutalumų. 1917 m. rugsėjo 6 d. okupacinė valdžia jau davė leidimą Smetonai leisti *Lietuvos Aidą*, kurio oficialiuoju redaktoriumi visą laiką buvo pats Smetona. Bet faktinasis redaktorius buvo Klimas, o 1918 m. pabaigoje — Noreika. *Lietuvos Aidas* buvo *Lietuvos Tarybos* organas, ėjęs ligi 1918 m. gruodžio 31 d. Iš viso jo išėjo 214 numerių. Tačiau ir iš *Lietuvos Aido* vokiečių cenzūra be gailesčio braukė politinio turinio žinias ir net žinias, paimtas iš vokiečių spaudos apie lenkų sumanymą prisijungti Lietuvą.[55]

1918 m. vasario 19 d. vokiečiai *Lietuvos Aidą* konfiskavo dėl jame išspausdinto „Vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės akto" teksto

ir dėl Klimo — „Vasario 16 d. aktas" bei Šaulio „Dėl nepriklausomybės paskelbimo" straipsnių. O vėliau, liepos mėn. *Lietuvos Aidas* buvo sustabdytas visam mėnesiui už tai, kad redakcija nesutiko išspausdinti Vokietijos imperinės valdžios organo straipsnį, smerkiantį kunigaikščio Uracho išrinkimą Lietuvos karaliumi.

Vokiečių karinė cenzūra taip pat neleido išspausdinti JAV profesorių memorandumo dėl Lietuvos sienų, kuris buvo įteiktas prezidentui W. Wilsonui.[56] *Lietuvos Aidui,* kaip ir kitai lietuviškajai spaudai, leidimo sąlygos nebuvo lengvos, nes cenzūra iš jo braukė visiškai nekalto turinio sakinius, kaip, pvz., 1918 m. rugsėjo mėn. 6 d. iš straipsnio — „Svarbios sukaktuvės" (t.y. Vilniaus konferencijos paminėjimo) buvo išbrauktas toks sakinys: *Konferencija reiškia tautos valią savo likimui spręsti ir įkurti savo Lietuvos valstybę su etnografinėmis sienomis (ir tam tikrais korektyvais, su sostine Vilniuje).*[56]

Lietuvos Aidas ėjo tris kartus per savaitę 15.000 tiražu. Nors *Lietuvos Aidas* visada gan santūriai rašydavo prieš okupacinę valdžią, tačiau principiškai pasisakydavo, kad Lietuva nenori sugrįžti rusų valdžion, bet taip pat nenori patekti ir kitos valstybės valion.

1917 m. lapkričio 15 d. buvo pradėtas leisti St. Kairio redaguojamas savaitinis laikraštis *Darbo Balsas.* Pirmojo numerio įžanginiame straipsnyje *Darbo Balsas* paskelbė laisvos Lietuvos šūkį ir tolesniuose numeriuose vis aiškindavo socialdemokratų principinį nusistatymą Lietuvos nepriklausomybės reikalu, pabrėždamas, kad 1905 m. Vilniaus seimo reikalavimas Lietuvai autonomijos buvo tik tarpsnis, siekiant galutinio tikslo — Lietuvos nepriklausomybės. Savaitraštis turėjo 5.000 tiražo.

Dėl cenzūros ir *Darbo Balsas* negalėjo laisvai pasisakyti labai svarbiais Lietuvos politikos reikalais, pvz., dėl 1917 m. gruodžio 11 d. *Lietuvos Tarybos* rezoliucijos, nustatančios Lietuvos nepriklausomybės skelbimo sąlygas ir vėliau dėl Uracho išrinkimo Lietuvos karaliumi. Užtat savo atsiminimuose Kairys rašė, kad iš *Darbo Balso* pusę pačios geriausios medžiagos vokiečių cenzūra nubraukdavo.

Krikščionių demokratų leidžiamas savaitraštis *Tėvynės Sargas,* redaguojamas A. Stulginskio ir jo padėjėjo L. Giros, pirmąjį numerį išspausdino 1917 m. gruodžio 29 d. Jo tiražas buvo 7.000 egzempliorių. *Tėvynės Sargas* turėjo tas pačias bėdas su vokiečių cenzūra kaip ir kiti lietuvių laikraščiai. Cenzūra braukdavo kiekvieną sakinį, kuriame buvo nors menkiausia užuomina apie galimą Lietuvos

valstybės atsteigimą ir jos nepriklausomybę. Net ir nepriklausomos valstybės sąvokos aiškinimų cenzūra neleisdavo.[57]

Okupavę Lietuvą, be *Dabarties*, didesniuose miestuose patys vokiečiai savo reikalams tuoj pradėjo leisti vokiškus laikraščius: Kaune — *Kownaer Zeitung*, Vilniuje — *Wilnaer Zeitung*, o Suvalkų ir Gardino miestams — *Grodnaer Zeitung*. Šį paskutinįjį pradžioje leido tik vokiškai ir lenkiškai, o vėliau ir žydiškai.

Wilnaer Zeitung ieškojo populiarumo vietos gyventojuose ir spausdino daug vietos įvykių, žinių bei gyventojų papročių. Bet didesnio tiražo buvo pasiekęs *Zeitung der X Armee* — net 52.000. Šio laikraščio įdomiausias skyrius buvo *Zwischen Wilia und Düna* (Tarp Vilijos ir Dauguvos), nes šiame skyriuje buvo spausdinama Lietuvos miestų aprašymų, lietuvių įvairių papročių, Vilniaus bažnyčių istorijų, aprašymų apie Lietuvos pilis, taip pat straipsnių ir kitomis Lietuvos istorijos temomis.

Su Lietuva ir vokiečių okupacija dar sietinas vienas Berlyne vokiečių leistas žurnalas — *Das Neue Litauen*, pradėjęs eiti 1917 m. spalio 25 d. ir sustojęs 1918 m. spalio 22 d. Jis buvo gražiai leidžiamas ir ėjo tris kartus per mėnesį. *Das Neue Litauen* pirmajame numeryje išdėstė savo pagrindinį tikslą — supažindinti vokiečių visuomenę su Lietuvos ir lietuvių reikalais. Šitokiam žurnalo tikslui pritarė ir *Lietuvos Tarybos* organas *Lietuvos Aidas*. *Das Neue Litauen* 3-7 nr. buvo redaguoti pačių lietuvių, o kituose numeriuose, jau ne lietuvių redaguotuose, buvo vokiečių parašytų straipsnių, kuriuose buvo tvirtinama, kad Lietuva dėl ūkiškų ir kitų sumetimų negalėsianti savarankiškai egzistuoti ir todėl turinti konvencijų pagalba glaudžiai jungtis su Vokietija. Be to, šiame žurnale buvo išspausdinti vokiečių nacionalistų barono Fr. Roppo ir P. Schiemanno laiškai, siūlantieji Vokietijai sudaryti Pabaltijo valstybėms provizorines ministerijas, steigti vietos policiją, o prie tų ministerijų laikyti patarėjus vokiečius. Dėl to 1918 m. spalio 17 d. *Lietuvos Aidas, Lietuvos Valstybės Tarybos* vardu, protestavo prieš Roppo ir Schiemanno pasiimtas Lietuvos atstovavimo pareigas.[58]

Iš šios okupacijos meto spaudos apžvalgos aiškėja, kad Vokietijos spauda ir Vokietijos valdžios įtakoje esanti vokiečių spauda Lietuvoje, atsižvelgdama į Vokietijos turimus karo tikslus ir sumanymus, turėjo tuos tikslus propaguoti ir okupuotoje Lietuvoje. Pvz., 1916 m. rugpiūčio 19 d., Kauno miesto paėmimo metinių sukaktuvių proga, generolas H. Eichhorn, Dešimtosios armijos vadas, pareiškė, kad Kaunas amžinai bus valdomas vokiečių.

Nors ir trumpai, bet reikia paminėti, kad vokiečių okupacija palietė ir visas Lietuvoje veikusias draugijas. Lietuvą okupuojant, 1915 m. liepos 28 d. Vokietijos Rytų fronto karo vadas paskelbė įsakymą draugijų ir organizacijų reikalu, pagal kurį visos Lietuvoje veikusios politinės partijos, draugijos, susivienijimai ir kitokios organizacijos buvo uždarytos. Visoje okupuotoje teritorijoje buvo uždrausti bet kokie susirinkimai ir eisenos, išskyrus religinio pobūdžio viešus susirinkimus ir procesijas. Tačiau apskrities viršininkas galėjo duoti leidimą neviešiems susirinkimams. Bet jau 1916 m. vasario 12 d. tas įsakymas buvo pakeistas ir, pagal naująjį įsakymą, nepolitinės draugijos, gavę atitinkamą leidimą, jau galėjo veikti. Bet nelegalių draugijų veikla buvo persekiojama ir už slaptą veiklą buvo numatytos nemažos baudos — metai kalėjimo ir 10.000 markių piniginės baudos.[59]

7. *Nelegalioji lietuvių spauda*

Žiauri vokiečių okupacija, žandarų visuotinis savivaliavimas, vietos gyventojų medžiagiškas apiplėšinėjimas sukėlė lietuviuose didelę neapykantą ir vokiečių valdymui ir okupacijos valdininkams. Lietuviai netrukus vienur kitur pradėjo lipinti atsišaukimus prieš vokiečius ir raginti priešintis vokiečių patvarkymams.

Be tų atsišaukimų, vėliau labai paplito ranka rašyti arba šapirografu spausdinti nelegalūs laikraštėliai. Daugiausia prieš okupacijos valdžią nukreiptus laikraštėlius spausdindavo veikusių įvairių jaunimo ratelių nariai. Manoma, kad nelegalių laikraštėlių buvo spausdinama net keliasdešimt, pvz., *Irklas, Mūsų Darbas* ir kt. Kai kurie nelegalūs laikraštėliai net pareikšdavo savo nusistatymą Lietuvos ateities reikalu. Pvz., Kaune išspausdintas laikraštėlis *Aidas* rašė, kad „mūsų tėvynė turi būti laisva nepriklausoma". *Liuosas Kelias* vėliau pavadintas *Laisvės Kelias* buvo leidžiamas pažangaus jaunimo kuopelių šapirografu. Jo buvo išspausdinta keliasdešimt numerių. *Laisvės Kelias* rašė ne tik apie okupacinio gyvenimo sunkumus, bet jame buvo straipsnių ir užsienio politikos klausimais. Suvalkijoje buvo leidžiamas slaptas lakraštėlis *Žvalgas*.

Lietuvos socialdemokratai 1916 m. liepos 5 d. išspausdino pirmąjį nelegalų 8 puslapių laikraštį *Garsą,* kuriame rašė apie Lietuvos nepriklausomybę ir vokiečių troškimą svetimų žemių bei kitų gėrybių. 1917 m. Kupiškio apylinkėje vokiečiai suėmė 20 asmenų, įtariamų priklausius slaptoms jaunimo kuopelėms. Buvo suimti

mokytojai V. Jonuška ir J. Indriūnas, kurie drauge su Petkevičaite-Bite spausdino nelegalų laikraštėlį. Sedos aps. 1918 m. birželio mėn. suėmė 15 asmenų.

Nepriklausomos Lietuvos metu daug lietuvių slaptos spaudos pavyzdžių, spausdintų vokiečių okupacijos metu, pateko į įvairias bibliotekas, o taip pat tokių slaptų laikraštėlių redaktoriai yra išspausdinę apie jų leidimą savo atsiminimų, pvz., G. Petkevičaitė-Bitė, V. Jonuška, J. Indriūnas ir kiti.[60]

Žinias apie slaptą lietuvių spaudą, matyt, taip pat rinko okupacinė slaptoji policija ir jas siuntė centro įstaigoms, nes po Antrojo pasaulinio karo pasirodžiusiuose vokiečių istorikų veikaluose užtinkama ir daugiau slaptų laikraštėlių pavadinimų, pvz., — *Irklas, Laisvė, Laisva Lietuva, Kvailas Prūsas* (satyros laikraštukas) ir t.t.[61]

8. *Kitos vokiečių administruojamos sritys*

a. *Teismai*

Pagal Haagos 1907 m. spalio 18 d. valstybių sutartį — konvenciją — kiekviena okupacinė valdžia turėjo vadovautis to krašto įstatymais ir visas bylas, civilines ir kriminalines, kurios nėra karinio pobūdžio, privalėjo spręsti okupuoto krašto teismai. Kadangi Lietuvoje nepaliko rusų teisėjų ir Rusijos teismų, tai okupacinė vokiečių valdžia turėjo sudaryti savo teismus.

Nuo 1903 m., nors ne visoje Rusijoje, pradėjo veikti naujas baudžiamasis statutas, kuris buvo laikomas gan moderniu. 1915 m. spalio 6 d. vokiečių okupacinė valdžia paskelbė, kad rusų baudžiamasis statutas veikia Lietuvoje, o 1916 m. sausio 14 d. papildomai paskelbė, kad tas statutas veikia visoje okupuotoje Rytų fronto karo vado teritorijoje (padarius jame kai kurių pakeitimų ir papildymų). Pakeitimų vokiečiai padarė dėl bausmės rūšių, kadangi jie negalėjo vartoti tame statute numatytos trėmimų bausmės. Vokiečiai, taisydami ir papildydami Rusijos įstatymus, įteisino iš dalies ir vokiečių teisę, ypač įvesdami daug piniginių baudų.

Rusų civilinės teisės įstatymai paliko galioti, tačiau vokiečių okupacinė valdžia uždraudė mokėti skolas kariaujančių su Vokietija valstybių piliečiams ar korporacijoms. Taip pat skubotai — 1915 m. lapkričio mėn. 23 d. — vokiečiai uždraudė nuosavybės perleidimus, tariamai dėl spekuliacijos žeme. Taigi vokiečiai neatsižvelgė į Haagos konvencijos įpareigojimus ir keitė Lietuvoje veikusią rusų teisę.

1916 m. vasario 14 d. buvo nustatytos trys teismų inštancijos: aukščiausias teismas bei apygardų teismai tik vokiečiams, ir taikos teismai — okupuoto krašto gyventojams. Ligi 1916 m. gegužės mėn. aukščiausias teismas buvo Rytų fronto karo vado būstinėje, vėliau — sričių valdytojų įstaigose. Be šių teismų, veikė dar ir karo teismai, kurie teisė ne tik karius, bet ir civilius asmenis. Teismų sprendimus vokiečių teisėjai skelbė Vokietijos vardu, nors pagal Haagos konvenciją ir teismų sprendimai turėjo būti skelbiami buvusios aukščiausios valdžios vardu. Taikos teisėjų sprendimus galėjo skųsti tik Vokietijos piliečiai; kitiems, t.y. Lietuvos gyventojams, taikos teisėjų sprendimai buvo galutini.

Okupacinių teritorijų sričių viršininkai leido įsakymus su bausmių sankcijomis, pvz., jie galėjo bausti pinigine bauda ligi 6.000 markių, turto konfiskavimu bei kalėjimu ligi 6 mėnesių.

Mirties bausmę galėjo pakeisti, t.y. malonės teisę turėjo Rytų fronto karo vadas, o vokiečių piliečiams, už nusikaltimus okupuotame krašte — malonės teisę teturėjo tik Vokietijos imperatorius. Teismų protokolai ir sprendimai buvo surašomi vokiečių kalba, bet trumpa sprendimo santrauka buvo skelbiama lietuvių ar kokia kita kalba.

Pokarinė istorinė literatūra ir po karo išlikusiųjų liūdytojų pasakojimai rodo, kad kriminalinėse bylose okupacijos metu vokiečiai tardytojai yra vartoję vadinamąjį inkvizicinį tardymo būdą — grasindami, baugindami ar mušdami. Okupacijos metu mušimą praktikavo vokietis tardytojas, teisėjas, žandaras ir net mokytojas — žodžiu, kas turėjo jėgą, tas galėjo išlieti savo žiaurumą.

Kadangi kalėjimo bausmėmis galėjo bausti ne tik teismai, bet ir administracija, tai Lietuvos kalėjimai buvo perpildyti: Lukiškio kalėjime (Vilniuje) buvo 1.150 kalinių, Kaune — 700, Šiauliuose — 289, Ukmergėje — 226 ir t.t. Moterims buvo atskiras kalėjimas Panevėžyje, kur kalėjo apie 300 moterų.

Už valdžios įsakymų nepildymą, okupacijos metu Lietuvoje vokiečiai baudė ne tik atskirus asmenis, bet, nesuradus kaltininkų, bausdavo visą kaimą arba visą apylinkę: degindavo kaimus, gyventojus iškraustydavo, o vyrus paimdavo į darbo batalionus. Nors Vokietija buvo pasirašiusi Haagos konvenciją ir buvo įsipareigojusi nevartoti kolektyvinių baudų, bet Pirmojo pasaulinio karo metu ji nepaisė šių įsipareigojimų ir kolektyvines bausmes vartojo ne tik Lietuvoje, bet ir Belgijoje, Prancūzijoje ir kitur. Okupacinė valdžia

kolektyvinėmis baudomis suterorizuodavo gyventojus, kurie, baimės apimti, klusniau vykdydavo valdžios įsakymus.[62]

Kita vertus, iš kolektyvinių baudų karinės valdžios iždas surinkdavo žymias pinigų sumas. Pvz., Kybartų gmina (valsčius) buvo nubausta 3.600 markių suma vien dėl to, kad kaimyninėje gminoje buvo sudegintas klojimas. Gliaudelių kaimas ir palivarkas Biržų aps. buvo nubausti 2.500 markių ir, be to, jiems buvo paskelbtas karinės valdžios viršininko kunigaikščio Isenburg-Birsteino įsakymas dėl šio kaimo iškraustymo į kitą vietą, priverčiamiems darbams. Vokiečių karinė valdžia turėjo specialų baudžiamąjį būrį, kuris neklusniuosius kaimus malšindavo, kartais sudegindavo trobesius ir ištremdavo kaimo gyventojus kitur.[63]

Kiek okupacijos metu Lietuvoje buvo įvykdyta mirties bausmių yra sunku nustatyti, nes vokiečių administracija naikindavo pėdsakus apie mirties bausmių įvykdymą. Bet Mažeikių muziejaus vedėjo surinktomis žiniomis ir St. Ličkūno skaičiavimu, vien tik Mažeikių apylinkėse per visą okupaciją buvo įvykdyta apie 60 mirties bausmių. Kitose apskrityse, ypač arčiau fronto, mirties bausmes dar dažniau taikydavo. Visoje Lietuvoje okupacijos metu buvo 34 apskritys, tai, imant tik 50% St. Ličkūno suskaičiuotų įvykdytų mirties bausmių, susidaro apie 1.000 asmenų, nubaustų mirtimi.[64]

b. Sveikatos reikalai

Rusijos administracija mažai tekreipdavo dėmesio į Lietuvos miestų, miestelių ir kitų gyvenamųjų vietovių sanitarinius reikalus, nesirūpino valgyklų, maisto parduotuvių, gėrimų gamybos bei viešųjų vietų švara. Vokiečių okupacinė valdžia tuoj pat susirūpino gyventojų sveikatos ir higienos reikalais Lietuvoje ne tiek dėl pačių gyventojų gerovės, kiek dėl baimės, kad galinčios prasidėti epideminės ligos, kaip šiltinė, dizenterija ir kt., nepaplistų ir vokiečių kariuomenėje. Buvo įsakyta apie pasirodžiusias apkrečiamąsias ligas tuojau pranešinėti apskrities viršininkui. Vokiečiai išleido taisykles kaip saugotis apkrečiamųjų ligų ir kaip elgtis susirgus jomis. Kovoti su apkrečiamomis ligomis apskrityse buvo sudarytos sveikatos komisijos, įtraukiant į jas ir vietos gyventojų atstovus, kad jos būtų autoritetingesnės žmonių tarpe. Tuo reikalu 1917 m. kovo 29 d. ir Žemaičių vyskupas P. Karevičius kreipėsi į vyskupijos dvasininkus, kviesdamas juos pranešinėti apskrities viršininkams apie apkrečiamųjų ligų pasirodymą.

Okupacijos metu buvo nepaprastai didelis gydytojų ir medicinos personalo trūkumas, nes daug jaunesnio amžiaus gydytojų iš Lietuvos buvo mobilizuoti į rusų kariuomenę, o kiti dėl karo pasitraukė į Rusiją. Visame Lietuvos plote karo metu buvo tik apie 100 gydytojų. Todėl mūsų rašytoja ir visuomenės veikėja G. Petkevičaitė-Bitė, matydama koks yra didelis medicinos personalo trūkumas ir kaip sunku kaimo žmogui be medicinos pagalbos, išlaikė felčerės egzaminus, norėdama bent kiek pagelbėti vargstantiems kaimo žmonėms.[65] Tačiau, nežiūrint okupacinės valdžios pavartotų preventyvinių priemonių apsisaugoti nuo apkrečiamųjų ligų, dėl sunkių gyvenimo sąlygų karo metu miestuose būdavo daug įvairių susirgimų ir didelis mirtingumas. Vien Vilniuje 1917 m. liepos mėn. dėmėtąja šiltine sirgo 456 asmens, o mirė — 45.[66]

c. *Paštas*

Vokiečiams okupavus Lietuvą, paštas neveikė. Rusijos pašto valdininkai, palikę paštų įstaigas, pasitraukė į Rusiją. Tik nuo 1916 m. sausio mėn. 15 d. Lietuvos gyventojams buvo leista naudotis vokišku paštu, bet laiškus rašyti buvo galima tik vokiečių kalba. Taip pat tik vokiečių kalba laiškus buvo galima rašyti į Vokietiją bei Austriją ir Vengriją. 1916 m. gegužės mėn. okupacinė valdžia leido rašyti laiškus ir į Ameriką, bet tik 1917 m. leido Lietuvoje susirašinėti lietuviškai.[67] Laiškų cenzūra buvo Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose, o Vokietijon rašomus laiškus cenzūruodavo Karaliaučiuje.

Susirašinėti su JAV gyvenančiais giminėmis buvo parengtas specialus tekstas: rašąs turėjo užpildyti tekstą žandaro ar vokiečio valdininko akivaizdoje. Vokietijai buvo reikalingi Amerikos doleriai, todėl šiuo tikslu ir buvo leista susirašinėti su giminėmis ir pagal spausdintą tekstą parašyti, kad reikia piniginės pašalpos ir kita ko. Jokių siuntinių iš Lietuvos ir į Lietuvą siųsti visą karo metą iš viso neleido, išskyrus maisto siuntinius, išvežtiesiems į darbo stovyklas Vokietijoje. Jiems galima buvo siųsti per mėnesį 5 kg svorio siuntinį. Pašto tarifas buvo nevienodas — vokiečiai mokėjo pusę kainos už siuntinius ir laiškus ir 1/3 kainos už telegramas.[68]

d. *Susisiekimas*

Visi civiliai gyventojai, vyresni kaip 10 metų amžiaus, be paso ar asmens pažymėjimo, galėjo vaikščioti ar važinėti tik savo seniūnijoje. Su asmens liudijimu ar pasu galėjo keliauti pėsti ar arkliais važiuoti

savo apskrities ribose, bet tolimesnei, nors ir vienkartinei kelionei, jau reikėjo apskrities viršininko leidimo. Pasitaikydavo ir tokių dalykų, kad viena parapijos dalis buvo vienos aps. ribose, kita dalis — kitos, tai ir tokiais atvejais gyventojai turėjo gauti leidimus keliauti į savo parapijos bažnyčią ar. pan. O už visokius leidimus reikėjo mokėti nustatytus mokesčius. Lankyti bažnyčias leidimai buvo duodami tik 3 mėnesiams.

Asmuo, nuvykęs su leidimu į kitą vietą, ne vėliau, kaip po 6 valandų turėjo registruotis policijos įstaigoje. Kaimų vietovėse vaikščioti buvo draudžiama nakties metu: vasarą nuo 10 valandos vakaro ligi 4 valandos ryto, o žiemą — nuo 9 valandos vakaro ligi 5 valandos ryto.

Geležinkelių važiuoti leidimus duodavo taip pat apskrities viršininkai. Tačiau ir leidimą gavę, Lietuvos gyventojai negalėjo važinėti greitaisiais traukiniais, kareivių atostoginiais traukiniais arba vagonuose su minkštomis sėdynėmis, nors su apskrities viršininko ar policijos specialiu leidimu gyventojai galėdavo važinėti ir tokiais traukiniais.

Nuo 1917 m. sausio 1 d. buvo leista visiems Lietuvos gyventojams, be ypatingų leidimų, važinėti visokiais traukiniais, jei asmuo turėjo gydytojo pažymėjimą, jog jis neturi ant savo kūno parazitų. Bet nuo 1918 m. liepos 11 d. buvo panaikintos visos susisiekimo suvaržymo taisyklės ir nuo tos datos visi Lietuvos gyventojai be jokių leidimų ir pažymėjimų galėjo važinėti traukiniais karinės valdžios okupacinės srities ribose.

NUORODOS

1 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918,* 1935 m. 25 psl. ir *Das Land Ober Ost,* 1917 m. 431 psl.
2 E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918,* 1919 m. 149 psl.
3 *Das Land Ober Ost,* 1917 m. 88 psl.
4 *Das Land Ober Ost,* 1917 m.
5 *Lietuvos Aidas,* 1918 m. 73 nr.
6 J. Jurginis, Socialiniai politiniai santykiai Lietuvoje 1918 m. — *40 metų,* 1958 m. 64 psl.
7 P. Mažylis, Iš Pakuršės pergyvenimų 1919 m. — *Karo Archyvas,* 1935 m. VI t.
8 M. Urbšienė, *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje,* 1939 m. 56 psl. ir *Vilniaus Aidas,* kalendorius 1916 metams, 1915 m. 37 psl.
9 H. J. von Brockhusen, *Der Weltkrieg und ein schlichtes Menschenleben,* 1928 m. 141 psl.
10 *Das Land Ober Ost,* 1917 m. 247 psl.
11 P. Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai,* 1921 m. 51 psl.
12 E. Ludendorff, Iš mano atsiminimų 1914-1918 (vertimas) — *Karo Archyvas,* 1926 m. III t. 150 psl.
13 J. Ochmański, Polityka niemiec wobec Litwy podczas I wojny światowej — *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Historia,* 8, 1968 m. 67 nr. 179 psl.
13a *Lietuvių Enciklopedija,* XV t., 180 psl.
14 M. Urbšienė, *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje,* 1939 m. 50 psl.
15 E. Ludendorff, Iš mano atsiminimų 1914-1918 (vertimas) — *Karo Archyvas,* 1926 m. III t. 149 psl. ir *Verwaltungsbericht 1916 VII — 1916 IX,* 182-183 psl.
16 M. Urbšienė, Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje — *Karo Archyvas,* 1939 m. XI t. 57 psl.
17 *Litwa za rządów ks. Isenburga,* 1919 m. 19 psl. ir S. Kairys. *Tau, Lietuva,* 1964 m. 240 psl.
18 A. Rimka, Pinigai ir kreditas 1918-1928 — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 258-259 psl.
19 M. Urbšienė, Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje — *Karo Archyvas,* 1939 m. XI t. 58-59 psl.
20 *Litwa za rządów ks. Isenburga,* 1919 m. 39 psl. ir kun. A. Steponaitis, *Atsiminimai 1914-1919,* 1940 m. 72-74 psl.

21 M. Urbšienė, Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje — *Karo Archyvas*, 1939 m. XI t. 49-50 psl.
22 E. Ludendorff, *Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Taetigkeit 1916-1918*, 1922 m. 125-126 psl.
23 S. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 243-244 psl. ir *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 568-570 psl.
24 L. Gira, Vilniaus gyvenimas po vokiečiais — *Mūsų Senovė*, 1921 m. I t. antroji knyga 36 psl. ir P. Ruseckas, *Didžiojo karo metu*, 1939 m. 132 psl.
25 *Das Land Ober Ost*, 1917 m. 150 psl..
26 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 126 psl.
27 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte der Ud SSR und volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 248 psl.
28 W. Storost (V. Vydūnas), *Sieben hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen*, 1932 m. 356 psl.
29 A. Steponaitis, *Tėvynėje ir pasaulyje*, 1962 m. 104 psl.
30 H. Haase, *Reichstagsreden gegen deutsche Kriegspolitik*, 1919 m. 178 psl.
31 E. David, *Das Kriegstagebuch des Reichstagsabgeordneten 1914-1918*, 1966 m. 223 psl.
32 H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und die Schule im Verwaltungsbereich Litauen waehrend des Weltkrieges*, 1936 m. 13 psl.
33 H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und die Schule im Verwaltungsbereich Litauen waehrend des Weltkrieges*, 1936 m. 18 psl.
34 *Litwa za rządów ks. Isenburga*, 1919 m. 114 psl. ir H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und die Schule im Verwaltungsbereich Litauen waehrend des Weltkrieges*, 1936 m. 106 psl., žr. 5 § — Aufgabe und Zweck der Schule.
35 M. Urbšienė, Lietuvos mokykla didžiojo karo metu — *Židinys*, 1937 m. 25 t. 12 psl.
36 A. Endzinas, Lietuvos darbo žmonių pastangos šviestis kaizerinės okupacijos priespaudoje 1915-1917 m. — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Pedagogika ir Psichologija*, 1962 m. 131 psl.
37 E. Ludendorff, Iš mano atsiminimų 1914-1918 (vertimas) — *Karo Archyvas*, 1926 m. III t. 153 psl.
38 J. Basanavičius, *Iš lietuvių gyvenimo 1915-1917 m. po vokiečių jungu*, 1919 m. 12 psl.
39 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte Ud SSR und volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 249 psl.
40 W. Storost (V. Vydūnas), *Sieben hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen*, 1932 m. 359 psl.
41 K. Jokantas, Suvalkų Kalvarijoje vokiečių okupacijos metu — *Karo Archyvas*, 1937 m. VII t. 167 psl.
42 A. Endzinas, Lietuvos darbo žmonių pastangos šviestis kaizerinės okupacijos priespaudoje 1915-1917 m. — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Pedagogika ir Psichologija*, 1962 m. 134-136 psl.
43 H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und die Schule im Verwaltungsbereich Litauen waehrend des Weltkrieges*, 1936 m. 64 psl.
44 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 558 psl.
45 M. Urbšienė, Lietuvos mokykla didžiojo karo metu — *Židinys*, 1937 m. 25 t. 25 psl.

46 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 93 psl.
47 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 654-655 psl.
48 J. Basanavičius, *Iš lietuvių gyvenimo po vokiečių jungu 1915-1917*, 1919 m. 12 psl.
49 H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und die Schule im Verwaltungsbereich Litauen waehrend des Weltkrieges*, 1936 m. 73 psl. ir M. Urbšienė, Lietuvos mokykla didžiojo karo metu — *Židinys*, 1937 m. 25 t. 28 psl.
50 A. Kasakaitis, Vidurinis ir aukštesnysis mokslas Lietuvoje — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 330 psl.
51 *Lietuvos TSR istorija* (red. J. Žiugžda), 1965 m. III t. 70-71 psl.
52 A. Endzinas, Lietuvos darbo žmonių pastangos šviestis kaizerinės okupacijos priespaudoje 1915-1917 m. — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Pedagogika ir Psichologija*, 1962 m. 138-139 psl.
53 *Keleivis*, 1918 m. lapkričio mėn. 13 d.
54 Fr. Bertkau, *Das amtliche Zeitungswesen im Verwaltungsgebiet Ober Ost*, 1928 m.
55 M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1936 m. 186-187 psl.
56 M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1936 m. VII t. 187 psl.
57 M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1937 m. VIII t. 89 psl.
58 M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1936 m. VII t. 192-194 psl.
59 *Litwa za rządów ks. Isenburga*, 1919 m. 128-130 psl.
60 G. Raudelionienė, Rankraštiniai laikraštėliai prieš vokiečių režimą Lietuvoje 1915-1918 metais — *Bibliotekininkystės klausimai*, 1968 m. VII t. 125-132 psl. ir G. Petkevičaitė, *Karo meto dienoraštis*, 1966 m. 580-584 psl.
61 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte der Ud SSR und der volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 249 psl.
62 St. Glaser, *Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915-1917*, 1929 m., P. Ruseckas, *Lietuva Didžiajame kare*, 1939 m. 46 psl. ir P. Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai*, 1921 m. 118 psl.
63 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 568 psl.
64 St. Ličkūnas, 1915-1918 m. vokiečių okupacijos karo teismas Mažeikiuose — *Karo Archyvas*, 1936 m. VII t. 220 psl.
65 G. Petkevičaitė, *Karo meto dienoraštis*, 1966 m. 671-676 psl.
66 M. Urbšienė, Sveikatos priežiūra vokiečių okupuotoje Lietuvoje — *Karo Archyvas*, 1939 m. XII t. 93 psl.
67 *Das Land Ober Ost*, 1917 m. 161 psl.
68 M. Urbšienė, Susisiekimas, paštas ir pasai Lietuvoje didžiojo karo metu — *Karo Archyvas*, 1939 m. XII t. 80-81 psl.

IV

Vokietijos aneksiniai ir kolonizaciniai planai

1. Aneksijos planai Rytuose

Aneksija tiesiogine prasme yra tam tikros teritorijos atplėšimas iš priešo valstybės ir jos įjungimas į savąją valstybę, arba iš karo metu laimėtos teritorijos sudarymas buferinės valstybės, jau priklausomos nuo nukariautojo. Žymus vokiečių teisininkas O. Gierke 1914 m. savo raštuose skelbė, kad kol karai egzistuoja, tol vyksta ir teritorijų aneksavimas. Vienok karas gali būti kariaujamas ne vien dėl teritorijų įsigijimo, bet dėl ūkinių ar politinių tikslų, norint politiškai ar ūkiškai vyrauti tam tikroje erdvėje.

Pirmąjį pasaulinį karą sukėlusios valstybės, nuslėpdamos karo tikslus, nedeklaravo aneksinių pasikėsinimų. Vienos valstybės (Vokietija) skelbėsi kariaujančios su reakcinga Rusija, gindamos savo valstybės gyventojų laisvę. Kitos — Sąjungininkai — skelbėsi giną mažąsias valstybes ir tautas nuo didžiųjų valstybių pasikėsinimų.

Sąjungininkai karo propagandai vartojo mažųjų tautų išlaisvinimo šūkius. 1916 m. Anglija ir Prancūzija pripažino Čekų tautos komitetą lyg ir laikinąja čekų vyriausybe. 1917 m. lapkričio mėn. Anglijos užsienio reikalų ministras A. Balfour savo deklaracija pažadėjo žydams Anglijos paramą, jų valstybę organizuojant. Ypač JAV prezidento Wilsono paskelbtieji tautų apsisprendimo principai

skatino ir kitas Europos tautas organizuoti savo nepriklausomas valstybes — Suomiją, Lenkiją, Čekoslovakiją, Lietuvą, Estiją, Latviją, Albaniją, Gruziją, Ukrainą ir kt.[1]

Vokietijos kancleris Th. Bethmann Hollweg galvojo, kad karo pradžioje netikslinga ir net kenksminga diskutuoti karo tikslus, ne vien užsienio, bet ir vidaus politikos sumetimais. 1914 m. rugpiūčio 4 d. Vokietijos reichstage socialdemokratų frakcijos pirmininkas Haase pareiškė, kad Vokietija pradėjusi karą ne aneksijos tikslais, kad ji kariaujanti apsigynimo karą ir tokiu atveju socialdemokratai gali balsuoti už kreditų skyrimą karui.[2] Todėl Vokietijos socialdemokratų partija, pasisakydama dėl karo tikslų, 1914 m. pritarė karui prieš rusų despotizmą tikslu išlaisvinti pavergtas Rusijos tautas, ypač Lenkiją ir Suomiją, sudarant sąlygas joms laisvai kultūriškai plėtotis. Taip pat daugumas Vokietijos socialdemokratų pritarė Rusijos pakraščių tautų norui atsiskirti nuo Rusijos bei įsijungti Vokietijos įtakos sferon arba palikti tik federacijoje su Rusija.[3]

Tačiau jau nuo pat Pirmojo pasaulinio karo pradžios, kai kurie Vokietijos politikai ir įvairūs politiniai susivienijimai pradėjo rengti aneksijos planus. Katalikų centro partijos politikas M. Erzberger jau 1914 m. rugsėjo mėn. pradžioje, atstovaudamas plieno magnato Thysseno koncernui, įteikdamas kancleriui Bethmann Hollwegui memorandumą, reikalavo prijungti Vokietijai Belgiją, Prancūzijos kelis departamentus, kelias jų tvirtoves, o Rytuose — ne tik Baltijos provincijas, bet net Odesos, Krymo, Kaukazo sritis ir t.t.[4] Žodžiu, Vokietijoje buvo sugestijų sudraskyti Rytų kolosą — Rusiją ir taip pat pašalinti Anglijos vyravimą pasaulinėje politikoje.

Apie vadinamosios Kongresinės Lenkijos paveržimą iš Rusijos kadaise galvojo ir kancleris O. Bismarck, tuo tikslu panaudojant preventyvinį karą prieš Rusiją. Bet Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, kaizeris Vilhelmas II priėmė lenkų grafą Hutten-Czapskį, kuriam jis pažadėjo, karą laimėjus prieš Rusiją, atsteigti nepriklausomą Lenkiją. Grafas Hutten-Czapski, karui prasidėjus, buvo pulkininkas ir dirbo vokiečių generaliniame štabe ekspertu lenkų ir ukrainiečių klausimais. Jis sugestijonavo kaizeriui atiduoti Vilnių Lenkijai, o Suvalkus su Kaunu įjungti į Prūsiją.[5]

Taip pat ir vokiečių tautinių liberalų partijos daugumas — G. Stresemann, E. Bassermann ir kiti buvo už Pabaltijo įjungimą į Vokietijos reichą. Katalikų centro partija irgi strateginiais bei kolonizaciniais sumetimais pageidavo Vokietijai naujų teritorijų. Tik nežymus šios partijos atstovų skaičius buvo prieš aneksijas. Net ir

socialdemokratų tarpe buvo aneksinio nusistatymo asmenų, kaip A. Parvus, G. Noske ir A. Winnig, kuris 1918 m. buvo Vokietijos įgaliotas atstovas Pabaltijyje, o vėliau nacių veikėjas.

Karo pradžioje Vokietijoje kitas svarstomas planas buvo didelės Lenkijos valstybės įsteigimas, kad ji visiškai atskirtų Vokietiją nuo Rusijos ir, būdama didelė stipri valstybė, būtų atsvara prieš Rusiją. Todėl buvusis Vokietijos konsulas Varšuvoje Rechenberg, lenkų klausimo ekspertas, siūlė steigsimai didelei Lenkijai atiduoti Lietuvą ir Kuršą ligi Rygos įlankos, kad tuo būdu Lenkija gautų išėjimą į jūrą. Savo ruožtu Vokietija norėjo iš Kongresinės Lenkijos teritorijos aneksuoti nemažą pasienio juostą, iškeldinti iš ten vietos gyventojus lenkus ir pasiimti tik tuščią teritoriją.

Karo pradžioje kancleris Bethmann Hollweg prašė ne vien pramonininkų pareikšti jam savo nuomonę dėl Vokietijos rytų sienos, bet pirmą kartą jis pats, nuvykęs į Rytų kariuomenės štabą, paprašė ir feldmaršalo Hindenburgo išdėstyti jam savo nuomonę. Todėl jau 1914 m. gruodžio 11 d. Hindenburg pasiuntė kancleriui žemėlapį su išbrėžtomis būsimomis Vokietijos rytų sienomis. Tuo metu kancleris Bethmann Hollweg dar galvojo apie separatinę taiką su Rusija ir norėjo tenkintis tik nedidelėmis sienų pataisomis.[6]

Ilgainiui Vokietijos karo vadovybė ir civilinė valdžia svaigo laimėtomis kautynėmis, nors karas dar nebuvo baigtas. Vokietija pradėjo vadovautis Bismarcko paskelbtąja „išmintimi", kad vokiečių tauta bijo tik Dievo, bet nieko kito pasaulyje. („Wir Deutsche fuerchten Gott, aber sonst nicht in der Welt"). Todėl vokiečiai, neturėdami jokios baimės, savo įvairių ūkinių organizacijų įteiktuose memorandumuose, kurių net cenzūra neleido viešai spausdinti, reikalavo naujų teritorijų, nesiremdami nei tautiniu nei kalbiniu pagrindu, bet tik kariniais ir strateginiais sumetimais.[7]

Net Vokietijos profesorių, Mokslo akademijos narių, diplomatų bei žymiųjų Vokietijos intelektualų memorandumuose, kurie buvo platinami tik patikimiems asmenims, buvo skatinama ne tik nugalėti Vokietijos priešus, bet juos sunaikinti ūkiškai ir politiškai, atimant iš jų kolonijas ir uždedant jiems dideles kontribucijas.

Po vieno tokio intelektualų įteiktojo vyriausybei memorandumo dėl Vokietijos karo tikslų, 1916 m., šio memorandumo įtakoje, susidarė vadinamasis Nepriklausomas komitetas vokiečių taikai sudaryti. Jo pirmininkas buvo Berlyno universiteto profesorius ir Prūsijos Mokslo akademijos narys D. Schaefer, priklausęs pangermanistų sąjungai. Nepriklausomas komitetas į savo rankas perėmė

visus propagandos reikalus ir jis turėjo nemažos įtakos oficialiajai Vokietijos karo politikai.[8] Šiame komitete dalyvavo daug įžymių asmenų: teisininkas O. Gierke, teologas R. Seeberg, istorikas Ed. Meyer ir kt. Komiteto šaukiamuose susirinkimuose dalyvaudavo daug mokslo, pramonės ir prekybos atstovų. Viename savo posėdžių Nepriklausomas komitetas vokiečių taikai sudaryti priėmė tokią rezoliuciją: Kuršas, Lietuva, Suvalkų gubernija, okupuotosios Vilniaus ir Minsko bei Gardino gubernijos nejungtinos su Lenkija, bet, kaip ypatingos valdymo sritys, turi būti įjungtos į reichą.[9] Jie taip pat pasisakė už Belgijos ir Lenkijos politinę ir karinę globą bei karo išlaidų perkėlimą priešams. Aneksijų reikalu principinį nusistatymą Nepriklausomojo komiteto vardu pareiškė G. Stresemann, kad karas baigtas be teritorinių laimėjimų laikomas pralaimėtu karu. Ten pat Stresemann pasisakė prieš Lietuvos nepriklausomybę.[10]

Šis komitetas ir jo įtakingieji nariai savo idėjoms skleisti turėjo daug palankių laikraščių ir patikėtinių generaliniame štabe bei fronto daliniuose, kuriuose štabų švietimo komitetai skleidė aukščiau minėtojo komiteto propagandinę literatūrą kariams šviesti. Taip pat generaliniame štabe dirbo užsienio ministerijos atstovas — tarėjas vyr. lt. R. Nadolny, kuris, būdamas žinių skyriaus viršininku, vadovavo akcijai sukelti revoliuciją Rusijoje. Nadolny, vėliau, dažnais atvejais dalyvaudavo derybose ir su *Lietuvos Tarybos* atstovais.

Paskutiniojo kaizerinės Vokietijos kanclerio princo Makso Badeniečio liudijimu, Vokietija tikėjosi laimėti daug teritorijų subversyvinės veiklos pagalba, keldama Rusijos pavergtųjų tautų problemas — lenkų, lietuvių, suomių, ukrainiečių, latvių bei kitų. Ji, prisimesdama pavergtųjų tautų laisvintoja, norėjo paimti savo visiškon įtakon Rusijos teritorijas Rytuose ligi pačių rusų etnografinių sienų.[11]

Todėl po Vokietijos pirmųjų karo laimėjimų aneksistai politikai planavo Rytuose iš Rusijos išreikalauti Lietuvos, Latvijos bei Estijos teritorijas, kaip karo kontribuciją, nes iš šių teritorijų Vokietijos pramonė gautų darbininkų ir reikalingos teritorijos vokiečių kolonizacijai.[12] Taigi, Vokietija, norėdama aneksuoti iš Rusijos teritorijų, drauge su Rusijos pavergtomis tautomis, visiškai neturėjo tikslo toms tautoms duoti laisvę ir politinį nepriklausomumą, nes aneksija buvo tiktai grynas kėsinimasis į tų tautų materialines gėrybes: žemę, miškus, pagaliau ir į jų darbą, o taip pat ir dvasinius

tų tautų turtus, nes drauge buvo svarstomi įmantriausi būdai tų kraštų gyventojus kuo skubiausiai germanizuoti.

Žinoma, buvo ir įspėjančių balsų, kaip žymaus istoriko W. Goetz, kuris patarė nesižavėti Bismarcko jėgos politika. Goetz taip pat smerkė pastangas Lietuvą aneksuoti, kadangi aneksavimas būtų prieš lietuvių tautos valią.[13] Į Vokietijos valdžios aneksinę politiką atsiliepė vienas nepriklausomųjų socialdemokratų partijos vadų Haase pareikšdamas, kad socialdemokratai sutinka suteikti Lenkijai nepriklausomybę ir, kad pati Lenkija turinti pasirinkti valstybės valdymosi formą. Haase taip pat tvirtino, kad prieš Pirmąjį pasaulinį karą nei lietuviai, nei latviai nėra pareiškę jokio noro įsijungti į Vokietijos valstybę.[14] Kitas žymus socialdemokratas Ledebour 1916 m., kalbėdamas dėl Vokietijos karo tikslų Rytuose, tvirtino, jog Latvijos ir Lietuvos gyventojai nenori būti Vokietijos pajungti ir pasisakė prieš šių tautų teritorijų aneksavimą bei kolonizavimą.[15] Iš viso, nepriklausomieji Vokietijos socialdemokratai ne tik pritarė tautų apsisprendimo principui kitose valstybėse, bet jie siūlė tokį pat principą pripažinti ir Vokietijoje gyvenančioms tautoms. Jie buvo prieš nukariautų teritorijų aneksiją.

Pats Vokietijos kancleris Bethmann Hollweg aneksijų reikalu ilgai tylėjo, atsilaikydamas prieš aneksinių partijų, profesinių organizacijų ir profesorių reikalavimus įvairiuose memorandumuose bei prieš jų spaudimą. Atrodo, kad Vokietija tada dar neturėjo aiškaus nusistatymo kaip ji pasielgs su nukariautomis teritorijomis. Tik 1915 m. rugpiūčio 19 d. Bethmann Hollweg pirmą kartą viešai reichstage pareiškė Vokietijos nusistatymą dėl karo tikslų, sakydamas, kad Vokietija norinti išlaisvinti pavergtas tautas iš maskolių jungo. Tų pačių metų gruodžio mėn. kancleris patvirtino, kad Vokietija neketina sugrąžinti išlaisvintų tautų — lenkų, lietuvių, latvių (baltų) reakcinei Rusijos valdžiai.

Po 1915 m. vokiečių laimėjimų karo frontuose, feldmaršalas Hindenburg labai savarankiškai tvarkė karo ir politikos reikalus Rytų fronto teritorijoje, nepriklausomai nuo Vyriausiosios kariuomenės vadovybės. Jo vadovaujamoji kariuomenė Rytuose įspūdingai sutriuškino rusų karinę galią ir Hindenburg liko pergalės herojus. Tačiau politikos reikalus ten sprendė daugiau gen. Ludendorff, negu feldmaršalas Hindenburg. Ludendorff daugelyje savo memorandumų aiškino Vokietijos karo tikslus ir teritorijų aneksavimą stragegi- niais sumetimais, ypatingai galimo antrojo pasaulinio karo atveju.[16]

Tuo metu derybose su Austrijos ir Vengrijos užsienio reikalų ministru St. Buriánu, Vokietijos kancleris išdėstė Vokietijos „kuklų" teritorijos pageidavimą Rytuose — 60.000 km² ir tris milijonus gyventojų įjungti į Vokietiją. Tą teritoriją sudarytų Suvalkų, Kauno, dalis Vilniaus bei Gardino gubernijų ir Kuršo gubernija. Iš Lenkijos teritorijos kancleris pageidavo atrėžti 30.000 km² teritorijos su penkiais-šešiais milijonais gyventojų.[17]

Jau iš pat karo pradžios Vokietija buvo nusižiūrėjusi Suvalkų guberniją aneksuoti. Suvalkų gub. gyveno netoli 400.000 lietuvių. Kai 1915 m. rugpiūčio 13 d. kancleris Bethmann Hollweg derėjosi su Austrijos ir Vengrijos užsienio reikalų ministru Buriánu dėl Vokietijos aneksinių planų, tai jis tada informavo Buriáną, kad jeigu Lenkija įeitų į Austrijos ir Vengrijos sudėtį, tai Vokietija reikalautų sienų išlyginimo, t.y. atrėžti teritorijos juostą iš Lenkijos ir jos gyventojus iškelti, o taip pat ir Suvalkų guberniją prijungti Vokietijai.[18]

Austrija ir Vengrija susitarusi su Vokietija, 1916 m. lapkričio 5 d. paskelbė Lenkiją aprėžto suverenumo nepriklausoma valstybe, apkarpant jos teritoriją vakaruose ir šiaurėje, ir priskiriant tas teritorijas Vokietijai, tačiau buvo sutarta už tai Lenkiją kompensuoti naujomis teritorijomis rytuose.

Vokietijos imperinė vyriausybė, vadovaujama kanclerio Bethmann Hollwego, tada jau galvojo dalį Lietuvos ir Kuršo, tik ateityje nustatysima teisine forma, įjungti į Vokietiją, pabrėždama, kad Suvalkų gubernija neturinti priklausyti Lenkijai. Kancleris Bethmann Hollweg Suvalkiją nelaikė galimos Lietuvos teritorijos dalimi, teigdamas, kad į rytus nuo Nemuno teritoriją teksią grąžinti Rusijai, nes kancleris visiškai nepaisė etnografinių sienų, o lietuvius laikė tautiškai nesusipratusiais. Į gudų teritoriją kancleris tada dar nepretendavo.[19]

1916 m. rugpiūčio 11-12 d. kancleris Bethmann Hollweg vėl derėjosi su Austrijos ir Vengrijos užsienio reikalų ministru Buriánu dėl Lenkijos nepriklausomos valstybės įsteigimo ir jiedu tada sutarė, kad ateities Lenkija turi būti glaudžiuose santykiuose su Vokietija. Lenkijai nebūtų priskirta Suvalkų gubernija. Tų derybų metu Burián pasiūlė Lenkijai atlyginti Vilniaus gubernija vieton atskiriamos Suvalkų gubernijos. Iš principo Bethmann Hollweg sutikęs su tokia teritorijos paskirstymo kombinacija, tačiau pabrėžė, kad Vilniaus gub. priskyrimas Lenkijai priklausys nuo to, kiek Vokietijos siena pasistūmės į rytus.[20]

Aneksinį ir kolonizacinį platesnį planą sudarė ir Frankfurto (am Oder) miesto prezidentas Fr. Schwerin, vienas svarbiųjų kanclerio Bethmann Hollweg patarėjų. 1915 m. kovo 25 d. Schwerin išdėstė vyriausybei savo samprotavimus, kuriuos jis dar papildė gruodžio 31 d. Ir jis siūlė Vokietijai Lenkijos teritorijos dalį atrėžti ir prisijungti. Taip pat Schwerin siūlė Vokietijai prisijungti Lietuvą ir Kuršą, kad būtų pakankamai žemių kurdinti vokiečių kolonistus.

O jau 1915 m. rugsėjo mėn. imperinės valdžios atstovas Vokietijos užsienio reikalų ministras G. Jagow pirmasis pasiūlė aneksuoti Lietuvą ir Kuršą. Tuo tikslu jis pasiuntė Berlyno universiteto agronomijos prof. M. Seringą tyrinėti vokiečių kariuomenės okupuotų sričių. Seringo paruoštame plane buvo numatyta atskirti nuo Rusijos 420.000 km² su 24 milijonais gyventojų, bet tuo tarpu Vokietijos vyriausybės artimiausi aneksijos tikslai buvo tik Kuršas ir Lietuva. Šių teritorijų, be Gardino ir Vilniaus gub., būtų buvę tik 80.478 km² su 2.802.000 gyventojų, kurių tarpe esą buvę 88.500 vokiečių.[21]

Ir Vokietijos užsienio reikalų viceministras A. Zimmermann bei tos ministerijos tarėjas R. Nadolny (1918 m. pabaigoje jau Vokietijos atstovas Maskvoje) taip pat turėjo žymios įtakos į Vokietijos užsienio politiką. Jiedu abu buvo kilimo iš Rytų Prūsijos ir todėl jie daug dėmesio skyrė aneksiniams planams Rytuose.

Taip pat ir Latvijos bei Estijos kilimo vokiečių mokslininkų ir politikų tarpe susidarė aneksistų grupė, tarpe kurių pasižymėjo P. Rohrbach, T. Schiemann, J. Haller ir kt. Jie irgi svarstė įvairiausius aneksijos planus. Kai kurie jų siūlė Rusijos valstybės sienas nustumti į caro Petro I turėtas sienas.[22] Karaliaučiaus universiteto prof. Fr. Lezius siūlė Vokietijos sieną nukelti net ligi Volchovo ir Dniepro upių, o gyventojus iškeldinti dar toliau į rytus. Lietuvius, latvius ir estus jis siūlė palikti savo teritorijoje, nes jie būsią naudingi įvairiems darbams.

1916 m. Vokietija savo aneksinį planą jau išplėtė ir pageidavo bent 60.000 km² teritorijos įskaitant Suvalkų, Kuršo, Gardino ir Vilniaus gub., norėdama toliau tęsti Kryžiuočių ordino nebaigtąją misiją.[23]

1916 m. lapkričio 15 d. Austrijos ir Vengrijos užsienio reikalų ministras vėl tarėsi su Bethmann Hollwegu dėl karo laimėjimų pasiskirstymo. Tą kartą buvo susitarta, kad Vokietijai bus pripažinta Lietuvos ir Kuršo aneksija. Šis susitarimas su Austrija ir Vengrija 1917 m. balandžio 23 d., tariantis dėl karo tikslų, vėl buvo patvirtintas.

Kaip žinoma, Vokietijos imperija buvo sudaryta iš daugelio kadaise buvusių visai savarankiškų vokiečių gyvenamų valstybių, kaip antai — Prūsija, Bavarija, Saksonija, Württembergas ir kt., kurios visos 1871 m. tam tikromis sąlygomis įėjo į Vokietijos imperijos sudėtį. Vokietijos imperijos taryboje kiekviena sąjunginė valstybė turėjo lygų skaičių savo atstovų. Sąjunginės Vokietijos valstybės nenorėjo, kad bent kuri viena valstybė, pvz., šiuo atveju Prūsija, be kompensacijos kitoms, padidėtų teritorija ir gyventojų skaičiumi. Todėl buvo sumanymų bei svarstymų iš Vakaruose nukariautų žemių kompensuoti Bavariją ir kitas valstybes.

Vokietijos imperinė vyriausybė ir Vyriausioji kariuomenės vadovybė norėjo Lietuvą ir Kuršą personaline unija prijungti Prūsijai, t.y., kad Lietuvos valdovas būtų Prūsijos karalius Vilhelmas II. Šia projektuojama kombinacija ypač buvo nepatenkinta Saksonija, kuriai pagaliau kaizeris Vilhelmas II pažadėjo Lietuvą, personaline unija sujungus ją su Saksonija.

Ligi 1917 m. Vokietija galvojo apie tiesioginį Lietuvos aneksavimą, bet vėliau tą planą turėjo modifikuoti, nes Lietuvą, kaip būsimą Prūsijos provinciją, tiesiogiai negalima buvo įjungti į Vokietijos imperiją. Tada jau iškilo klausimas Lietuvos personalinės unijos su Vokietija, sudarant karo, muitų, susisiekimo ir monetarinę konvenciją. Lietuvos savarankiškumas buvo numatoma tik savivaldybinio pobūdžio.[24]

Vokietijos kanclerio Bethmann Hollwego nusistatymas dėl aneksijų ir toliau nepasikeitė, bet, atsižvelgiant į pasikeitimus Rusijoje, visą Vokietijos aneksinę politiką reikėjo modifikuoti, ypač kai JAV įstojo į karą. Dabar Vokietija už Kuršą ir Lietuvą ketino Rusijai atiduoti Rytų Galiciją ir Bukoviną. Gen. Ludendorff Kuršo ir Lietuvos įsigijimą rėmė vien strateginiais sumetimais. Bet užsienio reikalų viceministras Zimmermann šių teritorijų įsigijimą rėmė sienų išlyginimo principu, neatsižvelgiant į tų vietovių gyventojų pageidavimus.[25]

Tačiau jau 1917 m. sausio 1 d. Vokietijos kancleris Bethmann Hollweg Vokietijos pasiuntiniui Austrijoje baronui B. Wedeliui slaptai pranešė apie Vokietijos karo tikslus, kad Vokietija ne tik nori laikyti Lenkiją glaudžioje sąjungoje su Vokietija, bet ji turi tikslą atskirti nuo Rusijos Lietuvą ir Kuršą.[26] Tuo metu Rytų fronto kariuomenės vado štabo viršininkas gen. Hoffmann, vienas gen. Ludendorffo artimųjų bendradarbių, 1917 m. sausio 9 d. savo dienoraštyje buvo įrašęs, kad Vokietija turinti gauti Lietuvą ir Kuršą,

tačiau Vilnius Vokietijai esąs nereikalingas ir jį galima atiduoti Lenkijai, leidžiant ir jai savo sienas plėsti į rytus.[27]

Po 1917 m. Vasario revoliucijos Rusijoje, Vokietijos reichstago atstovai socialistai stengėsi iš Vokietijos kanclerio išgauti pareiškimą, kad Vokietija Rytuose neturinti aneksinių tikslų. Betgi kancleris vis atsisakinėjo tokį pareiškimą padaryti, aiškindamas, kad tatai sukeltų Austrijoje pesimistines ir defetistines nuotaikas.[28] 1917 m. balandžio 5 d. Vyriausiosios kariuomenės vadovybės būstinėje Bingene vėl įvyko imperinės valdžios atstovų ir kariuomenės vadovybės pasitarimas aneksijų klausimu. Šio pasitarimo metu Hindenburg ir gen. Ludendorff išdėstė savo nusistatymą, kad Lietuvą ir Kuršą reikia glaudžiai sujungti personaline unija su Prūsijos karalyste arba su Vokietijos imperija. Tik tada būsiąs patikintas saugumas Prūsijai. Ludendorffo tvirtinimu, šių dviejų teritorijų įjungimas tuo metu nebuvusi jokia fantazija — „Die Angliederung beiden Gebiete war damals durchaus keine Phantasterei".[29] Ir imperinė Vokietijos valdžia, ir karo vadovybė tikėjosi, kad Lietuva taikos konferencijos metu galės būti mainų objektu arba aneksine teritorija. Pasitarimuose su karine vadovybe Bingene, buvo sutarta, kad valdomoji Ober Osto teritorija turi apimti Kuršo hercogiją ir Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę, sujungiant jas kaizerio asmenyje personaline unija su Prūsija.

Taigi Lietuvos ir Kuršo aneksavimą nuolat svarstė Vokietijos vyriausybė ir politikai ir kariškiai ir mokslo vyrai. Žymus vokiečių istorikas E. Brandenburg pritarė Lietuvos ir Kuršo įjungimui į Vokietiją, kad vokiečių tauta galėtų atlikti savo tautinius ir moralinius įsipareigojimus. Esą Lietuvą įjungus į Vokietiją, ateityje susidarytų tinkama atspara Rytų Prūsijai apginti.[30]

Vokietijos kariuomenės būstinėje Kreuznache 1917 m. balandžio 17 d. gen. Hoffmann vėl tarėsi su gen. Ludendorffu dėl ofenzyvos Rytų fronte. Abu generolai tada jau galvojo, kad ir stipri vokiečių ofenzyva negalėsianti Rusijos išblokšti iš kariaujančių valstybių bloko, todėl jiedu sutarė, kad Vokietijai yra naudingiau Rytuose sudaryti su Rusija separatinę taiką tokiomis sąlygomis: 1. Sutarti trijų savaičių paliaubas, 2. Sutarti, kad Vokietija nesikištų į Rusijos vidaus reikalus, 3. Vokietija pažadėtų remti Rusijos pretenzijas į sąsiaurius ir į Konstantinopolį, 4. Vokietija nereikalautų reparacijų, o teiktų Rusijai finansinę paramą už glaudų ekonominį bendradarbiavimą. Tačiau už tai Vokietija reikalautų iš Rusijos valstybinių sienų

pataisymų Kurše ir Lietuvoje, o taip pat Rusija turėtų pripažinti Lenkijos nepriklausomybę.[31]

Tuo metu aneksijų klausimas, kaip imperinei valdžiai, taip ir Vyriausiajai kariuomenės vadovybei tapo labai aktualus. Todėl 1917 m. balandžio 23 d. Kreuznache vėl vyko imperinės valdžios ir Vyriausiosios kariuomenės vadovybės pasitarimas. Per šį pasitarimą gen. Ludendorff ištiesė žemėlapį su naujomis Vokietijos sienomis, kurios pagal jį militariniu požiūriu esančios būtinos. Bet jau tada imperinės valdžios atstovai — kancleris ir užsienio reikalų ministras — siūlė pripažinti Lietuvai ir Kuršui autonomiją, laikydami tokį savo siūlymą tautų apsisprendimo principo vykdymu.[32] Ūkiškai ir militariškai abi provincijos turėtų būti glaudžiai susietos su Vokietija. Bet ir šiame pasitarime Vyriausioji kariuomenės vadovybė diktavo savo valią imperinei valdžiai.[33]

Kadangi tuo metu ir Rusijos Laikinoji vyriausybė ir Darbininkų ir kareivių atstovų taryba pripažino tautų apsisprendimo teisę, todėl ir Vokietijai reikėjo aiškiau pareikšti savo nusistatymą dėl Lietuvos ateities. Tačiau kariškių nuomonei nulėmus, buvo nutarta, kad Lietuva turėtų likti priklausoma nuo Prūsijos ir valdoma karaliaus Vilhelmo II arba jo vietininko. Lietuvoje oficiali kalba turėtų būti vokiečių kalba, bet kai kuriais atvejais galima būtų vartoti ir vietos kalbas. Lietuviai apie šio pasitarimo rezultatus neturėjo žinoti.[34] Po visų šių kariuomenės ir imperinės valdžios pasitarimų, 1917 m. gegužės 30 d. imperijos valdžia ir Vyriausioji kariuomenės vadovybė sutarė sudaryti Lietuvoje savo politikos įrankį — *Patikėtinių tarybą,* tačiau Lietuvoje kandidatų į tokią tarybą nesurado, nes joks lietuvis veikėjas nenorėjo „patikėtinio" titulu padėti vokiečių imperialistinę politiką dengti ir vykdyti.

1917 m. rugpiūčio 9 d. jau naujasis Vokietijos kancleris G. Michaelis vėl posėdžiavo Vyriausiosios kariuomenės vadovybės būstinėje su karo vadais ir sutarė konkrečią karo tikslų programą, pagal kurią Lietuva ir Kuršas turinčios būti glaudžiai įjungtos į Vokietiją.[35] Bet Vyriausioji kariuomenės vadovybė nesitenkino Nemuno linija ne dėl tautinių ar politinių sumetimų, o daugiau dėl strateginių išskaičiavimų. Tuo metu karo ir politinė Vokietijos vadovybė dar negalvojo atiduoti Vilnių Lenkijai, nes Lenkiją jie laikė nepatikimu Vokietijos sąjungininku. Lietuvos ir Kuršo įjungimas į Vokietiją ir įjungimo būdas paliko vėl atviras ir galutinai neišspręstas. Vyriausioji kariuomenės vadovybė tame pat posėdyje itin akcentavo reikalą sutvarkyti Lietuvos vyskupijas, kad jas valdytų lietuviai

dvasininkai, o Seinų vyskupija būtų atskirta nuo Varšuvos arkivyskupijos ir sudarytų atskirą Lietuvos bažnytinę provinciją.[36]

Kai 1916 m. lapkričio 5 d. Vokietija su Austrija ir Vengrija jau paskelbė Lenkiją nepriklausoma valstybe, tai Vokietija turėjo galvoti ir apie Lietuvos nepriklausomybę, bet tik apie tokią nepriklausomybę, kurioje Lietuva buvų amžinai sujungta su Vokietija politiškai, o konvencijomis taip pat surišta ūkiškai ir kariškai. Tik tokios strategiškos sienos patenkintų ir Vyriausiosios kariuomenės vadovybės pageidavimus. Taigi, Rytuose Lietuva turėjo būti pirmoji Vokietijos interesų grandis.[37]

Pripažinus Lenkiją nepriklausoma valstybe, Lenkijos Regentų taryba tuojau pareiškė pretenzijų į Lietuvos teritoriją. Reaguodamas į tai Vilniaus lietuvių Politikos būrelis 1917 m. vasario 2 d. surašė okupacinei valdžiai (Verwaltung Wilna-Suwalki) notą, kurioje išdėstė reikalavimą, kad lietuvių tautos teisės būtų griežtai gerbiamos ir nebūtų laužomos. Drauge toje notoje jie pareiškė, kad lietuvių tauta neketina pažeisti kaimyninių tautų teisių. Notą pasirašė J. Basanavičius, A. Domaševičius, St. Kairys, A. Smetona ir J. Šaulys.[38]

1917 m. rugsėjo 14 d. Ludendorff vėl padarė pranešimą kaizerio sosto tarybai dėl Vokietijos karo tikslų. Karo tikslus Rytuose tada jis nužymėjo, kaip teritorijos įsigijimo būtinumą Vokietijai. Tokia teritorija jis laikė Lietuvą ir Kuršą, kur yra geros sąlygos žemės ūkiui tarpti. Taip pat Ludendorff pabrėžė, kad Vokietija, prisijungdama Lietuvą ir Kuršą, neturinti duoti jokių kompensacijų Austrijai ir Vengrijai, kadangi šias žemes nukariavo vieni vokiečiai. Lietuvos sieną jis siūlė tiesti per Gardiną Prūsijos link. Vyriausioji kariuomenės vadovybė tokias Vokietijos sienas laikė pakankamai geras ir patogias ginti.

Taip pat Vokietijos nacionalistinė spauda ir reichstago dešiniosios partijos pritarė Ober Osto karinės vadovybės pastangoms įjungti Kuršą ir Lietuvą į Prūsijos karalystę. Ir pati Ober Osto karinė vadovybė stengėsi, kad Kuršas ir Lietuva atitektų Prūsijos karalystei. Okupacinės valdžios sudarytoji *Kuršo krašto atstovybė* pati pareiškė norą sueiti į uniją su Prūsija, o vėliau šioji atstovybė išrinko kaizerį Vilhelmą II Kuršo hercogu. Anot reichstago atstovo Haasės, Rusijos vokiečių baronų širdyse po Vasario revoliucijos staiga atsirado meilė Vokietijai, nes jie pradėjo drebėti dėl savo dvarų, kurie Rusijoje jau buvo konfiksuojami. Bet čia galima prisiminti, kad 1905 m. tie patys

baltų baronai vadovavo baudžiamosioms rinktinėms ir talkino carinei reakcijai.

1917 m. Rusijos Vasario revoliucijos pradžioje Ryga dar nebuvo vokiečių okupuota. Tada Rygoje įvyko laisvi rinkimai į miesto dūmą. Bet kai 1917 m. rugsėjo 3 d. Rygą okupavo vokiečiai, tuoj Rygoje visas laisvas politinis gyvenimas ir veikla buvo nuslopinta ir visuotiniu laisvu balsavimu išrinktoji Rygos miesto dūma buvo paleista. Tuo metu Rygai administruoti paskirtasis vokietis kapitonas Hopf sudarė naują Rygos miesto dūmą, kurioje buvo tik keletas latvių, vienas lietuvis, o visi kiti vokiečiai. 1917 m. gruodžio 24 d. „naujoji Rygos dūma" pasisakė už susijungimą su Vokietija, nors kai kurie latviai, lietuviai ir žydai prieš tokį pasisakymą protestavo, bet tas susijungimo nutarimas figūravo Lietuvos Brastos taikos derybose ir vokiečiai jį naudojo kaip Rygos gyventojų valios pareiškimą.[39]

Lietuvių politikai, labai gerai žinodami Lietuvos Lenkijos unijos padarinius, dabar kratėsi nuo visokių unijų ir su Lenkija ir su Vokietija. Todėl *Lietuvos Tarybos* atstovai patys norėjo aiškintis Lietuvos valstybės ateitį su Vyriausiąja kariuomenės vadovybe, bet ši vadovybė su lietuviais nenorėjo tartis. Tada 1917 m. lapkričio mėn. 26 d. *Lietuvos Tarybos* atstovai įteikė Vokietijos kariuomenės vadovybei memorandumą, kurį pasirašė A. Smetona, St. Kairys ir dr. J. Šaulys, sutikdami derėtis dėl Vokietijos siūlomų konvencijų sudarymo, kurios patenkintų abejų valstybių interesus. Bet jau 1917 m. lapkričio 29 d., po bolševikų perversmo Rusijoje, reichstage kancleris grafas Hertling deklaravo, kad Rytuose gyvenančios tautos galės laisvai spręsti savo likimą, pasinaudoti tautų apsisprendimo principu, o Lietuvai ir Kuršui bus suteiktas valstybinio pavidalo savarankiškumas, atitinkąs jų kultūros lygiui.[40]

Reichstago atstovo socialdemokrato Davido iniciatyva, daugumas reichstago partijų atstovų tada jau pasisakė, kad Rytų teritorijų klausimą turi spręsti imperinė valdžia, bet ne kariuomenės vadovybė. Taip pat jie reikalavo, kad nieko nelaukiant būtų leista pačiai *Lietuvos Tarybai* pradėti administruoti Lietuvą. Gi dešiniųjų partijų atstovai — plk. Wrisberg, grafas K. Westarp, plk. A. Gossler gynė Ober Osto karinę valdžią ir okupuotų teritorijų karinį administravimą. Bet Katalikų centro partijos atstovas Erzberger reichstage smarkiai pasisakė prieš kunigaikščio plk. F. J. Isenburg-Birsteino slogią valdymo sistemą Lietuvoje.[41]

Tame pat reichstago posėdyje Haase taip pat kritikavo vyriausybės planus dėl Kuršo hercogijos ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštys-

tės, kurias norima sujungti personaline unija su Prūsija. Jis teigė, kad tokiu būdu prijungiant Lietuvą ir Kuršą Prūsijai, nebus joks tautų apsisprendimo principo vykdymas. Haase neigiamai atsiliepė ir dėl sudarytų tuose kraštuose tautos atštovybių, nes su jų pagalba esą galima ir įvairias konvencijas sudarinėti ir prisijungti kunigaikštystes bei herzogijas.[42]

Truputį vėliau, 1917 m. gruodžio 4 d. užsienio reikalų ministerijos atstovas K. Lersner iš karo būstinės telegrafavo į užsienio reikalų ministeriją, pranešdamas feldmaršalo Hindenburgo nepasitenkinimą dėl užsienio reikalų ministerijoje 1917 m. gruodžio 1 d. pasirašyto protokolo su *Lietuvos Tarybos* atstovais. Anot Hindenburgo, Lietuvą negalima skelbti nepriklausoma valstybe, nes tada Vokietija jau nebegalėtų ją įjungti į Prūsiją. O Lietuva reikalinga Vokietijos sienų apsaugai ir nuo Lenkijos ir nuo Rusijos. Pagal Hindenburgą esą *Lietuvos Taryba* jau norinti pati nustatyti Lietuvos sienas, pati vesti savo užsienio politiką ir pati palaikyti valstybinius santykius su kitomis valstybėmis, nes Lietuva jau net pretenduojanti į Alukštą ir Kuršo gubernijos pajūrį bei nelietuviškus Suvalkus.

Dar prieš tai, 1917 m. lapkričio 28 d. feldmaršalas Hindenburg buvo aiškinęs *Lietuvos Tarybos* atstovams, kad *Lietuvos Taryba* negalinti sudarinėti nei karo, nei susisiekimo konvencijų, kadangi Lietuva neturinti nei karininkų nei puskarininkių ir negalinti steigti savo kariuomenės. Pagal jį Lietuvos kariuomenę galima būsią tik tada organizuoti, kai lietuviai karo prievolę jau bus atlikę vokiečių kariuomenėje. O ir susisiekimo konvenciją negalima pasirašyti, kadangi lietuviai neturi geležinkelių, riedmenų, geležinkelių tarnautojų ir t.t. Hindenburg taip pat pareiškė *Lietuvos Tarybai* nepasitenkinimą, jog vokiečių okupuotos teritorijos gyventojai kritikuoja karinės valdžios veiksmus ir priemones kraštui valdyti, kurios lietuviams atrodo per kietos, o iš tikrųjų tėra tik karo meto būtinybė. Be to, jis aiškino, kad Vokietijos užsienio reikalų ministerija negalinti būti *Lietuvos Tarybos* skundų instancija, kadangi Lietuva dabar priklauso karinei valdžiai. Todėl jis ir siūlė Vokietijos vyriausybei atmesti su *Lietuvos Taryba* pasirašytą 1917 m. gruodžio 1 d. protokolą, pabrėždamas, kad Lietuva negalinti turėti savo valdovo, bet turinti būti personalinėje unijoje su Vokietijos kaizeriu arba Prūsijos karaliumi.[43]

Jis nelaikė *Lietuvos Tarybos* tautos atstovybe, bet tik sušauktu vienkartiniu organu atlikti karo meto įsipareigojimus. Jis siūlė

Vokietijos vyriausybei pareikšti lietuviams, kad Vokietija, įjungdama teritorijas į Vokietijos ribas, paisys tik savo interesų.

Todėl aišku, kad dar 1917 m. pabaigoje karo vadovybė buvo tvirtai nusistačiusi Lietuvą ir Kuršą sujungti personaline unija su Vokietija ar Prūsija. Tokio pat nusistatymo buvo ir kaizeris Vilhelmas II. Vokietija tada galvojo, kad kai Sovietų Rusijos valdžia paprašė paliaubų ir prasidėjo taikos derybos Lietuvos Brastoje, atėjo aneksijų realizavimo metas.

Prieš Lietuvos Brastos taikos derybų pradžią 1917 m. gruodžio 6-7 d. įvyko Vokietijos karo ir politikos vadų posėdis, dalyvaujant Hindenburgui, Ludendorffui bei gen. Hoffmannui. Ir politikai ir karo vadai buvo vienodai nusistatę aneksuoti Lietuvą ir Kuršą. Kariuomenės vadai norėjo, kad Lietuva ir Kuršas būtų personaline unija sujungti su Prūsija. Bet užsienio reikalų ministras R. Kuehlmann reiškė abejonių, ar kitos Vokietijos valstybės pritars tokiam sprendimui. Kancleris grafas Hertling tada pritarė Saksonijos reikalavimui sujungti Lietuvą personaline unija su Saksonija.[44]

Po dešimties dienų, 1917 m. gruodžio 18 d., šie visi vadai vėl susirinko posėdžiauti karo vadovybės būstinėje ir šiam posėdžiui pirmininkavo pats kaizeris. Tada jie visi nustatė aiškią Vokietijos reikalavimų programą. Jei pirmuose posėdžiuose tefigūravo tik Lietuva ir Kuršas, tai šiame posėdyje darbų tvarkoje atsirado ir Estijos teritorijos klausimas, nes Hindenburg reikalavo personaline unija su Prūsija sujungti ir Estiją. Kadangi Vilhelmas II, Hindenburg ir Ludendorff galvojo ir Estiją atskirti nuo Rusijos, todėl jie siūlė pareikalauti, kad rusai išsikraustytų ir iš Estijos. Tik užsienio reikalų ministras Kuehlmann, numatydamas Vokietijos ateities santykius su Rusija, buvo priešingas tokiam kariškių planui. Posėdžiuose buvo aptariamas ne tik tų teritorijų įjungimo būdas, bet ir aneksuotųjų teritorijų būsimas valdymas. Vilhelmas II siūlė, kad pereinamuoju laikotarpiu aneksuotuosius kraštus valdytų karinė valdžia, Vyriausiosios kariuomenės vadovybės prižiūrima.[45]

Dėl aneksijų ir karinė ir imperinė valdžia buvo vienodo nusistatymo, tačiau buvo skirtingų nuomonių kokiu būdu aneksiją įvykdyti. Tarp karinės vadovybės ir imperinės valdžios išryškėjo skirtingi veikimo būdai, ypač tada, kai Lietuvos Brastos taikos derybos laikinai nutrūko.

2. Saksonijos pretenzijos į Lietuvą

Dar prieš Lietuvos Brastos taikos derybas pradedant, 1917 m. gruodžio 18 d. posėdžiavo Vokietijos imperijos taryba ir svarstė Lietuvos bei Kuršo įjungimo klausimą į Prūsiją. O 1917 m. gruodžio 23 d. ir Saksonijos ministrų kabinetas, pirmininkaujant Saksonijos karaliui Fridrichui Augustui, taip pat svarstė Lietuvos reikalus. Saksonijos vyriausybė žinojo, kad Lietuvos sujungimui su Saksonija, personaline ar realine unija, buvo priešinga Vokietijos Vyriausioji kariuomenės vadovybė — Hindenburg ir Ludendorff. Tačiau Saksonija tada dar nežinojo sosto tarybos nutarimų, todėl įgaliojo savo užsienio reikalų ministrą derėtis su imperine vyriausybe dėl Lietuvos karališkojo sosto. Kancleris Hertling neskubėjo painformuoti Saksonijos atstovą, jog sosto taryboje jau yra nuspręsta Lietuvą prijungti Prūsijai.

1918 m. sausio 2 d. posėdžiavęs Vokietijos sąjunginių valstybių užsienio reikalų komitetas nepritarė, kad aneksuojama teritorija atitektų vien tik Prūsijai. Bet kitą dieną Ludendorff pranešė užsienio reikalų komitetui, kad karinė padėtis yra palanki Vokietijai ir siūlė Lietuvą ir Kuršą įjungti į Prūsijos valstybę. Tačiau Vokietijos valstybių užsienio reikalų komitete Saksonijos atstovas, nepaisydamas Ludendorffo sugestijų, pareiškė pretenzijas į Lietuvą, argumentuodamas, kad pagal Vokietijos federalinę santvarką negalima aneksuojamomis teritorijomis stiprinti tik vieną valstybę.[46]

Be Vyriausiosios kariuomenės vadovybės, Lietuvos unijai su Saksonija nepritarė ir reichstago Katalikų centro partija, ypač Erzberger, tuo metu palaikęs ryšius su lietuviais politikos veikėjais Šveicarijoje. Erzberger pageidavo sujungti Lietuvą konvencijomis su Vokietija, tačiau pagal jį Lietuva turinti būti atskira valstybė su savo valdovu. Tuo metu daugelis Lietuvos politikų pritarė Erzbergerio planui. Katalikų centro frakcija reichstage buvo net sudariusi Lietuvos komitetą, kurio nariai, kalbėdami reichstage įvairiais Lietuvą liečiančiais klausimais, kritikuodavo okupacinės valdžios darbus.

Saksonijos atstovas Berlyne norėjo Lietuvos Brastos derybų metu gauti iš kanclerio ir kaizerio Vilhelmo II pažadą, kad Lietuva atiteks Saksonijai. Tik 1918 m. balandžio 16 d. Vyriausiosios kariuomenės vadovybės būstinėje Spa, Belgijoje, kancleris Hertling ir kaizeris Vilhelmas II galutinai apsisprendė aneksuojamas žemes Rytuose taip padalyti: Lietuvos kunigaikštystę atiduoti Saksonijos karaliui, o

Kuršą ir Livoniją (Latviją ir Estiją) palikti personalinėje unijoje su Prūsija.

Tuo reikalu 1918 m. balandžio 30 d. Saksonijos kronprincas Fridrichas Kristijonas lankėsi Vyriausiosios kariuomenės vadovybės būstinėje ir ten patyrė, kad Hindenburg yra priešingas Lietuvos ir Saksonijos unijai, o Ludendorff dar pridūrė, kad karinė valdžia Lietuvoje laikinai pasiliks.

1918 m. gegužės 7 d. Prūsijos pasiuntinys Saksonijoje F. Schwerin oficialiai painformavo Saksonijos ministrą pirmininką Ch. Vitzthum dėl personalinės unijos sudarymo tarp Saksonijos ir Lietuvos, pažymėdamas, kad Vokietijos kariuomenės vadovybė pageidauja ilgesnį laiką Lietuvą pati valdyti. Po šios informacijos Saksonija pasiuntė savo specialų atstovą susipažinti su padėtimi pačioje Lietuvoje ir su lietuvių nusistatymu. Saksonijos atstovas, grįžęs iš Lietuvos, siūlė Saksonijai savo pretenzijose atsisakyti Vilniaus ir dalies Suvalkų gubernijos Lenkijos naudai. Be to, Saksonijos valdžios atstovai ir Berlyne ieškojo kontaktų su Lietuvos politikais, kad jie padėtų Lietuvą įjungti į Saksonijos valstybę. Taip pat Saksonijos vyriausybė rimtai svarstė kiek milijonų markių reiktų investuoti, kad laimėtų Lietuvą Saksonijai. Ieškant palankių asmenų pritarimo, tuos pinigus esą reikėtų investuoti ne tik Lietuvoje, bet ir Saksonijoje bei kitose Vokietijos sąjunginėse valstybėse. Betgi Lietuvos politikos veikėjai — kan. Olšauskas ir prof. Voldemaras — išdėstė motyvuotu raštu Saksonijos vyriausybei Lietuvos gyventojų nepalankų nusiteikimą personalinei unijai su Saksonija.

Tuo tarpu Saksonijos pasiuntinys Seydewitz Berlyne, pranešime savo vyriausybei dėstė, jog Lietuva, kaip naujas valstybinis kūnas, neturės nei materialinių nei fizinių jėgų kurti savarankišką valstybinį gyvenimą. Seydewitz samprotavo, kad lietuviai yra darbštūs ir pakankamai taupūs, bet nepakankamai civilizuoti. Todėl iš Lietuvos būsią galima gauti ganėtinai pigios darbo jėgos. Jis siūlė sudaryti su Lietuva realią uniją, nuslepiant už realios unijos Lietuvos aneksiją. Pagal Saksonijos projektuojamus planus Lietuvos teritoriją turėjo sudaryti Vilniaus, Kauno, Suvalkų ir Gardino gubernijos. Kadangi Lietuvos teritorijoje būsiąs didelis procentas lenkų, todėl Seydewitz sugestionavo dar vartoti šių dviejų tautų kiršinimo politiką, panaudojant tam tikslui lietuvių antilenkišką nusiteikimą.

Bet kadangi Vokietijos Vyriausioji kariuomenės vadovybė planavo Lietuvą ir po karo dar ilgus metus pati valdyti, Saksonijos karalius, kaip pretendentas į Lietuvos sostą, pareiškė, kad Lietuvoje

greta jo valdžios negalės būti kitos t.y. karinės valdžios. Lietuvos valdymas, policija, finansai, religija, švietimas turės būti visiškai nepriklausomi nuo bet kurios kitos valdžios. O militarinėje konvencijoje „būsimasis Lietuvos karalius" pageidavo, kad būtų įrašyta klauzulė, jog Vilniuje turės būti karinė saksų įgula, saksų generolo vadovaujama. Visų Lietuvos karinių jėgų inspektorius taip pat turės būti saksų generolas. Geležinkeliai ir vandens susisiekimas pasiliks Lietuvos valdžios žinioje. Valstybinė kalba Lietuvoje bus vokiečių, bet greta bus vartojama lietuvių bei lenkų kalba. Lietuvos Katalikų Bažnyčia neturės priklausyti Varšuvos bažnytinei provincijai.

Pats Ludendorff buvo nepalankus steigti didelę Lenkiją, bet jis taip pat nepritarė Lietuvos Saksonijos unijai. Lietuvoje unijos šalininkų su Saksonija visiškai nebuvo, bet priešininkų buvo daug. Pačioje Saksonijoje taip pat nebuvo daug unijos šalininkų, nes stipri Saksonijos socialdemokratų partija buvo priešinga prievartinei unijai ir socialdemokratai buvo šalininkai, kad pati lietuvių tauta spręstų savo likimą.

3. *Kolonizaciniai planai Lietuvoje*

Pradedant svarstyti Vokietijos kolonizacinių planų projektus Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo metu, pravartu bent trumpai prisiminti ir rusų ir lenkų pastangas Lietuvą kolonizuoti.

Nepaisydama lietuvių tautinio sąjūdžio stiprėjimo ir lietuvių pastangų iškovoti bent autonomines teises Lietuvai, rusų administracija prieš pat Pirmąjį pasalinį karą, dar vis nebuvo atsisakiusi sumanymo spartesniu tempu Lietuvos žemes kolonizuoti.[47]

Karo pradžioje rusai kraustė iš Vokietijos pasienio Lietuvos gyventojus ne vien kariniais sumetimais, bet ir numatydami po sėkmingo karo tuščias vietoves skubiai apgyvendinti rusais, kad pasienyje turėtų rusų valdžiai patikimus gyventojus. Rusijos vyriausybė karo pradžioje tokius pat kolonizacinius planus norėjo įvykdyti ne tik Lietuvoje, bet ir Latvijoje. Ten taip pat pradėjo nusavinti vokiečių dvarus ir žemę dalinti rusams. Tuo tikslu ir Kurše, carinės valdžios dekretu, buvo atimta iš vokiečių daug dvarų ir jie jau buvo pardavinėjami rusams. O 1915 m. pradžioje caro vyriausybė paskelbė dekretą atimti žemes iš vokiečių kolonistų visoje Rusijoje, kurie per nustatytą laiką turėjo išsikelti iš savo valdomųjų ūkių.

Todėl 1915 m. vasarą Kerenskio įteiktąją interpeliaciją Rusijos

valstybės dūmoje, dėl gyventojų iškraustymo iš Vokietijos pasienio, parėmė ne tik dūmos kairiųjų partijų atstovai, bet ir centro atstovai, ir tada dūmoje buvo pasmerkti carinės biurokratijos savivališki darbai.[48]

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir Lietuvos dvarininkai lenkai taip pat jau buvo pradėję vykdyti planingai suorganizuotą lenkų kolonizaciją Lietuvoje. Tuo tikslu lenkai dvarininkai savo praskolintų dvarų žemes pardavinėjo vien Lenkijoje suorganizuotai kolonizacinei draugijai.

Iš tikrųjų jau ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvoje buvo didelis žemės trūkumas savo krašto žmonėms ir jie turėjo ieškoti pragyvenimo šaltinių Rusijos pramoninguose miestuose arba emigruoti į JAV ar kitus kraštus. Nors po 1905 m. įstatymiškai lietuviams jau nebuvo draudžiama pirkti žemę, tačiau neoficialiai visus praskolintus dvarus dažniausiai per rusų žemės banką arba per lenkų kolonizacinę draugiją supirkinėjo rusai arba lenkai jų kolonizaciniams tikslams.

Patys lietuviai, matydami rusų ir lenkų kolonizacijos planų pavojų savo krašto gyventojams, jau organizuotai irgi griebėsi supirkinėti praskolintus dvarus, paskui juos skirstyti ir pardavinėti žemės sklypais lietuviams. Tuo tikslu buvo įsisteigusi *Artojo* bendrovė Kauno gubernijoje, o taip pat broliai Vailokaičiai pradėjo supirkinėti dvarus Suvalkijoje, kuriuos paskui pardavinėjo lietuviams. Taip pat ir sąmoningesnieji bei turtingesnieji Amerikos lietuviai ragino lietuvius steigti valstiečių banką Lietuvoje, žadėdami jį paremti savo kapitalais ir siūlė supirkinėti praskolintus dvarus, skirstyti dvarų žemes sklypais bei pardavinėti juos tik lietuviams.[49] Visiems ir tada buvo aišku, kad drauge su kolonizaciniais sumanymais buvo siejamas Lietuvos rusinimas, lenkinimas ar vokietinimas.

Norėdami suprasti karo meto Vokietijos slaptosios politikos tikslus, mums reikia susipažinti bent su Vokietijos įtakingesnių grupių kolonizaciniais planais, kuriuose buvo paliečiama Lietuvos teritorija bei jos gyventojų ateitis.

Kalbant apie vokiečių kolonizacinius planus Lietuvoje, tenka priminti, kad dar 1795-1807 m. Suvalkija buvo valdoma Prūsijos. Jau ir tada Prūsijos karalystės administracija buvo pradėjusi Suvalkijoje vykdyti vokiečių kolonizaciją. Vien 1801 m. Lietuvoje buvo įkurdintos 146 vokiečių šeimos ir už tai kolonistus įkurdinusi administracija gavo Prūsijos valdžios pagyrimą. Ir vėliau, po Vienos kongreso, kai Suvalkų kraštą perėmė Rusija, vokiečiai turėjo teisę

pirkti žemių Suvalkų krašte ir ten kurdintis. O po 1831 ir 1863 m. sukilimų dalis konfiskuotų sukilėlių dvarų buvo lengvomis sąlygomis pardavinėjami ir Rusijos aukštiems pareigūnams — vokiečiams.

Pirmojo pasaulinio karo metu Ober Osto karinės valdžios surinktomis žiniomis vien Vilkaviškio, Marijampolės, Šakių, Naumiesčio bei Suvalkų apskrityse buvo surašyti 17.123 vokiečiai.[50] Karo pradžioje Vokietijos vyriausybė savo politika buvo santūri ir pati vyriausybė oficialiai jokių aneksinių ar kolonizacinių planų neskelbė. Norėdama neutraliųjų kraštų visuomenę palankiai nuteikti Vokietijos atžvilgiu, ji skelbė, kad Vokietija kariaujanti tik apsigynimo karą ir norinti apsaugoti Vokietiją nuo despotiškos Rusijos pasikėsinimų į jos teritoriją.

Tačiau pačioje Vokietijoje jau iš seniau įvairios nacionalistinės partijos ir visuomenės grupės puoselėjo viltį, karą laimėjus, Rytų nukariautas teritorijas kolonizuoti vokiečiais. Todėl vos karui prasidėjus, Vokietijoje tuojau atsirado nacionalistinių partijų, grupių ir net atskirų asmenų, kurie pagal savo išmonę sudarinėjo įvairiausius kolonizacinius projektus ir siūlė juos Vokietijos vyriausybei svarstyti.

Greta nacionalistinių grupių sudarinėjamų projektų, po 1915 m. karo pasisekimų Rytuose, ir pati Rytų fronto Vyriausioji karo vadovybė sudarė savus aneksijos ir kolonizacijos planus. Karo metu sudarinėjamais Vokietijos kolonizaciniais planais susidomėjo Estijos vokietis prof. dr. P. Rohrbach. Jis ypač domėjosi Lietuvos, Latvijos ir Estijos teritorija ir tvirtino, kad šie visi kraštai drauge gali išmaitinti ligi 15 milijonų gyventojų. Rohrbacho manymu, čia gyvenančios tautos, pavartojus tinkamą nutautinimo politiką, greitai suvokietės, nes jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą latvių ir estų valstiečiai, jo manymu, dėl savo kultūrinio lygio laikytini nevokiškai kalbančiais vokiečiais.

Betgi daugiausia Kuršo kolonizacijos srityje buvo dirbęs Kuršo baronas S. Broedrich, kuris keliasdešimt tūkstančių vokiečių iš Rusijos ir Vokietijos buvo įkurdinęs Kurše. Broedrich ir baronas C. Manteuffel-Katzdangen, kurio keli dvarai buvo sudeginti per 1905 metų įvykius, supirkę iš Estijos ir Latvijos vokiečių baronų žemių, išskirstė 33.200 ha žemės ir įkurdino Kurše apie 11.000 vokiečių kolonistų. Šią kolonizaciją jiedu vykdė patylomis, kad nesukeltų rusų valdžios ir vietos gyventojų pasipriešinimo. Bet karo metu, caro valdžios įsakymu, Manteuffel buvo išvežtas į Sibirą, o Broedrich pabėgo į Vokietiją. Grįžęs iš Sibiro, C. Manteuffel tarnavo karininku

gen. Goltzo daliniuose. Kai Latvijos vyriausybė Manteuffelio dvarus konfiskavo, jis įsikūrė Vokietijoje ir paliko Hitlerio šalininkas.[51]

Gi pats Broedrich, vokiečiams okupavus Kuršą, netrukus atsirado vokiečių *Zentralstelle* įstaigoje ir dėl savo sėkmingo kolonizacinio darbo Kurše buvo vadinamas Rytų Bismarcku. Todėl užėmę Kuršą, vokiečiai savo tautiečius baronus greitai prikalbėjo 1/3 savo turimų žemių skirti kolonizacijos reikalams. Vokiečiai to pat tikėjosi sulaukti ir iš Estijos baronų.[52]

1915 m. Broedrich propagavo aneksuoti Kuršą bei Lietuvą ir kolonizuoti šiuos kraštus vokiečiais iš Rusijos ir iš Vokietijos. Kolonizaciniams planams vykdyti buvo sudaryta *Deutsche Baltische Gesellschaft* (vokiečių baltų bendrovė), kuriai vadovavo kunigaikštis Jonas Meklenburgietis, planavęs Lietuvą germanizuoti, atkeliant Lietuvon 1.300.000 vokiečių ir tada Lietuvoje gyventojų tankumas viename kvadratiniame kilometre pakiltų nuo 25 ligi 56 asmenų. Turint galvoje šiuos planus 1916 m. birželio 12 d. okupacinė valdžia Lietuvoje uždraudė perleisti ar pardavinėti žemes, nes jos buvo nužiūrėtos kolonizaciniams tikslams.[53]

Iš tikrųjų 1914 m. Lietuvoje tankumas gyventojų viename km² vidutiniškai buvo 60 žmonių. Kauno gub. — 52.6, Vilniaus gub., be Dysnos ir Vileikos aps. — 58.4, Suvalkų gub., be Augustavo aps. — 70.[54] Be to, Broedrich teigė, kad ir Lietuvoje galima nusavinti dvarininkų žemes, tada, pagal jį, lietuviai darbininkai, palikę be žemės ir be darbo, sutiks važiuoti į Vokietiją dirbti žemės ūkyje ar pramonėje, o jų būsimos kartos jau paliks vokiečiais. Broedrich teigė, kad Lietuvoje žemės kaina esanti neaukšta, todėl Vokietija be didelių išlaidų galėtų ten vykdyti kolonizaciją. Vokiečiai turi nukariauti Rytus ir ten sudaryti sąlygas vokiečių tautai augti ir klestėti. Lietuvoje jis siūlė kurdinti vokiečius katalikus, steigti vokiškas mokyklas ir parapijas ir tokiu būdu po 50 metų tame krašte būtų galima išugdyti geriausių vokiečių karių.[55]

Karui vykstant, ne tik Vokietijos vyriausybė, karo vadovybė, įvairios pangermanistų organizacijos, bet ir atskiri įtakingi asmens aktyviai svarstė ir planavo nukariausimų Rytų teritorijų kolonizavimo klausimą bei tų teritorijų gyventojų ateitį. Pats gen. Ludendorff karo pradžioje jau rūpinosi Vokietijos sienomis Rytuose, norėdamas karinius laimėjimus išnaudoti ir nukariautas žemes užtikrinti Vokietijai.[56] Tuo reikalu jis 1915 m. spalio 20 d. rašė užsienio reikalų viceministrui Zimmermannui, kad juo jis daugiau galvojąs apie pergalę, tuo labiau jis manąs, kad Lenkija neturinti būti grąžinama

Rusijai, nei atiduota Austrijai, bet kad ji sudarytų maždaug nepriklausomą valstybę Vokietijos globoje. Ludendorff planavo Lenkiją apsupti Vokietijos satelitinėmis valstybėmis — Lietuva ir Ukraina, kad Lenkija teliktų tik pusiau nepriklausoma valstybe.[57]

Taip pat gen. H. Seeckt, 1915 m. įteiktame Vokietijos vyriausybei memorandume, svarstė du galimus karo atvejus: 1. Jei Rusija laimėtų karą, tai ji, užgrobdama Rytų ir Vakarų Prūsiją, atimtų 1/10 Vokietijos teritorijos. 2. Bet, jei Vokietija karą laimėtų su Rusija, tada iš įgytosios teritorijos be pasigailėjimo būtų galima ištremti 20 milijonų „žmogpalaikių — žydų, lenkų, mozūrų, lietuvių, latvių, estų ir kitų".[58]

Net ir Vokietijos tautinių liberalų įtakingas reichstago narys, Weimaro respublikos metu buvęs užsienio reikalų ministras Stresemann, gavęs Nobelio taikos premiją, 1916 m. balandžio 16 d., kalbėdamas reichstage, dėstė teorijas, kad Rytų žemes jis laikąs vokiečių žėmėmis, nes baltuose vokiečių dvasia ir kultūra yra išlikusi ir šių žemių grąžinti rusams negalima, nes jie jas surusintų ir tatai būtų nusikaltimas istorijai.[59] O Vokietijos kancleris Bethmann Hollweg reichstage pareiškė, kad vokiečiai, be kitų kraštų, ir Lietuvą išlaisvinę ir jos neatiduosią reakcinei Rusijai.

Gen. Ludendorff stengėsi įjungti ir Lenkijos okupuotą teritoriją į Ober Osto valdymo sritį. Tačiau Vyriausiosios kariuomenės vadovybės vadas gen. E. Falkenhayn pasipriešino šioms Ludendorffo pastangoms. Tada Ludendorff laiške vėl skundėsi Vokietijos užsienio reikalų viceministrui Zimmermannui, kad iš jo buvo atimta nukariauta Lenkija, todėl jis norįs bent įsteigti Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę ir Kuršo hercogiją.[60]

Vokietijos aneksiniuose planuose buvo numatyta atrėžti iš Rusijos imperijos tik tam tikrą teritorijos juostą, į kurią turėjo patekti ir Suvalkų gubernija. Vėliau Vokietija tegalvojo prisijungti tik gudų ir lenkų gyvenamąją Suvalkijos dalį, gyventojus iš tų sričių iškeldinti, o jų teritoriją kolonizuoti vokiečiais.

Tuo tarpu pangermanistų sąjungos (Alldeutsche Verband) pirmininkas H. Class kolonizacijos klausimu taip pat išspausdino brošiūrą rankraščio teisėmis ir ją išsiuntinėjo vadovaujantiems vokiečių politikams bei ministrams. Jis siūlė atskirti nuo būsimos Lenkijos Suvalkų guberniją, prijungiant ją Vokietijai. Kompensuojant už tai, jis siūlė duoti Lenkijai teritorijų rytuose — Gardino, Minsko bei dalimi Mogiliavo gubernijose. Lietuvą jis siūlė sujungti su Lenkija, lietuvius iškeldinti į Minsko guberniją, o gudus iš Minsko

gubernijos nukeldinti į tolimesnes Rusijos sritis. Po visų tų iškeldinimų Lietuvos teritorijoje siūlė įkurdinti vokiečius kolonistus. Tada pagal jį lietuviai iškeldintieji į Minsko ir tolimesnes teritorijas priklausytų Lenkijai.[61] Bet tuo metu Vokietijos imperinė vyriausybė tokių Classo idėjų skelbimą palaikė nenaudingu, perankstyvu ir pavojingu Vokietijos politikai, todėl 1915 m. jo spaudinys buvo konfiskuotas.

Classo skelbtasis kolonizacijos būdas, siūlantis aneksuoti teritoriją be žmonių, sukėlė daug ginčų. Tačiau šiems Classo kolonizacijos būdams pritarė pangermanistų organizacija. Nors ir ne visi kolonizacinių planų sudarinėtojai pritarė Classo planui prijungiamose teritorijose iškeldinti visus jų gyventojus, bet visvien jų visų intencijos buvo tokios pačios ir skyrėsi tik jų taikymo metodu.

Ne visi vokiečių kolonizacijos politikos propaguotojai buvo lietuvių iškeldinimo šalininkai. Pvz., Karaliaučiaus universiteto teologijos prof. F. Lezius siūlė Rytuose aneksuotose žemėse nepalikti lenkų, rusų ir gudų pravoslavų, bet lietuvių (katalikų) jis nematė reikalo iškeldinti kitur. Lezius siūlė, kad iškeldinami rusai gautų iš Rusijos atlyginimą už savo dvarus, o lenkai, atlyginus už jų turėtas žemes Lietuvoje, taip pat turėtų išvykti iš Lietuvos. Jo manymu Vokietijos karo vadai turėtų būti apdovanojami dvarais Lietuvoje ir Kurše. Pvz., Raudondvaris — grafo Tiškevičiaus dvaras — kai kur jau buvo minimas kaip Ludendorffo, o kitur — kaip Hindenburgo būsimasis dvaras.

Pagal Lezius planą administracijos kalba Lietuvoje turėtų būti vokiečių kalba. Ir miestų mokyklose, o taip pat ir kolonistų mokyklose turėtų būti mokoma tik vokiškai. Pradžios mokyklose kaimuose jis žadėjo leisti mokytis ir lietuviškai ir ten net leisti nesimokyti vokiečių kalbos. Universitetą, žinoma, vokiškąjį, jis manė, geriausia būtų steigti Jelgavoje (Mintaujoje). Lezius nesiūlė griežta prievarta germanizuoti lietuvių, nes ilgainiui lietuviai ir neverčiami, per mokyklas, bažnyčią ir dėl vokiškos administracjos, suvokietės. Jis tikėjo, kad po šimto metų Lietuvą, kaip vokiečių gyvenamą teritoriją, jau bus galima sujungti su Vokietija. Be to, jis siūlė neduoti Lietuvai nė savivaldos, dalį lietuvių gyventojų išvežti į Vokietiją darbams, o tada likusieji bus klusnūs vokiečiams. Taip pat jis siūlė nukariautuosius kraštus labai griežtai valdyti, o patikimiems ir išmokusiems vokiečių kalbą — suteikti Vokietijos pilietybę.[62] Be to, Lezius laiške prof. R. Seebergui dar 1914 m. spalio 17 d. rašė, kad

nukariautos Rusijos teritorijos, ligi jų visiško suvokietinimo, bent 50 metų turėtų būti diktatoriškai valdomos.[63]

Iš viso reikia pasakyti, kad Vokietijoje karo metu įvairaus atspalvio kolonizatorių netrūko, bet jų visų kuriami ir vyriausybei siūlomi kolonizavimo planai buvo panašūs į Broedricho ar Lezius planus. Pvz., kolonizacinius planus dar buvo paruošę vokietis teisininkas J. Gierke, Wallroth, aukštas pareigūnas F. von Schwerin, reichstago atstovas G. Gothein, Berlyno universiteto prof. M. Sering, Prūsijos archyvo vedėjas dr. P. Karge, Ober Osto politikos skyriaus viršininkas H. J. Brockhusen ir kt.

Tuoj pat po Kauno paėmimo, 1915 m. rugpiūčio 18 d., vienas iš aukštųjų Ober Osto pareigūnų — politikos skyriaus viršininkas Brockhusen, džiaugėsi Seringo, grafo Yorko, Schiemanno memorandumais aneksijų reikalu. Jis pats taip pat gyrėsi įteikęs Berlyno vyriausybei memorandumą ir gavęs iš Prūsijos oberprezidento Batockio ir žymaus vokiečių geografo bei Rusijos klausimo žinovo prof. Hoetzscho pritarimą savo mintims.[64]

Iš viso karo metu Vokietijoje, kolonizacinių planų ir projektų ruošimas bei masinių brošiūrų spausdinimas kolonizaciniu klausimu jau liko ne tik atsitiktinis, bet kasdienis reiškinys. Kolonizacijos klausimą svarstė spauda, nagrinėjo paskaitose, memorandumuose, kolonizavimo reikalu buvo steigiamos draugijos ir leidžiami specialūs žurnalai.[65]

Vokietijos aneksistai laikė Lietuvos bei Kuršo įjungimą jau lyg įvykusiu faktu, todėl tesvarstė kaip tą laimikį tinkamiau sudoroti, kaip laimėtąją teritoriją geriau kolonizuoti ir kaip trumpiausiu metu palikusius gyventojus suvokietinti. Betgi prof. Sering siūlė Vokietijai aneksuoti ne tik Suvalkų, bet ir Kauno bei Vilniaus gubernijas. Sering dėl Lietuvos kolonizavimo nebuvo toks didelis optimistas, kaip dėl Kuršo. Jis manė, kad Lietuvos dvarininkai ir miestiečiai — lenkai, lietuvių kaimiečių gausios šeimos, vykstantis spartus lietuvių tautinis atgimimas ir apčiuopiama JAV lietuvių pagalba bus skerskelyje, vykdant vokiečių kolonizaciją Lietuvoje.[66] Iš viso daugelis vokiečių, ypač baltų vokiečiai Broedrich, Rohrbach ir kiti propagavo Lietuvos kolonizavimą, nes laikė Lietuvą dar netirštai gyvenamu kraštu.

Tačiau Mažosios Lietuvos veikėjas dr. V. Gaigalaitis uoliuosius Lietuvos kolonizacijos ir germanizacijos skelbėjus ne kartą įspėjo, kad lietuviai nelengvai pasiduos germanizuojami. Jeigu Prūsijos

lietuviams daugiau rūpįs materializmas, tai Rusijos lietuviai esą idealistai ir kovosią dėl tautinių aspiracijų.[67]

1915 m. rugsėjo mėn. ir Vokietijos užsienio reikalų ministras G. Jagow, kaip valdžios atstovas, pirmasis viešai pasisakė už Vokietijos teritorinius įsigijimus Kurše ir Lietuvoje ir pats asmeniškai buvo nuvykęs Lietuvon kolonizacinių klausimų svarstyti. Ir kai 1915 m. Brockhusen, drauge su užsienio reikalų ministru Jagowu, važinėjo Lietuvoje ir Kurše, tai jis su pasitenkinimu pareiškė, kad, Fridricho Didžiojo pavyzdžiu, šiose teritorijose galima kolonizuoti vokiečius. Su prof. Seringu, Ober Osto žemės ūkio skyriaus viršininku prof. Ruemkeriu ir su karinės valdžios Kuršo viršininku mjr. Gossleriu Raudondvaryje jie visi svarstė vokiečių kolonizacijos problemas, lenkų dvarininkų išgyvendinimą iš Lietuvos ir kolonizacijos vykdymą diktatūriniu būdu.[68]

Kolonizacijos specialistų parengti planai ir projektai nepaliko vien Vokietijos valdžios kanceliarijų stalčiuose. Buvo mėginama vietoje tirti kolonizacijos sąlygas ir svarstyti kolonizavimo būdus. 1917 m. liepos mėn. pats kaizeris pasiuntė savo atstovą F. von Lindequist patikrinti kolonizacijos galimumus Lietuvoje.[69] O 1917 m. gegužės 15 d. įsteigtoji *Deutsche Baltische Gesellschaft* turėjo tikslą painformuoti Vokietijos gyventojų plačiuosius sluoksnius, kad Lietuvoje ir Kurše yra galimumų vokiečiams įsikurti. Taip pat miunchenietis J. F. Lehmann išleido 50.000 egzempliorių brošiūros *Deutschlands Zukunft* (Vokietijos Ateitis) Lietuvos ir Kuršo kolonizavimo klausimu, nurodydamas Lietuvoje klaidingą gyventojų tirštumą viename km^2 (tik 25 asmenis vieton 60), o Vokietijoje 120. Jis siūlė pietų Lietuvoje palikti žemės juostą be gyventojų (600.000 ha plotą), išdeportuojant vietos gyventojus į kitas vietas, o jų vietoje įkurdinti 145.000 vokiečių šeimų.

Tačiau Kuršo karinės valdžios viršininkas reichstago atstovas Gossler nebuvo žemių atėmimo šalininkas, nes jis manė, kad tuo būdu bus sudaromos sąlygos kaip Airijoje ir lietuvių vokiečių santykiai būsią tokie pat, kaip airių su anglais. Jis puoselėjo viltį ir skelbė, kad Kuršas per vieną generaciją pats suvokietės, o Lietuva per dvi generacijas bus germanizuota.[70]

Kaip matyti iš čia suminėtų keletos kolonizacinių planų sudarinėtojų, jų tarpe buvo kraštutinių ir nuosaikesnių kolonizavimo projektų šalininkų. Ypatingai kraštutinių priemonių šalininkai buvo Lezius ir Gierke. Jiegu abu propagavo nukariautus kraštus valdyti senovės romėnų pavyzdžiu, t.y. palikti vokiečių diktatūrinį valdymą

karo ir taikos metu. Rytų erdvės kolonizavimui pritarė ir saikingieji aneksionistai — teologas R. Seeberg, A. Harnack, istorikai D. Schaeffer, H. Delbrück ir F. Meinecke.[71]

Vokiečių nacionalistinėje spaudoje nuolatiniai Lietuvos žemių kolonizaciniai svartymai, karinės valdžios valdymo žiaurumai ir jau pradėtoji per mokyklas germanizacija greitai nuteikė Lietuvos gyventojus prieš vokiečius, o vėliau tas neigiamas nusiteikimas buvo perkeltas ir į artimiau su vokiečiais bendradarbiavusius lietuvių politikus.

Reikia pasakyti, kad ne visi tuometiniai Lietuvos politikos vadovai — Smetona, dr. Šaulys, dr. Purickis, kun. Staugaitis, vėliau ir Voldemaras bei kiti, pilnai įžvelgė Vokietijos žiaurius aneksinius ir kolonizacinius planus ir jie perdaug pasitikėjo oficialia Vokietijos skelbiama geros valios politika Rusijos pavergtųjų tautų atžvilgiu. Vokietijai karą pralaimėjus Vakaruose ir kilus revoliucijai Vokietijoje, visi šiurpulingi vokiečių kolonizaciniai sumanymai, kurie būtų palietę ir Lietuvą ir kitas kaimynines valstybes, sužlugo.

4. *Karo vadovybės kolonizaciniai planai*

Karui vykstant Vokietijos Vyriausioji karo vadovybė — Hindenburg ir Ludendorff — įgijo vis daugiau politinės galios, ypač po Lietuvos Brastos taikos, ir dažnai savo valią diktuodavo Vokietijos imperinei vyriausybei. Todėl ir aneksijų bei kolonizavimo klausimu kariuomenės vadovybė veikė savarankiškai, pati sudarinėdama aneksijų ir kolonizavimo planus. Ober Osto teritorinio vieneto kūrėjas ir administracinio valdymo projektuotojas Ludendorff Kuršą ir Lietuvą laikė tinkama teritorija vokiečių kolonizacijai. Tuo tikslu jis 1916 m. gegužės mėnesį įsakė apskričių viršininkams ligi tų pat metų rugsėjo mėn. sudaryti gyventojų statistiką pagal žemės savininkų tautybę ir valdomos žemės kiekį.

Kartais ir apskričių viršininkai — vokiečiai — Lietuvoje viešai prasitardavo, kad, jeigu Lietuva paliks Vokietijos provincija, tai rusų carinės valdžios ištremtieji ar pabėgę žydai, rusai ir lenkai nebegalės grįžti į Lietuvą, o čia gyveną lenkai bus iškeldinti kitur. Jau ir tada kai kuriuose apskričių viršininkų pranešimuose net būdavo siūlymų, kad jo valdomajame apskrityje galima būtų sudaryti ligi 500 vienetų ūkių kolonistams kurdinti. Buvo siūlymų, kad vokiečių kolonijas reikėtų steigti bažnytkaimiais, išperkant rusų ir lenkų nuosavybes. Apskričių viršininkų pranešimų pastabose buvo ir įspėjimų dėl numatomo

atėmimo iš lietuvių žemių kolonizaciniams tikslams, kadangi tokia politika labai priešiškai nuteiktų lietuvius prieš vokiečius.

Kai gen. Ludendorffo vadovaujama Rytų fronto karo vadovybė parengė kolonizacinius planus, tada dėl jų vykdymo reikėjo derėtis su reicho vyriausybe. Rytų karo vadovybės aneksinis ir kolonizacinis planas buvęs sutrauktas į 10 punktų. Sudarant taiką su Rusija, pagal tą planą, Rusija turės atsisakyti Kuršo, Kauno ir Gardino gubernijų. Aneksuotoje teritorijoje valstybiniai ir dovanotieji rusams dvarai turės atitekti Vokietijos vyriausybei. Pravoslavų dvarai bus nusavinti, o pakaitu už nusavintą žemę jie gausią žemės Rusijoje. Asmens, turį Rusijos pilietybę, galės per 10 metų apleisti aneksuotąjį kraštą. Pagal to plano penktąjį paragrafą, Rusija turi pasilaikyti visus rusus, ištremtus ar pabėgusius, žydus ir latvius, o Vokietijai sugrąžinti visus vokiečius, katalikus lietuvius ir lenkus.

1917 m. kovo mėn., jau po Rusijos revoliucijos, įvyko Vokietijos suinteresuotų ministerijų bei karinių vadovybių atstovų pasitarimas gen. Ludendorffo sudarytojo kolonizacinio plano reikalu. Ludendorffo kolonizacijos planas buvo svarstomas 1917 m. kovo 31 d. Berlyne. Posėdyje dalyvavo Vokietijos vidaus reikalų ministerijos, Vyriausiosios kariuomenės vadovybės, karo ministerijos bei Ober Osto karinės valdžios atstovai.

Politikos skyriaus viršininkas Gayl, referuodamas Ludendorffo kolonizacijos planą, pateikė Ober Osto teritorijos tautybių žemėlapį. Jame buvo numatytos kurios teritorijos visų pirma turi būti kolonizuojamos. Jie visi sutarė, kad visų pirma bus kolonizuojamas Kuršas, paskui — Suvalkų, Augustavo bei Lomžos apskritys. O toliau jau turėtų sekti grynai lietuvių gyvenamų teritorijų kolonizavimas. Kolonizacijai finansuoti buvo įsteigtas *Balten Landbank* (Baltijos žemės bankas). Kolonizacijos pradžiai pagal tą planą buvo numatyta vienas milijonas hektarų žemės. Lietuvoje vien iš lenkų dvarininkų buvo suplanuota paimti 225.000 ha įskolintos žemės, o likusią žemę sudarytų Rusijos valdžios, rusų dvarininkų ir kolonistų įskolintos žemės. Latvijoje latviams buvo nustatyta aukščiausia žemės valdymo norma — 20 ha.

Kiek vėliau, 1918 m. kovo 10-11 d. Vokietijos Vyriausiosios karo vadovybės ir Vokietijos imperijos atstovų pasitarime gen. Ludendorff jau ragino nedideliu mastu pradėti supirkinėti Lietuvoje lenkų dvarus kolonizaciniams reikalams.[72]

Jau minėtasis pangermanistų vadas Class, karo pradžioje savo memorandume siūlė vyriausybei po karo lietuvius iškeldinti. Bet

1917 m. jis jau, matyti, persigalvojo ir savo pažiūras modifikavo: Class jau tada svarstė svetimų tautų įjungimo problemą ir sprendė kokį poveikį tos tautos padarytų vokiečių tautai, jos charakteriui ir iš viso ar svetimų tautų įjungimas pakeistų tautinės vokiečių valstybės pobūdį. Todėl vėliau jis siūlė vykdyti tautų pasikeitimą, iškeičiant rusus, gudus, ukrainiečius į Rusijos vokiečius. Lenkai savo tautiečius turėtų atsiimti iš Vokietijai priskirtos lenkų gyvenamos juostos, o žydus, Vokietijos vyriausybei paremiant, planavo iškraustyti į Palestiną. Į lietuvių, latvių ir estų gyvenamą teritoriją jis siūlė privežti daug vokiečių. Gi prijungtųjų teritorijų gyventojams — nevokiečiams, tik tada duoti pilietybę, kai jų religijos, jų bažnyčios ir namų kalba jau bus vokiečių kalba.

Be kita ko Class siūlymu, sudarant taiką su Rusija, buvo numatoma reikalauti įrašyti tokią klauzulę: lietuviai, latviai ir estai, jeigu jie būtų nepatenkinti ar nedėkingi Vokietijai, tai Vokietija turėtų teisę juos ištremti į Rusiją, o Rusija privalėtų juos priimti.[73]

Ober Osto žemės ūkio viršininkas prof. Ruemker siūlė vokiečiams kolonistams duoti didesnius ūkius, negu Vokietijoje, kurdinti juos didesnėmis bendruomenėmis ir katalikus tarp katalikų, protestantus — tarp protestantų, kad su vietos gyventojais nekiltų religinių konfliktų. Autoriaus manymu, kolonizaciją turėtų vykdyti valstybė, nutiesdama daug siaurųjų geležinkelių, sujungdama juos su plačiaisiais, statydama mokyklas, bažnyčias ir medicinos bei veterinarijos pagalbos punktus. Mokyklose tik žemesniuose skyriuose mokyti lietuviškai, paskui jau viską — vokiškai ir tada lietuviai suprasią vokiečių kalbos mokėjimo naudą.[74]

Ir plk. Gayl, buvęs Ober Osto karinės valdžios vidaus tvarkymo skyriaus viršininkas, drauge su gen. Ludendorffu buvo parengęs vietos gyventojų iškeldinimo planą, panaudojant tam reikalui vokiečių administraciją. 1916 m. Gayl įteikė savo memorandumą Vokietijos Vyriausiajam kariuomenės vadui gen. Falkenhaynui, kuris jį persiuntė reicho kancleriui.

1917 m. vasario 13 d. jau buvo sudaryta detali programa susigrąžinti vokiečius kolonistus iš Rusijos ir juos įkurdinti vokiečių nukariautose teritorijose. Plk. Gayl aiškino, kad atkėlimas vokiečių į šias teritorijas nėra savaiminis tikslas, bet esanti priemonė, kad „naujoji žemė" ir greit ir be kovų suteiktų reichui ūkinę ir politinę naudą.

Tuo tarpu Prūsijos vidaus reikalų ministras F. Loebell pasiūlė feldmaršalui Hindenburgui, kad atskirtos nuo Rusijos teritorijos —

Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijos — paliktų baltų lietuvių teritorija, bet nebūtų prijungtos Lenkijai.

Jau minėtame 1917 m. balandžio 23 d. vokiečių karinės vadovybės ir imperinės valdžios atstovų pasitarime Kreuznache, karo vadovybės atstovai nužymėjo sieną, pagal kurią Kuršas ir Lietuva turi priklausyti Vokietijai.[75] Į karo pabaigą tokių pasitarimų būdavo labai dažnai.

Dabar apžvelgus visus šiuos planus, galima teigti, kad visų atšešėlių kolonizatoriai jų valdysimos Lietuvos ateities vaizdą susikūrė labai žavų, nes visi jie vaizdavosi, kad čia Vokietija turėsianti grūdų aruodus, mėsos bei pieno produktų didžiausius išteklius, miško medžiagos ir kitokios žaliavos didelius kiekius. Čia tik esą reikia kapitalo ir darbo, kad snaudžiančią žemę pabudinti ir jos turtus išnaudoti. Iš nukariautos teritorijos Rytuose vokiečiai aneksistai galvojo turėti ne tik reikalingos Vokietijos pramonei žaliavos, maisto produktų ir darbininkų, bet ir vyrų kariuomenei.[76] Nors karo vadovybė ir Vokietijos imperinė vyriausybė dėl kolonizacinių planų sutardavo, tačiau ne visos Vokietijos politinės partijos imperinės ir karinės valdžios kolonizacinę politiką rėmė. Visų pirma Vokietijos socialdemokratai, Katalikų centras ir demokratai (su mažomis išimtimis) nebuvo kolonizacijos šalininkai. Bet visos nacionalistinės partijos ir ypač karo vadovybė, buvo aneksuosimų kraštų kolonizacijos bei germanizacijos šalininkai.

Taip pat buvo atskirų politikų bei mokslininkų, kurie nepritarė vokiečių nacionalistų kolonizaciniams planams. Pvz., reichstago narys pacifistas L. Quessel aiškino, kad lietuviams patiems trūksta žemės ir todėl jie emigruoja į JAV, o taip pat prof. M. Weber (knygos autorius apie Vilniaus meną ir Vokiečių-lietuvių draugijos narys) 1918 m. liepos 16 d. Vokiečių-lietuvių draugijos susirinkime papeikė vokiečių sumanymą kolonizuoti ir germanizuoti Lietuvą arba vartoti prieš lietuvius įvairiausius grasinimus, kaip kad ketinant Vilnių perleisti Rusijai ar Lenkijai.

Taip pat reikia pasakyti, kad ne visi vokiečiai karo metu buvo apsvaigę Vokietijos nukariavimais. Buvo ir blaiviau galvojančių. Pvz., demokratas istorikas W. Goetz rašė, kad politika paremta vien jėga yra be vidinio cemento ir tokios politikos laimėjimai gali greit ir netikėtai subyrėti. Jis, pvz., rašė, kad nors senovės romėnai buvę ir kultūriškai ir militariškai bei politiškai pranašesni už kitas tautas, bet visgi negalėję išlaikyti savo valdžioje pavergtųjų tautų. Nors Goetz buvo prieš Lietuvos aneksiją, tačiau jis pritarė Lietuvos sąjungai su

Vokietija, vokiečių monarchui katalikui Lietuvą valdant.[77]

Lietuvos visuomenės veikėjai ir politikai, ir vokiečių okupuotoje Lietuvoje, ir Rusijoje, žinojo apie vokiečių nacionalistų ir Vokietijos Vyriausiosios karo vadovybės kėslus dėl Lietuvos likimo. Dar 1915 m. dr. Šaulys, susipažinęs su Rohrbacho projektais, plačiai informavo lietuvius apie vokiečių kolonizacinius planus Lietuvoje.[78]

O Rusijoje kun. Tumas apie vokiečių kolonizacinius sumanymus taip informavo lietuvius: „Tai jie rengiąsi kolonizuoti Lietuvos dykynes, idant kas trečias sodžius būtų Vokiečių. Tai jie rengiąsi sau atsiimti iždo ir sulenkėjusių mūsų bajorų dvarus, davus jiems atamainomis žemės Guduose, o čia pasodinus Vokiečius kulturtregerius. Tai jie rengiąsi bažnyčias pavesti bavariečiams katalikams, idant per tikėjimą lengviau būtų prieiti prie tautybės ir greičiau suvokietinti Lietuvą."[79]

Okupacijos metu Lietuvos gyventojų nepasitenkinimas vis didėjo ir vokiečių apskrities viršininkai — kreishauptmanai nuolat informuodavo karišką vadovybę apie lietuvių politinius nusiteikimus. Jų pranešimų tarpe buvo ir teisingų, kad Lietuvos įjungimui į Prūsiją nepritaria visi lietuvių visuomenės sluoksniai.

Kolonizaciniai Vokietijos planai kėlė rūpesčio ir nepasitenkinimo ne tik lietuviuose ir Lietuvos politikos veikėjų tarpe, bet ir neutraliųjų valstybių spauda smerkė vokiečių nacionalistų planus.[80]

Vienok revoliucijai Vokietijoje kilus, viskas pakitėjo ir galop visi ginčai bei sumanymai dėl Lietuvos valdymo būdų, dėl kolonizavimo, dėl didelės perspektyvinės naudos Vokietijai sugriuvo lyg kortų nameliai, nes, anot Vokietijos vicekanclerio Fr. Payerio, prieš karo pabaigą 1918 m. paskutiniųjų mėnesių įvykiai padarė vokiečių kolonizacinius planus tokios pat vertės, kaip ginčas dėl nenušauto lokio odos.[81]

NUORODOS

1 K. Pusta, The Baltic Question and the Right of Nations — *Internationales Recht und Diplomatie,* 1956 m. 1-2 sąs. 32 psl.
2 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 88-89 psl.
3 E. Matthias, *Die deutsche Sozialdemokratie und der Osten 1914-1945,* 1954 m. 24 psl.
4 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 97 psl.
5 B. Hutten-Czapski, *Sechzig Jahre in Politik und Gesellschaft,* 1936 m. II t. 289 psl.
6 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 104-105 psl.
7 V. Veit, *Deutschlands Aussenpolitik von Bismarck Abhang bis zum Ende des Weltkrieges,* 1921 m. 261 psl.
8 *Politik im Krieg 1914-1918* (red. F. Klein), 1964 m. 51 psl.
9 *Politik im Krieg 1914-1918* (red. F. Klein), 1964 m. 55 psl.
10 Ph. Scheidemann, *Memoiren eines Sozialdemokraten,* 1928 m. 283 psl.
11 Prinz Max von Baden, *Erinnerungen und Dokumente* (Memoiren), 1928 m. 31 psl.
12 V. Veit, *Deutschlands Aussenpolitik von Bismarck Abhang bis zum Ende des Weltkrieges,* 1921 m. 263 psl.
13 W. Goetz, Die Kriegsergebnisse und die deutschen Kriegsziele — *Deutschland und Friede* (red. W. Goetz), 1918 m. 446 psl.
14 H. Haase, *Reichstagsreden gegen deutsche Kriegspolitik,* 1919 m. 33 psl.
15 C. Rivas (J. Gabrys), *La Lituanie sous le joug allemand 1915-1918,* 1919 m. 663 psl.
16 H. C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1918-1945,* 1955 m. 258 psl.
17 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 202-203 psl.
18 I. Geiss, *Der polnische Grenzstreifen 1914-1918,* 1960 m. 97 psl.
19 W. Conze, *Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg,* 1958 m. 151 psl.
20 *Ursachen und Folgen* (Vom deutschen Zusammenbruch 1918-1945), 1958 m. I t. 37 psl.
21 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 233 psl.
22 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 112 psl.
23 I. Geiss, *Der polnische Grenzstreifen 1914-1918,* 1960 m. 51 ir 108 psl.
24 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918,* 1962 m. 65 psl.
25 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 323 psl.

26 *Ursachen und Folgen* (Vom deutschen Zusammenbruch 1918-1945), 1958 m. I t. 65 psl.
27 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. III t. 102 psl.
28 J. Pajewski, *Mitteleuropa*, 1959 m. 257 psl.
29 E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918*, 1919 m. 353 psl.
30 E. Brandenburg, *Deutschlands Kriegsziele*, 1917 m. 53 psl.
31 O. Fedyshyn, *Ge*ʳ*many's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917-1918*, 1971 m. 52 psl.
32 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 247 psl.
33 G. Ritter, *Staatskunst und Kriegswerk*, 1964 m. III t. 507 psl.
34 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte Ud SSR und volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 243 psl.
35 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 75 psl.
36 *Ursachen und Folgen* (Vom deutschen Zusammenbruch 1918-1945), 1958 m. I t. 401 psl.
37 Fr. Meinecke, *Politische Schriften, Reden*, 1958 m. 241 psl.
38 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 100 psl.
39 H. Haase, *Reichstagsreden gegen die deutsche Kriegspolitik*, 1919 m. 157 psl.
40 E. Waltz, *Reichsleitung und Heeresleitung in der Periode des Friedens von Brest Litovsk*, 1936 m. 9 psl.
41 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Deutschland und Litauen waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 145 psl.
42 H. Haase, *Reichstagsreden gegen die deutsche Kriegspolitik*, 1919 m. 121 ir 158 psl.
43 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 247-248 psl.
44 G. Rosenfeld, *Sowjetrussland und Deutschland 1917-1922*, 1960 m. 32 psl.
45 W. Baumgart & K. Repgen, *Brest-Litovsk*, 1969 m. 10 psl.
46 W. Mohrmann, Zur annexionistischen Kriegspolitik Koenigreich Sachsen gegenueber Litauen 1917-1919 — *Jahrbuch fuer Geschichte der Ud SSR und volksdemokratischen Laender Europas*, 1967 m., 144, 150-153 psl. ir K. H. Janssen, *Macht und Verblendung*, 1963 m. 204 psl.
47 P. Rohrbach, *Russland und wir*, 1916 m. 70 psl.
48 M. Seyda, *Polska na przelomie dziejów*, 1927 m. 140 psl.
49 *Vienybė Lietuvininkų*, 1910 m. 16 nr.
50 M. Laubert, *Die preussische Polenpolitik 1772-1914*, 1920 m. 26 psl.
51 C. L. Lundin, The Road from Tsąr to Kaiser — *Journal of European Affairs*, 1950 m. 10 t. 254 psl.
52 Prinz Max von Baden, *Erinnerungen und Dokumente* (Memoiren), 1928 m. 28 psl.
53 S. Broedrich, *Das neue Ostland*, (rankraščio teisėmis) 1915 m. ir T. Komarnicki, *Rebirth of the Polish Republic*, 1957 m. 219 psl.
54 A. Rimka, *Lietuvos ūkis*, [2]1922 m. 26-27 psl.
55 O. Kessler, *Baltenlaender und Litauen*, 1916 m. 26-27 psl.
56 R. Stupperich, Siedlungsplaene im Gebiet des Oberbefehlshaber Ost während des Weltkrieges — *Jomsburg*, 1941 m. 5 nr. 350-351 psl.
57 T. Komarnicki, *Rebirth of the Polish Republic*, 1957 m. 94 ir 119 psl.
58 *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litovsk bis Abschluss des Rapallovertrages*, 1967 m. 847 psl.

59 R. Stupperich, Siedlungsplaene im Gebiet des Oberbefehlshaber Ost (Militaerverwaltung Litauen und Kurland) während des Weltkrieges — *Jomsburg*, 1941 m. 5 nr. 131 psl. ir T. Komarnicki, *Rebirth of the Polish Republic*, 1957 m. 113 psl.
60 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 1967 m. 236 psl.
61 W. Conze, *Nationalstaat oder Mitteleuropa — Deutschland und Europa*, 1951 m. 209-210 psl.
62 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 573 psl. ir B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Deutschland und Litauen waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 83 psl.
63 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 237 psl.
64 I. Geiss, *Der polnische Grenzstreifen 1914-1918*, 1960 m. 46, 50, 85, 86 psl. ir H. Brockhusen, *Der Weltkrieg und ein schlichtes Menschenleben*, 1928 m. 148-151 psl.
65 M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1936 m. VII t. 198 psl. ir *Jaunoji Lietuva*, 1915 m. 5 nr. 228-229 psl.
66 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 1967 m. 234 psl.
67 W. Gaigalat, *Litauen, das besetzte Gebiet, sein Volk und dessen geistige Stroemungen*, 1917 m. 156 psl.
68 H. Brockhusen, *Der Weltkrieg und ein schlichtes Menschenleben*, 1928 m. 161-163 psl.
69 M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1936 m. VII t. 212 psl.
70 W. Gaigalat, *Litauen, das besetzte Gebiet, sein Volk und dessen geistige Stroemungen*, 1917 m. 158 ir 160 psl.
71 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 1967 m. 235 psl.
72 R. Stupperich, Siedlungsplaene im Gebiet des Oberbefehlshaber Ost während des Weltkrieges — *Jomsburg*, 1941 m. 5 nr. 363 psl. ir *Sovetsko-germanskije otnošenija ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisanija Rapallskogo dogovora*, 1968 m. 482 psl.
73 H. Class, *Zum deutschen Kriegsziel*, 1917 m. 49-53, 71 psl.
74 K. Ruemker, *Bevölkerung und Siedlungsfragen im Land Ober Ost*, 1918 m. 25-30 psl.
75 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 1967 m. 239 psl.
76 P. Rohrbach, *Russland und wir*, 1916 m. 71 psl.
77 W. Goetz, *Die Kriegsergebnisse und die Friede*, 1918 m. 446-449 psl.
78 *Lietuvos Aidas*, kalendorius 1916 metams, 1915 m. 75-77 psl.
79 Vaižgantas (J. Tumas), *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei 1916-1917 m.*, 1919 m. 19 psl.
80 M. Urbšienė, *Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva*, 1939 m. 76 psl.
81 Fr. Payer, *Von Bethmann Hollweg bis Ebert*, 1923 m. 247 psl.

Rusijos revoliucinimas

1. Rusų politinių partijų pažiūra į tautybių klausimą

Norėdami geriau suvokti Rusijos istorijos vyksmą po 1917 m. Vasario revoliucijos ir iškilusius pavergtųjų tautų siekimus savo nepriklausomas valstybes atkurti, ypač Rusijos valstybės pakraščiuose, reikia bent kiek susipažinti su rusų įvairių politinių partijų programiniu nusistatymu tautybių klausimu dar prieš revoliuciją.

Rusijos valstybės sudėtyje buvo daug įvairių tautų ir dalį tų tautų rusai laikė kitataučiais, vadindami juos savotišku paniekos žodžiu „inorodec" (kitatautis), taikydami jį lietuviams, lenkams ir daugeliui kitų tautų.

Rusijoje iš viso tautybių klausimu politine prasme mažai kas tesidomėjo ir tik vienas kitas rusas mokslininkas, kaip filosofas V. Solovjev, teisininkai A. Gradovskij ir baronas B. Nolde svarstė tautybių problemas Rusijoje, nors pati ši tema valdžios žmonėms atrodė tartum nusikalstamas darbas. Tik vėliau Rusijos dūmoje tautybių atstovai, ir tai tik cenzūros leidžiamose ribose, svarstė tautybių klausimą.

a. Marksistinės politinės partijos

Be Rusijos socialdemokratų (bolševikų ir menševikų) partijų, rusų marksistinėje srovėje viena ryškesnių atstovių buvo R. Luxemburg, kuri drauge su F. Dzeržinskiu, Griliches ir kt. įsteigė vadinamąją Lenkijos karalijos ir Lietuvos kunigaikštystės socialdemokratų partiją ir, būdama šios partijos vade, suformavo partijos pažiūrą tautybių klausimu.

Nors Luxemburg buvo Lenkijos žydė, betgi buvo Lenkijos nepriklausomybės priešininkė, o Lietuvai nenorėjo pripažinti net ir autonomijos. Jos panaudotoji netiksli statistika rodė buvusioje Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės teritorijoje tik 31% lietuvių gyventojų. Jos nurodoma lietuvių gyventojų skaičiaus statistika, apimanti visus Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės teritorijos gyventojus, savaime aišku negalėjo būti tiksli, nes Lietuva siekdama pradžioje tik autonomijos, o vėliau — nepriklausomybės, niekada nereiškė pretenzijų į visą buvusios Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės teritoriją. Todėl Rytų Europos marksistų-socialistų terminologijoje buvo įsigalėjęs „liuksemburgizmo" terminas, kaip sinonimas nepalankaus nusistatymo mažųjų pavergtųjų tautų atžvilgiu ir priešiškumo jų kovoms dėl laisvės.[1]

1912 m. Rusijos valstybės dūmoje gruzinas socialdemokratas Čenkelli reikalavo sudaryti valstybinę instituciją, kurios tikslas būtų pagelbėti Rusijos valdomoms tautoms vystytis. Čenkelli deklaracija dūmoje gerokai įširdinusi Leniną, kuris laikęs tokią jo kalbą partijos disciplinos pažeidimu. Todėl 1913 m. Krokuvos socialdemokratų bolševikų konferencijoje Lenin siūlė pasmerkti tą Čenkellio kalbą.[2]

1914 m. balandžio 18 d. Lenin, dalyvaudamas lietuvių socialdemokratų susirinkime Krokuvoje, pasisakė tik už vienintelę socialdemokratų partiją Rusijoje, nes šios partijos uždavinys esąs jungti įvairių tautybių darbininkus, bet neskaldyti jų jėgas, steigiant tautines partijas. Be to, jis pridūrė, kad Lietuvos socialdemokratų partijos pažiūros tautiniu klausimu esančios smulkiaburžuazinės. Tačiau Lietuvos socialdemokratų partija neįsijungė į Rusijos socialdemokratų partiją ir visą laiką veikė atskirai, nes Lietuvos socialdemokratai nepritarė Rusijos marksistinės srovės pažiūrai tautiniu klausimu.[3]

Teoriškai savo straipsniuose Lenin aiškino, kad Rusijos pakraščiuose yra 57% pavergtųjų tautų žmonių. Dalis šių tautų esančios

kultūringesnės, negu rusai. Todėl Rusijos pavergtoms tautoms pripažinimas teisės atsiskirti nuo Rusijos esąs būtinas dalykas.[4]

Nors teoriškai Lenin skelbė tautų apsisprendimo teisę, bet gyvenime jis tikėjosi, kad mažosios tautos, ilgainiui netekusios savo tautinių žymių, sutirps gausesnėse tautose. Pats Lenin ir kiti rusų socialdemokratų partijos vadai, kaip N. Bucharin, J. Martov, L. Trockij tuo metu pripažino Rusijos valdomoms kitoms tautoms autonomijos teisę, bet jie buvo priešingi tų tautų atsiskyrimui nuo Rusijos.[5] Lenin tikėjosi, kad Rusijai pasiekus Vakarų Europos ekonominį lygį, Rusija jau nebūsianti tautų konglomeratas, nes kitos tautos sutirps rusų masėje.

Praktiškai Lenin, vėliau, jau tapęs Liaudies komisarų tarybos pirmininku, tautų apsisprendimo principą ėmė vykdyti kaip Sovietų Rusijos diktatorius. Ir gyvenime ir politinėje bei istorinėje literatūroje dabar jį vadina buvus Sovietų Rusijos diktatorium, kuris vykdė vadinamą proletariato diktatūrą, bet iš tikrųjų Lenin vykdė tik komunistų partijos diktatūrą. Į atsiskyrusias nuo Rusijos tautas ir sudariusias savo nepriklausomas valstybes jis pasiuntė rusų kariuomenę ir skelbiamą tautų apsisprendimo principą brutaliausiomis priemonėmis suniekino.[6]

b. Konstituciniai demokratai

Rusijos valstybės dūmoje žymų vaidmenį vaidino rusų konstitucinių demokratų partija, sutrumpintai vadinama kadetų partija. Jos centro komitete buvo ir kitų tautų narių: žymus lenkų teisininkas prof. L. Petražycki, latvių advokatas J. Čakste, estų advokatas J. Tõnnison, o ir keli dūmos atstovai lietuviai — P. Vitkauskas, P. Leonas ir M. Yčas — taip pat buvo šios dūmos frakcijos nariai.

Kadetų partija savo programoje buvo įsirašiusi, kad vietos savivaldybėse, mokyklose, socialinės globos įstaigose, greta rusų kalbos, būsią galima vartoti ir vietos gyventojų kalbą. Ši partija pasisakė už plačią autonomiją Lenkijai su atskiru seimu, bet renkamu tokia pat sistema kaip Rusijos dūma. Be to, suteikiant Lenkijai autonomiją, turėjo būti garantuota kultūrinė autonomija kitoms Lenkijoje gyvenančioms tautoms.[7]

Po Vasario revoliucijos 1917 m. gegužės mėn. kadetų partijos suvažiavime šios partijos vadai P. Miliukov ir F. Kokoškin nustojo remti tada iškilusį laisvo tautų apsisprendimo principą, nes daugumas kadetų partijos atstovų buvo ne tautinių autonomijų, bet

tik sritinių autonomijų šalininkai. Kadetų partija buvo už sritinę Rusijos decentralizaciją, bet ne už Rusijos tautų federaciją.

1917 m. gegužės 10 d. kadetų partijos organe *Reč* (Kalba) buvo išspausdintas kadetų partijos kongreso nusistatymas tautybių klausimu. Tada kadetų partija pažadėjo įvairiems Rusijos regionams duoti vietos autonomiją su įstatymų leidimo galia, bet buvo priešinga sudaryti ištisą virtinę nepriklausomų valstybių.[8] Nors partijos vadas Miliukov vėliau nebuvo priešingas Lietuvos autonomijai, tačiau jis nepritarė nei latvių nei estų autonomijai. Kitas kadetų partijos vadas V. Maklakov, jau Rusiją valdant bolševikams, Versalio taikos konferencijos metu, būdamas Rusijos emigrantų delegacijos narys taikos konferencijoje, nesipriešino, kad Lietuva pasiliktų nepriklausoma valstybe. Taigi, kadetų partijoje, nepaisant bendro priešiško nusistatymo tautų apsisprendimo teisei, buvo atskirų politikų, pripažįstančių tautybėms teisę apsispręsti.[9]

c. *Socialistų revoliucionierių (eserų) partija*

Nemarksistinė Rusijos socialistų revoliucionierių partija anksčiau negu socialdemokratai susirūpino tautybių klausimu.

1906 m. įvykęs pirmasis tos partijos suvažiavimas jau pripažino visoms Rusijos tautoms besąlyginę teisę apsispręsti, o vyraujančios (rusų) tautos atsisakymą pripažinti kitoms tautoms apsisprendimo teisę ši partija laikė kitų tautų prievartavimu.

Dar prieš 1917 m. Vasario revoliuciją eserų partija pasisakė už teisę tautinėms mažumoms vartoti savo kalbą savivaldybėse ir valstybinėse bei visuomeninėse įstaigose. Eserai taip pat norėjo, kad kiekviena Rusijos sudėtyje esanti tauta, valstybės biudžeto nustatyta tvarka, proporcingai jos gyventojų skaičiui, gautų iš iždo lėšų savo tautiniams ir kultūriniams reikalams.

Po revoliucijos, 1917 m. įvykęs eserų partijos suvažiavimas drauge su pripažinimu besąlyginio tautų apsisprendimo, dar pareiškė, kad laisvus kūrybinius tautų kolektyvus jie laiko geriausia garantija asmenybės plėtotei, nes kaip tautų pavergėjų taip ir beteisių tautų egzistavimas žemina kitų tautų kultūrinį lygį ir kelia nesantaiką tarp tautų.[10] Bet jau tada dėl besąlyginio tautų apsisprendimo principo vykdymo ir šioje partijoje atsirado priešingų balsų.

Čia galima priminti, kad ir senosios kartos lenkų socialistas L. Wasilewski, apie rusų socialistinių partijų nusistatymą kitų tautų atžvilgiu, rašė, kad Rusijos socialdemokratai kitų Rusijos tautų

gyvenimu mažai tesidomėjo ir jų reikalais nesirūpino arba daugeliu atvejų jie turėjo slaptų grobuoniškų kėslų, tautinius socialistus pravardžiuodami buržuaziniais nacionalistais arba bendros kovos ardytojais. Wasilewskio ir mūsų rašytojo kun. Tumo nuomone, tautiniu klausimu daug pažangesni buvę eserai, nes jie atsižvelgdavo ir į kitų tautų reikalus.[11]

Dar reikia pasakyti, kad 1904 m. Paryžiuje įvyko slaptas Rusijos kadetų ir eserų partijų atstovų bei tautinių mažumų atstovų suvažiavimas, kuriame buvo priimta bendra deklaracija pripažįstanti, kad politinis Rusijos gyventojų išsilaisvinimas turįs vykti drauge su tautiniu išsilaisvinimu. Šiame suvažiavime Rusijos tautoms buvo pripažinta apsisprendimo teisė, o taip pat pareikštas nusistatymas įstatymais garantuoti Rusijos tautoms laisvą kultūrinį vystymąsi. Be to, buvo reikalaujama, kad Rusijos vyriausybė nepersekiotų kitų Rusijos imperijoje gyvenančių tautų.[12]

d. Tautinės socialistinės partijos

1907 m. balandžio 16-20 d. įvyko ir Rusijos tautinių socialistinių partijų atstovų konferencija. Šioje konferencijoje partijų atstovų vardu buvo pareikšta, kad gyvenimo progresas neniveliuoja tautų, nenaikina tautinių skirtumų, tačiau skiepija bendras žmonijos tiesas, sukeliančias tautų dvasines galias kūrybai. Todėl visų tautų tikslas ir kelias esąs kopti į progreso viršūnę, tačiau įvairioms tautoms nėra privalomas vienas ir tas pat kelias. Todėl socialistai turį protestuoti, kai viena tauta išbloškia iš kelio kitą tautą ir verčia ją eiti jai nepriimtinu keliu. Dabartinis žmonijos kultūrinis lygis neįsivaizduojamas be tautinių formų ir tautinis susipratimas yra reikalingas socialistiniam sąjūdžiui.[13]

e. *Monarchistų partijos*

Rusijos dešiniosios arba monarchistų politinės partijos, be rusų tautos, kitoms tautoms nepripažino lygių teisių valstybiniame gyvenime. Jų šūkis buvo: „Rusija rusams!" Rusijos monarchistai visą Rusijos valstybės teritoriją laikė tik rusų žeme. Trečiojoje dūmoje monarchistų atstovas Klepovskij, kalbėdamas apie sunkią rusų žemdirbių padėtį, siūlė imti Rusijos nukariautų teritorijų žemes ir jas dalinti rusams. Jo manymu, tokių žemių esama Kaukaze, Sibire ir vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte — taigi ir Lietuvoje.

Trečiajai dūmai susirinkus, carui pasiųstame adrese, tautybių atstovai, kairiųjų rusų partijų remiami, norėjo tame adrese atkreipti caro dėmesį į nerusų tautybių reikalus, bet toks tautybių atstovų reikalavimas, pabalsavus prieš jį rusų monarchistams, į adresą carui nebuvo įtrauktas.[14]

Dešiniosios arba monarchistinės rusų politinės srovės buvo griežto unitarizmo šalininkės ir neigė federalizmą. Šios srovės nieku nesidangstydamos sakė, kad rusų tauta „Dievo malone" esanti visos valstybės valdytoja ir todėl negali būti lygybės, nes istorija yra įrodžiusi tautų nelygybę.[15]

Taigi, išskyrus socialistus revoliucionierius, daugumas rusų politikų buvo prieš federalizmą. Rusijoje federalizmui atstovavo daugiausia nerusų tautybės asmens, kaip pvz., ukrainietis M. Dragomanov (Drahominiv) ir kt.[16]

2. *Tautybių klausimas Pirmojo pasaulinio karo metu*

Pirmojo pasaulinio karo metu Rusijoje įvairių tautybių atstovai išleido didelį susidomėjimą sukėlusį spaudinį *Otečestvo* (Tėvynė). Tame leidinyje buvo nagrinėjamos įvairių Rusijos tautybių problemos. Jame buvo ir vienas straipsnis dėl buvusio lietuvių spaudos draudimo.

Karui su Vokietija nesisekant, įžvalgesnieji Rusijos šviesuoliai ir politikai pradėjo daugiau domėtis ir pačios Rusijos ir jos valdomų tautų likimu. Tuo reikalu 1915 m. gruodžio mėn. Petrapilyje įvyko gausus susirinkimas, kuriame buvo diskutuojama Rusijos tautų problema. Susirinkimui pirmininkavo tarptautinio garso rusų mokslininkas, tautų autonomijos šalininkas M. Kovalevskij, pasakęs įžanginę kalbą už suteikimą autonomijos Rusijos pavergtoms tautoms. Po jo lietuvių vardu kalbėjo prof. E. Volteris, gerai argumentuodamas autonomijos reikalingumą Lietuvai.

Autonomistų sąjūdis iš Petrapilio persimetė į Maskvą, tačiau Kovalevskiui mirus, neatsirado kitos didžiai autoritetingos asmenybės šiam sąjūdžiui vadovauti. Vėliau lietuvių atstovai retai telankydavę autonomistų susirinkimus. Prieš pačią revoliuciją šis sąjūdis visai sunyko, o Petrapilio lietuvių atstovai ir kviečiami į jų susirinkimus neatvykdavę, kadangi jie jau nesitikėjo gauti autonomiją iš rusų.[17]

Pirmojo pasaulinio karo metu, Rusijos politinės partijos dėl karo ir dėl valdžios politikos buvo kitokio nusistatymo, negu 1904 m., kai

Rusija kariavo su Japonija. Karo metu su Japonija, Rusijos liberalų-demokratų ir socialistų partijos laukė karo pralaimėjimo ir pasikeitimų Rusijoje. O dabar kadetų partija rėmė valdžios karo politiką ir buvo šalininkė laimėti iš Turkijos Konstantinopolį bei sąsiaurius, o taip pat nebuvo priešinga prisijungti naujų teritorijų Vakaruose. Karo metu socialdemokratų ir socialistų revoliucionierių partijose atsirado vadinamųjų internacionalistų frakcijos, kurios iš viso protestavo prieš karą ir ypač prieš grobiamąjį karą. Tik viena socialdemokratų-bolševikų partija buvo Rusijos karo pralaimėjimo šalininkė. Kitos socialistinės partijos tautų apsisprendimo teisės klausimu savo programinio nusistatymo karo metu nekeitė.

Po didesnių Rusijos pralaimėjimų fronte, 1915 m. liepos mėn. vėl buvo sušaukta dūma. Šioje dūmos sesijoje valdžios politiką aštriai kritikavo kadetų partijos vadas Miliukov, darbiečių vadas Kerenskij, gruzinų socialdemokratas N. Čcheidze ir kiti.

1915 m. rugpiūčio 25 d., atsiskyrus nuo oktiabristų (spalininkų) partijos kairiesiems liberališko nusistatymo oktiabristams, Rusijos dūmoje buvo sudarytas vadinamasis progresyviųjų partijų blokas; tą bloką sudarė 241 dūmos atstovas (iš 404 atstovų). Progresyvusis blokas sutarė reikalauti iš vyriausybės autonomijos Lenkijai, panaikinti žydus varžančius įstatymus ir sudaryti dūmai atsakingą Rusijos vyriausybę. Tačiau progresyvusis blokas, išskyrus Lenkijai suteiksimą autonomiją, kitų Rusijos tautų ateities į savo programą neįtraukė.[18] (Oktiabristais buvo vadinama rusų monarchistinė politinė parija, 1905 m. caro dovanotos konstitucijos rėmėja).

Visa Rusijos liberalinė visuomenė tada laukė valdžios pasikeitimo ir dūmai atsakingos vyriausybės sudarymo. Dūmos pirmininkas M. Rodzianko reikalavo, kad caras pašalintų visuomenės nemėgiamus ministrus. O monarchistas oktiabristų partijos vadas A. Gučkov net planavo su kariuomenės pagalba įvykdyti valstybės perversmą. Net ir Petrapilio saugumo viršininkas Vasiljev įspėjo vyriausybę, kad caro planuojamas dūmos paleidimas galįs sukelti darbininkų streikus ir neramumus.[19]

3. *Vokietijos pastangos sukelti revoliuciją Rusijoje*

Mums taip pat svarbu smulkiau susipažinti su 1917 m. Vasario mėn. Rusijoje įvykusia revoliucija, kuri ne tik sugriovė Rusijos carizmą, bet ir buvo vyriausiu akstinu Rusijos pakraščiuose

pavergtosioms tautoms nepriklausomybę atgauti ir savo valstybes kurti.

Pasiremiant po Antrojo pasaulinio karo išspausdintais šaltiniais, dabar jau galima pasakyti, kad be Vokietijos stiprios finansinės paramos ir Rusijos revoliucinio proceso rėmimo, tokio pobūdžio pasikeitimai, kaip Rusijos 1917 m. Vasario revoliucija, ir kiek vėliau spalio mėn. bolševikinis perversmas, vargu būtų galėję įvykti.

Rusijos revoliucinimo procese lemiamą vaidmenį suvaidino bolševikų partijos neskrupulingas nusistatymas, kad partijos tikslams vykdyti nereikalingas joks moralumas ir, kad finansinę paramą galima imti net iš savo valstybės priešų. Tokio nusistatymo buvo emigracijoje gyvenę bolševikų vadai, ypač V. Lenin, N. Bucharin, K. Radek ir kiti bolševikai emigrantai. Jais Vokietija ir pasinaudojo savo tikslams.

Kadangi Vokietijos užsienio reikalų ministerijos projektui sukelti Rusijoje revoliuciją pritarė ir Vokietijos Vyriausioji karo vadovybė, tai, Vokietijai gausiai finansuojant, Rusijos revoliucinimo planas buvo sėkmingai įvykdytas.

Vokietija, norėdama karą laimėti, be militarinės pergalės, nutarė karo tikslams panaudoti ne tik Rusijoje gyvenančias pavergtas tautas, bet ir pačius rusus.

Po 1905 m. revoliucijos daug rusų ir kitų tautų revoliucininkų turėjo emigruoti į užsienius. Nemažas jų skaičius gyveno ir Vokietijoje. Vokietijos imperinė valdžia, nors ir neskelbė karo tikslų, bet karą su Rusija laimėjus, galvojo savo valstybės sieną pastūmėti į rytus ir atskirti Rusijos pakraščiuose gyvenančias tautas iš rusų valstybės.

Pagrindinę Pirmojo pasaulinio karo tikslų programą dabar jau galima atsekti iš išlikusios Vokietijos archyvinės medžiagos. Vokietijos užsienio reikalų ministras Jagow 1914 m. rugpiūčio 5 d. pranešė Vokietijos pasiuntiniui Vienoje, kad Vokietijos kariuomenės vadovybė jau laikanti kišenėje Lenkijos išlaisvinimo proklamaciją. Užsienio reikalų ministerijos pasekretoris Zimmermann 1914 m. rugpiūčio 3 d. telegrafavo Vokietijos pasiuntiniui Turkijoje, kad jis pradėtų rūpintis Kaukazo tautų revoliucinimu. O Vokietijos pasiuntiniui Švedijoje F. Reichenau atiteko pareiga rūpintis sukelti Suomijoje sukilimą prieš Rusiją.[20]

Tačiau karo pradžioje Vokietijos vyriausybė nesistengė sukelti Lietuvoje revoliucinio judėjimo, nes vokiečiai lietuvius laikė dar nepakankamai tautiškai subrendusiais, nors vis dėl to ir Lietuvoje

buvo platinama vokiečių proklamacija, kurioje buvo žadama įsteigti nepriklausomą Lietuvos valstybę su vokiečių karaliumi.

Užtat, kai 1916 m. Vilniuje lankėsi kaizeris Vilhelmas II su savo sūnumi, okupacinės valdžios režisūros pagalba kaizerį sutinkančioje minioje buvę šūkių „Tegyvuoja kaizeris ir Lietuvos karalius Oskaras!"

Karo metu Rusijos pavergtųjų tautų atstovai savo tikslų siekti ir informuoti Europos visuomenę tegalėjo tik iš neutraliųjų kraštų arba tik iš dalies per Vokietiją. Daugelis Rusijos pavergtųjų tautų patogiausia vieta savo veiklai pasirinko neutralią Švediją, kur karo metu buvo nepaprastai gyvas politinis centras. Stockholme visų pirma įsisteigė suomių emigrantų politinis centras, kuriam vadovavo dr. H. Gummerus. Suomiai turėjo ryšių ir su kitų tautų atstovais. Vienas tokių atstovų buvo estų rašytojas A. Keskuela, kuris palaikė glaudžius santykius su Gummerus.

Gummerus ir Keskuela abu turėjo tą patį galutinį tikslą — šio karo metu sunaikinti carinį režimą Rusijoje. Todėl Keskuela buvo tvirtai nusistatęs paremti bolševikų partijos revoliucinę veiklą, kad Lenin paimtų valdyti Rusiją. Jie abu tikėjo, kad tik suirutei Rusijoje prasidėjus, pavergtosios tautos galės atgauti laisvę. Keskuela, panašiai kaip Lenin, tada galvojo, kad mažos tautos atstovas galįs net imti iš didelės tautos paramą, bet tik su didžiausiu apskaičiavimu ir turįs laikytis atokiausiai nuo paramos teikėjo politikos.

Keskuela karo metu buvo Vokietijos užsienio reikalų ministerijos agentas, kuris nuo 1905 m. revoliucijos rėmė Rusijos bolševikinį sąjūdį. Bet įsitikinęs, kad bolševikai įsigalėję Rusijoje nesuteiks pavergtosioms tautoms laisvės, nuo bolševikinių idėjų atsimetė ir vėliau paliko karštas Estijos nepriklausomybės kovotojas.

Gi Vokietijos užsienio reikalų ministerija samprotavo, kad pavergtųjų tautų vardu būtų naudinga kreiptis į JAV prezidentą W. Wilsoną. Vokiečiams inspiruojant, toks pavergtųjų tautų atsišaukimas 1916 m. gegužės 6 d. buvo surašytas Berlyne, manoma, kad barono Fr. Roppo, o gegužės 9 d. to atsišaukimo turinys buvo paskelbtas švediškai Stockholme ir tą pat dieną telegrama buvo pasiųstas JAV prezidentui Wilsonui. Atsišaukimo buvo šeši puslapiai, tai jo pasiuntimas telegrama atsiėjo daugiau kaip 6.000 švediškų kronų, kurias apmokėjo Vokietijos užsienio reikalų ministerija.

Šiame atsišaukime JAV prezidentui buvo aiškinama, jog skubus reikalas verčia kreiptis į jį, kaip kovotoją dėl humaniškumo ir teisingumo, o per jį ir į žmonijos draugus, kad visi žinotų koks yra

sunkus likimas Rusijos pavergtųjų tautų, kiek jos spaudžiamos dėl jų tautybės ar religijos.

Atsišaukimu per JAV prezidentą pavergtosios tautos kreipėsi ir į Sąjungininkus — Angliją, Prancūziją ir kt., kad ir jie, iš meilės laisvei ir dėl teisėtumo pajautimo, žinotų ir suprastų, jog Rusijos pavergtųjų tautų skausmai yra nepakeliami.[21] Atsišaukimą-telegramą W. Wilsonui lietuvių vardu pasirašė dr. J. Šaulys, A. Žmuidzinavičius ir St. Kairys.

Reikia pasakyti, kad lietuviai, patys vieni, dar anksčiau — 1916 m. balandžio mėn. — lietuvių tautos vardu rengė JAV prezidentui memorandumą nurodydami jame skaudžių lietuvių tautos persekiojimo pavyzdžių — kalinimų, trėmimų, turto naikinimų ir t.t.[22]

Po išsiuntimo telegramos JAV prezidentui, jos turinys buvo duotas spaudai — vokiečių, danų bei švedų kalba ir išsiuntinėtas įvairiems laikraščiams, spaudos agentūroms bei įtakingiems įvairių kraštų politikos veikėjams. Tada laikraščiai ne tik išspausdino pasiųstosios telegramos turinį, bet ir ėmė svarstyti Rusijos pavergtųjų tautų likimą.

Be to, Vokietija, trokšdama palenkti savo pusėn pasaulio viešąją nuomonę, ypač liberališkai nusiteikusią visuomenę, neutraliose valstybėse pradėjo užtarti Rusijos pavergtąsias tautas. Tuo tikslu Vokietijos užsienio reikalų ministerijos aukštas valdininkas O. Wesendonck, estų baronas B. Uexküll ir Lietuvos baronas Fr. Roppas ryžosi suorganizuoti Rusijos pavergtųjų tautų lygą. Pradžioje jie turėjo tikslą sudaryti kiekvienos rusų pavergtos tautos komitetą, kurį būtų galima panaudoti Vokietijos politiniams tikslams. 1915 m. kovo pradžioje Berlyne buvo sukviesti įvairių tautų atstovai, kur buvo susitarta dėl bendros veiklos. Tame susirinkime žydus atstovavo dr. Nathan, mahometonus — Abdul Rašid, gruzinus — kunigaikštis Matčabelli ir Ceretelli, lenkus — W. Feldmann, baltus — baronas Fr. Roppas ir baronas Hahn, o suomius — F. Wetterhoff.[23]

Kadangi šiame susirinkime dalyvavo ne visų tautybių atstovai, tai lenkų atstovui W. Feldmannui buvo pavesta susižinoti su lietuviais, Roppui — su estais ir latviais, o Doncovui su ukrainiečiais. Vėliau jų suorganizuota *Pavergtųjų tautų lyga*, pavergtųjų tautų likimo klausimą dar suaktualino ir oficialiai jau pradėjo vadintis *Rusijos Pavergtųjų tautų lyga*. Jos tikslas buvo informuoti visuomenę apie pavergtąsias tautas, ginti jų interesus ir reikalauti būsimame taikos kongrese teisės dalyvauti pavergtųjų tautų atstovams. *Pavergtųjų*

tautų lygai vadovavo 8 asmenų prezidiumas, kuriame pirmininkavo buvusis dūmos atstovas lenkas M. Lempicki.

Greta pavergtųjų Rusijos tautų revoliucinimo, vokiečiai buvo atkreipę dėmesį ir į pačius rusus.

4. Parvuso ir Keskuelos vaidmuo Rusiją revoliucinant

Karo metu Lenkijos politinis emigrantas, žydų tautybės socialdemokratas A. Helphand, politinėje veikloje Vokietijoje žinomas slapyvardžiu Parvus, gyvendamas Turkijoje, Konstantinopolyje ir būdamas Turkijos vyriausybės finansiniu patarėju, sudarydavo sąlygas pavergtųjų Rusijos tautų socialistams — gruzinams, armėnams ir kitiems, rinktis jo bute ir svarstyti galimumus išsilaisvinti iš Rusijos pavergimo. Parvuso filosofinė pažiūra buvo, kad tikslas yra viskas, o priemonės tikslą siekti yra mažmožis ir dėl priemonių nereikia perdaug rūpintis.

1915 m. Parvus, rašydamas Vokietijos užsienio reikalų ministerijai memorandumą, pasiūlė Rusijos revoliucinimo reikalu tokią programą: 1. Sukelti Rusijos pavergtąsias tautas, siekiančias autonomijos arba atsiskyrimo nuo Rusijos, 2. Įtakoti visas rusų politines partijas, siekiančias socialinės revoliucijos ar carizmo pašalinimo, 3. Į priešiškas carinės Rusijos tautines socialines grupes įfiltruoti tokioms idėjoms pritariančių asmenų ir per spaudą veikti prieš carizmą, drauge skelbiant socialinę ir tautinę revoliuciją.

Vokietijos pasiuntinys Turkijoje H. Wangenheim, susipažinęs su Helphand-Parvuso planais, kaip reikėtų vykdyti Rusijos revoliucinimą, pasiūlė Vokietijai tokiais planais pasinaudoti. Parvuso pasiūlymu susidomėjo kancleris Bethmann Hollweg, užsienio reikalų ministras Jagow ir viceministras Zimmermann. 1915 m. kovo mėnesio pabaigoje Vokietijos vyriausybė pritarė Parvuso planui ir savo veiklos pradžiai jis gavo 1.000.000 markių, kad šūkiu „taika ir laisvė" jis mėgintų sukelti Rusijoje revoliuciją. Nors Helphand-Parvus veikė slaptai, bet dokumentai liudija, kad jis Pirmojo pasaulinio karo metu bendradarbiavo su Vokietijos vyriausybe ir aktyviai veikė Rusiją revoliucinant.[24]

Vėliau karo metu, Parvus, kaip Turkijos prekybinis atstovas, gyveno Danijoje ir kartais prekybos reikalais nuvykdavo net į Rusiją. Ten, kad nesukeltų įtarimo tarp Rusijos revoliucijos šalininkų, jis aiškindavosi, jog, besiversdamas prekyba, jis uždirbąs daug pinigų,

kuriuos jis skiriąs revoliuciniam sąjūdžiui remti Rusijoje, todėl jis greitai įgavo rusų revoliucininkų pasitikėjimą.[25]

Parvuso plane, taikos ir revoliucijos labui buvo numatyta panaudoti darbininkų ir socialistinį sąjūdį bei pavergtųjų tautų nepasitenkinimą Rusijos santvarka ir jų kovas dėl laisvės. Šie Parvuso planai padarė įtikinamo įspūdžio ir Vokietijos Vyriausiojoje kariuomenės vadovybės būstinėje. Buvo gautas ir karo vadovybės pritarimas Parvuso nužymėtiems planams. Netrukus Parvus vėl gavo du milijonus markių savo programai vykdyti, o 1916 m. tam tikslui gavo net 20 milijonų markių.

Rusijos revoliucinimo procese, be Parvuso, ypatingą vaidmenį vaidino jau minėtas estas bolševikas Keskuela. Jis karo pradžioje palaikė santykius su Leninu Šveicarijoje ir su Vokietijos atstovu G. Rombergu Berne, kuriam teikdavo informacijų apie bolševikinę veiklą. Keskuelos agentavimas Vokietijai jau vėliau buvo aiškinamas jo noru suskaldyti Rusiją. Jis siūlė remti Leniną carizmui sunaikinti, drauge įspėdamas vokiečius, kad ateityje modernizuota ir galinga Rusija su dideliais natūraliais gamtos ištekliais bus pavojinga ir pačiai Vokietijai, nes Rusija liktų ir militariškai ir ekonomiškai stipresnė negu Vokietija.

Keskuela be kita ko informavo Vokietijos užsienio reikalų ministeriją, kad jei įvyktų sėkminga revoliucija Rusijoje, tai Lenin vykdytų Rusijoje tokią savo veiklos programą: 1. Paskelbtų Rusijos respubliką, 2. Konfiskuotų stambiuosius dvarus, 3. Įvestų 8 valandų darbo dieną, 4. Suteiktų pilną autonomiją visoms nerusiškoms tautoms ir 5. Skelbtų taiką be aneksijų ir kontribucijų.

Vokietija tada tikėjo, kad Rusijoje 50 milijonų nerusų gyventojų yra galima panaudoti Vokietijos politikos tikslams. Karo metu vokiečių politikai tikrai laukė sukilimo Lenkijoje ir Suomijoje. Imperatoriaus Vilhelmo II politinis patarėjas prof. Th. Schiemann, kilimo iš Pabaltijo, buvo įsitikinęs, kad, sukėlus revoliuciją Rusijoje, subyrės Rusijos imperija ir tada bus gera proga Vokietijai nukelti savo valstybės sieną tolyn į rytus.[26]

Ir Šveicarijoje, kaip neutralioje valstybėje, karo metu taip pat buvo susispietę nemažai įvairių tautų politinių emigrantų, tai Vokietijos atstovui Rombergui buvo patogu su jais užmegzti ryšius ir per juos vykdyti Vokietijos numatytus planus Rusijos revoliucijai sukelti. Romberg nelabai pasitikėjo Šveicarijoje gyvenusiais lenkais emigrantais, bet jis visiškai pasitikėjo estu Keskuela, ukrainiečiu Stepankovskiu ir vėliau Šveicarijon atvykusiu lietuviu dr. J. Gabriu.

Nors Gabrys dirbo už atlyginimą vokiečių vyriausybei, bet jis bendradarbiavo tik su pasiuntiniu Rombergu Šveicarijoje ir neturėjo jokių ryšių su Parvuso veikla.

Apie dr. Gabrio veiklą emigracijoje, ypač Pirmojo pasaulinio karo metu, teks daugiau pakalbėti tolimesniame skyriuje apie lietuvių emigrantų vaidmenį kovoje dėl Lietuvos laisvės.

Be Vokietijos pasiuntinio Rombergo Šveicarijoje ir kitose neutraliose valstybėse Vokietijos pasiuntiniai įvairiais būdais tarpininkavo Vokietijos agentams Rusiją revoliucinant. Pvz., Vokietijos pasiuntinys Danijoje U. Brockdorff-Rantzau taip pat pritarė Parvuso pasiūlytoms Rusijos revoliucinimo priemonėms. Bet jis tenorėjo matyti Rusiją tik be Romanovų dinastijos, kaip taikingą kaimyną, neturintį didžiosios valstybės aspiracijų.

Kai tik Parvus per savo agentus sumezgė ryšius su bolševikų veikėjais emigrantais Radeku, Vorovskiu, Bucharinu ir kitais, jis pradėjo teikti informacijas Vokietijos vyriausybei. Tačiau Parvus neturėjo tiesiogio kontakto su Leninu.

Ir bolševikai emigrantai ir Rusijos bolševikai, gal būt ir be Lenino žinios, suėjo į kontaktą su Parvusu bei jo agentais ir jų remiami pradėjo organizuoti bei plėsti revoliucinę veiklą Rusijoje, pirmiausia skelbdami įvairiose vietose darbininkų streikus. Pradžioje Rusijos revoliucinimo veikla buvo nukreipta į Petrapilį, kur veikė daug karo įmonių.

Rusijos revoliucinimo tikslams pačioje Rusijoje Parvuso pastangomis buvo surasta 10 patikimų asmenų, kurie propagandos reikalu nuolat važinėjo tarp Rusijos ir užsienio. Jų veiklos centras buvo Kopenhaga, kur gyveno Parvus ir kur nuolat dirbo 8 asmens. Ši slapta organizacija palaikė santykius su rusų revoliucininkais Šveicarijoje, Švedijoje bei kitose valstybėse ir įvairiausiais būdais bei priemonėmis siuntinėjo revoliucinio turinio proklamacijas Rusijon. Jų dalis patekdavo ir į frontą kareiviams.

Be Parvuso, esto Keskuelos, J. Haneckio (tikroji pavardė Jacob Fuerstenberg) ir kitų žymesnių asmenų, šioje revoliucinėje akcijoje dalyvavo nemaža įvairių kitų tautų asmenų. Pvz., ukrainiečiai Stepankovskij ir Ermolenko, rusas R. Malinovskij, Zivin, šveicarų socialistas Moor, švedų — Krause, estų socialdemokratas emigrantas Sieberg ir kt.

1915-1916 m. Keskuela, gyvendamas Stockholme, taip pat glaudžiai santykiavo su Rusijos revoliucininkais ir gaudavo paskaityti jų siunčiamus raportus-pranešimus Leninui, todėl jis galėjo patikimai

informuoti Vokietijos generalinio štabo politinės sekcijos atstovą Steinwachsą, siųsti per vokiečių agentus Rusijon revoliucinę literatūrą, naudotis švedų socialisto Krause paslauga ir per jį gauti informacijų apie revoliucinį sąjūdį Rusijoje.[27]

Be kita ko, prileidžiama, kad estai Keskuela ir Siefeld, kaip privatūs asmens, yra finansavę Lenino raštų leidimą užsienyje. Esą Siefeld iš Keskuelos gaudavęs pinigus, o dar kitas estas tuos pinigus perduodavęs rusų bolševikų organizacijai užsienyje, o jis pats iš Lenino aplinkos rinkdavęs vokiečiams informacijas.[28]

1917 m. Vasario revoliucijai įvykus, balandžio mėn. Parvus, su reichstago atstovo Erzbergerio pagalba, išrūpino iš Vokietijos vyriausybės leidimą Leninui ir kitiems 250 Rusijos revoliucininkų emigrantų grįžti iš Šveicarijos, tranzitu per Vokietiją, į Švediją, o iš ten jau į Petrapilį. Rusijos revoliucininkų transportui per Vokietiją ne tik pritarė Vokietijos kancleris, bet ir Vokietijos Vyriausioji kariuomenės vadovybė.

Su Lenino grįžimu Rusijos revoliucinimas dar ne visiškai baigėsi. Nors Lenin, grįžęs Rusijon iš emigracijos, atsivežė nepakantą vokiškam marksizmui ir vokiškiems pinigams, tačiau per trumpą laiką po jo grįžimo ne be vokiečių pagalbos įsisteigė vien tik *Pravdos* (Tiesos) vardu 35 bolševikinės propagandos laikraščiai, jų tarpe ir lietuviškoji *Tiesa* Petrapilyje.[29] Ir po Vasario revoliucijos įvairiais kanalais Vokietijos teikiamoji finansinė parama bolševikų sąjūdžiui įgalino juos varyti stiprią propagandą taikos reikalu.

1917 m. spalio 25 d. (senuoju stilium) Rusijoje įvyko bolševikų vadovaujamas perversmas, po kurio visa Rusijos valdžia atiteko bolševikų partijai, kuri perversmo šūkiuose skelbė suteiksianti Rusijos žmonėms taiką, laisvę ir žemę.

O jau 1917 m. lapkričio 8 d. Lenin kaip Liaudies komisarų tarybos pirmininkas įsakė Vyriausiajam kariuomenės vadui generolui Duchoninui pradėti tiesiogines derybas su vokiečiais dėl karo paliaubų. Bet Duchonin atsisakė vykdyti Lenino įsakymą, todėl buvo atleistas iš pareigų, paskui su savo štabu areštuotas ir jūrininkų nužudytas. Tada Rusijos kariuomenės vadu buvo paskirtas jaunesnysis leitenantas Krylenko, kuris ir pradėjo karo paliaubų derybas su vokiečiais.[30] Netrukus prasidėjo taikos derybos Lietuvos Brastoje.

Truputį vėliau, 1917 m. gruodžio 3 d., Vokietijos užsienio reikalų ministras R. Kuehlmann, pranešdamas apie paliaubų derybas Vilhelmui II, pasidžiaugė sėkmingai Rusiją surevoliucinus.

5. Vokietijos finansinė parama Rusijos revoliucijai sukelti

Po Antrojo pasaulinio karo atsirado daug literatūros apie Vokietijos vyriausybės duotas subsidijas Rusijos bolševikams ir dabar nėra jokio abejojimo, kad kaizerinė Vokietija per įvairius bolševikams artimus asmenis buvo investavusi didžiules pinigų sumas Rusijos bolševikų veiklai paremti ir Rusijos revoliucijai sukelti. Apie bolševikų sąjūdžiui vokiečių teikiamą subsidiją yra rašęs ir vienas prancūzų socialistų vadų A. Thomas.[31]

Vokietija Rusijai surevoliucinti ligi bolševikų perversmo iš viso išleido 40 milijonų markių. Dar ir po revoliucijos vokiečiai propagandos reikalui išleisdavo po 3 milijonus markių į mėnesį. Net ir po Lietuvos Brastos taikos sudarymo, grafas W. Mirbach, Vokietijos atstovas Maskvoje, dar pareikalavo asignuoti 40 milijonų markių, kad vokiečiai galėtų išlaikyti atsvarą Sąjungininkų varomai propagandai Rusijoje.[32]

Todėl ir po bolševikinės Spalio revoliucijos Vokietijos vyriausybė vėl paskyrė 15 milijonų markių Rusijos politiniams reikalams ir 2 milijonus markių Vokietijos atstovybei Stockholme įvairiems tolimesnio revoliucinimo tikslams.[33]

Vokietija ir po Pirmojo pasaulinio karo Rusijos revoliucinimo veiklą laikė paslaptimi. Tik vienas Vokietijos socialdemokratų vadų E. Bernstein, po Vokietijos revoliucijos, jau Weimaro respublikos metu, mėgino tą veiklą iškelti viešumon, pradėdamas skelbti karo meto dokumentus. 1923 m. jis, pasikvietęs Vokietijon A. Kerenskį, pasakojo jam apie bolševikų bendradarbiavimą su Vokietijos valdžia karo metu.

Kerenskij savo atsiminimuose irgi aprašo, kaip Bernstein jį pasikvietęs pasakojo, kokiu būdu Vokietija revoliucino Rusiją, kaip jis buvo mėginęs pradėti skelbti užsienio reikalų ministerijos archyvų dokumentus, kaip tada jį pasikvietė Vokietijos prezidentas F. Ebert (taip pat socialdemokratas) ir, dalyvaujant užsienio bei krašto ministerijų atstovams, įspėjo jį, kad jis už tų žinių skelbimą gali būti atiduotas teismui, pakaltinus jį krašto išdavimu.[34]

Ir buvusis carinės Rusijos užsienio reikalų ministras S. Sazonov savo atsiminimuose taip pat tvirtina, jog ir jis iš Bernsteino sužinojęs, kad Vokietijos vyriausybė yra davusi 70 milijonų markių Rusijos revoliucijai sukelti.[35] Be Sazonovo taip pat ir žymus rusų istorikas S. Melgunov, gyvenęs emigracijoje, patvirtina bolševikų istoriko M. Pokrovskio teigimą, kad bolševikų partijai pinigus duodavę vokiečių

socialdemokratai.[36] Prancūzų kalba irgi yra rimtų straipsnių, nagrinėjančių vokiečių aukso markių įtaką į Rusijos revoliuciją ir į bolševikų perversmą.[37]

Nors čia nurodytos Vokietijos vyriausybės skirtosios sumos Rusijos revoliucijai sukelti atrodo labai didelės, bet iš Vokietijos paskelbtųjų dokumentų dabar aiškėja, kad iš Vokietijos karo meto specialaus fondo, skirto propagandos reikalams, Rusijos revoliucinimui užteko 10% visos Vokietijos karo propagandai — slaptų žinių rinkimui, špionažui bei sabotažo veiksmams — skirtosios sumos. Pvz., yra žinoma, kad vien reichstago atstovo Erzbergerio vadovaujama įstaiga — *Zentrallstelle fuer Auslanddienst*, turėjusi savo žinioje 27 agentūras yra gavusi 11 milijonų markių propagandai.[38]

Susumavus Vokietijos vyriausybės veiksmus ir jos teikiamą finansinę paramą Rusijos revoliucijai sukelti ir ypatingai Lenino bei kitų revoliucininkų slaptą sugrąžinimą Rusijon, yra rimto pagrindo teigti, kad tik Vokietija iš dalies įgalino bolševikus įvykdyti 1917 m. spalio 25 d. perversmą su visomis jo neigiamomis pasekmėmis ne tik pačiai Rusijai ir Vokietijai, bet ir visai Rytų Europai, o ilgainiui ir komunistinių idėjų (sąjūdžių) išplitimą visame pasaulyje.

6. 1917 m. Rusijos Vasario mėn. revoliucija

Bet kuriai revoliucijai krašte sukelti, neužtenka vien vidaus ir užsienio propagandos, bet reikia, kad tame krašte būtų susidariusios sąlygos įvairiems nepasitenkinimams atsirasti ir, kad jau būtų pagrindas propagandai skleisti bei nepasitenkinimą ugdyti.

Dėl užtrukusio karo ir dėl prasidėjusio reikštis maisto ir kitų pirmojo reikalingumo prekių trūkumo, pirmieji neramumai kilo Petrapilyje 1916 m. sausio 9 d., kada įvyko rimtesnė demonstracija prisiminti 1905 m. įvykius. Šioje demonstracijoje dalyvavo tarp 40-100.000 darbininkų.

Taip pat ir kairieji dūmos atstovai visuomet savo kalbose reaguodavo į vyriausybės netinkamai vedamą politiką ir ją pasmerkdavo. Dėl to karo cenzūra ne tik neleido spausdinti dūmos atstovų kalbų, pvz., Rodičevo, Kerenskio, Čcheidzės, bet ir draudė redaktoriams laikraščiuose palikti baltas vietas vietoje išbrauktų tekstų. Cenzūra taip pat draudė spausdinti dūmos atstovų kalbų komentarus.[39] Tuo būdu Rusijoje augo visuotinis nepasitenkinimas.

Betgi rimtesni įvykiai prasidėjo 1917 m. vasario 23 d. Minios žmonių Petrapilio gatvėse, ypač moterų, reikalavo duonos. Streikavo

keliasdešimt tūkstančių darbininkų. Mieste tvarkai palaikyti buvo ne tik sustiprinta policija, bet pašaukta ir kariuomenė. Petrapilio karo viršininkas grasino streikuojantiems darbininkams, dirbantiems karo pramonėje, kuriems buvo atidėta mobilizacija, kad jeigu jie nesugrįš dirbti, tai bus pašaukti į kariuomenę.

Neatsižvelgiant į karinių jėgų viršininko grasinimus, streikai ir demonstracijos nesiliovė, o pasiųstoji neramumams malšinti kariuomenė, užuot išvaikyti minią, įsijungė į demonstracijas. 1917 m. revoliucijos pradžia laikoma vasario 23-24 diena.

Nors caro įsaku tada veikiančioji Ketvirtoji dūma buvo paleista, bet ji caro įsako nepakluso, neišsiskirstė, o sudarė dūmos frakcijų konventą. Dūma tuo metu buvo vienintelė valstybinė institucija, kuria dar pasitikėjo ir visuomenė ir kariuomenė. Todėl kariuomenės daliniai, net leibgvardijos pulkas, vadovaujamas plk. Nazimovo, atžygiavo prie dūmos rūmų pareikšti dūmai pasitikėjimą, ypač kairiosioms dūmos frakcijoms. Kariuomenės vadai norėjo visų pirma pasimatyti su darbiečių atstovu Kerenskiu, socialdemokratais Čcheidze ir Skobelevu, kad dūma perimtų Rusijos valdymą.[40]

Revoliucijai vykstant, dūmos atstovai pasirūpino sudaryti Rusijos Laikinąją vyriausybę, vadovaujamą kunigaikščio G. Lvovo; Kerenskiui atiteko teisingumo ministerija. Be kitų, dūmos atstovui M. Yčui — švietimo viceministro pareigos. Rusijos Laikinoji vyriausybė bendradarbiavo su Petrapilio Darbininkų taryba, nes jos daugumą sudarė nuosaikieji socialistai. Petrapilio Darbininkų taryboje buvo ir lietuvių atstovų — V. Stanka (Stankevičius), dūmos atstovas M. Januškevičius ir kt. Laikinosios vyriausybės ir Darbininkų tarybos pirmasis siekimas buvo likviduoti carinį režimą ir apsisaugoti nuo kontrrevoliucijos.

Tuoj po revoliucijos, tautybių klausimas labai pagyvėjo: Rusijos Laikinoji vyriausybė kovo mėn. vidaus reikalų ministerijoje panaikino nepravoslavų religijų departamentą, o jo vietoje įsteigė Tautybių departamentą.[41] Į Tautybių departamentą buvo angažuojami dirbti įvairūs tautybių klausimo specialistai. Iš pabaltiečių dalyvavo estas K. Päts.

Netrukus Petrapilio Darbininkų taryboje iškilo Rusijos tautybių klausimas ir joms lygių teisių garantijų pobūdis. Darbininkų taryboje visų rusų politinių partijų frakcijos pritarė, jog iš Rusijos Laikinosios vyriausybės reikia reikalauti, kad ji deklaruotų kiekvienai tautai teisę apsispręsti ir teisę atsiskirti nuo Rusijos.

Rusijos Laikinoji vyriausybė vokiečių okupuotos Lenkijos nepriklausomybę pripažino 1917 m. kovo 30 d. Todėl ir ukrainiečių politinė srovė, vadovaujama žymaus istoriko M. Hruševskio, reikalavo paskelbti Ukrainą bent autonominiu kraštu, net nelaukiant Rusijos steigiamojo seimo sušaukimo. 1917 m. liepos 15 d. Rusijos Laikinoji vyriausybė pripažino Ukrainai tik autonomiją.

Kai Laikinoji vyriausybė jau paskelbė Lenkiją nepriklausoma valstybe, tai ir Suomija reikalavo pripažinti jai nepriklausomybę. Tuo metu estų ir latvių atstovai dar tenkinosi plačios autonomijos reikalavimu. O lietuvių politinių partijų veikėjai, kaip žinome, seniai nebesitenkino vien autonomija Lietuvai, bet reikalavo nepriklausomybės. Todėl 1917 m. rugsėjo mėn. Rusijos tautų suvažiavime Kijeve visų Rusijos tautų atstovai ir Rusijos Laikinosios vyriausybės atstovas pritarė Lietuvos nepriklausomybei, priimdami tuo reikalu atskirą rezoliuciją.[42]

1917 m. birželio mėn. vyko visos Rusijos darbininkų tarybų suvažiavimas, kuris birželio 22 d. rezoliucijoje Rusijos Laikinajai vyriausybei tautybių klausimu rekomendavo tokį sprendimą: 1. Paskelbti visoms Rusijos tautoms apsisprendimo teisę ligi pasitraukimo iš Rusijos valstybės sudėties, 2. Paskelbti kalbų lygybės dekretą ir teisę jas vartoti, 3. Sudaryti visų tautų tarybą, parengti reikalingą medžiagą Rusijos steigiamajam seimui svarstyti.[43]

Darbininkų tarybų suvažiavimo priimtas sprendimas dėl kalbų lygybės dekreto Rusijoje buvo labai naujas ir pažangus, nes ligi 1917 m. Vasario revoliucijos Rusijos carinės valstybės pagrindinių įstatymų arba konstitucijos 67 paragrafe kalbų klausimu tiek tebuvo pasakyta: „leidžiama garbinti Visagalintį Dievą įvairiomis kalbomis, laiminant Rusijos monarcho valdymą, meldžiant Visatos Kūrėjo didinti gerovę ir stiprinti imperijos jėgas".[44]

Kiek vėliau, 1917 m. spalio 7 d. Kerenskio vadovaujama Rusijos Laikinoji vyriausybė savo deklaracijoje pripažino teisę visoms Rusijos tautoms apsispręsti dėl savo ateities, o taip pat teisę vartoti gimtąją kalbą mokyklose, teismuose bei vietos valdžios įstaigose ir jau buvo priėmusi įstatymą dėl kalbų vartojimo nerusų gyvenamuose kraštuose.[45] Šis įstatymas turėjo būti paskelbtas 1917 m. lapkričio mėn. pradžioje. Įstatymo įvadinėje dalyje buvo pasakyta, kad visoms tautoms pripažįstama savivaldos teisė, ligi Rusijos steigiamojo seimo sušaukimo, dar nesprendžiant tautinių ir sritinių klausimų. Tuo įstatymu jau būtų buvę garantuojama teisė visoms Rusijoje gyvenančioms tautoms naudotis savo gimtąja kalba savivaldybėse ir

vietos valdžios įstaigose, teismuose, mokyklose ir t.t. Tautybių departamento politikoje, svarstant įvairių tautų ateitį, daugiau nesutarimo buvo ukrainiečių bei gudų klausimu, negu lietuvių, latvių ar estų.

Nors Rusijos Laikinoji vyriausybė ir Darbininkų taryba pripažino tautų apsisprendimo teisę, bet Laikinoji vyriausybė sutiko, kad toji teisė gali būti realizuojama tik per Rusijos steigiamąjį seimą.[46] Taigi Laikinosios vyriausybės politika tautiniu klausimu, nors ir per trumpą laiką, ne tik teoriškai, bet ir praktiškai ryškiai skyrėsi nuo carinės valdžios politikos.

Bet po bolševikų perversmo arba vadinamosios Spalio revoliucijos (spalio 25 d. senu stiliumi), pirmoje bolševikų valdžios deklaracijoje apie tautų federaciją jau nieko nebuvo užsiminta. Visgi pirmasis Sovietų Rusijos tarybų suvažiavimas 1918 m. lapkričio 15 d. priėmė rezoliuciją tautinės politikos klausimu, kuria pritarė liaudies komisaro J. Stalino vedamai politikai, jog jis stengsis įgyvendinti tautų apsisprendimo principą, kaip Rusijos tautų darbo žmonių apsisprendimą.[47] Paskelbtoji Sovietų Rusijos tarybų suvažiavimo rezoliucija, kiek vėliau, dar buvo modifikuota ta prasme, kad tautų apsisprendimas vykdomas, vadovaujant komunistų partijai.

Neilgai trukus po bolševikinio perversmo, 1917 m. lapkričio 20 d., Ukrainos rada paskelbė Ukrainą nepriklausoma valstybe. Bet Ukraina, kaip ir kitos nuo Rusijos atsiskyrusios tautos ir sukūrusios nepriklausomas valstybes, išsilaikė tik ligi tol, kol Sovietų Rusija militariškai sustiprėjo.

Ir žymus rusų istorikas bolševikas Pokrovskij caro valdymo metu nerusų tautų padėtį vadino tautų kalėjimu, nes tada rusų mažuma valdė didžiumą nerusų tautų, jas ekonomiškai išnaudojo, tautiškai ir religiškai persekiojo ir kurstė vienas tautas prieš kitas. Be to, caro valdžia visas kitas tautas kurstė prieš žydus, kuriems nacionalistinė Rusija suversdavo visas carinio valdymo nedorybes. Tačiau Pokrovskio nerusų tautų gyvenimo apibūdinimas carinėje Rusijoje, dar labiau tinka apibūdinti tautų padėtį Sovietų Rusijoje.[48]

Todėl galima sakyti, kad nors neilgas, vos aštuonių mėnesių, Rusijos Laikinosios vyriausybės valdymo metas buvo trumpa prošvaistė Rusijos tautų gyvenime, sustiprinusi šių tautų viltį į apsisprendimo teisę, kurią bolševikų diktatūrinis režimas visiškai ištrynė.

NUORODOS

1 R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union,* 1954 m. 23 psl.
2 R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union,* 1954 m. 37 psl.
3 E. Griškūnaitė, Leninas ir darbininkų judėjimas Lietuvoje 1894-1914 — *LTSR Mokslų Akad. darbai,* Serija A, I (32), 1970 m. 157 psl.
4 V. Leninas, *Marksizmas ir tautinis klausimas,* 1926 m. (Kaune) 111 psl.
5 A. D. Low, *Lenin on the Question of Nationality,* 1958 m. 26 psl.
6 L. Snyder, *The New Nationalism,* 1968 m. 293 psl.
7 R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union,* 1954 m. 29 psl.
8 R. P. Browder & A. Kerensky, *The Russian Provisional Government 1917,* 1961 m. 317 psl.
9 I. Ceretelli, *Vospominanija o fevralskoj revoliucii,* 1963 m. II t. 162 psl.
10 M. Višniak, *Tretij sjezd partii socialistov revoliucionerov,* 1917 m. 299 psl.
11 L. Wasilewski (L. Płochocki), *Rosyjskie partye polityczne i ich stosunek do sprawy polskiej,* (be metų) 116 psl.
12 P. Miliukov, *Nacionalnyj vopros,* 1925 m. 163 psl.
13 *Protokoly sjezda nacionalno-socialističeskich partii 16-20 aprelia 1907 goda,* 1908 m. 13-15 psl.
14 M. Slavinskij, Nacionalnają struktura Rossii i velikorussy — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gosudarstvach* (red. A. Kastelianskij), 1910 m. 302 psl.
15 M. Slavinskij, Nacionalnaja struktura Rossii i velikorussy — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gosudarstvach* (red. A. Kastelianskij), 1910 m. 289 ir 296 psl.
16 M. Lažerson, Vremennoje pravitelstvo i prava nacionalnostej — *Russkije Zapiski,* 1939 m. XVI t. 179 psl.
17 K. Tiander, *Das Erwachen Osteuropas,* 1934 m. 57 psl.
18 Th. Riha, Miliukov and the Progressive Bloc in 1915 — *Journal of Modern History,* 1960 m. XXXII t. 16-24 psl.
19 A. Blok, *Poslednije dni imperatorskoj vlasti,* 1921 m. 24-29 psl.
20 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 117 psl.
21 H. Revelstein, *Die Not der Fremdvoelker unter russischer Joche,* 1916 m. 96-97 psl.
22 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 92 psl.
23 S. Zetterberg, Die Taetigkeit der Liga Fremdvoelker Russlands in Stockholm während der Jahre 1916-1918 — *Acta Baltica,* 1971 m. X t. 216 psl.
24 W. Scharlau & Z. Zeman, *Freibeuter der Revolution Parvus-Helphand,* 1964 m. 10 psl.

25 W. Scharlau & Z. Zeman, *Freibeuter der Revolution Parvus-Helphand,* 1964 m. 159, 163, 277 psl.
26 *Revolutionary Russia* (red. R. Pipes), 1968 m. 68, 74 psl.
27 M. Futrell, A. Keskuela — *Soviet Affairs* (red. D. Footman), 1962 m. 34-40 psl.
28 M. Futrell, *Northern Underground,* 1963 m. 146-147 psl. ir G. Katkov, *Russia 1917: The February Revolution,* 1967 m. 83 psl.
29 B. Nikitin, *Rokovyje gody,* 1937 m. 243 psl.
30 Z. Zeman, *The Gentlemen Negotiators,* 1971 m. 249 psl.
31 G. Katkov, *Russia 1917: The February Revolution,* 1967 m. 108 psl.
32 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 130 psl.
33 O. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917-1918,* 1971 m. 57 psl.
34 A. Kerensky, *Russia and History's Turning Point,* 1965 m. 534 psl.
35 S. Sazonov, *Fateful Years,* 1927 m. 237 psl.
36 S. Melgunov, *Zolotoj nemeckij kliuč,* 1940 m. 156, 157 psl.
37 G. Bonnin, Les Bolcheviques et l'argent allemand pendant la première guerre mondiale — *Revue Historique,* 1965 m. CCXXXIII t. 101-125 psl.
38 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 130 psl. ir K. Epstein, *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy,* 1959 m. 109 psl.
39 A. Blok, *Poslednije dni imperatorskoj vlasti,* 1921 m. 54 psl.
40 I. Ceretelli, *Vospominanija o fevralskoj revoliucii,* 1963 m. I t. 131 psl.
41 V. Černov, *The Great Russian Revolution,* 1966 m. 287 psl.
42 M. Lazerson, Vremennoje pravitelstvo i prava nacionalnostej — *Russkije Zapiski,* 1939 m. XVI t. 183 psl.
43 I. Ceretelli, *Vospominanija o fevralskoj revoliucii,* 1963 m. II t. 121, 126 psl.
44 M. Lazerson, Vremennoje pravitelstvo i prava nacionalnostej — *Russkije Zapiski,* 1939 m. XVI t. 187 psl.
45 A. Golder, *Documents of Russian History 1914-1917,* 1927 m. 561 psl.
46 P. R. Browder & A. Kerensky, *The Russian Provisional Government 1917,* 1961 m. 318 psl.
47 *Dokumenty vnešnej politiki SSSR,* 1957 m. II t. 93 psl.
48 M. Pokrovskij, *Russia in World History* (The Prison of Nations), 1970 m. 129-135 psl

VI

Lietuvių politinė veikla okupacijos metu

1. Politinis lietuvių biuras

Po 1905 m. revoliucijos ligi Pirmojo pasaulinio karo lietuvių visuomenės politinį nusistatymą jau galėjo reikšti legali ir nelegali lietuvių spauda, lietuviai atstovai dūmoje ir įvairiose draugijose organizuota visuomenė.

Pirmajam pasauliniam karui kilus, Rusijos visuomenės ir spaudos poveikyje, kai kurie lietuvių visuomeninių sluoksnių atstovai (dr. J. Basanavičius, D. Malinauskas, kun. J. Ambraziejus ir kiti), pasiųsdami savo pareiškimus aukščiausiajai Rusijos karo vadovybei ir Rusijos vyriausybei, pažadėjo Rusijos karo reikalą remti, kad Vokietija būtų nugalėta ir kad Mažoji Lietuva būtų prijungta Rusijai ir tuo būdu abi lietuvių tautos dalys būtų sujungtos caro valdomoje Rusijoje.

Rusijos valstybės dūmoje lietuvių atstovas Yčas taip pat buvo pasisakęs, kad pamirštant lietuviams darytas rusų valdžios skriaudas, lietuviai sutinka remti Rusijos pastangas sutriuškinti Vokietiją. Tuo metu Lietuvos politinės partijos neturėjo tokio griežto nusistatymo prieš karą, kaip kad buvo 1904 m., Rusijai kariaujant su Japonija. Lietuvių spauda buvo palankesnio nusistatymo Rusijos atžvilgiu, nors Rusija, pradėjusi pasaulinį karą, be miglotų pažadų Lenkijai, kitoms Rusijos pavergtoms tautoms nieko nežadėjo. Pvz., 1914 m.

tautiškai katalikiškas laikraštis *Viltis* 191 nr. įtaigojo lietuvių visuomenę kantriai pakelti valstybės uždėtą pareigą ir aukotis valstybei tiek, kiek ji pareikalaus. Bet JAV leidžiama *Jaunoji Lietuva* pasipiktino tokiu *Viltyje* išdėstytu pareiškimu apie beatodairišką aukojimąsi Rusijai.[1] Kita demokratų lietuvių spauda — *Lietuvos Žinios* ir *Lietuvos Ūkininkas* tikėjosi, kad dėl karo įvykių Rusija, arba reformų arba revoliucijos būdu, sudemokratėsianti.

Karo atžvilgiu griežtai išsiskyrė iš kitų Lietuvos politinių srovių Lietuvos socialdemokratų partija, pasisakydama prieš karą užsienio spaudoje, kad pats karas, be skurdo ir be žudynių, nieko gero Lietuvai negalįs duoti. Todėl Lietuvos socialdemokratai smerkė kaip Rusijos taip ir Vokietijos pradėtąjį karą, kuris abiejų valstybių kariaujamas imperialistiniais tikslais. 1914 m. gruodžio 21 d. Vokietijos socialdemokratų laikraštis *Vorwaerts* (Pirmyn) išsivertė iš rusų laikraščio *Golos* (Balsas) ir išspausdino viešai tą lietuvių socialdemokratų pareiškimą.[2] Dėl saugumo to pareiškimo autoriai tada savo pavardžių negalėjo paminėti.

Karo metu Lietuvoje cenzūra dar pagriežtėjo, todėl lietuvių spaudoje politinių klausimų svarstymas itin pasunkėjo. Tada Vilniuje ir Kaune lietuvių politinių srovių atstovai sudarinėjo klubus, kuriuose svarstydavo aktualias politinio gyvenimo problemas ir ypač Lietuvos ateities klausimą.[3]

1915 metų pabaigoje, okupavus vokiečiams Lietuvą, Vilniaus lietuvių visuomenės veikėjai slaptuose pasitarimuose išrinko visų politinių partijų penkių asmenų *Politinį lietuvių biurą,* kurį sudarė — A. Smetona, dr. J. Šaulys, kun. dr. J. Stankevičius, St. Kairys ir P. Klimas. *Politinis lietuvių biuras* buvo įpareigotas ginti Lietuvos gyventojų reikalus vokiečių valdžios įstaigose.

O Vilniaus lenkų („krajovcų") politikų iniciatyva, 1915 m. gruodžio 19 d. buvo sudaryta politinė organizacija — *Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės konfederacija,* kurioje dalyvavo lietuvių, lenkų, gudų ir žydų atstovai. Konfederacijos tikslas buvo sudaryti Lietuvos Gudijos valstybę, atsteigiant Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę ir garantuojant visišką teisių lygybę visoms joje gyvenančioms tautoms. Savo nusistatymą Konfederacija išdėstė Konfederacijos tarybos keturiomis kalbomis (lietuvių, lenkų, gudų ir žydų) išspausdintame universale. Pagal tą universalą Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę sudarytų Lietuva ir Gudija konfederacijos pagrindu. Šios valstybės sostinė turėjo būti Vilnius. Lenkams ir žydams buvo

žadama plati kultūrinė autonomija. Jau vėliau, 1916 m. vasario mėn., buvo išspausdinta tik lietuviškai trečioji Konfederacijos proklamacija.

Apie tokią Vilniuje suorganizuotą tautų Konfederaciją yra rašę lietuviai, lenkai ir gudai, o gal būt ir žydai. Betgi nė vienas autorius nei lenkų nei mūsų, rašęs apie šią Konfederaciją ir po Antrojo pasaulinio karo, nepamini nė vienos Konfederacijoje dalyvavusių tautų atstovų pavardės, todėl dabar sunku įspėti, kurios lietuvių politinės srovės atstovai dalyvavo toje Konfederacijos taryboje.[4]

1916 m. rudenį, pradėjus vežti jaunimą į priverstinius darbus, socialdemokratų išspausdinti atsišaukimai ragino jaunimą priešintis ir nevažiuoti į vokiečių katorgą.

Jau 1916 m. liepos mėn. 13 d. lietuvių visuomenės veikėjai Smetona, Kairys ir dr. Šaulys kreipėsi į Rytų fronto vyriausiąjį karo vadą Hindenburgą, pasiųsdami jam memorandumą, kuriame išdėstė Ober Osto nevienodą ir netinkamą okupuotos teritorijos administravimą, netikusią karo valdžios švietimo politiką Lietuvoje, skundėsi dėl organizacijų veiklos sustabdymo, lietuvių kalbos teisių siaurinimo, dėl draudimo lietuviams laikraštį leisti, dėl karinės valdžios pareigūnų žiauraus elgesio su gyventojais ir nepakeliamų rekvizicijų. Memorandumo autoriai reikalavo visus suvaržymus panaikinti, leisti lietuviškai susirašinėti bei naudotis susisiekimo priemonėmis.[5]

Į šį memorandumą Rytų fronto karo vadovybė — Hindenburg ir Ludendorff — jokio atsakymo nedavė ir jokių reikalaujamų lengvatų nesuteikė.

Kadangi įteiktasis memorandumas laukiamų padarinių nedavė, tada Prūsijos landtago (seimo) atstovas dr. V. Gaigalaitis, surinkęs iš lietuvių veikėjų duomenų apie karinės valdžios veiklą Lietuvoje, parašė platų memorandumą Vokietijos kancleriui Bethmann Hollwegui, nurodydamas karinės valdžios beatodairišką krašto išnaudojimą, baisų lietuvių skriaudimą ir visokeriopą gyventojų priespaudą. Gaigalaitis siūlė keisti okupacinės valdžios politiką Lietuvoje ir suteikti Lietuvai savivaldą.[6]

Iš viso *Politinis lietuvių biuras* įvairiais raštais ir memorandumais nuolat reaguodavo visais opiais lietuvių tautos arba Lietuvos valstybės reikalais. Pvz., 1916 m. balandžio 29 d. dvylika Vilniaus visuomenės veikėjų — J. Basanavičius, A. Smetona, kun. P. Dogelis, A. Stulginskis, M. Biržiška, J. Vileišis, P. Klimas ir kt. surašė memorandumą — JAV prezidentui Wilsonui. Šį memorandumą nuvežė Šveicarijon Lietuvos delegatai — Smetona, Kairys ir Šaulys,

vykdami į 1916 m. birželio mėn. vykstantį Rusijos Pavergtųjų tautų lygos kongresą. Memorandumas per JAV atstovybę Šveicarijoje buvo nusiųstas JAV prezidentui. Jame trumpai buvo parašyta apie buvusią nepriklausomą Lietuvos valstybę ir apie 120 metų gyvenimą Rusijos pavergime. Čia buvo suminėta rusifikacija, kolonizacija, spaudos draudimas, persekiojimai ir t.t.[7]

Šiame kongrese lietuvių atstovų vardu pirmą kartą oficialiai buvo iškeltas Lietuvos nepriklausomybės reikalavimas. Tačiau jiems grįžus Lietuvon, okupacinė vokiečių valdžia juos įspėjo Lietuvos nepriklausomybės klausimo nekelti.

1916 m. lapkričio mėn. 5 d. Vokietijos bei Austrijos ir Vengrijos imperatoriai paskelbė Lenkiją nepriklausoma valstybe, tikriau tariant — Lenkijai pripažino savarankiškumą (Selbststaendigkeit), nes vokiečių Vyriausioji karo vadovybė ten tikėjosi skubotai suorganizuoti lenkų kariuomenę ir ją panaudoti karui su Rusija.

Lietuviai dėl tokios vokiečių politikos nerimavo, nes apie Lietuvą vokiečiai nieko nekalbėjo ir Lietuvai nieko nežadėjo. Tačiau vokiečių politikai, norėdami sumažinti Lietuvos visuomenės nerimastį, per užsienio reikalų ministrą Jagową pareiškė, kad Lietuvos ateities klausimas bus sprendžiamas atskirai ir bus atsižvelgta į Lietuvos krašto atskirumą.[8]

Nors faktiškai Lenkija tada dar nebuvo nepriklausoma valstybė, bet Lenkijos Laikinoji valstybės taryba viešai pareiškė savo pretenzijas išplėsti savo valdžią ir į Lietuvą, prašydama iš vokiečių leidimo šaukti kariuomenėn vyrus ir iš Ober Osto teritorijos. Lenkų mobilizacinį atsišaukimą 1916 m. paskelbė Lenkijos abejų zonų — Vokietijos ir Austrijos — civilinės valdžios organai. Betgi vokiečiai Ober Osto teritorijoje uždraudė tokius lenkų mobilizacinius atsišaukimus skelbti.[9]

1916 m. lapkričio 3 d. Lenkų komitetas Vilniuje tuoj pat parodė savo aneksinius norus, reikalaudamas sujungti Lietuvą su Lenkija.[10] Kai tik Lenkija buvo paskelbta nepriklausoma valstybe, lenkų visuomenės susirinkimas Varšuvoje priėmė ir pasiuntė atitinkamą rezoliuciją kaizeriui Vilhelmui II, kurioje susirūpino ir „antrosios Lenkijos sostinės" — Vilniaus — išlaisvinimu, kuris esąs vienodai brangus lenko širdžiai kaip ir Varšuva. Šia proga Lenkijos Laikinoji valstybės taryba gavo ir iš Lietuvos lenkų nemaža peticijų, adresų bei deklaracijų, prašant Lietuvą įjungti į Lenkijos valstybę.[11]

Vilniaus lenkų vardu taip pat buvo pasiųsta *Kurjer Lwowski* redaktoriui informacija apie Vilniaus lenkų politinį nusistatymą dėl

Lietuvos ateities. Vilniaus lenkai toje informacijoje skelbė, kad jie yra neatskiriama lenkų tautos dalis, siekianti ir sieksianti valstybiškai susijungti su Lenkija, su kuria Lietuva gyveno bendrą likimą žydėjimo ir nelaimės metu.[12] Net ir lenkų socialistų partija (PPS) priimtoje rezoliucijoje reikalavo sutvarkyti santykius su Lietuva, įjungiant ją į Lenkijos valstybės sudėtį.[13]

Norėdamos vienu ar kitu būdu legalizuoti Lietuvos įjungimą į Lenkijos valstybę, 1916 m. gruodžio mėn. lenkų delegacijos iš Varšuvos ir iš Vilniaus vyko pas Rytų fronto kariuomenės vadą prašyti prijungti Lietuvą ir Gudiją Lenkijai. Abi šios delegacijos prašė suteikti Lenkijai tokias pat teises valdyti Ober Osto teritorijas — Lietuvą ir Gudiją, kaip ir Lenkiją. Gi Lenkijos valstybės taryba ne tik prašė prijungti Lietuvą, bet persistengdama, ir Lietuvos herbą — Vytį — iškabino savo buveinės salėje. Tačiau tada Varšuvos generalgubernatorius H. Beseler pareikalavo iš ten Lietuvos herbą nuimti.[14]

1917 m. Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės trijų milijonų lenkų vardu, lenkų veikėjai vėl įteikė karinės valdžios viršininkui Lietuvoje kunigaikščiui Isenburg-Birstein memorialą, jame pareikšdami, kad Lietuva yra neatskiriama Lenkijos dalis.

Tuo metu ne tik Lenkijos valstybės taryba, bet ir visos Lenkijos politinės partijos pageidavo unijos su Lietuva. Jeigu dėl kurių nors priežasčių negalima būtų sudaryti unijos, tai blogiausiu atveju lenkų politikai pageidavo įjungti bent Vilnių ir jo apylinkes į Lenkijos teritoriją. Tuometinius savo pageidavimus Lenkijos valstybės taryba kėlė per Varšuvos generalgubernatorių Beseler. Todėl 1917 m. balandžio 13 d. Varšuvos generalgubernatorius pasiūlė Vokietijos vyriausybei perleisti Vilnių ir lenkų gyvenamas sritis Lenkijai. Reikia priminti, kad dar prieš karą lenkų provokiško nusistatymo politikas W. Feldmann, gyvenęs Berlyne ir ten leidęs vokiečių kalba provokišką leidinį *Polnische Blätter* (Lenkų Laikraštis) drauge su kitu lenkų politiku W. Jodko-Narkiewicz, artimu J. Piłsudskio bendradarbiu, 1914 m. buvo pasirašęs su Hindenburgo ir Ludendorffo įgaliotiniu susitarimą, pažadėdamas jiems rusų armijos užnugaryje organizuoti diversijos veiksmus. Jis taip pat prašė, kad Vokietija įjungtų į Lenkijos valstybės sudėtį ne tik Lietuvą, bet ir Gudiją. O Jodko-Narkiewicz rašė, kad joks blaivus lenkas negalįs atsižadėti savo teritorijų, todėl visų pirma turinti būti įjungta Lietuva.[15]

Politinis lietuvių biuras, sužinojęs apie vokiečiams siunčiamus lenkų memorandumus Lietuvos prijungimo reikalu, tuo labai susirūpino. 1917 m. vasario mėn. lietuvių visuomenės veikėjai

Basanavičius, Domaševičius, Kairys, Smetona ir dr. Šaulys raštu išdėstė protestą vokiečiams dėl lenkų aneksinių aspiracijų, kurios yra priešingos tautų apsisprendimo principams.[16]

Bet tuo metu, po Rusijos Vasario revoliucijos, vokiečių karo vadovybė jau buvo priešinga Lietuvos Lenkijos unijai, nes jie patys norėjo Lietuvą ir Kuršą įsijungti į Vokietijos sudėtį. Austrija taip pat buvo priešinga Lietuvos ir Lenkijos sujungimui, kadangi anksčiau Vokietija buvo pažadėjusi Lenkiją įjungti į Austrijos ir Vengrijos sudėtį, kad tuo būdu Lenkija taptų Austrijos ir Vengrijos imperijos tretysis narys.[17]

Rytų fronto karo vado štabo viršininkas gen. Hoffmann dar 1917 m. sausio mėn. strateginiais sumetimais siūlė, kad Vokietija aneksuotų Lietuvą ir Kuršą, bet Vilnių sutiko atiduoti Lenkijai. Tačiau Hoffmann buvo griežtai priešingas lenkų pastangoms ir propagandai, kad Lietuva ir Kuršas būtų sujungti su Lenkija. Bet nepriklausomos Lietuvos įsteigimą gen. Hoffmann net ir vėliau laikė utopija.[18]

Lenkų unijiniams sumanymams griežtai priešinosi ir gen. Ludendorff. Jis bent tuo metu nepritarė spręsti Vilniaus klausimą palankiai lenkams. Todėl Vilniaus klausimas liko ginčų objektu ne tik tarp vokiečių kariuomenės vadovybės ir Varšuvos generalgubernatoriaus Beselerio, bet taip pat tarp lenkų ir lietuvių. Neatsižvelgdamas į visus ginčus Varšuvos generalgubernatorius ragino ligi taikos konferencijos išspręsti visus Lenkijos teritorijos klausimus. Tačiau Vokietijos kancleris Bethmann Hollweg delsė skubius sprendimus daryti, nes ir pati Vyriausioji kariuomenės vadovybė pageidavo „nepriklausomos" Lietuvos, sujungtos ne su Lenkija, bet su Prūsija. Todėl jis ir nežadėjo Lenkijai Vilniaus, o tik vėliau, kintant aplinkybėms, kariuomenės vadovybė pritarė Vilnių atiduoti Lenkijai.[19]

Lietuvos lenkų politiniai veikėjai ir karo metu ne tiek domėjosi Lietuvos ateities klausimu, kiek Lenkijos reikalais. Tik karo metu nepaprastai sunki Vilniaus gyventojų ekonominė padėtis ir vargana jų mityba per vokiečių okupaciją jungė Vilniuje visas tautybes. Todėl 1917 m. gegužės 12 d. visų Vilniaus tautybių atstovai sutartinai surašė skundą Vokietijos kancleriui, išdėstydami visus gyventojų vargus dėl mitybos. Šį skundą pasirašė Lenkų komiteto Vilniuje vardu K. Węsławski, lietuvių Teisių ir agronomijos pagalbos draugijos vardu dr. A. Domaševičius, gudų vardu A. Luckievič, darbininkų profesinių sąjungų vardu — P. Eidukevičius, žydų vardu — S. Rozenbaumas.[20]

Po Rusijos 1917 m. Vasario revoliucijos įvyko lenkų kongresas Rusijoje. Šio kongreso šeštasis darbo tvarkos punktas buvo tautybių klausimas Lietuvoje. Kongresas pareiškė viltį, kad Lietuva ir Gudija, kaip atskiri politiniai vienetai, atnaujins moderniškiems laikams atitinkamo teisinio pavidalo uniją su Lenkija.[21]

O 1917 m. gegužės 19-22 d. buvo paskelbta Varšuvoje visų Lenkijos partijų deklaracija, išskyrus Lenkijos ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės socialdemokratus bei kairiuosius PPS. Šią deklaraciją pasirašė 56 asmens, reikalaudami nepriklausomybės ir Didžiajai Lietuvos kunigaikštystei. Deklaracijoje buvo pareikšta, kad Lenkija nepalaužiamai sieksianti atnaujinti sąjungą su nepriklausoma Lietuva, giliai tikėdama, kad Lietuvos gyventojai — lietuviai, lenkai ir gudai, laisvu noru ir sutikimu įsijungs į Lenkiją ir šių valstybių susijungimas patikins visiems visuomeniniams sluoksniams tautinį, kultūrinį bei ekonominį vystymąsi.

Tik PPS (lenkų socialistai) padarė pastabą, kad santykių sudarymą su Lietuva turi įvykdyti abiejų valstybių konstituciniai seimai. Endekai (lenkų nacionalistai) savo prieraše dar pažymėjo, kad ir jie pripažįsta nepriklausomą Lietuvą — buvusią Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę ir karščiausiai geidžia tradicinės unijos su nepriklausoma Didžiąja Lietuvos kunigaikštyste.

1917 m. gegužės mėn. 25 d. 44 žymūs Vilniaus lenkų veikėjai, visų lenkų politinių srovių patikėtiniai, vėl įteikė Vokietijos kancleriui memorandumą, kurį pasirašė M. Broel-Plater, Br. Umiastowski ir W. Zawadzki. Šiame memorandume jie aiškino, kad lenkai Lietuvoje esąs vietinis senas kultūrinis elementas, turįs pareigą rūpintis savo tėvynės ateitimi. Memorandume jie dar ryškino istorinės ir dabartinės Lietuvos sąvoką, o taip pat tvirtino, kad Dauguvos ir Nemuno slėnio teritorija yra atskiras ekonominis, religinis ir kultūrinis vienetas, priklausąs Vakarų Europos civilizacijai. Lenkų politikai įteiktame memorandume nurodė tokią Vilniaus ir Gardino gubernijų gyventojų sudėtį: Vilniaus gub. yra 55% lenkų, Vilniaus aps. — 90%, Vilniaus mieste — 50%, o Gardino gub. — 57%. Memorandumo autoriai tvirtino, kad Lietuvos miestai yra lenkiški ir žydiški, pramonė ir amatai yra lenkų ir žydų rankose, o taip pat inteligentijos daugumas yra lenkai ir žydai. Jie tvirtino, kad šiose gubernijose lenkai vyrauja ekonomikoje, politikoje ir lenkai esą davę lietuviams religiją, švietimą bei civilizacijos vertybes, sulaikę

nuo rusifikacijos ir t.t. Todėl pagal juos visų politinių grupių atstovai laiko save neatskiriama lenkų tautos dalimi ir siekia susijungti su Lenkija.[22]

Reaguodamas į šį lenkų memorandumą, Politinis lietuvių biuras pavedė Klimui parašyti memorandumą — atsikirtimą — į Vilniaus 44 lenkų veikėjų įteiktą 1917 m. gegužės 25 d. memorandumą Vokietijos kancleriui. Lietuvių memorandumas 1917 m. liepos 10 d. buvo įteiktas ne kancleriui Bethmann Hollwegui, bet jau naujajam kancleriui G. Michaeliui. Lietuvių kontrmemorandumą pasirašė 19 asmenų: J. Basanavičius, A. Smetona, A. Žmuidzinavičius, J. Šaulys, kun. J. Bakšys, kun. J. Stankevičius, P. Klimas, A. Vileišis, A. Gylys, A. Stulginskis, Č. Landsbergis, kanauninkas J. Kukta, kun. prof. T. Brazys, kun. A. Varnas, D. Malinauskas, kun. A. Petrulis, kun. V. Mironas, kun. J. Stašys ir kun. K. Ribikauskas.

Savo memorandume lietuviai atrėmė lenkų neteisingus tvirtinimus ir pareiškė į kokias teritorijas lietuviai pretenduoja, savo ruožtu paaiškindami Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, kai kurių visuomenės sluoksnių sulenkėjimo priežastis ir seną lietuvių tautos valstybingumą. O dėl lenkų civilizacinės įtakos, ypač į žemės ūkį, nurodė į apleistus lenkų dvarus. Politinis lietuvių biuras savo memorandume nepripažino Lietuvos bajorų lyg ir atskira tauta, kaip kad Latvijoje yra buvę Kuršo baronai — vokiečiai. Šiame memorandume, pasisakydami Lietuvos teritorijos klausimu, lietuviai nereikalavo Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės sienų, bet tik lietuvių gyvenamų žemių — rytuose, kurias dabar apima vokiečių rusų fronto linija ir pietuose — Nemuno linija ligi Gardino, o paskui šiaurės vakarų linkme ligi Rytų Prūsijos. Lietuviai kontrmemorandume savo siekimus taip nusakė: „lietuviai negali kitaip sau vaizduotis savosios ateities kaip nepriklausomybės forma . . . Tai yra būtinoji jų tautos laisvo plėtojimosi ir klestėjimo sąlyga, kurios dėka turėtų užsibaigti jos kančios."[23] Bet apie tai sužinojęs Vilniaus diecezijos valdytojas kun. K. Michalkevičius nubaudė kunigus lietuvius už kontrmemorandumo pasirašymą, nors lenkų memorandumą jis pats buvo pasirašęs. Penki lietuviai kunigai buvo suspenduoti vienam mėnesiui nuo bažnytinių pareigų ir iškelti iš Vilniaus. Lenkiškas ir lietuviškas memorandumų tekstas 1917 m. rankraščio teisėmis buvo išspausdintas Vilniuje.[24]

Okupacinė karinė valdžia pajuto organizuotos lietuvių visuomenės slaptą veiklą ne vien iš memorandumų rašymo, bet ir iš skleidžiamų atsišaukimų.[25]

Vokiečių okupacinė politika buvo skirtinga Lietuvoje negu Lenkijoje, nes kancleris Bethmann Hollweg nebuvo tikras, kad karui pasibaigus, neteksią Lietuvą sugrąžinti Rusijai. Jis buvo priešingas lietuviškam sąjūdžiui dar ir dėl pavojaus sukelti Mažojoje Lietuvoje lietuvių iredentą — t.y. sąjūdį susijungti su Didžiąja Lietuva. Be to, Vokietija jau karo pradžioje buvo nusprendusi aneksuoti Suvalkų guberniją.

1917 m. birželio mėn. 14 d. kancleris Bethmann Hollweg turėjo pasitraukti iš pareigų dėl vadinamosios karo partijos įsigalėjimo. Naujasis kancleris Michaelis 1917 m. rugpiūčio 9 d., nuvykęs į karo vadovybės būstinę Kreuznache, ten aptarė karo tikslų programą. Tada ir jis pritarė, kad Lietuvos ir Kuršo teritorijos būtų glaudžiai sujungtos su Vokietija, tačiau laikinai paliko nenusakytą sujungimo būdą. Vyriausioji karo vadovybė tame posėdyje paryškino Katalikų Bažnyčios reikšmę Lietuvos ateičiai ir pageidavo, kad visas tris Lietuvos vyskupijas valdytų lietuviai vyskupai, o Seinų vyskupija būtų atskirta nuo Varšuvos metropolijos.[26]

Tuo pat metu po Rusijos revoliucijos, Rusijos Laikinoji vyriausybė ir Petrapilio Darbininkų taryba iš principo pripažino tautoms teisę apsispręsti, žadėdama suteikti visoms tautoms autonominį valdymąsi. Todėl 1917 m. liepos mėn. 18 d. reichstago atstovas Erzberger rašė naujajam kancleriui Michaeliui, kad Lietuvos reikalas turi būti skubiai sprendžiamas, nes Rusijos ir Šveicarijos lietuviai reikalauja nepriklausomos ir neutralios Lietuvos. Vokietija per kelis ateinančius mėnesius turinti sudaryti nepriklausomą Lietuvos valstybę — Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę — kurios valdovu būtų Vokietijos imperatorius. Pagal tuometinį Erzbergerio siūlymą, Lietuva neįeitų į Vokietijos federaciją, bet būtų sujungta su Vokietija tik atitinkamomis konvencijomis.[27]

Politinei padėčiai Rusijoje pasikeitus ir Vokietija turėjo daugiau atsižvelgti į okupuotųjų kraštų tautų valią. Todėl jau 1917 m. gegužės 30-31 d. Bingene Vokietijos karinės ir civilinės valdžios atstovai, apsvarstę Lietuvos klausimą, sutarė įsteigti lietuvių patikėtinių tarybą. Vokiečių spauda Vilniuje 1917 m. birželio 2 d., gavusi šią žinią iš Ober Osto spaudos biuro, paskelbė, kad Rytų fronto vyriausias kariuomenės vadas leido sudaryti patikėtinių tarybą iš žymių lietuvių asmenybių. Taigi, vokiečių okupacinė valdžia Lietuvoje norėjo turėti patariamąjį valdymo organą, sudarytą iš vietos gyventojų, kuris neturėtų jokios sprendžiamos galios, jokios savarankiškos veiklos ir būtų ne patariamasis, bet tik pritariamasis

vokiečių valdymo organas ir kuris padėtų nuslėpti karinės valdžios juodus darbus.

Numatytosios patikėtinių tarybos narių teisės buvo miglotos, nes jos nariai būtų buvę pavaldūs karinei valdžiai. Vokiečiai ieškojo inteligentų, kurie būtų sutikę įeiti į tokią neaiškaus pobūdžio tarybą, bet Vilniaus lietuvių visuomenės ir politikos veikėjai sutarė jokių vokiečių skiriamųjų pareigų neprisiimti, bet reikalauti seimo rinkimų. Todėl vokiečiams 1917 m. gegužės mėn. 30-31 d. sugalvotosios patikėtinių tarybos nepavyko suorganizuoti. Šios patikėtinių tarybos sudarymo reikalu vokiečių karinės valdžios atstovai buvo kreipęsi į vysk. P. Karevičių, A. Smetoną, J. Basanavičių ir į kitus. Karinės valdžios viršininko kunigaikščio Isenburg-Birsteino siūlomoji patikėtinių taryba lietuvių politikų nesuviliojo, jie ją griežtai atmetė ir reikalavo lietuvių tautos rinktinės atstovybės.

Politinis lietuvių biuras taip pat atsisakė padaryti oficialų pareiškimą dėl Lietuvos ateities, aiškindamas, kad jis nesąs įgaliotas tokius pareiškimus daryti ir niekieno nėra įgaliotas kalbėti Lietuvos vardu. Vykstant pasitarimams tarp lietuvių visuomenės ir karinės okupacinės valdžios atstovų, lietuviai vis tvirtino, kad pareiškimams dėl Lietuvos ateities padaryti ir juos paskelbti yra būtinai reikalinga išrinkti tautos atstovybę. St. Kairys teigia, kad vokiečiams kariškiams tos derybos buvusios keistos, nes nukariautojo krašto inteligentų būrelis sąlygojąs nukariautojams derybų būdą ir sąlygas.[28] Negalėdama kitaip susitarti, vokiečių okupacinė valdžia buvo priversta leisti sušaukti Vilniuje lietuvių konferenciją.[29]

3. *Vilniaus konferencija*

Iš principo, visi lietuviai visuomenės veikėjai sutiko, kad krašto atstovybė yra reikalinga, tačiau ji neturi būti vokiečių paskirta, bet vienokiu ar kitokiu būdu pačių lietuvių išrinkta arba sudaryta, sušaukus lietuvių atstovų konferenciją. Numatomoji sudaryti Lietuvos taryba buvo suprantama, kaip būsima krašto atstovybė, įgaliota Lietuvos reikalams atstovauti ir juos ginti. Tokiai atstovybei sudaryti lietuvių visuomenės veikėjai reikalavo sušaukti plačią lietuvių konferenciją Vilniuje.

Kai 1917 m. rugpiūčio mėn. reichstage vyko debatai dėl Lietuvos ir Kuršo ateities, tada nacionalliberalai, Katalikų centras, Pažangos partija ir socialdemokratai pasisakė už lietuvių tautos atstovybės sudarymą, kuri turėtų visos lietuvių tautos pasitikėjimą. Be to, šių

visų partijų atstovai pasisakė, kad Lietuvoje būtų įvestas civilinis valdymas ir pašalintos karo sudarytos sąlygos.[30]

Konferencijai sušaukti buvo sudarytas organizacinis komitetas, į kurį įėjo penki Vilniaus lietuvių veikėjai ir 16 lietuvių atstovų iš provincijos. Jie buvo parinkti iš įvairių luomų bei politinių srovių. Organizacinis komitetas 1917 m. rugpiūčio 1-4 d. posėdžiavo Vilniuje.

Betgi karinės valdžios viršininkas Lietuvoje kunigaikštis Isenburg-Birstein ir gen. Freytag-Loringhoven, nors ir sutikdami tokią konferenciją sušaukti, painformavo organizacinį komitetą, jog karinė valdžia konferencijos šaukimą sąlygoja reikalavimu, kad organizacinis komitetas iš anksto priimtų rezoliuciją dėl sąjungos sudarymo su Vokietija, Lietuvos nepriklausomybę skelbiant. Bet jeigu lietuvių konferencija balsuotų už nepriklausomos Lietuvos atsteigimą be sąjungos su Vokietija, tai Vyriausioji kariuomenės vadovybė grasino, kad taikos derybose su Rusija, ji reikalaus Vokietijai strateginių sienų, perkertant Lietuvą į dvi dalis.[31]

Pradžioje karinės valdžios atstovai, pasikvietę organizacinį komitetą, be jokių rinkimų, norėjo juos paskirti būsimos Lietuvos tarybos nariais. Taip pat prieš konferenciją pradedant, buvo ilgai ginčytasi su karinės valdžios atstovais, nes jie norėjo šioje konferencijoje turėti savo informatorių, kuris sektų konferencijos eigą ir nuotaikas. Su vokiečiais derėjosi dr. J. Šaulys. Po ilgų derybų karinės valdžios įgaliotiniai nusileido, konferenciją leido sušaukti, bet primygtinai siūlė deklaruoti „Lietuvos norą prisišlieti prie Vokietijos, sudarant tam tikras konvencijas".[32] Pagaliau organizacinis komitetas sutarė su karine valdžia ir dėl konferencijos rezoliucijos turinio.

Okupacinės valdžios atstovai organizacinio komiteto posėdžiuose nedalyvavo. Diskusijos dėl konferencijos politinės rezoliucijos labai ilgai užtruko, kadangi būsimos konferencijos rezoliucijon organizaciniam komitetui būtinai reikėjo įtraukti pastraipą dėl būsimų politinių ryšių su Vokietija. Pagaliau vokiečių reikalaujama rezoliucija buvo priimta balsų dauguma, tačiau nevienbalsiai: 12 organizacinio komiteto atstovų balsavo už, 4 — prieš, kiti 5 — susilaikė.[33]

Organizacinio komiteto priimtoji rezoliucija savo turiniu esą patenkinusi užsienio reikalų ministerijos tarėją J. Maltzahną. Tačiau vienas organizacinio komiteto narys K. Jokantas tada labai sunerimo dėl vokiečio išreikšto pasitenkinimo priimtąja rezoliucija, nes jis svarstė, jog priešas rodo pasitenkinimą tik gerą jam padarius, ką

Jokantas ir pareiškė kitiems. Šaukiamajai konferencijai organizacinio komiteto parengtose rezoliucijose buvo pasisakoma už nepriklausomos Lietuvos atsteigimą etnografiniu principu, su kai kuriomis valstybės sienų pataisomis, atsižvelgiant ekonominių interesų. Vokiečių reikalautoje rezoliucijoje buvo pabrėžiama, kad Lietuvos interesai svyra ne į rytus ar pietus, bet į vakarus. Tačiau dėl artimesnių santykių su Vokietija buvo įrašyta pasarga, kiek tie santykiai nekenks Lietuvos nepriklausomybei ir dar, kad glaudžių santykių sudarymą su Vokietija svarstys tautos atstovų susirinkimas, t.y. Steigiamasis seimas, kuris ir buvo laikomas būsimos Lietuvos valstybės šeimininku.

Organizacinio komiteto vykdomąjį biurą sudarė — Smetona, dr. Šaulys, M. Biržiška, kun. J. Stankevičius ir Klimas, kurių pareiga buvo sutartinai su kitais organizacinio komiteto nariais parinkti konferencijai apskrityse 3-5 atstovus, atsižvelgiant į tai, kad konferencijoje dalyvautų visų srovių ir visų partijų bei luomų atstovai. Konferencijos atstovams buvo nustatytas 25 metų amžiaus cenzas, parenkant daugiau išsilavinusius asmenis ir trokštančius Lietuvos nepriklausomybės atsteigimo.[34] Atstovais galėjo būti tik lietuviai arba save laiką lietuviais. Taigi ši Vilniaus konferencija buvo tik lietuvių kviestinis suvažiavimas, nes Lietuvos valstybę atsteigti visų pirma rūpinosi lietuviai.

Gi tautinės Lietuvos mažumos, ypač lenkai ir jų aukštesnieji luomai — dvarininkai, aukštoji dvasininkija, turtingesnieji miestiečiai dar ir tada svajojo apie XVI a. unijinę Lietuvos-Lenkijos valstybę. Kitokios Lietuvos jie nenorėjo nei vaizduotis nei dėl jos kovoti. To meto Lietuvos politikams buvo aišku, kad bendros kalbos su lenkų tautine mažuma bus neįmanoma surasti, nes ji nuo lietuvių politinių grupių atsiskyrė ne dėl skirtingos taktikos, bet principiškai — dėl pažiūrų į socialinius, politinius bei valstybinius klausimus. Lietuvos lenkai, su nedidele išimtimi tų, kurie jautėsi lietuviais, bet kalbėjo lenkiškai, buvo unijos šalininkai su Lenkija ir, anot prof. M. Roemerio, jie buvo aršiausieji ir drauge pavojingiausieji lietuvių vykdomos Lietuvos valstybingumo programos priešai.[35]

Dar prieš konferencijos sušaukimą, 1917 m. rugsėjo 9 d. Vilniuje, okupacinei valdžiai leidus, kairieji Vilniaus lietuvių atstovai sušaukė lietuvių susirinkimą, kuriame svarstė Lietuvos padėtį ir tautos ateities uždavinius. Ten buvo pasisakyta už nepriklausomą Lietuvą, nors ir susijungusią su Vokietija.[36]

1917 m. rugsėjo 16 d. visų Vilniaus miesto tautybių socialistinių ir demokratinių grupių atstovai taip pat pasisakė būsimos Lietuvos klausimu. Jų pareiškime buvo rašoma, kad šių grupių atstovai sutinka su Vakarų Europoje skelbiamais demokratijų šūkiais, kad šis karas turįs patikinti visoms tautoms ir kraštams apsisprendimo teisę, todėl ir apie Lietuvos ateities vidaus santvarką ir santykius su kitomis valstybėmis tegali spręsti tik Lietuvos Steigiamasis seimas, laisvai išrinktas Lietuvos ir Gudijos gyventojų visuotiniu balsavimu. Tą pareiškimą pasirašė Vilniaus visų tautybių socialistinių grupių atstovai: Lietuvos socialdemokratai, žydų — Bundas, gudų — Hromada, gudų socialdemokratų grupė, socialistai revoliucionieriai, lenkų demokratai ir žydų Poale Sijon bei žydų demokratinė sąjunga.[37]

Betgi Lenkijos socialistai buvo prieš lietuvių šaukiamą konferenciją Vilniuje, nes ji esą buvo šaukiama vokiečių grobimo tikslams pateisinti, todėl lenkai kvietė demokratus joje nedalyvauti.

Taip pat, dar tik rūpinantis lietuvių konferenciją sušaukti, dėl reichstago pradėtos akcijos, kad Lietuvoje būtų įvykdyta pakeitimų, suteikiant Lietuvai lyg ir savivaldą, politinė konjunktūra tartum kiek pagerėjo, bet Lietuvoje pasikeitimų dar sunku buvo pastebėti.[38]

Organizacinis komitetas į Vilniaus konferenciją pakvietė 264 atstovus, bet konferencijoje dalyvavo tik 214 atstovų. Kai kuriose apskrityse vokiečiai apskričių viršininkai leisdavo viešus susirinkimus, todėl dalis atstovų buvo susirinkimuose išrinkti.

Vilniaus konferencija prasidėjo rugsėjo 18 d. ir baigėsi rugsėjo 22 d. Konferencijos išvakarėse 1917 m. rugsėjo 17 d. vakare konferencijos dalyviams buvo surengtas vaidinimas. Po vaidinimo choras dainavo kantatą, komponuotą kun. T. Brazio (žodžiai L. Giros). 1917 m. rugsėjo 18 d. 9 val. ryte Vilniaus konferencijos atstovai dalyvavo iškilmingose pamaldose katedroje. Pritaikintą pamokslą pasakė kun. prof. M. Reinys, kviesdamas, kad konferencijos dalyvių širdyse užsidegtų krikščioniška meilė brangiai tėvynei.[39] Vilniaus konferencijai pasibaigus, rugsėjo 22 d. vakare buvo suvaidintas antras veikalas.

Posėdžiai vyko Vilniaus žiemos teatro patalpose. Salė buvo išpuošta vainikais ir tautinėmis vėliavomis. Konferencijos prezidiuman buvo išrinkti: dr. J. Basanavičius, St. Kairys, A. Smetona, kun. J. Staugaitis, kun. K. Šaulys, J. Vileišis, sekretoriatan — K. Bizauskas, F. Bugailiškis, kun. P. Dogelis ir J. Paknys.[40]

Į darbų tvarką buvo įrašyti šie svarbiausi klausimai: 1. Politinė Lietuvos ateitis, 2. Lietuvos santykiai su Vokietija, 3. Santykiai su mažumomis, 4. Lietuvos Taryba.

Vilniaus konferencija vyko uždaromis durimis, niekas iš okupacinės valdžios atstovų joje nedalyvavo. Konferencijoje vyravusi iš viso krašto atsivežta neapykanta ir nepasitikėjimas vokiečiais. Visų noras ir tikslas buvęs nepriklausoma Lietuva, be jokių politinių ryšių su Vokietija, visi atstovai reiškė priešišką nusistatymą Vokietijos imperialistiniams kėslams.

Rugsėjo 19 d. konferencijos dalyviai visą dieną svarstė pirmąjį klausimą — Lietuvos politinė ateitis. Konferencijos metu kaimo atstovai labai radikaliai kalbėjo ir būsimiems tarybos atstovams sugestijonavo drožti okupantams vokiečiams tiesą į akis ir siūlė nuo kaimo žmonių neslėpti tiesos, nes ir kaimo žmonės supranta esamas sąlygas ir galimumus tarybos veiklai.[41]

Antrąjį klausimą — Lietuvos santykius su Vokietija — atstovai diskutavo tris dienas. St. Kairio teigimu, kairiųjų srovių atstovai Vilniaus konferencijoje buvę labai atsargūs dėl santykių su Vokietija ir dėl rezoliucijų turinio. Konferencijos dalyvis K. Jokantas taip pat tvirtina, kad socialdemokratų grupės atstovai tikėjo demokratijos šūkiais, kad jos laimėjimas nešąs pavergtoms tautoms, taigi ir lietuviams, laisvę.[42]

Vilniaus konferencijos svarbiausias uždavinys buvo nusibrėžti Lietuvos ateities politinius siekimus. Visi konferencijos dalyviai buvo nusistatę siekti nepriklausomos, demokratiškos, parlamento valdomos Lietuvos. Todėl konferencijos dalyviai rezoliucijoje atsiribojo nuo Rytų ir orientavosi į Vakarus. Tačiau taip pat įsakmiai pabrėžė, kad Lietuva, tik būdama laisva ir nepriklausoma, gali jungtis su Vokietija ir Vakarais ir tik pati viena gali dėti valstybės pamatus, kad galėtų išvengti naujos priespaudos. Vilniaus konferencijos nutarimams ir taktikai pritarė JAV ir Rusijos lietuviai.[43]

Politinė rezoliucija buvo svarstoma ne tik konferencijos plenume, bet konferencijos politinių srovių atstovai ją svarstė ir ne viešai savo artimųjų būreliuose. Po karštų diskusijų konferencija priėmė vienbalsiai tokio turinio rezoliucijas:

„Kad Lietuva galėtų laisvai plėtotis, turi būti sukurta nepriklausoma Lietuvos valstybė, demokratiniais principais sutvarkyta, prisilaikant etnografinių sienų, su ekonomijos reikalaujamais korektyvais.

Mažumoms garantuojamos kultūros teisės. Vilniuje sušaukta Konstituanta turės nustatyti valstybės pamatus ir santykius su kitomis valstybėmis".[44]

Šią rezoliuciją redaguojant, daug atsargumo ir principiškumo yra parodęs St. Kairys. Priimtoji konferencijos rezoliucija, su kai kuriais pageidavimais, kaip kad Lietuvos sienų nustatymas, yra panaši į 1905 m. Didžiojo Vilniaus seimo politinę rezoliuciją. Bet Vilniaus konferencijos rezoliucijoje yra didelis naujumas ir pažangumas dėl tautinių mažumų, garantuojant joms kultūrinę autonomiją.

Antroje rezoliucijos dalyje (kuri vokiečių karinės valdžios buvo iš anksto išreikalauta), buvo numatyta sueiti į sąjunginius santykius su Vokietija. Jos turinys buvo toks: „Jeigu Vokietija (okupavusi valstybė) sutiktų dar prieš Taikos Konferenciją proklamuoti Lietuvos Valstybę ir pačioje Konferencijoje paremti Lietuvos reikalus, tai Lietuvių Konferencija, turėdama omenyje, kad Lietuvos interesai normalinėse taikos sąlygose yra pasvirę ne tiek į rytus, ir ne tiek į pietus, kiek į vakarus, pripažįsta galimu sueiti būsimai Lietuvos valstybei, nepakenkiant savarankiškam jos plėtojimuisi, į tam tikrus dar nustatysimus santykius su Vokietija."[44]

Tačiau lietuvių partijų atstovų suvažiavimas Voroneže Vilniaus konferencijos rezoliucijos pabaigą dėl santykių su užsienio valstybėmis koregavo tokia prasme: „. . . būsimoji suvereninė Lietuvos Valstybė sueis į tam tikrus Lietuvos Seimų nustatytinus santykius ne vien su Vokietija, bet su visomis pasaulio valstybėmis, ir todėl paveda Vyriausiajam Lietuvių Organui ruošti dirvą susipažinti ir susiartinti su pasaulio valstybėmis ir tautomis".[45]

Vilniaus konferencijos rezoliucijose yra pabrėžiamas valstybės santvarkos demokratiškumas: jos konstituciją turėjo nustatyti sušauktas Steigiamasis seimas. Priimtoji Vilniaus konferencijos rezoliucija suteikė *Lietuvos Tarybai* stiprų ramstį kietai laikytis principiškumo, nors vėliau ne visi Tarybos nariai pakankamai vertino tą rezoliuciją (pvz., vėlesni karaliaus Uracho rinkimai).

Nors vokiečiams reikalaujant, konferencija turėjo pasisakyti, kad Lietuva sueis į glaudesnius santykius su Vokietija, bet tų santykių glaudumą taip pat turėjo nustatyti Steigiamasis seimas, todėl rezoliucijoje buvo apsidrausta, kad glaudūs santykiai nepakenktų Lietuvos nepriklausomybei. Bet ir Vokietija turėjo įsipareigoti išpildyti šiuos dalykus: dar prieš taikos konferencijos sušaukimą, Vokietija turėjo pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe, o taikos konferencijoje paremti Lietuvos valstybės pripažinimą.[46]

Kilimo iš Lietuvos lenkų istorikas W. Wielhorski Vilniaus konferencijos priimtąją rezoliuciją laiko atsargia ir bendro pobūdžio rezoliucija.[47]

Vilniaus konferencijoje, pranešimuose iš vietų, buvo nepaprastai daug skundų prieš okupacinę valdžią. Konferencijoje sudarytoji skundų komisija telkė tuos pranešimus raštu, o vėliau *Lietuvos Taryba* pasinaudojo surinktais duomenimis, rašant Vokietijos kancleriui raštą apie karinės valdžios valdymo metodus ir sunkią padėtį Lietuvoje.

Organizacinis komitetas iš anksto jau buvo sutaręs, kad reikalinga sudaryti tautos atstovybės provizoriumą, t.y., *Lietuvos Tarybą,* kuri rūpintųsi Lietuvos nepriklausomybės reikalu bei Steigiamojo seimo sušaukimu, kuris nustatytų Lietuvos valstybės santvarką.

Konferencijos dalyviai nutarė rinkti į *Lietuvos Tarybą* 20 atstovų. Rinkimai vyko slaptu balsavimu, bet, matyt, užkulisiuose buvo iš anksto katalikų srovės nusistatyta už kuriuos kandidatus balsuoti. Todėl iš 20 atstovų buvo išrinkta šeši kunigai, o socialistų — tik du atstovai. Kairys ir vėl pareiškė nepasitenkinimą tokiais rinkimo rezultatais. Po tokio Kairio pareiškimo iš *Lietuvos Tarybos* pasitraukė du kunigai, o jų vieton įėjo demokratas J. Vileišis ir dvarininkas St. Narutavičius.

Vėliau dr. K. Jokantas savo atsiminimuose pastebi, kad nepaisant atstovų pakilios nuotaikos, konferencijoje buvęs jaučiamas partiškumas, ypač jis atsispindėjęs renkant atstovus į *Lietuvos Tarybą.*

1917 m. rugsėjo 22 d. Kairys, uždarydamas lietuvių konferenciją Vilniuje, labai jautria kalba kvietė vienybėn visus, t.y. ir Lietuvos mažumas, į bendrą Lietuvos atsteigimo darbą. Vėliau *Lietuvos Tarybos* prezidiumas mėgino susitarti su Lietuvos mažumomis, kad ir jos sutiktų dirbti bendrą Lietuvos atsteigimo darbą. Bet, anot mūsų mokslininko Roemerio, Lietuvos lenkų mažuma visą laiką žvalgėsi į pietus — į Lenkiją, o žydai — į rytus, į Rusiją. Pvz., vienas Vilniaus žydų veikėjas dr. Ginsburg, skaitydamas paskaitą Vilniuje apie Lietuvos ateitį, įrodinėjo, kad Lietuva neturinti druskos, anglies bei jokių mineralų, negalėsianti savarankiškai gyventi, todėl Lietuva turinti sudaryti su kita galinga valstybe sąjungą. Tuo tarpu lietuviai publicistai, ypač Klimas, spausdino *Lietuvos Aide* straipsnių, kad Lietuvos atsteigimas nėra priešingas žydų interesams. Tačiau tuo metu žydai dar nebuvo suradę pagrindo bendradarbiauti su lietuviais.[48]

Išrinktajai *Lietuvos Tarybai* buvo palikta teisė kooptuoti ligi 1/4 naujų narių iš tautinių mažumų atstovų. Kviečiamiems į *Lietuvos Tarybą* mažumų atstovams buvo nustatytas toks politinis cenzas: 1. Pritarti nepriklausomos Lietuvos organizavimui, 2. Nedalyvauti antilietuviškoje veikloje, ir 3. Bent galėti suprasti lietuviškai. Žydai, lenkai ir gudai pražioje nenorėjo pasinaudoti lietuvių siūlomomis vietomis Taryboje. Buvo ir priežasčių: žydai, nepaisant carinės Rusijos persekiojimų ir specialių įstatymų žydams, vis dėlto daugiau simpatizavo Rusijai — didelei galingai valstybei ir buvo skeptiški naujai steigiamai mažai Lietuvos valstybei. Tai galima paaiškinti tuo, kad Lietuvos miestų žydų inteligentija buvo gerokai surusinta arba sulenkėjusi. O lenkai, tikėdamiesi, kad Lietuva bus inkorporuota į Lenkijos valstybę, iš viso atsisakė į Tarybą įeiti. Gudai lūkuriavo ir įėjo žymiai vėliau.

Vilniaus lenkų komiteto vicepirmininkas W. Zawadzki (žinomų spaustuvininkų šeimos atstovas) 1917 m. lapkričio mėn. pradžioje nuvažiavo į Varšuvą įteikti Lenkijos regentinei valstybės tarybai Lietuvos lenkų memorandumą ir jų pageidavimus Lietuvos ateities klausimu. Svarbiausi memorandumo reikalavimai buvo: 1. Lietuvos Lenkijos unija, 2. Okupuotoji vokiečių Lietuva laikoma nedalijamu vienetu, 3. Abejų susijungusių valstybių savarankumas. Toliau memorandume buvo pabrėžtas lietuvių tautiškas nesusipratimas, stoka lietuvių inteligentų, o prasidėjęs tautinis lietuvių sąjūdis buvo laikomas tik „litvomanišku" pasireiškimu.

1917 m. gruodžio 22 d. Zawadzki jau su Lenkijos ministru pirmininku J. Kucharzewskiu vyko į Berlyną derėtis su vokiečių atstovais dėl Vilniaus priskyrimo Lenkijai. Be to, Zawadzki, Berlyne viešėdamas, atidavė spausdinti vokiškai parašytą 91 psl. veikalą *Pro Lithuania*. Vienok šio veikalo išleidimo vieta visvien nurodytas Vilnius.[49] Šiuo veikalu jis norėjo paveikti vokiečių politikus, kad jie Vilnių ir Vilniaus kraštą priskirtų Lenkijai. Be to, toje Zawadzkio brošiūroje atsirado lenkų kalba pašaipus terminas „lietuwy", taikomas lietuvių tautiškai susipratusiai visuomenei arba anksčiau lenkų vadinamiems litvomanams. Šios brošiūros pašaipų lietuviams terminą „lietuwy" pasiskolino prolenkiško nusistatymo gudai.

4. *Lietuvos Tarybos veikla*

Lietuvos Taryba buvo išrinkta 1917 m. rugsėjo 21 d., o rugsėjo 23 d. buvo sudarytas prezidiumas iš šių asmenų: A. Smetona —

pirmininkas, St. Kairys — pirmasis vicepirmininkas, dekanas Vl. Mironas — antrasis vicepirmininkas, dr. J. Šaulys — pirmasis sekretorius ir P. Klimas — antrasis sekretorius. *Lietuvos Tarybos* prezidiumas, norėjęs pasveikinti Vokietijos imperatorių, bet karinės valdžios atstovai, pradėję ginčus dėl sveikinimo turinio, siūlė pareikšti tik nuolankumą imperatoriui. Po ilgų ginčų, sveikinimas buvo pasiųstas Vokietijos imperatoriui, kurio tekste buvo įrašyta, kad imperatorius sveikinamas laisvos lietuvių tautos atstovų vardu.[50] Greta sveikinimo Vokietijos imperatoriui, *Lietuvos Tarybos* prezidiumas pasiuntė sveikinimą ir Rytų fronto karo vadui Leopoldui Bavariečiui.

Okupacinė valdžia iš pat pradžių nelaukė iš *Lietuvos Tarybos* atstovų kietumo ir atsparumo ir galvojo, kad jie lengvai galėsią susitvarkyti su lietuviais, jų laikomais „nepatyrusiais politikais", ypač panaudojant grasinimus bei gąsdinimą. Tačiau šie jų lūkesčiai nepasitvirtino. *Lietuvos Tarybos* nariai laikėsi kietai ir pasirodė gabūs ir sumanūs politinėse derybose, ko vokiečiai nesitikėjo.

Konferencijai išsiskirsčius, *Lietuvos Tarybos* nariai gavo pakvietimą iš Ober Osto karinės valdžios viršininko kunigaikščio Isenburg-Birsteino į karininkų klubą iškilmingai vakarienei. Ten Isenburg-Birstein kiekvienam Tarybos nariui įteikė tam tikrą diplomą. Po to jis iškilmingai perskaitė Vilniaus konferencijos Tarybos vardu pasiųstąjį adresą Rytų fronto vadui kunigaikščiui Leopoldui Bavariečiui ir jo atsakymą, kuriame buvo reiškiamas pasitikėjimas, kad Vokietija karą laimės ir kad ji rems nepriklausomos Lietuvos atsteigimą. Isenburg-Birstein dar pridūrė, kad tuo tikslu ir yra leista sudaryti *Lietuvos Tarybą,* kad drauge su karine vokiečių valdžia ji tartųsi dėl būsimos Lietuvos valstybės pagrindų. Vienok vakarienės metu nė vienu žodžiu nebuvo užsiminta nepriklausomos Lietuvos atsteigimo reikalas, todėl ir suteiktieji diplomai Tarybos narių nedžiugino.[51]

Grįžę iš Vilniaus konferencijos atstovai, daugelyje vietų turėjo progos didesniam gyventojų skaičiui pranešinėti apie konferencijos nuveiktus darbus ir apie Lietuvos ateities perspektyvą. Vienas tokių konferencijos dalyvių dvarininkas dr. Vl. Mongirdas savo pranešime gyventojams Kretingos aps. vietovėse kalbėjo apie Lietuvą, kaip apie būsimą laisvių kraštą, kur būsią visos tautybės lygiai traktuojamos.

Išrinkus *Lietuvos Tarybą,* vokiečiai ne tik negalvojo apie nepriklausomos Lietuvos valstybės steigimą, bet net vengė žodžių — nepriklausomybė ar Lietuvos valstybė. Jie daugiau kalbėjo apie kultūringos, pažangios šalies ateities gyvenimą. Lietuvos politikams

buvo aišku, kad Vokietija, sudarydama taikos sutartį su Rusija, gali Lietuvą panaudoti teritorinių mainų objektu. Okupacinė karinė valdžia *Lietuvos Tarybą* norėjo laikyti klusniu patariamuoju Ober Osto karo valdžios organu, kaip kad 1917 m. rugsėjo 23 d. Vyriausiosios kariuomenės vadovybės įsakyme buvo nusakyta, bet jokiu būdu ne lietuvių tautos suverenumo reiškėja. Tad jau 1917 m. spalio 3 d. įvyko smarkus susikirtimas su okupacinės valdžios atstovais dėl lietuvių kalbos vartojimo *Lietuvos Tarybos* posėdžiuose. Naujai paskirtasis į karinės valdžios įstaigą užsienio reikalų ministeriją atstovauti aukštas valdininkas Maltzahn norėjo su Taryba elgtis, kaip su vokiečiams pavaldžia įstaiga. Jis norėjo, kad ne tik Tarybos posėdžiuose būtų vartojama vokiečių kalba, bet kad posėdžiams pirmininkautų okupacinės valdžios atstovas. Vienok *Lietuvos Tarybos* nariai tam pasipriešino, nesutiko posėdžiuose vartoti vokiečių kalbą, nė leisti vokiečių valdžios atstovams posėdžiuose pirmininkauti ir parodė vokiečiams nelauktą kietumą.

Reikia pastebėti, kad, pvz., Lenkijos valstybės taryboje, generaliniam komisarui pageidaujant, Lenkijos tarybos narių kalbos buvo verčiamos į vokiečių kalbą, o generalinio komisaro pareiškimai buvo verčiami į lenkų kalbą.[52]

Naujųjų laikų vokiečių istorikai pastebi, kad *Lietuvos Taryba* norėjusi eiti ir ėjusi nuosavu politiniu keliu, nors tas jos kelias ir nepatikęs Vyriausiajai vokiečių karo vadovybei.[53]

Lietuvos Taryba 1917 m. rugsėjo 24 d. susirinko pirmojo posėdžio Vilniuje Lietuvių Mokslo draugijos patalpose. Civilinės valdžios atstovas Lietuvoje gen. Falkenhausen, Rytų fronto karo vado vardu pasveikino Tarybą, o kpt. Gilsa pranešė karo valdžios vardu, kad ji priėmė dėmesin *Lietuvos Tarybos* prezidiumo išrinkimą ir pridūrė, kad jis (Gilsa) atstovaus okupacinei karo valdžiai *Lietuvos Taryboje*. Jis dar pridūrė, kad į *Lietuvos Tarybą* reikia pakviesti ir Lietuvos mažumų atstovus. Tada Klimas painformavo, jog Taryboje jau yra numatytos vietos lenkų, žydų ir gudų atstovams.

Lietuvos Tarybos posėdžiuose buvo svarstoma ne tik politiniai klausimai, bet ir Lietuvos ūkinė padėtis, nepakeliamos rekvizicijos, darbo batalionai, žmonių vežimas į prievartos darbus, siautėjąs banditizmas ir kiti klausimai. Jau pirmoje sesijoje *Lietuvos Taryba* svarstė savosios milicijos ar policijos steigimą, bet apie tokio pobūdžio svarstymus ji okupacinės valdžios neinformuodavo.

1917 m. spalio 4 d. Taryba pareikalavo, kad okupacinė valdžia leistų jai pačiai tiesiogiai susižinoti su Vokietijos vyriausybe bei

užsienio lietuvių organizacijomis. 1917 m. spalio pradžioje Tarybos vicepirmininkas Šaulys gavo leidimą važiuoti į Stockholmą ir ten dalyvauti 1917 m. spalio 18-20 d. lietuvių atstovų konferencijoje, kurioje jis supažindino užsienio lietuvių atstovus su padėtimi Lietuvoje bei *Lietuvos Tarybos* nusistatymu dėl Lietuvos ateities. Stockholmo konferencijos dalyviai *Lietuvos Tarybą* pripažino aukščiausia lietuvių tautos politine institucija, kuriai buvo pavesta vadovauti Lietuvos valstybės atsteigimui.[54]

Be kita ko, Stockholmo lietuvių konferencijos dalyviai buvo labai apdairūs ir todėl, atsižvelgdami į Vokietijos aneksinius tikslus, nutarė, kad Lietuvos atsteigimas turi būti įvykdytas būsimojoje taikos konferencijoje, remiantis tarptautine teise.[55]

Čia reikia bent trumpai paaiškinti, kokiu būdu lietuviai politikai sugebėdavo palaikyti ryšius su Vokietijos politikais ir vyriausybe, nepaisant visų okupacinės valdžios suvaržymų ir draudimų.

Politinis lietuvių biuras turėjo ryšių su Vokietijos politikais per patikimus lietuvius ir vokiečius karius ar valdininkus, dirbusius karinės valdžios įstaigose, kurie patarpininkaudavo lietuviams įvairiais politikos reikalais. Pvz., buvo ir toks atsitikimas, kad iš Ludendorffo štabo siųstoji telegrama Rytų fronto vadui Leopoldui Bavariečiui, per patikimą vokietį valdininką pateko lietuviams. Iš tos telegramos teksto lietuviai sužinojo, kad Varšuvos regentinės tarybos atstovas grafas Ronikier veda derybas su Vokietijos vyriausybe dėl Vilniaus užleidimo lenkams už atsisakymą pretenzijų į Poznanės dalį. Tada Smetona, grįžęs iš Šveicarijos ir sužinojęs apie tokias derybas, *Lietuvos Tarybos* vardu pasiuntė protesto raštą Vokietijos kancleriui dėl derybų perleisti lenkams Vilnių.[56]

Lietuvos Taryba laikė savo pirmąja pareiga skubiai painformuoti reicho kanclerį apie okupuotos Lietuvos ekonominę ir politinę būklę. Todėl 1917 m. spalio 20 d. Taryba nusiuntė reicho kancleriui memorandumą, kuriame reikalavo, kad Vokietijos kancleris suteiktų *Lietuvos Tarybai* teisę siūlyti karinei valdžiai priemones, kaip pašalinti okupacinio valdymo negeroves. Taip pat prašė kaizerį suteikti Tarybai teisę betarpiškai susižinoti su Vokietijos vyriausybe ir su lietuvių organizacijų atstovais užsienyje. Be to, Taryba siūlė pertvarkyti ir sumažinti rekvizicijas, pakeičiant jų išreikalavimo būdą taip, kad Lietuvos ūkis galėtų rekvizicijas pakelti. Siūlė Lietuvos miestus geriau aprūpinti maistu, panaikinti prievartinį darbą, o dirbantiems Vokietijoje lietuviams suteikti lygias teises su vokiečiais

darbininkais ir panaikinti baudžiavos darbą vokiečių valdomuose dvaruose Lietuvoje.

Lietuvos Taryba dar siūlė panaikinti bausmes už rekvizicijų neišpildymą, suteikti skundų teisę paimtiems į darbo batalionus ir paleisti prievarta paimtuosius į lenkų legionus. Švietimo srityje reikalavo atsisakyti germanizacinių tendencijų mokyklose. Prašė amnestuoti vietos gyventojus, besislapstančius ir vengiančius stoti į darbo batalionus, o su rusų belaisvių ir vokiečių dezertyrų gaujomis prašė griežtai kovoti. Visų *Lietuvos Tarybos* memorandume surašytųjų negerovių reicho kancleris ir norėdamas pakeisti negalėjo, nes karinė valdžia Lietuvoje mažai tesiskaitė su Vokietijos civilinės valdžios pageidavimais ir dėl to memorandumo Lietuvos gyventojų padėtis nepagerėjo. Lietuvos gyventojai turėjo vilkti sunkų okupacijos jungą ligi karo pabaigos.

1917 m. lapkričio pradžioje *Lietuvos Tarybos* nariai — Smetona, Kairys, Šaulys, Staugaitis ir Petrulis, gavo leidimą važiuoti į Berno lietuvių atstovų konferenciją, kuri vyko lapkričio 2-10 d. Drauge su Tarybos nariais svečio teisėmis važiavo ir prof. kun. J. Maironis. Berno konferencijoje, kaip ir Stockholmo konferencijoje, *Lietuvos Taryba*, visų dalyvavusių atstovų, buvo pripažinta vyriausiąja lietuvių tautos politine atstovybe, su joje glūdinčiais suvereninės Lietuvos valstybės valdžios pradais. Konferencijoje kilo būsimos Lietuvos valstybės politinės santvarkos formos nustatymo klausimas. Tuo metu daugumas konferencijos dalyvių pasisakė už konstitucinę parlamentinę monarchiją. Be to, Berno konferencija daug laiko skyrė Lietuvos sienų klausimui. Apie visas užsienyje vykusias lietuvių konferencijas plačiau bus kalbama tolimesniuose skyriuose.

Tarybos nariai, grįždami iš Berno konferencijos, ilgesniam laikui buvo sustoję Berlyne. Šią progą jie išnaudojo susitikti su vokiečių politikais, kurie buvo palankesni lietuvių tautos aspiracijoms, negu Vokietijos karinė vadovybė ir imperinė valdžia.

Savo ruožtu Tarybos nariai palankesnius Lietuvai reichstago atstovus informavo apie slegiantį gyvenimą Lietuvoje. Pvz., Smetona 1917 m. lapkričio 13 d. Adlono viešbutyje skaitė paskaitą vokiečių politikams tema „Litauische Frage" (Lietuvos klausimas, išsp. 1917 m. rankraščio teisėmis), kurioje išdėstė lietuvių nusistatymą dėl būsimų Lietuvos sienų. Tuometinė vokiečių spauda nelabai entuziastiškai sutiko Smetonos pareiškimą apie Lietuvos nepriklausomybę ir apie siekiamas Lietuvos sienas.[57] O 1917 m. gruodžio 2 d. Berlyno įtakingas dienraštis *Berliner Tageblatt* išspausdino Tarybos nario

Kairio straipsnį, kuriame vokiečių visuomenė buvo informuojama, kad Lietuva norinti būti nepriklausoma valstybe, parlamentariškai ir demokratiškai besivaldanti ir tik laisva valia ji galės sudaryti su Vakarų kaimynais susitarimą dėl sąjunginio ryšio.[58]

1917 m. lapkričio 30 d. Berlyne įsisteigė Vokiečių-Lietuvių draugija, kuriai priklausė daug žymių vokiečių politikų bei mokslininkų ne vien kairiųjų partijų veikėjų, bet vienas kitas ir dešiniųjų, pavyzdžiui, grafas Westarp, finansininkas Schacht, socialistai David ir Noske ir Katalikų centro — Erzberger. Šioje draugijoje taip pat dalyvavo nemaža žurnalistų, rašytojų, kultūros veikėjų; pvz., Th. Wolff, rašytojas H. Südermann, dr. V. Gaigalaitis, A. Weber, P. Rohrbach, F. Ropp ir kt. Draugija spausdino informacinį leidinį *Das Neue Litauen* (Naujoji Lietuva), supažindindama vokiečių visuomenę su lietuvių politine ir kultūrine veikla, pritardama Lietuvos nepriklausomybei sąjungoje su Vokietija, nes ir reichstago daugumos partijų vadai tada buvo tokio pat nusistatymo. Ši Vokiečių-Lietuvių draugija ir Vilniuje buvo įsteigusi savo biurą, kuris palaikė santykius su *Lietuvos Taryba*.[58a] 1917 m. lapkričio mėn. 4 d. vėl vyko Vyriausiosios kariuomenės vadovybės ir reicho valdžios atstovų pasitarimas dėl Kuršo ir Lietuvos. Tada gen. Hoffmann pareiškė, kad jei Lietuva nenorės prisijungti prie Vokietijos, tai reikia jai nuolat grasinti jos teritorijos padalijimu tarp kaimynų.[59]

O jau 1917 m. lapkričio pabaigoje *Lietuvos Taryba* gavo iš kariuomenės vadovybės pasiūlymą raštu, kad *Lietuvos Taryba* prašytų Vokietijos kaizerio ir galingosios Vokietijos globos ir pagalbos, gi pati Taryba imtųsi padėti okupacinei valdžiai darbu ir patarimais. Vyriausioji kariuomenės vadovybė *Lietuvos Tarybos* kompetenciją dar 1917 m. rugsėjo 23 d. įsakyme buvo nusakiusi, kad „ji okupacinei valdžiai galinti padėti darbu ir patarimais".

Netrukus *Lietuvos Taryba* gavo iš Vokietijos užsienio reikalų ministerijos suredaguotą „Lietuvos nepriklausomybės skelbimo projektą". Ir šiame projekte buvo numatyta, kad *Lietuvos Taryba* turi prašyti globos ir pagalbos steigti Lietuvos valstybę bei ginti ją taikos kongrese, sudarydama amžiną, tvirtą sąjungą su Vokietija atitinkamomis konvencijomis.[60]

Pagaliau *Lietuvos Tarybos* delegacija — Smetona, Kairys, ir Šaulys — iš okupacinės valdžios gavo leidimą pasimatyti Berlyne su gen. Ludendorffu, kuriam 1917 m. lapkričio 26 d. jie įteikė raštą *Pro memoria,* išdėstydami jame, kad *Lietuvos Tarybai* karinė valdžia Lietuvoje neleidžia dirbti jokio realaus darbo. Tačiau Ludendorff

delegacijai ne tik nepažadėjo paremti Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo, bet net atsisakė *Lietuvos Tarybai* bent kokias valdžios funkcijas skirti. Atvirkščiai, artėjant taikos derybomis su Sovietų Rusija, Ludendorff vėl grasino Lietuvos delegacijai, kad jei *Lietuvos Taryba* nepaskelbs nutarimo prisijungti prie Vokietijos, tai taikos derybų metu su Sovietų Rusija Lietuvos teritorija galinti patapti mainų objektu.

Už kelių dienų 1917 m. lapkričio 29 d. reicho kancleris grafas Hertling reichstage pasakytoje kalboje pažadėjo Lietuvai, Kuršui ir Lenkijai taikyti tautų apsisprendimo teisę. Anot reichstago nario Ph. Scheidemanno, kanclerio Hertlingo lūpose pažadas dėl tautų apsisprendimo teisės skambėjęs išdavikiškai, nes Scheidemann turėjęs iš patikimų lietuvių veikėjų žinių, kokiu būdu Vyriausiosios kariuomenės vadovybės vardu kunigaikštis Isenburg-Birstein ir gen. Freytag-Loringhoven grasinimais vertė lietuvių veikėjus „laisvai" pareikšti norą susijungti su Vokietija.[61]

Anksčiau paminėtieji *Lietuvos Tarybos* delegacijos nariai telegrama padėkojo kancleriui Hertlingui už pažadą suteikti Lietuvai apsisprendimo teisę ir, pasimatę su juo, sutarė surašyti protokolą dėl Lietuvos skelbimo nepriklausoma valstybe ir dėl sudarymo ryšių su Vokietija.

Lietuvos Tarybos delegacija Berlyne, 1917 m. gruodžio 1 d. su Vokietijos užsienio reikalų ministerijos ir kanclerio įgaliotais asmenimis — pasekretoriais W. Radowitz, H. Bussche ir pasiuntinybės tarėju R. Nadolny surašė protokolą, iš kurio matyti, kad Lietuvai yra suteikiama teisė paskelbti Lietuvos nepriklausomybę, nutraukti ryšius su kitomis valstybėmis ir, remiantis Vilniaus konferencijos nutarimais, ateityje sueiti į amžinus, tvirtus ryšius su Vokietija — „ein ewiges, festes Bundesverhaeltnis", juos paremiant sutartomis konvencijomis. Tuo pat metu Tarybos delegacija reikalavo keisti vokiečių karinės valdžios sistemą Lietuvoje ir suteikti teisių pačiai *Lietuvos Tarybai* tvarkyti Lietuvos gyvenimą. Tarybos atstovai pageidavo, kad būtų atsižvelgta į Ludendorffui įteiktą *Pro memoria*, kuriame yra išdėstyti Tarybos nusiskundimai ir pageidavimai.

Neatsižvelgiant Ludendorffo ir Hoffmanno pritarimo Isenburg-Birsteino vedamai žiauriai politikai okupuotoje Lietuvoje, vis dėlto *Lietuvos Tarybos* delegacijai Berlyne pavyko gauti iš imperinės valdžios pažadą, kad kunigaikštis Isenburg-Birstein bus atleistas iš pareigų. Iš tikrųjų 1918 m. sausio 11 d. Isenburg-Birsteiną pakeitė von Heppe, kuris taip pat buvo Lietuvai nepalankus. Jis Tarybos

narius laikė „kavinės politikais, avantiūristais, svajotojais, savimylomis, tesugebančiais tik karinei valdžiai skundus rašyti".[62]

Iš Berno konferencijos *Lietuvos Tarybos* nariams grįžus, Taryba savo posėdžiuose pradėjo svarstyti Berlyne 1917 m. gruodžio 1 d. pasirašytąjį protokolą. Kai kurie Tarybos nariai — Vileišis, Stulginskis ir Staugaitis — siūlė priimti tik pirmąją protokolo dalį, nes pasisakyti dėl antrosios protokolo dalies — dėl konvencijų — Taryba nebuvo įgaliota ir ne jos kompetencijoje jas priimti.

Tada dar daugumas Tarybos narių buvo tos nuomonės, kad be *Lietuvos Tarybos* tam tikrų pažadų — įsipareigojimų, Vokietija nesutiksianti atsteigti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Todėl 1917 m. gruodžio 6 d. Tarybos posėdyje buvo vienbalsiai priimtas Berlyne pasirašytasis protokolas, kuriame dar papildomai buvo įrašyta, kad Vilnius bus atsteigsimos nepriklausomos Lietuvos sostinė.

Tą pat gruodžio 6 d. ir kariuomenės vadovybė bei reicho atstovai irgi svarstė *Lietuvos Tarybos* atstovų — Smetonos, Kairio ir Šaulio — pasirašytąjį protokolą su užsienio reikalų ministerijos ir kanclerio atstovais. Feldmaršalas Hindenburg griežtai protestavo prieš savarankiškos Lietuvos valstybės steigimą ir pareiškė, kad lietuvių norai perdideli. Hindenburg, Ludendorff ir Hoffmann tenorėjo Lietuvą sujungti personaline unija su Prūsija. Šie trys generolai protestavo prieš Vokietijos reicho atstovų pasirašytą protokolą su *Lietuvos Tarybos* delegatais ir reikalavo jį keisti, nors reicho valdžios atstovai, ypač užsienio reikalų ministras R. Kühlmann ramino generolus, kad amžinoji Lietuvos sąjunga su Vokietija palengvins vokiečių politikams taiką sudaryti, tam reikalui pavartojant išpopuliarintą tautų apsisprendimo principą. Vyriausioji karo vadovybė nenusileido, todėl jos norus ir pageidavimus dėl to protokolo pakeitimo buvo įgalioti įvykdyti F. Falkenhausen, K. von Lersner ir karinės valdžios galva Lietuvoje kunigaikštis Isenburg-Birstein.[63]

Taip pat 1917 m. gruodžio mėn. pirmomis dienomis, *Lietuvos Taryba* svarstė Lietuvos valstybės formą, valstybės sienų klausimą ir t.t. Gruodžio 7 d. *Lietuvos Taryba* jau svarstė savosios kariuomenės steigimą ir J. Vileišio projektą įvesti civilinę valdžią Lietuvoje.

Visų pirma Taryba galvojo tuojau perimti iš okupacinės valdžios švietimo, pramonės, miško, prekybos bei teisingumo valdymo sritis. Taryba buvo nusistačiusi reikalauti tuojau panaikinti darbo batalionus ir skelbti visuotinę amnestiją politiniams kaliniams. Be to, Taryba pageidavo, kad sudarius taiką su Rusija, ne vėliau kaip po keturių mėnesių, vokiečių kariuomenė, žandarmerija ir valdininkija pasi-

trauktų iš Lietuvos. Todėl ir vėliau, 1918 m. sausio 15 d. Taryba vėl svarstė savosios milicijos (kariuomenės) organizavimą, o kitą dieną iš Tarybos narių Kairio, Banaičio ir Šerno sudarė komisiją parengti projektą milicijai organizuoti. Komisija kariuomenės (milicijos) steigimo reikalu kalbėjosi su Hoffmanu, bet jis vis dar nepritarė net milicijos organizavimui.[64]

O kancleris Hertling 1917 m. gruodžio 8 d. Prūsijos atstovų rūmuose (landtage) aiškino karo vadovybės ir Vokietijos imperinės valdžios skirtingą nusistatymą dėl Lietuvos. Jis pareiškė, kad Lietuvos paskelbimas nepriklausoma valstybe yra būtinas ir Vokietijai naudingas, bet Vyriausioji kariuomenės vadovybė yra priešinga tokiai politikai. Jis aiškino, kad Lietuvą būtų galima sujungti personaline unija su kiekviena Vokietijos valstybe, tačiau pirmiausia tam reikalinga Vokietijos valstybių sąjungos atstovų pritarimo, nes Lietuvą sujungus su kuria nors Vokietijos sąjungine valstybe, tos valstybės politinis svoris staigiai padidėtų. Taip pat jis pranešė, kad Kaune jau yra numatytos derybos su vokiečių karine valdžia dėl Lietuvos paskelbimo nepriklausoma valstybe ir Lietuvos ryšių nutraukimo su kitomis valstybėmis, Lietuvai prašant Vokietijos apsaugos bei sutinkant jai sueiti konvencijų pagalba į amžinus ryšius su Vokietija.

1917 m. gruodžio 10 d. Ober Osto vadovybė pakvietė *Lietuvos Tarybos* delegaciją atvykti į Kauną ir galutinai sutarti tekstą dėl Lietuvos nepriklausomybės skelbimo. Tą dieną *Lietuvos Tarybos* delegacija — Smetona, Kairys, Šaulys, kun. Mironas, Klimas ir kun. Staugaitis — nuvyko Kaunan galutinai tartis su Vokietijos užsienio reikalų ministerijos ir kanclerio atstovu von Lersneriu ir kitais. Von Lersner Vyriausiosios karo vadovybės ir Vokietijos kanclerio vardu pateikė Tarybos nariams naują Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo tekstą. Naujame tekste jau nebuvo žodžio „nepriklausoma", o tik „savarankiška (selbständiger)" Lietuva. Taip pat tame tekste jau nebuvo minimas Steigiamasis seimas bei Lietuvos sostinė Vilnius. Vokiečių suformuluotame tekste buvo išmesta Steigiamojo seimo išimtina teisė sudaryti ir tvirtinti konvencijas su Vokietija ir nustatyti bei patvirtinti ryšius su kitomis valstybėmis.

Karinės vadovybės ir reicho valdžios atstovų verčiama, *Lietuvos Tarybos* delegacija, negalėdama pasipriešinti, grįžo į Vilnių su naujuoju projektu, kuris *Lietuvos Tarybos* plenume sukėlė smarkių ginčų, bet pagaliau vokiečių siūlomus nutarimus gruodžio 11 d. *Lietuvos Taryba* priėmė. Tų nutarimų galutinis tekstas buvo toks:

1917 m. gruodžio 11 d. *Lietuvos Tarybos* atstovai Kaune sutarė su karinės ir civilinės valdžios atstovais tokį nutarimo projektą:

„I. *Lietuvos Taryba, krašto ir užsienio lietuvių pripažinta kaip vienintelė įgaliota Lietuvių tautos atstovybė, pasiremdama pripažintąja tautų apsisprendimo teise ir 1917 metų rugsėjo m. 17-23 d. lietuvių konferencijos Vilniuje nutarimu, skelbia nepriklausomos (unabhängigen) Lietuvos valstybės atstatymą su sostine Vilniuje ir jos atpalaidavimą nuo visų valstybinių ryšių, kurie kada nors yra buvę su kitomis valstybėmis.*

II. *Tai Valstybei tvarkyti ir jos reikalams ginti taikos derybose Lietuvos Taryba prašo vokiečių valstybės apsaugos ir pagalbos. Atsižvelgdama į gyvus Lietuvos interesus, kurie reikalauja nieko netrunkant sueiti į artimus ir patvarius santykius su Vokiečių valstybe, Lietuvos Taryba stoja už amžiną (ewiges), tvirtą (festes) sąjungos ryšį su Vokietijos Valstybe, kurs turėtų būti įvykdytas ypač militarinės bei susisiekimo konvencijos ir muitų bei pinigų sistemos bendrumo pamatais".*[65]

Šį nutarimą pasirašė visi *Lietuvos Tarybos* nariai, nors tekstą svarstant Taryboje Kairys buvo siūlęs pataisų, kad galutinai santykius su Vokietija turi tvirtinti Lietuvos Steigiamasis seimas. Nepalankiai prieš vokiečių pasiūlytą formulę kalbėjo Narutavičius, Stulginskis ir Vailokaitis. Gaultinai balsuojant rezoliuciją, 16 narių balsavo už rezoliuciją, trys kairieji — S. Kairys, M. Biržiška ir J. Vileišis — prieš ir vienas (Stulginskis) susilaikė.

Lietuvos Tarybai nebuvo paslaptis, kad Vokietijos vyriausybė, ypač karo vadovybė, neturi nuoširdžios intencijos skelbti Lietuvos nepriklausomybę ir leisti Lietuvai sudaryti savo vyriausybę. Tačiau pažadas liko pažadu, bet greta to pažado vokiečiai dar vis pridėdavo, kad skelbti Lietuvos nepriklausomybę neatėjęs laikas. Pati *Lietuvos Taryba,* neturėdama nei karinės galios nei teisinio pagrindo priešintis vokiečių delsai Lietuvos nepriklausomybę skelbti, tegalėjo tik įvairiomis derybomis, pasiūlymais bei memorandumais nepriklausomybės skelbimo reikalą skatinti.

5. *Aneksija nepriklausomybės priedangoje*

1917 m. pabaigoje, artėjant taikos deryboms su Rusija, Vokietijos imperinė valdžia, pasinaudodama tautų apsisprendimo principo priedanga, troško laimėti teritorijų Rytuose. Vyriausioji kariuomenės vadovybė — feldmaršalas Hindenburg, gen. Ludendorff, štabo

viršininkas gen. Hoffmannn, — be jokių skrupulų, vien ginklu siekė aneksijų. Betgi Vokietijos imperinė valdžia, reichstago daugumos verčiama, bent formališkai turėjo skelbti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą, ypač kai artėjo Lietuvos Brastoje pasirašytos taikos sutarties ratifikavimas reichstage. Kancleris grafas Hertling buvo pareiškęs, kad jeigu *Lietuvos Taryba* laikysis 1917 m. gruodžio 11 d. rezoliucijoje Vokietijai duotų pažadų, tai jis esąs įsipareigojęs pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe.

Lietuvos Brastoje taikos deryboms vykstant, 1918 m. sausio mėn. į Lietuvos Brastą atvyko užsienio reikalų komisaras L. Trockij, vadovauti Sovietų Rusijos delegacijai. Taikos derybose vyko pačios karščiausios diskusijos dėl tautų apsisprendimo principo ir dėl jo įvykdymo būdo.

Vokietijos delegacijai buvo reikalinga *Lietuvos Tarybos* 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimo pirmoji dalis, kad Lietuvos Brastoje ji galėtų paskelbti apie Lietuvos valstybės atsteigimą ir visų buvusių ryšių su kitomis valstybėmis nutraukimą.

Dar 1918 m. sausio 2 d. *Lietuvos Taryba* pasiuntė raštą su Smetonos ir Šaulio parašais Vokietijos vyriausybei ir Lietuvos okupacinei karinei valdžiai, kuriame prašė leisti dalyvauti patiems *Lietuvos Tarybos* atstovams Lietuvos Brastos taikos derybose ir ten pareikšti Sovietų Rusijos delegacijai, kad Lietuva nori pasitraukti iš Rusijos valstybės sudėties.[66]

Į Lietuvos delegaciją taikos deryboms Lietuvos Brastoje buvo numatyta paskirti atstovai Kairys, Vileišis ir Klimas. Bet Vokietijos vyriausybė ir karinė valdžia į tą raštą neatkreipė dėmesio ir nieko neatsakė.

Lietuvos Taryba, pamačiusi ir įsitikinusi, kad gruodžio 11 d. pasirašytąjį protokolą vokiečių politikai nori vienašališkai panaudoti ir pastebėjusi savo klaidą bei vokiečių numatomą klastą jį panaudoti aneksijų tikslui Lietuvos Brastos derybose, neoficialiame 1918 m. sausio 8 d. Tarybos posėdyje, nedalyvaujant okupacinės valdžios atstovams, sutarė tuos nutarimus pakeisti ir paskelbti Lietuvos valstybės atsteigimą su sostine Vilniumi, be jokių amžinųjų ryšių su Vokietija.

1918 m. sausio 8 d. Kairio pasiūlymą, kad reikia be vokiečių žinios skelbti Lietuvos nepriklausomybę, *Lietuvos Taryboje* palaikė kun. J. Staugaitis, kun. A. Petrulis, P. Klimas ir K. Bizauskas, pritardami jo pasiūlymui, kad nepriklausomybės skelbimo akte nebūtų Lietuvą slegiančių konvencijų. Kai šiame Tarybos posėdyje, remiantis karinės

valdžios pareiškimais, buvo išsiaiškinta, jog Vokietija neketina skelbti Lietuvos nepriklausomybės ir 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimuose nesutinka nieko pakeisti, tai *Lietuvos Taryba* sausio 9 d. nutarė notifikuoti Rusijos vyriausybei tik pirmąją gruodžio 11 d. nutarimų dalį ir po tų nutarimų pirmąja dalimi pasirašyti tik tada, kai vokiečių kompetetingi asmens patikins ir atsakys į tris svarbiausius klausimus: 1. Kada Vokietija pripažins Lietuvos valstybės nepriklausomybę, 2. Kada ir kokiomis sąlygomis bus perduota *Lietuvos Tarybai* krašto valdymas, ir 3. Kada Vokietija evakuos savo kariuomenę ir kada leis steigti lietuvių miliciją. O antrosios sutarimo dalies nutarė visiškai neminėti.[67]

Tam reikalui buvo išrinkta penkių Tarybos narių delegacija aiškintis su Vokietijos vyriausybe dėl visų tolimesnių Lietuvos ir Vokietijos santykių. Tris anksčiau paminėtus punktus Taryba laikė principinio pobūdžio reikalavimais ir delegacija negalėjo jokių nuolaidų dėl jų padaryti.[68]

Lietuvos Taryba 1918 m. sausio 8 d. priimtoje rezoliucijoje pakartojo 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimų pirmąją dalį, pabaigoje dar pridėjusi Klimo suredaguotą sakinį apie Steigiamąjį seimą, kad *Lietuvos Taryba,* be Steigiamojo seimo sankcijos, laikė save nekompetetinga sudaryti konvencijas su kitomis valstybėmis.

Iš čia suminėtų ir pateiktųjų vokiečiams trijų klausimų užsienio reikalų ministerijos atstovas Nadolny teigiamai atsakė tik į pirmąjį klausimą. Pradžioje jis tik žodžiu pasakė, kad Vokietijos vyriausybė tikrai pripažins Lietuvos nepriklausomybę, o vėliau — sausio 27 d. jau atsakė raštu, bet pripažinimo datos nepažymėjo.[69] Nadolnio atsakymą Smetona ir Šaulys laikė patenkinamu ir siūlė *Lietuvos Tarybai* neatsisakyti nuo gruodžio 11 d. pasirašytųjų nutarimų dėl konvencijų, nes 1918 m. sausio 26 d. Vokietija norėjo Lietuvos Brastoje turėti gruodžio 11 d. nutarimų notifikaciją.

1918 m. sausio 26 d. *Lietuvos Taryboje* vėl iš naujo prasidėjo svarstymas ką notifikuoti vokiečiams. Visi kairiųjų atstovai pasisakė prieš gruodžio 11 d. nutarimų notifikaciją. Balsuojant Smetonos ir Šaulio pasiūlymą notifikuoti gruodžio 11 d. nutarimus, už balsavo 12 narių, penki prieš ir trys susilaikė. Prieš balsavo M. Biržiška, Kairys, Narutavičius, Stulginskis ir Vileišis; kun. Staugaitis, Smilgevičius ir Vailokaitis nuo balsavimo susilaikė. Po šių balsavimų *Lietuvos Taryboje* ginčai dėl gruodžio 11 d. rezoliucijos įteikimo Vokietijos užsienio reikalų ministerijai vyko ir toliau: *Lietuvos Taryba* gerai suprato Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo naudą Lietuvos

Brastos derybų metu dar ir dėl to, kad Lietuvos Brastoje buvo neutraliųjų valstybių spaudos atstovų, kurie plačiai komentuodavo derybų eigą ir visokius svarbius politinio gyvenimo įvykius.

Tame pat sausio 26 d. posėdyje Kairys siūlė prie gruodžio 11 d. nutarimų pridėti truputį kitokį papildymą ir jį taip pat pranešti Vokietijos vyriausybei. Siūlomas papildymas buvo toks: „Lietuvos Taryba, pranešdama apie tai Vokietijos vyriausybei, šiuo prašo pripažinti nepriklausomos Lietuvos valstybę, kartu pareikšdama, kad galutinai nustatyti Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kaimyninėmis valstybėmis privalo Steigiamasis Lietuvos seimas".[70] Kairio siūlomą papildymą palaikė tik trys atstovai, 6 balsavo prieš ir 11 susilaikė. Kairio siūlytasis papildymas liko atmestas. Tada Kairys, J. Vileišis, Narutavičius ir M. Biržiška pasitraukė iš *Lietuvos Tarybos* ir rytojaus dieną raštu paaiškino savo pasitraukimo motyvus, būtent: *kad Lietuvos Taryba pasisavinusi Steigiamojo seimo kompetenciją, nusižengusi Vilniaus konferencijos nutarimams, todėl keturi kairiųjų partijų atstovai pasitraukia iš Lietuvos Tarybos.* Pasitraukusieji iš Tarybos nariai buvo sutikę notifikuoti vokiečiams tik pirmąją 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimų dalį su priedu, kad tik Steigiamasis seimas yra kompetetingas nustatyti Lietuvos valstybės santvarką ir santykius su kitomis valstybėmis.

1917 m. gruodžio 11 d. nutarimų notifikavimu buvo nepatenkinti ne tik pasitraukusieji kairiųjų atstovai, bet ir dešiniųjų atstovas Stulginskis. Kitos dienos t.y. sausio 27 d. Tarybos posėdyje Stulginskis ir kun. Staugaitis kairiųjų pasitraukimą palaikė rimtu įvykiu ir siūlė ieškoti kompromiso su pasitraukusiais Tarybos nariais.[71]

Vokietijos vyriausybė taip pat nebuvo patenkinta, kad Taryboje priimti gruodžio 11 d. nutarimai iš naujo buvo persvarstyti ir priimti tik 12 balsų, todėl Lietuvos Brastoje vokiečiai rėmėsi visų *Lietuvos Tarybos* narių nutarimu, betgi neįteikdami jo teksto Sovietų Rusijos delegacijai. Vokietijai buvo labai reikalingas visų *Lietuvos Tarybos* narių pasirašytas nutarimas, kad galėtų jį įteikti Sovietų Rusijai ir informuoti pasaulį, jog Lietuvos teritorija nėra aneksuojama, bet kad laisva valia visų tautos atstovų nutarimu Lietuva pasitraukia iš Rusijos valstybės sudėties.

Apie *Lietuvos Tarybos* krizę tuojau specialiai buvo painformuota Vokietijos užsienio reikalų ministerija ir buvo patirta, kad *Lietuvos Tarybos* opozicijos žingsnis pribloškė vokiečius triumfatorius.[72]

Iš *Lietuvos Tarybos* kairiesiems atstovams pasitraukus, Taryba išrinko tam tikrą savo narių delegaciją vykti į Berlyną tartis su

15. 46.13

Vokietijos vyriausybe, kad ji paskubintų pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Tačiau *Lietuvos Tarybos* narių delegacija iš vokiečių karinės valdžios negavo leidimo vykti į Berlyną. Tada Taryba paprašė vyskupą Karevičių ir kanauninką Olšauską vykti į Berlyną ir įteikti Vokietijos vyriausybei 1918 m. sausio 26 d. Tarybos notifikaciją ir prašyti pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe. 1918 m. vasario 10 d. vysk. Karevičius kalbėjosi su kancleriu Hertlingu ir įteikė jam Tarybos priimtąją notifikaciją. Vysk. Karevičius aiškino Hertlingui, jog jau atėjęs laikas steigti Lietuvos valstybę. Lietuviai numatą, kad Lietuvos valstybė būsianti monarchija, sukurta krikščioniškais konservatyviais pagrindais. Be to, vysk. Karevičius Berlyne pasimatė su feldmaršalu Hindenburgu ir gen. Ludendorffu ir jie esą pažadėję „paremti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą".[73]

6. Lietuvos Nepriklausomybės akto paskelbimas

Tačiau istorijos įvykiai tada riedėjo greičiau, negu sudaromi deryboms projektai.

1918 m. vasario 9 d. Sovietų Rusijos delegacijos pirmininkas Trockij vienašališkai paskelbė karo baigimą bei rusų kariuomenės demobilizaciją ir viską metęs išvažiavo iš Lietuvos Brastos. Tada Lietuvos Brastos derybos nutrūko ir baigėsi abiejų pusių atstovų ginčai dėl tautų apsisprendimo principų. Vokietijos kariuomenė nieko nedelsdama vasario 19 d. pradėjo žygiuoti į Rusijos plotus, kol Sovietų Rusijos valdžia vėl paprašė taikos jau vokiečių pasiūlytomis sąlygomis. Todėl tada Lietuvos Brastoje vėl vyko taikos derybos, bet vokiečiai tuo metu jau diktavo savo sąlygas Sovietų Rusijai. Vokiečiams nebereikėjo įrodinėti, kad *Lietuvos Tarybos* nutarimas išstoti iš Rusijos valstybės sudėties tikrai yra tautos apsisprendimas. Užtat vokiečiai Lietuvos ateities klausimą atidėjo tolimesniam laikui.

Kadangi Vokietija savo pažadų nesilaikė ir neskelbė Lietuvos nepriklausomybės, tai *Lietuvos Taryba* dabar pati nusistatė skelbti Lietuvą nepriklausoma valstybe. Taryba, norėdama, kad Lietuvos nepriklausomybės skelbimas būtų įspūdingas ir Lietuvoje ir užsienyje, ieškojo būdų susigrąžinti į Tarybą pasitraukusius kairiųjų partijų atstovus, kad Lietuvos nepriklausomybės aktą paskelbtų visa *Lietuvos Taryba*. Tuo tikslu Taryba buvo sudariusi komisiją (Klimas, Šaulys, Vailokaitis) ir įgaliojo Klimą derėtis su pasitraukusiais kairiųjų atstovais bei surasti bendrą formulę Lietuvos nepriklausomybės deklaracijai skelbti. Besitariant su pasitraukusiais Tarybos nariais dėl

jų grįžimo į Tarybą, pagrindinį nepriklausomybės skelbimo tekstą pavyko greitai sutarti, kuris buvo trumpas ir griežtai principinis. Kairieji dar pareikalavo, kad prieš nepriklausomybės akto skelbimą būtų perrinktas Tarybos pirmininkas, nes Smetona, savo oportunizmu ir pataikavimu vokiečiams, praradęs Tarybos opozicijos pasitikėjimą. Šį delikatišką klausimą Klimui pavyko taip pat nesunkiai išspręsti, nes ir pats Smetona sutiko, kad Lietuvos Nepriklausomybės aktą skelbiant, savaime pridera pirmininkauti tautos atgimimo pradininkui J. Basanavičiui.[74]

Po pasitarimų ir išsiaiškinimų su Klimu, Šauliu ir Vailokaičiu, 1918 m. vasario mėn. 15 d. pasitraukusieji Tarybos nariai atsakė raštu, kad jie sutinka grįžti į *Lietuvos Tarybą,* drauge siūlydami ir tekstą nepriklausomybei skelbti.

Jų pasiūlytasis tekstas deklaravo, kad *Lietuvos Taryba* atstato demokratiniais pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir ją atskiria nuo visų valstybinių ryšių su kitomis tautomis.

Šį keturių pasitraukusiųjų Lietuvos Tarybos narių pasiūlytąjį Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo akto projektą, susirinkęs *Lietuvos Tarybos* plenumas, Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti komiteto patalpose, dr. J. Basanavičiui pirmininkaujant, 1918 m. vasario 16 d. *be jokių pataisų vienbalsiai priėmė ir paskelbė Lietuvos Nepriklausomybės aktą*. Šį aktą visi Tarybos nariai pasirašė abėcėlės tvarka.

Dr. J. Šaulys tą pačią dieną 6 val. vakare pranešė Vokietijos užsienio reikalų ministerijos atstovui Boninui Vilniuje apie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą ir prašė leisti apie tai paskelbti laikraščiuose.[75] Nelaukiant atsakymo į šį pranešimą, vasario 16 d. Nepriklausomybės paskelbimo akto tekstas tuoj pat buvo įteiktas M. Kuktos spaustuvei rinkti ir 1918 m. vasario 19 d. *Lietuvos Aido* 22 nr. pirmajame puslapyje stambiomis raidėmis išspausdintas. Surinktojo ir išspausdintojo laikraščio tekstas, pagal veikusias okupacinės valdžios spaudos taisykles, buvo įteiktas cenzoriui. Bet cenzorius, užuot šį išcenzūruotą *Lietuvos Aido* numerį sugrąžinti spaustuvei, pasiuntė jon vokiečių kareivių dalinį, kuris įsiveržęs į spaustuvę, ten padarė smulkią kratą, išbarstė šio laikraščio teksto raidžių rinkinį, konfiskavo kelis korektūrinius laikraščio numerio egzempliorius ir spaustuvę uždarė.

Tačiau *Lietuvos Tarybos* narys ir faktinasis *Lietuvos Aido* redaktorius Klimas, nujausdamas vokiečių nepasitenkinimą skelbiamuoju Nepriklausomybės aktu ir jų piktus kėslus, išspausdino

vasario 19 d. *Lietuvos Aido* keletą numerių be cenzūros leidimo ir juos paslėpė kitoje vietoje. Kuktos spaustuvę uždarius, konfiskuoto 1918 m. vasario 19 d. *Lietuvos Aido* pirmasis puslapis su vasario 16 d. Nepriklausomybės akto paskelbimu buvo slaptai išspausdintas K. Strazdo spaustuvėje ir atskirais lapais per patikimus asmenis buvo skubiai išplatintas visoje Lietuvoje.[76] O *Lietuvos Aido* redakcija 1918 m. vasario 19 d. protestuodama dėl cenzūros išbraukto Lietuvos Nepriklausomybės akto teksto, tą dieną laikraščio visai neišspausdino.

Karinė valdžia Lietuvoje iš viso uždraudė spausdinti Nepriklausomybės paskelbimo aktą, o Vyriausiosios kariuomenės vadovybės įgaliotas valdžios viršininkas griežtai papeikė *Lietuvos Tarybos* elgesį. Dėl Nepriklausomybės akto paskelbimo vokiečių armijos štabo viršininkas plk. Hahnke buvo pasiryžęs Tarybos narius net areštuoti, bet karinės valdžios viršininkas von Heppe atkalbėjo jį tokio skandalo nedaryti.[77]

Kadangi *Lietuvos Taryba* per Vokietijos vyriausybės atstovą Boniną Vilniuje, Nepriklausomybės aktą pasiuntė reicho vyriausybei, todėl vasario 18 d. šio akto tekstas jau buvo išspausdintas keliuose vokiečių laikraščiuose, *Das Neue Litauen, Vossische Zeitung* ir *Taegliche Rundschau*, bet ir ten Vokietijos cenzūra tuoj įsikišo ir uždraudė šį aktą skelbti kituose Vokietijos laikraščiuose ir tuo būdu dviem savaitėm nudelsė Lietuvos Nepriklausomybės akto paskelbimą visoje Vokietijoje. Tačiau Nepriklausomybės akto paskelbimo tekstą per patikimus vokiečių karius tuoj pat gavo visų reichstago partijų frakcijų vadai.

Todėl 1918 m. vasario 20 d. Katalikų centro partijos atstovas Groeber reichstage perskaitė paskelbtąjį Lietuvos Nepriklausomybės aktą, pareikšdamas įsitikinimą, kad Vokietijos vyriausybė nedelsdama pripažins Lietuvą nepriklausoma valstybe, o reichstagas pritars vyriausybės žygiui. Vasario 26 d. posėdyje socialdemokratų atstovas Scheidemann stebėjosi Vokietijos vyriausybės elgsena, kodėl *Lietuvos Tarybos*, atstovaujančios visai tautai ir visoms politinėms partijoms, Nepriklausomybės paskelbimo akto nepripažįsta ir tokiam paskelbimui nepritaria.[78] Tada ir plačioji Vokietijos visuomenė sužinojo Lietuvos tikruosius norus, kad Lietuva nori būti nepriklausoma valstybe, bet ne aneksijos auka arba netiesioginiu būdu Vokietijos valdoma teritorija.[79]

N u t a r i m a s.

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybes šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, kaipo vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintaja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo mėn. 18-23 d. 1917 metais, skelbia atstatanti nepriklausomą demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu budu visų jos gyventojų išrinktas.

Lietuvos Taryba pranešdama apie tai .... vyriausybei, prašo pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Vilniuje, vasario 16 d. 1918 m.

Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo aktas

Tuo metu gen. Ludendorff, atsižvelgdamas į anuometinę Vokietijai palankią karinę padėtį, sudarant taiką su Sovietų Rusija, laikė, jog esąs ne laikas skelbti Lietuvos nepriklausomybę, bet tik siūlė kompetetingoms įstaigoms studijuoti Lietuvos valdymo būdus, pabrėždamas, kad jokių pakitimų dėl Lietuvos teritorijos valdymo nebus. Lietuva bus valdoma kaip okupuota teritorija ir lietuviams nebus pavedama jokių administracinių sričių tvarkyti.[80]

Betgi, 1918 m. vasario 21 d. Vokietijos kancleris pranešė *Lietuvos Tarybai*, kad Vokietija sutinka Lietuvą pripažinti nepriklausoma valstybe bet tik 1917 m. gruodžio mėn. 11 d. rezoliucijos pagrindu. Ir reichstage jis paaiškino, kad *Lietuvos Tarybos* paskelbtasis Nepriklausomybės aktas nuvertinąs 1917 m. gruodžio 11 d. Tarybos nutarimą. Todėl Vokietija tik pasiremdama gruodžio 11 d. Tarybos pasirašytuoju nutarimu galinti pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe.[81]

Bet dieną anksčiau 1918 m. vasario 20 d. pas vicekanclerį Fr. Payerį dar įvyko karinės ir civilinės valdžios atstovų pasitarimas. Tame posėdyje dalyvavo kariuomenės atstovas gen. P. Bartenwerffer, užsienio reikalų ministerijos pasekretorius W. Radowitz, Lietuvos karinės valdžios viršininkas von Heppe, Kuršo karinės valdžios viršininkas Gossler, kurie buvo šalininkai Kuršą ir Lietuvą sujungti personaline unija su Prūsija. Bet vicekancleris Payer buvo prieš tokią personalinę uniją, nurodydamas ir kitus būdus Lietuvą ir Kuršą prisijungti. Posėdžio metu visi pasidžiaugė, kad Kuršo įjungimas į Vokietiją nesudaro jokių sunkumų. Gi Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas, dėl *Lietuvos Tarybos* nelojalumo net nebuvo svarstomas.

Ober Osto karinės valdžios atstovai ypač buvo pasipiktinę, kad Vasario 16 dienos aktas buvo paskelbtas be jų žinios ir ne jų nustatyta tvarka, o todėl net buvo siūloma Lietuvos Nepriklausomybės akto paskelbimą visai ignoruoti. Pasitarimo dalyviai *Lietuvos Tarybą* vadino ir neišauklėta ir įžūlia ir dar kitokiais pažeminimo epitetais.[82] Taip pat tame posėdyje dalyvavęs užsienio reikalų ministerijos tarėjas Nadolny siūlė pareikalauti iš *Lietuvos Tarybos* paskelbtąjį Vasario 16 d. aktą atšaukti, o pačią Tarybą, kaip vokiečiams jau nebereikalingą įrankį, paleisti. Vieton *Lietuvos Tarybos,* Nadolny siūlė su vokiečių apskričių viršininkų pagalba sudaryti naują „tarybą", kuri padėtų okupacinei valdžiai sujungti Lietuvą su Prūsija.

LIETUVOS AIDAS

№ 22 (70) Vilnius, antradienis, 1918. m. vasario mėn. 19 d. II metai

LIETUVOS TARYBA
skelbia
Lietuvos nepriklausomybę

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario m. 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybes šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, kaipo vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintąja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo m. 18—23 d. 1917 metais, **skelbia atstatanti nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine VILNIUJE** ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas Steigiamasis Seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.

Vilnius, vasario 16 d. 1918 m.

Lietuvos Tarybos nariai:

Dr. J. Basanavičius, K. Bizauskas, M. Biržiška, S. Banaitis, P. Dovydaitis, St. Kairys, P. Klimas, D. Malinauskas, V. Mironas, St. Narutavičius, A. Petrulis, Dr. J. Šaulys, K. Šaulys, J. Šernas, A. Stulginskis, A. Smetona, J. Smilgevičius, J. Staugaitis, J. Vailokaitis, J. Vileišis.

1918 m. vasario mėn. 19 d. Lietuvos Aidas, *kuriame buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybė*

Gen Ludendorff siūlė pavartoti prieš Tarybą represijas, kad būtų garantuotas Lietuvos įjungimas į Vokietiją.[83] Užtat po vasario 16 d. Nepriklausomybės akto paskelbimo, Lietuvon buvo greitai atsiųstas Vokietijos emisaras prof. Sering, kuriam buvo pavesta ieškoti būdų atsiradusią prarają tarp *Lietuvos Tarybos* ir Vokietijos vyriausybės išlyginti. Tuomet *Lietuvos Tarybos* prezidiumas vasario 28 d. pranešė Vokietijos vyriausybei, kad gruodžio 11 d. nutarimas palieka pagrindu būsimiems santykiams tarp Lietuvos ir Vokietijos nustatyti.

Betgi žymus mūsų teisininkas M. Römeris, vertindamas Lietuvos Nepriklausomybės akto paskelbimo sąlygas, laiko, kad *Lietuvos Taryba* tuo metu pasielgė išmintingai. Ji įžvelgė vokiečių politikų suktumą ir savarankiškai Nepriklausomybės aktą paskelbdama, išreiškė tikrąją tautos valią. Tik dėl tuometinės nepalankios politinės padėties, ypač 1918 m. kovo 3 d. Vokietijai sudarius Lietuvos Brastos taiką su Sovietų Rusija, *Lietuvos Taryba*, norėdama, kad Vokietija pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe, buvo priversta padaryti nuolaidų.

Kiek vėliau, 1918 m. kovo 20 d. *Lietuvos Tarybos* išrinktoji delegacija — kun. Staugaitis, dr. Šaulys ir J. Vileišis — nuvyko į Berlyną įteikti Vokietijos kancleriui Vasario 16 d. aktą ir prašyti pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe. Delegacijai buvo suteikta teisė pranešti kancleriui, kad *Lietuvos Taryba* neatsisako nustatyti savitarpius santykius tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal numatytą 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimą. Įgaliojimą delegacijai pasirašė visi *Lietuvos Tarybos* nariai.[84]

Antra vertus, Vokietijos reichstagas turėjo ratifikuoti Lietuvos Brastos sutartį su Sovietų Rusija. Reichstago partijų daugumas, kaip ratifikacijos sąlygą, reikalavo pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe, kad bent iš dalies sušvelninti Vokietijos įvykdytas aneksijas, padiktuotas Rusijai Lietuvos Brastos taikos sutartimi.

Tuo metu Vokietijos kancleris grafas Hertling Lietuvos valstybės pripažinimą vis dar sąlygojo 1917 m. gruodžio 11 d. *Lietuvos Tarybos* nutarimo pagrindu. Po ilgų svarstymų, imperinė valdžia vis dėlto neatsižvelgė į Ludendorffo ir kitų militaristų priešišką nusiteikimą ir 1918 m. kovo 23 d. Vokietijos kaizeris Vilhelmas II, remdamasis 1917 m. gruodžio 11 d. *Lietuvos Tarybos* nutarimu, pripažino Lietuvą nepriklausoma valstybe, sujungta su Vokietija amžinų ir tvirtų ryšių sandaromis arba konvencijomis.[85]

1918 m. kovo 23 d., Vokietijai iškilmingai pripažinus Lietuvos nepriklausomybę, Lietuvos delegacija paprašė kanclerį paskirti jai

audienciją. Bet kancleris Hertling atsikalbinėjo, kad jis neturįs laiko šiai audiencijai, nes pagal jį ir pati Lietuvos delegacija turinti skubėti grįžti į Vilnių, kur vokiečių karinė valdžia rengia iškilmingą Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo minėjimą. Iš tikrųjų okupacinė vokiečių karinė valdžia Vilniuje jokio minėjimo nerengė, o kancleris Hertling pigiu melagingu būdu išsisuko nuo susitikimo su *Lietuvos Tarybos* delegacija ir nuo nemalonių aiškinimųsi. Oficialiai Vokietija Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo dokumentą įteikė *Lietuvos Tarybai* tik 1918 m. gegužės 4 d.[86]

Dabar jau ir pagal tarptautinę teisę, t.y. Vokietijos su Sovietų Rusija pasirašytą sutartį Lietuvos Brastoje, Lietuva perėjo Vokietijos laikinam suverenitetui, kuri buvo įsipareigojusi įvykdyti lietuvių tautos apsisprendimą.

Vokietija tada jau buvo parengusi Lietuvai konstituciją su visuotiniais rinkimais Lietuvoje, nes ji bijojo rinkimų kurijomis, žinodama, kad Lietuvos dvarininkai nebuvo palankūs sujungti Lietuvą su Vokietija, kadangi jie vis dar tikėjosi sudaryti Lietuvos sąjungą su Lenkija.[87]

Kaizeriui Vilhelmui II Lietuvą pripažinus nepriklausoma valstybe, 1918 m. kovo 24 d. Adlono viešbutyje Vokiečių-Lietuvių draugija Berlyne surengė pusryčius Lietuvos delegacijai, įžymiems vokiečių ir lietuvių politikams bei visuomenės atstovams. Ten reichstago atstovas Erzberger pasveikino ilgai kovojusią lietuvių tautą ir laimėjusią pirmus žingsnius į nepriklausomybę. *Lietuvos Tarybos* pirmininkas Smetona padėkojo vokiečių tautai ir kaizeriui ir pakvietė sustojus išgerti į kaizerio sveikatą bei sušukti triskart „valio kaizeriui"! Kun. Olšauskas dėkojo karinės administracijos valdžios atstovams — Falkenhausenui ir Nadolny ir kėlė taurę į jų sveikatą, nors jie savo veikla buvo Lietuvos nepriklausomybės priešų eilėse.

Per tuos pusryčius kalbėjo ir Lietuvos dvarininkas Meysztowicz, kaip lietuvis, vėliau Želigovskio „ministras" Vidurinėje Lietuvoje, pasidžiaugdamas pripažinta Lietuvos nepriklausomybe ir kviesdamas visus į bendrą sutartinį darbą tėvynės labui. Ir vokiečių agentas baronas F. Roppas, vaidinęs lietuvių draugą, ten savo pasakytoje kalboje kvietė Lietuvą susijungti su Vokietija. O prof. Voldemaras savo kalboje, palygindamas Vokietiją su saule, apie kurią sukasi mažos valstybės, labai gerai nuteikė ir nepatenkintus vokiečius. Dr. Šaulio manymu, tatai buvęs nuoširdus Voldemaro pasisakymas ir toks Voldemaro politinis nusistatymas Vokietijos atžvilgiu palikęs visą laiką.[88]

Tačiau ir po 1918 m. kovo 23 d., Vokietijai pripažinus Lietuvą nepriklausoma valstybe, Lietuvos padėtis, *Lietuvos Tarybos* vaidmuo ir jos galia nepakitėjo — ji paliko tik reprezentacinė atstovybė, ypač kai prireikdavo Vokietijos politikai panaudoti jos autoritetą.[89]

Negalėdama nieko konkretaus vykdyti, *Lietuvos Taryba* tuo metu tik organizavo atskiras komisijas, departamentų ir valsčių administraciją, kad laikui atėjus, iš vokiečių tvarkingai perimtų valstybės valdymą. Bet ir šioje srityje karinė valdžia Tarybos veiklą trukdė. Pvz., po Vokietijos ir Sovietų Rusijos taikos pasirašymo *Lietuvos Tarybai* buvo paaiškinta, kad ne jos kompetencija yra skirti įvairius diplomatinius atstovus ir steigti Lietuvos diplomatines atstovybes Petrapilyje, Užkaukazėje, Ukrainoje ir t.t. Vokiečiai taip pat teigė, kad į Tarybos kompetenciją neįeina net reikalas rūpintis lietuvių belaisvių bei tremtinių grąžinimu ir kitomis gyvenimo sritimis.

Dėl šių visų trukdymų bei varžymų Lietuvoje buvo susidariusi katastrofiška padėtis. Apie tai *Lietuvos Tarybos* pirmininkas Smetona 1918 m. birželio 17' d. raštu nusiskundė Vokietijos kancleriui, pabrėždamas, kad pasitikėjimas vokiečiais lietuviuose nykstąs, nes ir sudarius taiką su Rusija, jokių pasikeitimų Lietuvoje neįvyko. Jis prašė leisti gyventojams naudotis visomis politinėmis teisėmis. Dėl šio skundo karinės valdžios kai kurie įvestieji suvaržymai, ypač pašto, susisiekimo srityje buvo panaikinti.[90]

Po Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo, Vokietijos kancleris pareiškė, kad Estija ir Livonija bus draugiškuose santykiuose su Vokietija ir šis jo pareiškimas buvo viešai išspausdintas.

Verta pažymėti, kad nors Vilhelmas II paskelbė Lietuvos nepriklausomybę, bet po kanclerio Hertlingo pareiškimo išspausdinimo, ypač dėl Estijos ir Livonijos, Vilhelmas II laikraščio paraštėje išreiškė savo ir vokiečių militaristų tikrąjį nusistatymą šiais žodžiais: *„Unsinn! Das Baltikum ist eins, und ich werde sein Herr und dulde keinen Widerspruch. Ich habe es erobert und kein Jurist kann es mir nehmen!. . ."* — (Nesąmonė! Pabaltijys yra vienas vienetas ir aš būsiu jo valdovas ir nepakęsiu jokio prieštaravimo. Aš jį užkariavau ir jokis juristas to negali iš manęs atimti! . . ."). Pagal Vilhelmo II tolesnius žodžius, taip pat paraštėje, visas Pabaltijys bus personalinėje unijoje su Prūsija. Lietuva — personalinėje unijoje (žodis neišskaitomas) su Saksų dinastijos karaliumi.[91]

1918 m. balandžio mėn. 16 d. kaizeris Vilhelmas II griežtai išdėstė savo nusistatymą dėl aneksuotųjų teritorijų: Latvija ir Estija sujungtinos personaline unija su Prūsija. Lietuva turinti atitekti

Saksonijai, nes jis, Vilhelmas II, Lietuvą Saksonijai jau buvo pažadėjęs.[92]

Taip pat barono F. Roppo iniciatyva (kun. A. Jakšto-Dambrausko bute) buvo sušauktas Kaune stambiųjų Lietuvos dvarininkų — Tiškevičiaus, Radvilos, Kuprevičiaus ir dešiniųjų *Lietuvos Tarybos* narių — Smetonos, kun. Staugaičio, kanauninko Šaulio ir dr. Šaulio pasitarimas dėl Lietuvos ateities. Nors pats baronas Roppas tame pasitarime nedalyvavo, bet su juo ryšį palaikė dr. Purickis. Roppo tikslas buvo sumenkinti ir pašalinti *Lietuvos Tarybą,* o jos vietoje įsteigti jos surogatą, kuris pasektų Latvijos baronų atstovybe, pažadėtų dalį savo žemių skirti kolonizacijai, o pačią Lietuvą sujungtų unija su Prūsija.[93]

Tuo metu lenkų, vokiečių ir Lietuvos dvarininkų varoma propaganda paveikė ir kai kuriuos *Lietuvos Tarybos* narius, kad Lietuva neturi pakankamai inteligentinių pajėgų valstybei kurti ir tauta dar nėra pakankamai tautiškai susipratusi, kad suvoktų savo valstybės reikalingumą ir valstybės įsteigimo naudą lietuvių tautai.

Be viso to, vokiečių okupacinė valdžia ir įvairūs vokietininkai visokiais įmanomais būdais mėgino kompromituoti *Lietuvos Tarybą,* pavaizduoti, jog ji visai neatstovauja Lietuvos gyventojų ir nesupranta jų norų. Vieną tokios propagandos ratelį buvo suorganizavęs Kuršėnų kreishauptmanas Voigt, kuriame dalyvavo grafas Kayserlingk, dvarininkas Ertel, barono Roppo giminės ir kt. Vokiečių žandarai vertė gyventojus eiti į sueigas, pasirašinėti pareiškimus, žadėdami už tai dovanoti jiems bausmes už rekvizicijų neišpildymą ir pan. Tuose pareiškimuose buvo rašoma: „Ir todėl mes didžiausiu pasiilgimu viliamės ir nužemintai prašome, kad Jūsų Kaizerinė ir Karališkoji Didenybė malonėtumėte apsvarstyti ir priimti Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio karūnos pasiūlymą, Lietuvą suprantant etnografinėse josios ribose".[94]

1918 m. balandžio mėn. *Lietuvos Taryba* svarstė Vokietijos agentų pragaištingą veiklą Lietuvoje, kuri buvo remiama okupacinės valdžios. Tuo reikalu Tarybos pirmininkas Smetona parašė raštą Vokietijos kancleriui, bet atsakymo iš jo negavo.[95]

Tuo pat metu Lietuvos politikos veikėjai — prof. Voldemaras ir kan. Olšauskas — rašė Vokietijos kancleriui Hertlingui, kad svarstymas Lietuvą sujungti personaline unija su Saksonija, Lietuvoje sukėlė didelį neramumą ir respublikoniškų nusiteikimų. *Lietuvos Tarybos* pasižadėjimą sueiti į artimesnius ryšius su Vokietija Lietuvos gyventojai laiko Lietuvos interesų pardavimu.[96]

Turint galvoje anuometinę Lietuvos politinę padėtį ir sunkų ekonominį Lietuvos gyventojų būvį, Vokietijos vicekancleris Payer buvo įžvalgesnis ir jau 1918 m. birželio mėn. galvojo, kad atėjo laikas okupuotuose kraštuose sudaryti vyriausybes ir leisti jiems išsirinkti savo parlamentus. Taip pat Payer samprotavo, kad jau esąs pats laikas švelninti okupacinės valdžios kietą valdymą, mažinti rekvizicijas ir t.t. Jis suprato, kad pažangūs ir susipratę lietuviai ir jų likimo draugai kituose kraštuose, jau pradėjo priešintis okupacinės valdžios aneksijos planams. Lietuvos politikai kratėsi unijos ne tik su Saksonija, bet ir su Prūsija. Kieta lietuvių kova su okupacinės valdžios biurokratija, dėl žiauraus valdymo, dėl beatodairiško krašto eksploatavimo, negalėjo Lietuvos gyventojų nuteikti palankiai vienai ar kitai Vokietijos valstybei, todėl lietuviuose nebuvo populiarios unijos nei su Vokietija, nei pagaliau su Lenkija.[97]

Neatsižvelgiant Payerio nuomonės, Vokietijos imperinė valdžia vis dar galvojo ir be Lietuvos sutikimo sujungti Lietuvą realine unija su Saksonija, nors reichstago atstovų tarpfrakcinis komitetas tokiai unijai nepritarė. Bet Lietuvos karinės valdžios viršininkas von Heppe ir toliau siūlė Lietuvos problemą išspręsti, sujungiant Lietuvą personaline unija su Prūsija ir atsisakyti kolonizacinių sumanymų, nes patiems Lietuvos valstiečiams žemė labai reikalinga.[98]

Bet 1918 m. liepos mėn. pradžioje kariuomenės būstinėje Spa, Vokietijos kancleris ir užsienio reikalų ministras admirolas P. Hintze jau tarėsi su karo vadovybe dėl valdovų parinkimo Lietuvai, Kuršui ir Suomijai.[99] Valdovo parinkimo Lenkijai jie tada dar nesvarstė. Bet patys Lenkijos Regentų tarybos nariai — kunigaikštis Radvila ir grafas Ronikier siūlė Vokietijos kaizeriui Vilhelmui II Lenkijos karaliaus vainiką. Tačiau Vilhelmas II tada jiems paaiškino, kad Lenkijos karaliaus vainikas jau yra pažadėtas Habsburgų giminės kunigaikščiui Steponui.[100]

1918 m. liepos 24 d. pas Vokietijos vicekanclerį Payer vėl įvyko pasitarimas Lietuvos reikalais. Šiame pasitarime buvo svarstytos pavartoti prieš Lietuvą drastiškos priemonės: pirmon eilėn nušalinti *Lietuvos Tarybą*, o jos vietoje, pagal Nadolny pasiūlymą, parinkti apskričių patarėjus, kuriuos vokiečių okupacinės valdžios pareigūnai stropiai atrinktų, o pastarieji išrinktų krašto tarybą. Numatytosios gruodžio 11 d. nutarime konvencijos turi būti sudarytos ir Lietuva personaline unija turi būti įjungta į Vokietiją. Bet tame pasitarime šie drastiški pasiūlymai nebuvo priimti.[101]

Kiek vėliau, 1918 m. rugpiūčio mėn. 18 d. vokiečių užsienio reikalų ministras Hintze vėl tarėsi su kariuomenės vadovybe dėl Lenkijos sienų, aiškindamas, kad Lenkija norinti savo valstybės sienas nutiesti ligi Pripetės ir Būgo upių ir pageidaujanti, kad jos sienas nustatytų mišri komisija. Lenkija esą norinti turėti sieną su Rusija, todėl ji prašo įjungti į Lenkiją ir gudų gyvenamas teritorijas. O dėl Vilniaus miesto ir keturių Vilniaus gubernijos apskričių priklausomumo lenkai siūlė vokiečiams sudaryti tam tikrą komisiją, kurion įeitų lietuviai, lenkai ir vokiečiai, kad patys gyventojai ten susirinkę viešu atsiklausimu galėtų pareikšti savo valią.

Bet jau 1918 m. rugpiūčio mėn. 27 d. Vyriausioji kariuomenės vadovybė sutarė be jokių gyventojų atsiklausimų perleisti Vilnių Lenkijai, jeigu Lenkija sutiks konvencijomis susijungti su Vokietija. Dėl Lietuvos Vyriausioji karo vadovybė samprotavo, kad Lietuvai Vilniaus netekimas nebūsiąs didžiai nuostolingas, nes Lietuva, būdama mažesnės teritorijos, noriau prisijungsianti prie Vokietijos arba Prūsijos.[102]

1918 m. rugpiūčio 27 d. buvo pasirašyta Vokietijos ir Sovietų Rusijos papildomoji Lietuvos Brastos taikos sutartis, pagal kurią Sovietų Rusija atsisakė Baltijos provincijų ir pasižadėjo nesikišti į jų vidaus reikalus. Savo ruožtu Vokietija pasižadėjo šių provincijų politinį likimą spręsti, atsižvelgdama gyventojų noro.[103]

7. *Vokietijos pastangos aneksijas įteisinti*

Nors ir pripažinus Lietuvą nepriklausoma valstybe, vokiečių okupacinis režimas liko be pasikeitimų ir nebuvo jokių žymių, kad Lietuvoje karinė valdžia bus pakeista. 1918 m. kovo 31 d. Vokietijos užsienio reikalų ministerija pasiūlė imperijos ir Prūsijos suinteresuotoms ministerijoms išdėstyti savo pageidavimus ir sumanymus dėl sudarysimų konvencijų su Lietuva ir Kuršu. Į užsienio reikalų ministerijos paraginimą labai gyvai atsiliepė savo projektais suinteresuotų ministerijų įgaliotieji asmens, ypač Prūsijos karalystės atstovai.[104] Suplaukusią iš suinteresuotų ministerijų medžiagą tvarkyti buvo paskirtas Ober Osto aukštas pareigūnas Berlyno universiteto profesorius J. Bredt. Jis turėjo sudaryti konvencijų projektus. Apie rengiamas konvencijas bei jų pobūdį nebuvo informuojami nei Vokietijos reichstago komitetai nei *Lietuvos Taryba*.

1918 m. gegužės 19 d. konvencijų sudarymo tikslu Berlyne posėdžiavo visų suinteresuotų ministerijų ir Ober Osto karinės

valdžios atstovai — Lietuvos karinės valdžios viršininkas von Heppe, Kuršo atstovas Gossler, karinės valdžios Lietuvos vidaus skyriaus viršininkas Gayl, konvencijų projektų sudarytojas prof. Bredt ir kanclerio atstovas Ober Oste pasekretoris Falkenhausen. Profesorius Bredt, rengdamas konvencijų projektą, turėjo tikslo surišti Lietuvą amžina tvirta sąjunga su Vokietija, kurioje naujam teisiniam organizmui atstovautų Vokietijos imperatorius. Tame posėdyje buvo svarstoma ne tik konvencijų klausimas, bet ir naujo valstybinio organizmo valdymosi forma. Lietuva turėjo būti konstitucinė bet ne parlamentinė monarchija. Didelių sunkumų konvencijų sudarymo atstovams sukėlė Lietuvos parlamento rinkimų sistemos parinkimas, ypač atsižvelgiant į tai, kad Lietuvoje aukštesnysis luomas — žemvaldžiai — daugumas buvo lenkai, todėl Prūsijos sistema Lietuvai netiko, nes pagal tą sistemą lenkams dvarininkams būtų suteikiama daug rinkiminių privilegijų.

Taip pat didelio galvosūkio ir ginčų sukėlė sudarysimo teisinio organizmo prijungimas Vokietijai tvirtais ir amžinais ryšiais, bet, kad tas prijungimas neatrodytų paprasta aneksija, o tarptautinės teisės prasme būtų savotiška tarpinė dviejų valstybių santykių forma. Pasitarimų metu iškilo Lietuvos atstovavimas užsienyje ir santykių palaikymas su kitomis valstybėmis. Tada užsienio reikalų ministerijos atstovas kunigaikštis H. Hatzfeldt siūlė suteikti ribotą atstovavimą užsienyje pačiai Lietuvai. Betgi pagaliau buvo sutarta, kad Lietuva santykius su kitomis valstybėmis tvarkys bendrai su Vokietija, kuri atstovaus Lietuvai ir gins Lietuvos piliečių interesus.[105]

Visi tame posėdyje dalyvavę konvencijų svarstymo dalyviai sutiko, kad prijungsimoji Lietuva nei reichstage nei sąjunginių valstybių komitete savo atstovo neturės, bet Lietuvą sąjunginių valstybių komitete atstovaus ta valstybė, su kuria Lietuva bus sujungta personaline unija.

Be Lietuvos atstovavimo užsienyje, numatytų konvencijų projekte buvo įrašytas labai svarbus nuostatas, kad būsimoje Lietuvos konstitucijoje būtų įsakmiai pažymėta, jog Vokietijos kancleriui pranešus dėl Vokietijos įstatymų veikimo Lietuvoje, tie įstatymai be jokių Lietuvos įstatymų leidimo įstaigų svarstymo, būtų paskelbiami ir Lietuvoje galiotų.

Pagal konvencijas Lietuvoje muitus, susisiekimą ir finansus pradžioje tvarkytų Vokietijos aukštieji pareigūnai, skiriami Vokietijos valdžios ir jos prisaikdinami. Taip pat Vokietijai priklausytų Lietuvos telegrafas, telefonas, pinigai ir veiktų reicho Valstybinis bankas.

Geležinkeliuose, priklausančiuose ir Lietuvai, stočių pavadinimuose ir bilietuose turėjo būti vartojama ir vokiečių kalba. Per Lietuvą tiesiamiems Vokietijai reikalingiems keliams ir geležinkeliams Lietuva turėjo duoti žemę nemokamai.

Tuo būdu Lietuva ir Kuršas būtų atsidūrę Vokietijos kolonijų padėtyje, betgi politikos gyvenime buvo numatyta suteikti savivaldybinių pradų.[106]

Karinė konvencija tada visiškai nebuvo svarstoma, nes ji dar nebuvo parengta. Vokietijos militaristai nepageidavo, kad Lietuva turėtų savo kariuomenę, nes jie buvo nusistatę Lietuvos gyventojus imti tarnybai į vokiečių kariuomenę.[107]

Didelių ginčų kėlė Rusijos valstybės turtai — miškai, pastatai, geležinkeliai, kuriuos konvencijų projektuotojai jau laikė Vokietijos imperijos nuosavybe. Vokietija kėsinosi ne tik į buvusius Rusijos turtus Lietuvoje, bet taip pat numatė Lietuvai užkrauti kelis milijardus markių Vokietijos karo skolų. O gen. Ludendorff dar raštu pasiūlė, kad būsimoji Lietuvos vyriausybė būtų įpareigota apmokėti savo gyventojams už karo metu vokiečių kariuomenės paimtas gėrybes pagal vokiečių karių išduotus gyventojams kvitus bei raštelius, nes jis galvojo tuo būdu sumažinti lietuvių neapykantą Vokietijai ir vokiečiams.

Iš viso tenka pasakyti, kad Vokietijos imperialistai konvencijų pagalba norėjo Lietuvai užnerti politinės priespaudos ir medžiaginio išnaudojimo kilpą, paversdami Lietuvą paprasčiausia Vokietijos kolonija. O Ludendorff ligi paskutiniojo meto galvojo, kad konvencijomis visgi suteikiama Lietuvai kai kurių teisių, todėl jis nuolat įtikinėjo, kad dar ilgą metą Lietuvą valdys karo valdžia ir Lietuvoje veiks karinės valdžios įsakymai bei potvarkiai.

Tačiau kiek vėliau, po kelių mėnesių nesėkmingo karo Vakarų fronte, visos pedantiškai parengtos konvencijos prijungti Lietuvą neteko vertės. Visi tie Lietuvai pajungti konvencijų projektai, pasitarimų protokolai, įvairiausi ir įmantriausi Lietuvos išnaudojimo sumanymai, Vokietijai karą pralaimėjus, nuėjo į archyvus, kuriuos vokiečių istorikai tik po Antrojo pasaulinio karo išspausdino ir atskleidė viešumai.

8. *Lietuvos karaliaus rinkimai ir Lietuvos Valstybės Tarybos veikla*

Nors reicho vyriausybė planavo Lietuvą personaline unija sujungti su Prūsija arba Saksonija, tačiau kai kurie *Lietuvos Tarybos*

valdžios atstovai — Lietuvos karinės valdžios viršininkas von Heppe, Kuršo atstovas Gossler, karinės valdžios Lietuvos vidaus skyriaus viršininkas Gayl, konvencijų projektų sudarytojas prof. Bredt ir kanclerio atstovas Ober Oste pasekretoris Falkenhausen. Profesorius Bredt, rengdamas konvencijų projektą, turėjo tikslo surišti Lietuvą amžina tvirta sąjunga su Vokietija, kurioje naujam teisiniam organizmui atstovautų Vokietijos imperatorius. Tame posėdyje buvo svarstoma ne tik konvencijų klausimas, bet ir naujo valstybinio organizmo valdymosi forma. Lietuva turėjo būti konstitucinė bet ne parlamentinė monarchija. Didelių sunkumų konvencijų sudarymo atstovams sukėlė Lietuvos parlamento rinkimų sistemos parinkimas, ypač atsižvelgiant į tai, kad Lietuvoje aukštesnysis luomas — žemvaldžiai — dauguma buvo lenkai, todėl Prūsijos sistema Lietuvai netiko, nes pagal tą sistemą lenkams dvarininkams būtų suteikiama daug rinkiminių privilegijų.

Taip pat didelio galvosūkio ir ginčų sukėlė sudarysimo teisinio organizmo prijungimas Vokietijai tvirtais ir amžinais ryšiais, bet, kad tas prijungimas neatrodytų paprasta aneksija, o tarptautinės teisės prasme būtų savotiška tarpinė dviejų valstybių santykių forma. Pasitarimų metu iškilo Lietuvos atstovavimas užsienyje ir santykių palaikymas su kitomis valstybėmis. Tada užsienio reikalų ministerijos atstovas kunigaikštis H. Hatzfeldt siūlė suteikti ribotą atstovavimą užsienyje pačiai Lietuvai. Betgi pagaliau buvo sutarta, kad Lietuva santykius su kitomis valstybėmis tvarkys bendrai su Vokietija, kuri atstovaus Lietuvai ir gins Lietuvos piliečių interesus.[105]

Visi tame posėdyje dalyvavę konvencijų svarstymo dalyviai sutiko, kad prijungsimoji Lietuva nei reichstage nei sąjunginių valstybių komitete savo atstovo neturės, bet Lietuvą sąjunginių valstybių komitete atstovaus ta valstybė, su kuria Lietuva bus sujungta personaline unija.

Be Lietuvos atstovavimo užsienyje, numatytų konvencijų projekte buvo įrašytas labai svarbus nuostatas, kad būsimoje Lietuvos konstitucijoje būtų įsakmiai pažymėta, jog Vokietijos kancleriui pranešus dėl Vokietijos įstatymų veikimo Lietuvoje, tie įstatymai be jokių Lietuvos įstatymų leidimo įstaigų svarstymo, būtų paskelbiami ir Lietuvoje galiotų.

Pagal konvencijas Lietuvoje muitus, susisiekimą ir finansus pradžioje tvarkytų Vokietijos aukštieji pareigūnai, skiriami Vokietijos valdžios ir jos prisaikdinami. Taip pat Vokietijai priklausytų Lietuvos telegrafas, telefonas, pinigai ir veiktų reicho Valstybinis bankas.

Geležinkeliuose, priklausančiuose ir Lietuvai, stočių pavadinimuose ir bilietuose turėjo būti vartojama ir vokiečių kalba. Per Lietuvą tiesiamiems Vokietijai reikalingiems keliams ir geležinkeliams Lietuva turėjo duoti žemę nemokamai.

Tuo būdu Lietuva ir Kuršas būtų atsidūrę Vokietijos kolonijų padėtyje, betgi politikos gyvenime buvo numatyta suteikti savivaldybinių pradų.[106]

Karinė konvencija tada visiškai nebuvo svarstoma, nes ji dar nebuvo parengta. Vokietijos militaristai nepageidavo, kad Lietuva turėtų savo kariuomenę, nes jie buvo nusistatę Lietuvos gyventojus imti tarnybai į vokiečių kariuomenę.[107]

Didelių ginčų kėlė Rusijos valstybės turtai — miškai, pastatai, geležinkeliai, kuriuos konvencijų projektuotojai jau laikė Vokietijos imperijos nuosavybe. Vokietija kėsinosi ne tik į buvusius Rusijos turtus Lietuvoje, bet taip pat numatė Lietuvai užkrauti kelis milijardus markių Vokietijos karo skolų. O gen. Ludendorff dar raštu pasiūlė, kad būsimoji Lietuvos vyriausybė būtų įpareigota apmokėti savo gyventojams už karo metu vokiečių kariuomenės paimtas gėrybes pagal vokiečių karių išduotus gyventojams kvitus bei raštelius, nes jis galvojo tuo būdu sumažinti lietuvių neapykantą Vokietijai ir vokiečiams.

Iš viso tenka pasakyti, kad Vokietijos imperialistai konvencijų pagalba norėjo Lietuvai užnerti politinės priespaudos ir medžiaginio išnaudojimo kilpą, paversdami Lietuvą paprasčiausia Vokietijos kolonija. O Ludendorff ligi paskutiniojo meto galvojo, kad konvencijomis visgi suteikiama Lietuvai kai kurių teisių, todėl jis nuolat įtikinėjo, kad dar ilgą metą Lietuvą valdys karo valdžia ir Lietuvoje veiks karinės valdžios įsakymai bei potvarkiai.

Tačiau kiek vėliau, po kelių mėnesių nesėkmingo karo Vakarų fronte, visos pedantiškai parengtos konvencijos prijungti Lietuvą neteko vertės. Visi tie Lietuvai pajungti konvencijų projektai, pasitarimų protokolai, įvairiausi ir įmantriausi Lietuvos išnaudojimo sumanymai, Vokietijai karą pralaimėjus, nuėjo į archyvus, kuriuos vokiečių istorikai tik po Antrojo pasaulinio karo išspausdino ir atskleidė viešumai.

8. Lietuvos karaliaus rinkimai ir Lietuvos Valstybės Tarybos veikla

Nors reicho vyriausybė planavo Lietuvą personaline unija sujungti su Prūsija arba Saksonija, tačiau kai kurie *Lietuvos Tarybos*

nariai, norėdami išvengti bet kokių unijų, buvo šalininkai Lietuvą paskelbti konstitucine monarchija ir išsirinkti kurį nors vokiečių kunigaikštį Lietuvos karaliumi. Todėl, be Vokietijos vyriausybės ir okupacinės karinės vadovybės žinios, *Lietuvos Tarybos* įgaliotiniai, tarpininkaujant reichstago atstovui Erzbergeriui, tuo reikalu slaptai derėjosi su Württembergo kunigaikščiu Urachu. 1918 m. sausio 2 d. kancleris Hertling Vokietijos valstybių sąjungos taryboje kalbėjo apie galimą kunigaikščio Uracho kandidatūrą į Lietuvos karaliaus sostą.

1918 m. kovo 23 d., jau Vokietijai pripažinus Lietuvą nepriklausoma valstybe, *Lietuvos Tarybos* pirmininkas Smetona pasikalbėjimo metu su *Berliner Tageblatt* atstovu patvirtino, kad gruodžio 11 d. Tarybos nutarimas galioja, bet pridūrė, kad valstybės santvarką turės nustatyti Lietuvos Steigiamasis seimas. Taip pat Smetona painformavo jį, kad *Lietuvos Taryba* dar nenusprendė ar Urachą kviesti Lietuvos karaliumi, bet kai kurie Lietuvos kunigai — Purickis ir Olšauskas jau buvo pasimatę su Urachu ir kalbinę jį sutikti būti Lietuvos valdovu.[108] Nors reicho kancleris pirmiau rėmė Uracho kandidatūrą, bet vėliau susidarė labai kebli padėtis, nes 1918 m. balandžio 16 d. kaizeris Vilhelmas II, pritariant Vokietijos kancleriui, Lietuvos sostą buvo pažadėjęs Saksonijos kunigaikščiui Fridrichui-Kristijonui, sujungiant Lietuvą personaline unija su Saksonija.

Tuo metu visa Tarybos veikla buvo nukreipta atsikratyti nuo peršamos unijos su Saksonija, nuo okupacinės karinės valdžios valdymo ir pagaliau nuo planuojamos unijos su Prūsija.[109] Kai kurie *Lietuvos Tarybos* nariai samprotavo, kad, be Vokietijos patarimo, savarankiškai išrinkus Urachą Lietuvos karaliumi, galėjo būti užkirstas kelias unijai su Saksonija arba su Prūsija.

Sklindant Vokietijoje gandams dėl Lietuvos karaliaus rinkimo, kai kurie vokiečių laikraščiai 1918 m. kovo mėn. pabaigoje, po Lietuvos pripažinimo nepriklausoma valstybe, irgi pradėjo svarstyti galimus kandidatus į Lietuvos sostą. Tada vokiečių spaudoje Urachas buvo ne tik minimas kandidatu, bet vienas kitas vokiečių laikraštis Urachą pradėjo kildinti net iš Gediminaičių dinastijos.[110]

Dėl griežtos vokiečių cenzūros karaliaus kandidatūros ir rinkimų klausimo lietuvių spaudoje tuo metu nebuvo galima diskutuoti. Be to, Vokietija laikė savo teise parinkti Lietuvai karalių.

Lietuvos Taryba, norėdama priimti Lietuvos konstituciją ir nustatyti Lietuvos būsimąją valdymosi formą, 1918 m. liepos 11 d. pakeitė savo pavadinimą į *Lietuvos Valstybės Tarybą* ir šį pavadinimą nuo to meto pradėjo oficialiai vartoti.

Apie Tarybos pavadinimo pakeitimą tuoj pat buvo pranešta Vokietijos kancleriui Hertlingui, bet nei okupacinė valdžia, nei reicho vyriausybė naujojo *Lietuvos Valstybės Tarybos* pavadinimo nepripažino, taip pat nepripažino jai teisių išsirinkti Lietuvos valstybės valdovą.

Kadangi jau seniau buvo slaptai deramasi su Urachu dėl Lietuvos karaliaus sosto užėmimo ir jau buvo susitarta dėl sosto užėmimo sąlygų, tai 1918 m. liepos 1 d. hercogas Vilhelmas von Urach raštu pareiškė sutikimą užimti Lietuvos karaliaus sostą *Lietuvos Tarybos* pateiktomis sąlygomis. O ir sosto įpėdinis Vilhelmas Albertas liepos 9 d. pasirašė tokį pat sutikimą.

Nors iš kaizerio Vilhelmo II sūnaus princo Jokimo 1918 m. gegužės 9 d. rašyto laiško Urachas žinojo, kad Lietuvos karaliaus sostas jau yra numatytas vienai Vokietijos sąjunginei valstybei, tačiau neatsižvelgdamas į tai, jis sutiko užimti jam siūlomą Lietuvos karaliaus sostą.[111]

Nepaisant vokiečių nepripažinimo *Lietuvos Valstybės Tarybai* teisės Lietuvos valdymosi formą nustatyti, 1918 m. liepos 11 d. *Lietuvos Valstybės Tarybos* posėdyje vyko būsimojo Lietuvos karaliaus rinkimai. Anot Kairio, šiuo reikalu buvusios ilgos ir karštos diskusijos, bet daugumas *Valstybės Tarybos* narių (13) išrinko Urachą Lietuvos karaliumi, suteikdami jam Mindaugo II vardą. Prieš tuos rinkimus, *Valstybės Tarybos* opozicija — Kairys, Biržiška, Vileišis ir Narutavičius, pradėjus karaliaus rinkimo klausimą svarstyti, pareiškė, kad karaliaus rinkimai yra valstybės valdymosi formos nustatymas ir tatai yra ne Tarybos, bet Steigiamojo seimo prerogatyva. Todėl jie vykstančiose karaliaus rinkimo diskusijose atsisakė dalyvauti ir balsuoti ir vėl iš *Valstybės Tarybos* pasitraukė. Renkant Urachą Lietuvos karaliumi, Klimas balsavo prieš, Stulginskis ir Vailokaitis susilaikė nuo balsavimo, o kiti 13 Tarybos narių balsavo už Urachą.

Pasitraukus iš *Lietuvos Valstybės Tarybos* keturiems nariams dėl Uracho rinkimo Lietuvos karaliumi, Taryba tuoj pat kooptavo jų vieton naujus šešis narius: dr. J. Alekną, dr. E. Draugelį, adv. M. Yčą, kun. dr. J. Purickį, teisininką S. Šilingą ir prof. A. Voldemarą.

Buvusi *Lietuvos Taryboje* kairiųjų grupė, vadovaujama Kairio, daugiau pasitikėjo Vakarų demokratinėmis valstybėmis ir JAV, negu militaristine Vokietija, todėl, atgaunant Lietuvos nepriklausomybę, nenorėjo vienašališkai remtis tik Vokietija. Iš viso Tarybos veiklos metu kairysis Tarybos sparnas daugiau pasitikėjo Lietuvos gyventojais, geriau suprato krašto nuotaikas ir Lietuvos žmonių neapykantą

okupaciniam režimui. Kairieji *Lietuvos Valstybės Tarybos* nariai turėjo pagrindo nepasitikėti nei reicho, nei kariuomenės vadovybės bei okupacinės valdžios politikų pažadais, nes jie matė, kad vokiečių slaptoji politika ieškojo būdų kaip Lietuvą patogesniu būdu prisijungti Vokietijai.

Be kairiųjų atstovų, ir keli kiti *Lietuvos Valstybės Tarybos* nariai nepritarė karaliaus Uracho rinkimams, nes jie teisiškai nelaikė save įgaliotais nustatyti būsimą Lietuvos valstybės formą. Todėl jie balsavo arba prieš Uracho išrinkimą, arba nuo balsavimo susilaikė. Atrodo, kad susitarimo su Urachu šalininkai nelabai pasitikėjo ir Lietuvos žmonėmis, laikydami juos dar politiškai nesubrendusiais, kad leistų jiems visuotinai dalyvauti Steigiamojo seimo rinkimuose. Todėl jie ir sutarė steigti Lietuvoje ne respubliką ir ne parlamentinę, o tik konstitucinę monarchiją.

Lietuvos Valstybės Tarybos dešiniųjų partijų daugumas buvo konservatyvaus nusistatymo, atrodo, nelaukė Vakarų demokratijų karo laimėjimo, o ypač revoliucinių įvykių Vokietijoje. Todėl jų nebaugino ir paveldimoji monarchija ir net sąjunga su Vokietija. Bet dešiniųjų tarpe buvo ir kitokio nusiteikimo veikėjų, pavyzdžiui, Stulginskis, Vailokaitis, kurie nenorėjo nusižengti Vilniaus konferencijos priimtoms rezoliucijoms dėl Steigiamojo seimo ir Lietuvai rinkti karalių. Užtat vėliau Stulginskis, 1920 m. gegužės 15 d., išrinkus jį seimo pirmininku, pasakytoje kalboje išryškino pažiūras tų veikėjų, kurie pasitikėjo lietuvių tauta, jos pakankamu sąmoningumu ir valstybės reikalų supratimu.[112]

Po karaliaus rinkimų Smetona, Šaulys ir kun. Staugaitis liepos 13 d. įteikė reicho civilinės valdžios atstovui Vilniuje Boninui pranešimą apie kunigaikščio Uracho išrinkimą Lietuvos karaliumi, bet Bonin tokį *Lietuvos Valstybės Tarybos* delegacijos pranešimą atsisakė priimti. Taip pat jis nesutiko duoti šiai Tarybos delegacijai leidimą vykti pas kunigaikštį Urachą ir oficialiai jam pranešti apie jo išrinkimą Lietuvos karaliumi. Susidarė komplikuota padėtis, nes apie Uracho išrinkimą jau buvo pranešta Vokietijos vyriausybei.

Taip pat vokiečių cenzūra neleido išspausdinti lietuvių spaudoje oficialaus *Lietuvos Valstybės Tarybos* nutarimo apie Uracho išrinkimą Lietuvos karaliumi. Betgi Vokietijos valdžios organas *Norddeutsche Allgemeine Zeitung,* sužinojęs apie šiuos rinkimus, 1918 m. liepos 21 d. išspausdintame straipsnyje pasmerkė be Vokietijos vyriausybės žinios *Lietuvos Valstybės Tarybos* įvykdytus karaliaus Uracho rinkimus, pabrėžiant, kad Lietuvai niekuomet nebuvo

pažadėta teisė pačiai išsirinkti sau valdovą ir, be to, pagal tuometinį Vokietijos nusistatymą, *Lietuvos Valstybės Taryba* nebuvo laikoma įstatymų leidimo organu.[113]

Išrinkus Urachą Lietuvos karaliumi, *Lietuvos Valstybės Tarybos* santykiai su Vokietijos ir Ober Osto karine valdžia dar paaštrėjo. Vokietijos konservatyvieji sluoksniai pamatė, kad Lietuva nori laisvės ir pati stengiasi tvarkyti organizuojamą valstybę, nelaukdama Vokietijos nurodymų. Visa vokiečių spauda, ir konservatorių ir kairiųjų, smerkė Uracho išrinkimą. Dešinieji buvo nepatenkinti, kad karaliumi Urachas buvo išrinktas be Vokietijos vyriausybės žinios ir pritarimo, o socialistų spauda teigė, kad vokiečio karaliaus išrinkimas Lietuvai iššauks būsimųjų kartų pasmerkimą, nes Lietuvos žmonės jau ir taip vokiečių nekenčia. Vokietijos kancleris 1918 m. liepos 21 d. raštu pranešė *Lietuvos Valstybės Tarybai*, kad Vokietijos vyriausybė šių rinkimų nepripažįsta, nes Lietuvos nepriklausomybė yra sąlygojama konvencijomis, kurios dar nėra sudarytos. Todėl Lietuvos valstybės valdymo organų sudarymas yra nelegalus.

Ir Vokietijos spauda, be mažų išimčių, buvo prieš Uracho išrinkimą. Įtakingieji vokiečių laikraščiai — *Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Koelnische Zeitung, Rheinisch Westphalische Zeitung, Vorwaerts* ir kt. tvirtino, kad Tarybos sprendimas nėra suderintas su Vokietijos vyriausybės nusistatymu, todėl jis yra Vokietijai neprivalomas. Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas buvęs sąlygojamas konvencijomis, kurios ligi šiol nesurašytos. Vokiečių spauda aiškino, kad *Valstybės Taryba* yra tik iš dalies tautos atstovybė, bet ne vyriausybė. Lietuva, be Vokietijos vyriausybės pritarimo, negalinti priimti Lietuvos konstitucijos, kadangi Lietuva prašė Vokietijos globos ir pagalbos savo valstybei atsteigti.

1918 m. liepos mėn. 24 d. pas vicekanclerį Payer vėl buvo pasitarimas Lietuvos reikalu ir tada buvo nutarta panaudoti prieš Lietuvą drastiškas priemones. Pirmoji tų priemonių buvo ta, kad 1918 m. liepos mėn. 24 d. *Lietuvos Valstybės Taryba* gavo iš generalinio štabo viršininko Hoffmanno raštą, kuris Tarybai draudė vadintis *Lietuvos Valstybės Taryba.*

Net ir pripažinus Lietuvą nepriklausoma valstybe, ir karinė okupacinė valdžia Lietuvoje ir Vokietijos vyriausybė *Lietuvos Valstybės Tarybai* jokių administracinių pareigų neperleido, neįsteigė civilinės valdžios, nedaug tepadarė lengvatų Lietuvos gyventojams, todėl *Lietuvos Valstybės Tarybos* nariai, esant reikalui, dažniau kreipdavosi į Lietuvos reikalams palankesnius reichstago atstovus,

ypač į Erzbergerį. Užtat kai 1918 m. rugpiūčio mėn. *Lietuvos Valstybės Tarybos* pirmininkas Smetona buvo atvykęs į Berlyną, tai reichstago nario Erzbergerio surengtuose pietuose Smetonos garbei Berlyne, dalyvaujant Vokietijos vyriausybės atstovams, Smetona savo kalboje pareiškė, kad lietuviai visiškai neturi pasitikėjimo okupacine valdžia, net ir pasitikėjimas Vokietijos vyriausybe smarkiai pažeistas, betgi reichstago atstovų draugiškas Lietuvos delegacijos priėmimas teikia vilties ateityje abiem tautom draugiškai sugyventi.[114]

Tuo pat metu *Lietuvos Valstybės Taryba* pareiškė savo pageidavimus Rytų fronto karo vadovybei ir, remdamosi etnografiniu principu, reikalavo Lietuvos sienų ištaisymų Kuršo gubernijoje — Palangos bei Alukštos srityse.[115]

Bet prof. Voldemaras, 1918 m. rugpiūčio mėn. *Berliner Tageblatt* išspausdintame straipsnyje, kurį jis pasirašė von A. Voldemar, apžvelgęs Lietuvos politinius siekimus, pasinaudojant tautų apsisprendimo teise, rašė, kad Lietuva jau tapusi nepriklausoma valstybe ir todėl *Valstybės Taryba* turėjo teisę pati išsirinkti sau karalių. Toliau tame pat straipsnyje Voldemaras rašė, kad Lietuva, skubėdama tvarkyti savo valstybės vidaus gyvenimą, Lietuvos Tarybos vardą pakeitė į *Lietuvos Valstybės Tarybą,* kai jai prireikė spręsti Lietuvos valstybės sosto reikalą. Nors *Lietuvos Valstybės Taryba* žinojo, kad Vokietijos kunigaikščio išrinkimas Lietuvos karaliumi Sąjungininkų valstybėse sulauks pasipriešinimo, bet hercogo Uracho parinkimas karaliumi bus pateisinamas, nes jis yra gimininga Lietuvos kunigaikščiams. Karaliaus išrinkimas įgalinsiąs sudaryti Lietuvos vyriausybę ir konsoliduosiąs Lietuvos valstybinį gyvenimą.[116]

Kai Vokietijos valdžios oficiozas *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* pasmerkė *Lietuvos Valstybės Tarybos* įvykdytus karaliaus Uracho rinkimus, tada imperinė valdžia įsakė šį *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* straipsnį lietuviškai išspausdinti ir *Lietuvos Valstybės Tarybos* oficioze *Lietuvos Aide.* Betgi tuometinis *Lietuvos Aido* oficialus redaktorius Smetona, be jokių papildomų paaiškinimų, atsisakė ištisai tą straipsnį spausdinti. Tada karinė cenzūra *Lietuvos Aidą* beveik visam mėnesiui uždarė.

Sutarus Urachą išrinkti Lietuvos karaliumi, buvo surašytá *Pacta conventa* (sąlygos kuriomis renkamas valdovas), kurios turėjo būti lyg ir pirmoji Lietuvos valstybės konstitucija. *Pacta conventa* autoriais yra laikomi M. Yčas ir J. Purickis.

Iš *Pacta conventa* aiškėja, kad Lietuvą būtų valdęs karalius su savo pasirinktais ministrais. Lietuva būtų buvusi paveldima konstitucinė

monarchija su dviejų rūmų atstovybe. Įstatymų leidimas pagal *Pacta conventa* priklausė karaliui ir krašto atstovybei. Taip pat konstitucijos pakeitimas priklausė karaliui ir atstovybės absoliučiai daugumai. *Pacta conventa* buvo numatyta, kad ministrus irgi skirs karalius, bet tik Lietuvos gyventojus, mokančius lietuviškai.[117]

Jeigu ligi 1905 m. Vilniaus seimo politinių partijų reikalavimuose Lietuvoje buvo išpopuliarinti visuotini, lygūs, proporcingi ir betarpiški balsavimai, tai *Lietuvos Valstybės Tarybos* sudarytas susitarimas su Urachu šio svarbiausio reikalo — rinkimų — visai nemini. Pagal *Pacta conventa* rinkimai į seimą buvo numatyti cenziniai, atsižvelgiant turto, o aukštuosius rūmus sudarant, gal galėjo būti ir atstovų skyrimas.[118]

Po karaliaus rinkimų, *Lietuvos Valstybės Taryba* vis stengėsi kad ją Vokietija pripažintų teisėta tautos atstovybe, kuriai priklauso Lietuvos valstybės steigimas. Betgi nežiūrint visų pastangų, 1918 m. rugpiūčio 20 d. karinės valdžios viršininkas Tiesler painformavo Tarybą, kad ji yra laikoma tik patariamuoju okupacinės valdžios organu, neturinčiu suvereninių teisių ir ji nesanti Lietuvos vyriausybė. Tų pačių metų rugsėjo 14 d. kancleris Hertling dar kartą pareiškė, kad tik nuo sudarysimų konvencijų pareis valdymo funkcijų pripažinimas *Lietuvos Valstybės Tarybai.*[119]

1918 m. spalio 4 d. *Lietuvos Valstybės Tarybos* pirmininkas Smetona vėl įteikė Vokietijos vyriausybei notą, reikalaudamas leisti sudaryti Lietuvos vyriausybę ir pripažinti Tarybai *Valstybės Tarybos* titulą, kurį ji jau pradėjusi vartoti nuo 1918 m. liepos 11 d. Jis motyvavo, kad būsimajai Lietuvos vyriausybei reikėjo skubėti parengti žmonių užimti karines ir civilines tarnybas.

Pagaliau, tik 1918 m. spalio 6 d. Vyriausioji vokiečių karo vadovybė susitarė su vidaus ir karo ministerija pakeisti Lietuvoje karinę valdžią į civilinę. Bet ligi paskutiniųjų dienų karinė valdžia vis dar priešinosi perduoti vokiečių civilinei valdžiai Lietuvos valdymo funkcijas. Tik 1918 m. spalio 27 d. pagaliau Vokietijos vidaus reikalų ministras K. Trimborn susitarė su Vyriausiąja kariuomenės vadovybe (t.y. po gen. Ludendorffo pasitraukimo iš pareigų) ir lapkričio 3 d. kaizeris Vilhelmas II pasirašė įsakymą pakeisti Lietuvoje karinę valdžią į civilinę. Taigi, 1915-1918 m., daugiau kaip trejus metus, Lietuvą valdė karinė valdžia.[120]

Kadangi anksčiau Vokietijos vyriausybė Lietuvos valstybės steigimą ir vyriausybės sudarymą sąlygojo konvencijomis, tai 1918 m. spalio 3 d., sudarius kunigaikščiui Maksui Badeniečiui naują

parlamentinę Vokietijos vyriausybę, *Lietuvos Valstybės Tarybos* pirmininkas Smetona vėl kreipėsi į naująjį kanclerį Maksą Badenietį ir prašė pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe be jokių konvencinių sąlygojimų. Po šio kreipimosi Vokietijos karo meto arba vadinamasis „Mažasis kabinetas" vėl svarstė Lietuvos reikalus ir nutarė *Lietuvos Valstybės Tarybos* kompetenciją praplėsti bei leisti jai sudaryti Lietuvos vyriausybę. 1918 m. spalio 20 d. naujasis kancleris priėmė *Lietuvos Valstybės Tarybos* delegaciją — A. Smetoną, J. Šaulį, kun. J. Staugaitį, M. Yčą, J. Šerną, kun. K. Olšauską, kun. J. Purickį ir A. Voldemarą ir pareiškė jiems, kad Vokietijos vyriausybė paveda pačiai lietuvių tautai spręsti konstitucinius klausimus ir santykius su kaimyninėmis valstybėmis, o taip pat ir sieną su Lenkija palieka pačioms Lietuvai ir Lenkijai nustatyti, nes Vokietija tada jau nenorėjo ginčijamų teritorijų priklausomumo spręsti.

Taip baigėsi Vokietijos svarstymai dėl konvencijų sudarymo su Lietuva. Vokietija atsisakydama spręsti Lietuvos valstybės sienų klausimą su Lenkija tuo lyg įspėjo lietuvius, kad Vilnius atiteks stipresniajai Lenkijai. O J. Piłsudski, vos išlaisvintas iš vokiečių kalėjimo, dėl Lenkijos sienų pareiškė, kad Lenkijos vakarų sieną nustatys būsimas taikos kongresas, o sienas rytuose — Lenkija iškovos ir jas nužymės ginklu.[121]

Kancleris Maksas Badenietis, pripažinęs Lietuvos nepriklausomybę be jokių konvencijų, įtaigojo *Lietuvos Valstybės Tarybos* delegaciją įtraukti į laikinąją vyriausybę visų luomų ir tautybių atstovus pažadėdamas, kad vokiečių kariuomenė Lietuvoje pasiliks tol, kol Lietuvos vyriausybė to pageidaus.[122] *Lietuvos Valstybės Taryba* laimėjusi Vokietijos atsisakymą nuo projektuojamų konvencijų, 1918 m. spalio 23 d. skundėsi naujajam Vokietijos kancleriui dėl rekvizicijų, banditizmo siautėjimo, skleidžiamų lenkų proklamacijų ir lenkų legionų organizavimo Lietuvoje. Buvo nurodoma, kad karinė vokiečių valdžios cenzūra ligi šiol vis draudžianti vartoti žodžius „Lietuvos nepriklausomybė" ar „Lietuvos sostinė Vilnius". Taryba prašė kanclerio asignuoti 3 milijonus markių, kad patys lietuviai galėtų pradėti organizuoti savo miliciją.[123]

Lietuvos Valstybės Tarybai Vokietijos karinė valdžia ligi tol skirdavo įvairioms išlaidoms tik 18.600 markių į mėnesį, nors iš Lietuvos okupacinė valdžia milijonus markių išrinkdavo. Tuo tarpu Lenkijos Laikinajai valstybės tarybai jų įstaigas organizuoti ir išlaikyti Vokietija skirdavo lėšų pagal jos pateikiamą sąmatą.

Lietuvos Valstybės Taryba įvairiems būtiniems planams vykdyti, pvz., Vilniaus universitetui steigti, administracijos organams steigti, kariuomenei organizuoti visiškai neturėjo lėšų. Tam tikslui Taryba iš okupacinės valdžios pareikalavo vieno milijono kredito iš Lietuvos pajamų. Į šį lietuvių reikalavimą vokiečių okupacinė valdžia visai neatsakė.[124]

Bet į karo pabaigą, blogėjanti Vokietijos vidaus padėtis pakeitė ir *Lietuvos Valstybės Tarybos* monarchistinius nusiteikimus. Todėl prieš pat karo pabaigą ir artėjančią revoliuciją Vokietijoje, *Lietuvos Valstybės Tarybos* narys Voldemaras buvo deleguotas pas išrinktąjį karalių Urachą atlikti subtilią misiją. Voldemaras buvo įpareigotas įtikinti Urachą, kad naujoms politinėms sąlygoms susidėjus, pats Urachas pareikštų *Lietuvos Valstybės Tarybai,* jog jis sutiktų būti Lietuvos karaliumi tik tada, jeigu Lietuvos Steigiamasis seimas jį toms pareigoms išrinktų. Atsieit, Urachui buvo gana diplomatiškai pranešta, kad jis jau nebelaikomas išrinktu Lietuvos karaliumi.

1918 m. spalio mėn. 28 d. *Lietuvos Valstybės Tarybos* naujai sesijai prasidėjus, į Tarybą sugrįžo ir joje jau dalyvavo J. Vileišis ir M. Biržiška. Buvo kreiptasi ir į kitus pasitraukusius iš Tarybos narius, kad ir jie sugrįžtų. Betgi kiti du — St. Kairys ir St. Narutavičius — į Tarybą nesugrįžo ir reikalavo, kad būtų sušaukta antroji lietuvių konferencija demokratiniu būdu rinkta, kuri išrinktų naują Lietuvos Valstybės Tarybą ir tik toji naujoji taryba turėtų teisę sudaryti laikinąją Lietuvos vyriausybę.

Tačiau spalio 29 d. Tarybos posėdyje Smetona dar kalbėjo, kad su Uracho išrinkimu Lietuvos karaliumi reikią skaitytis. Bet jau lapkričio 2 d. *Lietuvos Valstybės Taryba,* prieš Lietuvos konstitucijos svarstymą, vienbalsiai nutarė: „Liepos mėn. 11 d. Valstybės Tarybos nutarimas — kviesti hercogą Urachą Lietuvos karaliumi — nevykdomas. Galutinai klausimas paliekamas spręsti Steigiamajam Seimui".[125]

Buvusioji Vilniaus lietuvių konferencija, rinkdama *Lietuvos Tarybą,* morališkai buvo ją įpareigojusi rūpintis išgauti Lietuvos nepriklausomybę ir sušaukti Lietuvos Steigiamąjį seimą, rinktą visuotiniu, lygiu, betarpiu ir slaptu balsavimu. 1918 m. lapkričio mėn. 2 d. *Lietuvos Valstybės Taryba* priėmė Laikinąją konstituciją, kurioje buvo surašyti pagrindiniai nuostatai valdžios organams sudaryti. Pagal paskelbtus Laikinosios konstitucijos nuostatus buvo organizuojama Laikinoji vyriausybė, nustatoma valstybės organų kompetencija bei jų savitarpinis santykiavimas. *Lietuvos Valstybės Tarybai* priklausė

konstitucijos keitimas ir įstatymų leidimo galia. Konstituciją keisti galėjo tik 2/3 visų *Lietuvos Valstybės Tarybos* narių. Laikinuosius valstybės organus sudarė — Valstybės Taryba, jos prezidiumas ir ministrų kabinetas. 1918 m. lapkričio mėn. 5 d., priėmus Laikinąją konstituciją, *Valstybės Tarybos* prezidiumas paskyrė Tarybos narį prof. Voldemarą ministru pirmininku, kuris lapkričio 11 d. sudarė pirmąjį Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministrų kabinetą.[126]

Taip politiniams įvykiams kitėjant, pagaliau vokiečių karinė valdžia buvo pakeista į civilinę vokiečių valdžią. Civilinės valdžios generaliniu komisaru Lietuvai buvo paskirtas dr. E. Zimmerle, kuris į Lietuvą skirtoms pareigoms eiti atvyko 1918 m. lapkričio 8 d. O lapkričio 9 d. Vokietijoje įvyko revoliucija, pakeitusi imperinę Vokietiją į Weimaro respubliką. Civilinė vokiečių valdžia visų pirma savo žinion perėmė spaudos priežiūrą, paskui švietimo, žemės ūkio ir kitas valdymo šakas. Generalinis komisaras Zimmerle buvo pavaldus užsienio reikalų ministerijai ir jo uždavinys buvo padėti Lietuvos vyriausybei tvarkyti valstybės reikalus.[127]

Iš pradžių ir karinė ir civilinė vokiečių valdžia net neleido organizuoti Lietuvos miliciją — ginkluotas pajėgas vidaus tvarkai palaikyti. Bet jau po Vokietijos revoliucijos, 1918 m. lapkričio 26 d. Zimmerle paskelbė įsakymą, leidžiantį lietuviams organizuoti savigynos — milicijos būrius, tačiau ir jie turėjo būti priklausomi nuo vokiečių. O pačiame Vilniuje, vokiečiai prisibijodami lietuvių ginkluotų pajėgų, dar ilgai neleido lietuviams ir milicijos steigti.

Po 1918 m. lapkričio 9 d. Vokietijos revoliucijos, ir Laikinąją Lietuvos vyriausybę sudarius, jau ir dvi Lietuvos mažumos — žydai bei gudai — pareiškė noro atsiųsti savo atstovus į *Lietuvos Valstybės Tarybą*. Savo atstovus į *Lietuvos Valstybės Tarybą* gudai atsiuntė lapkričio 27 d., o žydai — gruodžio 11 d. Žydus Taryboje atstovavo N. Rachmilevičius, S. Rozenbaumas ir J. Vygodskis, o gudus — Toločka, J. Luckevičius, D. Siemaška, I. Stankevičius, V. Lastauskas ir S. Sviatopolk.

Kadangi teritorijoje, į kurią reiškė pretenzijų atsteigtoji nepriklausoma Lietuva, gyveno daug gudų, tai su gudų atstovais buvo susitarta, jog Lietuva gins gudų teises ir stengsis, kad gudų gyvenama Gardino gubernijos dalis nebūtų prijungta Lenkijai. Lietuva pažadėjo į gudų gyvenamas sritis skirti valdininkus su gudų institucijų rekomendacija, o Lietuvos ministrų kabinete sudaryti gudų reikalams ministeriją.[128]

Lietuvos Valstybės Taryboje buvo visų lietuvių politinių partijų atstovų, kurie daugeliu klausimų buvo skirtingų nusistatymų. Dalis Tarybos narių buvo monarchistinio nusistatymo, bet visi kairieji norėjo steigti Lietuvos respubliką.

Kada *Lietuvos Taryba* kovojo tik su okupacinės valdžios daromomis Lietuvos gyventojams skriaudomis arba rašė memorandumus Vokietijos reicho vyriausybei ir Vyriausiajai kariuomenės vadovybei dėl lenkų politinių veikėjų pretenzijų į Lietuvos teritoriją, tai bent taktikos klausimu *Lietuvos Taryba* buvo vieninga.

Tačiau *Lietuvos Valstybės Tarybai* pradėjus su Vokietijos reicho ar Vyriausiosios kariuomenės vadovybės atstovais derybas dėl Lietuvos valstybės atkūrimo, dalis Tarybos narių buvo vokiečiams nuolaidesni. Nuolaidesnės politinės taktikos grupės žymesni atstovai buvo Smetona, Šaulys, Šernas, o kovingesnės taktikos grupei priklausė keturi kairiųjų politinių partijų atstovai — Kairys, Vileišis, M. Biržiška ir Narutavičius, bet su jais dažnai balsuodavo ar bent susilaikydavo nuo balsavimo Stulginskis ir Klimas, kurie iš pat karo pradžios vokiečių aneksistais nepasitikėjo.

Jeigu tuojau po Pirmojo pasaulinio karo lenkų publicistai ir politikai labai neigiamai rašydavo apie *Lietuvos Valstybės Tarybos* veiklą ir laikė ją vokiečių aneksistų įrankiu, tai ilgainiui jie tą nuomonę pakeitė. Lenkų ir vokiečių istorikų blaivesnis ano meto įvykių vertinimas atsirado vėliau — po Antrojo pasaulinio karo.

Vėlesnėse studijose ir veikaluose ir lenkų ir vokiečių istorikai, remdamiesi dokumentais ir atsižvelgdami į tikrąją įvykių eigą, pripažįsta, kad *Lietuvos Valstybės Tarybos* politika buvusi lanksti, reali ir atsargi. Net ir didelis Piłsudskio šalininkas istorikas M. Sokolnicki *Lietuvos Tarybos* ir *Lietuvos Valstybės Tarybos* politiką svarsto su nuostaba ir laiko, kad lietuviai politiškai buvo išprūsę ir gerai informuoti. Jie stengėsi vokiečių aneksijos sumanymams priešintis ir iš spendžiamų pinklių išsisukti. *Lietuvos Valstybės Taryba* greit susigaudė ir pareiškė protestą dėl unijos su Saksonija ir su Prūsija.[129]

Taip pat po Antrojo pasaulinio karo lenkų istorikai dar pozityviau vertina *Lietuvos Valstybės Tarybos* veiklą (P. Łossowski, J. Ochmański, A. Deruga ir kt.) ir nelaiko Tarybos vokiečiams tarnavusia politine atstovybe, bet anomis sunkiomis okupacijos sąlygomis atstovavusia

lietuvių tautai ir kovojusia dėl Lietuvos valstybės, pabrėždami, kad Taryboje dešiniųjų srovių atstovų buvo daugumas.

Po Antrojo pasaulinio karo, ypač kai atsivėrė Vokietijos archyvai, keli rimti vokiečiai istorikai — Fr. Fischer, G. Linde, B. Mann ir kiti — *Lietuvos Valstybės Tarybos* politinę veiklą vertina teigiamai, svarbiausia atsižvelgdami į ano meto sunkias sąlygas ir vokiečių aneksistų grasinimus Lietuvai bei patiems Tarybos nariams.

Įdomu paminėti, kad Vokietijos vyriausybės posėdžiuose Lietuvos reikalais, vicekancleris Fr. Payer laikėsi santūriai ir neišryškindavo savo nuomonės. Bet po karo savo atsiminimuose, jis lietuvius laiko pažangiais ir politiškai susipratusiais, todėl, pagal Payerį, lietuviai kratėsi unijos ne tik su Prūsija, bet ir su Saksonija. Jis rašė, kad *Lietuvos Valstybės Tarybos* įvykdyti kunigaikščio Uracho rinkimai buvę labai nemalonūs kitiems pretendentams į Lietuvos sostą ir Uracho išrinkimo faktas buvęs lyg bombos sprogimas.[130]

Net ir Nadolny, kuris visą karo metą ir ypač derybų metu, buvo labai įžūlus ir lietuviams nedraugiškas, kaž kuriais sumetimais, vėliau pasikeitė ir savo atsiminimuose tvirtina, kad jis ir toliau su *Lietuvos Tarybos* atstovais derėjęsis dėl Lietuvos valstybės steigimo ir jo nusistatymas esą buvęs kitoks negu vokiečių militaristų.[131]

O buvęs Lietuvos pasiuntinys Prancūzijoje poetas Milašius pareiškė, kad *Lietuvos Valstybės Taryba* yra įrodžiusi absoliutišką patriotizmą ir politinį brandumą.[132]

Esant atokiau nuo tų įvykių, šaltai ir bešališkai vertinant *Lietuvos Tarybos* ir *Valstybės Tarybos* veiklą ir visas tas žiaurios vokiečių okupacijos sąlygas, patiems lietuviams pridera pozityviai vertinti Tarybos atliktą darbą, rengiant tautą į savarankišką — nepriklausomą gyvenimą. Patį svarbiausią jai skirtą uždavinį — įsteigti nepriklausomą valstybę ir perduoti savo pareigas Steigiamajam seimui — *Lietuvos Valstybės Taryba* įvykdė. Ypatingai reikia stebėtis, kad kritišku momentu Lietuvos politiniai veikėjai sugebėjo susitaikyti ir vieningai paskelbti 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės aktą. Didžiausias priekaištas kurį galima daryti *Lietuvos Valstybės Tarybai* yra tas, kad ji į karo pabaigą palinko į oportunizmą, pažeidė Vilniaus konferencijos įpareigojimą Tarybai, kad Lietuvos valstybės santvarkos nustatymas priklauso Steigiamajam seimui, bet ne *Tarybai.*

Karaliaus Uracho rinkimai jokios materialinės žalos Lietuvai nepadarė, bet vis dėlto sukėlė nesantaiką Tarybos narių tarpe ir

įnešė į Lietuvos politinį gyvenimą nepasitikėjimo dėl paskelbtųjų principų nesilaikymo. Pirmaisiais nepriklausomybės metais vokiečio karaliaus rinkimus Lietuvos priešai dažnai panaudodavo Lietuvos provokiškumo propagandai. O kadangi po Pirmojo pasaulinio karo pabaigos Vakarų Europa buvo nusiteikusi prieš Vokietiją, tai lenkų vykdyta propaganda prieš Lietuvą buvo veiksminga, ypač Prancūzijoje.

NUORODOS

1 *Jaunoji Lietuva*, 1914 m. 8 nr. 508-509 psl.
2 E. David, *Sozialdemokratie im Weltkrieg*, 1915 m. 160 psl.
3 T. Norus ir J. Žilius, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m. 71 psl.
4 P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, 1936 m. 212-214 psl., *Žiburys*, kalendorius 1917 metams, 1916 m. 37 psl., W. Sukiennicki, Początki Ober-Ostu i sprawa W. Ks. Litewskiego w 1915-1916 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1974 m. 28 nr. 100 psl. ir K. Okulicz, Bzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznei — *Pamiętnik wileński*, 1972 m. 43 psl.
5 P. Klimas, *Lietuvos valstybės kūrimas ligi vyriausybei susidarius*, 1918 m. VIII-IX psl.
6 P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 4 psl.
7 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 92-93 psl.
8 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 102 psl.
9 J. Blociszewski, *La restauration de la Pologne et diplomatie européenne*, 1927 m. 31 psl.
10 L. Wasilewski, Stosunki polsko-litewskie w dobie popowstaniowej — *Niepodległość*, 1929 m. I t., 1 sąs. 56 psl. ir W. Studnicki, *Współczesne państwo litewskie i stosunek jego do Polaków*, 1922 m. 29 psl.
11 L. Wasilewski, *Litwa i Białorus*, 1925 m. 182 psl.
12 *Litwa za rządów Ks. Isenburga*, 1919 m. 111 psl.
13 St. Migdal, *Piłsudzcyna na latach pierwszej wojny światowej*, 1961 m. 162 psl.
14 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 74 psl. ir A. Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmaechte und die oesterreichisch-ungarische Militaerverwaltung in Poland waehrend des Weltkrieges*, 1935 m. 148 psl.
15 H. Jabłoński, *Politika polskiej partii socjalistycznej w czasie 1914-1918*, 1958 m. 172 psl.
16 P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 5 psl.
17 A. Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmaechte und die oesterreichisch-ungarische Militaerverwaltung in Poland waehrend des Weltkrieges*, 1935 m. 143 psl.
18 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 84 psl.
19 W. Conze, *Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg*, 1958 m. 288 psl. ir E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918*, 1919 m. 374 psl.

20 L. A.(bramowicz), *Problem Litwy podczas wojny 1918-1919*, 1919 m. 23-24 psl.
21 *The Polish Review*, 1918 m. 1 nr. 89 psl.
22 *Litauen und die Polenfreunde*, 1917 m. (manuskriptas), M. Biržiška, Lietuvos Lenkijos santykiai amžių bėgyje — *Vagos*, 1946 m. V sąs. 10 psl. ir *Lietuvos Aidas*, 1918 m. 4 nr.
23 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 103 psl. ir J. Basanavičius, *Dėliai vasario 16 d. 1918 m. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo*, 1926 m. 5 psl.
24 *Eine litauische Gegenschrift*, 1917 m. (manuskriptas).
25 L. Gira, Vilniaus gyvenimas po vokiečiais — *Mūsų Senovė*, 1921 m. I t. antroji knyga 34 psl.
26 G. D. Feldman, *German Imperialism 1914-1918*, 1972 m. 48 psl. ir W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 75 psl.
27 P. R. Browder & A. Kerensky, *The Russian Provisional Government 1917*, 1961 m. dok. 374, 407 psl.
28 St. Kairys, Nepriklausomybės akto išvakarėse — *Kultūra*, 1938 m. 86 psl.
29 S. W. Page, *The Formation of the Baltic States*, 1959 m. 37 psl.
30 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 134 psl.
31 J. W. Wheeler-Bennett, *The Forgotten Peace*, 1939 m. 107 psl.
32 J. Staugaitis, Prūsų valdžioje — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 8 nr. 195 psl.
33 P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 6 psl.
34 K. Jokantas, Suvalkų Kalvarijoje vokiečių okupacijos metu 1914-1918 — *Karo Archyvas*, 1937 m. VIII t. 177 psl.
35 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. I dalis 28 psl.
36 J. Basanavičius, *Dėliai vasario 16 d. 1918 m. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo*, 1926 m. 9 psl.
37 L. A.(bramowicz), *Problem Litwy podczas wojny 1918-1919*, 1919 m. 24-25 psl.
38 P. Klimas, *Lietuvos valstybės kūrimas ligi vyriausybei susidarius*, 1918 m. XI psl.
39 *Lietuvos Aidas*, 1918 m. rugsėjo 18 d.
40 P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, 1936 m. 210 psl.
41 *Lietuvos Aidas*, 1918 m. 4 nr.
42 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 250 psl. ir K. Jokantas, Suvalkų Kalvarijoje vokiečių okupacijos metu 1914-1918 — *Karo Archyvas*, 1937 m. VIII t. 181 psl.
43 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 418-419 psl.
44 P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 7-8 psl.
45 *Pasaulio Valstybėms ir Tautoms*, Lietuvių Vyriausiosios Tarybos Rusijoje atsišaukimas, Voronežas, 1918 m.
46 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. I dalis 30 psl.
47 W. Wielhorski, *Polska i Litwa*, 1947 m. 263 psl.
48 *Lietuvos Aidas*, 1917 m. 31, 42, 43 nr.
49 W. Sukiennicki, Memoriał o sprawie litewskiej złożony przez Władysława Zawadskiego w Warszawie w Listopadzie 1917 — *Zeszyty Historyczne*, 1974 m. 30 nr. 69-86 psl.
50 P. Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai*, 1921 m. 85 psl.
51 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 94 psl. ir A. Stulginskis, *Atsiminimai*, 1980 m. 210-211 psl.

52 K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważnieszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, 1920 m. 55 psl.
53 E. Waltz, *Reichsleitung und Heeresleitung in der Periode des Friedens von Brest Litovsk*, 1936 m. 10 psl.
54 Z. Ivinskis, Lietuvos padėtis 1917 metais ir Vasario 16 d. akto genezė — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 625 psl.
55 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 285 psl.
56 J. Šaulys, Nepriklausomybės išvakarėse — *Mūsų Kelias*, 1948 m. vasario 26 d. 9 nr.
57 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 99 psl.
58 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 417-419 psl.
58a M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1936 m. VII t. 189-191 psl.
59 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 285 psl.
60 St. Kairys, Nepriklausomybės akto išvakarėse — *Kultūra*, 1938 m. 2 nr. 86-87 psl.
61 Ph. Scheidemann, *Memoiren eines Sozialdemokraten*, 1928 m. II t. 121-122 psl.
62 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 140 psl.
63 *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litovsk bis zum Abschluss des Rapallovertrages*, 1967 m. 63-67 psl.
64 V. Steponaitis, Ginkluotų jėgų klausimas Lietuvos Valstybės Taryboje — *Karo Archyvas*, 1926 m. III t. 5 psl.
65 J. Staugaitis, Apie Lietuvos Tarybos darbus — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 16 nr. 352 psl. ir Z. Ivinskis, Lietuvos padėtis 1917 metais ir Vasario 16 d. akto genezė — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 633-634 psl.
66 E. David, *Kriegstagebuch 1914-1918*, 1966 m. 263 psl.
67 Z. Ivinskis, Lietuvos politinė būklė 1918 metų pradžioje ir Vasario 16-tos d. aktas — *Židinys*, 1939 m. 2 nr. 197 psl.
68 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 123-124 psl.
69 P. Klimas, *Lietuvos valstybės kūrimas ligi vyriausybei susidarius*, 1918 m. XVI psl.
70 Z. Ivinskis, Lietuvos politinė būklė 1918 metų pradžioje ir Vasario 16-tos d. aktas — *Židinys*, 1939 m. 2 nr. 200 psl.
71 Z. Ivinskis, Lietuvos politinė būklė 1918 metų pradžioje ir Vasario 16-tos d. aktas — *Židinys*, 1939 m. 2 nr. 201 psl.
72 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 124 psl.
73 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 294 psl. ir P. Vitkauskas, *Lietuvos Tarybų respublikos sukūrimas 1918-1919 metais*, 1978 m. 56-59 psl.
74 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 125-126 psl.
75 P. Klimas, Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas — *Naujienos*, 1969 m. vasario 15 d. ir St. Kairys, Kaip gimė Vasario 16-sios aktas — *Keleivis*, 1968 m. 7 nr.
76 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 126 psl. ir P. Dogelis, Per aspera ad astra — *Židinys*, 1938 m. 740 psl.
77 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 141 psl.
78 *Verhandlungen des Reichstags*, 1918 m. 311 t. 4006 ir 4218 psl.
79 B. Mann, *Die Baltischen Laender in der deutschen Kriegszielpublizistik 1914-1918*, 1965 m. 123 psl.
80 *Sovetsko-germanskije otnošenija ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisanija Rapallskogo dogovora*, 1968 m. 480-481 psl.

81 M. Erzberger, Atsiminimai, skyrius Lietuva (vertimas) — *Karo Archyvas*, 1926 m. III t. 159, 225 psl.
82 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 1967 m. 410-411 psl.
83 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 296-298 psl.
84 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 127 psl.
85 R. Nadolny, *Mein Beitrag*, 1955 m. 60 psl.
86 *Lietuvos Aidas*, 1918 m. gegužės 4 d. 54 nr.
87 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte Ud SSR und volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 260 psl.
88 J. Šaulys, Nepriklausomybės išvakarėse — *Mūsų Kelias*, 1948 m. vasario 12 d. 7 nr. ir *Vienybė*, 1918 m. balandžio 13 d. 13 nr.
89 J. Staugaitis, Apie Lietuvos Valstybės Tarybos darbus — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 17 nr. 354 psl.
90 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte Ud SSR und der volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 261 psl.
91 W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, 1966 m. 68 psl.
92 Fr. Payer, *Von Bethmann Hollweg bis Ebert*, 1923 m. 245 psl.
93 J. Šaulys, Nepriklausomybės išvakarėse — *Mūsų Kelias*, 1948 m. vasario 19 d. 8 nr.
94 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 144 psl.
95 J. Šaulys, Nepriklausomybės išvakarėse — *Mūsų Kelias*, 1948 m. vasario 19 d. 8 nr.
96 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte Ud SSR und der volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 262 psl.
97 F. Payer, *Von Bethmann Hollweg bis Ebert*, 1923 m. 239 psl.
98 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 196-198 psl.
99 R. Nadolny, *Mein Beitrag*, 1955 m. 60 psl.
100 H. Fraenkel, *Poland, the Struggle for Power 1772-1939*, 1946 m. 141 psl.
101 W. Basler, Die Politik des deutschen Imperialismus gegenueber Litauen 1914-1918 — *Jahrbuch fuer Geschichte Ud SSR und der volksdemokratischen Laender Europas*, 1960 m. IV t. 264 psl.
102 E. Ludendorff, *Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Tätigkeit 1916-1918*, 1922 m. IV t. 511-513 psl.
103 J. Pajewski, *Mitteleuropa*, 1959 m. 113 psl.
104 A. Stražas, Prūsijos valdančiųjų sluoksnių nusistatymas Lietuvos ir Kuršo atžvilgiu 1915-1918 m. — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, XIII t. 2 sąs. 16 psl.
105 G. Linde, Um die Angliederung Kurlands und Litauens — *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas*, 1962 m. 10 t. 571 psl.
106 W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, 1966 m. 256 psl.
107 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Poland und im Baltikum 1914-1918*, 1962 m. 272 psl.
108 M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva — *Karo Archyvas*, 1937 m. VIII t. 94 psl.
109 H. Janssen, *Macht und Verblendung*, 1963 m. 218 psl.

110 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 174 psl.
111 V. Neumann, *Dokumente und Argumente*, 1928 m. 473 psl.
112 *Steigiamojo seimo darbai*, pirmasis posėdis 1920 m. gegužės 15 d.
113 P. Klimas, *Der Werdegang des Litauisches Staates*, 1919 m. 148 psl.
114 *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. I. Der Interfraktionelle Ausschuss 1917/18* (red. E. Matthias & R. Morsey), 1959 m. II dalis 477 psl.
115 *Berliner Tageblatt*, 1918 m. rugpiūčio 27 d. 436 nr.
116 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 149 psl.
117 M. Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, 1920 m. 193 psl., Iš M. Erzbergerio atsiminimų — Valstybės Tarybos susitarimai su Urachu (vertimas) — *Karo Archyvas*, 1926 m. III t. 161 psl., J. Staugaitis, Apie Lietuvos Tarybos darbus — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 372 psl. ir St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 280-281 psl.
118 *Revue Baltique*, 1918 m. 1 nr. 30 psl.
119 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 1967 m. 533 psl.
120 A. Stražas, Makso Badeniečio politika — *LTSR Mokslų Akad. darbai, Istorija*, 1971 m. 12 sąs. 61 psl.
121 A. Krzyžanowski, *Dzieje Polski*, 1973 m. 50 psl.
122 *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. II. Die Regierung des Prinzen Max von Baden* (red. E. Matthias & R. Morsey), 1962 m. 200 psl.
123 P. Klimas, *Der Werdegang des litauisches Staates*, 1919 m. 206-207 psl.
124 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 145 psl.
125 P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 20 psl.
126 K. Račkauskas, *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*, 1967 m. 18-22 psl. ir M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. I dalis 50-54 psl.
127 G. Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*, 1965 m. 170 psl. ir *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. II. Die Regierung des Prinzen Max von Baden* (red. E. Matthias & R. Morsey), 1962 m. 196-197 psl.
128 *La Revue Baltique*, 1919 m. 10 nr. 269 psl.
129 M. Sokolnicki, *Polska w pamiętnikach wielkiej wojny 1914-1918*, 1925 m. 276 psl.
130 Fr. Payer, *Von Bethmann Hollweg bis Ebert*, 1923 m. 247 psl.
131 R. Nadolny, *Mein Beitrag*, 1955 m. 62 psl.
132 *Revue Baltique*, 1918 m. 2 nr. 35 psl.

VII

Lietuvos Brastos Taika

1. Lietuvos Brastos taikos derybų pirmoji fazė

1917 m. spalio 25 d. socialdemokratų-bolševikų partija Rusijoje įvykdė valstybinį perversmą, nušalino Kerenskio vadovaujamą Rusijos Laikinąją vyriausybę, paėmė visą valdžią į savo rankas ir pasiskelbė esanti Sovietų (Tarybų) Rusijos valdžia. Bolševikų partija Rusijos gyventojų masėms žadėjo ne tik laisvę, duoną, bet ir taiką. Todėl lapkričio 28 d. su Lenino ir Trockio parašais buvo pasiųsta nota kariaujančioms valstybėms, siūlant pradėti pasitarimus taikos reikalu. 1917 m. lapkričio 29 d. Vokietijos kancleris grafas Hertling reichstage pareiškė, kad rusų pasiūlymas pradėti taikos derybas yra priimtas, bet drauge pabrėžė, kad kadaise carinei Rusijai priklausiusios tautos, kaip lenkai, lietuviai, latviai ir kt. pačios turi teisę spręsti savo likimą.

1917 m. gruodžio 2 d. Vidurio Europos kariaujančių valstybių atstovai susitiko su Sovietų Rusijos atstovais tartis dėl karo paliaubų. Sovietų Rusijos atstovai iš karto pareikalavo, kad vokiečiai evakuotų savo kariuomenę iš kai kurių okupuotų vietovių, kaip, pvz., iš Rygos, ir iš Rusijos fronto nesiųstų savo kariuomenės į Vakarų frontą. Tokie Sovietų Rusijos reikalavimai nustebino Vidurio Europos valstybių atstovus-derybininkus, kadangi rusų bolševikų siūlomos paliaubų sąlygos buvo panašios į nugalėtojo diktuojamas sąlygas, todėl Vokietija jas atmetė.

Po ilgesnių derybų rusai sutiko su vokiečių sąlygomis ir 1917 m. gruodžio 11 d. kariaujančios valstybės pagaliau sutarė paliaubų sąlygas bei jų veikimo laiką. Tada buvo numatyta, kad, jeigu kariaujančios valstybės nepraneša apie paliaubų sutarties nutraukimą, tai paliaubų sutartis automatiškai veiks ir toliau, kol bus sudaryta taikos sutartis. Betgi vienai ar kitai šaliai pranešus apie paliaubų nutraukimą, paliaubų susitarimas tik po septynių dienų nustoja galioti. Dėl karo pralaimėjimo ir krašte vykstančios suirutės, Sovietų Rusijai taika buvo labai reikalinga, kad įvestoji sovietinė santvarka galėtų išsilaikyti.

Dar 1917 m. gegužės 7 d. kancleris T. Bethmann Hollweg buvo nusistatęs iš Rusijos gauti Lietuvą ir Kuršą. Norėdama Rusijos skelbiamus šūkius „taika be aneksijų ir kontribucijų" pateisinti ir sudaryti rusų bolševikams priimtinas sąlygas taikos derybas pradėti, Vokietija sutiko su bolševikų siūlomomis sąlygomis, tačiau ji buvo nusistačiusi, Lenkijos pavyzdžiu, sudaryti tik popieriuje „nepriklausomą Lietuvą" ir „Kuršo hercogiją", o iš tikro jas valdyti, kaip aneksuotus kraštus.

Nors paliaubų pageidavo visos kariaujančios tautos, bet paliaubų forma ir taikos sąlygos toli gražu dar nebuvo išryškėję. Vokietijos kancleris programinėje kalboje reichstage pareiškė, kad Vokietija reikalaus Rusijos pavergtoms tautoms apsisprendimo teisės. Tačiau jis taip sakė tik taktiškais sumetimais, nes remdamosi šiuo principu, Vokietija galvojo atplėšti kalbamas teritorijas nuo Rusijos.[1]

Jau žinome, kad 1917 m. rudenį, Vokietijos vyriausybės leidimu, Lietuvoje buvo sudaryta *Lietuvos Taryba*, o Latvijoje — Kuršo krašto atstovybė. *Lietuvos Taryba* ir Kuršo atstovybė pagal tautų apsisprendimo teisę savo teritorijas turėjo atskirti nuo Rusijos. Vokietijos užsienio reikalų ministras Kühlmann su tokiais projektais sutiko, nes jis laikė svarbiausiu uždaviniu prijungti Vokietijai Kuršą ir Lietuvą. 1917 m. rugsėjo mėn. 11 d. Vokietijos sosto taryboje vyko pasitarimas dėl Vokietijos siūlysimų taikos sąlygų. Vyriausioji karo vadovybė atskiru memorandumu išdėstė kancleriui Vokietijos taikos sąlygų projektą, pabrėždama būtinumą įjungti į Vokietijos teritoriją Lietuvą ir Kuršą. Tuo metu dėl šių teritorijų įjungimo į Vokietiją tarp kanclerio ir karo vadovybės buvo visiškas sutarimas.[2]

Vokietijos imperinė valdžia ir Vyriausioji kariuomenės vadovybė 1917 m. gruodžio 6-7 dieną smulkiai aptarė *Lietuvos Tarybos* 1917 m. gruodžio 1 d. protokolą, Berlyne pasirašytą Smetonos, dr. Šaulio ir Kairio su Vokietijos užsienio reikalų ministerijos atstovais. Tų

pasitarimų metu iškilo didelių nesutarimų tarp imperinės valdžios atstovų ir Vyriausiosios kariuomenės vadovybės, nes kariuomenės vadovybė nenorėjo pripažinti net ir iliuzorinės Lietuvos nepriklausomybės. Posėdyje generolas Ludendorff vėl pareiškė, kad karinė administracija Lietuvoje dar turi palikti ilgiems metams. Ober Osto galva gen. Hoffmann taip pat vis tvirtino, kad Lietuva nesugebėsianti pati valdytis, todėl civilinę valdžią Lietuvoje bus galima steigti tik po 10-15-20 metų. Tada buvo sutarta, kad Lietuvos Brastos taikos derybose gen. Hoffmann turės teisę reikšti Vyriausiosios kariuomenės vadovybės nusistatymą bei pageidavimus ir protestuoti dėl kariuomenės vadovybei nepriimtinų Vokietijos užsienio reikalų ministerijos sprendimų.

Truputį vėliau, 1917 m. gruodžio 18 d. Vyriausiosios kariuomenės vadovybės būstinėje, besitariant Lietuvos reikalu, kaizeris Vilhelmas II tvirtino, kad Lietuva negalinti turėti savo valdovo, nes Lietuvai ne tik būtų sunku išlaikyti valdovo rūmus, bet ir jos valdovas svyruotų tarp Rusijos, Vokietijos bei Lenkijos. Taip pat kaizeris pareiškė, jog Lietuvos ir Lenkijos santykius reikalinga aštrinti, kad Vilniaus klausimas būtų sprendžiamas ne tarp Vienos ir Berlyno, bet tarp lietuvių ir lenkų, tikėdamas ilgainiui Lietuvą su Vilniumi prisijungti.[3]

Lietuvos Brastoje taikos deryboms prasidėjus, 1917 m. gruodžio 21 d. Vilniaus lenkų visų srovių politikai pasiuntė į Lietuvos Brastą Vokietijos užsienio reikalų ministrui Kühlmannui telegramą, prašydami jo, kad Vokietija Lietuvą atskirtų nuo Rusijos ir sujungtų su Lenkija. Telegramą pasirašė lenkų atstovai — M. Broel-Plater, K. Niedziałkowski, W. Abramowicz, L. Chomiński, Br. Umiastowski ir W. Węsławski.

Lietuvos Brastoje oficialios taikos derybos buvo pradėtos 1917 m. gruodžio 22 d. Bet jau iš vakaro gruodžio 21 d. Vokietijos, Austrijos, Vengrijos, Turkijos, Bulgarijos ir Ukrainos bei Sovietų Rusijos delegatai sėdėjo prie bendro stalo. Jie visi buvo Vokietijos Rytų fronto kariuomenės vado kunigaikščio Leopoldo Bavariečio svečiai. Ten Sovietų Rusijos delegacijos pirmininkas A. Joffe ilgai kalbėjosi su Austrijos ir Vengrijos delegacijos pirmininku — užsienio reikalų ministru grafu O. Czerninu dėl tautų apsisprendimo principo.

Ministras Czernin savo atsiminimuose pasakoja, kad 1917 m. gruodžio 20 d. po pietų jis turėjęs ilgesnį pasikalbėjimą su Rusijos delegacijos pirmininku Joffe, kuris propagavęs visame pasaulyje suteikti tautoms apsisprendimo teisę. Czernin šį reikalą nukreipęs į Rusiją ir pasiūlęs bolševikams pirmiesiems parodyti pasauliui tautų

apsisprendimo teisės įvykdymą, kad jų pavyzdžiu galėtų pasekti visas pasaulis.[4] Czernin siūlęs tautų apsisprendimo atsiklausimą vykdyti neutraliųjų valstybių priežiūroje, tačiau šį pasiūlymą Vokietija ir Rusija atmetė, sakydamos, kad karo metu neutralių valstybių nėra.

Taip pat Lietuvos Brastoje buvo išsamiai aptariamas ir balsavimo būdas, pageidaujant, kad balsavimai vyktų be prievartos. Abiem pusėms, Vokietijos ir bolševikų atstovams, neprievartinis balsavimo būdas nepatikęs. Czernin buvo pasiuntęs savo patikimą asmenį aplankyti apsisprendimui numatytas teritorijas ir patirti gyventojų nuotaikas. Iš to asmens Czernin sužinojęs, kad valstiečiai ir pasiturintieji gyventojų sluoksniai dreba iš baimės patekti „raudoniesiems plėšikams".[5]

Sovietų Rusijos delegacijai pats Lenin buvo sudaręs direktyvas, kuriomis ji derybų metu turėjo vadovautis. Visų pirma jiems buvo nurodyta, kad taiką reikia sudaryti be aneksijų ir kontribucijų, o tautų apsisprendimo principas taikytinas ligi atsiskyrimo iš valstybės sudėties. Pagal tas Lenino direktyvas kiekvienai tautai turėjo būti garantuojama teisė apsispręsti. O vykdant tautų apsisprendimą, iš tos teritorijos turėjo būti evakuota svetima kariuomenė ir grąžinami pabėgėliai, pasitraukusieji iš savo krašto dėl karo priežasčių. Tik tada demokratiniu būdu išrinkti atstovai turėtų sudaryti to krašto laikinąją vyriausybę. Abi kariaujančios šalys turi sudaryti komisijas kontrolei vykdyti ir ypatingą fondą tautų apsisprendimo principo įvykdymo išlaidoms apmokėti.[6]

Pirmoje Lietuvos Brastos taikos derybų sesijoje Sovietų Rusijos delegacijos pirmininkas Joffe šešiuose punktuose išdėstė šiuos taikos sudarymo principinius nusistatymus: 1. Jokios teritorijos negalima prisijungti prievarta. Kariuomenė kuo greičiausia evakuojama iš užimtųjų teritorijų, 2. Atsteigiama visiška nepriklausomybė valstybių, buvusių nepriklausomomis prieš karą, 3. Tautoms, kurios neturėjo nepriklausomų valstybių, suteikiama teisė referendumo keliu pasisakyti, ar jos nori gyventi sąjungoje su kitomis tautomis ar būti nepriklausomomis, 4. Tautinėms mažumoms suteikiama kultūrinė autonomija, 5. Kariaujančios valstybės nemoka karo nuostolių. Konfiskuoti turtai grąžinami, kompensacija apmokama iš specialių fondų, 6. Kolonijų reikalai sprendžiami pagal 1, 2, 3 ir 4 punktus.

1917 m. gruodžio 26 d., Kalėdų antrąją dieną, Austrijos ir Vengrijos delegacijos pirmininkas grafas Czernin atsakė į Rusijos delegacijos pirmininko Joffės pateiktus punktus, pareikšdamas, kad tie punktai gali sudaryti bazę diskusijoms. O dėl kolonijų Czernin

pasakė, kad Sąjungininkai kolonijas iš Vokietijos jau pagrobė, todėl Lietuvos Brastoje šis reikalas nediskutuotinas.

Joffe po pirmųjų pasitarimų jau buvo pranešęs į Petrapilį džiugią žinią, kad vokiečiai sutinka evakuoti savo kariuomenę iš anksčiau buvusios Rusijos imperijos teritorijos ir ten įvykdyti referendumą. Tačiau tuoj paaiškėjo, kad Joffe buvo susidaręs klaidingą įspūdį, nes vokiečiai derybose sutiko evakuoti savo kariuomenę tik iš tos teritorijos, kur tautos dar nepasisakė norinčios nuo Rusijos atsiskirti.

Po Antrojo pasaulinio karo vokiečių paskelbtuose dokumentuose rašoma, kad taikos derybų metu per vienus pusryčius generolas Hoffmann paaiškino Sovietų Rusijos delegacijos pirmininkui Joffei, kad rusų delegacija susidariusi klaidingą nuomonę dėl karo be aneksijų principo ir tą principą aiškinanti ne taip, kaip Vidurio Europos valstybės aneksijų klausimą sprendžia. Jis paaiškino, kad Vokietija nelaikytų jokia aneksija, jeigu kurios nors buvusios Rusijos teritorijos politinė atstovybė laisvai nuspręstų atsiskirti nuo Rusijos ir prisijungti prie Vokietijos ar kitos valstybės. Kadangi dabartinė Sovietų Rusijos valdžia yra teigiamai pasisakiusi dėl tautų apsisprendimo teisės, tai ji turi sutikti ir su Lenkijos, Lietuvos bei Kuršo kraštų atstovybių sprendimais, kurios visos yra pareiškusios norą pasitraukti iš Rusijos valstybės sudėties. Todėl Vokietija tų teritorijų atsiskyrimą ir prie jos prisijungimą nelaiko aneksija.[8]

Šis Hoffmanno pareiškimas pritrenkė Sovietų Rusijos delegaciją ir jų delegacijos narys istorikas Pokrovskij paklausė, koks gali būti taikos susitarimas, kada iš Rusijos atskiriama keliolika gubernijų. Gruodžio 27 d. ir Vokietijos užsienio reikalų ministras Kühlmann, remdamasis *Lietuvos Tarybos* 1917 m. gruodžio 11 d. rezoliucija, oficialiai paskelbė Lietuvos norą pasitraukti iš Rusijos valstybės sudėties.[9] Bet Sovietų Rusija tuo metu tautų apsisprendimą ir atsiskyrimą nuo Rusijos reikalavo vykdyti tik referendumo būdu.

Tautų atstovybių sprendimus rusų atstovai laikė tik tautos valios manifestavimu, bet ne tautos valios pareiškimo rezultatu, kuris išreiškiamas laisvu demokratiniu balsavimu, tik svetimą kariuomenę iš to krašto evakuavus.[10]

Sovietų Rusijos samprata dėl tautų apsisprendimo vykdymo principiškai skyrėsi nuo vokiečių sampratos, nes Vokietija *Lietuvos Tarybos* pareiškimą jau laikė tikru lietuvių tautos apsisprendimu. Ir Vokietijos užsienio reikalų ministras Kühlmann reikalavo, kad bolševikai pripažintų okupuotų kraštų tautų atstovybių pareiškimus,

kaip tų tautų apsisprendimą. O kariuomenės atitraukimą iš tų teritorijų, jis sąlygojo visuotine taika.

2. Lietuvos Brastos taikos derybų antroji fazė

Po principinių išsiaiškinimų Sovietų delegacijos pirmininkas Joffe paprašė padaryti derybų pertrauką ir išvyko į Petrapilį. Po derybų pertraukos, Sovietų Rusijos delegacijai vadovauti, 1918 m. sausio 7 d. į Lietuvos Brastą atvyko Trockij. Bet delegacijos sudėtyje pasiliko ir Joffe.

Vokiečių delegacijos nuomone, Trockij pasižymėjo proto lakumu, greita orientacija ir buvęs itin pajėgus diskusijose dėl principinių dalykų. Sovietų Rusijos delegacijos sudėtyje taip pat dar buvo žymus bolševikas Kamenev ir istorikas Pokrovskij. Trockij visų pirma pareiškė, kad jis atvyko ne kaip nugalėtosios valstybės, bet kaip revoliucinės valdžios atstovas. Vėlesnėse derybose vyko aštrios ir karštos diskusijos dėl tautų apsisprendimo principo vykdymo. Trockij paneigė Lenkijos, Lietuvos bei Kuršo kraštų atstovybėms teisę kalbėti visos tautos vardu, nes jos atstovaują tik privilegijuotus gyventojų sluoksnius. Po tokio pareiškimo Kühlmann paprašė Rusijos delegaciją išdėstyti raštu savo nusistatymą. Kühlmann turėjęs tikslą diskutuoti akademiškai su Trockiu tautų apsisprendimo klausimą ir jį panaudoti praktikos reikalui bei Vokietijos naudai. Betgi Trockij tą Kühlmanno planą laikė nenaudingu Sovietų Rusijai ir atsisakė raštu išdėstyti Rusijos nusistatymą.[11]

Sovietų Rusijos delegacija tik žodžiu išdėstė savo nuomonę, kad senoji Rusijos imperijos siena, kuri buvo sudaryta prievartos ir nusikaltimų būdu, ypač prieš lenkų tautą, sunyko drauge su carizmu. Naujoji siena turinti būti sudaryta laisvu susitarimu. Tautų apsisprendimo teisė priklausanti ne tik okupuotai teritorijai ir tos teritorijos gyventojams, bet visai tautai. Sovietų Rusijos vyriausybė esą yra garantavusi tautoms šią teisę. Tautos apsisprendimą tik tada būsią galima vykdyti, kai iš krašto bus evakuota svetimoji kariuomenė ir to krašto pabėgėliai sugrąžinti į savo gyvenamas vietas.[12]

Lietuvos Brastos taikos derybų metu bolševikų delegacija pirmoji iškėlė „Recht auf Heimat" principą, t.y. kiekvieno žmogaus teisę į gimtąjį kraštą ir reikalavo, kad vokiečiai, vykdydami tautų plebiscitą, pirmiau leistų grįžti visiems tremtiniams ir pabėgėliams.[13]

Vokietijos Vyriausioji kariuomenės vadovybė buvo nepatenkinta užsienio reikalų ministro Kühlmanno delsiamomis derybomis

Lietuvos Brastoje. Karo vadovybė, neperprasdama vokiečių ministro diplomatinių plonybių, protestavo dėl lėto derėjimosi būdo su rusais, nes ji laikė tuometinę militarinę padėtį labai palankia Vokietijai, todėl ir siūlė nedaryti ceremonijų su bolševikais. Gen. Ludendorff, būdamas griežtas šalininkas skubiai baigti karą Rytuose, irgi siūlė nedelsti, kad būtų galima greičiau sudaryti taiką su Rumunija bei Ukraina ir sutvarkyti santykius su Lietuva bei Kuršu. Feldmaršalas Hindenburg taip pat buvo skubaus veikimo taktikos šalininkas, rūpindamasis, kad bolševikai nesuskubtų užimti Ukrainos, nes jis galvojo, kad tada Vokietija paliktų be numatomo duonos aruodo.

Dėl naujai paskirtojo Sovietų Rusijos delegacijos pirmininko Trockio kalbos tono ir dėl jo siūlymų drąsumo, gen. Hoffmann pašaipiai pareiškė, jog jam iš Trockio pareiškimų atrodą, kad Trockij mano, jog Rusijos kariuomenė esanti Vokietijos teritorijoje, o ne Vokietijos kariuomenė — Rusijoje ir kad Rusija, o ne Vokietija, esanti nugalėtoja.[14] Tuo tarpu Sovietų Rusijos delegacija, kaip buvusių Rusijos imperijos teisių paveldėtoja, derybose rėmėsi valstybine teise ir vis kartojo sąlygą, kad jai priklausiusiose teritorijose tautų apsisprendimas būtų tinkamu būdu vykdomas ir kad tautos valia būtų pareikšta visos tautos, ne tik jos privilegijuotų luomų.

Derybose, nesibaigiant ginčams dėl tautų apsisprendimo principo ir dėl būdų jį vykdyti, 1918 m. sausio 18 d. gen. Hoffmann ištiesė rusų delegacijai žemėlapį su nubrėžta sienos linija, kuria buvo atskirta nuo Rusijos ne tik Lenkija, Lietuva, Kuršas, bet ir Estija. Tada Rusijos delegacijos pirmininkas Trockij paprašė vėl dešimčiai dienų pertraukti derybas, kad jie galėtų gauti naujų instrukcijų iš Petrapilio.[15]

Tuo tarpu *Lietuvos Taryba*, sekdama vokiečių rusų derybas Lietuvos Brastoje, pamatė, kad Vokietija *Lietuvos Tarybos* priimtąją 1917 m. gruodžio 11 d. rezoliuciją derybose naudoja tik Vokietijos imperialistiniams tikslams, nes *Lietuvos Tarybai* paprašius teisės dalyvauti Lietuvos Brastos taikos derybose, karinės valdžios viršininkas Lietuvoje von Heppe bei Vokietijos delegacijos pirmininkas Kühlmann, neatkreipė į tai jokio dėmesio. Tada *Lietuvos Taryba* nusprendė, kad dėl tokio Vokietijos elgesio ji toliau nėra saistoma 1917 m. gruodžio 11 d. rezoliucija.

Taip pat Vokietijos reichstago kairiosios ir centro partijos Lietuvos Brastos taikos derybų metu pamatė, kad Vokietijos

skelbiami taikos principai slepia aneksijas. Reichstago 1917 m. liepos mėn. 19 d. priimtoji rezoliucija taikos reikalu, aneksistų politikoje išvirto į nukariavimų legalizavimą.

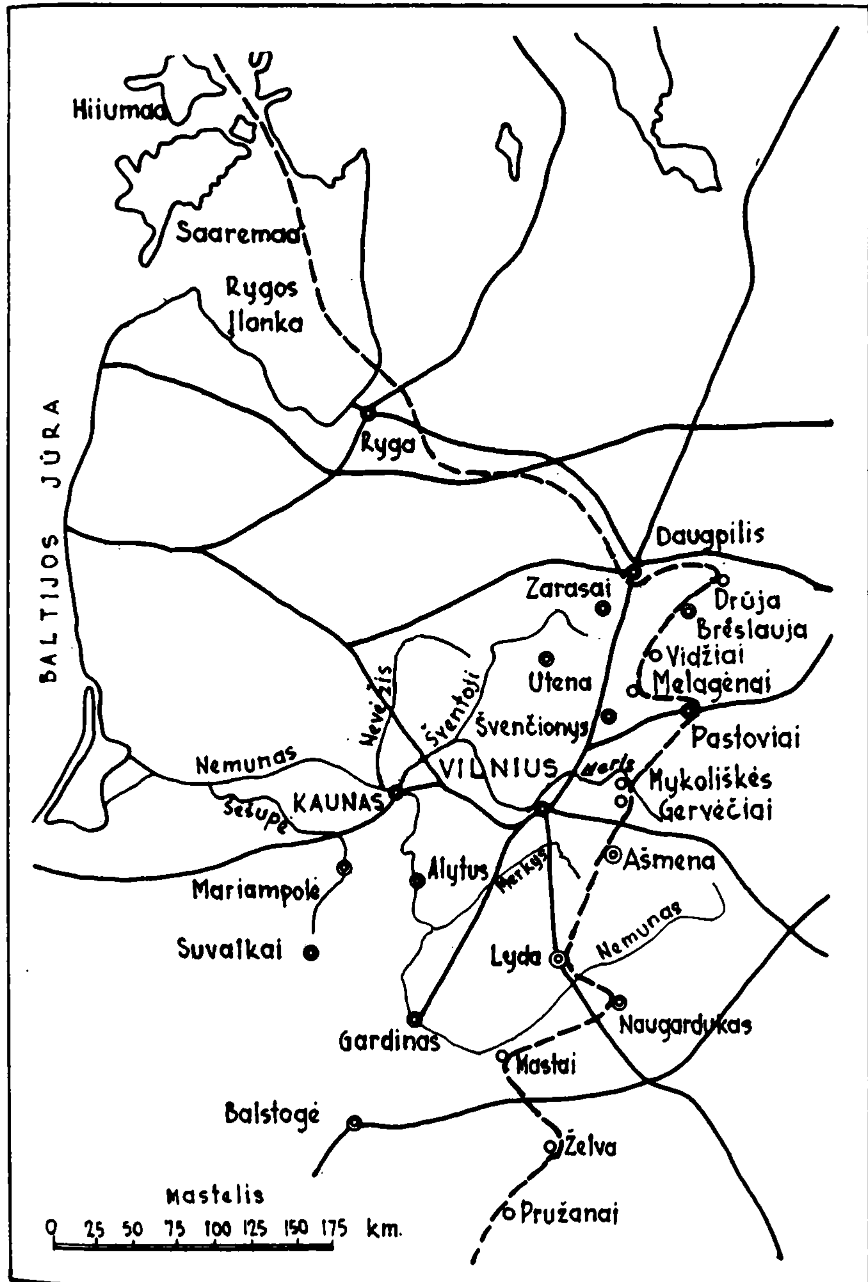
Tik Vokietijos nepriklausomųjų socialdemokratų partija rėmė tautų apsisprendimo principą taip, kaip jis buvo Rusijos delegacijos interpretuojamas ir smerkė vokiečių okupacinės valdžios politiką, nes tokia politika Vokietija visiškai suvaržė politinį gyvenimą ir politinę veiklą okupuotuose kraštuose. Jie teigė, kad tuose kraštuose esą neįmanoma pareikšti tikrą tautos valią. Daugumos socialdemokratų vadas Scheidemann taip pat nepritarė Vokietijos užsienio reikalų ministro Kühlmanno politikai derybose su Sovietų Rusija, nes laikė jį nusižengusį reichstago priimtai taikos rezoliucijai.

Lietuvos Brastos taikos derybų metu buvo diskutuojamas ir Lietuvos klausimas, tad savaime ir Lietuvos sienų klausimas. Nors Lietuva, kaip nepriklausoma valstybė, faktiškai Vokietijos kaizerio buvo pripažinta tik 1918 m. kovo 23 d., tačiau principiškas Lietuvos valstybės pripažinimas įvyko per Lietuvos Brastos derybas, sudarant taikos sutartį su Ukraina, tada nužymint ir Lietuvos valstybės sienas.

Svarstant reichstage Lietuvos Brastos sutarties ratifikaciją su Ukraina 1918 m. vasario 20 d. Katalikų centro atstovas Groeber sąlygojo Ukrainos sutarties ratifikaciją jungti su Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu, bei su Kuršo gyventojų atstovybės sudarymu demokratiškesniu pagrindu.[16]

1918 m. vasario 9 d. Vokietija Lietuvos Brastoje įteikė Rusijos delegacijai ultimatyvų reikalavimą dėl sienų, pridėdama naują sienų žemėlapį. Gavęs šį ultimatumą, Sovietų delegacijos pirmininkas Trockij, kaip atsakymą į šį ultimatumą, paskelbė savo garsųjį šūkį — „nei karas, nei taika". Jis pareiškė, kad Sovietų Rusija daugiau nekariausianti, kad ji demobilizuoja savo kariuomenę ir su visa delegacija išvyko į Petrapilį.

Taikos deryboms nutrūkus, Hindenburg ir Ludendorff vėl norėjo pradėti ne tik karo veiksmus ir žygiuoti į Rusijos gilumą, bet ir nuversti bolševikų valdžią bei užimti Petrapilį. Todėl 1918 m. vasario 18 d. paliauboms pasibaigus, vokiečių kariuomenė visu frontu pradėjo ofenzyvą prieš Sovietų Rusiją ir žygiavo pirmyn: šiaurėje užėmė visą Estijos teritoriją, Pskovą, Daugpilį ir artėjo prie Vitebsko, toliau užėmė Minską, Mogiliavą, Gomelį, Kijevą, o taip pat Ukrainai skirtąją teritoriją. Vokiečiams žygiuojant Rusijos gilumon, rusų kariuomenės likučiai be jokio pasipriešinimo netvarkingai traukėsi. Tada bolševikų valdžia paprašė naujų paliaubų ir tuo pasinaudodami

Žml. 3 Sovietų Rusijos siena su Vokietija pagal Lietuvos Brastos taikos sutartį

vokiečiai 1918 m. vasario 22 d. Utenoje įteikė Sovietų Rusijos kurjeriui ultimatumą, kuris buvo nuvežtas į Petrapilį vasario 23 d.

Tada Sovietų Rusija jau priėmė Vokietijos ultimatume nustatytas taikos sąlygas, kurias pasirašė vokiečių užsienio reikalų ministras Kühlmann. Tačiau Vokietijos kariuomenė nesustojo priekin žygiuoti ligi Lietuvos Brastos taikos sutarties pasirašymo 1918 m. kovo 3 d.

Mums įdomus Vokietijos ultimatumo įteikto Sovietų Rusijai antrasis punktas, kuriame nusakoma Sovietų Rusijos būsimoji siena. Tame punkte nurodoma, kad anksčiau pateiktame žemėlapyje visos sritys į vakarus, iki tol priklausiusios Rusijai, nuo dabar jau nebepriklauso Rusijos suverenitetui. Tokiu būdu Vokietijos delegacija faktiškai rytuose nubrėžė Lietuvos sienas, už kurių paliko daug lietuvių etnografinės teritorijos.[17]

1918 m. kovo 3 d., jau pagal vokiečių diktatą, be derybų, Sovietų Rusija Lietuvos Brastoje pasirašė taikos sutartį su Vokietija, sutikdama atsisakyti nuo visų Vokietijos karo vadovybės numatytų aneksuoti teritorijų. Ši taikos sutartis buvo gen. Ludendorffo stiliaus sutartis arba jo diktatas, nes joje Sovietų Rusija atsisakė savo teisių į Vokietijos okupuotas teritorijas — Lenkiją, Lietuvą ir Kuršą, kurias jau tada administravo Vokietijos karinė valdžia. Be to, Sovietų Rusija sutiko evakuoti savo kariuomenę iš Suomijos, Estijos ir Ukrainos.[18]

3. *Lietuvos Brastos taikos sutartis ir Lietuva*

Tenka pasakyti, kad Vokietijai nerūpėjo sudaryti Lietuvai valstybinę teritoriją, bet Lietuvos vardu pasinaudojus, atplėšti sau žemių iš Rusijos. Todėl ir Suvalkų gubernija nepateko į gen. Hoffmanno sudarytąjį sienų žemėlapį. Bet užtat į Vokietijos numatytą Lietuvos teritoriją pateko visa Kauno gubernija, Vilniaus gubernijos Švenčionių, Vilniaus, Trakų, Lydos apskritys, vakarinė Ašmenos apskrities dalis ir dar Gardino gubernijos dalis. Iš viso Lietuvai buvo numatyta 100.700 km^2 teritorijos. Tokį Lietuvos žemėlapį 1927 m. išspausdino vokiečių geografas K. Haushofer.[19]

Vokietija, nutiesdama sieną su Sovietų Rusija Lietuvos Brastoje, neatskyrė nuo Rusijos ir neįtraukė į būsimos Lietuvos teritoriją Drūjos, Brėslaujos, Apso, Pelekų, Vidžių, Tverečiaus, Drūkšių, Adutiškio, Kamojų, Lentupio, tačiau įjungė Mielagėnus, Švenčionis, Mikališkes, Gervečius, Dieveniškes, Mastus, Gardiną, Lydą ir Slanymą [20] (žr. Žml. 3).

Šia sutartimi už nustatytos Lietuvos sienos paliktieji lietuviai, siuntė savo delegacijas į Vilnių į *Lietuvos Tarybą,* prašydami rūpintis jų gyvenamas sritis priskirti Lietuvai.[21]

Nors Lietuvos Brastos taikos derybose Lietuvos atstovai tiesiogiai nedalyvavo, bet į konferenciją su Ukrainos delegacija buvo nuvykęs ir prof. Voldemaras, kaip Ukrainos delegacijos narys. Vienok tose derybose jis jokio vaidmens nevaidino. Sovietų Rusija atsivežė į Lietuvos Brastos taikos derybas Lietuvos reikalų komisariato atstovą Kapsuką. 1918 m. vasario 10 d. Kapsukas įteikė Sovietų delegacijos deklaraciją Lietuvos reikalu, kuri buvo prijungta prie tos dienos posėdžių protokolo, tačiau jokių svarstymų dėl šios deklaracijos tuo metu nebuvo. Toje Kapsuko deklaracijoje buvo ir sveikų minčių, pvz., jog įtakingos lietuvių partijos pripažįsta, kad Lietuvos gyventojai yra pakankamai subrendę politiškai, ir kad jie gali paimti krašto valdymą į savo rankas. Jis teigė, kad sprendžiamąjį žodį dėl Lietuvos likimo, Lietuvos darbo demokratijos manymu, turi pasakyti ne Vokietijos ar Rusijos vyriausybė, bet tik Lietuva.[22]

Lietuvos Brastos sutartį 1918 m. kovo 3 d. pasirašius, Lietuvos ateitis nebuvo išspręsta. Vokietijos imperinė vyriausybė ir Vyriausioji kariuomenės vadovybė ir toliau daug kartų slaptai svarstė Lietuvos ateities klausimą.

1918 m. kovo mėn. 10-11 d. kariuomenės vadovybė ir Vokietijos imperinės vyriausybės atstovai vėl svarstė politinę padėtį Lietuvoje ir Pabaltijyje. Generolas Ludendorff griežtai reikalavo, kad *Lietuvos Taryba* privalo pakartoti savo 1917 m. gruodžio 11 d. rezoliuciją ir tik tada Vokietijos kancleris būtų įpareigotas laikytis savo pažado ir skelbti Lietuvos nepriklausomybę. Be to, Ludendorff siūlė Vokietijai aiškiai pasakyti *Lietuvos Tarybos* delegacijai, kokius reikalavimus jai pateiks Vokietija įvairiose gyvenimo srityse. Jis siūlė nedaryti lietuviams jokių pažadų dėl Lietuvos valstybės sienų. Betgi pageidavo, kad Lietuva turėtų valstybinę sieną su Ukraina ir apgailestaudamas sakė, kad Lietuvai tektų priskirti Gardino ir Balstogės sritį. Dėl Suvalkų gubernijos Ludendorff aiškino, kad reiktų reikalauti tik nedidelių pakeitimų, o visą guberniją jis sutinkąs priskirti Lietuvai.[23]

Ligi būsimos visuotinės taikos sutarties sudarymo, Ludendorff Lietuvą siūlė laikyti karo teritorija, paliekant joje vokiečių karinę administraciją ir patiems lietuviams neduoti jokių administracinių pareigų.[24]

Svarstant Vokietijos reichstage Lietuvos Brastos sutarties ratifikaciją 1918 m. kovo 22 d. dešiniosios partijos sveikino sudarytąją sutartį,

tačiau vidurio partijos — Katalikų centras ir Pažangos partija ją kritikavo, pažymėdamos, kad taika sudaryta ne pagal reichstago nustatytus principus ir skatino, kad atskirtųjų iš Rusijos teritorijų gyventojams būtų suteikta tautų apsisprendimo teisė. O nepriklausomųjų socialdemokratų lyderis Haase, daugumos socialdemokratų vadas Scheidemann ir Katalikų centro — Erzberger bei Groeber siūlė nedelsiant pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe. Scheidemann tvirtino, kad nei Kuršas nei Lietuva laisvais rinkimais nepareikštų noro susijungti su Vokietija.

Šiame istoriniame kovo 22 d. reichstago posėdyje visi reichstago atstovai turėjo progos išreikšti savo reikalavimus Vokietijos imperinei vyriausybei ir sąlygoti ją, kad jie balsuos už Lietuvos Brastos taikos sutarties ratifikaciją tik tada, jeigu bus pripažinta Lietuvai nepriklausomybė. Tik po tokių pareiškimų Vokietijos vyriausybė iškvietė *Lietuvos Tarybos* delegaciją į Berlyną, kuri notifikavo 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo aktą ir 1917 m. gruodžio 11 d. rezoliuciją.[25]

Diskutuodami šios sutarties ratifikaciją, demokratinių frakcijų atstovai padarė didelės svarbos principinius pareiškimus, kad tautų apsisprendimo teisė apima ir valstybės formos pasirinkimą. Todėl jie teigė, kad Vokietija naujai besisteigiančioms valstybėms neturi teisės diktuoti, kokia turi būt jų valstybių santvarka.[26]

Katalikų centras ir Pažangos partija, padarę kai kurių pastabų, balsavo už taikos sutarties ratifikaciją. Socialdemokratų partijos atstovai papeikė ir derybų būdą ir teritorijų atskyrimą, nesuteikiant gyventojams teisės apsispręsti ir todėl jie už ratifikaciją nebalsavo, bet susilaikė. Nepriklausomieji socialdemokratai balsavo prieš Lietuvos Brastos sutarties ratifikaciją, kadangi ta sutartimi buvo paneigti Vokietijos skelbtieji principai, kad ji kariaujanti tik apsigynimo karą.[27]

Ratifikavus Lietuvos Brastos sutartį, netrukus imperinė valdžia pamatė, kad dar liko daug nesureguliuotų reikalų su Sovietų Rusija. Nors Vokietijai ir atiteko Estija, bet Sovietų Rusija dar nebuvo atsisakiusi savo suvereninių teisių į ją. Todėl 1918 m. rugpiūčio 27 d. Vokietija sudarė papildomą Lietuvos Brastos sutartį su Sovietų Rusija. Šia papildomąja sutartimi Rusija atsisakė suvereninių teisių ir į Estijos teritoriją, o Vokietija tada pasižadėjo nesikišti į Rusijos vidaus reikalus bei nepripažinti kitų naujai susidariusių iš Rusijos teritorijos atsiskyrusių valstybių.

Taip pat dar prieš visuotinę taiką Vokietija pasižadėjo apleisti

Rusijos teritoriją į rytus nuo Beržūnos, jeigu Rusija sumokės Vokietijai sutartas pinigų sumas.[28]

Dėl šių visų derybų ir sutarčių lietuviško kilimo rusų rašytojas filosofas F. Stepun pastebi, kad nors bolševikai skelbė tautoms teisę apsispręsti ir pagal savo norą net atsiskirti nuo Rusijos, bet praktiškai tautoms, norinčioms atsiskirti nuo Rusijos, toji teisė nebuvo pripažinta, nes ji buvo taikoma tik tautoms faktiškai jau nebesančioms Rusijos valdžioje. Šis bolševikų politikos nenuoseklumas esą aiškinamas internacionalizmo principo nesiderinimu su smulkburžuaziniu nacionalizmu. Todėl internacionalizmo vardan Sovietų Rusija ir trukdė tautoms atsiskirti nuo Rusijos.[29]

Taip pat ir paskutinysis kaizerinės Vokietijos kancleris kunigaikštis Maksas Badenietis pripažįsta, kad ir Vokietija Lietuvos Brastos taikos derybose dariusi nepataisomų klaidų, sukeldama pasaulio viešąją nuomonę prieš save, o taip pat ir Vokietijos gyventojų masių nepasitenkinimą dėl nenuoširdaus nusistatymo tautų apsisprendimo reikalu, nes ji siekė aneksijos, atmesdama laisvus rinkimus okupuotose teritorijose — Lietuvoje, Lenkijoje, Kurše ir kitur.

Vistik Lietuvos Brastos sutartimi Sovietų Rusija atsisakė suvereninių teisių į Lietuvą ir pripažino Lietuvos gyventojams teisę spręsti savo ateities politinį likimą.[30]

NUORODOS

1 W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges,* 1966 m. 13 ir 15 psl.
2 E. Ludendorff, *Kriegsfuehrung und Politik,* 1922 m. 246 psl.
3 *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litovsk bis zum Abschluss des Rapallovertrages,* 1967 m. 126 psl.
4 O. Czernin, *Im Weltkriege,* 1919 m. 304 psl.
5 O. Czernin, *Im Weltkriege,* 1919 m. 309-312 psl.
6 V. Lenin, *Werke,* 1961 m. 26 t. 346 psl. ir toliau.
7 G. Keenan, *Soviet American Relations 1917-1920,* 1956 m. 221 psl.
8 *Ursachen und Folgen,* 1958 m. II t. 127 psl.
9 *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. I. Der Interfraktionelle Ausschuss 1917/18* (red. E. Matthias & R. Morsey), 1959 m. II dalis 9 psl.
10 *Proceedings of the Brest Litovsk Peace Conference* (Government Printing Office), 1918 m. 45 psl.
11 R. von Kuehlmann, *Erinnerungen,* 1948 m. 524 psl.
12 J. Magnes, *Russia and Germany at Brest Litovsk,* 1919 m. 75 psl.
13 B. Meissner, *Das bolschewistische Russland und das Selbstbestimmungsrecht der Voelker* (Festschrift fuer E. Sievers), 1966 m. 77 psl.
14 J. Magnes, *Russia and Germany at Brest Litovsk,* 1919 m. 21 psl.
15 W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges,* 1966 m. 21 psl.
16 J. Pajewski, *Mitteleuropa,* 1959 m. 95 psl.
17 *Sovetsko-germanskije otnošenija 1917-1918* (Sbornik dokumentov), 1968 m. I t. 341 psl.
18 K. Epstein, *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy,* 1959 m. 233 psl.
19 K. Haushofer, *Ostgrenzen eines vom Deutschen Reich am 23 III 1918 annerkanten Koenigreichs Litauen,* 1927 m.
20 *Lietuvos Aidas,* 1918 m. 54 nr. ir *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litovsk bis zum Abschluss des Rapallovertrages,* 1967 m. 420-421 psl.
21 *Lietuvos Aidas,* 1918 m. 82 nr.
22 *LTSR Istorijos šaltiniai,* 1958 m. III t. 35-38 psl.

23 *Sovetsko-germanskije otnošenija 1917-1918* (Sbornik dokumentov), 1968 m. 479-482 psl.
24 J. W. Wheeler-Bennett, *The Forgotten Peace*, 1939 m. 405 psl.
25 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 1967 m. 445 psl. ir G. Feldman, *German Imperialism 1914-1918*, 1972 m. 58 ir 70 psl.
26 *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. I. Der Interfraktionelle Ausschuss 1917/18* (red. E. Matthias & R. Morsey), 1959 m. II dalis 317-321 psl.
27 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*; 1967 m. 446 psl.
28 *Sovetsko-germanskije otnošenija 1917-1918*, 1968 m. 607-608 psl. ir D. Unfug, The Baltic Policy of Prince Max of Baden — *Journal of Central European Affairs*, 1963 m. XXIII t. 2 nr. 155 psl.
29 F. Stepun, *Byvšee i nesbyvšeesia*, 1956 m. II t. 201 psl.
30 J. W. Wheeler-Bennett, *The Forgotten Peace*, 1939 m. 130 psl.

VIII

Lietuvos etnografinės sienos

Kai *Lietuvos Taryba* 1918 m. vasario 16 d. paskelbė Lietuvos Nepriklausomybės aktą, tada iškilo konkretus ir skubus reikalas spręsti klausimą į kokią teritoriją pretenduoja atsikurianti Lietuvos valstybė. Kur lietuvių giminių gyventa dar prieš senosios Lietuvos valstybės susidarymą ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės metu šiame veikale nebus svarstoma, nes tatai labai plati tema ir nebūtina naujųjų laikų Lietuvos istorijos veikalui. Lietuvos etnografinių sienų problemą plačiai nagrinėti reikėtų specialios monografijos. Tačiau ir naujųjų laikų Lietuvos istorijos veikale, norint tiksliau vertinti sienų klausimo svarstymus nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimosi metu (1918-1920 m.), tenka bent glaustai apžvelgti, kaip netolimoje praeityje rusai, vokiečiai bei lenkai nustatinėjo Lietuvos etnografines sienas, ypač po Pirmojo pasaulinio karo ir į kokią teritoriją patys lietuviai pretendavo.

•

1. Lietuvių gyvenamas plotas Kurše

Ligi Pirmojo pasaulinio karo ne tik būsimoji Latvijos sostinė Ryga, bet ir Liepoja bei Jelgava (Mintauja) neturėjo latvių gyventojų daugumos ir ilgus metus Latvijos miestus administravo vietos vokiečių gyventojai. Bet XIX a. latvių tautinis sąjūdis jau susikirto su vokiško nusistatymo protestantų kunigų vadovavimu ir vyravimu.

Kaip lenkai katalikų tikėjimą vadindavo lenkų tikėjimu, taip vokiečiai Latvijoje evangelikų liuteronų tikėjimą taip pat pradėjo vadinti vokišku tikėjimu.[1]

Lietuvių gyventojų Kurše nebuvo daug, bet XIX a. šaltiniai mini lietuvius, gyvenančius Kuršo gub. pakraščiuose. Jau 1860 m. rusų akademikas P. Koeppen, rinkęs kalbinę medžiagą Grobinos ir Alukštos apylinkėse, pažymėjo ten gyvenančių lenkų skaičių 3.828, o lietuvių — 5.023 gyventojus.

Nežiūrint carinės valdžios administracijos draudimo vartoti Lietuvos vardą, rusų geografai, etnologai bei istorikai, savo mokslo veikaluose be Lietuvos vardo minėjimo negalėjo išsiversti. Žymus rusų geografas P. Semenov-Tianšanskij Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijas laikė Lietuvos gubernijomis ir jas aprašinėjo atskirai. Bet jis taip pat tvirtino, kad lietuvių dar gyveno Kuršo gubernijos pasienyje, nes Palangos pajūris kadaise priklausė Lietuvai, bet tik 1819 m. Lietuvos bajorų pageidavimu rusų administracijos buvo priskirtas Kuršui.[2] Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo gubernijas jis laikė gudų gyvenamomis gubernijomis. Taip pat ir lenkų mokslinė literatūra laikė Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijas lietuvių gyvenamu plotu.[3]

Lietuvoje ir Kurše, kur gyveno katalikai, lenkybė buvo suplakama su religija, nes bažnyčiose buvo vartojama lenkų kalba ir per bažnyčias buvo vykdoma polonizacija ir savaime Kurše vyko lietuvių etnografinio ploto siaurėjimas.

Bet 1897 m. Rusijos valdžios statistika Kurše parodo dar esant apie 18.000 lietuvių. Lietuviai ten daugiausia gyveno Kuršo gub. pakraščiuose — Grobinos aps. — 6.118, o Alukštos aps. — 6.986. Alukštos aps. lietuviai sudarė 15,5% visų gyventojų. Tų pat metų rusų statistika Grobinos aps. parodė 5,7% lenkų, o Alukštos aps. — 17,1% lenkų. Visame Kurše, pagal tą pačią statistiką, buvo 19.688 lenkai. Toks didelis lenkų skaičius Kurše negalėjo atsirasti dėl imigracijos, nes čia visai nebuvo pramonės, o lenkų gyvenamas etnografinis plotas visai nesiribojo su Kuršo gub. pakraščiais. Kadangi Alukštos aps. gyveno 54,8% katalikų, todėl šioje teritorijoje toks didelis procentas lenkų galėjo atsirasti tik lietuvių ir latgaliečių dalį sulenkinus arba tendencingos statistikos dėka dalį katalikų lenkais užrašius.[4]

A. Rimka skaičiavo, kad Kurše, arčiau Lietuvos pakraščių, galėjo gyventi apie 90.000 lietuvių, bet ne 17.000 ar 18.000. Rimkos

prileidimu tame plote daug lietuvių katalikų buvo užrašyti lenkais, o lietuviai reformatai buvo palaikyti latviais.[5]

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Latvijos miestuose — Jelgavoje, Liepojoje, Rygoje, Daugpilyje irgi gyveno lietuvių. Ypač gausi lietuvių kolonija — apie 50.000 asmenų — buvo Rygoje, kurioje buvo daug pramonės įmonių. Nuo XIX a. pabaigos lietuviai Rygoje turėjo nemaža savo organizacijų, ten buvo gyva lietuvių kultūrinė veikla, ypatingai pagyvėjusi po 1905 m. revoliucijos, kai lietuvių organizacijos laisviau galėjo veikti ir, lietuviškos spaudos pagalba, jungti lietuvius politinei ir kultūrinei veiklai.

Etnografinė siena su latviais ėjo maždaug Kauno gubernijos siena, padarant tam tikrų korektyvų: Zarasų aps. Aknystos vls. ligi Susėjos upės įeina į latvių etnografinę sritį, nes jis seniau priklausė Kuršo gub. Bet lenkų istorikas J. Ochmański savo veikale *Historia Litwy* 1967 m. pridėtame žemėlapyje, lietuvių gyvenamą plotą pratęsia ir į Latviją — Daugpilio, Gryvos bei Alukštos kryptimi.

Tačiau JAV 1968 m. Lietuvos tyrimo instituto išspausdintame žemėlapyje, pavadintame *Lietuvos Etnografinės Sienos,* kažkuriais sumetimais jo rengėjų buvo pasitenkinta tik 1921 m. Lietuvos Latvijos susitarimu nutiesta šių valstybių siena, visiškai nepažymint lietuvių gyvenamo ploto Kurše etnografine prasme.

2. Etnografinė siena su Lenkija

a. Vilniaus gubernijoje pagal įvairių etnografų duomenis

Lietuvių etnografinių sienų nustatymas su Lenkija buvo sudėtingas ir nelengvas reikalas. Tuometinė rusų valdinė ir bažnyčių statistika, nurodanti gyventojų tautybę, buvo ne tik tendencinga, bet dažnai ir klastota.

Ligi Rusijos 1897 m. įvykdyto pirmojo visuotinio gyventojų surašymo ir paskui oficialiai paskelbtų to surašymo statistinių duomenų, mokslininkams tekdavo vadovautis tik atskirų etnografų jų pačių pasirinktais metodais sudarytomis etnografinėmis žiniomis. Todėl dabar nustatinėjant lietuvių etnografinę sieną Vilniaus gub. mums reikia susipažinti ir su ankstyvesnių etnografų pateiktais duomenimis (žr. Žml. 4).

Sunkiausia buvo kalbininkams ir etnografams nutiesti skiriamąją ribą tarp slavų ir lietuvių Vilniaus gubernijoje. Kai kurie lenkų istorikai, kalbininkai ar etnografai stengdavosi Vilniaus gub. mažinti lietuvių gyventojų skaičių, priskirdami slavų etnografinei teritorijai

tas sritis, kuriose gyventojai jau buvo nustoję lietuviškai kalbėti arba kalbėjo kelių kalbų mišiniu. Todėl Vilniaus gubernijoje tik siaura juosta tebuvo laikoma lietuvių gyvenamu etnografiniu plotu.

Ligi 1843 m. Kauno gub., kaip administracinio vieneto, dar nebuvo. Visa vėlesnės Kauno gub. teritorija priklausė Vilniaus gub. 1843 m. iš Vilniaus gub. buvo išskirtos 7 apskritys ir buvo sudaryta Kauno gub., o Vilniaus gub. buvo priskirtos teritorijos iš Minsko gub. — Dysnos ir Vileikos apskritys, kuriose gyveno daugiausia slavai. Šis naujas administracinis suskirstymas padidino slavų procentą Vilniaus gub.[6]

XIX a. viduryje lietuviškai kalbančių tarpe Vilniaus gub. buvo pastebimas toks reiškinys: senesnieji dar kalbėdavo lietuviškai, vidurinioji karta jau kalbėjo lenkišku lietuvišku mišiniu, o jaunesnioji — daugiau lietuvišku gudišku mišiniu. Lietuvių kalba nyko dėl lenkų kalbos vartojimo bažnyčiose ir dvaruose ir dėl rusų kalbos vartojimo mokyklose, valdžios įstaigose ir kariuomenėje. Kadangi diskriminuojanti panieka lietuvių kalbai vienodai buvo rodoma lenkų ir rusų, kaip pagonybės bei neapsišvietimo liekanai, todėl paprastas žmogus pradėjo drovėtis viešai ją vartoti ir, norėdamas įtikti dvarininkui ar dvasininkui, miestiečiui ar valdininkui, ėmė vartoti skurdų ir negausų žodžiais kalbų mišinį, atsisakydamas savo didžiojo protėvių kalbos turto. Visos tokios priežastys paaiškina, kodėl ten lietuvių kalbos vartojimo plotas siaurėjo.

Apie 1850 m. caro vyriausybė specialiu bendraraščiu pareikalavo, kad visų krikščioniškųjų religijų parapijų kunigai atsiųstų Petrapilio Mokslo Akademijai savo parapijų narių skaičių, sudarydami sąrašus pagal jų tautybes. Pasirėmęs parapijų suteiktais duomenimis apie gyventojų tautybių sudėtį, rusų akademikas P. Koeppen jau 1858 m. mėgino nustatyti lietuvių etnografinę sieną. Lietuvių etnografinę sieną jis tiesė nuo Tverečiaus per Kamojus, Lentupį, Nestoniškes, Kriavą, Alšėnus, Trobas, Subatninkus, Lipniškes, Viją, Žirmūnus, Geranainius, Rodūnią, Vosylyškes, Nočią, Žaludką, Benekainius, Eišiškes, Užubalį, Voveris, Nalibokus ir Derewną. Ir pagal lenkų istoriką F. Papée, visi parapijiečiai, išskyrus bajorus, ten buvę lietuviai. Apie Lebedžius, Maladečiną, Medilą, Salas, Pastovį, pagal dvasininkų suteiktas žinias, parapijiečiai taip pat yra buvę lietuviai, bet jis pastebėjo, kad ten daugumas jau kalba gudų kalba. Tada Koeppen padarė išvadą, kad Vilniaus gub. 3/4 gyventojų yra lietuviai. Po trejų metų M. Lebedkino sudarytoji statistika tą teigimą taip pat patvirtino.[7]

Lenkų istorikas, Vilniaus Batoro universiteto profesorius H. Łowmiański, pasiremdamas, XIII a. archeologiniais, kalbiniais ir kitokiais mokslo duomenimis, lietuvių etnografinę ribą rodo ėjusią per Trobas, Alšėnus. Kriavo ir Svierių apylinkės dar buvusios ištisai lietuvių gyvenamos, o lietuvių giminės kolonijų buvę ir Beržūnos slėnyje (Lazūnų, Bokštų valsčiuose).[8]

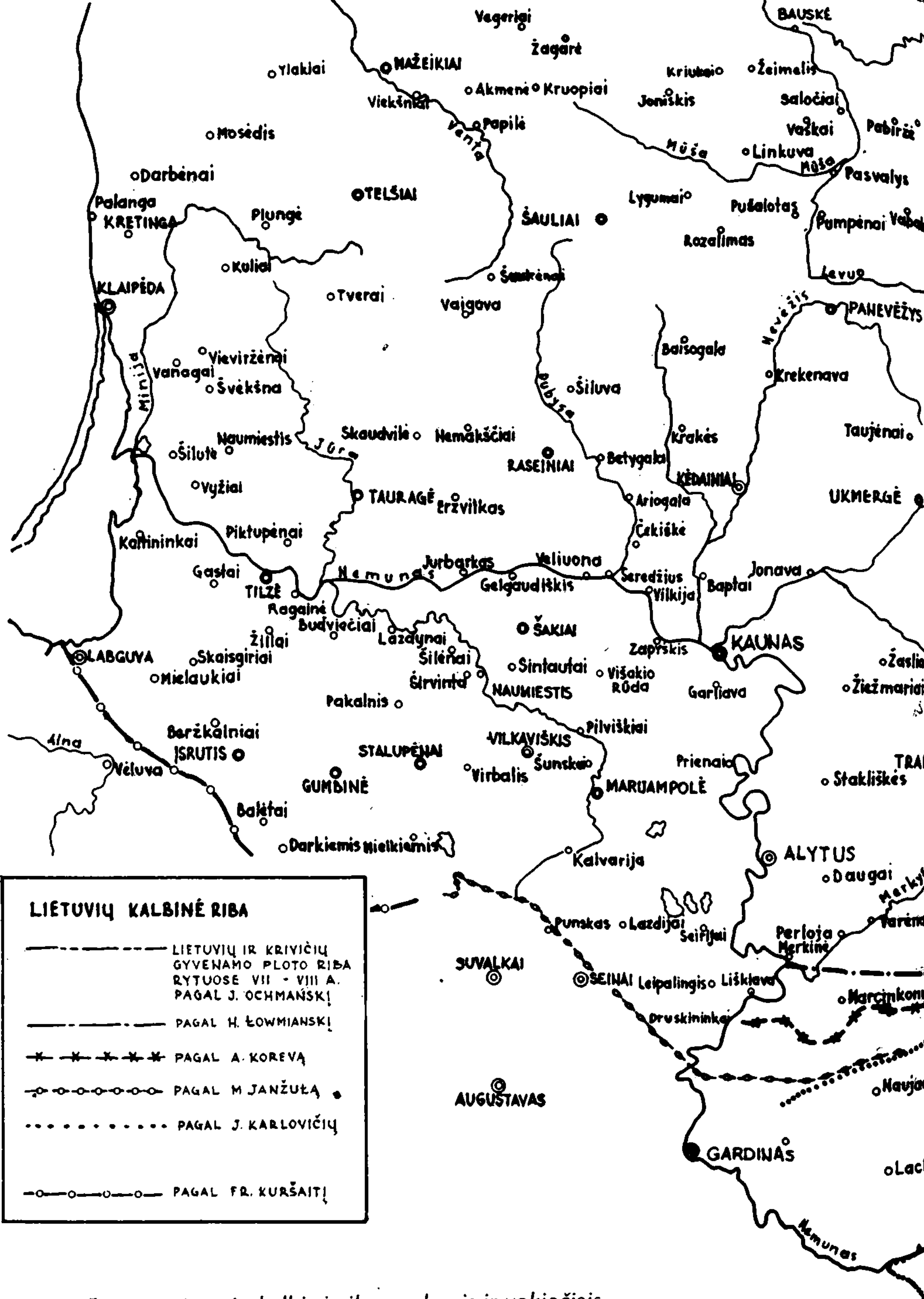
Kitas lenkas istorikas W. Wielhorski rašo, kad lietuvių etnografinė siena Rytuose XV a. ėjusi per Trobas, Svierius, Brėslaują ligi Dauguvos.[9] Tačiau Wielhorskio nurodytose ribose lietuvių kalbinis plotas siaurėjo, užleisdamas vietą gudų kalbai, o vėliau tas plotas lenkėjo ir tuo būdu atsirado vadinamoji Gardino-Daugpilio gudų kalbinė juosta, kur gyveno žmonės katalikų religijos, „vietinės tautos", vadinamieji — „tuteiši".

Lietuvių kalbinio ploto siaurėjimas truko kelis šimtmečius. Kai kuriose vietovėse slavėjimas dar vyko XIX a. pabaigoje ir net XX a. pradžioje. O lenkėjimas apie Daugpilį ir Alukštos aps. vyko net ligi 1905 m.[10] Katalikų gudų gyvenama teritorija (Vilniaus, Gardino gub.) kadaise buvo daugiausia lietuvių gyvenama, ir tatai liudija archeologinės iškasenos, toponimika — upių, ežerų bei vietovių vardai, gyventojų papročiai ir trobesių statyba. Ten yra išlikę kaimų, upių, miestelių vardų, visai nesukeliančių abejojimo dėl jų lietuviškumo.[11] Dar dabar yra Gudijoje gyventojų lietuviškomis pavardėmis arba su nesunkiai atpažįstamais tokių pavardžių suslavinimais.

Todėl mokslininkai — Kirkor, Römeris, Klimas ir kiti, tiesiant etnografinę sieną Rytų Lietuvoje, nustatant gyventojų tautybę, siūlė vartoti ne vien kalbą, bet ir kitus anksčiau paminėtus požymius.[12]

Ligi lietuviams apsikrikštijant, Lietuvoje gyvenusieji slavai buvo pravoslavų tikėjimo ir jiems nebuvo reikalo keisti savo religiją, nes jie buvo pakrikštyti ir tvirtai laikėsi savo „tikrojo" (pravoslaviško) tikėjimo. Tuo metu lenkai dar nebuvo katalikų religijos pavertę „lenkų religija", todėl slavų ir lietuvių gyvenamoji riba nebuvo sunku atskirti. Dėl to, tas vietoves, kuriose nebuvo Bažnytinės unijos (unitų) ir kuriose visą laiką gyveno katalikai, bet kurie dabartiniu metu jau kalba gudiškai, tenka laikyti suslavėjusiomis. Šių vietovių gyventojai gudai katalikai laikytini lietuvių palikuonimis, nes ten lietuviai priėmė katalikų religiją ir todėl jiems nebuvo jokio reikalo jungtis Bažnytinėn unijon ir tapti unitais.

Kirkor, gyvendamas Vilniuje, po daugelio metų stropaus Vilniaus gub. vietovių tyrinėjimo, vadovaudamasis Lietuvos istoriko T. Narbuto patarimais ir nurodymais, buvo sudaręs apytikrę Vilniaus

Žml. 4 Lietuvių kalbinė riba su slavais ir vokiečiais

Nemunėlis
IRŽAI
Panemunėlis
ROKIŠKIS
Alukštao
DAUGPILIS
Dauguva
Drūja
Kupiškis
ZARASAI
Žvirbliai
BRESLAUJA
Svėdasai
Dusetos
Dysna
POLOCK
Anykščiai
UTENA
Žvirbliai
Jodai
Vidžiai
Dysna
Alunta
Palūšė
Kazionys
Malėtai
Labanoras
Melagėnai
Videniškės
ŠVENČIONYS
Aduliškis
PASTOVIS
Joniškis
Strūnaitis
Kamajai
Lietuviai
Širvintos
Kliuščionys
Vilkalotas
Paberžė
Medilas
Kernavė
Dokšica
Maišiogala
Svieriai
Mykoliškės
Varnėnai
Vyšniavas
Lavoriškės
Žodiškės
Beržūna
VILNIUS
Trakai
Smurgonys
Rudininkai
AŠMENA
Kriavas
Lebedžiai
Laskas
Bokštai
Bokštai
Bokštai
Naina
Bokštai
Strimonys
Vyšniavas
Rodoškovičiai
Eišiškės
Trobos
Dekšnėnai
Valažinas
Beržūna
Zirmūnai
Zaslav
LYDA
Vija
Bokštai
MINSKAS
Vaverys
Slabada
Lietuva
Krivičiai
NAUGARDUKAS
Nemunas
Zietela
MASTELIS
15 10 5 0 15 30 45 60 km

gub. etnografinę sieną. Pagal Kirkorą Vilniaus gub. gyvenę dvi tautybės — lietuviai ir slavai, kurie skyrėsi savo kilme, kalba, religija, savo papročiais, paprotine teise bei padavimais. Vilniaus gub. atsiradę slavai, t.y. sugudėję lietuviai, savo išvaizda skyrėsi nuo Rusijos gubernijų slavų.

Iš savo surinktų duomenų Kirkor etnografinę lietuvių sieną (apie XIX a. vidurį) Vilniaus gub. tiesė nuo Ratnyčios žiočių į šiaurės pietus (Trakų aps.), kėlė Ratnyčios upe aukštyn ligi Liūto kaimo, toliau žymėjo tiesia linija į rytus ligi Kermušijos kaimo, paskui Gardino gub. siena ligi Dūbo ežero ir Ramovės (Romanovo) kaimo ir vėl tiesia linija ligi Pelesos upės. Toliau Pelesos upe ligi jai įtekant į to paties vardo ežerą prie Dubičių, ir vėl tolyn Pelesos upe ligi jos ištakos prie Pelesos dvaro, tolyn — Užubalio ir Rodūnios parapijos siena, aukštyn Ditvos upe ligi jai įtekant į Asavos upę, paskui ligi Podvorencevo (netoli Bostūnų), į rytus ligi Dainavos kaimo, kairiajame Žižmos upės krante, ir tada aukštyn kairiuoju Žižmos upės krantu ligi Stakių. Iš Stakių vietovės etnografinę liniją Kirkoras brėžė ligi Ašmenos upės žiočių prie Graužiškių dvaro, tada žemyn šia upe ligi Mikoliškių miestelio, iš čia Svierių ežero šiaurinio kranto kryptimi, paskui į šiaurės rytus iki Strūnos upės ir tiesia linija ligi Pastovio ir Dysnos aps.

Kirkoro nutiestoji etnografinė siena yra vertintina todėl, kad jis būdamas vilnietis, pažinęs Vilniaus gub. tautybių santykius ir pasinaudojęs istoriko Narbuto patarimais, galėjo autoritetingiau Lietuvos etnografinę sieną nutiesti. Jo surinktais duomenimis Vilniaus ir Trakų aps. bei Lydos ir Ašmenos apskričių šiaurinėje dalyje ir šiaurės vakarų Švenčionių aps. taip pat buvo gyvenama lietuvių. Bet Vileikos ir Dysnos aps. bei pietų rytinės Ašmenos aps. dalyje daugiausia gyveno gudai. Pagal Kirkoro skaičiavimą Vilniaus gub. tada gyveno 388.697 lietuviai, 353.290 slavų (lenkų ir gudų) arba 52% lietuvių ir 48% slavų.[13]

1860 m. rusų valdžia lietuvių etninę ribą buvo nubrėžusi vadovaudamosi religiniu principu. Religiniu principu nustačius ribą Vileikos ir Dysnos aps. įėjo į pravoslavų gyvenamą teritoriją ir jos buvo laikomos slavų etnografine teritorija. Katalikų šiose apskrityse gyveno tik atskiromis salomis. Švenčionių aps. pravoslavai gyveno pačiame kampe prie Neries. Ašmenos aps. etnografinė siena religijų pagrindu buvo brėžiama pro Smurgainius, Ašmeną, nepasiekiant Toboriškių ir Turgelių. Šiuo principu tiesiant sieną, katalikams teko teritorija į vakarus nuo Graužiškių, Alšėnų, Trobų ir Lazūnų. Taigi,

katalikai ten gyveno visu Minsko gubernijos pasieniu. Lydos apskrityje taip pat buvo lietuvių ir lenkų katalikų, o pravoslavai buvo įsiterpę tik siauru ruožu pietinėje tos apskrities dalyje.

XIX a. antroje pusėje Vilniaus gub. jau gyveno apie 18.000 rusų sentikių. Jie atsirado Lietuvoje XVII a., daugiausia dėl religinių persekiojimų Rusijoje ir dėl baudžiavos sunkumų. Šiaip gi pravoslavai gyventojai čia minimose vietovėse daugiausia buvo rusų valdininkai, tarnautojai, pravoslavų dvasininkai su šeimomis ir rusų kariuomenė.

Vilniaus aps. gudų pravoslavų ir rusų sentikių drauge buvo tik 7,2%, katalikų — 92,8%. Trakų aps. — pravoslavų ir sentikių — 6%, o katalikų — 94%. Švenčionių aps. rytinėje jos dalyje rusų pravoslavų ir rusų sentikių jau buvo 19,4%, o katalikų — 80,6%.

Atmetus kariuomenę, kolonistus, dvasininkus su šeimomis, valdininkus su šeimomis ir tarnais, tai pravoslavų Vilniaus apskrityje liktų tik 1,8%, Trakų aps. — 0,9%, Švenčionių aps. — 9,2%. Tačiau caro valdžiai atrodė, kad vietos gyventojams rusinti nepakanka rusų valdininkų ir rusų dvarininkų apdovanotų dvarais, todėl rusų elementą pagausinti Lietuvoje valdžia sustiprino rusų kolonizaciją.[14] Pravoslavų gyventojų skaičių Vilniaus gub., pagal oficialią statistiką parodo 2 lentelė.

2 Lentelė

VILNIAUS GUB. PRAVOSLAVŲ PROCENTAS PAGAL OFICIALIĄ RUSŲ STATISTIKĄ

Apskritis	1861 m.	1897 m. Procentas
Vilniaus	4,8	14,7
Trakų	2,7	6,1
Ašmenos	26,4	35,0
Vileikos	48,9	64,9
Dysnos	56,5	63,8
Švenčionių	9,0	15,6
Lydos	25,9	28,7[15]

Tačiau kiti etnografai — A. Kirkor, A. Korevo, M. Lebedkin, R. d'Erkert, vadovaudamiesi ne vien religija, Vilniaus gub. gyventojų sudėtį maždaug tuo pat laikotarpiu kiek skirtingiau pavaizdavo ir nurodė kitokius gyventojų procentus.

Pravoslavų religijos gyventojų skaičiaus augimas nebuvo natūralus, nes vien Vilniaus miestas pravoslavų procentinį skaičių padidino,

kadangi ten buvo sutelkta daug kariuomenės bei valdininkijos ir todėl vien Vilniuje pravoslavai gyventojai, atmetus žydus, sudarė 37%, bet santykyje su visais Vilniaus miesto gyventojais pravoslavų procentas buvo tik 19,4%. Pasiremiant gubernijų leidžiamų metinių kalendorių pateikiama statistika, atmetus rusų valdininkus, kariuomenę, rusų dvarininkus, įvairius tarnautojus su šeimomis, Vilniaus aps. pravoslavų būtų buvę tik 1,8%, Trakų — 0,9%, Švenčionių — 9,2%, Lydos — 23,9%.

Katalikų gyventojų salos buvo ne tik Dysnos ir Vileikos aps., bet ir Minsko bei Mogiliavo gubernijose. Minsko gub. greta 64.149 lietuvių katalikų buvo įrašyta 9.026 pravoslavai lietuviai.

Betgi vilnietis istorikas M. Balinskis, gerai pažinęs Vilniaus guberniją, liudija, kad apie XIX a. vidurį daug gyventojų dar kalbėjo lietuviškai dešiniajame Neries upės krante — apie Kernavę, Musninkus, Nemenčinę, Dubingius, o kairiajame Neries krante — lietuviškai kalbėjo ligi Varnionių. Lietuvių kalbą vartoję Nemežės, Rudaminos, Šalčininkų, Medininkų, Kumelionių apylinkėse, o taip pat Salose, Graužiškėse, Velbūtave, Klewicoje, Narviliškėse, Dieveniškėse, Surviliškėse, Geranainiuose, Trobose, Lipniškėse, Vijoje ir Lazūnuose. Lydos apskrityje žmonės dar šnekėjo lietuviškai Benekainių, Eišiškės, Žirmūnų apylinkėse, Žirmūnuose ir Ditvos upės srityje, o taip pat už Lydos Slanymo link.[16] O Trakų aps. visi žmonės kalbėję vien tik lietuviškai, išskyrus Trakų miestą, kuriame gyveno įvairių tautybių žmonių.

Taip pat ir grafas K. Tiškevičius 1858 m., jo suruoštoje archeologinėje — etnografinėje ekspedicijoje, tyrinėjęs Neries krantus, piliakalnius ir gyventojus, patvirtina, kad Ašmenos upė skyrusi lietuvius nuo slavų: į vakarus buvusi lietuvių gyvenama teritorija, o į rytus — slavų.

Kai pagal 1850 m. rusų valdžios bendraraštį dvasininkai tuo metu surašinėjo savo parapijiečius, tautinis klausimas tarp lietuvių ir lenkų tada dar nebuvo labai aštrus, nes lietuviai dar neskelbė separatizmo ir noro išsiveržti iš lenkų globos. Todėl šios statistinės žinios, paremtos tų surašinėjimų duomenimis, daugiau ar mažiau yra laikytinos objektyvesnėmis.[17] Rusų mokslininkai vėliau, sudarinėdami etnografinius žemėlapius, jau naudojosi Petrapilio Mokslo Akademijos iš parapijų surinktomis žiniomis.

Remiantis 1850 m. minėtuoju parapijų atliktu surašymu, pirmąją monografiją apie tautinę gyventojų sudėtį parašė ir išspausdino M.

Lebedkin. Jis be jokių aiškinimų Vilniaus gubernijoje pateikia tokią gyventojų sudėtį (žr. 3 lentelę).

3 Lentelė

VILNIAUS GUB. GYVENTOJAI 1862 m.

Tautybė	Skaičius	Procentas
lietuvių	418.880	49,98
lenkų	154.368	18,42
gudų	146.041	17,42
žydų	76.802	9,16
rusų	14.930	1,79
totorių	2.416	0,29
krivičių	23.016	2,75
vokiečių	902	0,11
ukrainiečių	701	0,08
Iš viso	838.056	100,00[18]

Vilniaus gubernijos visus apskritis Lebedkin paskirsto dar ir tautybėmis ir taip pat nurodo tautybių procentus, kas pavaizduota 4 lentelėje.

4 Lentelė

GYVENTOJŲ PASISKIRSTYMAS TAUTYBĖMIS
VILNIAUS GUB. APSKRITYSE 1862 m.

Apskritis	Procentas			
	Lietuvių	Lenkų	Gudų	Iš viso
Ašmenos	57,5	18,3	24,2	100
Dysnos	2,1*	43,4	54,5	100
Lydos	63,2	7,2	22,5	92,9***
Švenčionių	86,9	5,8	6,9	99,6
Trakų	93,4	4,3	1,3	99,0
Vileikos	28,3	22,1	44,8	95,2
Vilniaus	60,7**	34,5	3,5	98,7[18]

* visi lietuviai pravoslavų tikėjimo

** lietuviai katalikai ir pravoslavai nurodyti drauge

*** Lydos, Švenčionių, Trakų, Vileikos ir Vilniaus aps., matyti, buvo keletas procentų ir kitų tautybių gyventojų

Iš Lebedkino duomenų sudarytos 4-tos lentelės aiškėja, kad tuo metu dvasininkai, siųsdami Petrapilio Mokslo Akademijai žinias apie

savo parapijiečių tautybę, tautybės ir religijos nepainiojo, nes yra nurodyta ir pravoslavų religijos lietuvių. Gi Vileikos aps., kurios patys lietuviai nelaiko lietuvių etnografine teritorija, Lebedkin savo paskelbtoje statistikoje vis dėlto nurodo 28,3% lietuvių, kurių skaičius yra net didesnis, kaip lenkų, tačiau gerokai mažesnis, kaip gudų. Iš šių palyginimų galima padaryti išvadą, kad XIX a. viduryje ir Vileikos aps. gyventojų sąmonėje dar buvo išlikusi buvusios Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės valstybingumo sąvoka.

XIX a. Vilniaus gub. teritorija, ligi gudų gyvenamos ribos — Trakų, Vilniaus ir su maža išimtimi Švenčionių aps., Ašmenos apskrities vakarinis kraštas ligi Beržūnos ir šiaurinė Lydos apskrities dalis, buvo lietuviškos ne tik savo istorine praeitimi, geografiniais vardais, gyventojų kilme, bet ir dar vartojama lietuvių kalba. Jeigu ten ir buvo tarp lietuvių įsiterpusių slavų, tai greičiau ne dėl naujų kolonistų atsiradimo, bet dėl vietos gyentojų gudėjimo ar lenkėjimo.[19]

Daug lenkų istorikų ir politikų (W. Kamieniecki, W. Wielhorski, J. Giertych ir kt.) nuolat tvirtina, kad lenkai nevartoję prievartos lietuvius lenkinti. Bet tik objektyvių lenkų kalbininkų ir istorikų J. Rozwadowskio, M. Römerio, P. Łossowskio ir kt. paskelbtoji gausi medžiaga laikytina patikima, kad lietuvius lenkino dvarų savininkai, dvarų administracija, Katalikų Bažnyčios hierarchija ir kurį laiką mokyklos bei kunigų seminarijos. Ir be prievartos yra labai daug įvairiausių ekonominių bei psichologinių priežasčių, veikiančių žmonių kalbinį ir tautinį apsisprendimą.

Vėlesni rusų etnografiniai veikalai, parašyti pasiremiant 1850 m. Lietuvos krikščioniškų parapijų suteiktomis žiniomis Petrapilio Mokslo Akademijai, lietuviams yra labai svarbūs: prieš 1863 m. sukilimą nei rusai, nei lenkai neturėjo tokio didelio reikalo klastoti žinias apie lietuvių skaičių, nes tada ir lenkai ir rusai laukė lietuvių tautos „natūralios" mirties. O rusų mokslininkams tuomet buvo svarbu parodyti pasaulio opinijai, kad rusų užgrobtose vadinamose „lenkų žemėse". gyvena ne lenkai, bet lietuviai ir gudai bei ukrainiečiai. Todėl rusai nevengdavo lietuvių skaičių minėti.

Be Lebedkino veikalo, antras svarbus veikalas yra R. d'Erkerto sudarytas buvusios Lenkijos valstybės atlasas, išspausdintas 1863 m. su prancūziškais paaiškinimais, pavadintas *Atlas Etnographique de provinces habitées en totalité ou en partie par des polonais.*

Kaip ir Lebedkin, taip ir d'Erkert naudojosi Petrapilio Mokslo Akademijos iš parapijų surinktomis žiniomis ir dar Rusijos gubernijų

statistikos komitetų surinkta medžiaga. Jis lietuvius suplaka su latviais ir iš viso parodo 2.100.000 latvių ir lietuvių. Bet iš šio skaičiaus tenka atimti Kuršo ir Vitebsko gub. gyvenusius 590.000 latvių, tad lietuvių skaičius pagal jį palieka tik 1.510.000. Vaizduodamas Vilniaus guberniją, jis neišskirstė duomenų apskritimis.

1861 m. pagal d'Erkerto duomenis Vilniaus gub. gyventojų iš viso buvo 856.700. Jų tarpe lietuvių ir latvių — 386.000 arba 45%, žydų — 77.000 — 9%, lenkų — 212.000 — 25%, rusų — 178.000 — 20%, vokiečių — 900, kitų — 2.800. D'Erkert gudų savo duomenyse iš viso neišskyrė. Matyt, gudų katalikų daugumą jis priskyrė lenkams, o gudus pravoslavus — rusams. Todėl pagal jo duomenis Vilniaus gub. rusų procentas yra dirbtinai padidintas. Kadangi latvių šioje gubernijoje buvo labai mažai, tai jo parodytą lietuvių latvių bendrą skaičių galima laikyti lietuvių gyventojų skaičiumi ir procentu.[20] Be to, rusų generalinis štabas, matyt, savo reikalams, taip pat rinko žinias apie gyventojų skaičių gubernijose, tad verta suminėti ir jo pateikiamas žinias apie lietuviškųjų gubernijų gyventojų skaičių.

A. Korevo, to štabo kapitonas (vėliau generolas), sudarė Vilniaus gub. atlasą, pasiremdamas Rusijos generalinio štabo surinktąja geografijos ir statistikos medžiaga. Jis, nors ir remdamasis istoriko Narbuto patarimais, sudarydamas savo atlasą veikale *Vilenskaja gubernija 1861* iš Vilniaus gub. išskyrė Ašmenos apskritį. Jo atlasas taip pat remiasi krikščioniškųjų parapijų Petrapilio Mokslo Akademijai siųstomis žiniomis, kuriomis naudojosi ir d'Erkert, bet jis Vilniaus gub. gyventojų pasiskirstymą žymi tik tautybių procentais nurodydamas tik bendrą gyventojų skaičių. Tas pavaizduota 5 lentelėje.

5 Lentelė

VILNIAUS GUB. GYVENTOJŲ PASISKIRSTYMAS TAUTYBĖMIS 1861 m.

Tautybė	Procentas	Tautybė	Procentas
rusų	2,3	lietuvių	46,0
lenkų	12,3	totorių	0,2
gudų	29,4	žydų	8,0
		kitų	1,8
Iš viso slavų	44,0	Iš viso kitų	56,0[22]

Korevo nurodo 44% slavų ir 54,26% lietuvių, totorių, žydų, karaimų, o likutį — 1,74% sudaro kitos nesužymėtos tautybės. Iš viso

Vilniaus gub. nurodyta 841.000 gyventojų, tad pagal procentinį skaičių lietuvių išeina 386.860 gyventojų.

Abu, d'Erkert ir Korevo tuometinį lietuvių skaičių Vilniaus gub. parodo beveik tą patį — apie 386.000. Tačiau Korevos studija tuo vertinga, kad joje jis skiria gudus katalikus nuo lenkų ir gudus pravoslavus nuo rusų. Dėl to rusų ir lenkų jis nurodo mažesnį skaičių, ypač rusų, nes gudai pravoslavai d'Erkerto buvo laikomi rusais.

Be to, Korevo padarė lietuviams vertingą pastabą, kad jis neabejoja, jog tarp Vilniaus ir Trakų gyvenę lietuviai, bet jo metu jie iš dalies jau gudiškai kalbėję, tačiau savo būdu, papročiais, net prietarais buvę visai panašūs į lietuvius. Tam paremti jis nurodė, kad Vilniaus gub. (Dysnos, Vileikos aps.) daugumas gudų ir rusų yra pravoslavai, bet Vilniaus ir Trakų aps. gyventojai, nors ir kalba gudų kalba, visi yra katalikai.[21]

D'Erkerto ir Korevos atlasų duomenimis pasinaudodamas ir A. Smetona nustatinėjo Vilniaus gubernijos lietuvių gyventojų procentą.[22]

Po 1863 m. sukilimo rusų politikams buvo pravartu parodyti Vakarų Europos visuomenei, kad vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte gyvena ne lenkai, bet rusai. Todėl Rusijos archeologijos komisija pavedė Kijevo universiteto prof. M. Janžului parengti knygą rusų ir prancūzų kalba su trimis žemėlapiais, kurių vieną — etnografinį — sudarė pati Rusijos archeologinė komisija.[23]

Bet pats Janžul tautybių lentelėje yra atskyręs gudus, ukrainiečius ir rusus. Rusų šiose trijose gubernijose jis tesurado tik 55.939.

Pagal Lebedkiną Vilniaus gub. 1861 m. statistikoje buvo žymima 418.880 lietuvių, pagal Korevą ir d'Erkertą 386.000, bet M. Janžul nurodo tik 210.273 lietuvius. Korevos ir d'Erkerto statistiniai duomens paimti iš parapijų žinių apie gyventojų tautybes, o Janžul savo žinių šaltinio nenurodo. Janžulo etnografinis žemėlapis lietuviams buvo nepalankus, nes jame Janžul labai susiaurino lietuvių gyvenamą plotą, žymėdamas gudiškomis kai kurias Švenčionių aps. vietoves, pvz., Adutiškį, Tverečių, Ceikinius, Mielagėnus ir kt. ir taip pat lietuvių gyventojų skaičių sumažino bent trečdaliu.

Dar vienas ano meto rusų generolas ir kartografas A. Rittich domėjęsis Pabaltijo kraštais ir parašęs keletą veikalų apie Pabaltijį, taip pat sudarė geografinį Vakarų Rusijos krašto atlasą, pavadintą *Atlas narodoselenija Zapadno-russkago kraja po ispovedovanijam.*[24]

Rittich šiame atlase Vilniaus gub. nurodo tą patį tendencingą

lietuvių skaičių, kaip ir Janžul. Bet žydų ir lenkų skaičiai tame atlase jau nurodyti kaip ir pas Lebedkiną, tačiau jo atlase rusų gyventojų skaičius nurodomas labai padaugėjęs lietuvių ir kitų gyventojų prieauglio sąskaiton. Tatai suprantama, nes jis turėjo uždavinį įrodyti, kad vadinamasis Šiaurės Vakarų kraštas yra rusų gyvenamas. Kadangi savo atlase jis daug gudų katalikų įtraukė į rusų skiltį, tai kitame savo veikale jis jau siūlė katalikų pamaldas laikyti rusų kalba ir šiame krašte įsteigti „Rusų-katalikų" Bažnyčią.[25]

Rittich brėžia slavų lietuvių etnografinę sieną per Vidžius, Ašmeną, Smurgainius, Kriavą, Alšėnus ir Pariečę, kuri toliau eina per Svierių ežerą, Lydą, Lebedžius, Vosyliškes, Astryną, Seinus ir Suvalkus.[26]

Reikia pastebėti, kad nuo 1861 m. ligi oficialaus ir visuotinio Rusijos imperijos gyventojų surašymo 1897 m., visose oficialiose žiniose lietuvių skaičius kaskart buvo mažinamas, o gudų didinamas, nes gudus caro vyriausybė laikė rusais. Gi to meto uolesni rusifikatoriai rūpinosi net įsteigti katalikams kunigams rengti seminariją Lietuvoje rusų dėstomąja kalba.

To meto Vilniaus bajorija, nepatenkinta Lebedkino paskelbtąja Vilniaus gub. statistika, dėl joje nurodyto, jų manymu, per mažo lenkų gyventojų skaičiaus, panoro pati surinkti statistinių duomenų apie Vilniaus gyventojų tautinę sudėtį. Tada Vilniaus bajorų maršalka grafas A. Plateris per valsčių viršaičius ir seniūnus įvykdė gyventojų surašymą tautybėmis, o miestuose jam reikalingus duomenis surinko policija.

Platerio 1890 m. surinktomis žiniomis, Vilniaus gub. lietuvių skaičius rodomas 233.515 arba 23,17% visų šios gubernijos gyventojų.

Pasinaudodamas Platerio surinktais duomenimis, „Anonimas" (lenkų kalbininkas — J. Rozwadowski) parašė straipsnį apie lietuvių kalbos išplitimą Vilniaus gub.[27]

Tame straipsnyje Rozwadowski Vilniaus gub. maksimalinį lietuvių skaičių nurodė 309.515. Jis savo straipsnyje pažymėjo, jog neabejotina tautybė esanti žydų, totorių ir rusų. Toliau jis Vilniaus gub. ne tik apskritis, bet ir valsčius skirsto į lietuviškuosius ir slaviškuosius. Pagal Rozwadowskį iš 18 valsčių Vilniaus aps. 11 valsčių yra lietuviški. Kitus valsčius, nors ir lietuviškais pavadinimais, jis jau priskyrė slavams. Trakų aps. iš 16 valsčių, 15 valsčių yra lietuviški, ir tik pats Trakų valsčius yra slaviškas. Švenčionių aps. iš 22 valsčių jis rado, kad 10 valsčių yra lietuviški. Pvz. Strūnaičio valsčiuje tuo metu buvo 6.021 gyventojas, kurių 4.400 kalbėję lietuviškai, 68 — lenkiškai, 1.267 —

gudiškai, 233 — rusiškai, 43 — žydiškai ir 10 — vokiškai. Pačiame Zulavų dvare lietuviškai kalbėję 17, lenkiškai — 10, žydiškai — 11.[28]

Turint galvoje, kad rytuose lietuvių kaimynai buvo gudai, tai bendraudami su jais lietuviai išmokdavo ir gudų kalbos žargono. Be to, tokio žargono mokytis savotiškai skatino ir Katalikų Bažnyčia, nes pamokslai buvo sakomi ne gudų ir ne lietuvių kalba, bet lenkų. Žmogus, mokėdamas, kad ir nedaugelį kelių kalbų žodžių, galėjo šiaip taip susikalbėti ir su kunigu ir su dvarininku. O asmens, lankę rusų mokyklas ar tarnavę kariuomenėje, dar pramokdavo rusų kalbos ir tada jie nesunkiai galėjo susikalbėti vietine, vadinama prastuomenės kalba ir tokiu būdu statistiką sudarant, jau galėjo būti įrašyti rusais ar lenkais.

Į Vilniaus gub. teritoriją pretenzijų reiškė ne tik lietuviai, bet lenkai, o iš dalies ir gudai. 1897 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenimis lietuvių skaičius ne tik nepadidėjo, bet dargi sumažėjo. Vienok dėl natūralaus gyventojų prieauglio ir lietuvių skaičius turėjo padidėti. Betgi statistiniai duomenys rodė lietuvių skaičiaus mažėjimą. Remiantis ankstyvesne Lebedkino sudaryta statistika Vilniaus gub. lietuvių buvo 418.000, pagal Korevą — 386.000, o pagal 1897 m. surašymą lietuvių gyventojų skaičius Vilniaus gub. jau buvo sumažėjęs ligi 276.226.

1903 m. Rusijos Geografijos draugija komandiravo prof. E. Karskį nustatyti gudų etnografinę ribą vakaruose. Jis 1904 m. išspausdino knygą *Belorussy*. Karskio skaičiavimu tada Vilniaus gub. gudų gyveno 56%, lietuvių — 17,6%, žydų — 12,7%, lenkų — 8,2%, rusų — 4,4%, o karaimų apie 3.000 asmenų. Iš viso Vilniaus gub. gyventojų jis nurodė 1.751.565.

Karskij lietuvių gudų etnografinę ribą tiesė nuo Daugpilio per Turmantą, Vidžius, pro Adutiškį, Švenčionius, Lentupį, Paberžę, Maišiagalą ir Vievį (pagal Karskį, paskutinės trys vietovės buvo gudų),. toliau pro Rūdiškes, Benekainius, Trobas, Varanavą, Bostūnus, Rodūnią, Eišiškes, Druskininkus iki Augustavo. Karskij Vilniaus ir Trakų miestus paliko gudų gyvenamoje riboje. Betgi lietuviams jis skyrė beveik visą Trakų aps., pusę Vilniaus aps., po trečdalį Švenčionių ir Lydos apskričių ir dar rado Ašmenos aps. 15.000 lietuvių.[29] Vilniaus gub. Karskij skyrė lietuviams tik 13.300 km^2 ploto. Bet Klimas pastebi, kad Karskij į gudus įskaitė ir visus tuos lietuvius, kurie bent šiek tiek kalbėjo gudiškai. Tad vargu galima Karskio žemėlapį laikyti etnografiniu žemėlapiu, bet daugiau gudų kalbos išplitimo žemėlapiu.[30]

Kalbėjimas kelių kalbų mišraine dar neįgalina tokių asmenų laikyti gudais, kaip tatai daro Karskij. Taip pat negalima būtų tvirtinti, kad tuo metu gudų kultūrinė įtaka buvo įsigalėjusi lietuvių tarpe, nes gudai nebuvo aukštesnio kultūrinio lygio, kaip lietuviai. Trakų aps., kur daugumas gyventojų buvo lietuviai, raštingųjų buvo 23,4%, Vileikos aps. kur gyventojų daugumą sudarė gudai, raštingų tebuvo tik 18,6%, o Dysnos aps. — gudų raštingų tesiekė tik 17,7%. Tačiau iš viso Vilniaus gub. gyventojai yra buvę raštingesni negu pvz., Minsko gub.[31]

1897 m., vykdant visuotinį gyventojų surašymą Rusijoje, instrukcijoje surašinėtojams buvo nurodyta, kad jie apie gyventojų tautybę spręstų iš gimtosios kalbos. Tačiau statistiką sudarinėjo rusų valdininkai, rusų atsargos karininkai bei pravoslavų dvasininkai ir rusai mokytojai, kurie iš tikrųjų visi troško įrodyti, jog Vilniaus gubernija yra gyvenama rusų. Todėl jie visi nepagailėjo gudų ir rusų skaičių dauginti — ir vien tik mokančius pasakyti kelis sakinius žargonu — „po prostu" jau įrašydavo į gudų ar rusų skiltį.

1897 m. oficialioji Rusijos valdžios statistika Vilniaus gub. rodė lietuvių 17,59%. Bet jau po dvylikos metų (1909) Vilniaus gub. lietuvių skaičius sumažėjo ligi 12,9%, o slavų gyventojų skaičius ten pašoko net ligi 72,5%. Čia ir kyla klausimas — iš kur per trumpą laiką į Vilniaus guberniją prigužėjo tiek slavų?[32]

Po 1897 m. oficialaus Rusijos gyventojų surašymo, Rusijos ministro pirmininko P. Stolypino įsakymu 1909 m. rusų administracijos pareigūnai surinko žinias apie tautybių skaičių Šiaurės Vakarų gubernijose. Šios žinios buvo reikalingos Stolypinui tame krašte projektuojamoms žemietijoms (savivaľdybėms) įvesti. Vilniaus aps. lietuvių tada buvo surašyta tik 18.000, nors 1897 m. per visuotinį surašymą dar buvo surašyta 75.000 lietuvių.

Pagal Stolypino įsakymą įvykdyto Vilniaus gub. gyventojų surašymo duomenis, matyti, kad Vilniaus aps. lietuvių skaičius nuo 1897 m. sumažėjo, bet gudų paaugo. Toji statistika rodo, kad 1909 m. gudų jau buvo 55%, lietuvių 15%, o lenkų — 8,2%. Žinoma, nei lietuviai, nei lenkai nelaikė šios statistikos patikima ir teisinga. Ši Stolypino įsakymu sudaryta statistika tautybių reikalu buvo įvykdyta vien rusų administracijos pareigūnų bei policijos. Į jos sudarymą didelės įtakos turėjo ne tik valsčių viršaičiai, bet ir dvarininkai bei dvasininkai. Dvarininkai pvz., ne tik savo tarnus, bet ir dvaro kumečius žymėjo tokios tautybės, kokios jie norėjo.

Gyventojų procento staigus kitėjimas slavų naudai aiškėja

atsižvelgus į rusų pastangas Šiaurės Vakarų kraštą laikyti grynai rusišku kraštu, o ir į lenkų norus įrodyti, kad Vilniaus gub. yra lenkų gyvenama teritorija su labai nežymia lietuvių mažuma.

Staigus gyventojų tautinis pasikeitimas Vilniaus gub. savaime negalėjo įvykti, nes ten nesiautėjo jokia epidemija, po kurios teritorija būtų buvusi kolonizuota kitos tautybės žmonėmis. Net ir 1831 m. choleros epidemija Lietuvos teritoriją mažiau palietė, kaip gudų gyvenamas žemes ir dėl to slavams nereikėjo naujų teritorijų kolonizacijai. Taigi reikia daryti išvadą, kad Vilniaus gub. buvo ne tiek kolonizuojama, kiek nutautinama.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vilniaus gub. gyventojų etnografinę sudėtį yra tyrinėjęs ir prof. E. Volteris. Jis, remdamasis savo tyrimų rezultatais, 1911 m. Vilniaus gub. nurodo 279.694 lietuvius. Volteris dar surašė Tverečiaus valsčiaus rusų administracijos iškraipytus vietovardžius, juos pataisydamas ir nurodydamas kiekvienos valsčiaus gyvenvietės gyventojų skaičių pagal tautybę. Tverečiaus valsčiuje jis dar rado 2.022 lietuvius.[33]

Čia dar galima pažymėti, kad ir po Pirmojo pasaulinio karo 1927 m. Lenkijoje anglų ir prancūzų kalba leidžiamame žurnale *Natio* išspausdintame vilniečio dr. D. Alseikos (Olseyko) straipsnyje irgi buvo nurodyta, kad 1914 m. Vilniaus gub. buvo 300.000 lietuvių.[34]

Lietuvių tautinio sąjūdžio pionieriai ne tik stengėsi sulaikyti nutautėjimo procesą Vilniuje, bet stengėsi ir nutautėjusius lietuvius grąžinti tautos kamienui. Jau XIX a. antroje pusėje sąmoningas lietuvių tautinis judėjimas pradėjo skiepyti tautinį atsparumą etnografiniuose pakraščiuose. Nuo tada prasidėjo aštri lietuvių ir lenkų tautinė kova ne tik Vilniuje, bet ir Vilniaus krašte. Lenkų nacionalistai lietuvišką sąjūdį sutiko labai nepalankiai, nes jis užkirto kelią tolimesnei lenkų tautinei imperialistinei politikai.[35]

Lietuvių tautiniam atgimimui plintant, lietuvių inteligentijai skersai kelio stojo, su maža išimtimi, lenkai su savo kultūrine įsrova bei jų aukštuomenės privilegijuota padėtimi, ir carinė administracija, persekiodama lietuvius. Todėl santykiai su lenkais įgavo negeistiną pobūdį, ypač dėl bažnytinių reikalų, kaip pvz., dėl pridedamųjų lietuviškų pamaldų bažnyčiose, nes tokioms pamaldoms neatlaidžiai priešinosi sulenkėjusi Bažnyčios hierarchija.[36]

Lietuvių antagonizmas prieš lenkiškumą, anot M. Römerio, nesanti priežastis, bet padarinys lenkų priešiško nusistatymo prieš lietuvių tautinį atgimimą. Tuometinis lietuvių noras buvo atgauti

lietuvių tautai teises laisvai plėtoti savo tautinę kultūrą ir vesti griežtą kovą su tais, kurie tas teises neigė lietuvių tautai.[37]

Nežiūrint lenkų propagandos, visgi Vilniaus gub. buvo daugiau gudiška ir lietuviška, negu lenkiška. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą daugumas Vilniaus gub. gyventojų dar nebuvo apsisprendę dėl savo tautybės ir iš tų gyventojų, panaudojus atitinkamas priemones, buvo galima formuoti ir lietuvius ir gudus ar lenkus. Tuo metu Vilnijoje vienos ar kitos kalbos vartojimas dar neapsprendė žmogaus tautybės.[38] Bet reikia pripažinti, kad Vilnijoje lenkų elementas buvo ekonomiškai stipresnis, nes jis buvo palaikomas dvarų, Bažnyčios ir gausesnės lenkų inteligentijos, todėl lengviau patraukiąs nesąmoningus valstiečius į lenkų pusę.

b. Etnografinių sienų klausimas Vilniaus gub. karo metu

Petrapilyje veikusios Slavų kultūros draugijos 1914 m. spalio 26 d. susirinkime buvo svarstomas būsimos Lenkijos klausimas. Pradžioje Lenkijos etnografinių sienų klausimu pranešinėjo lenkų veikėjas T. Kurnatowski. Nusakydamas būsimosios Lenkijos sienas jis argumentu pavartojo tariamai etnografinį principą, siūlydamas net Karaliaučiaus sritį priskirti Lenkijai. Tame pranešime Kurnatowski Vilniaus gub. lenkų procentą pakėlė ligi 60% ir dar pakaltino lietuvius kunigus, kad jie esą primeta lietuvių kalbą gudams ir lenkams. Bet ten pat kadetų partijos lyderis prof. P. Miliukov, kalbėjęs po Kurnatowskio, pasibiaurėjo lenkų reiškiamomis pretenzijomis į svetimas teritorijas ir noru sulenkinti kitas tautas.[39] Taip pat lietuvių poetas J. Baltrušaitis, lietuvių būrelio vardu, protestavo dėl Kurnatowskio tvirtinimų, jog lietuviai lenkus ir gudus prievarta lietuvina. Jis prašė įrodymų tokiam tvirtinimui ir savo ruožtu paaiškino, kad lietuviai tik 1904 m. atgavo spaudą lotynų raidėmis, ir lietuviškasis sąjūdis esąs dar per silpnas, kad pajėgtų kitas tautas nutautinti. Baltrušaičio protestas buvo paskelbtas ne tik lietuvių spaudoje, bet ir daugelyje rusų laikraščių.[40]

Ir Lietuva ir Lenkija po Pirmojo pasaulinio karo dėl Vilniaus gub. gyventojų nepakankamo tautinio susipratimo, nenorėjo teritorinį ginčą spręsti plebiscito būdu. Tautų Sąjungos kontrolės komisija taip pat patvirtino, kad ten gyventojų tautinis susipratimas yra dar neišryškėjęs.

Lenkų geografas St. Wołłosowicz, kalbėdamas apie 1909 m. Stolypino įsakymu sudarytą Vilniaus gub. statistiką, vokiečių 1916

metų statistiką bei vėlesnę lenkų statistiką pasakė, kad jos visos labai skirtingos, nes daugelis Vilnijos gyventojų ligi dabar dar neapsisprendė dėl savo tautybės.[41] O lenkų publicistas E. Maliszewski patvirtina, kad dėl statistikos tendencingumo, dėl nepakankamo tautinio susipratimo bei dėl nesusikristalizavusio tautinio veido Vilniaus gub. tikrąjį lenkų skaičių esą sunku nustatyti.

Taip pat provokiško nusistatymo lenkų politikas ir istorikas W. Feldmann prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vilniaus gub. lietuvių procentą jau rodė tik 12,7%, o lenkų — 43%.[42] Pirmojo pasaulinio karo pabaigon lenkų politikai Vilniaus gub. lenkų gyventojų skaičių staiga pakėlė ligi 50-55%. Todėl ir pačių lenkų sudaryta statistika yra mažai vertinga, nes daugeliu atvejų surašinėtojai, aiškindami gyventojams jų tautybę, suplakdavo „kataliko" ir „lenko" sąvoką į vieną. O neraštingi gyventojai nepajėgė suprasti surašinėjimo prasmės, todėl dideli skaičiai lietuvių ir gudų pateko į lenkų skiltį.[43] Dar ir 1910 m. lenkų publicistas E. Maliszewski ir istorikas J. Grabiec patys Vilniaus gub. lenkų gyventojų procentą rodė tarp 24-26%. Taip pat ir žymus lenkų endekų politikas R. Dmowski Vilniaus gub. nurodė tik 25% lenkų.[44]

Pačioje Pirmojo pasaulinio karo pradžioje, kol Lenkijai didelių perspektyvų gauti nepriklausomybę nebuvo, lenkai Lietuvos teritorijos įjungimo klausimą į Lenkiją visai nesvarstė. Jau buvo minėta, kad 1914 m. Maliszewski rašė, jog Lietuvoje t.y. Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės teritorijoje gyvena trys pagrindinės tautos — lenkai, gudai ir lietuviai. Jis teigė, kad lenkai esą negalvoja Lietuvą valdyti, bet nori drauge su kitais turėti teisę gyventi.[45]

Bet jau 1916 m. Maliszewski, nors ir siūlė lietuvius traktuoti kaip tautą, bet drauge aiškino, kad lietuviams būsianti geriausia išeitis savo likimą susieti su Lenkijos valstybe, kur lietuviai turėtų laisvę savo tautiniam ir kultūriniam gyvenimui plėtoti.[46] Nors Maliszewski laikė rusų oficialią valdinę statistiką ne tik tendencinga, bet ir melaginga, ypač 1909 m. rusų anketinį surašymą, bet jis su pasitenkinimu pažymėjo kaip natūralų, bet ne melagingą faktą, kad Vilniaus aps. nuo 1897 m. ligi 1909 m. lenkų skaičius nuo 12,6% pašoko ligi 47%, t.y. per dvylika metų lenkų gyventojų skaičius ten beveik ketveriopai padaugėjo. Jis taip pat nekritiškai priima, kad 1897 m. Trakų aps. lenkų buvo tik 11,2%, o jau 1909 m. jų skaičius pašoko ligi 21,7%.[47]

Po Pirmojo pasaulinio karo, lenkams valdant Vilnių, lenkų istorikas W. Wielhorski nelaikė Vilniaus vaivadijos ištisiniu lenkų

teritoriniu vienetu ar vienalyte lenkų tautinės bendruomenės gyvenama teritorija. Jis pripažino, kad ir lietuviškas elementas ten buvo vienas iš sudėtinių dalių.[48]

Sumuojant Vilniaus gub. etnografinės sienos klausimo sprendimą, galima priminti, kad ir lenkų kalbininkas J. Rozwadowski taip pat rašė, kad lietuvių etnografinę sieną rytuose ir be blogos valios neįmanoma teisingai nustatyti, nes valdžios bei parapijų statistika yra absoliutiškai nepatikima. Todėl ir kompetetingam mokslininkui sunku padaryti teisingą sprendimą.[49] Net ir JAV prof. F. A. Golder, dalyvavęs ekspertu Versalio taikos konferencijoje nustatant naujų valstybių sienas, dėl Vilniaus krašto gyventojų nepakankamo tautinio sąmoningumo, sienų komisijoje aiškino, kad Vilniaus krašte yra susidariusi kažkokia nauja tauta, kurios kalba skiriasi nuo lenkų, lietuvių ir gudų kalbų ir toji kalba laikoma prastuomenės kalba.[50]

Atsteigiant Lietuvos nepriklausomą valstybę, Lietuva pretendavo į Vilniaus gub., išskyrus Dysnos ir Vileikos aps., ne vien etnografiniu, bet ir istoriniu bei ekonominiu pagrindu. Lietuvos politikai ir valstybininkai neneigė Vilniaus gub. kitų tautybių gyventojų buvimo ir jiems užtikrino plačią tautinę savivaldą.

c. *Gardino gubernija*

Po paskutinio Lietuvos Lenkijos padalijimo, rusų valdžia Gardino gub. teritorijos nesujungė su gudų gubernijomis (Minsko, Mogiliavo), nes ji buvo laikoma Lietuvos gubernija ir Vilniaus gubernatoriaus administruojama. Jau kelis kartus minėtomis krikščioniškųjų parapijų suteiktomis Petrapilio Mokslo Akademijai žiniomis, Gardino gub. 1850 m. buvo 201.897 lietuviai arba 25,6% visų gubernijos gyventojų; jų tarpe buvo 130.729 lietuvių pravoslavų.

Iš tikrųjų reikia kalbėti tik apie Gardino gub. atskiras apskritis, nes Naugarduko, Slanymo bei Gardino apskritys buvo daugiausia lietuvių gyvenamos. Visoje Gardino gub. buvo 24% katalikų. Vietos žmonių gyvenimo būdas, jų papročiai rodė jų kilmę ir ryšį su lietuviais; pvz., Naugarduko aps. dar XIX a. pabaigoje buvo 9.460 lietuvių, o kiti gyventojai sudarė lietuvių slavų mišinį. Nuo Vytauto Didžiojo meto, be lietuvių, Naugarduko aps. gyveno žydai, totoriai, o po unijos su Lenkija atsirado ir lenkų.[51] Dešinįjį Nemuno krantą, su pačiu Gardino miestu, lietuviai etnografai laikė Lietuvos etnografine teritorija.

1897 m. Rusijos gyventojų surašymas Gardino gub. lietuvių

teparodė tik 3.490 asmenų. Ir 1909 m. Stolypino įsakymu sudaryta statistika Gardino gub. težymėjo apie 3.000 lietuvių.

Vokiečių įvykdyta 1916 m. statistika irgi surašė ne visus Gardino gub. lietuvius, tenurodydama tik 39.308 lietuvius arba 16,5% visų gyventojų. Vykdydami 1916 m. gyventojų surašinėjimą Gardino gub. vokiečiai surašė tik ūkius, o atskirai kiekvienas šeimos narys nebuvo įtraukiamas, bet tik nurodoma šeimos narių skaičius, asmenų lytis, tikyba ir tautybė. Pagal vokiečių instrukciją, tautybę nustatant, surašinėtojas tautybės kriterijumi turėjo laikyti tėvų kalbą. Kadangi gyventojų tautinis susipratimas ir šioje gubernijoje dar nebuvo susikristalizavęs, tai surašinėtojai, dažniausia lenkiškai kalbą vokiečių kareiviai, kalbančius bent kiek lenkiškai užrašinėjo lenkais ir todėl okupacinės valdžios statistika buvo sudaryta itin palanki lenkams.[52] Maliszewski, daug rašęs lenkų ir lietuvių etnografinių ribų klausimu, atsirėmęs šia vokiečių statistika, teigė, kad Gardino ir Lydos apskrityse lietuvių buvo 39.308, o lenkų — 134.076 arba 56,5% visų gyventojų. Gudų buvo tik truputėlį daugiau kaip lietuvių, būtent 51.724 arba 21,8% visų gyventojų, nors per 1897 m. surašymą gudų vien tik Gardino aps. buvo užrašyta 134.639, o visoje gubernijoje netoli 600.000. Nors Maliszewski rašė, kad daugelis Vilniaus ir Gardino gub. gyventojų dar yra tautiškai neapsisprendę, bet jis tvirtino, kad lenkai tyrinėtojai pastebi gyventojų palinkimą į lenkiškumą, kurį vokiečių statistika patvirtinusi.[53]

d. Kauno gubernija

Kauno gubernija sudarė didžiausį lietuvių gyvenamą etnografinį plotą. Rusijos valdymo metu ši gubernija buvo gyvenama daugiausia lietuvių, išskyrus Zarasų aps. šiaurinį kampą, išsikišusį tarp Kuršo ir Vilniaus gub., prie Dauguvos upės. Šiauriniame Zarasų aps. kampe Drūkšių, Brėslaujos ir Vidžių valsčiuose buvo daug sentikių rusų gyventojų, kurie atsirado Lietuvoje taip pat dėl religinių persekiojimų Rusijoje, dėl sunkių baudžiavos prievolių arba vėliau jie čia buvo atgabenti kolonizacijos tikslais.

Pagal d'Erkerto 1861 m. pateiktus duomenis visoje Kauno gub. buvo 947.000 gyventojų. Jų tarpe lietuvių buvo 786.000 — (83%), žydų — 100.000 (11%), lenkų — 30.000 (3%), rusų — 16.000 (2%). Likutį sudarė kitos tautybės, o Kauno gub. nedidelį latvių gyventojų skaičių d'Erkert įrašė į lietuvių skiltį.

Bet jau pagal oficialų 1897 m. Rusijos gyventojų surašymą Kauno gub. buvo nurodyta 1.544.564 gyventojai, kurių tarpe lietuvių buvo tik 1.019.774 (66,02%), žydų 212.028 (13,73%), lenkų — 139.618 (9,04%), rusų — 72.872 (4,72%). Likutį sudarė įvairios kitos mažumos.

Tačiau atmetus visus Kauno gub. didesniųjų miestų gyventojus, lietuvių skaičius kaimuose ir miesteliuose sudarė 71,6%.[54]

e. *Suvalkų gubernija*

1815 m. Vienos taikos kongresas Suvalkų kraštą prijungė Lenkijos karalystei ir, drauge su kitų gubernijų grynai lenkų gyvenamomis teritorijomis, priskyrė carinei Rusijai, suteikdamas Lenkijos karalystei autonominį valdymąsi. Po 1831 m. sukilimo numalšinimo, carinė Rusija Lenkijos konstituciją panaikino. Tačiau Lenkijoje paliko veikti ne tik Napoleono kodeksas, naujojo stiliaus kalendorius, bet ir mokymas gimtąja kalba pradžios mokyklose. Taip pat žymiai anksčiau, 1807 m., Suvalkų gub. buvo panaikinta baudžiava. Taigi Suvalkija, priklausydama Lenkų karalystei, kuri vėliau buvo vadinama Varšuvos generalgubernatorija, turėjo kai kurias anksčiau suminėtas privilegijas.

Nors lietuvių visuomenė oficialiai turėjo pripažinti Suvalkų gubernijos priklausymą Varšuvos generalgubernatorijai, tačiau neoficialiai Suvalkų gubernijos lietuviai laikė save visų kitų lietuvių gyvenamų gubernijų dalimi, t.y. etnografine Lietuvos dalimi. Pirmajai progai pasitaikius, 1905 m. Didžiajame Vilniaus seime Suvalkų gub. atstovai pareiškė norą priklausyti lietuvių gyvenamam etnografiniam vienetui ir tą pageidavimą pareiškė Suvalkijos atstovų priimtoje rezoliucijoje, o taip pat ir viso seimo rezoliucijoje. Tą Suvalkų gub. lietuvių nusistatymą Didysis Vilniaus seimas patvirtino.[55]

Apie Suvalkų krašto etnografinę sudėtį XIX a. pirmoje pusėje vienas pirmųjų rašė rusų akademikas Koeppen, nurodydamas Suvalkų gub. lietuvių skaičių daugiau kaip 400 tūkstančių, bet d'Erkert 1863 m. savo išspausdintame Rusijos imperijos žemėlapyje visoje Lenkijoje, t.y. ir Suvalkų gubernijoje lietuvių tenurodė tik 185.000. Vienok to meto patikimesnis šaltinis gali būti rusų prof. M. Kojalovič, nurodęs Suvalkų krašte 230.000 lietuvių. O pagal pirmąją 1897 m. rusų valdinę statistiką Suvalkų gub. iš viso buvo nurodyta 582.913 gyventojų, jų tarpe lietuvių — 304.602, arba 52,2%. Tačiau, pagal Klimą, atmetus rusų kariuomenę, valdininkiją bei kitas

Suvalkijoje gyvenančias mažumas, grynai lietuvių gyventojų procentas santykyje su lenkų gyventojų procentu, aišku, pakiltų bent ligi 66%.[56]

1897 m. rusų oficiali statistika tautybėmis Suvalkų gub. gyventojų skaičių pateikė kaip nurodyta 6 lentelėje.

6 Lentelė

GYVENTOJŲ SKAIČIUS SUVALKŲ GUB. 1897 m.

Tautybė	Skaičius	Procentas
lietuvių	304.602	52,24
lenkų	134.006	22,99
žydų	59.129	10,14
rusų	53.109	9,12
vokiečių	30.485	5,23
kitų	1.582	0,28
Iš viso	582.913	100[56]

Naujesnė 1910 m. pačių lenkų sudarytoji statistika nurodo, kad Suvalkų gub. lietuvių buvo 54,8%, lenkų — 30%, o likusieji buvo įvairių kitų tautybių gyventojai. Nuo 1897 m. lietuvių gyventojų procentas tepaaugo tik apie 1%, lenkų — apie 4%. Lenkų procento didėjimą galima aiškinti žymia lietuvių emigracija į JAV, o taip pat iš dalies dar nepasibaigusiu lenkėjimu.

Pagal lenkų enciklopedijos žinias 1889 m. Suvalkų aps. gyveno tik 15.000 lietuvių, apie 8% gyventojų, nes Suvalkų aps. jau buvo daugiau nutautinta. Ta pati lenkų enciklopedija rašo, kad 1910-1914 m. Seinų aps. gyveno 63,1% lietuvių, o lenkų tik 23,8%.[57]

Pasiremiant lenkų pateiktomis studijinių statistikų žiniomis tarp 1866-1914 m. kitose Suvalkų gub. grynai lietuviškose apskrityse (Kalvarijos, Marijampolės, Naumiesčio) lietuvių vidurkis buvo apie 80%.

Nepaisant to, kad Suvalkų gub. kai kuriose vietovėse lietuvių procentas buvo didesnis už lenkų gyventojų procentą, lenkai ir tose vietovėse turėjo užėmę stipresnes pozicijas negu lietuviai. Bažnytinė hierarchija buvo palanki lenkams, dvarininkai buvo lenkai, todėl pvz., lietuviškojo Seinų miesto katedroje pamaldos buvo tik lenkų kalba.

Jau Pirmojo pasaulinio karo metu daug vokiečių mokslininkų, o ir patys lietuviai susidomėjo Suvalkų gub. gyventojų tautiniais

santykiais. Šiuo klausimu rašė ir politikai ir istorikai, kaip pvz., L. Bergstraesser, G. Cleinow, E. Zechlin, o lietuvių — kun. V. Bartuška, A. Vilimas ir kt. Vienas jų — H. Praesent lietuvių lenkų etnografinę sieną tuo metu tiesė nuo Vištyčio per Punską, Seinus žemiau Juodosios Ančios įtekėjimo į Nemuną. Todėl vokiečių mokslininkų duomenimis remdamosi, vokiečių karo vadovybė Suvalkų guberniją išskyrė iš Lenkijos administravimo ir sujungė su Ober Osto sritimi, kuri buvo valdoma kaip ir visa etnografinė Lietuva.[58]

Ir patys lenkai karo pradžioje mažiau reiškė pretenzijų į lietuvišką Suvalkų guberniją. 1915 m. birželio 11 d. carinės Rusijos sudarytoje Lenkijos Reformų komisijoje lenkų politikas endekų vadas ir dūmos atstovas Dmowski atsisakė Suvalkų gubernijos. Dėl lietuvių tautinio atgimimo veiklos Suvalkų krašte lenkėjimas sustojo.

Taigi, vokiečiai okupavę Suvalkiją, buvo sudarę Suvalkų gub. valdymo sritį, visai atskirą nuo visos Lenkijos valdymo srities, nes karo pradžioje vokiečiai jau turėjo visiškai skirtingų planų Suvalkijai, planuodami ją prisijungti, jeigu karą laimėtų Vokietija.

Suvalkai ir Seinai lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio metu turėjo didelės svarbos: 1836-1859 m. Suvalkuose buvo išspausdinti 8 leidiniai lietuvių kalba, kurių autoriumi buvo Sintautų klebonas kun. A. Tatarė.[59] 1905 m. Seinuose lietuvių veikla itin pagyvėjo: įsisteigė *Žiburio* ir *Blaivybės* draugijų skyriai, šventadieninė mokykla, *Lietuvių krikščionių darbininkų draugijos* skyrius, ėjo keli laikraščiai — *Šaltinis, Vadovas* ir *Spindulys.* 1905 m. — 1915 m. Seinuose buvo išspausdinta 257 knygos ir devyni laikraščiai, įskaitant jų priedus.[60]

3. *Lietuvių politikų numatomos Lietuvos valstybės sienos*

XIX a. pabaigoje 1898 m. P. Vileišis jo parengtame geografijos vadovėlyje *Trumpa geografija arba žemės aprašymas* įdėjo Lietuvos žemėlapį, pavadintą *Tikroji Lietuva.* Pagal tą žemėlapį Lietuvos etnografinės sienos rytuose prasideda nuo kraštutinio buvusio Kauno gub. šiaurinio iškyšulio. Lietuvos etnografinė riba nutiesiama tolokai nuo Vilniaus, įjungiama Ašmena, bet Gardinas paliekamas už Lietuvos etnografinių ribų. Vakaruose — Mažojoje Lietuvoje — lietuvių etnografinė siena žymima nuo Labguvos.

Ir kitas lietuvių visuomenės veikėjas P. Matulionis taip pat ėmėsi nutiesti lietuvių etnografinę sieną rytuose. 1902 m. jis išspausdino rusų kalba straipsnį „Litovskoje plemia v Vilenskoj gub." (Lietuvių giminė Vilniaus gub.). Lietuvių etnografinę ribą rytuose jis tiesė

remdamasis principu, kad vienoje ribos pusėje 50-90% visų gyventojų būtų lietuviškai kalbantieji, o kitoje ribos pusėje paliktų tik nuo 20% ligi 1% lietuviškai kalbančiųjų. Lietuvių etnografinę ribą Matulionis irgi tiesė nuo kraštutinio buv. Kauno gub. iškyšulio, Medilos upe ligi Pastovio, paskui link Strūnaičio miestelio, Stračios upe ligi Salų ir Čiudeniškių, toliau ligi Astravo ir ligi Neries prie Bistryčios upės santakos. Toliau Nerimi, Žeimena ligi Dubingių ežero, Motiejūnų kaimo ir Musninkų miestelio. Nuo Musninkų riba suko į Kernavę, Viją, Rūdninkus, Mažuosius Šalčininkėlius, Gerviškes, Kalesninkus, Dubičius, Katros upe, staigiai pasukant į Nemuną. Už lietuvių etnografinės ribos, pastebi Matulionis, pasiliktų lietuviškų salų — Lipniškės ir Jurotiškės. Matulionio nutiestoji lietuvių etnografinė riba paliko už etnografinės Lietuvos ribos Vilnių, Trakus, Ašmeną ir Lydą.[61]

1905 m. J. Juškytės knygoje *Vaikų skaitymėliai* irgi buvo išspausdintas lietuvių kalbos ploto žemėlapis. Jame rytuose etnografinė Lietuvos siena buvo tiesiama nuo Drūjos, paskui į rytus Brėslaujos, Vidžių, Kamojų, Ašmenos link, žemiau Subatninkų, bet Gardinas, Augustavas bei Suvalkai nebuvo įtraukti į lietuvių kalbos plotą. Vakaruose, kaip ir Vileišio geografijos vadovėlyje, etnografinė siena buvo žymima maždaug nuo Labguvos per Galdapės miestelį ligi buvusios Rusijos Vokietijos sienos.

Netrukus 1906 m. *Lietuvos Ūkininkas* irgi išspausdino V. Verbicko parengtą etnografinį žemėlapį. Šiame žemėlapyje lietuvių etnografinė siena buvo tiesiama nuo Vižainio per Seinus, Berzninką, Ratnyčią, paskui tiesia linija į Lydą, iš Lydos į šiaurę — į Trakelius, Lipniškes, Viją, Subatninkus, Mikoliškius, Kliuščionis, Lentupį, Kamojus, Mielagėnus, Tverečių, Vidžius ir Drūkšių ežerą. Verbickas, brėždamas savo Lietuvos etnografinį žemėlapį, rėmėsi ne vien kalba, bet ir kitais etnografiniais požymiais. Jis Suvalkus ir Seinus įjungė į lietuvių etnografinį plotą, bet Lydą paliko už Lietuvos etnografinių ribų.[62]

Dar vėliau, 1913 m. kun. A. Jakštas išspausdino brošiūrą prancūziškai — *Lithuaniens et Polonais, leurs rapports dans le passé et dans le présent.* Prie šios brošiūros yra pridėtas žemėlapis, kuriame yra pažymėtos lietuvių ir latvių gyvenamos teritorijos. Vakaruose lietuvių riba siekia už Karaliaučiaus, rytuose — į Lietuvos teritoriją įeina Vilnius, Suvalkai, Gardinas ir Naugardukas. Jakšto žemėlapyje Lietuvos etnografinėse ribose yra įjungti dideli teritorijos plotai į rytus nuo Dauguvos.

Istoriškai žvelgiant, Rytų Lietuvoje buvo panaši padėtis kaip Makedonijoje, kurią savinosi graikai, bulgarai ir serbai. Makedonijoje graikai mokė gyventojus skaityti ir melstis graikiškai, kaip Vilniaus krašte lenkai — lenkiškai. Ten graikai aukštindavo Graikiją, menkindavo Bulgariją, kaip čia lenkai niekindavo lietuvius ir kalė į galvą Vilniaus krašto prastuomenei jų „lenkišką" kilmę. Tuo būdu buvo vykdomas lenkinimas.

Žml. 5 Lietuvių politikų numatomos Lietuvos valstybės sienos

1914 m. *Vaire* 16 nr. Smetona irgi išspausdino straipsnį apie Lietuvos etnografines ribas, plačiai apžvelgdamas carinės valdžios gyventojų surašymo duomenis, kritiškai vertindamas juos bei jų autorius, kurie, pasiremdami tais duomenimis, išspausdino žemėlapius su lietuvių etnografinėmis sienomis. Jis gerai vertino Verbicko paruoštąjį Lietuvos etnografinių sienų žemėlapį, nors ir padarė kai kurių priekaištų, bet jį pagyrė už vietovardžių taisyklingą rašymą.

Pirmojo pasaulinio karo metu Lietuvos etnografinių sienų klausimas labai suaktualėjo: sienų klausimas buvo svarstomas periodinėje spaudoje bei lietuvių ir svetimšalių politinio pobūdžio susirinkimuose.[63] Nuo pat karo pradžios Klimas atsidėjęs sekė Vokietijos ir Rusijos politinę literatūrą ir informuodavo lietuvių spaudą apie vokiečių planus Lietuvoje. Dėl paskelbtųjų karo tikslų — tautų laisvės — noroms nenoroms kariaujančios valstybės turėdavo prisiminti mažąsias pavergtas tautas. Tad jau nuo 1916 m. Klimas itin stropiai studijavo Lietuvos etnografinių sienų klausimą ir stengėsi apie tai informuoti kitataučius. Jis (K. Werbelio slapyvardžiu) išspausdino vokiečių kalba knygą — *Russisch Litauen, statistisch-etnographische Betrachtungen* su dviem žemėlapiais, kuriems sudaryti jis panaudojo prof. Kojalovičiaus, Korevos, Narbuto, d'Erkerto, Koeppeno, Matulionio, Verbicko, Karskio ir Rozwadowskio etnografinę medžiagą.

Vokietijos kolonizaciniams planams ryškėjant, o taip pat ir lenkų pretenzijoms į Lietuvos teritoriją aiškėjant, 1917 m. Klimas ir lietuvių kalba išspausdino svarbią knygelę — *Lietuva, jos gyventojai ir sienos*. Panaudojęs ir kritiškai įvertinęs visą statistinę rusų valdžios ir kitokią medžiagą, Klimas pagrįstai nutiesė Lietuvos etnografines sienas ir nurodė gaires Lietuvos politikams, kovojant dėl Lietuvos valstybės sienų (žr. Žml. 5).

Lietuvos etnografinę ribą Klimas tiesė nuo Zarasų aps. rytinio kampo. Pasinaudojęs Zarasų miesto mokyklos inspektoriaus J. Gniedovskio kelerių metų tyrimais, jis tiesė lietuvių etnografinę ribą nuo Kuršo rytinio pasienio ir Drūkšelės upe tiesiai pro Ričio ežerą ir Ričios upe pro rytinį Drūkšių ežero krantą. Tuo būdu visą Vidžių ir Apso valsčių jis priskyrė į lietuvių etnografinį plotą. Apso vls., pagal Kauno gub. statistikos viršininką Gukovskį, 3/5 gyventojų buvo lietuviai; net ir Dysnos aps. buvę kalbančių lietuviškai.[64] Toliau etnografinė riba tiesiama nuo Kazionių, Dysnos ir Vileikos aps. pasieniu pro Naročiaus ežerą, paskui Naročios upe ligi Neries, toliau pro Smurgainius — Ašmenos link, paskui pro Graužiškes, Alšėnus, Trobas, o už Lazūnų pasukama Nemuno linkme. Į Lietuvos etnografines sienas įglaudžiamas visas Lydos aps., o Gardino gub. dešinysis Nemuno krantas su Gardinu taip pat įeina į Lietuvos etnografinę teritoriją. Pagal Klimą, ne visa Suvalkų gub. teritorija įtrauktina į Lietuvos etnografines sienas: Seinų aps. du valsčius — Pokrovskio ir Krasnapolio jis paliko už etnografinių Lietuvos ribų, bet Suvalkų aps. Mockavos, Kadariškių, Seivų, Endriejavo ir dalį

Zaboriškių vls. jis priskyrė Lietuvai. Klimo duomenimis 1889 m. Suvalkų aps. lietuviškai dar kalbėję 60% gyventojų, o tuo pat metu Seinų aps. lietuviškai kalbėję 97% gyventojų.

Klimo nubrėžtose lietuvių etnografinėse sienose būtų buvęs 7 lentelėje nurodytas gyventojų skaičius.

7 Lentelė

LIETUVIŲ ETNOGRAFINĖ SRITIS IR GYVENTOJAI

Gubernija	Gyventojų skaičius
Kauno	1.544.564
Vilniaus	1.038.300
Suvalkų	429.900
Gardino	123.000
Kuršo	35.000
Iš viso	3.170.764[65]

Teritorijos plotas būtų daugiau kaip 70.000 km². Bet T. Norus ir J. Žilius būsimai Lietuvos valstybės teritorijai buvo numatę 86.175 km² ploto su 4.833.540 gyventojų.[66]

Karo pabaigoje taip pat ir Mažosios Lietuvos įjungimas į Lietuvos teritoriją liko aktualus. Mažosios Lietuvos veikėjas dr. V. Gaigalaitis, Prūsijos landtago atstovas, 1917 m. išspausdino knygą *Litauen, das besetzte Gebiet; sein Volk und dessen geistige Stroemungen.* Autorius turėjo tikslą supažindinti Vakarų Europos visuomenę su lietuvių tautos politiniais siekimais, su jos gyventojų skaičiumi ir su gyvenama teritorija. Gaigalaitis laiko lietuvių gyvenama teritorija visą Kauno gub. ir Suvalkų gub. be pietinių Augustavo ir Suvalkų apskričių, taip pat ir Vilniaus gub. be Dysnos ir Vileikos apskričių. Iš Kuršo gub. jis įjungė į Lietuvos etnografinę teritoriją Palangą su pajūrio juosta, Kuršo gub. Alukštos apskritį ir Gardino gub. teritoriją apie Druskininkus, Pariečę bei lietuvių gyvenamas salas Naugarduko ir Slanymo apskrityse.

Kadangi Gaigalaitis, kaip Vokietijos pilietis, ypač karo metu, negalėjo Lietuvos etnografinę sieną nutiesti vakaruose, tai jis pradėjo žymėti lietuvių etnografinę ribą nuo Vokietijos valstybės sienos su Rusija Augustavo linkme, bet Augustavą palikdamas už Lietuvos ribų, tačiau Muto miestelį ir Lydą jis įtraukė į lietuvių

etnografines sienas, toliau etnografinę liniją jis tiesė maždaug kaip Verbicko žemėlapyje.[67]

Tais pačiais metais Gaigalaičio knygą kun. A. Viskantas išvertė į prancūzų kalbą ir ją išspausdino su etnografiniu žemėlapiu. Žemėlapyje visi vietovardžiai buvo užrašyti neiškreiptais lietuviškais vardais. Pagal Gaigalaičio žemėlapį lietuvių gyvenamoji teritorija turėtų 110.030 km² plotą su 3.784.000 gyventojų, iš kurių du milijonai dar vartojo lietuvių kalbą, kaip gimtąją kalbą.

1919 m. pradžioje ir dr. J. Gabrys išspausdino etnografinį Lietuvos žemėlapį *Carte Ethnographique de l'Europe,* dedikuotą JAV prezidentui W. Wilsonui, tikram tautų teisių gynėjui ir naujos Europos kūrėjui. Gabrio žemėlapis buvo gražiai meniškai pagamintas. Jame lietuvių etnografinės sienos nužymėtos gana toli į rytus nuo Vilniaus, nes šiame žemėlapyje net Polockas, Dokšica, Minskas ir kt. įeina į Lietuvos etnografines ribas.[68]

Čia dar galima priminti, kad rytuose Lietuvos etnografinei sienai nustatyti buvo siūlomas dar vienas specifiškas žymuo: — pagal idiš kalbos populiariai vartojamą žodį *litvak,* nes tokiu pavadinimu Lietuvos žydai vadinami ir žydų literatūroje, pažymint skirtingą — sąžiningą Lietuvos žydo tipą.[69] Šį specifinį bruožą etnografinei sienai nustatyti pavartojo lietuvių delegacijos atstovas S. Rozenbaumas — 1920 m. taikos derybose su Sovietų Sąjunga, dėl Lietuvos Sovietų Rusijos sienų nustatymo.

Lietuvių vokiečių etnografinių sienų nustatymo problema bus plačiau nagrinėjama skyriuje „Mažoji Lietuva", todėl čia ji iš viso nesvarstoma. Tačiau vokiečių okupacijos metu Lietuvos etnografinių sienų klausimas buvo nuolat primenamas vokiečių karinei vadovybei ir Vokietijos vyriausybei.

1917 m. liepos 10 d. Vilniaus lietuvių visuomenės veikėjai parašė Vokietijos kancleriui Hertlingui platų memorandumą, kuriame be kita ko buvo minimas ir Lietuvos sienų reikalas. Memorandumą pasirašė J. Basanavičius, A. Smetona, A. Žmuidzinavičius, dr. J. Šaulys, kun. dr. J. Bakšys, P. Klimas, kun. dr. J. Stankevičius ir kiti. Tais pačiais metais, jau sudarytoji *Lietuvos Taryba,* vėl įteikė Vokietijai memorandumą, jame išdėstydama savo nusistatymą dėl būsimos Lietuvos valstybės sienų: Lietuva pageidavo Baltijos pajūrio su Palangos miestu ir Šventąja imtinai, paskui teritorijos Kuršo gub. ligi Alukštos ir Alukštos srityje prašė priskirti Lietuvai Rytos, Raudos, Neretos, Aknystos, Alksnių, Ukrinų, Nemunėlio, Vadakstės, Laukesos ir dar keletą kitų valsčių. Rytuose Lietuvos siena turėjo prasidėti

nuo Dauguvos ir įjungti tuometinę Ober Osto valdomą ir vadinamą „Litauen" teritoriją su svarbesniais miestais — Lyda, Gardinu, Suvalkais ir Augustavu.[70]

Kiek vėliau ir Berno konferencijoje, įvykusioje 1917 m. lapkričio 2-10 d., dalyvaujant *Lietuvos Tarybos* prezidiumo nariams — Smetonai, Kairiui, kun. Staugaičiui, dr. Šauliui bei Šveicarijos lietuvių atstovams, konferencijos dalyviai nutarė Lietuvos valstybei reikalauti tokių etnografinių sienų: Vilniaus gub., be Vileikos ir Dysnos aps., visą Kauno gub., Suvalkų gub., be šiaurinės dalies, Gardino gub. ir Minsko gub. Naugarduko apskritį.[71]

Šituo metu visos lenkų politinės partijos buvo vieningos nuomonės, kad Lietuva turi būti sujungta su Lenkija. Žinoma, tos partijos kiek skyrėsi dėl susijungimo ryšių tamprumo. Todėl, mano manymu, apie lenkų dvarininkų troškimus dėl būsimų Lietuvos ir Lenkijos sienų labai teisingai ir įdomiai pasisakė lenkų mokslininkas sociologas W. Gumplowicz. Jis pareiškė, kad nors lenkų bajorų dvarų yra Žemaitijoje ir Latgaloje, atskirų mažesnių dvarelių yra ir visoje Lietuvoje bei Gudijoje, lenkų miestiečių turtų yra Vilniuje, Kaune bei Minske, tačiau visa tai yra ne lenkų etnografinėse ribose, todėl dabar joks Matejko jau nesujungsiąs Lietuvos ir Lenkijos.[72]

Pirmos oficialios lietuvių ir lenkų atstovų slaptos derybos įvyko 1918 m. birželio 30 d. Berlyne. Tose derybose *Lietuvos Tarybą* atstovavo prof. Voldemaras, o Lenkijos Regentų tarybą atstovavo grafas A. Ronikier. Šiose derybose dalyvavo ir kan. Olšauskas. Voldemaro ir Ronikierio slaptas susitarimas buvo tokio pobūdžio, kad Lenkijos valdžia pripažins ir rems Lietuvos valstybės atsteigimą šiomis sąlygomis: 1. Lietuvos lenkai visose politinio gyvenimo srityse turės lygias teises su lietuviais, 2. Lietuvos lenkai galės vartoti lenkų kalbą mokyklose, valdžios įstaigose ir teismuose, 3. Lenkams bus skiriama valstybės biudžete lėšų jų mokslo ir mokymo įstaigoms laikyti. Mokslo įstaigose bus vartojamos abi kalbos, 4. Abi valstybės pasižada sutartinai derinti savo politikos, ūkio ir karo reikalus, santykiaujant su Vokietija, 5. Siena tarp abiejų valstybių bus nustatyta Lietuvos Lenkijos susitarimu, atsižvelgiant etnografinių, ūkinių bei istorinių sąlygų.[73]

Lenkijos atstovas grafas Ronikier pažadėjo, kad Lenkijoje varoma propaganda prieš Lietuvos valstybę ir lietuvių tautą bus sustabdyta. Bet pats Voldemaras šį slaptą susitarimą su Ronikieriu savo raštuose labai šykščiai pamini. Jis tik patvirtina, kad *Lietuvos Tarybos* vardu jis sudarė susitarimą prieš vokiečių agresiją. Būsimos Lietuvos vyriausy-

bės vardu esą jis įsipareigojo pripažinti lenkų mažumos teises Lietuvoje, o Ronikier atsisakęs pretenzijų į Vilnių ir pažadėjęs sustabdyti lenkų prieślietuvišką propagandą.

L. Wasilewski, lenkų istorikas ir politikas, išspausdinęs grafo Ronikierio susitarimą su Voldemaru ir Olšausku, aiškina, kad šios derybos vykusios unijinėje dvasioje ir tada esą buvo susitarta steigti federacinę Lietuvos Lenkijos valstybę. Wasilewski nėra labai patikimas liudytojas, nes jo išspausdintuose to susitarimo punktuose tiesiogiai nieko neminima apie Lietuvos Lenkijos uniją. Nors Voldemaras savo raštuose teigia, kad šiuo susitarimu Vilnius ir Vilniaus sritis buvusi pripažinta Lietuvai, bet susitarimo punktuose apie Vilnių nieko nekalbama. Susitarime tik yra paminėta, kad, tiesiant Lietuvos Lenkijos sieną, žadama atsižvelgti etnografinių, istorinių bei ekonominių faktorių.

Iš paskelbtojo Voldemaro ir Ronikierio susitarimo teksto matyti, kad lietuviai derybininkai nepašykštėjo lenkams privilegijų, pripažindami lenkams visoje Lietuvoje teisę vartoti lenkų kalbą mokyklose, valdžios ir savivaldybės įstaigose, teismuose, steigti mokyklas (pradžios ir aukštesniąsias) ir Lietuvos valstybės biudžete numatyti lėšų lenkų mokykloms ir kultūros įstaigoms.

Tatai buvo lyg ir pirmoji sutartis su Lenkija, kurią buvo patvirtinusi Lenkijos Regentų taryba, bet *Lietuvos Valstybės Taryba* šio susitarimo niekada nepatvirtino. Tačiau grafas Ronikier, Regentų tarybos pavedamas, vėliau derėjosi su Vokietijos valdžios atstovais dėl Vilniaus ir jo srities bei kitų lietuviškų žemių prijungimo Lenkijai, už tai žadėdamas Vokietijai tam tikrų koncesijų Lenkijos vakaruose.

1919 m. gegužės mėn. 28 d. Lietuvon atvyko Lenkijos vyriausybės įgaliotas viceministras St. Staniszewski. Jo uždavinys buvo ne tiek sėkmingai baigti derybas su Lietuva dėl abiejų valstybių sienų, kiek surinkti smulkias žinias apie Lietuvą, ir duoti instrukcijų vietos lenkams dėl santykiavimo su Lietuvos vyriausybe. Derybų metu Lietuvoje Staniszewski savo laiką tinkamai išnaudojo, surinkdamas Lenkijai pakankamai reikalingų žinių apie Lietuvą ir tinkamai atliko jam pavestąją misiją. 1919 m. birželio 2 d. Staniszewskio vadovaujamai delegacijai papildomai įteiktoje instrukcijoje J. Piłsudski dar patarė pareikalauti iš Lietuvos vyriausybės raštu išdėstyti, į kokias sienas Lietuva pretenduoja.

1919 m. birželio 11 d. ministras pirmininkas Sleževičius, pasiremdamas Klimo nustatyta lietuvių etnografine siena, raštu pranešė Staniszewskiui, kad Lietuva pageidauja Lietuvos valstybės

sieną tiesti nuo Dauguvos per Drūją, Naročiaus ežeru ligi Derewnos, paskui Nemuno link ir Nemunu ligi Gardino, kuris palieka Lietuvos pusėje ir t.t. Lietuva savo ruožtu atsisakė dviejų apskričių Vilniaus gub. ir didesnės dalies Gardino gubernijos.[74]

Tarptautiniame forume — Versalio taikos konferencijoje — 1919 m. kovo mėn. 24 d. Lietuva pirmą kartą įteikė notą Taikos konferencijos pirmininkui. Šioje notoje Lietuvos vyriausybė išdėstė ekonomines ir politines Lietuvos sąlygas ir galimumus Lietuvai savarankiškai tvarkytis. Ši nota ir buvo svarbiausioji nota dėl Lietuvos pageidaujamų sienų.

Lietuvos Lenkijos sienų reikalu 1921 m. balandžio mėn. prasidėjo derybos Briuselyje, kurioms pirmininkavo Tautų Sąjungos atstovas P. Hymans. Lietuvos atstovai 1921 m. gegužės 14 d. įteikė Hymansui platų memorandumą, pagrįstą etnografine statistika bei istoriniais ir teisiniais argumentais dėl Vilniaus ir Vilniaus srities teritorijos priskyrimo Lietuvai. Briuselio derybos buvo vienos svarbiausių derybų dėl Lietuvos sienų, kur Lietuvos atstovai pagrįstai ir tvirtai gynė Lietuvos pretenzijas į Vilnių bei Vilniaus sritį. Bet nei šiose nei vėlesnėse derybose su Lenkija nepavyko nustatyti valstybinių sienų ir per visą Lietuvos nepriklausomą gyvenimą tebuvo pripažįstama tik administracijos linija su Lenkija.

Taigi, nepriklausomai valstybei atsikūrus, visi Lietuvos sienų klausimai su kaimynais per tam tikrą laiką buvo išspręsti be kovų. Tik su Lenkija sienų klausimas liko neišspręstas nei diplomatinėmis derybomis, nei kovomis. Nuo 1919 m. Lietuvą ir Lenkiją skyrė įvairiais vardais vadinamos demarkacijos, vėliau — administracijos linijos, ir Lietuva su Lenkija jokių santykių nepalaikė, kol Lenkija 1938 m. kovo 19 d. įteiktu ultimatumu t.y. prievarta užmezgė su Lietuva diplomatinius ryšius.

Lietuvos Lenkijos sienų nustatymo klausimas plačiau nagrinėjamas skyriuje „Vilnius ir jo problema".

20. 4613

NUORODOS

1 P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury 1918-1934*, 1972 m. 63 psl.
2 *Geografičesko-statističeskij slovar Rossijskoj imperii*, 1867 m. III t. 63 psl.
3 *Słownik Geograficzny*, 1884 m. V t.
4 P. Klimas, Lietuvių skaičius, jų gyvenamos vietos ir santykiai su kitomis tautomis — *Švietimo Darbas*, 1920 m. 12 nr. 32-33 psl.
5 A. Rimka, *Lietuvos ūkis*, [2]1922 m. 18-19 psl.
6 A. Kirkor, Etnografičeskij vzgliad na vilenskuju guberniju — *Etnografičeskij sbornik izdavajemyj Imperatorskim Russkim Geografičeskim Obščestvom*, 1858 m. III, 118 psl.
7 K. Pakštas, Earliest Statistics of Nationalities and Religions In Old Lithuania — *Commentationes Balticae*, 1958 m. IV-V t. 23 psl.
8 H. Lowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, 1931 m. I t. 58 psl.
9 W. Wielhorski, Warunki rozwoju świadomośći narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego — *Pamiętnik VI Powszechnego żjazdu historików polskich w Wilnie*, 1935 m. 130 psl.
10 J. Giertych, *O przyszłość ziem wschodnich Rzeczypospolitei*, 1946 m. 6 psl.
11 M. Grinblat, K voprosu ob učastii litovcev v ontogeneze belorussov — *Voprosy etničeskoj istorii narodov Baltiki*, 1959 m. 526 psl.
12 P. Klimas, Etnografinio dėsnio reikšmė — *Lietuvos Aidas*, 1917 m. 34-38 nr.
13 A. Kirkor, Etnografičeskij vzgliad na vilenskuju guberniju — *Etnografičeskij sbornik*, 1858 m. III, 120-121 psl. ir to paties autoriaus straipsnis veikale *Živopisnaja Rossija*, 1882 m. III t. 13 psl.
14 P. Klimas, *Les territoires de la Lithuanie, considerations ethnographiques et statistiques; le gouvernement de Vilna (Vilnius)*, 1919 m. 5 psl.
15 P. Klimas, *Les territoires de la Lithuanie, considerations ethnographiques et statistiques; le gouvernement de Vilna (Vilnius)*, 1919 m. 19 psl.
16 P. Klimas, *Lietuva, jos gyventojai ir jos sienos*, 1917 m. 44 psl.
17 A. Smetona, Lietuvių žemė ir jų skaičius — *Raštai*, 1930 m. III t. 44 psl.
18 M. Lebedkin, O plemennom sostavie narodonaselenija Zapadnago kraja Rossijskoj imperii — *Zapiski Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obščestva*, 1861 m. III t. 131-160 psl.
19 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus*, 1923 m. 41-42 psl.

20 Vygandas (J. Purickis), Vilniaus krašto lietuvybė — *Mūsų Vilnius,* 1931 m. 24 nr. 553-554 psl.
21 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus,* 1923 m. 39 psl.
22 A. Smetona, Lietuvių žemė ir jų skaičius — *Raštai,* 1930 m. III t. 47-49 psl.
23 M. Janžul, *Dokumenty objasniajuščije istoriju Zapadno-Russkago kraja i jego otnošenija k Rossii i Polše,* 1965 m.
24 P. Batiuškov & A. Rittich, *Atlas narodonaselenija Zapadno-Russkago kraja po ispoviedovanijam,* 1863 m.
25 A. Rittich, *Obižennyj kraj,* 1914 m. 41 psl.
26 A. Rittich, *Pribaltijskij kraj,* 1873 m. 11 psl.
27 Anonim (J. Rozwadowski), Obszar języka litewskiego w gubernii wileńskiej — *Materiały i prace komisji językowej Akademii Umiejętności,* 1898 m. III t.
28 K. Pakštas, Gudijos santykis su Lietuva — *Aidai,* 1956 m. 3 nr. 119 psl.
29 K. Pakštas, Gudijos santykis su Lietuva — *Aidai,* 1956 m. 4 nr. 175 psl.
30 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus,* 1923 m. 34 psl.
31 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus,* 1923 m. 51 psl.
32 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus,* 1923 m. 44 psl. ir toliau.
33 E. Wolter, Die Zahl der Litauer im Gouvernement Wilna — *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft,* 1911 m. V t. 293 psl.
34 D. Olseyko (Alseika), Present and Future of Lithuanians in the Wilna District — *Natio,* 1927 m. 2 nr. 55 psl.
35 M. Romer, *Stosunki etnograficzne kulturalne na Litwie,* 1906 m. 9 psl.
36 M. Römeris, Lietuvių lenkų ginčas — *Lietuvos Ūkininkas,* 1909 m. 23 nr. 207 psl.
37 M. Romer, *Stosunki etnograficzne kulturalne na Litwie,* 1906 m. 21 ir 25 psl.
38 O. Kredel, Die Nationalitaetenverhaeltnisse im Wilnagebiet — *Osteuropa,* 1931 m. VII t. 219 psl.
39 P. Kl.(imas), Rusų ir lenkų klausimas — *Lietuvos Žinios,* 1914 m. 176 nr.
40 *Lietuvos Žinios,* 1914 m. 178 nr.
41 St. Wołłosowicz, *Ziemia wileńska,* 1925 m. 57 ir 60 psl.
42 W. Feldmann, *Deutschland, Poland und die russische Gefahr,* 1915 m. 49 psl.
43 O. Kredel, Die Nationalitaetenverhaeltnisse im Wilnagebiet — *Osteuropa,* 1931 m. VII t. 3 nr. 210-211 psl.
44 R. Dmowski, *La question polonaise,* 1909 m. 37 psl.
45 E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi,* 1914 m. 30 psl.
46 E. Maliszewski, *Granice Polski,* 1916 m. 29 psl.
47 E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi,* 1914 m. 8 psl.
48 W. Wielhorski, Sprawy terytorialne w polityce Litwy — *Rocznik Instytutu Naukowego — Badawczego Europy wschodnej,* 1933 m. I t. 32 psl.
49 J. Rozwadowski, Mapa językowego obszaru litewskiego — *Polska i Litwa w dziejowym stosunku,* 1914 m. 338 psl.
50 I. Bowman, *The New World,* 1921 m. 361 psl.
51 *Słownik Geograficzny królestwa polskiego,* 1886 m. VII t. 259 psl.
52 V. Jungferis, Gyventojų surašymai Lietuvoje Didžiojo karo metu — *Ekonomika,* 1936 m. 3 nr. 264-265 psl.
53 E. Maliszewski, *Żywioł polski na Litwie,* 1918 m. 8 psl.
54 P. Klimas, Lietuvių skaičius, jų gyvenamos vietos ir santykiai su kitomis tautomis — *Švietimo Darbas,* 1920 m. 12 nr. 16-17 psl.
55 W. Recke, *Die Polnische Frage als Problem der europaeischen Politik,* 1927 m. 214 psl.

56 K. Werbelis (P. Klimas), *Russisch-Litauen*, 1916 m. 97 psl.
57 *Polish Encyclopedia*, 1925 m. II t. 757-758 ir 805 psl.
58 M. Urbšienė, *Suvalkų trikampis*, 1939 m. 9 ir 18-19 psl. ir *Das Land Ober Ost*, 1917 m. 433 psl.
59 A. Wiedzki, Kultura i nauka na Suwalszczyznie — *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, 1965 m. 262 psl.
60 B. Vileišytė, Kultūrinė Seinų spaustuvės veikla — *Katalikų Mokslo Akademijos metraštis*, 1968 m. IV t. 129 psl.
61 P. Matulionis, Litovskoje plemia v Vilenskoj gub. — *Pamiatnaja knižka Vilenskoj gub. na 1902 god*, 1901 m. 54-55 psl.
62 F. A. Doubek, Die litauisch-polnische Volkstumsgrenze — *Jomsburg*, 1938 m. 2 nr. 177 psl.
63 Lietuvos etnografinės sienos — *Nepriklausoma Lietuva*, 1919 m. 100-101 nr.
64 K. Werbelis (P. Klimas), *Russisch-Litauen*, 1916 m. 44 psl.
65 P. Klimas, *Lietuva, jos gyventojai ir sienos*, 1917 m. 47-49 ir 52 psl.
66 T. Norus ir J. Žilius, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m. 43 psl.
67 St. Gorzuchowski, *Ludność Litewska na kresach Państwa Polskiego*, 1929 m. 4 psl.
68 F. A. Doubek, Die litauisch-polnische Volkstumsgrenze — *Jomsburg*, 1938 m. 2 nr. 182 psl.
69 W. Essen, *Die laendlichen Siedlungen in Litauen*, 1931 m. 112 psl.
70 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918*, 1935 m. 208 psl.
71 J. Purickis, Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 56 psl.
72 St. Arski, *My pierwsza brigada*, 1963 m. 310 psl.
73 L. Wasilewski, Stosunki polsko-litewskie w dobie popowstaniowej — *Niepodległość*, 1929 m. I t. 1 sąs. 59 psl. (perspausdinta ta pat antrašte 1946 m. atskiru leidiniu), A. Voldemaras, *Raštai*, 1976 m. 218 psl., P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 42 psl. ir *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. II. Die Regierung des Prinzen Max von Baden* (red. E. Matthias & R. Morsey), 1962 m. 195 psl.
74 *Documents diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924*, 1924 m. 23-24 psl. Ir M. Sleževičiaus atsakymas išspausdintas monografijoje — *M. Sleževičius*, 1954 m. 114-119 psl.

IX

Laikinoji Lietuvos vyriausybė

1. Pirmasis prof. A. Voldemaro ministrų kabinetas

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės aktą paskelbus, Lietuvos politinė padėtis nepakitėjo, nes visa okupuotos Lietuvos valdžia ir toliau paliko vokiečių rankose. Prieš pat Vokietijos revoliuciją, ligi 1918 m. spalio 3 d. naujojo kanclerio kunigaikščio Makso Badeniečio parlamentarinio ministrų kabineto sudarymo, Vokietijos vyriausybė ir okupacinė karo valdžia Lietuvoje ginčijo *Lietuvos Tarybai* teisę organizuoti savo vyriausybę, savą kariuomenę, policiją ir savivaldybių organus. Vokietija Lietuvos nepriklausomybę tada dar sąlygojo konvencijomis ir pati norėjo nustatyti Lietuvos valdymosi formą, buvo parinkusi ir savo kandidatą į Lietuvos karaliaus sostą. Vokietijos spauda tuo metu dar vis tvirtino, kad anksčiau Lietuva pati prašiusi Vokietijos globos ir paramos savo valstybei atsteigti, todėl pati Lietuva negalinti nustatyti Lietuvos valstybės formos, t.y. priimti konstituciją ir pati išsirinkti karalių. Vokietija laikė, kad santykiai su Lietuva dar nėra sureguliuoti. Ligi tol, kol kancleris Maksas Badenietis sudarė naują kabinetą, Vokietija nesutiko, kad *Lietuvos Taryba* parengtų Lietuvai konstituciją ir sudarytų savo vyriausybę.[1]

Betgi, *Lietuvos Taryba,* nuo 1918 m. liepos 11 d., pasivadinusi *Lietuvos Valstybės Taryba,* be vokiečių pritarimo, liepos mėn. 11 d. Lietuvos karaliumi išrinko hercogą Urachą ir jį pakvietė į Lietuvos sostą, nustatytomis *Lietuvos Tarybos* sąlygomis. Šios surašytosios sąlygos būsimajam Lietuvos karaliui ir turėjo būti laikomos pirmąja laikinąja Lietuvos konstitucija.

Kai 1918 m. spalio 3 d. kunigaikštis Maksas Badenietis sudarė koalicinį ministrų kabinetą iš reichstago atstovų daugumos ir 1918 m. spalio 5 d. reichstage pranešė, kad Vokietija pripažįsta tautų apsisprendimo teisę, tai jis spalio 20 d. priėmė *Lietuvos Valstybės Tarybos* delegaciją bei patvirtino, kad Vokietija pripažįsta Lietuvą nepriklausoma valstybe ir yra pasirengusi perduoti Lietuvos administravimą patiems lietuviams, kai tik Lietuvos vyriausybė bus pajėgi valdžios funkcijas perimti. Taip pat jis pareiškė, kad Vokietijos kariuomenė paliks Lietuvoje tol, kol pati Lietuva to pageidaus.

Jau buvo trumpai minėta, kad kanclerio Makso Badeniečio sudarytas koalicinis Vokietijos ministrų kabinetas tučtuojau nutarė pakeisti Lietuvoje vokiečių okupacinę karinę administraciją į civilinę. 1918 m. lapkričio 3 d. Vokietija paskyrė Lietuvai dr. E. Zimmerle Vokietijos imperinės valdžios generaliniu įgaliotiniu, kuris į Lietuvą atvyko prieš pat Vokietijos revoliuciją, t.y. lapkričio 7 d. Į Lietuvą atsiųstas iš Vokietijos generalinis įgaliotinis Zimmerle, tiesiogiai priklausė Vokietijos kancleriui, o karinės valdžios administracijos viršininkas Wolf Lietuvoje pasivadino Žemės prezidentu (Landespräsident). Kiti karinės valdžios viršininkai paliko atitinkamais tarėjais.[2]

1918 m. lapkričio 9 d. įvyko revoliucija Vokietijoje, o lapkričio 11 d. Vokietija kapituliavo Sąjungininkams Vakaruose.

Paskirdama civilinės valdžios generalinį įgaliotinį, Vokietija Lietuvai ne tik suteikė teisę būti nepriklausoma valstybe, bet drauge atsisakė anksčiau Lietuvai numatytų konvencijų su Vokietija ir sutiko, kad Lietuva skelbtų savo Laikinąją konstituciją bei sudarytų savo vyriausybę. Tačiau Vokietija nenustatė Lietuvos sienų su Lenkija ir paliko pačiai Lietuvai ir Lenkijai sienų reikalą išspręsti.

Dar prieš Vokietijos revoliuciją, *Lietuvos Valstybės Taryba* 1918 m. lapkričio 2 d. anuliavo karaliaus Uracho rinkimus, taip pat ir su Urachu surašytas sąlygas. Nors vadinamoji Pirmoji konstitucija — susitarimas su Urachu — nepradėjo veikti, bet ji buvo *Lietuvos Valstybės Tarybos* priimta ir būtų galiojusi kol legaliu būdu ji būtų buvusi pakeista. Tačiau revoliuciniai įvykiai Vokietijoje tą konstituci-

ją pavertė tik vienu to meto įvykių istoriniu dokumentu. Tą pat 1918 m. lapkričio 2 d. *Lietuvos Valstybės Taryba* priėmė Laikinąją Lietuvos konstituciją, kuri su vėlesniais papildymais galiojo ligi Lietuvos Steigiamojo seimo priimtos irgi tik Laikinosios konstitucijos.

Lapkričio 2 d. priimtoji Laikinoji konstitucija labai ryškiai pabrėžia, kad ligi Steigiamasis seimas nustatys Lietuvos valdymosi formą ir priims naują konstituciją, *Lietuvos Valstybės Taryba*, reikšdama tautos valią, *steigia Laikinosios konstitucijos pagrindais Laikinąją Lietuvos vyriausybę*. Pirmoji Laikinoji konstitucija buvo paskelbta 1918 m. lapkričio 13 d. *Lietuvos Aide*. Ją pasirašė *Valstybės Tarybos* prezidiumas — A. Smetona, kun. J. Staugaitis, St. Šilingas ir ministras pirmininkas A. Voldemaras.[3]

Laikinojoje konstitucijoje buvo nusakytos *Lietuvos Valstybės Tarybos* teisės ir pareigos, o taip pat ir *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumo kompetencija, kuris, kaip kolektyvas, vykdė valstybės galvos, t.y. prezidento pareigas. Prezidento institucijos toje konstitucijoje nebuvo numatyta, todėl *Valstybės Tarybos* prezidiumui priklausė teisė sudaryti ministrų kabinetą. Penktajame Laikinosios konstitucijos skyriuje buvo surašytos piliečių laisvės ir teisės.

Pagal šią konstituciją ir *Lietuvos Valstybės Tarybos* veikla buvo laikinė — ligi Steigiamojo seimo sušaukimo, kurio kompetencija buvo nustatyti valstybės valdymosi formą ir priimti jos konstituciją. Taip pat šios konstitucijos 26 paragrafu buvo numatyta, kad Laikinoji vyriausybė nustato ir skelbia Steigiamojo seimo rinkimus.

1918 m. lapkričio 4 d. *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumas pavedė prof. Voldemarui sudaryti Laikinąją Lietuvos vyriausybę. Be Voldemaro, į ministro pirmininko vietą dar buvo siūloma dr. Šaulio kandidatūra, kuris vokiečių okupacijos metu buvo ne tik nuolatinis lietuvių konferencijų dalyvis, bet ir nuolat derėdavosi su vokiečių karinės valdžios atstovais.

Voldemaras aktyvia politine veikla pasižymėjo Petrapilio lietuvių seime ir 1917 m. rugsėjo 8-16 d. Rusijos tautų atstovų kongrese Kijeve. Be to, jis dalyvavo kaip Ukrainos taikos delegacijos patarėjas — specialistas Lietuvos Brastos derybose, o Ukrainai pasirašius taiką su Vokietija, Voldemaras gavo leidimą grįžti į Lietuvą anksčiau negu kiti pabėgėliai. Grįžęs iš Rusijos Lietuvon, Voldemaras buvo kooptuotas į *Lietuvos Tarybą*.

Voldemaras, formuodamas pirmąjį ministrų kabinetą, nesitarė nei su lietuvių politinėmis partijomis nei su Lietuvos mažumų atstovais. Jo sudarytasis kabinetas buvo laikomas darbo kabinetu,

kuriame dalyvavo ne partijų deleguoti, bet Voldemaro pakviesti asmens, kurie savo atsakomybe įėjo į šį ministrų kabinetą. Taigi, pirmasis ministrų kabinetas buvo sudarytas nepartiniais pagrindais, užtat į Laikinosios vyriausybės pirmąjį kabinetą neįėjo trijų stambiųjų lietuvių partijų atstovai — socialistų liaudininkų demokratų, krikščionių demokratų ir socialdemokratų, nes socialdemokratų partijos atstovai, po karaliaus Uracho rinkimų 1918 m. liepos 11 d. jau buvo visiškai pasitraukę iš *Lietuvos Valstybės Tarybos*.

Voldemaras *Lietuvos Valstybės Tarybai* pateikė patvirtinti tokios sudėties kabinetą: A. Voldemaras — ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras, V. Stašinskas — vidaus reikalų, P. Leonas — teisingumo, M. Yčas — finansų, prekybos ir pramonės, J. Tūbelis — žemės ūkio ir valstybės turtų, J. Yčas — švietimo ministerijos valdytojas. Krašto apsaugos ministeriją laikinai paėmė valdyti pats Voldemaras, bet viceministru buvo vėliau paskirtas gudas generolas K. Kondratovičius. Partiniu atžvilgiu pirmąjį ministrų kabinetą sudarė daugumas Tautos pažangos narių, išskyrus P. Leoną — Santaros partijos narį ir V. Stašinską — nepartinį.

Lietuvos Valstybės Tarybos prezidiumas lapkričio 11 d. Voldemaro kabinetą patvirtino, o lapkričio 13 d. kabineto sudėtis buvo paskelbta *Lietuvos Aide* 130 nr.

1918 m. lapkričio 14 d. įvyko Lietuvos pirmojo ministrų kabineto viešas posėdis, *Lietuvos Valstybės Tarybai* ir gausiai susirinkusiai publikai dalyvaujant. Visų pirma *Lietuvos Valstybės Tarybos* pirmininkas Smetona pasakė įžanginę kalbą, kurioje jis glaustai aptarė *Lietuvos Valstybės Tarybos* nuveiktus darbus, ypač išryškino kovą dėl Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo. Toliau jis aiškino, kad vokiečių okupacijos metu daugelis Tarybos darbų plačiai visuomenei buvo nesuprantami, nes dėl politinių sąlygų Taryba negalėjusi jų viešai spaudoje paaiškinti, pasiteisinti ar nušviesti savo politinę veiklą. Savo kalboje Smetona pažadėjo, kad *Lietuvos Valstybės Taryba*, drauge su vyriausybe, rūpinsis sušaukti tobulesnę tautos atstovybę — Steigiamąjį seimą, išrinktą visuotiniu, lygiu, slaptu ir tiesioginiu balsavimu.

Tuojau po *Lietuvos Valstybės Tarybos* pirmininko Smetonos kalbos kalbėjo ministras pirmininkas Voldemaras ir paskaitė savo sudarytojo ministrų kabineto deklaraciją. Savo kalbos įžangoje jis pasakė apie Lietuvos valstybės įsipareigojimą siekti, kad visi Lietuvos gyventojai, nežiūrint religijos ir tautybės, būtų laimingi ir galėtų sakyti: „Tik nepriklausomoj Lietuvoj mes tegalim būti laimingi".[3]

Toliau jis aiškino, kad tik darbu ir darbštumu galima sukurti gyventojų gerovę, kad visų pirma valstybėje reikalinga išlaikyti tvarką viduje ir apsaugoti valstybės sienas, pabrėždamas, jog — „Karo mes su niekuo nevedam ir nė vienas iš mūsų kaimynų — Vokiečių, Lenkų, Ukrainų, Rusų ir Latvių — neturi pamato ant mūsų užsipuldinėti. Taigi didelių spėkų rubežiams sergėti mums ir nereiks. Bet vis tik kaip aukščiau pasakyta, sargyba reikalinga, kad mūsų valstybėn neįsibrautų vogčia tas, kas neturi teisės mūsų kraštan atvykti".[4]

Voldemaras savo kalboje nuogastavo, kad sunkiau bus susitvarkyti viduje, suorganizuoti valstybės valdymo organus, teismą, švietimą, savivaldybes ir t.t. Tuo metu dar nebuvo nustatytos valstybės sienos ir būsimą Lietuvos teritoriją dar valdė okupacinė Vokietijos valdžia. Ministrų kabineto deklaracijoje daug vilties buvo sudėta į būsimą Taikos konferenciją, kurioje būsiąs sprendžiamas ir Lietuvos valstybės likimas. Voldemaras dar kalbėjo Lietuvos gyventojams labai rūpimu žemės reformos klausimu, vyriausybės vardu pažadėdamas tvarkyti apleistus dvarus, neleisti spekuliuoti žeme, bet pagrindinį žemės reformos reikalą paliko spręsti Lietuvos Steigiamajam seimui.

Rytojaus dieną, kitame *Lietuvos Valstybės Tarybos* posėdyje — 1918 m. lapkričio 15 d. jau pasisakė Taryboje dalyvaujančių partijų atstovai. Krikščionių demokratų vardu Stulginskis padarė priekaištų dėl nutylėjimo mažumų, kaip miesto, taip ir sodžiaus darbininkų reikalų, o ypač priekaištavo dėl siūlomo pagalvės mokesčio. Jis iš viso siūlė panaikinti mokesčius kasdieninio reikalingumo daiktams, o taip pat nurodė, jog skubiai reikia rengti medžiagą didžiajai žemės reformai vykdyti ir siūlė dalinę žemės reformą pradėti vykdyti tučtuojau.[5]

Socialistų liaudininkų demokratų vardu kalbėjo *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovas Vileišis. Jis pagailestavo, kad pirmajame ministrų kabinete nėra kairiojo sparno partijų atstovų, todėl kabinetas nesusilauksiąs krašto visuotinės paramos, nors ministrų kabineto deklaracijoje akcentuojama, jog iš naujo valstybę kuriant, reikia vadovautis demokratizmo pradais. Todėl Vileišis ir siūlė vadovautis numatytais demokratizmo pradais ir patraukti kairiąsias partijas bei tautines mažumas į valstybės kūrybinį darbą.

Socialdemokratų partijos atstovai, kaip jau buvo minėta, 1918 m. liepos mėn. 11 d. buvo visiškai pasitraukę iš *Valstybės Tarybos*, todėl jų pareiškimo dėl ministrų kabineto deklaracijos nebuvo. Dr. Basanavičius Tautos pažangos partijos vardu pritarė ministro

pirmininko išdėstytai programai, laikė jo kabinetą darbo kabinetu, siūlė pareikšti pasitikėjimą ir svarstyti kitus klausimus.[6]

Po ministro pirmininko deklaracijos, *Valstybės Tarybos* frakcijų pasisakymo ir dr. Basanavičiaus pasiūlymo, kun. Staugaitis visų frakcijų vardu išreiškė pasitikėjimą, kad naujoji vyriausybė vykdys valstybės atstatymo darbą demokratiškais pagrindais.

Iš istorinės perspektyvos vertinant šią pirmojo ministrų kabineto deklaraciją, matyti, kad ministras pirmininkas Voldemaras savo deklaracijoje visiškai neatsižvelgė į Lietuvos kaimynų, ypač lenkų, nusiteikimus ir jų reiškiamas pretenzijas į Lietuvos teritoriją ir labai optimistiškai pasitikėjo būsimąja Taikos konferencija. Ta deklaracijos vieta, kurioje buvo tikimasi gerų santykių su kaimynais, skambėjo panašiai, kaip gražūs 1917 m. Rusijos Vasario mėn. revoliucijos tautų brolybės šūkiai. Ministrų kabineto deklaracijoje laikinąja Lietuvos siena buvo laikoma vokiečių okupacijos meto teritorija — Šiaurės ir Pietų Lietuva (Nord und Süd Litauen). Taip pat per optimistiškos buvo ministro pirmininko viltys dėl Vakarų Europos valstybių Lietuvos pripažinimo ir teisingų sienų nustatymo.

2. *Pirmieji organizaciniai darbai*

Pirmasis Laikinosios vyriausybės darbas buvo pasiųsti radiogramą į Sąjungininkų kariuomenės būstinę Spa, kad jau yra sudaryta Lietuvos Laikinoji vyriausybė. Radiogramoje buvo prašoma pagalbos apsiginti nuo bolševikų invazijos.

Kadangi vokiečių okupacinė civilinė valdžia atsisakė tą radiogramą išsiųsti, tai tučtuojau į Spa buvo pasiųsta lietuvių delegacija. Delegacijai vadovavo kan. K. Olšauskas, o nariai buvo D. Siemaška, S. Rozenbaumas ir J. Daujotas. Delegacija turėjo Sąjungininkams išaiškinti Lietuvos politinę būklę ir prašyti finansinės bei karinės pagalbos.

Taip pat Laikinoji Lietuvos vyriausybė ir *Lietuvos Valstybės Taryba* atsišaukimu kreipėsi į Lietuvos gyventojus, pasiaiškindama, kad anksčiau negalėjusi susižinoti su kraštu, negalėjusi dėl vokiečių karinės cenzūros trukdymų kreiptis į gyventojus ir informuoti juos apie savo darbus. Taryba atsišaukime taip pat pažadėjo sušaukti Vilniuje platesnės apimties gyventojų atstovų konferenciją, kuri sudarytų naują valstybės tarybą. Atsišaukimą pasirašė Smetona ir kun. Staugaitis.[7]

Artėjo Versalio taikos konferencijos metas. Voldemaras, kaip

ministras pirmininkas ir daugelis kitų Lietuvos politikų didelių vilčių skyrė šiai Taikos konferencijai. Ne tik lietuviai, bet ir kitų atsikūrusių tautų politikai tada tikėjosi, kad Taikos konferencijoje bus teisingai išspręsti pokariniai įvairių tautų teritoriniai reikalai. Tik gaila, kad tada Laikinoji Lietuvos vyriausybė nepasirūpino skubiai sutelkti visas turimas lietuvių mokslo žmonių jėgas ir skubiai parengti Lietuvos delegacijai reikalingą medžiagą sienų klausimu. Todėl Lietuvos delegacija tesinaudojo vien Klimo surinktąja medžiaga Lietuvos sienų reikalu.

Laikinoji Lietuvos vyriausybė visų pirma pradėjo organizuoti savo atstovybes užsienyje. 1918 m. gruodžio mėn. pirmuoju oficialiuoju atstovu į Berlyną buvo paskirtas dr. J. Šaulys.

1919 m. sausio 10 d. Lietuvos atstovu skandinavų valstybėms — Švedijai, Norvegijai ir Danijai — buvo paskirtas rašytojas J. Savickis, kuris Pirmojo pasaulinio karo metu gyveno Danijoje, o šios atstovybės sekretorium — rašytojas Ignas Šeinius, tuo metu gyvenęs Švedijoje. A. Gylys buvo paskirtas Lietuvos atstovu Suomijai.

Lietuvos misijai Šveicarijoje nuo 1919 m. vasario 11 d. vadovavo nuolat ten gyvenęs V. Dzimidavičius-Daumantas. Vėliau jį pakeitė dr. Šaulys, buvęs Lietuvos atstovas Vokietijoje, kuris nepatenkintas užsienio atstovybėms lėšų sumažinimu, pasikeitė piktais laiškais su Voldemaru ir gruodžio mėn. pasitraukė iš atstovo pareigų Berlyne.[8] Tada Berlynan buvo paskirtas dr. Purickis.

1919 m. vasario mėn. Laikinosios Lietuvos vyriausybės pavedimu J. Šliūpas ir T. Naruševičius Londone įsteigė Informacijos biurą Lietuvos reikalams, kurį tų pat metų kovo mėn. jau perėmė Britanijai paskirtas Lietuvos atstovas V. Čepinskis su sekretorium. K. Bizausku. Bet vėliau (1920 m. sausio mėn.) Čepinskiui sugrįžus Lietuvon, Lietuvos atstovu Anglijai buvo paskirtas buvusis carinės Rusijos atstovybės Anglijoje sekretorius grafas A. Tiškevičius, patyręs ir gabus diplomatas, pasižymėjęs savo vertingomis notomis, Lietuvos reikalus ginant.

Prancūzijoje iki Versalio taikos konferencijos Lietuvos oficialaus atstovo nebuvo. Bet tuoj po karo paliaubų pasirašymo, rūpintis Lietuvos reikalais susidarė būrelis Paryžiuje gyvenusių lietuvių inteligentų. Vėliau iš Spa į Paryžių atvyko kan. K. Olšausko vadovaujama delegacija, kuri, pasitelkusi Paryžiuje gyvenusį dr. J. Gabrį, norėjo atstovauti Lietuvai ir save laikyti Lietuvos delegacija Versalio taikos konferencijoje. Bet netrukus į Paryžių atvyko oficialiai Versalio konferencijon paskirtoji Lietuvos delegacija.

Vėliau pirmuoju Lietuvos pasiuntiniu Prancūzijai buvo paskirtas nuolat Paryžiuje gyvenęs lietuvių kilimo poetas O. Milašius (O. Lubicz Milosz). 1919 m. rugsėjo mėn. J. Šliūpas buvo paskirtas pasiuntiniu Latvijai ir Estijai. Ir toliau Lietuva skyrė atstovus į kitas valstybes, kai tik jos pripažindavo Lietuvą de facto.

Be atstovybių steigimo užsienyje, ne mažiau reikėjo rūpintis ir skubėti suorganizuoti Lietuvos administracinę valdžią visame krašte, kuri perimtų valdžią iš vokiečių, nes, Raudonajai armijai veržiantis į Lietuvą ir nesant pastovios vietinės valdžios, visokeriopas pavojus Lietuvai didėjo. Lietuvoje tada buvo sunkiai įsivaizduojama padėtis, kada susiorganizavusi Laikinoji Lietuvos vyriausybė, neturėdama realios jėgos savo valiai vykdyti, t.y. bent savos milicijos ar policijos, be savo kariuomenės ir be kitų įvairiausių valstybės organų, pradėjo tvarkyti naujai atkurtąją valstybę ir kovoti ne tik su vokiečių okupacinės valdžios neteisėtumais, su krašte didėjančiais plėšikavimais, bet, svarbiausia, turėjo ginti kraštą nuo bolševikų invazijos.

3. Savivaldybių steigimas

Vietos administracijos, t.y. savivaldybių steigimas, galima sakyti, prasidėjo gaivališkai — savaimingai, dar prieš Laikinosios Lietuvos vyriausybės sudarymą. Nepaisant dar veikusios vokiečių civilinės valdžios, Šiaulių miesto savivaldybė buvo išrinkta 1918 m. spalio mėn. pabaigoje, į kurią įėjo trys žymiausi Šiaulių miesto advokatai: pirmininku buvo K. Venclauskas, vicepirmininku — St. Lukauskas, sekretoriumi — R. Skipitis.[9] Vienokio ar kitokio pobūdžio savivaldybės steigėsi ir kitose vietovėse, pvz., Rokiškyje, Marijampolėje ir kitur.

Todėl Laikinoji Lietuvos vyriausybė 1918 m. lapkričio mėn. 11 d. atsišaukimu *Lietuvos Piliečiai* lietuvių ir lenkų kalba kreipėsi į Lietuvos gyventojus ir ragino juos skubiai sudaryti valsčių ar parapijų komitetus, kurie vietoje tvarkytų valsčių reikalus, o vėliau iš valsčių atstovų sudarytų apskrities valdžią. Lietuvos gyventojų daugumas pakluso savosios vyriausybės atsišaukimų ir potvarkių. 1918 m. gruodžio 7-8 d. Šiauliuose jau įvyko apskrities valsčių atstovų suvažiavimas, padaręs reikšmingų nutarimų politinio ir ūkinio gyvenimo klausimais.[10]

Reikia priminti, kad tuo metu ir Rusijoje gyvenantieji įžvalgūs lietuviai jau rūpinosi nepriklausomos Lietuvos administraciniu sutvarkymu. 1918 m., dar gyvendami Maskvoje, teisininkai P. Leonas,

T. Petkevičius ir K. Jablonskis parengė Lietuvos savivaldybių įstatymo projektą, kurį jie, 1918 m. įteikė *Lietuvos Valstybės Tarybai.*[11]

1918 m. pabaigoje, pradėjus vokiečiams trauktis iš Lietuvos, vietos gyventojai valsčiuose tuoj griebėsi organizuoti vietos miliciją tvarkai palaikyti, suorganizavo valsčių valdybas, steigė mokyklas ir tvarkė kitus būtiniausius reikalus, net nelaukdami paraginimų iš viršaus. O Laikinoji Lietuvos vyriausybė netrukus įsteigė apskričių viršininkų instituciją, kurie apskrityse pradžioje buvo ne tik civilinės administracijos, bet ir Lietuvos karinės valdžios atstovai. Žodžiu, nepaisant labai neaiškios ir beveik kritiškos karinės situacijos bei Lietuvos valstybės ateities, nepriklausomos Lietuvos valstybės administracinis organizavimas ir sėkmingas valstybės atsteigimas visoje Lietuvoje vyko su dideliu entuziazmu.

Visiems Lietuvos gyventojams jau seniai buvo labai įkyrėjusi ne tik Rusijos buvusioji valdžia, bet ir vokiečių okupacinė administracija. Todėl savosios valstybės atkūrimas ir savos lietuviškos valdžios sudarymas kėlė gyventojų pasitikėjimą savo pajėgomis ir sugebėjimais bei viltį į geresnį ir laisvesnį gyvenimą.

Tačiau svarbiausias reikalas buvo suorganizuoti savo kariuomenę valstybės sienoms ginti. Neatsižvelgiant to, kad bolševikų invazijos grėsmė į Pabaltįjį didėjo, vokiečių okupacinė valdžia dar ilgai neleido Lietuvos kariuomenę organizuoti.

4. Lietuvių pastangos kariuomenę organizuoti

Lietuvos Taryba jau 1918 m. sausio 15 d. be vokiečių žinios svarstė Lietuvos milicijos organizavimą ir tuo reikalu priėmė atitinkamą rezoliuciją bei tą pačią dieną išrinko trijų asmenų komisiją — S. Banaitį, St. Kairį ir J. Šerną rūpintis miliciją organizuoti.

Aštuntoje *Lietuvos Tarybos* sesijoje 1918 m. balandžio 26 d. Kairys pranešė, kad steigsima milicija bus kariuomenės branduolys. Milicijos steigimas buvo nepaprastai aktualus reikalas, kadangi Lietuvoje ėmė plisti plėšikavimai. Miškuose slapstėsi rusai belaisviai, pabėgę iš vokiečių stovyklų, vokiečių kariuomenės dezertyrai, lietuviai nestoję į vokiečių darbo batalionus arba pabėgę iš jų. *Lietuvos Taryba* pavedė plk. J. Kubiliui sudaryti milicijos steigimo projektą, o Tarybos atstovas Stulginskis siūlė nepaisyti vokiečių sutikimo ar nesutikimo, bet tuoj pat visose Lietuvos vietovėse steigti miliciją ir kovoti su plėšikais, o tada ir vokiečius bus galima priversti eiti talkon.[12]

1918 m. liepos mėn. jau buvo sudarytas milicijos steigimo projektas ir tik reikėjo pradėti vykdyti visame krašte milicijos organizavimą, nes Lietuvoje esanti vokiečių žandarmerija labiau rūpinosi kokiu būdu išgauti iš vietos gyventojų daugiau vertingų maisto produktų ir juos išsiųsti Vokietijon, arba, savivališkų kratų metu, užtikus svetimos valiutos ar kokių brangenybių, jas pasisavinti, negu gyventojų saugumu. Taip pat ir vokiečių kariniai daliniai, dar pasilikę Lietuvoje, vistiek ir toliau elgėsi, kaip okupuotame krašte. Todėl ministras pirmininks Voldemaras įteikė Vokietijai notą ir protestavo dėl vokiečių kariuomenės vis dar vykdomų rekvizicijų.

Nors *Lietuvos Valstybės Taryba* be vokiečių karinės valdžios sutikimo negalėjo pradėti net milicijos organizuoti, tai bent teoriškai ji ėmė rengtis suorganizuoti savąją kariuomenę, kuri tuoj pat galėtų tapti realia jėga ir galėtų padėti vyriausybei tvarkyti ne tik vidaus reikalus, bet svarbiausia — ginti savo valstybės sienas.

1918 m. spalio mėn. 8 d. *Lietuvos Valstybės Taryboje* buvo sudaryta Apsaugos komisija, kuriai pirmininkavo Šilingas. Apsaugos komisija pradžioje projektavo steigti Lietuvoje teritorinius karinius vienetus, paskui iš jų sudaryti krašto apsaugos dalinius. Kadangi vokiečių karinė valdžia vis dar nesileido į derybas dėl kariuomenės steigimo, tai greta jau vykdomo milicijos organizavimo, Apsaugos komisija pradėjo planingai organizuoti teorinį kariuomenės dalinių steigimą: sudarinėjo įvairius karinius statutus, rūpinosi karininkų mokyklos steigimu, ir planavo, palankioms sąlygoms susidarius, kviesti savanorius į Lietuvos kariuomenę.

Apsaugos komisija buvo nusistačiusi, kad Lietuvos sienų apsaugai reikalinga turėti bent 60.000 kariuomenės. Ši komisija ragino *Lietuvos Valstybės Tarybą*, kad ji reikalautų iš vokiečių okupacinės valdžios pasiskubinti sugrąžinti iš Rusijos lietuvius karius ir skirtų lėšų Lietuvos kariuomenei organizuoti.[13]

Taigi, *Lietuvos Valstybės Taryba* dar prieš Laikinosios Lietuvos vyriausybės sudarymą rimtai rengėsi savą kariuomenę steigti ir netiesiogiai skatino kaimo žmones, kad jie legaliai ar nelegaliai įsigytų ginklų ir kariškai organizuotųsi. O jau 1918 m. lapkričio 11 d. *Lietuvos Valstybės Taryba* nutarė krašto apsaugos organizavimą pavesti Voldemaro pirmajam ministrų kabinetui.[14]

Betgi Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministras pirmininkas Voldemaras pradžioje galvojo, kad Lietuvai skubiau reikalinga organizuoti miliciją ar policiją vidaus tvarkai palaikyti, negu kariuomenę sienų apsaugai. Tačiau 1918 m. lapkričio 28 d.

Voldemaras jau pranešė *Lietuvos Valstybės Tarybai,* kad Lietuvai yra didelė grėsmė iš Sovietų Rusijos, nes jau buvo žinoma, kad Sovietų Rusija yra nusistačiusi atgauti visas carinės Rusijos valdytas teritorijas ir, Vokietijai kapituliavus Vakaruose, Raudonoji armija žygiuoja į vakarus, įkandin besitraukiančiai vokiečių kariuomenei. Vokietijos politinėms sąlygoms pasikeitus, vadinamoji civilinė vokiečių valdžia Lietuvoje, priešingai buvusiai karinei okupacinei administracijai, tuoj sutiko steigti apskrityse savigynos, t.y. milicijos būrius, kurių viršininkus turėjo parinkti vokiečių apskrities viršininkai. Vienok pačiame Vilniuje civilinės valdžios įgaliotinis nepageidavo steigti nei kariuomenės nei lietuvių milicijos, nes esą Vilniuje tvarką dar vis palaikanti vokiečių kareivių taryba, todėl projektuojamas lietuvių kariuomenės pulkas ar milicija yra nereikalingi. Tačiau lietuviai Vilniuje jau nuo 1918 m. balandžio mėn. neoficialiai laikė biurą savanoriams registruoti, tai pagaliau ir Zimmerle pritarė steigti lietuvių kariuomenės pulką, bet ne Vilniuje, o Alytuje ir Kaune.[15]
Dabar jau galima tvirtinti, kad Lietuvos kariuomenės organizavimas buvo nudelstas ne tik dėl ministro pirmininko Voldemaro optimizmo, kad Lietuvos niekas nepuls ir ne tik dėl iniciatyvos stokos krašto apsaugos ministerijoje, bet ir dėl vokiečių okupacinės valdžios priešinimosi lietuvių pastangoms savą kariuomenę organizuoti. Vilniaus vokiečių įgulos viršininkas ilgesnį laiką tenorėjo steigti Vilniuje tik bendrą lenkų-lietuvių miliciją, nes jis dar prisibijojo, kad ši milicija galės patapti branduoliu Lietuvos kariuomenei suorganizuoti.

Pagaliau 1918 m. lapkričio 23 d. Lietuvos krašto apsaugos ministerija išleido pirmąjį įsakymą kariuomenei organizuoti. Tą pačią dieną buvo paskirta Krašto apsaugos taryba, į kurią įėjo gyd. V. Nagevičius, karininkas St. Nastopka ir karininkas S. Chaleckis. Rytojaus dieną, lapkričio 24 d. ir Vokietijos generalinis įgaliotinis dr. Zimmerle raštu pranešė Lietuvos vyriausybei Vokietijos sutikimą organizuoti Lietuvos kariuomenę ir vokiečių civilinės valdžios vardu pažadėjo ją remti.

Bolševikų armijoms artėjant prie Lietuvos ir Zimmerlei pritarus, vokiečių administracijos viršininkas Wolf pažadėjo Lietuvos vyriausybei suteikti 10 milijonų markių avanso kariuomenei organizuoti, bet dėl ginklų ir aprangos jis siūlė patiems lietuviams kreiptis į Ober Osto karinę vadovybę — gen. Hoffmanną arba į Berlyną. Kariuomenės organizavimo pradinį planą sudarė krašto apsaugos ministerijos štabas, kuris numatė steigti vieną (25-30 tūkstančių) korpą. Gudai

įėję į *Lietuvos Valstybės Tarybą,* taip pat suskato organizuoti savo kariuomenę. Pagal susitarimą lietuvių gudų kariuomenės santykis turėjo būti 2:1.[16]

Kariuomenės organizavimas buvo svarstomas *Lietuvos Valstybės Tarybos* posėdžiuose 1918 m. lapkričio 28 d. ir gruodžio 2 d. Dabar jau *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovai priekaištavo ministrui pirmininkui Voldemarui dėl nepakankamai skubaus savosios kariuomenės organizavimo ir dėl netinkamo pasirinkimo gen. Kondratovičiaus krašto apsaugos viceministru, kuriam Lietuvos politiniai siekimai buvo visiškai svetimi. Dėl gen. Kondratovičiaus paskyrimo ypač griežtai priekaištavo Stulginskis, M. Biržiška ir gudas kun. Stankevič.[17]

Sąjungininkai, iš buvusios Rusijos imperijos susidariusių valstybių, nepriklausomomis valstybėmis tada tepripažino tik Suomiją ir Lenkiją. 1918 m. lapkričio 11 d. Compiègne buvo paskelbtos paliaubos su Vokietija. Reichstago atstovui Erzbergeriui pasiūlius, Sąjungininkai paliaubų susitarimo 12 paragrafu buvo numatę, kad Vokietijos kariuomenė kuriam laikui pasiliks Lietuvoje ir kitose Pabaltijo valstybėse. Tas 12 paragrafas be kita ko įpareigojo Vokietiją, kad jos kariuomenė gintų Pabaltijo valstybes nuo bolševikų invazijos.[18] Ir Vokietijos karo ministras W. Groener pritarė Vokietijos kariuomenės pasilikimui Pabaltijo valstybėse, nes tatai Vokietijai buvo naudinga ne tik politiškai, bet ir ūkiškai. Vokietijai buvo naudingiau pašonėje turėti mažą Lietuvą, negu bolševikinę Rusiją, turėjusią sumanymų „pagelbėti vokiečiams" įsivesti Vokietijoje tarybinę santvarką. Dėl to Vokietija buvo netik labai suinteresuota laikyti bolševikus atokiau nuo Vokietijos sienų, bet ji nemažiau rūpinosi išlaikyti ir visą Pabaltijį savo interesų įtakoje. Todėl, kai 1918 m. pabaigoje vokiečių kariuomenė pradėjo trauktis iš Pabaltijo, tai Voldemaras, jau būdamas Lietuvos ministru pirmininku, nota Vokietijai protestavo dėl jų kariuomenės atitraukimo iš Lietuvos. Į šią notą Ober Osto karinė vadovybė raštu paaiškino, kad ji su turima, bet demoralizuota vokiečių kariuomenė jau nebepajėgianti sulaikyti bolševikų invazijos į Pabaltijį.

Tuo metu vokiečių Dešimtajai armijai vadovavo gen. E. von Falkenhayn, kuris savo karines pajėgas buvo išsidėstęs Gomelio-Polocko linijoje. Šiai armijai priklausė keturios pėstininkų divizijos, dvi kavalerijos brigados ir dar tam tikras skaičius kitų mažesnių dalinių. Gen. von Falkenhayn 1918 m. lapkričio 14 d., t.y. jau po

Compiègne paliaubų sutarties pasirašymo, pranešė Rytų fronto vadui, kad jo armija vargu galėsianti išlaikyti tvarką okupuotoje Rytų teritorijoje ir siūlė ją pakeisti vokiečių savanorių armija. Mat, po Lietuvos Brastos taikos sutarties su Sovietų Rusija, Vokietijos karo vadovybė visus karui dar tinkamus dalinius išgabeno į Vakarų frontą. Todėl Lietuvos ir Rusijos pasienyje bei iš viso Pabaltijyje paliko tik menkai kovingi vokiečių kariniai daliniai. Gal dėlto ir Rytų fronto karo vadovybė, prisibijodama, kad lietuviai nesukiltų prieš vokiečių okupacinę valdžią, ilgai neleido lietuviams steigti savo kariuomenę ir ją kariškai parengti.

1918 m. gruodžio 29 d. gen. Falkenhayn pranešė Vokietijos karo ministerijai apie liūdną fronto padėtį ir kad dėl pakrikusios kariuomenės drausmės 1919 m. sausio 4-5 d. jis ketinąs pasitraukti iš Vilniaus. Dar pridurmai jis rašė, kad dėl karių nedrausmingumo gal reikės pasitraukti ir iš visos Lietuvos. Nors Vokietijos vyriausybė gruodžio paskutinėmis dienomis buvo jam įsakiusi nesitraukti iš Vilniaus, tačiau ir šio įsakymo gen. Falkenhayn jau nebegalėjo arba nenorėjo įvykdyti. 1919 m. sausio 4 d. vokiečiai iš Vilniaus pasitraukė.

Lietuvos kariuomenės organizavimas vyko labai sunkiomis sąlygomis ir ne vien dėl techniškų priemonių ar lėšų trūkumo, bet ir dėl nepakankamo skaičiaus lietuvių karininkų, tinkamų daliniams vadovauti. Susidarę kariuomenės daliniai dažnai buvo improvizacinio pobūdžio su savo menka civiline apranga, t.y. be pakankamos karinės aprangos, ginklų ir amunicijos. Tik 1919 m. pabaigoje Lietuvos kariuomenėn jau buvo reguliariai šaukiami visi karo tarnybai tinkami vyrai.

Krašto apsaugos ministerija tuo metu jau buvo suorganizavusi įvairius skyrius: mobilizacijos, operacijų, artilerijos, karo technikos, rikiuotės, spaudos-švietimo, sanitarijos bei veterinarijos.

1918 m. gruodžio 19 d. dr. Zimmerle išvyko į Berlyną gauti instrukcijų dėl vokiečių kariuomenės ginklų perleidimo lietuvių organizuojamai kariuomenei, nors kiek anksčiau, pats Zimmerle laikė pavojingu dalyku ginkluoti lietuvius, kad tų ginklų jie nepanaudotų prieš vokiečius.[19] 1918 m. gruodžio viduryje vokiečių okupacinė administracija ir vokiečių žandarmerija taip pat pradėjo trauktis iš mažesnių Lietuvos vietovių, o bolševikų kariuomenė jau buvo visai netoli Lietuvos sienų.

5. *Lietuvos Valstybės Tarybos pirmininko ir ministrų kabineto pirmininko išvykimas užsienin*

Tuo tragišku valstybės kūrimosi momentu Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministras pirmininkas Voldemaras ir finansų ministras Yčas 1918 m. gruodžio 20 d. išvažiavo iš Vilniaus į Berlyną, pretekstu išrūpinti paskolą Lietuvai ir prašyti Vokietijos karinės pagalbos, o gruodžio 21 d. iš Lietuvos išvyko ir *Valstybės Tarybos* pirmininkas Smetona.

Voldemaras, išvykdamas iš Lietuvos, ministro pirmininko pareigas pavedė Stašinskui, o, Smetonai išvykus, *Valstybės Tarybos* prezidiumo pirmininko pareigas ėjo Šilingas.

Likusieji Laikinosios Lietuvos vyriausybės pirmojo ministrų kabineto nariai, o ir visa Lietuvos visuomenė Voldemaro, Smetonos ir Yčo išvykimą į užsienį kritiškiausiu Lietuvos valstybės kūrimosi metu priėmė skaudžiai ir įvairiai komentavo. Apie tai vėliau rašė ir antrojo Laikinosios Lietuvos vyriausybės kabineto ministras pirmininkas Sleževičius 1922 m. *Lietuvos Žinių* 49 nr. straipsnyje antrašte „1918 m. gruodžio 20 d.". O tuometinis 1918 m. Vilniaus komendanto padėjėjas karininkas Škirpa perteikė labai jau niūrią ano meto Lietuvos politinę padėtį šiais žodžiais: „Jiems išvykus, mes pasijutome likę be jokio vairo. Valstybės viršūnių išvykimas tokiu metu, kai priešas artėjo prie sostinės vartų, visų buvo suprastas, kaip visiškas supasavimas, mažiausia — netekimas visų vilčių" . . .[20]

Lietuva vėl atsidūrė likiminėje kryžkelėje: artėjo rusų bolševikų daliniai prie Lietuvos sienų, o Vilniuje slaptai suorganizuoti lenkų legionininkai laukė progos užvaldyti miestą. Ir politinė ir karinė padėtis Lietuvoje tuo metu vis labiau komplikavosi. Valstybės ateitis atrodė tamsi ir tragiška.

Vilniuje tuo metu buvo keletas valdžių: 1. Teisėta Laikinoji Lietuvos vyriausybė ir kai kurios jau suorganizuotos ministerijos, 2. Vilniaus miesto valdyba, 3. Slapta lenkų karinė organizacija (POW), 4. Vilniaus darbininkų taryba, 5. Dar vokiečių civilinės okupacinės valdžios neevakuotos įstaigos ir 6. Vokiečių kareivių taryba. Ši kareivių taryba, oficialiai buvo priešiškai nusistačiusi ir lietuvių ir lenkų karinių dalinių organizavimui. Bet praktiškai, lenkai papirkinėdami vokiečių kareivių tarybos narius, Vilniuje slaptai organizavo lenkų kariuomenę ir tikėjosi, vokiečiams pasitraukus, užvaldyti Vilnių. Darbininkų taryba taip pat pretendavo paimti Vilniaus miesto valdymą, o sąlygoms palankiai susiklosčius, laikinai paimti valdyti

visą Lietuvą, kol bus sudaryta visos Lietuvos darbininkų tarybų valdžia.

Voldemaras, prieš išvykdamas iš Lietuvos, 1918 m. gruodžio 20 d. drauge su Šilingu dar derėjosi su Vilniun atvykusiu Lenkijos atstovu rotmistru O. Górka dėl bendro gynimosi nuo bolševikų invazijos. Górka iš tikrųjų buvo atvykęs Lietuvon derėtis su vokiečiais dėl ginklų perleidimo Lenkijai. Voldemaras tada iš principo pritarė reikalui bendrai gintis nuo bolševikų, tačiau jis norėjo tuos santykius išsiaiškinti su oficialiais Lenkijos įgaliotiniais. Górka netrukus vėl atvyko Vilniun, jau turėdamas Lenkijos valdžios įgaliojimą tartis su Lietuva politiniais ir kariniais klausimais.

Kadangi Voldemaras gruodžio 20 d. išvyko į užsienį, tai Górka grįžęs į Vilnių, gruodžio 23 d. derėjosi tik su Šilingu. Górka painformavo Šilingą, kad Piłsudski jau yra kreipęsis į maršalą Fochą, pranešdamas, jog Lietuvos vyriausybė nėra priešinga įsileisti lenkų kariuomenę į Vilnių ir sutartinai gintis nuo bolševikų invazijos. Bet Šilingas, tada einąs užsienin išvykusio *Valstybės Tarybos* pirmininko Smetonos pareigas, tam pasipriešino ir paneigė, kad Voldemaras tokį sutikimą per ankstyvesnes derybas būtų jam davęs. Tą pačią gruodžio 23 d. *Lietuvos Valstybės Taryba* svarstė lenkų siūlymą bendrai gintis nuo bolševikų invazijos ir pranešė Górkai, kad Lietuva sutiks su lenkų pasiūlymu bendrai gintis ir įsileisti lenkų kariuomenę tik tada, kai Lenkija pripažins Lietuvą nepriklausoma valstybe su sostine Vilnium, ir kai Lietuva turės savo atstovą Varšuvoje.[21] Górka Vilniuje įteikė 600.000 markių lenkų organizuojamai Savigynai ir be jokio susitarimo išvyko atgal.[22]

Akivaizdoje gresiančio bolševikų pavojaus, krašto apsaugos viceministro gen. Kondratovičiaus siūlymu Laikinoji Lietuvos vyriausybė turėjo išsikelti į Gardiną, kadangi Vilniuje lietuvių komendantūra teturėjo tik 30 karininkų ir tik keletą šimtų kareivių. Bet lietuviai karininkai užprotestavo dėl tokio Kondratovičiaus siūlymo. Tada Kondratovičius gruodžio 22 d. pakeitė savo nusistatymą ir jau skelbė, kad Lietuvos vyriausybė išsikels į Kauną, o tik krašto gynybos štabas — į Gardiną.

Atrodo, kad gen. Kondratovičius, apsiėmęs suorganizuoti Lietuvos kariuomenę, neturėjo nuovokos ir supratimo apie Lietuvos valstybės atsikūrimą ir esantį skirtumą tarp Lietuvos ir Rusijos. Jis net klausęs karininką Kubilių, kuria kalba Lietuvos kariuomenei įsakymai bus rašomi — lietuviškai ar rusiškai?

1918 m. gruodžio 19 į 20 d. naktį iš Rusijos į Vilnių grįžo M. Sleževičius. Sužinojęs iš F. Bortkevičienės, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė ir *Valstybės Tarybos* prezidiumas ketina keltis į Gardiną, jis gruodžio 20 d. nuskubėjo į *Lietuvos Valstybės Tarybą,* tarėsi su jos prezidiumu, o ir su Tarybos pirmininku Smetona, kuris tada jau skubiai ruošėsi išvykti į užsienį. Sleževičius ir *Valstybės Tarybos* prezidiumą, ir Smetoną raminęs, jog bolševikai ne taip greitai pasieksią Vilnių, kalbinęs jį iš Lietuvos neišvykti, nes svarbiausia — reikia galvoti ir skubiai organizuoti krašto gynimą nuo bolševikų invazijos. Tačiau tada Smetona neatsižvelgė nei į ankstyvesnius Stulginskio nei į Sleževičiaus argumentus neapleisti Lietuvos ir skubiai iš Lietuvos išvyko į užsienį.

Voldemaras 1919 m. sausio 6 d. buvo žadėjęs grįžti į Lietuvą, tačiau negrįžo, bet buvo nuvažiavęs į Šveicariją, o paskui — į Angliją. Neatsižvelgiant Voldemaro pasitraukimo iš Lietuvos kritiškiausiu valstybės organizavimosi metu, jis 1918 m. pabaigoje buvo paskirtas Lietuvos delegacijos pirmininku į Versalio taikos konferenciją, kadangi stokojo lietuvių inteligentų, gerai mokančių svetimas Vakarų Europos kalbas. Bet tik 1919 m. vasario viduryje jis atvyko į Paryžių. 1919 m. sausio 31 d. Smetona trumpam laikui buvo grįžęs į Kauną, kur tuo metu gyveno jo šeima. Išsiuntęs šeimą į Šveicariją, jis pats išvyko į Skandinavijos valstybes, nors jokių oficialių pareigų užsienyje jam nebuvo pavesta.

1918 m. lapkričio 11 d. suorganizuotoji Lietuvos Laikinoji vyriausybė, Voldemaro vadovaujama, teveikė labai trumpai — tik iki 1918 m. gruodžio 26 d., nes 1918 m. gruodžio 25 d. atsistatydino ir likusieji Voldemaro ministrų kabineto nariai. Taip staigiai ir visai nelauktai išvykus valdžios viršūnėms iš Lietuvos, ir po kelių dienų likusiems ministrų kabineto nariams atsistatydinus, Lietuvoje susidarė tartum bevaldis laikotarpis ir nyki neveikluma, kol *Lietuvos Valstybės Taryba* pavedė Sleževičiui sudaryti naują ministrų kabinetą.[23]

Čia galima priminti, kad Voldemaro politinėje karjeroje buvo panašus įvykis ir vėliau, kada jis buvo išvykęs į Tautų Sąjungos posėdį ir 1929 m. rugsėjo 19 d. prezidento Smetonos aktu tuometinis Voldemaro kabinetas buvo paleistas, o prezidento pavedimu 1929 m. rugsėjo 23 d. J. Tūbelis sudarė naują ministrų kabinetą.

Voldemarui, Smetonai ir Yčui iš Lietuvos išvykus, *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumas net buvo pasiūlęs Sleževičiui sutikti būti Lietuvos diktatoriumi ir kritišku momentu Lietuvą gelbėti. Bet Sleževičius, apsvarstęs reikalą, atsisakė nuo jam siūlomų diktatoriaus pareigų, tačiau sutiko sudaryti naują koalicinį ministrų kabinetą.[24]

Sleževičius, sutikdamas sudaryti koalicinę vyriausybę, reikalavo vienos sąlygos, kad *Lietuvos Valstybės Taryba* nesikištų į vyriausybės vykdomą darbą, kol bus sušaukta Antroji valstybės konferencija, kuri turėtų išrinkti naują *Lietuvos Valstybės Tarybą*. 1918 m. gruodžio 26 d. Sleževičius sudarė naują koalicinę vyriausybę, kurią Šilingas, einąs *Valstybės Tarybos* pirmininko Smetonos pareigas, tą pat dieną patvirtino.

Sleževičiaus kabinetas buvo tokios sudėties: M. Sleževičius — ministras pirmininkas, užsienio reikalų ministro pareigoms eiti paliktas A. Voldemaras, bet faktiškai užsienio reikalų ministerijos valdytoju buvo paskirtas A. Janulaitis, švietimo — M. Biržiška, vidaus reikalų — J. Vileišis, viceministras — Z. Starkus, krašto apsaugos — M. Velykis, žemės ūkio ir valstybės turtų — J. Tūbelis, teisingumo — P. Leonas, susisiekimo ministerijos valdytojas — J. Šimoliūnas, maitinimo ir viešųjų darbų — J. Paknys, prekybos ir pramonės — J. Šimkus, viceministras — N. Rachmilevičius, finansų ministru paliktas taip pat užsienin išvykęs M. Yčas, bet faktiniu ministerijos valdytoju paskirtas V. Čarneckis, ministras be portfelio gudų reikalams — J. Voronko, ministras be portfelio žydų reikalams — J. Vygodskis ir dar vienas ministras be portfelio — A. Stulginskis.

Sleževičiaus sudarytame antrajame koaliciniame ministrų kabinete partinis pasiskirstymas buvo toks: 3 socialdemokratai (J. Paknys, A. Janulaitis ir M. Biržiška), 2 socialistai liaudininkai demokratai (M. Sleževičius ir J. Vileišis), 2 krikščionys demokratai (V. Čarneckis ir A. Stulginskis), 1 — Santaros (P. Leonas), 3 — Tautos pažangos (J. Tūbelis ir du išvykę į užsienį — M. Yčas ir A. Voldemaras), 3 nepartiniai (M. Velykis, J. Šimkus ir J. Šimoliūnas) ir po vieną žydų ir gudų atstovą.

Apie naująjį ministrų kabinetą iš pirmojo žvilgsnio buvo galima pasakyti, kad jis buvo ne konservatyvus, bet liberališkas ir, kad jame dalyvavo visos politinės partijos ir tautinių mažumų atstovai, išskyrus lenkų. Konservatyvųjį ir delsų ministrą pirmininką Voldemarą pakeitė liberalus ir dinamiškas Sleževičius, pasitikėjęs tautos sąmoningumu, susipratimu ir jos noru bei ryžtu kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės.

Sleževičiaus vyriausybė ir savo deklaraciją neperskaitė *Lietuvos Valstybės Tarybos* posėdyje, kuri nuo gruodžio 11 d. neposėdžiavo, bet tik paskelbė pradėtose leisti *Laikinosios Vyriausybės Žiniose*. Sleževičiaus kabinetas jose paskelbė ir Lietuvos valstybės Laikinosios konstitucijos pamatinius dėsnius ir Vilniaus universiteto statutą. Pirmasis *Laikinosios Vyriausybės Žinių* numeris buvo išspausdintas Kaune, 1919 m. sausio mėn. Ministrų kabineto deklaracijoje Sleževičiaus vyriausybė skelbė, kad ji pripažįsta tautų lygybę, remsis darbo žmonių pritarimu ir tikisi atstatyti nepriklausomą demokratinę Lietuvą.

Antrasis ministrų kabinetas svarbiausiu savo uždaviniu laikė suorganizuoti ginkluotas pajėgas ir apginti Lietuvą nuo Sovietų Rusijos invazijos, o paskui — sušaukti Steigiamąjį seimą.[25] Deklaracijoje taip pat buvo žadama vykdyti žemės reformą ir kitas socialines reformas bei patikinti gyventojams demokratines laisves.

Antrojo ministrų kabineto veikla Vilniuje buvo trumpalaikė, nes vokiečių kariuomenė tada jau buvo nutarusi pasitraukti iš Vilniaus, o vokiečiams įkandin be kautynių žygiavo bolševikų kariuomenė.

Susidariusi politinė ir kariška situacija, vos besiorganizuojančiai Lietuvai, atrodė beveik beviltiška. Tačiau naujai sudarytas ministrų kabinetas rankų nenuleido: 1918 m. gruodžio 29 d. Sleževičiaus kabinetas Vilniuje parengė ir išspausdino atsišaukimą *Į Lietuvos piliečius* keturiomis kalbomis (lietuvių, lenkų, gudų ir žydų). Šį atsišaukimą pasirašė M. Sleževičius — ministras pirmininkas ir krašto apsaugos ministras, karininkas M. Velykis. Atsišaukime ugningais žodžiais gyventojai buvo kviečiami gelbėti Lietuvą: stoti savanoriais į Lietuvos kariuomenę ir ginti Lietuvą nuo Sovietų Rusijos invazijos. Antroje atsišaukimo dalyje buvo išdėstytos savanorių priėmimo ir aprūpinimo sąlygos.

Savanorių pašaukimo tekstas buvo toks:

Į LIETUVOS PILIEČIUS

Vyrai! Ne kartą Lietuvos priešai norėjo uždėti ant mūsų amžiną nepakeliamą jungą, bet mūsų Tėvynė nenugalėta. Ji gyva.

Šiandien visi išvydome Laisvės rytojų švintant; Lietuvos nepriklausomybė neša visiems laisvę ir laimę; tat ginkime Nepriklausomą Lietuvos Valstybę! Vienybėje, kaip broliai, pasidavę viens kitam rankas, eikime drąsiai į kovą, visi, kaip vienas, stokim už tėvynę!

Lietuva pavojuje!

Vokiečių kariuomenei atsitraukiant, jau įsibrovė Lietuvon

svetimoji Rusijos kariuomenė. Ji eina, atimdama iš mūs gyventojų duoną, gyvulius ir mantą. Jos palydovai — badas, gaisrų pašvaistės, kraujo ir ašarų upeliai.

Tat ginkim Lietuvą! Parodykim, jog esame verti amžiais kovotos laisvės; šiandieną Lietuvos likimas mūsų pačių rankose.

Nelaukdami toliau nei valandos, kas myli Lietuvą, kas trokšta laisvės, kas pajėgia valdyti ginklą, stokime visi į Lietuvos Krašto Apsaugą. Būrių būriais eikime iš kaimų, viensėdijų, miestų ir miestelių, eikime iš visų Lietuvos kraštų laisvės ir Tėvynės ginti. Stokime drąsiai pirmi į kovą!

Drąsiai, be baimės, kaip mūs tėvai ir sentėviai, užstokim priešams kelią, pakelkim žygį už mūsų Motiną Tėvynę, už Lietuvos Valstybę!

Ministeris Pirmininkas M. Sleževičius
Krašto Apsaugos Ministeris karininkas Velykis[26]

Vilniaus miesto komendantūra (K. Škirpa ir J. Pajaujis) savo keliu parašė ir išspausdino kitą atsišaukimą, kviesdami Vilniaus ir apylinkių gyventojus stoti į Lietuvos kariuomenę savanoriais ir gintis nuo įsibrovėlių bolševikų armijos. Minėtas atsišaukimas buvo išlipintas Vilniuje. Be to, Vilniaus komendanto padėjėjas Škirpa tą atsišaukimą perskaitė miesto teatre lietuvių visuomenei. Atsišaukimą paskelbus, Vilniuje tuoj pat susirinko 500 savanorių karių ir keliasdešimt karininkų.

Lietuvos vyriausybės atsišaukimas stoti savanoriais į organizuojamą kariuomenę buvo paskelbtas visoje Lietuvoje ir į jį gyvai atsiliepė įvairaus amžiaus ir išsilavinimo vyrai. Savanoriams verbuoti apskrityse buvo steigiami registracijos punktai. Nemažai savanorių atvyko su savo arkliais, kas sudarė pagrindą kavalerijos daliniui kurti. Pradžioje daugelį savanorių vien tik įregistruodavo, nes dėl ginklų ir aprangos stokos jų negalėjo tuoj pat panaudoti karo tarnybai. Gausus atsiliepimas į atsišaukimą stoti kariuomenėn savanoriais rodo, kad lietuviai buvo pasiryžę kovoti dėl savo tautos laisvės.

Iš viso savanoriais į kariuomenę įstojo apie 10.000 asmenų, bet vėliau, remiantis krašto apsaugos ministerijos 1938 m. papildomomis taisyklėmis Lietuvos kariuomenės savanoriais buvo pripažinti apie 12.000 asmenų, jų tarpe 100 moterų ir 100 JAV lietuvių. Kritiškiausiu metu beatsikuriančiai Lietuvai savo kariuomenės organizavimas buvo gyvybinis reikalas.

Tuo metu Lietuvos komunistų partijos veikėjai Kapsukas, Angarietis ir kiti buvo griežtai priešiško nusistatymo prieš visus tuos,

kurie jungėsi į Lietuvos valstybės atkūrimo darbą. Todėl Lietuvos komunistų partijos vadai per savo agitatorius ragino Lietuvos jaunimą nestoti savanoriais į organizuojamą Lietuvos kariuomenę, bet stoti į rusų Raudonąją armiją.

Savanoriai kariai ir vėliau pirmieji pašauktieji kariuomenėn vyrai nulėmė Lietuvos laisvės kovas ir jų reikšmė Lietuvos nepriklausomybei yra svarbi ir nepaneigiama. Lietuvos nepriklausomybės kovose žuvo ir mirė nuo kautynėse gautų žaizdų 40 karininkų, 1.294 kareiviai ir 67 šauliai — iš viso 1.401 asmuo. Sužeista buvo 93 karininkai, 2.438 kareiviai ir 146 šauliai — iš viso 2.677, o be žinios dingo 16 karininkų bei 813 kareivių — iš viso 829. Taip pat karo metu nuo užkrečiamų ligų mirė 237 kareiviai ir invalidais paliko 154 asmens.[27] Vienok kai kurie dabartinės okupuotos Lietuvos istorikai, prasilenkdami su istorine tiesa, savanorius karius apibūdino labai neobjektyviai ir šmeižiančiai, rašydami, kad: „Į lietuviškų buržuazinių nacionalistų formuojamą kariuomenę stojo tiktai baltgvardietiški karininkai, buožių sūneliai ir įvairūs demoralizuoti gaivalai".[28]

Tuo pat metu užsienio reikalų ministerijos valdytojas Janulaitis pasiuntė Sovietų Rusijos respublikos vyriausybei protesto notą dėl Lietuvos teritorijos ir tautos suvereninių teisių pažeidimo, reikalaudamas nedelsiant atšaukti Sovietų Rusijos ginkluotus būrius iš Lietuvos teritorijos.[29]

Šiuo kritišku metu ir Vilniaus lenkai, su Lenkijos finansine pagalba, slaptai rengė savo karinius dalinius, kad vokiečiams pasitraukiant, jie galėtų užimti Vilnių. O Lietuvos vyriausybės atstovai — Sleževičius ir jo ministrų kabineto nariai — Vileišis ir M. Biržiška — 1918 m. gruodžio 30-31 d. tarėsi su Vilniaus lenkų komiteto atstovais — W. Abramowiczium, L. Chomińskiu, Z. Jundziłła, Janu Piłsudskiu bei W. Staniewiczium dėl lietuvių lenkų bendradarbiavimo, dėl dalyvavimo Lietuvos vyriausybėje bei organizavimo bendros gynybos prieš Sovietų Rusijos invaziją. Lietuvos vyriausybės atstovai kėlė vieną pagrindinę sąlygą, kad lenkai pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe su sostine Vilniumi.

Lenkų atstovai gruodžio 31 d. sutiko pripažinti Lietuvos nepriklausomybę, bet tik etninėse sienose, o Vilnių ir Vilniaus sritį Lietuvai jie pripažintų tik tokiu atveju, jeigu Lietuva sudarytų uniją su Lenkija. Derybos baigėsi nesėkmingai.[30]

Lietuvos vyriausybė iš esmės svarstė, ar ji pajėgs su nedideliu skaičiumi savanorių karių gintis nuo rusų bolševikų invazijos. Kadangi besitraukianti vokiečių kariuomenė rengėsi atiduoti Vilnių

lenkų slaptiems kariniams daliniams, tai Laikinoji Lietuvos vyriausybė svarstė ar apleisti Vilnių ir keltis į Kauną. Nors lietuvių savanorių būrys buvo užėmęs žymesnes Vilniaus miesto įstaigas ir Gedimino kalne iškėlęs Lietuvos vėliavą, bet jau 1919 m. sausio 1 d. vakare su vokiečių pritarimu Vilnių užėmė lenkų legionininkai, kurie kol kas nelietė lietuvių užimtų valdžios įstaigų.

1919 m. sausio 1 d. dar Vilniuje posėdžiavo ministrų kabinetas, kuris nutarė sausio 2 d. persikelti į Kauną.[31] Vis dėlto dalis Sleževičiaus ministrų kabineto narių — M. Biržiška, Janulaitis ir Vygodskis nesutiko keltis į Kauną. Tada M. Biržiška buvo paskirtas Lietuvos vyriausybės įgaliotiniu Vilniuje. Vokiečiai galutinai evakuavo Vilnių 1919 m. sausio 4 d., o lenkai Vilnių valdė sausio 1-5 d., kol į Vilnių įsiveržė rusų bolševikų reguliarioji armija. Lietuvių komendantūra pasitraukė iš Vilniaus 1919 m. sausio 6 d., bolševikams Vilniun įsiveržus.

Nepaisant Vokietijos centrinės valdžios įsakymų, skubotas vokiečių kariuomenės pasitraukimas iš Vilniaus, jo atidavimas lenkams ir nenoras ginti Lietuvos teritorijos nuo bolševikų invazijos negalima išaiškinti vien vokiečių karinių dalinių demoralizacija, bet daugiau tų dalinių vadų demoralizacija, nes su vokiečių dalinių vadais vienas bolševikų vadų Joffe slaptai sutarė, kad už tam tikrą atlyginimą, vokiečiai pasitrauks be pasipriešinimo iš Minsko, Vilniaus ir Gardino.[32]

NUORODOS

1 Lietuvių Draugas (slapyvardis), Die litauische Thronfrage und die Presse — *Das Neue Litauen,* 1918 m. 26 ir 27 nr.

2 D. Unfug, The Baltic Policy of Prince Max of Baden — *Journal of Central European Affairs,* 1963 m. XXIII t. 158-160 psl.

3 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 64 ir 70-72 psl.

4 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 75-76 psl.

5 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 83 psl.

6 V. Steponaitis, Ginkluotųjų jėgų klausimas Lietuvos Valstybės Taryboje — *Karo Archyvas,* 1926 m. III t. 13 psl.

7 *La Revue Baltique,* 1919 m. 8 nr. 202-203 psl.

8 A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania,* 1959 m. 178 psl.

9 R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant,* 1961 m. 35 psl.

10 P. Mažylis, 1918-1919 m. Žagarės apylinkėje — *Karo Archyvas,* 1936 m. VII t. 364 psl.

11 P. Leonas, *Lietuvos savivaldybės,* 1923 m. 29 psl.

12 V. Steponaitis, Ginkluotųjų jėgų klausimas Lietuvos Valstybės Taryboje — *Karo Archyvas,* 1926 m. III t. 7-9 psl.

13 J. Laurinaitis, Kariuomenė — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 161-162 psl.

14 V. Steponaitis, Ginkluotųjų jėgų klausimas Lietuvos Valstybės Taryboje — *Karo Archyvas,* 1926 m. III t. 13-14 psl.

15 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten,* 1976 m. 154-155 psl.

16 J. Laurinaitis, Kariuomenė — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 163 psl. ir K. Ališauskas, *Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės,* 1972 m. 56 ir 60 psl.

17 V. Steponaitis, Ginkluotųjų jėgų klausimas Lietuvos Valstybės Taryboje — *Karo Archyvas,* 1926 m. III t. 16-22 psl.

18 A. J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking,* 1967 m. 230 ir 235 psl.

19 M. Bienhold, *Die Entstehung des litausichen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten,* 1976 m. 167 psl.

20 *M. Sleževičius,* 1954 m. 200-201 psl.

21 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 49-50 psl.

22 W. Sukiennicki, Vilniuje prieš 50 metų lenkų akimis (vertimas) — *Darbininkas,* 1969 m. birželio 24 d.

23 *Lietuvių Enciklopedija,* XV t. 353 psl.

24 *M. Sleževičius* (Iš M. Sleževičiaus laiško), 1954 m. 78-84 psl.

25 *M. Sleževičius,* 1954 m. 86-91 psl. ir *Revue Baltique,* 1919 m. 6-7 nr. 142 psl.

26 *M. Sleževičius,* 1954 m. 92 psl.

27 St. Raštikis, Mūsų nepriklausomybės laidas — *Vasario 16-ji* (red. V. Daudzvardas), 1933 m. 140 psl.

28 D. Fainhauzas, Lietuvos liaudies kova prieš amerikinius-angliškuosius interventus 1918-1919 metais, *Vilniaus Valstybinio universiteto mokslo darbai (visuomeninių mokslų serija),* 1954 m. I t. 99 psl.

29 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 234-235 psl.

30 A. Žoltowski, *Border of Europe,* 1950 m. 192 psl., M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės,* 1960 m. I dalis 43-44 psl. ir P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 52-53 psl.

31 *M. Sleževičius,* 1954 m. 90 psl.

32 B. Waligóra, *Walka o Wilno,* 1938 m.

X

Pirmoji Sovietų Rusijos invazija į Lietuvą

1. Bolševikų pasirengimas okupuoti Lietuvą

Prieš pradedant plačiau aprašinėti Lietuvos kariuomenės pastangas gintis nuo bolševikų invazijos į Lietuvą, verta daugiau susipažinti su įvykiais pačioje Sovietų Rusijoje Lietuvos Brastos taikos sutartį pasirašius ir pripažinus apsisprendimo teisę visoms nuo Rusijos norinčioms atsiskirti pakraščių tautoms, ypač Pabaltijo tautoms.

Po Spalio revoliucijos Rusijoje, greta kitų komisariatų pradėjo veikti ir Tautybių reikalų liaudies komisariatas, kuriam vadovavo J. Stalin. Lietuvos reikalų komisariato skyriui vadovavo V. Kapsukas-Mickevičius, kuris ligi 1917 m. Vasario revoliucijos gyveno JAV, o po revoliucijos sugrįžo į Rusiją. Jo padėjėju buvo Z. Angarietis-Aleksa.

Tautybių komisariato vienas svarbiųjų uždavinių buvo rengti agitatorius į vokiečių okupuotas teritorijas, kad su kiekvienu grąžinamu pabėgėlių traukiniu būtų ten pasiunčiamas ir būrys agitatorių, suteikus jų veiklai lėšų ir literatūros.

Jau 1918 m. sausio 28 d. Rusijos Darbininkų tarybos valdžios organas *Izvestija* (Žinios) aiškino Pabaltijo tautų nusistatymą Rusijos atžvilgiu, pranešdamas, jog pagal Lietuvos ir Lenkijos socialdemokratų (bolševikų) atstovų nuomonę, šios tautos nenori išsiskirti iš Sovietų Rusijos valstybės. Taip pat ir Latvijoje Rygos proletariato

vardu buvo skelbiama, kad latvių proletariatas nepareiškęs jokio noro atsiskirti nuo Rusijos.[1]

1918 m. rugsėjo mėn. 15 d. Rusijos komunistų (bolševikų) partijos centro komitete buvo sudarytas vokiečių okupuotų kraštų komunistinių organizacijų centrinis biuras. Biuro pirmininku buvo paskirtas lenkų komunistas St. Pestkowski, sekretoriumi lietuvis R. Rasikas. Vokiečių okupuotų kraštų komunistų organizacijų konferencija įvyko 1918 m. spalio 19-24 d. Maskvoje. Šioje konferencijoje „tautų" atstovai pasisakė prieš nepriklausomų tautinių valstybių steigimą ir paskelbė šūkį: „Tegyvuoja susijungimas su Tarybine Rusija!"[2] Paminėtasis komunistinių organizacijų centrinis biuras sudarė specialų skyrių agituoti vokiečių kareivius, tikslu iš jų gauti ginklų ir šaudmenų. Be to, toji komunistų konferencija nutarė kovoti už Europos proletariato respubliką, steigiant sovietines respublikas Ukrainoje, Lenkijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje bei Suomijoje.[3] Vokiečių okupuotų kraštų komunistų partijų konferencijoje, Kapsukas, būsimasis Lietuvos „revoliucinės valdžios" pirmininkas, savo pranešime tvirtino, kad stiprių revoliucinių organizacijų Lietuvoje niekuomet nebuvo ir dar nėra. Jis pritarė priimtai rezoliucijai, kad sukilimai neturi būt iššaukiami dirbtinių blankistinių sąmokslų keliu, bet turi įgauti masinės klasinės ginkluotos kovos pobūdį. Tad sukilimui Lietuvoje tinkamų sąlygų tada nebuvo.[4] Sovietų Rusijos nusistatymas Pabaltijo valstybių atžvilgiu yra gan būdingas ir konsekventiškas. 1917 m. lapkričio 15 d. bolševikai paskelbė tautų teisių deklaraciją, kurią pasirašė V. Uljanov (Lenin) ir tautybių reikalų komisaras J. Džugašvili (Stalin). Antruoju šios deklaracijos punktu buvo nustatytos Rusijos tautų teisės laisvai apsispręsti, imtinai ligi atsiskyrimo nuo Sovietų Rusijos ir įsteigimo savos valstybės. Bet bolševikams aiškinant tą deklaraciją, kuri savaime buvo aiški ir suprantama, ji įgavo kitonišką prasmę. Bolševikų deklaracijos paskelbimas rėmėsi 1917 m. balandžio 24 d. septintojo partijos suvažiavimo rezoliucija, kuri irgi pripažino Rusijos tautoms apsisprendimo teisę, tik su įspėjimu dėl tikslingumo atsiskirti iš Rusijos valstybės. O atsiskyrimo tikslingumą kiekvienu atveju turėjo spręsti proletariato partija, atsižvelgdama savo tautos socialinių visuomenės raidos interesų bei klasių kovos dėl socializmo interesų.

Toks įspėjimas — nuostatas visiškai keičia deklaracijos prasmę ir praktiškai keičia tautų apsisprendimo teisės esmę. Nes pagal tą aiškinimą ne tauta, bet proletariato partija yra įgalinama nuspręsti

atsiskyrimo nuo Rusijos tikslingumą, o paprastais žodžiais tariant — rusų bolševikų partija įsako kitų tautų bolševikų partijoms vykdyti jos instrukcijas ir generalinę liniją, kuri yra privaloma visų tautų visoms bolševikinėms partijoms. Apskritai, ši Sovietų Rusijos deklaracija dėl tautų apsisprendimo buvo nulinės vertės, kada visi tautų reikalai buvo pavedami spręsti Rusijos bolševikų partijai.

Lietuvos Brastos taikos derybose Rusijos bolševikų delegacija su didžiausiu atsidėjimu ir „principingumu" gynė tautų apsisprendimo principą ir tautų apsisprendimą laikė tikru tik tada, kai, vykdant tautos apsisprendimą, pašalinama svetimos valstybės kariuomenė ir policijos daliniai, sudaroma vietoje žmonių milicija bei savoji kariuomenė, nes tik tada tauta gali bešališkai spręsti savo likimą.

Po Lietuvos Brastos paliaubų sutarties pasirašymo, Rusijos kariuomenė buvo galutinai demobilizuota, nors ir prieš demobilizaciją, jau ji buvo savaime pakrikusi, demoralizuota, daug kariškų dalinių ir atskirų karių dezertyravo iš įvairių fronto barų, todėl jau nesudarė efektyvios karo jėgos. Bolševikinė vyriausybė kol kas rėmėsi naujai suorganizuota specialia Raudonąja gvardija ir kai kuriais bolševikų vyriausybei dar ištikimais kariniais daliniais.

Bet pačioje Rusijoje vistiek taikos dar nebuvo ir prasidėjo pilietinis karas. Tada sovietinė — bolševikinė vyriausybė, savo gyvybinių reikalų vedina, skubiai pradėjo iš naujo organizuoti kariuomenę, pavadintą Raudonąja armija. O Sovietų Rusijos atstovas Vokietijoje Joffe prašė Vokietijos parduoti Sovietų Rusijai naujai suorganizuojamai armijai ginklų: 200.000 šautuvų, 20.000 kulkosvaidžių ir penkis šimtus milijonų šovinių.[5]

Nepatenkinti sovietine Rusijos santvarka, daugelis rusų generolų ėmė organizuoti savas savanorių armijas ir, įsigalėję tam tikruose Rusijos plotuose, sudarinėjo sritines valdžias, kurios kovojo su Raudonąja armija ir ją nugalėję tikėjosi paimti visos Rusijos valdymą ir atsteigti monarchinę santvarką. Baltųjų savanorių armijų žymesnieji vadai buvo M. Aleksiejev, L. Kornilov, A. Denikin, gen. P. Vrangel, admirolas A. Kolčak ir kiti. Adm. Kolčako kariuomenė jau buvo užėmusi didelius Rusijos plotus, jis jau buvo sudaręs savo vyriausybę, todėl juo daugiausia pasitikėjo Vakarų Sąjungininkai ir jie manė, kad adm. Kolčak pajėgs nuversti bolševikų vyriausybę ir vėl atsteigti Rusijos monarchiją.

1918 m. rugpiūčio mėn. Sovietų Raudonoji armija jau vėl turėjo apie 280.000 karių, jų tarpe 17.000 disciplinuotų latvių karių. 1918 m. pabaigoje Lenin, panaudojęs carinės armijos karininkus specialistus,

jau turėjo iš naujo suformuotą rusų Raudonąją armiją.[6] Pradžioje, Sovietų Rusija planavo suorganizuoti trijų milijonų Raudonąją armiją ir, tik su tokia karine jėga, vėl pradėti iš naujo spręsti pasaulio politikos problemas.[7]

Bet 1918 m. rugpiūčio mėn., dar nesuorganizavę Raudonosios armijos, bolševikai jau derėjosi su vokiečiais ir siūlėsi jiems talkinti kariauti su Sąjungininkais Vakarų fronte. Tačiau politiniai įvykiai pralenkė derybininkų sumanymus, nes netrukus Vokietija kapituliavo Sąjungininkams.[8]

Pagal 1918 m. kovo 3 d. Lietuvos Brastos sutarties 3 paragrafą, Sovietų Rusija atsisakė Lietuvos teritorijos ir pasižadėjo nesikišti į Lietuvos vidaus reikalus. Taip pat Vokietija bei Austrija ir Vengrija pasižadėjo Pabaltijo teritorijų ateitį tvarkyti pagal gyventojų norą.[9] Be to, 1918 m. rugpiūčio mėn. 29 d. Sovietų Rusija savo valdžios dekretu anuliavo visas carinės Rusijos pasirašytas Lenkijos ir Lietuvos padalijimo sutartis ir atsisakė savo teisių į Lietuvos ir Lenkijos teritoriją.

1918 m. rugsėjo 15 d. Vilniuje jau buvo pasirašytas Sovietų Rusijos ir Vokietijos susitarimas dėl vokiečių kariuomenės pasitraukimo į Lietuvos Brastos sutartimi nubrėžtas sienas. Nors vėliau, po Vokietijos kapituliacijos, Sąjungininkai Compiègne paliaubų sutarties 12 paragrafu, įpareigojo vokiečius pasilikti Pabaltijyje, kol šios valstybės suorganizuos savo kariuomenę. Vokiečių reichstago atstovo Erzbergerio pasiūlytąjį paliaubų sutarties 12-tą paragrafą esą prancūzų gen. F. Foch be ginčų priėmęs ir nieko apie tai nepranešęs prancūzų civilinei valdžiai, kuri laikiusi vokiečių kariuomenės evakuacijos nudelsimą iš Pabaltijo negeistinu dalyku. Ši Sąjungininkų koncesija padaryta vokiečiams todėl, kad maršalas Foch laikė pavojinga tas teritorijas perleisti bolševikams. Taip pat buvusieji Rusijos pasiuntiniai Bachmetjev — JAV ir N. Giers — Italijoje įteikė memorandumą Sąjungininkams, persergėdami juos, kad skubi vokiečių kariuomenės evakuacija iš Pabaltijo atidarysianti rusų bolševikams vartus į šias valstybes.[10] Vokiečių kariuomenei buvo leista palikti Pabaltijyje, tačiau Vokietijai buvo draudžiama siųsti ten naujų karinių pastiprinimų. Bet to draudimo Vokietija nepaisė.

Prieš pat kapituliaciją Sąjungininkams, Vokietijos kariuomenės Rytų fronto vadas buvo Leopoldas Bavarietis, o jo štabo viršininkas — gen. Hoffmann. Tuo metu pagal Lietuvos Brastos taikos sutartį su Sovietų Rusija vokiečių kariuomenė jau traukėsi iš grynai rusiškų žemių, o jai įkandin slinko į vakarus Raudonoji armija, prisilaikyda-

ma 10-15 km sutarto atstumo juostos tarp abiejų kariuomenių. Reguliariąją vokiečių kariuomenę paliaubų 12 paragrafas jau tada visai nedomino — nes Rusijos fronte buvo palikta daugiausia vyresnio amžiaus karo išvarginta kariuomenė ir ji jau nebuvo suinteresuota toliau kovoti. Iš Rusijos teritorijos vokiečiai traukėsi netvarkingai, palikdami bolševikams nemaža ginklų ir karo medžiagos.

Pagal Compiègne paliaubų sutartį vokiečių Aštuntajai armijai buvo pavestas Latvijos ir Estijos gynimas, o Dešimtoji armija, kuriai vadovavo gen. Falkenhayn, turėjo ginti Lietuvos teritoriją. Lietuvoje visų esančių karinių dalinių viršininku tuo metu buvo gen. Eberhardt. Patys Sąjungininkai nesirengė siųsti į Pabaltijį nei savo kariuomenės, nei teikti ginklų bei amunicijos besiorganizuojančiai Pabaltijo valstybių kariuomenei.

Tik vokiečių aneksionistams vokiečių kariuomenės palikimas Pabaltijyje dar buvo paskutinė viltis kokiu nors būdu įsitvirtinti Pabaltijyje. Todėl vieton netvarkingai besitraukiančios reguliariosios vokiečių kariuomenės į Pabaltijį atvyko naujų savanorių karių dalinių. Vokiečių savanorių daliniams vadovauti 1919 m. vasario 2 d. į Pabaltijį atvyko gen. Goltz, kuris savo būstinę įsirengė Liepojoje, nes Ryga jau buvo bolševikų užimta. Tada jau buvo aišku, kad Sovietų Rusija, prisidengdama Lietuvos nepriklausomybės šūkiu, vėl panoro susigrąžinti Lietuvos teritoriją, nes tuo metu Rusijoje pasilikę lietuviai bolševikai pageidavo Lietuvai tik autonomijos Rusijos sudėtyje. Jie, kaip kadaise rusų reakcionieriai, buvo nedalomosios Rusijos šalininkai.

Politinė padėtis pasikeitė, kai vokiečiai Vakaruose buvo nugalėti. 1918 m. lapkričio-gruodžio mėn. vokiečių kariuomenė pradėjo trauktis iš Rusijos ir iš dalies iš Pabaltijo valstybių. O tuo pasinaudodama Sovietų Rusija pamiršo visus savo principinius pareiškimus dėl tautų apsisprendimo. Maskvoje iš anksto sudarė visoms Pabaltijo teritorijoms ir Lenkijai, t.y. naujoms valstybėms, bolševikų vadovaujamas vyriausybes, kadangi rusų bolševikų partija nelaikė tikslinga toms tautoms atsiskirti nuo Rusijos. Tuometinį teorinį Rusijos bolševikų partijos nusistatymą Rusijos sovietinė valdžia rengėsi realizuoti karine pajėga.

1918 m. gruodžio 7 d. Sovietų Rusijos sudarytos Raudonosios armijos divizijos pradėjo nukariavimo žygį į vakarus. Iš lėto slinkdama Raudonoji armija užiminėjo vokiečių paliekamą teritoriją. 1918 m. gruodžio 9 d. ši armija jau užėmė Minską. Po įvykusios

revoliucijos Vokietijoje susidariusios vokiečių kareivių tarybos buvo draugiškai nusiteikusios Sovietų Rusijos atžvilgiu. Vokiečiai, besitraukdami iš Rusijos, palikdavo rusams daug ginklų ir amunicijos. Pvz., Pskove jie paliko 3.000 šautuvų, 15 kulkosvaidžių, Minske — 1.700 šautuvų, Estijoje besitraukianti vokiečių kariuomenė bolševikams paliko net patrankų, o taip pat 70 garvežių ir 1.200 vagonų. Buvusioji vokiečių Kijevo armija rusams perleido 75% visų turėtų ginklų.

Čia reikia prisiminti ir tai, kad dar prieš Vokietijos kapituliaciją Sąjungininkams, Sovietų Rusija ėmė atskirai formuoti Vakarų armiją, Pabaltijo kraštams ir Lenkijai okupuoti. Vakarų armija buvo baigta formuoti 1918 m. lapkričio 15 d. Joje buvo kelios divizijos ir specialus Vilniaus penktasis pulkas, skirtas Vilniui okupuoti. Tuo metu Kapsukas *Tiesoje* išspausdino straipsnį — atsišaukimą ir ragino į šį pulką stoti iš Lietuvos kilimo vyrus. Kapsuko atsišaukime buvo nedviprasmiškai rašoma, kad šiam daliniui teks vaduoti Lietuvą iš imperialistų.[11]

Lietuvos nepriklausomybę užgniaužti, be Raudonosios armijos rusai buvo pasitelkę ir kitų tautų karių. Neseniai Rytų Vokietijoje išspausdintame leidinyje rašoma, kad Vokietija po Pirmojo pasaulinio karo rinkusi žinias apie vokiečius karius, tarnavusius Sovietų Rusijos kariuomenėje. 1919 m. vasario mėn. 250 vokiečių karių buvę Rygoje, Jelgavos (Mintaujos) fronte; ten pat kovojo Liebknechto vardo legionas, turėjęs ir propagandinį dalinį. Vilniuje buvęs vokiečių spartakininkų dalinys, veikęs kontakte su Rusijos karo komisariatu. Vilniaus mieste buvę matyti karių vokiečių uniforma, bet su raudona žvaigžde. Teigiama, kad Lietuvos ir bolševikų fronte vokiečių galėję būti apie 1.000 karių. Jų buvę Internacionalinėje divizijoje ir 5-tajame Vilniaus šaulių pulke, kurių elitą sudarė vokiečiai kariai, buvę belaisviai.[12]

Apie Vilniaus pulko apginklavimą šio pulko komisaras St. Mickevičius 1918 m. lapkričio 12 d., centro biuro posėdyje pranešė, kad pulkas yra gavęs 2.400 šautuvų, 30 kulkosvaidžių ir aprangos.[13] Vakarų armija visų pirma turėjo nukariauti Gudiją ir Latgalą, o toliau žygiuoti Vilniaus link. Tačiau bolševikinės Vakarų armijos divizijos, skirtos okupuoti Lietuvą, Latviją, Estiją bei Lenkiją, nebuvo skaitlingos.

Pskovo šaulių divizijoje, vėliau pavadintoje Lietuvių divizija, buvo tik šeši pulkai, kuriuose buvo apie 8.000 pėstininkų karių, du eskadronai raitelių ir jie turėjo 61 kulkosvaidį bei 8 patrankas. Todėl

karo komisaro Trockio įsakymu buvo leista ir kitų Sovietų Rusijos karinių dalinių kariams, kilusiems iš Gudijos, Lenkijos ar Lietuvos vykti į Vakarų armijos štabą ir registruotis į Vakarų diviziją, kurioje buvo daug lenkų karininkų, pasilikusių tarnauti bolševikams. Vėliau ir visi kiti smulkesni lenkų daliniai buvo įjungti į Vakarų diviziją.

Visoje Sovietų Rusijoje į Raudonąją armiją buvo mobilizuojami ir Rusijos lietuviai, nes valdžia juos laikė Rusijos piliečiais ir juos siuntė į Vakarų diviziją. Joje buvo apie 9.000 lietuvių karių.[14]

Latvijai ir Estijai okupuoti skirtiesiems Vakarų armijos raudoniesiems pulkams vadovavo Sovietų Rusijos Raudonosios armijos kariuomenės vadas latvis Vacētis.

Sovietinė valdžia 1918 m. lapkričio 17 d. pasiuntė savo specialų delegatą seną partijos narį D. Manuilskį į Daugpilį derėtis su vokiečių kareivių tarybomis dėl vokiečių pasitraukimo ir jų okupuotų teritorijų perleidimo rusams. Tą pat dieną Rusijos komunistų partija išleido atsišaukimą į visus vokiečių okupuotų teritorijų gyventojus, ragindama juos jungtis į rusų šeimą.

Dabar jau yra paskelbtas Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje išlikusis, nors ir be parašo, raštas 1918 m. lapkričio 11 d. data, kuriame yra nužymėti Vokietijos projektuotos užsienio politikos Rytuose du punktai: 1. Išlaikyti gerus santykius su Sovietų Rusija ir 2. Padrąsinti Rusijos pakraščių valstybių organizavimąsi, kad jos sudarytų Vokietijos pasienio apsaugą ir tuo būdu būtų silpninama Rusija. Tokio politinio nusistatymo buvo ir tuometinis Vokietijos krašto apsaugos ministras W. Gröner, kuris pageidavo turėti politinę ir ekonominę įtaką Pabaltijyje ir Ukrainoje, todėl ir jis laikė naudinga laikyti šiose valstybėse vokiečių kariuomenę.[15]

Tų pat metų lapkričio 18 d., jau po revoliucijos Vokietijoje, savo kalboje Voroneže karo komisaras Trockij tvirtino, kad jau nebus pradėta ofenzyva prieš Sovietų Rusiją iš Vilniaus ar Pskovo, bet priešingai, Raudonoji armija su sovietų vėliava iš Pskovo, žygiuos Vilniaus ir Rygos kryptimi. Išlaisvinta Latvija, Lietuva, Estija, Lenkija ir Suomija, tada nebus barjeras, bet bus jungtis tarp Sovietų Rusijos ir Vokietijos bei Austrijos. Jo teigimu, Lietuva ir Lenkija, vaidinsiančios svarbų vaidmenį pasaulinėje revoliucijoje ir šios valstybės neturinčios būti „kinų siena" tarp Sovietų Rusijos ir Vokietijos.[16]

Nors savo laiku Lenin apgailestavo, kad Rusija yra pavergusi daugiau tautų negu kitos valstybės, dabar jas jau atsiskyrusias nuo Rusijos, jis vėl planavo sujungti su Rusija. Savo laiku Lenin pripažino principą pavergtosioms tautoms atsiskirti, bet, jo manymu, pavergtųjų

tautų komunistinių partijų atstovai atsiskyrusiose valstybėse vėl turės kovoti už susijungimą su Sovietų Rusija.[17] Tuo tikslu Lenin 1918 m. lapkričio mėn. 29 d. painformavo Sovietų Rusijos vyriausiąjį kariuomenės vadą Vacētį, kad Maskvoje jau yra sudaromos apygardinės tarybų vyriausybės, kurios įtvirtins tarybų valdžią vietoje, kad Ukrainos, Lietuvos, Latvijos ir Estijos šovinistai negalėtų laikyti Sovietinės Rusijos kariuomenės okupacine kariuomene, bet išlaisvintoja.[18]

1918 m. gruodžio 4 d. Rusijos komunistų partijos lietuvių sekcijos centrinio biuro posėdyje R. Rasikas pasiūlė svarstyti steigimą „revoliucinės valdžios" Vilniuje, paremdamas savo siūlymą Stalino (buvusio liaudies komisaro tautybių reikalams) nusistatymu skubiai suorganizuoti Lietuvai „revoliucinę valdžią".[19]

Netrukus po Lenino ir Trockio pasisakymų ir Kapsukas pakeitė savo ankstyvesnę nuomonę, kad Lietuvoje stiprių komunistinių organizacijų niekada nebuvo ir dabar nėra, į nuomonę, kad ir Lietuvoje galinti įvykti socialistinė revoliucija. 1918 m. gruodžio 2 d. atvykęs slaptai Vilniun, rašė, kad darbininkų masės Lietuvoje yra komunistų pusėje, kad laukiama stambių įvykių Vilniuje ir čia su vokiečių kareivių pagalba norima steigti „raudonąją" miliciją. Pagal Kapsuką, vokiečių kareiviai dabar esą spartakininkų vadovaujami, bet juos reikia savo šalininkais išlaikyti ir toliau, nes priešingu atveju — neduodant jiems pinigų — jie nueisią kitais keliais. Iš Vilniaus buvęs įgaliotas Kapsuko draugas (nežinomas asmuo) vykti į Maskvą gauti ir atvežti į Vilnių 15 milijonų rublių „revoliuciją" Lietuvoje įvykdyti.[20] Socialistinės revoliucijos įvykdymui vadovauti buvo numatyti trys asmens: lenkas K. Cichowski ir lietuviai R. Pileris bei P. Svotelis (Proletaras).

Tuo metu Maskvoje Sovietų Rusijos valdžios oficiozas *Izvestija* paskelbė Lietuvos reikalų komisariato atsišaukimą į specialistus, kad jie važiuotų Lietuvon atstatyti karo suniokotą ekonominį gyvenimą, nors tada Tarybinė Lietuva dar nebuvo įsteigta.[21] Tų pat metų gruodžio 7 d. Lietuvos komunistų partijos centro komitetas Vilniuje išrinko komisiją Laikinosios „revoliucinės valdžios" vardu parašyti šios valdžios manifestą. „Manifestui" parašyti komisijon buvo išrinkti: Kapsukas, Angarietis ir Cichowski. Maskvon vykti su „Manifesto" projektu buvo deleguotas Kapsukas, kuris buvo įgaliotas ten tartis visais reikalais. Iš Kapsuko nuvežtojo „Manifesto" projekto Stalin išbraukė posmą dėl Lietuvos susijungimo su Sovietų

Rusija ir pats įrašė kitus pataisymus, o pabaigoje teksto jis parašė „Tegyvuoja išlaisvinta Tarybinė Lietuvos respublika!".[22]

Nuo 1918 m. gruodžio 16 d. ligi 1919 m. sausio 7 d. Kapsuko vyriausybė rezidavo Daugpilyje, Latvijoje. O tuo pat metu Sovietų Rusija pasiuntė savo diplomatą P. Petrovą į Vilnių bei Kauną derėtis su vokiečių kareivių tarybos atstovais dėl sąlygų perleisti Vilnių Raudonajai armijai. Petrov nuvykęs į Kauną, tyrė politinę padėtį bei galimumą pasinaudoti Kauno vokiečių kareivių tarybos probolševikišku elementu.

Taip pat Sovietų Rusijos Darbininkų tarybos delegacija — Bucharin, Rakovskij, Radek ir Joffe — 1918 m. gruodžio 7 d. buvo atvykę į Daugpilį ir rūpinosi gauti iš vokiečių kareivių tarybos leidimą vykti į Berlyną. Bet kai vokiečių kareivių taryba Daugpilyje paprašė Vokietijos vyriausybės instrukcijų, tai Daugpilio ir Kauno vokiečių kareivių tarybos gavo įsakymą Sovietų Rusijos delegacijos į Berlyną neleisti. Gruodžio 12 d. ši delegacija grįžo atgal į Maskvą. Kiek vėliau Vilniuje atsirado bolševikų vadai — Joffe ir Kamenev, kurie gruodžio 21 ir 22 d. sušauktuose mitinguose Vilniuje kalbėjo į vokiečių kareivius ir kvietė juos Vokietijoje rengti proletarinę revoliuciją.

1918 m. gruodžio mėn. 8 d. Sovietų Rusijos Vakarų armija buvo pergrupuota: be karinės grupės, skirtos užimti Estiją, kitos Vakarų armijos divizijos įvairiais vardais (Pskovo, Internacionalinė) buvo skirtos okupuoti Latviją, Lietuvą ir Lenkiją.

Prieš Lietuvą Sovietų Rusija jau buvo sutelkusi apie 18.000 kariuomenės, turėjo pakankamai artilerijos pabūklų, o pėstininkų pulkuose buvo gausu kulkosvaidžių ir net lėktuvų. Toje kariuomenėje buvo apie 5.000 mobilizuotų Rusijoje ar jau susamdytų Lietuvos miestuose lietuvių. Be reguliarios kariuomenės, Rusijos valdžia dar organizavo partizanus Lietuvos kariuomenės užnugaryje ir išleido šiam reikalui du milijonu rublių.[23]

Raudonosios armijos pradėtoji ofenzyva buvo planinga: užėmusi Vilnių, ji turėjo tikslą prasiveržti ir paimti Kauną, paskui veržtis Įsruties linkme, o tada užnugaryje palikusi vokiečių kariuomenė, atkirsta nuo Vokietijos, bolševikams būtų nepavojinga.

Į Lietuvą žygiavo Pskovo divizija ir drauge su ja išskirtasis iš Septynioliktosios divizijos vadinamasis 5-tasis Vilniaus pulkas, o taip pat Antroji Internacionalinė divizija. Ta Internacionalinė divizija buvo suformuota Maskvoje 1918 m. lapkričio mėn. Ją sudarė 39, 41, 47 ir 60 pulkai. Internacionalinė divizija žygiavo Panevėžio, Šiaulių,

Telšių link. O vadinamasis Vilniaus pulkas „vadavo" Zarasus, Dūkštą, Ignaliną, Pabradę ir pagaliau Vilnių. Vakarų armijos Septynioliktoji divizija, kurioje buvo Varšuvos bei Liublino pulkai, ir kurioje be lenkų, vokiečių, vengrų, austrų ir rusų, dar buvo ir kiniečių karių, buvo skirta okupuoti Lenkijos teritoriją. 1918 m. gruodžio 25 d. Sovietų vyriausybės organas *Izvestija* išspausdino straipsnį, kad Raudonoji armija, vokiečiams padedant, pergalingai žygiuoja pirmyn ir padarys galą Lietuvos kontrrevoliucijai.[24]

2. V. Kapsuko „revoliucinės valdžios" sudarymas

Dar prieš Raudonosios armijos invaziją Lietuvon, Laikinosios Lietuvos vyriausybės paraginimu, visoje Lietuvoje buvo įsteigti valsčių ar parapijų komitetai. Lietuvoje tada komunistų partijos organizacijų beveik nebuvo. O miestuose, jei ir buvo, tai jos buvo negausios ir be Raudonosios armijos paramos jokio svorio ir įtakos besikuriančios Lietuvos politiniame gyvenime neturėjo. Vėliau, tokia prasme vertino anuometinę Lietuvos politinę padėtį ir patys lietuvių komunistų vadai — V. Kapsukas-Mickevičius ir Z. Angarietis-Aleksa.[25]

Bet kaip jau buvo sakyta, Sovietų Rusijos komisarų taryba, dar nepradėjus numatytojo Lietuvos ir Latvijos nukariavimo, Maskvoje jau buvo iš anksto sudariusi šioms valstybėms apygardines tarybų vyriausybes, vėliau pavadintas „revoliucinėmis valdžiomis".

Maskvoje sudarytoji Kapsuko „revoliucinė Lietuvos valdžia" buvo įgaliojusi lenkų komunistą St. Pestkowskį pradėti derybas su vokiečiais, kad jie savu noru pasitrauktų iš Vilniaus. Yra net tokių prielaidų, jog vokiečių karo vadovybė buvo papirkta, kad ji netrukdytų raudonarmiečiams užimti Minską ir Vilnių.[26] Netrukus Kapsuko sudarytoji „revoliucinė Lietuvos valdžia" išspausdino Vilniuje slaptai leidžiamame laikraštyje *Komuniste* atsišaukimą į vokiečių kareivių tarybą, pranešdama, jog į Vilnių atžygiuojanti Raudonoji armija, kuri esanti „revoliucinės valdžios" žinioje. Be to, „revoliucinė valdžia" skelbė savo broliškus jausmus vokiečių armijai ir siūlė pradėti derybas su jos pasiųstais parlamentarais — St. Pestkowskiu ir kt. — dėl taikaus Vilniaus miesto perleidimo.[27]

1918 m. lapkričio 10 d. Maskvoje komunistų partijos centro komitetas sudarė revoliucinį komitetą rengti ginkluotą sukilimą Lietuvoje. Kapsukas siūlė partijai organizuoti darbininkų tarybas, kurių atstovai, suvažiavę vėliau į Vilnių, sutvertų darbininkų valdžią.

Jos uždavinys būtų buvęs drauge su Rusijos ir Vokietijos proletariatu įvesti Lietuvoje socializmo tvarką.[28]

Sovietų Rusijos 1919 m. bolševikinę okupaciją Lietuvoje ištisa eilė kai kurių dabartinių sovietinių istorikų (J. Žiugžda, B. Vaitkevičius, R. Šarmaitis, D. Fainhauzas, J. Jurginis, K. Navickas ir daugelis kitų) aiškina, kad tai buvusi ne rusų okupacija, bet pirmoji socialistinė revoliucija Lietuvoje ir šiuo reikalu yra išspausdinę nemažai studijų.[29]

Tačiau „revoliucinės Lietuvos valdžios" sudarymas, kaip ir okupacinės kariuomenės parengimas buvo iš anksto apspręstas ir sudarytas Maskvoje, bet ne Lietuvoje, todėl nėra jokio pagrindo rašyti apie tuometinę tariamą „socialistinę revoliuciją" Lietuvoje.

Nors daugelis sovietinių istorikų ir dabar vis rašo apie vykusią „socialistinę revoliuciją" Lietuvoje, bet iš tikrųjų, be Raudonosios armijos ir pats Kapsukas nepasirodė Lietuvoje, nes vietos bolševikai, be Rusijos pinigų ir raudonarmiečių durtuvų, jokio svorio Lietuvoje tada neturėjo. Patikimiausia versija yra ta, kad „revoliucinė Lietuvos valdžia" su parengtu Maskvoje „Manifestu" slinko paskui Raudonąją armiją. Grynas prasimanymas yra, kad „revoliucinė Lietuvos valdžia" buvo sudaryta Vilniuje 1918 metų gruodžio 8 ar 9 d. Jeigu ji būtų buvusi sudaryta Vilniuje, kaip skelbia bolševikiniai istorikai, gruodžio 8 ar 9 d., tai komunistų partijos atstovai būtų sugebėję tuojau ir savo „Manifestą" išspausdinti Vilniuje *Komunisto* laikraštyje. Bet Lietuvos „revoliucinės valdžios" „Manifestas" 1918 m. gruodžio 19 d. buvo išspausdintas visų pirma Maskvoje rusiškai laikraštyje *Izvestija* ir iš ten per radiją paskelbtas viso pasaulio valstybėms.[30] O Vilniuje „Manifestas" pirmą kartą buvo išspausdintas *Komuniste* tik 1918 m. gruodžio 24 d. ir tuo pačiu metu buvo paskleistas mieste atskirais lapeliais.[31]

Bet pagal kitą versiją, Lietuvos Laikinoji „revoliucinė valdžia" buvusi sudaryta 1918 m. gruodžio 15 d. Vileikoje, kurią sudarė visi „Manifestą" pasirašiusieji asmens. Ši sudarytoji valdžia gruodžio 18 d. atvyko į Daugpilį ir čia ji gavo telegramą su Lenino ir Stalino parašais, kur jie abu labai džiaugėsi gautomis naujienomis apie Raudonosios armijos laimėjimus. Jie sveikino „revoliucinę Lietuvos valdžią" ir siūlė kuo greičiausiai išlaisvinti Vilnių.[32]

JAV istorikas A. Senn patikėjo V. Kapsuko tvirtinimui, kad „Manifestas" buvo išspausdintas Vileikoje.[33] Bet pats V. Kapsukas savo raštuose prisipažįsta, kad „Manifesto" spausdinimo vieta yra suklastota, o taip pat patys Lietuvos bolševikai vyriausybės sudarymą

nukelia iš 8 d. į gruodžio 9 d. Taigi, Lietuvos bolševikų istorikai iki šių laikų nėra nustatę „revoliucinės Lietuvos valdžios" įsteigimo tikrąją datą. Patikimiausia versija yra ta, kad „Manifestas" buvo išspausdintas Smolenske, kur iš Voronežo buvo atgabenta Lietuvių komiteto konfiskuotoji spaustuvė.

Todėl nėra jokio pagrindo netikėti, kad Kapsuko valdžios sudarymas buvo tik Maskvos komunistų politikos vikrus manevras, norint patenkinti lietuvių tautinę garbę, tariamai patiems lietuviams įsteigus savarankišką, nors ir bolševikinę valstybę. Sovietų Rusija, steigdama Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietines respublikas ir jų „revoliucines valdžias" nuėjo mažiausio pasipriešinimo keliu. Todėl Raudonajai armijai Vilnių okupavus, nereikėjo Vilniuje sudarinėti jokios „revoliucinės valdžios", nes ji jau seniai buvo sudaryta Maskvoje.

„Revoliucinės Lietuvos valdžios" išspausdintą „Manifestą", be V. Kapsuko-Mickevičiaus, dar pasirašė Z. Angarietis-Aleksa, K. Cichowski, S. Dimanšteinas, A. Jakševičius, K. Kernovičius, P. Svotelis-Proletaras ir A. Vainšteinas. Čia galima pasakyti, kad 1938-1940 m. visi „Manifesto" signatarai buvo Stalino valdžios likviduoti, išskyrus Kapsuką-Mickevičių, jau anksčiau mirusį ir A. Jakševičių, kuris tada atlikinėjo bausmę kalėjime.

Tuometiniai lietuvių bolševikų vadai, įsiteikdami Sovietų Rusijos valdžiai, iš anksto paskelbė, kad Lietuva stosianti į Rusijos federacinę sovietų respubliką. Pirmajame parašytame „Manifesto" variante buvo rašoma, kad Lietuva tvarkysis tais pačiais pamatais, kaip Sovietų Rusija ir „eis su ja ranka už rankos". Pabaigoje „Manifesto" buvo skelbiamas šūkis — „Tegyvuoja vienybė su RTFSR"![34]

Betgi Rusijos komunistų partijos centro komitetas buvo įžvalgesnis kaip lietuvių komunistų vadas Kapsukas. Jie žinojo apie Lietuvos žmonių atmintyje išlikusią neapykantą carinei Rusijai, todėl jie patikrino, išcenzūravo ir aprobavo „Manifesto" projektą, kad Lietuva „ateityje eis ranka už rankos su Tarybų Rusija ir visomis kitomis šalimis, einančiomis socialistinės revoliucijos keliu". Paties Kapsuko liudijimu, taip pat Rusijos komunistų partijos centro komitetas iš „Manifesto" teksto išbraukė šūkį „Lai gyvuoja vienybė su RTFSR".[35] Taip pat teigiama, kad Laikinosios „revoliucinės Lietuvos valdžios" „Manifestas" visų pirma buvo išspausdintas lenkiškai, o tik paskui lietuviškai.[36]

Kapsuko Maskvoje sudarytoje Lietuvos vyriausybėje dalyvavo visi tie asmenys, kurie pasirašė „Manifestą", t.y. keturi lietuviai, du

lenkai ir du žydai, bet nė vieno gudo, nes komunistai tuo metu nesurado tinkamo gudo būti komisaru. Laikinojoje „revoliucinėje valdžioje" nebuvo žymesnių veikėjų, o tik paprasti partijos agitatoriai. Tuo metu „revoliucinės Lietuvos valdžios" politiką nustatinėjo jai priskirtas Sovietų Rusijos valdžios politinis vadovas Joffe, ir D. Manuilskij, specialaus patarėjo titulu.

Vėliau, jau Vilniuje kaip specialistai, Kapsuko valdžioje kurį laiką dirbo Vc. Biržiška — švietimo komisaras, Vc. Bielskis — žemės ūkio reikalų tvarkytojas ir V. Požėla — komisarų tarybos reikalų vedėjas. Pats Vc. Biržiška savo biografijoje aprašė sąlygas, kuriomis jis įėjo į Kapsuko „revoliucinę" vyriausybę: 1918 m. jau po bolševikinio perversmo, jis — Biržiška, kaip caro armijos karininkas, buvo areštuotas ir laikomas Maskvos kalėjime. Vėliau, Kapsuko pastangomis, jis iš kalėjimo buvo paleistas, kai sutiko paimti švietimo komisaro pareigas Kapsuko „revoliucinėje Lietuvos valdžioje".[37] Vc. Biržiška švietimo komisaru išbuvo tik du mėnesiu. Vc. Bielskis irgi greitai pasitraukė ir 1919 m. balandžio mėn. pradžioje jau atsirado Kaune, o V. Požėla taip pat 1919 m. pradžioje iš Vilniaus atbėgo į Kauną.

1918 m. gruodžio 4 d. Maskvoje buvo sudaryta ir Sovietų Latvijos vyriausybė, P. Stučkai vadovaujant. Gruodžio 17 d. Latvijos vyriausybė pranešė Sovietų Rusijai apie sovietų valdžios įsteigimą Latvijoje.[38] Maskvinė Sovietinė Latvijos valdžia 1918 m. gruodžio mėn. 22 d. jau buvo Latvijos teritorijoje, bet tuo metu „revoliucinė Lietuvos valdžia" dar buvo Daugpilyje ir laukė Raudonosios armijos laimėjimų ir sovietinės valdžios įsteigimo Lietuvoje. Tačiau Raudonajai armijai Lietuvoje sekėsi blogiau negu Latvijoje.

1918 m. gruodžio 19 d. ir Kapsukas jau tikrai buvo atvykęs į Daugpilį nes Daugpilis tada jau buvo Raudonosios armijos užimtas.[39] Ir *Izvestija* tada pranešinėjo apie Lietuvon žygiuojančią Raudonąją armiją. 1918 m. gruodžio 22 d. Raudonoji armija buvo netoli Pastovio, Maladečinos bei Lydos. Etnografinės Lietuvos teritoriją ji pasiekė tik gruodžio 24 d. Ligi to laiko V. Kapsuko „vyriausybė" dar neturėjo ir pėdos Lietuvos teritorijos.

Tuo tarpu Vokietijos Rytų fronto karo vadovybė laikėsi pasyviai prieš Raudonosios armijos žygį ir laukė nurodymų iš Berlyno, o Berlynas savo ruožtu laukė Sąjungininkų įsakymų.

Nors tuo metu Lietuvos ir Gudijos komunistų partijos dar nebuvo susijungusios į vieną partiją, tačiau 1918 m. gruodžio 12 d. bendru atsišaukimu jos kreipėsi į vokiečių kareivius dėl išvežamo turto iš šių

sričių ir kėlė protestą dėl Lietuvos ir Gudijos darbininkų apgrobimo.

Sovietų Rusijos Vakarų armijos bazė buvo Smolenske. Lietuviai bolševikai iš Voronežo taip pat persikėlė į Smolenską, kur jie atkraustė iš Voronežo ir Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti konfiskuotą spaustuvę. Todėl galima prileisti, jog Smolenske buvo spausdinami ne tik lietuvių ir lenkų kalba komunistų partijos atsišaukimai ir žurnalas lenkų kalba *Komunista*, bet galėjo būti išspausdintas ir minimas „Manifestas".

Vilniaus link artėjo 5-tasis Vilniaus šaulių pulkas drauge su Pskovo divizijos pulkais. 1918 m. gruodžio 25 d. Vilniaus pulkas buvo užėmęs Švenčionėlius, bet vokiečių daliniai privertė juos pasitraukti ir tik kai vokiečiai vėliau savu noru pasitraukė iš Švenčionėlių, tai juos gruodžio 27 d. užėmė Raudonoji armija.

1919 m. sausio 5 d. Pskovo divizijos pulkai ir 5-tasis Vilniaus pulkas įsiveržė į Vilniaus priemiesčius ir tik sausio 6 d. — Trijų Karalių šventės ryte — užėmė Vilnių. Pskovo divizijos politinis komisaras Grigorjev pranešė Vakarų armijos štabui apie Vilniaus užėmimą.

„Revoliucinės Lietuvos valdžios" galva Kapsukas su savo vyriausybe atvyko į Vilnių sausio 7 d., o Leninui padėkojo už suteiktą pagalbą tik sausio 11 d.[40]

Pskovo divizijos pulkų dalis žygiavo nuo Zarasų Utenos — Ukmergės kryptimi. 1918 m. gruodžio 27 d. Raudonoji armija okupavo Uteną. Utenoje jokios komunistų organizacijos nebuvo, todėl okupacinė rusų kariuomenė ten suorganizavo revoliucinį komitetą, kurio pareiga buvo su bolševikinės milicijos pagalba valdyti Uteną ir vykdyti centro įsakymus. Ilgai nedelsdamas sudarytasis Utenos revoliucinis komitetas uždėjo Utenos miestelio turtingesniems gyventojams 200.000 rublių kontribuciją.[41] Čia dera pasakyti, kad beveik visose vietovėse, kurias tik užimdavo Raudonoji armija, gyventojams buvo uždedamos kontribucijos, pvz., — Švenčionims — 250.000 rublių, Panevėžiui ir Šiauliams — po 200.000 rb. Kontribucijos buvo uždedamos vietovei ne tik kolektyviškai, bet ir tos vietovės atskiriems asmenims, — kaip, pvz., Rokiškio valsčiaus kunigams.[42]

Be uždedamų kontribucijų, bolševikų revoliuciniai komitetai areštuodavo stambesnių dvarų savininkus arba antibolševikinio nusistatymo inteligentus. Greta šių visų negerovių, vokiečių okupacijos išvarginta ir medžiagiškai iščiulpta Lietuva tada vėl turėjo

maitinti alkaną Raudonąją armiją ir kentėti gyvulių, arklių, vežimų ir kitokias rekvizicijas.[43]

O Lietuvos negausios komunistų partijos vadai gyventojams aiškino, kad Raudonoji armija žygiuojanti į Lietuvą Laikinosios „revoliucinės Lietuvos valdžios" kviečiama ne Lietuvą okupuoti, bet ją „išlaisvinti".

Paskelbimas

Sausio 5 d. 8 val. vak. užėmė Vilnių Raudonoji Armija Laikinosios Revoliucinės Lietuvos Darbininkų Valstiečių Valdžios.

1919 Sausio 6 d.

Karo Revoliucinis Komitetas.

Obwieszczenie

5 stycznia Wilno zajęła Armja Czerwona Rządu Tymczasowego rewolucyjnego robotniczo włościanskiego Litwy.

6 stycznia 1919.

Komitet Wojenno-Rewolucyjny.

ОБЯВЛЕНIЕ

5 ЯНВАРЯ В 8 Ч. ВЕЧЕРА ВИЛЬНО ЗАНЯТО РЕВОЛЮЦIОННОЙ КРАСНОЙ АРМIЕЙ ВРЕМЕННАГО РЕВОЛЮЦIОННАГО РАБОЧАГО И КРЕСТЯНСКАГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ЛИТВЫ

[illegible]

Karo Revoliucinio Komiteto skelbimas, 1919 m. sausio 6 d. Raudonajai armijai Vilnių užėmus

3. *Laikinoji „revoliucinė Lietuvos valdžia"*

Nežiūrint sovietinių istorikų tvirtinimų, iš tikrųjų Laikinoji „revoliucinė Lietuvos valdžia" nebuvo Lietuvos revoliucinio sąjūdžio natūrali išdava, bet tik Maskvoje Sovietų Rusijos vyriausybės sudaryta priedanga vadovauti komunistų sudaromiems revoliuciniams komitetams, kurie su Raudonosios armijos pagalba galėtų vykdyti valdžios funkcijas.

Tariamai Vilniuje sudarytoji „revoliucinė valdžia" nieko bendro neturėjo ne tik su Lietuvoje vienur kitur įsikūrusiomis tarybomis, bet ir su įsisteigusia Vilniaus darbininkų taryba.[44]

Ligi Sovietų Rusijos Raudonoji armija okupavo Vilnių, vokiečių okupacijos pabaigon susidariusi Vilniaus darbininkų taryba norėjo pati valdyti ne tik Vilnių, bet ligi Lietuvos darbininkų atstovų suvažiavimo, pretendavo ir į visos Lietuvos valdymą. 1918 m. gruodžio 15 d. Vilniaus darbininkų taryba pasiskelbė esanti miesto valdžia. Ligi 1919 m. sausio 1 d., kol ją globojo vokiečių kareivių taryba (tuo metu buvusi faktinoji Vilniaus miesto valdžia), Vilniaus darbininkų taryba galėjo miestą valdyti. Darbininkų tarybos daugumas atstovų nebuvo bolševikų partijos atstovai, tačiau bolševikai sugebėjo išsiderėti ir sudaryti tos tarybos prezidiumo daugumą.

Vilniaus darbininkų tarybos pirmininku buvo P. Eidukevičius, senas Lietuvos socialdemokratų veikėjas, nukrypęs į bolševikus. Visgi Vilniaus darbininkų tarybai pavyko iš kalėjimo išlaisvinti apie 200 politinių kalinių, nusikaltusių vokiečių okupacinei valdžiai, už nepildymą įsakymų, už nustatytų rekvizicijų neatidavimą ir t.t.

1919 m. sausio 1 d., vokiečiams traukiantis iš Vilniaus, užuot perdavę valdžią lietuviams, Vilniaus darbininkų taryba perdavė valdžią lenkų karinei organizacijai — POW, kuri išlaikė ją ligi sausio 5 d. Bet tada lenkų slaptai suorganizuoti kariniai daliniai neįstengė apginti Vilniaus nuo bolševikų invazijos ir, pasitraukę iš Vilniaus, jie įsiliejo į lenkų formuojamą vadinamąją Lietuvių-gudų diviziją.

O bolševikų partijos atsiųstieji iš Rusijos emisarai rengė palankią dirvą bolševikų sudarytai naujajai valdžiai. Tačiau Vilniaus darbininkų taryboje esančios visos socialistinės partijos protestavo ne tik dėl Maskvos primetamos valdžios Lietuvai, bet ir dėl Raudonosios armijos žygiavimo į Lietuvą. Lietuvos socialistinės partijos svarbiausia reikalavo, kad bolševikų partija atsisakytų nuo Sovietų Rusijos kariuomenės invazijos.[45]

Todėl Vilnių okupavusi Raudonoji armija Vilniaus miesto valdymo neperdavė Vilniaus darbininkų tarybai, nes Vilniaus darbininkų taryboje iš 220 atstovų buvo tik 96 atstovai bolševikai. Raudonoji armija Vilniaus miesto valdymą perdavė jos sudarytajam Karo revoliuciniam komitetui.

Karo revoliucinis komitetas Vilniuje visų pirma įsteigė specialų Revoliucinį tribunolą kovoti su kontrrevoliucija. Nuo Karo revoliucinio komiteto priklausė ir spaudos bei susirinkimų laisvė. Ligi 1919 m. vasario 8 d., t.y. daugiau kaip mėnesį, Karo revoliucinis komitetas socialistinėms bei buržuazinėms partijoms netrukdė veikti ir leisti savo spaudą. Tik 1919 m. vasario 8 d. Vilniuje visi nekomunistiniai laikraščiai — lietuvių, žydų, lenkų ir rusų kalba buvo uždrausti.

Todėl per pirmąjį darbininkų tarybų atstovų suvažiavimą, įvykusį 1919 m. vasario 18 d. Vilniuje, pasipylė gausūs priekaištai Karo revoliuciniam komitetui dėl spaudos laisvės suvaržymo. Tada būsimasis Lit-Bel (sutrumpintas — Lietuvos-Gudijos pavadinimas) komunistų partijos pirmininkas lenkas Cichowski pasakė, kad spausdinti laikraščius draudžiama tik kontrrevoliucionieriams, nes darbininkams (komunistams) spauda nėra suvaržyta.[46]

Vilniaus Karo revoliucinis komitetas visų pirma rūpinosi, kad bolševikų užimtose teritorijose taip pat būtų steigiami karo revoliuciniai komitetai, kuriuos sudarytų tik komunistai ir jiems prijaučiantieji. Tokie komitetai, jeigu juos sudarydavo nebolševikai, būdavo paleidžiami ir pakeičiami grynai bolševikiniais komitetais.

Matyt, tokių komitetų sudarinėjimo įtakoje kairieji socialistai revoliucionieriai, vadovaujami mokytojo A. Iešmantos ir O. Puodžiūnaitės, buvo paėmę valdyti Biržus, bet Raudonajai armijai atsiradus Biržuose, šią jų valdžią tuoj pakeitė bolševikine valdžia.

Laikinoji „revoliucinė Lietuvos valdžia" visiškai pasitikėjo tik jų skirtais revoliuciniais komitetais, bet ne žmonių rinktomis tarybomis ir į revoliucinius komitetus ji paskirdavo tik ištikimus bolševikus. O laisvai išrinkta Vilniaus darbininkų taryba buvo priešinga komunistų partijos diktatūrai ir atsisakė pripažinti Maskvoje bolševikų paskelbtąją „revoliucinę Lietuvos valdžią".

Bet jau 1919 m. sausio mėn. įvykdyti nauji rinkimai į Vilniaus darbininkų tarybą, suteikė pergalę bolševikams, nes tuose rinkimuose dalyvavo ir Raudonosios armijos kariai, kurie išrinko 100 atstovų, bei Maskvos atsiųstieji biurokratai, kurie vadovavo šiems rinkimams.[47]

4. Laikinosios „revoliucinės Lietuvos valdžios" darbai

Kapusko valdžia savo „Manifeste" skelbė, kad Lietuvoje panaikinama vokiečių okupacinė valdžia bei Laikinosios Lietuvos vyriausybės visi sudaryti valdžios organai ir įsakoma jų neklausyti. „Manifeste" taip pat buvo paskelbta, kad Lietuvoje visa valdžia pereina darbininkų ir valstiečių taryboms. Be politinės sistemos pakeitimo ir naujos valdžios įvedimo, Laikinoji „revoliucinė Lietuvos valdžia" nacionalizavo Lietuvos žemę, miškus, vandenis, žemės turtus bei visas didesnes įmones.

Tuoj pat Vilnių užėmus, 1919 m. sausio 6 d. buvo įsteigta Aukščiausioji ūkio taryba, kuri turėjo teisę privačias įmones

nacionalizuoti arba sekvestruoti. Vilniuje tuč tuojau buvo nacionalizuotos „Žaibo" ir Zavadskio spaustuvės, muilo fabrikas, marmelado įmonė, „Viktorijos" šokolado fabrikas, odos apdirbimo įmonės ir kt.

Smulkioji pramonė, amatai ir smulkioji prekyba kol kas paliko savininkams, bet jas kontroliavo įmonėse dirbantieji darbininkai. Susilaikymas nuo visuotinės nacionalizacijos apsaugojo Lietuvą nuo visiškos ūkinės suirutės.

1919 m. sausio 11 d. buvo įsakyta surašyti Lietuvos dvarų ir stambiųjų ūkininkų turtą ir, ligi žemės klausimas bus išspręstas, įvesti turto ir derliaus naudojimo kontrolę.[48] 1919 m. sausio 14 d. paskelbtuoju dekretu buvo draudžiama žemę pirkti bei ją parduoti. Tuo pat dekretu jau buvo nacionalizuotos dvarininkų, bažnyčių, vienuolynų ir stambiųjų ūkininkų žemės, su visu gyvu ir negyvu inventoriumi, o mažažemiams buvo žadama padėti kurti komunas.[49] Bolševikų valdžia visur pabrėždavo, kad dvarai ir atimtieji ūkiai nebus dalijami. Lietuvos komunistų partijos konferencija taip pat griežtai pasisakė prieš dvarų dalijimą ir įsakė visoms komunistų partijos organizacijoms kovoti su asmenimis, kurstančiais dvarų žemių dalijimą. Nuomojamų didesnių ūkių žemės irgi buvo konfiskuojamos su visu gyvu ir negyvu inventorium.

Ši bolševikų valdžios skubotai vykdoma agrarinė politika kėlė didžiausį nepasitenkinimą Lietuvos ūkininkuose bei smulkiuosiuose valstiečiuose. Tokia žemės ūkio politika nebuvo patenkinti nei bežemiai, nei dvarų darbininkai, nes jie visi troško gauti iš dvarų žemės, o bolševikų valdžia aiškiai sakė, kad dvarų žemių nedalys, o tik rūpinsis komunų steigimu.

Dvaruose ir valstybiniuose ūkiuose jau net buvo mėginta pradėti steigti komunas, kurios Lietuvoje buvo labai nepopuliarios ir neplito. Iš viso Lietuvos okupacinės bolševikų valdžios žemės politika nedaug tegalėjo pasireikšti, nes okupacija prasidėjo žiemos metu, o ankstyvą pavasarį iš daugelio vietų bolševikus Lietuvos kariuomenė jau išvarė.

Lietuvos bolševikinė valdžia mažiau kreipė dėmesio į valstiečius, o daugiau kalbėjo tik darbininkų reikalais, kurių procentas Lietuvoje tada buvo nedidelis. Betgi Lietuvos gyventojų masė buvo valstiečiai, kuriuos bolševikai degradavo į visai beteisius valdinius. Į vadinamąsias darbininkų ir valstiečių tarybas rinkimo teisę teturėjo darbininkai ir tik tie valstiečiai, kurie neturėjo daugiau kaip penkis ha žemės ir nesamdė žemės ūkio darbininkų. Tačiau Rusijos gyventojai, atsiradę Lietuvoje drauge su Raudonąja armija ir dirbą administracijos

įstaigose, galėjo tas tarybas rinkti ir būti į jas renkami, nes jiems nebuvo taikomas turto cenzas.

Dabar okupuotoje Lietuvoje bolševikai anuometinę pirmosios okupacijos metu vykdytą Lietuvos bolševikų politiką laiko klaidinga. Jie kaltina, kad Kapsukas drauge su kitais lietuviais marksistais nenumatęs, jog „socialistinė revoliucija" Lietuvoje tada turėjusi įvykdyti buržuazinės demokratinės revoliucijos uždavinius, t.y. įvykdyti žemės reformą ir išspręsti tautinį klausimą. Jie dabar sako, kad anuo metu nereikėję nacionalizuoti žemės, o daugiau dėmesio atkreipti į lietuvių tautinius reikalus ir į lietuvių kalbą.[50]

Виленский Совет Рабочих Депутатов
ווילנער ארבעטער ראט
Rada Wileńska Delegatów Robotniczych
Vilniaus Darbininkų Atstovų Taryba
Віленская Рада Работніцкіх Дэлегатоў
№ 19
Февраля 18 дня 1919 года.
г. ВИЛЬНО.
Доминиканская, 2.

Комп. О.
№ 2
18/II 19

Rada Wileńska Delegatów Robotniczych i Czerwonoarmiejskich.
ווילנער ראט פון ארבעטער און רויט ארמייאישע דעפוטאטן.
Vilniaus Darbininkų ir Raudonarmiečių Astovų Taryba.
Виленский Совет Рабочих и Красноармейскихъ Депутатовъ.
Віленская Рада Работніцкіх и Чырвоннаармейскіх Дэлегатоу.
№ 503
Dnia 2 Апреля 1919 roku.
m. WILNO,
Dominikańska, № 2.
Telef. Prezydium 2—68.
Тел. 22 и 109.

V. Kapsuko „revoliucinės valdžios" vartotų blankų pavyzdys

Nors tada buvo paskelbta nepriklausoma, suvereni Lietuvos tarybų respublika, tačiau tautos suverenumo niekur nebuvo galima pastebėti. Lietuvos komunistų partija nutarė vadovautis Rusijos konstitucija, t.y. Lietuvai svetimos valstybės konstitucija. Visur miestuose buvo rusų kariuomenė, įstaigose vyravo rusų kalba, ypač visose Vilniaus įstaigose. Oficialūs valstybės įstaigų blankai pirmoje vietoje buvo išspausdinti rusų kalba, paskui žydų, lenkų ir tik po jų — lietuvių kalba.[51]

Sovietų Rusijos valdžiai Maskvoje priklausė ne tik Lietuvoje esanti Raudonoji armija, bet ir visos kitos Lietuvos valstybinio gyvenimo sritys buvo tvarkomos pagal Rusijos įstatymus. 1919 m. sausio 31 d. Lietuvos komisarų taryba nutarė Lietuvos geležinkelius vėl įjungti į Rusijos geležinkelių tinklą, nors vokiečių okupacijos metu Lietuvos geležinkeliai buvo pritaikyti Vokietijos ir visos Vakarų Europos geležinkelių pločiui. Taip pat ir Lietuvos teismus perorganizavo Rusijos pavyzdžiu. Tačiau 1919 m. Vilniuje buvo įsakyta sovietinių įstaigų tarnautojams atsakinėti interesantams tokia kalba, kuria interesantas kreipiasi. Išimtis tegalėjo būti tik tarnautojams nemokantiems interesantų kalbos, bet praktiškai beveik visi tarnautojai lietuvių kalbos nemokėjo.[52] Tokiu būdu Lietuvoje „revoliucinės Lietuvos valdžios" meto įstaigose vėl vyravo rusų kalba ir nedalomos Rusijos dvasia.

1919 metų sovietinės politikos tikslus Lietuvoje 1925 m. labai vaizdžiai išryškino A. Janulaitis savo veikale *Lietuva ir dabartinė Rusija,* kurioje jis įrodinėjo, kad Rusija iš anksto buvo nutarusi susigrąžinti Lietuvą, nes to norėję rusų nacionalistai, rusai valdininkai, karininkai, ir t.t. Spėjama, kad A. Janulaitis 1940 m. bolševikų valdžios buvo pašalintas iš pareigų Vilniaus universitete už tokio turinio knygos išspausdinimą.[53]

Kaimuose revoliucinių komitetų atstovai vykdė maisto, gyvulių, arklių ir vežimų rekvizicijas, o tuo tarpu Lietuvos miestų gyventojai tik pagal maisto korteles buvo labai skurdžiai aprūpinami maistu. Kaimiečiai susilaikydavo nuo maisto produktų tiekimo miestams, kadangi bolševikų pinigai buvo beverčiai. Net Raudonosios armijos kariams aprengti iš Lietuvos sandėlių ir gyventojų buvo konfiskuojama tekstilės medžiaga ir audiniai, skalbiniai, kepurės ir t.t.[54] Be valdžios vykdomų rekvizicijų, Raudonosios armijos kariai taipgi nesivaržydami grobstė gyventojų turtą be jokio atlyginimo ar atsiskaitymo. Vėliau, bolševikų istorikai, Raudonosios armijos vykdytiems plėšikavimams nuslėpti, surado mandagesnį paaiškinimą, žymėdami, kad tų grobstymų Lietuvoje nepavykę sulaikyti.[55]

Vokiečių okupacijos metu Lietuvoje carinis rublis gyventojų dar buvo vertinamas ir už jį buvo parduodamos prekės. Bolševikų okupacijos metu Lietuvos gyventojai iš viso nustojo pasitikėti rusų popieriniais pinigais, ypač vadinamomis „kerenkomis". „Kerenkomis" buvo vadinami Kerenskio metu išspausdinti rusų rubliai labai mažo formato ir už juos niekas nepardavinėjo jokių vertybių.

Finansines problemas svarstė ir Lietuvos komisarų taryba ir Ūkio

taryba, nes ne tik rusų pinigų „kerenkų" vertė visai smuko, bet ir caro rublius nelabai kas ėmė.[56] Pradžioje „revoliucinė valdžia" už neėmimą rusiškų pinigų grasino tik kalėjimu, o 1919 m. kovo mėn. buvo paskelbtas įsakymas, kad už neėmimą rusiškų rublių grėsė mirties bausmė.[57]

Po Pirmojo pasaulinio karo ir po Rusijos bei Vokietijos revoliucijų, didelis maisto trūkumas buvo ne tik Vokietijoje, bet ypač Rusijoje. Į Lietuvą iš Rusijos pradėjo plūsti žmonės pirkti maisto bei kitokių prekių. Todėl netrukus valdžia ėmė drausti maisto išvežimą be leidimų į Rusiją ir maisto produktų pervežimą Lietuvoje iš vienos vietos į kitą. Tik kai kurie greitai gendantieji maisto produktai — vaisiai, daržovės ir pienas, „respublikoje" buvo galima iš vienos vietos vežti į kitą.[58] Rusijos pasienyje buvo įsteigtos sargybos saugoti maisto išvežimą iš Lietuvos. Betgi Kapsuko valdžia Latvijos bolševikinei vyriausybei už žemės ūkio įrankius iš Šiaurės Lietuvos davė duoninių javų. Nors dabar Lietuvos TSR istorijoje rašoma, kad Sovietų Rusija tuo metu teikė didelę pagalbą Lietuvai maisto produktais, įrengimais fabrikams, geležinkeliams ir kitoms susisiekimo šakoms tvarkyti, bet iš tikrųjų gėrybės iš Lietuvos buvo išvežamos.[59]

Jau buvo minėta, kad 1918 m. gruodžio 24 d. Sovietų Rusijos Darbininkų tarybos vykdomasis centro komitetas patvirtino tų metų gruodžio 22 d. Liaudies komisarų tarybos nutarimą pripažinti Lietuvos, Latvijos ir Estijos respublikų nepriklausomybę, pabrėždamas, kad šių šalių priklausymas carinei imperijai neturi jokių įsipareigojimų.[60] Kapsuko „revoliucinė Lietuvos valdžia" tik ją pripažinus, tuoj gavo iš Sovietų Rusijos šimtą milijonų rublių paramos sovietinėms įstaigoms Lietuvoje išlaikyti. Po dviejų mėnesių, 1919 m. kovo mėn. Lietuvos komisarų tarybos pirmininkas Kapsukas vėl prašė Lenino kito šimto milijonų rublių paskolos, nes pirmuosius paramai duotuosius milijonus jis jau baigiąs išleisti.[61]

Vilniaus Karo revoliucinis komitetas ne tik administravo Vilniaus miestą, bet jo pareiga buvo kovoti su kontrrevoliucija. Tuo metu Lietuvoje ir Vilniuje dar neveikė Rusijos pavyzdžiu „Čeka" (Črezvyčainaja komissija po bor'be s kontrevoliucijei, sabotažom i spekuliacijei — Ypatingoji komisija kovai su kontrrevoliucija, sabotažu ir spekuliacija), tačiau 1919 m. vasario 10 d. pradėjo veikti Vilniaus revoliucinis tribunolas. Revoliuciniame tribunole teismo procesas buvo viešas, bet kaltinamasis negalėjo kviestis nei liudytojų, nei advokato. Tribunolas nesivadovavo įstatymais, bet

„socialistine teisine sąmone ir revoliucine sąžine". Vos tik Revoliucinį tribunolą įsteigus, tuoj pat buvo įvesta mirties bausmė. Vilniuje ir kitose Lietuvos okupuotose vietose prasidėjo gausūs areštai: areštuodavo ne tik dėl nusikaltimų „revoliucinei valdžiai", bet suimdavo turtingesniųjų visuomenės sluoksnių bei intelektualų atstovus įkaitais, kad juos galėtų vėliau iškeisti į neokupuotoje Lietuvos dalyje suimtuosius bolševikus. Bet vėliau sudarytoji Ypatingoji komisija, panaši į Rusijos „Čeką" ir be Revoliucinio tribunolo sprendimo pati viena galėjo skirti mirties bausmę. Ypatingajai komisijai vadovavo lenkas W. Bogucki. O vienas Sovietinės Lietuvos valdžios patarėjų, žymus komunistas A. Miasnikov net pakaltino Lietuvos komunistus, kad jie nepakankamai rūpinosi gyventojų reikalais ir Lietuvoje pavėluotai įsteigė Ypatingąją komisiją.[62]

Lietuvos „revoliucinei valdžiai" stengiantis įgauti daugiau savarankumo, 1919 m. sausio 14 d. Komisarų taryba nutarė išsiderėti, kad Kapsuko valdžiai būtų leista steigti Lietuvoje karinius dalinius, o taip pat pranešė Rusijos komisarų tarybai, kad Lietuvos karinės tarybos pirmininkas bus Kapsukas, o jos narys — L. Morozov.

1919 m. sausio 21 d. pats Kapsukas pasiuntė telegramą Leninui, o nuorašus Trockiui ir Sverdlovui, kurioje skundėsi, kad *Lietuvos Taryba* jiems priekaištauja, jog Raudonosios armijos daliniai Lietuvoje yra rusai. Todėl Kapsukas reikalavo leisti Lietuvos „revoliucinei valdžiai" formuoti lietuvių diviziją iš lietuvių karių. Maskva betgi nei Lietuvos komisarų tarybos, nei Kapsuko reikalavimų nepatenkino ir tik Pskovo diviziją pavadino Lietuvių divizija.[63] Lietuvos komunistai, norėdami nuslopinti atsiradusius lietuviuose neapykantos jausmus Raudonajai armijai, spausdino įvairių atsišaukimų ir žadėjo, kad, kai tik valdžiai ginkluota pagalba nebebus reikalinga, Raudonoji armija pasitrauks iš Lietuvos.

Be viso to, „revoliucinė valdžia" skubėjo vykdyti įvairias reformas ir kultūros bei švietimo baruose. Pirmiausia 1919 m. vasario 5 d. buvo nacionalizuoti M. K. Čiurlionio kūriniai, pažadėjus jo šeimos narius medžiagiškai aprūpinti, kol jie tokio aprūpinimo bus reikalingi. Tą pačią dieną bolševikų valdžia uždraudė išvežti iš Lietuvos kultūros turtus, o taip pat kilnoti iš vienos vietovės į kitą knygas, gaidas bei mokslo priemones. Nacionalizuotuose dvaruose įsakė užantspauduoti paveikslus bei knygas ir apie tai pranešti švietimo komisariatui.[64]

1919 m. kovo 4 d. „revoliucinės valdžios" dekretu buvo

panaikinti luomai — bajorai, pirkliai, miestiečiai, valstiečiai ir visi titulai — pvz., kunigaikštis, grafas bei Rusijoje galiojusieji pareigų titulai — slapti tarėjai, kolegijų asesoriai ir pan. Visi gyventojai buvo laikomi tik piliečiais. Bet tuo pat metu atsirado nauji pareigų laipsniai — komisarai, vedėjai, vadovai, pirmininkai ir t.t.[65]

Kiek vėliau 1919 m. kovo 13 d. visų valstybinių įstaigų, dvarų, visuomeninių organizacijų ir privačių žmonių istorinės vertės archyvai buvo įsakyta perduoti į įsteigtą Vyriausiąjį istorijos archyvą Vilniuje. Visos religinės ir bažnytinės draugijos neteko juridinio asmens teisių ir negalėjo turėti jokių nuosavybių, išskyrus daiktus grynai kulto reikalams.

1919 m. kovo 24 d. komisarų tarybos dekretu buvo paskelbtas privalomas mokslas visiems 8-17 metų amžiaus vaikams ir uždraustas religijos mokymas. Tuo pat dekretu buvo uždarytos visos konfesinės ir religinių organizacijų išlaikomos mokyklos, o dvasininkams buvo uždrausta mokyklose dirbti. Mokslas mokyklose turėjo būti dėstomas gimtąja kalba, bet dar turėjo būti mokoma viena iš penkių svetimų kalbų (rusų, lietuvių, lenkų, žydų ir gudų), pagal švietimo komisariato nurodymą.[66]

Tačiau reikia pasakyti, kad į vokiečių okupacijos pabaigą 1918 m. ir vokiečių okupacinė valdžia jau netrukdė lietuviams steigti gimnazijų ir pradžios mokyklų. Gimnazijų buvo pristeigta, palyginti nemažai, todėl Kapsuko „revoliucinei valdžiai" nereikėjo jų iš naujo steigti, o tik okupuotoje Lietuvos teritorijoje mokytojams mokėti algas. Nors Kapsuko valdžia didžiuojasi, kad ji pristeigusi Lietuvoje daug gimnazijų — Vilniuje, Rokiškyje, Utenoje, Panevėžyje, Šiauliuose, Kupiškyje, Biržuose ir kt., bet iš tikrųjų visos šios gimnazijos, pilnos ir nepilnos, jau veikė vokiečių okupacijos metu ir jų iš naujo nereikėjo steigti.[67]

Tuo metu Vilniuje esančios lietuvių inteligentijos skaičių dar padidino iš Rusijos grįžę lietuviai pabėgėliai — pedagogai, rašytojai, menininkai, visuomenės veikėjai ir kt. Pirmosios bolševikų okupacijos metu jie dirbo „revoliucinės valdžios" įstaigose įvairų švietimo ir kultūros darbą, ypač, kad Kapsuko „revoliucinė valdžia", neturėdama savo inteligentijos net svarbioms administracijos pareigoms, švietimo sritį paliko nekliudomai veikti. O kurį laiką, apie du mėnesiu, švietimo komisaro pareigas ėjęs Vaclovas Biržiška, negailėjo pinigų visoms veikiančioms mokykloms ir įvairioms kitoms lietuvių kultūrinėms organizacijoms remti. Vienok, už poros mėnesių jį pakeitė komunistas lenkas J. Lesczyński.

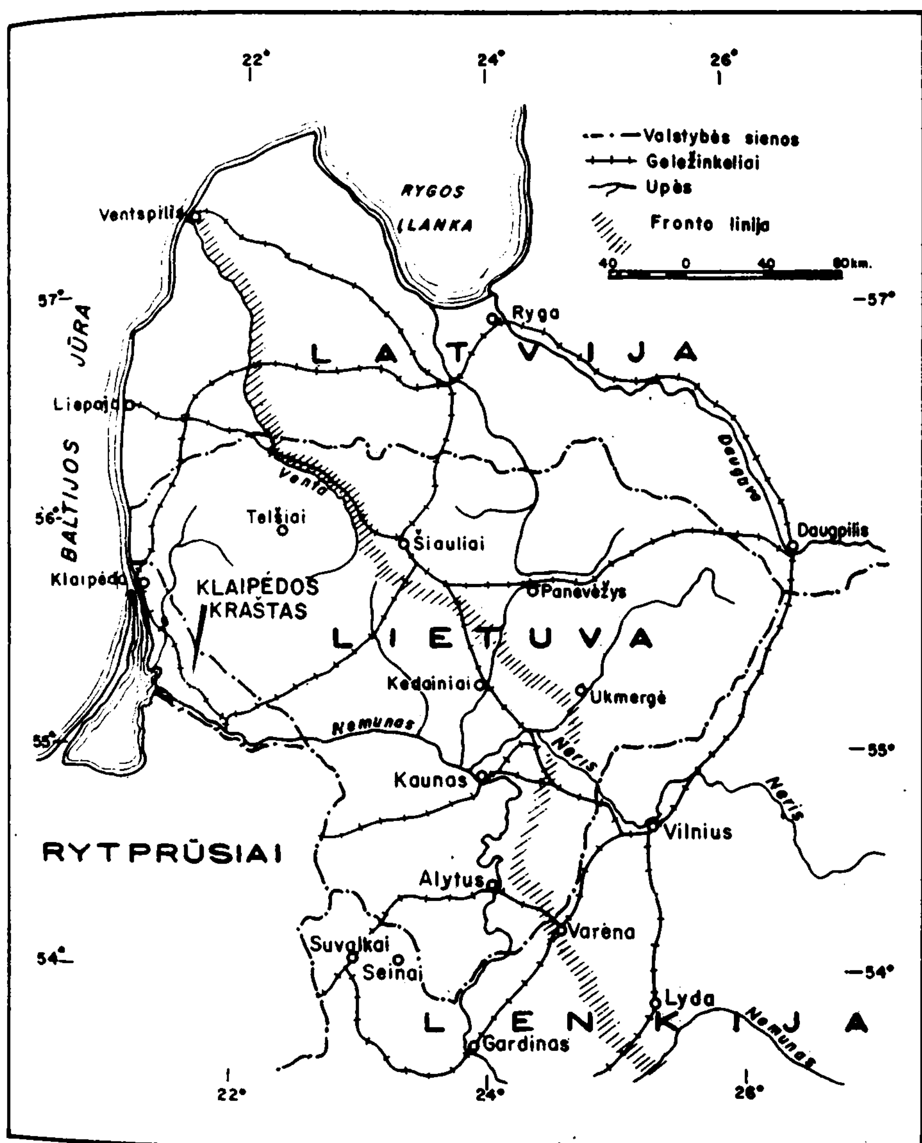
Bet vėliau lietuviai inteligentai po truputį šalinosi iš Vilniaus ir įvairiais keliais grįžo į Nepriklausomą Lietuvą.

1919 m. sausio 6 d., bolševikams okupavus Vilnių, keli šimtai lietuvių susirinko *Rūtos* klube išsiaiškinti einamosios politikos reikalus ir priėmė tokio turinio rezoliuciją: „Nekliudydami jokioms demokratinėms socialinėms Lietuvos reformoms, nespręsdami kokia perilga nusistatys Lietuvoje valdžios forma, nė kaip su kaimynais grupuosis (visa tai tesprendie pati Lietuvos liaudis), mes paliekame piliečiais jau apsisprendusios valstybės — Lietuvos Respublikos".[68] Vykti pas Kapsuką susirinkime buvo išrinkta šių asmenų delegacija: P. Gaidelionis, J. Mašiotas, O. Mašiotienė, Paulavičius ir kun. J. Tumas, kuris ir vadovavo delegacijai. Išrinktajai delegacijai tik sausio 9 d. pavyko pasimatyti su Kapsuku ir jam išdėstyti lietuvių rūpesčius dėl lietuvių kalbos skriaudimo „revoliucinės valdžios" pranešimuose ar skelbimuose, Mažosios Lietuvos, kaip politinio vieneto ignoravimo ir dėl valstybės ženklo. Ši delegacija aiškinosi su Kapsuku ir Lietuvos sienų ir valstybės valdymo formos reikalais. Kapsukas tada tvirtino delegacijai, kad nesą abejonių dėl Vilniaus priskyrimo Lietuvai, bet abejojama dėl Gardino ir pasakė, kad Lietuva būsianti, greičiausia, sufederuota su Rusija, o Vilniaus mieste ir Lietuvos kariuomenėje rusų kalba būsianti oficialioji kalba.

Dėl Raudonosios armijos Kapsukas aiškinęs delegacijai, kad jis ieškojęs lietuvių į ją, bet jų maža atsiradę ir kai vėliau „revoliucinė valdžia" sudarysianti vietos pulkus, jis rusus iš Lietuvos atleisiąs.[68] Toliau Kapsukas pareiškęs delegacijai, kad Lietuvos valstybės ženklo „Vyčio" ir tautinių spalvų jis nepripažįstąs, o taip pat lietuvių kalba nebūsianti valstybine kalba. Pagal jį, visos Lietuvos gyventojų kalbos yra vienodai valstybinės, o jeigu skelbimuose nepavartota lietuvių kalba, tai tik dėl apsileidimo.

Kun. Tumas ir vėliau lankydavo Kapsuką ir informuodavo jį apie bolševikų daromas skriaudas lietuviams. Pavyzdžiu jis nurodė ir vyskupo Matulaičio-Matulevičiaus rūmų sekvestravimą.[69]

Kapsukas vėliau savo raštuose aiškino, kad Raudonoji armija buvo Lietuvos „revoliucinės valdžios" pakviesta ir ji nesikišusi į vidaus reikalus — į šalies valdymą ir, kad Lietuvą valdžiusi „revoliucinė Lietuvos valdžia". Be to, Kapsukas įrodinėjo, kad Raudonosios armijos atsiradimas Lietuvoje nebuvusi rusų okupacija ir jis tvirtino, kad pora šimtų raudonarmiečių tik patalkinę nuversti buržuazinę vyriausybę. Šiaurės Lietuvoje ir pačiame Vilniuje Raudonoji armija tik padėjusi vietos darbininkams nuversti nuo savo

Žml. 6 Raudonosios armijos okupuotos sritys Lietuvoje 1919 m.

sprando vokiečių okupantų ir Lietuvos buržuazijos bei dvarininkų jungą. Nereikėję didelių pulkų, pakakę nedidelių būrių. Todėl negalį būti kalbos apie tai, kad rusai okupavę Lietuvą. Anot Kapsuko, užtenka, kad ateina 5-10 raudonarmiečių ir jie „okupuoja" ištisas apskritis.

Vėliau Kapsukas, jau būdamas be valdinių pareigų ir turėdamas daugiau laiko, Sovietų Rusijoje spausdinamoje komunistų partijos spaudoje prirašė daug aiškinimų, nieko bendra neturinčių su anuometiniais tikrovės įvykiais. Betgi dabar Sovietinės Lietuvos istorinėje literatūroje jau rašoma apie parengtas ir pasiųstas divizijas okupuoti Lietuvą ir kitas Pabaltijo valstybes, o taip pat ir Lenkiją, bet ne apie atskirus 5-10 asmenų raudonarmiečių būrius.[70]

5. *Lietuvos Gudijos sovietų respublika — Lit-Bel*

Lietuvos tarybinė respublika neilgai tegyvavo. Leninui pasiūlius, Rusijos komunistų partijos centro komitetas nutarė rekomenduoti susijungti Gudijos (Belorusijos) SSR su Lietuvos SSR į vieną socialistinę respubliką — Lit-Bel.[71]

Pagal Lenino nurodymą, 1919 m. vasario 24 d. antroji Lietuvos komunistų partijos konferencija Vilniuje formaliai priėmė specialią rezoliuciją dėl tarybinės Lietuvos ir Gudijos susijungimo. Kadangi Lietuvos komunistų partija buvo pavaldi Rusijos komunistų partijos centro komitetui, todėl visi Rusijos komunistų partijos ir jos valdomųjų organų nutarimai buvo besąlygiškai privalomi visoms partijos šakoms, nepriklausomai nuo jų tautinės sudėties. Ukrainos, Lietuvos, Latvijos ar Estijos komunistų partijos komitetai turėjo tik sritinių komitetų teises. Lietuvos komunistų partija savo valia jokių „revoliucijų" Lietuvoje negalėjo kelti, jokių respublikų steigti, bet tik vadovavosi Rusijos komunistų partijos nurodymais arba, gaudama reikiamų lėšų numatytiems uždaviniams vykdyti, tiesiog vykdė jos direktyvas.[72]

Tada nebuvo jokia paslaptis, kad Lietuvos ir Gudijos komunistų partijos buvo vien Rusijos komunistų partijos agentūriniai skyriai, bet dabar tą tiesą Sovietų Rusija akivaizdžiai parodo, skelbdama to meto dokumentus ir partijos nutarimus. Iš tų dokumentų matyti, kad Rusijos komunistų partija 1919 m. sausio 30 d. nutarė Lietuvą ir Gudiją sujungti ir savo nutarimą pranešė šių respublikų bolševikų partijoms.[73]

Galutinis abiejų respublikų susijungimas įvyko 1919 m. vasario 27

d., kai Kapsukas Lietuvos Gudijos sujungimo klausimą sutarė su Joffe ir Sverdlovu. Tuo metu Joffe, kuris pasižymėjo apsukrumu Lietuvos Brastos taikos derybose su vokiečiais, buvo paskirtas neoficialiu Sovietinės Lietuvos valdytoju, „revoliucinės Lietuvos valdžios" patarėjo titulu, t.y. politruku.[74]

Tada buvo sujungtos į Lit-Bel ne tik Lietuvos ir Gudijos respublikos, bet ir šių respublikų komunistų partijos. Naujai sudarytoji Lit-Bel komunistų partija taip pat tapo Rusijos komunistų partijos padalinys, klusniai vykdęs komunistų partijos centro komiteto įsakymus. Lietuvos-Gudijos komunistų partijos centro komitetan iš 15 narių, lietuvių buvo išrinkti tik du — Kapsukas ir Angarietis.[75]

Naujosios Lit-Bel respublikos teritorijos sienos buvo numatytos pagal Pirmojo pasaulinio karo vokiečių rusų apkasų liniją, įjungiant į naująją respubliką ir dalį Gardino gubernijos. Lietuvos-Gudijos siena prasidėjo Dysnos aps., paskui ėjo Vileikos, Švenčionių, Smurgainių apskritimis ir dalimi Ašmenos aps. Visa Lit-Bel respublikos teritorija drauge su 3/4 Suvalkų gubernijos, pagal 1914 m. rusų statistikos duomenis, būtų turėjusi 207.000 km² ploto ir 9,5 milijono gyventojų.

Lit-Bel respublikos Liaudies komisarų tarybos pirmininku ir užsienio reikalų komisaru buvo išrinktas Kapsukas, vidaus reikalų — Angarietis, švietimo — J. Lesczyński, maisto tiekimo — M. Kalmanovič, darbo — S. Dimanštein, finansų — A. Vainštein, susisiekimo — Sawicki, pašto telegrafo — K. Rozental, teisingumo — M. Kozlowski, valstybės kontrolės — S. Berson, karo reikalų — J. Unszlicht, socialinio aprūpinimo — J. Oldak, žemės ūkio — Vc. Bielskis ir sveikatos — laikinai dr. P. Avižonis. Lit-Bel komisarų taryboje lietuviai sudarė vos 1/3 visų komisarų tarybos narių. Avižonis sveikatos komisaru buvo paskirtas laikinai ir jis niekada nebuvo išvykęs iš Šiaulių užimti jam skirtosios komisaro vietos, o Vc. Bielskis tik specialisto titulu valdė žemės ūkio komisariatą.

6. *Kapsuko „revoliucinės valdžios" ir Lit-Bel užsienio politika*

Vos tik okupavus Vilnių, 1919 m. sausio 7 d. Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisaras G. Čičerin pasiuntė notą Lenkijos užsienio reikalų ministrui L. Wasilewskiui, kad Rusijos kariuomenė nesanti įžengusi į Lenkijai priklausančią teritoriją. Toje notoje buvo minima, kad Gudija ir Lietuva esančios nepriklausomos respublikos,

o Sovietų Rusijai esą nėra žinoma kad tų respublikų darbininkai ir valstiečiai būtų pareiškę norą įsijungti į Lenkiją.[76]

1919 m. vasario mėn. Lit-Bel sovietinė respublika taip pat pasiuntė notą Lenkijos vyriausybei, kad ji nesikėsina į Lenkijos teritoriją, tačiau protestuoja dėl Lenkijos kėsinimosi į Balstogės sritį, kadangi šios srities darbo masės norį įsijungti į Lietuvos-Gudijos sovietų respubliką.[77]

Į tas Lit-Bel Lenkijai pasiųstas notas, 1919 m. kovo 4 d. atsakė Lenkijos socialistų partijos vardu M. Niedziałkowski, pareikšdamas, kad Lenkija norinti sienų klausimą palikti spręsti patiems Lietuvos ir Gudijos gyventojams. Todėl jis pabrėžė, kad visų pirma iš šių kraštų reikia evakuoti Raudonąją armiją ir suteikti reikalingas sąlygas šių tautų apsisprendimui. Tuometinį Lietuvos ir Gudijos įsijungimą į Rusijos federaciją lenkų socialistai laikė fikcija, nes nei Lietuvoje nei Gudijoje jokio balsavimo tuo klausimu nebuvo buvę.[78] Nors po ketverių metų, jau su visų Lenkijos partijų pritarimu, esant lenkų okupacijai, Vilniaus krašte analogiškas „įsijungimas" lietuvių ir gudų gyvenamos teritorijos į Lenkiją buvo įvykdytas, Neidziałkowskiui tada jau neprotestuojant.

Vos tik Sovietų Rusijos armijai Vilnių užėmus, Kapsukas netrukus kreipėsi į visas Europos valstybes, prašydamas jo vyriausybę ir Tarybinę Lietuvą pripažinti nepriklausoma valstybe. Lietuvos „revoliucinė valdžia", norėdama rodyti savo nepriklausomybę nuo Maskvos, mėgino veikti ir užsienio politikoje: 1919 m. vasario 28 d. radiograma pranešė visoms tautoms ir valstybėms, kad Lietuva ir Gudija yra nusistačiusios visus ginčytinus politikos klausimus bendrai spręsti taikiu būdu ir sutinka derėtis su Sąjungininkais (Anglija, Prancūzija, Italija) bei kitų valstybių atstovais Princų salose (Marmuro jūroje) ir prašo nurodyti suvažiavimo laiką ir būdą įgaliotiems asmenims į ten nuvykti.[79]

Tuo tarpu Lit-Bel respublika rusų bolševikų buvo rengiama kariškai ir politiškai karui su Lenkija, o vėliau ir su Vokietija. Sovietų Rusija delegavo į Lit-Bel armėnų tautybės žymų bolševikų veikėją A. Miasnikovą, kuris karo reikaluose vaidino svarbų vaidmenį ligi Lit-Bel respublikos likvidavimo. 1919 m. liepos 25 d. Lit-Bel respublika buvo panaikinta ir jos komisarų taryba buvo likviduota.[80]

Lit-Bel respublika užsienio politikoje akcentavo savo taikingą nusiteikimą Lenkijos, o taip pat Vakarų Europos valstybių atžvilgiu, bet gyvenamoji tikrovė rodė Rusijos imperializmo atsigavimą, nors ir kitokiu — sovietiniu pagrindu.

Iš Lit-Bel aktyviosios užsienio politikos darbų pažymėtinas šių abiejų respublikų vardu įteiktas skundas Sąjungininkams, kad buržuazinių Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių organai persekioja darbininkų ir valstiečių „revoliucinės valdžios" šalininkus. Kapsukas tuo skundu grasino, kad jo vyriausybė, atsakydama į represijas, pradėsianti imti lietuvių ir lenkų buržuazijos atstovus arba aristokratus įkaitais, kurie turi ryšių su lenkų legionieriais arba su *Lietuvos Tarybos* atstovais.[81] Vėliau jis ir paėmė įkaitais daug Vilniaus lietuvių bei kitų tautų veikėjų. Lietuvių įkaitais iš Vilniaus išvežė į Smolensko kalėjimą šiuos veikėjus: prof. kun. M. Reinį, kun. P. Dogelį, poetą L. Girą, F. Bortkevičienę, Kankinių kasos pirmininkę (anksčiau šelpusią ir patį Kapsuką kalėjime ir tremtyje), adv. Vl. Stašinską, savo laiku gynusį Kapsuką caro teisme, kun. J. Vailokaitį, adv. A. Tumėną ir kt. Šiuos Smolenske kalinamus įkaitus nepriklausomos Lietuvos vyriausybė vėliau iškeitė į Lietuvoje kalinamus bolševikų agitatorius.

NUORODOS

1 A. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940,* 1959 m. 26 psl.
2 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais,* 1967 m. 319 psl.
3 W. Sukiennicki, *Biała Księga,* 1964 m. 19-20 psl.
4 *Borba za Sovetskuju vlast v Litve v 1918-1920 gg.* (red. B. Vaitkevičius), 1967 m. 32-33 psl.
5 W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges,* 1966 m. 321 psl.
6 J. Erickson, Origins of the Red Army — *Revolutionary Russia* (red. R. Pipes), 1968 m. 256 psl.
7 A. J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking,* 1967 m. 235 psl.
8 W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918, Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges,* 1966 m. 369 psl.
9 A. E. Senn, Die Bolschewistische Politik in Litauen 1917-1919 — *Forschungen zur osteuropaeischen Geschichte,* 1957 m. V t. 97-98 psl.
10 J. M. Thompson, *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace,* 1966 m. 31 psl.
11 V. Kapsukas, *Raštai,* 1964 m. VII t. 401 psl.
12 *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917-1919,* 1967 m. 174 psl. ir *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich (1918-1920),* 1961 m. II t. 91 psl.
13 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais,* 1967 m. 344 psl.
14 *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich (1918-1920),* 1961 m. II t. 80 psl.
15 A. J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking,* 1967 m. 229-230 psl.
16 L. Trockij, *Kak vooružalas revoliucija,* 1923 m. I t. 394 psl.
17 W. Sukiennicki, *Biała Księga,* 1964 m. 15 psl.
18 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.),* 1970 m. 27-28 psl. ir P. S. Wandycz, *Soviet Polish Relations 1917-1921,* 1969 m. 67 psl.
19 A. Deruga, Przyczynek do genezy litewskiej respubliki radzieckiej — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich — *Studia i materiały,* 1972 m. IX t. 216-217 psl.
20 *Borba za Sovetskuju vlast v Litve 1918-1920 gg.* (red. B. Vaitkevičius), 1967 m. 38 psl. ir P. Gudelis, *Bolševikų valdžios atsiradimas Lietuvoje 1918-1919 metais,* 1972 m. 53 psl.
21 A. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940,* 1959 m. 35 psl.
22 A. Deruga, Przyczynek do genezy litewskiej respubliki radzieckiej — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich — *Studia i materiały,* 1972 m. IX t. 217 psl.

23 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 576, 654-655 psl.

24 P. S. Wandycz, *Soviet Polish Relations 1917-1921*, 1969 m. 84 psl., W. Sukiennicki, *Biała Księga*, 1964 m. 28 psl. ir N. Davies, *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919-1920*, 1972 m. 39 psl.

25 A. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940*, 1959 m. 39 psl. ir P. Čepėnas, *Naujųjų Laikų Lietuvos istorija*, 1977 m. I t. 204-209 psl.

26 W. Wejtko, *Samoobrona Litwy i Białorusi*, 1930 m. 10 psl.

27 B. Waligóra, *Walka o Wilno*, 1938 m. 39 psl.

28 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 358 psl.

29 V. Kapsukas, *Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir tarybų valdžia*, 1958 m. 104-105 psl., B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 30 ir 379 psl., J. Žiugžda, *Lietuvių tautos kova dėl Tarybų valdžios 1918-1919 m.*, 1948 m. 26 psl. ir D. Fainhauzas, Lietuvos liaudies kova prieš amerikinius-angliškuosius interventus — *Vilniaus Valstybinio universiteto mokslo darbai (visuomeninių mokslų serija)*, 1954 m. I t. 84 psl. ir toliau.

30 P. Vitkauskas, *Lietuvos Tarybų respublikos sukūrimas 1918-1919 metais*, 1978 m. 97 psl.

31 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 429 psl.

32 A. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940*, 1959 m. 38 psl.

33 A. E. Senn, Die Bolschewistische Politik in Litauen 1917-1919 — *Forschungen zur osteuropaeischen Geschichte*, 1957 m. V t. 102 psl.

34 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 387 psl.

35 V. Kapsukas, *Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir tarybų valdžia*, 1958 m. 106 psl. ir Z. Angarietis, *Lietuvos komunistų partijos įsikūrimas ir proletarinė revoliucija*, 1962 m. 53 psl.

36 W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, [2]1967 m. II t. 159 psl.

37 *Lietuvių Enciklopedija*, III t. 26 psl.

38 V. Sīpols, *Tainaja diplomatija*, 1968 m. 19 psl.

39 P. Štaras, *Vetry revoliucii* (red. B. Vaitkevičius), 1968 m. 31 psl.

40 *Borba za Sovetskuju vlast v Litve 1918-1920 gg.* (red. B. Vatikevičius), 1967 m. 92 psl.

41 *Už socialistinę Lietuvą*, 1960 m. 100 psl.

42 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 141 psl.

43 K. Ališauskas, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, 1972 m. 165, 232 psl. ir *Panevėžys* (red. J. Masilionis), 1963 m. 186-188 psl.

44 A. E. Senn, Die Bolschewistische Politik in Litauen 1917-1919 — *Forschungen zur osteuropaeischen Geschichte*, 1957 m. V t. 93 psl.

45 V. Kapsukas, *Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir tarybų valdžia*, 1958 m. 121 psl. ir B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 404 psl.

46 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 489 psl.

47 A. E. Senn, Die Bolschewistische Politik in Litauen 1917-1919 — *Forschungen zur osteuropaeischen Geschichte*, 1957 m. V t. 103 ir 107 psl.

48 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 126 psl.

49 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 131 psl.

50 D. Vederaitė, Ekonominiai klausimai V. Mickevičiaus-Kapsuko raštuose — *Vilniaus Valstybinio universiteto mokslo darbai, Ekonomika*, 1960 m. I t. 9 psl.

51 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 474 psl.

52 A. Andrejev, K istorii borby litovskogo naroda za Sovetskuju vlast v 1918-1919 gg. — *Krasnyj Archiv*, 1940 m. 5 (102) nr. 24 ir 30 psl.
53 A. Janulaitis, *Lietuva ir dabartinė Rušija*, 1925 m. 33-35 psl.
54 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 222 psl.
55 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 589-590 psl.
56 A. Vorobjev, Protokoly zasedanii narodnych komissarov Litovsko-Belorusskoj sovetskoj socialističeskoj respubliki 1919 g. — *Archeografičeskij Ežegodnik za 1966 god*, 1968 m. 280-284 psl.
57 A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1918-1919*, 1969 m. 111 psl.
58 A. Andrejev, K istorii borby litovskogo naroda za Sovetskuju vlast v 1918-1919 gg. — *Krasnyj Archiv*, 1940 m. 5 (102) nr. 25 psl.
59 *Lietuvos TSR istorija* (red. J. Žiugžda), 1965 m. III t. 76 psl.
60 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 112 psl.
61 *Borba za Sovetskuju vlast v Litve 1918-1920 gg.* (red. B. Vaitkevičius), 1967 m. 235-236 psl.
62 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 626 psl.
63 A. Andrejev, K istorii borby litovskogo naroda za Sovetskuju vlast v 1918-1919 gg. — *Krasnyj Archiv*, 1940 m. 5 (102) nr. 21 psl.
64 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 152-154 psl.
65 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 181 psl.
66 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 185, 194, 199 psl.
67 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 70 psl.
68 Vaižgantas (J. Tumas), *Raštai*, 1922 m. IV t. 236 psl. ir M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1960 m. 78-80, 99 psl.
69 J. Matulaitis-Matulevičius, *Užrašai*, 1953 m. 189 psl. ir A. Merkelis, *J. Tumas*, ^{2}1955 m. 256-257 psl.
70 V. Kapsukas, *Raštai*, 1966 m. VIII t. 11 ir 37 psl.
71 E. Škliar, *Borba trudiasčichsia Litovsko-Belorusskoj SSR s inostrannymi interventami i vnutrenneju kontrrevoliucijeju 1918-1919*, 1962 m. 19 psl.
72 A. E. Senn, Die Bolschewistische Politik in Litauen 1917-1919 — *Forschungen zur osteuropaeischen Geschichte*, 1957 m. V t. 93 psl. ir P. Wandycz, *Soviet Polish Relations 1917-1921*, 1969 m. 113 psl.
73 *Perepiska sekretariata CK (RKP(b) s mestnymi partijnymi organizacijami, janvar — mart 1919)*, 1971 m. 564 psl. ir V. Leninas, *Marksizmas ir tautinis klausimas*, 1926 m.
74 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.)*, 1970 m. 39 psl.
75 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 507-508 psl.
76 *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, 1958 m. II t. 16 psl.
77 *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, 1958 m. II t. 75 psl.
78 *Krasnaja kniga*, 1920 m. 43 psl.
79 *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, 1958 m. II t. 86 psl.
80 N. Davies, *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919-1920*, 1972 m. 38 psl. ir P. Vitkauskas, *Lietuvos Tarybų respublikos sukūrimas 1918-1919 m.*, 1978 m. 208 psl.
81 *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, 1961 m. II t. 208 psl.

XI

Lietuvos karas su Sovietų Rusija

1. Pastangos sulaikyti Raudonosios armijos veržimąsi į Lietuvą

Laikinoji Lietuvos vyriausybė, Raudonajai armijai artėjant, Vilnių apleido 1919 m. sausio 2 d. Vokiečiai iš Vilniaus galutinai pasitraukė sausio 4 d. 2 val. ryte, o sausio 5 d. vakare į Vilnių įsiveržė Raudonoji armija. Bet Kapsukas su „revoliucine valdžia" atvyko į Vilnių vėliau.[1]

Laikinajai Lietuvos vyriausybei atsikėlus į Kauną, visko trūko: valdžios įstaigoms patalpų, inventoriaus, šaukiamiems savanoriams kareivinių ir svarbiausia — lėšų. Atsižvelgiant į tokią padėtį, vokiečių civilinė valdžia 1919 m. sausio 3 d. nutarimu Laikinajai Lietuvos vyriausybei paskyrė 3 milijonus markių kariuomenei organizuoti ir ginklams pirkti. Gavusi kiek lėšų, M. Sleževičiaus vyriausybė labai skubiai griebėsi toliau organizuoti valstybinį aparatą ir kariuomenę, kad galėtų išvaryti iš Lietuvos Raudonąją armiją. Vokiečiai buvo užėmę kareivines ir iš jų nebuvo lengva jas atgauti.

Kaune, kaip ir Vilniuje, nebuvo lengva kariuomenę organizuoti, nes ir Kaune veikė bolševikų agentų sudaryta vadinamoji darbininkų taryba, kuriai vadovavo rusų bolševikų atsiųstasis agentas V. Griškelis, prisidengęs slapyvardžiu Survila. Kauno darbininkų tarybą rėmė ir bolševikuojanti vokiečių kareivių taryba, o vokiečiai kareiviai spartakininkai padėdavo darbininkų tarybai įsigyti ginklų

jų organizuojamai Raudonajai gvardijai. Spartakininkais vadinosi 1918-1919 m. K. Liebknechto įsteigta vokiečių komunistų organizacija.

Šiai akcijai vykdyti Kauno darbininkų taryba lėšų gaudavo iš Sovietų Rusijos. Be rusų bolševikų agentų ir tam tikslui teikiamų lėšų tokio pobūdžio darbininkų tarybų Kaune nebūtų atsiradę.[2]

Nors bolševikų sudarytoji Kauno darbininkų taryba pasiskelbė esanti teisėta Kauno miesto valdžia, bet ji miesto nevaldė. Vėliau ir pats Kapsukas savo raštuose apgailestavo, kad pradžioje Raudonoji armija nedelsdama nepasuko užimti Kauną. Esą tada būtų buvę nesunku Kauną užimti, kaip ir Vilnių, o užėmus Vilnių ir Kauną, visa Lietuva būtų lengvai patekusi bolševikams.[3]

Neatsižvelgiant visų sunkių sąlygų, Kaune, Alytuje, Kėdainiuose ir Marijampolėje Lietuvos vyriausybė tuoj pat pradėjo organizuoti Lietuvos kariuomenės savanorių dalinius. Savanorių vyrų netrūko, tačiau trūko ginklų, aprangos bei patalpų.

1919 m. sausio 6 d. Kauno komendantu buvo paskirtas energingas karininkas J. Mikuckis. Sausio 15 d. buvo paskelbta karininkų, karo valdininkų ir puskarininkių mobilizacija, vasario 10 d. buvo paskelbtos kariuomenėn šaukti instrukcijos (papildytos tų pat metų rugsėjo 27 d.), o kovo mėnesio 5 d. buvo pašaukti 1897, 1898 metų gimimo naujokai.[4] Tų pat metų sausio mėn. pradžioje, be pestininkų, buvo suorganizuoti artilerijos daliniai ir raitelių pulkas. Savųjų karininkų trūkumą pašalinti Kaune 1919 m. sausio 25 d. buvo įsteigta karininkų mokykla.[5] Palyginti per labai trumpą laiką įsisteigė visų rūšių kariuomenės dalinių ir be ilgo pasirengimo jaunai ir nepakankamai kariškai apmokytai Lietuvos kariuomenei teko ginti savo kraštą.

Nors vokiečių kariuomenė 1919 m. sausio 4 d. pasitraukė iš Vilniaus, bet Lietuvos vyriausybei Vokietija vėliau pažadėjo laikyti liniją Gardinas, Kaišiadorys, Kaunas.

Iš Lietuvoje esančios pakrikusios vokiečių kariuomenės vokiečių karo vadovybė ėmė organizuoti vokiečių kariuomenės dalinius, kad galėtų tesėti Sąjungininkams duotus pažadus be jų žinios nepasitraukti iš Pabaltijo. Į šiuos vokiečių savanorių dalinius buvo verbuojami savanoriai kariai ir iš Vokietijos. Tokie vokiečių savanorių daliniai jau anksčiau buvo sudarinėjami Vilniuje, Kaune ir Gardine. Į vokiečių savanorių dalinius stoti skatino geras atlyginimas ir sotus maistas. Nuo įstojimo dienos vokiečiams savanoriams buvo mokama 30 markių mėnesinės algos ir 4 markės dienos priedo.

Sutartys su vokiečiais savanoriais buvo sudaromos trims mėnesiams, o po trijų mėnesių, pasilikusieji toliau tarnauti, dar gaudavo 100 markių vienkartinio priedo premiją.[6] Karo vadovybė vokiečių savanorių daliniais galėjo daugiau pasitikėti, sulaikydama bolševikų smelkimąsi priekin, negu senąja vokiečių kariuomene.

Pačioje Vokietijoje taip pat įsisteigė nemažai savanorių verbavimo biurų, ypač jų daug buvo Saksonijoje. 1919 m. sausio pabaigoje Kaune jau buvo 4.000 vokiečių savanorių, kurių dalis buvo Dresdeno miesto bedarbiai. Vokiečių savanoriams kariams išsijoti buvo labai naudingos kautynės su bolševikais. Vokiečiai savanoriai, kurie norėjo tik praturtėti iš karinės tarnybos, atsiradę kovos lauke patys pasitraukdavo iš kariuomenės. Be kita ko šie savanoriai iš kovų su bolševikais, be algos, turėjo dar ir kitokio pelno: pagrobtuosius iš bolševikų kariuomenės ginklus ir karo mędžiagą, jie parduodavo Lietuvos krašto apsaugos ministerijai, o gautuosius pinigus pasiskirstydavo tų ginklų grobio dalyviai. Reikia pripažinti, kad tie pelno gaudytojai vokiečių savanoriai labai drąsiai kovėsi su bolševikais.[7] 1919 m. vasario 22 d. įvairių vokiečių savanorių dalinių vadu buvo paskirtas gen. W. Eberhardt. Tad kovai su Raudonąja armija, kurioje buvo nemažas skaičius įvairių tautų samdytų karių, ir Lietuvos vyriausybei teko panaudoti samdinius vokiečius.

Be samdytųjų vokiečių savanorių dalinių, vėliau Lietuvos kariuomenėje buvo nedidelis skaičius įvairių kitų tautų samdytų karininkų: anglų, prancūzų, švedų, vokiečių ir baltųjų rusų, amerikiečių bei Amerikos lietuvių. Tačiau, nemokėdami lietuvių kalbos, kitų valstybių karininkai ir karo instruktoriai mūsų kariuomenei nebuvo labai naudingi.[8]

Artėjant Raudonajai armijai, Šiauliuose ir Panevėžyje darbininkų tarybos taip pat pasiskelbė tų miestų valdžia. Pskovo divizijos daliniai Panevėžį užėmė 1919 m. sausio 9 d., o Šiaulius — sausio 15 d. Panevėžyje buvo sudarytas kelių šimtų žmonių Raudonosios gvardijos dalinys. O Šiauliuose, vėliau, 1919 m. vasario mėn. jie suorganizavo visą pulką, į kurį buvo įsirašę apie 1.000 asmenų ir sudarė atskirą — Žemaičių pulką. Į Žemaičių pulką stojo vadinamieji „miško broliai", kurių vienas kitas buvo bendradarbiavęs su vokiečių žandarmerija ir jai atsilygindavęs išplėštomis iš lietuvių gyventojų gėrybėmis, rusų belaisviai, rusų sentikiai, vokiečių kareiviai dezertyrai ir nemaža asmenų su kriminaline praeitimi. Kandidatų į Raudonąją gvardiją ir kituose didesniuose Lietuvos

miestuose nestokojo, nes juose kaip ir Kaune buvo bedarbių, rusų belaisvių ir vokiečių kariuomenės dezertyrų.

Iš viso tada atsirado gera proga visokiausiems neramiems gaivalams reabilituoti savo praeitį ir tapti savanoriais Raudonosios armijos kariais bei gauti 300 auksinų algos, kai tuo pat metu Lietuvos kariuomenės savanoriai tegaudavo tik 100 auksinų į mėnesį.[9]

Šiauliuose suorganizuotas Žemaičių pulkas buvo pasiųstas į frontą prieš vokiečius ir įjungtas į Internacionalinę diviziją. Jis kovėsi prie Luokės, bet ten smarkiai nukentėjo ir netvarkingai traukėsi iš kovos lauko. Pulkas labai sumažėjo. Dalis kareivių išsiskirstė į namus, o dalis perėjo tarnauti į lietuvių kariuomenę.[10]

Raudonosios armijos Pskovo divizijos pulkai ir 5-tasis Vilniaus pulkas tada jau žygiavo Kauno ir Gardino link. Tuo pat metu bolševikų atstovai įvairiais būdais mėgino derėtis su vokiečių kareivių tarybomis, kad bolševikams be kovų pavyktų atgauti Lietuvos teritoriją.

1919 m. sausio mėn. pradžioje Lietuvos padėtis buvo nepaprastai sunki: Raudonoji armija jau buvo okupavusi Lietuvos teritorijos dalį, vokiečių kariuomenė traukėsi be kovų ir iš viso jau kraustėsi iš Lietuvos, o Lietuvos savanorių kariuomenė buvo vos pradėta organizuoti. Tokiai padėčiai esant, Sleževičius 1919 m. sausio 11 d. kreipėsi į Vokietijos vyriausybę ir reikalavo, kad Vokietijos kariuomenė sulaikytų Raudonosios armijos brovimąsi į Lietuvą, pašalintų iš Lietuvos teritorijos jau įsiveržusią Raudonąją armiją ir atsiųstuosius bolševikų agentus, kol Laikinoji Lietuvos vyriausybė suorganizuos savo karines pajėgas. Tuo pat reikalu buvo pasiųsta nota ir Sąjungininkų vyriausybėms, kurioje buvo kaltinama Vokietija dėl jos kariuomenės traukimosi iš Lietuvos, Lietuvos teritoriją be kovų užleidžiant Raudonajai armijai. Šios notos padarinys buvo tas, kad Sąjungininkų ginkluotų jėgų viršininkas maršalas Foch, pagal Compiègne paliaubų susitarimo 12 paragrafą, pasiuntė Vokietijai ultimatumą, reikalaudamas sustabdyti vokiečių Aštuntosios ir Dešimtosios armijos pasitraukimą, įsakydamas ginti Gardino — Kauno — Jelgavos (Mintaujos) liniją ir iš viso sulaikyti bolševikų kariuomenės žygiavimą į Pabaltijį ir slinkimą į vakarus.[11]

Bet tuo metu Dešimtoji vokiečių armija jau buvo pakrikusi ir be savanorių dalinių talkos nepajėgė gintis nuo bolševikų. Aštuntoji vokiečių armija taip pat jau neturėjo patikimos kariuomenės jai paskirtąją fronto liniją ginti. Todėl vokiečių kariuomenė, traukdamosi iš Latvijos, turėjo pasitraukti ir iš Šiaulių, bet dar mėgino

atlaikyti Dubysos liniją ir savaime aišku — Kauną. 1919 m. sausio 11 d. iš Įsruties buvo pasiųstas vienas vokiečių batalionas užimti Tilžės — Šiaulių plentą ligi Kelmės.

Dėl Sąjungininkų kariuomenės vado maršalo Focho griežto įsakymo Vokietijai vykdyti Compiègne paliaubų pasižadėjimus, staiga įvyko bolševikams nelauktų pasikeitimų. Vyriausioji vokiečių kariuomenės vadovybė įsakė Rytų kariuomenės karo vadovybei — Armee Oberkommando — sustabdyti kariuomenės pasitraukimą iš Lietuvos ir laikyti Gardino — Jelgavos (Mintaujos) liniją. Vokiečių Dešimtosios armijos karo vadovybė pranešė Vokietijos vyriausybei, kad ji stengsis išlaikyti Kaišiadorių — Alytaus — Gardino — Mastų — Valkavisko ruožą, nes Jelgava jau buvo patekusi į bolševikų rankas.[12]

Tuo metu Sleževičiaus vyriausybė, energingai veikdama per Vokietijos generalinį įgaliotinį dr. Zimmerlę ir Vokietijos atstovą Kaune Verdu du Vernois, taip pat reikalavo, kad vokiečių valdžios atstovai uždraustų vokiečių kareiviams gabenti iš Lietuvos turtą arba jį pardavinėti privatiems asmenims. Be to, Lietuvos vyriausybė pareikalavo, kad iš Lietuvos vokiečių valdžios surinktieji mokesčiai ir kitos pajamos būtų perduodamos Lietuvos vyriausybei.[13]

1919 m. sausio 28 d. atsilankęs Berlyne Sleževičius, drauge su Lietuvos pasiuntiniu Vokietijoje dr. Šauliu, pasiūlė Vokietijos vyriausybei bendrą akcijos planą prieš Sovietų Rusijos kariuomenę. Vokiečių vyriausybė tada Sleževičių patikino, kad vokiečių kariuomenė nepasitrauks iš Kauno.

Vykdant 1918 m. lapkričio 23 d. paskelbtąjį Lietuvos kariuomenės organizavimo įstatymą ir 1918 m. gruodžio 29 d. atsišaukimą, kviečiant Lietuvos jaunimą stoti savanoriais į Lietuvos kariuomenę, bei vėliau pašaukus dviejų metų naujokus, Lietuvos krašto apsaugos ministerija per porą mėnesių suorganizavo keletą stiprių lietuvių karinių dalinių, kurie vasario mėnesį jau kovojo fronte. Nors savanoriai dar nebuvo kariškai tinkamai parengti, tačiau su priešu jie kovėsi atkakliai ir pėda po pėdos laisvino savo gimtąją šalį. Vokiečių savanorių padedami, jie išvijo bolševikus iš Alytaus ir susidariusi spraga tarp Kauno ir Alytaus išsilygino.

1919 m. kovo 1 d. Sleževičiaus vyriausybė sudarė savitarpinės pagalbos sutartį su Latvija, kuria sutarė derinti karo veiksmus prieš Raudonąją armiją. Pagal tą sutartį Latvija suteikė Lietuvai teisę įvežti per Liepoją neribotą kiekį karinės medžiagos ir kitokių prekių. Įvežamųjų prekių apsaugai Lietuva galėjo Liepojos uoste laikyti savo karinį dalinį. Savo keliu Lietuva paskolino Latvijai penkis milijonus

markių. Šią savitarpinės pagalbos sutartį pasirašė M. Sleževičius bei M. Velykis ir Latvijos ministras pirmininkas K. Ulmanis.

Kadangi Vokietija Sąjungininkams įsipareigojo laikyti liniją Gardinas — Kaišiadorys ir ginti Kauną, tai vokiečių karo vadovybė sutarė su Sovietų Rusijos karo vadovybe laikytis tam tikros demarkacijos linijos, kuri ėjo 10 km į rytus nuo geležinkelio linijos Kaišiadorys — Jonava — Kėdainiai. Tačiau šio susitarimo bolševikai nesilaikė, nes jų svarbiausias karinis uždavinys buvo apsupti ir paimti Kauną ir panaikinti Lietuvos vyriausybės organizavimosi atsparos punktą kovai su bolševikų invazija. 1919 m. vasario 7-10 d. prasidėjo kautynės Kėdainių bare. Bolševikų 2-ras šaulių pulkas (apie 1.000 karių) kautynes pradėjo vasario 7 d., bet bolševikų puolimą atlaikė vien lietuvių savanoriai ir tik pavakarėj sulaukė vokiečių dalinio talkos. Gynyba Kėdainių bare sustiprėjo ir vasario 10 d. lietuviai atsiėmė iš bolševikų Šėtą. Vasario 8 d. žuvo kautynėse pirmasis Lietuvos savanoris P. Lukšys.

Siekdami užimti Kauną, vasario mėn. 10 d. bolševikai mėgino pulti iš rytų pusės ir užėmė Jiezną, bet vasario 13 d. su vokiečių talka lietuvių kariuomenė nubloškė bolševikus į Aukštadvarį. Tuo pat metu bolševikai didesnėmis jėgomis puolė Alytų ir jį užėmė. Kautynių metu ant Alytaus tilto žuvo pirmasis lietuvis karininkas savanoris Antanas Juozapavičius. Betgi vasario 15 d. lietuviai atsiėmė Alytų ir tokiu būdu buvo pašalintas pavojus Kaunui.

Kovoms vykstant, daug nepatikimų vokiečių dalinių — nemaža spartakininkų — buvo išsiųsti atgal į Vokietiją, o jų vietoje buvo suorganizuoti penki saksų savanorių batalionai, kurie patalkino lietuviams gintis nuo bolševikų tol, kol Lietuvos kariuomenė pagausėjo ir gavo ginklų.

Internacionalinės bolševikų divizijos pulkai buvo įsiveržę ne tik į vidurio Lietuvą, bet pasiekė ir Žemaitiją. Jie buvo užėmę Kurtuvėnus, Luokę, Telšius bei Tirkšlius. Šiai bolševikų armijai paremti buvo pasiųstas Šiauliuose suorganizuotas vadinamasis Žemaičių pulkas, kitų vadinamas batalionu. Tame ruože vokiečių karių tebuvo vienas lt. Randow vadovaujamas batalionas, kuris saugojo Kelmės — Tauragės — Tilžės barą. Prieš tą bolševikų armiją drauge su vokiečių kariuomene veikė tik lietuviai partizanai karininko P. Plechavičiaus vadovaujami.

1919 m. vasario mėn. vokiečiai pasiuntė daugiau kariuomenės ne tik į Liepoją, bet ir į Žemaitiją. Šiame ruože pirmosios kautynės su bolševikais įvyko 1919 m. vasario mėn. 27 d. Kautynėse prie Luokės

žiauriai nukentėjo vadinamasis Žemaičių pulkas, todėl bolševikai buvo priversti iš ten pasitraukti. Kovo mėn. pradžioje ir vokiečiai pradėjo pulti bolševikus ir jau kovo 3 d. atėmė iš jų Mažeikius, kovo 7 d. — Kuršėnus, kovo 11 d. — Šiaulius, kovo 12 d. — Radviliškį, o kovo 14 d. drauge lietuvių ir vokiečių daliniai užėmė Šeduvą.

Raudonosios armijos pasitraukimas iš Lietuvos prasidėjo kovo-balandžio mėnesiais. Gegužės 3 d. buvo atsiimta Ukmergė, gegužės 26 d. atsiimtas Panevėžys, birželio 2 d. — Utena.

Vokiečių savanorių saksų daliniai lietuvių kariuomenės daliniams tetalkino tik ligi 1919 m. birželio 3 d., nes saksų savanorių samdos sutartis tada jau buvo pasibaigusi ir jie turėjo grįžti Vokietijon. Bet pačių lietuvių kariuomenės skaičius, jos apginklavimas ir karinis pasirengimas per tą laiką patobulėjo ir lietuviai patys vieni galėjo galutinai baigti priešą iš krašto išvaryti.

Vienok Lietuvos interesas ir kariuomenės prestižas reikalavo, kad iš bolševikų būtų atsiimtas Vilnius. Todėl Laikinoji Lietuvos vyriausybė, jau ministrui pirmininkui Pr. Dovydaičiui vadovaujant, prašė vokiečių dalinių patalkinti lietuvių kariuomenei ir šiame fronto bare. Bet vokiečių Oberkommando Nord buvo įsakiusi vokiečiams nesikišti ir Vilniaus fronto ofenzyvoje laikytis nuošaliai.[14] Atsisakius vokiečiams patalkinti lietuviams Vilnių atsiimti, Lietuvos vyriausybė susilaikė nuo ofenzyvos į Vilnių. Užtat 1919 m. balandžio 19 d. lenkų kariuomenė, paties J. Pilsudskio vadovaujama, išvarė bolševikus iš Vilniaus ir Vilniaus krašto. Tada Vilnių ir Vilniaus kraštą ėmė valdyti lenkai.

Iš viso Sovietų Rusija buvo sutelkusi prieš Lietuvą 16.810 pėstininkų, 640 raitelių ir apie 5.000 įvairių pagalbinių karinių dalinių. Vien tik Pskovo (Lietuvių) divizija turėjo apie 8.000 karių, 104 kulkosvaidžius, 12 lengvųjų karinių pabūklų.[15] Galutinai Raudonoji armija iš Lietuvos buvo išvaryta 1919 m. rugpiūčio 25 d.

1918-1919 m. Raudonoji armija, nežiūrint sutelktos žymiai gausesnės kariuomenės, visos Lietuvos nebuvo okupavusi. Suvalkijoje ir Žemaitijoje buvo okupuoti tik nedideli plotai ir tik labai trumpą laiką. Vilnių bolševikai valdė nuo 1919 m. sausio 6 d. ligi balandžio 19 d., kol jį užėmė lenkų kariuomenė. Šiaulių miestą — dar trumpiau — tik nuo sausio 15 d. — ligi kovo 11 d. Ilgiausia buvo okupuota Zarasų apskritis — nuo 1918 m. gruodžio 23 d. ligi 1919 m. rugpiūčio 25 d.

Be Raudonosios armijos Kapsuko „revoliucinę valdžią" Lietuvoje

gynė dar ir specialiai įsteigtieji vadinami „skrajojantieji būriai", kurių pareiga buvo saugoti nusavintų dvarų turtą.[16]

Reikia pažymėti, kad be ginklo, Lietuvos vyriausybė prieš bolševikų invaziją vartojo ir propagandą: spausdino ne tik atsišaukimų, bet ir laikraštį rusų kalba, skirtą Raudonosios armijos kariams. Tuometiniai Raudonosios armijos daliniai buvo daugiausia karo meto mobilizuoti rusų kariai, todėl jie nematė kovos prasmės dėl kažkokios „pasaulinės revoliucijos", ir tik troško greičiau sugrįžti į savo gimtinę.

2. *JAV lietuvių brigada*

Čia dar tenka pasakyti, kad Lietuvos politikai ir Lietuvos vyriausybė, norėdami sustiprinti organizuojamą Lietuvos kariuomenę, tikėjosi suorganizuoti ir JAV lietuvių brigadą. Tuo tikslu Lietuvos diplomatijos atstovai Vakarų Europos valstybėse 1918 m. pabaigoje memorandumu kreipėsi į JAV eskpedicinio korpo vadą Europoje gen. J. J. Pershingą, prašydami leisti sudaryti iš Europoje JAV kariuomenėje esančių Amerikos lietuvių karių 10.000 savanorių korpą. Taip pat Lietuvos diplomatai Berne, Šveicarijoje, JAV atstovybei įteikė ne tik memorandumą, bet ir žodžiu ją painformavo apie gresiantį bolševikų pavojų visoms Pabaltijo valstybėms. Berno atstovybės sekretorius A. W. Dulles persiuntė tą memorandumą JAV valstybės departamentui, drauge paaiškindamas, kad bolševikų įsiveržimą galėtų sulaikyti ir Pabaltijo valstybėse organizuojama sava kariuomenė, jeigu ją Sąjungininkai tinkamai apginkluotų, suteiktų aprangos ir šaudmenų.[17]

Net JAV gyvenantieji Lietuvos žydai kreipėsi į valstybės departamentą ir prašė, kad Sąjungininkai suteiktų pagalbos prieš rusų vykdomą invaziją į Lietuvą.[18] Drauge lietuvių atstovai prašė iš JAV ginklų ir 20.000 karių reikalingos aprangos.

Kiek vėliau, 1919 m. vasario 14 d. ir lietuvių tarybų Amerikoje Vykdomasis komitetas įteikė JAV vyriausybei memorandumą, prašydamas leisti formuoti JAV lietuvių savanorių dalinius. Buvo galvojama sutelkti bent 6-7 tūkstančius lietuvių amerikiečių tarnybai į Lietuvos kariuomenę. Amerikiečių misijos nariui pulk. Dawley įteiktame memorandume, krašto apsaugos ministras A. Merkys aiškino, kad savanorius rinktų Amerikos lietuvių organizacijos, o tų savanorių pervežimą ir aprūpinimą sutvarkytų pati Lietuvos vyriausybė. Tokią amerikiečių lietuvių brigadą ar legioną iš 6.000 karių sutiko

sudaryti amerikietis W. N. Swarthout (Lietuvoje veikęs pavarde Juododis).

1919 m. rugpiūčio 11 d. Paryžiuje su juo buvo susitarta dėl brigados organizavimo. Lietuvos vyriausybė patvirtino tą susitarimą. Numatomos Amerikos lietuvių brigados karininkai turėjo būti įvairių šakų specialistai, kurie sugebėtų tvarkyti Lietuvos geležinkelius, miškus ir rūpintis atstatyti karo sunaikintą ūkį.

Lietuvos taikos delegacijos narys Paryžiuje inž. Naruševičius informavo ministrą pirmininką Sleževičių, kad tokio dalinio išlaikymas, neįskaitant mitybos, atsieitų apie 3 milijonus dolerių. Voldemaras siūlė tokią brigadą nelaikyti atskiru vienetu, bet išskirstyti į Lietuvos kariuomenės dalinius. Bet organizuojamos brigados būsimi kariai norėjo eiti tik policijos pareigas ir kovoti tik su bolševikais, bet ne su lenkais. Be to, svarstant ministrų kabinete brigados organizavimą, žemės ūkio ministras Stulginskis siūlė verčiau suorganizuoti tokią brigadą iš vietos žmonių, kurią išlaikytų Amerikos lietuviai. Jis teigė, kad Lietuvoje žmonių kariniams daliniams steigti netrūksta, tik trūksta lėšų juos apginkluoti ir aprengti.

Bet kada jau rimtai iškilo brigados pervežimo reikalas į Lietuvą, tai Amerikos vyriausybė atsisakė duoti laivų būsimos brigados karius į Lietuvą vežti. Taip pat JAV vyriausybė neleido savo piliečiams tarnauti svetimoje kariuomenėje, o daugumas Amerikos lietuvių tada jau buvo JAV piliečiai. Todėl iš JAV į Lietuvą savo iniciatyva atvyko tik kelios dešimtys lietuvių, kurie įstojo į Lietuvos kariuomenę. Mūsų kariuomenėje tarnavo ir apie 26 įvairių kraštų aukšto rango karininkai. Jų tarpe buvo ir jau minėtas JAV kariuomenės kapitonas, bet jau pakeltas į generolus W. N. Swarthout, plk. J. G. Isbell, anglų gen. F. P. Crozier ir prancūzų gen. Lacrombier. Lietuvos vyriausybės ryšininku su jais buvo Amerikos lietuvis kpt. J. Bielskis.[19]

Lietuva iš šio projekto jokios realios naudos neturėjo, nes sumanytosios brigados organizavimas nusitęsė ligi lietuvių karo su bolševikais pabaigos, t.y. ligi 1919 m. rugpiūčio 25 d., kada iš Lietuvos teritorijos buvo išvaryti paskutinieji Raudonosios armijos daliniai.

3. *Vertinimas kovų su Sovietų Rusija*

Jauna Lietuvos kariuomenė neturėjo patyrimo kovose, labai trumpai buvo apmokoma, nedaug teturėjo gerų ginklų ir patyrusių karo vadų, bet ji turėjo aiškų kovos tikslą, kovingumo dvasią ir didelį

pareigos pajautimą. Todėl nenuostabu, kad kitų šalių karinių misijų atstovai, kitų tautų instruktoriai mūsų kariuomenėje, arba saksų savanorių dalinių viršininkai dabar savo raštuose ar atsiminimuose, prisimindami jaunos lietuvių kariuomenės atliktus karo žygius su priderama pagarba vertina jos kovingumą ir tautos interesų supratimą. Ir beveik visi jie apgaili, kad joje buvo maža aukšto rango savų karininkų lietuvių.

Be Lietuvos generaliniame štabe dirbusių vokiečių gen. D. Schroeder ir anglų gen. F. P. Crozier, bei Kontrolės komisijos nario prancūzo lt. R. Vanlande, labai palankiai rašiusių apie tuometinės Lietuvos kariuomenės sugebėjimus, ir anglas E. W. Polson Newman su pasitenkinimu rašo, kad tada lietuviai sugebėję išbristi iš juos „užtvindžiusio chaoso", sugebėjo sukurti pajėgią kariuomenę, galėjusią apginti savo šalį nuo taip gausių priešų.[20] Ir būsimasis JAV prezidentas H. Hoover, paskirtas po Pirmojo pasaulinio karo pokarinės Europos JAV šalpos organizatorium, savo atsiminimuose, prisimindamas anuometinę Lietuvos kariuomenę ir jos kovas su Sovietų Rusijos armija, rašo, kad 25.000 lietuvių valstiečių išvijo į Lietuvą įsibrovusią Sovietų Rusijos armiją.[21]

Net ir Lietuvos „revoliucinės valdžios" pirmininkas Kapsukas savotišku būdu taipgi geriau atestuoja Lietuvos kariuomenę negu Raudonosios armijos karius: esą raudonieji pulkai Kauno gubernijoje atidavę baltiesiems Šiaulius, Panevėžį. Iš daugelio vietų jie pasitraukė be jokios tvarkos, kai kur bėgo be atodairos, nors ir priešininkų būtų buvę daug mažiau, pakeliui bebėgdami plėšė ramius gyventojus, biauriai su žmonėmis apsiėjo. Taip darę tarptautiniai pulkai, taip daręs ir Žemaičių pulkas.[22]

Taip pat reikia pažymėti, kad svetimos vokiečių valstybės kariuomenės buvimas greta lietuvių dalinių sukeldavo nemažai tarpusavio įtampos. Ir kaip vokiečių šaltiniai rašo, įtampos kaltė dažniausiai buvusi vokiečių. Tokios įtampos pavyzdžiu reikia laikyti įvykį, kai 1919 m. kovo 18 d. vienas vokiečių kareivis Kaune nušovė lietuvių kareivį Praną Eimutį, saugojusį Amerikos maitinimo misiją. Taip pat, kovo mėn. 16 d. vokiečių kareiviai nuo krašto apsaugos ministerijos rūmų nudraskė Sąjungininkų valstybių vėliavas, kai toje ministerijoje misijų atstovams buvo rengiamas oficialus priėmimas.[23]

Be to, kai kurių Kauno vokiečių kareivių tarybos atstovų iniciatyva buvo siūlyta saksų dalinių pulko vadui mjr. Zeschau nuversti Lietuvos vyriausybę, nuginkluoti lietuvių kariuomenę Kaune ir išvaryti iš Lietuvos visas Sąjungininkų misijas. Na, žinoma,

kaip įprasta — atiduoti visą valdžią bolševikinėms taryboms. Betgi Kauno vokiečių kareivių tarybos delegatai savo pasiūlymais nesuviliojo pulko vado Zeschau ir nesukėlė Kaune politinių komplikacijų. Užtat 1919 m., kai kovo mėn. pabaigon Vokietijos krašto apsaugos ministro įsakymu vokiečių kariuomenėje buvo panaikintos kareivių tarybos ir suteiktos platesnės teisės karinių dalinių vadams, Rytų fronto vokiečių kareivių tarybą iš Kauno iškėlė į Karaliaučių, o 1919 m. kovo 29 d. vokiečių savanorių korpo vadas gen. Eberhardt Lietuvoje įsakė panaikinti vokiečių kareivių tarybas.[24]

Pats saksų savanorių pulko vadas mjr. Zeschau, dalyvavęs kartu su lietuviais prieš bolševikus karinėse operacijose ligi Utenos, savo atsiminimuose irgi nesiskundžia nesutarimu su lietuvių kariuomenės vadovybe, bet daugiau skundžiasi vokiečių kareivių tarybos veikla Kaune.[25]

Dabar ir okupuotosios Lietuvos oficialieji istorikai pripažįsta, kad tuo metu buvęs atkaklus Lietuvos gyventojų pasipriešinimas ir Kapsuko „revoliucinei valdžiai" ir Raudonajai armijai. Tie istorikai pripažįsta, kad „revoliucinė Kapsuko valdžia" padariusi daug klaidų, nežadėdama dalinti dvarų žemių, brukdama visur rusų kalbą ir palikdama daugumą valstiečių be politinių teisių.[26]

O patys komunistų partijos vadai — Kapsukas ir Angarietis, netekę liaudies komisarų postų, vėliau ginčijosi savitarpyje dėl nepasisekimo, vykdant 1918-1919 m. jų vadinamąją „socialistinę revoliuciją" Lietuvoje. Jie vienas antrą kaltino dėl paskelbtosios netinkamos žemės reformos, dėl nepaisymo smulkiųjų valstiečių interesų ir dėl nevykusios tautinės politikos. Tačiau ir vienas ir antras, kai kuriuose savo straipsniuose yra paminėję ir teisingų to meto įvykių vertinimų: Kapsukas patvirtino, kad Lietuvos gyventojai, neskiriant darbininkų ir mažažemių, Raudonąją armiją laikė priešo armija ne vien tik dėl rekvizicijų ar plėšikavimų, bet dėl politinio nusiteikimo prieš rusus.[27]

Antras bolševikų vadas, Angarietis, savo veikale nurodo, kokias jėgas lietuviai komunistai turėjo Lietuvoje „socialistinei revoliucijai" kelti. Jo nurodymu Aleksote, netoli Kauno, buvo tik penki komunistai, Panemunėje — 3, Garliavoje — 1, Ukmergėje — 10, Kaišiadoryse — 7 ir t.t.[27a]

Dabartiniai tarybiniai istorikai, ypač J. Žiugždos „istorinės" mokyklos sekėjai, 1918-1919 m. „socialistinės revoliucijos" žlugimo kaltininkais laiko užsienio interventus bei vokiečių karių talką lietuviams. Betgi reikia priminti, kad ir Sovietų Rusijos armijoje,

žygiuojančioje nukariauti Pabaltijo valstybes, taip pat buvo įvairiausių tautų samdinių, ypač vokiečių. Šį mano teigimą, kad Raudonojoje armijoje taip pat buvo vokiečių karių ir vadų, patvirtina sovietiniai istorikai J. Žiugžda ir D. Fainhauzas, rašydami, kad: „Keliant revoliucines nuotaikas vokiečių kariuomenėje, nemažą vaidmenį turėjo vokiečiai komunistai, kurie buvo Raudonosios Armijos sąstate . . ." Priėję prie vokiečių pozicijų, jie agituodavo vokiečius kareivius. „Eilėje atsitikimų, ši revoliucinė agitacija privesdavo prie to, kad vokiečių kareiviai be mūšio perleisdavo savo pozicijas raudonarmiečių daliniams."[28]

Iš viso reikia pasakyti, kad 1918-1919 m. laikotarpio Lietuvos nepriklausomybės kovų istoriją kai kurie sovietiniai istorikai klastoja. Pvz., D. Fainhauzas rašo, kad „sustiprinusiems puolimą Lietuvos buržuaziniams daliniams faktiškai vadovavo amerikinis pulkininkas Dauli."[29] Iš tikrųjų plk. Dawley buvo tik JAV karinės misijos atstovas Pabaltijo valstybėse ir jokiems Lietuvos kariuomenės daliniams niekada nevadovavo.

Taip pat ir kai kurie kiti okupuotosios Lietuvos oficialieji istorikai yra tiek daug prirašę apie Sąjungininkų intervenciją į Lietuvos kovas su Tarybų Rusijos kariuomene, jog vėliau akademikui J. Jurginiui prireikė nors ir atsargiu sakiniu tuos perdaug užsimelavusius istorinių faktų klastotojus pamokyti ir parašyti tokių paaiškinimų: „Tarybų Lietuvos periodinėje spaudoje nemažai „išpopuliarėjo" JAV ir Anglijos karininkai, tarnavę buržuazinėje Lietuvos kariuomenėje vadais ir instruktoriais. Betgi jie atvyko į Lietuvą po to, kai Tarybų valdžia jau buvo likviduota".[30]

Nors Sovietų Rusijos anuometiniai dokumentai rodo, kad Lenino įsakymu 1918 m. lapkričio mėn. pabaigoje buvo sudarytos „revoliucinės vyriausybės" visoms Pabaltijo valstybėms, dar prieš Raudonosios armijos invaziją, tačiau okupuotos Lietuvos kai kurie istorikai dar ir dabar, norėdami lietuvius įtikinti, kad „revoliucinę valdžią" sudarė patys lietuviai, tos vyriausybės sudarymo laiką ir būdus labai nevienodai aprašinėja. Pvz., akademikas J. Žiugžda rašo, kad Lietuvos ir Gudijos komunistų partijos centro komitetas 1918 m. gruodžio 7 d. priėmė nutarimą dėl Laikinosios „revoliucinės Lietuvos valdžios" sudarymo. O kitame straipsnyje jis jau kiek kitaip rašo ir būtent: „Revoliucinių kovų ugnyje Lietuvos komunistų partijos CK nutarimu 1918 m. gruodžio 8 d. buvo sudaryta laikinoji revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė"[31] . . . Bet LTSR Istorijos šaltiniuose 1958 m. III t. 284 psl. skelbiama, kad V. Kapsukas

„revoliucinės valdžios" manifestą pasirašęs Vilniuje 1918 m. gruodžio 9 d., kurį vėliau patvirtino komunistų partijos centro komitetas Maskvoje. Gi R. Šarmaitis tą patį „revoliucinės vyriausybės" sudarymo faktą jau priskiria Lietuvos komunistų partijai, ir datą žymi ne gruodžio 8 d., bet gruodžio 9 d. Taip pat ir istorikas D. Fainhauzas ne tik 1918-1919 m., bet ir vėlesniąją 1940 m. Lietuvos okupaciją laiko lietuvių liaudies pergale, nuverčiant buržuazijos jungą ir atkuriant tarybų valdžią.[32]

Kada vienas kitas okupuotosios Lietuvos istorikų vienus istorinius įvykius paklastoja vienaip, kitas — jau kitaip, tai tretysis, pvz., šiuo atveju B. Vaitkevičius, jau tuos klastojimus laiko „dokumentine" medžiaga ir rašo: „R. Šarmaitis ir D. Fainhauzas, savo darbuose pateikdami daug dokumentų, demaskavo JAV ir Anglijos imperializmo vaidmenį, organizuojant karinę intervenciją prieš Tarybų Lietuvą, jo įžūlų kišimąsi į Lietuvos reikalus, Lietuvos buržuazijos bendradarbiavimą su mažųjų tautų laisvės smaugėjais".[33]

Šiuos Lietuvos laisvės kovų faktų klastojimus noriu išryškinti todėl, kad dabar okupuotoje Lietuvoje sąžiningesniems istorikams yra neįmanoma atitaisyti tokius oficialiųjų istorikų rašiniuose paskelbtus neteisingus istorinius faktus, nes tokie faktų iškraipymai reikalingi Sovietų Rusijos politikai Lietuvoje.

4. *Taikos sutartis su Sovietų Rusija*

Sovietų Rusija, patyrusi karinį pralaimėjimą Estijoje, Lietuvoje bei Latvijoje, susirūpino sudaryti taiką su Pabaltijo valstybėmis. 1919 m. pabaigoje Sovietų Rusijos vyriausybė vėl lyg ir „suliberalėjo", ypač po karo nepasisekimo ir pradėjo palankiau aiškinti anksčiau — 1917 m. lapkričio 15 d. — savo paskelbtąją tautų apsisprendimo deklaraciją.

Kadangi Pabaltijo valstybės pačios apsigynė nuo Sovietų Rusijos be Vakarų Europos valstybių intervencijos, tai tuomet sovietų valdžia jau siūlė pripažinti naujai susikūrusias Pabaltijo vakstybes. Sovietų Rusija pati pasiūlė Pabaltijo valstybėms sudaryti taikos sutartį. 1919 m. rugsėjo mėn. 11 d. Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisaras Čičerin atsiuntė Lietuvos vyriausybei notą ir siūlė pradėti taikos derybas, jau tvirtindamas, kad Sovietų Rusija neturi agresyvių tikslų į Baltijos jūrų pakraščiuose įsisteigusias valstybes.

Taigi, taikos derybų pasiūlymu 1919 m. rugsėjo 11 d., Sovietų Rusija pripažino Lietuvą de facto ir savaime oficialiai nustojo

egzistavusi Lit-Bel respublika.[34] Tą pat mėnesį įvyko Pabaltijo valstybių konferencija Taline ir ten jos sutarė visos trys iš karto pradėti taikos derybas su Sovietų Rusija.

Sovietų Rusija tada jau aiškino savo politines intencijas, kad ji nenorinti skleisti revoliuciją Raudonosios armijos pagalba ir netikinti, kad „socialistinę revoliuciją" galima įvykdyti su svetima kariuomene.

Tada Sovietų Rusijos naują politinę kryptį aiškino ne tik Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisaras Čičerin, bet ir Kapsukas. 1919 m. rugsėjo mėn. *Komuniste* 71 nr. jis dėstė, kad Rusija nenorinti kardu skinti sau kelio į svetimą kraštą; nenorinti ant Raudonosios armijos durtuvų nešti revoliuciją, nes jis netiki, kad socialistinė revoliucija kur nors galėtų būti padaryta svetimos kariuomenės.[35] O dabar, kaip jau buvo sakyta, Lietuvoje oficialieji istorikai, matyt, atidžiai nepaskaitę Kapsuko informacijos apie Raudonąją armiją ir tuometinę Rusijos politiką, vis dar aiškina, kad 1918-1919 m. Lietuvoje įvykusi „socialistinė revoliucija", o ne Sovietų Rusijos Raudonosios armijos pastangos okupuoti Lietuvą.

Nors 1919 m. viduryje Sovietų Rusijos Raudonoji armija jau turėjo daugiau kaip tris milijonus karių ir 48.000 karininkų, bet iš tikrųjų jau Rusijos pilietinio karo išvarginta, ji neturėjo išteklių ir noro kariauti daugelyje frontų.

Prieš pradedant taikos derybas su Sovietų Rusija, Lietuvos vyriausybė jau turėjo surinkusi žinių ir turėjo planus, kokių ir kiek karo nuostolių atlyginimo reikalauti taikos derybų metu. Reikia pasakyti, kad dar anksčiau ir Rusijoje gyvenančių lietuvių vardu, politinių partijų rezoliucijos bei lietuvių suorganizuotos politinės atstovybės — Lietuvių tautos taryba ir Lietuvių Vyriausioji Taryba — reikalavo, kad būtų sudaryti specialūs tarptautiniai fondai, iš kurių turėtų būti atlyginti Lietuvos gyventojams padaryti karo nuostoliai. Lietuva Sovietų Rusijai pretenzijas dėl karo nuostolių galėjo pareikšti tik 1920 m. taikos derybų metu Maskvoje.

Lietuvos užsienio reikalų ministras Voldemaras tik 1920 m. kovo mėn. 31 d. atsakė į Čičerino notą ir priminė, kad Lietuvos teritorijoje nėra nė vieno rusų kareivio, kad Lietuva griebėsi ginklo tik apginti savo nepriklausomybę, bet ne tikslu užgrobti Rusijos teritorijos. Lietuva taikos derybas tada sąlygojo, kad Sovietų Rusija iš anksto pripažintų Lietuvos nepriklausomybę etnografinėse sienose — Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijose.

1920 m. balandžio 3 d. Sovietų Rusija atsakė į Voldemaro notą, teigdama, kad Sovietų Rusija yra ištikima tautų apsisprendimo principui. Todėl ji ir Lietuvai nedaro skirtumo ir taikys etnografinį principą sienoms nustatyti. Sovietų Rusija taikos derybas pasiūlė pradėti balandžio 15 d. Maskvoje.

Lietuvos vyriausybė antroje savo notoje prašė Maskvą patikslinti ar Sovietų Rusija Vilnių ir Gardiną pripažįsta Lietuvai, o taip pat prašė iš anksto pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe. Sovietų Rusija iš principo iš anksto pripažino Lietuvą nepriklausoma valstybe ir iš anksto sutiko, kad tas principas bus fiksuotas taikos sutartyje.[36]

1920 m. gegužės 7 d. prasidėjo taikos derybos Maskvoje. Lietuvos taikos delegacijos pirmininkas buvo inž. T. Naruševičius (Norus), o jos nariai — P. Klimas, S. Rozenbaumas, J. Vailokaitis ir inž. V. Račkauskas. Rusų delegacijai pirmininkavo A. Joffe, nariai — J. Marchlewski ir L. Obolenskij.

Prieš oficialiųjų Lietuvos ir Sovietų Rusijos derybų pradžią, Lietuvos delegacija gavo iš Kremliaus voką su Lenino įrašyta taikos sutarčiai įžanga. Vėliau abi delegacijos be jokių diskusijų visiškai pasitenkino Lenino suformuluota įžanga, kuri buvo tokio turinio: „Remdamiesi Rusijos Federatyvinės Socialistinės Tarybinės Respublikos paskelbtąja visų tautų teise laisvai apsispręsti ligi joms visiškai atsiskiriant nuo valstybės, kurios sudėtyje jos yra, Rusija be atodairų (bez vsiakich zadnich myslej) pripažįsta Lietuvos valstybės savarankumą ir nepriklausomybę su visomis iš tokio pripažinimo einančiomis juridinėmis sėkmėmis ir gera valia visiems amžiams atsisako nuo visų Rusijos suvereniteto teisių, kurių ji yra turėjusi lietuvių tautos ir jos teritorijos atžvilgiu".[37]

Taikos derybų pradžioje abi valstybės pasižadėjo tvarkyti ateities savitarpinius santykius, remiantis teise ir teisingumu. Pirmuoju taikos sutarties straipsniu Sovietų Rusija pripažino Lietuvą nepriklausoma valstybe su visais iš to išplaukiančiais teisiniais padariniais, t.y. atsisakė visiems laikams Rusijos suvereninių teisių į Lietuvos teritoriją ir jos gyventojus.

Taip pat taikos derybų metu buvo sudaryta speciali komisija, kuri visus ir caro Rusijos ir Sovietų Rusijos valdžios padarytus Lietuvai nuostolius įvertino 816 milijonų litų. Aštuntoji lentelė pavaizduoja atskiromis pozicijomis kiek nuostolių buvo padaryta valstybei ir kiek privatiems asmenims.

8 Lentelė

KARO METO NUOSTOLIAI

Nuostolių padarė Milijonais litų	Valstybės įstaigoms	Privatiems asmenims	Iš viso
Carinė Rusija	452,9	224,2	677,1
Sovietų Rusija	14,8	124,1	138,9
Iš viso	467,7	348,3	816,0[38]

Be minėtų 816 milijonų litų, lenkų okupuotoje Lietuvoje (Vilniaus krašte) padarytieji nuostoliai buvo vertinami dar 408 milijonų litų, drauge iš viso 1.224 milijonai litų.[38]

Lietuvos taikos delegacija reikalavo iš Sovietų Rusijos aukso fondo proporcingos aukso dalies Lietuvos teritorijai. Tokia pat proporcija reikalavo duoti Lietuvai prekybos ir karo laivyno. Delegacija taip pat reikalavo denacionalizuoti Lietuvos piliečių nuosavybes Rusijoje, atlyginti karo nuostolius Lietuvai — iš viso 900 milijonų aukso rublių, duoti atitinkamą skaičių geležinkelių vagonų ir garvežių, sugrąžinti evakuotus iš Lietuvos įvairius turtus — kapitalus, bankų indėlius, kultūrinius turtus, t.y. viską, kas buvo 1915 m. iš Lietuvos evakuota, išpirkti Lietuvoje esamus ir gyventojų turimus rusų banknotus, o taip pat duoti ginklų, reikalingų apginkluoti vieną kariuomenės korpą.[39]

Taikos sutartį su Lietuva sudarydama, Sovietų Rusija atsisakė pretenzijų į Lietuvoje buvusius Rusijos valstybės turtus. Maskvos taikos sutarties 8 paragrafu ji pripažino, kad ir nuo 1914 m. rugpiūčio mėn. 1 d. išvežtas iš Lietuvos turtas, archyvai, brangenybės ir kt. priklauso Lietuvos valstybei ir taikos sutartimi su Lietuva Sovietų Rusija buvo pasižadėjusi tuos turtus sugrąžinti Lietuvai.

Antruoju darbų punktu buvo svarstomas sienų nustatymas. Dėl sienų buvo ilgų diskusijų. Lietuvos delegacija reikalavo pripažinti Lietuvai Vilniaus gub. be Dysnos ir Vileikos apskričių ir Gardino guberniją. Bet Lietuvos siena su Latvija ir Lenkija buvo palikta nustatyti pačioms suinteresuotoms valstybėms.

Deryboms vykstant, Klimas, Lietuvos delegacijos sienų klausimo ekspertas, 1920 m. gegužės 21 d. įteikė Sovietų Rusijos delegacijai motyvuotą memorandumą sienų reikalu. Lietuvos delegacija, svarstydama sienų klausimą, savo pretenzijas rėmė istoriniais, etnografiniais bei religiniais motyvais. Toliau delegacija aiškino, kad

remiantis 1897 m. Rusijos oficialia statistika, Vilniaus gub., pvz., pravoslavų, sentikių ir rusų sektantų gyventojų procentas buvo 27,7%, bet, atmetus Dysnos ir Vileikos apskritis, rusų gyventojų procentas ten sumažėja ligi 17,2%. Tačiau ir į šį rusų procentą pateko rusų kariuomenė, valdininkai su šeimomis, kolonistai, atsivežtiniai tarnai ir kitoki sezoniniai darbininkai. Be visų šių laikinųjų rusų gyventojų, tikras rusų gyventojų skaičius Vilniaus gub. tesiekė tik 1,8%, o Trakų aps. — 0,9%. Taip pat buvo panaudotas ir religinis — katalikybės — principas. Kadangi rusų katalikų Lietuvos teritorijoje nebuvo, todėl Vilniaus ir Gardino gubernijų katalikai tegalėjo būti tik lietuviai, gudai ar lenkai. Taikos derybose buvo panaudotos ir Lietuvos istoriko M. Balińskio žinios, kad pagal 1857 m. anketą, Vilniaus gub. absoliuti gyventojų dauguma buvusi lietuviai.[40]

Iš taikos derybų meto pasakojama beveik anekdotinis susikirtimas dviejų delegacijos narių žydų: Rusijos delegacijai pirmininkavo žymus bolševikas A. Joffe, o Lietuvos delegacijos narys buvo dr. S. Rozenbaumas, kuris Lietuvos sienoms nustatyti irgi pasirėmė žydo „litvako" sąvoka ir jų gyvenama teritorija. Sovietų Rusijos delegacijos pirmininkas Joffe tada esą sutikęs, kad Lietuvos delegacijos reikalaujamoje teritorijoje tikrai gyveną žydai „litvakai".

1920 m. gegužės 22 d. Lietuvos taikos delegacija buvo painformuota, kad dėl teritorinių nesutarimų derybų metu, Lietuvos užsienio reikalų ministerija svarstė klausimą, ar toliau tęsti pradėtas taikos derybas, ar atšaukti delegaciją iš Maskvos. Užsienio reikalų ministras Voldemaras painformavo Lietuvos delegaciją Maskvoje, kad Lenkija yra linkusi pripažinti tokias pat sienas Lietuvai, kaip ir Sovietų Rusija. 1920 m. birželio 9 d. užsienio reikalų ministerija papildomai informavo Lietuvos delegaciją, jog Anglija pavartosianti visą savo įtaką, kad lenkai Vilnių atiduotų Lietuvai. Taip pat ir Prancūzijos karo misijos pirmininkas Lietuvoje plk. Reboul išvyko į Varšuvą išsiderėti iš lenkų valdžios nuolaidų dėl Lenkijos sienų su Lietuva.

Taikos derybose Maskvoje kariniu Lietuvos ekspertu buvo plk. K. Kleščinskis, įspėjęs Lietuvos delegaciją apie Sovietų Rusijos paruoštą armiją pulti Lenkiją, siūlydamas ir Lietuvai mobilizuotis, sudaryti bent 40.000 kariuomenę ir atsiimti iš lenkų Vilnių. Bet Lietuvos vyriausybė tada nepritarė plk. Kleščinskio siūlymams pradėti karą su Lenkija, todėl 1920 m. liepos 1 d. užsienio reikalų ministras pranešė Lietuvos delegacijai, kad Lietuvos vyriausybė svarbiausiu taikos sutarties reikalu laiko sienų, o ypač Vilniaus, klausimą ir ragino

delegaciją skubiai sudaryti taikos sutartį. Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartis buvo pasirašyta 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje.

Pagal Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartį Lietuvos siena su Sovietų Rusija buvo smulkiai nusakyta ir ji buvo tiesiamą nuo Dauguvos upės, Drūjos vietovės, toliau Drivėtų ežero rytiniu krantu, kertant Dysnos upę prie Kazionių, žemyn pietų kryptimi pro Pastovius, Medilo ir Naročiaus ežerų rytiniu krantu, Naročios upe Maladečinos linkme. Vilniaus — Maladečinos — Lydos geležinkelio linija ir stotis palieka Lietuvai, o Vileikos — Maladečinos — Minsko geležinkelis atitenka Sovietų Rusijai. Toliau į pietus žemyn, paliekant Valažiną Sovietų Rusijai, Beržūna ligi jos santakos su Nemunu, toliau į vakarus Nemunu ligi Svisločiaus santakos su Nemunu, Svisločiaus upe ir vėl į vakarus pro Naujadvarį, Dambravą, ligi Štabino.[41]

Ketvirtuoju taikos sutarties straipsniu abi šalys įsipareigojo neleisti savo teritorijoje organizuotis ginkluotoms priešiškoms organizacijoms, kurių veikla galėtų būti nukreipta prieš kurią vieną susitariančių šalių.[42]

Taikos sutartis su Sovietų Rusija buvo sudaryta Lietuvai priimtinomis sąlygomis. Sovietų Rusija be jokių sąlygų pripažino Lietuvos suverenitetą ir nepriklausomybę ir atsisakė visiems laikams turėtų teisių į Lietuvos teritoriją. Pasirašytąja taikos sutartimi Sovietų Rusija pasižadėjo sugrąžinti karo metu išvežtus iš Lietuvos medžiaginius ir kultūrinius turtus — archyvus, aktų knygas, indėlius ir kapitalus. Taip pat Sovietų Rusija atpalaidavo Lietuvą nuo Rusijos valstybinių skolų, o karo nuostoliams atlyginti paskyrė 100.000 ha miško ir 3 milijonus aukso rublių.

Bet iš tikrųjų Sovietų Rusija tesumokėjo Lietuvai tik 3 milijonus aukso rublių, grąžino tik dalį archyvų ir kitų kultūrinių turtų, tačiau neištesėjo sumokėti už Rusijos bankuose Lietuvos gyventojų indėlius — 13 milijonų aukso rublių ir nedavė 100.000 ha miško medžiagos. Taip pat, nors taikos sutartyje buvo įsakmiai paminėta *Lietuvos Metrika,* bet rusai jos Lietuvai negrąžino. Vėliau Sovietų Rusija teisinosi, kad *Lietuvos Metrika* priklauso ne tik Lietuvai, bet Gudijai ir Ukrainai, todėl ją rusai pasilaikė Maskvoje.

Be to, 1920 m., dar prieš taikos sutarties pasirašymą Maskvoje, buvo pasirašytas tam tikras lietuvių ir rusų protokolas su sudarytu norimų pasikeisti politinių kalinių sąrašu.[43]

Pasirašytoje taikos sutartyje dar buvo klauzulė, kad Lietuvos vyriausybė nelaikys taikos sutarties pažeidimu arba nedraugingu

žingsniu Sovietų Rusijos kariuomenės įsiveržimą į tą Lietuvos teritoriją, kuri tuo metu buvo lenkų okupuota.

Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos derybų metu 1920 m. birželio 30 d., prieš taikos sutarties pasirašymą, taip pat Maskvoje buvo pasirašyta su Sovietų Rusija lietuvių tremtinių grąžinimo sutartis. Pagal šią sutartį buvo numatyta leisti grįžti į Lietuvą asmenims, kilusiems iš Lietuvos ir atsiradusiems Rusijoje karo metu arba ir anksčiau Rusijoje gyvenusiems. Bet ši taisyklė nebuvo taikoma caro valdžios valdininkams rusams, tarnavusiems Lietuvoje.

Pagal tremtinių grąžinimo sutartį, Lietuvos piliečiai galėjo grįžti arkliais, vežtis naminius paukščius ir varytis gyvulius. Gydytojai ar mokslo darbą dirbantieji asmens galėjo pasiimti savo įrankius ir knygas. Bet iš Rusijos buvo draudžiama išsivežti automobiliai, rogės ir karietos. Tremtinių grąžinimo sutartis tuoj pat įsigaliojo be abiejų valstybių ratifikacijos.[44]

Vykstant Sovietų Rusijos karo veiksmams su Lenkija, 1920 m. liepos mėn. 14 d. Raudonoji armija buvo laikinai okupavusi Vilnių. Nors ir laikinai Vilnių okupavus, buvusi Kapsuko „revoliucinė valdžia", kaip ir 1919 m. iš Sovietų Rusijos vėl sugužėjo į Vilnių su visais savo pareigūnais ir jau tikėjosi, jog atėjo laikas antrukart mėginti vykdyti „socialistinę revoliuciją" ir, Raudonajai armijai padedant, nuversti Lietuvos vyriausybę, su kuria Sovietų Rusija tuo metu buvo pasirašiusi taikos sutartį.

Kapsuko pareigūnai pradėjo vykdyti pasirengimus Lietuvos teisėtai vyriausybei nušalinti ir siuntė komunistų partijos centro komiteto vardu naujų instrukcijų komunistų organizacijoms Lietuvoje, nors negausioms nei skaičiumi, nei nariais. O bolševikų okupuotoje Vilniaus srityje ir vėl mėgino steigti darbininkų tarybas. Bet pagal pasirašytą Lietuvos kariuomenės ir Raudonosios armijos vadovybių susitarimą, 1920 m. rugsėjo 26 d. Raudonoji armija iš Vilniaus pasitraukė. Drauge su šia armija pasitraukė į Rusiją Kapsukas su visais savo pareigūnais.

Kada 1920 m. rugpiūčio 8 d. Steigiamajame seime pradėjo svarstyti Lietuvos taikos sutarties su Sovietų Rusija ratifikavimą, tai socialdemokratų frakcija pasisakė prieš ratifikavimą, kol bolševikų kariuomenė nepasitrauks iš Vilniaus ir iš Vilniaus srities. Kairys taip pat priekaištavo, kad Lietuvos piliečiams indėlių grąžinimo tiksli data sutartyje nepažymėta ir kultūrinių turtų grąžinimas esąs neaiškiai formuluotas.

Sleževičius, kalbėjęs socialistų liaudininkų demokratų vardu,

buvo už sutarties ratifikavimą, nes, jo manymu, sutartį ratifikavus, Lietuva galės griežčiau reikalauti bolševikus iš Vilniaus pasitraukti. Krikščionių demokratų blokas ir tautinės mažumos taip pat buvo už taikos sutarties ratifikavimą, todėl prieš ratifikavimą balsavo vien socialdemokratai.

Nors Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartis abiejų valstybių buvo pasirašyta gera valia, bet Sovietų Rusija, sąlygoms pakitėjus, tos geros valios jau nerodė.[45]

Dabar net prileidžiama, kad jeigu Sovietų Rusija 1920 m. būtų laimėjusi karą su Lenkija, tai ji nebūtų paisiusi taikos sutarties su Lietuva, nes, pvz., Sovietų Rusija tada irgi buvo sudariusi taikos sutartį su nepriklausoma Gruzija, bet netrukus ją vėl nukariavo ir įjungė į Sovietų Rusijos teritoriją.[46]

NUORODOS

1 R. Šarmaitis, Intervencija anglo-amerikanskich imperialistov v Litve v 1918-1920 gg. — *Istoričeskija Zapiski*, 1954 m. 45 t. 260 psl.
2 *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917-1919*, 1967 m. 166 psl.
3 V. Kapsukas, *Raštai*, 1966 m. VIII t. 87 psl.
4 *Lietuvos įstatymai* (sudarė A. Merkys), 1922 m. 303-307 psl.
5 J. Laurinaitis, Kariuomenė — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 165 psl.
6 Saksų savanorių dalys Lietuvoje 1919 m. (vertė kpt. Jakštas iš vok. k.) — *Karo Archyvas*, 1935 m. VI t. 184 psl.
7 Saksų savanorių dalys Lietuvoje 1919 m. (vertė kpt. Jakštas iš vok. k.) — *Karo Archyvas*, 1935 m. VI t. 198-199 psl.
8 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922*, 1969 m. 128 psl.
9 P. Gudelis, *Bolševikų valdžios atsiradimas Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1972 m. 61 psl.
10 F. Žemaitis, Lietuviškojo tarybinio pulko formavimas Šiauliuose 1918-1919 metais — *Revoliucinis judėjimas Lietuvoje*, 1957 m. 230 psl.
11 *M. Sleževičius*, 1954 m. 230-231 psl. ir *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. 2-3 nr.
12 B. Waligóra, *Walka o Wilno*, 1938 m. 64 psl.
13 *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. 2-3 nr. (sausio 16 d.).
14 *Darstellungen aus den Nachkriegskaempfen deutscher Truppen und Freikorps*, 1937 m. II t. 165 psl.
15 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 654 psl.
16 A. Andrejev, K istorii borby litovskogo naroda za Sovetskuju vlast v 1918-1919 gg. — *Krasnyj Archiv*, 1940 m. 5 (102) nr. 22 psl.
17 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (The Paris Peace Conference 1919), 1942 m. II t. 481-483 psl. ir A. J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking*, 1967 m. 317 psl.
18 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922*, 1965 m. 118 psl.
19 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922*, 1965 m. 275 psl. ir K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.)*, 1970 m. 85-86 psl.
20 E. Polson Newman, *Britain and the Baltic*, 1930 m. 112 psl.
21 H. Hoover, *Memoirs*, 1951 m. I t. 377 psl.
22 V. Kapsukas, *Raštai*, 1966 m. VIII t. 115 psl.

25. 4613

23 *Darstellungen aus den Nachkriegskaempfen deutscher Truppen und Freikorps*, 1938 m. III t. 166 psl.

24 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 594 psl. ir Saksų savanorių dalys Lietuvoje 1919 m. (vertė kpt. Jakštas iš vok. k.) — *Karo Archyvas*, 1935 m. VI t. 197-198 psl.

25 E. Salomon, *Das Buch vom deutschen Freikorpskaempfer*, 1938 m. 136-142 psl.

26 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.)*, 1970 m. 36-37 psl.

27 V. Kapsukas, *Raštai*, 1966 m. VIII t. 116 psl.

27a Z. Angarietis, *LKP įsikūrimas ir proletarinė revoliucija Lietuvoje (1918-1919 m.)*, 1962 m. 56 psl.

28 J. Žiugžda & D. Fainhauz, Revoliucionnoje dviženije v nemeckich vojskach v Litve — *Novaja i Noveišaja Istorija*, 1957 m. 3 nr. 34-35 psl.

29 D. Fainhauzas, Lietuvos liaudies kova prieš amerikinius-angliškuosius interventus 1918-1919 metais — *Vilniaus Valstybinio universiteto mokslo darbai (visuomeninių mokslų serija)*, 1954 m. I t. 104 psl.

30 J. Jurginis, Užsienio interventų ir vietinės buržuazijos puolimas prieš Tarybų Lietuvą — 1918-1919 metais — *Už socialistinę Lietuvą*, 1960 m. 120 psl.

31 J. Žiugžda, Tarybų Rusijos pagalba Lietuvos darbo žmonėms kovoje už Tarybų valdžią 1918-1919 metais — *Už socialistinę Lietuvą*, 1960 m. 54 psl.

32 R. Šarmaitis, *Darbo žmonių kova dėl Tarybų valdžios Lietuvoje*, 1948 m. 17 psl. ir D. Fainhauzas, Lietuvos liaudies kova prieš amerikinius-angliškuosius interventus 1918-1919 m. — *Vilniaus Valstybinio universiteto mokslo darbai (visuomeninių mokslų serija)*, 1954 m. I t. 109 psl.

33 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais*, 1967 m. 32 psl.

34 P. Vitkauskas, *Lietuvos Tarybų respublikos sukūrimas 1918-1919 metais*, 1978 m. 214 psl.

35 V. Kapsukas, *Raštai*, 1966 m. VIII t. 235 psl.

36 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1961 m. IV t. 49 psl. ir *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, 1958 m. II t. 439 psl.

37 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1961 m. IV t. 67 psl.

38 A. Rimka, Karo nuostoliai — *Mūsų Žinynas*, 1923 m. V t. 14 nr. 315 psl.

39 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.)*, 1970 m. 129 psl.

40 P. Klimas, Lietuvos sienos rytuose — *Švietimo darbas*, 1921 m. 1-2 nr. 12 psl. ir toliau.

41 *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis* (sudarė P. Dailidė), 1930 m. I t.

42 R. Žepkaitė, Lietuvos-Tarybų Rusijos taikos sutartis ir Vilniaus klausimas — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 2 (15), 1963 m. 114 psl.

43 *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, 1958 m. II t. 292 psl.

44 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1961 m. IV t. 67 psl.

45 A. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940*, 1959 m. 62 psl.

46 A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, 1959 m. 219-220 psl.

XII

Tolesni Laikinosios Lietuvos vyriausybės darbai

1. Antroji Lietuvos valstybės visuomenės atstovų konferencija

Lietuvos Valstybės Taryba 1918 m. gruodžio 10 d. buvo priėmusi įstatymą sušaukti 1919 m. sausio 16 d. Vilniuje Antrąją Lietuvos valstybės visuomenės atstovų konferenciją. Toje konferencijoje *Lietuvos Valstybės Taryba* ir Laikinoji Lietuvos vyriausybė norėjo painformuoti Lietuvos visuomenės atstovus apie Lietuvos vidaus ir užsienio politiką, svarstyti Steigiamojo seimo sušaukimo sąlygas bei seimo rinkimų nuostatus, žemės reformos reikalus ir jos vykdymo būdus bei išrinkti daugiau atstovų į *Lietuvos Valstybės Tarybą.*[1]

Atstovus į Antrąją konferenciją rinko apskričių ir valsčių savivaldybės nepartiniu pagrindu. Valsčių ar parapijų komitetai rinko po vieną atstovą, o apskričių ir miestų valdybos — po du atstovus.

Bet sąlygoms pasikeitus, į Antrąją Lietuvos valstybės konferenciją ne visos Lietuvos apskritys galėjo savo atstovus atsiųsti, nes dalis Lietuvos apskričių tada buvo bolševikų arba lenkų okupuotos. Lietuvos socialdemokratų partija nedalyvavo konferencijoje, nes ji nuo karaliaus Uracho rinkimo meto buvo jau atšaukusi savo atstovus iš *Lietuvos Valstybės Tarybos,* reikalaudama skubiai sušaukti Steigiamąjį seimą. Todėl Antrojoje konferencijoje dalyvavo tik krikščionys demokratai, socialistai liaudininkai demokratai, pažangiečiai, santariečiai, nepartiniai bei tautinių mažumų atstovai.

Šaukiamoji konferencija jau negalėjo įvykti Vilniuje, kaip buvo numatyta, kadangi 1919 m. sausio 5 d. Vilnių okupavo Raudonoji armija. Antroji konferencija įvyko Kaune, miesto teatre. Ji prasidėjo 1919 m. sausio 16 d. ir truko ligi sausio 23 d.

Antrojoje konferencijoje dalyvavo visi *Lietuvos Valstybės Tarybos* nariai, ministrų kabinetas ir daugiau kaip 185 išrinktieji miestų, apskričių bei valsčių atstovai. Konferencijai pirmininkavo J. Augustaitis (krikščionių demokratų partijos), prezidiumo nariai buvo L. Brokas (krikščionių demokratų partijos), kpt. St. Zaskevičius (socialistų liaudininkų partijos), J. Poderys (Tautos pažangos partijos) ir A. Žilinskas (santarietis).

Pirmajame konferencijos posėdyje 1919 m. sausio 16 d. *Lietuvos Valstybės Tarybos* vicepirmininkas kun. Staugaitis pranešė konferencijos dalyviams apie *Lietuvos Valstybės Tarybos* atliktus darbus, vokiečių karinei okupacijai esant. Jis aiškino, kad *Lietuvos Taryba* buvo paruošusi Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo akto tekstą be jokių konvencijų, bet vokiečiai verste vertę nepriklausomybės akto tekste įrašyti ir konvencijas. Vokiečių okupacinė valdžia norėjusi (piršęs baronas Roppas), kad *Lietuvos Taryba* išrinktų Vokietijos kaizerį Lietuvos karaliumi. Toliau kun. Staugaitis aiškino, kad kai karo pabaigoje iškilo unijos klausimas su Saksonija, *Lietuvos Valstybės Taryba,* norėdama išvengti nepageidaujamos unijos su Saksonija, išrinkusi Lietuvos karaliumi hercogą Urachą.[2] Toliau jis dar aiškino, kad *Valstybės Taryba* buvo pasiruošusi perimti valdymą iš vokiečių okupacinės valdžios ir jau buvo sudariusi kelis departamentus Lietuvai valdyti. Visiems pradėtiems Tarybos darbams reikėjo lėšų, kurių okupacinė vokiečių valdžia vis nedavė, priešingai kaip Lenkijoje, nes ten iš krašto pajamų vokiečiai skirdavo milijonus markių lenkų administracijai išlaikyti.[3]

Sausio 17 d. antrajame konferencijos posėdyje ministras pirmininkas Sleževičius vyriausybės vardu painformavo atstovus, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė pasitraukė iš Vilniaus nuo ginkluoto priešo ir kėlėsi į Kauną, kad artimiau galėtų būti su lietuvių tauta ir gautų jos aktyvią paramą. Vilniuje vyriausybė paliko generalinį įgaliotinį M. Biržišką. Bet Lietuvos vyriausybei pasitraukus iš Vilniaus, lenkų kariuomenės vadas gen. Wejtko pasiskelbė Vilniaus apygardos kariniu viršininku. Tada 1919 m. sausio 2 d. M. Biržiška, kaip Lietuvos vyriausybės generalinis įgaliotinis, Lietuvos vardu įteikė jam protestą dėl Lietuvos vyriausybės teisių pasisavinimo ir dėl kišimosi į Lietuvos

vidaus reikalus. M. Biržiškos protestas (lietuvių, gudų ir lenkų kalba) buvo išlipintas Vilniaus gatvėse.[4]

Savo kalbos pradžioje Sleževičius nusiskundė konferencijos dalyviams sunkia Lietuvos padėtimi bei bedarbių gausumu ir pažymėjo, kad geležinkeliai dar vis yra vokiečių rankose, kad nėra tvarkingo pašto, dėl to sunku krašte ir susižinoti ir susisiekti. Be to, jis pranešė, jog Laikinoji Lietuvos vyriausybė 1919 m. sausio 1 d. buvo sutarusi su vokiečių civilinės valdžios atstovais, kad vokiečiai, pasitraukdami iš Lietuvos, geležinkelius, telefono stotis ir kitą turtą perduos Lietuvos valdžios atstovams. Iš tikrųjų vokiečiai kai ką sunaikinę, kai ką pardavinėję, o ginklus atidavę lenkams. Lietuvos vyriausybė protestavusi dėl tokio vokiečių elgesio.[5] Nurodęs visus esamus sunkumus, Sleževičius betgi pabrėžė, kad Lietuvos vyriausybė nenusimenanti, ji tikisi suorganizuoti savo karines pajėgas, kurios galės priešą išvaryti.[6]

Toliau Sleževičius aiškino, kad Lietuva Vilniaus apginti negalėjusi, nes buvę per maža kareivių ir ginklų. Ginklų vokiečiai davę tik lenkams, gi Vilniuje esantieji lenkų legionų daliniai buvę sudaryti slaptai be Lietuvos vyriausybės žinios. Kitą Lietuvos teritoriją Lietuva tikisi pati apginti ir priešus iš savo žemės išvaryti. Lietuvos kariuomenėje dabar jau yra trys tūkstančiai karių savanorių, nes į vyriausybės kvietimą ginti Lietuvą atsiliepė būriai jaunuomenės ir jie eina krašto ginti, bet vis dar yra stoka ginklų. Laikinoji vyriausybė, atsikėlusi į Kauną, remdamosi Compiègne paliaubų sutarties 12 paragrafu, reikalavo, kad Vokietija ne tik sulaikytų rusų bolševikų tolimesnį veržimąsi, bet ir išvarytų juos iš Lietuvos. Be to, užsienio reikalų ministerijos valdytojas Janulaitis iš Vilniaus 1918 m. gruodžio pabaigoje pasiuntęs Sovietų Rusijos vyriausybei protesto notą dėl Raudonosios armijos brovimosi į Lietuvos teritoriją. Sleževičius taip pat priminė, kad Vokietija buvo pažadėjusi kartu su lietuvių kariuomene neleisti bolševikų kariuomenei okupuoti Kauno. Po mėnesio, kaip jau žinome, lietuvių ir vokiečių kariniai daliniai sumušė bolševikus prie Alytaus. Nors ten žuvo 1-mojo pulko vadas karininkas A. Juozapavičius, bet tas laimėjimas išgelbėjo Kauną nuo apsupimo. Jis savo kalboje pareiškė didelį susirūpinimą dėl kariuomenės ir miestų maitinimo, nes okupacinė valdžia rekvizicijomis vis dar ėmė daug žemės ūkio produktų vokiečių kariuomenei maitinti. Sleževičius pažymėjo, kad ir po paliaubų sutarties su Sąjungininkais, vokiečiai nenustoję grobti ir vežti Vokietijon iš Lietuvos dvarų ne tik maistą, bet gyvulius ir ūkio inventorių.

Konferencijos dalyviams Sleževičius dar aiškino, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė jau nusavino rusų valstybei bei bankams priklausančius dvarus ir caro valdžios konfiskuotas bažnyčių bei vienuolynų žemes ir ligi žemės reformos juos nuomoja lietuviams arba tam tikromis sąlygomis leidžia juos jiems laikinai valdyti. Bet žemės reformos pobūdį ir vykdymą turės spręsti būsimas Steigiamasis seimas. Kalbėdamas toliau, Sleževičius išreiškė pasitikėjimą vietos savivaldybėmis, jų darbu ir visos tautos pasiaukojimu, kovojant dėl Lietuvos laisvės. Konferencijos atstovams buvo pranešta, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė yra labai susirūpinusi užsienio valstybių Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu, tačiau pirmon eilėn rūpinasi suorganizuoti realią pajėgą — savo kariuomenę. Kai užsienio valstybės pamatys, jog Lietuva pajėgia ir gali pati savo reikalus tinkamai tvarkyti, tada jos pripažins Lietuvą nepriklausoma valstybe.

Nors čia Sleževičius pažymėjo liūdną faktą, kad Lietuva nebuvusi pakviesta dalyvauti teisėtu nariu Taikos konferencijoje, jis pabrėžė, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė užsienio ir vidaus politikoje visų pirma vadovaujasi Lietuvos žmonių interesais ir Lietuvos pasiųstieji atstovai — Londone ir Paryžiuje — Taikos konferencijoje reikalaus nepriklausomybės Lietuvai.[7] Jis toliau aiškino, kad Laikinoji vyriausybė vienu svarbiųjų uždavinių laiko reikalą sušaukti Lietuvos Steigiamąjį seimą, kuris turėtų įvykti Lietuvos sostinėje Vilniuje.

Ministro pirmininko kalba buvusi įtikinanti, kovinga ir uždeganti klausytojus ryžtui ir pasitikėjimui. Kada konferencijos dalyviai ministrą pirmininką paklausė dėl užsienio pagalbos, tai Sleževičius atsakė, kad vyriausybė pasitiki savo žmonių pajėgumu.

Po Sleževičiaus kalbos, švietimo ministerijos valdytojas J. Yčas pranešė, kad iš okupacinės valdžios jau yra perimta 1.500 mokyklų ir 2.000 mokytojų.

Diskusijų metu buvo padaryta priekaištų *Lietuvos Valstybės Tarybai* dėl jos vestos slaptos diplomatijos su Vokietija, dėl kunigaikščio Uracho rinkimo Lietuvos karaliumi ir dėl nudelsto kariuomenės organizavimo. *Valstybės Tarybos* vardu atsakinėjo Tarybos vicepirmininkas Šilingas, nes *Lietuvos Valstybės Tarybos* pirmininkas Smetona ir pirmojo ministrų kabineto pirmininkas Voldemaras, kurie būtų galėję daugiausia šiais opiais reikalais konferencijai paaiškinti, tuo metu buvo išvykę iš Lietuvos. Šilingas atsakinėdamas į šiuos priekaištus patvirtino faktą, kad Vilnius buvo užleistas lenkams vokiečių okupacinės valdžios pritarimu.[8]

Konferenciją baigiant, Sleževičius ministrų kabineto vardu pareiškė, kad šią konferenciją ministrų kabinetas laiko tik patariamuoju organu, kadangi ji neatstovauja visų Lietuvos vietovių, kurios dėl svetimųjų okupacijos savo atstovų į šią konferenciją negalėjo atsiųsti.

Dar buvo diskutuojamas lenkų kariuomenės organizavimasis Lietuvoje. Ministras pirmininkas patikino, kad lenkams tautinį kultūrinį darbą dirbti Lietuvos vyriausybė nekliudys, bet organizuoti Lietuvoje svetimos valstybės kariuomenę neleis ir tokias pastangas sutramdys. Dabar Lietuvos kariuomenės 2-rajame pulke lenkams, norintiems tarnauti Lietuvos kariuomenėje, esanti sudaryta speciali kuopa su komanda lenkų kalba.[9]

Socialistų liaudininkų demokratų atstovas A. Rimka labai dalykiškai kalbėjo žemės reformos klausimu. Jis buvo už žemės reformą, tačiau nepritarė, kad žemės reforma būtų vykdoma beatodairišku skubotumu, kad nesusidarytų anarchija Lietuvos žemės ūkyje. Be to, Antrosios konferencijos metu buvo diskutuojama šios konferencijos kompetencija bei vyriausybės santykiai su *Lietuvos Valstybės Taryba*.

Po šių diskusijų krikščionių demokratų partija pasiūlė konferencijos dalyviams priimti atitinkamą rezoliuciją dėl vyriausybės santykių su *Valstybės Taryba*, ir pareikšti jai visišką pasitikėjimą, o drauge įpareigoti Laikinąją Lietuvos vyriausybę bendradarbiauti su *Valstybės Taryba*. Siūlomoje rezoliucijoje buvo suminėti tam tikri priekaištai Sleževičiaus ministrų kabineto veiklai. Už pasiūlytąją rezoliuciją balsavo 98, prieš ją — 55 atstovai.

Kai krikščionių demokratų pasiūlytąją rezoliuciją dauguma balsų priėmė, dr. J. Staugaitis, valstiečių liaudininkų frakcijos vardu pareiškė konferencijoje, kad valstiečiai liaudininkai nesiima atsakomybės už šios konferencijos darbus, kad jie toliau kituose balsavimuose nedalyvaus ir atšaukė savo partijos atstovus iš prezidiumo. Tačiau jie ir toliau dalyvavo konferencijoje ir pasiliko teisę visais tolesniais svarstomais klausimais pareikšti konferencijai savo partijos nusistatymą. Po tokių valstiečių liaudininkų frakcijos pareiškimų, šios frakcijos atstovas J. Vileišis pasitraukė iš *Lietuvos Valstybės Tarybos*.[10] Panašaus turinio pareiškimą paskaitė konferencijoje ir nepartinių bloko bei žydų atstovai, pranešdami, kad ir jie nesiima atsakomybės už šios konferencijos nutarimus.

Antroji valstybės konferencija priėmė nutarimą, kad vyriausybė nesitenkintų vien savanorių pašaukimu, bet reguliariai šauktų į

kariuomenę naujokus, gimusius 1897-1898 m. ir toliau — kitus. Be to, ši konferencija deklaravo pilietines laisves, pažadėjo vykdyti žemės reformą net Steigiamojo seimo nelaukiant, kad bežemiai ir mažažemiai greičiau būtų aprūpinti žeme. Konferencijoje buvo pareikštas pageidavimas, kad pirmoje eilėje žemė būtų duodama mažažemiams valstiečiams, kurie eina savanoriais į kariuomenę tėvynės ginti.[11]

Antroji Lietuvos valstybės konferencija išrinko 8 naujus *Valstybės Tarybos* narius, vieton kai kurių pasitraukusiųjų lietuvių ir gudų atstovų. Tada į *Valstybės Tarybą* papildomai buvo išrinkti 5 lietuviai: L. Brokas, M. Ivanauskas, J. Jakimavičius, J. Kavoliūnas ir J. Šatas, bei 3 gudai: J. Bieleckij, J. Korčinskij ir J. Voronko.

Naujos sudėties *Lietuvos Valstybės Taryboje* buvo iš viso 40 atstovų. Lenkai į *Valstybės Tarybą* nesutiko įeiti. *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumas pasiliko tas pats.[12]

2. *Antrojo ministrų kabineto ir Lietuvos Valstybės Tarybos veikla*

Neatsižvelgiant į Sleževičiaus antrojo ministrų kabineto labai svarbią veiklą Lietuvos kariuomenę organizuojant ir iš viso vadovavimą Lietuvos valstybei jos gyvenimo sunkiausiu metu, Sleževičiaus ministrų kabinetas turėjo daug nesusipratimų su *Valstybės Tarybos* prezidiumu dėl įstatymų priėmimo tvarkos. Sleževičius *Valstybės Tarybai* siūlė arba pasirašyti ministrų kabineto priimtuosius įstatymus arba juos vetuoti, bet jų nekeisti. Apsvarsčius šį pasiūlymą, 1919 m. sausio 24 d. *Valstybės Taryba* papildė Laikinąją konstituciją svarbiu straipsniu, suteikdama galią ministrų kabinetui ne sesijų metu, vienam, be *Valstybės Tarybos* prezidiumo, leisti laikinuosius įstatymus, bet su sąlyga, kad artimiausioje sesijoje *Lietuvos Valstybės Taryba* tuos įstatymus patvirtintų arba atmestų.[13]

1919 m. sausio 28 d. Sleževičius ir Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje Šaulys jau derėjosi su Vokietijos vyriausybe, baigti Lietuvos okupaciją ir drauge laikyti frontą prieš bolševikus, remiantis Lietuvos kariuomene ir pasilikusiais vokiečiais savanoriais kariais. Taip pat Sleževičius reikalavo, kad vokiečių karinė ir civilinė valdžia nesikištų į Lietuvos valdymo reikalus ir tučtuojau perduotų Lietuvos valdžios organams pasų kontrolę, mokesčius bei muitus. Atskiru susitarimu su vokiečių savanorių viršininkais Lietuvos vyriausybė pasižadėjo Lietuvoje pasiliekančius vokiečius karius savanorius aprūpinti maistu ir mokėti jiems sutartą algą.[14]

Be svetimųjų valstybių agentų, trukdžiusių Lietuvos valstybės organizavimą ir stiprinimą, buvo ir savųjų intrigantų prieš Sleževičiaus vyriausybę, kuriems ta vyriausybė atrodė per radikali ir todėl jie norėjo jėga pašalinti jo ministrų kabinetą. Čia paminėtinas plk. Glovackio-Grigaliūno ir J. Aukštuolaičio nepavykęs „pučas".[15]

1919 m. vasario 17 d. buvo sušaukta *Lietuvos Valstybės Tarybos* sesija ir jau pirmame Tarybos posėdyje įvyko nesusipratimų tarp Tarybos prezidiumo ir ministro pirmininko Sleževičiaus. Užsienin išvykusio *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumo pirmininko Smetonos pareigas einąs Šilingas šiame Tarybos posėdyje pranešė apie vyriausybės nuveiktus darbus. Ministras pirmininkas Sleževičius pareiškė nepasitenkinimą dėl Tarybos pasiimtųjų vykdomosios valdžios funkcijų ir pasiūlė Tarybos prezidiumui nesikišti į vykdomosios valdžios funkcijas, bet laikinai eiti seimo — parlamento — pareigas. Svarstant *Lietuvos Valstybės Taryboje* karo stovio įvedimą ir komendantų kompetenciją bei jų veiksmų kontrolės reikalą, ministrų kabinetas siūlė karo stovio įvedimą ir komendantų veiklos kontrolę palikti ministrų kabineto kompetencijoje. Tačiau *Lietuvos Valstybės Taryba* 1919 m. kovo 5 d. priėmė įstatymą, kad karo stovio įvedimas priklauso *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumui, o vietos komendantams buvo paliekama laisvė veikti savo nuožiūra. Tokį *Valstybės Tarybos* priimtąjį įstatymą ministrų kabinetas palaikė nepasitikėjimo pareiškimu ir 1919 m. kovo 6 d. Sleževičiaus antrasis ministrų kabinetas atsistatydino.

Anot M. Römerio, antrojo Lietuvos ministrų kabineto svarbiausias veiklos bruožas buvęs ryžtas organizuoti valdžios organus visoms valstybės funkcijoms bei skubus organizavimas savosios kariuomenės kraštui ginti, o ypač savanorių pašaukimas.

Tarp pirmojo Laikinosios vyriausybės kabineto pirmininko Voldemaro ir antrojo kabineto pirmininko Sleževičiaus buvo didelis skirtumas. Voldemaras buvo mokslininkas istorikas, kabineto žmogus, konservatyvus, ambicingas, besididžiuojąs kalbų mokėjimu ir sunkiai sugyvenamo charakterio. O Sleževičius — populiarus visuomenininkas, kultūrininkas, žinomas advokatas ir laikraščių redaktorius. Iš Voldemaro 1918 m. politinės veiklos galima teigti, kad jis buvo gerokai įtikėjęs Vakarų Europos politikų skelbiamiems šūkiams dėl pokarinio pasaulio pertvarkymo teisingais pagrindais. Voldemaro nusistatymas dėl Lietuvos ginklavimosi nereikalingumo, dėl delsaus kariuomenės organizavimo ir dėl nepasitikėjimo lietuvių karininkų sugebėjimu suorganizuoti savo kariuomenę, parodė

Voldemaro netinkamumą vadovauti atkuriamai valstybei labai jau neįprastomis ir sunkiomis Lietuvos politinio gyvenimo sąlygomis. Tokioms sunkioms sąlygoms susidarius, gali vadovauti tik tokie asmens, kurie visiškai pasitiki tautos vieningumu ir jos pasiryžimu pasiaukoti likimiškoje valandoje. Anot Klimo, pirmasis ministrų kabinetas „. . . nesučiupęs kunkuliuojančio mūsų gyvenimo pulso ir nesugebėjęs patenkinti reikalavimų, kuriuos statė visuomenė ir momento rimtumas".[16]

Sleževičius 1918 m. spalio 7 d., dar nesugrįžęs Lietuvon, iš Maskvos rašė dr. J. Šauliui laišką, įtaigodamas jį, kaip *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumo narį, surasti visiems lietuviams bendrą politinę platformą ir ją vykdyti. Pirmoje eilėje Sleževičius tada siūlė organizuoti kariuomenę ir sušaukti laikinąjį seimą, kuris sudarytų laikinąją vyriausybę. Jis patarė saugotis senų rusų biurokratų, o nustatant valstybės sieną — vengti gudų žemių, nes „tai akmuo prie Lietuvos kojų, kurs mus gali labai greitai paskandinti".[17]

Sleževičiaus sudarytas ministrų kabinetas pat pradžioje išspausdintoje deklaracijoje pažadėjo rūpintis kuo greičiau sušaukti Steigiamąjį seimą, vykdyti žemės reformą, bežemius ir pirmoje eilėje karius savanorius aprūpinti žeme, išleisti darbo priežiūros įstatymą, pagerinti darbininkų padėtį, drausti juos nuo ligų, sužeidimo ir aprūpinti senatvėje. Tuo tikslu buvo įsteigta nauja darbo ir socialinės apsaugos ministerija, kuriai vadovavo J. Paknys, vėliau Lietuvos Banko valdytojas, o taip pat buvo įvesta ir darbo inspektorių institucija.[18]

3. *Lietuvos finansai*

Greta valstybės sienų gynimo ir Lietuvos reikalų reprezentacijos užsieniuose, Laikinajai Lietuvos vyriausybei buvo labai skubus ir opus finansų sutvarkymas.

Pirmąjį ministrų kabinetą sudarius,tuojau reikėjo organizuoti valstybės aparatą, o lėšų tam reikalui visiškai nebuvo. Todėl pirmasis finansų ministras M. Yčas 1918 m. lapkričio mėn. iš įvairių privačių asmenų pasiskolino 30.000 Obosto markių ir jas išdalijo pirmiausia įsteigtoms šešioms ministerijoms (krašto apsaugos, užsienio reikalų, švietimo, teisingumo, vidaus reikalų ir žemės ūkio bei valstybės turtų) lygiomis po 5.000 markių pradėti kraštą orgainzuoti, steigti karinius dalinius ir pradėti periminėti iš vokiečių civilinės valdžios įstaigas. Dabar, žvelgiant į praeitį, ši suma beatsikuriančios, kad ir

nedidelės valstybės reikalams, buvo juokingai maža-miniatiūrinė, tačiau lietuvių ryžtas savąją valstybę atkurti, skatino dirbti, organizuoti ministerijas ir atlikinėti reikalingą darbą, kad ir visai be atlyginimo.

Šiuo Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpiu kiekviena ministerija tvarkėsi pagal gaunamas lėšas, nes bendro valstybinio biudžeto dar nebuvo. Pirmasis Lietuvos valstybės biudžetas buvo patvirtintas tik 1920 m. gegužės 14 d.[19]

1919 m. sausio 29 d. ministrų kabinetas priėmė mokesčių įstatymą, pagal kurį buvo nustatyta, kad visos dar prieš karą veikusios mokestinės prievolės turi būti mokamos Obosto arba vokiečių markėmis, valdžios nustatytu santykiu su rusų rubliu. Kiek anksčiau jau buvo uždrausta valdžios bei prekybos įstaigoms, o taip pat bankams priiminėti rusų caro rublius arba vėliau, po revoliucijos išspausdintus rublius, vadinamas „kerenkas".

Ligi to meto Lietuvoje mokesčius rinko vokiečių valdžia, o pinigines operacijas Obosto srityje vykdė specialus vokiečių bankas Darlehnskasse Ost. Kadangi vokiečiams karą pralaimėjus, Lietuvos gyventojai nustojo imti specialiai Rytų sritims išleistąsias Obosto markes, o vokiečiams rūpėjo, kad jų pinigai Lietuvoje ir toliau turėtų mokamos galios, tai jie kreipėsi į Lietuvos vyriausybę, kad ji paskelbtų gyventojams, jog Obosto markės ir toliau turės mokestinę galią. Tada Laikinoji Lietuvos vyriausybė pareikalavo, kad Darlehnskasse priežiūros komitete būtų ir Lietuvos valdžios atstovas, o taip pat suteikti Lietuvai iš krašto pajamų 15.000.000 markių avanso, vėliau iš jo atsiskaitant su Vokietija.

Kaip jau žinome, Vokietijos karinė valdžia nuo pat Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo trukdė patiems lietuviams organizuoti karinius dalinius, steigti miliciją ir iš viso nenorėjo Lietuvos valdžios pareigūnams perdavinėti krašto valdymo įstaigų. Todėl ji buvo priešiška ir Lietuvos vyriausybės reikalavimui duoti avanso. Betgi, nepaisant karinės valdžios neigiamo nusistatymo, naujajai revoliucinės Vokietijos vyriausybei pritariant, Lietuvai buvo asignuota 10.000.000 markių avanso, išmokant kiekvieną savaitę po 2,5 milijono markių. Tatai nebuvo didelė suma, ypač pradėjus organizuoti savo kariuomenę.

Truputį vėliau, 1918 m. gruodžio 30 d. Lietuva gavo iš Vokietijos pirmąją 100.000.000 markių paskolą. Suteikdama Lietuvai šią paskolą, Vokietija norėjo drauge išgauti iš Lietuvos vyriausybės pasižadėjimą atlyginti Vokietijai už visą karinės valdžios paliekamą turtą Lietuvai.

Tačiau tuometinis finansų ministras Yčas atsisakė tokį pasižadėjimą pasirašyti, be perduodamo turto įkainavimo vietoje.

Ši didesnė iš Vokietijos gautoji paskola jau palengvino Lietuvos vyriausybei organizuoti savo kariuomenę, įgalino ją pirkti ginklų ir amunicijos. Reikia prisiminti, kad iš šios paskolos Lietuva suteikė jau minėtą 5 milijonų markių paskolą Latvijai — K. Ulmanio vyriausybei.[20]

Ieškodamas šaltinių Lietuvos finansinę būklę lengvinti, ministras pirmininkas Sleževičius 1919 m. sausio 5 d. ragino Lietuvos atstovą Vokietijai dr. Šaulį, kad jis iš Berlyno kreiptųsi į *Amerikos Lietuvių Tarybą* ir prašytų jos mėginti gauti iš JAV karinės paramos — ginklų, aprangos, o taip pat ir piniginę paskolą. Tuo metu tiesioginių ryšių Lietuva su JAV dar neturėjo.

Sleževičiaus paragintas, dr. Šaulys kreipėsi į *Amerikos Lietuvių Tarybą*, kuri savo ruožtu 1919 m. vasario 14 d. kreipėsi į JAV vyriausybę ir į Sąjungininkus, prašydama Lietuvos organizuojamai kariuomenei ginklų, karo amunicijos, aprangos bei maisto.[21] Vienok tuo metu Lietuva pagalbos iš JAV nesulaukė. Tik vėliau Lietuvos taikos delegacija šią medžiagą nupirko iš JAV karo sandėlių Prancūzijoje.

Ūkiniu atžvilgiu Lietuva ilgesnį laiką priklausė nuo Vokietijos. Lietuva su kitomis valstybėmis dar nebuvo sudariusi prekybos sutarčių, nes tuo metu kitos Vakarų Europos valstybės nesidomėjo Lietuvos žemės ūkio produktais. Be to, Lietuva dar ilgai vartojo vokiečių markes ir turėjo su Vokietija nesutvarkytų karo skolų.[22] Bet vokiečių markės kursas nuolat krito, o tas savaime atsiliepė ir į Lietuvos finansus.

1919 m. kovo mėn. Vokietija ir Lietuva pasirašė pirmąją prekybos sutartį. Lietuvos vardu ją pasirašė prekybos ir pramonės viceministras N. Rachmilevičius. Pagal tą sutartį Vokietija pardavinėjo Lietuvai reikalingiausias kasdienines prekes — druską, cukrų, silkes, degtukus ir kt. Pradžioje šias prekes užpirkinėjo monopolio teisėmis pati Lietuvos prekybos ir pramonės ministerija, bet vėliau tą prekybą atidavė privačioms firmoms ir pirkliams. Vokiečiai iš Lietuvos pirkdavo mėsos ir pieno produktus, linus, sėmenis, mišką ir kt. Ilgą laiką bent 2/3 visos Lietuvos prekybos ėjo tik su Vokietija.

1919 m. sausio 29 d. buvo paskelbtas mokesčių įstatymas, vėliau buvo pradėti imti įvežamieji ir išvežamieji muitai bei išspausdinti Lietuvos pašto ženklai. Vokiečių civilinė valdžia Lietuvoje perleido prekybos ir pramonės ministerijai muitinių pastatus Kybartuose,

Tauragėje ir Virbalyje ir nuo 1919 m. gegužės 8 d. pradėjo veikti Lietuvos muitinės. Už įvežamas prekes buvo nustatyti 5-25% prekių vertės muitai.

Trečiasis Pr. Dovydaičio vadovaujamas Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministrų kabinetas 1919 m. kovo 15 d. vėl prašė Vokietijos suteikti Lietuvai kitą 100 milijonų markių paskolą, o gegužės 5 d. ketvirtojo kabineto finansų ministras J. Vileišis prašė jau didesnės — 200 milijonų markių paskolos. Vokietijos civilinės valdžios generalinis įgaliotinis dr. Zimmerle siūlė duoti Lietuvai paskolą, nes vien dėl politinių sumetimų Lietuvą reikia paremti, kad ji galėtų mokėti kariuomenei algas ir apmokėti kitas karo išlaidas. Be to, pagal Zimmerlę, dėl algų nemokėjimo kariams, esą galįs subyrėti Lietuvos valstybės aparatas. Tačiau jis siūlė duoti tik 30 mil. markių paskolą. Gali būt, kad dėl Lietuvos reiškiamų pretenzijų į Mažosios Lietuvos kraštą Taikos konferencijos metu, Vokietija tuo metu atsisakė didesnę paskolą suteikti. Lietuvai padarytų nuostolių sąskaiton Vokietija tada kas mėnesį mokėjo 5-6 milijonus markių, vienok tos sumos Lietuvai jokiu būdu neužteko.[23]

1919 m. rugsėjo 30 d. buvo priimtas vidaus prekybos reguliavimo įstatymas bei privačios prekybos taisyklės su užsieniu.

1919 m. rugsėjo mėn. Lietuvos vyriausybės atstovai vėl derėjosi Berlyne dėl 30 milijonų markių paskolos, tačiau Vokietija tada sutiko skolinti tik 12 milijonų markių. Lietuva šią paskolą pažadėjo išmokėti ligi 1921 m. birželio mėn. žaliavomis — mišku ir linais.

Be Vokietijos suteiktos paskolos ir Lietuvos vyriausybės naujų pastangų gauti iš jos didesnę paskolą, Lietuva mėgino gauti paskolą ir Anglijoje. Tuo tikslu jau gegužės mėn. Sleževičius telegrama kreipėsi į Lietuvos atstovą Anglijoje V. Čepinskį ir aiškino jam apie sunkią Lietuvos finansinę būklę. Jis prašė atstovą rūpintis gauti ne tik piniginę paskolą, bet ir Anglijos sutikimą parduoti Lietuvai ginklų.[24] Britų misijos Pabaltijyje viršininkas plk. Tallents skatino Angliją suteikti visoms Pabaltijo valstybėms paskolą, nes paskola yra būtinai reikalinga šių valstybių egzistencijai. Bet Anglija tuo metu paskolos Lietuvai nesuteikė, motyvuodama tuo, kad Lietuva dar nesanti pripažinta de jure. O kai kurie anglų diplomatai siūlė paskolą duoti visoms Pabaltijo valstybėms tik tada, jeigu atsakomybę už tokią paskolą pasiimtų būsimoji Rusijos vyriausybė.

Pagaliau 1919 m. gegužės 31 d. ir Anglija nusprendė duoti paskolą visoms Pabaltijo valstybėms. Lietuva tada gavo 200.000 svarų sterlingų. Iš šios paskolos Lietuva apmokėjo Prancūzijai 342.500

frankų už ginklus. Kadangi ir anglų suteiktosios paskolos Lietuvai toli gražu neužteko, todėl Yčas vėl derėjosi su Anglijos bankininkais dėl naujos paskolos.

Iš derybų eigos su anglų bankininkų grupe Yčas pasakoja tokį epizodą: anglų bankininkų atstovai atvažiavo Lietuvon susipažinti su politine ir ekonomine krašto padėtimi. Kai jie pasiteiravo pas Yčą dėl Lietuvos ekonominės padėties, tai Yčas jiems pareiškė, jog Lietuvos ekonominė padėtis esanti kuo tvirčiausia, nes ir porą mėnesių nemokant karininkams, kareiviams ir valdininkams algų, jie nei iš fronto, nei iš įstaigų nepasitraukia. Toks argumentas labai paveikęs anglų atstovus ir jie įtikėjo Lietuvos valstybės tvirta padėtimi. Bet dar tvirtesnis ekonominis patikinimas anglų bankininkams buvo pažadas suteikti Anglijos pirkliams monopolinę teisę supirkinėti Lietuvos linus ir jais prekiauti su užsieniu, imant tik 5% komiso.[25]

1919 m. gruodžio mėn. Paryžiuje buvo baigtos derybos su anglais dėl 160.000 svarų sterlingų paskolos, atidavus Lietuvos linų supirkinėjimo monopolį paskolą davusiems bankams. Ši Anglijos bankininkų paskola tuo metu išgelbėjo Lietuvą nuo bankroto.

Pagaliau ir Europoje esamų karo reikmenų JAV Likvidacinė komisija Paryžiuje pasirašė susitarimą su Lietuva, parduoti jai įvairiausių reikmenų už 10 milijonų dolerių. Be karinės medžiagos buvo sutarta pirkti garvežių bei vagonų. Visgi galutiniu susitarimu JAV pardavė Lietuvai įvairių karui reikalingų reikmenų ir kitokių prekių tik už 5 milijonus dolerių, bet nepardavė nei garvežių, nei vagonų, taip labai Lietuvai reikalingų.[26] Vėliau Amerikos generolas T. H. Bliss, atstovavęs JAV Sąjungininkų vyriausiame štabe, aiškino, kad Sąjungininkai vengė parduoti ginklų Lietuvai todėl, kad jie nenorėjo apginkluoti ją prieš Lenkiją.

Greta paskolų ministras pirmininkas Sleževičius labai rūpinosi Lietuvai reikalingų ginklų užpirkimu. Tuo reikalu 1919 m. gegužės 2 d. jis pasiuntė telegramą ir Taikos konferencijos Lietuvos delegacijos nariui Naruševičiui Paryžiuje, skatindamas jį rūpintis pirkti ginklų ir aprangos iš amerikiečių sandėlių Europoje. Be to, 1919 m. birželio mėn. ginklų pirkimo reikalu buvo pasiųsta į Paryžių Lietuvos keturių karininkų misija, vadovaujama plk. Gedgaudo. Naruševičius tik spalio 17 d. pranešė Lietuvos vyriausybei, kad jau yra pasirašyta sutartis su prancūzais dėl ginklų pardavimo ir kad Lietuvos misija jau priiminėja tuos ginklus — 7.500 šautuvų, 250 kulkosvaidžių, 3

milijonus šovinių, kurie bus išsiųsti į Lietuvą traukiniais per Vokietiją.[27]

Verta paminėti ir tokį faktą, kad Lietuvos gynybai labiausiai reikalingai medžiagai parūpinti, Naruševičius ir Galvanauskas net buvo sudarę fiktyvią Vilties bendrovę, kuri Prancūzijoje irgi pirko iš JAV Likvidacinės komisijos karinę medžiagą ir ją teikė Lietuvos kariuomenei.

Tų pat metų spalio mėn. ir Anglija iš savo sandėlių sutiko Lietuvai parduoti ginklų — 6.937 šautuvus, 16 patrankų bei atitinkamus kiekius šovinių ir laivais per Liepoją juos pristatyti Lietuvai.[28]

Tuo metu Lietuvos politikai pradžioje norėjo remtis tik Sąjungininkais, tačiau tik Anglija buvo palankesnė Pabaltijo valstybėms. Anglija pirmoji ne tik pradėjo remti Pabaltijo valstybes, bet ji pirmoji ėmė priešintis ir Lenkijos ekspansinei politikai. Nors Clemenceau Lenkiją laikė pylimu prieš bolševizmą, bet Lloyd George lenkuose matė tik neramumų ir drumsto kėlėjus.[29]

Nors Prancūzija ir nusivylė Rusijos baltųjų rusų kovomis su bolševikais, bet Pabaltijys dėl to nusivylimo didelės naudos neturėjo, nes Prancūzija vis vien rėmė Didžiosios Lenkijos įsteigimą. Prancūzija, siekdama išlaikyti apsaugos liniją (cordon sanitaire) prieš bolševizmą ir norėdama, kad Rusija negalėtų susijungti su Vokietija, vis dar buvo abejinga Pabaltijo valstybių nepriklausomybę pripažinti.

Tenka pastebėti, kad dabar jau ir kai kurie bešališkesni okupuotos Lietuvos istorikai pripažįsta, kad daugelis valdinių tarybinių istorikų savo veikaluose perdėtai tvirtina, kad Sąjungininkai beatsikuriančioms Pabaltijo valstybėms beatodairiškai kišo ginklus ir kitokią karinę medžiagą bei paskolas.[30] Iš tikrųjų mūsų atstovams ir užsienio delegacijoms reikėjo panaudoti daug pastangų ir įrodinėjimų dėl ginklavimosi paramos reikalingumo, kariaujant su bolševikais. Tuo metu Lietuva karui su bolševikais išleisdavo 60% savo biudžeto.

Apibendrinus svarbiausias iš užsienio gautas paskolas, matyti, kad skola Jungtinėms Amerikos Valstybėms 1919 m. susidarė tiktai už pirktas iš JAV Likvidacinės komisijos prekes daugiau kaip 6.000.000 dolerių sumai, kuri vėliau buvo išdėstyta išmokėti per 62 metus iš 5%. Skola Anglijai susidarė už pervežimą Anglijos laivais prekių, pirktų iš Amerikos vyriausybės Prancūzijoje ir už Lietuvai parduotą karo medžiagą. Prancūzijai Lietuvos delegacija Taikos konferencijoje 1919 m. įsiskolino už pirktus garvežius, amuniciją bei kitus karo reikmenis.

Besikuriančios Lietuvos valstybės sunkiai finansinei būklei palengvinti, be užsienio paskolų, Lietuva dar išleido tris vidaus paskolas ir vieną *Lietuvos laisvės paskolą*, išplatintą tarp JAV lietuvių. Pirmoji vidaus paskola iš 4,5% buvo išleista 1919 m. ir šios paskolos lakštų buvo išpirkta daugiau kaip 11 milijonų ostmarkių sumai. 1920 m. buvo išleista antroji, pavadinta *Nepaprasta valstybės iždo krašto gynimo reikalams paskola* iš 3,6%; ji buvo realizuota daugiau kaip 28 milijonų markių sumai, o 1921 m. buvo išleisti valstybės iždo paskolos lakštai iš 4,8%, kurių iki 1925 m. buvo parduota daugiau kaip už 36 milijonus markių ir, litus įvedus, už daugiau kaip 20 milijonų litų.[31] 1919 m. buvo išleista JAV lietuviams skirta Lietuvos laisvės paskola 5.000.000 dolerių sumai iš 5,5%.

Sudarius specialią diplomatinę misiją, rūpintis JAV Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu, o taip pat ir išleistosios Lietuvos laisvės paskolos platinimu, į JAV netrukus išvyko Lietuvos delegacija — adv. J. Vileišis, karininkas P. Žadeikis ir kun. J. Žilius. Lietuvos laisvės paskolos lakštų JAV buvo išparduota už maždaug 2.000.000 dolerių. Kiek vėliau šios paskolos procentas buvo sumažintas iki 5%. Lietuvos laisvės paskolą valstybė galvojo panaudoti projektuotai Amerikos lietuvių brigadai išlaikyti ir kitoms būtinoms valstybės išlaidoms. Lietuvos laisvės paskolą išleidus, ir visų kitų paskolų lakštams Lietuvoje greitai prigijo bonų vardas. Vėliau, įvairių paskolos lakštų išpirkimo terminui suėjus, jais buvo galima mokėti žemės mokesčius, muitus ir kitokias mokestines prievoles.

Lietuvai paskolos visų pirma buvo reikalingos karo išlaidoms mokėti, bet jos buvo reikalingos ir sugriautam ūkiui atstatyti. Dėl vokiečių markės nuolatinio smukimo, sudarytomis biudžetinėmis sąmatomis įstaigoms buvo labai sunku verstis. Pvz., 1918-1919 metų biudžetas siekė apie 200 milijonų markių; iš tų 200 milijonų markių krašto apsaugos ministerijai buvo išleista 63 milijonai, švietimo ministerijai — 8 milijonai, užsienio — 3 milijonai ir t.t. 1920 m. valstybės biudžetas jau siekė 400 milijonų markių, o vien krašto apsaugos ministerijai teko skirti 236 milijonus, t.y. daugiau kaip pusę tuometinio biudžeto.

Visos vidaus paskolos buvo išmokėtos 1925 m. Taip pat Lietuva atsiskaitė ir už visas užsienio paskolas pagal pasirašytus susitarimus, išskyrus JAV, kuriai paskolų išmokėjimas buvo išdėstytas 62 metams, todėl 1940 m. nepriklausomybės netekus, dalis skolos JAV dar buvo nebaigta mokėti.

4. *Ministerijų organizavimas*

a. *Švietimo ministerija*

Vokiečių civilinei valdžiai lengviausia buvo perduoti lietuviams švietimo įstaigas, kadangi aukštesniosios mokyklos ligi tol buvo steigiamos ne vokiečių, bet lietuvių švietimo draugijų ar net atskirų asmenų. Pradžios mokyklose dirbo lietuviai mokytojai, todėl apskrityse teko pakeisti lietuviais tik švietimo inspektorius vokiečius ir švietimo vadovybę centre. Žinoma, švietimo ministerijai (kurios pirmuoju ministru buvo dr. Jonas Yčas) teko skubiai sudarinėti įvairių mokyklų tipų programas, leisti labai trūkstamus vadovėlius bei rūpintis kitais Lietuvos švietimo ir kultūros reikalais.

b. *Teisingumo ministerija*

Lietuvos vyriausybė galutinai perėmė teismus iš vokiečių civilinės valdžios tik 1918 m. gruodžio 15 d. Teisingumo ministeriją organizuojant, didelių sunkumų buvo ne tik dėl stokos patyrusių teisininkų, bet ir dėl teisės kodeksų įvairumo, kurie anksčiau veikė Lietuvos teritorijoje: 1. Napoleono kodeksas veikė Suvalkijoje, 2. Pabaltijo kodeksas — Palangoje ir kitoje iš Kuršo atgautoje teritorijoje, 3. Rusijos civilinių įstatymų X tomo pirmoji dalis ir 4. vėliau, Klaipėdos krašte — vokiečių civilinė teisė — (Buergerliches Gesetz). Be to, Lietuvoje nuo 1919 m. sausio 16 d. pradėjo veikti 1903 m. Rusijos Baudžiamasis statutas, pakeitus jame žodžius „Rusija" į „Lietuva", o taip pat skirstant bausmes kitomis gradacijomis, būtent: statute numatytas tvirtovės kalėjimas buvo pakeistas paprastu kalėjimu, sunkiųjų darbų bausmė buvo skiriama vieton trėmimų ir svarbiausia — buvo panaikinta mirties bausmė. Betgi pagal ypatinguosius valstybės apsaugos įstatymus Lietuvoje, esant karo stoviui, už rengimąsi vykdyti ginkluotą sukilimą prieš Lietuvos valstybę, svarbiais atvejais, buvo galima bausti ir mirties bausme.

Laikinuoju teismų sutvarkymo įstatymu buvo įsteigti taikos ir apygardų teismai bei Vyriausias tribunolas. Kasacinis teismas Vyriausiajame tribunole buvo sudarytas tik 1921 m., o 1933 m. naujuoju teismų santvarkos įstatymu pradėjo veikti ir Apeliaciniai rūmai.

c. *Vidaus reikalų ministerija*

Jau buvo minėta, kad dar prieš suorganizuojant vyriausybę, kai kur pradėjo savaimingai steigtis vietos savivaldybės ir patys

26. 4613

gyventojai ėmė šalinti vokiečių administraciją, o jos vietoje ėmėsi sudarinėti valsčių bei apskričių valdybas ir organizuoti vietos policiją bei švietimo skyrius. Laikinosios vyriausybės pirmasis vidaus reikalų ministras Vl. Stašinskas 1918 m. gruodžio 17 d. išleido aplinkraštį, skelbdamas taisykles savivaldybėms steigti. Šis aplinkraštis, jau kaip įstatymas, buvo paskelbtas *Laikinosios Vyriausybės Žiniose* 1919 m. sausio 16 d. 2-3 nr. ir juo remdamasis vidaus reikalų ministras nustatė apskrities viršininkų teises bei pareigas. Pradžioje apskričių viršininkai buvo ne tik aukščiausi centrinės valdžios atstovai, bet ir tų apskričių karo vadai. Jų pareigos buvo organizuoti ginkluotas pajėgas apskrityse, saugoti gyventojų gyvybę ir turtą bei rūpintis socialine globa. Žodžiu, visa centrinės valdžios organų veikla ir priežiūra pradžioje priklausė apskrities viršininkui.

1919 m. sausio 19 d. antrasis vidaus reikalų ministras J. Vileišis aplinkraščiu įsakė baigti valsčių organizavimą ir ne vėliau kaip vasario 5-10 d. sušaukti valsčių atstovų seimelius apskrityse. Apskričių viršininkai buvo įpareigoti pranešinėti seimelių atstovams centrinės valdžios nutarimus ir prižiūrėti seimelių nutarimų teisėtumą.

Pilnas ir demokratiškas savivaldybių įstatymas tebuvo paskelbtas tik 1919 m. spalio 28 d., kuriame buvo nustatytas 24 m. amžiaus cenzas kandidatams į valsčiaus valdybą ir reikalavimas, kad kandidatai mokėtų lietuviškai rašyti.[32]

Vėliau jau Pr. Dovydaičio sudarytame trečiame ministrų kabinete vidaus reikalų ministras A. Stulginskis sušaukė visos Lietuvos apskričių atstovų suvažiavimą Kaune ir nustatė apskrities savivaldybių kompetenciją, suvienodinant visoje Lietuvoje apskričių seimelių ir valdybų veiklą.

d. Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerija

Organizuojant šią ministeriją iš karto atsirado ypač daug skubaus ir tvarkytino darbo. 1918 m. gruodžio 5 d. žemės ūkio ministerijai atiteko ne tik rusų valdžios majoratų žemė, bet ir visi miškai, kurie buvo paskelbti valstybės nuosavybe. Majoratinių dvarų žemė buvo numatyta panaudoti žemės reformai.

Pirmasis, antrasis ir tretysis — Voldemaro, Sleževičiaus ir Dovydaičio — ministrų kabinetai pradėjo skelbti tam tikrų žemių nusavinimą. Buvo paskelbta, kad caro valdžios sekvestruotos žemės, miškai, namai bei kapitalai pereina Lietuvos valstybės žinion.[33] Tačiau pirmasis žingsnis žemės reformos pradžiai buvo padarytas

1919 m. sausio 19 d. ir balandžio 4 d. Laikinosios vyriausybės išleistais įstatymais. Bet pagrindinis žemės reformos įstatymas buvo priimtas tik Steigiamajame seime.

1919 metų pradžioje Laikinoji vyriausybė, suorganizavusi ministerijas, pradėjo jau sistemingiau tvarkyti valstybės vidaus reikalus. Nedelsiant buvo išleisti laikinieji įstatymai Lietuvos pilietybės reikalu, ypatingi valstybės apsaugos įstatai, karo teismų įstatai, įstatymas dėl valstybės tarnybos ir dėl *Lietuvos Valstybės Tarybos* narių imuniteto, įstatymas valstybės kontrolei tvarkyti ir kiti.[34]

5. *Lietuvos karo nuostoliai, atsiskaitymas su Vokietija ir lito įvedimas*

Pirmojo pasaulinio karo metu Lietuva skaudžiai nukentėjo: karo frontuose žuvo apie 12.000 lietuvių, sužeistų buvo 19.000 ir invalidų liko 4.000 asmenų. Bet niekas nesudarinėjo nuo karo veiksmų žuvusiųjų civilių asmenų statistikos, taip pat ir savavališkų žmonių žudymų fronto zonoje arba okupacinės valdžios pareigūnų savavališkai nužudytų.

Ne maža Lietuvos gyventojų žuvo ir nuo karo padarinių: dėl bado ir epideminių ligų, ypač miestuose ir revoliucijos metais tremtyje Rusijoje, o Lietuvoje — vokiečių darbo batalionuose.

Iš pat pirmųjų karo dienų Lietuvos pasienis pajuto karo baisybes, nes rusų-vokiečių frontas nebuvo pastovus: rusų kariuomenė pasitraukdavo, teritoriją užimdavo vokiečių kariuomenė ir toks fronto nepastovumas truko ilgai. Kiekviena kariuomenė nepaisė gyventojų reikalų, bet turėjo galvoje tik strateginius sumetimus: degindavo trobėsius, sprogdindavo tiltus, atimdavo maistą, gyvulius ir kitokį turtą.

Dar karui tebevykstant, 1915 m. adv. A. Bulota rusų vyriausybės buvo įgaliotas nustatyti karo nuostolius Suvalkijoje. Apie karo veiksmų padarytus nuostolius Lietuvai plačiau yra rašę P. Klimas, K. Jokantas ir G. Petkevičaitė savo karo meto dienoraštyje.

Nepriklausomybę paskelbus, Lietuvos vyriausybė 1918 m. gruodžio 17 d. buvo sudariusi specialią komisiją karo nuostoliams nustatyti, kurios pirmininku buvo paskirtas G. Beržanskis-Klausutis. Šios komisijos surinktomis apytikrėmis žiniomis buvo nustatyta, kad karo metu Lietuvoje buvo sudeginta 1.200 kaimų arba 15.000 ūkių, 2.000 viensėdžių, 300 dvarų, apie 50 bažnytkaimių, miestelių ir miestų (Biržai, Šiauliai, Jonava, Suvalkų Kalvarija, Liudvinavas, Tauragė ir kt.). Iš viso nukentėjo 70.000 pastatų, jų tarpe daugiau

kaip 12.000 gyvenamų namų. Sunaikintų pastatų tuometinė vertė buvo 6.283 milijonai aukso rublių arba ne mažiau pustrečio milijardo litų.[35] Reikia pastebėti, kad JAV piniginėje sistemoje 1.000 milijonų vadinama bilijonu, o Britų piniginėje sistemoje 1.000 milijonų vadinama milijardu, o milijonas milijonų jau vadinamas bilijardu.

Traukiantis rusų armijai, Lietuvoje liko 1.200 dvarų be savininkų (rusų dvarininkų, pravoslavų cerkvių, žemės banko ir kitų), kuriuose buvo paliktas inventorius ir visas derlius, ir juos be jokio atlyginimo naudojo vokiečiai. Kol atsirado karinė okupacinė valdžia Lietuvoje, vokiečių kariuomenė ėmė iš gyventojų viską, kas buvo reikalinga karo ar atskirų karių reikalui. Vokiečiai tik retais atvejais duodavo pakvitavimą už paimtą turtą, bet dažniausia pakvitavimuose žymėdavo juokingai menką sumą.[36]

1914-1915 m. rusų kariuomenė, traukdamosi iš Lietuvos, paėmė 27.000 arklių. O per visą okupacijos metą (1915-1919 m.) vokiečiai iš tuometinės Lietuvos teritorijos išvežė 144.000 arklių, jų tarpe beveik visus žemaičių veislės arklius. Vokiečių išvežtieji arkliai litais būtų buvę verti 250 milijonų litų, kas sudarytų apie 3/4 Lietuvos metinio biudžeto. Be arklių, buvo išvežta į Vokietiją 140.000 galvijų, virš 700.000 kitokių gyvulių (avių ir kiaulių), taipgi paukščių ir jų produktų, maždaug 400 milijonų litų vertės. Žemės ūkio įrankių, dirbtuvių įrengimų ir įvairių prekių buvo išvežta už 500 milijonus litų. Dalis to viso turto buvo paimta rekvizicijomis, dalis pagrobta ir dalis pirkta labai žemomis kainomis.

Be gyvulių, vokiečiai vežė iš Lietuvos javus, pašarą, šakniavaisius, sodų vaisius, sėklas ir visus kitus žemės ūkio gaminius. Buvusio žemės ūkio ministro J. Aleksos teigimu, dėl tokios „prekybos" Lietuva nustojo vieną milijardą litų arba dviejų metų Lietuvos valstybės biudžeto sumą.

Dėl karo aplinkybių ir dėl vokiečių okupacinės valdžios politikos — dėl arklių ir gyvulių rekvizicijų, dėl žemės ūkio įrankių trūkumo, karo metais bendras javų pasėlis, palyginti su 1913 m., tesiekė tik 38%, o rugių — 50%. Iš viso bulvių ir javų derlius sumažėjo 45%.

Taip pat okupacinė vokiečių valdžia be jokio atsižvelgimo naikino Lietuvos miškus: plynai iškirto 42.000 ha miško ir dar 54.000 ha rinktinai. Nepriklausomos Lietuvos valiuta visi iškirstieji miškai vertinami 1/4 milijardo litų.[37]

Lietuvos miškų beatodairišką naikinimą buvo priversti atlikti vietos gyventojai, kuriems buvo mokami labai menki atlyginimai — tris-penkis kartus mažesni negu Vokietijoje — bet ir tokie maži

atlyginimai dažnai ištirpdavo vokiečių karininkų ar karo valdininkų rankose. Pagamintą Lietuvos miško medžiagą vokiečiai šiek tiek naudojo fronto reikalams bei pačioje Lietuvoje, tačiau didesni miško medžiagos kiekiai buvo gabenami Vokietijos pramonei bei pardavinėjami neutralioms valstybėms, kad už gautąją svetimą valiutą pajėgtų pirkti karo medžiagų.

Iš viso vokiečių okupacinė valdžia nepakankamai mokėjo Lietuvos gyventojams už priverstinį darbą, rinko ne tik mokesčius už žemę, bet taip pat rinko jau seniai visoje Europoje atgyvenusį pagalvės mokestį, pelnėsi už pasų išdavimą gyventojams ir t.t.

Paskaičiavus bent paviršutiniškai Lietuvai padarytus materialinius nuostolius, verta prisiminti ir kitokius nuostolius. Keleri vokiečių okupacijos metai Lietuvoje visais atžvilgiais prilygsta baudžiavos grąžinimui, nes gyventojai buvo suterorizuoti nuolatiniais įvairiausiais įsakymais, paliepimais, varžymais bei draudimais ir baudomis. Jeigu gyventojai karo metu būtų pildę visus draudimus, tai ne tik Lietuvos miestuose, bet ir kaime būtų įsigalėjęs visuotinis badas. Gyventojai be noro turėjo veidmainiauti, meluoti, valdžios atstovus apgaudinėti, žodžiu, morališkai save menkinti ir pakelti visokiausį karinės administracijos valdininkų niekinimą. Šioji Lietuvos gyventojams padarytoji žala jau jokia valiuta negalima įvertinti, nes tokio pobūdžio sužalojimai ilgiau neužgydomi, negu išlyginami materialiniai nuostoliai.

Be kitų Lietuvos politikų ir ekonominio gyvenimo žinovų ir J. Basanavičius straipsnyje „Ką laimėjo vokiečiai Lietuvoje", pasinaudodamas *Verwaltungs-Bericht,* rašė, kad 1915 m. į Lietuvą buvo įvežta iš Vokietijos prekių 27.946.058 to meto markių sumai, o išvežta iš Lietuvos įvairių prekių 27.557.005 markių sumai. Tačiau už tas pačias iš Lietuvos išvežtas prekes, Vokietijoje mokamomis kainomis, būtų reikėję sumokėti 48.979.733 markes. Ir Basanavičius ir lenkų istorikas Ochmański pateikia tuos pačius duomenis, kad per visą okupacijos laiką iš Lietuvos buvo išvežta įvairių prekių 208.708.298 markių sumai, kurių vertė Vokietijos kainomis būtų buvusi 338.605.759 markės. Per visą karo metą Lietuvon iš Vokietijos buvo teįvežta būtiniausių prekių tik už 77.308.570 markių. Dar reikia pažymėti, kad už visas iš Lietuvos išvežamas gėrybes okupantas mokėjo ne vokiečių markėmis, bet Ober Osto rubliais, vėliau vadinamomis ostmarkėmis, kurios ilgainiui liko bevertės.[38]

Visus šiuos karo nuostolius Lietuvai buvo padariusios dvi kariaujančios valstybės — Rusija ir Vokietija. Tačiau Lietuva, kol

nebuvo pasiskelbusi nepriklausoma valstybe, savo pretenzijų dėl karo nuostolių nei Rusijai, nei Vokietijai negalėjo pareikšti.

1919 m. Versalyje Sąjungininkams sudarant taikos sutartį su Vokietija, Lietuva nebuvo pilnateisis Taikos konferencijos narys, todėl ji ir Versalyje negalėjo pareikšti savo pretenzijų Vokietijai. Tad Vokietijos padarytieji Lietuvai karo meto nuostoliai buvo tiksliau apskaičiuoti ir pareikšti Vokietijai tik per prekybos derybas su Vokietija 1922 m. lapkričio 3 d. 1914-1919 m. Lietuvos valstybės turtui ir įstaigoms Vokietija padarė nuostolių 150 milijonų aukso markių, o civiliams asmenims — 610 milijonų aukso markių sumai. Taip pat iš Vokietijos buvo pareikalauta atlyginti ir Bermondto kariuomenės gyventojams padarytus nuostolius — 113,6 milijonų aukso markių sumai. Iš viso Lietuva reikalavo iš Vokietijos 873,6 milijonų aukso markių.

1920 m. liepos 12 d. Sovietų Rusija pagal taikos sutarties 8 paragrafą pripažino Lietuvai teisę reikalauti, kad trečioji valstybė, t.y. Vokietija atlygintų Lietuvai karo nuostolius, padarytus po 1914 m. rugpiūčio 1 d.

Atsiskaitymas su Vokietija vyko atsižvelgiant į tai, kad iš Vokietijos gautosios paskolos buvo susietos su Lietuvai padarytų karo nuostolių atlyginimu. Lietuva pateikė Vokietijai sąskaitą karo nuostolių, padarytų Lietuvos valstybei ir civiliams asmenims. Pagal tą sąskaitą Lietuva už panaudotą valstybės turtą karo metu pareikalavo iš Vokietijos atsižadėti Lietuvos kariuomenei palikto turto, grąžinti karo metu iš Lietuvos išvežtąjį turtą bei kitokias vertybes ir leisti įsivežti be muito iš Vokietijos mašinas, garvežius, vagonus ir geležinkeliams reikalingą statybinę medžiagą.

Tik 1922 m. Lietuva su Vokietija sutarė, kad ji — Vokietija — anuliuoja visas pokarinės Lietuvos valstybės skolas Vokietijai ir atsisako pretenzijų į Vokietijos paliktą turtą Lietuvoje.[39] Skolų sutarties pirmuoju straipsniu buvo numatyta, kad abi šalys nekels vėliau viena kitai jokių pretenzijų ir Vokietija nereikalaus iš Lietuvos atsilyginti už paskolas bei kitą paliktą Lietuvai turtą.[40]

Pirmojo pasaulinio karo metu Rusijos padarytieji nuostoliai buvo sutvarkyti Lietuvos ir Sovietų Rusijos 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje pasirašytąja taikos sutartimi. Civiliams Lietuvos gyventojams karo meto nuostolius neatlygino nei Rusija, nei Vokietija.

1922 m. Vokietijos markės vertė ėmė smarkiai kristi: pvz., 1922 m. birželio mėn. už vieną dolerį mokėjo 292 markes, rugpiūčio — 771 markę, o jau rugsėjo — 1.560 markių. Dėl nuolatinio markės vertės

kritimo Lietuva rimtai susirūpino savosios valiutos reikalu ir nuo 1922 m. spalio 1 d. įvedė savąją valiutą — litą. Vokiškos markės, ir Obosto markės nustatytu kursu buvo keičiamos į litus ligi 1922 m. gruodžio 1 d. Pradžioje litą įvedus, už vieną dolerį buvo mokama 10 litų.

6. *Trečiasis prof. Pr. Dovydaičio Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministrų kabinetas*

M. Sleževičiaus ministrų kabinetui atsistatydinus, dėl nesutarimų su *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumu, naujojo ministrų kabineto sudarymas nusitęsė nuo 1919 m. kovo 7 d. ligi kovo 11 d. Socialistai liaudininkai demokratai, socialdemokratai ir Santara naujajame ministrų kabinete atsisakė dalyvauti. Naująjį kabinetą mėgino sudarinėti keli veikėjai — dr. J. Yčas, teisininkas A. Žilinskas, ir dr. R. Šliūpas, bet tik Pr. Dovydaičiui kovo 11 d. pavyko sudaryti kabinetą iš krikščionių demokratų, pažangiečių bei nepartinių asmenų.

Naująjį kabinetą sudarė: ministras pirmininkas — Pr. Dovydaitis, vidaus reikalų ministras — A. Stulginskis (abu krikščionių demokratų partijos), užsienio reikalų ministru buvo paliktas Voldemaras (tik nominaliniai, nes jis vis dar gyveno užsienyje), krašto apsaugos ministerijos valdytojas — A. Merkys, teisingumo — L. Noreika, švietimo — J. Yčas, finansų — M. Yčas (visi Pažangos partijos) ir nepartiniai buvo — žemės ūkio ministerijos valdytojas — P. Matulionis, susisiekimo ministerijos valdytojas — J. Šimoliūnas, ir finansų ministerijos valdytojas — V. Petrulis, neseniai pasitraukęs iš Santaros partijos.

Dovydaitis 1919 m. kovo 13 d. pateikė savo kabineto sudėtį ir jo veiklos programą, ypač pabrėždamas reikalą tęsti organizuoti ir stiprinti kariuomenę, kad ji galėtų Lietuvos teritoriją išlaisvinti iš Raudonosios armijos okupacijos. Taip pat jis laikė būtinu reikalu suteikti gyventojams saugumą, apvalant kraštą nuo karo meto išlikusių miškuose gaujų. Ministras pirmininkas pažadėjo sušaukti savivaldybių suvažiavimą ir suvienodinti jų veiklą bei santykius su centro vyriausybe. Finansų srityje užsiminė ir savosios valiutos įvedimo reikalą.

Iš pat pradžios jau atrodė, kad Dovydaičio kabinetas turėjo laikinumo žymių, nes nebuvo užpildytos kai kurių ministrų vietos, o kiti ministrai valdė po dvi ministerijas. Dovydaitis po trijų savaičių kovo 26 d. savo noru iš ministro pirmininko pareigų atsistatydino.

Likusį laiką — ligi balandžio 13 d. trečiajam ministrų kabinetui vadovavo Stulginskis, eidamas vidaus reikalų ministro ir ministro pirmininko pareigas.

Lietuvos Valstybės Taryba 1919 m. kovo 14 d. posėdyje naujojo ministrų kabineto deklaraciją teigiamai įvertino ir posėdyje daugiau kritikavo buvusiojo Sleževičiaus kabineto veiklą. Šiame *Valstybės Tarybos* posėdyje tik Santaros partijos atstovas J. Alekna kritikavo naujojo Pr. Dovydaičio kabineto programą ir tik Santaros frakcija pareiškė naujajam kabinetui nepasitikėjimą.[41]

Lietuvos Valstybės Tarybos pirmininko pareigas einąs Šilingas tame posėdyje pareiškė, kad Taryba dabar jau dirbs nuolatinį darbą ir prašė nustatyti jos atstovams nuolatinį atlyginimą. Ne sesijos metui iš *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumo narių ir frakcijų atstovų buvo sudarytas Senjorų konventas, kuris turėjo svarstyti svarbesnius politikos įvykius ir įstatymų projektus. Tad nuo 1919 m. kovo 17 d. *Lietuvos Valstybės Taryba* pradėjo nuolatinį darbą.

Naujasis Dovydaičio ministrų kabinetas nebuvo toks populiarus, kaip Sleževičiaus. Sleževičius jau nuo studentavimo meto (Odesoje) garsėjo savo politine ir visuomenine veikla, o vėliau Vilniuje, kur be advokato profesinio darbo, jis buvo ir laikraščių redaktorius, pasižymėjo teatro veikla, o karo metu — ir publicistika, dalyvavo Petrapilio seime ir Lietuvių Vyriausiojoje Taryboje Rusijoje. Dovydaitis ligi tol buvo daugiau žinomas kaip laikraštininkas ir pedagogas. Sleževičius savo gražia iškalba patraukdavo klausytojus ir savo politiniu optimizmu imponuodavo jiems. Dovydaitis, kaip žinoma, tolimesniame savo gyvenime daugiau atsidėjo mokslininko darbui. O Sleževičiui politika liko įprasta veikla visą jo gyvenimą.

Trečiajam — Dovydaičio ministrų kabinetui atiteko tie patys rūpesčiai, kaip ir Sleževičiaus kabinetui: trūko lėšų augančiai ir stiprėjančiai kariuomenei išlaikyti, trūko ginklų, aprangos ir šaudmenų. Todėl ir Dovydaičio ministrų kabineto metu, Lietuvos atstovas Vokietijoje Purickis pirmon eilėn rūpinosi gauti paskolų Lietuvai.

Nepaisant visų trūkumų, 1919 m. kovo mėn. Lietuva dar vis galvojo mėginti jėga atsiimti Vilnių iš bolševikų ir prašė vokiečių poros pėstininkų batalionų ir poros baterijų paramos. Vokietijos generalinis įgaliotinis dr. Zimmerle ir Vokietijos užsienio reikalų ministerija pritarė tokiai paramai, tačiau Vokietijos Vyriausioji karo vadovybė vėl pasipriešino suteikti lietuviams prašomą karišką paramą. Todėl planuotasis žygis į Vilnių nebuvo vykdomas.[42]

Ministras pirmininkas Dovydaitis ir jo kabinetas ypatingais valstybiniais darbais nepasižymėjo, bet Lietuvos teritorijos laisvinimas nuo okupacinės Raudonosios armijos.buvo sėkmingai tęsiamas.

7. Valstybės prezidento išrinkimas ir ketvirtojo — M. Sleževičiaus — ministrų kabineto sudarymas

Ministrui pirmininkui Dovydaičiui taip greitai atsistatydinus, vėl kilo rimtas reikalas sudaryti bent kiek pastovesnį ministrų kabinetą, kuris sugebėtų sėkmingai tęsti Lietuvos teritorijos gynimą nuo bolševikų ir lenkų bei tvarkyti vidaus reikalus. Visos politinės partijos tada pamatė, kad tokiu svarbiu jaunos valstybės kūrimosi metu, reikia ir sutartinės politinės veiklos ir visų gyventojų pritarimo, pagaliau ir didesnio ryžtingumo nepriklausomybės pripažinimo siekiant.

Todėl nuo 1919 m. kovo 26 d. (nuo Pr. Dovydaičio atsistatydinimo datos) susidarė tarppartinė komisija ir pradėjo pasitarimus dėl naujo koalicinio ministrų kabineto sudarymo. Į šią komisiją įėjo M. Sleževičius, V. Sidzikauskas, J. Paknys, J. Šernas, J. Šimoliūnas ir J. Vailokaitis. Po poros dienų partinių pasitarimų, kovo 28 d. buvo susitarta dėl naujo, jau ketvirtojo ministrų kabineto sudarymo, ir dėl Laikinosios Lietuvos konstitucijos pakeitimo, įvedant valstybės prezidento instituciją, vieton trijų *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumo narių, kurie iki tol vykdė valstybės prezidento funkcijas.

Pakeistoje konstitucijoje prezidentui buvo numatytos plačios teisės, kurių neturėjo *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumas. Nuo prezidento institucijos įvedimo, kariuomenė priklausė jau ne ministrų kabinetui, bet valstybės prezidentui. Taip pat papildytoje konstitucijoje buvo numatyta valstybės kontrolės įstaiga ir aiškiai akcentuojamas Steigiamojo seimo sušaukimas.

Partijų pasitarimuose visų partijų atstovai taip pat sutarė Lietuvos prezidentu išrinkti A. Smetoną, kuris tuo metu gyveno užsienyje. Jis skubiai buvo iškviestas iš Danijos ir 1919 m. kovo 31 d. buvo iškilmingai sutiktas Kauno geležinkelio stotyje. *Valstybės Taryba* 1919 m. balandžio 4 d. posėdyje Smetoną oficialiai išrinko Lietuvos valstybės prezidentu, o balandžio 6 d. jis prisiekė konstitucijai.

1919 m. balandžio 12 d. buvo išrinktas naujas *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumas: pirmininku — Šilingas, vicepirmininku — kun. Staugaitis, sekretoriumi — Petrulis. *Valstybės Tarybos* prezidiumui buvo paliktos tik parlamento prezidiumo funkcijos.[43]

Prezidentą išrinkus, naująjį ministrų kabinetą vėl sudarė M. Sleževičius. Sleževičiaus sudarytas ministrų kabinetas buvo tokios sudėties: M. Sleževičius — ministras pirmininkas, A. Voldemaras — užsienio reikalų tik nominaliniai, nes faktinai tas pareigas ėjo Sleževičius, A. Merkys — krašto apsaugos, J. Vileišis — finansų, J. Šimkus — prekybos ir pramonės, St. Kairys — tiekimo ir maitinimo, J. Paknys — darbo ir socialinės apsaugos, P. Leonas — vidaus, A. Stulginskis — žemės ūkio ir valstybės turtų, J. Tūbelis — švietimo, L. Noreika — teisingumo, V. Čarneckis — susisiekimo, M. Soloveičikas — ministras be portfelio žydų reikalams, J. Voronko — ministras be portfelio gudų reikalams ir J. Šernas — ministras be portfelio. 1919 m. balandžio 12 d. valstybės prezidentas patvirtino šį Sleževičiaus sudarytąjį ketvirtąjį ministrų kabinetą.

Iš Sleževičiaus naujojo kabineto paskelbtųjų deklaracijos punktų svarbesnieji buvo šie: 1. Išvaryti iš Lietuvos svetimųjų valstybių — Sovietų Rusijos ir Lenkijos kariuomenę, 2. Įvykdyti būtinas socialines reformas, 3. Rūpintis Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu ir 4. Sušaukti Steigiamąjį seimą — teisėtą Lietuvos šeimininką. Daugumas Lietuvos visuomenės buvo patenkinta Sleževičiaus kabineto politika, ypač krašto gynimo politika.

Ketvirtojo ministrų kabineto metu Lietuva išvarė Sovietų Rusijos kariuomenę iš Lietuvos, o mūsų kariuomenės skaičius pakilo ligi 8.000 karių ir jos kokybė pagerėjo. Be to, Sleževičiaus kabineto metu 1919 m. liepos mėn. 11 d. iš Kauno ir kitų vietovių pasitraukė vokiečių reguliarioji kariuomenė. Bet vokiečių reguliariosios kariuomenės dalis dar pasiliko kai kuriose Suvalkijos vietovėse.

Be nusikratyto bolševikų pavojaus, nuo pat Lietuvos nepriklausomybės pradžios, Lietuvai nemažesnis pavojus buvo ir iš Lenkijos. Jau 1919 m. sausio 1 d. lenkų karinė organizacija (POW) trumpam laikui pagrobė Vilniuje valdžią, o 1919 m. balandžio 19 d. jau Lenkijos reguliarioji kariuomenė išvarė bolševikus iš Vilniaus ir pati jį užvaldė.

Sleževičiaus ministrų kabinetas užsienio politiką dabar nukreipė į santykių sutvarkymą su Lenkija. Tuo tikslu Lietuva siuntė 1919 m. balandžio 16 d. dr. Šaulio misiją į Varšuvą derėtis su J. Piłsudskiu. O vėliau pats Sleževičius derėjosi Kaune su Lenkijos nepaprastais pasiuntiniais St. Staniszewskiu (1919 m. gegužės mėn.) ir L. Wasilewskiu (1919 m. rugpiūčio mėn.). Visos tos derybos buvo nevaisingos, nes vėliau paaiškėjo, jog Lenkija rengėsi ginkluotu sukilimu sutvarkyti Lietuvos Lenkijos santykius ir įjungti Lietuvą į

Lenkijos valstybę. Sleževičiaus kabinetas energingai sutramdė rengtą POW sukilimą ir likimišku metu išgelbėjo Lietuvos nepriklausomybę. Tad nuo 1919 m. nuo Lenkijos agresijos Lietuvai reikėjo gintis ir ginklu ir diplomatinėmis priemonėmis. Šiuo reikalu Sleževičiaus kabinetas nuolat rašė skundus bei protestus Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai.

Vidaus politikoje, Sleževičiaus kabinetas rūpinosi ne vien žemės reformos įstatymo parengimu, bet ir fabrikų bei žemės ūkio darbininkų reikalais, leisdamas atitinkamus įstatymus. Teisėtu Lietuvos šeimininku Sleževičiaus kabinetas laikė Steigiamąjį seimą, todėl buvo paskirta komisija parengti seimo rinkimų įstatymą.

Vakarų Europos, o ir Rusijos darbininkija, jų tarpe ir Lietuvos, visą XIX a. pabaigą ir XX a. pradžią kovojo ne tik dėl 8 valandų darbo dienos, bet ir už teisę švęsti darbininkų solidarumo šventę. Todėl 1919 m. balandžio 30 d. ir Lietuvos vyriausybė paskelbė gegužės pirmąją dieną darbo žmonių ir tautų solidarumo švente ir, kad ją leidžiama netrukdomai švęsti.[44]

Tačiau konservatyviausioji Lietuvos partija — Tautos pažangos partija, nebuvo šiuo įstatymu patenkinta ir iš viso nebuvo patenkinta Sleževičiaus vedama politika, ypač jo numatytomis socialinėmis reformomis, kurios, Sleževičiaus manymu, sėkmingai veikė prieš bolševikinę agitaciją. Lietuvių ir lenkų konservatyviosios grupės Sleževičių net pravardžiavo „trečiarūšiu bolševiku".

Raudonoji armija galutinai iš Lietuvos buvo išvaryta 1919 m. rugpiūčio 25 d. Lietuva tada jau atsikratė vienos sunkios naštos ir pavojingo priešo valstybei. Tačiau vidaus politikos reikaluose Sleževičiaus vyriausybė vis buvo kritikuojama dėl privatinės iniciatyvos varžymo prekyboje bei pramonėje ir dėl jo politinio liberalizmo bei dėl nesutarimų su *Valstybės Taryba*. Viena gal svarbiausių priežasčių ketvirtojo Sleževičiaus ministrų kabineto nesutarimų su *Valstybės Taryba* buvo ta, kad Taryboje vyravo Pažangos ir krikščionių demokratų partijų atstovai, o kairiųjų partijų atstovų iš viso *Valstybės Taryboje* nebuvo. Tuo tarpu Sleževičiaus kabinetas buvo koalicinis, iš įvairių partijų atstovų.

Koaliciniame Sleževičiaus kabinete dalyvavusieji Pažangos partijos atstovai — Voldemaras, Noreika, Tūbelis ir Šernas — 1919 m. rugsėjo 25 d. įteikė Sleževičiui atsistatydinimo raštą ir atsisakė toliau dalyvauti jo koaliciniame kabinete. Šių ministrų pasitraukimas ir sukėlė ketvirtojo — Sleževičiaus — kabineto krizę. Pažangiečių

partijos atstovams iš kabineto pasitraukus, Sleževičius dar mėgino be jų sudaryti koalicinį kabinetą, bet tas jam nepavyko.

Tada 1919 m. spalio 2 d. prezidentas Smetona pasiūlė Sleževičiui, Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos lyderiui, pasitraukti iš partijos ir sudaryti darbo kabinetą, o užsienio reikalų ministru pasikviesti Voldemarą. Bet Sleževičius nepriėmė siūlomos kombinacijos ir jo kabinetas tada atsistatydino.

8. Penktasis — E. Galvanausko — ministrų kabinetas

Iškilusios vyriausybės krizės metu, spalio 3 d. prezidentas pasiūlė ir Galvanauskui pasitraukti iš valstiečių sąjungos, sudaryti naują ministrų kabinetą ir jam vadovauti kaip ne partijos atstovui. Bet ir Galvanauskas, pasitaręs su valstiečių sąjungos atstovais, atsisakinėjo siūlomo posto ir savo ruožtu vėl siūlė prezidentui tartis su Sleževičium dėl naujo ministrų kabineto sudarymo.

Tokiai politinei krizei esant, Smetona pradėjo grasinti Galvanauskui, kad jeigu jis nesiims sudaryti naujo kabineto, tai jis, Smetona, vėl išvažiuosiąs iš Lietuvos.[45]

Prezidento Smetonos įkalbinėjimų ir grasinimo paveiktas, Galvanauskas pasitraukė iš valstiečių sąjungos ir 1919 m. spalio 7 d. sudarė naują — penktąjį ministrų kabinetą. Galvanauskas, atsižvelgdamas į tai, kad Lietuvoje tada dar siautėjo bermontininkai, tuoj pat 1919 m. spalio 9 d. įvedė visoje Lietuvoje karo stovį, kuris buvo panaikintas tik prieš rinkimus į Steigiamąjį seimą.

Į Galvanausko kabinetą įėjo trys Pažangos partijos atstovai — Voldemaras — užsienio reikalų ministras, L. Noreika — teisingumo, J. Tūbelis — švietimo ministras, taip pat einąs žemės ūkio ir valstybės turtų valdytojo pareigas, du krikščionių demokratų atstovai — E. Draugelis — vidaus reikalų ir V. Čarneckis — susisiekimo ministras, M. Soloveičikas — ministras žydų reikalams ir J. Voronko — gudų reikalams. Krašto apsaugos ministerijos valdytoju buvo paskirtas gen. P. Liatukas.

Galvanausko ministrų kabinetas visų pirma perorganizavo ministerijų skaičių: panaikino maitinimo ir tiekimo ministeriją, kurios veiklą pavedė krašto apsaugos ministerijai ir prekybos ir pramonės ministeriją, kurioje veikė tik pramonės ir prekybos departamentai, priskyrė finansų ministerijai, o panaikintos darbo ir socialinės apsaugos ministerijos atskiri departamentai buvo priskirti vidaus reikalų ministerijai.

Lietuvos Valstybės Taryba 1919 m. spalio 15 d. pradėjo penkioliktąją savo sesiją. Joje Galvanauskas perskaitė jo sudarytojo ministrų kabineto deklaraciją. Savo deklaracijoje be kita ko Galvanauskas pareiškė, kad Lietuvos vyriausybė lenkų vien dėl jų tautybės nepersekios, bet svarbiais Lietuvos valstybės ir tautos reikalais nuolaidų Lenkijai nedarys. Nors lenkų politikai Galvanausko sudarytąjį ministrų kabinetą sutiko palankiau negu Sleževičiaus, bet jo politiką lenkai laikė nors ir labiau prosąjungininkiška, tačiau lenkams nedraugiška.

Visišką pasitikėjimą Galvanausko kabinetui pareiškė tik Pažangos partija, o krikščionys demokratai reiškė pasitikėjimą su rezervu ir žadėjo jį remti, tik atsižvelgdami į naujojo kabineto vykdomus darbus. *Lietuvos Valstybės Taryboje* tebuvo tik vienas opozicijos atstovas santarietis — J. Alekna, kaltinęs pažangiečius, įvedus vienos partijos dominavimą.

Naujai sudarytąjį Galvanausko ministrų kabinetą palankiai vertino ir užsienio lietuviai emigrantai, nes ir pats Galvanauskas po 1905 m. revoliucijos, kaip buvęs veiklus jos dalyvis, ilgai gyveno Vakaruose, ten veikė, ten baigė aukštuosius mokslus ir turėjo daug pažįstamų. O 1918-1919 m., kaip buvusis Lietuvos delegacijos atstovas Versalio taikos konferencijoje, turėjo daugiau pažinčių su įtakingais užsienio politikais, todėl turėjo daugiau pasitikėjimo ir Sąjungininkuose.

Vidaus politikoje Galvanausko vadovaujamas ministrų kabinetas netrukus atsisakė valstybinės prekybos — eksporto ir importo — palikęs tą sritį privačiai iniciatyvai ir tuo būdu sustiprino bei pagyvino privačią prekybą. Bet užtat 1919 m. lapkričio 30 d. jo ministrų kabinetas įvedė papildomus naujus valstybinius mokesčius prekybos ir pramonės įstaigoms bei įmonėms ir sugriežtino tų mokesčių išieškojimo tvarką.

Be šio svarbaus įstatymo, tą pat dieną naujasis kabinetas priėmė dar porą naujų įstatymų ir būtent: jau seniai parengtą 8 val. darbo dienos įstatymą ir naują spaudos įstatymą, kuris įpareigojo siųsti apskrities viršininkui kiekvieno naujo spaudinio 8 privalomus egzempliorius. Apskrities viršininkas turėjo teisę sustabdyti naujojo spaudinio platinimą, jei jis rasdavo jį pavojingu valstybės saugumo reikalui.

Taip pat 1919 m. spalio-lapkričio mėnesiais Lietuva nusikratė antrojo pavojingo priešo — bermontininkų. Lietuva tuo metu jau turėjo apie 2/3 išlaisvintos savo teritorijos ir Galvanausko ministrų

kabinetas galėjo toliau tęsti Sleževičiaus pradėtus parengiamuosius darbus sušaukti Steigiamąjį seimą. Galima sakyti, kad 1919 metai buvo tartum pasirengimo metas šaukti visų laukiamą Steigiamąjį seimą, kuris ir buvo sušauktas Galvanausko ministrų kabineto metu. Tada Galvanausko ministrų kabinetas atsistatydino, o Steigiamasis seimas sudarė parlamentinę Lietuvos vyriausybę.

9. *POW (Polska Organizacja Wojskowa) arba peoviakai Lietuvoje*

Be visų kitų sunkumų, slėgusių beatsikuriančią Lietuvos valstybę, tuometinę nelengvą valstybės padėtį dar sukrėtė Lietuvos lenkų rengtas perversmas, kuris mūsų istorinėje literatūroje prigijo peoviakų perversmo vardu.

Atsisteigiančios valstybės viena iš sunkiausių problemų būna valstybinių sienų su savo kaimynais sureguliavimas. Rytų kaimynas — Sovietų Rusija dar mėgino karu atgauti Pirmojo pasaulinio karo metu prarastas teritorijas, jų tarpe ir Lietuvą. Dėl karo nesėkmės, Sovietų Rusija pasitraukė iš Lietuvos. Su pietų kaimynu — Lenkija, Lietuvos Lenkijos valstybinę sieną buvo mėginta nustatyti geruoju, t.y. derybomis. Laikinosios Lietuvos vyriausybės Sleževičiaus ministrų kabinetas dar ir 1918 m. gruodžio 30 d. mėgino derėtis su Vilniaus lenkų politikais — atstovavusiais Lietuvos lenkus. Lietuvos vyriausybės atstovai buvo Sleževičius, Vileišis ir M. Biržiška, o Vilniaus lenkų atstovais buvo W. Abramowicz, Jan Piłsudski, L. Chomiński ir Z. Jundziłł.

Derybų tikslas buvo Vilniaus ir iš viso Lietuvos lenkų bendradarbiavimas su lietuviais, kviečiant juos dalyvauti Lietuvos vyriausybėje ir drauge su lietuviais organizuoti gynybą prieš gresiantį bolševikų pavojų. Tačiau lietuviai reikalavo, kad Lietuvos lenkų atstovai pirmiausia pripažintų nepriklausomą Lietuvą su sostine Vilniuje. Lenkų atstovai tokią sąlygą sutiko priimti, jeigu Lietuva sutiktų sueiti į uniją su Lenkija.[46]

1919 m. balandžio 16 d. Lietuvos vyriausybė vėl siuntė dr. Šaulio vadovaujamą delegaciją pas Lenkijos valstybės galvą J. Piłsudskį į Varšuvą, derėtis dėl Lietuvos valstybės pripažinimo ir dėl Lietuvos Lenkijos sienų nustatymo. Tačiau ir tos derybos buvo nesėkmingos.

Po Antrojo pasaulinio karo atsivėrė Lenkijos slaptieji archyvai ir dabar yra išspausdinta daug buvusios slaptos medžiagos, nušviečiančios Lietuvos Lenkijos valstybių santykių raidą. Į šiuos archyvus yra patekę ir POW slapti dokumentai apie pasirengimą įvykdyti

perversmą Lietuvoje, apie tuometinės lenkų visuomenės nuotaikas Lietuvoje bei POW veiklą Lietuvoje ir lenkų okupuotame Vilniuje.[47] Todėl dabar galima, istoriniais dokumentais remiantis, objektyviai žvelgti į Lietuvos Lenkijos santykių ir derybų dėl sienų eigą šių abiejų valstybių atsikūrimo metu. Taip pat dabar galima atsekti POW perversmo planus ir tikslus.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą lenkai jau turėjo slaptą karinę organizaciją, veikusią Austrijoje, prisidengusią įvairiais — skautų, sakalų, labdaros bei kultūros klubų — vardais. Slaptoji organizacija vadinosi *Polska Organizacja Wojskowa* (Lenkų karinė organizacija), sutrumpintai — POW. Tuometinės lenkų politinės partijos ir srovės, neišskiriant ir socialistų, buvo Lenkijos Lietuvos unijos šalininkės. Dešiniosios lenkų politinės grupės, kaip jau ne kartą buvo sakyta, ir Lietuvoje ir Lenkijoje, plačiai skleidė savo pažiūras į Lietuvos ateitį, tvirtindamos, kad Lietuva nepajėgs pati valdytis ir todėl ji turinti būti lenkų globojama, inkorporuojant ją į Lenkijos valstybės sudėtį arba sudarant glaudžius federacijos santykius su Lenkija, o Lietuvai suteikiant tam tikrų savivaldos teisių.

Dar 1904 m. Piłsudski, norėdamas gauti paramos iš Japonijos vyriausybės lenkų kovai su Rusijos valdžia, įteikė Japonijai memorandumą, kuriame jis pasisakė ir dėl kitų Rusijoje gyvenančių tautų. Tada lietuvius ir latvius jis dar laikė neturinčius aspiracijų į nepriklausomybę.

Ligi Pirmojo pasaulinio karo lenkų visuomenės daugumas Lietuvoje ir Lenkijoje buvo antirusiško nusistatymo. Betgi karo pradžioje, Rusijos vyriausiajam kariuomenės vadui, Didžiajam kunigaikščiui Mikalojui paskelbus gan miglotą atsišaukimą į lenkų tautą dėl jos ateities, žadant jai lyg ir nepriklausomybę, lenkų visuomenės politinės nuotaikos pradėjo keistis — karo metu pamažėl pradėjo įsivyrauti prorusiškas nusiteikimas, nors Lietuvos lenkai niekuomet nesitikėjo, kad carinė Rusija sujungs Lietuvą su Lenkija ir jos galės sudaryti vieną valstybę. Ypač lenkų jaunimas nepasitikėjo rusų valdžios pažadais dėl Lenkijos ateities. Jis daugiau tikėjo laimėti Lenkijos laisvę kovodamas, todėl ir veržėsi aktyvion kovon — bėgo per frontą Austrijon į lenkų legionus.[48]

Pirmojo pasaulinio karo metu peoviakų veikla pagyvėjo ne tik Austrijoje, bet jos atgarsių atsirado ir Lietuvoje. 1915 m. Trakų aps. tos organizacijos komendantu buvo paskirtas W. Staniewicz, įsipareigojęs steigti POW skyrius Lietuvoje ir per lenkų komitetus varyti lenkišką politinę veiklą. Tačiau susidūręs su lietuvių pasiprieši-

nimu, jis iš viešo politinio darbo pasitraukė ir, suėjęs į kontaktą su Vilniaus POW veikėjais, toliau veikė slaptai.

Visa POW organizacijos veikla Lietuvoje buvo diriguojama Lenkijos centrinės valdžios, kuri dar vis buvo nepasotinta Sąjungininkų Versalio taika priskirtomis jai teritorijomis. POW organizacijai vadovavo lenkų kariškiai ir ji priklausė lenkų kariuomenės vadovybei. 1918-1919 m. šios lenkiškos organizacijos tinklas buvo labai išplėstas Lietuvoje ir jie, pasinaudodami vietiniu prolenkišku elementu, jautėsi pajėgūs įvykdyti perversmą Lietuvoje ir pakeisti Lietuvos vyriausybę į prolenkišką.[49]

1918 m. į Vilnių ir jo apylinkes sugrįžo iš Rusijos daug lenkų karių, tarnavusių lenkų legionuose. Jie gausiai jungėsi į slaptą POW organizaciją ir 1919 m. sausio 1 d., vokiečiams traukiantis iš Vilniaus, POW trumpam laikui buvo paėmusi Vilnių valdyti.[50]

Pačiame Kaune POW įsisteigė tik 1918 metų pabaigoje. Pradžioje Kaune veikė tik šios organizacijos konspiracijos punktas, rūpinęsis slaptai per sieną pervesti Lenkijon Lietuvos lenkų jaunuolius ir įjungti juos į lenkų kariuomenę. Tuo tikslu 1919 m. sausio mėn. Varšuvoje POW viršininkas plk. A. Koc pasiuntė karininką A. Rudnickį organizuoti POW dalinius vokiečių okupuotoje Suvalkijos dalyje, kurią tada valdė lietuviai. Pradžioje Suvalkų apygardai priklausė ir Kauno POW skyrius. Suvalkuose POW organizacija pradėjo net spausdinti savo organą *Ziemia Suwalska* (Suvalkų Žemė), kurią redagavo lenkų žurnalistas T. Katelbach.

1919 m. balandžio pabaigoje konspiraciniam darbui vadovauti į Kauną atvyko lenkų karininkas R. Kawalec ir prisidengęs Adomo Juzwiko pavarde, įsteigė Kauno POW skyrių. Kawalec visų pirma susirūpino sudaryti slaptos lenkų karininkų organizacijos branduolį, ypač iš Lietuvos kariuomenėje aktyvioje tarnyboje esančių lenkų karininkų. Taip pat Kawalec greitai susižinojo su lenkų legaliomis organizacijomis Kaune, o paskui jau steigė žinių rinkimo punktus. 1919 m. gegužės mėn. Kaune suorganizuota POW jau liko nepriklausoma organizacija nuo Suvalkų apygardos POW ir atiteko Vilniaus lenkų karinės žvalgybos tiesioginėn žinion.

Vilniaus žvalgybos viršininkas kpt. Z. M. Kościałkowski, veikęs Orwido slapyvardžiu, buvo kilęs nuo Rokiškio, augęs Pandėlio valsčiuje, kur buvo jų šeimos dvaras. Netrukus Kauno apygarda jau turėjo tris POW skyrius: Kauno, Raseinių ir Šiaulių. Bet visoje Kauno apygardoje POW teturėjo tik apie 100 narių, nors vėliau jų skaičius šiek tiek paaugo.

Kauno POW apygarda ilgainiui išaugo ligi 13 skyrių ir buvo lyg didelis voratinklis Lietuvoje. Šį teigimą patvirtina lenkų žurnalistas Katelbach rašydamas, kad 1918-1919 m. „Kauno" Lietuva buvusi nuraizgyta POW tinklu, bet jos veikla pasibaigusi nesėkme ir Lietuvos kalėjimai prisipildė POW nariais.[51] Tuo metu POW organizacijos skyriai Lietuvoje turėjo net vietines komendantūras ir jau buvo sutelkę kelis šimtus narių.

Visa POW organizacijos veikla Lietuvoje tiesiogiai priklausė Varšuvos POW organizacijos viršininkui plk. Koc, kuris įsakė Vilniaus žvalgybos viršininkui Kościałkowskiui visą dėmesį nukreipti į propagandos reikalą Lietuvoje ir užpilti ją lietuviškais ir lenkiškais atsišaukimais prieš Lietuvos vyriausybę ir *Lietuvos Tarybą*. Todėl, pvz., viename lenkų kalba rašytame atsišaukime *Į brolius* aiškinama, kad jungtinė Lietuvos Lenkijos valstybė nebus ponų valdoma, bet ją valdysią tautų atstovai ir jie aprūpinsią bežemius žeme, amatininkus — dirbtuvėmis, darbininkus — darbu ir Dievo vardu siūlė baigti savitarpinius ginčus. Kitame lietuvių kalba išspausdintame POW atsišaukime į kareivius buvo įtaigojama, jog Lietuvos vyriausybė yra vokiečių sudaryta, kad nepriklausoma Lietuvos valstybė neatsilaikys, todėl lietuviai turi dėtis su lenkais ir drauge su jais kurti nepriklausomą Lietuvą. Atsišaukimo pabaigoje kareiviai buvo raginami sukilti prieš savo vadus, nuversti vyriausybę, o savo vadu paskelbti Lietuvos sūnų Juozapą Piłsudskį.

Tokios Lietuvoje skleidžiamos prolenkiškos proklamacijos daugiausia buvo nukreiptos prieš vadinamą „provokišką" Sleževičiaus ir Smetonos politiką. Be to, lenkų lėktuvas 1919 m. liepos 18 d. paskleidė Kaune daug Vilniuje leidžiamo lenkų laikraščio *Nasz Kraj* (Mūsų Kraštas) egzempliorių, kuriame buvo kurstomi Lietuvos gyventojai prieš vyriausybę.[52]

Ideologiškai stiprinti peoviakus Lietuvoje, POW centras Varšuvoje siuntė specialiai parengtus referatus ir juose dėstė vis tą patį Lenkijos nusistatymą dėl Lietuvos ateities, vis teigiant, kad Lietuva negalinti pati viena būti nepriklausoma ir atsispirti prieš germanizaciją ar rusifikaciją. POW vadovybė gyrėsi, jog ji yra įteikusi memorandumą Sąjungininkų atstovams Lietuvoje, pažymėdama, kad Kauno, Ukmergės ir Zarasų apskrityse lenkų gyventojų yra per 75%. O Kauno miesto lenkų komiteto atstovai ne tik tvirtino, kad nepriklausoma Lietuva yra įsteigta vokiečių pastangomis, bet drauge prašė Lietuvoje reziduojančių Sąjungininkų atstovų prijungti prie Lenkijos Kauno miestą ir teritorijos plotą ligi Dubysos, kur

daugiausia gyveną lenkai. Lietuvos lenkai pageidavo Šiaurės Lietuvoje įvykdyti plebiscitą, kadangi esą Lietuvos liaudis yra už sąjungą su Lenkija. Ir dar jie reikalavo, kad Laikinoje Lietuvos vyriausybėje būtų trys lietuviai, trys lenkai ir trys žydai.[53]

Šias Kauno lenkų komiteto pastangas patvirtino faktas, kad POW organizacijos centre, kratų metu, buvo rastas Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai siųstas raštas su Kaunijos gyventojų parašais, kuriame buvo nurodoma, kad Kaune lietuvių gyvena 17%, o Kauno apskrityje — ne daugiau 25%. Tuo remdamiesi lenkai prašė demarkacijos liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos nutiesti nuo Gardino Nemunu ligi Dubysos žiočių, toliau Dubysa ligi Betygalos, iš ten per Krakes į Ukmergę, o iš Ukmergės Petrapilio plentu ligi Daugpilio.

Be minėtojo kratos metu rastojo Kauno lenkų rašto, tas pats Kauno lenkų komitetas dar įteikė JAV karinės komisijos viršininkui Kaune kitą raštą, kurį pasirašė 18 lenkų organizacijų atstovai, jame informuodami, kad *Lietuvos Tarybą* sudarė vokiečiai, kad tą Tarybą vėliau papildė naujais antilenkiško nusistatymo nariais, kad lenkai negali sutarti su dabartine *Lietuvos Valstybės Taryba* ir Lietuvos vyriausybe, todėl jie reikalauja sudaryti naują provizorinę Lietuvos vyriausybę, palankią lenkams, kuri apsaugotų lenkų interesus.[54]

Lenkų politikai ypač baiminosi Lietuvos Steigiamojo seimo sušaukimo, todėl skubėjo rengti perversmą Lietuvoje. Ir M. Świechowski, Lenkijos Rytų žemių komisaro įgaliotinio valdininkas, savo memorandume Lenkijos vyriausybei siūlė skubiai įvykdyti ginkluotą perversmą Lietuvoje. Tuo tarpu Wasilewski, padaręs užsienio reikalų ministrui pranešimą dėl nesėkmingų derybų Kaune, tuoj išskubėjo atgal į Vilnių, kur jis jau atvyko kaip Lenkijos užsienio reikalų ministro įgaliotinis ir kaip paties Piłsudskio patikėtinis.[55] Iš viso Wasilewskio misijos svarbiausias tikslas buvo nuversti esamą Lietuvos vyriausybę, paskui sudaryti tokią Lietuvos vyriausybę, kuri sutiktų sueiti į uniją su Lenkija.

Lenkų politikai ir POW vadovybė stebėjo sunkią Lietuvos politinę padėtį, nes dar nebuvo baigtas karas su Sovietų Rusija, o Lietuvos teritorijoje atsirado naujas priešas — bermontininkai. Bermontininkais buvo vadinami vokiečių-rusų kariniai daliniai, siekusieji nugalėti bolševizmą ir atstatyti nedalomą carinę Rusiją. Lietuviai taip pat turėjo saugoti sieną nuo Lenkijos. Todėl POW perversmo įvykdymas lenkų valdžios atstovams atrodė būsiąs nesunkus, kadangi Lietuvos vyriausybės padėtis buvo itin kritiška: iždе nebuvo pinigų, o krašte buvo svetima bermontininkų kariuomenė. Antrasis Piłsudskio

patikėtinis B. Krzyžanowski, Lietuvos dvarininkų komiteto narys, atstovaująs jų interesus Taikos konferencijoje Paryžiuje, rašytame ministrui pirmininkui Ig. Paderewskiui pranešime, niekino Lietuvos vyriausybę, išskyrus kelis asmenis, vadino ją piktadarių gauja, kuri turinti išnykti.[56]

Todėl POW ir norėjo nuversti Sleževičiaus vyriausybę, laikydama ją provokiškos orientacijos, nes Lietuva, kovodama prieš Sovietų Rusiją, buvo gavusi paramos iš Vokietijos. Norėdami vykdyti perversmą, POW vadai tarėsi su kai kuriais prolenkiško nusistatymo lietuviškais visuomenės sluoksniais, kokiu būdu sudaryti Lietuvoje tokią vyriausybę, kuri bendradarbiautų su Lenkija prieš bolševikus ir vokiečius.

Tuometiniai lenkų šaltiniai, siekdami savo tikslų, skelbė fantastiškiausius dalykus apie Lietuvą: esą visa lietuvių tauta yra prolenkiška ir Lietuvos vyriausybė neturinti tautos pasitikėjimo. O karinės žvalgybos viršininkas W. Sławek pranešė Piłsudskiui, kad pakaktų kelių savaičių protingos lenkų okupacijos ir Lietuva susijungtų su Lenkija.[57] Net ir istorikas L. Wasilewski, senas socialistų veikėjas, istorinių veikalų autorius, lietuvių gudų klausimo specialistas, Piłsudskio politikos vykdytojas, patikėjo lenkų policiniais pranešimais ir suorganizuotu Lietuvoje POW kariniu pajėgumu.

1919 m. pradžioje Lenkija mėgino, nepavartodama karo jėgos, derybomis sutvarkyti santykius su Lietuva. Lenkijos delegacijų apsilankymų tikslas Kaune buvo ne vien derėtis politikos klausimais, ypač sienų klausimu, bet ir surinkti patikimų žinių apie Lietuvos politinę, ekonominę ir karinę padėtį. Nors visų delegacijų derybos buvo nesėkmingos, tačiau per derybas ryškiau iškilo abiejų pusių nusistatymas dėl unijos. Lietuva savo reikalavimus Lenkijai formulavo trumpai: pripažinti nepriklausomą Lietuvą su sostine Vilnium ir iš Vilniaus krašto pašalinti lenkų primestą administraciją. Tačiau lenkai vis laikėsi tikslo sudaryti uniją su Lietuva ar įtraukti Lietuvą į federaciją su Lenkija.

Sleževičiaus vyriausybė, derybose su lenkų atstovais, nepadarė jiems nuolaidų ir visą laiką reikalavo pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe su sostine Vilniumi. Bet Piłsudski ir jo artimieji patarėjai irgi negalvojo atsimesti nuo savo planų įtraukti Lietuvą į federaciją su Lenkija.

1919 m. antrojoje pusėje, po Versalio taikos pasirašymo birželio 28 d., išnyko vokiečių pavojus lenkams ir Lenkijos politinė padėtis pagerėjo. Tada Piłsudski visą savo dėmesį nukreipė į Lietuvos

reikalus, norėdamas vienu ar kitu būdu painų Lietuvos Lenkijos federacijos klausimą išspręsti. Tuo tikslu 1919 m. liepos mėn. 31 d. Piłsudski pats atvyko Vilniun. Drauge su juo atvažiavo iš Paryžiaus iškviestasis Piłsudskio draugas Wasilewski. Vilniuje jie tarėsi ne tik su lenkų politikais, bet ir su Lietuvos dvarininkais, o Taujėnų kunigaikštis K. Radvila, kaip vietos lenkų reikalų žinovas, buvo Piłsudskio pakviestas patarėju.

Rugpiūčio 3 d. iš Vilniaus Kaunan išvyko Wasilewski su mjr. Kasprzyckiu derėtis su Lietuvos vyriausybe dėl lietuvių lenkų santykių sunormavimo. Šios Piłsudskio pasiųstos delegacijos nariai nebuvo įprastine prasme diplomatai, nes jiems rūpėjo ne tiek derybos su Lietuvos vyriausybe, kiek reikalas daugiau ištirti POW organizacijos veiklą ir jos pajėgumą įvykdyti perversmą Lietuvoje.[58]

Wasilewski Kaune derėjosi su Lietuvos ministru pirmininku Sleževičium, siūlydamas jam abejose Lietuvos dalyse (nepriklausomoje ir lenkų okupuotoje Lietuvoje) įvykdyti seimo rinkimus, o paskui tų abiejų seimų atstovams pavesti sunormuoti teisinius ir savitarpinius santykius su Lenkija. Jis siūlė Lietuvai įsijungti į valstybių federaciją, kuri tęstųsi nuo Baltijos jūros ligi Juodųjų jūrų.

Tuo metu, kai Wasilewski derėjosi su ministru pirmininku Sleževičium, mjr. Kasprzycki, nepaisydamas diplomatinių atstovų įpročių, inspektavo POW veiklą Lietuvoje ir jos pasiruošimą patarnauti Lenkijos interesams. Taip pat Kasprzycki kalbėjo ir su Lietuvos kariuomenės vadu gen. Žukausku dėl jo nusistatymo federacijos reikalu.

Tuometinė Lietuvos vyriausybė neigiamai pasisakė lenkų siūlomo federacijos projekto reikalu ir dar kartą patvirtino savo nusistatymą dėl Vilniaus ir dėl sienų su Lenkija, t.y. reikalavo pripažinti nepriklausomą Lietuvą su sostine Vilniumi ir pašalinti lenkų administraciją iš Lietuvos teritorijos.[59]

Kai po šių nepavykusių diplomatinių pasitarimų paaiškėjo, kad lietuvių visuomenėje visai nebuvo palankių politinių grupių lenkų propaguojamoms idėjoms, tada Lenkijos politikai — Piłsudski ir jam artimų politikų ratelis nusprendė Lietuvos lenkų pagalba ir jų vardu (vėliau talkinant Lenkijos kariuomenei) įvykdyti Lietuvoje politinį perversmą, sudaryti Lenkijai palankią vyriausybę ir federacijos ryšiais sujungti Lietuvą su Lenkija. Tokį sprendimą padariusi, Varšuvos lenkų vyriausybė buvo įsakiusi lietuvių ir bolševikų fronto žvalgybos viršininkui (II skyrius) W. Sławekui ir žvalgybos skyriaus viršininkui Vilniuje kpt. Kościałkowskiui suorganizuoti Lietuvoje perversmą ir

sudaryti naują Lietuvos vyriausybę, kuri būtų palanki atsteigti unijinius ryšius su Lenkija.

Iš tikrųjų lenkų politikai jau anksčiau puoselėjo perversmo mintį, nes Rytų žemių komisaro įgaliotinis Varšuvoje Kossakowski 1919 m. liepos 18 d. savo dienoraštyje įrašė: „Kauno Lietuvoje įvyks sukilimas prieš „Tarybą". Sukilėliai pakvies lenkus ... Bus įvykęs faktas ir jeigu tatai pasiseks, bus Gordijaus mazgas bemaž atmegztas".[60]

Kita POW gimininga organizacija, vadinama *Organizacja Strzelców Nadniemieńskich — OSN* (Panemunės šaulių organizacija) taip pat priklausė Vilniaus žvalgybos viršininkui kpt. Kościałkowskiui. OSN buvo pagalbinė lenkų karinė organizacija, telkusi savo narius iš artimųjų apylinkių, kurios skyriai buvo Suvalkuose, Trakuose ir Maišiagaloje. Be to, Lietuvos lenkai mėgino Lietuvoje įsteigti dar vieną organizaciją, vadinamą *Straż Kresowa* (Pakraščių sargyba). Šios organizacijos pirmasis vadovas Lietuvoje buvo Lietuvos dvarininkas W. Wielhorski ir jos tikslas buvo skleisti prolenkišką propagandą Lietuvoje. Wielhorski, vėliau pasižymėjęs lenkų istorikas, neilgai galėjo lenkiška propaganda verstis, nes Lietuvos vyriausybė už priešvalstybinę veiklą netrukus jį ištrėmė iš Lietuvos.

Kaip kitų lenkiškųjų organizacijų, taip ir Straż Kresowa svarbiausias tikslas buvo varyti propagandą visoje Lietuvoje ir nuteikti Lietuvos gyventojus, kad Lietuva, kaip valstybė, be Lenkijos pagalbos negalinti gyventi. Vilniaus krašte, vienas Straż Kresowa vadų buvo lenkų rašytojas M. Wańkowicz, parašęs brošiūrą *Dla czego żołnierz polski wkracza na Litwie i Białorus 1919* (Dėl ko lenkas kareivis braunasi į Lietuvą ir Gudiją — 1919). Savo knygiūkštėje jis aiškino, kad Lietuvoje ir Gudijoje gausu žemių, kurių užteksią lenkams kareiviams bei kitiems Lenkijos kolonistams.

Be varomos propagandos prieš Lietuvą, Straż Kresowa iniciatyva Vilniaus krašte buvo šaukiami apskričių seimeliai, surašomi atitinkami nutarimai ir juose buvo prašoma įjungti į Lenkijos valstybę ne tik Vilnių, bet ir kitas Lietuvos sritis. Straż Kresowa mėgino varyti konspiracinę visuomeninę akciją, nepaisydama priemonių, teigdama, kad tik energinga vietos gyventojų veikla (suprask — lenkų) gali priversti lietuvius ieškoti kompromisų ir pareikšti norą sueiti į federaciją su Lenkija.

Dėl politikos su Lietuva ir Gudija įdomiai pasisakė jau anksčiau minėtas lenkų veikėjas Świechowski. Pagal jį ligi šiol vedamos derybos su lietuviais buvo nesėkmingos, kadangi lenkai tų derybų

partneriams (t.y. lietuviams) nepateikė savo programos ir tuo sukėlė nepasitenkinimą ir įtarimą dėl lenkų slepiamo imperializmo.[61]

Pačioje Lenkijoje tuo metu dar veikė *Komitet Obrony Kresów* (Pakraščių gynimo komitetas), kuris savo veiklai plėsti Lietuvoje iš Lenkijos valdžios vien 1918 m. gavo 20 milijonų markių.[62]

Visos čia minimos lenkų organizacijos bendradarbiavo savitarpyje ir siekė tų pačių tikslų — įjungti Lietuvą Lenkijos sudėtin. Šiam tikslui įvykdyti lenkai ieškojo lietuvių bendradarbių. Anot lenkų istoriko J. Śmietańskio, lenkai, 1919 m. balandžio 19 d., užimdami Vilnių, be susitarimo su lietuviais ir gudais, jau pat pradžioje suėjo į konfliktą su šiomis tautybėmis, nors gerai žinojo, kad Vilniuje daugumas gyventojų nėra lenkai. Pradėtasis lenkų žygis stūmė lenkus į tolimesnes avantiūras.[63]

Pats Piłsudski tikėjosi surasti Lietuvoje prolenkišką lietuvių politinę grupę ir jos padedamas norėjo vykdyti Didžiosios Lenkijos steigimą. Viename laiške, rašytame ministrui pirmininkui Paderewskiui, jis padarė tokių sugestijų: nekreipti dėmesio į lietuvių protestus, tęsti derybas su jais ir ieškoti bičiuliškiau nusiteikusių lietuvių lenkų atžvilgiu. Kaip viena priemonių Piłsudski siūlė papirkinėti lietuvius politikus, nes jo manymu, pinigai lietuviuose svarbų vaidmenį vaidiną. Tokių tikslų vedinas, su lietuviais Paryžiuje derėjosi adv. B. Krzyżanowski, kuris ten pirmiausia suėjo į kontaktą su dr. J. Gabriu, tuo metu labai priešiškai nusiteikusiu Laikinajai Lietuvos vyriausybei. Nors Gabrys lenkams buvo žinomas kaip didžiai antilenkiško nusiteikimo veikėjas, bet besitardamas su Krzyżanowskiu esą Gabrys buvęs pasižadėjęs susilaikyti nuo antilenkiškos propagandos jo leidžiamame žurnale *La Lituanie Indépendante* (Nepriklausoma Lietuva), norėdamas gauti lenkų paramos Lietuvą valdyti, net žadėdamas lenkų atstovus įtraukti Lietuvos vyriausybėn.[64]

Dėl „Kauno valdžios" Gabrys laiške prancūzų žurnalistui Pélissier pažymėjo, kad Lietuvos „quasi vyriausybė" negalinti surasti būdų susitarti su lenkais, bet taip pat nesugebanti paskelbti jiems karo, todėl ji esą neteko respekto krašte. Gabrys laikė Smetoną vokiečių įrankiu, provokiško nusiteikimo, kuris karo metu norėjęs Lietuvą padaryti Rytprūsių provincija ir tikėjosi būti tos provincijos oberprezidentu.[65]

1919 m. sausio 26 d. Gabrys Paryžiuje buvo pasiūlęs lenkams susitarimo projektą tokiu pagrindu: Lenkija pripažįsta Lietuvos nepriklausomybę ir Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės teritoriją, o

taip pat lenkai paremia lietuvių pretenzijas Taikos konferencijoje į Karaliaučių ir Gumbinę. Tik tada Lietuva sudarytų su Lenkija karinę ir ekonominę konvenciją, o taip pat garantuotų Lietuvoje visoms tautoms ir visoms religijoms lygias teises. Vadinamieji lenkų pakraščių atstovai, kaip Krzyżanowski ir kiti, iš principo sutiko pripažinti Lietuvai tokią teritoriją, bet, savo ruožtu, jie siūlė bendrą abiejų valstybių užsienio politiką, bendrą karo vadovybę, bendrus muitus ir teisę Lietuvos lenkams lygiateisiškai su lietuviais dalyvauti valdžioje ir derėtis su Lenkijos valstybės atstovais.[66]

Kadangi nei Staniszewskio nei Wasilewskio derybos su Lietuvos vyriausybės atstovais jokių pozityvių vaisių nedavė, tai tada lenkų politikai nutarė mėginti ginkluotu perversmu pakeisti Lietuvos vyriausybę ir jos vietoje pastatyti prolenkišką, kuri sutiktų realizuoti Lietuvos Lenkijos valstybių unijos sudarymą.

1919 m. rugpiūčio 8 d. Vilniaus II skyriaus viršininkas kpt. Kościałkowski slaptai tarėsi su Lietuvos kariuomenės lenkų karininkų grupe netoli demarkacijos linijos Musninkuose. Lenkai karininkai pareiškė norą įvykdyti perversmą Lietuvoje ir įvesti gen. Žukausko diktatūrą.[67] Wasilewski 1919 m. rugpiūčio 25 d. vėl susitiko ir tarėsi Vilniuje su Narutavičium ir Aukštuolaičiu, kurie ką tik buvo grįžę iš Varšuvos su Piłsudskio patvirtintu perversmo planu. Pagal Wasilewskio išlikusius užrašus, su jais net buvo sutartas būsimas Lietuvos ministrų kabinetas ir numatyti kiti politiniai postai. Lietuvos kariniu diktatoriumi turėjo būti paskirtas gen. S. Žukauskas, o jo padėjėju — Kauno apygardos POW politikos skyriaus vadovas lenkas karininkas H. Sipowicz, kuris tada tarnavo Lietuvos kariuomenėje. Be Aukštuolaičio, būsimajame ministrų kabinete buvo numatytos vietos M. Biržiškai, J. Vileišiui, St. Kairiui, J. Tūbeliui, A. Janulaičiui, A. Žilinskui, bet be jokio tarimosi su jais ar jų atsiklausimo.[68] Matyt, kai kurių žymių lietuvių visuomenės veikėjų ir politikų pavardes peoviakai minėjo sąmoningai, norėdami įtikinti lietuvius, kad ir šie čia suminėti lietuvių politikai dalyvausią naujoje lenkams palankioje vyriausybėje.

Todėl 1919 m. rugpiūčio 25 d. Lenkijos užsienio reikalų viceministras Skrzyński jau rašė lenkų delegacijai Paryžiuje, kad gal pasiseks „išversti" Tarybos valdžią ir sudaryti prolenkišką vyriausybę, tada galima bus sudaryti uniją su istorine ar etnografine Lietuva ir suartėti su Latvija, Estija bei Suomija. Nors lenkų vyriausybė patikino anglų atstovą, kad POW sąmokslas nebuvo Lenkijos remiamas,[69] betgi vėliau rastas piniginis pakvitavimas sukilimui

rengti, duotasis Lenkijos valdžios atstovui Lietuvoje W. Dunin-Wąsowicziui neginčytinai liudija, kad Lenkija buvusi POW sąmokslo rengėja.[70] Pinigų gavimo pakvitavimą pasirašė lenkų ryšių karininkas Kaune — Dunin-Wąsowicz ir Karo inžinerinės mokyklos Kaune viršininkas H. Sipowicz, Lenkijos valdžios atstovui Wasilewskiui dalyvaujant. Šie asmens tvirtino, kad antilenkiška Lietuvos vyriausybė yra palaikoma tik lietuvių inteligentijos saujelės ir jau atsirado reikalas sudaryti tokią Lietuvos valdžią, kuri savo politika būtų palanki Lenkijai.

Toji grupė kreipėsi į lenkų vyriausybę gauti materialinės paramos būsimajai prolenkiškai Lietuvos vyriausybei, nes Lietuvos valstybės iždas yra tuščias. Lenkija tokią paramą pažadėjo ir buvęs vokiečių puskarininkis avantiūristas Aukštuolaitis 1919 m. rugpiūčio 27 d. gavo iš lenkų 800.000 vokiečių markių grynais pinigais, kuriuos jis išvežė į Kauną. Nors Kaune jį tuoj areštavo, bet gautuosius pinigus jis jau buvo deponavęs pas Mažosios Lietuvos veikėją J. Vanagaitį, kuris vėliau iš lenkų pareikalavo sau už paslaugą — tų pinigų apsaugą — 200.000 markių, o 600.000 markių pažadėjo sugrąžinti lenkams.[71]

Aukštuolaitis buvo drąsus ir savim pasitikįs asmuo. Beorganizuojant Lietuvos kariuomenę, 1918 m. jis pasisiūlė būti Lietuvos kariuomenės vadu ir Lietuvos diktatoriumi. Vėliau jis mėgino organizuoti iš Mažosios Lietuvos lietuvių karių Žemaičių pulką, bet dėl neatsiskaitymo iš jam patikėtų sumų šį pulką organizuojant, 1919 m. liepos 15 d. jis pats, nors ir be teismo, iš Lietuvos kariuomenės pasitraukė.

Tuo tarpu POW organizatorius Lietuvoje Kawalec mėgino surasti prounijinio nusistatymo karininkų Lietuvos kariuomenėje. Šiuo tikslu Lietuvos lenkų veikėjas Sokołowski Kawalecą supažindino su minėtuoju Aukštuolaičiu (buvusiu Vilniuje vokiečių kareivių tarybos nariu). Aukštuolaitis Kawalecui pažadėjo perversmininkų pusėn patraukti 2-rojo pulko vadą plk. V. Grigaliūną-Glovackį.

Straž Kresowa vadovybė 1919 m. rugpiūčio 6 d. Vilniuje taip pat aplankė Piłsudskį ir lietuvių, gudų bei lenkų vardu pareiškė norą priklausyti Lenkijai. Be panašių sukombinuotų delegacijų, Straž Kresowa vadovybė sudarinėjo dar ir „liaudies tarybas", kurios, suvažiavę Vilniun, kaip ir seniau vėl reikalavo šalinti lietuvių kalbą iš bažnyčių. O 1919 m. rugpiūčio 24 d. sušauktas lenkų vilniečių mitingas net pareikalavo priskirti — inkorporuoti Lenkijai Kauną ir

sritis ligi Dubysos, gi *Dziennik Wileński* (Vilniaus Dienraštis) kurstė lenkus užimti Kražius ir Palangą.[72]

Tokia inkorporacinė lenkų politikų veikla buvo priešiška Piłsudskio skelbiamai federacinei politikai, tačiau jos laikėsi lenkų endekai, kurie, neatsižvelgdami į Piłsudskio siūlymus, stengėsi skirtingomis priemonėmis laimėti tuos pačius Lenkijos tikslus. Piłsudskininkų federacinė politika iš esmės buvo tokia pat, kaip ir lenkų endekų inkorporacinė politika.

Taip pat Lietuvos lenkų veikėjas T. Zan, *Polska Partja Zjednoczenia Demokratycznego na Litwie* (Lenkų demokratinė susivienijimo partija Lietuvoje) steigėjas ir kiti Lietuvos lenkų veikėjai, rūpinosi tuometinės Lietuvos vyriausybės pakeitimu ir skleidė išgalvotas žinias apie Sleževičių, Leoną, Paknį ir Kairį, kaip apie Piłsudskio šalininkus. Iš tikrųjų Lietuvoje nebuvo jokios prolenkiškos politinės grupės, išskyrus dalį Lietuvos lenkų.

Zanui tačiau pavyko prikalbinti dvarininką St. Narutavičių, Lietuvos Nepriklausomybės akto signatarą ir *Lietuvos Tarybos* narį, jungtis į sąmokslą sudaryti naują Lietuvos vyriausybę. Dar ir dabar nevisai aišku, ar tik Zano ar kieno kito paveiktas Narutavičius buvo padaręs nedovanotiną prielaidą, kad Piłsudskio šalininkai yra ir Kairys, Sleževičius, Leonas, Paknys, Vileišis ir daugelis kitų Lietuvos politikų, taigi, vos ne visa tuometinė Lietuvos vyriausybė.

Apie aukščiau suminėtų Lietuvos veikėjų tariamai palankų nusiteikimą lenkų politikos atveju ir St. Narutavičius ir kiti POW perversmo vykdytojai buvo visiškai klaidingai informuoti. Lenkų rengiamą perversmą Lietuvoje norėjo paremti net ne visi Lietuvos lenkai, bet tik tie, kurie ir tautiškai ir valstybiškai buvo Lenkijos šalininkai.

O Lietuvos kariuomenėje svarbiausias vietas laikė vis dėlto ne lenkai, bet lietuviai ir tik iš dalies kitų tautų karininkai.

10. Peoviakų pasirengimas perversmui

1919 m. rugpiūčio mėn. 20-22 d. Wasilewski, Sławek ir mjr. Kasprzycki Vilniuje susitiko su Aukštuolaičiu ir Narutavičium ir drauge svarstė bei aptarinėjo POW perversmo vykdymo būdą. Ir Aukštuolaitis ir Narutavičius — abu lietuviai — sutiko su perversmo idėja. Aukštuolaitis, kaip ir Krzyżanowski, Lietuvos vyriausybę laikė „plėšikų gauja", todėl būtinai norėjo ją pašalinti, nes ji jų nuomone esanti vokiečių įtakoje.

POW organizacijos veikėjai, norėdami sudrumsti lietuvių vokiečių santykius, prašė Vilniuje išspausdinti atsišaukimų prieš vokiečius, kuriuos jie išplatinsią Raseiniuose ir tada jie tikėjosi, kad vokiečiai tikrai ten suareštuosią POW organizacijai kenksmingus asmenis: kun. Karosą, burmistrą V. Kuraitį, karo komendantą Vitkauską bei žydų bendruomenės vadą Levį. Taip veikdami jie manė pabloginti vokiečių-lietuvių santykius.[73]

Perversmo rengėjų plane buvo numatyta tuojau panaikinti *Lietuvos Valstybės Tarybą* ir sudaryti naują Lietuvos vyriausybę, kurios pirmininku turėjo būti Narutavičius ir, kaip jau buvo minėta, tariamai kariniu diktatorium — gen. Žukauskas, o jo padėjėju — Aukštuolaitis.

Perversmo data buvo numatyta rugpiūčio pabaigoje naktį iš 28 į 29 d. Lėšas perversmui vykdyti pažadėjo parūpinti Wasilewski. Pradžiai jis davė jau minėtus 800.000 markių Aukštuolaičiui, po kelių dienų žadėjo pridėti dar 300.000 markių ir vėliau suteikti naujai vyriausybei 8 milijonus markių paskolą. Be POW perversmo finansavimo, Wasilewski žadėjo karinę Lenkijos pagalbą ir taip pat Lietuvos lenkų organizacijų paramą.[74]

Po pasitarimų Vilniuje, Narutavičius ir Auktšuolaitis išvyko į Varšuvą pasitarti su Piłsudskiu, o Kaunan slaptai atvyko Vilniaus žvalgybos viršininkas Kościałkowski, kur jis sužinojo, kad Aukštuolaitis dar neturi suorganizavęs jokių savo karinių dalinių, kurie patalkintų POW vykdyti perversmą Lietuvoje.

Bet Kauno POW apygarda tuo metu jau rimtai rengėsi perversmui: liepos mėn. pradžioje ji įsakė savo skyriams būti pasirengusiems, nes „mobilizacijos" diena artėjanti. Kauno apygardos POW vadas Kawalec per Kościałkowskį painformavo Vilnių, kad savarankiškų karo operacijų jo organizacija negalėsianti vykdyti, jie galėsią įvykdyti tik partizaninių puolimų, karinių manifestacijų, bet tik tada, kai gausią instrukcijų. Peoviakų organizacijos skyriams buvo paliepta patiems pasirūpinti ginklų ir amunicijos ir šiam reikalui buvo paskirta lėšų iš POW kasos. Kauno apygardoje organizacijos nariai buvo suskirstyti kariškai — į būrius, kuopas ir t.t.

Ligi 1919 m. rugpiūčio mėn. Suvalkų krašte dar tebebuvo vokiečių karinė administracija, bet toje pat teritorijoje jau buvo sudaryta ir Lietuvos administracija, nors vokiečiai dar vis delsė ir trukdė perdavinėti vietos įstaigas Lietuvos valdžios organams. Kai vokiečiai pradėjo trauktis iš Suvalkijos, tai iš kai kurių vietų, kur gyventojų daugumas buvo lenkai, Lietuvos administracija savanoriš-

kai pasitraukė, bet lietuvių etnografinėje srityje pasiliko ir lietuvių administracija ir kariuomenė. Lietuvių kariuomenė tada užėmė liniją Ančia — Vygriai — Perto ežeras.

1919 m. rugpiūčio 2 d. įvyko lenkų suvažiavimas Suvalkuose, kurį sušaukė Straž Kresowa organizacija. Šiame suvažiavime dalyvavo ir Lietuvos lenkų dvarininkų atstovai iš Kalvarijos, Vilkaviškio ir Marijampolės apskričių. Lietuvos Lenkijos santykių reikalu pranešimą padarė žurnalistas Katelbach. Suvažiavimas reikalavo karine jėga užimti Lietuvą, nes, jų nuomone, tik tokiu būdu galėsiąs būti išspręstas politinis ginčas su Lietuva.

Suvalkų POW apygarda, tada turėjusi 1.000 ginkluotų vyrų, rugpiūčio 16 d. nutarė pradėti sukilimą prieš lietuvius ir nustumti juos 30-40 km už Focho nužymėtos demarkacinės linijos. Rugpiūčio 22 dienos naktį POW ir Straž Kresowa kariškai organizuotas dalinys užpuolė Suvalkų srityje lietuvius karius. Dėl netikėto puolimo, lietuviai be didelio pasipriešinimo pasitraukė. Lenkai tada pagrobė naujų Lietuvos teritorijų — Seinus, Kapčiamiestį, Veisiejus ir Lazdijus. Ilgai netrukus, Lietuvos kariuomenės vadovybė tenai sutelkė pėstijos ir raitelių, rugpiūčio 26 d. atgavo iš lenkų pagrobtas lietuviškas vietoves ir sustojo prie Focho linijos.

Suvalkijos kruvini įvykiai ties Focho linija turėjo aštraus poveikio į Lietuvos visuomenę ir jos nuotaikas lenkų atžvilgiu dar daugiau įkaitino, nes tų įvykių tikrieji kaltininkai buvo Lenkijos vyriausybė ir POW organizacijos vadovybė.

Protestuodama prieš lenkų grobuoniškus veiksmus, Lietuvos vyriausybė rugpiūčio 27 d. pasiuntė Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai notą dėl lenkų invazijos į Lietuvos teritoriją ir prašė sulaikyti lenkų veržimąsi Lietuvon nes, gindama savo teises, Lietuva yra verčiama griebtis kraštutinių priemonių. Po Suvalkijos įvykių, lietuvių ir lenkų santykiai dar daugiau susidrumstė ir kiekvienas mokąs nors kiek blaiviau galvoti matė, kad tokiomis aplinkybėmis yra ne metas sudarinėti tarp šių valstybių draugiškus santykius.

11. *Peoviakų perversmo mėginimai Kaune*

R. Kawalec, gavęs žinią iš Vilniaus apie perversmo dienos artėjimą, tuojau pasiskundė Vilniun POW nepajėgumu, nes peoviakai karininkai savo užnugaryje visiškai neturi kareivių ir be greitos lenkų karinės pagalbos sukilimas negalįs pasisekti. Jis rašė, kad vien tik užimti Kauno-Vilniaus geležinkelį reikėtų bent 1.000 Panemunės

šaulių (OSN) pagalbos ir dar bataliono karių iš Vilniaus, kuris galėtų tuojau pagelbėti POW pradėtajai akcijai. Be to, Kawalec įspėjo Vilnių, kad Lietuvoje jokiu būdu negalima tikėtis sudaryti lenkams palankią vyriausybę, nes pastarieji Suvalkijos įvykiai lenkų lietuvių santykius visiškai suardę ir sukilėliai be lenkų kariuomenės pagalbos bent kiek ilgiau negalėsią išsilaikyti. Kauną būtų galima paimti kelioms valandoms, kad būtų sudarytos sąlygos Lenkijos kariuomenei įsiveržti.[75]

Šių visų planų ir pasitarimų juokingoji pusė yra ta, kad Lenkijos žymūs politikai, kaip Wasilewski ir pats Piłsudski, tarėsi bei derėjosi dėl Lietuvos ateities reikalų su tais žmonėmis, kurie Lietuvos politikoje jokio vaidmens nevaidino, Lietuvoje sekėjų neturėjo ir neatstovavo jokiai visuomeninei politinei grupei.

Vėliau POW organizacijos dokumentuose buvo net surastos kai kurių lietuvių politikų ir visuomenės veikėjų pavardės, kuriuos, prieš pradedant sukilimą, buvo numatyta areštuoti. Numatytieji areštuoti veikėjai buvo: M. Sleževičius, J. Vileišis, J. Tūbelis, St. Kairys, P. Leonas, L. Noreika, J. Šimkus, A. Stulginskis, T. Petkevičius, kun. K. Olšauskas, A. Žmuidzinavičius, B. Kodatis, F. Kirša, M. Šalčius, P. Šalčius, B. Sruoga, J. Aleksa, V. Sidzikauskas, R. Skipitis, D. Malinauskas, T. Ivanauskas ir V. Putvinskis. Į areštuotinų asmenų sąrašą pateko visų srovių žymių veikėjų, o taip pat ir įvairių profesijų kultūrininkų. Čia reikia priminti, kad į areštuotinų asmenų sąrašą buvo įtraukti ir tie mūsų politikai, kurie tariamai buvo numatyta įtraukti į prolenkišką vyriausybę.[76]

Greta sukilimo plano, buvo paruošta ir Lenkijos finansinė parama būsimajai Lietuvos vyriausybei. Specialus kurjeris, Pilsudskio adjutantas, St. Radziwiłł atvežė POW valdybai pažadėtus 8 milijonus rusiškų rublių, tada jau neturėjusių mokamos galios Lietuvoje. Todėl Radziwiłł tuojau turėjo grįžti Varšuvon ir atvežti vokiškų markių.

Perversmas Kaune, kaip jau buvo minėta, turėjo būti vykdomas 1919 m. rugpiūčio 28 d. naktį, bet dėl kažkokių sumetimų buvo nukeltas į rugsėjo 1 dieną. Wasilewski buvo visiškai tikras dėl sukilimo pasisekimo ir ne tik sudarė ministrų kabinetą Lietuvai, bet jis savo ranka surašė ir būsimojo Lietuvos ministrų kabineto deklaraciją. Jis ten teigė, kad Lietuvos teisiniai valstybiniai ryšiai su Vokietija ir Rusija nepageidaujami. Todėl Lietuvos valdžios valdomoje teritorijoje ir lenkų kariuomenės užimtose srityse turi būti įvykdyti demokratiniai rinkimai ir tada abiejų šalių išrinktieji atstovai

suvažiuos į Vilnių ir bendrai išspręs Lietuvos valstybės santvarkos pagrindus.

Tokius pat siūlymus Wasilewski 1919 m. rugpiūčio 3 d. dėstė ir ministrui pirmininkui Sleževičiui, bet Sleževičius tada juos griežtai atmetė.

Wasilewski buvo tiek susirūpinęs šiuo POW perversmu, kad jis surašė ne tik ministrų kabineto deklaraciją, bet parengė ir Lenkijos vyriausybės atsakymą į tą būsimojo Lietuvos „ministrų kabineto" deklaraciją, o taip pat ir būsimą „naujosios Lietuvos vyriausybės" atsišaukimą į gyventojus. Lenkijos vyriausybė priėmė „dėmesin" Wasilewskio parengtąją Lietuvos vyriausybės „deklaraciją" ir ja pasiremdama, garantavo Lietuvai (kuri įeis į nuolatinę sąjungą su Lenkija) ir jos gyventojams, be tautybės ir religijos skirtumo, visišką laisvę savo valią pareikšti per abiejų Lietuvos dalių (Nepriklausomos Lietuvos ir lenkų okupuotos Lietuvos dalies) seimą Vilniuje, kaip tatai buvo surašyta numatytojo naujojo „ministrų kabineto" deklaracijoje. Taip pat Lenkijos vyriausybė įsipareigojo teikti Lietuvai visokeriopą pagalbą, kovojant jai su rusų ar vokiečių kėsinimusi į jos teritoriją. Wasilewski Lietuvos „būsimosios vyriausybės" vardu suskubo parašyti ir prancūzų kalba atsišaukimą „Le peuple et l'armée Lithuanienne".[77]

1919 m. rugpiūčio 27 d. ministras pirmininkas Sleževičius priėmė Kauno miesto tarybos lenkų frakcijos delegaciją. Delegacijos nariai teiravosi pas Sleževičių ar yra jam žinoma, kad lenkai slaptai rengia užpuolimą. Sleževičius jiems atsakęs, jog jam yra žinoma tik apie POW rengiamą sukilimą Lietuvoje. Todėl jis pasiūlęs lenkų delegacijos nariams čia pat jo kabinete parašyti atsišaukimą į Lietuvos lenkus ir tokiu būdu sulaikyti lenkų visuomenę nuo katastrofiškų padarinių. Vienok lenkų visuomenės atstovai siūlomo atsišaukimo nepasirašė, betgi ir rengtasis sukilimas neįvyko.

Tačiau iš rugpiūčio 28 į 29 d. naktį netoli Kauno kai kuriose vietovėse buvo nupiaustyti telegrafo stulpai, kai kur — nukarpytos telegrafo vielos, kai kur geležinkelio bėgiai išardyti.[78]

Šis POW netikėtas išsišokimas sukėlė Lietuvos vyriausybės budrumą, nes lenkų siųstąjį iš Vilniaus įsakymą atidėti POW sukilimą, Lietuvos vyriausybės organai iššifravo. Lietuvos vyriausybei ir prieš tai buvo žinoma POW slaptos lenkų organizacijos veikla, bet ji nežinojo tiksliai šios organizacijos narių, organizacijos struktūros, jos ryšių su lenkų legaliomis organizacijomis bei Lietuvos lenkų atskirų veikėjų įsijungimo į slaptą POW veiklą. Jau turėdami tikslių

duomenų, Lietuvos vyriausybės organai perversmo laiko nukėlimu pasinaudojo ir Kaune bei provincijoje areštavo apie 200 asmenų.

Pagal Kawaleco pranešimą Vilniun, Lietuvoje POW nariams nieko blogo neatsitikę, tik daugiausia nukentėję lenkų lietuvių bendradarbiavimo šalininkai. Drauge buvo areštuota ir Lietuvos kariuomenės 23 lenkai karininkai, kurių tarpe buvo ir žymių POW veikėjų, pvz., St. Niekrasz, H. Sipowicz ir kt. Drauge su lenkais karininkais buvo areštuotas ir Aukštuolaitis, bet pas jį nebuvo rasta nei iš Wasilewskio gautųjų pinigų nei „naujosios vyriausybės" atsišaukimų. Aukštuolaitis buvo kalinamas 10 savaičių ligi 1919 m. lapkričio 15 d. Išleistas iš kalėjimo jis vėl atsirado Vilniuje ir leido lietuviams lenkų valdžios propagandinį laikraštį *Suvienytoji Lietuva.* 1920 m. liepos 14 d. Aukštuolaitis drauge su lenkų kariuomene ir administracija pasitraukė iš Vilniaus.[79]

Ši Lietuvos vyriausybės akcija lenkams buvo visiškai nelaukta ir netikėtai jiems buvo kirstas smarkus smūgis, tačiau POW organizacija iš pagrindų nebuvo likviduota. Lenkų sukilėlių štabas galvojo, kad Lietuvos vyriausybės įvykdyti areštai yra atsitiktinio pobūdžio, be plano, nes Lietuvos saugumo organai dar neturėjo POW narių sąrašo.

Nelaukti įtakingesnių lenkų areštai sujaukė Wasilewskio ir kitų sukilimo rengėjų planus. Tuo pat metu Vilniun grįžo iš Varšuvos Piłsudskio adjutantas Radziwiłł su 6 milijonais vokiškų markių, kurias jis įteikė Wasilewskiui, bet Wasilewski tuo metu jau negalėjo jų sukilimui panaudoti.

Wasilewski, kritęs desperacijon, pasiūlė Lenkijos kariuomenei užimti Kauną ir išlaisvinti areštuotuosius lenkus. Jis priekaištavo Narutavičiui dėl jo nepastovaus nusistatymo sukilimo atžvilgiu, o iš tikrųjų kaltos buvo tik kai kurių Lietuvos lenkų dvarininkų netikslios informacijos apie lietuvių tautos nusistatymą, jos politinius siekimus ir t.t. Nors Wasilewski laikė save socialistu ir Lietuvos istorijos žinovu, tačiau savo planams ir informacijai jis tenaudojo tik kai kurių lenkų dvarininkų šaltinius, kurie iš baimės netekti savo dvarų, buvo pasiryžę leistis į neapgalvotas avantiūras.

Kiek vėliau Vilniaus saugumo viršininkas kpt. Kościałkowski 1919 m. rugsėjo 17 d. vėl įsakė Lietuvos POW rengtis antrajam sukilimui, tikrajam perversmui, pažadėdamas Lenkijos kariuomenės pagalbą, jeigu sukilėliai bent penkias valandas išsilaikytų valdžioje.[80]

Taip pat ir Lenkijos karo attaché Lietuvoje W. Dunin-Wąsowicz pranešinėjo Vilniaus saugumo viršininkui Kościałkowskiui, kad yra

reikalinga laikyti porą divizijų lenkų kariuomenės parengtyje, kadangi „lietuviai" vykdysią perversmą Kaune.

Kauną turėjo užimti Aukštuolaičio ir jo „vienminčių lietuvių" dalinys. O sukilimui paremti lenkų karininkai, tarnaują Lietuvos kariuomenėje, pažadėjo sukelti kai kuriuos kariuomenės dalinius prieš vyriausybę. Tačiau apie antrąjį rengiamą lenkų perversmą Vilniaus lietuviams žinių suteikė Vilniaus saugumo tarnautojas P. Daukantas-Vrublevskis, kpt. Kościałkowskio padėjėjas. M. Biržiška savo atsiminimuose mini, kad Daukantą-Vrublevskį pasitarnauti Lietuvai ir paimti POW slaptus dokumentus bei šifrus prikalbėjo Aldona Čarneckaitė (dr. A. Birutavičienė-Birutienė).[81]

Šios slaptos, bet Lietuvai labai svarbios žinios buvo suteiktos tokiu būdu: 1919 m. rugsėjo 20 d. kpt. Kościałkowski išvyko iš Vilniaus Varšuvon. Tada Daukantas-Vrublevskis, pasinaudojęs proga, išėmė iš nedegamos spintos visus POW organizacijos veiklos slaptus raštus ir perdavė Elzei (M. Kubiliūtei), o jis pats rugsėjo 21 d. slaptai iškeliavo Lietuvon. M. Kubiliūtei įteiktuosius slaptus POW dokumentus, Vrublevskio dienoraštį ir kitus raštus paėmė nuvežti Kaunan tuo metu Vilniun atvažiavęs užsienio reikalų ministras Voldemaras su dviem anglais karininkais. Voldemaras tada painformavo tuos anglus karininkus, kad Lietuvoje POW ruošiamo lenkų sąmokslo inspiratorius yra pats Piłsudski.

Su Daukanto-Vrublevskio pagalba Lietuvos saugumas surado slaptą POW organizacijos archyvą ir šifruotą narių sąrašą, nes tik Daukantas-Vrublevskis žinojo to šifro raktą ir padėjo lietuviams išaiškinti POW veiklą.

Prieš numatytą antrojo sukilimo datą, lenkai pradėjo koncentruoti savo karinius dalinius apie Butrimonis, Vievio apylinkėje, o Panemunės šaulių batalionas Trakuose laukė įsakymo užimti Alytų.

Jeigu pirmieji lenkų areštai buvo atsitiktinio pobūdžio, tai dabar, kai Daukantas-Vrublevskis perdavė lietuviams Vilniaus saugumo visus slaptus dokumentus apie POW veiklą Lietuvoje ir atskleidė dalyvių pavardes, tai Lietuvos saugumas jau areštavo ne įtartinus asmenis, bet tikruosius sąmokslo dalyvius. Rugsėjo mėn. 23 d. buvo areštuotas Kawalec, Niekrasz ir kiti vadai. Ir antrasis POW sukilimas neįvyko.

Teismo atsakomybėn buvo patraukti 117 asmenų. Daug jų nuo teismo pasislėpė ir išvyko Lenkijon. Sukilimo dalyvius pirmoje instancijoje 1920 m. gruodžio 11-24 d. teisė Kariuomenės teismas. Iš teisiamųjų skaičiaus šeši sukilimo vadai buvo nuteisti sunkiųjų darbų

kalėjimu ligi gyvos galvos, devyni — 5-15 metų sunkiųjų darbų kalėjimo, 17 — paprasto kalėjimo, 15 — išteisinti.[82]

Areštuotais lenkų veikėjais buvo labai susidomėjęs ir pats Piłsudski. Jis gaudavo žinių apie juos per prancūzų karinę misiją Kaune ir iš prancūzų generolų A. H. Niesselio bei P. Henrys. Vėliau Piłsudskį painformavo Wasilewski, kad areštuotųjų kalėjime telikę tik 15 asmenų.

Po šių POW veiklos reveliacijų, Sleževičiaus vyriausybė ėmėsi labai griežtų priemonių likviduoti visus sąmokslininkų lizdus, nepaisydama net tuometinio Lietuvos prezidento Smetonos patarimo laikytis su lenkais didelio atsargumo.[83]

POW sukilimui nepasisekus, ne tik Lenkijos vyriausybiniai sluoksniai, bet ir lenkų visuomenė pradėjo šlykščiausią kampaniją prieš Lietuvą, protestuodama prieš lenkų areštus ir mitinguose grasindama lenkų karine intervencija. Nuo panašių veiksmų neatsiliko ir lenkų spauda, ypač vadinamoji „pakraščių spauda", kaip vilniškis *Kraj* (Kraštas), kuris rugsėjo 8 d. rašė, jog Prūsų valdžios vadinamosios Hakatės veikla blunka, ją lyginant su Kauno valdžios antilenkiška politika. Kitas laikraštis *Ziemia Suwalska* (Suvalkų Žemė), kuriame bendradarbiavo ir minėtasis žurnalistas Katelbach rašė, kad dabar teroras Lietuvoje yra tokio pat laipsnio, kaip Muravjovo Koriko metu.

Po nepasisekusio sukilimo, Lenkijos užsienio reikalų ministerija užaliarmavo, kad Lenkijos gyventojai reikalauja karinės intervencijos į Lietuvą. Lenkijos spauda terašė apie lenkų persekiojimus Lietuvoje. Tačiau beveik visą laiką spauda nutylėdavo tų įvykių priežastis ir visai neužsimindavo apie rengtą POW sukilimą Lietuvoje.

Tenka pasakyti, kad ir Lenkijos užsienio reikalų ministerija nerado reikalo pasiteisinti dėl savo įsikišimo į svetimos valstybės vidaus reikalus, bet tik kaltino Lietuvos vyriausybę dėl lenkų areštų ir persekiojimų.

Baigiant, reikia paminėti, kad Lietuvos lenkų tarpe buvo ir blaivesnio nusistatymo asmenų, kurių vienas buvo J. Gruževskis, 1919 m. liepos mėn. 18 d. rašęs korespondenciją į *Dziennik Powszechny* (Visuotinis Dienraštis), kad lenkų Kaune niekas nepersekioja, lenkų kalbos neniekina, bet suimami tik karštuoliai, kurie ragina nuversti Lietuvos vyriausybę.[84]

Net ir rašytojas A. J. Herbaczewski (Herbačiauskas), buvęs ilgesnį laiką Lietuvos Lenkijos federacijos šalininkas, vėliau profesoriavęs Lietuvos universitete Kaune, savo pokalbyje su Lenkijos užsienio

reikalų ministerijos aukštu valdininku M. Arciszewskiu išreiškė pasipiktinimą, kad Lenkijos valdžia remia Lietuvoje pačius reakcingiausius gyventojų sluoksnius.

Bet ir POW organizacijos sukilimui Lietuvoje nepasisekus, Piłsudski dar neatsisakė jo seniai puoselėjamos minties perversmo keliu įjungti Lietuvą į Lenkijos valstybę. Tas aiškėja iš jo rašyto laiško Wasilewskiui 1919 m. lapkričio 21 d., žadant lenkų kariuomenės pagalbą Lietuvos „sukilėliams".[85]

Vėliau lenkų politikas K. Okulicz, vertindamas tą farso pobūdžio POW sukilimą, tvirtina, kad šis sukilimas sukėlė lietuviuose kartėlį ir nepasitikėjimą lenkais bei jų politika.[86] Taip pat ir lenkų istorikas M. K. Dziewanowski, gyvenąs JAV, rašo, kad po Seinų sukilimo, kurį parėmė lenkų kariuomenės daliniai ir po nepavykusio POW rengto sukilimo Kaune, lietuvių lenkų santykiai tiek įsitempė, kad federacija buvo tuščias reikalas. Keista tik tai, kad dar ir dabar, kada daug ano meto autentiškų istorinių dokumentų yra išspausdinta ir istorikams jie prieinami, Dziewanowski, dideliame jo veikale apie J. Piłsudskį, skyriuje apie POW perversmą Lietuvoje, rašo labai keistus niekuo neparemtus dalykus. Savo knygoje jis visai nepagrįstai tvirtina, kad Lietuvoje Sleževičiaus kabinetas nebuvęs populiarus todėl, kad Vakariečių dar nebuvęs pripažintas, pasižymėjęs silpnumu ir korupcija bei priklausymu nuo vokiečių. Todėl POW sąmokslininkai sumezgė ryšius su Sleževičiaus kabineto nariais — Steponu Kairiu, jo pavadintu informacijų ministru (bet tokios ministerijos Lietuvoje iš viso niekada nebuvo), švietimo ministru Juozu Tūbeliu, su vos šešias dienas Vilniuje buvusiu viceministru Augustinu Janulaičiu ir su daugeliu aukštosios hierarchijos kunigų.[87]

Matyti, Dziewanowski nėra pakankamai susipažinęs su ano meto įvykių eiga Lietuvoje ir Lenkijoje.

Po visų šių įvykių, Lietuvos visuomenė įsitikino, kad didžiausias Lietuvos nepriklausomybės priešas yra Lietuvos lenkai dvarininkai ir Lenkijos valdžia.

Nors žurnalisto Katelbacho tvirtinimu, Piłsudski buvo pareiškęs *Le Temps* korespondentui, kad nepaisant lietuvių provokavimų ir atakavimų lenkai stengsis išvengti karinių susidūrimų su Lietuva, bet gyvenimo tikrovė buvo kitokia. Pvz., Suvalkų POW organizacija, lenkų karinio dalinio padedama, 1919 m. rugpiūčio 16 d. įvykdė Seinuose perversmą. Ir vėl, paties Piłsudskio pritarimu ir jo planais tikslu paimti valdžią Lietuvoje, du kart buvo vykdomas POW perversmas Kaune. Taip pat Piłsudskio įsakymu, vos tik Suvalkų

sutartį pasirašius, gen. L. Želigowski „sukilo" ir užėmė Vilnių. Savo imperialistinei politikai vykdyti Piłsudski negailėjo nei lietuviško nei lenkiško kraujo ir lenkiškas bajoriškas imperializmas tada tebuvo tik karine jėga sulaikomas.

Nors ir nelengvomis sąlygomis beatsikuriančios Lietuvos valstybei vis dėlto pavyko sutramdyti Lenkijos rengtą POW perversmą Lietuvoje, sulaikyti gen. Želigowskio žygį gilyn į Lietuvą ir apsiginti nuo įjungimo į Lenkijos valstybę.

Šio Lietuvos atsikūrimo laikotarpio istorija yra labai painl ir vietomis ano laiko įvykiai taip buvo susipynę, kad mūsų jaunų valstybininkų ir politikų apdairumas tose nuolatinėse derybose su įvairiomis lenkų delegacijomis ir jų klastingumu, kelia nuostabą ir pasididžiavimą.

O tuo metu mūsų administracija — ministerijos, atstovybės, kariuomenė ir savivaldybės, galima sakyti, dar buvo tik organizacijos stadijoje, visur trūko ne tik lėšų, bet ir tinkamai pasiruošusių žmonių ypač atsakingoms ir svarbioms pareigoms.

Ir jeigu tuo metu nebūtų atsiradę ryžtingų ir energingų politikų, jeigu nebūtų buvusi sulaikyta bolševikų invazija į Lietuvą ir sutramdyti lenkų kėslai sujungti Lietuvą su Lenkija, tai tuo metu būtumėme netekę ne tik Vilniaus, bet iš viso būtų sužlugusi graži idėja ir pastangos atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

NUORODOS

1 *Lietuvos įstatymai* (sudarė A. Merkys), 1922 m. 17-18 psl.
2 *Antroji Lietuvos valstybės konferencija,* 1919 m. 10-11 psl.
3 J. Staugaitis, Apie Lietuvos Tarybos darbus — *Naujoji Romuva,* 1937 m. 16 nr. 352 psl.
4 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės,* 1960 m. I dalis 61-63 psl.
5 *M. Sleževičius,* 1954 m. 99 psl. ir J. Augustaitis, Antroji valstybės konferencija Kaune — *Naujienos,* 1974 m. rugpiūčio 3 d.
6 *Antroji Lietuvos valstybės konferencija.* 1919 m. 13 psl.
7 *M. Sleževičius,* 1954 m. 105 psl.
8 *Antroji Lietuvos valstybės konferencija,* 1919 m. 17 psl.
9 *M. Sleževičius,* 1954 m. 107 psl.
10 *Antroji Lietuvos valstybės konferencija,* 1919 m. 64-67 psl. ir S. Noreikienė, Lietuvos Valstybės Taryba ir buržuazinės politinės partijos 1918 m. pabaigoje-1920 m. gegužės mėn. — *LTSR Mokslų Akad. darbai,* Serija A 1 (58), 1977 m. 77-80 psl.
11 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais,* 1967 m. 572-573 psl.
12 Report by Robert Hale of the Mission to Finland, Latvia, Estonia and Lithuania — *U.S. Senate Documents (66 Congress, 1st Session),* 1919 m. 15 t. 25 psl.
13 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos,* 1937 m. I dalis 62-63 psl.
14 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten,* 1976 m. 80 psl.
15 *M. Sleževičius,* 1954 m. 233 psl.
16 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 183 psl.
17 V. Maciūnas, Dr. Jurgio Šaulio archyvas — *Lituanistikos Instituto 1973 metų suvažiavimo darbai,* 1975 m. 62 psl.
18 *Laikinosios Vyriausybės Žinios,* 1918 m. 1 nr. ir *Lietuva,* 1919 m. 13 nr.
19 D. Micuta, Lietuvos finansai 1918-1928 m. — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 179 psl.
20 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 91-93 psl.
21 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.),* 1970 m. 33 psl.
22 J. Purickis, Seimų laikai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 129 psl.

23 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten*, 1976 m. 223 psl.
24 *Borba za Sovetskuju vlast v Litve 1918-1920 gg.* (red. B. Vaitkevičius), 1967 m. 248 dokumentas.
25 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 100 psl.
26 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 96 psl.
27 *Borba za Sovetskuju vlast v Litve 1918-1920 gg.* (red. B. Vaitkevičius), 1967 m. 333-334 psl.
28 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 89-92 psl.
29 A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, 1959 m. 179 psl.
30 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 70 psl.
31 D. Micuta, Lietuvos finansai 1918-1928 m. — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 195 psl.
32 *Lietuvos įstatymai* (sudarė A. Merkys), 1922 m. 200-202 psl.
33 *Lietuvos įstatymai* (sudarė A. Merkys), 1922 m. 474-475 psl.
34 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. I dalis 62 psl.
35 J. Aleksa, *Lietuvių tautos likimo klausimu*, 1925 m. 68 psl.
36 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 63-81 psl.
37 J. Aleksa, *Lietuvių tautos likimo klausimu*, 1925 m. 67 psl.
38 J. Basanavičius, Ką laimėjo vokiečiai Lietuvoje — *Nepriklausoma Lietuva*, 1919 m. 11-12 nr. ir J. Ochmański, Polityka niemiec wobec Litwy podczas I wojny światowej — *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Historia*, 8, 1968 m. 67 nr. 179 psl.
39 B. Daščioras, *Lietuvos Vokietijos ekonominės derybos*, 1923 m. 38-45 psl.
40 B. Daščioras, *Lietuvos Vokietijos ekonominės derybos*, 1923 m. 42-45 psl.
41 *Lietuva*, 1919 m. kovo 16 d.
42 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten*, 1976 m. 200-201 psl.
43 H. Rolnik, *Die baltischen Staaten Litauen, Lettland, Estland und ihr Verfassungsrecht*, 1927 m. 53 psl.
44 *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. 6 nr. (priedėlis).
45 J. Vileišis, Dėl ko ministrų kabinetas atsistatydino — *Lietuvos Ūkininkas*, 1919 m. 8 nr. 3 psl. ir S. Noreikienė, Lietuvos Valstybės Taryba ir buržuazinės politinės partijos 1918 m. pabaigoje — 1920 m. gegužės mėn., *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 2 (59), 1977 m. 66 psl.
46 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 235 psl. ir M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1960 m. I dalis 43-44 psl.
47 P. Łossowski, Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. — *Najnowsze dzieje Polski 1914-1939*, 1964 m. VIII t. 52 psl.
48 W. Dobaczewska, *Nastroje wileńskie w latach wielkiej wojny*, 1934 m. 13-14 psl.
49 P. Łossowski, *Stosunki polsko litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 122 psl.
50 *POW na ziemiach W. X. Litewskiego* (red. St. Burhardt), 1934 m. 10 psl.
51 T. Katelbach, Rola Piłsudskiego w sprawie polsko-litewskiej — *Niepodległość*, 1948 m. I t. 110 psl.
52 J. Rainys (J. Papečkys), *POW Lietuvoje*, 1936 m. 90-91 psl. ir M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 12 psl.

53 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 250 psl. ir J. Rainys (J. Papečkys), *POW Lietuvoje*, 1936 m. 68-70 psl.
54 J. Rainys (J. Papečkys), *POW Lietuvoje*, 1936 m. 30-32 psl.
55 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 118-120 psl. ir P. Łossowski, Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. — *Najnowsze dzieje Polski 1914-1939*, 1964 m. VIII t. 54 psl.
56 P. Łossowski, Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. — *Najnowsze dzieje Polski 1914-1939*, 1964 m. VIII t. 59 psl.
57 P. Łossowski, Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. — *Najnowsze dzieje Polski 1914-1939*, 1964 m. VIII t. 56 psl.
58 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 457-459 psl.
59 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 118 psl.
60 P. Łossowski, Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. — *Najnowsze dzieje Polski 1914-1939*, 1964 m. VIII t. 54-57 psl. ir M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922*, 1969 m. 183 psl.
61 *Materiały archiwalne* (red. N. Gąsiarowska), 1961 m. II t. 315-319 psl.
62 R. Mienicki, Wilno w polskim wysiłku zbrojnym — *Wilno i ziemia wilenska*, 1930 m. I t. 38 psl.
63 J. Śmietański, Niedoszły zamach stanu na Litwie — *Polityka*, 1960 m. 4 t. 24 nr.
64 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 123-124 psl.
65 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922*, 1969 m. 166 psl.
66 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 69 psl.
67 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 125-126 psl.
68 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 134-135 psl.
69 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 459 psl.
70 J. Śmietański, Niedoszły zamach stanu na Litwie — *Polityka*, 1960 m. 4 t. 24 nr., *J. Piłsudskio laiškas L. Wasilewskiui* (dėl naujo perversmo rengimo) 1919 m. lapkričio 21 d. ir *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 461-462 psl.
71 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 462 psl.
72 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 24-25 psl.
73 J. Rainys (J. Papečkys), *POW Lietuvoje*, 1936 m. 146 psl.
74 P. Łossowski, Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. — *Najnowsze dzieje Polski 1914-1939*, 1964 m. VIII t. 59 psl.
75 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 120-121 psl.
76 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 34 psl., J. Rainys (J. Papečkys), *POW Lietuvoje*, 1936 m. 96 psl. ir J. Matusas, *Šaulių sąjungos istorija*, 1939 m. 77 psl.
77 P. Łossowski, Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. — *Najnowsze dzieje Polski 1914-1939*, 1964 m. VIII t. 65-66 psl.
78 *M. Sleževičius*, 1954 m. 123-124 psl.
79 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 103 psl.
80 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 40 psl.
81 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 59-60 psl.
82 J. Rainys (J. Papečkys), *POW Lietuvoje*, 1936 m. 182 psl. ir J. Matusas, *Šaulių sąjungos istorija*, 1939 m. 76-77 psl.
83 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 138 psl.

84 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės,* 1962 m. II dalis 20 psl.
85 J. Smietański, Niedoszły zamach stanu na Litwie — *Polityka,* 1960 m. 4 t. 24 nr. 11 psl.
86 K. Okulicz, Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej — *Pamiętnik wileński,* 1972 m. 66 psl.
87 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922,* 1969 m. 164-169 psl.

XIII

Lietuvių emigrantų vaidmuo kovojant dėl Lietuvos laisvės

1. Emigracija prieš Pirmąjį pasaulinį karą

Lietuvių emigrantų veikla užsienyje ir tos veiklos reikšmė Lietuvos valstybę atkuriant, ypač išryškėjo Pirmojo pasaulinio karo metu ir vėliau po karo. Gana gausūs to meto veikėjų atsiminimai ir spauda ne vien lietuvių, bet ir svetimomis kalbomis, dabar jau įgalina mūsų emigrantų politinę veiklą ir jų ekonominę paramą pagrįstai vertinti.

Ne vien tik lietuviai svarsto emigracijos vaidmenį ir jos nuopelnus kovoje dėl laisvės. Čia verta priminti daugelį tautų, kurių emigrantai vienaip ar kitaip yra parėmę jų laisvės kovas. Labai žymią emigrantų paramą turėjo airiai, lenkai, čekai, graikai ir kiti.

Lietuvoje dėl vykusių sukilimų, maištų ir sąmokslų prieš Rusijos valdžią, daugelis tų įvykių dalyvių, gelbėdamiesi nuo kalėjimo ar tremties, pasitraukdavo į Europą ar JAV. Tad jau nuo 1794 metų — Kosčiuškos sukilimo ir po 1831 ir 1863 metų sukilimų — Europoje atsirado didesnis Lietuvos politinių emigrantų skaičius. Kadangi bet kokia politinė ar kultūrinė veikla Rusijos pavergtoje Lietuvoje buvo draudžiama ir persekiojama, tai mums itin svarbu susipažinti su lietuvių emigrantų, ypač politinių emigrantų, veikla laisvajame pasaulyje, svarbiausia politinėje srityje, siekiant pradžioje bent minimalinių laisvių ir teisių savo kraštui, o vėliau ir nepriklausomos valstybės atkūrimo.

Senoji politinė Lietuvos emigracija daugiausia buvo bajorai, Lietuvos Lenkijos unijos šalininkai, kurie veikė drauge su lenkais emigrantais, rūpindamiesi bendra Lenkijos Lietuvos laisve ir valstybės ateitimi. Tačiau buvo atvejų, kai Lietuvos ir Lenkijos emigrantai, ne vien dėl srovinių ir partinių skirtumų, nesutilpdavo vienoje organizacijoje, bet kartais ir dėl abiejų valstybių reikalų nevienodo supratimo. Po 1831 metų sukilimo, norėdami atsiskirti nuo lenkų, Lietuvos emigrantai net buvo įsteigę atskirai nuo lenkų *Lietuvių ir Rusios žemių draugiją*. Šios draugijos raštuose ir atsišaukimuose Lietuvos emigrantai pasirašydavo Lietuvos valstybėje turėtais titulais. XIX a. pabaigoje, po baudžiavos panaikinimo, didesnis lietuvių skaičius pradėjo emigruoti į JAV ir į Angliją. Gyvendami laisvose šalyse, jie galėdavo spiestis į įvairias draugijas, šviestis, spausdinti laikraščius ir knygas.

Mažojoje Lietuvoje, dar spaudos draudimo metu, 1892 m. *Varpo* 8 nr. buvo išspausdintas straipsnis, kad lietuviams svarbu veikti kitų tautų viešąją nuomonę, sužadinti domėjimąsi lietuvių tauta bei sukelti simpatijų ir pritarimo jos siekiams. Todėl *Varpas* siūlė rašyti lietuvių tautos reikalais užsienio spaudoje, įsteigti nuolatinį informacijos komitetą, kuris rengtų paskaitų, suorganizuotų reprezentacinį chorą ir visokiais būdais populiarintų Lietuvos vardą.

Dr. J. Šliūpas ir kun. A. Burba skaitė viešas paskaitas JAV lietuviams apie rusų priespaudą Lietuvoje. Jų paskaitos 1891 m. antrašte *Bestiality of the Russian Czardom toward Lithuania* buvo išspausdintos JAV atskiru leidiniu.

Po įvykusių 1893 m. Kražių skerdynių, kai tik Amerikos lietuviai apie tai sužinojo, tai *Susivienijimo Lietuvių Amerikoje* seimas tuoj išrinko komisiją — kun. J. Žilių, T. Paukštį, kun. M. Šedvytį ir dr. M. Stupnickį rūpintis, kad Amerikos lietuviai į tuos įvykius reaguotų. Lietuvių bažnyčiose buvo laikomos gėdulo mišios, rengiami mitingai ir priimamos protesto rezoliucijos, kurios buvo spausdinamos amerikiečių laikraščiuose — *American Herald* ir kt. O laikraštis *Vienybė Lietuvininkų* 1894 m. išspausdino kun. Žebrio brošiūrą *Kankinimas katalikų*. 1894 m. A. Olševskis taip pat išspausdino kun. J. Žiliaus knygelę — *Kražių skerdynė ir jos pasėkos*.

Be to, įsisteigusi *Lietuvių Literatūros Draugija Amerikoje* užsakė rusų emigrantui E. Matrosovui parašyti knygą, kuri 1896 m. grafo Lelivos slapyvardžiu buvo išspausdinta antrašte *Položenije litovskogo naroda v russkom gosudarstve* (Lietuvių tautos būklė Rusijos valstybėje). Ši knyga, drauge su atitinkama lietuvių peticija, buvo

pasiųsta carui, jo ministrams, senato nariams, rusų įtakingesniems laikraščiams bei žymiems visuomenininkams. Visi jie buvo prašomi pagelbėti lietuvių tautai atgauti spaudą ir savo mokyklas.[1] O kai vėliau Vilniuje rusų valdžia pastatė 1863 m. sukilimo malšintojui M. Muravjovui paminklą, tai 1898 m. lietuvių socialdemokratų užsienio atstovybė, šio paminklo atidengimo proga, išspausdino protestą prieš rusų priespaudą ir žiaurų valdymą Lietuvoje. Tas protestas buvo išspausdintas vokiečių, austrų, šveicarų, belgų, prancūzų bei anglų socialistų ir demokratų spaudoje (*Vorwaerts, Arbeiter Zeitung, Voelkerrecht, Peuple, Petite République, Reynolds Newspaper* ir kituose). Tai buvo ne vien tik protestas dėl pastatydinto paminklo Muravjovui ir dėl jo vykdytų žiaurumų 1863 m. sukilimą malšinant, bet ir aiškinimas tuometinės sunkios lietuvių tautos padėties.

1900 m. emigrantas A. Moravskis, gyvendamas Šveicarijoje, A. Lietuvio slapyvardžiu išspausdino prancūzų laikraštyje *L'Humanité Nouvelle* didelį straipsnį „L'oppression russe en Lithuanie" (Rusų priespauda Lietuvoje), kuris vėliau buvo išleistas atskira knygute. O kun. V. Dembskis, panaudojęs šio straipsnio medžiagą, 1900 m. išspausdino knygutę antrašte *Kaip Maskolija persekioja Lietuvą*.

Po metų, 1901 m. JAV Pittsburghe, Pa. įvyko pavergtųjų tautų emigrantų suvažiavimas. Iš viso tame suvažiavime dalyvavo 19 atstovų — lenkų, ukrainiečių ir kitų, jų tarpe — 9 lietuviai. Suvažiavime buvo priimtos atitinkamos rezoliucijos, pripažįstant visoms tautoms savarankiškumą. Tuo metu suvažiavimo dalyviai idealu laikė demokratinę santvarką federacinėje Rusijos valstybėje.[2] Suvažiavime buvo išrinkta pavergtųjų tautų organizacijos valdyba — lenkas J. H. Jabłoński pirmininku, o dr. J. Šliūpas sekretoriumi. Suvažiavimas buvo nutaręs leisti savo organą *Freedom* (Laisvė), bet šis nutarimas nebuvo ištesėtas.

Ir vėl, 1903 m. *JAV Laisvamanių Susivienijimo* vardu Šliūpas išsiuntinėjo Amerikos ir Europos valstybių vyriausybėms memorandumą, kad Rusija būtų priversta vykdyti Vienos taikos kongreso sutartį, suteikiant Lietuvai laisvę.[3] 1903 m. Šliūpas parašė pageidavimą, kad į II Internacionalą priimtų ir Amerikos lietuvių socialistų sąjungą. Šliūpas tikėjosi, kad Internacionalo organizuota darbininkija užtars persekiojamą lietuvių tautą. Betgi rusų socialdemokratai tam pasipriešino ir Lietuvos socialdemokratai į II Internacionalą nebuvo priimti.[4]

Be JAV emigrantų lietuvių politinės veiklos ir Prancūzijoje gyvenę lietuviai emigrantai ne vien padėjo 1900 m. surengti lietuvių pavilijoną Pasaulinėje parodoje Paryžiuje, bet dažnai prancūzų spaudoje paskelbdavo protestų dėl rusų valdžios persekiojimų Lietuvoje. O ir Anglijos lietuviai, kurių ten nedaug tebuvo, spausdino politinio turinio brošiūrų ir laikraščių, kurie buvo platinami ir Lietuvoje.

JAV lietuviai pritarė 1905 m. revoliucijai Lietuvoje, ją aktyviai rėmė, trokšdami, kad Lietuva išsikovotų sau laisvę. Šliūpo tvirtinimu, vien tik per jį 1905 m. Lietuvon buvo pasiųsta 29.000 dolerių.[5]

Nuslopinus 1905 m. revoliuciją Lietuvoje, vėl JAV ir Europoje atsirado daugiau politinių emigrantų. Paryžiuje apsigyveno dr. J. Gabrys.

2. Dr. J. Gabrio asmuo ir jo politinis vaidmuo

Apie dr. J. Gabrį kaip visuomenininką ir politiką ir apie jo veiklą emigracijoje, ypač Pirmojo pasaulinio karo metu ir kovose dėl Lietuvos laisvės, tenka kiek daugiau pasisakyti ir plačiau nušviesti jo kontroversinę asmenybę bei vaidmenį.

Gabrio visuomenišką ir politišką įvairiopą veiklą negalima vientisai vertinti. Gabrys — gimnazistas jau pasižymėjo tautine veikla ir dėl to buvo pašalintas iš gimnazijos ir ištremtas į Odesą. Gabrys — studentas dalyvavo 1905 m. revoliucijoje Lietuvoje, kaip demokratų partijos veikėjas. Buvo vienas Valstiečių sąjungos steigėjų, Didžiojo Vilniaus seimo generalinis sekretorius bei seimo nutarimų vykdytojas. Dėl savo politinės veiklos 1907 m. turėjo pasitraukti į užsienį ir apsigyveno Paryžiuje. Ten jis pradėjo dirbti kultūrinį ir politinį darbą: parengė, suredagavo V. Kudirkos raštų šešis tomus, kuriuos išspausdino JAV *Tėvynės Mylėtojų Draugija*. Paskui jis parašė *Lietuvių literatūros apžvalgą*, įsteigė *Lietuvių informacijos biurą* ir vėliau jis atliko svarbų vaidmenį *Pavergtųjų tautų lygoje*.

Gyvendamas Paryžiuje ir norėdamas imponuoti prancūzų aukštuomenei, Gabrys pasivadino grafu (comte de Garlava — grafas iš Garliavos). Prancūzijoje jis pažinojo daug įtakingų politikų bei mokslo žmonių ir su jais palaikė artimus ryšius. Pirmojo pasaulinio karo pradžioje, nepaisant jo antirusiško nusistatymo, Gabrys buvo palankus Sąjungininkų politikai.

Gabrio pastangomis 1911 m. įsteigtąjį Paryžiuje Lietuvių informacijos biurą išlaikė Amerikos lietuvių katalikų visuomeninės organiza-

cijos, Tėvynės Mylėtojų Draugija ir privatūs asmens. Informacijos biuro tikslas buvo informuoti pasaulį apie Lietuvos praeitį ir dabartinę lietuvių tautos padėtį bei sudaryti Lietuvai palankią visuomenės nuomonę Vakaruose. Šis biuras stengėsi skelbti informacinius straipsnius anglų ir prancūzų laikraščiuose.

Kai 1911 m. liepos mėn. 26-29 d. vyko Pavergtųjų tautų suvažiavimas — kongresas Londone, tai ten Gabrys skaitė paskaitą apie Lietuvą, kuri vėliau buvo išspausdinta, o taip pat įteikė Pavergtųjų tautų kongresui memorandumą dėl rusų valdžios daromų lietuviams politinių ir kultūrinių skriaudų, pažymėdamas jame, kad Lietuvoje esanti skurdi ekonominė padėtis, nes rusų valdžia nesirūpina pramone, mokyklose nedėstoma lietuvių kalba, išskyrus pirmąjį pradžios mokyklos skyrių ir drauge reikalavo Lietuvai autonominio valdymosi. Į šį Gabrio memorandumą atsiliepė rusų valdžios laikraštis Vilniuje *Vilenskij Vestnik* (Vilniaus Žinios). Tas laikraštis pripažino priekaištų pagrįstumą švietimo bei ekonominėje srityje, tačiau Gabrio memorandume iškeltąjį reikalavimą Lietuvai autonomijos laikė neįvykdoma svajone.[6]

Po Londono kongreso, 1912 m. Paryžiuje, irgi Gabrio iniciatyva, įsisteigė *Union des Nationalités* (Tautybių lyga), kurios pirmininku buvo žymus prancūzų mokslininkas ir politikas P. Painlevé, o Gabrys — sekretorium. Lygos tikslas buvo pagelbėti pavergtoms tautoms, kovojant dėl laisvės. Gabrys sugebėjo įtraukti daug žymių prancūzų intelektualų į Tautybių lygos organizaciją, pvz., rašytoją A. France, istorikus Ch. Seignobos, Ch. Langlois, ekonomistą Ch. Gide, politikus — M. Sembat, A. Thomas, psichologą E. Claparède, anglų publicistą — istoriką R. Seton-Watson ir kt.

Pirmojo pasaulinio karo metu, Švedija, kaip ir Šveicarija, buvo neutralios valstybės, todėl čia ne tik kariaujančios valstybės turėjo įvairiausių agentūrinių žinių rinkimo organizacijų, bet ir pavergtųjų tautų atstovams Švedijoje ir Šveicarijoje buvo patogiausia vieta susitikti, informuotis arba konferencijas šaukti. Stockholme buvo paskelbtas viešas Rusijos pavergtųjų tautų politinis pareiškimas ir iš čia 1916 m. gegužės 9 d. buvo pasiųstas memorandumas JAV valstybių prezidentui W. Wilsonui.

Dar prieš vokiečių galutinę Lietuvos okupaciją 1915 m. rudeniop, Gabrys, nenorėdamas priklausyti nuo prancūzų karo cenzūros, persikėlė į neutralią Šveicariją drauge su jo įsteigtuoju Lietuvių informacijos biuru ir su žurnalo *Les Annales Nationalités* redakcija.

Šveicarijoje, greta įvairios lietuviškos politinės veiklos, Gabrys talkino ir Vokietijos politikams sukelti pavergtąsias tautas prieš Rusiją.

1915 m. spalio 4 d. jis sukvietė lietuvių ir latvių politinių veikėjų pasitarimą Berne, kuriame buvo pasmerkta Rusijos karo meto politika Latvijoje ir Lietuvoje. Be Rusijos pasmerkimo, tame pasitarime jie pasmerkė ir vokiečių elgesį — nepaisymą karo nuostatų, plėšikavimus ir žmonių žudymus.[7] Lietuvių latvių pasitarimo atstovai išreiškė savo solidarumą Sąjungininkų valstybėms, kurios tada skelbėsi kovojančios dėl tautų laisvės ir savo pareiškime reikalavo politinės, kultūrinės autonomijos Lietuvai ir Latvijai.[8] Bet kituose šaltiniuose buvo skelbiama, kad lietuvių atstovai šiame pasitarime jau reikalavo Lietuvai nepriklausomybės, o latvių atstovai tenkinosi autonomija.[9] Ten dar buvo aptariama ir Lietuvos Latvijos federacijos galimumai. Lietuvių ir latvių pasitarimas liko gan plačiai išgarsintas šveicarų spaudoje.[10]

1915 m. rugpiūčio mėn. Gabrys įteikė Vokietijos pasiuntiniui Šveicarijoje G. Romberg memorandumą Lietuvos reikalu. O 1915 m. rugsėjo mėnesį jis paprašė vizos grafo de Garlava pavarde per Vokietiją vykti į Stockholmą susitikti su Rusijos valstybės dūmos atstovu M. Yču ir kitais lietuviais. 1915 m. spalio mėn. pradžioje Gabrys išvyko į Stockholmą, lydimas jau minėtojo esto politinio veikėjo A. Keskuelos. Keskuela, kaip Vokietijos užsienio reikalų ministerijos agentas, turėjo uždavinį prikalbinti Yčą, kad pastarasis atsisakytų Rusijos dūmos atstovo mandato, negrįžtų į Rusiją ir tokiu būdu sukompromituotų lietuvių ištikimumą Rusijai.

Tada Stockholme pirmą kartą įvyko kelių lietuvių visuomenės veikėjų pasitarimas su Gabriu, kuris buvo pažadėjęs atvykti su Šveicarijos ir Amerikos lietuvių atstovais, bet atvyko tik jis vienas. Todėl tame pasitarime dalyvavo tik Yčas, Gabrys, Ig. Šeinius ir J. Aukštuolis. Gabrys, dar prieš pradėdamas pasitarimus, suskubo painformuoti švedų spaudą apie lietuvių troškimą atsteigti nepriklausomą Lietuvą, nurodydamas, kad būsimoje Lietuvoje gyventojų būsią 15 milijonų, o rytuose Lietuvos sienos nusitęs ligi Smolensko, Minsko, Mogiliavo bei Kijevo.[11]

Vėliau karo metu, 1915 m., nors ir nepamiršdamas Lietuvos reikalų, Gabrys pradėjo už atlyginimą tarnauti vokiečių užsienio ministerijos agentu, bet nenutraukdamas santykių ir su prancūzais, nes ir iš jų jis gaudavo lėšų spausdinti antivokiško turinio veikalams, pvz., *La Lituanie sous le joug allemand 1915-1918*, ir kt. Toks Gabrio

dviveidiškas elgesys politikoje sukėlė lietuviuose nepasitikėjimą jo asmeniu.[12]

Čia dar galima paminėti, kad Gabrys, 1915 m. lapkričio mėn. pradžioje, grįžęs iš Stockholmo į Šveicariją, paprašė Vokietijos atstovo Rombergo, kad jis tarpininkautų gauti leidimą lietuvių atstovams atvykti iš Lietuvos į Šveicariją. Bet Vokietijos užsienio reikalų ministerija, pasitarusi su Ober Osto karine valdžia Lietuvoje, užuot leidusi lietuvių atstovams atvykti į užsienį, pasiuntė dr. W. Steputatį, *Dabarties* redaktorių, susitikti ir tartis su Gabriu, kad jis nutrauktų savo priešvokišką veiklą. Jiedu susitiko 1916 m. sausio 9 d. Stuttgarte.[13] Po pasitarimų su dr. Steputačiu, Gabrys pažadėjo nutraukti savo antivokišką veiklą, bet ją ne visai nutraukė, nors šiek tiek sušvelnino. Tada jis iš vokiečių vyriausybės gavo 1.000 markių mėnesinės pašalpos spausdinti žurnalą *Litauen,* kuriame daugumas straipsnių buvo lietuvių kultūros klausimais. Anot suomių istoriko B. Colliander, Gabrio leidžiamas žurnalas — *Litauen,* nors buvo provokiškas, bet vistiek Gabrys jame priekaištaudavo vokiečių okupacinei valdžiai, kad ji Lietuvoje favorizuojanti lenkus ir skriaudžianti lietuvius. Gabrys tame žurnale smerkė rusų barbarišką Lietuvos valdymą ir vartotas žiaurias priemones prieš lietuvius, rusams pasitraukiant iš Lietuvos.

Pasitarnaudamas už atlyginimą kariaujančioms Prancūzijai ir Vokietijai, Gabrys tuo pat metu savo santykius su šiomis valstybėmis panaudodavo ir Lietuvos reikalui. Pvz., jis per Pavergtųjų tautų lygą už atlyginimą pasitarnaudavo vokiečiams, tačiau, reikia pasakyti, kad jis nepamiršdavo lietuvių interesų. Pvz., jis, Rivas slapyvardžiu, Šveicarijoje, su Prancūzijos valdžios parama, spausdino antivokiško turinio knygas.

Gabrys pats informuodavo vokiečių atstovą Rombergą Šveicarijoje, kad yra sunku nuteikti lietuvius laikytis provokiškos linijos, o dr. Steputat, dar papildomai pranešė Rombergui, kad ir patį Gabrį sunku nuteikti provokiškai. Dr. Steputat net grasino Gabriui, kad lietuvių antivokiška laikysena sukelsianti represijų Lietuvoje. Nors Gabrys dirbo už atlyginimą Vokietijai, bet jis bendradarbiavo tik su Vokietijos pasiuntiniu Rombergu ir neturėjo jokių ryšių su Parvuso veikla, siekiančia Rusiją surevoliucinti.

Atsteigiant Lietuvos nepriklausomą valstybę, Lietuvos vyriausybė, atsižvelgdama į Gabrio dviveidišką politiką kitų valstybių atžvilgiu, nepavedė jam jokių svarbių pareigų. Nors pats Gabrys laukė, jei ne aukščiausiojo — pirmojo prezidento — posto, tai bent kurios kitos

aukštos pozicijos Lietuvos vyriausybėje. Dėl įžeistos ambicijos ir garbės troškimo, Gabrys tada pasuko savo politikos veiklą klystkeliais, norėdamas su užsienio pagalba (lenkų, bolševikų ar bermontininkų) patekti į Lietuvos valdžios viršūnes. Ir tuo būdu Gabrys, buvęs labai pozityvus lietuvių politikos veikėjas užsienyje, atsidūrė Lietuvos priešų gretose.

Lenkų politikams irgi nebuvo paslaptis, kad dr. Gabrys trośko paimti valdžią Lietuvoje, todėl ir jie nepriklausomos Lietuvos atsikūrimo metu kartais derėjosi politikos reikalais su Gabriu. Apie Gabrio ir lenkų derybas yra rašęs pranešimus Vilniaus adv. B. Krzyžanowski.[14]

Taip pat ir Kapsukas, Lietuvos „revoliucinės valdžios" pirmininkas, prisimena Gabrio jam rašytą laišką, kritikuojantį Laikinosios Lietuvos vyriausybės politiką ir pasisiūlymą bendradarbiauti su bolševikais.[15]

Vienok tolimesnę, plačią ir labai įvairią karo ir pokario meto politinę Gabrio veiklą jau sunku išskirti iš bendros Pavergtųjų tautų lygos ir kitų lietuvių emigrantų veiklos, ir tolimesnė jo veikla bus minima kituose atitinkamuose skyriuose.

3. Lietuvių emigrantų politinė veikla Vakarų Europoje

Karo metu visi pirmieji užsienio lietuvių pasitarimai Šveicarijoje ir Švedijoje Lietuvos ateities reikalu buvo daugiau privataus pobūdžio. Vėliau, kai jau Šveicarijoje ar Švedijoje į šaukiamas lietuvių konferencijas galėdavo atvykti atstovai iš Lietuvos, iš JAV ir po 1917 m. revoliucijos — iš Rusijos, tai tokios užsienyje vykstančios konferencijos, kuriose jau dalyvavo įvairių politinių grupių atstovai, liko reikšmingos ir jų nutarimai buvo laikomi lyg visos lietuvių tautos valios pareiškimai.

1912 m. Paryžiuje įsteigtoji Tautybių lyga 1915 m. pabaigoje persikėlė į Šveicariją. Ligi trečiojo Tautybių lygos kongreso, įvykusio 1916 m. birželio 27-29 d. Lozanoje (Lausanne), ši lyga rėmė Sąjungininkus, atsieit, ir Rusiją. Bet vokiečių pastangomis 1916 m. Tautybių lyga, jau pasivadinusi *Rusijos Pavergtųjų tautų lyga,* savo veiklą suaktyvino ir nukreipė prieš Rusiją.

Trečiojo Tautybių lygos kongreso sušaukimo iniciatoriai buvo dr. Gabrys ir dr. Roppas. Jie abu siekė, kad sušauktasis kongresas, pakeitęs savo organizacijos vardą, pareikštų savo priešrusišką nusistatymą.

Gabrys daugiausia rūpinosi šiuo kongresu: jis surado butus atstovams bei patalpas privatiems susirinkimams. Jis taip pat painformavo vokiečių atstovą Rombergą, kad kongresas bus antirusiško nusiteikimo. Tada, matyt Rombergo paveikta, vokiečių okupacinė valdžia, tarpininkaujant Vokietijos užsienio reikalų ministerijai, į kongresą sutiko išleisti tris lietuvius atstovus: Kairį, Smetoną ir dr. Šaulį ir du gudų atstovu — Luckevičių ir Lastouską.

Lietuvių atstovai pasinaudojo siūloma proga išvykti į užsienį, norėdami susisiekti su kitų kraštų lietuvių politikais, patirti politinę padėtį Europoje ir susitarti dėl lietuvių tautos siekimų bei dėl kovos būdų šiems tikslams siekti. Lietuvių delegaciją Lozanoje papildė dar du JAV lietuvių atstovai — kun. V. Bartuška ir dr. J. Bielskis. Lozanos kongrese dalyvavo 30 įvairių tautų atstovų, kurie suvažiavo į Lozaną 1916 m. birželio 24 d. Pats kongresas prasidėjo birželio 27 d., o jam pirmininkavo belgų socialistas P. Otlet.

Gabrys ir baronas Roppas kongreso reikalams gavo iš Vokietijos vyriausybės 10.000 markių. O kongresui pasibaigus, Vokietijos vyriausybė Gabriui, Roppui ir estui B. Uexkuell dar papildomai sumokėjo 20.000 šveicarų frankų to kongreso protokolui parengti ir išspausdinti.

Trečiajame Tautybių lygos kongrese pirmuoju kalbėjo baronas Roppas, kuris nelauktai pranešė, jog jis kalbąs lietuvių atstovų vardu, pasisakydamas prieš Lietuvos nepriklausomybę. Vėliau lietuvių delegacijos vardu buvo įgaliotas kalbėti JAV lietuvių atstovas kun. Bartuška. Jis visų pirma paaiškino, kad Roppas be lietuvių sutikimo ir įgaliojimo kalbėjo visų lietuvių atstovų vardu. Kun. Bartuška, kaip ir suomių atstovas K. Zilliacus, išreiškė lietuvių tautos gilų troškimą po karo atsteigti nepriklausomą Lietuvą.

Kun. Bartuška visų lietuvių atstovų vardu ten perskaitė tokio turinio deklaraciją: . . . „lietuvių tauta su savo tradicijomis, kultūra, tautiniais idealais ir savo individualybe tiki, kad vienintelis kelias tautai išlikti yra atgauti savo teises visose gyvenimo srityse ir kad tauta turi imti savo likimą į savo rankas . . . Lietuvių tauta, kuri amžių bėgyje tiek daug yra patyrusi nusivylimų, mato savo ateities ir savo laisvės garantiją visiškoje Lietuvos nepriklausomybėje."[16]

Po lietuvių, tik suomių atstovas Zilliacus ir lenkų atstovas Lempicki deklaravo jų tautų norą būti nepriklausomomis valstybėmis. Kitų tautų atstovai ir šiame kongrese dar nereikalavo nepriklausomybės, bet tenkinosi tik Rusijos suteiksima joms autonomija.[17]

Po Antrojo pasaulinio karo baronas Roppas, norėdamas parodyti savo palankumą Lietuvai, savo atsiminimuose skelbia net tokius prasimanymus, kad kaizeris Vilhelmas II per kunigaikštį Isenburgą esą proklamavęs Lietuvos nepriklausomybę su sostine Vilniumi jau 1917 m. rugsėjo 23 d. Roppas savo „lietuvišką" nusistatymą atsiminimuose pastiprino išdarkytu sakiniu — „Valo Nepriklausma Lietuva". Nors baronas Roppas turėjo Lietuvoje Biržų aps. Daudžgirių dvarą, tačiau artimesnius ryšius jis palaikė ne su lietuviais, bet su lenkais politikais nacionalistais — Lempickiu, Studnickiu, grafu Ronikieriu ir kitais.[18]

Sąjungininkų spauda tačiau nepalankiai komentavo kongreso nutarimus, laikydama šį kongresą vokiečių intriga ir pabrėždama vokiečių pinigų panaudojimą Pavergtųjų tautų lygai steigti.

Po šio kongreso Tautybių lyga jau oficialiai pasivadino *Rusijos Pavergtųjų tautų lyga*, kuri reikalavo suteikti visoms pavergtoms tautoms teisę laisvai spręsti savo tautos politinį likimą.

Rusijos Pavergtųjų tautų lygos pirmininku buvo išrinktas Rusijos dūmos atstovas lenkas Lempicki, o baronas Roppas — lygos generaliniu sekretoriumi. Gabrys nepateko į Pavergtųjų tautų lygos valdomuosius organus, nors jis daugiausia rūpinosi kongreso reikalais ir atstovų parinkimu bei sukvietimu. Nesutariant dėl Rusijos Pavergtųjų tautų lygos būsimos veiklos ir dėl barono Roppo nepalankaus nusistatymo Lietuvos atžvilgiu, Gabrio ir Roppo keliai kuriam laikui išsiskyrė.

Rusijos Pavergtųjų tautų lygos pirmasis uždavinys buvo spausdinti propagandinę literatūrą, nukreiptą prieš Rusiją. Pirmoji tokia brošiūra buvo išspausdinta 1916 m. vokiečių kalba antrašte — *Kennen Sie Russland* (Ar pažįstat Rusiją?), vėliau angliškai, prancūziškai ir švediškai. Prancūziškai šią brošiūrą išvertė Gabrys, gavęs už tai iš vokiečių valdžios 5.000 markių. Lozanos tautų kongreso rezoliucijos ir informacija apie jo eigą buvo išspausdinta angliškai *Facts Support her Claim* su buvusio JAV pasiuntinio Graikijoj G. H. Mozes įžanga, ir prancūziškai — *Compte rendu de la III-me Conférence des Nationalités réunie à Lausanne 27-29 juin 1916*, 1917 m. Šiame leidinyje (159-170 psl.) yra išspausdinta trumpa glausta Lietuvos istorija, jos kultūrinis gyvenimas rusams valdant, o devyniuose punktuose nusakomos rusų valdžios padarytos nuoskaudos lietuvių tautai, pvz., Lietuvos statuto veikimo sustabdymas, Vilniaus universiteto uždarymas, spaudos draudimas ir t.t.

4. Lietuvių atstovų konferencijos užsienyje

Dar prieš Rusijos Pavergtųjų tautų lygos 1916 m. birželio 27-29 d. konferenciją Lozanoje, 1916 m. kovo 1-5 d. įvyko vien lietuvių pasitarimas — konferencija Berne, Šveicarijoje. Konferencijoje dalyvavo V. Daumantas, J. Gabrys, kun. J. Purickis, kun. A. Steponaitis, dr. J. Tumėnas ir kun. A. Viskantas. Konferencija svarstė lietuvių lenkų klausimą ir savo nutarimuose įsakmiai pareiškė, kad Lietuvos Lenkijos kadaise sudarytoji unija dabar lietuvių visiškai nesaisto, kadangi 1795 m. padalijimas visus tarp šių valstybių buvusius susitarimus panaikino. Berno lietuvių konferencija linkėjo ir lenkams išsikovoti nepriklausomybę, bet drauge protestavo dėl jų kišimosi į lietuvių reikalus, savinantis lietuvių tautos teises.

Berno konferencijoje lietuvių atstovai deklaravo, kad lietuvių tauta pati nori spręsti savo likimą, tvarkytis savo žemėje ir tik jos atstovai gali kalbėti lietuvių vardu. Taigi, Šveicarijos lietuviai čia pirmą kartą jau neabejotinai pareiškė lietuvių tautos troškimą, kad Lietuva būtų laisva ir nepriklausoma valstybė. Rezoliucijoje buvo pabrėžiama, kad Lietuva šimtmečiais yra buvusi nepriklausoma valstybe, o lietuvių tauta niekados neatsisakiusi kovos dėl savo laisvės. Lietuvių tauta turinti savo tautinį etnografinį charakterį, tautinę kultūrą ir sudaro atskirą politinį organizmą. Laisva nepriklausoma Lietuva galės patarnauti pastoviai taikai pasaulyje ir būdama nepriklausoma valstybė galės pagydyti padarytus tautai milžiniškus karo nuostolius.

Ši pirmoji Berno konferencija buvo daugiau tik privačių asmenų pasitarimas, bet ne lietuvių politinių partijų atstovų suvažiavimas, tačiau ji neliko be atgarsio, ypač Rusijos spaudoje, kuri smerkė šios konferencijos nutarimus ir juos laikė vokiečių intrigų vaisiumi.

Netrukus po Berno pirmosios konferencijos, Lozanoje 1916 m. gegužės 30 — birželio 4 d. vėl įvyko kita vien lietuvių atstovų konferencija, kurioje be Šveicarijos lietuvių dar dalyvavo Rusijos dūmos atstovas M. Yčas ir JAV lietuvių atstovai J. Bielskis ir R. Karuža. Konferencijai pirmininkavo Yčas. Šios konferencijos atstovai dar vengė priimti rezoliucijų, nukreiptų prieš Rusijos valdžią, tačiau konferencija pareiškė protestą prieš vokiečių okupacinės valdžios žiaurų valdymą Lietuvoje, prašydami kultūringąjį pasaulį užtarti Lietuvos gyventojų teises.

Konferencijos dalyviai apgailestavo, kad Amerikos lietuviai nėra sudarę bendros Amerikos lietuvių tarybos ir pageidavo, kad Lietuvos

laisvinimo darbas visų srovių ir partijų būtų dirbamas vieningai. Taip pat kreipėsi į Amerikos lietuvius, kad jie telktų kapitalą būsimos nepriklausomos Lietuvos sugriautam ūkiui atstatyti. Ši konferencija vadinama pirmąja lietuvių konferencija Lozanoje.

Rusijos Pavergtųjų tautų lygos konferencijai besibaigiant, taip pat Lozanoje, birželio 30 — liepos 4 d. slaptai susirinkę dar konferavo vien Lietuvos, JAV ir Šveicarijos lietuvių delegatai, dalyvavusieji Pavergtųjų tautų lygos konferencijoje. Slaptajai konferencijai pirmininkavo A. Smetona.

Slaptoji lietuvių atstovų konferencija vadinama antrąja Lozanos konferencija. Visų pirma slaptoji vien lietuvių atstovų konferencija patvirtino pirmosios Lozanos lietuvių konferencijos nutarimus, bet savo politinėje rezoliucijoje slaptoji konferencija jau reikalavo Lietuvai nepriklausomybės. Politinės rezoliucijos šeštasis punktas skelbė, kad: „. . . statant nepriklausomybės obalsį, kaip aukščiausią idealą, konferencija mato ir kitokių politinio Lietuvos egzistavimo galimumų, dėl to ragina tuos galimumus svarstyti ir prie jų ruoštis . . .".[19]

Lozanos antroji lietuvių konferencija pritarė reikalui organizuoti Šveicarijoje Lietuvių Tarybą, kurioje būtų atstovaujami Rusijos, Amerikos ir Šveicarijos lietuviai, o taip pat patvirtino Lietuvių informacijos biuro veiklą. Be to, ten buvo nutarta lietuvių politinę veiklą koncentruoti Šveicarijoje ir tą veiklą finansuoti.

Nors dar Šveicarijoje nebuvo sudaryta Lietuvių Taryba, bet Šveicarijos lietuvių atstovai tų pat metų liepos mėn. Tarybos vardu pasiuntė vokiečių okupacinei valdžiai Lietuvoje memorandumą ir prašė, kad lietuviams būtų sudarytos sąlygos laisvai veikti švietimo srityje, t.y. steigti lietuviškas mokyklas, parinkti mokytojus, o taip pat nevaržyti veikti įvairioms lietuvių draugijoms. Be to, jie prašė panaikinti draudimą gyventojams rašyti laiškus, be trukdymų keliauti ir t.t.[20]

Vėliau, sudarytosios *Šveicarijos Lietuvių Tarybos* vardu buvo surašytas antrasis memorandumas. Jame glaustai buvo paliesta Lietuvos praeitis ir nužymėtos etnografinės Lietuvos sienos, kurių pageidavo lietuvių tauta, atsteigiant savo nepriklausomą valstybę. Taip pat tame memorandume buvo surašytos ir visos Lozanos konferencijoje lietuvių atstovų priimtos rezoliucijos. Šį memorandumą *Šveicarijos Lietuvių Taryba* išsiuntinėjo visų valstybių vyriausybėms, išskyrus Rusiją.

Po antrosios Lozanos konferencijos, kita lietuvių atstovų konfer-

encija įvyko Stockholme 1917 m. spalio mėn. 18-20 d. Konferencijoje dalyvavo Rusijos lietuvių atstovai: dr. J. Alekna, F. Bortkevičienė, M. Yčas, St. Šilingas, kun. J. Tumas; Šveicarijos lietuvių atstovai — kan. K. Olšauskas, kun. J. Purickis; Skandinavijos lietuvių atstovai — J. Aukštuolis, J. Savickis, I. Šeinius; Amerikos — J. Šliūpas ir iš Lietuvos atvykęs — *Lietuvos Tarybos* vicepirmininkas dr. J. Šaulys. Jis painformavo susirinkusius atstovus apie padėtį vokiečių okupuotoje Lietuvoje, apie Vilniaus lietuvių konferenciją ir jos 1917 m. rugsėjo 18-22 d. priimtąsias rezoliucijas.

Lietuvių atstovų konferencija Stockholme pareiškė išrinktajai *Lietuvos Tarybai* pasitikėjimą, bet su pasarga — „kiek jinai reikš ir įvykins lietuvių tautos valią — atnaujinti Lietuvos valstybę ir kiek jinai (Taryba) budriai sergės nepriklausomos Lietuvos idėją ir gins ją nuo kaimyninių valstybių ir tautų pasikėsinimo".[21] Taip pat visi Stockholmo konferencijos atstovai *Lietuvos Tarybą* pripažino lietuvių tautos aukščiausiu ir teisėtu organu.

Stockholmo lietuvių konferencija, artėjant Taikos konferencijai, teikė ypač didelę reikšmę politinei akcijai užsienyje ir kvietė lietuvius, sugebančius informacijos darbą dirbti, telktis į Europos valstybių centrus. Konferencija taip pat priėmė rezoliuciją, reikalaudama, kad kariaujančios valstybės pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe.

J. Šliūpas, dalyvaudamas Stockholmo konferencijoje, paprašė JAV atstovo Švedijoje, kad jis pasiųstų prezidentui W. Wilsonui deklaraciją dėl Lietuvos nepriklausomybės atsteigimo, pažymėdamas 1795 m. Lietuvos turėtą sieną rytuose, o vakaruose prašė įjungti į Lietuvos teritoriją ir Karaliaučių.[22]

Antroji Berno konferencija įvykusi 1917 m. lapkričio 2-10 d. buvo grynai politinio pobūdžio ir atstovais gausesnė. Iš Lietuvos atvyko ir joje dalyvavo *Lietuvos Tarybos* prezidiumo nariai — A. Smetona, St. Kairys, J. Šaulys ir Tarybos nariai — kun. A. Petrulis bei kun. J. Staugaitis, o svečio teisėmis kun. prof. ir poetas J. Mačiulis-Maironis, kurie atvyko į Šveicariją barono Roppo lydimi. Betgi apie šios konferencijos eigą Roppas negalėjo vokiečių valdžios painformuoti, kadangi jo į konferenciją lietuvių atstovai neįsileido.

Be *Lietuvos Tarybos* atstovų, dar dalyvavo *Amerikos Lietuvių Tautos Tarybos* atstovas kun. V. Bartuška, ir *Šveicarijos Lietuvių Tarybos* atstovai — kun. V. Daumantas, kan. K. Olšauskas, kun. J. Purickis, Lietuvių informacijos biuro vedėjas dr. J. Gabrys ir kun. A. Steponaitis — šalpos organizacijos *Lithuania* pirmininkas.

Antrosios Berno konferencijos darbų tvarka buvo plati: Lietuvos valstybės atkūrimas, valstybės sienos, santykiai su Lietuvos mažumomis, kovos būdai ir taktika nepriklausomybės siekti, būsimoji Lietuvos valstybės santvarka, Lietuvos ekonominio gyvenimo atstatymas ir kiti reikalai.

Pradžioje Berno konferencijos dalyviai susipažino su Stockholmo lietuvių konferencijos nutarimais, kurioje dalyvavo ir Rusijos lietuvių atstovai. Antrosios Berno konferencijos dalyviai pasisakė už Lietuvos nepriklausomybę ir taip pat pripažino *Lietuvos Tarybą* aukščiausiu lietuvių tautos organu. O dėl būsimos Lietuvos valdymosi formos, daugumas Berno konferencijos atstovų tvirtino, kad Lietuvos visuomenė dar esanti ne aukšto kultūrinio lygio ir pasisakė už monarchinę santvarką. Tačiau galutinai šis klausimas spręsti buvo paliktas būsimam Steigiamajam seimui. Monarchijos šalininkai buvo Smetona ir visi atstovai kunigai, išskyrus JAV atstovą kun. Bartušką. Kairys, Šaulys ir Bartuška ne tik principiškai pasisakė prieš monarchiją, bet jie nepripažino konferencijos atstovams teisės nustatyti Lietuvos valstybės valdymosi formą. Todėl antrosios Berno konferencijos daugumos nutarimą dėl būsimos Lietuvos santvarkos, kad Lietuvai labiau tinka monarchija, jos dalyviai nutarė viešai neskelbti. Tą nutarimą buvo sutarta minėti tik privačiuose pokalbiuose.

Net ir nepriklausomybės metu Lietuvoje savo atsiminimuose J. Purickis visai nepamini to fakto, kad antrojoje Berno konferencijoje buvo svarstyta būsimoji Lietuvos santvarka ir kad daugumas konferencijos atstovų tada balsavo už monarchinę santvarką. Betgi kitas konferencijos dalyvis kun. A. Steponaitis savo atsiminimuose prisimena tą nutarimą, jį atsargiai teisina, tačiau ir jis visai nemini asmenų balsavusiųjų už tokį nutarimą. Bet šį nutarimą dėl monarchinės santvarkos Lietuvoje mini St. Kairys ir A. Stulginskis savo atsiminimuose.[23]

Lietuvos sienų klausimu antroji Berno lietuvių konferencija visiškai sutiko su Vilniaus 1917 m. rugsėjo 22 d. konferencijos nutarimais, reikalaujant steigti Lietuvą etnografinėse sienose, bet įnešant kai kurių korektyvų, pvz., Vilniaus gub. atsisakant Dysnos ir Vileikos apskričių, tačiau Kurše siekiant gauti priėjimą prie Dauguvos ir Liepojos uosto.

Šioje konferencijoje taip pat buvo pageidaujama įjungti į Lietuvos teritoriją Gardino bei Minsko gubernijų lietuvių etnografines sritis, nors gyventojų kalba ten būtų jau ir ne lietuvių, o tai

teritorijai buvo žadama sudaryti atskirą administracinį vienetą, sujungtą su Lietuva. Prof. kun. Maironis siūlė pripažinti visoms Lietuvos mažumoms kultūrinę autonomiją.

Antroje Berno konferencijoje tolimesnę veiklos sritį lietuvių atstovai taip pasiskirstė: *Lietuvos Tarybai* atiteko visas darbas Lietuvoje, o užsienio reprezentacija buvo pavesta sudarytai *Šveicarijos Lietuvių Tarybai.* Antroji Berno konferencija reikalavo, kad išrinktajai *Lietuvos Tarybai* vokiečių okupacinė valdžia atiduotų tvarkyti savivaldybes, švietimo reikalus, leistų laisvai veikti lietuvių draugijoms bei spaudai ir leistų organizuoti pramonę ir kitus reikalus. Iš kariaujančių Centro Europos valstybių konferencija nutarė, dar prieš karo pabaigą, išgauti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą. Iš Sąjungininkų buvo nutarta stengtis išgauti Lietuvai apsisprendimo teisės pripažinimą. O neutraliose valstybėse — stengtis įsigyti simpatijų, kad jos remtų Lietuvos nepriklausomybės atsteigimą Taikos konferencijoje.[24]

Į karo pabaigą, 1918 m. rugsėjo 5-16 d. lietuvių atstovai vėl susirinko Šveicarijoje į vadinamąją trečią Lozanos konferenciją. Iš Lietuvos į šią konferenciją atvažiavo Smetona (kuris konferencijai vėl pirmininkavo), Voldemaras, kun. Petrulis ir Yčas. Iš JAV atvyko kun. Bartuška, kun. Dabužis, adv. B. Mastas-Mastauskas ir Pakštas, o Šveicarijos lietuvių atstovai buvo dr. Gabrys, Daumantas ir kun. Purickis.

Šioji lietuvių atstovų konferencija buvo nedarni ir nesėkminga todėl, kad Vokietijai jau pripažinus Lietuvą nepriklausoma valstybe, atvykusieji Lietuvos atstovai save jau laikė suvereninės Lietuvos valdžios atstovais. Pat pradžioje Voldemaras deklaravo, kad *Lietuvos Valstybės Taryba* atstovauja tautos suverenumą, todėl jos atstovai tegalį tik išklausyti kitų konferencijos atstovų patarimų, bet pati konferencija negalinti priimti jokių Tarybą įpareigojančių rezoliucijų, bet tik pageidavimus. Tokiam *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovų nusistatymui ypač priešinosi Gabrys, tvirtindamas, kad kol nėra valstybės, tol *Valstybės Tarybos* atstovai negali valstybės suverenitetą atstovauti.

Trečioji Lozanos konferencija pozityvaus darbo neatliko, o santykiai tarp *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovų ir užsienio lietuvių atstovų paaštrėjo. Kai *Šveicarijos Lietuvių Taryba* atsisakė duoti 50.000 frankų *Lietuvos Valstybės Tarybai,* tada *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovai iš konferencijos pasitraukė. Po pradinės nesklandžios konferencijos eigos, likusieji konferencijos atstovai nutarė

atgaivinti Lietuvių Tarybos veiklą Šveicarijoje, bet jau *Aukščiausiosios Lietuvių Tautos Tarybos* vardu, vienok šis nutarimas nebuvo įvykdytas. Likusieji konferencijos dalyviai priėmė eilę svarbių nutarimų: 1. Panaikinti karaliaus Uracho išrinkimą, 2. Skubiai sušaukti Steigiamąjį susirinkimą (seimą) ir tada sudaryti teisėtą Lietuvos vyriausybę, kuri galėtų sudarinėti sutartis su kitomis valstybėmis, 3. Panaikinti vokiečių okupacinę valdžią Lietuvoje, rūpintis sugrąžinti lietuvius belaisvius ir 4. Skubiai organizuoti Lietuvos kariuomenę sienoms ginti.

Konferencijos atstovų ginčai persimetė ir į šveicarų spaudą, kai *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovai spaudoje pareiškė protestą dėl Šveicarijoje organizuojamos Aukščiausiosios Lietuvių Tautos Tarybos kompetencijos. Tada JAV lietuvių atstovai kun. V. Bartuška ir K. Pakštas, Lietuvių informacijos biuro vardu, atitaisė *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovų pranešimą.

Baigiant, reikia pažymėti, kad visose Šveicarijoje įvykusiose lietuvių atstovų konferencijose būdavo nustatinėjami tik veiklos principai, o pati veikla pasireikšdavo vėliau, memorandumų ir laikraštinių informacijų bei informacinės medžiagos spausdinimu. Informacijos biuro leidiniuose būdavo ne tik informacijos Lietuvos reikalais, bet dažnai ir mūsų kaimynų, ypač lenkų skleidžiamų neteisingų žinių atitaisinėjimas. Informacijos biuras periodiškai leido vokiškai žurnalą *Litauen*, o prancūzų kalba *Pro Lituania*. 1915-1918 metais buvo išspausdinti 47 informacinio turinio leidiniai; tai labai impozantiškas skaičius brošiūrų ir knygų bei žemėlapių.[25]

5. JAV lietuvių veikla karo metu

Pirmajam pasauliniui karui kilus, lietuviai užsienyje dar neturėjo sudarę savo atstovybės, kad galėtų tučtuojau viešai pareikšti lietuvių tautos valią. Paryžiuje tebuvo tik vieno asmens — dr. J. Gabrio įsteigtas Lietuvių informacijos biuras, kurio tikslas buvo daugiau informuoti pasaulį apie lietuvių tautos kultūrinę veiklą.

Bet karui prasidėjus, JAV lietuvių iniciatyvinė grupė iš visų politinių srovių buvo sudariusi komisiją visuotiniam lietuvių seimui šaukti ir seimo programai sudaryti. Ne vien dėl srovinių užsikirtimų, bet ir dėl lietuvių kolonijų nesutarimo seimo vietai parinkti (Chicago ar New York), šiai komisijai seimo sušaukti nepavyko.

Tada katalikiškosios organizacijos (ALR Katalikų Federacija) 1914 m. rugsėjo 21-22 d. sušaukė lietuvių seimą Chicagoje. Šiame seime

dalyvavo daugiau kaip 300 katalikiškų organizacijų atstovų, nedidelis skaičius tautinės srovės atstovų ir du svečiai iš Europos — kun. Gustaitis ir Gabrys. Seimo darbų punktai buvo vien politiški: 1. Ateities Lietuvos padėtis, 2. Suvalkų gubernijos atskyrimas nuo Lenkijos, 3. Prūsų Lietuvos priskyrimas Lietuvai, 4. Autonomijos klausimas, 5. Priemonės autonomijai išgauti ir 6. Lietuvių latvių bei lietuvių gudų santykiai.[26]

Svarbiausioji seimo priimtoji rezoliucija buvo autonomijos reikalavimas Lietuvai, remiantis etnografiniu principu. O nustatant lietuvių gyvenamas ribas buvo siūlyta imti dėmesin ne tik kalbą, bet ir gyventojų būdą, tradicijas ir tokį pat principą taikyti Mažajai Lietuvai.[27]

Be to, seime buvo pareikšta užuojauta pavergtoms Rusijos tautoms ir pageidavimas sudaryti lietuviams artimus ryšius su latvių tauta. Drauge buvo pareikalauta suteikti teisę Lietuvos atstovams dalyvauti būsimajame taikos kongrese.

Šio seimo metu lietuvių katalikų srovė įsteigė *Amerikos Lietuvių Tautos Tarybą* ir *Lietuvių Tautos Fondą*. Taryba turėjo vadovauti politinei Amerikos lietuvių akcijai, o sudarytasis *Tautos Fondas*, be politinių tikslų, dar įsipareigojo šelpti ir nuo karo nukentėjusius lietuvius.

Sudarytoji *Lietuvių Tautos Taryba* nesujungė visų lietuvių į vieną organizuotą vienetą kovoti dėl Lietuvos laisvės. Kun. Kemėšio aiškinimu, JAV katalikų srovė turėjusi daugiau centrinių organizacijų, todėl, sudarant *Lietuvių Tautos Tarybą* vien iš centrinių organizacijų atstovų, katalikų srovė toje tautos atstovybėje būtų vyravusi. Dėl to kitos srovės tuo pagrindu nesutiko dalyvauti Taryboje.[28]

Tada liberalų tautininkų srovė ir socialistai sutarė atskirai šaukti kitą seimą New Yorke, tikriau Brooklyne. Šis seimas įvyko 1914 m. spalio mėn. 1-3 d. Svarbiausioji seimo svarstymų tema buvo Lietuvos ateities klausimai. Brooklyno seime socialistas St. Michelsonas ir demokratas A. Rimka dar abejojo ar Lietuva galėtų išsilaikyti kaip nepriklausoma valstybė. Dr. J. Šliūpas tada buvo optimistiškesnis dėl Lietuvos ateities ir jis pasiūlė tokio turinio rezoliuciją: „. . . Lietuviai ir latviai geidžiame savos lietuviškos valstybės, minimaliai bent autonominės Lietuvos su seimu Vilniuje, su spaudos, susirinkimų ir asmens neliečiamybės patikinimu. Pripažįstame lygias teises moterims ir vyrams. Mokyklos turi būti viešos, valstybinės, be religinės ar politinės krypties. Nelietuviams pripažystame lygias teises".[29]

Socialistų srovės rezoliucija buvo pasiūlyta su plačia įžanga dėl tautų teisių, kurioje buvo pripažįstama kiekvienai tautai teisė savo likimą spręsti, nes tautos turi būti susijungusios ne pavergimo ryšiais, bet lygiomis teisėmis ir t.t.

Konkrečiai Lietuvos klausimu buvo priimta tokia rezoliucija: „Lietuvai kaip pavergtai šaliai, mes geidžiame, kad ji nusikratytų svetimų despotų jungu ir kad įsitaisytų tokią tvarką, kurioje visi gyventojai laisvi ir lygūs piliečiai, galėtų be kliūčių žengti kultūros ir progreso keliu. Mes pasižadame visomis jėgomis remti morališkai ir materiališkai kiekvieną Lietuvos judėjimą, kuris veda ją prie laisvės, gerovės ir šviesos". Toliau rezoliucijoje buvo aiškinama, kad amerikiečiai lietuviai remtų autonomijos ar nepriklausomybės reikalavimą, kad tik Lietuvai būtų „daugiau laisvės, gerovės ir šviesos ateityje negu ligi šiol".[30] (V. Širvydo redaguotoje knygoje šių rezoliucijų tekstas skiriasi nuo *Naujienose* išspausdintų rezoliucijų ne turiniu, bet jų suliteratūrinta kalba).

Šiame seime Amerikos lietuvių socialistų pasiūlytoji rezoliucija buvo diplomatiška, nes jie patys nenorėjo angažuotis Lietuvos ateities klausimu, sprendimą palikdami Lietuvai.

Balsuojant New Yorko seime liberalų tautininkų ir socialistų pasiūlytas rezoliucijas, už tautininkų rezoliuciją balsavo 101 atstovas ir 118 balsų prieš. Balsų dauguma buvo priimta socialistų rezoliucija. Tada tautinės srovės atstovai pasitraukė iš bendrojo seimo, posėdžiavo atskirai ir priėmė savo rezoliucijas. Jie nutarė steigti *Autonomijos Fondą*, vėliau pavadintą *Nepriklausomybės Fondu*, ir suorganizuoti pažangią tautišką partiją Sandarą, bei paruošti memorandumą JAV ir Europos valstybių vyriausybėms.

Karo pradžioje Lietuvos autonomija buvo visų partijų tikslas — Lietuvos socialdemokratų, demokratų, krikščionių demokratų, Lietuvių tautinės partijos — kaip Didžiojo Vilniaus seimo nutarimų įvykdymas.[31]

1914 m. pabaigoje *Naujienos*, redaguojamos P. Grigaičio, nelaikė autonomijos Lietuvos ateities idealu. Straipsnyje „Lietuvos autonomija" *Naujienos* aiškino, kad Lietuvos laisvė gali įsikūnyti ir kitokia forma. Nusilpnėjus kariaujančioms valstybėms, Lietuva ir kitos tautos, gali visiškai atsipalaiduoti nuo priklausymo Rusijai ir įsteigti nepriklausomą valstybę arba susirišti federacijos ryšiais su kitais savo kaimynais — Latvija, Lenkija, Ukraina ir įkurti nuo Rusijos ir Vokietijos nepriklausomą federacinę valstybę. Kai 1916 m. Pavergtųjų tautų lygos suvažiavime Lozanoje Lietuvos atstovai pasisakė, kad

jie kovosią dėl nepriklausomos Lietuvos, tai 1916 m. rugpiūčio mėn. 11 d. *Naujienos* išspausdino straipsnį „Lietuvos nepriklausomybės klausimu", pareikšdamos, kad jos kiekvieną lietuvių sąjūdį rems, kuris kovoja dėl Lietuvos laisvės, todėl rems ir Lietuvos žmonių kovą dėl nepriklausomybės.[32]

Pirmas Chicagoje susiorganizavusios *Lietuvių Tautos Tarybos* žymesnis politinis darbas buvo 1915 m. parengta ir išspausdinta peticija, reikalaujanti sujungti visą Lietuvos teritoriją — Vilniaus, Kauno, Gardino, Suvalkų gub. ir Klaipėdos, Tilžės, Gumbinės bei Karaliaučiaus apskritis į vieną valstybinį vienetą ir suteikti jam autonomiją. Peticijoje numatytoji Lietuvos teritorija būtų apėmusi 180.000 km² plotą su 8 milijonais gyventojų. Toji peticija buvo išspausdinta lietuviškai, angliškai ir prancūziškai.[33]

1916 metų pradžioje JAV lietuvių vardu senato užsienio reikalų komisijai taip pat buvo įteiktas memorandumas, prašant, kad JAV paremtų Lietuvos ir Latvijos respublikos steigimą. Memorandumas buvo išspausdintas senato užrašuose. Apie šio memorandumo turinį tuo metu žinia buvo pasiekusi lietuvius ir Rusijoje ir Lietuvoje.[34]

1916 m. JAV prezidentas W. Wilson, remiantis liepos mėn. 21 d. kongreso nutarimu, paskelbė 1916 m. lapkričio mėn. 1 d. Lietuvių diena ir davė leidimą rinkti aukas nukentėjusiems nuo karo lietuviams šelpti. Tada lietuviai visoje Amerikoje grynais pinigais surinko apie 200.000 dolerių. Bet K. Pakštas surinktąją sumą sumažina ligi 170.000 dolerių, V. Širvydas — ligi 130.000 dol., o kun. F. Kemėšis — ligi 125.000 dol.[35]

Dėl surinktųjų pinigų paskirstymo vėl vyko srovinė kova — kurioms organizacijoms ar asmenims ir kiek pinigų pasiųsti. Todėl tik nedidelės pinigų sumos buvo pasiųstos šalpos organizacijoms Rusijoje ir Lietuvoje bei atskiriems asmenims. Stambiausioji pinigų suma buvo deponuota Amerikos Raudonajame Kryžiuje.

1917 m. sausio 10-11 d. Pittsburghe vėl buvo sušauktas žymesnių katalikų veikėjų suvažiavimas. Šio suvažiavimo metu septynių didžiųjų katalikiškų organizacijų vardu (Amerikos Lietuvių Romos Katalikų Federacijos, LRK Susivienijimo, Lietuvos Vyčių, ALRK Moterų Sąjungos, Lietuvių RK Darbininkų Sąjungos, LK Labdarių Sąjungos ir Vargonininkų Sąjungos) buvo paskelbta jau ne autonomijos, bet Lietuvos nepriklausomybės deklaracija, kurią per savo įgaliotinius kun. J. Žilių ir dr. J. Bielskį įteikė JAV prezidentui Wilsonui bei Europos valstybių ambasadoriams Amerikoje.

Kalbant apie JAV lietuvių politinę veiklą, tenka paminėti, kad

1917 m. sausio mėn. 5 d., dar prieš Rusijos revoliuciją, JAV lietuvių veikėjai dr. J. Bielskis ir kun. Žilius aplankė carinės Rusijos pasiuntinį Washingtone, teiraudamiesi ką po karo Rusija mananti daryti su Lietuva. Pasiuntinys mūsų veikėjams atsakęs, kad jis jokios Lietuvos nežinąs, o tik žinąs provinciją ir ką caras su ja darysiąs, jis nieko nežinąs.[36]

Bet JAV prezidentas 1918 m. gegužės 3 d. priėmė *Lietuvių Tautos Tarybos* 20 asmenų delegaciją, kuri jam įteikė memorandumą Lietuvos reikalu. Prezidentas ne tik pažadėjo rūpintis Lietuvos reikalais, bet tuojau pavedė Harvardo prof. F. A. Golder studijuoti Lietuvos problemą. Golder buvo *The Inquiry* (Tyrinėjimo) mokslininkų komisijos narys. Studijuodamas lietuvių etnografinių sienų klausimą, Golder buvo nuomonės, kad rytuose lietuvių gyvenamoji teritorija apima visus gyventojus katalikus, nors jie būtų sulenkėję arba sugudėję, nes jie vistiek yra lietuvių kilimo.[37]

Vėliau, 1918 m. spalio 4 d. prof. A. Millerio pastangomis Amerikoje buvo įsteigta Mid European Union (Vidurio Europos unija), kurioje be čekų, latvių, ukrainiečių, slovakų, lenkų, serbų, suomių dalyvavo ir lietuviai. Šios unijos vardu buvo paskelbta kolektyvinė deklaracija dėl tautų laisvės ir nepriklausomybės. Lietuvių vardu deklaraciją pasirašė inž. T. Norus.

1918 m. pradžioje Amerikos lietuvių katalikų srovės atstovai susitarė su tautinės srovės atstovais dirbti iš vien politikos ir šalpos darbą. Buvo sutarta sudaryti abiejų tarybų — *Lietuvių Tautos Tarybos* ir *Lietuvių Tautinės Tarybos* — Vykdomąjį komitetą, vadinamąjį egzekutyvą. Tais pat metais kovo 13-14 d. įvyko abiejų srovių seimas New Yorke. Į seimą iš viso atvyko 1.101 atstovas. Katalikų srovės atstovai sudarė du trečdalius visų atstovų. Seimas New Yorke pakartojo Lietuvos nepriklausomybės deklaraciją, viešai ją paskelbdamas JAV spaudoje ir tokiu būdu atkreipdamas Amerikos spaudos, diplomatų bei JAV aukštųjų pareigūnų dėmesį į Lietuvos nepriklausomybės deklaraciją.

Pats Vykdomasis komitetas tebuvo sudarytas tik 1918 m. spalio 29 d. Jo pirmininku buvo Norus, sekretoriumi kun. Žilius. Vykdomojo komiteto nariai gyveno Washingtone, kur veikė *Lietuvių informacijos biuras*, J. Bielskio vadovaujamas. Vėliau, Norui išvykus į Versalio taikos konferenciją, pirmininku buvo M. Vinikas, sekretoriumi Bielskis.

Diplomatinei akcijai sustiprinti, *Lietuvių Tautos Taryba* taip pat 1918 m. spalio mėn. pasiuntė į Šveicariją — į jau minėtą trečiąją

Lozanos konferenciją — specialiai sudarytą misiją — adv. B. Mastą-Mastauską, kun. J. Dabužį ir K. Pakštą. Jiems į Šveicariją atvykus, kaip jau minėta, buvo svarstomas klausimas įsteigti Šveicarijoje Aukščiausiąją Lietuvių Tautos Tarybą, kuri turėtų pasitikėjimo Sąjungininkuose. Betgi tokios tarybos tada nepavyko suorganizuoti. Į trečiąją Lozanos konferenciją buvo atvykęs ir prof. Voldemaras, jau kaip *Lietuvos Valstybės Tarybos* atstovas, tai jis, nepaisant toje konferencijoje kilusių nesutarimų, keliais atvejais tarėsi ir su *Amerikos Lietuvių Tautos Tarybos* atstovais. Po pasitarimų su Voldemaru, JAV lietuviai atstovai vėliau raštu išdėstė savo pažiūras beatsikuriančios Lietuvos reikalais. JAV lietuvių atstovai pritarė *Lietuvos Valstybės Tarybos* kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės, tačiau pareiškė, kad Amerikos lietuviai, remdamiesi JAV lietuvių New Yorke 1919 m. kovo 13-14 d. seimo nutarimais, Lietuvos valdymosi formą palieka spręsti Lietuvos Steigiamajam seimui ir pageidauja Lietuvos valstybę organizuoti demokratiniais pagrindais. Kunigaikščio Uracho išrinkimą Lietuvos karaliumi jie laiko netikru tautos valios pareiškimu ir protestuoja prieš tai, o taip pat amerikiečiai protestuoja prieš sutikimą sudaryti konvencijas su Vokietija ir pasiryžę joms priešintis.[38]

Prieš išvykstant JAV prezidentui Wilsonui į Taikos konferenciją, lietuvių atstovai 1918 m. gruodžio mėn. įteikė jam memorandumą, pavadintą *Independence for the Lithuanian Nation,* kurį parašė Norus ir kun. Žilius. Be Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo klausimo, tame memorandume JAV lietuviai prašė suteikti Lietuvai karinę pagalbą, leisti įvežti Lietuvon maistą, vaistų bei medicinišky įrankų ir iš viso panaikinti Pabaltijo uostų blokadą. (Pabaltijo uostų blokada buvo nuimta tik 1919 m. kovo 15 d., įspėjant Pabaltijo valstybes neprekiauti nei su Vokietija nei su Sovietų Rusija). JAV kongresas išspausdino 100.000 egz. Wilsonui įteiktojo lietuvių memorandumo, o Lietuvių informacijos biuras išspausdino milijoną atviručių su Lietuvos žemėlapiu, ir visą šią medžiagą plačiai paskleidė Amerikoje.

1919 m. vasario 14 d. adv. Mastas-Mastauskas jau iš Paryžiaus parašė laišką JAV *Lietuvių Tautos Tarybos* nariams, kad norint sudaryti JAV palankią amerikiečių visuomenės nuomonę Lietuvos nepriklausomybės reikalu, vertėtų lietuviams susitarti ir sudaryti su JAV Viešosios informacijos direktoriaus padėjėju C. Byoir sutartį, kad jis Lietuvai palankia informacija paveiktų JAV opiniją Lietuvos naudai. Mastas-Mastauskas rašė, kad Byoir sutiktų tariamai be

atlyginimo (faktinai už 60.000 dolerių) per 6-8 savaites skleisti JAV propagandą, jog Lietuvą yra verta pripažinti nepriklausoma valstybe ir, kad jai būtų suteikta apsisprendimo teisė, neminint Lietuvos Lenkijos unijos, o tik pabrėžiant, kad visoms Lietuvoje gyvenančioms tautybėms bus suteikta laisvė.

Abi tarybos sutiko tokią sutartį su Byoir pasirašyti. *Tautos Taryba* įsipareigojo sumokėti jam 40.000, o *Tautinė Taryba* — 20.000 dolerių. Sutartam propagandos biurui New Yorke Byoir pavedimu vadovavo amerikietis žurnalistas E. L. Bernays, pasitelkęs talkon daugiau amerikiečių rašytojų, žurnalistų bei mokslininkų. Kai jiems trūkdavo reikiamai propagandai dalykinės medžiagos, tai Bernays kreipdavosi į Lietuvių informacijos biurą Washingtone. Todėl, netrukus, į Bernays biurą iš Washingtono buvo pasiųstas kun. Žilius.

Jau 1919 m. balandžio mėn., dėl sudarytos palankios visuomenės nuomonės Lietuvai, abiejų Tarybų Vykdomasis komitetas nutarė pasinaudoti tokia politine padėtimi, surinkti milijoną parašų ir juos įteikti JAV prezidentui, prašant pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe.[39]

Kai 1918 m. paaiškėjo, kad Sąjungininkai karą laimės ir kad yra vilties Lietuvai palikti nepriklausoma valstybe, tai Amerikos lietuvių materialinė parama Lietuvos reikalams pastebimai pradėjo augti. Įsteigtasis *Lietuvių Tautos Fondas* 1914-1922 m. surinko 590.000 dolerių. Kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės buvo išleista 306.000, o nukentėjusiems nuo karo šelpti 115.000. V. Širvydas informuoja, kad *Lietuvių Tautos Fondas* iš surinktos sumos tik 20% skyrė propagandos reikalui, 70% — šalpos reikalui, o likusioji 10% suma buvo suvartota administracijos ir kitoms išlaidoms.[40]

Taip pat lietuvių emigrantų politinių veikėjų — Gabrio, Olšausko, Bartuškos ir Yčo pastangomis 1917 m. buvo išgauta iš popiežiaus Benedikto XV sutikimas, kad visose pasaulio katalikų bažnyčiose būtų vykdoma rinkliava nuo karo nukentėjusiai Lietuvai. Paskelbtoji popiežiaus rinkliava turėjo ne tik moralinės ir medžiaginės naudos, bet ji buvo naudinga ir politiškai. Kalbamos rinkliavos vykdymo komiteto pirmininkas buvo kan. Olšauskas, nariai — kun. Bartuška, Daumantas, Gabrys ir kun. Purickis. Iš šios rinkliavos 1917 m. buvo pasiųsta į Lietuvą 400.000 šveicariškų frankų. Daugiausiai lėšų buvo surinkta Vokietijoje.[41]

Tautinės srovės suorganizuotas *Autonomijos Fondas*, vėliau pavadintas *Nepriklausomybės Fondu*, iš viso surinko 85.201,51 dol. *Nepriklausomybės Fondas* surinktas lėšas daugiau panaudojo

diplomatinei akcijai: 30.000 dolerių Lietuvos reikalams per Paryžiaus atstovybę, 22.305 dol. Lietuvos delegacijai remti Taikos konferencijoje, 10.000 dol. Lietuvos karo misijai JAV, 6.845 dol. *Tautinės Tarybos* atstovams ir 5.600 dol. *Tautinės Tarybos* propagandos reikalams.[42]

JAV lietuvių socialistų įsteigtasis *Šalpos Fondas* surinko 37.661 dol. Visos surinktos lėšos per labdaros draugijas buvo panaudotos lietuvių šalpai. Iš viso Pirmojo pasaulinio karo metu, Amerikos lietuvių organizacijos yra pasiuntę lietuvių šalpai 193.000 dolerių. Taip pat ir atskiri asmens daug pinigų siuntė Lietuvos piliečiams, giminėms, veikėjams ir nukentėjusiems nuo karo sušelpti.

1919 m. sausio 8 d. *Tautinė taryba* pasiuntė JAV prezidentui Wilsonui dar vieną memorandumą ir reikalavo remti Lietuvos pripažinimą nepriklausoma valstybe. Tokį pat memorandumą įteikė JAV senatui ir kongresui. Vykdomasis komitetas Washingtone išspausdino Noraus ir kun. Žiliaus propagandinį leidinį *Lithuanla's Case for Independence* ir didelį Lietuvos žemėlapį (po 5.000 egz. abiejų leidinių). O kun. A. Jasaitis išspausdino anglų kalba Lietuvos istoriją.

Taip pat nuo 1919 m. balandžio mėn. Vykdomojo komiteto valdyba lankė JAV valstybės departamentą ir užsienio valstybių atstovybes Lietuvos pripažinimo reikalu, o spalio mėn. Vykdomajam komitetui buvo suteikta teisė duoti vizas važiuoti į Lietuvą.

1919 m. pradžioje įsisteigė dalyvavusių kare lietuvių *Laisvės Sargų* organizacija Brooklyne. Jos skyriai steigėsi ir kitose lietuvių kolonijose. Laisvės Sargų organizacijos nariai steigė karinio lavinimosi kursus ir vykdė karines pratybas. Jų centro valdybos pirmininkas buvo J. Romanas, patarėjas dr. J. Bielskis. Chicagoje dar buvo įsteigtas *Lietuvos Kareivių Susivienijimas.* Pačioje Chicagoje buvo septynios šio susivienijimo kuopos, priemiesčiose — dvi. Iš viso šis susivienijimas turėjo 1.500 narių. Centro valdybos pirmininkas buvo dr. St. Biežis, sekretorius — lt. D. Zamkus. Šių kariškų organizacijų tikslas buvo patalkinti Lietuvai kovose savo teritoriją ginant. Taip pat reikia paminėti, kad J. Bagdžiūno-Borden pasiūlymu, JAV lietuviai nupirko Lietuvai Laisvės Varpą, kurį 1922 m. pasiuntė Lietuvai ir tais pat metais per Vasario 16 d. iškilmes šis varpas pirmu kart suskambėjo Karo muziejaus bokšte.

Nors atskiruose šios knygos skyriuose yra minima didi ir politinė ir finansinė Amerikos lietuvių parama, ypač JAV paskola Lietuvai, bet čia išskirtinai reikia pabrėžti Pirmojo pasaulinio karo metu

Lietuvių informacijos biuro išlaikymą Šveicarijoje, informacinės literatūros spausdinimo finansavimą, o taip pat ir Lietuvos delegacijos darbo finansavimą Taikos konferencijos metu bei Klaipėdos sukilimo parėmimą žymia finansine suma kaip JAV lietuvių įnašą statant nepriklausomą Lietuvos valstybę.

NUORODOS

1 S. Michelsonas, *Lietuvių išeivija Amerikoje (1868-1961),* 1961 m. 216 psl.
2 *Varpas,* 1901 m. 4 nr. 46 psl.
3 A. Kučas, *Amerikos lietuvių istorija,* 1971 m. 184 psl.
4 P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija,* 1977 m. I t. 26-27 psl.
5 J. Šliūpas, Emigracija ir Nepriklausoma Lietuva — *Lietuvos Nepriklausomybės 10 metų sukaktis,* 1928 m. 170 psl.
6 J. Gabrys, *Lietuvių Tautos memorialas induotas Tautų (Rasių) kongresui Londone,* 1913 m. 15 psl.
7 B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waehrend der Okkupation 1915-1918,* 1935 m. 21 psl.
8 J. Purickis, Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 45 psl.
9 *Lithuania,* The Lithuanian National Council, Washington, D.C., 1918 m. 40 psl.
10 A. E. Senn, *The Russian Revolution in Switzerland 1914-1917,* 1971 m. 69 psl.
11 M. Yčas, *Nepriklausomybės keliais,* 1936 m. III t. 167 psl.
12 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 404 psl.
13 A. E. Senn, *The Russian Revolution in Switzerland 1914-1917,* 1971 m. 73 psl. ir A. E. Senn, Garlawa: A Study in Emigre Intrigue 1915-1917 — *The Slavonic and East European Review,* 1967 m. XLV t. 414 psl.
14 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 179 psl.
15 V. Kapsukas, *Raštai,* 1966 m. VIII t. 97 psl.
16 K. F. Kemėšis, Amerikos lietuvių kova už Lietuvos laisvę — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 39 psl. ir J. Bielskis, Amerikos lietuviai laisvės kovoje — *Lietuvių Dienos,* 1955 m. 2 nr.
17 S. Zetterberg, Die Taetigkeit der Liga der Fremdvoelker Russlands in Stockholm waehrend der Jahre 1916-1918 — *Acta Baltica,* 1971 m. X t. 231 psl.
18 Fr. Ropp, *Zwischen gestern und morgen,* [2]1963 m. 111-112 psl.
19 J. Purickis, Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 45-47 ir 51 psl.
20 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 17 psl.
21 Vaižgantas (J. Tumas), *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei 1916-1917 m.,* 1919 m. 38 psl.
22 *Keleivis,* 1917 m. 40 nr.

23 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 253 psl. ir A. Stulginskis, *Atsiminimai*, 1980 m. 224 psl.

24 J. Purickis, Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 56-58 psl., St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 252-257 psl. ir A. Steponaitis, *Tėvynėje ir pasaulyje*, 1962 m. 120-121 psl.

25 V. Bartuška, *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais*, 1937 m. 315-317 psl.

26 A. Kučas, *Amerikos lietuvių istorija*, 1971 m. 305 psl.

27 *Jaunoji Lietuva*, 1914 m. 8 nr.

28 K. F. Kemėšis, Amerikos lietuvių kova už Lietuvos laisvę — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 38 psl.

29 *J. O. Širvydas* (red. V. Širvydas), 1941 m. 314 psl.

30 *J. O. Širvydas* (red. V. Širvydas), 1941 m. 314-315 psl. ir *Naujienos*, 1914 m. 110 nr.

31 *Jaunoji Lietuva*, 1914 m. 9 nr. 581 psl.

32 *Naujienos*, 1914 m. 110 nr. ir V. Bartuška, *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais*, 1937 m. 277 psl.

33 K. Pakštas, Lietuvių amerikiečių kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 640 psl. ir *Lietuvių Enciklopedija*, XVI t. 84 psl.

34 J. Šliūpas, *Lietuvių-Latvių Respublika ir šiaurės tautų sąjunga*, 1918 m. 24 psl.

35 K. F. Kemėšis, Amerikos lietuvių kova už Lietuvos laisvę — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 40 psl., *J. O. Širvydas* (red. V. Širvydas), 1941 m. 323 psl. ir K. Karpius, Tėvų kraštui ir laisvei — *Tėvynė*, 1968 m. gegužės 12 d.

36 *Keleivis*, 1917 m. sausio 24 d.

37 K. Pakštas, Lietuvių amerikiečių kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 641 psl.

38 K. Pakštas, Lietuvių amerikiečių kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 643-644 psl.

39 A. Kučas, *Amerikos lietuvių istorija*, 1971 m. 371 psl.

40 K. Pakštas, Lietuvių amerikiečių kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės — *Židinys*, 1938 m. 5-6 nr. 638 psl.

41 J. Purickis, Atsiminimai iš darbų dėl Lietuvos nepriklausomybės — *Trimitas*, 1933 m. 36-40 nr. ir M. Yčas, *Nepriklausomybės keliais*, 1936 m. III t. 65 psl.

42 *J. O. Širvydas* (red. V. Širvydas), 1941 m. 322 psl.

XIV

Taikos konferencija

1. Pasirengimas Taikos konferencijai

Prieš pat karo pradžią 1914 m. pasaulio likimas — politiškai ir ekonomiškai — maždaug priklausė nuo 8 didžiųjų valstybių, kurių 7 buvo Europoje ir viena naujajame pasaulyje — JAV. Bet Rusijai karą pralaimėjus, politinė Europos padėtis ėmė žymiai kitėti.

1918 m. kovo 3 d. Vokietija privertė Sovietų Rusiją Lietuvos Brastoje pasirašyti Vokietijos diktuojamą taiką ir ne tik su Vokietija, bet ir su Vokietijos sąjungininkais. Lietuvos Brastos sutartimi iš Rusijos teritorijos buvo išskirtos kelios nepriklausomos valstybės — Lenkija, Lietuva, Ukraina, Kuršas (Latvija) ir Estija. Tarptautine Lietuvos Brastos sutartimi teoriškai šios valstybės buvo laikomos nepriklausomomis valstybėmis, kurias de facto pripažino Vokietija.

Tačiau naujai skelbiamų nepriklausomų valstybių politikai ir jų gyventojai nelaikė Lietuvos Brastos taikos sutarties galutine ir pastovia taika, nes visi laukė karo pabaigos Vakaruose. Vokietijai kapituliavus Vakaruose, 1918 m. lapkričio mėn. 11 d. Vokietija ir Sąjungininkai pasirašė Compiègne, šiaurės Prancūzijoje, paliaubų sutartį. Pagal šią sutartį buvo anuliuotos visos Vokietijos anksčiau pasirašytos taikos sutartys. Taigi, nors Lietuvos Brastos taikos sutartimi Vokietija Rytuose buvo laimėjusi iš Rusijos ne tik teritorijų,

bet ir įvairių ekonominių privilegijų, tačiau pralaimėjusi karą Vakaruose, pagal Compiègne paliaubų sutartį turėjo to viso atsižadėti.

Įvairių valstybių politikai manė ir laukė, kad po šio karo būsimoji taika bus pastovi ir teisinga. Todėl ir Petrapilio lietuvių seimas, susirinkęs 1917 m. gegužės mėn. pabaigoje, daug vilčių dėjo būsimam tarptautiniam taikos kongresui, kuris turėjo pripažinti pavergtosioms tautoms teisę išsiskirti iš jas pavergusių valstybių sudėties ir garantuoti joms nepriklausomą valstybinį gyvenimą. Petrapilio lietuvių seimo rezoliucijoje buvo reikalaujama leisti dalyvauti ir lietuvių tautos atstovams būsimajame taikos kongrese.[1]

Kalbant apie pasirengimus būsimajai taikos konferencijai, teks susipažinti ir su kitų didžiųjų valstybių nusistatymu dėl mažųjų tautų, taigi ir dėl Lietuvos, ateities.

Mažųjų tautų atstovai buvo beveik įtikėję būsimojo taikos kongreso, ar kaip vėliau ėmė vadinti konferencijos, magiška galia, kad jis bus tautų ir valstybių gyvenimo naujos eros pradininkas. Tokias pavergtųjų tautų nuotaikas stiprino Rusijos revoliucijos metu skelbiami tautų laisvės šūkiai, o Vakarų pasaulyje skleidžiami JAV prezidento teisingos taikos ir valstybių savitarpio sugyvenimo principai.

1917 m. sausio 22 d. JAV prezidentas Wilson senate pasakė, kad taika turi būti pagrįsta tautų lygybe ir neturi būti skirtumo tarp didžiųjų ir mažųjų arba tarp galingųjų ir silpnųjų tautų, o taip pat visų tautų galia turinti būti grindžiama teise.[2] Toje pat kalboje prezidentas Wilson ne tik ryškino tautų apsisprendimo teisę, bet paskelbė būtiną Lenkijos nepriklausomybės pripažinimą bei iškėlė visuotinio nusiginklavimo šūkį. Ir, anot Wilsono pareiškimo, tautų apsisprendimo teisė daugiau nesanti vien frazė, bet imperatyvus principas ir joks valstybininkas negalįs jo ignoruoti.[3]

JAV įsijungė į karą tik 1917 m. balandžio 6 d., paskelbdamos karą Vokietijai ir jos sąjungininkėms valstybėms. JAV propaganda skelbė, jog karo tikslas yra — taika pasaulyje ir laisvė tautoms. 1918 m. vasario 11 d. prezidentas Wilson patikino, kad taika bus sudaryta be aneksijų ir kontribucijų, o pavergtoms tautoms bus suteikta apsisprendimo teisė. Be to, prezidento patarėjas plk. E. House patvirtino, kad visi ankstyvesni slapti Sąjungininkų susitarimai dėl teritorijų užkariavimo bus panaikinti ir taikos derybų metu į juos nebus kreipiama dėmesio.[4] Pats plk. House palaikė ne tik Lenkijos

nepriklausomybės reikalavimą, bet ir Čekoslovakijos bei pietų slavų sujungimą Jugoslavijos valstybėje.[5]

1918 m. sausio 8 d. Wilsono išgarsėjusius 14 punktų parengė jo patarėjas plk. E. House, W. Lippmann ir Fr. Cobb. 1918 m. spalio pabaigoje šie prezidento patarėjai parašė tiems punktams komentarus. Savo komentaruose jie aiškino, kad, pripažįstant nepriklausomybę Lenkijai, tokį pat kriterijų reikia taikyti suomiams, lietuviams, latviams, o gal ir ukrainiečiams. Be to, šiuose komentaruose buvo pabrėžta, kad Lenkija negalinti pretenduoti į teritorijas, kurių gyventojai yra lietuviai ar ukrainiečiai.[6]

JAV, įstojusios į karą, turėjo galvoti ir apie jo pabaigą bei apie taiką. Amerika tikėjosi sudaryti teisingą taiką, vadovaujantis mokslininkų objektyviai parengta medžiaga. Todėl 1917 m. rugsėjo mėn. buvo sudaryta taikos kongresui pasiruošti tam tikra komisija pavadinta *The Inquiry* (Tyrinėjimo komisija), kuriai šį vardą buvo pasiūlęs istorikas J. T. Shotwell. Tyrinėjimų komisijai oficialiai vadovavo plk. House, bet faktiškai — dr. S. E. Mezes. Tyrinėjimo komisijoje per 12 mėnesių dirbo 150 mokslininkų. Pagal Anglijos politiko H. Nicolsono nuomonę, dar niekada nėra buvę tokio organizuoto ir intelektuališko vieneto, kaip The Inquiry, turinčio tikslių informacijų įvairiausiais painiais klausimais.[7]

Tyrinėjimų komisijoje be kitų dalyvavo geografas Is. Bowman, istorikas J. T. Shotwell, D. H. Miller, išspausdinęs Versalio taikos konferencijos 21 tomo dienoraštį, Vakarų sienų specialistas istorikas Ch. Haskins, lenkų klausimo specialistas prof. R. H. Lord. Pabaltijo reikalais informacijas rinko istorikas S. E. Morison. Tačiau JAV lietuvių visuomenės veikėjai Lietuvos reikalais dažniausia tardavosi su istorikais F. Golderiu bei S. Fay.

Ši komisija, rinkdama medžiagą Lietuvos ateities klausimui spręsti, buvo pasitelkusi Princeton universiteto profesorių kalbininką H. H. Benderį.

1918 m. spalio 8 d. Bender įteikė šiai komisijai jo parengtą 218 psl. studiją. Bender savo studijoje nepanaudojo rusų kalba veikalų ir vokiečių karo meto literatūros Lietuvos klausimu, bet daugiausia žinių sutelkė iš Amerikos lietuvių visuomenės veikėjų. Šioje studijoje jis rekomendavo pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe, bet jokiu būdu Lietuvos nejungti unija su Lenkija.[8]

Tačiau tenka pažymėti, kad JAV valdžios viršūnėje buvo dvejopa pažvalga į Rusijos ir jos pavergtų tautų apsisprendimo reikalą.

Tyrinėjimo komisijos parengtose žiniose prezidentui Wilsonui ir JAV taikos delegacijos nariams dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių buvo aiškinama, kad Lietuva šimtmečius gyvenusi unijoje su Lenkija, turi bendrą istorinę praeitį, o ir dabar turinti bendrų politinių ir ūkinių interesų. Todėl JAV delegacija laikė abiejų valstybių uniją pozityviu reikalu. Toliau The Inquiry žiniose buvo aiškinama, kad Lietuvos atstovus galima būtų palenkti į federaciją su Lenkija, jeigu būtų garantuota lygybė abiejų valstybių santykiuose.

Taip pat Tyrinėjimo komisijos pateiktose žiniose buvo aiškinama, kad Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijos istoriškai ir etnografiškai yra buvusios lietuviškos, tačiau dabar esančios nutautusios ir sulenkintos. Be to, ten buvo pastebėta, kad statistika dėl šių teritorijų gyventojų sudėties yra nepatikima ir tik nešališka komisija galėtų nustatyti tikrą tautinę gyventojų sudėtį. Amerikiečių Tyrinėjimo komisija Lietuvai teritorijos skyrė 132.000 km^2 su 6.100.000 gyventojų, o pati Lietuvos delegacija, įteiktame kovo 24 d. memorandume teprašė tik 125.000 km^2 su 6 milijonais gyventojų.[9]

Bet ir JAV valstybės departamento sekretorius R. Lansing prieš karo pabaigą buvo įteikęs prezidentui Wilsonui taikos sutarties programos projektą, kuriame Lietuvą, Latviją ir Estiją buvo siūloma palikti Rusijos valstybės sudėtyje, su sąlyga, kad šioms tautoms Rusija patikintų autonomiją.[10] 1918 m. lapkričio 26 d. jis savo memorandume prezidentui išdėstė Rusijos integralumo principą ir siūlė visoms Sąjungininkų valstybėms, kad Rusijos interesai taikos konferencijoje būtų paisomi ir Rusijos valstybės reikalas būtų svarstomas ne kaip atskira viena problema, bet kaip problemų kompleksas.

Todėl JAV prezidentas ir jo paskirtieji atstovai Taikos konferencijoje, jau nenorėdami pripažinti teisės apsispręsti Estijai, Latvijai, Lietuvai, Gruzijai, Azerbeidžanui bei Ukrainai, veikė priešingai JAV anksčiau paskelbtiems tautų apsisprendimo principams ir sekė Lansingo nuomonę nepripažinti bolševikų valdžios Rusijoje ir apsaugoti buvusios carinės Rusijos valstybės teritorinį integralumą.[11]

Karui vykstant, ir anglai 1916 m. suorganizavo *Commission for Peace* (Taikos komisiją), kuri prieš karo pabaigą įteikė savo atliktą darbą Anglijos ministrų tarybai. Taikos komisijai pirmininkavo G. W. Prothero ir šios komisijos surinktąja medžiaga Anglijos delegacija naudojosi Taikos konferencijos metu. Medžiaga apie Lietuvą 1920 m. buvo išspausdinta G. W. Prothero veikale *Russian Poland, Lithuania and White Russia.*

Prancūzija taip pat suprato pasirengimo reikalą būsimajai Taikos konferencijai. Prancūzijos užsienio reikalų ministerija sudarė *Comité d'Études* (Studijų komitetą), kuriam pirmininkavo istorikas E. Lavisse. To komiteto narys istorikas E. Denis tuo metu parašė veikalą, kuriame propagavo Lenkijos federaciją ne tik su Lietuva, bet ir su kitomis Pabaltijo tautomis. Prancūzijos sudarytojo Studijų komiteto nariai buvo šalininkai Lietuvos Lenkijos unijos, kadangi Prancūzija baiminosi, kad Lietuva nepatektų Vokietijos įtakon ir tuo būdu nesilpnintų Prancūzijos sąjungininkę — Lenkiją.[12]

Prancūzijos Studijų komitete dalyvavo žymus kalbininkas A. Meillet, jau anksčiau rašęs ir spausdinęs straipsnių bei studijų lietuvių kalbos reikalu. Jis parengė Taikos konferencijai pranešimą pavadintą *Pologne et Lithuanie* (Lenkija ir Lietuva), kuris buvo išspausdintas dar prieš Taikos konferencijos pradžią. Jeigu Meillet Lietuvos sienų ir Lietuvos politinės ateities klausimais iš dalies astovavo oficialų Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos nusistatymą, tai dėl vakarinės Lietuvos sienos jis aiškiai parodė palankumą Lietuvai, tvirtindamas, kad Mažojoje Lietuvoje yra ne mažiau kaip 150.000 lietuvių.[13] Taigi didžiosios Sąjungininkų valstybės iš anksto rimtai ruošėsi būsimajai taikos konferencijai.

2. *Versalio taikos konferencija*

Taikos konferenciją pradžioje buvo galvojama šaukti neutralioje Šveicarijoje, bet dėl saugumo sumetimų buvo parinktas Paryžius — Versalis. Taikos konferencija oficialiai buvo pradėta Versalyje 1919 m. sausio 18 d. ir truko 6 mėnesius. Ši Taikos konferencija skyrėsi nuo kadaise buvusio 1814-1815 m. Vienos kongreso ir savo sudėtimi ir delegacijų gausa. Anglų delegacija Versalio taikos konferencijoje turėjo 207 narius. Bet pvz., po Napoleono nugalėjimo, Vienos taikos kongrese anglų užsienio reikalų ministrą telydėjo 17 narių delegacija. Versalio taikos konferencija skyrėsi ir interesais. Jeigu Vienos kongrese pirmoje eilėje figūravo valdovų interesai, t.y. atsteigimas legitimizmo ir sugrąžinimas valstybių į priešrevoliucinį būvį, tai Versalio taikos konferencijoje, vykdant teritorijų karpymus, bent formaliai iškildavo ir tautų reikalai bei tautų apsisprendimo teisė. Todėl Versalio taikos konferencijos dalyviai negalėjo visiškai neatsižvelgti tautų interesų ir įvairių tautų teritorijas lengvai skirstyti tarp valstybių.

Vienos kongrese dalyvavo visos didžiosios valstybės ir todėl buvo lengviau sudaryti Europoje politinę pusiausvyrą, negu Versalio konferencijos metu, nes šioje konferencijoje iškrito Austrija dėl jos subyrėjimo į atskirus tautinius vienetus. Rusija, nors ir stambus politinis veiksnys, bet dėl bolševizmo įsigalėjimo, taip pat nedalyvavo, nes tada ji nesudarė vieno valstybinio vieneto, todėl tuo metu ir Rusijos nebuvo galima įkalkuliuoti valstybių jėgos pusiausvyrą nustatant.

Pirmajame pasauliniame kare kariavusių ar paskelbusių karą Vokietijai ir jos sąjunginėms valstybėms buvo 27 valstybės. Jų reikalus Taikos konferencijoje, drauge su įvairiais specialistais, atstovavo 1.037 asmens.

Versalio taikos konferencijoje oficialių viešų posėdžių tebuvo septyni, iš kurių pažymėtini trys svarbiausieji: 1. Taikos konferencijos atidarymas, 2. 1919 m. kovo 28 d. Tautų Sąjungos statuto priėmimas ir 3. 1919 m. gegužės 7 d. taikos sąlygų įteikimas Vokietijai Versalio rūmų Veidrodžių salėje. Konferencijos darbai vyko ne viešuose posėdžiuose, bet 58 įvairiose komisijose, kurios šešis mėnesius posėdžiavo 1.646 kartus. Šios komisijos dažnai siųsdavo specialistus į ginčijamas sritis, esamąją padėtį patikrinti vietoje.

Be šių 58 komisijų, nuo pat pradžios veikė speciali *Lenkų reikalų komisija,* kuriai vadovavo prancūzų žymus diplomatas J. Cambon. Pradžioje (ligi balandžio mėn.) Lenkų reikalų komisijoje vyresnysis amerikiečių patarėjas buvo prof. Is. Bowman, bet vėliau jį pakeitė karštas polonofilas R. Lord. 1919 m. gegužės 15 d. buvo sudaryta *Baltų komisija* Pabaltijo reikalams.

Šios įvairiausios komisijos priklausė vadinamajai *Keturių didžiųjų tarybai* — W. Wilsonui, G. Clemenceau, D. Lloyd George ir V. Orlando, kurie sudarė konferencijos tarybą. Keturių didžiųjų taryba išklausydavo komisijų pranešimus ir valstybių delegacijų pageidavimus bei teikdavo nurodymų tolimesniems darbams.

Be Keturių didžiųjų tarybos, dar buvo *Dešimties taryba,* kurią sudarė Keturių didžiųjų taryba, tų valstybių užsienio reikalų ministrai ir du ministro rango Japonijos atstovai. Dešimties taryba posėdžiavo 72 kartus, bet ir jos posėdžiuose tarp Sąjungininkų kildavo nesutarimų. Pvz., 1919 m. balandžio 24 d. Italijos delegacija dėl teritorinių nesutarimų pasitraukė iš Versalio taikos konferencijos ir tik gegužės 5 d. sugrįžo atgal.

Taikos sutarties projektą parengus, pagaliau 1919 m. geugžės 7 d.

į Versalio taikos konferenciją buvo pakviesta ir Vokietijos delegacija, kuriai vadovavo grafas U. Brockdorff-Rantzau. Tada Prancūzijos delegacijos pirmininkas Clemenceau įteikė raštu Vokietijos delegacijai taikos sutartį, bet jai visiškai neleido žodžiu diskutuoti pateiktų taikos sąlygų. Tačiau Vokietijos delegacijai buvo duota teisė po 14 dienų įteikti savo pastabas raštu dėl jai pateiktų sąlygų.

1919 m. birželio 28 d. Vokietija buvo priversta pasirašyti Sąjungininkų jai pateiktą Versalio taikos sutartį.

3. *Rusija ir Taikos konferencija*

Rusijos dalyvavimas Taikos konferencijoje iškilo labai anksti. Anglų ministras pirmininkas Lloyd George, remiamas JAV prezidento Wilsono, norėjo kviesti Sovietų Rusijos atstovus į Taikos konferenciją ir išklausyti jų pageidavimų, tvirtindamas, jog rusų bolševikų vyriausybė de facto yra Rusijos vyriausybė. Sąjungininkai esą negalį nustatyti Rusijai valstybės valdymosi formos. Prancūzija, atvirkščiai, rūpinosi, kad į Taikos konferenciją būtų priimta baltųjų rusų — emigrantų — delegacija, turėjusi savo centrą Paryžiuje. Nors JAV ir Anglija nesutiko oficialiai priimti baltųjų rusų delegacijos, bet sutiko privatiškai išklausyti šios delegacijos pareiškimus. Emigrantų rusų delegaciją sudarė buvusis ministras pirmininkas kunigaikštis G. Lvov, buvęs caro užsienio reikalų ministras S. Sazonov, politikas N. Čaikovskij ir A. Kerenskio vyriausybės paskirtas Rusijos atstovas Paryžiuje V. Maklakov.[14]

Taikos konferencijoje Sąjungininkams buvo aišku, kad Rusijos politiniai emigrantai monarchistai norėjo atgauti 1914 m. Rusijos sienas. Monarchistai tesutiko suteikti tik Lenkijai siaurą autonomiją. Bet Rusijos emigrantai respublikonai demokratai buvo nusistatę pripažinti nepriklausomybę Suomijai ir Lenkijai, o kitoms Rusijos tautoms suteikti autonomiją. Taikos konferencijai susirinkus, pradžioje atskirus rusų politikus Sąjungininkai, o ypač Prancūzijos delegacija, kviesdavosi konsultacijai. Vėliau rusai emigrantai Paryžiuje sudarė *Politinį komitetą Rusijai išlaisvinti* ir rusų politinę delegaciją.[15]

Rusų emigrantų politinė delegacija tuoj pat, Taikos konferencijos pradžioje, prašė buvusių Rusijos pakraščių valstybių reikalus palikti spręsti pačiai Rusijai. Ji įtakojo Sąjungininkų užsienio reikalų ministrus per spaudą bei memorandumus ir nuteikinėjo visuomenės nuomonę prieš naujų valstybių steigimą.

Nors po 1917 m. Vasario revoliucijos, balandžio 9 d. Rusijos Laikinoji vyriausybė ir Petrapilio Darbininkų taryba buvo sutarusios, kad jos pripažįsta tautų apsisprendimo teisę, tačiau Rusijos Laikinosios vyriausybės užsienio reikalų ministrai — garsus kadetų partijos vadas prof. P. Miliukov, ir vėliau užsienio reikalų ministras M. Tereščenko buvo ypač priešingi taikyti šį principą Pabaltijo tautoms, nes jie galvojo, kad Rusijai yra reikalingi Pabaltijo neužšąlantieji uostai. Lenkijai jie buvo nusistatę taikyti griežtai etnografinį principą ir, emigracijoje atsidūrę, jie laikėsi tos pat politikos.[16] 1918 m. gruodžio 26 d. Miliukov Paryžiuje vėl deklaravo, kad Rusijos teritorinis integralumas turįs būti atstatytas, o dirbtiniu būdu įsteigtos ir vokiečių proteguojamos valstybės Rusijos pasieniuose turinčios išnykti.[17]

Rusijos pasiuntinys Prancūzijoje Maklakov taip pat pareiškė, kad Rusijos politinės grupės yra nusistačiusios suteikti Rusijos tautoms autonomiją, bet nepažeidžiant Rusijos valstybės interesų. Todėl jis tvirtino, kad Sąjungininkai taikos derybose negali spręsti Rusijos pakraščių tautų reikalų.[18] Tad kalbėdamas kaip Rusijos Laikinosios vyriausybės atstovas ir kaip rusų emigrantų Politinio komiteto narys, Maklakov priešinosi suteikti apsisprendimo teisę kiekvienai Rusijos etninei mažumai. Buvo tik viena maloni išimtis, kai jis su respektu atsiliepė dėl Lietuvos nepriklausomybės ir jos atsiskyrimo nuo Rusijos. Maklakov tokį pareiškimą padarė per paskaitą *La Société des Études Politiques* (Politinių studijų draugija), kuri vėliau buvo išspausdinta.[19]

1919 m. kovo mėn. 9 d. Paryžiuje susidaręs Politinis komitetas Rusijai išlaisvinti savo memorandume įspėjo Sąjungininkus Taikos konferencijoje nespręsti Rusijos valstybės sienų Rusijos atstovams nedalyvaujant. Šiame memorandume tautų apsisprendimo principas buvo rašomas kabutėse, kaip paniekos žodis. Dėl šio pareiškimo turinio griežtą protestą pareiškė Estijos užsienio reikalų ministras J. Poska.[20]

Be to, Politinio komiteto vardu Miliukov pasiūlė Taikos konferencijai šešių punktų projektą Rusijos problemai išspręsti: 1. Pripažinti visai Rusijai vieną vyriausybę, 2. Pakviesti Rusijos atstovus į Taikos konferenciją, 3. Pradėti vykdyti karinę akciją prieš bolševikus, 4. Karine jėga atsteigti tvarką Rusijoje, 5. Vykdyti liberalinę politiką Rusijoje, 6. Atsteigti vieningą Rusiją.[21]

Miliukov savo išspausdintoje brošiūroje Rusijos problemų reikalu žadėjo vienoms tautoms platesnę, kitoms siauresnę autonomiją ir

teigė, kad yra daug kompromisinių būdų išspręsti tautybių klausimą Rusijoje. Lenkijai ir Suomijai Miliukov Rusijos vardu pripažino nepriklausomybę, tačiau drauge skelbė sąlygą, kad Rusijos steigiamasis seimas dar turįs patvirtinti Rusijos teritorijų netekimą.[22]

Nereikia užmiršti ir to fakto, kad carinė Rusija karo pabaigoje ne tik ketino laimėti iš Turkijos Dardanelų sąsiaurius ir Konstantinopolį, bet ir iš Vokietijos prisijungti šiek tiek teritorijos, pvz., Nemuno žiotis ir kt. Taip pat verta prisiminti, kad ir caras Aleksandras I Vienos kongreso metu (1815 m.) mėgino prisijungti Mažąją Lietuvą su Nemuno žiotimis.

Taikos konferencijos metu Rusijos politinių veikėjų sušaukta konferencija irgi parašė raštą Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau, jog Rusijos revoliucija, panaikinusi centrinę valdymo sistemą Rusijoje, pripažįsta Lenkijos nepriklausomybę, o kitoms tautoms — autonomiją, kad jos pačios galėtų teisėtus savo tautos gyvenimo reikalus tvarkyti. Be to, jie teigė, kad be Rusijos pritarimo, Estijos ir Latvijos esą negalima pripažinti de jure, nes tos teritorijos Rusijai gyvybiškai svarbios dėl jos strateginių ir ekonominių interesų. Šį raštą pasirašė kunigaikštis Lvov, Čaikovskij ir Maklakov.[23] Bet visgi, kai pati Rusija Versalio taikos konferencijoje neturėjo teisėtos delegacijos ir jos valstybės interesus teatstovavo tik rusų emigrantų politinis vienetas, tai Taikos konferencijoje Rusijos reikalai liko tik antraeiliais.

1919 m. sausio 21 d., Versalio taikos konferenciją sušaukus, JAV saugumo taryba parengė prezidentui Wilsonui ir jo įgaliotiniams rekomendaciją Rytų Europos sienų klausimu: ten buvo siūloma Latviją, Estiją, Ukrainą federuoti su Rusija. Betgi dėl Lietuvos buvo rašoma skirtingiau: jeigu Lietuva susijungtų su Lenkija, kaip yra numatoma pertvarkant Rusijos teritoriją, tai tada Lietuva, kaip ir Lenkija, būtų nepriklausoma valstybė. Priešingu atveju, Lietuva taip pat turėtų palikti Rusijos federacijoje.[24]

Netrukus prezidentas Wilson tautų apsisprendimo teisę jau pradėjo laikyti pavojinga idėja, kuri galinti sukelti įvairiuose kraštuose neramumų, nes pati tautų apsisprendimo sąvoka savyje turinti dinamito poveikio ir sukelianti vilčių, kurių negalima įvykdyti. Todėl, diskutuojant Rusijos klausimą, visuomet iškildavo ir Pabaltijo valstybių klausimas.

Taikos konferencijoje Sąjungininkų delegacijų atstovai buvo nusiteikę taip: jeigu susiorganizuotų demokratinė Rusija, tai reikėtų Pabaltijo valstybes federacijos pagrindais įjungti į demokratinę

Rusiją, išskyrus Suomiją, Lenkiją, Armėniją, o gal būt ir Lietuvą. O bolševizmui Rusijoje nesužlugus, kitos alternatyvos Sąjungininkai neturėjo, kaip pripažinti Pabaltijo valstybes nepriklausomomis. Tačiau jei Rusijoje sąlygos pasikeistų, tai Sąjungininkai ketino vykdyti referendumą dėl Pabaltijo valstybių susijungimo su Rusija. Bet dėl Lietuvos ir Sąjungininkų nusiteikimas buvo panašus į JAV — Lietuvai sutikus federuotis su Lenkija, Sąjungininkai be jokio delsimo pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe.[25]

Jau buvo sakyta, kad Anglija buvo palankesnė Pabaltijo valstybes steigti, nes ji jau buvo de facto pripažinusi Estiją ir Latviją, o po kurio laiko pripažino ir Lietuvą. Bet Prancūzija griežtai palaikė Rusijos politinių emigrantų siekimus ir stengėsi išsaugoti Rusijos nedalomumą.[26] Taikos konferencijoje visą laiką Prancūzijos žodis buvo didžiai sveriantis. Prancūzija pageidavo vėl atkurti stiprią Rusiją, kad galėtų prieš karą ten investuotus savo kapitalus susigrąžinti.

Nors Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba dar nepripažino Pabaltijo valstybių de jure, bet jie norėjo jas naudoti kaip ginklą prieš bolševikus ir tuo padėti Rusijoje įsistiprinti rusų monarchistams ar konservatoriams, o paskui šiuos kraštus atiduoti admirolo A. Kolčako malonei, kuris tada jau vadovavo visos Rusijos baltųjų rusų armijai.

Todėl 1919 m. gegužės 28 d. Sąjungininkai slapta nota pranešė admirolui Kolčakui, per jo atstovą Maklakovą, kad jei jis nori gauti iš Sąjungininkų ginklų ir amunicijos, tai turi pripažinti nepriklausomomis valstybėmis Suomiją ir Lenkiją ir derėtis su Pabaltijo valstybių atstovais dėl jų autonomijos. Nors admirolas Kolčak buvo priešiškai nusistatęs visoms Rusijos imperijos pakraščiuose susikūrusioms valstybėms, tačiau ir jis buvo priverstas pripažinti Suomijos ir Lenkijos nepriklausomybę, bet su Pabaltijo valstybių atstovais jis nesiderėjo.

Taip pat admirolui Kolčakui slaptai nuo Pabaltijo valstybių buvo pranešta, kad jeigu tarp Pabaltijo valstybių ir Kolčako vyriausybės nebus susitarta dėl jų politinio statuso, tai tada Pabaltijo valstybių klausimas bus sprendžiamas Tautų Sąjungoje. Jos tuo metu buvo traktuojamos kaip autonominės valstybės ir palaikančios santykius su Sąjungininkais.[27]

Kaip matyti, Versalio taikos konferencijos metu buvo daug ir įvairių siūlymų Rusijos pakraščių problemoms išspręsti, o ypač dėl Pabaltijo ir Lenkijos valstybių. Ne kartą Taikos konferencijoje buvo siūlymų Pabaltijo valstybes ir Ukrainą federuoti su demokratine

Rusija. Nepriklausomybę buvo siūloma pripažinti Lenkijai, Suomijai ir gal būt Lietuvai, bet dažnai Lietuvos nepriklausomybė buvo sąlygojama jos federacija su Lenkija. Pvz., anglų vienas taikos delegacijos narių prof. J. Y. Simpson paprašė Pabaltijo valstybių delegacijų atstovų pareikšti raštu savo nusistatymą dėl federacijos su demokratine Rusija. Čia verta prisiminti, kad tada Lietuvos nusistatymą dėl federacijos su Rusija išdėstė prof. Voldemaras, Lietuvos vyriausybės neįgaliotas. Savo pareiškime jis pažymėjo, kad Lietuva neatsisakytų įeiti į federaciją su demokratine Rusija tokiais pagrindais, kaip Bavarija Vokietijos sąjungoje. Bet Lietuvos vyriausybė, sužinojusi apie tai, tuoj pat įspėjo Voldemarą, jog jis pažeidęs jam duotas instrukcijas, nes tokiu pareiškimu iš principo Voldemaras atsisakęs Lietuvos nepriklausomybės ir be tautos apsisprendimo, pats savo valia, apsprendė Lietuvos ateitį.[28]

Taigi ne tik Compiègne paliaubų sutartimi, bet ir Versalio taikos sutartimi, Sąjungininkai panaikino ir Lietuvos Brastos taikos sutartį, sudarytą Vokietijos su Sovietų Rusija ir kitus Sovietų Rusijos susitarimus su Vokietija. Betgi Versalio taikos sutartimi rezervavo Rusijai teisę reikšti pretenzijas į Vokietiją dėl karo nuostolių, o Pabaltijo valstybių nepriklausomybės klausimas paliko neišspręstas.[29]

4. Lenkijos klausimas Versalio taikos konferencijoje

1916 m. gruodžio 30 d. Sąjungininkai, pasiųstoje bendroje notoje JAV prezidentui, patvirtino savo nusistatymą, kad taika negalinti būti sudaryta, kol nebus patikintos pavergtųjų tautų teisės ir pripažinta mažosioms tautoms teisė egzistuoti.[30]

Po Rusijos revoliucijos 1917 m. Rusijos Laikinoji revoliucinė vyriausybė kovo 30 d. pripažino Lenkijos nepriklausomybę. Šis pripažinimas labai palengvino Taikos konferencijai Lenkijos nepriklausomybės klausimą spręsti. Be to, JAV prezidento Wilsono pastangomis, Lenkijos atsteigimas arba pasiryžimas sujungti į vieną valstybę išskirstytą lenkų tautą, 1918 m. birželio 3 d. buvo įrašytas į Sąjungininkų karo tikslų programą.[31]

Lozanoje 1917 m. rugpiūčio 15 d. buvo įsteigtas *Lenkų tautos komitetas,* su centrine būstine Paryžiuje. Šio komiteto tikslas buvo rūpintis lenkų politiniais reikalais Sąjungininkų valstybėse, materiališkai globoti lenkų kariuomenės dalinius Prancūzijoje ir t.t. Komiteto pirmininkas buvo politikas Dmowski, vienas žymiųjų lenkų endekų vadų, kuris 1911 m. apie lietuvių tautą buvo labai blogos nuomonės

ir pareiškė, kad ji neturinti ateities ir negalinti pasiekti Europos tautų kultūros lygio.[32] 1917 m. brošiūroje anglų kalba Dmowski pirmą kartą viešai paskelbė, kad būsimoje Lenkijoje turėtų būti 38 milijonai gyventojų, jų tarpe ir 2,5 milijono lietuvių, nes lietuvių tauta permaža, kad galėtų įsteigti savo valstybę.[33]

Dmowski labai anksti pradėjo rūpintis būsimosios Lenkijos sienomis. Jis Lenkų tautos komiteto vardu jau 1917 m. įteikė Anglijos užsienio reikalų ministrui A. Balfourui memorandumą Lenkijos sienų klausimu. Antrajame memorandumo punkte jis nurodė, kad be Kongresinės Lenkijos į Lenkijos valstybės teritoriją rytuose turi būti įjungtos Kauno, Gardino, Vilniaus gubernijos ir dalis Minsko bei Volinijos gubernijų, nors jis ir nurodė, kad Vilniaus gub. lenkiškai kalbančiųjų tėra tik 35%. Tačiau toliau jis pažymėjo, kad Rusijos dūmoje Vilniaus gub. gyventojus esą išimtinai atstovavo lenkai.[34]

1918 m. spalio mėn. 8 d., prieš pat Vokietijos kapituliaciją, Dmowski įteikė memorandumą ir JAV prezidentui Wilsonui. Šiame memorandume jis pažymėjo, kad Rytų Prūsijos centre ir šiaurėje gyventojų daugumas yra vokiečiai, rytuose — lietuviai, o pietuose — lenkai. Toliau savo memorandume Dmowski teigė, kad Lenkijos teritorija, iki tol valdyta Rusijos imperijos, yra gyvenama lenkų, išskyrus Suvalkų gubernijos pietinę dalį.

Pagal šį Dmowskio memorandumą Lietuva turėjo apimti Kauno gub., dalį šiaurės vakarų Vilniaus gub., Rytų Prūsijos dalį (Nemuno žemumą), Kuršo gub. dalį su Palanga, kuri tik 1819 m. buvo įjungta į Kuršo gub. Būsimosios Lietuvos sieną jis tiesė į šiaurę nuo Liepojos, kuri yra reikalinga Lietuvai kaip uostas. Kadangi pati Lietuva yra maža ir negalinti būti savarankiška, tai Dmowski tvirtino, kad ji unijoje su Lenkija turėtų geresnes sąlygas tautinei plėtrai negu kitokiose kombinacijose. Lenkijai jis siekė Vilniaus gubernijos dalies su Vilniumi, taip pat Vitebsko gubernijos dalies su Daugpiliu.[35]

Šiuo savo memorandumu Dmowski ir vėl pavaizdavo JAV prezidentui lietuvius ir gudus dar nepakankamai civilizuotomis tautomis, neturinčiomis savo literatūros ir inteligentijos. Jis lietuviams ir gudams žadėjo duoti autonomiją. Dmowskio šūkis buvo, kad valstybė formuoja tautą ir jis, atsirėmęs tokiu nusistatymu, ketino su Lenkijos valstybės pagalba naujai priskirtas teritorijas skubiai asimiliuoti.[36] Taigi, Dmowski nepripažino lietuviams, gudams ir ukrainiečiams teisės apspręsti savo ateitį.

1918 m. gruodžio 20 d. Prancūzijos užsienio reikalų ministerijai taip pat buvo įteiktas platus lenkų memorandumas *Une méthode d'action en Pologne: Nécessité d'une Pologne forte.* Memorandumu lenkai įrodinėjo būtinumą atsteigti stiprią Lenkiją, kuri būtų sufederuota su Lietuva, kuriai atitektų Vilnius, Gardinas, Suvalkai ir Klaipėda. Tokią teritoriją turėdama Lietuva būtų priešiška Vokietijai. Lenkų ginčas su lietuviais esąs tik dėl Vilniaus. Memorandume taip pat buvo nurodyta, kad Vilniaus gub. lietuvių yra 21%, lenkų — 20%, žydų — 21%, gudų — 25,8%, rusų — 10,6%, kitų — 1,4%, tačiau Vilnius turįs lenkišką charakterį ir lenkai pirmauja socialiniame gyvenime.[37]

Lenkų tautos komiteto posėdyje Dmowski išdėstė savo nusistatymą dėl Lenkijos rytų sienos. Jis siūlė atsisakyti istorinės Lietuvos sienų, bet inkorporuoti tik tas istorinės Lietuvos žemes, kurios turi lenkišką charakterį. Svarstant Lenkijos rytų sienų klausimą, Lenkų tautos komiteto posėdyje dalyvavo ir jau minėta lenkų delegacija iš Lietuvos — W. Puttkamer, W. Zawadzki, B. Krzyžanowski, kurie visi pasisakė už istorinės Lietuvos atsteigimą, bet sujungiant ją su Lenkija.[38]

Prasidėjus Versalio taikos konferencijai, Lenkijos interesus joje atstovavo Lenkų tautos komitetas, kurį 1918 m., prieš pat karo pabaigą, Sąjungininkai pripažino laikinai vykdančiu Lenkijos vyriausybės funkcijas, nes tuo metu Sąjungininkai Lenkijos valstybės dar nebuvo pripažinę. Sąjungininkai ją pripažino de jure 1919 m. vasario 23 d., nes Taikos konferencijoje Lenkija buvo laikoma kariavusia valstybe su Vokietija ir su Vokietijos sąjungininkais.

Lenkų tautos komitetas Paryžiuje buvo priešiškai nusiteikęs ir prieš Lenkijos valstybės tarybą ir prieš jos sudarytą vyriausybę Varšuvoje, ypač dėl jos angažavimosi karo metu remti Vokietijos pusę, neatsižvelgiant lenkų tautos valios. Todėl tarp užsienyje veikusio Lenkų tautos komiteto ir Lenkijos vyriausybės vyko nuolatiniai nesutarimai. Pagaliau tik 1919 m. kovo mėn. Lenkijos vyriausybė susitarė su Lenkų tautos komitetu dėl sudarymo bendros delegacijos Taikos konferencijoje ir ją papildė savo atstovais. Delegacijos pirmininku paliko Dmowski drauge su Lenkijos ministru pirmininku Paderewskiu.

Dmowski 1919 m. sausio 29 d., kalbėdamas Dešimties tarybos posėdyje dėl Lietuvos valstybės ateities, pabėrė eilę tokių samprotavimų: jis tikino Dešimties tarybos narius, kad lietuvių problema

atsirado tik prieš 40 metų, nes tik nuo tada, dėl vokiečių intrigų, prasidėjo lietuvių tautinio atgimimo sąjūdis, vadovaujamas kupinų energijos asmenų, tačiau jiems dar nepavyko sudaryti tautos ir todėl iš tikrųjų dar negalima kalbėti apie Lietuvos valstybę. Pagal Dmowskį Lietuvai galima pripažinti tik autonomiją, o Lenkijos vyriausybė turinti vilties, jog taip ir bus įvykdyta. Toliau Dmowski tęsė, kad valstybė, turinti 3 milijonus gyventojų, savarankiškai negalinti egzistuoti, todėl ji, kaip autonominis vienetas turinti būti sujungta su Lenkija ir ne kaip sąjunginė valstybė, bet kaip unijinė.[39]

Lenkijos sienų nustatymo problemai komplikuojantis, 1919 m. vasario 12 d. Taikos konferencijoje buvo sudaryta Lenkų reikalų komisija, kuri tik kovo mėn. 12 d. nustatė pagrindus Lenkijos Vokietijos sienai nutiesti.[40] Lenkų reikalų komisija parodė darbingumo rekordą. Kai kuriais atvejais ji rinkdavosi kiekvieną dieną. Jos uždavinys buvo parengti medžiagą Keturių didžiųjų tarybai arba Dešimties tarybai, nes tik Keturių ar Dešimties taryba padarydavo galutinį sprendimą.[41]

Sudarius Lenkų reikalų komisiją, 1919 m. vasario 25 d., pats Dmowski įteikė notą jos pirmininkui J. Cambon su paaiškinimais dėl Lenkijos sienų. Notoje buvo aiškinama, jog Lietuva turinti teisių tik į Kauno gub. ir į Vilniaus bei Suvalkų gubernijų dalį. Šį kartą Lenkų tautos komitetas, įteikdamas Lenkų reikalų komisijai Lenkijos rytų sienos projektą, buvo atsargesnis ir nesiūlė Lietuvai suteikti tik autonomiją arba ją inkorporuoti į Lenkijos sudėtį, bet padarė šiek tiek užuominų dėl Lietuvos ir Gudijos mandatinių teritorijų. Su tuo projektu Lenkų tautos komitetas pateikė Taikos konferencijai atitinkamą žemėlapį, kuriame visa Suvalkija, o taip pat Gardino aps. bei pietinė Vilniaus aps. buvo nurodytos kaip lenkų etnografinis plotas.[42]

Taikos konferencijoje, Cambon pirmininkaujama Lenkų reikalų komisija buvo nusistačiusi pripažinti Lenkijai tik grynai lenkų gyvenamas teritorijas, kaip tatai buvo padariusi Rusijos Laikinoji vyriausybė, 1917 m. kovo 30 d. skelbdama Lenkiją nepriklausoma valstybe. Tada iš Lenkijos valstybės buvo išskirtos Vilniaus ir Gardino gub. ir kita nelenkų gyvenama teritorija. Neatsižvelgiant į tai, lenkų diplomatija savo imperialistinius teritorijų siekimus nuolat teisino „civilizaciniais, moraliniais bei istoriniais motyvais", kadangi pagal juos Lenkija esanti Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės teisių paveldėtoja, išskyrus tik grynai etnografinę Lietuvą. Todėl nuo pat Lenkijos valstybės nepriklausomybės pradžios, jos užsienio reikalų

ministerijoje jau buvo įsteigtas specialus departamentas, kuris drauge su karo vadovybe leido įsakymus lenkų jau okupuotoms ar pretenduojamoms sritims.[43]

Lenkų tautos komiteto nariai, kurie kaip Lenkijos delegatai dalyvavo Versalio taikos konferencijoje, buvo nevienodo nusistatymo dėl sienų su Lietuva. Pvz., 1919 m. kovo 2 d., šio komiteto posėdyje svarstant Lenkijos rytų sienų reikalą, prof. A. Sujkowski dėstė, kad Lenkijos sienas pastūmus į rytus, Lietuva būtų palikta be Vilniaus ir tuo būdu būtų nuteikta prieš lenkus. Todėl jis siūlė su Lietuva sudaryti ne uniją, bet federaciją. Jo manymu, Vilnius vistiek paliktų lenkiškas miestas ir lenkiškumas plistų į visą kraštą. Užtat lenkai, norėdami atsikratyti imperializmo, turį sudaryti federaciją su Lietuva, kad ji turėtų Vilniuje savo centrines valdžios įstaigas ir politines bei ūkines institucijas.

Lenkijos ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras Paderewski taip pat buvo federacijos šalininkas, vienok jis visų pirma norėjo, kad Lietuva sudarytų du kantonu ir tik tada federuotųsi su Lenkija. Bet Dmowski visvien nei Lietuvai, nei Ukrainai nenorėjo pripažinti teisių sudaryti savarankiškas valstybes. O lenkų karinių jėgų viršininkas Prancūzijoje gen. Haller pasisakė už Lietuvos įjungimą, suteikiant jai vien tik savivaldą.

Dmowski, atsižvelgdamas į savo ankstesnius pageidavimus Lenkijos sienų klausimu, norėjo Lenkijai rytuose nustatyti tokias sienas: nuo Labguvos Kuršių įlanka Palangos ir Liepojos kryptimi, paskui Kuršo gubernijos siena ligi Alukštos, perkertant Dauguvą, įjungiant Drysą, Polocką, bet nepaliečiant Vitebsko, paskui sukama Beržūnos (Berezinos) ir Pripetės linkme, įjungiant ir Minską į Lenkijos teritoriją.[44] Dmowski, nuolat diskutuodamas Lenkų tautos komitete Lenkijos sienų reikalą, savo grupės vardu vis tvirtino, kad mažos valstybės negalinčios egzistuoti tarp didelių valstybių ir didelių tautų, todėl lenkai turį palikti didele tauta ir didele valstybe.

Galima todėl tvirtinti, kad Dmowski atstovavo lenkų tautinį egoizmą, neigė kitų tautų teises, buvo Lietuvos į Lenkiją inkorporacijos šalininkas, suteikiant Lietuvai tiktai autonomijos teises, bet nesudarant su Lietuva nei unijos, nei federacijos. Tačiau paties Piłsudskio ir jo sekėjų (L. Wasilewski, K. Dłuski, A. Sujkowski, T. Holówko ir kt.) programa buvo šiek tiek kitokia: jie siekė steigti Lenkijos vadovaujamą federacinę valstybę, kurios sudėtyje būtų Lietuva, Gudija ir Ukraina, o tada ši federuotoji valstybė taip pat

būtų didelė ir turėtų 30-40 milijonų gyventojų. Taigi, vienu ar kitu būdu visi Lenkijos vadai siekė sukurti didelę Lenkijos valstybę.

Patiems lenkams nepajėgiant tarp savęs ir su savo kaimynais dėl sienų susitarti, Prancūzijos užsienių reikalų ministras S. Pichon pareikalavo iš lenkų delegacijos susitarti su lietuviais. Tačiau Dmowski jam tada atsakęs, jog su lietuviais neįmanoma susitarti, kadangi pradžioje lietuvių vardu kalbėjęs Gabrys, bet vėliau į Taikos konferenciją atvykęs Voldemaras, Gabrį jau laikęs vokiečių apmokamu agentu. Užtat vėliau Dmowski informavo Lenkų tautos komitetą, jog Sąjungininkai jau esą apie lietuvius blogos nuomonės, laiką juos necivilizuotais ir todėl esą vilčių, kad Sąjungininkai pasikalbėję su Lietuvos delegatais, pamatys, jog su jais negalima sudarinėti sutarčių. Ir gen. Haller jau tvirtino, kad Sąjungininkai pradėjo galvoti, jog tokia maža valstybė, kaip Lietuva, negalinti egzistuoti ir todėl esą būtina Lietuvą su Lenkija sujungti. Tačiau dėl susijungimo būdų turi susitarti patys lenkai ir lietuviai.[45]

Taikos konferencijos metu Lenkijos sienoms nustatyti buvo sudaryta ir Lenkijon pasiųsta dar viena atskira komisija, vadinama *Commission Interallié de Pologne* (Sąjungininkų komisija Lenkijai), kuri veikė nuo 1919 m. vasario pradžios ligi balandžio pradžios. Jai pirmininkavo prancūzų diplomatas J. Noulens, buvęs Prancūzijos atstovas porevoliucinėje Rusijoje. Šioje komisijoje dar dalyvavo anglas E. Howard, amerikietis prof. R. Lord ir italas G. Montagna. Komisijos pirmininkas Noulens projektavo Lenkijai priskirti daug žemių rytuose — Gardino gub. ir Vilniaus gub. dalį su Vilniumi, kur, jo manymu, gyventojai buvo nesusipratę, o kraštas retai gyvenamas, todėl lenkai greitai galėtų priskirtas teritorijas kolonizuoti lenkais. Bet komisijos nariai Howard ir Lord nevisiškai pritarė Noulenso nusistatymui.

Noulens komisija, posėdžiavusi Lenkijoje, sudarė šių dviejų valstybių sienų žemėlapį ir jį pateikė Taikos konferencijai. Lietuvai buvo skiriama tik dalis Suvalkų gub., bet Lietuvos rytuose į Lietuvos teritoriją buvo įtraukta Švenčionių ir Brėslaujos aps., o Lenkija — atskirta nuo Rusijos Latvijos ir Lietuvos teritorija. Betgi ir šios komisijos parengti sienų projektai neturėjo sprendžiamos reikšmės ir paliko tik projektais.[46]

Versalio taikos konferencijos metu, kaip ir anksčiau lenkai politikai, ir aneksistai ir federalistai, neskyrė dėmesio kitų savo kaimyninių tautų norams ar jų valios pareiškimui. Ypač aneksistai visiškai nekėlė plebiscito reikalo. Kadangi gudai buvo mažiau

tautiškai susipratę, todėl endekai didesnį dėmesį skyrė gudams ir troško bent Gudiją aneksuoti.[47]

Taikos konferencijai artėjant į pabaigą, 1919 m. balandžio 8 d. Piłsudski rašė Wasilewskiui į Paryžių, kad jeigu derybų eigoje latviai palinktų į bet kokią federaciją su Lenkija, tada jis neįsivaizduojąs, kad lietuviai galėtų pasipriešinti ir neįsijungti į tokią federaciją.[48]

Apie ano meto lenkų nusiteikimus net anglų delegacijos pirmininkas Lloyd George savo atsiminimuose pastebėjo, kad Lenkija apsvaigo savo laisve ir pasijuto Centro Europos valdove. Jai tautų apsisprendimo teisė jau neegzistavo, nes ji iš trijų tautų panoro sudaryti vieną lenkų tautą.[49]

Priešingai anglų nusistatymui, Versalio taikos derybose Prancūzija rėmė lenkų kraštutines pretenzijas į teritorijas rytuose, nes anot Prancūzijos užsienio reikalų ministro Pichono žodžių, Lenkija turinti būti „grand et forte, très forte" (didelė ir galinga, labai galinga).[50]

Kadangi Versalio taikos konferencijos metu Lietuvos atsteigimo klausimas buvo diskutuojamas ir ryšium su Rusijos klausimu ir ypač su Lenkijos sienų klausimu bei Lenkijos delegacijos pastangomis Lietuvą inkorporuoti ar federuoti su Lenkija, todėl čia reikėjo paliesti ir Rusijos ir Lenkijos problemas.

5. Lietuvos klausimas Taikos konferencijoje

Lietuvoje visos politinės grupės daug vilčių dėjo į Taikos konferenciją ir tikėjo, kad pavergtųjų tautų reikalai bus sprendžiami su atsidėjimu ir pagrindžiami teisingumu.

Pravartu prisiminti, kad dar gerokai prieš Taikos konferenciją 1917 m. lapkričio 1-3 d. įvyko Rumunų fronto lietuvių karių suvažiavimas, kuriame, be kitų svarstytų svarbių politinių klausimų, lapkričio 2 d. jie priėmė rezoliuciją ir dėl būsimos taikos konferencijos. Suvažiavimo protokolo 7 paragrafo 6, 7 ir 8 punkte jie skelbė, kad „Lietuvos klausimas yra tarptautinis klausimas, taigi ir Lietuvos ateitis gali būti sprendžiama tik Tautų taikos kongrese. Į šitąjį Tautų taikos kongresą turi būti kviečiami lygiomis teisėmis su kitų valstybių ir tautų atstovais ir Lietuvių Tautos atstovai. Šitame tautų taikos kongrese turi būti sujungta Didžioji ir Mažoji Lietuva, o taip pat kad būtų prijungta Suvalkų gubernija."[51]

Reikia pasakyti, kad lietuvių politikai ir Lietuvių Tautos Taryba ar Lietuvių Vyriausioji Taryba Rusijoje nesudarė specialios komisijos pasirengti būsimai taikos konferencijai ir tatai reikia laikyti dideliu

mūsų politikų neapdairumu. Tik Lietuvoje vienas *Lietuvos Valstybės Tarybos* narys Klimas atliko milžinišką darbą ir surinko bei išspausdino nemaža įvairios medžiagos Lietuvos etnografinių sienų klausimu. Be Klimo dar vienas kitas autorius — Smetona, Norus, Žilius ir kiti — išspausdino svetimomis kalbomis veikalų ir brošiūrų, kurios dar prieš taikos konferenciją jau buvo siuntinėjamos įvairių valstybių politikams.

Karui pasibaigus, susidariusi Lietuvos vyriausybė norėjo kuo skubiausia užmegzti ryšius su Sąjungininkų vyriausybėmis. Tuo tikslu 1918 m. gruodžio 15 d. Lietuvos vyriausybė pasiuntė pirmąją savo delegaciją — kan. Olšauską, Rozenbaumą, Daujotą ir Siemašką į Sąjungininkų paliaubų komisijos buveinę Spa. Delegacijos tikslas buvo gauti Lietuvai, kaip nuo karo didžiai nukentėjusiai, medžiaginės pagalbos ir ypač ginklų bei karo medžiagos organizuojamai Lietuvos kariuomenei. Bet pasiųstoji delegacija nebuvo įpareigota rūpintis Lietuvos sienų nustatymu. Taip pat dar prieš Taikos konferencijos pradžią, Paryžiuje gyvenantieji lietuviai sudarė komitetą Lietuvos reikalams ginti, į kurį įėjo O. Milašius, B. Mastauskas-Mastas (JAV lietuvis), kun. A. Vilimas ir E. Galvanauskas.

Bet Versalio taikos konferencijos pradžioje Gabrys, turįs pasitikėjimo prancūzų politikų tarpe, vėl iškilo kaip Lietuvos klausimo specialistas. Todėl 1918 m. gruodžio pabaigoje, pritariant Prancūzijos užsienio reikalų ministrui S. Pichon ir senatoriui H. Franklin-Bouillon, iš Šveicarijos Gabrys buvo pakviestas į Prancūziją ir su Prancūzijos užsienio pasu atvyko į Paryžių. Čia jis vėl tęsė savo politinę veiklą. Reikia atsiminti, kad Gabrys prancūzų intelektualų sluoksniuose Paryžiuje turėjo daug pažinčių, o taip pat karo metu santykiavo ir su prancūzais politikais — ministru A. Thomas, Renaudel ir kt. Tuo metu Gabrys savo iniciatyva jau pradėjo prancūzų spaudoje propaguoti nepriklausomos Lietuvos atsteigimą. Jis taip pat plačiai paskleidė žemėlapį *Carte ethnographique de l'Europe*, kuriame buvo pažymėtas ir prūsų lietuviškumas. Todėl Gabrys ir aiškino prancūzams, kad ne tik Klaipėdos kraštas yra lietuvių gyvenamas, bet ir visi Rytprūsiai.

Jau buvo minėta, kad Pirmojo pasaulinio karo metu, Gabrys atliko didelį politinį propagandos darbą Lietuvos tautos reikalu.[52] Taip pat ir kontaktą su JAV delegacija Taikos konferencijoje pirmasis užmezgė Gabrys. Jam dar gyvenant Šveicarijoje, JAV saugumo agentas F. MacNutt 1918 m. gruodžio 26 d. rašytame pranešime valstybės departamento sekretoriui Lansingui irgi siūlė iškviesti iš

Lozanos į Paryžių dr. Gabrį, aiškindamas, kad šis lietuvis politikas iš principo nėra priešingas Lietuvos federacijai su Lenkija ar Rusija, nors karo metu Gabrys ir buvęs priešiškai nusiteikęs prieš Lietuvos federaciją su Lenkija. Bet dar būnant Gabriui Šveicarijoje ir vienas Pilsudskio agentų žadėjo Gabriui, kad federacijos atveju Lenkija pripažins Lietuvai 1795 m. sienas ir sustabdys lenkų opoziciją prieš Lietuvą Lenkijoje bei Vakarų Europoje.[53]

Netrukus, Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos atstovai Gabrį supažindino su Lenkijos taikos delegacijos nariais bei rusų Politiniu komitetu. Gabrys, susipažinęs su jais, slaptai derėjosi su lenkų atstovais A. Żółtowskiu, L. Orłowskiu, M. Zamoyskiu ir kitais. Jis buvo pasiūlęs lenkams steigti Rytų Europos konfederaciją, įjungiant į ją ir visą Ukrainą, nes tik tada toje konfederacijoje nedominuotų Lenkija.

Nors Lietuva nebuvo pakviesta dalyvauti Taikos konferencijoje, bet *Lietuvos Valstybės Tarybos* prezidiumas 1918 m. gruodžio 18 d. oficialiai paskyrė prof. Voldemarą Taikos konferencijoje Lietuvos delegacijos pirmininku. Vienok Sleževičiaus ministrų kabinetas 1919 m. sausio 13 d. atšaukė Voldemarui suteiktą teisę pačiam pasirinkti Lietuvos taikos delegacijos narius. Ministrų kabinetas į tą delegaciją paskyrė Klimą, Galvanauską, M. Yčą, Rozenbaumą, Siemašką, rašytoją O. Milašių ir kun. dr. P. Bielskų. Ir *Amerikos Lietuvių Tautos Taryba* bei *Amerikos Lietuvių Tautinė Taryba,* 1918 m. spalio 29 d. sudariusi bendrą Vykdomąjį komitetą, į Versalio Taikos konferenciją pasiuntė JAV lietuvių atstovus: Norų (Naruševičių), Balutį, kun. Žilių ir kun. Dabužį (Dabužinskį).[54]

Betgi, dėl įvairių pokario meto trukdymų įvažiavimo vizas gauti, oficialioji Lietuvos delegacija į Paryžių suvažiavo tik 1919 m. vasario viduryje. 1919 m. vasario 15 d. iš Anglijos atvyko ir Voldemaras, kuris tuoj pat pradėjo vadovauti Lietuvos delegacijai. Lietuvos delegacijos sekretoriate, be prancūzų kalbos žinovės Desfaux, delegacijos raštus prancūziškai stilizavo O. Milašius. Sekretoriate dar dirbo O. Draugelytė, M. Radzevičiūtė, M. Kižytė bei J. Chodakauskaitė. Trumpą laiką Lietuvos delegacijoje dirbo ir dr. K. Grinius bei kiti.

Ligi atvykstant oficialiajai Lietuvos delegacijai į Taikos konferenciją, 1919 m. sausio 23 d. *Le Temps* (Laikas) laikraštyje Paryžiaus lietuvių komitetas pasiskelbė, jog jis atstovaująs Lietuvos interesus.[55] Taip pat ir pasiųstoji lietuvių delegacija į Spa, vadovaujama kan. Olšausko, pati išplėtė savo kompetenciją ir savo iniciatyva atvykusi į

Paryžių, ėmėsi atstovauti Lietuvą Taikos konferencijoje. Ši kan. Olšausko delegacija generaliniu sekretoriumi pasikvietė Gabrį.[56]

Ir Lietuvos vyriausybės paskirtoji delegacija ir kitų Pabaltijo valstybių delegacijos Versalio taikos konferencijoje nebuvo oficialiai pripažintos kaip teisėtos delegacijos, o tik kaip patariamieji organai įvairioms informacijoms teikti. Lietuvos delegacija nebuvo oficialiai pripažinta iš dalies dėl Lenkų tautos komiteto pastangų ir politinių intrigų.[57]

Nepaisant jų oficialaus nepripažinimo, Versalio taikos konferencija su Pabaltijo valstybių delegacijomis palaikė nuolatinį kontaktą ir memorandumai, notos, dokumentai bei kitoki įvairūs pareiškimai buvo priimami ir svarstomi.

Sąjungininkų politikai, susirinkę į Taikos konferenciją, neturėjo pakankamai žinių apie Lietuvą, o plačiai skleidžiama Lenkijos propaganda stengėsi nuteikti ne tik politikus, bet ir Europos visuomenės nuomonę, kad Lietuva yra tik Lenkijos provincija. Lenkų delegacijoje buvo daug tituluotų ir turtingų asmenų, o tuo metu asmenų titulai dar labai daug svėrė. Be to, lenkų delegacija buvo gausi. Jų veiklą subsidijavo Prancūzija ir prancūzų spauda visą laiką palankiai rašė apie Lenkiją, nuolat siūlydama Lietuvą įjungti į Lenkijos valstybės sudėtį.

Tačiau tuo metu Dmowskio išplaukimas į lenkų politikų viršūnes sukėlė žydų pasipiktinimą, kadangi jis buvo laikomas svarbiu antisemitizmo atstovu. Versalio taikos konferencijos metu Paryžiuje ir žydai buvo sudarę savo atskirą komitetą, kuriame dalyvavo daug žydų — pasaulio finansų magnatų, tad jie įkinkė žurnalistus pradėti spaudoje propagandą prieš Lenkiją, ypač po 1919 m. gegužės pradžioje lenkų įvykdytų žydų pogromų Vilniuje ir kitose lenkų okupuotose vietovėse. Tokia antilenkiška propaganda surado talkininkų vokiečiuose, kurie pradėjo dažniau ir dažniau vakariečių spaudoje spausdinti antilenkiškų straipsnių. Dėl šios žydų sukeltos akcijos spaudoje komplikavosi lenkų sienų klausimas, todėl Versalyje ir Lietuvos delegacijai susidarė palankesnė atmosfera savo padėtį aiškinti ir Lietuvos sienų bei Lietuvos nepriklausomybės reikalus ginti.

Suprasdama spaudos svarbią reikšmę, 1919 m. apie kovo mėn. vidurį ir Lietuvos delegacija mėgino susitarti su 12 Prancūzijos svarbesnių sindikatinių laikraščių redakcijomis, kad jos spausdintų ir Lietuvos reikalui palankius straipsnius. Bet Lietuvos delegacijai nepavyko susitarti su tų laikraščių redakcijomis, nes jų sindikatas

pareikalavo už tai vieną milijoną frankų, o mūsų delegacija tokios sumos nepajėgė sudaryti. Tada Lietuvos delegacija sumokėjo *Le Temps* redaktoriui 50.000 frankų, kuris sutiko jo redaguojamame laikraštyje 15-20 kartų išspausdinti palankių žinių apie Lietuvą.

Taikos konferencija oficialiai prasidėjo 1919 m. sausio 18 d., o jau sausio 31 d. kan. Olšauskas neoficialiosios Lietuvos delegacijos vardu įteikė raštą Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau, aiškindamas, kad Lietuva yra nepriklausoma valstybė ir prašė Lietuvos taikos delegacijai leisti teisėtai dalyvauti konferencijos darbuose. 1919 m. vasario 10 d. su Olšausko ir Daujoto parašais buvo įteiktas Taikos konferencijos pirmininkui platus memorandumas Lietuvos reikalu. Visų pirma memorandume jie prašė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę bei jos delegaciją Taikos konferencijoje. Toliau memorandume jie aiškino Lietuvos praeitį ir jos kovas dėl nepriklausomybės, tvirtindami, kad *Lietuvos Taryba* jau 1917 m. gruodžio 11 d. paskelbė Lietuvą nepriklausoma valstybe.

Iš tikrųjų joks Lietuvos apdairus politikas niekuomet neskelbė šios datos Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo data, nes juk yra žinomas faktas, kad 1917 m. gruodžio 11 d. okupacinė vokiečių valdžia Lietuvoje išreikalavo iš *Lietuvos Tarybos* rezoliuciją, kad Lietuva nutraukia ryšius su Rusija ir kitomis valstybėmis ir tą rezoliuciją vokiečiai naudojo Lietuvos Brastos taikos derybose. Be to, matyt Gabrio įtakoje, kan. Olšausko ir Daujoto įteiktame memorandume buvo prašoma Lietuvai skirti 150.000 km^2 teritorijos su 7 milijonais gyventojų.[58]

Kol Lenkijos vyriausybė dar nebuvo pripažinta Taikos konferencijos pradžioje, ir Pilsudski taip pat turėjo Paryžiuje savo neoficialius atstovus — vilnietį advokatą B. Krzyžanowski (kuris drauge buvo ir vienas Lietuvos lenkų atstovų), o taip pat savo patikėtinį politiką — istoriką Wasilewskį.

Kiek anksčiau buvo paminėta, kad Gabrys Lietuvos reikalais derėjosi su Lenkų tautos komiteto atstovais, o pakviestas į neoficialią kan. Olšausko delegaciją generaliniu sekretorium, drauge su kan. Olšausku ir Milašium jau derėjosi ir su Pilsudskio atstovais — federalistais — K. Dluskiu ir istoriku Sokolnickiu, kurie vėliau įėjo į Lenkijos oficialią taikos delegacijos sudėtį.

Su Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos pritarimu, Olšausko sudarytoji, bet Gabrio diriguojama delegacija taip pat derėjosi ir su Lenkų tautos komiteto atstovais. Šiose derybose 1919 m. sausio 26 d. Gabrys pasiūlė lenkų atstovams susitarimą su Lietuva tokiu pagrin-

du: Lenkija pripažįsta Lietuvą nepriklausoma valstybe ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės sienas ir pasižada nesikišti į Lietuvos vidaus reikalus. Be to, Lenkija turi remti Taikos konferencijoje Lietuvos teritorines pretenzijas Rytų Prūsijoje, kad Lietuvai būtų priskirtos Gumbinės ir Karaliaučiaus valdymo apygardos, o Lietuva, savo ruožtu, paremtų Lenkijos pretenzijas Silezijoje ir Vakarų Prūsijoje. Šį reikalą sutarus, Lietuva pasirašytų ekonominę ir karinę sutartį su Lenkija ir garantuotų Lietuvos lenkams visišką teisių lygybę. Tokius lietuvių lenkų susitarimus turėjo ratifikuoti abiejų valstybių vyriausybės.

Lenkijos delegacija Gabrio susitarimo projektą priėmė kaip derybų bazę. Betgi Lietuvos lenkų, tikriau Lietuvos dvarininkų lenkų atstovai (L. Lubieński, K. Rybiński ir W. Zawadzki) siūlė kitokį susitarimo pagrindą: jie siūlė Lietuvos delegacijos atstovams ir Lietuvos lenkų atstovams derėtis su Lenkijos delegacijos atstovais. Šių visų atstovų sudarytąjį susitarimą turėtų patvirtinti Taikos konferencija ir tas susitarimas tada turėtų būti įrašytas į Lenkijos bei Lietuvos konstituciją. Drauge Lietuvos lenkų komitetas siūlė ne tik sudaryti ekonominę ir karinę konvenciją, bet ir bendrą Lietuvos ir Lenkijos užsienio politiką su bendru užsienio reikalų ministru abiem valstybėms, su bendrais atstovais užsienio valstybėse, bendrą karo vadą ir generalinį štabą bei bendrus muitus. Jie taip pat siūlė visišką teisinę lygybę Lietuvos lenkams.[59]

Bet tokioms Gabrio vedamoms deryboms su lenkais nepritarė nei Lietuvos vyriausybė nei Paryžiun atvykusi oficialioji Lietuvos taikos delegacija. Atvykus oficialiai Lietuvos delegacijai, kan. Olšauskas nutraukė savo diplomatinę veiklą ir grįžo į Lietuvą. Taip pat 1919 m. kovo mėn. ir Gabrys išvyko iš Paryžiaus, lydėdamas į Lietuvą plk. C. Reboul vadovaujamą prancūzų karo misiją ir toliau jie jokio vaidmens Taikos konferencijoje jau nebevaidino.

Kan. Olšauskas, grįžęs į Lietuvą, *Laisvės* dienraštyje painformavo apie savo veiklą Paryžiuje. Jis tada paskelbė, kad drauge su JAV lietuviu Mastausku ir Gabriu, prirašęs daug memorandumų Taikos konferencijos pirmininkui, aiškindamas juose Lietuvos dabartinę politinę padėtį ir pabrėždamas, kad Dmowskio vadovaujama lenkų delegacija, veikianti Lietuvos nenaudai, nes Lenkija norinti, kad Lietuva, kaip provincija, būtų prijungta Lenkijai.[60]

Atvykęs Paryžiun Voldemaras rytojaus dieną — vasario 16 d. — pasiuntė savo vardu pirmąjį raštą Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau. Šį raštą Voldemaras pasirašė ne tik Lietuvos delegacijos

pirmininko bei užsienio reikalų ministro, bet ir Lietuvos ministro pirmininko vardu, nors jis tada jau gerai žinojo, kad visos užsienio telegrafo agentūros yra painformuotos, jog Lietuvoje nuo 1918 m. gruodžio 26 d. ministras pirmininkas yra M. Sleževičius. Dėl Voldemaro tuometinių pretenzijų ir ambicijų, kiti Lietuvos delegacijos nariai turėjo didelio vargo, kol pagaliau įtikino jį, jog yra nerimta pasirašinėti jam nepriklausomais titulais.[61]

Voldemaras vasario 16 d. rašte prašė Clemenceau ir Lietuvą pripažinti kariavusia šalimi su Vokietiją, taip kaip Čekoslovakiją ar Lenkiją, kadangi Rusijos kariuomenėje lietuviai su Vokietija kariavo iš pirmųjų karo dienų, nes lietuviai pirmieji buvo išsiųsti į Rytprūsių frontą. Taip pat buvo pažymėta, kad ir JAV kariuomenėje buvo didelis skaičius lietuvių karių, kariavusių Vakarų fronte.[62]

Geriau susipažinęs su ankstyvesnių Lietuvą atstovavusių asmenų veikla Taikos konferencijoje, Voldemaras Lietuvos delegacijos vardu 1919 m. kovo 24 d. įteikė pačią svarbiausią Lietuvos notą Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau — dėl Lietuvos pripažinimo nepriklausoma valstybe ir dėl Lietuvos teritorijos. Notoje Lietuva reikalavo 125.000 km² teritorijos su 6 milijonais gyventojų, pabrėžiant, jog reikalaujamoje teritorijoje yra dalis gudų gyvenamų žemių, kurių gyventojai gudai pageidauja jungtis su Lietuva. Lietuvos žydai, sudarą 13% visų gyventojų, taip pat pageidauja Lietuvos nepriklausomos valstybės. Voldemaras šia nota prašė ir Prūsijos lietuvius įjungti į nepriklausomą Lietuvą.[63]

Lietuvos pretenzijoms į Prūsijos lietuvius paremti, Voldemaras pasiuntė Taikos konferencijos pirmininkui *Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos* memorandumą, kuriame ji išdėstė lietuvių padėtį Prūsijoje ir prašė Sąjungininkų Aukščiausiąją Tarybą priskirti jų gyvenamą teritoriją Lietuvai. Lietuva, o ir patys Prūsijos lietuviai, iš Rytų Prūsijos pageidavo šių apskričių: Klaipėdos, Pakalnės, Šilutės, Labguvos, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Vėluvos, Įsruties, Gumbinės, Stalupėnų, Darkiemio ir Galdapės. Mažosios Lietuvos lietuvių delegacija siūlė Lietuvos ir Vokietijos sieną nutiesti nuo Kuršių įlankos per Vėluvą, Priegliaus kryptimi, paskui Darkiemio, Galdapės linkme ligi Suvalkų gub. sienos, kas sudarytų 10.000 km² su 500.000 gyventojų.[64]

Be ankstesnių Gabrio mėginimų derėtis su lenkų atstovais, 1919 m. balandžio mėn., JAV prezidento Wilsono pritarimu, Lenkijos ministras pirmininkas Paderewski pradėjo derėtis su Lietuvos delegacijos pirmininku Voldemaru. Apie šių derybų eigą buvęs

informuojamas ir Anglijos ministras pirmininkas Lloyd George. Su Lietuvos ir Lenkijos delegacijomis ryšiams palaikyti anglai paskyrė lietuviško kilimo anglų kpt. L. E. Gielgudą, kuris buvo gerai susipažinęs su Lietuvos istorija. Šios derybos buvo pradėtos draugiškai ir buvo deramasi lenkų kalba. Betgi ir vėl lenkų delegacijos pirmininkas Dmowski vetavo pradėtąsias derybas ir, apskritai, pasisakė prieš derybas su lietuviais ir prieš federalizmą, nes jo įsitikinimu federalizmas nesuderinamas su Lenkijos interesais.

Taigi, Lenkijos delegacijos atstovų ir rusų Politinio komiteto veikiami, Sąjungininkai vis delsė Pabaltijo valstybių ateities sprendimą. Ir emigrantai nebolševikinės Rusijos atstovai nenorėjo Lietuvos federacijos su Lenkija, nes ir jie nepageidavo stiprios Lenkijos valstybės.[65a] Anglijos atstovai taip pat pasidavė rusų Politinio komiteto įtakai ir iš tų pasitarimų atšaukė ryšių karininką Gielgudą.

Stebėdama Versalio taikos konferencijoje komplikuotą Lietuvos ir Lenkijos santykių problemą, nebaigiamas derybas bei ginčus ypač sienų nustatymo klausimu, Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba 1919 m. balandžio 15 d. paliepė Lenkų reikalų komisijai studijuoti Lenkijos sienų reikalą. Tada Lenkų reikalų komisijoje buvo sudaryta pakomisė Lenkijos sienoms nagrinėti. O Taikos konferencijos generalinis sekretorius P. Dutasta 1919 m. balandžio 23 d. pakvietė Lietuvos delegaciją į šios pakomisės posėdį pateikti savo pareiškimą dėl Lenkijos sienų. Tatai ir buvo pirmasis žingsnis rimtai pradėti tirti ir svarstyti Lietuvos Lenkijos sienų klausimą. Į tą posėdį nuvyko delegacijos pirmininkas Voldemaras ir M. Yčas, bet pakomisės posėdyje jie atsisakė duoti pareiškimus sienų reikalu, nors jie ten perskaitė laišką, skirtą Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau.

Lietuvos delegacija šiame laiške dėstė, kad Lietuvos klausimas yra visiškai atskiras klausimas, o ne koks priedėlis Lenkijos valstybės problemų klausimui. Kadangi Lenkija vis dar neatsisakanti aneksuoti Lietuvą, tai lietuvių delegacijos sutikimas Lietuvos reikalus svarstyti Lenkų pakomisėje duotų progos panaudoti šį sutikimą lenkų propagandai prieš Lietuvą.[65a] Kiek vėliau Lietuvos delegacijos pirmininkas Voldemaras pranešė Lenkų reikalų komisijai, jog Lietuvos delegacija, nenorėdama trukdyti taikos sutarties rengimo darbo, sutinka duoti savo parodymus Lenkų reikalų komisijai, kurioje pirmininkavo prancūzų atstovas J. Cambon, o nariai buvo — JAV atstovas Is. Bowman, Anglijos — W. Tyrrel, Italijos — T. Torretta

ir Japonijos — Otchiai. Tačiau, nepaisant ir šios lietuvių delegacijos padarytos nuolaidos, Lietuvos ir Lenkijos teritorinis ginčas liko neišspręstas.

Vienok Lenkijoje 1919 m. vasario 5 d. Vokietijos atstovas dr. M. Buehlmann Focho paliepimu pasirašė sutartį su Lenkijos atstovais, kuria vokiečiai sutiko praleisti lenkų kariuomenę žygiuoti į Vilnių. Betgi Buehlmann, Vokietijos užsienio reikalų ministro pavedamas, lenkų atstovus įspėjo, kad Vokietija nesiangažuoja spręsti Vilniaus klausimo, palikdama jį spręsti Taikos konferencijai.[66]

Reikia čia prisiminti, kad Lietuvos delegacija, ryšium su lenkų kariuomenės judėjimu Gardino linkme, jau 1919 m. balandžio 5 d. įteikė notą Clemenceau, pranešdama, kad Lietuva lenkų kariuomenės įsiveržimą į Lietuvos teritoriją laikys priešo agresija. Taip pat jie priminė, kad dėl apsisaugojimo nuo bolševikų invazijos, Lietuvos vyriausybė siūlė Lenkijai bendromis jėgomis kovoti su bolševikais, bet tik nuolat primenamomis sąlygomis, kad Lenkija pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe su sostine Vilnium ir su teritorija, kurią turi sudaryti Kauno, Vilniaus, Gardino, Suvalkų gubernijos ir Kuršo gub. dalis bei Rytų Prūsijos dalis. Tik tada Lietuva sutiksianti Lenkijos kariuomenę Lietuvoje laikyti pagalbiniu korpu, o taip pat ir Lietuvos kariuomenę — Lenkijoje. Kol toks susitarimas su Lietuva nėra pasirašytas, tai lenkų kariuomenė pažymėtoje Lietuvos teritorijoje bus laikoma priešo kariuomene.[67]

1919 m. balandžio 28 d. Lietuvos delegacija vėl įteikė skundą Taikos konferencijos pirmininkui, kad lenkų kariuomenė balandžio 19-20 d., išvariusi bolševikus iš Vilniaus, pati užėmė Lietuvos sostinę. Todėl Lietuvos delegacija prašė Taikos konferencijos pirmininką, kad jis Sąjungininkų vardu įsakytų Lenkijos kariuomenei pasitraukti iš Lietuvos teritorijos. Atsakydamas į šį Lietuvos delegacijos skundą, Dmowski parašė Taikos konferencijos pirmininkui pasiaiškinimą, jog lenkų delegacijos patikrintomis žiniomis, lenkų kariuomenė nėra įsibrovusi į etnografinės Lietuvos teritoriją ir prie šio pasiaiškinimo dar pridėjo Lietuvos ir Gudijos lenkų atstovų liudijimą, kurį pasirašė Puttkamer ir Krzyžanowski.[68]

Čia tenka dar pridurti, kad Lietuvos ir Gudijos lenkų atstovai tame liudijime niekina *Lietuvos Valstybės Tarybą,* būk ji esanti tik vokiečių valdžios įrankis, o patys vokiečiai per Lietuvą rūpinasi susisiekti tiesiogiai su rusais bolševikais.

Netrukus po šių įvykių 1919 m. gegužės 2 d. Taikos konferencijos generalinis sekretorius Dutasta pranešė lenkų delegacijos pirminin-

kui Dmowskiui, kad Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba balandžio 26 d. nusprendė atkreipti Lenkijos ir Lietuvos vyriausybių dėmesį į tuos įvykius ir patarė abiems šalims vadovautis politine išmintimi ir betarpiškomis derybomis išvengti karo veiksmų, nes abiejų valstybių — t.y. Lietuvos ir Lenkijos — yra vienodi interesai — apsisaugoti nuo bolševizmo. Bet pats Piłsudski gegužės 4 d. laiške Lenkijos delegacijos pirmininkui Paderewskiui, Lietuvos politikos reikalu jau rašė kitaip. Jis siūlė Paderewskiui nekreipti dėmesio į Lietuvos delegacijos protestus dėl lenkų įsibrovimo į Lietuvos teritoriją, bet derėtis su lietuviais ir ieškoti jų tarpe nuolaidžių politikų. Piłsudski dar siūlė veikti ir per latvius bei gudus.[69]

Pagaliau 1919 m. gegužės 15 d. Taikos konferencijoje buvo sudaryta ir *Baltų komisija*. Jos uždavinys buvo išklausyti Pabaltijo valstybių delegacijų pareiškimus, išstudijuoti jų įteikiamus memorandumus ir siūlyti projektus, kaip būtų tikslingiau spręsti Pabaltijo valstybių reikalus.[70] Baltų komisijai pradžioje pirmininkavo anglas E. Howard, kuris savo atsiminimuose aiškina, kad jis turėjęs simpatijų Pabaltijo valstybėms ir gynęs jų reikalus, bet nevisuomet sėkmingai.[71]

Pabaltijo valstybės šiai komisijai ne tik įteikė savo memorandumus, bet reikalui esant aiškinosi ir žodžiu. Latvijos užsienio reikalų ministras Z. Meierovics viename šios komisijos posėdyje tvirtino, kad Rusijos ir Latvijos santykius sunormuoti bus galima tik kaip tarp lygių nepriklausomų valstybių. O Lietuvos delegacijos nariai Voldemaras, Klimas ir iš Lietuvos atvykęs kun. Staugaitis aiškino ir atsakinėjo į Howardo klausimus dėl Lietuvos politinės, ūkinės bei finansinės padėties.[72]

Lietuvos taikos delegacija sužinojusi, jog Versalio taikos sutarties projektu iš Rytų Prūsijos Lietuvai teatskiriama tik 2.506 km² teritorijos su Klaipėdos uostu ir tik su 151.000 gyventojų, gegužės 20 d. vėl įteikė Taikos konferencijos pirmininkui memorandumą ir pareiškė nepasitenkinimą, kad iš Rytų Prūsijos neatskiriama visa lietuvių gyvenama teritorija, kaip JAV Tyrinėjimo komisija buvo nustačiusi. Taip pat Lietuvos delegacija pareiškė nepasitenkinimą ir dėl Nemuno internacionalizavimo bei nesirūpinimo greičiau iškraustyti vokiečių kariuomenę iš Lietuvos. Lietuvos delegacija prašė visus projektuojamus taikos sutarties straipsnius, susijusius su Lietuva, reviduoti ir pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe. Šiame memorandume Lietuvos delegacija nors jau prašė mažiau teritorijos iš Rytų Prūsijos, bet prašė priskirti Lietuvai dalį Ragainės ir

Stalupėnų apskričių. Dėl Nemuno internacionalizavimo, Lietuvos delegacija samprotavo, kad internacionalizuoti Nemuną nėra jokio pagrindo, kadangi abiejose Nemuno pusėse gyvena vien lietuviai.[73]

Taigi, Taikos konferencijoje Lietuvos delegacija pabrėžiamai reikalavo pripažinti Lietuvai Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijas bei dalį Kuršo gubernijos, o taip pat 6.700 km² teritorijos iš Rytų Prūsijos su Klaipėdos uostu ir su 406.000 gyventojų. Taip pat ir Lenkų reikalų komisija Taikos konferencijoje Lenkijai neginčytinomis teritorijomis pripažino tik grynai lenkų gyvenamas teritorijas, o Vilniaus, Gardino ir Suvalkų gub. išskyrė iš jos teritorijos.[74]

1919 m. gegužės 23 d. Lietuvos delegacija Paryžiuje vėl įteikė Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai notą, prašydama įsteigti specialią komisiją lenkų lietuvių konfliktui ištirti, o birželio 6 d. prašė Sąjungininkų nutiesti demarkacijos liniją. Birželio 18 d. lietuvių pageidavimas buvo išpildytas ir prancūzų karinė misija nutiesė demarkacijos liniją nuo Elko, šiaurėje Augustavo per Ratnyčią, paskui 5 km atstu vakaruose nuo geležinkelio, paliekant Vilnių lenkų pusėje.[75]

Apžvelgiant Lietuvos delegacijos veiklą Versalio taikos konferencijos metu, reikia prisiminti ir JAV lietuvių labai svarbią finansinę paramą. Be Amerikos lietuvių paramos Lietuvos delegacijai Taikos konferencijoje būtų buvę nepaprastai sunku verstis ir daug reikalų lietuvių atstovai nebūtų galėję atlikti.

Lietuvos delegacijos nariai neturėjo ne tik didesnių finansinių išteklių, bet ir įtakingų pažinčių aukštose Prancūzijos sferose, išskyrus rašytoją Milašių, kuris, kiek galėdamas rūpinosi sudaryti Lietuvos delegacijai susitikimų su prancūzų spauda ir su diplomatais, kad Lietuvos reikalas bent kiek būtų apgintas nuo lenkiškos propagandos ir įtakos.[76] Reikia pripažinti, kad Lietuvos taikos delegacijoje Milašiaus pastangos ir veikla turėjo labai teigiamų padarinių. Net lenkų istorikas Wasilewski, Pilsudskio patikėtinis, savo veikale rašo, kad Lietuvos delegacija Taikos konferencijoje išvystė nepaprastą propagandą, gausiai paskleidė leidinių apie Lietuvą, juose nurodydama Lietuvos kultūrinius nuopelnus Europai. O Lietuvos delegacija savo veiksmais įrodė, jog ji nelaikė Vokietijos savo globėja, nes nuolat reikalavo iškraustyti vokiečių kariuomenę iš Lietuvos ir prijungti Rytų Prūsijos lietuvių gyvenamas žemes į atkuriamą Lietuvos valstybę.[77]

Iš viso reikia pasakyti, kad Lietuvos delegacija Versalio taikos derybose atliko labai sunkų darbą, kur tik galėdama skubiai

reaguodavo į visus priešiškus kitų valstybių, o ypač Lenkijos, veiksmus, siuntė gausias ir gerai parengtas notas visiems Sąjungininkams bei jų atstovams, supažindindama juos ne tik su Lietuvos istorija, bet ir tinkamai gindama atsikuriančios valstybės reikalus.

Ir dar reikia atsiminti, kad greta Lietuvos taikos delegacijos Paryžiuje veikė ir Lietuvos karinė misija, kurią sudarė plk. M. Gedgaudas, kpt. K. Tallat-Kelpša ir lt. J. Biliūnas.

Lietuvos delegacijos nariai, be tiesioginių diplomatinių pareigų, dar nuolatos turėjo rūpintis Lietuvos vyriausybės reikalavimais nupirkti kariuomenei reikalingų ginklų, amunicijos, aprangos ir t.t. O Paryžiuje veikusi Lietuvos karinė misija rūpinosi nupirktųjų ginklų ir kitokios kariškos medžiagos pervežimu Lietuvon.

Tačiau Versalio taikos konferencija, nepaisant įvairių komisijų pastangų ir laiko, nesurado būdų nužymėti Rytuose Lenkijos ir Rusijos bei Lietuvos Lenkijos sienų ir, apskritai, Rytuose paliko nemažai neišspręstų ir politinių ir teritorinių klausimų.

Iš visų Versalio taikos konferencijos darbų, kurie siejosi su Pabaltijo valstybių reikalais, ypač ryškėja šie pagrindiniai Sąjungininkų tikslai: 1. Visų Sąjungininkų noras sunaikinti bolševizmą Rusijoje ir vėl atsteigti nedalomą Rusiją, bet jau be Suomijos ir Lenkijos, 2. Sąjungininkų nenoras patiems efektyviai įsivelti į Rusijos pilietinį karą su Raudonąja armija, bet tam tikslui iš dalies panaudoti Pabaltijo valstybėse paliktąją vokiečių kariuomenę ir Pabaltijo valstybių suorganizuotą savą kariuomenę, 3. Nenoras suprasti Pabaltijo tautų aspiracijų atsiskirti nuo Rusijos ir įsteigti savo nepriklausomas valstybes, 4. Sąjungininkų nenoras pripažinti Pabaltijo valstybių nepriklausomybę ir 5. Sąjungininkų lūkestis, kad bolševizmą nugalėjusi baltųjų Rusija pati išspręs Pabaltijo tautų likimą.

Taigi, Versalio taikos konferencija neišsprendė galutinai nei Lietuvos nei Pabaltijo valstybių klausimo, nes konferencijos pagrindinis tikslas buvo sutvarkyti Vokietijos reikalus su Sąjungininkų valstybėmis ir Vokietijos sienų, reparacijų bei kolonijų klausimą.

Neatsižvelgiant Sąjungininkų Taikos konferencijos metu nutolimo nuo karo metu skelbtųjų tikslų, tenka pasakyti, kad Lietuvos ir Pabaltijo klausimas Taikos konferencijos metu pasidarė tarptautinis klausimas ir Sąjungininkai, mūsų bei Latvijos ir Estijos taikos delegacijų veikiami, turėjo įsikišti į Pabaltijo valstybių reikalus, iš dalies sulaikant Lenkijos agresiją prieš Lietuvą arba padedant kraustyti vokiečių kariuomenę iš Pabaltijo valstybių.

Versalio taikos sutarties 99 paragrafu Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Vokietijos, o 116 paragrafu Vokietija buvo priversta pripažinti po 1914 m. rugpiūčio 1 d. Rusijos teritorijoje įsisteigusias ar įsisteigiančias valstybes. Bet iš tikrųjų Lietuvos ir kitų Pabaltijo valstybių nepriklausomybė buvo realizuota ne Taikos konferencijoje, bet pačių šių tautų kovomis ir tik vėliau Sąjungininkai jas pripažino nepriklausomomis valstybėmis.

6. *Pabaltijo valstybių bendradarbiavimas Versalio taikos konferencijos metu*

Versalio taikos konferencijos metu, Pabaltijo valstybių delegacijos palaikė savitarpius santykius ir glaudžiai bendradarbiavo, nors tuo metu ir jos pačios turėjo savitarpyje dar neišspręstų teritorinių ginčų. Pvz., Latvija su Estija ginčijosi dėl Valko miesto priklausymo, o su Lietuva — dėl Alukštos srities, Palangos ir Mažeikių. Tačiau nepaisant šių problemų, Pabaltijo delegacijos bent kartą į savaitę tardavosi politikos klausimais ir bendrai sprendė iškylančias problemas, aptardavo delegacijų politikos veiklą, kad viena kitai nepakenktų.

Taikos konferencijoje Estijos delegacijos pirmininkas buvo užsienio reikalų ministras J. Poska, žymus politikas, kitas delegacijos narys — prof. A. Piip, energingas politikas, veikėjas, jau 1918 m. gegužės mėn. išgavęs iš Anglijos Estijai de facto pripažinimą. Pasinaudojęs tokiu pretekstu, latvių politikas Z. Meierovics 1918 m. lapkričio mėn. de facto pripažinimą išrūpino ir Latvijai. Latvių delegacijai vadovavo J. Čakste, nariai buvo — užsienio reikalų ministras Z. Meierovics, F. Cielēns, V. Grosvalds, J. Seskis ir M. Skujenieks.

Trijų Pabaltijo valstybių delegacijos 1918 m. pabaigoje bendrai įsteigė žurnalą *Revue Baltique,* kurį redagavo latvis A. Tupinš. Žurnalas išeidavo dukart į mėnesį ir spausdino labai daug informacinės medžiagos apie Pabaltįjį ir šių valstybių delegacijų veiklą Taikos konferencijos metu.[78]

1919 m. sausio 19 d. Pabaltijo delegacijų vardu Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau buvo įteikta bendra nota, kurioje šių valstybių delegacijos prašė pripažinti Pabaltijo valstybių nepriklausomybę. 1919 m. kovo 16 d. Clemenceau priėmė Pabaltijo valstybių delegacijų pirmininkus. Pasikalbėjimo metu, delegacijų pirmininkai kalbino Clemenceau pripažinti Pabaltijo valstybių nepriklausomybę

ir skirti joms kreditų kovoti su bolševizmu. Bet Clemenceau ir tada dar vis aiškinęs, kad Pabaltijo valstybių nepriklausomybių pripažinimas bus svarstomas, sprendžiant Rusijos ateities klausimą.

1919 m. balandžio 19 d. jau teisėti suvereninių valstybių atstovai — Estijos — A. Piip, Gruzijos — N. Čcheidze, Latvijos — J. Čakste, Lietuvos — A. Voldemaras ir Ukrainos — G. Sydorenko — vėl pasiuntė Taikos konferencijos pirmininkui bendrą raštą su visų delegacijų posėdžio nutarimų protokolu ir prašė Taikos konferencijos pirmininko, kad Sąjungininkai šias valstybes pripažintų de jure, kas pagelbėtų visuotinai taikai Rytų Europoje.[79]

Betgi Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba vis nepripažino Pabaltijo valstybių, nes jie norėjo jas panaudoti tik kovai prieš bolševizmą, o paskui perleisti vienam ar kitam rusų generolui jų likimą išspręsti. Pabaltiečiai,po Versalio taikos konferencijos, kurioje tautų apsisprendimo principas buvo visiškai diskredituotas, Sąjungininkais labai nusivylė, nes tą principą jie nepanorėjo taikyti bolševikinei Rusijai.

Bet Harvardo universiteto prof. S. Morison, JAV delegacijos Baltijos komisijos narys, neatsižvelgdamas Rusijos priešiško nusistatymo, buvo šalininkas suteikti Pabaltijo valstybėms apsisprendimo teisę ir pripažinti jas nepriklausomomis valstybėmis. Dėl nesutarimo su JAV delegacijos laikysena dėl tautų apsisprendimo, prof. Morison 1919 m. birželio 15 d. pasitraukė iš JAV delegacijos sudėties. Grįžęs į JAV, Morison Pabaltijo klausimu 1919 m. gruodžio 12 d. išspausdino palankų straipsnį *The New York Times*.[80]

Tada Pabaltijo valstybėms tepaliko vienintelis kelias — pasitikėti tik savo jėgomis ir toliau pačioms kovoti dėl savo nepriklausomybės. Mažosios tautos ypač nusivylė JAV prezidentu Wilsonu, kuris karo metu buvo pasisakęs prieš slaptą diplomatiją, bet Versalio taikos konferencijoje pakentė daug slaptumo ir šališkumo.

Tokia Versalio taikos konferencijos eiga sukėlė mažųjų valstybių ir tautų nepasitenkinimą, o Wilson per trumpą laiką neteko mažųjų tautų gynėjo aureolės. Iš šios Taikos konferencijos buvo laukiama, kad tarptautiniuose santykiuose įsigalės demokratiškas principas ir visos tautos galės viešai savo pageidavimus bei nusistatymą reikšti.

JAV skelbiamas anuometinis politikos tikslas — pastovi taika, kurią būsią galima išlaikyti suorganizavus Tautų Sąjungą, apsaugojant tautinių mažumų teises, plečiant tautų apsisprendimo principo taikymą, laipsniškai vykdant visuotinį nusiginklavimą, kuriant naują tarptautinio valstybių sugyvenimo formą, naują tarptautinę teisę — Versalyje nebuvo laimėtas.[81]

NUORODOS

1 *Lietuvių Enciklopedija,* XXII t. 373 psl.
2 R. Lansing, *Die Versailler Friedens-Verhandlungen,* 1921 m. 45 psl.
3 L. E. Gelfand, *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917-1919,* 1963 m. 4 psl.
4 J. P. Bass, *The Peace Tangle,* 1920 m. 6 psl.
5 V. S. Mamatey, *The United States and East Central Europe 1914-1918,* 1957 m. 85 psl.
6 A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1918-1919,* 1969 m. 42 psl.
7 H. Nicolson, *Peacemaking 1919,* 1965 m. 28 psl.
8 L. E. Gelfand, *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917-1919,* 1963 m. 211 psl.
9 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 389 psl. ir D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris,* 1924 m. IV t. 226 psl.
10 R. Lansing, *Die Versailler Friedens-Verhandlungen,* 1921 m. 45 psl.
11 J. M. Thompson, *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace,* 1966 m. 46 psl.
12 P. S. Wandycz, *France and her Eastern Allies 1919-1925,* 1962 m. 22 psl.
13 A. Meillet, Pologne et Lithuanie — *Travaux du Comité d'Études,* 1919 m. II t. 337 psl.
14 P. S. Wandycz, *Soviet Polish Relations 1917-1921,* 1969 m. 101 psl.
15 A. J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking,* 1967 m. 294 psl.
16 T. Komarnicki, *The Rebirth of the Polish Republic,* 1957 m. 167 psl.
17 T. Komarnicki, *The Rebirth of the Polish Republic,* 1957 m. 493 psl.
18 M. W. Graham, *The Diplomatic Recognition of the Border States,* 1941 m. 421 psl.
19 E. J. Dillon, *The Inside Story of the Peace Conference,* 1920 m. 260 psl.
20 D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris,* 1924 m. XVII t. 403-407 psl. ir J. Silverlight, *The Victors' Dilemma,* 1970 m. 317 psl.
21 P. Miliukov, *Russia and England,* Russian Liberation Committee, 1919 m. 45 psl.
22 P. Miliukov, *Russia and England,* Russian Liberation Committee, 1919 m. 52 psl.
23 D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris,* 1924 m. XVIII t. 450-451 psl. ir M. W. Graham, *The Diplomatic Recognition of the Border States,* 1941 m. 411 psl.
24 T. Komarnicki, *The Rebirth of the Polish Republic,* 1957 m. 413 psl.
25 D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris,* 1924 m. VI t. 220 psl.
26 J. M. Thompson, *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace,* 1966 m. 48 psl.

27 B. Stein, *Die russische Frage auf der Pariser Friedenskonferenz 1919-1920*, 1953 m. 229 psl.
28 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 63 psl.
29 J. M. Thompson, *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace*, 1966 m. 322-323 psl.
30 *Problem Polsko Niemiecki w traktacie wersalskim* (red. J. Pajewski), 1963 m. 159-160 psl.
31 Ch. H. Haskins & R. H. Lord, *Some Problems of the Peace Conference*, 1920 m. 163 psl.
32 H. Frankel, *Poland, the Struggle for Power 1772-1939*, 1946 m. 91 psl.
33 R. Dmowski, *Problems of Central and Eastern Europe* (rankraščio teisėmis), 1917 m.
34 Protokoly komitetu narodowego polskiego — *Najnowsze dzieje Polski*, 1959 m. II t. 137 psl.
35 St. Kozicki, *Sprawa granic Polski na Konferencji pokojowej w Paryžu*, 1921 m. 165-166 psl.
36 H. Roos, *Geschichte der polnischen Nation 1916-1960*, 1961 m. 54-63 psl.
37 J. Pajewski, *Wokól sprawy polskiej 1914-1918*, 1970 m. 96-98, 233 psl.
38 Protokoly komitetu narodowego polskiego — *Najnowsze dzieje Polski*, 1959 m. II t. 129, 157 psl.
39 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryžu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1965 m. I t. 51, 55 psl.
40 H. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, 1924 m. VI t. 247 psl.
41 E. M. House & Ch. Seymour, *What Really Happened at Paris. The Story of the Peace Conference 1918-1919*, 1921 m. 83 psl.
42 A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1918-1919*, 1969 m. 80-81 psl.
43 W. Komarnicki, Odbudowa państwowośći polskiej na ziemiach wschodnich — *Rocznik Prawniczy Wileński*, 1929 m. 3 nr. 22-32 psl. ir J. Kukułka, Niektóre aspekty miedzynarodowej wobec ziem Litewsko-Białoruskich w pierwszey połowie 1919 r. — *Studia z najnowszych dziejów powszechnych*, 1962 m. II t. 52-53 psl.
44 W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, ²1967 m. 285 psl.
45 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryžu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1965 m. I t. 149-150 psl.
46 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryžu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 409-410 psl.
47 J. Lewandowski, *Imperalizm słabośći*, 1967 m. 43 psl.
48 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryžu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1965 m. I t. 314 psl.
49 D. Lloyd George, *The Truth about the Peace Treaties. Memoirs of the Peace Conference*, 1938 m. 201 psl.
50 P. Birdsall, *Versailles Twenty Years After*, 1962 m. 174 psl.
51 *Tautos Praeitis*, 1960 m. I t. 2 knyga 327 psl.
52 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas*, 1961 m. 8 nr.
53 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922*, 1969 m. 114 psl.
54 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 95 psl., *B. K. Balutis, jo*

gyvenimas ir darbai (red. V. Širvydas), 1951 m. ir A. E. Senn, The Formation of the Lithuanian Foreign Office — *Slavic Review*, 1962 m. XXI t. 503 psl.

55 *Revue Baltique*, 1919 m. 5 nr. 120 psl.

56 M. Yčas, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 95 psl.

57 V. Sidzikauskas, Der litauisch-polnische Konflikt. Die Vilnafrage — *Nord und Sued*, 1928 m. 1063 psl.

58 *Revue Baltique*, 1919 m. 6-7 nr. 149-150 psl.

59 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 390-391 psl. ir M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922*, 1969 m. 18 psl.

60 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1958 m. III t. 246 psl.

61 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas*, 1961 m. 8 nr. ir P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 199 psl.

62 H. Chambon, *La Lithuanie pendant la Conférence de la Paix (1919)*, [2]1931 m. 18-19 psl.

63 *La Revue Baltique*, 1919 m. 9 nr. 217-219 psl., P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 199-201 psl. ir *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 405-406 psl.

64 *La Revue Baltique*, 1919 m. 9 nr. 225 psl. ir D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, 1924 m. XVII t. 127-130 psl.

65 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922*, 1969 m. 119-121 psl.

65a D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, 1924 m. XVI t. 153-154 psl.

66 A. Deruga, Geneza umowy białostockiej z 5 lutego 1919 r. — *Rocznik Białostocki*, 1966 m. VI t. 72-75 psl.

67 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 422 psl. ir R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 54 psl.

68 D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, 1924 m. VI t. 222-223 psl.

69 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 423-429 psl.

70 M. W. Graham, *The Diplomatic Recognition of the Border States*, 1941 m. 417 psl.

71 E. W. Howard, *Theatre of Life*, 1936 m. 260 psl.

72 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 73 psl.

73 *La Revue Baltique*, 1919 m. 10 nr. 265-266 psl.

74 W. Komarnicki, Odbudowa państwowości polskiej na ziemiach wschodnich — *Rocznik Prawniczy Wileński*, 1929 m. 3 nr. 19 psl.

75 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.)*, 1970 m. 61 psl.

76 H. Chambon, *La Lithuanie pendant la Conférence de la Paix (1919)*, [2]1931 m. 13 psl. ir B. Kubilius, Diplomatinė kova dėl Vilniaus — *Židinys*, 1939 m. 11 nr.

77 L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś*, 1925 m. 197-198 psl.

78 F. Cielēns, *Laikmetu maina*, 1963 m. II t. 55 psl.

79 D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, 1924 m. XVIII t. 23-25 psl.

80 M. W. Graham, *The Diplomatic Recognition of the Border States*, 1941 m. 491 psl. ir F. Cielēns, *Laikmetu maina*, 1963 m. II t. 64 psl.

81 L. Dehio, *Germany and World Politics in the Twentieth Century*, 1959 m. 116 psl.

XV

Karinės ir diplomatinės misijos Lietuvoje

1. Amerikiečių karinė misija

Po Vokietijos kapituliacijos 1918 m. lapkričio 11 d., Sąjungininkai, ypač anglai, pradėjo rūpintis Pabaltijo uostais. 1918 m. lapkričio pabaigoje į Baltijos jūrą išplaukė anglų laivyno eskadra, vadovaujama admirolo A. Sinclair. Admirolo Sinclair laivas *Cardiff* gruodžio 1 d. įplaukė į Liepoją, o gruodžio 12 d. aplankė Talino uostą.

Laikinoji Lietuvos vyriausybė buvo įgaliojusi A. Stulginskį ir P. Leonavičių nuvykti į Liepoją, susitikti su admirolu Sinclair ir painformuoti jį apie padėtį Lietuvoje. Bet Lietuvos atstovams nepavyko su juo susitikti, nes eskadra jau buvo išplaukusi iš Liepojos į Taliną. Šiedu Lietuvos vyriausybės įgaliotiniai tik gruodžio pabaigoje tegalėjo susitikti su kito laivo kapitonu, kuriam įteikė memorandumą, išdėstantį gresiantį Lietuvai bolševikų pavojų ir nurodantį ginklų reikalingumą Lietuvos kariuomenei.

Admirolas Sinclair turėjo painformuoti Anglijos vyriausybę apie padėtį naujai įsisteigusiose valstybėse. Jis susidarė įspūdį, kad Latvijos ir Estijos vyriausybės yra neefektingos, gyventojai politiškai nesusipratę, apatiški ir nesugeba kariškai organizuotis bei kovoti su bolševikais, o apie Lietuvą jis iš viso nieko neminėjo.[1]

JAV taikos konferencijos delegacijos narys, Rytų klausimų specialistas, Harvardo univ. profesorius R. Lord 1919 m. vasario 10 d. irgi pasiūlė JAV prezidentui Wilsonui pasiųsti į Pabaltijo valstybes

stebėtojus, kurie galėtų surinkti apie šias valstybes reikalingų informacijų, nes naujai įsisteigusios valstybės prašo iš JAV paramos ir jų valstybių pripažinimo. Drauge jis nurodė, kad visos Pabaltijo valstybės kovoja su bolševikais. Jis teigė, kad apie Pabaltijo valstybes JAV mažai teturi žinių, nes jos anksčiau buvo tik Rusijos imperijos dalis.[2]

Todėl 1919 m. kovo 12 d. ir JAV buvo sudaryta ir pasiųsta į Pabaltijį plk. lt. W. Greene vadovaujama misija, kurios nariai buvo tik kariškiai — plkt. lt. E. J. Dawley, mjr. Devereux, karo attaché J. A. Gade, R. Hale, lietuvis kapralas Saliūnas ir kt. — iš viso 14 karininkų. Netrukus plk. Greene misija atvyko į Liepoją.

Misijos pirmininkas Greene laiške savo tėvui apie savo uždavinius rašė, kad jis Pabaltijo valstybėse norįs vietoje ištirti politinę, ekonominę, karinę padėtį ir apie ją pranešti Taikos konferencijai. Toliau jis labai įdomiai samprotauja apie tautų apsisprendimo principus ir mažųjų tautų teisę savo likimą spręsti. Vėliau, susipažinęs su Pabaltijo tautų žmonėmis, jis atrado daug taurumo šių tautų siekimuose. Žmonės, pagal jį, yra atkaklūs savo siekimuose, taurūs, sunkiai dirba ir pajėgia kovoti. O dėl Sąjungininkų politikos Lietuvoje, tai jis pats aprašo tokį epizodą: kai jis pakelėje buvo sustojęs Gruševskienės dvare Žemaitijoje, tai jis ten pasakęs, kad Sąjungininkai Lietuvos reikalui, kaip ir visos Rytų Europos reikalui, nieko nepadėsią, reikėsią pabaltiečiams patiems surasti savo reikalų sprendimą, nors toliau pats prisipažino, kad tokios paslapties jis neturėjęs pasakyti.

Laiškuose Greene džiaugiasi Lietuvos gamtos grožiu, bet jis pastebi ir daug netvarkos bei apsileidimo. Lietuva esanti pieno ir medaus kraštas, todėl ir gen. Ludendorffo akys galėjusios džiaugtis, kai jo pilkieji kariai užėmė Lietuvą.[3] Jis labai nuoširdžiai studijavo vietos sąlygas, pasižymėjo objektyvumu ir savo patyrimus pranešinėjo JAV taikos konferencijos delegacijai. Pats Greene daugiausia rūpinosi Latvija ir Estija. Lietuvoje karinio gyvenimo žinias rinko jo misijos narys plk. E. J. Dawley.

Pasirėmęs savo misijos narių surinktomis žiniomis, Greene pranešė, kad Pabaltijys yra svarbus ne gyventojų skaičiumi, bet savo geografine, ekonomine ir strategine padėtimi. Iš Pabaltijo esą galima pradėti sunaikinti bolševizmą.[4] Kadangi Pabaltijys yra svarbus strateginiu atžvilgiu, tad Pabaltijo valstybėms gresia pavojus iš Sovietų Rusijos ir Vokietijos. Pagal Greene pranešimą, Vokietija norinti Pabaltijyje įsitvirtinti visam laikui ir nutiesti tiltą į Rusiją ir vėl,

kaip caro valdymo metu, įsigalėti Rusijos ekonominiame gyvenime.[5] Daug žinių apie to meto padėtį surinko ir plk. Dawley. Jis aplankė bolševikų frontą ne tik Lietuvoje, bet taip pat Latvijoje, Estijoje bei Suomijoje. Kiekviename krašte jis pabuvojo ilgesnį laiką, smulkiai susipažino su karine padėtimi frontuose ir buvo laikomas geriausiai informuotas asmuo kariniais reikalais Pabaltijyje ir Lenkijoje.[6] Rašydamas apie padėtį Lietuvoje, jis net nužymėjo fronto linijoje vietoves, bet jos dėl netikslaus užrašymo sunkiai atpažįstamos.

Plk. Dawley tvirtinimu, 1919 m. pradžioje Lietuvoje dar buvę apie 40.000 vokiečių kariuomenės, kuriai vadovavęs gen. Eberhardt. Compiègne paliaubų sutarties su Vokietija 12 paragrafu, Sąjungininkų buvo įsakyta vokiečiams pasilikti Pabaltijo valstybėse ir saugoti jas nuo bolševikų okupacijos. Dawley teigė, kad Kaunas esąs pilnas vokiečių kariuomenės, visi geresni pastatai yra vokiečių užimti. Lietuvos vyriausybė sakėsi nepatenkinta vokiečių kariuomenės buvimu, nes kasdien valdžios organai gauną skundų apie vokiečių karių nusikalstamus darbus — vagystes, plėšikavimus ir visokį smurtą.

Jo žiniomis tuo metu Lietuvos kariuomenėje jau buvę 11.000 karių, kurių tik aštuoni tūkstančiai buvo tinkamai ginkluoti. Savanorių karių iš viso skaičiaus buvę 67%.

Dawley savo pranešime pabrėžė, kad Lietuva tuo metu buvo priklausoma nuo Vokietijos, kadangi Vokietija ją aprūpindavo ginklais, apranga ir amunicija bei pagelbėjo finansiškai. Jeigu Lietuva visiškai nutrauktų santykius su Vokietija, tai jai užsiskleistų paskutinis šaltinis ginklais apsirūpinti. Jis pastebėjo, kad patys lietuviai pripažįsta, jog vokiečiai patalkino sulaikyti bolševikų veržimąsi, bet paskui pažymi, kad vėlesnėse lietuvių kovose su bolševikais vokiečiai jau nevaidinę lemiamos reikšmės.[7] Dawley raportuose Lietuvos kariuomenę vertina gerai, bet jis vis pamini, kad Lietuva nepakankamai turinti aukšto rango gerų karininkų ir ypač jai trūksta ginklų bei amunicijos.

Be grynai karinių dalykų, plk. Dawley savo pranešimuose lietė ir politinius reikalus. Kadangi Sąjungininkai nebuvo angažavęsi sunaikinti bolševizmą, tai Pabaltijo valstybės, drauge ir Lietuva, buvo laikomos buferinėmis valstybėmis. Jie samprotavo, kad jei, ateityje, Rusijoje įsigalėtų tokia santvarka, kuri būtų palanki Amerikos interesams, tada būtinai reikėtų nustatyti tų mažųjų valstybių

santykius su Rusija. Atrodo, Dawley simpatizavo Pabaltijo tautų nepriklausomybei bent tol, kol Rusiją valdė bolševikai.

Amerikos misijos pirmininkas plk. lt. Greene 1919 m. balandžio 12 d. pranešime JAV taikos konferencijos delegacijai įtaigojo Sąjungininkus nesipriešinti, kad vokiečių kariuomenė dar kurį laiką pasiliktų Pabaltijo valstybėse, nes ji esanti mažesnė blogybė, kaip bolševikai. Greene, atrodo, netikėjo, kad Pabaltijo valstybės galėtų išlikti nepriklausomomis. Jis rekomendavo siūlyti admirolo Kolčako vyriausybės atstovams pradėti derybas su Pabaltijo valstybių vyriausybėmis dėl autonomijos garantavimo joms, atsisteigus nebolševikinei Rusijai.[8]

Plk. Dawley taip pat domėjosi ir lietuvių lenkų santykiais. Iš Lietuvos delegacijos atstovo dr. Šaulio, kuris tada buvo derėjęsis Varšuvoje su Piłsudskiu, Dawley patyrė, kad derybose su lenkais jokio progreso nepadaryta. Misijos viršininkas Greene pasiuntė Dawley ir Hale į Varšuvą, kad jie išsiaiškintų su JAV atstovu vietoje, kaip reikėtų lietuvių lenkų santykius sureguliuoti. Jis manė kad, Sąjungininkams tarpininkaujant, Lietuvos ir Lenkijos ginčas taikiu būdu galėtų būti išspręstas.

Nors JAV misijos pirmininko plk. Greene buveinė buvo Liepojoje, bet jis kai kada apsilankydavo ir Lietuvoje. Pvz., savo 1919 m. gegužės mėn. 19 d. pranešime jis tvirtina, kad Lietuvos vyriausybė yra pakankamai stipri ir Lietuvai verta suteikti karinę bei finansinę pagalbą, tačiau ir jis sumini esamą lietuvių lenkų konfliktą.

Politinė padėtis Pabaltijo valstybėse tuo metu buvo kiek skirtinga: Estijoje bolševikų jau nebebuvo nuo 1919 m. vasario 24 d. Ten jau buvo sudaryta parlamentinė vyriausybė, dalyvaujant joje Estijos mažumoms. Estijoje susikūrusiam vokiečių kariniam junginiui Landeswehr vadovavo estų karininkai, todėl nebuvo susikirtimų su estų kariuomene, kaip kad Latvijoje.

Netrukus Latvijoje vokiečių karinis dalinys, vadovaujamas barono H. Manteuffelio, 1919 m. balandžio 16 d. staigiai įvykdė Liepojoje perversmą ir nušalino teisėtą K. Ulmanio vyriausybę, o ministru pirmininku paskyrė vokiečių šalininką kun. Niedrą, siekdami įsigalėti visoje Latvijoje. Bet Latvijos kariuomenei pasipriešinus ir estams talkininkaujant, po kautynių su latvių ir estų daliniais tų pačių metų birželio 22 d. prie Kėsio (Cēsio) miestelio, vokiečiai buvo sukauti ir paprašė paliaubų. Paliaubų sutartimi su Latvija vokiečiai pažadėjo pasitraukti iš Rygos ir leisti veikti K. Ulmanio vyriausybei. Tada

Ulmanis sudarė visų partijų ir tautinių mažumų vieningą vyriausybę ir nusikėlė į Latvijos sostinę Rygą.

O Lietuvoje, kaip žinome, tuo metu dar vyko kovos su bolševikais. Todėl plk. Greene ne tik siūlė šias valstybes paremti finansiškai ir maistu, bet jis siūlė Pabaltijo kraštus paimti valdyti kaip mandatines teritorijas, Estiją — Anglijai, o Lietuvą ir Latviją — JAV.[9] Šiuo reikalu plačios apimties pranešimą parašė misijos narys Hale.[10]

Rašydamas pranešimą apie Lietuvą, Hale pradeda nuo 1918 m. kovo 23 d., kai Vokietija Lietuvą pripažino nepriklausoma valstybe, tačiau pažymi, kad ligi 1918 m. lapkričio 11 d. Lietuva dar neturėjo savo vyriausybės ir buvo valdoma okupacinės karinės vokiečių valdžios. Kaip apie svarbų Lietuvos valstybinio gyvenimo įvykį jis rašo apie Antrąją valstybės konferenciją, įvykusią 1919 m. sausio 14 d. Kaune (iš tikrųjų 16 d.), išrinkusią 40 narių tarybą, kurioje dalyvavo gudų ir žydų atstovai. Hale, atrodo, buvo gerai išsiaiškinęs Lietuvos politinio gyvenimo susigrupavimus — jis nurodo ministrų priklausymą partijoms, išskirdamas, jo manymu, žymesnius ministrus — M. Sleževičių, J. Šimkų ir A. Merkį. Hale tame pat raporte nurodo ir Lietuvos teritorinius siekimus: minimalinis valstybės plotas 85.929 km², gyventojų 4.304.540; maksimalinės pretenzijos — 120.489 km² ir 5.817.880 gyventojų.

Galutinė Hale išvada buvo, kad Lietuva dėl finansinių sunkumų esanti kritiškoje padėtyje. Lietuvai reikalinga užsienio paskola — 30.000.000 dolerių. Be piniginės paskolos, Lietuvai dar yra reikalingi ginklai, amunicija ir apranga kariuomenei. Be viso to, jis pastebi, kad Rusijos caro ir valstybės žemės Lietuvoje jau yra konfiskuotos ir bus dalijamos bežemiams valstiečiams.

Pagaliau visi JAV misijos atstovai drauge su Sąjungininkų laivyno, šalpos bei politinių misijų atstovais, 1919 m. birželio mėn. surašė memorandumą Sąjungininkų atstovams Paryžiuje, pranešdami apie kritišką padėtį Pabaltijo valstybėse ir apie būtinumą skubiai siųsti ten bendrą Sąjungininkų įgaliotą misiją, kuri atstovautų Anglijai, Prancūzijai ir JAV ir kuriai turėtų vadovauti kuris nors anglų generolas. Jie visi pabrėžė, kad būtinai reikia ginklų, aprangos ir instruktorių norint, kad šios valstybės apsigintų nuo bolševikų. Taip pat jie tvirtino, kad Lietuvai ir Estijai nedelsiant reikia suteikti paskolą, kad jos galėtų pirktis įvairių mašinų pramonei ir žemės ūkiui atgaivinti. O Latvijai jie siūlė duoti paskolą tik tada, kai ten bus sudaryta koalicinė vyriausybė, kurioje dalyvautų ir mažumų atstovai.[11]

Amerikiečių ir kitų misijų atstovai mažiausiai pasitikėjo Estijos vyriausybe, nes jos ministru pirmininku buvo socialdemokratas O. Strandman, o paskui — A. Rei, kurie 1919 m. gegužės mėn. pakeitė K. Päts vyriausybę. Trijų Sąjunginių valstybių — Prancūzijos, Anglijos ir JAV atstovai įteikė Estijos ministrui pirmininkui Strandmanui memorandumą dėl Estijos žemės reformos projekto. Memorandume jie tvirtino, kad Estijos numatytoji žemės reforma pažeistų užsieniečių nuosavybės teises — nebūtų teisingo atsiteisimo už nuosavybę privatiems asmenims ir tokiu būdu būtų pažeidžiami demokratiški principai. Memorandumą, be anglų generolo Gough, pasirašė amerikietis plk. lt. Dawley ir prancūzas Boset.

Greene misija nebuvo patenkinti nei raudonieji nei baltieji rusai, nes jo misija reikalavo pagalbos Lietuvai, Latvijai ir Estijai ir, kaip sakyta, net siūlė mandato teise paimti valdyti Estiją Anglijai, Lietuvą ir Latviją JAV, nes tik tada šiose valstybėse sunormalėtų gyvenimas. Todėl plk. Greene dėl baltųjų rusų politikų sudarytų intrigų 1919 m. rugpiūčio 4 d. su savo misija iš Pabaltijo buvo atšauktas.

2. *Prancūzijos ir Anglijos karinės misijos*

1919 m. kovo 19 d. į Lietuvą atvyko ir Prancūzijos karinė misija, kuriai vadovavo plk. C. Reboul. Misijos karininkai buvo kpt. Puyollo, kpt. G. Padovani ir kt. Prancūzijos misiją į Kauną atlydėjo dr. Gabrys, kuris tuomet Paryžiuje derėjosi su lenkų politikais dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių. Misijos uždavinys buvo pagelbėti Lietuvai sudaryti stiprią kariuomenę. Bet iš tikrųjų šios misijos vienas svarbiųjų uždavinių buvo pastangos padėti sunormuoti Lietuvos Lenkijos santykius. Lietuvon atsiųstoji Prancūzijos karinė misija buvo priklausoma nuo generolo P. Henrys vadovaujamos prancūzų misijos Lenkijoje.

Taip pat 1919 m. kovo 22 d. į Liepoją atvyko anglų karinė ir diplomatinė misija, kuriai vadovavo anglų majoras Keenan. Jis buvo gerai susipažinęs su Latvija, nes prieš Pirmąjį pasaulinį karą jis atstovavo vienai privačiai Anglijos prekybos bendrovei Rygoje.[12]

Ligi Anglijos diplomatinės misijos oficialaus atstovo paskyrimo į Pabaltijo valstybes, jose veikė su laivyno eskadra atvykęs neoficialus britų diplomatas H. A. Grant Watson. Jis lankė Latvijos miestus, aiškinosi politinius klausimus su Latvijos vyriausybe ir rinko apie Pabaltijį medžiagą, reikalingą Taikos konferencijos anglų delegacijai. Iš pasitarimų su Latvijos vyriausybe Grant Watsonui paaiškėjo, kad

visų pirma reikia panaikinti Baltijos jūros uostų blokadą, parūpinti kreditų maistui pirkti Skandinavijos valstybėse ir ginklų kariuomenei.[13]

1919 m. balandžio mėn. 16 d. Grant Watson atvyko į Kauną užmegzti santykių su Lietuvos vyriausybe. Ir Lietuvoje, kaip Latvijoje, jo tikslas buvo ištirti naujos valstybės politinę padėtį, Lietuvos siekimus ir visa tai perteikti anglų delegacijai Taikos konferencijoje. Savo pranešime anglų delegacijai Grant Watson nurodė, kad Kaunas, kaip buvusi Rusijos tvirtovė, atrodo esąs tipiškas Rusijos miestas. Toliau jis pažymi, kad nors pati Lietuva buvo Rusijos tironiškai valdyta, net draudžiant spausdinti raštus lietuvių kalba, betgi Lietuva sugebėjusi greičiau sudaryti savo valstybinį aparatą, kaip Latvija. Lietuva taip pat iš savo išteklių sugebanti apsirūpinti maistu. Pranešime jis stebisi dideliu skaičiumi kunigų, dalyvaujančių Lietuvos politiniame gyvenime. Jis siūlė Lietuvai atiduoti Palangos uostą, o Klaipėdą priskirti Lenkijai.[14] Grant Watsono liudijimu, Anglijos užsienio reikalų ministro lordo G. N. Curzono tikslas buvo padėti Pabaltijo valstybėms apsiginti nuo bolševikų ir iškraustyti iš Pabaltijo vokiečius.[15]

1919 m. gegužės 26 d. Anglijos užsienio reikalų ministerija paskyrė plk. lt. St. Tallents vadovauti anglų diplomatinei misijai visame Pabaltijyje. Paskyrimo instrukcijose buvo nurodyta, kad jis yra akredituotas prie pripažintų de facto — Latvijos ir Estijos vyriausybių ir dar nepripažintos Lietuvos vyriausybės, tikslu palaikyti su jomis glaudžius santykius, koordinuoti tų vyriausybių politiką ir pranešinėti Anglijon apie tų valstybių politinę padėtį.

Tallents keliais atvejais tarėsi su Lietuvos vyriausybės atstovais (prof. J. Šimkum, inž. T. Šulcu ir plk. M. Gedgaudu), kurie išdėstė jam Lietuvos padėtį, ypač didelį trūkumą garvežių ir vagonų, nes atsitraukdami bolševikai juos išsigabeno. Taip pat Lietuvos atstovai pageidavo įvairių prekių ir už tai siūlė parduoti Anglijai linų bei miško medžiagos. Taip pat jie pageidavo nuolatinio anglų atstovo Lietuvoje.[16] Kadangi dėl tuo metu labai sutrikusio susisiekimo anglų diplomatinės misijos viršininkui Tallents nelengva buvo susisiekti su Kaunu, tai Lietuvai jo pavaduotoju buvo paskirtas plk. R. B. Ward, kuris veikė nepriklausomai ir Lietuvos reikalus aiškindavo palankiai.

Plk. Wardą 1921 m. lapkričio mėn. pakeitė karjeros diplomatas Wilton. Per Wardo išleistuves, be įteiktų jam dovanų — *Lietuvos Kryžių* albumo, P. Rimšos skulptūros *Artojo* ir kt., kun. J. Tumas jam įteikė tokio turinio adresą: „Vienatijam tiesiakalbiui politikui,

neveidmainingam diplomatui, sunkiomis valandomis Lietuvos užtarėjui — Padėtojui Lietuviams tiestis kelią į savitą kultūrą".[17]

Misijų atstovų pranešimų įtakoje, Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba 1919 m. birželio 12 d. paskyrė į Pabaltijo valstybes bendrą, anglų gen. H. Gough vadovaujamą, Sąjungininkų misiją, kuri iš Anglijos išvyko birželio mėn. viduryje. Misijos buveinę jie pasirinko Helsinkyje. Svarbiausias Sąjungininkų misijos uždavinys buvo studijuoti karinę padėtį Pabaltijo valstybėse, rūpintis pagelbėti šioms valstybėms apsiginti nuo bolševikų, padėti organizuoti vietinių kariuomenių aprūpinimą, apmokymą, o taip pat visomis teisėtomis priemonėmis šalinti vokiečių įtaką. Vienas svarbiųjų šios misijos uždavinių buvo sugrąžinti Latvijoje teisėtą laikinąją K. Ulmanio vyriausybę, kurią buvo nuvertęs vokiečių karinis dalinys, ir pašalinti visus vokiečius iš Landeswehro.[18]

Pradėjus Sąjungininkų atstovams lankytis Lietuvoje ir Lietuvos lenkų gyventojų mažuma griebėsi politinio aktyvumo: rinko parašus memorandumams, įteikiamuose misijos atstovams raštuose aiškino apie didelį lenkų gyventojų procentą Lietuvoje, nurodinėjo lenkų visuomeninį svorį Lietuvos gyvenime ir prašė Sąjungininkų misijų atstovų perteikti jų troškimą, kad Lietuva būtų prijungta Lenkijai.

Gen. Gough vadovaujamai Sąjungininkų misijai duotose užsienio reikalų ministerijos instrukcijose buvo nurodyta, kad misija stengtųsi nesivelti į Rusijos politiką. Todėl Gough, nuvykęs į Suomiją, įspėjo suomių gen. C. G. Mannerheimą nesigundyti pulti Petrapilį drauge su baltaisiais rusais, kadangi Anglija tokio žygio neremsianti.[19] Dėl palankaus nusistatymo Pabaltijo valstybių atžvilgiu, gen. Gough, kaip bolševikų, taip ir rusų baltųjų-kontrrevoliucionierių buvo nemėgiamas, nes vieni ir antri buvo priešingi Pabaltijo valstybių nepriklausomybei. Todėl rusų emigrantų pastangomis ir gen. Gough buvo atšauktas iš pareigų.[20]

O Baltų komisijos narys Taikos konferencijoje E. Howard, taip pat palankus Pabaltijo valstybėms, dar pridūrė, kad Sąjungininkai „davė milijonų vertės ginklų ir kitokios medžiagos admirolui Kolčakui, gen. Denikinui, Judeničui ir kt., o labai šykščiai — Pabaltijo valstybėms." Tokios pat nuomonės buvo ir gen. Gough.[21]

Reikia pasakyti, kad Sąjungininkų atstovai Pabaltijyje, kaip karinių, taip ir diplomatinių misijų, buvo objektyvūs stebėtojai ir patys vietoje patirdavo tikrą politinę, ekonominę bei karinę padėtį, o jų teisinga informacija palankiau nuteikdavo Taikos konferencijos delegacijas Pabaltijo tautų atžvilgiu. Anglų, kaip karinių, taip ir

diplomatinių misijų atstovai — plk. Ward, plk. lt. S. Tallents, plk. Rowan Robinson arba amerikiečių — plk. lt. Greene, plk. lt. Dawley ir R. Hale savo teisinga informacija arba savo autoritetu yra daug pagelbėję sulaikyti karinių veiksmų įsiliepsnojimą tarp Lietuvos ir Lenkijos.

3. *JAV šalpos organizacijų veikla Pabaltijo valstybėse*

Be karinių ir diplomatinių JAV misijų į besikuriančias Pabaltijo valstybes buvo atsilankę ir kai kurie šalpos organizacijų atstovai, pvz., JAV *Child Feeding* (Vaikų maitinimo) organizacijos atstovai, kurios atstovybė buvo įsikūrusi Varšuvoje. Ši organizacija suteikė aprangos 20.000 vaikų Lietuvoje ir 80.000 vaikų Latvijoje.[22]

1919 m. kovo 15 d. į Kauną atvyko *American Relief Administration* (Amerikiečių šalpos skirstymo) misija. Ši JAV šalpos skirstymo misija, pagal susitarimą, sutiko parduoti Lietuvai 700.000 dolerių sumai įvairių medikamentų, už du su viršum milijonų dolerių įvairios aprangos ir už daugiau kaip pusantro milijono dolerių maisto. Iš viso buvo susitarta parduoti Lietuvai reikalingiausių daiktų 4.419.700 dolerių sumai. Estija susitarė pirkti iš JAV ne tik maisto, bet daug įvairių geležies dirbinių už dvyliką milijonų dolerių.

Į Pabaltijo valstybes taip pat buvo pasiųsta Amerikos Raudonojo Kryžiaus misija. Jos buveinė buvo Rygoje. Raudonojo Kryžiaus misijai vadovavo plk. gyd. E. Ryan. Ši misija parūpino Lietuvai daug vaistų, mediciniškų įrankių, ligoninėms baltinių ir maisto. Lietuvoje atsilankiusieji Amerikos Raudonojo Kryžiaus atstovai tada atidavė Lietuvai 1916 m. lapkričio 1 d. Amerikos lietuvių rinkliavoje Lietuvos reikalams surinktuosius 130.000 dolerių, kurie buvo laikomi JAV Raudonojo Kryžiaus žinioje ir nuo savęs dar pridėjo apie 100.000 dolerių pinigais ir įvairiais daiktais.[23]

Taigi, ir atskirų Sąjunginių valstybių karinės misijos ir bendroji Sąjungininkų misija Lietuvoje bei kitose Pabaltijo valstybėse dažnai savo palankia ir gana objektyvia informacija, suteikiama Sąjungininkų delegacijoms Versalio taikos konferencijoje, daug pagelbėjo visoms trims atsisteigiančioms Pabaltijo valstybėms.

Taip pat reikia labai teigiamai įvertinti JAV šalpos organizacijų suteiktą materialinę pagalbą sunkiausiu nepriklausomos Lietuvos atsikūrimo metu.

NUORODOS

1 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 137 psl.
2 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryžu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 395 psl.
3 W. Greene, *Letters of Warwick Greene 1915-1928,* 1931 m. 113, 133, 140-146 psl.
4 V. Sīpols, *Die Auslaendische Intervention in Lettland 1918-1920,* 1961 m. 96 psl.
5 G. von Rauch, Die Rolle Amerikas im baltischen Freiheitskrieg — *Baltische Briefe,* 1962 m. 6 nr. 2 psl.
6 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States,* 1947 m. XII t. 199 psl.
7 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States,* 1947 m. XII t. 187-188, 192-193 psl.
8 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States,* 1947 m. XII t. 214 psl.
9 V. Sīpols, *Die Auslaendische Intervention in Lettland 1918-1920,* 1961 m. 145 psl.
10 Report by Robert Hale of Mission to Finland, Estonia, Latvia and Lithuania — *U.S. Senate Documents (66 Congress, 1st Session),* 1919 m. 15 t.
11 Report by Robert Hale of Mission to Finland, Estonia, Latvia and Lithuania — *U.S. Senate Documents (66 Congress, 1st Session),* 1919 m. 15 t.
12 St. G. Tallents, *Man and Boy,* 1943 m. 288 psl.
13 H. A. Grant Watson, *An Account of a Mission to the Baltic States,* 1957 m. 26 psl.
14 H. A. Grant Watson, *An Account of a Mission to the Baltic States,* 1957 m. 35-37 psl.
15 H. Rimscha, Die baltische Mission des amerikanischen Oberstleutenants Warwick Greene im Jahre 1919 — *West-Oestliche Perspektiven,* 1966 m. 101 psl.
16 St. G. Tallents, *Man and Boy,* 1943 m. 291 psl.
17 Vaižgantas (J. Tumas), Aplink nepriklausomybės veikėjus — *Raštai,* 1922 m. IV t. 37 psl.
18 R. G. L. Waite, *Vanguard of Nazism,* 1952 m. 121 psl.
19 H. Gough, *Soldiering on,* 1954 m. 190-191 psl.
20 H. Gough, *Soldiering on,* 1954 m. 202 psl.
21 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 225 psl.
22 H. A. Grant Watson, *An Account of a Mission to the Baltic States,* 1957 m. 26 psl.
23 *B. K. Balutis, jo gyvenimas ir darbai* (red. V. Širvydas), 1951 m. 50 psl.

XVI

Pabaltijo valstybės

Norint geriau suprasti Lietuvos atsistatymą po Pirmojo pasaulinio karo, čia reikia duoti bent trumpą istorinę apžvalgą apie mūsų kaimynus latvius ir estus, nes Pabaltijo tautų santykiavimas vyko jau carinės Rusijos valdymo metu, ypač lietuvių su latviais. Anuo metu santykiavome su savo kaimynais ne valstybine, bet visuomenine, kultūrine prasme. Nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios tarp šių kraštų politikų jau prasidėjo ir politinis bendravimas, o po Pirmojo pasaulinio karo, pradedant Versalio taikos konferencija, užsimezgė bendradarbiavimas ir valstybine prasme.

Latvijoje buvo gausi mūsų emigracija ir tautinio atgimimo metu jos vaidmuo buvo žymus. Gausus mūsų moksleivijos skaičius mokėsi Latvijos miestuose, kuriuose sąlygos mokytis buvo pakenčiamesnės negu Lietuvoje, nes ten beatodairiško rusinimo tiek daug dar nebuvo. Taip pat ir lietuviškoji inteligentija, baigusi aukštuosius mokslus Rusijoje, dažnai savo profesijos darbą dirbti gaudavo Latvijos miestų gimnazijose (J. Jablonskis, Pr. Mašiotas, V. Čepinskis ir kt.), arba Estijoje rusų valdžios įstaigose, pvz. A. Bulota, J. Bulota, V. Kalnietis ir kt.

1. Latvija

Giminінga lietuvių tautai latvių tauta gyveno skirtingą istorinį gyvenimą. XIII a. ji pateko svetimųjų — vokiečių riterių — valdžion ir negalėjo sukurti savo valstybės. Ilgainiui latviai kaip ir lietuviai buvo rusų užvaldyti. Nors abi tautos buvo carų valdomos, tačiau latvių ir lietuvių gyvenimo sąlygos gerokai skyrėsi.

Latvijoje dvarininkai, baronai ir visas valdantysis luomas buvo vokiečiai, o Lietuvoje — lenkai ir rusai. Baltijos gubernijose, kuriose gyveno latviai ir estai, vokiečių baronai iš senovės turėjo daug išlikusių savivaldos teisių ir įvairių privilegijų. Jie patys galėjo rūpintis krašto medžiagine kultūra, dvarų geru pelnu ir švietimu. Kurše vokiečių baronams priklausė daugiau žemės, kaip visiems latviams — valstiečiams. Baronai ten valdė 979.705 dešimtines žemės, o valstiečiai — 898.249 dešimtines.[1]

Latvijos vokiečiai, be dvarininkų luomo, daugiausia buvo miestų gyventojai — namų savininkai, laisvųjų profesijų atstovai, amatininkai bei prekybininkai ir tik visai nežymus vokiečių skaičius buvo ūkininkai. Vokiečių baronai, ypač 1905 m. revoliucijos metu, pajuto visiškai neturį atramos Latvijos kaime.

Kai Kryžiuočių ir Kalavijuočių riterių ordinai atsimetė nuo Katalikų Bažnyčios ir priėmė protestantizmą, tai ir Latvijos gyventojų daugumas liko protestantais. Tik XIX a. įpusėjus, badmečių metu ir dėl bežemių noro gauti žemės, caro valdžios pareigūnai įvairiais pažadais priviliojo apie 100.000 latvių priimti pravoslaviją. Bet po 1905 m. revoliucijos daug jų vėl sugrįžo į protestantų religiją.[2]

Rusų valdymo metu latviams spauda nebuvo uždrausta, jie galėjo kurti savo literatūrą ir įvairias savas organizacijas. Iš viso latvių tauta nepatyrė tokių skaudžių persekiojimų kaip lietuviai.

Latvijos, kaip ir Lietuvos, miestuose daugiausia gyveno kitataučių — vokiečių, rusų ir žydų. Pvz., Rygoje 1867 m. gyveno 43.980 vokiečių, 25.722 rusai ir 24.199 latviai, o 1881 m. vokiečių jau buvo 52.232, latvių 49.974 ir rusų 31.976.[3] Kitame didesniame Latvijos mieste — Liepojoje 1869 m. buvo apie 10.000 gyventojų, iš jų vokiečių buvo 63%, o latvių tik 16%.

Bet XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje visoje Rusijos imperijoje pramonei suklestėjus, ir Latvijos miestuose latvių gyventojų skaičius labai žymiai padidėjo. Rygoje 1913 m. jau buvo daugiau kaip 500.000 gyventojų ir latviai tuo metu jau sudarė 42%, o vokiečiai tik 13% gyventojų. Įdomu ir tai, kad 1913 m. dėl pramonės augimo, Rygoje

gyveno apie 5% arba 25.000 lietuvių.[4] Taigi Rygoje lietuvių 1913 m. buvo daugiau, kaip bet kuriame kitame Lietuvos ar Rusijos mieste. Prieš pat karą lietuvių Rygoje jau gyveno apie 50.000.

Tačiau ir 1913 m. Rygos miesto cenzinėje taryboje iš 80 vietų 51 vieta priklausė vokiečiams ir jie miestą valdė ligi pat 1917 m. Vasario revoliucijos.[5] 1913 m. Rygos miesto taryboje lietuvių atstovų buvo tik vienas. Po 1917 m. Vasario revoliucijos jau necenzinėje Rygos taryboje lietuvių atstovų buvo keturi.[6]

Evangelikų kunigų skyrimo teisė priklausė stambiesiems žemvaldžiams vokiečiams, kurie, pasirinkdami vokiško nusiteikimo kunigus, per parapijas mėgino latvių prastuomenę vokietinti. Tačiau Latvijoje vokietinimas nebuvo toks atkaklus ir tokio plataus masto, kaip lenkinimas Lietuvoje.

Pabaigoje XIX a. rusų caro valdžia, stebėdama didėjantį vokiečių įsigalėjimą Pabaltijyje, susirūpino šalinti Baltijos gubernijose vokiečių įtaką. Tuo tikslu Latvijoje 1884 m. įvedė visose gimnazijose rusų kalbą dėstomąja kalba, vietoje vokiečių dėstomosios kalbos, o taip pat 1887 m. ir Tartu universitete visus mokslo dalykus įsakė dėstyti rusų kalba. Betgi caro valdžia netramdė latvių kultūrinės veiklos ir švietimo. Dvarininkų ir parapijų pastangomis buvo steigiamos ir išlaikomos pradžios mokyklos ir jose nedraudė dėstyti latvių kalbą. 1873 m. įvyko pirmoji latvių dainų šventė ir po to jos buvo rengiamos periodiškai. Taip pat nebuvo draudžiama veikti kultūrinėms ir ekonominėms organizacijoms. Latvijoje vykdavo mokytojų bei ūkininkų suvažiavimai ir Rygoje pradėjo veikti nuolatinis latvių dramos teatras. Rygoje — nuo 1861 m. veikė privatus politechnikos institutas, o Estijoje — Tartu universitetas.

1905 m. revoliucijos įvykiai, ypač Latvijoje buvo daugiau socialinio atspalvio, negu politinio. Tačiau pati 1905 m. revoliucija Latvijoje ir Estijoje buvo daug žiauresnio pobūdžio negu Lietuvoje, nes ten santykiai tarp vokiečių baronų ir valstiečių latvių — žemės nuomininkų bei žemės darbininkų — buvo daug daugiau priešiški ir jų tarpe buvo nuolatinė ir didelė įtampa. Todėl revoliucijos metu Latvijoje ir Estijoje nemažas skaičius dvarų buvo sudeginta ir dvarų savininkų nužudyta. Rusijoje reakcijai įsigalėjus ir Latvijoje pradėjo siautėti vokiečių baronų vadovaujami baudžiamieji būriai, žudę revoliucininkus ar tik įtariamuosius be teismo ir be jokio pasigailėjimo, degino kaimus ir viensėdžius, krovė valsčiams kontribucijas.

Dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą vokiečių baronai Latvijoje pradėjo vykdyti organizuotą vokiečių kolonizaciją. Jie svanoriškai

pradėjo skirti dalį savo dvarų žemių kolonizacijai, o Rusijos vokiečius atsigabendavo kaip kolonistus, nes tokio pobūdžio kolonizacijai nebuvo reikalingi rusų valdžios leidimai. Vokiečių baronų pradėtąjį darbą nutraukė karas ir daugelis tokių vokiečių kolonistų iš Latvijos vėl buvo ištremti į Rusiją.

Pirmojo pasaulinio karo pradžioje daugiau kaip pusė milijono latvių pasitraukė į Rusiją. Vieni, iš dalies savo noru, evakuavus pramonės įmones iš Rygos, kiti — prievarta. Antra vertus, vokiečių rusų frontui sustojus vietoje, įvairiausi caro pareigūnai turėjo daugiau laiko pavartoti prievartą ir latvius kraustyti į Rusijos gilumą. Visiems Latvijos vyrams, jaunesniems kaip 45 metų, rusų administracija įsakė pasitraukti į Rusiją, o priešingu atveju buvo grasinama atskirti vyrus nuo jų šeimų.[7] Tuo tarpu Lietuvoje, 1915 m. rugpiūčio 18 d. vokiečiams paėmus Kauno tvirtovę, karo įvykiai labai greitai riedėjo Rusijos nenaudai ir caro pareigūnams jau nebebuvo pakankamai laiko daugiau gyventojų išvaryti iš Lietuvos.

1915 m. vokiečiams okupavus Kuršą, du Rusijos valstybės dūmos atstovai latviai — J. Goldmanis ir J. Zālītis, tų pat metų rugpiūčio 1 d. jau išsirūpino iš Šiaurės Vakarų armijos vado gen. N. Ruzskij leidimą steigti iš karto du latvių batalionus, vėliau — ligi 8 batalionų. Netrukus šie batalionai išvirto į latvių šaulių pulkus, kuriuose buvo apie 30.000 karių. Jų skaičiuje buvo ir lietuvių, ypač gyvenusių Rygoje. Šie pulkai atkakliai gynė Rygos frontą.[8]

Latvių politinės partijos ir srovės, be kai kurių mažų išimčių, Pirmojo pasaulinio karo pradžioje siekė Rusijos imperijoje iškovoti latviams tik autonominį valdymąsi, nes Latvijos atsiskyrimą nuo Rusijos jie laikė savižudybe.[9] Jie norėjo išsikovoti, kad latvių kalba būtų dėstomoji kalba jų mokyklose, būtų vartojama teismuose ir savivaldybėse bei visose vietos įstaigose. Konservatyvesnės latvių politinės grupės nesiekė net autonomijos ir jos būtų pasitenkinę, gavusios Rusijos žemietijų pobūdžio savivaldą.

Tik 1903 m. Latvijos socialdemokratas M. Valters ir nedidelė grupė jo sekėjų, Zūriche įsteigė latvių socialdemokratų kuopą ir joje propagavo latviams tuo metu dar labai nepopuliarų nusistatymą atsiskirti nuo Rusijos.[10] Taip pat iš Latvijos socialdemokratų partijos pasitraukė gan nežymi latvių socialistų revoliucionierių grupė, kuri jau 1913 m. reikalavo Latvijai nepriklausomybės, bet Rusijos federacijoje. Buvo ir daugiau atskirų latvių politikų bei intelektualų Latvijos nepriklausomybės šalininkų.[11]

Tačiau dar ir 1917 m. latvių politikas Z. Meierovics savo ir K. Ulmanio, vėliau pirmojo Latvijos ministro pirmininko, vardu, viename pasitarime Petrapilyje pareiškė, jog jų partija — ūkininkų sąjunga — pageidaujanti, kad Latvija pasiliktų sufederuota su Rusija.[12]

Bet jau po Vasario revoliucijos, 1917 m. liepos 30 d. latvių organizacijų bei darbininkų ir kareivių tarybų atstovų konferencija priėmė rezoliuciją, kad latvių tauta, kaip ir kitos tautos, turi teisę pati savo ateitį spręsti. Tačiau šioje konferencijoje buvo pareikšta, kad Latvija yra sudėtinė demokratinės Rusijos respublikos dalis. Bet tuo pat metu Rusijoje vykęs latvių valstiečių suvažiavimas pasisakė už Latvijos nepriklausomybę ir neutralumą.[13]

Net ir 1917 m. rugsėjo mėn. 8-15 d. įvykusiame Rusijos tautų atstovų suvažiavime Kijeve, latvių atstovai, jų tarpe ir Meierovics, dar nekėlė Latvijos nepriklausomybės klausimo ir net įkalbinėjo lietuvių atstovus nereikalauti Lietuvos atsiskyrimo nuo Rusijos.[14] Tik bolševizmui Rusijoje įsigalėjus ir latvių politinės partijos greitai persiorientavo ir taip pat ėmė skelbti Latvijos nepriklausomybės reikalavimą.

Kadangi tuo metu Latvijos dalis ir visa Estija dar nebuvo vokiečių okupuotos, tai po Rusijos Vasario revoliucijos iš Rygos ir Talino buvo tučtuojau atšaukti rusų caro skirtieji gubernatoriai, o jų vietoje paskirti gubernijų komisarai — Latvijai — A. Priedkalns, jo padėjėju K. Ulmanis; Estijai — K. Poska. Paskirtieji komisarai buvo tarpininkai tarp naujosios centrinės Rusijos valdžios ir vietos gyventojų. Rygos burmistru buvo paskirtas latvis G. Zemgals, o Tartu miesto burmistru — J. Poska.

Rusijos Laikinoji vyriausybė atmetė latvių reikalavimą sujungti latvių etnografines žemes — Kuršą, dalį Livonijos ir Latgalą į vieną vienetą. Taip pat ji nesutiko steigti vidurines mokyklas (gimnazijas) latvių dėstomąja kalba bei sudaryti švietimo mokslo apygardą tautiniu pagrindu. Be to, latgalų kongresas, įvykęs 1917 m. gegužės 10 d., kuriame dalyvavo ir kitos Latgalos tautos, nusprendė jungtis į vieną politinį vienetą su Latvija.[15]

Netrukus po bolševikų perversmo Rusijoje, latvių dešiniosios partijos 1917 m. lapkričio mėn. 17-19 d. susirinko Valkoje, kur dalyvavo trylikos organizacijų 26 atstovai ir jie nutarė išrinkti *Latvių Tautos Tarybą*. Tarybos pirmininku išrinko V. Zāmuēls, būsimąjį Latvijos prezidentą. Netrukus į *Latvių Tautos Tarybą* įėjo ir latvių socialdemokratų atstovai ir nuo to laiko Latvijos nepriklausomybės

klausimas labai suaktualėjo. Po Pirmojo pasaulinio karo Latvijos plotas buvo 65.791 km², kur gyveno apie 2 milijonu gyventojų.

1925· m. Latvijoje mažumų buvo 26,6%. Didžiausioji mažuma Latvijoje buvo rusų — 12,6%, žydų — 5,2%, lietuvių — 1,3%, vokiečių — 3,8%, lenkų — 2,8% ir likutį sudarė kitos tautybės. Pačių latvių Latvijoje buvo 73,4%. Latvija turėjo gerų jūros uostų, todėl buvo visai patogios sąlygos sukurti stiprią nepriklausomą valstybę.

2. Latvija po Rusijos 1917 m. Vasario revoliucijos

Vokiečių kariuomenės neokupuotose latvių gyvenamose vietovėse po 1917 m. Vasario mėn. revoliucijos buvo renkamos vietos savivaldybės. Rinkimuose buvo labai populiari Latvijos bolševikų partija. Rygoje ji surinko 41% visų balsų ir Valmieroje — net 64%. O renkant atstovus į Rusijos steigiamąjį seimą, bolševikų partijos kandidatai latvių gyvenamose vietovėse surinkdavo net ligi 72% balsų.[17] Tuo tarpu pačioje Rusijoje — Petrapilyje — rusų bolševikų partijos kandidatai tesurinko tik 45% balsų.

Latvių palankumą bolševikų partijai galima aiškinti socialinėmis ir politinėmis priežastimis. Ir Latvijos ir Rusijos bolševikų partijos skelbė tautoms laisvę, greitą taiką ir nedelsiamą žemės reformą. Latvijos bolševikų partija proporcingai su Rusijos bolševikų partija buvo gausesnė nariais, geriau organizuota ir ji buvo pramonės įmonių nacionalizacijos šalininkė. Be to, latvių bolševikų partija turėjo patyrusių partijos veikėjų ir agitatorių, todėl ir patraukdavo darbininkus balsuoti už jų sąrašus.

Įsisteigusi *Latvių Tautos Taryba* 1917 m. gruodžio 14 d. pareikalavo, kad Sovietų Rusijos vyriausybė sujungtų Latgalą su kita Latvijos teritorija ir krašto valdymo būdą leistų nustatyti patiems gyventojams. O užsieniui skirtoje deklaracijoje *Latvių Tautos Taryba,* remdamosi tautų apsisprendimo teise, protestavo prieš Kuršo įjungimą į Vokietiją.

Taip pat ir Rusijoje pabėgėlių bei tremtinių latvių politinių partijų ir organizacijų sudarytoji *Tautos Taryba* po bolševikų perversmo priėmė deklaraciją jau reikalaudama latvių tautai teisės pačiai apsispręsti savo politinę ateitį.

Po bolševikinio perversmo gana daug latvių politikų ir visuomenės veikėjų pasitraukė iš Rusijos į Vakarus ir ten ėmė rūpintis Latvijos politine ateitimi. Reikia pasakyti, kad dėl Latvijos geografinės padėties — dėl jos gerų uostų — Rygos, Liepojos ir kitų, latvių

veikėjams užsienyje gana nesunkiai sekėsi įtikinti Angliją nepriklausomos Latvijos valstybės reikalingumu, nes ir anglams ir prancūzams rūpėjo, kad Pabaltijo uostai neatitektų bolševikų valdomai Rusijai. Latvijos Ryga ir Liepoja bei Estijos Talinas buvo svarbūs uostai, ypač britų prekybai vystyti.

Pabaltijo valstybių uostai Sąjungininkams rūpėjo ne tik prekybai, bet jiems jie buvo reikalingi, kad ateityje Raudonoji ar Baltoji Rusija neturėtų patogių uostų savo laivyną didinti ir iškilti į galingą jūrų valstybę. Todėl Anglija 1918 m. lapkričio 11 d. jau pripažino Latvijos valstybę de facto, nors pati *Latvijos Tautos Taryba* pasiskelbė nepriklausoma valstybe tik 1918 m. lapkričio 18 d., t.y. visa savaite vėliau. Tuo metu Laikinoji Latvijos vyriausybė dar nebuvo sudaryta, nes Kuršo baronai troško Vokietijos globos.

Bet ir Vokietija buvo susirūpinusi Latvija, kuri jų planuose buvo numatyta aneksine teritorija. Todėl vokiečių karinė okupacinė valdžia jų okupuotoje Latvijos dalyje, 1917 m. rugsėjo 18 d. Jelgavoje hercogų rūmų salėje sušaukė Kuršo gyventojų įvairių luomų 80 atstovų suvažiavimą, dalyvaujant Kuršo karinės valdžios viršininkui reichstago atstovui A. von Gossleriui. Luomų atstovai šiame suvažiavime priėmė adresą, kuriuo Kuršo gyventojų vardu paprašė kaizerio suteikti Vokietijos apsaugą ir globą Kuršui ir 1917 m. rugsėjo 22 d. išrinko 20 narių tarybą pagelbėti vokiečių karinei valdžiai valdyti kraštą.

O 1918 metų kovo 8 d., jau po Lietuvos Brastos sutarties pasirašymo su Sovietų Rusija, Kuršo krašto taryba nusprendė prašyti Vokietijos kaizerį ir Prūsijos karalių Vilhelmą II priimti Kuršo hercogo titulą, sujungti visas Baltijos provincijas į vieną valstybinį vienetą ir jas amžiams sujungti su Vokietija. Pasiremdamas šiuo Kuršo krašto tarybos prašymu, Vilhelmas II, priėmęs Kuršo hercogo titulą, 1918 m. kovo 29 d. oficialiai pripažino Kuršą nepriklausoma valstybe, nes ir kaizeris pritarė Vokietijos aneksiniams planams. Vokietija buvo numačiusi Latviją, kaip ir Lietuvą, konvencijų pagalba prijungti Vokietijai.[18]

Vokietijos aneksininkai dar suskubo 1918 m. balandžio 9 d. Taline, o 10 d. Rygoje sudaryti latvių ir estų teritorijos bendrą atstovybę, kurioje buvo 35 vokiečiai, 13 estų ir 10 latvių. 1918 m. lapkričio 7 d. jungtinė vokiečių, estų bei latvių atstovybė išrinko regentų tarybą, į kurią įėjo keturi vokiečiai, trys latviai ir trys estai. Regentų taryba buvo laikoma šios srities vyriausybės pakaitu.[19]

Bet po Vokietijos kapituliacijos, latvių politikas K. Ulmanis, neatsižvelgdamas į vokiečių okupacinę valdžią, 1918 m. lapričio 19 d. sudarė Laikinąją Latvijos vyriausybę ir susirūpino krašto gynimu: jis, kaip ir Lietuvos ministras pirmininkas Sleževičius, protestavo, kad vokiečių kariuomenė nevykdo paliaubų metu Sąjungininkams duotųjų įsipareigojimų ginti Pabaltijo valstybių teritoriją nuo bolševikų, bet priešingai — pasitraukdama — užleidžią ją bolševikams. Atrodo, jog nei Vokietijos karinė vadovybė nei Vokietijos vyriausybė nebuvo entuziastiškai nusiteikusios Compiègne paliaubų 12 paragrafą stropiai vykdyti.

Prisimintina, kad prieš pat vokiečių kapituliaciją Vakaruose, Vokietijos generaliniu įgaliotiniu Estijai ir Latvijai buvo paskirtas A. Winnig, reichstago narys, socialdemokratas, turėjęs vykdyti aneksistų vokiečių puoselėtus karo tikslus šiuose kraštuose. Šiam tikslui jo dispozicijon buvo paskirta daugiau kaip septyni milijonai aukso markių.

Tada Laikinoji Latvijos vyriausybė nutarė 1918 m. gruodžio 29 d. sudaryti sutartį su Vokietijos generaliniu įgaliotiniu Winnigu verbuoti vokiečių savanorių kovai su bolševikais. Tos sutarties pirmuoju paragrafu buvo pažadėta vokiečiams savanoriams kariams, ištarnavusiems daugiau kaip keturias savaites ir kovojusiems dėl Latvijos laisvės, suteikti Latvijos pilietybę. Trečiuoju tos sutarties paragrafu buvo leidžiama sudaryti baltams vokiečiams septynias pėstininkų kuopas ir dvi artilerijos baterijas.

Nors Ulmanis buvo priešingas vokiečių kolonizacijai Latvijoje, bet derybose su Winnigu jis sutiko leisti 5.000 vokiečių karių pasilikti Latvijoje, tačiau toje sutartyje visai nebuvo įrašyta Latvijos įsipareigojimo suteikti vokiečių savanoriams žemių.[20] Ulmanio ir Winnigo sutartyje tebuvo įrašyta, kad vokiečiams kariams — savanoriams bus suteikiama Latvijos pilietybė.

Tuo tarpu Petrapilio bolševikų partijos sekretorius G. Zinovjev aiškino būtinumą išvalyti Pabaltijį nuo „baltųjų" ir buvusias Rusijos žemes vėl sujungti su Sovietų Rusija. Siekiant šio tikslo, Maskvoje 1918 m. gruodžio 14 d. buvo oficialiai paskelbta Latvijos tarybų respublika. Netrukus Sovietų Rusija „Tarybų Latviją" ir „Tarybų Lietuvą" 1918 m. gruodžio 22 d. pripažino „nepriklausomomis respublikomis".

Vokietijai kapituliavus Vakaruose, Sovietų Rusijos kariuomenės vadas latvis Vacētis įsakė latvių šaulių pulkams žygiuoti per Pskovą, Valką, Valmierą Rygos ir Liepojos linkme. Dar viena bolševikų

kariuomenės kolona žygiavo iš Daugpilio per Panevėžį, Šiaulius į Vokietijos pasienį. Gruodžio 18 d. bolševikų kariuomenės užimtame Valke įsikūrė P. Stučkos sudaryta Latvijos bolševikų vyriausybė. Dar 1918 m. gruodžio mėn. viduryje Rygos komunistai informavo Maskvą, kad jie esą pasirengę sukilti prieš vokiečius, bet nesą pakankamai stiprūs įveikti vokiečių ir baltų karinius dalinius.[21]

1919 m. pradžioje Latvijos kaip nepriklausomos valstybės padėtis buvo kritiška ir labai panaši į Lietuvos padėtį: iš vienos pusės kova su vokiečių okupacine valdžia ir jos klastingais aneksiniais planais, iš kitos — sunkios kovos su bolševikų kariuomene ir jų suorganizuota bolševikine vyriausybe. Rygos kryptimi žygiavo Sovietų Rusijoje suorganizuoti latvių pulkai, kurie sausio 3 d., užėmę Rygą, veržėsi tolyn, norėdami okupuoti visą Kuršą ir nuskubėti prie Vokietijos sienos, o vokiečių reguliarioji kariuomenė traukėsi nesipriešindama.

Šiuo Latvijai kritišku metu į talką atėjo abi kitos Pabaltijo valstybės: estai, sėkmingai kovodami su Estijon įsiveržusiais bolševikais, savo teritorijoje leido latviams organizuoti latvių nepriklausomos respublikos karinius dalinius ir 1919 m. vasario mėn. 18 d. latviai ir estai pasirašė karinę konvenciją, o Lietuva, kaip jau buvo minėta, paskolino Latvijos vyriausybei penkis milijonus vokiečių markių. Netrukus Latvija gavo nedidelį kiekį ginklų iš Anglijos (5.000 šautuvų, 50 kulkosvaidžių). Latviai, kaip ir estai, mėgino verbuoti savanorius dar ir Švedijoje.[22]

Latvijai dėl nepriklausomybės teko kovoti su bolševikais, o vėliau ir su vokiečiais, susidėjusiais su baltųjų rusų daliniais, vadinamais bermontininkais. Latvijos nepriklausomybei ginti pradžioje buvo kviečiami savanoriai, o vėliau buvo šaukiami atitinkamų metų naujokai ir tokiu būdu 1920 metų pabaigoje Latvijos kariuomenėje jau buvo 75.000 karių, kurie 1920 metų sausio mėn. 11 d., lenkų kariuomenės talkinami, išvarė bolševikus iš Latvijos teritorijos. Latvijos laisvės kovų metu žuvo 125 karininkai ir 1.623 kareiviai.[23]

3. *Lietuvos sienų nustatymas su Latvija*

Po Pirmojo pasaulinio karo, susidarius Latvijos ir Lietuvos valstybėms, netrukus iškilo šių valstybių sienų klausimas. Neoficialiai latviai reiškė pretenzijas į Mažeikius su geležinkeliu ir į Klaipėdą. Lietuviai savo ruožtu pareikšdavo pretenzijų į Liepoją, Alukštą bei Palangą. Be to, Liepojos priskyrimą Lietuvai rėmė ir kai kurie lenkų politikai

Etnografiniu principu Latvija į Mažeikius negalėjo pretenzijų reikšti, tai jie Mažeikių reikalavo ūkiniu ir strateginiu pagrindu. Kadangi pirmieji pasitarimai sienų reikalu su Latvija apčiuopiamų rezultatų nedavė, tai abi valstybės sutarė sienų ginčą spręsti arbitražo pagalba.

1920 m. rugsėjo mėn. Lietuva ir Latvija pasirašė susitarimą sienų ginčą spręsti arbitražu. Tą susitarimą pasirašė lietuvių atstovai D. Zaunius ir T. Norus, latvių — Z. Meierovics ir J. Balodis. Susitarimą asignavo anglų diplomatas plk. Tallents.[24] Arbitražo komisijoje Lietuvos delegacijos pirmininkas buvo A. Smetona, o M. Yčas — delegacijos narys, kurį pavaduodavo D. Zaunius, sekretorius — kun. P. Bielskus, o ekspertai — prof. K. Būga, inž. P. Vizbaras ir kun. J. Tumas.

Arbitražo komisijos superarbitru, abiejų šalių sutikimu, buvo pasirinktas anglų prof. J. Simpson. Sudarytoji arbitražo komisija pradėjo darbą 1920 m. gruodžio mėn. 29 d. ir jį baigė 1921 m. kovo 20 d.

Pasitarimų pradžioje abi delegacijos sutiko, kad superarbitro sprendimas bus galutinis ir be apeliacijos. Lietuvos delegacija pasiūlė visų pirma sutarti sienų nustatymo principus, bet latvių delegacija vis vengė pasisakyti dėl tokių principų nustatymo. Pačių Mažeikių miesto ir Mažeikių bei Kaukonių geležinkelio priklausymas buvo išspręstas greitai, nes superarbitras prof. Simpson Mažeikių ir Kaukonių geležinkelio klausimą išsprendė tokiu būdu: kieno žemėje yra geležinkelis, tai jis tai valstybei ir priklauso. Mažeikių klausimą išsprendus, Lietuvos delegacija visą savo dėmesį nukreipė į Palangą bei į Alukštą. Rusijos valdymo metu Palangos valsčius priklausė Kuršo gub. ir turėjo tokią gyventojų sudėtį: lietuvių — 1.724, latvių — 574, lenkų — 73, vokiečių — 35 ir žydų — 550. Iš viso valsčiuje buvo 2.956 gyventojai. Todėl Palangą dėl gyventojų etninės sudėties superarbitras priskyrė Lietuvai.[25]

Be to, Lietuvos delegacija valstybiniais sumetimais reikalavo Lietuvai priskirti pajūrio ruožą ligi Papės ežero — 270 km² žemės ploto, jų skaičiuje 48 km² balų, 14 km² ežero ir t.t. Lietuviai, šios teritorijos reikalaudami, galvojo Papės ežerą panaudoti savo uostui įsteigti. Bet Latvijos delegacijos nariai ne tik nenorėjo sutikti užleisti savo teritorijos plotą ligi Papės ežero, bet jie pretendavo dar ir į Klaipėdą, motyvuodami, kad Lietuva, kaip ir Šveicarija, galinti išsiversti ir be uostų.

Lietuvių norimas gauti pajūris ligi Papės ežero etnografiškai buvo pusiau lietuviškas, o ten gyvenantieji latviai kalbėjo žemaitiškai ir latviškai. Latvija turėjo pakankamai ilgą pajūrį ir pakankamai uostų, todėl Lietuvos delegacija tikėjosi palankaus Latvijos delegacijos nusistatymo ir sutikimo perleisti Papės ežerą Lietuvai įsirengti jūros uostą. Tačiau latvių delegacija griežtai priešinosi ir superarbitras prašomo pajūrio Lietuvai nepriskyrė.[26]

Dėl Šventosios uosto didelių ginčų nebuvo. Kadangi Šventosios uostas XVI a. anglo Hosto buvo įrengtas Lietuvai, tai superarbitras Simpson jį priskyrė Lietuvai. Tuo būdu Lietuva gavo 19,5 km pajūrio su Palanga ir 3.700 gyventojų, kurių tarpe buvo daugiau kaip 1.000 latvių.[27]

Be planuojamo gauti pajūrio Lietuva, etnografiniais ir ūkiniais sumetimais, dar norėjo gauti iš Latvijos Alukštos apskritį. Pretenduojamoje Alukštos apskrityje lietuvių gyventojų buvo tik reliatyvi dauguma, nors katalikų gyventojų buvo absoliuti dauguma (54,84%). Be lietuvių, pretenduojamoje teritorijoje dar buvo ir lenkų katalikų. Todėl ir Lenkijos atstovas Rygoje W. Kamieniecki įteikė superarbitrui šiuo reikalu memorandumą, aiškindamas lenkų klausimą, o svarbiausia, norėdamas susilpninti lietuvių pretenzijas. Iš tikrųjų Alukštos aps. ir Daugpilio apylinkėse gyveno trys tautos: latgalai, lietuviai ir slavai. Daugpilio apylinkių lenkai yra ne kas kita, kaip dvarų ir bažnyčios sulenkinti latgalai ar lietuviai. Lietuvos pretenduojamą teritoriją, Želigovskio „sukilimo" metu užėmė latvių kariuomenė, nors iš bolševikų ją išlaisvino Lietuvos kariuomenė.

Sprendžiant Alukštos apskrities priklausymą, Latvijos delegacija vis pateikdavo superarbitrui tendencingų statistinių duomenų, kurių tada nebuvo galima patikrinti. Nors Lietuvos delegacija nepripažino latvių pateikiamų statistikos duomenų ir dukart raštu pareiškė savo nusistatymą superarbitrui, tačiau ir toji teritorija Lietuvai nebuvo pripažinta. Latvija superarbitro sprendimu laimėjo 27.455 dešimtines žemės, o Lietuva iš Kuršo gavo 19.105 dešimtines.

Nutiestoji Lietuvos siena su Latvija prasideda tarp vietovių Turs, Velsa ir Turs Jauna 4,5 km į šiaurę nuo Šventosios upės žiočių ir nusitęsia ligi Turmanto geležinkelio stoties. Iš viso Lietuvos Latvijos siena yra 487 km ilgumo.

1921 m. gegužės 14 d. Rygoje Lietuva ir Latvija pasirašė sienai nustatyti konvenciją, kurią pasirašė Lietuvos vardu užsienio reikalų ministras J. Purickis, Latvijos vardu — Z. Meierovics. Tą pat dieną buvo pasirašytos ir instrukcijos sienai nustatyti.[28]

Arbitražo sutartimi nustatytas sienas ir Lietuva ir Latvija priėmė ir daugiau ginčų dėl sienų nebekėlė.

4. Estija

Estai yra suomiams gimininga tauta, bet istorine praeitimi estai artimesni latviams, nes nei vieni nei antri istoriniu metu nebuvo įsteigę savo nepriklausomų valstybių ir ankstyvais laikais buvo vokiečių riterių — kalavijuočių — nukariauti, o vėliau buvo ir kitų svetimųjų valdomi.

Estijoje kaip ir Latvijoje aukštesnysis luomas buvo vokiečių baronai. Kadangi vokiečiai Rusijos caro administracijoje buvo labai įtakingi, tai jie išgaudavo sau naudingų privilegijų. Todėl Estijoje, kaip ir Latvijoje, daugiau išliko senosios savivaldos pradmenų net carinės Rusijos valdymo metu. Tuo naudodamiesi, estai kaip ir latviai galėjo savo žmonėms daug naudingo darbo atlikti ir ūkio ir kultūros srityse.

Estijos aukštesniosiose mokyklose ir ligi 1887 m. Tartu universitete dėstomoji kalba buvo vokiečių kalba. Patys estai, privačia savo iniciatyva, galėjo steigti įvairių mokyklų, muzikos arba teatro ir literatūros bei ūkio draugijų, spausdinti knygas ir laikraščius, ruošti dainų šventes. Jie buvo įsteigę estų vadovaujamą aukštąją žemės ūkio mokyklą ir vieną estų gimnaziją. 1869 m. surengė pirmąją estų dainų šventę.

Lietuvių estų ryšiai mezgėsi daugiausia per tuos lietuvius inteligentus, kurie mokslus eidavo Tartu universitete. Nuo Vilniaus universiteto uždarymo (1832 m.) Lietuvos jaunuomenei artimiausias universitetas buvo Tartu. Daug Lietuvos jaunuomenės mokėsi Tartu universitete medicinos ir veterinarijos mokslų, o Lietuvos evangelikai tame universitete turėjo net stipendijų.

Tačiau Rusijos imperijos vyriausybė, siekdama pakraščių surusinimo, nors dar ir nesistemingai, bet jau mėgino ir estus rusinti. Pavyzdžiui, estai, tarnavusieji rusų kariuomenės rekrūtuose, buvo verčiami priimti pravoslavų religiją. Ypač po 1839, 1840 ir 1841 bado metų estams, kaip ir latviams, priėmusiems pravoslavų religiją, buvo žadama duoti žemės ir duoninių javų pašalpą.[29]

Kiek vėliau ir Estija buvo įtraukta į sistemingą rusifikacijos planą. Estijos gyventojų rusinimas prasidėjo XIX a. pabaigoje. Tuo tikslu 1884 m. visose aukštesniosiose Estijos mokyklose dėstomoji vokiečių kalba buvo pakeista rusų kalba. Taip pat visa mokymo sistema buvo

pakeista į rusų sistemą. Net estiškas Tartu miesto vardas — anksčiau vokiškai vadinamas Dorpatu, buvo pakeistas į Jurjevą. Tartu universitetą surusinus, ėmė mažėti vietos kilimo studentų, o drauge ir profesorių skaičius, nes turtingesnieji studentai vykdavo į užsienį arba į garsesnius Rusijos universitetus.[30]

Tuo pat metu buvo susiaurintos ir kitos estų turėtosios teisės: iš dvarininkų buvo atimtos policinės ir teismo pareigos. Pati rusų valdžia Estijoje ėmė skirti teisėjus ir policijos pareigūnus, kurie jau vadovavosi bendrais Rusijos valstybės įstatymais.[31]

Nuo XIX a. pabaigos ir Estijoje vokiečių kalbą pakeitė rusų kalba ne tik visose mokyklose, bet ir teismuose, policijoje ir kitose įstaigose, o taip pat vietos kilimo valdininkus pakeitė daugiausia rusai valdininkai. Nors daugumas estų buvo protestantų religijos, bet Estijos gubernatorius kunigaikštis Šachovskoj, nepaisydamas to, 1893-1903 m. Estijoje įsteigė vienuoliką naujų pravoslavų parapijų ir pastatydino Aleksandro Neviečio katedrą. Be rusų pravoslavų, buvo nedidelis skaičius ir estų pravoslavų.

Jau iš senesnių laikų Estija buvo gana pramoningas kraštas, turėjo savo uostamiesčių, kuriuose XIX a. pabaigoje jau klestėjo pramonė, gyvėjo prekyba. Dėl pramonės augimo Estijos miestai augo ir galėjo įsiurbti savo krašto gyventojų perteklių ir jiems mažiau tereikėjo emigruoti į užsienį. Miestuose buvo nemažas skaičius estų inteligentijos, kuri surasdavo darbo savame krašte. Daugėjant miestuose darbininkų skaičiui, Estijoje išaugo radikalinis ir socialistinis judėjimas, įtraukęs į tą sąjūdį ne tik inteligentiją ir darbininkiją, bet ir kaimų darbininkus bei mažažemius valstiečius.

1905 m. lapkričio 27 d. Tartu mieste įvyko estų tautos atstovų konferencija. Į šią konferenciją buvo suvažiavę apie 800 atstovų, tačiau estų tautos atstovai nebuvo vieningo nusistatymo dėl Estijos ateities, kaip kad buvo lietuviai Didžiajame Vilniaus seime. Liberalinės ir socialistinės srovės nesugebėjo suderinti savo nusiteikimų ir į konferenciją suvažiavusieji atstovai išsiskirstė nepareiškę bendrų politinių reikalavimų Rusijos vyriausybei.

Estų tautiniam judėjimui kliudė ne tik rusų caro administracija, bet ir įtakingas vokiečių dvarininkų luomas. Taip pat prekybos ar pramonės savininkai ir jų valdytojai, panašiai kaip vokiečių baronai Latvijoje, norėdami pagausinti vokiečių gyventojų skaičių Estijoje, kvietė Rusijos vokiečius kolonistus įvairioms pareigoms jų dvaruose, įstaigose ar įmonėse. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir Estijoje vokiečių baronai buvo pradėję sistemingą vokiečių kolonizaciją.

Vienas tokių kolonizacijos vadovų buvo išgarsėjęs baronas Silvio Broedrich, kuris ligi 1914 m. buvo įkurdinęs Estijoje 14.000 vokiečių kolonistų. Vien tik 1914 m. jis buvo planavęs įkurdinti Estijoje dar 7.000 Rusijos vokiečių kolonistų, bet kilusis karas jo planus sukliudė.[32]

Estijos politinės srovės ir atskiri politikai ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir karo metu tekovojo dėl Estijos autonomijos, išskyrus estų bolševikus Sieberg ir A. Keskuela, kurie karo metu gautais iš Vokietijos užsienio reikalų ministerijos pinigais, rėmė bolševikų sąjūdį, siekdami, kad Rusijos imperija sužlugtų ir Estija galėtų palikti nepriklausoma valstybe.

Po 1917 m. Vasario revoliucijos visi estų kaip ir latvių įtakingesnieji politikai dar tenkinosi tik autonomijos reikalavimu. Šiems reikalavimams paremti jie surengė demonstracijas Petrapilyje ir raštu įteikė Rusijos Laikinajai vyriausybei savo reikalavimus. Kadangi tuo metu Estijos teritorija dar nebuvo vokiečių okupuota, tai 1917 m. balandžio 12 d. Rusijos Laikinoji vyriausybė specialiu įstatymu pripažino Estijai autonomiją, sujungiant į vieną vienetą visą estų tautos gyvenamąją teritoriją.

Nepriklausomos Estijos plotas, drauge su salomis, po Pirmojo pasaulinio karo, buvo 47.549 km², o gyventojų — apie pusantro milijono: iš jų estų 1922 m. buvo 87,6%, rusų — 8,2%, vokiečių — 1,7%, žydų — 1,4% ir likutis kitų.[33]

Po Estijos autonomijos pripažinimo, 1917 m. liepos 1 d. Taline susirinko Estijos seimelis (maapäev), išrinko savo autonominę administraciją, kuri perėmė Estijos valdymą. 1917 m. liepos 16 d. Estijos seimelis patvirtino autonomijos įstatymą, bet ir tada dar nepareiškė noro atsiskirti nuo Rusijos.[34] Įdomu, kad prancūzas Léouzon Le Duc dar 1855 m. veikale *Le Baltique* buvo pranašavęs, kad Latvija ir Estija atgaus savo tautinį nepriklausomumą.

Nors dar 1917 m. rugsėjo 8-16 d. visos Rusijos tautų suvažiavime Kijeve, estų atstovai, kaip ir latvių, tenkinosi tik plačios autonomijos statusu Rusijos valstybės sudėtyje, bet vokiečiams užėmus Rygą, 1917 m. rugsėjo 7 d. Estijos seimelio posėdyje žymus estų politikas J. Tõnisson jau pasiūlė Estijai atsiskirti nuo Rusijos ir sudaryti šiaurės valstybių uniją, kurios sudėtyje būtų Skandinavijos valstybės, Suomija, Latvija, Lietuva ir Estija, kas sudarytų apie 30 milijonų gyventojų vienetą ir kuris įgautų nemažos tarptautinės reikšmės. Vienok tik po bolševikų perversmo 1917 m. spalio 25 d. ne tik

Tõnisson, K. Paets, bet ir kiti estų politikai jau pritarė estų nepriklausomos valstybės idėjai.[35]

Rusijos Laikinosios vyriausybės karo ministras A. Kerénskij 1917 m. balandžio 7 d. leido estams steigti du savos kariuomenės pulkus, kurie gruodžio mėn. išaugo į diviziją. Estija, palyginti su Lietuva, turėjo didesnių galimumų savo kariuomenę organizuoti. Jie carų Rusijoje nevaržomai galėjo baigti Rusijos karininkų mokyklas ir be didelių kliūčių siekti karinės karjeros. Estai taip pat galėjo baigti Rusijos karo akademiją arba specializuotis įvairių karo mokslų srityse. Todėl Rusijos armijoje tarnavo apie 2.000 estų įvairių laipsnių karininkų. Bet, sovietų valdymo metu, ir estų suorganizuotoji kariuomenė buvo demobilizuota. Estų kariuomenė, tačiau, ne tiek demobilizavosi, kiek paliko pogrindžio ginkluota jėga.

Estijos darbininkų taryba 1917 m. lapkričio 12 d. dekretu taip pat suspendavo ir Estijos seimelio veiklą. Neatsižvelgiant į seimelio paleidimą, šis seimelis lapkričio 15 d. trumpam laikui susirinko ir priėmė reikšmingas rezoliucijas, skelbdamas, kad tas seimelis atstovaująs estų tautos valią, yra vienintelė teisėta estų tautos atstovybė ir jos įsakymai bei įstatymai turi galios ligi susirenkant Estijos steigiamajam seimui. Neposėdžiaujant seimeliui jo pareigos perduodamos seimelio seniūnų tarybai.[36]

1918 m. vasario 19 d., pasibaigus Vokietijos ir Sovietų Rusijos paliaubų sutarčiai, vokiečių kariuomenė be pasipriešinimo žygiavo gilyn į Rusiją. Vokiečiai greitai užėmė neokupuotą Latvijos dalį ir visą Estiją. Tada jau visas Pabaltijys atiteko Vokietijai.

Vokiečių okupacinė valdžia buvo tokia pat žiauri Estijoje, kaip Latvijoje ir Lietuvoje. Bet Estija tebuvo vokiečių okupuota tik 9 mėnesius.

Valdžių pasikeitimo metu Estijos politikai buvo pakankamai apdairūs. Estijos seimelio seniūnai perdavė seimelio teises trims estams politikams — K. Paets, J. Vilms ir K. Konik, kurie sudarė vadinamąjį *Visuomenės gelbėjimo komitetą*, o šis komitetas 1918 m. vasario 24 d. paskelbė Estijos nepriklausomybę ir Estijos valdžią perdavė paskirtajam ministrui pirmininkui K. Paets.

Betgi Vokietijos karinės valdžios viršininkas gen. Seckendorff nepripažino nei Estijos seimelio nei jos vyriausybės. O Estijos ministrą pirmininką K. Paets 1918 m. liepos mėn. vokiečiai areštavo ir išsiuntė į koncentracijos stovyklą Vokietijon.

Vokietijai pralaimėjus karą Sąjungininkams 1918 m. lapkričio 11 d., vokiečių kariuomenė Estijoje, sužinojusi apie paliaubų sutarties

pasirašymą, metė ginklus arba juos pardavinėjo estams ir reikalavo skubiai juos grąžinti Vokietijon.[37] O generalinis Vokietijos komisaras Pabaltijyje Winnig pasirašė su Estija susitarimą, kuris laikomas Estijos nepriklausomybės pripažinimu de facto. Jis perleido Estijai iš rusų atimtą karo medžiagą, ginklus ir dar įteikė jai vieną milijoną rublių.

Estijos ateitis, kaip ir kitų Pabaltijo valstybių, tuomet buvo miglinga ir niūri: vos tik pradėjus Estijos vyriausybei pirmuosius valstybės organizavimo darbus, 1918 m. lapkričio mėn. 29 d. bolševikų kariuomenė užėmė Narvą ir čia tuoj pat atsirado Sovietų Rusijoje Estijai sudarytoji J. Anvelt vyriausybė, panašiai kaip Lietuvai — V. Kapsuko vyriausybė, kuri paskelbė „Sovietų Estijos respubliką". O 1918 m. gruodžio 7 d. Sovietų Rusija skubiai pripažino Estiją nepriklausoma sovietine respublika.

Estijos kariuomenės vadovybės žiniomis, Sovietų Rusija į Estiją tada pasiuntė 35 Raudonosios armijos pulkus, kurių keturis jie laikė estų pulkais. Juose estų mobilizuotų ir savanorių buvo nuo 25 iki 75%.[38] Raudonosios armijos pulkams buvo įsakyta žygiuoti Talino, Pärnu ir Valko kryptimi. 1918 m. gruodžio 10 d. beveik pusė Estijos buvo bolševikų okupuota. Gruodžio 21 d. Raudonoji armija užėmė Tartu, pavojus grėsė ir Talinui.

Sovietų Rusijai pradėjus invaziją į Estiją, speciali estų delegacija prašė paramos iš Anglijos ir kitų valstybių. Kaip jau buvo ne kartą nurodyta anksčiau, Sąjungininkų paliaubų sutartyje su Vokietija 12 paragrafu Vokietijos kariuomenė buvo įpareigota ligi atskiro Sąjungininkų įsakymo palikti Pabaltijyje ir ginti jo teritoriją nuo bolševikų invazijos. Bet Aštuntoji vokiečių armija, vykdžiusi okupaciją Estijoje, buvo visiškai demoralizuota ir niekas neturėjo autoriteto priversti ją klausyti ir vykdyti Vokietijos įsipareigojimus.

Tuo metu Estijoje, kaip Latvijoje ir Lietuvoje, padėtis buvo kritiška. Tada estai 1918 m. lapkričio pabaigoje irgi pašaukė savanoriais buvusius estų divizijų karius, o vėliau papildė mobilizuotais kariais.

Estijos nepriklausomybės kovų metu jos kariuomenės skaičius buvo apie 80.000 vyrų. Nepriklausomybės kovų metu žuvo 3.588 estų kariai.[39] Taigi, iš visų Pabaltijo valstybių kariškai gintis buvo geriausiai pasirengusi Estija. Nors ji pirmoji buvo užpulta Sovietų Rusijos, bet ji — irgi pirmoji — pajėgė atremti bolševikų invaziją.

1918 m. gruodžio 12 d. į Taliną atplaukė keletas anglų karo laivų pademonstruoti anglų susiinteresavimą šiąja erdve ir Estijos gyventojų nuotaikas sustiprinti jiems kovojant su bolševikais.[40] Atplaukusio

anglų laivo *Cardiff* vadovybė iš estų tuojau patyrė, kad bolševikų armija tėra tik 30-40 mylių nuo Talino ir kad Estijai trūksta ginklų, maisto, degalų ir kitų karui reikalingų medžiagų.

Estų ekonominės paramos prašymą pirmoji išklausė Suomija, suteikdama jai 20 milijonų suomių markių paskolą, o karinei pagalbai 1918 m. gruodžio 31 d. pasiuntė į Estiją du pulku — 2.000 suomių savanorių, kuriuos laivais į Estiją atvežė anglai. Mažesnis savanorių skaičius atvyko į Estiją iš Švedijos ir Danijos. Ginklų Estija gavo iš anglų ir iš vokiečių besitraukiančios kariuomenės. Su šia pagalba Estija pajėgė apsiginti nuo Raudonosios armijos invazijos. 1919 m. vasario 24 d. Estijos kariuomenės vadas gen. J. Laidoner iškilmingai pranešė tautai, kad estų žemėje jau nėra svetimųjų įsiveržėlių.[41]

Estijos valstybę steigiant, didelę reikšmę turėjo Rusijos Laikinosios vyriausybės 1917 m. kovo 30 d. jai suteiktoji savivalda. Per 8 mėnesius Estija suskubo savo kraštą tvarkyti autonomiškai: 1917 m. liepos 14 d. sušaukė savo seimelį, kuris laikinai paliko estų tautos laikinąja atstovybe. Estai ėmė tvarkyti švietimą, teismus, policiją ir visą Estijos administraciją. Taip pat Rusijos Laikinosios vyriausybės sutikimu, estai buvo sudarę ir savo kariuomenę.

Estų valstybinio gyvenimo tvarkymą buvo sutrikdęs bolševikų perversmas Rusijoje ir 1918 m. vasario-lapkričio mėn. vokiečių okupacija. Bet Estija, apsigynusi nuo Raudonosios armijos invazijos, tuojau 1919 m. balandžio 19 d. sušaukė steigiamąjį seimą, kuris priėmė žemės reformos įstatymą ir 1920 m. birželio 15 d. konstituciją, įvedant Estijoje parlamentarinį valdymąsi be prezidento institucijos. Prezidento pareigas ėjo seimo (riigikogu) pirmininkas.

Čia svarbu paminėti ir tą faktą, kad užsienyje veikusios estų tautos atstovybės delegacijos dėka, jau 1918 m. gegužės mėn. 3 d. Prancūzija, Anglija, Italija ir kitos valstybės pripažino Estiją de facto.

1919 m. birželio 22-23 d. drauge su latviais, estai sukovė gen. Goltzo vokiečių kariuomenės okupacinius dalinius prie Kėsio, privertė juos pasirašyti su latviais paliaubų sutartį ir pasitraukti iš Rygos. 1919 m. spalio mėn. estai vėl atėjo latviams į talką, apvalyti Pabaltijį nuo plk. P. Bermondto gaujų.

5. *Pabaltijo valstybių sąjungos projektai*

Lietuvių politinių partijų atstovai ir kultūrininkai nuo XIX a. pabaigos dažnai pasisakydavo už bendrą lietuvių latvių valstybę.

Vienas pirmųjų Lietuvos Latvijos respublikų federacijos propaguotojų buvo JAV gyvenęs dr. J. Šliūpas. 1913 m. *Laisvoje Mintyje* (nr. 36) jis projektavo sudaryti nepriklausomą valstybę iš Didžiosios ir Mažosios Lietuvos ir Latvijos.

1918 m. Šliūpas Lietuvos Latvijos federacijos reikalu išspausdino knygą — *Lietuvių-latvių respublika* ir taip pat daug straipsnių, ypač žurnale *Revue Baltique*. 1919 m. jis, imdamas pavyzdį iš Čekoslovakijos, siūlė steigti lietuvių latvių valstybę. Savo projektuose jis pageidavo, kad Lietuvai būtų prijungta ne tik Klaipėda, bet ir Karaliaučius. Kiek vėliau tame pat žurnale jis jau siūlė sudaryti Pabaltijo Sąjungą iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Suomijos, kurioms nepriklausomybę turėtų garantuoti Sąjungininkai.[42]

Be kita ko, Šliūpas iš Latvijos ir Lietuvos federacijos tikėjosi, jog ilgainiui iš šių dviejų valstybių susidarys viena tauta, nes jis manė, kad lietuvių ir latvių tautos buvo Vokiečių ordino dirbtiniu būdu išskirtos. Šliūpas turėjo vilties, kad ir Rytų Prūsijos lietuviai pateks į lietuvių latvių sąjungą. Abejose latvių ir lietuvių tautose jis rado vienas kitą papildančių bruožų: latviai esą daugiau materialistai, daugiau praktiški gyvenime, o lietuviai — idealistai. Latviai daugiau pasiskirtų pramonės ugdymui, jūreivystei, lietuviai — agrikultūrai. Viena ir antra tauta esančios demokratiškos ir susijungę viena kitą papildytų.[43]

Bet šios lietuvių skelbiamos idėjos didelio atgarsio latviuose nesurado, kadangi latvių politinių partijų veikėjai tuomet dar vis tenkinosi carinės Rusijos jiems suteiksima autonomija. Ir, be to, dalis latvių visuomenės laikė lietuvius mažiau civilizuotais ir todėl lietuvių peršama bendroji latvių lietuvių valstybė jiems neimponavo.

Taip pat karo pradžioje 1914 m. Katalikų federacijos kongrese Chicagoje buvo priimta rezoliucija, reikalaujanti autonomijos Lietuvai, prijungimo Mažosios Lietuvos ir federacinių ryšių su būsimąja Latvija.[44]

Pirmojo pasaulinio karo metu, jau ne vien Šliūpas, bet ir didesnis būrys lietuvių inteligentų — St. Šalkauskis, A. Rimka, T. Norus, J. Žilius, A. Jasaitis ir kt., skyrė daug dėmesio Lietuvos ir Latvijos federacijai, o JAV lietuvių politiniai veikėjai net projektavo sudaryti federacinę valstybę 116.864 km² ploto su apie 10.000.000 gyventojų. Tokiai sufederuotai Lietuvos-Latvijos valstybei jie numatė palankią tolimesnę politinę raidą.

Tuo pat metu be politikų ir eilė mokslininkų svarstė mažųjų tautų likimą po karo. Žinomas vokiečių kalbininkas prof. A.

Bezzenberger, gerai susipažinęs su lietuvių tautos siekiais, viename savo straipsnių samprotavo, kad Lietuva ir Latvija tikrai galėtų susijungti į vieną valstybę. Bezzenberger ir Mažosios Lietuvos veikėjas dr. V. Gaigalaitis, pritardami šios federacijos idėjai, vienok numatė, kad lietuvių ir latvių tautų religiniai skirtumai galėsią būti kliūtimi abiems giminingoms tautoms susijungti.

Tuoj pat po karo, žinomas poetas ir Lietuvos diplomatas Milašius 1918 m. taip pat entuziastiškai rašė apie Latvijos ir Lietuvos nepriklausomas respublikas, sufederuotas laisvės, brolybės bei teisėtumo principais. Jis nusakė Lietuvos Latvijos sąjungos taurius siekimus, siūlydamas, kad toji sąjunga būtų sudaryta ne imperializmo, agresijos ar militarizmo skatinama, bet tikru noru pasitikinti sau saugumą, o dviejų seseriškų tautų sąjunga garantuosianti abiem laisvę, lygybę ir brolybę. Toliau Milašius svarstė ir tos sąjungos praktišką naudą, nes abi šalys viena antrą papildysiančios ekonomiškai, o santykiuose su Lenkija — politiškai būsiąs pajėgesnis vienetas.[45] Pagal Milašių Latvijos ir Lietuvos valstybė galėtų turėti daugiau kaip dešimt milijonų gyventojų, nes vien iš Mažosios Lietuvos Lietuva turėtų gauti apie 600.000 gyventojų.

Be to Milašius, brošiūroje *L'Alliance des Etats Baltiques* (Pabaltijo valstybių sąjunga), 1919 m. skyrė Pabaltijo valstybių sąjungai didelę vertę Rytų Europos pusiausvyrai išlaikyti. Jis Pabaltijo valstybių sąjungą rėmė ne simpatijos, kalbos ar kilmės principu, bet nedalomosios laisvės principu, organizuojant tas valstybes apsigynimo tikslui.[46]

Latvijoje Lietuvos ir Latvijos valstybių sąjungos, o ir iš viso Pabaltijo valstybių sąjungos rėmėjai buvo jų politikai ir visuomenės veikėjai K. Valdemārs, Z. Meierovics, poetas Jānis Rainis, J. Riteris ir kt. Iš viso Latvijos politikai pradžioje labiau pritarė sudaryti trijų Pabaltijo valstybių federaciją, kad vėliau būtų galima derėtis ir dėl sąjungos su Lenkija, nes tik susijungus visoms trims Pabaltijo valstybėms, Lenkija negalėsianti vyrauti šioje sąjungoje.[47]

Estų politikai, po Pirmojo pasaulinio karo, taip pat pritarė Pabaltijo valstybių federacijai, arba sąjungai. 1918 m. *Estų Tautos Taryba*, atstovavusi visas estų politines partijas, pasiuntė Versalio taikos konferencijoje dalyvaujančiai estų delegacijai nurodymą, kad ji remtų Pabaltijo valstybių sąjungą. Estijoje Pabaltijo sąjungos šalininkai buvo politikai K. Pusta, A. Piip ir J. Tõnisson. Tačiau K. Pusta be Estijos, Latvijos ir Lietuvos, į Pabaltijo sąjungą dar siūlė įtraukti Lenkiją ir Suomiją, kad stambesnis valstybių vienetas galėtų

priešintis Rusijos ir Vokietijos kėslams įsistiprinti Pabaltijyje. Šiais motyvais remdamosi 1918 m. Estijos delegacija Taikos konferencijoje jau siūlė ne penkių, bet 8 valstybių ūkinę ir politinę sąjungą, į kurią norėjo įtraukti ir Skandinavijos valstybes. Tokia stipri valstybių sąjunga jau sugebėtų apginti tame rajone savo ūkinius ir politinius interesus.[48]

Panašų projektą planavo ir Estijos Laikinosios vyriausybės narys, parlamento atstovas K. Pusta. Jis 1918 m. lapkričio mėn. rašė savo draugui estų politikui A. Piip ir svarstė Baltijos valstybių sąjungos projektą. Jis siūlė sudaryti ekonominį ir politinį vienetą iš Skandinavijos valstybių, Suomijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos bei Lenkijos, t.y. sudaryti Pabaltijo — Skandinavijos sąjungą arba *La Ligue Baltique*. Projekto — La Ligue Baltique — pagrindinė idėja buvo ta, kad Baltijos jūra priklausytų šio pajūrio valstybėms, kurios yra tarp Rytų ir Vakarų. Sąjunga būtų sudaryta politiniais ir ekonominiais tikslais.[49]

Jau buvo minėta, kad Pabaltijo valstybių atstovai pradėjo glaudžiau tarpusavyje bendradarbiauti tik Versalio taikos konferencijos metu. Estų, latvių, lietuvių tautų reikalams svarstyti jie 1918 m. įsteigė dukart į mėnesį prancūzų kalba leidžiamą žurnalą *Revue Baltique*. Be to, Lietuvos delegacijos pastangomis 1919 m. gegužės 15 d. Versalio taikos konferencijoje buvo sudaryta atskira komisija Pabaltijo reikalams svarstyti. Šios komisijos uždavinys buvo išklausyti Pabaltijo tautų delegacijų pareiškimus ir siūlyti projektus Pabaltijo valstybių reikalams spręsti. Žodžiu, tuo metu Paryžiuje veikė be jokių rašytų įstatų laisvu noru susidariusi trijų Pabaltijo valstybių sąjunga, kurioje šių trijų valstybių atstovai labai glaudžiai ir darniai bendradarbiavo. Pvz., kada buvo sužinota, kad Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba, neatsiklaususi Pabaltijo valstybių delegacijų nuomonės, slapta nota pranešė rusų admirolui A. Kolčakui savo nusistatymą, kad jis turėtų tiesiogiai derėtis su Pabaltijo valstybių atstovais dėl šių valstybių politinės ateities, tai Pabaltijo valstybės tuoj pat į tai skubiai reagavo. Admirolą Kolčaką Sąjungininkai tada buvo pripažinę atsikuriančios nesovietinės Rusijos valstybės vyriausybės galva. Pabaltijo valstybių atstovai sutartinai įteikė bendrą protesto notą ir reikalavo pripažinti Pabaltijo valstybes nuo Rusijos nepriklausomomis valstybėmis.[50]

Iš viso Versalio taikos derybų metu Pabaltijo valstybių delegacijos palaikė savitarpio santykius, nuolat tardavosi aktualios politikos klausimais ir bendrai sprendė visas problemas. Tik Suomijos

delegacija tada su Pabaltijo valstybių atstovais glaudžiai nebendradarbiavo, nes ji daugelio valstybių, net ir Sovietų Rusijos, jau buvo pripažinta de jure. Jos politinė ir teisinė padėtis buvo visai kitokia.

Pabaltijo valstybių federacijos klausimą svarstė ir kitų valstybių politikai, siūlydami įvairių federacijos projektų: Pabaltijo federacija be Lenkijos, Pabaltijo valstybių federacija su Skandinavijos valstybėmis ir Suomija, su Skandinavijos valstybėmis ir su Lenkija ir pan.

Lenkijos federacinė politika Lietuvos atveju buvo tik priemonė, bet ne tikslas, todėl ir Piłsudskio šalininkai Patek, Kamieniecki, Wasilewski ir kt., nors ir laikomi Lietuvos Lenkijos federacijos šalininkais, bet iš tikrųjų buvo tik kitokio pobūdžio aneksionistai. Lenkų visuomenei ir Lenkijos seimo atstovų daugumai buvo priimtinesnė Lietuvos inkorporacinė politika, nes tokią politiką vykdant, nereikėtų antrosios pusės — t.y. Lietuvos, atsiklausimo ir sutikimo.[51] Lenkijos federacinis planas pradžioje palietė tik Lietuvą, bet apie Latviją, ypač apie Estiją ir užuominų nebuvo. Piłsudskio politika rėmėsi įvykusiais faktais, pvz., 1919 m. balandžio mėn. 19 d. Vilniaus okupacija. Iš viso Piłsudskio politika Pabaltijo tautų atžvilgiu, glaustai tariant, buvo taip planuojama: visų pirma sudaryti federaciją su Lietuva, o paskui į tą federaciją įtraukti ir kitas Pabaltijo tautas.

Taigi, karui pasibaigus ir Sąjungininkams pasidarė gan aktualus Pabaltijo valstybių likimas. 1917 m. gruodžio mėn. 23 d. Anglija ir Prancūzija buvo pasirašiusios savitarpio susitarimą ir pasiskirsčiusios įtakų zonomis. Anglijai, be kitų numatytų teritorijų, atiteko ir Pabaltijys.[52] Lietuvos diplomatas T. Norus 1919 m. gegužės 31 d. pranešė Lietuvos ministrų kabinetui, kad ir anglai ir amerikiečiai yra linkę Lietuvą federuoti su Latvija ir Estija į vieną valstybę, nes Versalyje taikos derybų metu įvairiais politikos klausimais informuotis buvo kviečiami iš karto visų trijų valstybių atstovai.

Taip pat anglų karinės misijos viršininkas Pabaltijyje gen. A. Burt, 1919 m. rudenį siūlė Pabaltijo valstybių atstovams drauge tartis politikos, kariuomenės apginklavimo bei karinės sąjungos reikalais, lyg laikydamas jas politiniu vienetu.[53]

6. *Pabaltijo valstybių konferencijos*

Pabaltijo valstybės pačios rūpinosi savo saugumu ir suprato, kad stambesnis politinis vienetas būtų žymiai geriau kaimynų — Sovietų Rusijos ir Vokietijos — respektuojamas.

Dar tebevykstant karui su Sovietų Rusija, Sąjungininkams rūpėjo sudaryti Pabaltijo valstybių karinę sąjungą, kad jos galėtų pradėti planingą ofenzyvą prieš bolševikus. Tuo tikslu anglų generolas Marsh 1919 m. rugpiūčio 26 d. sukvietė į Rygą pasitarti ne tik Pabaltijo valstybių ir Lenkijos karinius atstovus, bet dar ir baltųjų rusų — plk. Bermondto ir gen. Judeničo atstovus. Judenič tuo metu vadovavo baltųjų rusų daliniams Estijoje. Tame pasitarime buvo sutarta ofenzyvos data prieš bolševikus ir paskirstytas Pabaltijo frontas į ruožus. Bet tuo metu Pabaltijo valstybėms nebuvo intereso dalyvauti iš vien su baltųjų rusų daliniais kare prieš Sovietų Rusiją, kadangi nei Judenič, nei Bermondt, nei pats admirolas Kolčak nenorėjo pripažinti Pabaltijo valstybių nepriklausomybės. Todėl ir gen. Marsho projektuotas sutartinis puolimas nebuvo vykdomas.

Netrukus po šių karinių pasitarimų, 1919 m. rugsėjo 10 d. anglų diplomatinės misijos viršininkas Pabaltijyje plk. St. Tallents vėl sukvietė į Rygą pasitarti Pabaltijo generalinių štabų viršininkus ir karo vadus. Pasitarime buvo svarstomas Pabaltijo valstybių sąjungos sudarymas ir politinis bei ekonominis šių valstybių bendradarbiavimas. Konferencijos darbuose dalyvavo ir pats plk. Tallents. Tačiau ir šis pasitarimas teigiamų rezultatų nedavė.

Pirmoji pačių Pabaltijo valstybių suorganizuota konferencija įvyko 1919 m. rugsėjo 10-12 d. Rygoje. Joje dalyvavo tik latviai ir estai, o lietuviai ir suomiai, dėl to meto susisiekimo sunkumų, neatvyko. Abi valstybės sutarė, kad, kol bolševikų kariuomenė bus Latvijos žemėje, nepradėti taikos derybų su bolševikais ir nesudaryti su jais taikos.[54]

Estijos vyriausybės iniciatyva, tų pat metų rugsėjo 14-15 d. vėl įvyko Pabaltijo valstybių konferencija Taline. Lietuvą joje atstovavo ministras pirmininkas M. Sleževičius ir J. Šimkus, Latvijai — K. Ulmanis ir Z. Meierovics, Estijai — O. Strandman ir K. Poska, Suomijai — E. R. Holsti.[55] Pabaltijo valstybių atstovai šioje konferencijoje svarstė koordinuotos politikos būtinumą, derantis dėl taikos su Sovietų Rusija. Šios konferencijos svarbiausias nutarimas buvo visoms Pabaltijo valstybėms vienu metu pradėti taikos sutarties derybas su Sovietų Rusija.

Lietuva tada pirmoji pasiūlė Pabaltijo valstybėms sudaryti sąjungą ir įteikė tokios sąjungos projektą. Bet Latvijos ir Estijos delegacijos atsakė, kad siūlomo sąjungos projekto jos nediskutuosiančios, kol Lietuvos sienos su Lenkija nebus neginčijamai sutvarkytos.[56]

Apie šią konferenciją buvo painformuotas Anglijos diplomatinės misijos viršininkas Pabaltijyje plk. Tallents, kuris konferencijos nutarimą skubiai pranešė Anglijos užsienio reikalų ministerijai. 1919 m. rugsėjo 22 d. Anglijos užsienio reikalų ministras lordas G. Curzon painformavo Latvijos užsienio reikalų ministrą Meierovics, kad Anglija yra nepalankiai nusiteikusi dėl paliaubų ir taikos derybų su Sovietų Rusija.[57]

Tuomet Latvijos vyriausybė įteikė plk. Tallents atsakymą, kad Latvija yra pasirengusi tęsti karą su Sovietų Rusija, jeigu: 1. Anglija pripažins Latvijos valstybę de jure, 2. Sąjungininkai pasirūpins evakuoti iš Latvijos plk. Bermondto vadovaujamus rusų vokiečių dalinius, 3. Anglija duos ginklų, amunicijos ir aprangos 75.000-100.000 karių ir 4. Suteiks 15.000 svarų sterlingų ilgametę paskolą.

Ilgai nedelsdamas, Anglijos užsienio reikalų ministras Curzon atsakė Latvijos užsienio reikalų ministrui Meierovics, kad: 1. Anglija, be kitų Sąjungininkų, negalinti Latvijos pripažinti de jure, 2. Plk. Bermondto karinius dalinius iš Pabaltijo valstybių Anglija stengsis evakuoti, 3. Anglija negalinti aprūpinti Latvijos kariuomenę ginklais ir karo medžiaga ir 4. Anglija negalinti suteikti Latvijai finansinės paramos.[58]

Estai, kaip ir latviai, irgi prašė Sąjungininkų diplomatų išaiškinti Estijos vaidmenį tolimesniuose jų planuose. Estija, išvarius bolševikus iš savo teritorijos (1919 m. vasario 24 d.), sutiko toliau kariauti su bolševikais tik jei Sąjungininkai: 1. Pripažintų Estiją de jure ir 2. Aprūpintų estų kariuomenę ginklais ir karo medžiaga.[59]

Sutvarkymas santykių su Sovietų Rusija buvo visoms Pabaltijo valstybėms labai svarbus reikalas. Čia dar galima paminėti, kad be bendrų Pabaltijo valstybių konferencijų, 1919 m. rugsėjo 23 d. Rygoje taip pat įvyko Pabaltijo valstybių socialdemokratų partijų atstovų konferencija. Šios konferencijos svarbiausias nutarimas buvo tas, kad Pabaltijo valstybių karas su Sovietų Rusija yra apsigynimo karas, nes Sovietų Rusija pirmoji užpuolė Pabaltijo valstybes. Kitas svarbus nutarimas buvo kaltinimas Vokietijos vyriausybei, kad su jos žinia ir pritarimu Pabaltijyje yra organizuojami vokiečių ir rusų monarchistų kariniai daliniai, turį tikslo panaikinti Pabaltijo valstybių nepriklausomybę.

Šios konferencijos atstovai kreipėsi į Vokietijos demokratines partijas ir į Sąjungininkų vyriausybes, kad jos pasipriešintų Goltzo ir Bermondto rengiamai vokiečių ir rusų sąjungai ir pareikalautų

baltųjų rusų karines pajėgas evakuoti iš Pabaltijo valstybių. Konferencija taip pat pasisakė už taikos sudarymą su Sovietų Rusija.[60]

Tuo metu Rusijos baltųjų sąjūdžiui buvo labai reikalinga Pabaltijo valstybių talka kovoti su bolševikais. Baltųjų rusų gen. Judeničo vadovaujama Šiaurės Vakarų armija, veikianti Estijos teritorijoje, buvo itin reikalinga suomių pagalbos. Bet Suomijos kariuomenės vadas maršalas G. Mannerheim sutiko patalkinti baltiesiems rusams tik tada, jeigu Suomijos siena su Rusija bus nustatyta plebiscitu, Baltijos jūra bus neutralizuota ir panaikintos rusų tvirtovės, gresiančios Suomijos saugumui. Bet admirolo Kolčako vyriausybė Suomijos nepriklausomybės pripažinimą sąlygojo suomių kariuomenės dalyvavimu, užimant Petrapilį.[61]

Tuo metu 1919 m. rugpiūčio 25 d. ir Lietuva jau buvo išvariusi Sovietų Rusijos kariuomenę iš Lietuvos ir laikė frontą prieš bolševikus Dauguvos krante.

Visoms Pabaltijo valstybėms tuo metu taika su Sovietų Rusija buvo labai aktualus reikalas. Bet, kaip jau buvo sakyta, Anglija, JAV ir Prancūzija pradžioje buvo priešiškos Pabaltijo valstybių taikos deryboms su Sovietų Rusija. O JAV valstybės departamento sekretorius Lansing taip pat informavo JAV lietuvių misijos atstovą M. Viniką, kad Pabaltijo valstybių nepriklausomybės pripažinimas pareina nuo jų laikysenos baltųjų rusų atžvilgiu. Ypatingai Prancūzija buvo labai neigiamai nusistačiusi dėl projektuojamų taikos derybų su Sovietų Rusija. Tik viena Anglija pradėjo keisti savo nusistatymą ir visą taikos derybų reikalą paliko spręsti pačioms Pabaltijo valstybėms.

1919 m. rugsėjo 29 d. — spalio 5 d. vėl vyko Estijoje, Tartu mieste Pabaltijo valstybių konferencija. Lietuvai atstovavo vidaus reikalų ministras P. Leonas, o užsienio reikalų ministrą Voldemarą atstovavo Lietuvos pasiuntinys Latvijoje Šliūpas ir užsienio reikalų ministerijos politikos departamento direktorius D. Zaunius. Šioje konferencijoje vėl buvo pasiūlyta įtraukti į Pabaltijo valstybių sąjungą ir Suomiją. O Latvijos užsienio reikalų ministras Meierovics pasiūlė, kad ir Lenkija dalyvautų Pabaltijo valstybių sąjungoje. Bet tada Lietuvos delegacija vėl užprotestavo dėl įtraukimo Lenkijos į Pabaltijo valstybių sąjungą, nes Lietuva su Lenkija dar buvo karo stovyje. Tačiau Lietuvos delegacija pasiūlė, kad visos Pabaltijo sąjungos valstybės pripažintų viena kitą de jure ir garantuotų viena kitos teritorijos neliečiamumą.[62] Visi konferencijos dalyviai be ginčų sutiko, kad Sąjungos dalyviai vienas kitą pripažintų de jure ir tas vėliau buvo įvykdyta. Tačiau

antruoju klausimu — dėl Lenkijos — nuomonės visiškai išsiskyrė, nes kitos Pabaltijo valstybės nenorėjo įsipareigoti kariauti dėl Lietuvos valstybės sienų ir duoti Lietuvai bet kokių pažadų ar garantijų. Pabaltijo valstybių konferencija, be kita ko, nenorėjo pripažinti Lietuvai net jos sostinės Vilniaus. Po šių išsiaiškinimų Lietuva deklaravo, kad ji nematanti jokios naudos dalyvauti tokioje sąjungoje ir tada Lietuvos atstovai šioje konferencijoje pasiliko tik stebėtojais.

Šios konferencijos metu Lietuvos atstovas Šliūpas patyrė iš anglų misijos atstovo plk. Tallents, kad Anglijos nusistatymas dėl Pabaltijo valstybių taikos derybų su Sovietų Rusija yra pasikeitęs. Kadangi Anglija negalėjo duoti Pabaltijo valstybėms nei karinės nei finansinės pagalbos, tai ji sutiko, kad taikos ar karo reikalas su Sovietų Rusija jau priklausąs joms pačioms spręsti. Apie tai Šliūpas painformavo konferencijos dalyvius.

Visos Pabaltijo valstybės tuo metu Tartu konferencijoje sutarė, kad prieš taikos derybų konferencijos pradžią, Sovietų Rusija iš anksto privalo pranešti, jog ji pripažįsta Pabaltijo valstybes nepriklausomomis. Estijos užsienio reikalų ministras K. Poska visų Pabaltijo valstybių vardu 1919 m. spalio 4 d. pranešė Sovietų Rusijai, kad ligi spalio 25 d. jos dar nebus pasirengusios pradėti taikos derybas. Šioje konferencijoje, kaip stebėtoja, dalyvavo ir Suomija, nes ir ji taikos sutarties su Sovietų Rusija dar nebuvo pasirašiusi. Ir ji norėjo taikos derybas nudelsti, kad Suomijos parlamentas galėtų padaryti šiuo klausimu savo sprendimą.[63]

Kai Sovietų Rusija pasiūlė Pabaltijo valstybėms pradėti taikos derybas ir sutiko pripažinti jų nepriklausomybę, tai rusų emigrantų politinė atstovybė Paryžiuje (Bachmetjevo vadovaujama) pasiūlė Sąjungininkams griebtis griežtų priemonių prieš Pabaltijo tautas. Rusijos emigrantų 1919 m. rugsėjo 23 d. įteiktoje G. Clemenceau notoje jie siūlė Sąjungininkams padaryti politinę intervenciją Estijai dėl pradėsimų taikos derybų su Sovietų Rusija. Bet Estija 1919 m. spalio 29 d. memorandumu paaiškino Sąjungininkams, kad jei Sąjungininkai konkrečiai nežada pripažinti Estijos valstybės de jure ir, apskritai, jei Sąjungininkų planai dėl Estijos ateities dar vis yra neaiškūs, tai Estijos vyriausybė nei savo tautai nei savo kariuomenei negalėtų prasmingai ir teisingai paaiškinti atsisakymą nuo taikos derybų su Sovietų Rusija ir Estijos dalyvavimą kare prieš Sovietų Rusiją, t.y. šį visą reikalą aiškinti vien tik noru nuversti bolševikų vyriausybę.[64]

Ir Washingtone baltųjų rusų atstovas Bachmetjev aliarmavo JAV valstybės departamentą dėl Pabaltijo valstybių rengimosi pradėti taikos derybas su Sovietų Rusija. Jis prašė JAV vyriausybę įspėti Pabaltijo valstybes, kad jos susilaikytų nuo jų numatomos taikos akcijos. Kitą dieną pats Bachmetjev įteikė Pabaltijo valstybių atstovams raštą, jog Rusija, nugalėjusi bolševikinę vyriausybę, patikins joms autonominį valdymąsi, o Pabaltijo valstybių parodytoji gera valia sudarysianti palankias sąlygas jų ateities politinį likimą išspręsti. Betgi pabaigoje to rašto jis jau grasino Pabaltijo valstybėms, kad atsteigtoji Rusija nedovanos jų susitarimo su Rusijos priešu — bolševikais.[65]

1919 m. spalio 7 d. į Pabaltijį buvo pasiųstas Amerikos vyriausybės prekybinis atstovas J. A. Gade. Jam suteiktose instrukcijose buvo nurodyta rūpintis Pabaltijo valstybių gerovės atstatymu, tačiau pabrėžiant, kad jeigu jos sudarys taikos sutartį su Sovietų Rusija, tai pagalbos iš JAV negausiančios. O JAV valstybės departamento sekretorius Lansing net tvirtino, kad baltuosius rusus remti esanti mažųjų (t.y. nerusų) valstybių moralinė pareiga. Tik su tokia jų laikysena jos galinčios laukti, kad JAV pripažintų jas nepriklausomomis valstybėmis. Lansing pats instruktavo Gade painformuoti Latvijos užsienio reikalų ministrą asmeniškai ir aiškia kalba, jog JAV pataria Latvijai neieškoti kompromiso su bolševikais, nes bolševikai yra linkę nuversti visas nebolševikines vyriausybes.[66]

Nors Pabaltijo valstybės buvo sutarusios pradėti taikos derybas su Sovietų Rusija vienu ir tuo pat metu, bet dėl tam tikrų priežasčių kiekviena Pabaltijo valstybė su Sovietų Rusija derėjosi atskirai ir ne vienu metu.

Nepaistant Sąjungininkų įspėjimų dėl taikos derybų su Sovietų Rusija, Estijos užsienio reikalų ministro pareigas einąs Piip pranešė Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisarui G. Čičerinui, kad Lietuva ir Estija yra pasirengusios pradėti taikos derybas. Bet Latvija esanti visas savo jėgas ir dėmesį nukreipusi kovai su plk. P. Bermondto okupaciniais daliniais, todėl negalėsianti drauge derybose dalyvauti.[67]

Truputį vėliau, 1919 m. spalio mėn., jau lenkų iniciatyva, įvyko Pabaltijo valstybių konferencija Vilniuje, kurioje dalyvavo suomiai, estai, latviai ir lenkai. Lietuviai atsisakė dalyvauti šioje lenkų sušauktoje konferencijoje, nes jie laikė Vilnių savo sostine, o lenkus — Lietuvos sostinės okupantais.[68]

J. Piłsudski tada jau buvo suprojektavęs didelės federacinės

valstybės schemą, į kurią įeitų Lenkija, Gudija, Ukraina ir jos vėliau sueitų į konfederaciją su Lietuva, Latvija, Estija ir Suomija. Piłsudskio Lenkija neturėjo jokio konflikto su latviais, estais ir suomiais, todėl su jais pirmiausia ir pradėjo derybas dėl federacijos ryšių sudarymo.

1919 m. lapkričio 9 d. Taline įvyko dar viena Pabaltijo valstybių konferencija. Lietuvai atstovavo J. Šliūpas, L. Natkevičius ir V. Gylys, o stebėtojais šioje konferencijoje dalyvavo Suomija ir Lenkija. Šios konferencijos pasitarimai užtruko dešimt dienų, kurių metu buvo konstatuota, kad Sąjungininkai nepalankiai vertina Pabaltijo valstybių taikos derybas su Sovietų Rusija. Bet tuo pat metu į Taliną atvyko Sovietų Rusijos delegacija, M. Litvinovo vadovaujama, ir jau tada estai sutarė su Sovietų Rusijos atstovais dėl įkaitų bei civilinių belaisvių pasikeitimo.[69]

Šios Pabaltijo valstybių konferencijos tikslas buvo surasti bendrą nusistatymą dėl taikos derybų su Sovietų Rusija. Lietuva, kaip ir Estija, buvo pasirengusios pradėti taikos derybas ir jau 1919 m. gruodžio 5 d. Estija pirmoji ėmė derėtis su Sovietų Rusija.[70] Sovietų Rusijos ir Estijos taikos derybose Sovietų Rusijos delegacijos pirmininkas buvo L. Krasin, kuris pageidavo sudaryti taiką su visomis Pabaltijo valstybėmis, nes pagal jį taika esanti reikalinga ne tik Sovietų Rusijai, bet ir Pabaltijui.

Taikos deryboms prasidėjus, nors ir be Sąjungininkų Aukščiausios Tarybos pritarimo, maršalas Foch 1919 m. gruodžio 19 d. atsiuntė į Rygą savo atstovą mėginti tartis ir gal sudaryti bendrą frontą prieš bolševikus. Tuo metu Sąjungininkų Aukščiausioje Taryboje dar vis vyravo nusistatymas, jog reikia atsteigti senąją nedalomąją Rusiją, tik be Lenkijos ir Suomijos. O Pabaltijo valstybėms buvo numatyta tik autonomija, paliekant jas Rusijos valstybės sudėtyje.

Nors įvykusios Pabaltijo valstybių konferencijos vis svarstė bendras taikos derybas su Sovietų Rusija, bet tuo pat metu 1919 m. gruodžio 30 d. Latvija slaptai derėjosi su Lenkija ir sudarė su ja slaptą sutartį bendromis jėgomis pulti bolševikų kariuomenę. 1920 m. sausio 3 d. lenkų ir latvių kariuomenė, vadovaujama lenkų plk. E. Rydz-Śmigły, visu frontu įvykdė sėkmingą ofenzyvą prieš bolševikus.

Jau buvo minėta, kad 1919 m. pabaigoje lenkų ir lietuvių kariuomenė buvo prie Dauguvos krantų. Lenkijos tikslas buvo ne tik turėti sieną su Latvija, bet ir atskirti Lietuvą nuo Rusijos, kad Lenkija lengviau galėtų daryti spaudimą į Lietuvą. Be to, Lenkija tikėjosi gauti iš Latvijos privilegijų Liepojos uoste. Po sėkmingos ofenzyvos prieš bolševikus, Lenkija ir Latvija sudarė dar papildomą techniško

pobūdžio susitarimą ir trumpam laikui lenkų kariuomenė paliko Daugpilio tvirtovėje, geležinkelio stotyje ir turėjo teisę naudotis Dauguvos geležinkelio tiltu. Lenkijos visuomenėje bendra lenkų ir latvių ofenzyva prieš bolševikus susilaukė palankaus atgarsio ir suaktualino reikalą laikyti Latviją sąjungine Lenkijos valstybe.[71]

Bet 1920 m. sausio 11 d. ir latviai slaptai nuo lenkų pradėjo derėtis su bolševikais paliaubų reikalu. Bolševikai atsisakė nuo užimtosios Latgalos ir tokiu būdu teritorinis ginčas tarp Latvijos ir Sovietų Rusijos buvo savitarpyje išspręstas.

Jeigu Prancūzija rūpinosi sugrąžinti Pabaltijį būsimai nebolševikinei Rusijai, tai pati Lenkija, Prancūzijos sąjungininkė, per savo diplomatinį atstovą Anglijoje — kunigaikštį Sapiehą — vis įrodinėjo, kad Latvija, kaip ir Lietuva, yra nepatyrusi valstybė, nesugebėsianti uostų tinkamai tvarkyti ir Pabaltijo valstybės, tik sufederuotos su Lenkija, galėtų būti saugios ir pajėgtų plėtoti savo ūkinį gyvenimą.

1920 m. sausio 6 d., anglų gen. Turnerio iniciatyva, įvyko Pabaltijo valstybių kariuomenės vadų konferencija Valkoje. Lietuvai atstovavo krašto apsaugos ministro padėjėjas A. Merkys. Svarbiausias šios konferencijos tikslas buvo sudaryti Pabaltijo valstybių karo konvenciją. Estija tada jau buvo pasirašiusi paliaubas su Sovietų Rusija ir rengėsi taikos deryboms, todėl Estijai tokia konvencija nebuvo aktuali. Latvija tuo metu buvo pasirašiusi karo konvenciją su Lenkija, todėl ji piršo į Pabaltijo karo konvencijos dalyvių sudėtį įtraukti ir Lenkiją. O Lietuva buvo karo būvyje su Lenkija, todėl ji ne tik nesutiko būti konvencijos dalyviu drauge su Lenkija, bet atsisakė dalyvauti ir pasitarimuose dėl tokios karo konvencijos sudarymo. Betgi Lietuva sutarė glaudžiai bendradarbiauti kariniais klausimais su Latvija bei pasikeisti amunicijos ir ginklų ištekliais, o karinės sąjungos reikalą paliko spręsti šių valstybių politikams.[72]

1920 m. sausio 15-23 d. Estijos iniciatyva, vėl įvyko Pabaltijo valstybių konferencija Helsinkyje, Suomijoje, kurioje oficialiai dalyvavo ir Lenkija. Lietuvai atstovavo užsienio reikalų ministerijos politikos departamento direktorius D. Zaunius, generalinio štabo atstovas gen. P. Vaiciuška ir Lietuvos atstovas Suomijoje V. Gylys.

Be kitų klausimų, šioje konferencijoje buvo diskutuojamas Pabaltijo valstybių užsienio politikos koordinavimas, Baltijos jūros neutralizacija ir apsigynimo sąjungos sudarymas. Buvo numatyta sudaryti stiprų politinį ir karinį bloką, todėl į konferenciją buvo pakviesta ir Lenkija. Helsinkio konferencijos darbais domėjosi Anglijos ir Prancūzijos diplomatiniai atstovai Suomijoje. Bet tuo

metu Anglija buvo suinteresuota tik Pabaltijo valstybių sąjunga be Lenkijos.[73]

Kaip ir kitose, taip ir šioje Helsinkio konferencijoje greit pasireiškė nesutarimai tarp jos dalyvių: Estija, dėl finansinių išteklių išsekimo ir dėl sunkių ekonominių sąlygų, pareiškė, kad ji viena pasirašysianti taiką su Rusija, nelaukdama kitų Pabaltijo valstybių taikos derybų. Lietuva buvo Estijos, Latvijos ir Lietuvos karinės sąjungos šalininkė, o estai pageidavo penkių valstybių karinės konvencijos, įtraukiant Lenkiją ir Suomiją. Lenkija savo ruožtu žadėjo Pabaltijo valstybes, išskyrus Lietuvą, pripažinti de jure.[74]

Helsinkio konferencijoje taip pat labai greitai išryškėjo dalyvių skirtingos pažiūros į karinę konvenciją ir į politinę sąjungą. Estija tuo metu derėjosi dėl taikos su Sovietų Rusija, Lietuva dar tik rengėsi taikos deryboms, o Latvija, atsisakius Sovietų Rusijai Latgalos, jau buvo pasirašiusi su Sovietų Rusija slaptą paliaubų sutartį. Taigi, vienintelė Lenkija anuo metu buvo suinteresuota karine sutartimi su Pabaltijo valstybėmis, kad jos pagelbėtų Lenkijai vykdyti jos nukariavimus Gudijoje ir Ukrainoje.

Todėl, kai iškilo karinės konvencijos sudarymo klausimas tarp penkių valstybių, Lietuvos delegacija visiškai atsisakė tuo reikalu tartis, kol iš Vilniaus ir iš kitos Lietuvos teritorijos nepasitrauks lenkų kariuomenė. D. Zaunius, ten kalbėdamas karinės konvencijos klausimu, pasiūlė tokią konvenciją sudaryti prieš Lenkiją, nes, jeigu ne Lenkija, tai Pabaltijo tautos jau seniai būtų sudarę savitarpio sąjungą. Lietuvos delegacija laikė Lenkiją agresore prieš Lietuvą ir didžiausia priešininke Pabaltijo tautų sąjungos.[75]

Po tokio Zauniaus pareiškimo 1920 m. sausio 20 d. Lietuvos delegacija įteikė konferencijos dalyviams deklaraciją, pareikšdama joje, kad tuo metu, kai Pabaltijo valstybių atstovai svarsto bendrą šių valstybių apsigynimo reikalą, lenkų kariuomenė ne tik nepasitraukia iš Lietuvos teritorijos, bet dar įsiveržė gilyn į Lietuvą ir naujai okupavo Aluntą ir Pakalnius, 30-40 km į vakarus nuo Sąjungininkų nustatytos demarkacijos linijos, o Vievio rajone įsibrovė 12 km į vakarus nuo demarkacijos linijos. Dėl to Lietuva oficialiai atsisakė dalyvauti konferencijoje su Lenkija, kuri nenorinti tvarkyti principinių politinių ir teritorinių reikalų su Lietuva. Lietuva konferencijoje vėl paliko tik stebėtoja ir pareiškė, jog ir ateityje nedalyvaus tokiose konferencijose, kur dalyvaus Lenkija.[76]

Netrukus, 1920 m. kovo 14 d., įvyko Latvijos ir Lenkijos valstybių atstovų konferencija Varšuvoje. Latvijos ir Lenkijos atstovai vėl

derėjosi dėl karinės ir politinės sutarties. Lenkijos atstovai šioje konferencijoje pasiūlė sudaryti karinę konvenciją prieš Sovietų Rusiją, Vokietiją ir Lietuvą. Bet Latvijos atstovas atsisakė svarstyti klausimus, kaip politinius, taip ir karinius, susijusius su Lietuva. Tada lenkų atstovas Wasilewski pradėjęs aiškinti tariamas Lietuvos pretenzijas į Daugpilį, kurį Lenkija perleidusi Latvijai; jis teigė, kad Lenkija jokiu būdu šio miesto neperleisianti nei Lietuvai nei Rusijai. Vis dėlto Lenkijos atstovo Pateko pasiūlymu iš šios konferencijos darbų tvarkos buvo išbrauktas Lietuvos klausimas.[77] 1920 m. gegužės 11 d. Lietuvos vyriausybė atitinkama nota paaiškino Latvijai ir Estijai apie Lenkijos pastangas skverbtis į Pabaltijo valstybių tarpą ir jose įgyti hegemonijos.

Neatsižvelgiant į nuolatinius lietuvių ir lenkų nesutarimus buvusiose konferencijose, Lietuva ir toliau įvairiose Pabaltijo konferencijose dalyvaudavo, siekdama Latvijos ir Estijos paramos Lietuvos ir Lenkijos teritorinį ginčą sprendžiant, tikėdamos, kad pagaliau ir Lenkija atsisakys savo grobuoniškų tikslų Lietuvoje.

Ir vėl 1920 m. rugpiūčio mėn. 6 d., dar vykstant Lenkijos ir Sovietų Rusijos karui, Latvijos užsienio reikalų ministro Meierovics iniciatyva susirinko Pabaltijo valstybių konferencija Bulduri kurorte, netoli Rygos. Be trijų Pabaltijo valstybių joje vėl dalyvavo Lenkija ir Suomija. Lietuvos delegaciją sudarė — J. Šaulys, L. Natkevičius, D. Zaunius, A. Moravskis, V. Petrulis ir A. Macijauskas. Lenkus atstovavo L. Wasilewski ir prof. W. Kamieniecki. Konferencijos tikslas buvo sudaryti artimesnius politinius, karinius, ekonominius bei intelektualinius ryšius tarp šių valstybių. Konferencijos dalyviai sudarė reguliaminą, kad, principinius klausimus sprendžiant, būtų visų dalyvių vienbalsis pasisakymas.

Bulduri konferencija truko visą mėnesį ir joje buvo priimta daug naudingų nutarimų: pasikeitimas profesoriais, kvietimas Vakarų Europos profesorių į Pabaltijo valstybes, keitimasis studentais, sąjunginių valstybių kalbų katedrų steigimas, gimnazijų atestatų ir universitetų diplomų pripažinimas, palengvinimas siuntinėti knygas ir laikraščius, metrinės sistemos įvedimas ir t.t. Bet Pabaltijo valstybių sąjungos ir karinės konvencijos klausimas ir šioje konferencijoje nebuvo išspręstas.

Be to, konferencijos politinė komisija konstatavo, jog Pabaltijo valstybių bendras pagrindinis interesas yra, kad Lietuva ir Lenkija pačios išspręstų savitarpinius ginčytinus teritorinius klausimus. Bulduri konferencijoje ir Lenkijos delegacija pareiškė, kad ji

teritorinį ginčą su Lietuva yra nusistačiusi išspręsti taikiu būdu. O dėl projektuojamos karo konvencijos Lietuvos atstovas pripažino ją esant naudingą Pabaltijo valstybėms, tačiau jis pageidavo, kad Suomija ir Lenkija irgi sudarytų taiką su Sovietų Rusija.[78] Suomija dėl karinės ir politinės Pabaltijo valstybių sąjungos buvo labai santūri.

Lietuvos delegacija ir Bulduri konferencijoje buvo priešinga, kad Pabaltijo sąjungoje dalyvautų Lenkija, o dėl karinės konvencijos sudarymo, Lietuvos delegacija aiškinosi, kad ji neturinti tam klausimui svarstyti vyriausybės įgaliojimų, nes tada Lietuva nenorėjo atsidurti lenkų pusėje ir jiems kariškai talkinti. Iš tikrųjų Lietuvos delegacijai duotose instrukcijose buvo įsakmiai nurodyta, kad ji nepasirašytų karo konvencijos, jeigu Lenkija joje dalyvautų. Bulduri konferencijos nutarimų šių valstybių vyriausybės neratifikavo.

Todėl galima aiškiai tvirtinti, kad Pabaltijo valstybių sąjungai susidaryti pagrindinė kliūtis buvo Lietuvos Lenkijos teritorinis ginčas, nes, kol šis ginčas dar nebuvo išspręstas, Lietuva nenorėjo dalyvauti bendroje sąjungoje su Lenkija. O Latvija ir Estija nenorėjo aiškiai atsistoti lietuvių pusėje, nes jos norėjo išlikti neutralios lietuvių lenkų ginče dėl teritorijos. Dėl visų šių priežasčių Pabaltijo valstybių sąjunga ilgai negalėjo būti realizuota. Lietuvos politikai nesitenkino kaimynų neutralia laikysena, bet reikalaudavo, jog ir Latvija su Estija būtų lietuvių pusėje ir paveiktų Lenkiją, kad ji atitaisytų Lietuvai padarytą skriaudą. Lenkija, savo ruožtu, tada neatsisakė pretenzijų į Lietuvos teritoriją.

Lenkija dėl savo karinio ir politinio svorio tarptautinėje politikoje buvo daugiau įtakinga, daugiau imponuojanti, negu Lietuva. Todėl kaimynai tenkinosi tik simpatijų pareiškimais Lietuvai ir jokių įtaigojimų Lenkijai nedarė. Bet nepaisant to, Lietuva nuo trijų Pabaltijo valstybių sąjungos sudarymo principo neatsisakė. 1921 m. užsienio reikalų ministras J. Purickis nuvyko į Rygą ir Taliną ir 1921 m. gegužės mėn. 14 d. pasirašė su Latvija slaptą protokolą — artimą politinei sąjungai. Karinę sutartį pasirašyti su Lietuva Latvija atsisakė, nes tokia sutartis savaime būtų buvusi nukreipta prieš Lenkiją. Su Estija ir politinės sutarties Lietuvai nepavyko sudaryti, nes Estija visada buvo penkių valstybių sąjungos šalininkė.

Visgi 1921 m. liepos mėn. įvykusioje dar vienoje konferencijoje Rygoje, trims Pabaltijo valstybėms pavyko padaryti pradinį susitarimą ir politikos ir kariniais klausimais. Bet politinė ir karinė sutartis tų pat metų liepos mėn. buvo pasirašyta tik tarp Estijos ir Latvijos.[79]

1923 m. gruodžio 14 d. Latvijos seime, ratifikuojant Latvijos ir

Estijos sąjungos sutartį, latvių žymus rašytojas socialdemokratas J. Rainis dėstė, kad latvių tauta, dar prieš valstybės įsteigimą, galvojo apie artimus ryšius su kaimynais. Jis teigė, kad latvių tautos aspiracijos buvo sudaryti sąjungą su broliška lietuvių tauta. „Ši svajonė taip sena, kaip sena mūsų svajonė dėl mūsų tautos, mūsų valstybės nepriklausomumo".[80]

Pabaltijo valstybių sąjungos tikslas buvo siekti pastovios taikos, remiantis Tautų Sąjungos ir Kelloggo-Briando paktų principais, o taip pat plėsti šių trijų valstybių bendradarbiavimą ir derinti jų užsienio politiką, remiantis aukščiau pažymėtais principais.[81]

Pabaltijo valstybių sąjungos klausimas ir šių valstybių nepriklausomo gyvenimo metais nebuvo užmirštas ir toliau buvo svarstomas. Pagaliau tik 1934 m. rugsėjo 12 d. Ženevoje buvo pasirašyta Lietuvos, Latvijos ir Estijos sąjungos bendradarbiavimo ir susipratimo sutartis.

Šią sutartį pasirašyti vertė kitėjanti Vakarų Europos politinė struktūra ir pačių Pabaltijo valstybių politinė konsteliacija, vertusi pasirinkti vieną alternatyvą iš trijų, kad išlaikyti savo valstybių nepriklausomybę: 1. Pasekti Lenkiją ir dėtis į labai nepatikimą sąjungą su nacių Vokietija, 2. Suartėti su Sovietų Sąjunga, sudarant su ja tam tikrą sąjungą arba 3. Pasitikėti savo sugebėjimu išlikti neutraliomis ir plėsti glaudesnį Pabaltijo valstybių savitarpio bendradarbiavimą, pasirašant Pabaltijo sąjungos sutartį. Pagaliau buvo pasirinktas tretysis atvejis — išlaikyti Pabaltijo valstybių neutralumą, didžiųjų valstybių konflikto atveju.

NUORODOS

1 P. Peterson, Latyšy — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gossudarstvach* (red. A. Kostelianskij), 1910 m. 452 psl.
2 I. Krastyn, *Borba latyškogo naroda protiv nemeckich zachvatčikov i parabotitelej,* 1946 m. 66 psl.
3 H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917,* 1967 m. 414-415 psl.
4 *Revue Baltique,* 1918 m. 2 nr. 53 psl.
5 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 21 psl.
6 A. Vronevskis, Latvijos lietuviai ligi didžiojo karo — *Pasaulio lietuviai* (red. P. Ruseckas), 1935 m. 204 psl.
7 A. Blodnieks, *The Undefeated Nation,* 1960 m. 89 psl.
8 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 33 psl.
9 P. Peterson, Latyšy — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gossudarstvach* (red. A. Kostelianskij), 1910 m. 464 psl.
10 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 20 psl.
11 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 35 psl.
12 V. Sipols, *Die Auslaendische Intervention in Lettland 1918-1920,* 1961 m. 49 psl.
13 M. Valters, *Lettland,* 1923 m. 338-340 psl.
14 B. Meissner, *Sowjetunion und Selbstbestimmungsrecht,* 1962 m. 21 psl.
15 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 34 psl.
16 *The Baltic States in Peace and War 1917-1945* (red. V. Stanley Vardys ir Romuald J. Misiunas), 1978 m. 81 psl.
17 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 39-40 psl.
18 Fr. Fischer, *Griff nach der Weltmacht,* 1967 m. 526-527 psl.
19 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 50 psl. ir H. Rolnik, *Die baltischen Staaten Litauen, Lettland, Estland und ihr Verfassungsrecht,* 1927 m. 25 psl. ir toliau.
20 *Darstellungen aus den Nachkriegskaempfen deutscher Truppen und Freikorps,* 1937 m. II t. 253-254 psl. ir R. G. L. Waite, *Vanguard of Nazism,* 1952 m. 104 psl.
21 C. Grimm, *Vor den Toren Europas 1918-1920,* 1963 m. 53 psl.
22 C. Grimm, *Vor den Toren Europas 1918-1920,* 1963 m. 146 psl.
23 K. Bielinis, *Gana to jungo,* 1971 m. 440 psl.
24 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 311 psl.
25 A. Smetona, Lietuvos sienų nustatymas su Latvija — *Švietimo Darbas,* 1921 m. 5-6 nr. 39 psl.
26 Vaižgantas (J. Tumas), Su latviais ir estais — *Raštai,* 1922 m. III t. 185 psl.

27 A. Smetona, Lietuvos sienų nustatymas su Latvija — *Švietimo Darbas,* 1921 m. 5-6 nr. 46 psl.
28 *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis 1919-1929* (sudarė P. Dailidė), 1930 m. 55-57 psl.
29 E. Nodel, *Estonia: Nation on the Anvil,* 1963 m. 35 psl.
30 L. J. Strakhovsky, Constitutional aspects of the imperial Russian government's policy toward national minorities — *Journal of Modern History,* 1941 m. 13 t. 4 nr.
31 E. Nodel, *Estonia: Nation on the Anvil,* 1963 m. 116 psl.
32 J. Jackson-Hampden, *Estonia,* 1948 m. 123 psl.
33 K. R. Pusta, The Baltic Question and the Right of Nations — *Internationales Recht und Diplomatie,* 1956 m. 1-2 sąs. 29 psl. ir *The Baltic States in Peace and War 1917-1945* (red. V. Stanley Vardys ir Romuald J. Misiunas), 1978 m. 81 psl.
34 C. Berezowski, *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów,* 1934 m. 44 psl.
35 K. R. Pusta, The Baltic Question and the Right of Nations — *Internationales Recht und Diplomatie,* 1956 m. 1-2 sąs. 29-30 psl. ir G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 36, 41 psl.
36 *The Baltic States in Peace and War 1917-1945* (red. V. Stanley Vardys ir Romuald J. Misiunas), 1978 m. 29 psl.
37 J. Silverlight, *The Victors' Dilemma,* 1970 m. 293 psl.
38 G. Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten,* 1970 m. 51, 55 psl.
39 K. Bielinis, *Gana to jungo,* 1971 m. 440 psl.
40 J. Silverlight, *The Victors' Dilemma,* 1970 m. 294 psl.
41 H. A. Grant Watson, *An Account of a Mission to the Baltic States,* 1957 m. 14 psl.
42 J. Šliūpas, Les Nations baltiques — *Revue Baltique,* 1919 m. 5 nr. ir J. Šliūpas, Lituanie et Confédération du Nord — *La Revue Baltique,* 1919 m. 8 nr.
43 P. Klimas, L'Entente Baltique et la Lithuanie — *Les Problèms de la Baltique,* 1934 m. 728 psl.
44 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918-1922,* 1969 m. 107 psl. ir *Amerikos lietuvių istorija* (red. A. Kučas), 1971 m. 304-306 psl.
45 O. W. Lubicz-Milosz, Les Républiques Unies de Lituanie et de Lettonie — *Revue Baltique,* 1919 m. 5 nr.
46 P. Klimas, L'Entente Baltique et la Lithuanie — *Les Problèms de la Baltique,* 1934 m. 729 psl.
47 V. Sīpols, *Tainaja diplomatija,* 1968 m. 81 psl.
48 B. Kaslas, *The Baltic Nations,* 1976 m. 122-124 psl.
49 K. R. Pusta, The Baltic Question and the Right of Nations — *Internationales Recht und Diplomatie,* 1956 m. 1-2 sąs. 31, 37 psl.
50 F. Cielēns, *Laikmetu maina,* 1963 m. 57 psl. ir O. W. Lubicz-Milosz, Les Républiques Unies de Lituanie et de Lettonie — *Revue Baltique,* 1919 m. 5 nr. 104-108 psl.
51 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki,* 1972 m. 26 psl.
52 M. K. Dziewanowski, Piłsudski's Federal Policy 1919-1921 — *Journal of Central European Affairs,* 1950 m. 10 t. 2 nr. 115 psl.
53 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 134-135 psl.
54 E. Anderson, Toward the Baltic Entente — The Initial Phase — *Pro Baltica* (red. J. G. Poska), 1965 m. 46 psl.
55 G. J. Smith, *Finland and the Russian Revolution 1917-1922,* 1958 m. 164 psl.

56 P. Klimas, L'Entente Baltique et la Lithuanie — *Les Problèms de la Baltique*, 1934 m. 730 psl.
57 V. Sīpols, *Tainaja diplomatija*, 1968 m. 43 psl.
58 V. Sīpols, *Tainaja diplomatija*, 1968 m. 45 psl.
59 R. H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations 1917-1921*, 1961 m. 276 psl.
60 K. Bielinis, *Gana to jungo*, 1971 m. 405-406 psl. ir V. Gorn, *Graždanskaja vojna na Severo Zapade Rossii*, 1923 m. 193 psl.
61 R. H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations 1917-1921*, 1961 m. 284 psl.
62 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 138 psl.
63 V. Sīpols, *Tainaja diplomatija*, 1968 m. 46 psl.
64 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922*, 1965 m. 249 ir 252 psl.
65 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922*, 1965 m. 256-257 psl.
66 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922*, 1965 m. 258 psl.
67 V. Sīpols, *Die Auslaendische Intervention in Lettland 1918-1920*, 1961 m. 194-199 psl.
68 M. K. Dziewanowski, Piłsudski's Federal Policy 1919-1921 — *Journal of Central European Affairs*, 1950 m. 10 t. 2 nr. 119-120 psl.
69 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.)*, 1970 m. 106 psl.
70 N. Kaasik, *L'évolution de l'union Baltique*, 1934 m. 3 psl.
71 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki*, 1972 m. 51-52 psl. ir J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 154 psl.
72 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1961 m. IV t. 32-33 psl.
73 Information Department of the Royal Institute of International Affairs, *The Baltic States*, 1938 m. 66 psl.
74 E. Anderson, Toward the Baltic Entente — *Pro Baltica* (red. J. G. Poska), 1965 m. 49 psl.
75 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki*, 1972 m. 53-56 psl.
76 P. Klimas, L'Entente Baltique et la Lithuanie — *Les Problèms de la Baltique*, 1934 m. 735 psl.
77 *Materiały archiwalne* (red. N. Gąsiarowska), 1961 m. II t. 647 psl.
78 *Minutes of the Baltic Conference held at Bulduri in Latvia 1920*, 1960 m. 48, 49 ir 53 psl.
79 Information Department of the Royal Institute of International Affairs, *The Baltic States*, 1938 m. 67 psl.
80 B. Kazlauskas, *L'Entente Baltique*, 1939 m. 116 psl.
81 P. Klimas, L'Entente Baltique et la Lithuanie — *Les Problèms de la Baltique*, 1934 m. 728 psl.

Vokietijos karinė avantiūra Pabaltijo valstybėse

1. Pokarinė Vokietija ir Pabaltijys

Iš seno vokiečių puoselėjami tikslai išreikšti šūkiu *Drang nach Osten* ypač išryškėjo Pirmojo pasaulinio karo metu ir jais vadovavosi ne tik Vokietijos karo vadovybė, Vokietijos vyriausybė, bet ir daugelis Vokietijos nacionalistinių srovių politikų.

Vokietijos ekspansijos politika į Rytus, jos aneksiniai bei kolonizaciniai planai jau buvo anksčiau šioje knygoje platokai paminėti. Bet Vokietijai pralaimėjus karą Vakaruose ir pasirašius su Sąjungininkais Compiègne paliaubų sutartį, Vokietija vis dar nenorėjo atsisakyti savo ekspansinių tikslų ir kitokiais būdas dar mėgino atsigriebti Rytuose.

Žinome, kad paliaubų sutartimi su Sąjungininkais, Vokietija buvo įpareigota su savo kariuomene kurį laiką nepasitraukti iš Pabaltijo ir ginti beatsikuriančias valstybes nuo bolševikų invazijos, nes Sąjungininkai nepasitikėjo, kad naujai susidariusios Pabaltijo valstybės, su savo dar vos pradėta organizuoti kariuomene pajėgs Raudonosios armijos žygiavimą į vakarus sulaikyti. Taip pat žinome, kad reguliarioji vokiečių kariuomenė Rytų fronte, daugiausia susidedanti iš vyresniojo amžiaus karių, jau buvo pavargusi, pakrikusi, demoralizuota, jau nebenorėjo ilgiau kariauti ir daugeliu atvejų, mesdama ar parduodama ginklus, skubėjo grįžti Vokietijon.

Tada Vokietija, Pabaltijo valstybių raginama, pradėjo organizuoti vokiečių savanorių kariuomenę. Tokių savanorių į vadinamą *Baltenland* telkimo punktai buvo Miunchene, Dresdene, Stuttgarte, Hamburge, Berlyne ir kituose Vokietijos miestuose. O savanorių telkiniai, atvykę į Pabaltijį, pasivadindavo įvairiais vardais: Vokiečių legionas, Savanorių korpas, Geležinė divizija, Virgoličiaus dalys ir panašiai.

Be to, reikia prisiminti, kad tuo metu Vokietijoje dar buvo pasilikę keli šimtai tūkstančių rusų belaisvių, kuriuos į savanorių dalinius organizavo baltieji rusų karininkai — emigrantai. Todėl ir Lietuvoje atsirado mišrių rusų vokiečių dalinių, Virgoličiaus bei Bermondto vadovaujamų.

Šie suverbuoti Vokietijoje vokiečių ir rusų savanoriai daugiausia buvo susitelkę Lietuvoje visu Vokietijos pasieniu, pradedant nuo Jurbarko, Žemaitijoje — Tauragėje, Raseiniuose, Kelmėje, Kuršėnuose ir Latvijos pasieniu — Mažeikiuose, Biržuose bei vidurio Lietuvoje — Šiauliuose ir Radviliškyje. Bermontininkai svarbiausia norėjo kontroliuoti kai kuriuos Lietuvos geležinkelių mazgus. Ypač jiems buvo svarbus Radviliškio — Šiaulių — Jelgavos geležinkelis bei Šiaulių — Tauragės linija, o taip pat Jelgavos — Šiaulių — Tilžės plentas.

Bermontininkų susikovimai vykdavo su nedideliais lietuvių kariniais daliniais — komendantūrų kuopomis. Jau nuo 1919 m. rugsėjo mėn. keli susikovimai įvyko Radviliškio apylinkėse, bet visi kiti susikovimai buvo sporadiško pobūdžio, nes bermontininkai delsė Pabaltijyje pradėti didesnio pobūdžio kautynes.

Vokiečių savanorių kariams Latvijoje, be algos, buvo žadama suteikti ir pilietybę. O atskirų dalinių viršininkai savo ruožtu savanoriams kariams dar žadėjo ir žemės Pabaltijyje ar Rusijoje. Pvz., Geležinės divizijos ir Vokiečių legiono kariams, ištarnavusiems šešis mėnesius Latvijoje jų viršininkai buvo pažadėję 10 ha žemės, ištarnavusiems metus — 25 ha, o du metu — 70 ha.[1]

1919 m. sausio mėn. pabaigoje Vokietijos krašto apsaugos ministras socialdemokratas G. Noske paskyrė gen. R. von der Goltz vadovauti visiems vokiečių savanorių daliniams Pabaltijyje, nes Vokietijos militaristai laikė gen. Goltzą tam tikslui tinkamiausiu asmeniu. Jis Vokietijos priešais laikė ne tik Raudonąją armiją, Latvijos ir Lietuvos vyriausybes, bet ir visus Sąjungininkus.[2] Todėl Berlyne susidarė Goltzo politikos šalininkų partija, siekianti nuversti bolševikų valdžią Rusijoje.[3]

Kai gen. Goltz buvo skiriamas į Pabaltijį vokiečių VI korpo vadu, tai tada Vokietijos karo ministras Noske jį patikino, kad kol jis (Noske) bus pareigose, vokiečių karinių dalinių evakuacija iš Pabaltijo nebus skubinama. Tokį pat patikinimą Goltz buvo gavęs ne tik iš karo ministro Noskės, bet ir iš Vokietijos prezidento Eberto.[4]

O Latvijos bei Estijos vokiečių baronų interesai sutapo su rusų dešiniųjų politinių partijų ir grupių interesais. Abeji negalėjo susigyventi su naujų valstybių — Lietuvos, Latvijos bei Estijos — atsiradimu. Vokiečiai, drauge su baltaisiais rusais, rūpinosi nugalėti bolševikus, paskui savo laimėjimus realizuoti Pabaltijyje ir Rusijoje.

Čia dar vėl tenka prisiminti, kad po bolševikų perversmo Rusijoje ir prasidėjusio pilietinio karo, daug rusų emigrantų pasitraukė į Vakarų Europą, jų tarpe ir į Vokietiją, kur jie panašiai kaip ir Rusijoje, kūrė būsimos Rusijos vyriausybes ar komitetus.

Vokietijoje buvo susispietę daug buvusių aukšto rango pareigūnų (pvz., P. Kropotkin, buvusis Rygos gubernatorius, K. Pahlen — buvusis Vilniaus gubernatorius, P. von Plehve ir kiti). Vokietijoje rusų emigrantų politikai sudarė rusų gen. V. Biskupskio vadovaujamą *Vakarų Rusijos vyriausybę* (kartais vadinamą Vakarų Rusijos taryba) Berlyne, kurią rėmė baltųjų rusų gen. N. Judenič, plk. Bermondt-Avalov ir Rusijos bei Vokietijos nacionalistai. Gyvendamas Miunchene gen. Biskupskij jau buvo užmezgęs ryšius su būsimais Vokietijos nacių vadais A. Hitleriu ir A. Rosenbergu. Vėliau gen. Biskupskij net buvo sutaręs su gen. Ludendorffu būsimos Rusijos sienas su Vokietija.[5]

Vokietijos vyriausybė, paskyrusi gen. Goltzą vadovauti sudarytam savanorių VI korpui Pabaltijo gynybai nuo Raudonosios armijos invazijos, iš tikrųjų daugiau rūpinosi Vokietijos saugumu ir ryžosi nepasitraukti bent iš Latvijos ir Lietuvos bei užtikrinti Vokietijos įtaką bent šioje srityje. Tuo tikslu ir karo vadovybė ir Vokietijos vyriausybė ėmė daugiau bendradarbiauti su baltaisiais rusais ir jų organizacijomis. Be to, Geležinės divizijos vadas mjr. J. Bischoff buvo išpopuliarinęs savo karių tarpe kolonizacinę idėją, todėl ir jie negalvojo pasitraukti iš Pabaltijo valstybių.[6]

Todėl ir vėliau, jau bermontininkams kovojant Pabaltijyje su latviais ir lietuviais, Bermondt 1919 m. spalio 25 d. Šiauliuose spausdinamame vokiečių kareiviams skirtame laikraštyje *Deutsche Soldaten Zeitung* (Vokiečių Kareivių Laikraštis) paskelbė atsišaukimą, kuriame žadėjo jo vadovaujamos Geležinės divizijos, Vokiečių legiono, Savanorių korpo, Virgoličiaus ir kitoms vokiečių karių

formacijoms ne tik Rusijos pilietybę, bet ir žemės kiekviename Rusijos kampe už pusę 1914 m. kainos.[7]

Betgi Pabaltijo valstybės vienodai priešinosi ir bolševikų invazijai ir vokiečių pastangoms atkurti nedalomąją Rusiją ir įsitvirtinti Pabaltijyje.

Kaip ir visi vokiečių kolonizacinės politikos šalininkai, taip ir gen. Goltz pageidavo, tik naujų teritorijų, bet ne gyventojų. Gen. Goltzo vyriausias tikslas buvo suverbuoti ir sudaryti stiprią vokiečių kariuomenę už Vokietijos sienų, kuri, reakcingų karininkų vadovaujama, galėtų daryti įtakos Vokietijos vidaus ir užsienio politikai. Turėdamas galvoje tokius tikslus, Goltz sutarė bendrai veikti su baltaisiais rusais. Tačiau jo planams skersai kelio atsistojo ne tik bolševikų armija, bet ir Pabaltijo valstybės bei Sąjungininkai, o pagaliau ir pati Vokietijos respublikos valdžia.[8]

Pabaltijo valstybės, kovodamos su bolševikų invazija, buvo vieningos. Bet gen. Goltz lietuvius ir latvius laikė anglų vasalais ir tolygios vertės, kaip bolševikai. Jo manymu, vokiečiams pirmoje eilėje su jais ir reikėjo susidoroti.[9]

Goltz, kaip visų vokiečių savanorių dalinių vyriausias vadas Pabaltijyje ir buvo visų tų puoselėjamų nukariavimų ar vadinamosios avantiūristinės politikos vykdytojas, o savo troškimus jis neslepiamai yra išdėstęs savo atsiminimuose. Tuose atsiminimuose jis gėrėjosi Šiaurės Lietuvos lygumomis, kurios galėtų maitinti daug vokiečių kolonistų, bet tik čia reikią darbštaus vokiečio ūkininko ir prūsiškos tvarkos.[10]

2. Generolo von der Goltzo veikla

Gen. Goltz Vokietijos vyriausybės buvo įpareigotas saugoti Vokietijos sieną nuo bolševikų invazijos, o taip pat bendradarbiaujant su Pabaltijo valstybių suorganizuotais kariniais daliniais, išvaryti bolševikus iš Pabaltijo.

Kokia padėtis buvo Latvijoje prieš gen. Goltzo atvykimą? Dar 1918 m. liepos mėn. Aštuntosios vokiečių armijos vadovybė leido Latvijos vokiečiams (baltams) steigti Latvijoje savo kariuomenę, bet tą leidimą Vyriausioji karo vadovybė atšaukė, aiškindama, kad Latvijoje tuo metu dar buvo pakankamai vokiečių kariuomenės tvarkai palaikyti. Tačiau jiems buvo leista steigti Rygoje pagalbinę policiją, su sąlyga, kad toji policija būtų sudaryta savanoriškai iš visų Rygoje gyvenusių tautybių. Vienok Rygos tautybių atstovai ne visi

pritarė tokio pobūdžio policiją steigti. Ypač skeptiškai į tai žiūrėjo patys latviai. Todėl kiek vėliau buvo sušauktas Rygos tautybių atstovų pasitarimas, kuriame dalyvavo ir vienas Rygos lietuvių atstovas. Šiame pasitarime buvo sudaryta Latvijos tautybių atstovybė, o atstovybės išrinktas komitetas nutarė įsteigti dalinį Rygos apsaugai, pavadintą *Baltische Landeswehr* ir kvietė savanorius jungtis į šį dalinį.[11]

Buvo sutarta, kad Baltische Landeswehr nebus mišrus, bet kiekviena tautybė — latviai, rusai, baltai (vokiečiai) turės savo atskirus dalinius. Tokie tautybių daliniai su vokiečių karo vadovybės leidimu buvo sudarinėjami ne tik Rygoje, bet ir Jelgavoje, Liepojoje bei Ventpilyje. Tuo būdu Latvijoje — Rygoje — susidarė dvi, o Liepojoje viena rusų Landeswehro kuopos. Rusų sudarytiems Landeswehro daliniams vadovavo emigrantas kunigaikštis A. Lieven.

Landeswehro vokiečių dalinių reikalams vokiečių karinė valdžia paskyrė 3 milijonus markių, bet 1918 m. pabaigoje Latvijoje jie teturėjo suorganizavę tik 4.500 karių, bet ir tie, bolševikams artėjant, 1919 m. sausio 2 d. Rygos visiškai negynė ir pasitraukė į vakarus.[12]

Vokietija susidariusią Laikinąją Latvijos vyriausybę pripažino 1918 m. lapkričio 26 d., o vokiečių karinė valdžia Kurše jau buvo pakeista lapkričio 15 d. į civilinę vokiečių valdžią, kuri atskiras valdymo šakas jau perdavinėjo latvių valdžios organams.

Tuo tarpu Lietuvoje, nors jau 1918 m. lapkričio 11 d. irgi buvo sudaryta Laikinoji Lietuvos vyriausybė, vokiečių karinė valdžia vis delsė perduoti lietuviams bet kokias įstaigas.

Kadangi Estija 1919 m. prieš vasario 24 d. jau pati buvo išvariusi iš savo krašto bolševikus, tai savanorių vokiečių dalinių buvo daugiausia siunčiama į Latviją. Tuoj pat jį paskyrus, gen. Goltz 1919 m. vasario 1 d. atvyko į Latviją vadovauti visiems Pabaltijo valstybėse esantiems — ir iš seniau pasilikusiems ir naujai atvykusiems — vokiečių daliniams. Gen. Goltz savo buveine pasirinko Liepoją, nes tuo metu Rygą jau buvo užėmę bolševikai. Goltz pasiskelbė Liepojos generalgubernatoriumi.

Atvykęs Latvijon Goltz iš pradžių turėjo 25.000 vokiečių savanorių karių Latvijoje. Bet jau 1919 m. balandžio mėn., Amerikos karinės misijos žiniomis, Goltzo žinioje esamų įvairių vokiečių karių skaičius buvo pašokęs ligi 73.000.

Pradžioje jis netrukdė veikti Latvijos valstybės organams jo vadovaujamos kariuomenės užimtose vietovėse, tačiau nesutiko,

kad Latvijos vyrai būtų šaukiami į kariuomenę ir net vieną jau suformuotą latvių batalioną jis įsakė išformuoti.[13]

Nors Sąjungininkai buvo uždraudę siųsti į Pabaltijį naujų vokiečių karinių dalinių, bet 1919 m. vasario mėn. Vokietijos atstovai pranešė Sąjungininkams, kad bolševikai jau užėmė Ventpilį ir veržiasi pirmyn. Todėl vokiečių atstovai prašė leidimo pasiųsti daugiau vokiečių kariuomenės į Latviją.[14]

Latvijoje Goltz ir jo dalinių vadai norėjo turėti jiems visiškai palankią ir klusnią Latvijos vyriausybę, kuri vykdytų vokiečių politinius siekius. 1919 m. balandžio 16 d. Landeswehro dalinys, vadovaujamas barono H. Manteuffelio, su Goltzo pritarimu, nuvertė Liepojoje Laikinąją Latvijos K. Ulmanio vyriausybę, suareštavo kelis ministrus ir nuginklavo latvių karinį dalinį. Tuo metu Ryga dar buvo bolševikų rankose.

Tada Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba įgaliojo esančias jų misijas Liepojoje pareikalauti iš Goltzo, kad visi Ulmanio vyriausybės nariai ir kiti Latvijos aukštieji pareigūnai iš kalėjimo būtų paleisti, kad latvių kariams būtų grąžinti ginklai, patalpos ir kitas turtas ir, kad būtų respektuojama Laikinoji Latvijos vyriausybė. Latvijoje gen. Goltzui perversmą įvykdžius, Sąjungininkų misijų atstovai įteikė jam raštą, be kita ko, reikalaudami atleisti baroną Manteuffelį ir kpt. Pfefferį.

Goltz balandžio 23 d. atsakydamas Sąjungininkų misijos pirmininkui amerikiečiui plg. W. Greene, pažymėjo, kad perversmas Latvijoje buvo įvykdytas be jo žinios. Drauge Goltz pripažino, kad buvo pažeista disciplina vokiečių kariuomenėje. Todėl jis įsakęs perversmą vykdžiusiems daliniams pasitraukti iš Liepojos. Be to, jis paaiškino, kad baroną Manteuffelį atleisti galinti tik Vokietijos vyriausybė, nes Manteuffelio dalinys priklausąs Baltenland (Baltų) tautiniam komitetui. O kpt. Pfeffer pats suorganizavęs savo dalinį, todėl be jo vado būsią negalima tą dalinį panaudoti kovai prieš bolševikus. Tačiau balandžio 25 d. Goltz jau pranešė plk. Greene, kad baronas Manteuffel pranešęs Baltų komitetui, jog jis pats iš pareigų pasitraukia.[15]

Pagaliau 1919 m. gegužės 22 d. jungtiniai latvių, Landeswehro, rusų kunigaikščio Lieveno ir vokiečių kariniai daliniai išvarė iš Rygos bolševikus. Rygos gubernatoriumi pasiskelbė vokiečių mjr. A. Fletcher. Rygoje tada prasidėjo negirdėtas teroras ir areštai. Liepoją pasiekė žinios, kad Rygos kalėjime yra 4.000 kalinių ir jau 22 vyrai bei 8 moterys nužudyti. Tuoj į Rygą nuskubėjo amerikiečių karinės

misijos atstovas plk. Greene ir anglų diplomatinės misijos atstovas plk. St. Tallents, tikėdamiesi sustabdyti ten vykdomus šaudymus. Kada Sąjungininkų atstovai kaltino mjr. A. Fletcherį dėl tų žudynių Rygoje, tai jis teisinęsis, kad iš viso ten nužudyta tik 200 kalinių ir jokia galybė jo nesulaikysianti dar nuo kelių šimtų sušaudymų.[16]

Reikia pasakyti, kad vokiečių daliniai taip elgėsi ne tik Rygoje, bet ir visoje jų užimtoje teritorijoje. Galima manyti, kad ketveri metai Pirmojo pasaulinio karo ir revoliucijų įvykiai daugelį vokiečių karininkų ir kareivių išbloškė iš normalaus žmogaus gyvenimo vėžių: savo ir kitų gyvybės nevertinimas, plėšikavimas, svetimo turto naikinimas ir grobimas buvo kasdieniniai reiškiniai. Kitų autorių liudijimu to baisaus teroro aukų Rygoje ir kitose Latvijos vietovėse buvo apie 3.000 asmenų.[17]

Dėl tokio gen. Goltzo dalinių elgesio Latvijoje, latvių ir estų daliniai 1919 m. birželio 5-9 d. pradėjo kovoti su vokiečiais ir juos smarkiai sumušė. Bet Sąjungininkų kariniams atstovams tarpininkaujant, buvo sudarytos paliaubos ir buvo nustatyta tarp vokiečių, latvių ir estų karinių dalinių demarkacijos linija. Tačiau ir vokiečių ir latvių bei estų kariai neilgai tų paliaubų sąlygų laikėsi ir vėl 1919 m. birželio 20-23 d. įsiliepsnojo tarp jų karo veiksmai. Birželio 23 d. kautynėse su vokiečiais latviai ir estai sutelkė visus savo technikos ir žmonių resursus — estai pavartojo šarvuotą traukinį, latviai — kariūnų mokyklą, kurios auklėtiniai fanatiškai kovojo su vokiečiais.

Ir šį kartą 1919 m. liepos 3 d. Sąjungininkų misijų atstovai tarpininkavo sudaryti paliaubų susitarimą: vokiečiai pasižadėjo pasitraukti iš Rygos ir jos apylinkių 14 km atstu. Landeswehro dalinio vadovavimą nuo to meto perėmė anglų pulkininkas H. R. Alexander. Pagal liepos 3 d. sudarytas paliaubas, vokiečiai liepos 5 d. pasitraukė iš Rygos net nesusprogdinę savo karinių sandėlių. Trumpą laiką Rygos gubernatoriaus pareigas ėjo pats plk. St. Tallents.[18]

Po tų paliaubų Latvijoje vokiečių sudarytoji Niedros vyriausybė pasitraukė ir K. Ulmanis vėl sudarė naują koalicinę Latvijos vyriausybę, kurioje jau buvo ir Latvijos vokiečių atstovų.

Nors Goltzo vadovaujami vokiečių karo daliniai daugiausia buvo sukoncentruoti Latvijoje ir savo veikla daugiau pasireiškė Latvijoje, bet reikia paminėti jų aktyvią veiklą ir Lietuvoje. Vokiečių kariuomenės daliniai, savanoriškai pasilikę Lietuvoje, ar naujai atvykę iš Vokietijos, taip pat buvo Goltzo žinioje. Jo įsakymu šie daliniai sudarė *Brigade Schaulen* (Šiaulių brigadą), kurios uždavinys

buvo nublokšti bolševikus į šiaurės rytus, kad vokiečių kariuomenė galėtų naudotis Liepojos — Mažeikių — Radviliškio — Kėdainių geležinkeliais.

1919 m. vasario pabaigoje vokiečiai pradėjo ofenzyvą prieš Raudonąją armiją Lietuvoje. Bolševikų daliniai itin smarkiai nukentėjo prie Tirkšlių, Luokės, Kuršėnų ir pradėjo trauktis Mažeikių kryptimi. Šioje teritorijoje vokiečiams talkino tik lietuvių partizanų būriai, vadovaujami karininko P. Plechavičiaus. Mažeikius vokiečiai galutinai užėmė 1919 m. kovo 5 d., Kuršėnus — kovo 7 d., Papilę — kovo 8 d., Jelgavą (Mintaują) — kovo 18 d.

Sėkminga vokiečių ofenzyva suardė Raudonosios armijos planus Lietuvoje, nes bolševikų tikslas buvo pasiekti Priekulės — Klaipėdos geležinkelio liniją ir atkirsti vokiečių dalinius Latvijoje nuo tiesioginio susisiekimo su Vokietija.

Gen. Goltzo vadovaujami vokiečių kariniai daliniai ir jų vadai pasižymėjo žiaurumu ne tik Latvijoje, bet ir Lietuvoje, o pats Goltz nelabai paisė kaip jo kariuomenė elgdavosi su vietos gyventojais. Iš civilinės valdžios generalinio įgaliotinio Lietuvai dr. E. Zimmerle pranešimų Vokietijos užsienio reikalų ministerijai yra žinoma, kad lt. Randowo ir lt. Eberto savanorių daliniai Raseinių aps. vykdė plėšikiškas rekvizicijas, atiminėjo iš lietuvių naujokų ginklus ir net grasino gyventojams mirties bausme.[19] Be šių žemesnio rango vokiečių savanorių vadovaujamų karių plėšikavimų bei smurto, ir stambus karinis dalinys — mrj. Bischoffo vadovaujama Geležinė divizija — 1919 m. kovo 10 d. užėmusi Žagarę, be teismo tuoj sušaudė tris lietuvius milicininkus ir du civilius, įtardami juos simpatijomis bolševikams. Tą pat kovo 10 d. vokiečių artilerija apšaudė Šiaulių miestą, nors žinojo, kad iš Šiaulių bolševikai jau yra pasitraukę, o įsibrovę į miestą kovo 24 d. nušovė tris kaimiečius.[20]

3. P. Bermondt Latvijoje

1919 m. birželio mėn. 12 d. į Latviją atvyko plk. P. Bermondt vadovauti rusų savanorių daliniams, sudarytiems Vokietijoje iš rusų belaisvių ir Landeswehro rusų kuopų. Tačiau Pabaltijin atvykęs Bermondt ne tiek rūpinosi kova su bolševikais, kiek vokiečių politiniais planais Pabaltijyje, kurių sudarytojas ir pagrindinis vykdytojas buvo gen. Goltz. Bermondt atvykęs į Latviją, su Vokietijos vyriausybės pritarimu, pradėjo Pabaltijyje organizuoti bendrą rusų vokiečių kariuomenę, tikslu atsteigti nedalomą monarchinę Rusiją.[21]

Apie Bermondtą ir jo žygius bei veiklą Pabaltijo kraštuose, tariamai tikslu atkurti monarchinę Rusiją, po Pirmojo pasaulinio karo buvo labai daug rašyta, išspausdinta rimtų studijų bei paskelbta įvairių dokumentų, todėl dabar ir mums yra žymiai lengviau atkurti ir išsiaiškinti bermontiados tikslus ne tik Lietuvoje, bet ir visame Pabaltijyje.

Bermondt ligi 1904 m. rusų japonų karo buvęs Vladivostoke dragūnų pulko kapelmeistru, Pirmojo pasaulinio karo metu jau buvo 31 korpo vado gen. Miščenkos asmeninis adjutantas, o 1918 metais jis iškilo pulkininko laipsniu Ukrainoje, kur buvo ukrainiečių areštuotas ir įkalintas dėl jo pastangų vėl sujungti Ukrainą su Rusija.[22]

Kunigaikštis A. Lieven savo raštuose gan įtikinamai rašo, kad Bermondtui kunigaikščio Avalovo titulas prigijo 1919 m. po birželio 29 d. Povilo Bermondto vardinių puotos Jelgavoje, kur Bermondt viešai pasisakęs, jog jis iš motinos pusės turįs kunigaikščių Avalovų kraujo. Tada gen. Goltz, pasinaudojęs paties Bermondto suteiktomis jo „kilmės" žiniomis, pakėlė tostą už kunigaikštį „Avalovą". Nuo to meto Bermondt pats ėmė pasirašinėti kunigaikštis Bermondt-Avalov.[23]

Nuo 1919 m. gegužės mėn. į Bermondto dalinius pradėjo plaukti savanoriai iš Vokietijos. Ešelonai suverbuotų rusų belaisvių ir vokiečių kareivių vyko į Kuršą. Siunčiamuosius savanorius vokiečiai palydėdavo su karo orkestru, grodami caro meto rusų himną. Visi savanoriai ligi Tilžės buvo aprūpinami maistu Berlyne, o Tilžėje jiems išduodavo nemokamus bilietus keliauti geležinkeliais toliau.

Ligi 1919 m. rugsėjo mėn. pabaigos ne tik vokiečių, bet ir vadinamiems rusų daliniams, Vokietijos vyriausybė mokėjo algas, siuntė ginklus, amuniciją ir traukiniais vežė į paskyrimo vietas.[24] Bermondto kariuomenė buvo telkiama Jelgavoje. Ji buvo vadinama Vakarų Rusijos savanorių rusų generolo grafo Kellerio vardo korpu. Bermondto kaip ir Goltzo savanoriai, atvykę į Latviją, jautėsi kaip namie, nes kiekvienas jų galvojo, kad, anksčiau ar vėliau, naujai susidariusios valstybės būsiančios sujungtos su atkurta nedalomąja Rusija.[25]

Iš atvykusio Jelgavon Bermondto Latvijos vyriausybė reikalavo, kad jis pripažintų Latvijos nepriklausomybę su Ulmanio vyriausybe ir pareikštų, kad jis neketinąs pasilikti Latvijos teritorijoje, kai tik jo daliniai sau atsikovos iš bolševikų bent dalį Rusijos teritorijos. Ir anglų diplomatas Tallents ragino Bermondtą padaryti tokį pareiški-

mą Latvijai, bet Bermondt nesiskubino to pareikšti, nes jis buvo nedalomosios Rusijos šalininkas.[26] Vis dėlto, Bermondt 1919 m. rugsėjo 4 d. paskelbė, kad jis pripažįsta Latvijos vyriausybę ir yra taikingai nusistatęs jos atžvilgiu. Taip pat jis pažadėjo ilgai nepalikti Latvijoje ir nesigriebti savarankiškų žygių pačioje Latvijoje, be Latvijos vyriausybės sutikimo bei neimti jokių rekvizicijų.[27]

Galima spėti, kad Vokietijos karinės vadovybės nurodymu, gen. Goltz 1919 m. rugsėjo 21 d. susitarė su Bermondtu dėl jų kariuomenės perorganizavimo ir vadovybės pakeitimo, o 1919 m. rugsėjo 26 d. Vokietijos karo ministerija šį jų susitarimą patvirtino.[28] Pagal tą susitarimą, Bermondt buvo įsipareigojęs klausyti Berlyne susidariusios Vakarų Rusijos tarybos politinių bei karinių direktyvų ir tik su jos žinia ir pritarimu atlikti svarbesniuosius politinius ar karinius veiksmus. Jo patarėjais buvo priskirti 1905 m. buvusis Vilniaus gubernatorius grafas K. Pahlen ir estų baronas Sakkit.

Jelgavoje taip pat buvo sudaryta Vakarų Rusijos vyriausybė, pasivadinusi Vakarų Rusijos centrine taryba, kurios laikinuoju pirmininku buvo grafas Pahlen. Vakarų Rusijos vyriausybė jau buvo pradėjusi savo veiklą, mėgindama įvairiais būdais naikinti lietuvių ir latvių valdžių organus. Bermontininkai smarkiu smūgiu norėjo paimti Rygą ir priversti Latvijos vyriausybę pripažinti Vakarų Rusijos vyriausybę. Tuo tikslu Lietuvoje buvęs vokiečių Savanorių korpo vadas majoras Brandis spalio 5 d. gavo iš Bermondto įsakymą žygiuoti į Bauskę, o paskui į Ikškilę, kad sutelktų daugiau kariuomenės prieš latvius. Rusų daliniai iš Jelgavos užėmė poziciją prie Elėjos upės. Vokiečių legionas prie Bauskės turėjo apsaugoti dešinįjį sparną nuo latvių puolimo.[29]

Bermondto daliniai 1919 m. spalio 8-9 d. pradėjo puolimą, norėdami užimti Rygą ir kitą Latvijos teritoriją, bet buvo sulaikyti. Latvijos vyriausybės atstovai, žinodami bermontininkų tikslus, nuvyko į Varšuvą prašyti lenkų karinės pagalbos išvaryti bermontininkus iš Latvijos. Lenkijoje tada viešėjo ir Bermondto emisarai — buvęs Rygos gubernatorius kunigaikštis P. Kropotkin ir grafas Borch. Bermondto atstovai, norėdami sau užsitikrinti Lenkijos neutralumą, neoficialiems lenkų politikams siūlė, lyg savo nuosavybę, pietų Lietuvą. Tačiau, reikia pasakyti, kad pati Lenkijos vyriausybė su šiais Bermondto „atstovais" visai nesiderėjo.[30]

Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba, stebėdama Pabaltijo įvykius — gen. Goltz ir pulk. Bermondto veiklą ir jų pastangas suorganizuoti naują rusų-vokiečių kariuomenę, 1919 m. birželio 12 d. pavedė

maršalui Fochui įsakyti sustabdyti tolimesnį vokiečių žygiavimą į šiaurės rytus — Estijos link. O remdamiesi Compiègne paliaubų sutarties 12 paragrafu jie įsakė vokiečiams evakuoti visą buvusią Rusijos teritoriją (t.y. ir Lietuvą).

1919 m. birželio 13 d. buvo pasiųsta į Pabaltijį bendra Sąjungininkų karinė misija, kuriai vadovavo anglų generolas H. Gough. Jis pakeitė buvusį Sąjungininkų misijų pirmininką amerikietį plk. W. Greene.

Po Versalio taikos sutarties pasirašymo (1919 m. birželio 28 d.), pasiremdamas Versalio taikos sutarties 292 ir 293 paragrafais, Gough reikalavo evakuoti vokiečių kariuomenę iš visų Pabaltijo valstybių. Jo vadovaujama Sąjungininkų karinė misija taip pat reikalavo tuojau atšaukti iš Pabaltijo ir gen. Goltzą.

Gen. Gough pranešimu, Pabaltijyje tuo metu buvo tarp 40.000-100.000 vokiečių kariuomenės, o Latvijoje Landeswehro dalinyje iš 9.000 karių, vokiečių buvo 5.000.[31]

Gen. Gough, įžvelgdamas tikruosius vokiečių tikslus, aiškino Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai, kad vokiečių pavojus Pabaltijyje yra didesnis negu bolševikų, nes Pabaltijyje yra sudaromas sąmokslas, kurio vadas yra gen. Goltz. Vokiečiai esą norį šią erdvę kolonizuoti ir čia įsistiprinti, sudarydami rusų-vokiečių stiprią karinę jėgą. Gough tada tikėjosi, jog Sąjungininkai pasirūpins vokiečius greičiau iškraustyti iš Pabaltijo, o tada naujai susidariusios Pabaltijo valstybės bus barjeras ne tik prieš bolševikus, bet ir prieš vokiečius.[32]

4. Bermontiada Lietuvoje

Šiaurės Vakarų Rusijos savanorių korpo vado Bermondto avantiūrinei veiklai Pabaltijo valstybėse, lietuvių istorinėje literatūroje prigijo bermontiados pavadinimas.

Kadangi Bermondto, Virgoličiaus ir kitų Vokietijoje sudaryti vokiečių-rusų savanorių daliniai buvo žymiai skaitlingesni už Lietuvos turimą užfrontėje kariuomenę ir jie buvo daug geriau ginkluoti, tai atvykę Lietuvon, turėdami jėgos persvarą, jie nesiskaitė su lietuvių daliniais užfrontėje, nes pagrindinė Lietuvos kariuomenė buvo sutelkta bolševikų ir lenkų fronte. Pavyzdžiui, Šiauliuose tuo metu buvo tik nedidelis lietuvių kariuomenės dalinys, o tų karių viršininkas buvo Šiaulių karo komendantas plk. A. Birontas, su kuriuo vokiečių karių įgulos viršininkas nesiskaitė.

Nors Vokietijoje suverbuotų Bermondto vadovaujamų įvairių

savanorių veikla\ daugiau pasireiškė beatsikuriančioje Latvijos valstybėje, bet ir Lietuvoje jo vadovaujami daliniai padarė daug žalos Lietuvos gyventojams ir sudarė daug rūpesčio ne tik tuometinei Lietuvos vyriausybei, bet ir Sąjungininkų misijoms. Ypač, kai Bermondto vadovybėje atsidūrė ir įvairūs kiti vokiečių pakrikusios kariuomenės daliniai bei plk. Virgoličiaus ir kitų avantiūristų vadovaujami daliniai.

Kai 1919 m. birželio 12 d. iš Vokietijos į Jelgavą atvyko pats Bermondt, tai maždaug tuo pat metu, be bermontininkų Lietuvoje atsirado ir įvairių kitų vokiečių savanorių būriai. 1919 m. birželio 21-22 d. Šiauliuose siautėjo iš Hamburgo atvykę subolševikėję vokiečių kariai, vadinamieji spartakininkai, kurie užpuolė lietuvių kareivines. Per susišaudymus su spartakininkais lietuvių buvo 12 užmuštų ir 18 sužeistų. Spartakininkai paleido iš kalėjimo kalinius, sudegino teismo bylas, išgrobė ginklų sandėlį ir net puolė pačių vokiečių brigados štabą, o lietuvių komendantūrą nuginklavo. Šiaulių mieste tvarką grąžino Šiaulių brigados vokiečiai kariai.[33]

Bermondto daliniai, anglų plk. Dosse liudijimu, Šiauliuose ir apylinkėse sušaudė 9 asmenis ir 17 pakorė.[34]

Dėl šio vokiečių karių siautėjimo, Šiaulių visuomenė, organizacijų bei valdžios įstaigų atstovai surašė ir per Vokietijos konsulą Lietuvai dr. Knopfelį įteikė protestą Vokietijos vyriausybei, o taip pat Šiaulių brigados vadui ir vokiečių Šiaulių miesto komendantui.

Tame protesto rašte buvo suminėti vokiečių kariuomenės Šiauliuose ir jo apylinkėse įvykdyti nusikaltimai ir žmonių šaudymai be jokio teismo. Taip pat buvo įvardinti visi Šiaulių aps. išplėšti dvarai ir sodžiai, kur daug gyventojų dėl vienokių ar kitokių priežasčių buvo sumušti ir nuo to mirė, buvo suminėta jog buvo panaikintos lietuviškos savivaldybės ir lietuvių milicija nuginkluota. Šiauliečiai ne tik protestavo, bet savo rašte smerkė visus vokiečių karių atliktus niekingus veiksmus ir reikalavo, kad vokiečių kariuomenė tučtuojau pasitrauktų iš Lietuvos, kad žudynių kaltininkai būtų nubausti, o gyventojams padaryti nuostoliai — atlyginti. Protesto rašto nuorašas buvo pasiųstas Lietuvos vyriausybei ir spaudai.[35]

Netrukus po šių įvykių, 1919 m. liepos mėn. 7 d. Lietuvos taikos delegacija Versalyje anglo E. Howardo vadovaujamos Baltų komisijos posėdyje pranešė apie politinę padėtį Lietuvoje. Lietuvos delegacija nusiskundė, kad dėl svetimųjų invazijos Lietuva šiuo metu negalinti rinkti parlamento, nors Lietuvos vyriausybė yra sudaryta visų

Lietuvos politinių partijų koalicijos pagrindu. Tame pat posėdyje kun. J. Staugaitis paaiškino, kad karo metu lietuviai sutikę vokiečius, kaip išlaisvintojus iš rusų priespaudos, bet dabar žmonės su džiaugsmu juos palydėtų namo! Karinis atstovas Pabaltijyje plk. Dawley dar painformavo, kad vokiečių kariuomenės Lietuvoje yra apie 20.000, kurią išlaiko Lietuva, nors Vokietija buvo pasižadėjusi apginkluoti 15.000 Lietuvos karių. Pagal Dawley, Lietuvos kariuomenė esanti puiki ir gerai vadovaujama. Sąjungininkų misijos Pabaltijo valstybėse pirmininkas gen. Gough irgi teigė, kad Lietuva turi pakankamai finansinių resursų savo valstybę ir kariuomenę išlaikyti. Pagal jo žinias, Lietuvos kariuomenėje yra 10.000 karių ir jie yra gerai ginkluoti.

Tame pat posėdyje Lietuvos delegacijos pirmininkas Voldemaras tvirtino Baltų komisijai, kad Lietuvai jau nereikalinga vokiečių karių pagalba ir jų buvimas Lietuvoje jau nėra apsauga, bet grėsmė Lietuvai.[36]

Ir Lietuvos ministras pirmininkas Sleževičius 1919 m. liepos 17 d. oficialiai pranešė Lietuvos taikos delegacijai Paryžiuje apie vokiečių karių smurtą, plėšimus ir prašė delegaciją rūpintis, kad Sąjungininkai nedelsdami iškraustytų vokiečius iš Lietuvos.[37]

Tenka pasakyti, kad ir Vokietijos generalinis įgaliotinis Lietuvai dr. Zimmerle, 1919 m. liepos 26 d. siūlė savo vyriausybei evakuoti iš Lietuvos visus vokiečių dalinius, nes nedrausmingas vokiečių karių elgesys gadina santykius su Lietuva ir pavyzdžiu tokio elgesio nurodė vis pasikartojančius vokiečių karių nusikaltimus Šiauliuose.

Pagaliau 1919 m. liepos mėn. vokiečių kariuomenės evakuacijos, iš Pabaltijo klausimas iškilo ir Vokietijos reichstage. Tada, atsakydamas į reichstago narių paklausimą šiuo reikalu, užsienio reikalų ministras H. Mueller tikino, kad iš Pabaltijo valstybių vokiečių kariuomenės daliniai jau evakuojami. Ministrui replikavo nepriklausomųjų socialdemokratų partijos vadas Haase, kad vokiečių kariuomenė ne tik neevakuojama, bet į Pabaltijį siunčiami nauji vokiečių daliniai, o taip pat, kad Vokietija viskuo aprūpinanti gen. Goltzo vadovaujamą VI savanorių korpą.

Rugpiūčio 6 d. dr. Zimmerle pats nuvyko į Jelgavą aiškintis su Goltzu apie naujai organizuojamus vokiečių-rusų dalinius kovai su bolševikais. Kitą dieną ir Lietuvos ministras pirmininkas Sleževičius įteikė protesto notą Zimmerlei dėl tokių dalinių organizavimo Lietuvoje be Lietuvos vyriausybės pritarimo, tuo pažeidžiant Lietuvos valstybės suverenitetą.[38] Tada reichstage ir iškilo aikštėn

Vokietijos vyriausybės dviveidiška politika: neoficialus rėmimas ir aprūpinimas visų vadinamųjų Bermondto dalinių Lietuvoje ir Latvijoje, nors Vokietijos vyriausybė oficialiuose pareiškimuose atsiribodavo nuo jų veiklos ir politikos.[39]

5. Plk. Virgoličiaus veikla Lietuvoje

Plk. Bermondt-Avalov savo kariuomenei organizacine veiklos baze pasirinko Latviją. Kitas baltųjų rusų avantiūristas, buvęs žandarmerijos (slaptosios politinės policijos) plk. Virgolič 1919 m. liepos 26 d. su negausia rinktine iš Vokietijos atvyko į Kuršėnus ir skelbėsi organizuojąs antrą savanorių rusų korpą.

Virgoličiaus rinktinėje daugiausia buvo rusų belaisvių ir nežymus skaičius vokiečių karių. Jo rinktinė nebuvo gausi, apie 2.600-3.000 karių, bet tuo metu Lietuvos kariuomenė buvo bolševikų fronte ir Lietuva neturėjo atliekamo skaičiaus karių, kurie greit išvarytų šiuos naujus įsiveržėlius iš Lietuvos teritorijos.

Pradžioje Virgolič nenorėjo būti pavaldus plk. Bermondtui ir sakėsi esąs paties admirolo Kolčako skirtas ir tiesiogiai tik jam priklausąs. Todėl Lietuvoje visus tuos avantiūristinius dalinius vadindavo ne tik bermontininkais, bet dar ir kolčakininkais. Vėliau Virgolič pripažino plk. Bermondto vyresnybę, kuris savo ruožtu priklausė vokiečių gen. Goltzo vadovybei.

Virgolič, atvykęs į Kuršėnus, tuojau ten paskelbė karo stovį, rekvizuodamas maistą, gyvulius, arklius, sekvestruodamas butus ir t.t. Atvykęs Lietuvon, jis paskelbė atsišaukimą į gyventojus, įsakydamas klausyti jo valdžios ir vykdyti jo įsakymus. Neklusniuosius ketino bausti net mirties bausme.

Bet Lietuvos kariuomenės komendantas Šiauliuose mjr. A. Birontas, reaguodamas į šį Virgoličiaus atsišaukimą, paskelbė savo atsišaukimą į gyventojus, ir kvietė lietuvius nepalaikyti jokių santykių su atėjūnais ir juos boikotuoti.[40]

Virgoličiaus įgaliotinis gen. Bogdanov 1919 m. rugpiūčio 7 d. pranešė Lietuvos vyriausybei, kad gen. Goltzo įsakymu Virgoličiaus rinktinė pasirinko buveinę Kuršėnuose. Bet pabuvojęs Kuršėnuose porą mėnesių, 1919 m. spalio 5 d. jis nutarė keltis į Šiaulius. Išvykdamas į Šiaulius, Virgolič paskelbė lietuvių kalba kitą atsišaukimą, žadėdamas Lietuvai „dovanoti autonomiją".[41] Savo dalinių perkeldinimą į Šiaulius, Virgolič spalio 11 d. raštu paaiškino Lietuvos vyriausybei, kad jo rinktinė vėliau turės įsijungti į gen. N.

Judeničiaus kariuomenės dalinius, kurie susiorganizavo Estijoje, ir jie drauge kovosią su bolševikais.

Virgoličiaus daliniui į Šiaulius atvykus, Šiaulių miesto vokiečių komendantas plk. lt. K. Diebitsch turėjo šiam daliniui surasti ir kareivines ir ligoninei patalpas. Kadangi Šiaulių komendantas atsisakė geruoju užleisti Lietuvos kariuomenės kareivines Virgoličiaus rinktinės ligoninei, tai 1919 m. rugsėjo 29 d. plk. lt. Diebitscho įsakymu tam tikslui buvo paimtos Šiaulių gimnazijos patalpos. Kai šios gimnazijos mokytojai ir mokiniai nepanorėjo geruoju savo patalpų užleisti Virgoličiaus daliniams, tada ginkluoti vokiečiai sužeidė tris mokytojus bei 27 mokinius ir jėga užėmė gimnaziją.[42]

Virgoličiaus daliniai ne tik žiauriai užpuolė gimnazijos mokytojus bei mokinius, bet pagal Bermondto įsakymą spalio 9 d. nelauktai užpuolė Lietuvos kariuomenės dalinius Šiauliuose, nuginklavo ir apiplėšė kareivius ir kareivines, likvidavo lietuvių komendantūrą, išplėšė paštą, iždinę, intendantūrą, atėmė amerikiečių atvežtą maistą vaikams, išniekino Lietuvos tautinę vėliavą, panaikino valdžios ir savivaldybės įstaigas, areštavo keletą valdžios pareigūnų, įsakė valdžios įstaigose vartoti tik rusų kalbą ir paskelbė, kad Lietuva yra rusų kraštas. Atsikėlęs į Šiaulius, plk. Virgolič Goltzo įsakymu paliko ne tik savo rinktinės, bet ir visų vokiečių dalinių vadas Lietuvoje.[43]

Virgoličiaus rinktinė, atsikėlusi į Šiaulius, jautėsi lyg jų nukariautame krašte. Nuo spalio mėn. vidurio ji pradėjo šeimininkauti ne tik Šiaulių mieste, bet net užpuolė lietuvių sargybas Linkaičių geležinkelio stotyje. Vėliau, pasitelkę bermontininkų iš Latvijos, jie užėmė Biržus ir Nemunėlio Radviliškį. Tada Šiaulių aps. savivaldybės atstovai, nors bermontininkų atskirti nuo Lietuvos vyriausybės, spalio 18 d. sugebėjo painformuoti Lietuvos vyriausybę apie bermontininkų siautėjimą Šiauliuose ir apylinkėse. Tuo metu Sąjungininkai jau laikė Lietuvą de facto egzistuojančia valstybe, su kurios vyriausybe palaikė ryšius per savo karinių ir diplomatinių misijų atstovus, kurie apie padėtį Pabaltijo valstybėse informuodavo Sąjungininkų Aukščiausiąją Tarybą. Savo ruožtu ir Lietuvos vyriausybė kiekvienu atveju informuodavo Sąjungininkus apie visus vokiečių-rusų karinių dalinių neteisėtus veiksmus Lietuvoje. Kadangi po pralaimėtojo karo Vokietija vis dėlto privalėjo paklusti Sąjungininkų įsakymams, tai ir pati Vokietija ir įvairūs Pabaltijin atsiųstų karinių savanorių dalinių vadai turėjo atsižvelgti į savo dalinių vykdomus neteisėtus veiksmus ir aiškintis ne tik Sąjungininkų

misijoms, bet ir Pabaltijo valstybių vyriausybėms, kartais griebdamiesi net suktos diplomatijos, savo dalinių veiksmams pateisinti.

Virgoličiui pagrobus visą valdžią Šiauliuose, jis teisinosi Lietuvos vyriausybei, kad dėl tų įvykių yra kaltas lietuvių karinis dalinys, kuris esą pirmasis pradėjęs šaudyti į jo karius, todėl jie buvę priversti lietuvių dalinio karius nuginkluoti. Ir pats Bermondt dėl įvykių Šiauliuose atsiuntė Lietuvos vyriausybei telegramą, pranešdamas apie specialios komisijos paskyrimą šiems įvykiams tirti. Bet Lietuvos vyriausybė nesileido į derybas su jais, o tik pasirūpino ten sutelkti daugiau savo kariuomenės ir greičiau išvaryti iš Lietuvos nekviestus perėjūnus.

Tuo metu bermontininkai užimtose vietovėse platino darkyta lietuvių kalba atsišaukimus su plk. Virgoličiaus parašu. Viename tokių atsišaukimų Virgolič skelbė, kad lietuviai ir rusai esą vienos motinos vaikai. Pagal jį praeityje gudai (rusai) daug gero esą padarę Lietuvai, o „Ant ateinančio laiko Gudija (suprask Rusija) be abejojimo dovanos šiam kraštui didelę savyvaldą ir autonomijos provą".[44]

Tuo pat metu Berlyne buvo įsteigta jau minėta Vakarų Rusijos vyriausybė, su kuria ryšius palaikė baronas Roppas ir dr. Gabrys. Tos vyriausybės atstovas, žymus rusų monarchistų vadas A. Gučkov, net buvo atsiųstas Lietuvon derėtis su Lietuvos vyriausybe dėl bermontininkų kariuomenės organizavimo Lietuvoje kovai su Sovietų Rusija. Bet Lietuvos vyriausybė su Gučkovu nesiderėjo.

Iš tikrųjų tada Lietuvoje jau nebebuvo bolševikų dalinių, nes Lietuvos kariuomenė Raudonąją armiją galutinai išvarė iš Lietuvos 1919 m. rugpiūčio 25 d. ir Lietuvai nebereikėjo neprašytų talkininkų. O Virgolič, jei jis norėjo susijungti su Estijoje esančiais Judeničiaus daliniais, turėjo savo žygį nukreipti į Šiaurės Lietuvą ir per Latviją žygiuoti Estijon, o ne įsikurti Šiauliuose.[45] Matydama jo delsimą ir pastangas užimti daugiau Šiaulių apylinkės, Lietuvos vyriausybė nebesutiko leisti jokiems Bermondto daliniams pasinaudoti Radviliškio —Kaukonių geležinkeliu persikelti Daugpilio frontan, nei užleisti jiems savo atkovotą teritoriją, nes ir Judeničiaus baltųjų rusų kariuomenė ten nebuvo telkiama.[46]

Paties Bermondto apibūdinimu, Virgolič buvęs žmogus be principų ir, atvykęs su savo daliniu į Lietuvą, suardęs Bermondto taikius santykius su Lietuvos vyriausybe, sukompromitavęs rusų kariuomenę, nes savo daliniams leido vykdyti Lietuvoje žiaurias rekvizicijas, nuginkluoti lietuvių sargybas, plėšikauti ir t.t. Tačiau

gen. Goltz, nepaisydamas Bermondto patarimų, vėliau paskyrė Virgoličių visų rusų-vokiečių savanorių dalinių viršininku Lietuvoje.[47] Taip pat Bermondt kaltino Virgoličių, jog jis padaręs daug neleistinų politinių klaidų: pvz., jis Bermondto vardu paskelbęs, kad užimtoji rusų savanorių kariuomenės teritorija (atsieit ir jų užimta Lietuvos dalis) priklauso Rusijos valstybei ir įsakęs visose lietuvių įstaigose vėl vartoti rusų kalbą.[48]

6. *Perversmo planavimas Lietuvoje ir bermontininkai*

Sleževičiaus sudarytoji vyriausybė nepatiko ne tik dr. Gabriui, norėjusiam būti Lietuvos prezidentu arba bent ministru pirmininku, bet ir Lietuvos dvarininkams. Gabrio ir jo bendrininkų tikslas buvo visiškai aiškus — kokiu nors būdu paimti Lietuvos valdymą į savo rankas. Šiam tikslui atsiekti, atrodo, jie neniekino ir Bermondto dalinių talkos.

Lietuvoje vokiečių Savanorių korpo vadas majoras C. Brandis savo atsiminimuose irgi pasakoja, kaip jo vadovaujamą dalinį tam tikri asmens norėjo panaudoti sąmokslui nuversti Lietuvos vyriausybę Kaune. Perversmo vykdymo faktą patvirtina ir visų Pabaltijyje buvusių rusų-vokiečių dalinių viršininkas gen. Goltz. Majoro Brandis liudijimu 1919 m. rugsėjo mėn. pradžioje pas jį atvažiavę du jo pažįstami Lietuvos dvarininkai — Wildemann ir baronas Bistram su dviem nepažįstamais ponais — baronu X (spėjama tai buvo baronas Fr. von Roppas nors jis savo atsiminimuose nė žodeliu apie tai neužsimena) ir dr. Y (spėjama — dr. J. Gabrys), kuris kalbėjęs lietuviškai ir prancūziškai. Abu atvykusieji ponai pareiškė norą su juo pasikalbėti visiškai slaptai. Pokalbio pradžioje baronas X aiškinęs Lietuvos padėtį ir jos vyriausybės tariamą kairumą bei „probolševikiškumą". Korpo vadui Brandis tatai nebuvo jokia naujiena, nes ir jo paties žiniomis Lietuvos dvarininkai ir senesnieji kunigai buvo priešiški esamai Lietuvos vyriausybei. Slaptai besitariant, ponai X ir Y pasiūlę Brandis įvykdyti Kaune perversmą ir nuversti tuometinę Lietuvos vyriausybę.

Kadangi Brandis tada perversminio entuziazmo neparodęs, tai abu svečiai esą parodę jam anglų ir amerikiečių laikraščių straipsnių iškarpų, kuriuose buvo pageidaujama keisti vyriausybę Kaune.[49] Baronas ir daktaras dar aiškinę majorui Brandis, kad jiedu šiuo reikalu turį susitarimą su Vakarų Sąjungininkų vyriausybėmis ir esą net parodę jam laikraštyje išspausdintą būsimojo Lietuvos preziden-

to atvaizdą (bet to būsimojo prezidento pavardės Brandis nemini). Jie tvirtino, kad poperversminė Lietuvos politika būsianti palanki vokiečiams, nes Lietuva sutinkanti išlaikyti 30.000 vokiečių kariuomenės.

Ponai X ir Y siūlė jam gauti iš Lietuvos vyriausybės leidimą žygiuoti su savo korpu į Virbalį, nes Vokietijos siena prie Tilžės esanti uždaryta. O kai Brandis korpas priartės prie Kauno, tai tada X ir Y suplanuotoji vyriausybė pakviesianti juos užimti Kauno fortus ir perimti karinę valdžią.[50]

Jų tikinimu perversmą Lietuvoje remsiąs lietuvių pulkas, esantis prie Daugpilio ir dvarininko Wildemanno karių grupė. Vėliau jie pakviesią mjr. Bischoffo Geležinę diviziją ir Vokiečių legioną. Po pavykusio perversmo Lietuvoje, naujoji vyriausybė Lietuvos kariuomenę išformuosianti, nes ji esą netinkanti kautynėms. Tada Vokiečių legionas užimsiąs fronto liniją prieš bolševikus, o Brandis vokiečių Savanorių korpas būsiąs perversminės vyriausybės atrama ir naujosios Lietuvos armijos organizatorius. Kiekviena Brandis kuopa turėsianti suorganizuoti tris lietuvių kuopas.

Mjr. Brandis siūlomo perversmo reikalus norėjęs aiškintis su gen. Goltzu, bet perversmo rengėjai — baronas X ir dr. Y jam dėstę, kad gen. Goltz neturįs pasitikėjimo Sąjungininkuose ir prašė šios planuojamo perversmo paslapties Goltzui neišduoti.

Dėl atsargumo, Brandis pareikalavo iš atvykusių sąmokslininkų, kad jie raštu įrodytų Sąjungininkų pritarimą ruošiamajam perversmui Lietuvoje.[51] Sąmokslo rengėjai su Brandis išsiskyrė geruoju, kuris pažadėjo jų perversmo sumanymą laikyti paslaptyje ir laukti Sąjungininkų pritarimo įrodymų. Mjr. Brandis samprotavo, kad iš tikrųjų vokiečiams nereikėtų laukti, kol Bermondt su savo „vyriausybe" paims valdyti Lietuvą, kuris Pabaltijo valstybes laikė Rusijos žemėmis. Todėl siūlomojo perversmo projektas jam atrodė geriausias atvejis ir proga patiems vokiečiams paimti Lietuvos valdžią.

Rugsėjo 8 d. tiedu „lietuviai" vėl atvyko pas Brandis. Jie turėjo tam tikrą blanką su Paryžiaus taikos konferencijos antspaudu, kuriame esą buvę įrašyta kad jiems nedaroma kliūčių panaudoti Mažosios Lietuvos karius. Todėl savo atsiminimuose Brandis rašo, kad 1919 m. rugsėjo 9 d. jis išdėstęs ponams X ir Y savo reikalavimus. Abi pusės susitarė dėl visų sąlygų. Tačiau kokie tie galutini susitarimai buvo nei Brandis nei baronas von Roppas savo atsiminimuose nemini.

Gen. Goltz su savo štabu 1919 m. rugsėjo 5 d. iš Jelgavos atsikėlė į

Lietuvą — į Satkūnų dvarą Joniškio apylinkėje. Iš čia gen. Goltz per savo „diplomatinį" atstovą pranešė Latvijos ministrui pirmininkui, kad, nepaisant Vokietijos vyriausybės įsakymų, vokiečių kareivių Latvijoje ir Lietuvoje paliks apie 7.000. Goltz, matyt, jau žinojo apie ruošiamąjį perversmą pakeisti esamąją Lietuvos vyriausybę.

Atsiminimuose Brandis taip pat pasakoja, kad jo vadovaujamas vokiečių Savanorių korpas 1919 m. rugsėjo 10 d. 5 val. ryto pradėjo žygį į Kauną. Bet pakeliui Brandis netikėtai gavo pranešimą iš gen. Goltzo, su reikalavimu kuo skubiausiai atvykti į Satkūnų dvarą, nes priešingu atveju Goltz apie šį jo žygį tuoj pat pranešiąs Lietuvos vyriausybei. Atvykus pas Goltzą, Brandis buvęs priimtas šaltai, nors jis dėstęs Goltzui savo norą kovoti su bolševikais. Jis, Brandis, esą buvęs įtikintas, jog reikia nuversti „kairiųjų radikalų" Lietuvos vyriausybę, paskui sudaryti Lietuvoje nuosaikiųjų grupių vyriausybę ir tada žygiuoti Daugpilio frontan. Bet Goltz įsakęs vokiečių Savanorių korpui grįžti į savo pozicijas ir be vokiečių karinės vyriausybės įsakymo nevykdyti jokių avantiūriškų žygių.[52]

Gen. Goltz, Lietuvos vyriausybės nuvertimą ir vokiečių Savanorių korpo vado mjr. Brandis žygiavimą Kaunan, taip pat mini savo atsiminimuose ir tvirtina, kad perversminė Lietuvos vyriausybė būtų buvusi palanki lenkams.[53] Gen. Goltz palaikė ryšius su Vokietijos vyriausybe ir, matyt, Vokietija ne visai pritarė avantiūriniams kitų vokiečių karinių dalinių žygiams. Ypač Vokietija nepageidavo, kad Lietuvos vyriausybė būtų prolenkiško nusistatymo ir sudarytų artimesnius ryšius su Lenkija.

1919 m. spalio 1 d. Sąjungininkams buvo perduota iš Lietuvos žinia apie rengtą perversmą Lietuvoje, tikslu okupuoti Kauną ir sudaryti naują vyriausybę. Pagal perversmo planą Pabaltijo vokiečių kariuomenės vadu, vietoje gen. Goltzo, turėjo būti paskirtas rusas gen. V. Biskupskij, kurį remtų Vokietijos vyriausybė, o perversmo pasisekimo atveju Vokietija paskolintų 300 milijonų markių naujajai Lietuvos vyriausybei.

1919 m. spalio 2 d. Anglijos užsienio reikalų ministerija irgi gavo iš Kauno žinią, kad ir gen. Biskupskij su rusų ir vokiečių kariuomenės daliniais būtų prisidėjęs prie mjr. Brandis ruošiamo perversmo Lietuvoje. Prancūzijos misijos atstovas Rygoje Bosanquet taip pat sužinojo apie rengtąjį perversmą: jo žiniomis šio plano projektuotojai buvę gen. Biskupskij, baronas F. Roppas ir dr. J. Gabrys.[54]

Taip pat ir iš britų paskelbtųjų 1919-1939 m. užsienio politikos dokumentų aiškėja, kad baronas Roppas, jo švogeris dvarininkas Wildemann ir Lietuvos politikas dr. Gabrys buvo įvelti į šio perversmo rengimą. Jie visi buvo federacijos su Vokietija šalininkai. Bet daugiausia tokios federacijos šalininkų buvo Latvijoje, nes ten buvo gausu baronų, kurie vienokiu ar kitokiu būdu norėjo gelbėti savo dvarus. Dr. Gabrys su baronu Roppu įsijungė kolčakininkų judėjiman, tikėdamiesi kolčakininkų-bermontininkų pagalba įkopti valdžion.

Gen. Biskupskij, baronas Roppas ir dr. Gabrys palaikė glaudžius savitarpio ryšius. Berlyne jie buvo sudarę susitarimą, kad kolčakininkai padės nuversti tuometinę Lietuvos vyriausybę, naują kabinetą sudarys dr. Gabrys, o finansų ministru bus tada paskirtas baronas Roppas. Biskupskij samprotavo, kad politikų avantiūrininkų grupė, įkopusi į valdžią, leis Lietuvos teritorijoje organizuoti Bermondto-Kolčako dalinius, kurie drauge su Lietuvos kariuomene puls bolševikus. Išvadavus Rusiją iš bolševikų valdžios, Lietuva turės palikti federacijoje su Rusija.

Šio perversmo planams vykdyti buvo gauta iš Vokietijos 10 milijonų markių paramos. Vokietijos ministrų kabineto nariai, išskyrus užsienio reikalų ministrą H. Muellerį ir finansų ministrą M. Erzbergerį, pritarė perversmo planams Lietuvoje. Iš pažadėtosios 300 milijonų markių paskolos, dalis — 100 milijonų markių — būtų atitekę Lietuvos kariuomenei organizuoti.

Atrodo, kad gen. Biskupskij, žinodamas Gabrio troškimą kokiu nors būdu paimti valdžią Lietuvoje, Vokietijos pramonininkų skatinamas, pasiūlė Gabriui ir Roppui susitarimą dėl naujos vyriausybės sudarymo.[55]

Apie rengtąjį perversmą, Lietuvos taikos delegacijos nariai — Voldemaras ir Balutis, 1919 m. spalio 29 d. raštu pranešė Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai, pažymėdami, kad vokiečių ir rusų kariuomenės vadovybė sudarė didžiai įtemptą padėtį Pabaltijyje ir tik vokiečių kariuomenės evakuacija galėtų tą padėtį pakeisti.[56]

Be to, anglų karinis atstovas Latvijoje H. Grant Watson dar gavo žinių iš ministro J. Šimkaus ir dr. V. Gaigalaičio, kad Vokietijos vyriausybė nori įpiršti Lietuvai ir Kuršui unijos idėją su Prūsija.[57]

Bermondto kėslams paryškinti galima priminti ir vieno Vokietijos nepriklausomųjų socialdemokratų vadų dr. O. Cohn reveliaciją dėl plk. Bermondto, siekusio atkurti senąją Rusijos tvarką, ir Vokietijos stambiųjų pramonininkų interesų suderinimo. Esą anuo metu

Vokietijos stambiųjų pramonininkų salonuose buvusi svarstoma būsimos Rusijos ir Vokietijos politinė ateitis ir šių valstybių būsimi santykiai. Vokietijos pramonininkai esą buvo žadėję duoti Bermondtui jau minėtą 300 milijonų markių paskolą, kad jis suorganizuotų 120.000 kariuomenę ir nuverstų bolševikų valdžią. Tokios sutarties faksimilę turėjęs dr. Cohn, kur antruoju sutarties paragrafu buvo teikiama garantija už šią pramonininkų paskolą visu kilnojamuoju ir nekilnojamuoju turtu tos teritorijos, kuri yra dabartiniu metu Vakarų Rusijos vyriausybės valdoma ir visų kitų teritorijų turtu, kurios ateityje gali kalbamai valdžiai priklausyti. Baze priešbolševikinei kovai buvo parinktos Pabaltijo valstybės, kurios vėliau vėl priklausytų Rusijai, paliekant nepriklausoma valstybe tik Suomiją.[58]

Taip pat ir Lietuvos atstovas Anglijoje V. Čepinskis 1919 m. rugsėjo 23 d. raštu paaiškino lordui Hardinge, kad Lietuvos ambasados žiniomis, Berlyne yra sudarytas rusų monarchistų blokas su vokiečiais. Jų tokias machinacijas, anot Čepinskio, iškėlusi nepriklausomųjų socialdemokratų frakcija reichstage, pasiremdama gen. Goltzo slaptu įsakymu, kad Lietuvoje esantieji vokiečių daliniai turį tarnauti ir Vokietijai ir Rusijai, puoselėdami viltį su Vokietijos pagalba, išgelbėti Rusiją iš bolševizmo. Čepinskis, rugsėjo 30 d. papildydamas savo raštą, baiminosi, kad vokiečių kariai gali palikti savanoriais Rusijos daliniuose.

Šio perversmo mėginimas ir Lietuvos vyriausybės griežtas reagavimas vėl paskatino Sąjungininkus susirūpinti greičiau iškraustyti vokiečių ir rusų savanorių kariuomenę iš Pabaltijo.[59]

Vokiečių ir rusų karinių dalinių iškraustymo delsimą galima aiškinti ir tuo, kad po Vokietijos revoliucijos didelių pasikeitimų pačioje Vokietijoje neįvyko: pasikeitė valdžios viršūnės, bet paliko visa senoji biurokratija, kariuomenės vadovybė, karininkai pasiliko savo vietose, o jų daugumas buvo Vokietijos aneksinės politikos šalininkai. Todėl ir po revoliucijos, jau naujomis aplinkybėmis, karinė vadovybė norėjo tęsti Vokietijos aneksinę politiką. O kadangi ir Sąjungininkų politikai tam tikrais išskaičiavimais buvo nedalomos Rusijos šalininkai, tai ir jie Pabaltijo valstybes tik toleravo.

Reikia atsiminti, kad ligi Pirmojo pasaulinio karo Vokietija Rusijoje turėjo daug prekybinių privilegijų ir gaudavo iš Rusijos savo pramonei reikalingų žaliavų. Vokietija, pagal Versalio taikos sutartį, netekusi visų savo kolonijų, dabar itin buvo suinteresuota vėl įgauti įtakos ir įsistiprinti Rusijos ekonominiame bei politiniame gyvenime. Tatai ir buvo svarbiausioji priežastis, kodėl Vokietija delsė evakuoti

savo dalinius iš Pabaltijo valstybių, lyg laukdama patogių sąlygų savo puoselėjamiems tikslams atsiekti.

7. *Sąjungininkų pastangos iškraustyti bermontininkus iš Pabaltijo*

Anglija ypač buvo suinteresuota, kad Pabaltijo valstybės nepatektų Vokietijos įtakon. Be to, ji buvo neigiamai nusistačiusi prieš planuojamą Vokietijos ir Rusijos sąjungą, todėl rūpinosi Vokietijos politika Pabaltijyje. 1919 m. gegužės 4 d. Anglijos atstovas paliaubų komisijoje įteikė notą Vokietijos atstovams, reikalaudamas atšaukti gen. Goltzą iš Pabaltijo vokiečių kariuomenės vado pareigų. Vokietijos vyriausybė, atsakydama į šį reikalavimą, tuo metu pasiteisino, jog evakuojant iš Pabaltijo vokiečių karinius dalinius savaime iš ten pasitrauks ir gen. Goltz. Taip pat ir Sąjungininkų misijos pirmininkas plk. Greene 1919 m. gegužės 19 d. Sąjungininkams rašytame pranešime iš Lietuvos, pažymėjo, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė yra pakankamai stipri ir ji yra verta karinės ir finansinės paramos; be to, Lietuva jau turinti 11.000 karių, tad jai vokiečių kariuomenė nebereikalinga.

1919 m. gegužės 23 d. Sąjungininkų užsienio reikalų ministrai sutarė, kad Lietuvai, Latvijai ir Estijai būtų siunčiamas maistas, ginklai ir karinė apranga. Taip pat jie sutarė pagelbėti ir paskubinti organizuoti Pabaltijo valstybėse pakankamai savosios kariuomenės ir tik tada iš Pabaltijo valstybių iškraustyti vokiečių kariuomenę. Visų pirma Sąjungininkai 1919 m. birželio 18 d. įsakė vokiečiams pasitraukti iš Liepojos ir Ventpilio.

Ligi 1919 m. birželio 18 d. vokiečių kariuomenės buvimą Pabaltijyje Sąjungininkai toleravo, bet birželio 18 d. buvo pasiųsta pirmoji Focho nota Vokietijos vyriausybei evakuoti iš Pabaltijo valstybių vokiečių kariuomenę. Kadangi pirmojo Focho reikalvimo Vokietijos vyriausybė nevykdė, tai vėliau, rupgiūčio 1 d. ir 24 d., buvo jau siunčiami ultimatumai bei grasinimai.

Bet gen. Goltz, turėdamas Vokietijos krašto apsaugos ministro Noskės ir prezidento Eberto pritarimą nesiskubinti evakuoti vokiečių kariuomenės dalinius iš Pabaltijo, mažai tekreipė dėmesio net į Sąjungininkų kariuomenės viršininko maršalo Focho reikalavimus ir visokiais pretekstais delsė evakuaciją.

Latvijoje 1919 m. liepos mėn. 17 d. įvyko pirmasis pasitarimas vokiečių evakuacijos reikalu, kuriame dalyvavo anglų diplomatinių ir karinių misijų atstovai — gen. Gough, gen. Burt, plk. St. Tallents,

mjr. Keenan ir kt. Šiame posėdyje Goltz, nors ir negavęs iš vokiečių karinės vadovybės instrukcijų deryboms, tačiau pažadėjo paaiškinti Sąjungininkų atstovams savo nusistatymą dėl vokiečių karių evakuacijos. Betgi visų pirma jis prašė grąžinti Estijoje esančius vokiečių belaisvius, sužeistuosius ir tris lėktuvus. Kitas pasitarimo narys vokietis Burchardt aiškino vokiečių kareivių teises pasilikti Latvijoje, pagal 1918 m. gruodžio 29 d. pasirašytą susitarimą Vokietijos generalinio įgaliotinio A. Winnigo su ministru pirmininku K. Ulmaniu. Sąjungininkų karinės misijos vardu gen. Gough tada jiems priminė, kad Versalio sutarties 292 ir 293 paragrafai panaikino visas ankstyvesnes vokiečių sudarytas sutartis. Tačiau gen. Goltz nesutiko su tokia Versalio sutarties interpretacija, nes jis galvojo, kad ir Vokietijos vyriausybė su tokia interpretacija nesutiksianti. Be to, Goltz sakėsi negalįs žinoti, kokios akcijos griebsis tąja sutartimi suinteresuoti jo kariai.[60]

Tačiau karinės misijos pirmininkas gen. Gough Goltzą painformavo, kad iš Landeswehro bus išskirti visi vokiečiai kariai ir jie turės grįžti į Vokietiją. O Goltz įsakmiai pabrėžė Sąjungininkų atstovams, kad jis kariuomenę pradės evakuoti tik tada, kai gaus savo karinės vyresnybės įsakymą. Dėl evakuacijos termino, Goltz aiškino, kad iš Latvijos į dieną tegalima išsiųsti tik tris traukinius, tad iš viso reikėsią 214 traukinių. Taigi, vokiečių kariuomenės evakuacija galėsianti būti įvykdyta tik per 71 dieną.

1919 m. liepos mėn. 19 d. Sąjungininkų misija šiuo reikalu vėl konferavo su Goltzu ir jo štabo nariais Elėjoje, netoli Jelgavos. Gen. Gough tada paklausė Goltzo ar jis garantuoja, kad naujų karinių dalinių į šią teritoriją neatvyks? Goltz tiesiogiai į tai neatsakė, bet sąlygojo dalinių sumažinimą taika su estais ir latviais. Jeigu taikos susitarimas bus su jais pasirašytas, tai Goltz dalį savo karių žadėjo pasiųsti į Lietuvą saugoti Šiaulių geležinkelio ruožą, nes ten esą siautėja gaujos „plėšikų".[61] Tuo savo teigimu Goltz oficialiai patvirtino, kad Lietuvoje jau 1919 m. liepos mėn. prasidėjo lietuvių partizanų veikla, nes žmonės turėjo ginti savo turtą ir gyvybę nuo plėšikaujančių Goltzo, Bermondto bei Virgoličiaus karių. Po šių Goltzo aiškinimų, Sąjungininkų Aukščiausios Tarybos vardu gen. Gough per vertėją įsakė Goltzui surinkti savo divizijas į geležinkelių stotis ir išsikraustyti į Vokietiją. Vienok gen. Goltz ir tada nurodinėjęs įvairiausias kliūtis ir sunkumus vokiečių kariams išsikraustyti iš Pabaltijo valstybių. Anot Gough, nebuvo jokių abejonių, kad vokiečiai norėjo pasilikti Pabaltijyje.[62]

Po šio pasitarimo diplomatinis anglų misijos atstovas plk. Tallents susidarė nuomonę, kad vokiečiai pasitraukti iš Pabaltijo dar rimtai negalvoja ir ieško įvairiausių būdų evakuaciją nudelsti, lyg laukdami gyvenimo sąlygų pasikeitimo, kad jų buvimas Pabaltijyje būtų pateisinamas. Tallents siūlė Sąjungininkams daryti skubių sprendimų vokiečius iš Pabaltijo evakuoti.[63] Taip pat ir kitas anglų diplomatas H. Grant Watson 1919 m. liepos mėn. 23 d. aiškino Anglijos užsienio reikalų ministrui lordui G. Curzonui apie padėtį Pabaltijyje, nes tuo metu Vokietijos politikai Pabaltijyje vadovavo buvęs aukštasis Prūsijos komisaras A. Winnig, kuris anksčiau rūpinosi, kad Vokietija pripažintų Pabaltijo valstybes ir padėtų Latvijai ir Estijai organizuoti savo kariuomenę. Vėliau betgi Winnig persiėmė idėja suorganizuoti naują valstybių sąjungą — Rytų Prūsiją, Lietuvą ir Latviją. Kadangi Lietuva ir Latvija buvo antivokiško nusistatymo, todėl Winnigui nepavyko suregzti tokį politinį rezginį. Tada Vokietija pradėjo remti nedalomos Rusijos politiką, aprūpindama ir baltųjų rusų kariuomenę ginklais, amunicija bei apranga. O tuo tarpu baltųjų rusų kariniai daliniai Latvijoje ir Lietuvoje pradėjo augti ir stiprėti.

Stebėdami karinę padėtį Pabaltijyje, jau 1919 m. birželio mėn. Sąjungininkai ne tik buvo pareikalavę iš vokiečių evakuoti savo kariuomenę iš Pabaltijo valstybių, bet visų pirma uždraudė vokiečių kariuomenei brautis į šiaurę Estijos link. Vėliau Sąjungininkai taip pat pareikalavo, kad vokiečių kariuomenė pasitrauktų iš Augustavo, Suvalkų, Gardino ir iš dalies Seinų apskrities. Iš viso jie stengėsi, kad vokiečių kariuomenė būtų iškraustyta iš visos buvusios Rusijos teritorijos, o savo ruožtu jie patarė ginkluoti naujai įsikūrusių valstybių kariuomenę.[64]

1919 m. kovo mėn. Kaune dar buvo apie 4.000 vokiečių karių, kurių pusė buvo spartakininkai. Kai 1919 m. liepos 11 d. vokiečių kariai galutinai išsikraustė iš Kauno, tai Kauno lietuvių kariuomenės komendantas J. Mikuckis atestavo juos Lietuvos visuomenei kaip nusikaltėlius kario uniformoje. Gen. Eberhardt, kurio žinioje buvo vokiečių daliniai Lietuvoje, kovo-gegužės mėn. įspėjinėjo vokiečius karius susilaikyti nuo plėšikavimų ir vietos gyventojų užpuldinėjimų, nurodydamas vokiečiams kariams grėsmę, jog vietos gyventojai, netekę kantrybės, gali pradėti prieš juos vartoti apsigynimo priemones.[65]

1919 m. liepos mėn. 18 d. Lietuvos ministras pirmininkas Sleževičius irgi rašė Anglijos diplomatiniam atstovui Pabaltijyje — Rygoje — plk. Tallents paaiškinimą, kad lietuvių visos karinės jėgos

šiuo metu yra bolševikų fronte, tai vokiečių kariniai daliniai visiškai nepaiso Lietuvos valdžios organų ir senu okupacijos įpročiu savivaliauja visame krašte. Svetimųjų kareivių masės elgiasi su gyventojais nehumaniškai, keliuose plėšikauja, atiminėja arklius, vežimus ir kitą turtą. Jis prašė Anglijos vyriausybės atkreipti dėmesį į sunkią Lietuvos padėtį ir griežtai įsakyti vokiečiams pasitraukti iš Lietuvos.

Kadangi Goltz nieko nepaisydamas vis delsė vokiečių kariuomenės evakuaciją iš Pabaltijo, tai Sąjungininkai 1919 m. liepos 30 d. nutarė per paliaubų komisiją įsakyti, kad būtų atšauktas gen. Goltz ir, kad vokiečių karių evakuacija iš Pabaltijo būtų baigta rugpiūčio 30 d. Taip pat buvo įsakyta, kad vokiečiai be gen. Gough autorizacijos negalėtų išvežti karo medžiagos iš Latvijos ir Lietuvos. Naujų karinių dalinių siuntimas į Pabaltijį iš viso buvo uždraustas. Sąjungininkų nusistatymas buvo perduotas Vokietijos vyriausybei per paliaubų komisiją. Drauge buvo įsakyta nedelsiant atsakyti į Sąjungininkų reikalavimus.[66]

Iš visų šių Sąjungininkų misijų ir diplomatinių atstovų pranešimų susidaro labai ryškus vaizdas, kaip vokiečiai Pabaltijo valstybėse visiškai nesiskaitė su Sąjungininkų misijų atstovais, nevykdė jų reikalavimų, kartais net elgėsi su jais, tartum su jų okupuotų kraštų gyventojais. Pvz., pagal gen. Burto pranešimą, 1919 m. rugpiūčio mėn. 20 d. Skuode vokiečiai areštavo anglų diplomatinį atstovą Lietuvoje plk. Wardą ir kpt. Wesselį ir juos išlaikė 48 valandas nešvarioje patalpoje. O kitas anglų karinis atstovas plk. R. Rowan Robinson buvo apšaudytas, kai jis plaukė motorlaiviu iš Liepojos į Kauną. Gen. Burt savo pranešimą dėl anglų atstovų paniekinimo papildė dar sužymėdamas dažnus vokiečių kareivių plėšikavimus. Vėliau dėl šių incidentų su anglais, ne tik gen. Goltz, bet ir Vokietijos vyriausybė Angliją atsiprašė.[67]

1919 m. rugpiūčio 26 d. Taikos konferencijoje Lietuvos delegacijos vardu T. Norus ir P. Klimas painformavo Sąjungininkų Aukščiausiąją Tarybą, kad vokiečių pažadėtas terminas evakuoti iš Lietuvos savo kariuomenę vėl atidėtas ir Vokietijos generalinio įgaliotinio dr. Zimmerle pranešimu, evakuacija tegalės būti baigta tik spalio 8 d. Be to, vokiečiai pasilieka jiems reikalingą geležinkelių ruožą — Tilžė — Šiauliai — Jelgava — Radviliškis — Priekulė. Mūsų delegacija ypatingą dėmesį tada atkreipė į Kuršėnuose gen. Goltzo įkurdintus plk. Virgoličiaus plėšikaujančius dalinius.[68]

Todėl ir vėl 1919 m. rugsėjo mėn. 15 d. Sąjungininkų Aukščiau-

sioji Taryba nutarė vokiečius iš Pabaltijo galutinai iškraustyti. To pat mėnesio 19 d. jie nota vėl griežtai pranešė Vokietijos vyriausybei apie vokiečių karių skubios evakuacijos reikalą, grasindami uždrausti žaliavų ir maisto produktų įvežimą Vokietijon. Be to, jie kaltino, kad nors Vokietijos vyriausybė savo oficialiose notose paneigia teikiamą globą Goltzo daliniams ir nors jie pasmerkia Goltzo politiką, bet faktiškai su Goltzu bendradarbiauja. Ir iš tikrųjų Vokietijos krašto apsaugos ministras G. Noske rugsėjo 26 d. patvirtino Goltzo susitarimą su Bermondtu dėl vokiečių kariuomenės dalinių perdavimo Bermondtui. Tada rugsėjo 26 d. Vokietijos vyriausybė pasiuntė pačiam gen. Goltzui įsakymą su savo daliniais grįžti į Vokietiją.

Be viso to, 1919 m. rugsėjo 26 d. Sąjungininkai jau pradėjo tartis pavartoti griežtesnes priemones prieš gen. Goltzo kariuomenę. Vokietijai buvo grasinama kreditų nutraukimu, blokada ir ekonominėmis represijomis, o prancūzai grasino sulaikyti vokiečių belaisvių grąžinimą.

Rugsėjo 27 d. Sąjungininkų kariuomenės vadas maršalas Foch ultimatyviai pareikalavo, kad Vokietija iš Pabaltijo valstybių evakuotų savo dalinius. Į šią notą Vokietija skubiai atsakė Sąjungininkams, kad vokiečių daliniams, kurie perėjo plk. Bermondto žinion, nuo rugsėjo 25 d. jau nebus mokamas atlyginimas, Vokietijos siena bus saugoma, kad į rusų dalinius negalėtų įsijungti nauji vokiečių daliniai ir kad gen. Goltz bus pakeistas gen. W. Eberhardtu. Tą pat dieną buvo įsakyta visiems vokiečių daliniams iš Pabaltijo grįžti į Vokietiją. Bet ir gen. Eberhardt neskubėjo su evakuacija, siūlė derybas ir stengėsi evakuaciją ne paskubinti, bet ją nudelsti.

1919 m. spalio 3 d. Vokietijos vyriausybė su kanclerio G. Bauerio, ministrų — E. Davido, M. Erzbergerio, G. Noskės, H. Muellerio ir kitų parašais, išleido atsišaukimą į vokiečių karius Pabaltijyje ir ragino juos grįžti į Vokietiją.[69] Taip pat spalio 3 d. Vokietijos vyriausybė pasiūlė Sąjungininkams sudaryti mišrią komisiją prižiūrėti vokiečių kariuomenės evakuavimą iš Pabaltijo valstybių.[70] Bet tik nedaugelis Goltzo kariuomenės dalinių paklausė Vokietijos vyriausybės atsišaukimo. Jų daugumas perėjo tarnauti plk. Bermondto žinion ir liko nepriklausomi nuo Vokietijos vyriausybės.

Taigi matome, kad 1919 m. pabaigon pasikeitimai notomis tarp Sąjungininkų ir Vokietijos Pabaltijo reikalais labai padažnėjo ir Sąjungininkų susirūpinimas šių naujai įsikūrusių valstybių likimu — padidėjo. Diplomatinio anglų atstovo Rygoje H. A. Grant Watsono liudijimu, Anglijos užsienio reikalų ministras G. Curzon buvo

nusistatęs padėti Pabaltijo valstybėms apsiginti nuo bolševikų invazijos ir „išprašyti" vokiečių karinius dalinius iš Pabaltijo.

Matydami Vokietijos vyriausybės nesiskaitymą dėl išsikraustymo iš Pabaltijo valstybių, Sąjungininkai 1919 m. spalio 5 d. paskelbė Vokietijai blokadą ir Sąjungininkų laivynas užblokavo Vokietijos pakrantes Baltijos jūroje.

Tada gen. Goltz visų vokiečių savanorių, nepaklausiusių Vokietijos vyriausybės atsišaukimo grįžti į Vokietiją, vadovavimą 1919 m. spalio 12 d. perleido plk. Bermondtui, o pats kurį laiką paliko užnugaryje ir nurodinėjo Bermondtui kaip jo sudarytus planus vykdyti. Gi anglų plk. Grove visa tai stebėdamas rašė Sąjungininkams, kad dėl vadų pasikeitimo jokių politinių pasikeitimų nebūsią, nes dar Goltzui vadovaujant, buvo sudarytas planas užimti Rygą, nuversti ne tik Latvijos vyriausybę, bet ir Estijos — o šių kraštų — (Latvijos ir Estijos) — gubernatoriumi vėl paskirti protestantų kunigą Niedrą, kuris būtų Vakarų Rusijos valdžios globoje. Niedros gubernatūros teritorijai buvo nutarta suteikti autonomiją, tačiau neleisti organizuoti savo kariuomenės.

Bermondt tuo metu turėjo savo žinioje apie 50.000 kariuomenės, kurioje buvo 40.000 gerai apginkluotų karių. Be to, turėjo 100 patrankų, 600 kulkosvaidžių, 50 minosvaidžių ir 27 lėktuvus.[71]

Nors 1919 m. spalio 13 d. Vokietija tariamai buvo uždariusi sieną nuo Pabaltijo valstybių ir uždraudusi vežti ginklus ir amuniciją, bet dar 1919 m. spalio 13-14 d. bermontininkai traukiniais per Šiaulius gavo iš Vokietijos aprangos — uniformų, spalio 17 d. — šešis lėktuvus, spalio 19 d. — šešis vagonus amunicijos pėstininkams ir 20 d. — 25 vagonus amunicijos artilerijai. Į Pabaltijį vis plaukė ne tik karinė medžiaga, bet telkėsi ir kariuomenė. Spalio 31 d. per Prūsiją į Lietuvą atvyko Rossbacho savanorių korpas (Freikorps) — apie 1.500 karių ir tuo pat metu lt. Henkeno dalinys sieną perėjo prie Jurbarko.[72]

Nors ir atšaukus gen. Goltzą, Bermondto kariuomenė vistiek buvo aprūpinama iš Vokietijos. Geležinės divizijos ir kitų dalinių kariai, nuėję tarnauti pas plk. Bermondtą, dar ir spalio mėn. gavo atlyginimą iš Vokietijos iždo. Taip pat ir Geležinės divizijos vadas, mjr. Bischoff, nepaklausęs Vokietijos vyriausybės įsakymo pasitraukti iš Pabaltijo, atsišaukimu kreipėsi į savo divizijos karius, kad jie nepaisytų nei Sąjungininkų nei latvių nei estų kurstymų, nes vokiečių tikslas esąs nukariautą žemę perleisti „Rusų vėliavai" ir padėti rusams išlaisvinti savo šalį iš bolševikų.[73]

O bermontininkai, tada jau neturėdami kuo pateisinti evakuacijos reikalavimų boikotavimą, pasiryžo griebtis kraštutinių priemonių Pabaltijį užkariauti. 1919 m. spalio 9 d. Bermondto vadovaujami daliniai pradėjo Rygos puolimą, o Virgoličiaus daliniams buvo įsakyta pulti Lietuvą Šiaulių — Radviliškio ruože. Bet latvių kariuomenė, estų dalinių ir anglų laivyno padedama, kuris vykdydamas blokadą buvo Rygos uoste, kirto stiprų smūgį bermontininkams Rygos fronte. Anglų admirolas Cowan, tada vien savo iniciatyva, ryžosi pagelbėti latviams, apšaudė iš laivų bermontininkų pozicijas ir privertė juos pasitraukti nuo Rygos. Teliko tik Lietuvos kariuomenei baigti išvalyti Lietuvą nuo įvairaus avantiūristinio gaivalo.[74]

Virgoličiaus daliniai spalio 9 d. pradėjo kautynes su Lietuvos kariuomenės daliniais Šiauliuose, paskui dar kovėsi ties Pasvaliu, vėliau, spalio 13 d. ties Radviliškiu. Tuo metu Lietuvos kariuomenės vadas gen. P. Liatukas, pakeitęs buvusį kariuomenės vadą gen. S. Žukauską, kreipėsi į visų evakuojamų vokiečių ir bermontininkų dalinių vadą gen. Eberhardtą, siūlydamas, kad vokiečių reguliarioji kariuomenė pasitrauktų iš Radviliškio ir perduotų geležinkelio stotį Lietuvos geležinkelių valdybai. Bet ir gen. Eberhardt nesutiko atitraukti vokiečių kariuomenę iš Radviliškio, o priešingai, pareikalavo atitraukti lietuvių kariuomenę nuo Šeduvos ir Baisogalos.

Prie Radviliškio vokiečiai tada buvo sutelkę Šiaulių brigadą, Diebitscho savanorių korpą ir Vokiečių legioną. Čia buvo nemažos šaudmenų, ginklų ir aprangos atsargos. Radviliškyje vokiečių žvalgybos reikalams buvo ir aviacijos dalinys. Lėktuvai buvo naudojami ne tik žvalgybai, bet jie vokiečiams talkindavo ir kautynėse su Lietuvos kariuomene. Vokiečių daliniai baiminosi, kad Radviliškis nepatektų į lietuvių rankas, nes tada vokiečių daliniai netektų svarbaus susisiekimo mazgo. Todėl vokiečiai susirūpino padėtį gelbėti ir iš Rygos fronto pasiuntė Brandis vadovaujamą Savanorių rinktinę, Radviliškį ginti. Spalio 16 d. Brandis rinktinė jau buvo Bauskėje. Jie žygiavo į Lietuvą „pamokyti nedėkingų ir sujžūlėjusių lietuvių".[75] Brandis rinktinės nuotaika buvusi gera, nes jie lietuvių kariuomenę laikė nepavojinga, bet vis dėlto prisibijojo, kadangi lietuviai iš senų laikų buvo žinomi kaip nakties meto puolimų dideli specialistai. Brandis su savo rinktine atžygiavęs į Radviliškį, džiaugėsi čia rasta maisto gausa.

Bet jo rinktinė, palikusi Bermondto žinioje, spalio mėn. jau nebegavo iš Vokietijos valdžios atlyginimo markėmis, o tik naujais

Bermondto-Avalovo vardu išleistais pinigais, gražiais mėlynais popieriukais, vadinamais „avalovkomis", kurių niekas nenorėjo imti. Mat, kada Vokietija, Sąjungininkų verčiama, nustojo mokėti Bermondto armijos kariams algas vokiečių markėmis, tai Bermondt nutarė išleisti savo pinigus. Jis samprotavo, kad Pabaltijo valstybės priklausė (ir turės priklausyti) Rusijai, todėl vadovaudamasis rusų teise, jis ir maisto išteklius ir kitus būtinus daiktus kariuomenės reikalams galįs imti iš Pabaltijo kraštų, o savo pinigus paremti tų teritorijų turtais.[76] Nors naujieji Bermondto pinigai buvo išspausdinti Berlyne, bet piniguose jų išspausdinimo vieta ir data buvo nurodyta Jelgava, 1919 m. spalio 10 d. Pinigų tekstas vienoje pusėje buvo vokiečių, o kitoje — rusų kalba, su Vakarų savanorių armijos vado plk. Bermondto-Avalovo parašu. Už atsisakymą priimti „avalovkas" kaip mokamąją priemonę, gyventojams buvo grasinama mirties bausme.

Šiauliai ir jo apylinkės jau nuo kovo mėn. pradžios labai nukentėjo nuo įvairių Bermondto vadovaujamų dalinių įsiveržėlių (Bischoffo Geležinės divizijos — kovo 10 d., spartakininkų — birželio 21-22 d., Virgoličiaus — liepos 26 d., spalio 5 ir spalio 9 d., ir Brandis — atsiradusio Lietuvoje spalio 16 d.), kurie visi plėšė gyventojus ir ėmė viską, kas jų kariuomenei buvo reikalinga.[77]

Kovoms dar vykstant Latvijoje, be visų kitų negerovių, 1919 m. spalio 18 d. Bermondt atsiuntė Lietuvos užsienio reikalų ministerijai notą, kad jis turįs autentiškų žinių, jog Lietuvos kariuomenė ketinanti pulti jo dalinius Lietuvoje. Jis sakėsi norįs patikinti Lietuvos vyriausybę, kad jo vienintelis tikslas yra kova su bolševikais. Jis neturįs jokių sumanymų sukliudyti Lietuvai laisvai plėtotis. Jis rašė, kad jo sudarytoji Vakarų Rusijos centrinė taryba, kaip ir jis, pripažįsta JAV prezidento Wilsono paskelbtus tautų apsisprendimo principus, todėl jis ir Lietuvai pripažįstąs visišką suverenitetą ir teisę jai pačiai spręsti savo likimą. Jis siekiąs su Lietuva sąjungos. Notos pabaigoje Bermondt prašė Lietuvos vyriausybę pranešti Lietuvos kariuomenės koncentravimo priežastį.

Vienok Lietuvos vyriausybė nei Bermondto nei Virgoličiaus tuometiniais patikinimais nepasitikėjo, nes lietuviams ypač įžeidžiamai skambėjo kai kurių jų notų žadamoji autonomija Lietuvai, bet tik Rusijos steigiamajam seimui pritarus.

Sąjungininkų misijos atstovai Lietuvoje, vokiečiams užgrobus Šiaulius ir Radviliškį, pritarė Lietuvos vyriausybės siūlomiems kariniams planams, kad lietuviams reikia atitraukti iš bolševikų ir

lenkų frontų Lietuvos kariuomenės dalį, smogti bermontininkams ir jėga juos išvaryti iš Lietuvos. Lietuvos vyriausybė tuo metu jau buvo nusistačiusi su vokiečiais elgtis griežtai ir priversti juos pasitraukti. Lietuvos vyriausybė seniai siūlė Sąjungininkams uždrausti įvežti iš Vokietijos karo medžiagą, taip pat siūlė Sąjungininkams įvesti pasienio ir traukinių kontrolę, kad nauji vokiečių daliniai negalėtų atvykti Lietuvon. Jau buvo minėta, kad pagaliau ir Sąjungininkai buvo pradėję griežtai spausti Vokietiją pasitraukti iš Pabaltijo.

Savo nesėkmes Pabaltijyje jau matė ir įžvalgesni vokiečių karo vadai. Pvz., vokiečių gen. Groener 1919 m. liepos mėn. raštu reiškė savo nuomonę, kad Pabaltijo reikalas vokiečių ir politiškai ir kariškai yra pralaimėtas bent 90%, siūlydamas karininkams su pora patrankų nepradėti karo su anglais.

Tuo metu Sąjungininkų vyriausybių vadai — anglų Lloyd George ir prancūzų Clemenceau — buvo pasiūlę Lenkijos ministrui pirmininkui Paderewskiui, kad Lenkija patalkintų išvaryti vokiečius iš Pabaltijo valstybių. Paderewski su tokiu siūlymu sutiko ir skubiai pranešė Piłsudskiui, kuris apsvarstęs to pasiūlymo pro ir contra atsakęs Paderewskiui, kad bermontininkų iškraustymas iš Lietuvos ir Latvijos sudarytų lenkams didelį populiarumą. Todėl Piłsudski pareiškė norą, kad Sąjungininkai Paderewskį patikintų, jog vokiečių naujų karinių dalinių pasiuntimas iš Vokietijos į Pabaltijį būtų casus belli (karo priežastis). Taip pat jis prašė gauti Lenkijai transporto pagalbą — mažų mažiausia 40 traukinių, kad galėtų nuvežti į Pabaltijį lenkų kariuomenę, sunkiąją artileriją, tankų ir reikalingos aprangos.[78] Bet Sąjungininkams neteko toliau derėtis su Lenkija, nes JAV valstybės departamento pasekretoris F. Polk nesutiko, kad šiam reikalui būtų panaudota lenkų kariuomenė.

Tuo metu anglų brigados generolas F. P. Crozier su keliais anglų karininkais tarnavo Lietuvos kariuomenėje kaip specialistas-patarėjas. Karinių misijų atstovai Lietuvoje buvo numatę jį kviesti vadovauti lenkų, latvių ir lietuvių sutelktinei kariuomenei kovoms su bermontininkais. Bet Lietuvos vyriausybė nesutiko su tokia karinių misijų propozicija, nes ji manė, jog lenkai atsiradę Pabaltijo valstybėse iš ten jau nebepasitrauktų. Crozier savo atsiminimuose dabar patvirtina, kad lietuviai tada turėję pagrindo baimintis dėl tokios galimos lenkų elgsenos, nes 1920 m. lenkai sudarė gen. Želigowskio maištą ir pagrobė Vilnių.[79]

Tuo metu latvių delegacija vėl lankėsi pas Piłsudskį Vilniuje ir prašė pagalbos prieš bermontininkus. Lenkai pažadėjo latviams

pagalbą, tačiau tokiai pagalbai teikti reikėjo Lietuvos valstybės sutikimo, kad ji leistų per savo teritoriją lenkų kariuomenei žygiuoti. Be to, Pilsudski siūlė, kad latvių atstovai, tardamiesi šiuo reikalu su Lietuvos atstovais, pasiūlytų ir Lietuvai lenkų talkos sąlygas: 1. Kad būtų paleisti visi Lietuvoje esantieji lenkų kaliniai (POW sukilimo rengėjai) ir 2. Kad Lietuva pakeistų savo politiką ir užmegztų normalius santykius su Lenkija.[80] Bet ir šios latvių derybos su lenkais buvo nesėkmingos.

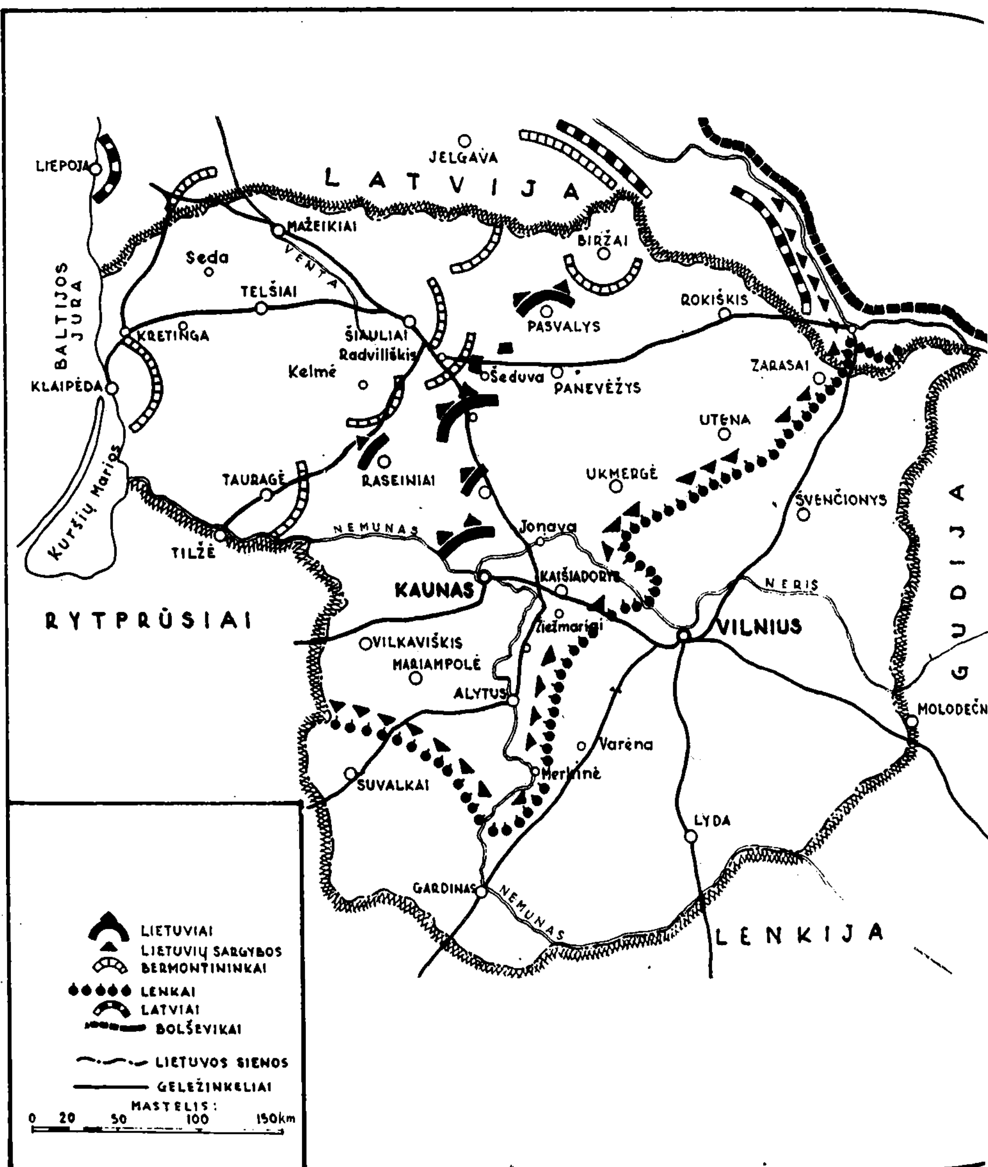
O kai 1919 m. spalio 8 d. Bermondto daliniai pradėjo ofenzyvą prieš Rygą, Anglija norėjo palenkti Lietuvą, leisti lenkų kariuomenei žygiuoti Lietuvos teritorija kovai su Bermondtu, tačiau ir tada Lietuva nepasidavė tokiam anglų spaudimui ir nesutiko leisti lenkų kariuomenei pasinaudoti Lietuvos teritorija.[81]

Lietuvos karo vadovybė, planuodama atitraukti savo kariuomenės dalį iš frontų su bolševikais ir lenkais, ne tiek baiminosi susilpninti bolševikų frontą, kiek baiminosi, kad susilpninus gynybą lenkų fronte, Lietuvos nepultų lenkų kariuomenė. Nesusitarus šiuo reikalu su Lietuva, Sąjungininkų karinės misijos pasiuntė savo atstovus Lenkijon, kuri juos patikino, kad lenkų kariuomenė, lietuviams kovojant su bermontininkais, nepasinaudos tokia proga ir nepuls lietuvių. Lenkijos užsienio reikalų ministras A. Skrzyński ne tik patikino Sąjungininkų misijų atstovus, kad lietuvių nepulsią, bet jie ir Lietuvai oficialiai pranešė, jog pavojingu metu Lenkija neketinanti patarnauti Goltzo tikslams, todėl Lenkijos kariuomenė nepajudėsianti nuo demarkacijos linijos.

8. Bermontininkų evakuacija iš Pabaltijo

Lietuvos vyriausybė abiejų — Goltzo ir Bermondto — akciją Lietuvoje laikė tų pačių politinių idėjų padariniu. Senosios tvarkos atsteigimą Rusijoje ji laikė dideliu pavojumi Lietuvos nepriklausomybei. Dėlto 1919 m. spalio 9 d. Lietuvos vyriausybė paskelbė karo stovį visoje Lietuvoje, o spalio 16 d. nusprendė ginti valstybės suverenitetą ir jėga išvaryti iš Lietuvos įsibrovusią bermontininkų rusų-vokiečių kariuomenę (žr. Žml. 7).

Jau nuo 1919 m. spalio mėn. vidurio įvairiose Lietuvos vietovėse vyko Lietuvos kariuomenės dalinių susikovimai su bermontininkais. Spalio 20-22 d. įvyko didesnės kautynės prie Linkaičių geležinkelio stoties (Radviliškio apylinkėje), kuriose dalyvavo bermontininkų šarvuoti traukiniai. Nenorėdami, kad vėl įsiliepsnotų didesni mūšiai,

Žml. 7 Lietuvių kovų su bermontininkais ruožas ir kitų kariuomenių išsidėstymas 1919 m.

Sąjungininkų karinės misijos atstovai Kaune pasiuntė įspėjimo telegramą vokiečių karinių dalinių vadui gen. Eberhardtui dėl vokiečių dalinių evakuacijos iš Lietuvos ir pasiūlė paliaubų derybas. Spalio 30 d. įvyko siūlomos paliaubų derybos Šiauliuose. Derybose dalyvavo gen. Liatukas ir gen. Eberhardt. Buvo sutarta sustabdyti karo veiksmus. O vokiečių kariniai daliniai ligi lapkričio 14 d. privalėjo pasitraukti iš Lietuvos. Tarp abiejų kariuomenių palei Šiaulių Tauragės geležinkelio liniją, Joniškėlio ir Radviliškio apylinkėse buvo nustatyta tam tikra demarkacijos linija.[82]

Po šių derybų Lietuvos vyriausybė 1919 m. lapkričio 18 d. paskelbė įsakymą, kad Lietuvos piliečiai, įstojusieji į Bermondto ar Virgoličiaus ginkluotus būrius, ligi lapkričio 30 d. privalo juos apleisti. Nepaklausiusius šio įsakymo Lietuvos vyriausybė grasino bausti, kaip valstybės išdavikus. Tada ir Vokietijos vyriausybė jau oficialiai paskelbė, kad vokiečių karinių dalinių karius, perėjusius Bermondto tarnybon, laikys dezertyrais, netekusiais Vokietijos pilietybės.

Paskutinis vokiečių dalinys Lietuvoje, paklausęs Vokietijos vyriausybės įsakymų, buvo vadinamasis Diebitscho korpas, kuris 1919 m. lapkričio 15 d. pasitraukė iš Lietuvos. O už kitus, nepasitraukusius iš Lietuvos dalinius — Geležinę diviziją, Brandis Savanorių korpą, Rossbacho rinktinę, Vokiečių legioną bei kitus panašius ir už jų veiksmus Vokietijos vyriausybė jau nesiėmė atsakomybės. Be to, Vokietijos vyriausybė, atsakydama į Sąjungininkų ultimatumus, 1919 m. spalio 26 d. aiškinosi, kad ji jau nėra pajėgi tvarkyti vokiečių kariuomenę Pabaltijo valstybėse.

Tada Sąjungininkai 1919 m. spalio 28 d. sudarė tarptautinę Karinę kontrolės komisiją, kuriai pirmininkavo prancūzų generolas A. Niessel, karo metu buvęs Prancūzijos karinės misijos atstovas Rusijoje. Be gen. Niesselio, toje komisijoje dalyvavo anglų gen. Turner, italų atstovas gen. Marietti, japonų gen. Takeda ir JAV atstovas gen. Cheney.

Sudarytoji Karinė kontrolės komisija 1919 m. spalio 28 d. gavusi iš Clemenceau instrukcijas, 1919 m. lapkričio 9 d. išvyko į Berlyną. Berlyne šios komisijos nariai tarėsi su Pabaltijo valstybių atstovais, o lapkričio 15 d. pats gen. Niessel per Tilžę atvyko į Kauną ir tarėsi su ministru pirmininku Galvanausku apie esamą padėtį Lietuvoje.[83]

Bermontininkus iškraustyti iš Pabaltijo padėjo 1919 m. lapkričio 11 d. latvių kariuomenės laimėtos kautynės su Geležine divizija, pralaužiant frontą prie Elėjos upės. Bermondto kariuomenė —

Geležinė divizija ir Vokiečių legionas — pralaimėję tas kautynes, traukėsi Jelgavos link. 1919 m. lapkričio 15 d. ir plk. Bermondt su visais savo daliniais perėjo gen. Eberhardto globon ir nuo to meto gen. Niesselio komisija pradėjo rūpintis bermontininkų evakuacija iš Pabaltijo.

Sąjungininkų sudarytoji Karinė kontrolės komisija lapkričio 17 d. posėdžiavo Tilžėje ir ten tarėsi su vokiečių karo vadovybe. Karinė kontrolės komisija tada jau grasino Vokietijai, kad jeigu ji dels ir nesikraustys iš Pabaltijo, tai Sąjungininkai atsisakys ratifikuoti Versalio sutartį.

1919 m. lapkričio 26 d. Sąjungininkų Karinė kontrolės komisija ir Lietuvos vyriausybės atstovai galutinai sutarė su vokiečių karo vadovybe Lietuvoje, kad: 1. Traukiniai su karo medžiaga bus sulaikomi Vokietijos pasienyje, 2. Vokiečių daliniams, nepasitraukusiems iš Lietuvos ligi 1919 m. gruodžio 13 d., Lietuva negarantuoja saugumo, 3. Vokiečių daliniai, ligi tos datos (t.y. ligi gruodžio 13 d.) tebesą Lietuvoje, neturi teisės kliudyti Lietuvos valstybės organams veikti, 4. Už maistą vokiečių daliniai moka grynais pinigais, 5. Lietuvos kariuomenė pasitraukia į sutartą demarkacijos liniją.[84]

Be Lietuvos vyriausybės pastangų ir Lietuvos visuomenės atstovai savo ruožtu ragino gen. Niesselio vadovaujamą Karinę kontrolės komisiją skubiai kraustyti iš Lietuvos bermontininkus. Pvz., 1919 m. lapkričio 26 d. Šiaulių miesto įgaliotinis dr. J. Žilinskas, Šiaulių aps. įgaliotinis K. Bielinis ir visuomenės įstaigų įgaliotinis V. Požėla, aplankė Šiaulių stotyje posėdžiaujančią Sąjungininkų Karinę kontrolės komisiją ir jai įteikė tokį reikalavimą: grąžinti Šiauliuose sekvestruotas įstaigų patalpas, paleisti suimtuosius lietuvius, atlyginti gyventojams padarytus nuostolius, palikti Lietuvos kariuomenei karo turtą — ginklus ir maistą, pačius bermontininkus per 3 paras iškraustyti iš Šiaulių, o nusikaltėlius bermontininkus atiduoti teisti Lietuvos teismams. Antrąjį pareiškimą jiems įteikė Lietuvos valdžios įgaliotinis K. Šalkauskis ir generolas S. Žukauskas, taip pat reikalaudami skubiai iškraustyti vokiečius iš Lietuvos.[85] Gen. Eberhardt dar norėjo galutinės evakuacijos dieną nukelti iš gruodžio 13 d. į tolimesnę datą, bet anglų plk. Dosse atsisakė šį klausimą vėl diskutuoti ir pareiškė, kad Sąjungininkų Karinė kontrolės komisija negali duoti vokiečiams jokių garantijų dėl tolimesnės lietuvių ir latvių laikysenos.

Bermontininkų kariuomenė atidavė latviams Bauskę 1919 m. lapkričio 18 d., o iš Jelgavos pasitraukė lapkričio 21 d. Perėmęs

Bermondto kariuomenės vadovavimą, 1919 m. lapkričio 19 d. gen. Eberhardt pasiuntė radiogramą Latvijos kariuomenės vadui, kad Vakarų-Rusijos armija vėl esanti Vokietijos globojama ir, kad jis, gen. Eberhardt, esąs jos vadas. Jis pasiūlė Latvijai skelbti paliaubas ir pradėti taikos derybas su Vokietija.

Latvijos užsienio reikalų ministras Meierovics tada pasiuntė paklausimą Vokietijos užsienio reikalų ministrui ar Vokietija laiko gen. Eberhardtą visų karinių dalinių Pabaltijyje karo vadu ir ar Vokietijos vyriausybė solidarizuoja su gen. Eberhardto radiogramos tekstu? Vokietijos vyriausybė atsakė, jog ji pripažįsta gen. Eberhardtą visų karinių dalinių vadu ir pritaria Eberhardto pasiūlymui pradėti karo paliaubas.

Sąjungininkų Karinės kontrolės komisijos atstovai taip pat stabdė nuo karo veiksmų latvius ir lietuvius. Tačiau, ypač latviai, nei su misijų nei su naujai sudarytos komisijos atstovais daug nesiginčijo, nes matė, kad tik karinė pergalė iškraustys bermontininkus iš Latvijos.

Ir Lietuvoje 1919 m. lapkričio 21-22 d. įvyko lietuvių puolimai ir kautynės su bermontininkais Radviliškio apylinkėse. Lapkričio 22 d. lietuviams atiteko Radviliškis su dideliu ginklų ir amunicijos grobiu. Buvo paimta 10 patrankų, jų tarpe dvi zenitinės, 30 lėktuvų, 21 motoras lėktuvams, daug automobilių, 100 kulkosvaidžių, vežimų, arklių, motorų ir elektros stotelė.[86] Sėkmingos lietuvių kariuomenės kautynės ties Radviliškiu ir nutrauktas vokiečiams susisiekimas geležinkeliais pagreitino jų evakuaciją iš Lietuvos.

Vokiečių Savanorių rinktinės vadas mjr. Brandis, dalyvavęs Radviliškio kautynėse, savo atsiminimuose reiškia didelį nepasitenkinimą ir priekaištų dėl lietuvių kirsto smūgio bermontininkams. Jis teigia, kad bermontininkai laisvinę Lietuvą iš bolševikų, sudarę sąlygas lietuviams organizuoti savo kariuomenę ir valstybę, o paskui — lietuviai vokiečių dalinius puolę iš užnugario. Tačiau savo atsiminimų pabaigoje jis jau teisina lietuvius, sakydamas, kad Bermondto daliniai panaikinę Lietuvos valstybės organų veiklą daugelyje vietų (Šiauliuose, Joniškyje) ir skelbę Rusijos vyriausybės pretenzijas į Lietuvą.[87]

Po pralaimėtų kautynių lietuviams ir latviams, bermontininkų vadams nieko daugiau nepaliko, kaip tik derėtis su Sąjungininkų Karine kontrolės komisija ir prašyti saugių sąlygų pasitraukti į Vokietiją. Po šių derybų Sąjungininkų Karinė kontrolės komisija atkakliai spaudė lietuvius pasitraukti iš Radviliškio ir, apskritai,

sudaryti vokiečiams saugias sąlygas evakuotis. Pagaliau Sąjungininkų Karinės kontrolės komisijos pirmininkas gen. Niessel pareikalavo, kad lietuviai duotų teisę vokiečiams geležinkeliais išsikraustyti į Vokietiją su visu savo turtu. Sąjungininkų spaudžiami, lietuviai ir latviai nutraukė karo veiksmus ir su širdgėla pasitraukė nuo geležinkelio linijų iki nustatytos ribos.

Bet jeigu tada lietuviai būtų nesutikę su Sąjungininkų spaudimu, tai vokiečių pasitraukimas galėjo baigtis visiška katastrofa. Karinė kontrolės komisija prisibijojo, kad vokiečių kariai, pasiskleidę būriais visame krašte, plėš ir žudys vietos gyventojus. Taip pat Karinės kontrolės komisijos pirmininkas gen. Niessel bijojo, kad į Lietuvą neįsiveržtų iš Rytų Prūsijos vokiečių reguliarioji armija, vadovaujama gen. Nebelio, kuris ten turėjo apie 50.000 karių. Jeigu vokiečių reguliarioji armija būtų atskubėjusi į pagalbą bermontininkams, tai bermontininkų evakuacija būtų dar daugiau susikomplikavusi.

Nors pirmiau vokiečiai savo dalinių evakuaciją tik pavaidindavo, nes vieni traukiniai dalį karių išveždavo, o kiti — atveždavo pakaitai naujų dalinių, tai dabar bermontininkai jau buvo priversti trauktis iš Lietuvos. Nukentėjusi kautynėse Geležinė divizija ir Vokiečių legionas traukėsi netvarkingai, nes Vokiečių legiono vadas S. Siewert žuvo kautynėse. Pakrikę rusų daliniai visi turėjo būti sutelkti Mažeikiuose ir iš Mažeikių taip pat evakuoti į Vokietiją. Geležinė divizija traukėsi Kuršėnų link ir sieną perėjo Klaipėdos krašte, kur jie dar išsilaikė ligi 1920 m. sausio 8 d.

Dėl to Karinės kontrolės komisijos narys anglas gen. Turner ir anglų karinės misijos atstovas Lietuvoje plk. Ward siūlė Sąjungininkams skubiai išsikelti su desantais Klaipėdoje, nes į Klaipėdą traukiasi Geležinė divizija. O Klaipėdos kraštas, atskirtas Versalio sutartimi nuo Vokietijos, Sąjungininkų susitarimu tada jau buvo pavestas laikinai administruoti Prancūzijai. Tačiau Geležinė divizija, pasitraukusi iš Lietuvos, nors ir sustojo Klaipėdos krašte, betgi dar prieš išlaipinimą prancūzų desanto, be incidentų pasitraukė į Vokietiją.[88]

1919 m. lapkričio 26 d. pirmasis vokiečių traukinys išgabeno 600 karių. Rytojaus dieną vokiečių admirolas Hopmann ir gen. W. Eberhardt raštu pasižadėjo baigti vokiečių kariuomenės evakuaciją gruodžio 13 d.

Gruodžio 9 d. bermontininkai galutinai pasitraukė iš Šiaulių miesto. Pasitraukdami bermontininkai norėjo išsprogdinti šaudmenų sandėlius ir išsivežti ginklus, bet lietuviai partizanai apsaugojo tuos

sandėlius ir neleido jiems ginklų išsivežti. Galutinai visokių pavadinimų vokiečių kariniai daliniai pasitraukė iš Lietuvos, kaip buvo sutarta, 1919 m. gruodžio 13 d. ir jų evakuacija buvo laikoma baigta.

Vokiečių kariuomenę evakuoti privertė ne tiek Sąjungininkų Karinės kontrolės komisijos grasinimai, kiek Latvijos ir Lietuvos kariuomenės kautynių su vokiečiais laimėjimai, grasinimas vokiečiams atkirsti pasitraukimo svarbiuosius kelius ir susprogdinti tiltus. Gen. Niessel pripažįsta, kad vokiečių kariuomenės evakuacija pasidarė neišvengiama dėl Latvijos ir Lietuvos ginkluoto laimėjimo, o vokiečių — pralaimėjimo.[89]

Geri Lietuvos kariuomenės kovų talkininkai buvo lietuviai partizanai, kurie ne tik sėkmingai surinkdavo karinių žinių apie bermontininkus Lietuvoje, bet atskiri partizanų būriai drįsdavo priešintis plėšikaujantiems bermontininkams. Todėl bermontininkams Lietuvoje jau buvo pavojinga mažais būreliais atsiskirti nuo jų didesnių kariuomenės dalinių.

Lietuvių partizanų centras buvo Šiauliuose, kuriam vadovavo V. Požėla, K. Bielinis, S. Lukauskaitė (Jasaitienė), Ig. Augustinavičius, R. Skipitis, P. Janušaitis, A. Mačiūnas, J. Avižonis ir kt. Ypač garsėjo Kužių, P. Šemetos vadovaujamas, partizanų būrys. Kurtuvėnų apylinkėje veikė St. Platerio būrys, Gruzdžių apylinkėje — P. Šileikos ir daugelis kitų. Lietuvių visuomenę apie bermontininkų judėjimą partizanai informuodavo jų leidžiamais atsišaukimais ir *Partizano* leidiniu, o surinktas karinio pobūdžio žinias teikdavo Lietuvos kariuomenės štabui. Taip pat partizanai rinko žinias apie gyventojams daromus materialinius nuostolius bei apie žiaurias bermontininkų piktadarybes ir jas pateikdavo gen. A. Niesselio komisijai. Partizanų žiniomis vien tik Šiaulių apylinkėse bermontininkai yra nužudę 33 žmones, 124 — sužeidę, sudeginę 171 trobesį, pagrobę daug arklių (1.328) ir kitokių gyvulių, bei atėmę iš žmonių daug pinigų.[90]

Pasitarimuose dėl padarytų nuostolių Lietuvai, mišrioje vokiečių lietuvių komisijoje dalyvavo ir Sąjungininkų Karinės kontrolės komisijos nariai. Buvo sutarta palikti Lietuvai — 110 garvežių ir 1.729 vagonus. Be to, gen. Niesselio komisija parengė Vokietijai notas ne tik dėl perduotinos geležinkeliams reikalingos medžiagos, bet ir dėl kiekio Lietuvai paliekamų ginklų, amunicijos ir aprangos, nes Vokietija turėjo atlyginti Lietuvai už karo metu sunaikintą arba neteisėtai išvežtą iš Lietuvos turtą ar karo medžiagą. Evakuojant

vokiečių kariuomenę iš Lietuvos, į Virbalį ir Pažerūnus buvo pasiųsti Karinės kontrolės komisijos karininkai priimti iš vokiečių ir perduoti lietuviams karo medžiagą.

Šiauliuose Karinės kontrolės komisijos nariui anglų plk. Dosse buvo suteikta teisė spręsti kuriuos vagonus su karo medžiaga atkabinti ir perduoti lietuviams. Geležinkelio linija nuo Meškuičių Latvijos linkme tuoj pat buvo perduota lietuviams. Bet kai pro Šiaulius buvo evakuojamas plk. Bermondt, tai tą traukinį lietuviai partizanai ar koks (neišaiškintas) karinis dalinys apšaudė. Tačiau gen. Eberhardt Šiaulių stoties perone sutiko evakuojamą plk. Bermondtą su garbės sargyba ir su karo orkestru.

Pasitraukdami iš Pabaltijo, vokiečiai ką galėjo, tą grobė. Sąjungininkų Karinė kontrolės komisija nepajėgė tų veiksmų sukontroliuoti. Jelgavoje, pvz., pasitraukdami vokiečiai sudegino Kuršo hercogų pilį drauge su biblioteka, kur žuvo daug retų knygų ir rankraščių.

Net evakuacijai vykstant, Vokietijos valdžios organai ją delsė, teikė Sąjungininkų Karinei kontrolės komisijai melagingų žinių ir laužė savo pažadus. Per Tilžę gabenamuose traukiniuose buvo daugiau išvežama karo medžiagos, kaip pačios kariuomenės. Evakuojamų karių vagonuose karininkų buvo neproporcingai daug, pvz., viename ešalone iš 1.090 karių buvo 426 karininkai.[91] Arba vėl, gruodžio 8 d. buvo evakuota 1.600 karininkų ir tik 14.000 kareivių, 1.000 sužeistų, 300 civilių asmenų, drauge su įvairia jų prisiplėšta manta, įskaitant 3.400 arklių.[92]

Vėliau Karinės kontrolės komisijos narys anglų gen. Turner, savo vyriausybei rašytame pranešime apie vokiečių evakuaciją iš Pabaltijo valstybių, kaltino Sąjungininkus dėl nesugebėjimo susidaryti vokiečiuose respekto, kad būtų vykdomi jų įsakymai. Jo manymu vokiečių kariškiai į visus Sąjungininkų įsakymus žiūrėjo pro pirštus ir jų nevykdė. Turner pranešimu Rytų Prūsija po karo buvo praturtėjusi arkliais ir kitokiais gyvuliais, prigrobtais iš Lietuvos ir Latvijos ir tada jų turėjo daugiau kaip prieš karą. Pagal gen. Turnerį ne Sąjungininkų Karinė kontrolės komisija buvo kalta dėl jos nesėkmingos veiklos, bet Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba, kuri nesugebėjo panaudoti jėgą ten, kur ji buvo tikrai reikalinga. Pabaltijo kraštų gyventojai pagal jo pranešimą buvę sistemingai apiplėšiami ir su jais buvo žiauriai elgiamasi. Ūkininkai paliko be pakankamo skaičiaus arklių ir gyvulių, todėl jiems buvusi reikalinga neatidėliotina parama. Turner tvirtino, kad evakuacijos metu ekonominiais sumetimais

reikėjo iš vokiečių reikalauti sugrąžinti ūkininkams nustatytą kiekį arklių ir galvijų, geležinkeliams palikti būtiną kiekį riedmenų bei nubausti visus asmenis, už Pabaltijo kraštuose įvykdytus nusikaltimus, nes priešingu atveju, vokiečių militaristų partija turės pagrindo galvoti, jog galima ir taikos sutarties sąlygų nevykdyti.[93]

Po šio išsamaus gen. Turnerio pranešimo savo vyriausybei, Vokietijos karo ministras Noske ir vokiečių vyriausybės atstovai vėliau jau klusniai vykdė Sąjungininkų Karinės kontrolės komisijos įsakymus dėl kariuomenės evakuacijos. Tačiau Rytų Prūsijos prezidentas Winnig ir kiti Karaliaučiaus fantastai dar vis nenorėjo atsisakyti savo planų Pabaltijo valstybėse.

Nors gen. Niesselio Karinė kontrolės komisija Pabaltijyje yra daug gero atlikusi, tačiau jos darbu nebuvo patenkinti nei latviai, nei lietuviai. Lietuviai ypač buvo nepatenkinti evakuacijos metu gen. Niesselio bendradarbiavimu su baronu F. Roppu ir su dr. Gabriu, nes šiedu „politikai" lietuvių akyse jau senai buvo susikompromitavę.

Betgi Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba gen. Niesseliui 1920 m. vasario 3 d. pareiškė padėką už jo atliktą darbą.

Pabaigai reikia pasakyti, kad Bermondto avantiūristinį žygį Pabaltijyje rėmė ne tik gen. Goltz, gen. Eberhardt, generalinis Vokietijos įgaliotinis Lietuvoje dr. Zimmerle, bet ir visa plejada buvusių Vokietijos okupacinės valdžios įvairių aukštų pareigūnų, kurie telkėsi apie Zimmerlę. Pats Zimmerle savo slaptame Vokietijos vyriausybei memorandume pareiškė savo nuomonę, jog jis Lietuvos nepriklausomybę laiko negeistinu dalyku. Be to, jis samprotavo, kad jei Lietuva atitektų admirolui Kolčakui, tai tada, jo manymu, susidarytų palanki dirva Vokietijos ekspansijai į Rusiją.[94]

Energingą politinę ir karinę kovą su bermontininkais pradėjo Sleževičiaus ministrų kabinetas, bet bermontininkų buvo nusikratyta tik 1919 m. gruodžio 13 d. jau Galvanausko kabineto metu. Ir nuo bermontininkų pavojaus teko Lietuvos ir Latvijos valstybėms pačioms apsiginti, o vėliau, Sąjungininkams atėjus į talką, jie tik padėjo išreikalauti iš Vokietijos bent minimalinį nuostolių atlyginimą.

Taip pagaliau baigėsi vokiečių ir rusų pastangos įsitvirtinti Pabaltijo valstybėse ir tik tada Lietuva jau normalesnėmis sąlygomis galėjo skirti visas savo jėgas nepriklausomą valstybę stiprinti ir ekonomiškai ir politiškai.

9. Panemunės įgulos kareivių maištas

Be visų kitų sunkumų atsteigiant nepriklausomą valstybę — Raudonosios armijos invazijos, kovų su lenkais, peoviakų ruošto sukilimo ir bermontiados, Lietuvos vyriausybei naujų rūpesčių sudarė ir Kauno Panemunės įgulos kareivių maištas, įvykęs 1920 m. vasario 22-23 d., kuris lietuvių istorinėje literatūroje prigijo maišto arba sukilimo pavadinimu.

Kiekvienas negaivališkas revoliucinis sąjūdis turi turėti aiškų nusibrėžtą tikslą, dėl kurio telkiami šalininkai ir propaguojami tokio sąjūdžio siekimai. Gaivališko maišto metu minioje atsiranda vadų, kurie paima vadovavimą ir improvizuoja sukilimo tikslus ar siekimus.

Panemunės įgulos sukilimas, daugelio mūsų istorikų jau buvo aiškintas, tačiau nė vienas jų nenurodo to sukilimo buvusios iš anksto sudarytos organizacijos, vadovybės ir to organizuojamo sukilimo tikslo. Visi ligi šiol nagrinėję Panemunės kareivių sukilimo priežastis sutinka, kad kareivių maištas kilo ir dėl ekonominių ir dėl politinių priežasčių, t.y. dėl karių teisių apribojimo, renkant atstovus į Steigiamąjį seimą, o kad ekonominiai reikalai kėlę kareiviuose nepasitenkinimo pripažįsta ir anuometinis vyriausias kariuomenės vadas gen. P. Liatukas.

Prieš pat Panemunės įgulos kareivių sukilimą, 1920 m. vasario 21 d. vyriausias kariuomenės vadas gen. Liatukas buvo sušaukęs visų Kauno įgulos dalių viršininkus, kurie patvirtino gandus, kad kareivių sukilimas gali įvykti ir visi skundėsi „ant neužtektino aprūpinimo maistu".[95]

Svarstant Panemunės įgulos maišto įvykius, aiškiai galima išskirti dvi jų fazes: 1. Taikingas Kauno įgulos karių nužygiavimas prie Įgulos bažnyčios ir savo reikalavimų įteikimas ir 2. Panemunės įgulos kai kurių dalių maištas bei maištininkų skirtingi reikalavimai.

Pirmoji fazė buvo ta, kada 1920 m. vasario 22 d. 10 val. ryte daug Kauno įgulos neginkluotų dalinių — raitelių pulkas, inteligentų kuopa bei kitos dalys su savo karininkais susirinko prie Kauno Įgulos bažnyčios, kur per vyriausiąjį kariuomenės vadą gen. Liatuką buvo įteikti jų reikalavimai vyriausybei. Svarbesni reikalavimai buvo šie: a. suteikti kariškiams rinkimo teises į Steigiamąjį seimą, b. paleisti politinius kalinius, kurie nebuvo kovoję prieš Lietuvos nepriklausomybę, c. pašalinti karininkus, nemokančius lietuvių kalbos, d. pagerinti kareivių maistą, aprangą, pagerinti higienos sąlygas kareivinėse bei karo ligoninėse ir laiku mokėti algas.[96]

Tačiau ne visi Kauno įgulos kareivių daliniai atvyko į Įgulos bažnyčios aikštę, kaip buvo sutarta. Bet tuos dalinius, kurie atvyko, kariuomenės vadas gen. Liatukas patikino, kad jų reikalavimus vyriausybė apsvarstys ir vykdys. Tada jie ramiai išsiskirstė atgal į savo kareivines.

Iš Aukštosios Panemunės taip pat žygiavo į Įgulos bažnyčios aikštę 2-rojo atsargos bataliono kai kurios kareivių kuopos, o dalis artilerijos pulko kareivių žygiavo ginkluoti. Ginkluotus kareivių dalinius sulaikė 8-tuntojo pėstininkų pulko kariai Šančiuose ir jie buvo sugrąžinti atgal į jų kareivines. Sugrąžinti į artilerijos kareivines, kareiviai pradėjo mitinguoti ir tada jie išsirinko „revoliucinį komitetą". „Revoliuciniame komitete" vadovaujamą vaidmenį vaidino puskarininkis P. Mickeliūnas, nariai — B. Banišauskas, M. Kušneris, D. Vizgirda, V. Ivaškevičius, M. Roženas, J. Mitas ir du pėstininkų atstovai, kurių pavardžių areštuotieji kareiviai nenurodė.

Daugumas sudarytojo „revoliucinio komiteto" narių buvo puskarininkiai, o D. Vizgirda buvo buvęs lenkų kariuomenės kapralas Rusijoje. Jie visi buvo patyrę Pirmojo pasaulinio karo vargus, išgyvenę Rusijos revoliucinius įvykius ir matę kaip revoliucijos bangose yra lengva iškilti į aukštumas. Todėl netenka stebėtis, kad šio „revoliucinio komiteto" nariai troško vadovavimo ir garbės bei aukštų kariškų laipsnių. Gal todėl tarybinių istorikų straipsniuose dabar rašoma, kad maišto metu P. Mickeliūnas buvęs paskirtas pulko vadu, jo pavaduotoju — D. Vizgirda, o B. Banišauskas — artilerijos baterijos vadu.

Kariuomenės vadas gen. Liatukas, painformuotas apie įvykius Aukštojoje Panemunėje, su savo adjutantu atvažiavo į tą dalinį asmeniškai įtikinti kareivius nekelti riaušių ir paklusti savo viršininkams. Bet atvykusį į artilerijos pulko kareivines gen. Liatuką kareiviai suėmė ir pradėjo areštuoti to pulko karininkus. Tačiau šie karininkų areštai laikytini ne visos Kauno įgulos kareivių sukilimo pradžia, bet tik Aukštosios Panemunės artilerijos pulko ir 2-trojo atsargos bataliono kai kurių kuopų ginkluotu pasipriešinimu — maištu, nes kiti daliniai į tą maištą neįsijungė, o priešingai — maištą nuslopino. Nei gen. Liatukas nei kiti areštuotieji karininkai nenukentėjo ir buvo paleisti. Po šių įvykių gen. Liatukas tuojau pasitraukė atsargon.

Aukštosios Panemunės kai kurių karo dalinių ginkluotas pasipriešinimas, prasidėjęs 1920 m. vasario 22 d. ryte, vasario 23 d. ryte jau buvo likviduotas.

Maištininkų priešinimasis prieš vyriausybei lojalius dalinius buvo labai trumpas ir šis maištas baigėsi be didelių aukų: žuvo vienas amerikietis karininkas lt. Harris ir pora sukilėlių kareivių. Keturi „revoliucinio komiteto" nariai buvo nuteisti mirties bausme ir ji 1920 m. kovo 4 d. buvo įvykdyta. Daug įveltų į sukilimą kareivių pabėgo iš kariuomenės ir slapstėsi, kol 1920 m. birželio mėn. visiems Panemunės įgulos kariams buvo pritaikinta Steigiamojo seimo paskelbtoji visuotinė amnestija. 1920 m. kovo 2 d. Laikinoji Lietuvos vyriausybė viešu atsišaukimu pranešė, kad visoje Lietuvoje nuimamas karo stovis ir netrukus atskiru įstatymu bus suteikta teisė kariams aktyviai ir pasyviai dalyvauti Steigiamojo seimo rinkimuose.[97] Kareivių ekonominiai reikalavimai, kurie buvo įteikti prie Įgulos bažnyčios Kaune, buvo patenkinti: maistas ir higienos sąlygos kareivinėse buvo pagerintos.

Panemunės kareivių sukilimo priežastims nustatyti, 1920 m. Laikinosios vyriausybės ministrų kabinetas sudarė ypatingą komisiją, kurios pirmininku paskyrė prof. A. Voldemarą, o nariais — Kauno apygardos teismo prokurorą R. Skipitį ir kariuomenės teismo tardytoją J. Rimšą. Nors R. Skipitis savo atsiminimuose vietoje J. Rimšos nurodo B. Balutį, bet *Laikinosios Vyriausybės Žiniose* B. Balučio pavardė neminima.[98]

Skipitis savo atsiminimuose nesuminėdamas jokių kitų priežasčių, sukilimo priežastimi laiko bolševikų norą paimti valdžią Lietuvoje. Bet kiti kariai ir istorikai Panemunės sukilimo priežastis tyrinėję ir apie tą įvykį rašę, pirmoje eilėje nurodo ano meto kareivių gyvenimo sunkias materialines sąlygas. Pvz., plk. J. Petruitis vaizduoja kareiviško gyvenimo sunkumus sakydamas, kad kariuomenė po ištisų metų kovų buvusi pavargusi, algų kelis mėnesius negavusi, maistas buvęs nepakankamas ir vienodas, 1920 m. žiema šalta, kareivinės menkai kūrenamos, apranga skurdi ir, be to, kai kuriose dalyse nebuvę geri santykiai tarp kareivių ir karininkų.[99]

Nepriklausomos Lietuvos metu, be vieno kito kariškio, Aukštosios Panemunės sukilimą smulkiau yra aprašęs istorikas dr. Z. Ivinskis.[100] Vėliau Ivinskis straipsnį apie Panemunės maištą parengė spaudai atskiru veikalu, kurio rankraštis dabar saugojamas okupuotoje Lietuvoje Respublikinės bibliotekos rankraščių skyriuje, tačiau tas Z. Ivinskio straipsnis iki dabar dar neišspausdintas.[101]

Paskutiniu metu prieš Antrąjį pasaulinį karą, Lietuvos kariuomenės spausdinamoje literatūroje, Panemunės maištas jau nebuvo aiškinamas vien kaip bolševikų ar lenkų agitacijos padarinys. Tada

jau buvo rašoma, kad platesniuose kareivių sluoksniuose sukilimas buvęs sukeltas grynai ekonominių priežasčių (atsiradusių dėl karinių dalių viršininkų kaltės), ypač dėl maisto ir aprangos. Nepasitenkinimą sukėlęs ir Steigiamojo seimo rinkimų įstatymas, suteikęs kariams tik pasyvią rinkimų teisę.[102]

Prieš Steigiamojo seimo sušaukimą karių tarpe buvo nepasitenkinimo dėl jų teisių susiaurinimo. Karininkas L. Natkevičius, besiartinant rinkimams į Steigiamąjį seimą, išspausdino liaudininkų žurnale *Darbe* kritišką straipsnį dėl rinkiminių teisių susiaurinimo kariškiams. Be kita ko, už to straipsnio išspausdinimą *Darbo* redaktorius buvo patrauktas atsakomybėn ir nubaustas 3.000 markių bauda.

Užtat vien ekonominėmis priežastimis sunku būtų Panemunės sukilimą išaiškinti, kadangi kareivių surašytuose reikalavimuose buvo ir politinių reikalavimų dėl rinkimų teisių į Steigiamąjį seimą, dėl amnestijos, bei atleidimo iš kariuomenės karininkų, nemokančių lietuvių kalbos.

Dėl Kauno įgulos kareivių įteiktųjų reikalavimų Lietuvos kariuomenės vadui gen. Liatukui pasisako ir bolševikų veikėjas Kapsukas. Jis savo raštuose aiškina, kad tokie reikalavimai negalėję būti komunistų reikalavimai, nes „juos tegalėjo pastatyti įvairių rūšių tautininkai".[103]

Iš tikrųjų tuo metu tokius reikalavimus teikti bolševikams visai nerūpėjo, nes jų partija, kaip Lietuvoje, taip ir Latvijoje, neketino dalyvauti Steigiamojo seimo rinkimuose. Tuose reikalavimuose įrašytoji, su tam tikra sąlyga apribota, amnestija taip pat bolševikų nelietė, nes jie visi kariavo prieš Lietuvos nepriklausomybę ir rėmė Lietuvon įsiveržusius Rusijos bolševikus. Be to, klausimas dėl lietuvių kalbos nemokančių karininkų buvo opus tik lietuviams, bet ne bolševikams ir ne rusams.

Nelietuviams karininkams tuo metu tarnavusiems Lietuvos kariuomenėje dažnai nerūpėjo nei kareivio medžiaginis aprūpinimas, nei jo sanitarinės gyvenimo sąlygos kareivinėse, o carinėje armijoje jų įgyti šiurkštūs įpročiai santykiaujant su kareiviais, kėlė lietuvių kareivių nepasitenkinimą.

Dėl Panemunės kareivių sukilimo buvo rašyta daug straipsnių ypač lietuvių bolševikų spaudoje. Pvz., 1924 m. *Kibirkštyje* 5 nr. straipsnyje „Didysis Lietuvos kareivių sukilimas Panemunėje 1920 m. vasario 22-23 d.", tvirtinama, kad sukilimas buvęs grynai gaivališkas. Toliau rašoma, kad Lietuvos kompartija tada nesugebėjusi paimti šio sukilimo vadovavimo į savo rankas. Lietuvos ir Baltarusijos komunis-

tų partijos centro biuro atstovybė Kaune aiškinosi dėl sukilimo Kauno kareivių įgūloje sakydami: „. . . mes naudojome visą savo laiką tam, kad neprileistume ko nors panašaus, tai iš dalies sukėlė net nepasitenkinimą mumis sąmoningų kareivių tarpe. Ir tik todėl, kad tuo metu mes neturėjome ypatingos įtakos [kareiviams], nesugebėjom sulaikyti įvykių . . ."[104]
To straipsnio autoriai bolševikai pasisako, kad nusistatymas sulaikyti kareivius nuo atviro sukilimo buvęs teisingas, nes buvusios nepalankios aplinkybės ir sukilimas buvo dar neparuoštas.

Ir dabar okupuotos Lietuvos oficialiuose straipsniuose nurodoma, kad Panemunės kareivių išrinktojo „revoliucinio komiteto" reikalavimai gerokai skyrėsi nuo Kauno įgulos karių kariuomenės vadovybei įteiktųjų reikalavimų. Visų pirma „revoliucinis komitetas" reikalavo paleisti politinius kalinius, išskyrus lenkus ir kontrrevoliucionierius. Antra — tas komitetas reikalavo sudaryti taiką su Sovietų Rusija. Trečia — pripažinti kareivių pulkų ir kuopų komitetus. Toliau buvo reikalaujama suteikti kareiviams rinkimų teisę bei kitokių bolševikinio pobūdžio reikalavimų darbininkams. Bet ir „revoliucinis komitetas" tada neskleidė šūkių — „šalin buržuazinę vyriausybę" arba „Tegyvuoja sovietai". Todėl reikia laikyti teisingu pačių bolševikų tvirtinimą, kad tuo metu komunistų slaptos organizacijos kariuomenėje buvo per silpnos, kad galėtų vadovauti šiam prasidėjusiam kareivių gaivališkam maištui.[105]

Netenka abejoti, kad bolševikų agitatorių tuo metu netrūko ir Lietuvos kariuomenėje, tačiau daugiau buvo prolenkiškų agitatorių ir lenkiškųjų organizacijų agitatoriai buvo daugiau suinteresuoti sukelti suirutę Lietuvos kariuomenėje, nes tada Lenkija jau galėtų atskubėti į talką „sukilėliams". O Sovietų Rusija 1920 m. pradžioje jau buvo atskirta lenkų kariuomenės nuo Lietuvos ir ji tiesioginių ryšių su Lietuva nebeturėjo, todėl ir suteikti skubios pagalbos „sukilėliams" nebūtų galėjusi.[106]

Po ilgesnio laiko ir kai kurie mūsų istorikai ir kariai (J. Petruitis ir A. Novaitis) šį sukilimą tyrinėjusieji bei apie jį rašiusieji, sutinka, kad Kauno įgulos kareivių visi įteiktieji vyriausiajai kariuomenės vadovybei reikalavimai buvo labai valstybišku galvojimu paremti. Tokie reikalavimai parodė, kad atsiradusios negerovės kariuomenėje valstybiniam organizmui yra pavojingos ir prašė jas laiku pašalinti.
Su šiais mūsų istorikų teigimais reikia sutikti ir bolševikams nepriskirti tų „nuopelnų", kurių jie patys nesisavina.

NUORODOS

1 V. Steponaitis, Bermontininkai Lietuvoje — *Mūsų Žinynas*, 1929 m. 1 nr. 86 psl.
2 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten*, 1976 m. 288 psl.
3 H. A. Grant Watson, *The Latvian Republic*, 1965 m. 59 psl.
4 R. von der Goltz, *Meine Sendung in Finland und im Baltikum*, 1920 m. 270 psl.
5 W. Laquer, *Russia and Germany: A Century of Conflict*, 1965 m. 108-109 psl.
6 R. von der Goltz, *Meine Sendung in Finland und im Baltikum*, 1920 m. 245 psl.
7 E. Salomon, *Das Buch vom deutschen Freikorpskaempfer*, 1938 m. 192 psl.
8 A. P. Liven (Lieven), V. južnoj Pribaltike 1919 — *Beloje Delo*, 1927 m. III t. 187 psl.
9 R. von der Goltz, *Meine Sendung in Finland und im Baltikum*, 1920 m. 275 psl.
10 R. von der Goltz, *Meine Sendung in Finland und im Baltikum*, 1920 m. 136 psl.
11 C. Grimm, *Vor den Toren Europas 1918-1920*, 1963 m. 28 psl.
12 C. Grimm, *Vor den Toren Europas 1918-1920*, 1963 m. 32 psl. ir V. Sīpols, *Die Auslaendische Intervention in Lettland 1918-1920*, 1961 m. 86 psl.
13 H. A. Grant Watson, *The Latvian Republic*, 1965 m. 46 psl.
14 A. Norden, *Zwischen Berlin und Moskau*, 1954 m. 233 psl.
15 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (The Paris Peace Conference 1919)*, 1947 m. XII t. 148 ir 177 psl.
16 St. G. Tallents, *Man and Boy*, 1943 m. 312 psl.
17 R. H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations 1917-1921*, 1961 m. 256 psl.
18 *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917-1919*, 1967 m. 176 psl.
19 *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917-1919*, 1967 m. 263 psl.
20 P. Mažylis, 1918-1919 metai Žagarės apylinkėje — *Karo Archyvas*, 1936 m. VII t. 366 psl. ir K. Bielinis, *Gana to jungo*, 1971 m. 361 psl.
21 H. D. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, 1924 m. XVI t. 527 psl.
22 N. Beržanskij, P. Bermondt v Pribaltike — *Istorik i Sovremennik*, 1922 m. 1 nr. 87 psl.
23 A. P. Liven (Lieven), V. južnoj Pribaltike 1919 — *Beloje Delo*, 1927 m. III t. 203 psl.
24 H. A. Grant Watson, *The Latvian Republic*, 1965 m. 59 psl.
25 P. M. Avalov, *V borbe s boľševizmom*, 1925 m. 145 psl.
26 V. Sīpols, *Die Auslaendische Intervention in Lettland 1918-1920*, 1961 m. 165-166 psl.
27 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 105 psl.
28 *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917-1919*, 1967 m. 186 psl.
29 C. Brandis, *Baltikumer*, 1936 m. 237 psl.

30 N. Beržanskij, P. Bermondt v Pribaltike — *Istorik i Sovremennik*, 1922 m. 1 nr. 67-68 psl.
31 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (The Paris Peace Conference 1919)*, 1946 m. VI t. 621 psl.
32 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (The Paris Peace Conference 1919)*, 1946 m. VIII t. 258-259 psl.
33 *Darstellungen aus den Nachkriegskaempfen deutscher Truppen und Freikorps*, 1937 m. II t. 186 psl. ir J. Žiugžda & D. Fainhauzas, Revoliucionnoje dviženije v nemeckich vojskach v Litve — *Novaja i Noveišaja Istorija*, 1957 m. 3 nr. 44 psl.
34 A. Nieselis (Niessel), *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų* (vertė J. Griška iš prancūzų k.), 1938 m. 87 psl.
35 K. Bielinis, *Gana to jungo*, 1971 m. 381 psl.
36 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 15-16 psl.
37 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 30-31 psl.
38 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten*, 1976 m. 289-290 ir 294 psl.
39 H. A. Grant Watson, *The Latvian Republic*, 1965 m. 59 psl. ir R. G. L. Waite, *Vanguard of Nazism*, 1952 m. 134 psl.
40 A. Birontas, *Bermontininkams Lietuvą užpuolus*, 1934 m. 35 psl.
41 P. M. Avalov, *V borbe s bolševizmom*, 1925 m. 185 psl.
42 *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917-1919*, 1967 m. 174 psl.
43 V. Steponaitis, Bermontininkai Lietuvoje — *Mūsų Žinynas*, 1921 m. 1 nr. 82 psl.
44 V. Steponaitis, Bermontininkai Lietuvoje — *Mūsų Žinynas*, 1921 m. 91 psl.
45 V. Steponaitis, Bermontininkai Lietuvoje — *Mūsų Žinynas*, 1921 m. 89 psl.
46 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 100 psl.
47 P. M. Avalov, *V borbe s bolševizmom*, 1925 m. 235 psl.
48 N. Beržanskij, P. Bermondt v Pribaltike — *Istorik i Sovremennik*, 1922 m. 1 nr. 39 psl.
49 C. Brandis, *Baltikumer*, 1936 m. 227 psl.
50 C. Brandis, *Baltikumer*, 1936 m. 228-229 psl.
51 C. Brandis, *Baltikumer*, 1936 m. 230 psl.
52 C. Brandis, *Baltikumer*, 1936 m. 231 ir 236 psl.
53 R. von der Goltz, *Meine Sendung in Finland und im Baltikum*, 1920 m. 254 psl.
54 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 133 ir 141 psl.
55 *Už socialistinę Lietuvą*, 1960 m. 152 psl.
56 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 195, 203-206 psl.
57 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 21-23 psl.
58 N. Beržanskij, P. Bermondt v Pribaltike — *Istorik i Sovremennik*, 1922 m. 1 nr. 38 psl. ir V. Steponaitis, Bermontininkai Lietuvoje — *Mūsų Žinynas*, 1921 m. 1 nr. 79 psl.
59 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 130-131 psl.
60 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 35 psl.
61 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 39 psl.
62 H. Gough, *Soldiering on*, 1954 m. 199-201 psl.
63 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 38 psl.
64 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (The Paris Peace Conference 1919)*, 1942 m. II t. 421 psl.
65 *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917-1919*, 1967 m. 157-159 psl.
66 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 47 psl.
67 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1949 m. III t. 74 psl.

68 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939,* 1949 m. III t. 76-77 psl.
69 Das Bericht Generalleutenants.W. von Eberhardt — *Zeitschrift fuer Ostforschung,* 1964 m. 4 sąs. 732 psl.
70 J. M. Thompson, *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace,* 1966 m. 340 psl.
71 V. Sīpols, *Die Auslaendische Intervention in Lettland 1918-1920,* 1961 m. 170 psl.
72 C. Brandis, *Baltikumer,* 1936 m. 258 psl.
73 J. Bischoff, *Die letzte Front,* 1935 m. 214 psl.
74 V. Steponaitis, Bermontininkai Lietuvoje — *Mūsų Žinynas,* 1921 m. 1 nr. 91 psl.
75 C. Brandis, *Baltikumer,* 1936 m. 249 psl.
76 F. W. Oertzen, *Baltenland,* 1939 m. 323 psl.
77 C. Brandis, *Baltikumer,* 1936 m. 258 psl.
78 List do I. Paderewskiego w Paryžu — *Niepodległość,* 1962 m. VII t. 63-67 psl.
79 F. P. Crozier, *Impressions and Recollections,* 1930 m. 244 psl.
80 *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich,* 1961 m. II t. 397 psl.
81 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922,* 1970 m. 127 psl.
82 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten,* 1976 m. 328 psl.
83 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.),* 1970 m. 110-111 psl.
84 A. Nieselis (Niessel), *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų* (vertė J. Griška iš prancūzų k.), 1938 m. 89-90 psl. ir R. Vanlande, *Avec général Niessel en Prusse et en Lithuanie,* 1921 m. 98-99 psl.
85 K. Bielinis, *Gana to jungo,* 1971 m. 429-430 psl.
86 V. Steponaitis, Bermontininkai Lietuvoje — *Mūsų Žinynas,* 1921 m. 1 nr. 59 psl.
87 C. Brandis, *Baltikumer,* 1936 m. 248 psl.
88 W. Williams, Die Politik der Allierten gegenueber den Freikorps im Baltikum 1918-1919 — *Vierteljahreshefte fuer Zeitgeschichte,* 1964 m. 2 sąs. 167 psl.
89 A. Nieselis (Niessel), *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų* (vertė J. Griška iš prancūzų k.), 1938 m. 5 psl.
90 A. Šapoka, *Lietuvos istorija,* [3]1950 m. 553 psl.
91 A. Nieselis (Niessel), *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų* (vertė J. Griška iš prancūzų k.), 1938 m. 103 psl.
92 H. A. Grant Watson, *The Latvian Republic,* 1965 m. 82 psl.
93 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939,* 1949 m. III t. 252-253 psl.
94 1919 m. birželio mėn. Vokietijos generalinio įgaliotinio E. Zimmerle slaptas memorandumas Vokietijos vyriausybei — *Lietuvos istorijos metraštis 1974 m.,* 1976 m. 111-124 psl. (vokiečių ir lietuvių kalba) ir tas pats memorandumas pas M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten,* 1976 m. (priedėlis 1-15 psl.).
95 Kariuomenės generalinio štabo viršininko pranešimas vyriausiajam kariuomenės vadui apie Kauno kareivių sukilimą — *LTSR Istorijos šaltiniai,* 1961 m. IV t. 34-41 psl.
96 V. Kapsukas, *Raštai,* 1966 m. VIII t. 370 psl.
97 *LTSR Istorijos šaltiniai,* 1961 m. IV t. 44-45 psl.
98 R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant,* 1961 m. 186 psl. ir *LTSR Istorijos šaltiniai,* 1961 m. IV t. 43 psl.
99 J. Petruitis, *Laisvę ginant,* [2]1955 m. 103 psl.
100 Z. Ivinskis, Šarvuotų automobilių dalinys iki jo įjungimo į šarvuočių rinktinę — *Karo Archyvas,* 1940 m. XII t. 152-162 psl.

101 S. Lazutka ir A. Kulešiuvienė, Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1969 m. X sąs. 79 psl.

102 A. Novaitis, 1920 m. kareivių sukilimas — *Karys*, 1961 m. 4 nr. 103-104 psl. ir *Karo technikos dalys* (be autoriaus), 1939 m. 181 psl.

103 V. Kapsukas, *Raštai*, 1966 m. VIII t. 370 psl.

104 S. Lazutka ir A. Kulešiuvienė, Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1969 m. X sąs. 82 psl.

105 A. Komodaitė ir P. Štaras, Kauno įgulos kareivių sukilimas — *Revoliucinis judėjimas Lietuvoje*, 1957 m. 397 psl.

106 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 252 psl.

XVIII

Vilnius ir jo problema

Nepriklausomą Lietuvos valstybę atsteigus, tik dėl lenkų pokarinės imperialistinės politikos Vilnius nepaliko Lietuvos sostine ir dėl Sąjungininkų šališkumo susidarė labai paini tarpvalstybinė situacija, kurią neįstengė išspręsti nei lietuvių lenkų savitarpinės derybos, nei, pagaliau, Tautų Sąjunga.

Todėl sudėtingai Vilniaus problemai visapusiškai svarstyti reikia skirti atitinkamai daugiau vietos.

1. Istorinė apžvalga

Po Pirmojo pasaulinio karo Vilniaus klausimas nebuvo vien tik Vilniaus priklausymas Lietuvai ar Lenkijai, bet ištisas Lietuvos Lenkijos santykių kompleksas.

Senoji Lietuvos valstybė — Didžioji Lietuvos kunigaikštystė — nebuvo grynai tautinė valstybė, todėl ir atsikuriančios Lietuvos valstybės politikai nesibaimino Vilniaus ir jo srities mišrios tautinės gyventojų sudėties. Naujųjų amžių istorijoje Vilniaus, kaip Lietuvos sostinės, problema yra vienintelis atsitikimas, kada svetimoji valstybė ima pretenduoti į kitos valstybės sostinę. Pvz., ir Suomijos sostinėje Helsinki ilgesnį laiką buvo švedų persvara, bet Švedija niekada nesikėsino į Suomijos sostinę Helsinkį, kaip Lenkija į Vilnių.[1]

Lietuvos metraščiuose Vilniaus miestas ir upė vadinama Vilnia ir taip jie vadinami ir 1562 m. Venecijoje išleistame žemėlapyje ir 1613 m. Radvilos žemėlapyje. Gyvoje kalboje gudai Vilnios upės vardą perdirbo į Vileiką, o lenkai — į Wilenką. Iš tikrųjų Vilniaus miesto vardas yra kilęs ne iš Vilijos upės vardo, bet iš Vilnios. Senovėje ir Vilniaus krašte upė Vilija buvo vadinama Nerimi. Net ir lenkai prie Neries esančios vasarvietės lietuvišką vardą Panerius išvertė į „Ponary".[2]

Vilnius buvo įkurtas Lietuvos kunigaikščių ir daugiausia lietuvių gyvenamas. Ligi XX a. istorinė literatūra Vilnių visuotinai laikė Lietuvos sostine.

Pirmą kartą Vilniaus miestas minimas garsiuose Gedimino laiškuose, skirtuose Vokietijos žymiesiems miestams, o taip pat ir vienuolynų ordinų viršininkams. 1323 m. Gedimino rašytame laiške Liubeko, Bremeno, Magdeburgo ir kitų miestų piliečiams, jis aiškina, kad prieš porą metų jis buvo pastatęs vieną bažnyčią Vilniuje domininkonams, o anksčiau — Naugarduke pranciškonams, kurią sudegino kryžiuočiai. Todėl Vilnius jau nuo 1323 m. tikrai laikytinas nebe sritinių kunigaikščių buveine, bet centralizuotos Lietuvos valstybės sostine. Neabejojama, kad ir senovėje Vilnius buvo tirštai gyvenamoje lietuvių teritorijoje.[3] Taigi, Vilnius paliko Lietuvos valstybės centras, kurį Lietuvos didieji kunigaikščiai plėtė ir puošė.

XV a. lietuviškai dar kalbėjo ir Ponų taryboje, o 1492 m. Gdansko miesto atstovai savo ataskaitoje liudija, kad, besiderant Vilniuje su Lenkijos karaliumi ir Didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu Kazimieru bei su jo didikais, buvo kalbama lietuviškai, lenkiškai ir rusiškai.[4] Tuo metu, t.y. ligi XV a. pabaigos, lietuvių kalba buvo iš dalies valstybinė ir iš dalies diplomatinė kalba.

Taip pat Vilniaus miestiečių įvairūs aktai XV-XVII a. buvo surašomi 50% lotynų kalba, 45% cerkvine slavų kalba ir tik 5% lenkų kalba. Tačiau XVII a. viduryje aktų lenkų kalba jau buvo sudaroma ligi 53%, lotynų — 37%, o slavų cerkvine kalba tik 10%.[5] Ligi XVI a. Vilniaus mieste lenkiškai kalbančių gyventojų, matyt, buvo nedaug, nes šv. Jono bažnyčioje buvo sakomi pamokslai tik lietuviškai, ir tik nuo 1521 m., greta lietuviškų pamokslų, jie buvo sakomi ir lenkiškai.[6]

Kai nuo XVI a. vidurio Vilniuje dažnai ilgesnį laiką gyvendavo Lenkijos karalius ir Didysis Lietuvos kunigaikštis Žygimantas Augustas su savo dvariškiais lenkais, tai tik tada Lietuvos didikams atsirado reikalas ir proga mokytis lenkų kalbos. Tuo metu Vilniuje jau buvo

20-30 tūkstančių gyventojų. Net ir pramogų anuomet Vilniuje nestigdavę: kiekviena proga, susijusia su karaliaus ar jo šeimos narių sukaktuvėmis, miestas buvęs iliuminuojamas, vakare leidžiami fejerverkai ir raketos. Pilyje vaišindavo svečius, o gatvėse duodavo valgyti bei išgerti ir miesto miniai. Rūmuose ne tik buvo rengiami maskaradai, puotos, bet vykdavo moksliniai ginčai, literatūros vakarai, buvo statomos operos, baletas, vaidinimai ir kitoki artistų bei muzikų pasirodymai. Pilies rūmuose gyveno mokslo ir meno žmonių. Ten buvo teatras, paveikslų galerija ir biblioteka.[7]

Vilniaus pilies rūmai buvo labai prabangiai įrengti. Aplankęs Vilnių popiežiaus pasiuntinys B. Bongiovani pareiškė savo nuomonę, kad Venecijos ir popiežių turtai negalėję prilygti Vilniaus Žemutinės pilies lobiams. Didžiausia prabanga buvusi Žemutinėje pilyje Žygimanto Augusto laikais (1544-1572). XVII a. pradžioje Vilniuje buvo daug puošnių ir prabangiai įrengtų gyvenamųjų namų — didikų bei žymių valstybės pareigūnų rezidencijų.[8]

1570 m. Lietuvos ir Lenkijos jėzuitų viceprovinciolas Fr. Sunyer informavo jėzuitų ordino generolą Borgią apie Vilniaus jėzuitų kolegijos įsteigimą, apie Vilniaus miestą ir jo gyventojų tautinę sudėtį, be kita ko paminėdamas, kad Vilniaus miestas — Lietuvos sostinė — yra didelis, gražus, kultūringas miestas, kuriame be lietuvių dar gyvena lenkų, vokiečių, italų, rutėnų, totorių ir žydų. Daugumas gyventojų — lietuviai: „Natio lituana primas partes habet". Sunyer taip pat pažymėjo, kad per miestą teka dvi upės — Vilnia ir Neris. Iš Vilnios vardo paimtas ir Vilniaus pavadinimas. Jau ir taip žavingą miestą, šios dvi upės daro dar žavingesniu.[9]

Ir čekas jėzuitas Baltazaras Hustovinus, šiek tiek mokėjęs lenkiškai, atvykęs su jėzuitais į Vilnių ir gyvenęs jame iki 1572 m., taip pat rašė apie Vilniaus miesto gyventojų vartojamas kalbas. Jis teigė, kad išsilavinę žmonės ir didikai vartoja lenkų kalbą, svetimtaučiai — vokiečių, o valstiečiai — lietuvių. Pamokslai buvo sakomi, atsižvelgiant gyventojų vartojamų kalbų.[10]

Tačiau greta turtų, prabangos ir puošnumo, istorijos bėgyje Vilniaus miestas pergyveno daug nelaimių: 1655-1661 m. Maskvos okupacijos metu buvusi rusų kariuomenė ne tik apiplėšė miestą, išžudė daug gyventojų, daug mirė badu ir nuo ligų, o nedidelis skaičius pabėgo net į Prūsiją. Todėl gyventojų skaičius Vilniuje labai sumažėjo. Dėl šių priežasčių jau nepakako Vilniaus apylinkių lietuvių gyventojų užpildyti susidariusią tuštumą ir todėl į Vilnių

kėlėsi slavų tautų gyventojai iš tolimesnių Lietuvos kunigaikštystės teritorijų.

Šiuo metu Vilniaus universiteto prof. Z. Zinkevičius, tyrinėjęs 1602-1615 m. šv. Jono bažnyčios santuokų ir 1611-1616 m. krikšto metrikų knygas, nustatė Vilniaus gyventojų katalikų etninę sudėtį prieš Maskvos okupaciją. To laikotarpio santuokų metrikuose yra įrašyta iš viso apie 30.000 katalikų religijos įvairių visuomeninių sluoksnių asmenų. Reikia pastebėti, kad sutuoktiniai, atsikėlę į Vilnių iš kitų vietovių, metrikų pastabose buvo atžymimi iš kurio kašto ar vietovės jie yra atsiradę Vilniuje, pvz., tose pastabose rašoma, kad asmuo yra atvykęs iš Brėslaujos, Šalčininkų, Ašmenos apylinkių. Mums dar įdomesnis faktas, kad tose metrikų pastabose iš kitų kraštų atkilėlius žymėjo — „Polonus", „Polak", „s Polši" arba „vokietis", „maskolius" ir t.t.

Jeigu santuokų metrikuose tokie atžymėjimai galėjo būti ir nesistemingai užrašomi, tačiau iš šios archyvinės medžiagos vistik galima tvirtinti, kad tik 1% sutuoktinių buvo asmens ne vietos kilimo. Tuo metu metrikų sudarytojai dažnai numesdavo pavardžių galūnę ir rašė: „Gil, Purwel, Szepiec", užuot rašę Gylys, Purvelis, Šepetys. Taip pat grynai lietuviškas pavardes metrikų užrašuose dažnai vertė atitikmenimis į lenkų kalbą — „Golęb, Gorbaty, Szablowsky", užuot rašę — Balandis, Kuprys, Kardulis.[11]

Didieji Lietuvos kunigaikščiai, plėsdami savo valdas į rytus, įjungė daug teritorijų, kuriose apsčiai gyveno pravoslavų tikėjimo slavų ir apsaugojo tas teritorijas nuo totorių puldinėjimų. Tada savaime aišku, kad ir įjungtosios teritorijos savo sostine laikė Vilnių.

Užtat suprantama, kad ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės sostinėje gyveno tam tikras skaičius kitų tautų bei kitokių religijų žmonių. Tada ir Vilniaus miesto valdymo praktikoje įsigalėjo paprotys, kad pusė miesto pareigūnų būtų katalikai, kita pusė — pravoslavai. Be to, Vilniuje gyveno pravoslavų ir iš tų laikų, kada dar prieš Lietuvos krikštą, dalis lietuvių buvo priėmę pravoslavų tikėjimą. Ilgainiui šie pravoslavų religijos lietuviai susiliejo su atvykėliais slavais ir jie greičiau priėmė rusų kalbą.[12]

Visiškai patikimos Vilniaus miesto gyventojų statistikos ligi XIX a. nebuvo, ypač trūko statistikos apie gyventojų pasiskirstymą tautybėmis. Bet kunigo H. Karpińskio 1776 m. išspausdintame veikale *Lexycon Geograficzny*, 609 psl. yra nurodyta, kad Vilniuje gyveno 60.000 gyventojų. Savo veikale Karpiński visus Vilniaus gyventojus

laikė lietuviais, paaiškindamas, kad be katalikų Vilniuje dar gyvena pravoslavų, evangelikų, mahometonų ir izraelitų.[13]

Betgi, 50 metų praslinkus po Karpińskio *Lexycon Geograficzny* išspausdinimo, vilnietis M. Balinskis savo veikale rašė, kad tada iš viso Vilniuje buvo tik 35.922 gyventojai, jų tarpe 20.650 žydų, o kiti — lietuviai, rusai bei vokiečiai. Kitų tautų gyventojų buvo labai nedaug.[14]

Kun. Karpińskio ir istoriko Balinskio statistiniai duomens mums yra įdomūs ne dėl to, kad jie Vilniuje visai nenurodo lenkų gyventojų skaičiaus, bet tuo, kad iš jų pateikiamų duomenų galima spręsti, jog anuo metu buvo nusistatymas Vilniaus gyventojus katalikus laikyti lietuviais. Vėlesnį gyventojų sumažėjimą Vilniuje galima paaiškinti Napoleono karu, maru, bei sukilimais (1794, 1831 m.), universiteto uždarymu ir kt. Ir vėlesni Vilniaus miesto statistikos duomens dažniausia gyventojų neskirstydavo tautybėmis, bet tik religijomis. Pvz., 1851 m. duomenimis yra nurodyta, kad Vilniaus gyventojų skaičius buvo paaugęs ligi 61.185, jų tarpe izraelitų — 28.555, o pravoslavų — 4.939. Kitų religijų gyventojų skaičius nebuvo nurodytas.[15]

Vienok toliau Vilnius augo ir jo gyventojų skaičius nuolat didėjo. 1875 m. Vilniuje jau gyveno 82.662 gyventojai. Tačiau ir tada gyventojų statistikos duomenyse dar nebuvo suskirstymo tautybėmis, bet tik religijomis, kaip parodyta 9 lentelėje.

Lentelė 9

VILNIAUS GYVENTOJAI
PAGAL RELIGIJAS 1875 m.

Tikyba	Skaičius	Procentas
Katalikų	27.781	33,6
Izraelitų talmudistų	37.909	45,9
Pravoslavų	13.093	15,8
Evangelikų	2.402	2,9
Sentikių	573	0,7
Be religijos	559	0,7
Mahometonų	260	0,3
Karaimų	85	0,1[16]

Tame surašyme dar yra duoti šie paaiškinimai: Vilniaus gyventojų tik 25% buvo gimę Vilniuje ar Vilniaus gub., pravoslavų tik 18% buvo gimę Vilniuje, kiti buvo atsiųsti iš Rusijos įvairioms pareigoms. Bet

Vilniaus karinėse įstaigose pravoslavų buvo 62,2%, valstybinėse tarnybose, garbės ar luominėse įstaigose jų buvo 58,6%, o katalikų — tik 9%.[16]

Pagal 1897 m. oficialiąją rusų valdžios surašymo statistiką Vilniuje jau buvo 154.532 gyventojai. Ir čia vėl pastebime, kad 47,8% gyventojų nebuvo gimę Vilniuje ar Vilniaus aps., t.y. Lietuvos etnografinėse ribose, bet buvo kilę iš Minsko, Vitebsko ir kitų Rusijos imperijos gubernijų. Kadangi Vilniaus miesto gyventojų skaičių nuolat papildydavo ne Lietuvos gyventojai, o daugiausia rusų valdininkai bei lenkai, tai Vilniaus miesto rusų ir lenkų gyventojų skaičius nenatūraliai augo.[17] Todėl ir 1897 m. Vilniaus miesto gyventojų surašymo duomens lietuvių rodo tik 3.238 arba 2,1%, nes jau dalis lietuvių pateko į lenkų skiltį. Rusų buvo 30.967 arba 20%, gudų — 6.514 arba 4,2%, žydų — 61.847 arba 40%, lenkų — 47.795 arba 31%, kitų tautybių mažesni procentai.

Po 1863 m. sukilimo numalšinimo 1864 m., Muravjovo valdymo metu, išspausdintoje informacijos — adresų knygoje, Vilnius jau buvo vadinamas „rusų Vilnius" (Russkaja Vilna). Rusai nacionalistai lietuvius laikė maždaug viena tauta su rusais ir apgailestavo, kad lietuviams su rusais galutinai susijungti sutrukdžiusi tik Lietuvos Lenkijos unija.

Todėl 1883 m. ir buvusis Vilniaus Viešosios bibliotekos direktorius F. Dobrianskij jau tvirtina, kad ir Vilniaus vardas yra rusiškas, nes Vilijos upė lietuviškai vadinama Nerimi ir, be to, jau ir Gedimino valdymo metu, jeigu ne visi gyventojai, tai bent pusė jų buvę rusai. Taip pat ir rusų istorikas A. Barbašev sako, kad Vytauto Didžiojo valdymo metu Vilniaus mieste pusė gyventojų buvusi rusų. O jau Rusijos valdymo metu, 1913 m., be kariuomenės, Vilniuje gyventojų buvo net 187.220, o 1914 m. — 204.000.[18] Betgi Pirmojo pasaulinio karo metu — vokiečių okupacijos metu, Vilniaus gyventojų sudėtis žymiai pakito: 20% rusų gyventojų išbėgo iš Vilniaus į Rusiją, o dėl mitybos sunkumų, daug vilniečių išvažiavo į kaimus, todėl gyventojų skaičius sumažėjo ligi 137.000, kurių tarpe lenkų buvo apie 70.000, o žydų — 47.000.

Ligi Pirmojo pasaulinio karo ir lenkai ir rusai, nors pareikšdavo pretenzijų į Vilnių, tačiau neneigė, jog Vilnius yra buvusi Lietuvos sostinė.

Jei 1905 m. ir Pirmojo pasaulinio karo pradžioje lenkai tenkinosi noru gauti iš Rusijos tik politinę autonomiją, o tik vėliau nepriklausomybę, ir tai tik etnografinės Lenkijos ribose, tai Pirmojo pasaulinio

karo pabaigoje jau lenkų politikos vadai pradėjo reikšti pretenzijas į Lietuvą ir ypač į Vilnių bei jo apylinkes. Tokį nusistatymą labai ryškiai pareiškė lenkų kalbininkas, Berlyno universiteto prof. A. Brueckner, rašydamas, kad nors Lietuvoje lenkų nedidelis skaičius, bet jų kultūrinis svoris didelis: visa inteligentija lenkiška, dvarų savininkai yra lenkai ir Vilniaus miestas yra lenkiškas. Laikydamas lietuvių kalbą tik lenkų kalbos tarme, toliau jis rašė, kad dėstyti Vilniaus universitete visus mokslo dalykus lietuvių kalba būtų juokinga.[19]

Po Pirmojo pasaulinio karo atsirado lenkų ne tik politikų, bet ir istorikų, nenorinčių Vilnių laikyti Lietuvos sostine. Pvz., žymus lenkų istorikas St. Kutrzeba jau rašė, kad ir istoriniu pagrindu Vilnių negalima laikyti atsikūrusios Lietuvos sostine, nes Vilnius yra buvęs Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės sostinė, o kunigaikštystės teritorija buvusi nuo Baltijos ligi Juodųjų jūrų, ligi Vitebsko, Kijevo ir t.t.[20]

Tačiau karo metu buvo ir blaivesnių pažiūrų į Vilniaus lenkiškumą. Pvz., kažkoks H. B. užsienyje leidžiamame lenkų žurnale *Mysł Polska* 1915 m. (4 sąs. 46 psl.) rašė, kad Vilnius yra lietuvių gyvenamoje teritorijoje, kad ne lietuviai kviečia iš Varšuvos lenkus nacionalistus Vilniuje leidžiamiems lenkų laikraščiams redaguoti, bet Varšuva juos siunčia į Vilnių (čia H. B. nurodo *Kurjer Litewski* atsiųstąjį redaktorių Hłasko), kad Lietuvoje lenkų yra ir tokiomis grynai vokiškomis pavardėmis kaip — Römer, Landsberg, Tysenhaus, Mohl, Komar ir t.t.

Ir lenkų mokslininkė H. Turska, tyrinėjusi lenkų kalbos atsiradimą Vilniaus krašte, priėjo išvados, kad lietuvių kalba Vilniaus krašte pradėjusi nykti tik XIX a. trečiame ketvirtyje. Iš tikrųjų lenkiškumas Vilniuje ypač įsitvirtino po Pirmojo pasaulinio karo.[21]

Nėra abejonių, kad lenkiškoji mažuma Vilniuje ir Vilniaus srityje gerokai pašoko vėliau, jau Lenkijos valdymo metu — 1920-1939 m., betgi vistiek ir tada lenkai Vilnijoje paliko mažuma.

Daugelis ir ne lietuvių istorikų teigia, kad lenkų nacionalistų pretenzijos į Vilnių ir Vilniaus sritį po Pirmojo pasaulinio karo buvo nepagrįstos, nors kai kurie jų pripažįsta, kad lenkai socialiniu ir kultūriniu svoriu buvo reikšminga visuomeninė grupė, sudariusi vietos aristokratiją ir turtingųjų žemvaldžių luomą.[22]

2. *Vilniaus reikšmė Lietuvai*

Rusijos valdymo metu, Vilnius, nors ir netekęs savo politinio vaidmens, vistiek paliko Lietuvos kultūrinis centras. Vilniaus

universitetas ligi jo uždarymo 1832 m., kaip mokslo įstaiga, turėjo didelės įtakos visam kraštui. Po jo uždarymo arba mokslo įstaigų iškėlimo iš Vilniaus į Rusiją, pačiame Vilniuje Lietuvos šviesuomenė įsteigė bent mokslo židinių pakaitus — Archeologijos komisiją, Senienų muziejų ir t.t. Čia vėl reikia prisiminti, kad ir šias įstaigas, vietos mokslo žmonių vadovaujamas, rusų valdžia ilgainiui sulikvidavo arba paskyrė caro valdininkus joms vadovauti.

Nepaisant carinės valdžios persekiojimų, Lietuvos politinio pasipriešinimo centras paliko visą laiką Vilniuje. Ten buvo steigiamos slaptos studentų, masonų organizacijos, ten buvo rengiami sąmokslai ir sukilimai, iš ten sklido laisvės idėjos, kurios palaikydavo viltį nusikratyti svetimo jungo. Po 1863 m. sukilimo, lietuvių tautos veikėjai kovojo ne tik prieš rusišką priespaudą, norėjo išsilaisvinti ne vien iš rusų valdžios, bet ir prieš lenkišką ar sulenkėjusią bajoriją, kuriai lietuvių tauta jau buvo palikusi svetima.

Vilniuje ir jo apylinkėse šimtmečiais vyko lietuvių nutautinimas, bet šis procesas ypač sustiprėjo XIX a. trečiame ketvirtyje. Bet taip pat XIX a. pabaigoje ir XX a. prasidėjo spartesnis lietuvių tautinis atgimimas, o ir gudų atbudimas sulaikė polonizaciją.

Be to, ligi spaudos draudimo įvedimo, Vilnius buvo lietuviškų knygų ir kalendorių spausdinimo centras. Prieš spaudos grąžinimą, Vilniuje veikė lietuvių kultūrininkų būrelis — trys broliai Vileišiai, Bortkevičių šeima, P. Matulionis, kun. J. Ambraziejus ir kiti, kurie rūpinosi ne tik slaptos lietuviškos spaudos platinimu, bei lietuviškų vakarų rengimu, bet ir visais kitais lietuvių kultūrinio gyvenimo reikalais.

Nuo 1905 m. Vilnius tapo ne vien lietuvių kultūriniu, bet ir politiniu centru, o taip pat Lietuvos valstybės atsteigimo centru. 1905 m. Vilniuje buvo sušauktas Didysis Vilniaus seimas, kuris nustatė Lietuvos politinės ateities gaires. 1917 m. čia įvyko Vilniaus lietuvių konferencija, o jos išrinktoji *Lietuvos Taryba* 1918 m. vasario 16 d. paskelbė Vilniuje Lietuvos Nepriklausomybės aktą. 1918 m. lapkričio 11 d. Vilniuje buvo sudaryta pirmoji Laikinoji Lietuvos vyriausybė.

Kalbant apie Vilniaus kultūrinę reikšmę Lietuvai, reikia suminėti, kad ir Lietuvos žydai Vilnių laikė lyg ir savo sostine, jį vadindami Lietuvos žydų Jeruzale. Vilniuje buvo daug žydų mokslo ir mokymo įstaigų bei bibliotekų. 1871 m. Vilniuje įsteigtoji rabinų seminarija vėliau buvo paversta į žydų mokytojų institutą. Čia buvo įsteigta žydų politinė organizacija — *Allgemeiner Jüdischer Arbeiter Bund in Polen und Russland* (Visuotinė žydų darbininkų sąjunga Lenkijoje

įr Rusijoje), kuri Lietuvoje daugiau buvo žinoma tik *Bundo* vardu. Vėliau prie savo vardo Bund, greta Rusijos ir Lenkijos vardų, buvo pridėjęs ir Lietuvos vardą.[23]

Taip pat reikia pažymėti, kad Vilnius buvo svarbus ir lenkų tautos kultūrai, nes buvo laikų, kada Vilniuje buvo išspausdinama daugiau lenkiškų knygų, negu pačioje Lenkijoje. Vilniuje lenkai turėjo savo mokslo draugijų, bibliotekų ir ypač po 1905 m. turėjo kovingą nacionalistinę spaudą, remiamą lenkų dvarininkų ir endekų kunigų.

Pirmojo pasaulinio karo metu lietuvių ir lenkų santykiai Vilniuje ir to meto lietuvių politinė bei kultūrinė veikla jau yra plačiai svarstyta šios knygos VI skyriuje. Betgi vieną kitą to meto faktą ar įvykį, kuris siejasi su nepriklausomos Lietuvos atsteigimu, teks šiame skyriuje pakartotinai paminėti.

Vilniuje lietuviai ir lenkai ligi abiejų valstybių atsisteigimo santykiavo daugiau tik tautiniu ir politiniu pagrindu, o ne kaip valstybių reprezentantai. Lietuvos ir Lenkijos valstybių santykiai buvo mėginta užmegzti nuo 1918 m., kai buvo sudaryta pirmoji Laikinoji Lietuvos vyriausybė.

Tumpai čia tenka prisiminti, kad 1919 m. sausio 5 d., nepaisant Lietuvos vyriausybės protestų (A. Janulaičio nota Sovietų Rusijai), Sovietų Rusijos Raudonoji armija užėmė Vilnių ir dalį Lietuvos teritorijos. O 1919 m. balandžio 19 d. Lenkija bolševikų armiją iš Vilniaus išvarė ir pati Vilnių bei jo sritį okupavo, visai nederindama savo karo veiksmų su Lietuvos kariuomenės veiksmais ir plėtė savo nukariavimus, neatsižvelgdama Lietuvos interesų. Lenkija iš viso tada savo teritoriją norėjo toliau plėsti į rytus ir okupuoti gudų bei ukrainiečių gyvenamą teritoriją.

Lenkijai 1919 m. Lietuvos sostinę užgrobus, tarp šių valstybių susidarė nepaskelbtas karo stovis, o Lietuva, neatsižvelgdama į Sąjungininkų karo misijų atstovų spaudimą, lenkų bolševikų karo pradžioje atsisakė oficialiai paskelbti neutralitetą.

3. Lietuva ir Lenkijos karas su Sovietų Rusija

Kai 1920 m. balandžio 25 d. Lenkija pradėjo ofenzyvą prieš Sovietų Rusiją, Sąjungininkai ir karą pradėjusi Lenkija norėjo įtraukti į šias kovas ir Pabaltijo valstybes, bet naujai susikūrusios valstybės, turėdamos pakankamai savų problemų, atsilaikė neįsivėlusios į Sovietų Rusijos ir Lenkijos karą ir išliko neutralios.

1920 m. birželio mėnesį Kaune lankėsi lenkų diplomatas W.

Kamieniecki, kurį lydėjo lenkų socialistų partijos atstovas M. Niedziałkowski. Jų misijos tikslas buvo palenkti Lietuvą, kad, kariaujant Lenkijai su Sovietų Rusija, ji oficialiai pasiskelbtų neutrali. Šios lenkų pastangos liko be rezultatų ir lenkų atstovai išvyko iš Kauno negavę pažadų dėl Lietuvos neutralumo. Tuo metu Lenkijos generalinio štabo viršininkas gen. St. Haller siūlė Lenkijos užsienio reikalų ministerijai, šią grėsmingą Lenkijai valandą, reviduoti savo santykius su Lietuva, nes santykių sunormavimo nudelsimas galėtų turėti fatalinės reikšmės Lenkijai. Bet Lenkijos vyriausybė gen. Hallerio įspėjimo nepaisė.[24] Pasklidus gandams dėl Lenkijos piktų sumanymų prieš Lietuvą, Lenkijos užsienio reikalų ministerija pradėjo šiuo klausimu aiškintis užsienio spaudoje, tvirtindama, kad ji, turėdama karinę persvarą, jau seniai būtų galėjusi užimti ir Kauną. Bet Lenkija nenorinti primesti savo „civilizacijos" jaunoms tautoms ir nenorinti lenkų kultūros hegemonijos Lietuvoje.

Įvykiams komplikuojantis, 1920 m. gegužės mėn. 21 d. per Berlyno atstovybę Lietuvos vyriausybė gavo anonimišką memorandumą, kuriame buvo siūloma pasinaudoti palankia politine situacija ir jėga užimti Vilnių, kad būtų galima išvengti bolševikų malonės Vilnių atgaunant. Memorandume buvo siūloma lietuviams pirmiau pasiųsti lenkams ultimatumą, o paskui panaudoti karinę jėgą.[25] Bet Lietuva tokiais pasiūlymais nenorėjo pasinaudoti.

Lenkijos ir Sovietų Rusijos karui prasidėjus, labai suaktyvėjo ir Sąjungininkų atstovų bei karinių misijų veikla, taip pat ir Lenkijos bei Lietuvos diplomatinė veikla ir dėl paties Vilniaus ir dėl Lietuvos Lenkijos sienų sureguliavimo bei taikos sudarymo. Estija tada jau buvo sudariusi taikos sutartį su Sovietų Rusija, Lietuva jau irgi derėjosi Maskvoje su Sovietų Rusija dėl taikos pasirašymo, o tuo tarpu Lenkija užiminėjo naujas buvusias Rusijos Gudijos ir Ukrainos teritorijas. Tuo metu Lietuvos neutralumas šiame kare Lenkijai buvo labai svarbus. O kadangi Vilnius strateginiais sumetimais buvo reikalingas ir Sovietų Rusijos kariuomenei, tai Lietuvai palankus anglų plk. Tallents įkalbėjo Lietuvos politikus susilaikyti nuo konflikto su Sovietų Rusija, t.y. nesiveržti jėga į Vilnių.

Tada Lenkija dar nebuvo pripažinusi Lietuvą nepriklausoma valstybe ir neturėjo normalių diplomatinių santykių. Todėl neutralumo paskelbimą Lietuva sąlygojo Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu su sostine Vilniumi ir prašė Anglijos paremti tokį Lietuvos nusistatymą. Bet Sąjungininkai tuo metu nevertė Lenkiją pripažinti

Lietuvą tokiomis sąlygomis. Pagaliau, Lenkijai karą pralaimint, Sąjungininkų karo misijų atstovų — plk. Reboul, kpt. Pargiter ir Kelley — spaudžiama (ir be anksčiau suminėtų Lietuvos reikalavimų išpildymo), 1920 m. liepos 9 d. Lietuvos vyriausybė pasižadėjo, kad Lietuvos kariuomenė nepuls lenkų ir nemėgins jėga Vilnių atsiimti. Gavęs šį Lietuvos vyriausybės pažadą plk. Reboul išvyko į Varšuvą.

1920 m. liepos 4 d. Sovietų Rusijos kariuomenė visu frontu pradėjo puolimą prieš lenkus ir jį sėkmingai tęsė. Įvykiai tada lenkų rusų fronte galvotrūkčiais kitėjo: Raudonoji armija, pralaužusi lenkų frontą, greitai žygiavo priekin ir jau artėjo link Lietuvos sienų.

Dėl lenkų nesėkmių bolševikų fronte, pati Lenkija liepos 4 d. išsiuntė Lietuvos vyriausybei notą, pripažindama Lietuvą de facto, bet visiškai neminėdama tarp abiejų valstybių esamų teritorinių ginčų. Notoje nebuvo minimas Vilniaus klausimas ir todėl stigo pagrindinio elemento palankioms deryboms pradėti. Po kelių dienų po notos išsiuntimo, Lenkija nutarė teritorinį ginčą su Lietuva atiduoti spręsti Tautų Sąjungai. O su Latvija Lenkija sudarė karinį susitarimą prieš Sovietų Rusiją ir pripažino Latviją de jure.[26] Bet tik liepos mėn. 24 d. Lietuvos vyriausybė padėkojo Lenkijai už pripažinimą de facto ir norą sueiti į draugiškus santykius.[27]

Lietuva šį Lenkijos diplomatinį mostą nepalaikė ypatingu geros valios pareiškimu, bet tik to meto politinių įvykių būtina išdava ir tą Lenkijos mostą priėmė su nepasitikėjimu. Lenkija, pripažindama Lietuvą de facto, jokios naujos politinės prošvaistės tada neatskleidė, ir lietuvių lenkų ginčą spręsti jokios naujos programos nepasiūlė.

Lenkijos parodytoji nuolaida, pripažįstant Lietuvą de facto, nesutrukdė jau prasidėjusių Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos derybų. Taiką pasirašant, Sovietų Rusija Lietuvai pripažino Vilnių, Gardiną ir Ašmeną. Tad 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos sudarytoji taikos sutartis su Sovietų Rusija lietuvių lenkų santykius dar labiau paaštrino.

Lenkai, kariaudami su Sovietų Rusija, Vilniaus frontą vadino lietuvių-gudų frontu, kurio vadas buvo gen. Szeptycki, ir kuriame, be kitų dalinių, veikė ir vadinamoji Lietuvių gudų divizija. Šiame fronte lenkai nesilaikė Focho nustatytos linijos ir jų kariuomenė buvo užėmusi Lietuvos teritorijos dalį. Liepos mėn. 5 d. po Lietuvos de facto pripažinimo, Lenkijos kariuomenės vadovybė įsakė savo daliniams pasitraukti už Focho linijos. Vadinamoji Lietuvių gudų divizija traukėsi Švenčionių link, Vilniaus gynimo liniją sudaryti.

Kadangi lenkų fronto vadovybė nebuvo tikra dėl lietuvių

laikysenos, tai ji pasiuntė plk. Rylskį į Kauną, išsiaiškinti Lietuvos nusistatymą ir jos sumanymus tuo atveju, jeigu lenkų kariuomenė būtų priversta pasitraukti iš teritorijos į kurią pretenduoja Lietuva. Tačiau tuo metu lenkų kariuomenė dar tikėjo pati apginti Vilnių nuo bolševikų.

Lietuvos vyriausybė buvo nusistačiusi, kad lenkų pasitraukimo atveju reikėtų pasinaudoti ir lenkams traukiantis, užiminėti Lietuvai priklausomą teritoriją. Kaip tik tuo metu, rusų kavalerijos korpas pradėjo veržtis priekin, o lenkai paskubomis traukėsi. Lenkų lietuvių gudų fronto vadas gen. Szeptycki norėjo Focho linija Lietuvai numatytą teritoriją užleisti Lietuvos kariuomenei. Bet lenkų vyriausioji karo vadovybė tam nepritarė ir tik skatino Szeptyckį mėginti palaikyti ryšius su Lietuvos karo vadovybe, iš anksto ją įspėjant apie lenkų kariuomenės pasitraukimus.[28]

Lenkų fronto vadovybė derėjosi su lietuviais tik kariškais reikalais, bet ne politiniais. 1920 m. liepos 6 d. gen. Szeptycki deryboms su lietuviais paskyrė diplomatinį įgaliotinį plk. Rylskį ir kpt. Kościałkowskį. Be to, lenkų fronto vadovybė Vilniuje gavo žinių iš atvykusio į Vilnių anglų karinės misijos mjr. Mockett, kad lietuviai laikysis neutralumo ir tik lenkams apleidžiant Vilnių, jie jį užimsią ir ginsią nuo bolševikų. Opiu Viniaus reikalu buvo užklaustas ir pats Piłsudski, ką daryti iš Vilniaus pasitraukimo atveju, ar Vilnių perduoti lietuviams? Piłsudski įsakė Vilnių ginti ligi paskutiniųjų, ir tik kraštutiniu atveju Vilnių užleisti lietuviams.

Kadangi gen. Szeptycki nenorėjo pasiimti sau „garbės" perleidžiant Vilnių lietuviams, tai jis prašė griežtų instrukcijų. Tada Piłsudski leido gen. Szeptyckiui painformuoti lietuvius, jog pasitraukimo atveju, lenkai Vilnių geriau norį perleisti lietuviams, negu bolševikams ir iš anksto žadėjo šiuo reikalu lietuvius painformuoti. Jeigu lenkai pasitrauksią kovodami su bolševikais, tada Vilniaus užleidimo reikalas lietuviams visai atkristų, nes Vilnių užimtų bolševikai.

Plk. Rylski liepos 7 d. pasiuntė į Kauną kpt. Kościałkowskį, lydimą lietuvių kariuomenės ryšių karininko kpt. Murniko, įteikti Lietuvos kariuomenės vadovybei jo laišką.[29] Laiške Rylski painformavo Lietuvos karo vadovybę, jog jis yra gen. Szeptyckio karinis ir diplomatinis atstovas užmegzti ryšius su Lietuvos karine vadovybe ir sudaryti bendrą frontą prieš bolševikus. Jis raštu siūlė lietuvių kariuomenei užimti Daugpilio-Dūkšto geležinkelio liniją, patikinda-

mas Lietuvą, kad lenkų kariuomenė neperžengs demarkacijos linijos.

Plk. Rylskio laišką kpt. Kościałkowski įteikė Lietuvos krašto apsaugos ministrui plk. Žukui liepos 7 d. 23 valandą. Bet Žukas atsakymą pažadėjo duoti liepos 8 d. tik pasitaręs su ministrų kabinetu. Todėl kpt. Kościałkowski grįžo į Vilnių, negavęs lietuvių atsakymo raštu, tačiau jis painformavo lenkų karo vadovybę, kad pasitraukiant lenkų kariuomenei, užleidžiamą teritoriją laipsniškai užiminės lietuviai.

Lenkams rusų fronte pralaimint, 1920 m. liepos 9 d. lenkų delegacija, vadovaujama ministro pirmininko W. Grabskio ir užsienio reikalų viceministro St. Pateko, išvyko į Spa prašyti Sąjungininkų pagalbos. Spa derybose tada prancūzams atstovavo ministras pirmininkas A. Millerand, anglams — D. Lloyd George, italams — C. Sforza ir pats Sąjungininkų kariuomenės vadas maršalas F. Foch. Per tas derybas Lloyd Goerge smarkiai kaltino Lenkiją, kad ji nesitenkina savo valstybės teritorija, pykstasi su Lietuva ir užgrobusi dalį jos teritorijos, nužygiavo į tolimą Rusiją. Be to, šiose derybose Lloyd George atsakė Lenkijos ministrui pirmininkui Grabskiui, kad, jeigu Lenkija gali pati apginti savo nepriklausomybę, tai jai nėra reikalo kreiptis į Sąjungininkus. Taip pat ir prancūzų atstovas Millerand, paremdamas Lloyd George pareiškimą, nurodė į labai rimtą padėtį ir pačiai Lenkijai ir Europai, sakydamas, kad Sąjungininkai įsteigė Lenkiją, daugiau ar mažiau jos etnografinėse sienose ir garantavo jos nepriklausomybę. Bet Lenkija vis nepatenkinta savo sienomis, ginčijasi su Lietuva, užėmė dalį jos teritorijos, nužygiavo į Rusiją ir okupavo Rusijos teritorijos dalį, turinčią 20-30 mil. gyventojų.[30]

Pagal Lietuvos ir Sovietų Rusijos 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje pasirašytą taikos sutartį Vilnius ir jo apylinkės, o taip pat ir Gardinas buvo pripažinti Lietuvai. Šios sutarties pasirašymo metu Vilnius dar buvo lenkų kariuomenės okupuotas. Todėl ir Spa pasitarimuose Prancūzijos užsienio reikalų ministras Lefevre pageidavo, kad Lenkija nedelsdama pasitrauktų iš Vilniaus ir grąžintų jį Lietuvai, nes priešingu atveju Vilnius pateks bolševikams. Prancūzų karo misijos viršininkas Lietuvoje plk. Reboul taip pat kreipėsi į Prancūzijos karinės misijos viršininką gen. P. Henrys Varšuvoje, prašydamas jį paveikti Lenkijos vyriausybę, kad ji savo dalinius atitrauktų iš Vilniaus bei jo apylinkių ir netrukdytų įžygiuoti Vilniun Lietuvos kariuomenei.[31]

Sąjungininkams reikalaujant, 1920 m. liepos 10 d. Lenkijos ministras pirmininkas Grabski pasirašė protokolą, nedelsiant perleisti Lietuvai Vilnių ir jo apylinkes pagal 1919 m. gruodžio 8 d. Sąjungininkų nustatytąją ir dabar vadinamą Curzono liniją. Grabski dar norėjo iš Sąjungininkų išsiderėti, kad Vilniuje būtų leista pasilikti vadinamajai Lietuvių gudų divizijai. Bet Sąjungininkai nesutiko su šiuo lenkų delegacijos siūlymu ir tada Vilniaus perleidimo protokolas buvo be jokių pasargų pasirašytas. Juo buvo sutarta, kad Lenkijos vyriausybė sutinka nedelsdama Vilnių atiduoti Lietuvai. Lietuvai užleidžiamoji teritorija buvo numatyta išskirti iš būsimosios Lenkijos ir Sovietų Rusijos paliaubų sutarties. Lenkija tada sutiko, kad Sąjungininkai išspręstų Lietuvos Lenkijos sienų klausimą.[32]

Kadangi lenkų karo vadovybė dar vis tikėjosi sulaikyti bolševikų ofenzyvą, tai ji neplanavo ir neskubėjo Vilnių perleisti lietuviams. Bet ir po šio protokolo pasirašymo, Lenkijos ministrų kabineto posėdyje Lenkija protestavo dėl Sąjungininkų padaryto spaudimo Vilnių perleisti Lietuvai ir savo ruožtu vėl siūlė Lenkijos Lietuvos betarpiškas derybas.[33]

Sąjungininkai, ypač Anglija, pagal Spa susitarimą su Lenkija, norėjo sudaryti tarp Lenkijos ir Sovietų Rusijos paliaubas. Anglijos užsienio reikalų ministras G. Curzon 1920 m. liepos 11 d. išsiuntė Sovietų Rusijos vyriausybei pasiūlymą tučtuojau sustabdyti karo veiksmus. Pagal tą pasiūlymą, Lenkija privalėjo atitraukti savo kariuomenę ligi Curzono linijos. Jeigu Sovietų Rusija tas sąlygas priimtų, tai Anglija buvo įsipareigojusi Londone sukviesti Lietuvos, Lenkijos, Latvijos, Sovietų Rusijos ir Suomijos atstovų konferenciją ir tada galutinai sudaryti Rusijos taiką su šiomis valstybėmis bei nustatyti tarp jų sienas.

Bet ir Sovietų Rusija tada nesitenkino tokiais Sąjungininkų pasiūlymais, nes jos tikslas buvo įžiebti pasaulinę revoliuciją, panaudojant Raudonosios armijos galią. Todėl Sovietų Rusija atsakė, jog ji sutinka tiesiogiai derėtis vien su Lenkija, nes Sovietų Rusija prisibijojo, kad iš viso jai atsisakius taikos pasiūlymo, Sąjungininkai gali įtraukti į karą su rusais Suomiją, Latviją bei Rumuniją. Liepos 9 d. plk. Tallents vėl važinėjo į Vilnių kalbinti lenkų vyriausybės atstovus pasitraukiant iš Vilniaus, Vilnių perleisti lietuviams geruoju. Jis derėjosi su Lenkijos užsienio reikalų ministerijos įgaliotiniu prof. Kamienieckiu ir karinės vadovybės įgaliotiniu plk. Rylskiu.

Iš pasikalbėjimų su prof. Kamienieckiu liepos 10 d. buvo aišku, kad Lenkijos vyriausybė linkusi geriau perleisti Vilnių lietuviams,

negu bolševikams. Bet Lenkijos karinės vadovybės nusistatymas šiuo klausimu dar nebuvo visiškai išryškėjęs. Nors lenkų karo vadovybė jau nebuvo tikra, kad Vilnių ji apgins, bet Lenkijos vyriausybė dar vis nebuvo pasirengusi Vilnių perleisti Lietuvai. 1920 m. liepos 11 d. gen. Szeptycki gavo pranešimą iš Vilniaus iš plk. Rylskio, kad jis tarėsi su anglų plk. Tallents, kuris pasisiūlęs tarpininkauti, perduodant Vilnių lietuviams. Plk. Tallents pareikalavo lenkų atsakymo ligi liepos 11 d. 12 val., dar primindamas nustatytąją Curzono liniją.[34]

Bet kai bolševikų kariuomenė liepos 9 d. užėmė Švenčionis, jau susidarė rimtas pavojus Vilniui, ir tik tada plk. Rylski telegrafavo bolševikų fronto lenkų karinei vadovybei, kad dabar jau paskutinis metas atiduoti Vilnių lietuviams. Tada ir Piłsudski nusprendė pasitraukti į Curzono nustatytą demarkacijos liniją, pranešant apie tai lietuviams.

Lenkams geruoju pasitraukus iš tam tikrų Lietuvos vietovių, liepos 10 d. geležinkelis nuo Kaukonių ligi Ignalinos jau buvo Lietuvos kariuomenės rankose. Liepos 11 d. Lietuvos kariuomenė užėmė Giedraičius ir Širvintas, liepos 12 d. — Ignaliną, Švenčionėlius ir Joniškį, bet Vilnių dar vis laikė lenkų kariuomenė.

Kadangi plk. Tallents anksčiau pats buvo siūlęsis lenkams tarpininkauti lenkų lietuvių deryboms, tai lietuvių prašomas jis ir šį kartą tarpininkavo Vilniaus perleidimo reikalu. Jis konferavo su lenkų karo vadovybe Vilniuje ir perteikė jiems lietuvių pasiūlymą pasitraukti lenkams iš Vilniaus.[35]

Lietuvos kariuomenės vadovybė liepos 11 d. vėl kreipėsi į plk. Rylskį, kad lenkų karo vadovybė užleistų Vilnių lietuviams. Bet lenkų fronto vadas gen. Szeptycki tada jau buvo gavęs pranešimą iš Piłsudskio, kad derybos Kaune dėl Vilniaus perleidimo lietuviams yra tik lietuvių raminimas ir Vilniaus perleidimas yra nudelsiamas, tikintis, kad Vilnių lenkai apginsią.[36]

Betgi liepos 11 d. po pietų jau buvo visiškai aišku, kad lenkai Vilniaus negalės apginti. O Lietuvos kariuomenė dar nebuvo pakankamai sukoncentruota Vilniaus lietuvių lenkų fronte, tai plk. Tallents ir mjr. Pargiter įspėjo Lietuvos vyriausybę dėl galimų liūdnų padarinių, jeigu lietuviams tektų kariauti dėl Vilniaus su bolševikais. Kadangi Raudonajai armijai Vilnius buvo reikalingas strateginiais sumetimais, tad plk. Tallents manė, kad lietuviams Vilnių užimant, galėtų įvykti susidūrimas Raudonosios armijos su lietuvių kariuomenės daliniais. Vienok Lietuvos vyriausybė Vilniaus užėmimo reikalą laikė didelės svarbos klausimu, tai nesvyruodama rinkosi rizikos kelią.

1920 m. liepos 12 d. Lietuvos kariuomenės vadas gen. St. Nastopka paskelbė kariuomenei įsakymą, kad atėjo metas atgauti Lietuvai savo sostinę. Pradžioje buvo įsakyta užimti teritoriją ligi Curzono linijos, o Vilniaus grupės vadui buvo skirtas uždavinys — sutelkti savo jėgas, tikslu užimti Vilnių pirmiau negu bolševikai. Suvalkų fronto bare Lietuvos kariuomenė turėjo stebėti ir sekti lenkų kariuomenės laikyseną ir jai traukiantis — slinkti įkandin.

Liepos 12 d. Piłsudski vėl pasiuntė gen. Szeptyckiui paliepimą, kad jis patvirtina savo įsakymą gintis nuo bolševikų ir nuo lietuvių, o prireikus, pasitraukti Lydos kryptimi. Jis vėl pakartojo, kad ankstyvesnis pažadas perleisti Vilnių lietuviams yra tik eventualus nuteikimas suraminti juos. O plk. Rylski turėjo atsakyti plk. Tallents, kad planingo pasitraukimo atveju, lietuviai būsią įspėti.

Nors Spa derybose Lenkijos ministras pirmininkas Grabski susitarė su Sąjungininkais, kad lenkai gera valia pasitrauks už Sąjungininkų nužymėtos Curzono linijos, bet Grabskio susitarimas su Sąjungininkais ir Vilniaus perleidimas lietuviams liepos 13 d. vėl buvo svarstomas lenkų ministrų kabinete bei Lenkijos valstybės Gynybos taryboje. Piłsudski ten kalbėdamas, pasakė, kad jei jis pats būtų Vilnius, tai jis pasirinktų lietuvius. Todėl Gynybos taryboje buvo nuspręsta Vilnių perleisti lietuviams ir liepos 14 d. 6 val. ryto buvo pranešta gen. Szeptyckiui perleisti Vilnių lietuviams. Kiek vėliau ryte liepos 14 d. toks įsakymas buvo gautas ir Vilniuje.[37]

Liepos 13 d. iš Kauno išvažiavo traukinys su Vilniaus komendantūros kariais. Kai liepos mėn. 14 d. anksti rytą jie atvyko ligi Kazimieravo, 6 km nuo Vievio, tai traukinys buvo lenkų kariuomenės dalinių apšaudytas, nes šie daliniai dar neturėjo įsakymo nekliudomai praleisti Lietuvos kariuomenę į Vilnių. Kautynės ties Vieviu tada vyko kelias valandas ir Lietuvos kariuomenei buvo sutrukdytas žygiavimas į Vilnių.

Ir prancūzų pulkininkas, žygiavęs su lietuvių kariniu daliniu į Vilnių, liudijo, kad tikrai tą lietuvių dalinį ties Vieviu stipriai apšaudė lenkų reguliarioji kariuomenė.[38] Pagaliau, besipriešiną lenkų daliniai, gavo įsakymą iš vyriausios kariuomenės vadovybės užleisti lietuviams Vilnių. Piłsudskio įsakymas buvo tokio turinio: „remiantis Valstybės Gynybos Tarybos sprendimu, įsakau: Vilnių reikia atiduoti lietuviams".[39]

Tačiau tuo pat metu Lenkijos atstovybės užsienyje, pagal užsienio reikalų ministerijos nurodymą, pranešė Vakarų Europos valstybėms, kad Lenkija užleidžia Vilnių Lietuvai tik laikinai.

Nelauktos lietuvių lenkų kautynės ties Vieviu ir laiko uždelsimas užimti Vilnių, sudarė patogią ir pateisinamą progą bolševikams užimti Vilnių. Liepos 14 d. 13 val. Vilniaus įgulos viršininkas plk. W. Hupert pavėluotai gavo lenkų aukščiausios karo vadovybės įsakymą Vilnių perleisti lietuviams. Todėl 1920 m. liepos 14 d. plk. Hupert taip pat pavėluotai žodžiu šią žinią perdavė Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto atstovui Ig. Jonynui. O Lietuvos karo vadovybė šią žinią gavo, kai Raudonoji armija buvo prie pat Vilniaus ir todėl Vilnius atiteko bolševikams, bet ne lietuviams, nes tuo metu Lietuvos kariuomenė būtų nepajėgusi kovoti su Raudonąja armija.[40]

Kai plk. Tallents Kaune sužinojo, jog lenkai jau yra pasitraukę iš Vilniaus, tai jis ir anglų misijos narys kpt. Pargiter tuoj pat išskubėjo į Vilnių. Kelyje jie sutiko pėsčia žygiuojančius Lietuvos kariuomenės dalinius, bet netoli Vilniaus jie patyrė, kad Vilniuje jau yra bolševikų kariuomenė. Lietuvių kariuomenės daliniai susitiko su rusais Lentvaryje. Plk. Tallents tada irgi nuvyko į Lentvarį, kur rusų kariai jį sveikino, palaikydami lietuvių karininku.

Kadangi liepos 12 d. jau buvo pasirašyta Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartis, pripažinusi Vilnių Lietuvai, tai Vilnių užėmusi Raudonoji armija nesipriešino Lietuvos kariuomenės dalinių įžygiavimui į Vilnių.

1920 m. liepos 15 d. lietuvių daliniai pagaliau įžygiavo į Vilnių. Visų tautų Vilniaus gyventojai juos džiaugsmingai sutiko. Miestas pasipuošė lietuvių tautinėmis vėliavomis.[41] Plk. Ladigos vadovaujami karo daliniai taip pat užėmė Nemenčinę ir Lentvarį. Liepos 17 d. buvo užimti Marcinkonys, Varėna, liepos 18 d. — Druskininkai ir Ratnyčia, liepos 19 d. — Seinai, liepos 20 d. — Vidžiai, Mielagėnai, Pažeimenė, liepos 21 d. — Lietuvos kariuomenė laikė liniją — Brėslauja — Apsas — Vidžiai.

Raudonoji armija, užimdama Vilnių, užkirto kelią kai kuriems lenkų daliniams pasitraukti. Gen. Želigowskio karinės grupės viena brigada, turėjusi 3.000-4.000 karių, 16 pabūklų ir veikusi šiaurės vakaruose nuo Vilniaus, buvo Raudonosios armijos atkirsta palei demarkacijos liniją ir jai nebuvo kelio pasitraukti. Šioji plk. Pasławskio vadovaujama brigada prasiveržė į Lietuvos teritoriją ir šią brigadą netoli Kruonio lietuvių 2 pėstininkų pulkas liepos 18 d. nuginklavo ir internavo.[42]

Iš įvykių eigos matyti, kad Lietuvos vyriausybė iš viso nebuvo painformuota dėl Spa įvykusio Sąjungininkų susitarimo su Lenkija, įpareigojusio lenkus tuojau perleisti Vilnių Lietuvai. Iš tikrųjų Lietuvą

apie tą susitarimą turėjo painformuoti Sąjungininkai arba Lenkija, bet Lietuva laiku nebuvo painformuota. O Sovietų Rusija, pagal Sąjungininkų siūlomas liepos 11 d. paliaubas su Lenkija jau žinojo, kad Vilnius pagal Spa susitarimą turėjo atitekti Lietuvai.

Buvusio tuo metu krašto apsaugos ministro K. Žuko liudijimu, Lietuvos taikos delegacijos narys Maskvoje plk. Kleščinskis šifruota telegrama buvo pranešęs Lietuvos vyriausybei, jog bolševikai liepos 12 d. Vilniaus fronte pradės ofenzyvą prieš lenkus ir drauge perdavęs Sovietų Rusijos siūlymą Lietuvos kariuomenei pradėti ofenzyvą prieš besitraukiančius lenkus. Betgi ministras pirmininkas K. Grinius, užsienio reikalų ministras J. Purickis bei krašto apsaugos ministras K. Žukas, vadinamasis mažasis kabinetas, pasitarę dėl tokio pasiūlymo, vėl nutarė, jog Lietuvai Sovietų Rusijos ir Lenkijos ginče reikia laikytis neutraliai. Tokį nutarimą jie pranešė einančiam Lietuvos prezidento pareigas A. Stulginskiui, o krašto apsaugos ministras Žukas taip pat šifruota telegrama neigiamai atsakė plk. Kleščinskiui.[43]

Neatsižvelgiant, kad 1920 m. Lenkijos Sovietų Rusijos karo metu Lietuva išliko neutrali, tačiau kai kurie lenkų istorikai ir publicistai — nacionalistai, kaip Wł. Studnicki, St. Mackiewicz ir kt. tuo metu įtikinamai pranašaudavo, kad Lietuva, kilus Lenkijos karui su kaimynais, pasinaudos jos nelaime ir atsiims Vilnių. Jų tvirtinimu, Lietuvos kariuomenė esanti Lenkijos priešo kariuomenės rezervas. Todėl lenkų politikos tikslas turi būti toks, kad Lietuva turėtų ne daugiau kaip 5.000-10.000 kariuomenės ir kad ją kontroliuotų lenkų karinė misija. Tokią politinę padėtį Lietuvoje Lenkija turinti įgauti ginklu. O St. Mackiewicz net siūlė Lenkijai, Lietuvos įsikišimo atveju, visų pirma sukauti Rusiją, pradėjusią karą su Lenkija, o paskui okupuoti visą Lietuvą.[44]

Čia pravartu prisiminti, kad ir 1939 m., vokiečių lenkų karo metu, iš Vokietijos buvo gautas panašus siūlymas lietuviams — pulti lenkus ir atsiimti Vilnių. Bet Lietuvos vyriausybė, kaip ir 1920 m., nusprendė nepasinaudoti nors ir blogo kaimyno nelaime ir nepalikti istorijai neapgalvoto keršto politikos pėdsakų.

4. Raudonoji armija Vilniaus krašte

Po nesėkmingų lenkų pastangų Vilnių apginti, 1920 m. liepos 14 d. Raudonoji armija užėmė Vilnių. Bet jau pagal Maskvoje sudarytą Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartį, Vilnius ir Vilniaus krašto

teritorija priklausė Lietuvai. Užtat kai tik Lietuvos Steigiamasis seimas ratifikavo šią taikos sutartį, tai Lietuva turėjo visišką teisinį pagrindą reikalauti, kad Raudonoji armija pasitrauktų iš Lietuvos teritorijos. Tačiau tik po kelių ultimatyvių reikalavimų, 1920 m. rugpiūčio 26 d. Raudonoji armija iš Lietuvai priskirtos teritorijos pasitraukė.

Raudonoji armija Vilniuje ir Vilniaus krašte elgėsi kaip okupacinė kariuomenė ir ėmė vykdyti okupacinės valdžios politinius siekimus. Tik užėmus Vilnių, tučtuojau čia atsikraustė Lietuvos komunistų partijos pareigūnai, pasiryžę vėl sukelti vadinamąją „socialistinę revoliuciją" ir atkurti 1919 m. sausio mėn. Raudonosios armijos įvestą tarybinę tvarką. Visų pirma, kur tik įžengdavo Raudonosios armijos daliniai, ten vėl buvo steigiamos „tarybos", ir net kai kur buvo mėginami steigti kolchozai. Iš tikrųjų, pagal taikos sutartį, Raudonoji armija turėjo visiškai nesikišti į Lietuvos politinį gyvenimą ir į jos teritorijos administravimą.

Bet užėmę Vilnių, bolševikai tuojau pradėjo leisti komunistinius laikraščius, įvairius atsišaukimus, kviesti Lietuvos karius neklausyti savo vadų ir ėmė kurstyti juos nuversti Lietuvos buržuazinę vyriausybę, jų vadinamą — „ponų ir bagočių valdžią".[45]

Susidariusiame laikiname Vilniaus „revoliuciniame" komitete tuo metu buvo R. Muklevičius — pirmininkas, o nariai — Z. Angarietis ir K. Cichowski. Jis liepos 22 d. uždarė laikraštį *Nepriklausoma Lietuva* ir liepos 25 d. ėjusį lietuviškos pakraipos lenkų kalba *Echo Litwy* (Lietuvos Aidą).

Pačiame Vilniuje, kol iš Lietuvos nebuvo iškraustyta Raudonoji armija, veikė ne tik rusų karinė valdžia, bet ir Lietuvos karo komendantūra, komendanto kpt. V. Kurkausko ir jo padėjėjo V. Petronaičio tvarkoma. Todėl Vilniaus ir apylinkių gyventojai įvairiais reikalais kreipdavosi į lietuvių Vilniaus komendantūrą, rašė skundus, informavo apie Raudonosios armijos karių plėšikavimus bei jų vykdomus areštus. Vilniaus komendantūros bylose buvo sukaupta daug medžiagos apie tą trumpą bolševikų valdymą.

Kaip ir anksčiau, taip ir šiuo metu visi Vilniaus krašto gyventojai neapkentė bolševikų okupacijos ir laukė lietuvių kariuomenės atėjimo. Pvz., kai 1920 m. liepos 19 d., pasitraukiant lenkų kariuomenei nuo bolševikų, Lietuvos kariuomenė peržengė Curzono demarkacijos liniją ir užėmė Seinus, o vėliau ir lenkų evakuotus Suvalkus, tai tuoj iš lenkų valdytų Suvalkų krašto vietovių atvykdavo pas lietuvių kariuomenės vadovybę vietos gyventojų delegacijos ir

prašydavo ją užimti niekieno nevaldomas teritorijas, kad jų neokupuotų Raudonoji armija.[46]

Raudonosios armijos evakuacija iš Vilniaus ir iš Lietuvos buvo vykdoma pagal 1920 m. rugpiūčio 6 d. pasirašytą tam tikrą rusų-lietuvių konvenciją. Raudonosios armijos užimtoji Lietuvos teritorija buvo sutarta evakuoti per tris tarpsnius: 1. Šiaurinė sritis su Švenčionių miestu, 2. Vidurinė — su Vilniaus miestu ir 3. Pietinė — su Gardinu ir Lyda. Ligi rugsėjo 1 d. buvo sutarta evakuoti pirmąsias dvi pažymėtas sritis. Trečioji — pietinė turėjo būti evakuota, atsižvelgiant dar į ten vykstantį rusų lenkų karą. Šią konvenciją pasirašė Ketvirtosios armijos revoliucinės tarybos narys A. Mežlauk ir Lietuvos krašto apsaugos ministras plk. K. Žukas.[47]

Pirmajame mišriame evakuacinės komisijos posėdyje, lietuvių atstovai buvo Vilniaus komendantas kpt. V. Kurkauskas, M. Biržiška ir Ig. Jonynas. Sovietų Rusiją evakuacinėje komisijoje atstovavo M. Rafes, Pr. Mickevičius — Paprūsis ir Lagofet. Lietuvių komisijos nariai pareikalavo tuoj perduoti Lietuvos valdžiai švietimo ir labdaros įstaigas, ligonines bei netrukdyti organizuoti miliciją. Raudonosios armijos atstovai švietimo bei labdaros įstaigas ir jų turtą sutiko nedelsiant perduoti Lietuvos valdžios įstaigoms. Bet dėl kito turto perdavimo prasidėjo ginčai, ką laikyti kariniu turtu, ką — karo grobiu ir t.t. Taip pat bolševikų atstovai nesutiko pavesti Lietuvos milicijai Vilniaus miesto ir apskrities apsaugos. Be to, jie buvo priešingi, kad Lietuvos komendantūra Vilniuje parengtų milicininkų kadrus būsimai miesto tarnybai. Bolševikų atstovai taip pat neleido lietuviams sudaryti lietuvišką Vilniaus miesto administraciją, bet tik siūlė prie Vilniaus komendantūros suorganizuoti atskirą komisiją Vilniaus miestui tvarkyti.

Antrame evakuacinės komisijos posėdyje iškilo klausimas dėl bolševikų spausdinamų atsišaukimų, raginančių nuversti Lietuvos vyriausybę. Posėdyje paaiškėjo ir tas faktas, kad šiems atsišaukimams spausdinti buvo konfiskuotas ir panaudotas Lietuvių Mokslo draugijos popierius, kuris buvo skirtas mokyklų vadovėliams spausdinti. Todėl tame posėdyje lietuvių komendantūros atstovas lt. V. Petronaitis reikalavo iš viso sustabdyti bolševikų atsišaukimų spausdinimą, nes toks Raudonosios armijos elgesys pažeidžia Maskvos taikos sutarties 4 paragrafą.

Be to, evakuacinės komisijos posėdžiuose didelių ginčų sukėlė Raudonosios armijos karių vykdomos turto rekvizicijos ir karo grobio išvežimas. Lietuvos komisijos nariai ypač griežtai protestavo

dėl privataus turto — krautuvių ir įvairių sandėlių sekvestravimo, nes tas prieštarauja sudarytajai evakuacijos konvencijai. Tuo reikalu, 1920 m. rugpiūčio 11 d. posėdyje Vilniaus žymus advokatas T. Wróblewski aiškino ką galima laikyti Rusijos valstybės turtu, ką karo grobiu ar rekvizicija. Karo grobiu esą suprantami tik karo sandėliai, ginklai, kariški maisto sandėliai, daiktai skirti armijos aprangai, bet jei jie yra privačių žmonių nuosavybė, tai už tokią medžiagą reikia apmokėti. Kadangi pagal Wróblewskio aiškinimą Lietuvos piliečių negalima traktuoti, kaip nukariauto krašto piliečius, todėl jų privatus turtas negalįs būti liečiamas.

Didelis nepasitenkinimo protestas buvo pareikštas dėl kėsinimosi išvežti Vilniaus kultūrinius turtus: buvo užgrobtos dr. W. Zahorskio ir M. Brenšteino privačios bibliotekos, apiplėštos kelios Vilniaus spaustuvės, jų įmontuotos spausdinimo mašinos buvo plėšiamos nuo pamatų ir vežamos į Rusiją, buvo plėšiami ir apgrobiami bankai, lombardai ir privačių asmenų seifai, nei savininkams, nei liudytojams nedalyvaujant. Todėl komisijos narys Ig. Jonynas, protestuodamas prieš tokį bolševikų karių elgesį, ypač pabrėžė, kad bibliotekų ir spaustuvių išvežimas laikytinas kultūrinio gyvenimo stabdymu, nes Lietuva spaustuvių turinti mažiau negu Rusija. Be to, jis sakė, kad Rusija savo reikalams turinti pakankamai lotyniškais ženklais spaudmenų ir Rusijai nereikalingi Lietuvoje esantieji lotyniški spaudmens. Jis priminė bolševikams ir ilgai trukusį lietuvių spaudos draudimą bei carinės Rusijos priespaudą ir tvirtino, kad dabar lietuviška raštija ir lietuvių literatūra turės būti labai intensyviai ugdoma.

Be kultūrinių įstaigų ir kitokio turto grobimo, per tą trumpą Vilniaus okupavimą, bolševikai įvykdė daug areštų ir keliolika Lietuvos piliečių sušaudė. Dar 1920 m. rugpiūčio 12 d. Vilniuje sušaudė 7 lenkus ir 3 žydus, rugpiūčio 12 d. suareštavo 100 vilniečių, o rugpiūčio 18 d. darė kratą pas vysk. J. Matulevičių, suėmė kan. J. Kuktą, K. Šliūpą. Pasitraukiant bolševikams iš Vilniaus, Vilniaus komendantas V. Kurkauskas nedavė išvežti bolševikams 43 kalinių. Ir Naujosios Vilnios stotyje lietuvių kariuomenės komendantas Kozmianas atėmė iš bolševikų išvežamus 62 kalinius, daugiausia lenkus. Vienok bolševikai išvežė buvusį Vilniaus vyskupijos administratorių K. Michalkevičių.[48]

Taip pat visoje Raudonosios armijos užimtoje teritorijoje bolševikai paskelbė ir pradėjo vykdyti karininkų, karo valdininkų, pašto ir telegrafo darbininkų mobilizaciją, kas irgi buvo priešinga

pasirašytajai evakuacijos konvencijai. Todėl 1920 m. rugpiūčio 21 d. ir krašto apsaugos ministras Žukas įteikė ultimatyvų protesto raštą, kaltinantį bolševikų administraciją dėl įvairaus turto, žaliavų, įmonių įrengimų išvežimo ir dėl kėsinimosi įvesti Lietuvoje tarybinę santvarką, rengiant demonstracijas prieš Lietuvos vyriausybę, kuriose dalyvavo Raudonosios armijos karių. Šiuo raštu K. Žukas grasino, kad Lietuva griebsis priemonių apsaugoti savo teritorijoje Lietuvos piliečių laisvę ir teises.[49] Tuo pat raštu Žukas, pasiremdamas rugpiūčio 6 d. konvencija, pasiūlė Sovietų Rusijos karo vadovybei geruoju pasitraukti iš Lietuvos teritorijos, ir tvirtino, kad Lietuva, kaip neutrali valstybė, galės pati šią sritį apsaugoti nuo galimų karo veiksmų.

Į Lietuvos krašto apsaugos ministro Žuko ultimatumą Sovietų Rusijos krašto apsaugos komisaras L. Trockij atsakė telegrama, kad Sovietų Rusija mokanti laikytis savo pažadų ir ji evakuosianti iš Lietuvos teritorijos savo kariuomenę. Tai buvo įvykdyta 1920 m. rugpiūčio 26 d.

Po ultimatumo įteikimo Sovietų Rusijai, Lietuvos vyriausybės vardu buvo paskelbtas įsakymas Vilniuje ir pranešta gyventojams, kad Vilniaus mieste ir jo srityje valdžią perėmė Lietuva, todėl okupacinė bolševikų valdžia Vilniuje negalinti traukti atsakomybėn ar kalinti ne tik Lietuvos piliečių, bet ir jokios kitos valstybės Vilniuje gyvenančių asmenų.

O Lietuvos Steigiamajame seime krašto apsaugos ministras Žukas oficialiai pranešė, kad Raudonoji armija iš Vilniaus ir jo srities pasitraukė ne geruoju, bet tik gavusi Lietuvos ultimatumą.

5. Vilnius Lietuvos valdžioje ir derybos su Lenkija

1920 m. rugpiūčio 26 d. Raudonajai armijai iš Vilniaus pasitraukus, trumpą laiką Vilnių ir Vilniją valdė Lietuva. Lietuvos vyriausybė savo tolerantiška tautybių politika palenkė Vilniaus gyventojus lietuvių pusėn.

Pradžioje Lietuvos vyriausybė mažai tesikišo į švietimo reikalus. Miestas buvo pakankamai maistu aprūpintas. Lietuvos karininkai buvo daug kuklesni ir nesistengė „blizgėti" kaip lenkų karininkai. Lietuvos valstybės įstaigos rodė didesnį taupumą, negu Lenkijos. Taip rašė vilnietė publicistė H. Romer, stebėdama pirmuosius Lietuvos vyriausybės darbus. Bet vietos lenkai tuoj pradėjo priekaištauti Lietuvos valdžiai, kad ji be skirtumo priiminėja į

tarnybas ne tik lenkus, bet žydus ir gudus. Tokia visoms tautybėms taikoma lygybė ne visiems lenkams patiko.

Sostinę atgavus, K. Griniaus ministrų kabinetas tuoj atkreipė dėmesį į lenkų gyventojų reikalus ir politikos reikalais ėmė derėtis su Lietuvos lenkų atstovais dėl autonomijos suteikimo Vilnijos kraštui. Tačiau lenkų opozicija prieš lietuvių valdymą augo diena iš dienos, dažniausiai pareinamai nuo Lenkijos karinės laimės kovojant su bolševikais ir Lenkijos karinių dalinių artėjimo Vilniaus link. Tik viena lenkų politinė grupė, vadinamieji „krajovcai" (vietiniai) buvo šalininkai bendradarbiauti su Lietuva. Jie leido Vilniuje *Gazeta Krajowa* (Krašto Laikraštis), kurio svarbesni bendradarbiai buvo M. Römer, H. Romer, Cz. Jankowski, L. Abramowicz ir kt.[50]

Nepaisant to, jog plk. Pasławskio brigada buvo internuota Lietuvoje, kol karas su bolševikais lenkams nesisekė, Varšuva palankiai priėmė Lietuvos liepos 24 d. notą — atsakymą dėl Lietuvos pripažinimo de facto.

Prancūzų misijos plk. Reboul informuodavo Varšuvoje prancūzų misijos viršininką gen. Henrys apie Lietuvos valdžios politiką, gyventojų nusiteikimą prieš bolševikus, pabrėždamas, kad ypač didelio nepasitenkinimo sukelianti Lietuvos komunistų veikla bolševikų užimtoje Lietuvos teritorijoje. Todėl ir Lenkija norėjo pasinaudoti lietuvių antibolševikinėmis nuotaikomis. Lenkų kariuomenės II skyrius (žvalgybos) laikė Lietuvos ir Latvijos įtraukimą į karą su bolševikais strateginiu atžvilgiu labai svarbiu dalyku. Todėl II skyrius įtaigojo pasiųsti Lietuvon specialią misiją derėtis kariniais reikalais ir per prancūzų misijos viršininką plk. Reboul prašė, kad lenkų delegacijai būtų patikintos eksteritorialumo teisės Lietuvoje. Deryboms su Lietuva pritarė ir užsienio reikalų ministras kunigaikštis E. Sapieha, tikėdamasis, kad lenkų laimėjimai kare su bolševikais nuteiksią lietuvius būti sukalbamesniais. Tada ir teritorinius klausimus taikiu būdu bus galima sureguliuoti. Sapieha buvo nuomonės, kad Didžioji Lietuvos kunigaikštystė turinti sudaryti federaciją su Lenkija arba — nors karinę, politinę ir ekonominę konvenciją. Bet Sapieha įspėjo Lenkijos karo vadovybę nesiųsti į Kauną deryboms susikompromitavusių asmenų, kaip ryšių karininko Dunin-Wąsowicz, kuris buvo įsivėlęs į POW sukilimą.

Lenkai pradžioje buvo numatę siųsti deryboms į Lietuvą gen. Michaelio misiją, bet jų karinei padėčiai fronte pagerėjus, vėl nutarė siųsti plk. M. Mackiewiczių (kilimo iš Dzūkijos) ir karininką A. Romerį, II skyriaus referentą lietuvių reikalams. Pagaliau Sąjunginin-

kų misijų pastangomis (Kaune ir Varšuvoje) 1920 m. rugpiūčio 21 d. iš Varšuvos Kaunan išvyko Mackiewicz ir Romer. Derybų pasisekimo ypatingai norėjo Sąjungininkų misijos Lietuvoje pirmininkas plk. Reboul, todėl jis ieškojo šioms deryboms ir Lietuvos politikų Smetonos bei Voldemaro pritarimo. Jis norėjo lietuvių lenkų konfliktą likviduoti geruoju, sudaryti susitarimą, leidžiantį lenkų kariuomenei žygiuoti per Lietuvą ir persekioti bolševikų kariuomenę.

Prieš išvykdamas Lietuvon, Mackiewicz gavo instrukciją iš paties Pilsudskio, kad politiniais klausimais derėtis priklauso tik užsienio reikalų ministerijai, todėl karinė misija galinti aiškintis tik lietuvių ir lenkų karinės konvencijos sudarymo ir lietuvių dalyvavimo kare su Sovietų Rusija klausimais. Plk. Mackiewicziaus misija turėjo dar ir generalinio štabo viršininko gen. Rozwadowskio instrukciją. Pagal vieną versiją, toje instrukcijoje buvo sakoma, kad jeigu Lietuva stos į karą su Sovietų Rusija su trimis divizijomis ir pagelbės lenkų kariuomenės kairiajam sparnui, tai tada Lietuva galės pasilaikyti sau Maskvos sutartimi gautąją teritoriją iš Sovietų Rusijos. Antroji versija — jeigu lenkai turės savo žinioje Gardino — Vilniaus geležinkelį, tai lietuviai galės dalyvauti kare su Sovietų Rusija su mažesniu kariuomenės skaičiumi.[51]

Lenkų delegacija į Kauną atvyko rugpiūčio 26 d. Su ja derėjosi Lietuvos krašto apsaugos ministras Žukas, plk. Kleščinskis bei plk. Ladiga. Lenkų karinės misijos atstovai siūlė Lietuvai sudaryti karo konvenciją, kad kariaujant su bolševikais būtų saugus kairysis lenkų kariuomenės sparnas, ir kad būtų leista lenkų kariuomenei pasinaudoti Lietuvos teritorija.

Plk. Mackiewicz tada jau galvojo, kad lenkų kariniai laimėjimai su bolševikais bus paveikę lietuvius ir jie bus nuolaidesni ir sutiks visus teritorinius ginčus spręsti geruoju.[52] Šiose derybose plk. Žukas įrodinėjo lenkų delegacijai, kad, prieš sudarant karinę konvenciją, visų pirma yra būtina nustatyti abiejų valstybių aiškias sienas, kurias po karo respektuotų ir Lenkija, nes lenkai jau ne kartą pažeidė Sąjungininkų nustatytą demarkacijos liniją.

Lenkų delegacija savo ruožtu informavo lietuvius, kad Lenkija esanti pasirengusi ir teritorinius ginčus išspręsti taikiu būdu, bet drauge pabrėžė, kad atsižvelgdama į gyventojų norą, su Maskvos taikos sutartyje numatytomis Lietuvai sienomis ji negalėsianti sutikti. Tačiau Lietuvos delegacija reikalavo, kad Lenkija respektuotų Maskvos taikos sutartimi nustatytą Lietuvos sieną ligi Lietuva ir

Lenkija pačios galutinai dėl jos susitars. Lietuvos delegacija taip pat pareikalavo, kad lenkai suformuluotų ir pateiktų savo siūlymus raštu. Vienok lenkų delegacija raštu lietuviams tepareiškė, kad jų ofenzyvai prieš bolševikus reikalingas geležinkelis Gardinas — Vilnius, o taip pat ir Vilniaus miestas operacijų bazei.[53]

Kadangi ši lenkų karinė misija neturėjo įgaliojimų spręsti teritorinių klausimų, tai ir karinės konvencijos klausimas savaime atkrito, nes Lietuva visai nebuvo suinteresuota vėl pradėti karą su Sovietų Rusija. Todėl rugpiūčio 28 d. plk. Mackiewicz su lietuviais tarėsi tik dėl lenkų kariuomenės žygiavimo Lietuvos teritorija ir dėl internuotos lenkų plk. Pasławskio brigados.

Kitą dieną plk. Žukas lenkų delegacijai aiškiai pasakė, kad negali būti ir kalbos dėl lenkų kariuomenės žygiavimo Lietuvos teritorija, drauge pabrėždamas, kad Lietuvos kariuomenė pasiliks pietuose nuo Augustavo kanalo, ligi bus sutvarkyti lenkų lietuvių santykiai.[54]

Plk. Mackiewicziaus tvirtinimu, tuo metu Lietuvos valdžios sferose buvę šalininkų susitaikyti su Lenkija. Susitaikyti raginęs ir plk. Reboul ir net tikėjęs, kad būsiąs išsiderėtas leidimas lenkų kariuomenei naudotis Lietuvos teritorija. Tačiau plk. Reboul gaunama informacija apie derybas nebuvo teisinga ir kai rugpiūčio 30 d. lenkų misija raštu įteikė siūlomos karinės konvencijos punktus, tai Lietuvos atstovai ir tada jokio nuolaidumo lenkams neparodė.

Be to, lenkų delegacija, pasiremdama prancūzų misijos surinktomis žiniomis, kad per Lietuvą pakrikusiais būriais yra peržygiavę tūkstančiai Raudonosios armijos karių, kurių lietuviai neinternavo, pareikalavo nors paleisti lenkų plk. Pasławskio internuotąją brigadą. Drauge su šiuo reikalavimu, jie kaltino Lietuvą, kad ji Raudonosios armijos kariams besitraukiant, leido jiems be trukdymų grįžti į Rusiją, nors galėjo internuoti 10.000, o kai kur rašoma net 40.000 raudonarmiečių. Tokiu būdu, esą, Lietuva bendradarbiavusi su bolševikais. O iš tikrųjų Raudonosios armijos besitraukiančią kariuomenę turėjo internuoti ir išlaikyti Vokietija, bet Lenkija Vokietijos dėl to nekaltino.

Vadovaujantis tarptautine teise, Lietuva, kaip neutrali valstybė, privalėjo nuginkluoti ir internuoti ginkluotus svetimos valstybės karinius dalinius ir juos laikyti tam tikrose stovyklose. O iš Rytų Prūsijos pabėgusiems Raudonosios armijos neginkluotiems kariams, Lietuva turėjo suteikti prieglobsčio teisę. Lietuvos elgesys su pabėgusiais iš Rytų Prūsijos Raudonosios armijos kariais buvo teisėtas ir tai patvirtino Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus komisijos

pirmininkas Fr. Nansen. Be to, reikia pasakyti, kad tuo metu Lietuva nebūtų pajėgusi tokios masės svetimos kariuomenės išmaitinti.[55]

Nepaisydamas lenkų delegacijos priekaištų ir kaltinimų, krašto apsaugos ministras plk. Žukas griežtai atsisakė paleisti Lietuvoje internuotąją lenkų plk. Pasławskio brigadą, nes tatai būtų nesuderinama su Sovietų Rusijos ir Lietuvos taikos sutartimi. Tačiau plk. Žukas pažadėjo pagerinti internuotųjų karių būvį, suteikiant lenkų karininkams daugiau laisvės.

Derybų metu Kaune, lenkų delegacija iš Reboul sužinojo, kad pietų Suvalkijoje įvyko lietuvių ir lenkų susikovimų. Reboul patarė plk. Mackiewicziui važiuoti į įvykių vietą ir sutaikinti kovojančias šalis. Mackiewicz tuoj išvyko į lenkų lietuvių karo frontą Suvalkijoje. Derėtis paliko tik Romer. Jis toliau siūlė sudaryti karo konvenciją, painformuodamas lietuvius apie lenkų ofenzyvą prieš bolševikus.

Bet Žukas aiškino Romeriui, kad jau vien dėl karinių įvykių Suvalkijos fronte, lietuviai turėję paskelbti lenkams karą. Be to, Žukas painformavo Romerį, kad Pasławskio brigados karininkai yra įtariami šnipinėją lenkams, todėl jiems panaikinamos šių derybų metu suteiktosios lengvatos mažiau varžyti jų judėjimą ir jie vėl būsią stropiau saugojami.

Lenkų delegacijai dar tebesiderant Kaune, Lietuvos karo vadovybė gavo tikslesnių žinių, kad rugpiūčio 28 d. lenkai pirmieji pradėjo pulti lietuvius Augustavo srityje, o užėmę Augustavą, jie žygiavo gilyn į Suvalkiją.

Po įvykusių susikovimų pietinėje Suvalkijoje, Lenkijos vyriausybė 1920 m. rugpiūčio 31 d. pareikalavo, kad Lietuvos kariuomenė pasitrauktų už 1919 m. gruodžio 8 d. Curzono nustatytos linijos. Tuo pat metu lenkų kariuomenė jau užėmė Augustavą ir Suvalkus, o prancūzų karininkai rūpinosi, kad lietuviai be kovų atiduotų lenkams šias teritorijas.[56]

Netikėti įvykiai Suvalkijoje įrodė, kad nebuvo prasmės siųsti į Varšuvą lietuvių delegaciją tolesnėms deryboms, kadangi lenkų delegacijų ir jų atsakingų politikų patikinimai, jog Lenkija pasirengusi teritorinius ginčus su Lietuva spręsti taikiu būdu, nesiderino su karo įvykiais Suvalkų fronte.

Pradėtosios derybos su lenkų karine delegacija buvo nesėkmingos dar ir dėl to, kad lenkų siūlymai buvo visiškai nerealūs ir iš viso nebuvo atsižvelgiama Lietuvos politinės padėties. Pasirodo, kad abu lenkų delegacijos atstovai buvo rašę optimistinio turinio raportus į Varšuvą apie jų viltį surasti būdą susitaikyti su Lietuva. Bet Romer

buvo įžvalgesnis ir siūlė lenkams liautis kaltinti lietuvius, kad jie savo valstybę suorganizavę su Vokietijos pagalba arba, kad Lietuva esanti Vokietijos įrankis.[57]

1920 m. rugpiūčio 31 d. Lietuvos Lenkijos deryboms Kaune nutrūkus, prasidėjo pasikeitimai notomis, o fronte vėl vyko lietuvių lenkų kovos.

Tuo metu Tautų Sąjungos Tarybos darbų tvarkoje jau figūravo Lenkijos skundas prieš Lietuvą kaip „užpuolikę".

Taip įvykiams komplikuojantis, lenkų užsienio reikalų ministras Sapieha 1920 m. rugsėjo 4 d. aiškino Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkui Lenkijos ir Lietuvos politinius santykius, pabrėždamas, kad Lietuva kooperuoja su Sovietų Rusija ir reikalavo įsakyti Lietuvos kariuomenę atitraukti ligi Curzono demarkacijos linijos. Priešingu atveju, Lenkija skelbsianti karo stovį tarp Lietuvos ir Lenkijos. Po tokio aiškinimo Tautų Sąjungos Taryba sušaukė nepaprastą posėdį ir nutarė, kad Lietuva atitrauktų savo kariuomenę ligi Curzono linijos. Lietuva sutiko pasitraukti ligi nužymėtos linijos, jeigu Rytuose Lenkija irgi laikysis Curzono linijos. Tautų Sąjungos Tarybos pasiūlymą priėmė Lietuvos ir Lenkijos vyriausybų atstovai.[58]

Tada Tautų Sąjungos Taryba pavedė Belgijos atstovui P. Hymansui drauge su Lietuvos atstovu A. Voldemaru ir Lenkijos atstovu Ig. Paderewskiu, išaiškinti šį visą reikalą ir pateikti pranešimą Tarybai. Lietuvos atstovas kitame posėdyje reikalavo, kad Lenkija pasižadėtų tuojau sustabdyti karo veiksmus su Lietuva. O Lenkija atsikalbinėjo tuo, kad karas su Sovietų Rusija dar nebaigtas ir tvirtino, kad Lietuvos kariuomenė veikianti drauge su bolševikais prieš lenkus.

Tautų Sąjunga savo įsikišimu į Lietuvos Lenkijos ginčą turėjo tikslą sustabdyti tarp jų vykstančius karo veiksmus. Nors Lenkija iš principo sutiko su Tautų Sąjungos pasiūlymu sustabdyti karo veiksmus su Lietuva, bet drauge pareiškė, kad ji negalėsianti respektuoti Sąjungininkų nustatytos demarkacijos linijos, nes Lietuva yra pažeidusi neutralumą.

Iš viso lenkai tada kaltino lietuvius neutralitetą ir demarkacijos liniją pažeidus. Į tai Lietuvos užsienio reikalų ministras J. Purickis atsakė lenkams, kad dėl tariamo neutralumo pažeidimo Lietuva sutinkanti bylą atiduoti Tarptautiniam Haagos Tribunolui, pabrėždamas, jog tuo laiku, kai tarp valstybių dar nėra nustatytų sienų, tai negali būti ir neutralumo pažeidimo.[59]

Ilgai netrukus, Lenkija vėl pradėjo karo veiksmus su Lietuva. Rugsėjo 22 d. lenkų kariuomenė pralaužė Suvalkų frontą, peržengė

Curzono demarkacijos liniją, persikėlė per Nemuną ir įsibrovė į Lietuvos kariuomenės tarpą. Nemaža lietuvių karių pateko į nelaisvę ir dėl lenkų karinės persvaros turėjo trauktis.

Tuo metu Lenkijos generalinio štabo viršininkas gen. T. Rozwadowski, puolant ir varant bolševikus iš Lenkijos, siūlė visu frontu drauge pulti ir lietuvių kariuomenę bei okupuoti Lietuvą. Betgi Piłsudski nepritarė šitokiam planui ne tiek dėl Europos visuomenės opinijos, bet labiau nenorėdamas, kad lietuvių tauta paliktų amžinu lenkų priešu. Todėl vėliau Piłsudski pasirinko apgaulės kelią užimti Vilniaus kraštą ir vėl mėginti federacijos būdu prijungti Lietuvą Lenkijai.[60]

Žvelgiant į dar taip netolimą praeitį, mums pravartu susipažinti ir su kai kurių lenkų pažiūra į ano laikotarpio lietuvių lenkų karo veiksmus Suvalkijoje. Pvz., lenkų istorikas prof. M. Handelsman, to meto kovų dalyvis, aprašinėdamas Suvalkų fronto įvykius, išryškino lenkų užsienio reikalų ministro kunigaikščio Sapiehos tą notos vietą, kuria Lenkija grasina griebtis karinių priemonių dėl tariamo lietuvių bendradarbiavimo su bolševikais. Rugsėjo 22 d. pradėtoji lenkų ofenzyva privertė lietuvius kovoti su lenkais ir, pagal Handelsmaną, tik lenkai vertė lietuvius būti bendrame fronte su bolševikais. Po lenkų laimėtų kautynių ties Seinais, 5-tasis lenkų legionų pulkas, anot Handelsmano, bijojęs, kad nereikėtų žygiuoti Kauno link, nes tada visų lenkų karių troškimas buvęs žygiuoti Vilniaus kryptimi. Pagal šį istoriką, iš tikrųjų, aukštieji lenkų karininkai turėję žinoti, kad Lenkijos vyriausybė 1920 m. liepos 10 d. susitarė su Sąjungininkais Vilnių perleisti lietuviams, taip pat ir 1920 m. liepos 14 d. aukščiausioji lenkų karo vadovybė buvo gavusi oficialų įsakymą perleisti Vilnių, nors ir nudelsiant, Lietuvos kariuomenei.

Prof. Handelsmano nuomonė mums įdomi tuo, jog jis išryškina faktą, kad ne visa lenkų karinė vadovybė pritarė idėjai visą Lietuvą okupuoti. Pagal šį istoriką, Lietuvos gyventojų nuotaikos lenkų kariuomenės atžvilgiu pakitėjo nuo Seinų ligi Druskininkų. Lietuvis valstietis, ko nors lenkų kareivių klausiamas, atsakinėjęs nenoromis, o moterys iš viso tylėjusios, bet iš jų veido išraiškos buvo galima jausti nedraugingumą lenkų kariuomenei.[61]

6. *Suvalkų trikampis ir demarkacijos linijos*

Ligi Pirmojo pasaulinio karo Suvalkų gubernija buvo atskiras Rusijos administracinis vienetas ir lenkai neneigė, kad Suvalkų

Žml. 8 Lietuvių lenkų demarkacijos linijos 1919-1920 m.

gubernija yra etnografinės Lietuvos dalis.

Suvalkų trikampio terminas atsirado tik po Pirmojo pasaulinio karo ir ligi dabar vartojamas nuo to laiko, kada Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba 1919 m. birželio 18 d. pirmą kartą nutiesė vadinamąją demarkacijos liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių (žr. Žml. 8).

Lenkijai priskirtąją Suvalkų gub. dalį lietuviai pavadino Suvalkų trikampiu ir šis terminas prigijo Lietuvoje.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą lenkų politinės partijos, kovodamos su Rusijos valdžia dėl autonomijos Lenkijai, ypač konservatyvi nacionalistinė, vadinamųjų endekų (tautinių demokratų) partija, jos vado Dmowskio vardu, siekdama išgauti iš caro valdžios autonomiją Lenkijai, atsisakė nuo Suvalkų gub., kuri tada priklausė Varšuvos generalgubernatorijai. 1916 m. caras Mikalojus II įsakė senatoriui B. Krzyžanowskiui sudaryti būsimos autonominės Lenkijos valdymosi statutą, bet išskiriant Suvalkų gub. iš Varšuvos generalgubernatorijos, nes tos gubernijos gyventojai buvo lietuviai. Tokios pat nuomonės dėl Suvalkų gubernijos Pirmojo pasaulinio karo metu buvo ir Vokietijos valdžios atstovai, kada vyko derybos su lenkais dėl Lenkijos ateities. Vokiečiai taip pat išskyrė Suvalkų gub. iš būsimos Lenkijos valstybės teritorijos.[62]

Lietuviai savo nusistatymą dėl Suvalkų gub. ateities jau viešai pareiškė 1905 m. Didžiajame Vilniaus seime, reikalaudami administraciniai sujungti Suvalkų gub. su kitomis lietuvių gyvenamomis gubernijomis. Taip pat ir Pirmojo pasaulinio karo metu organizuotoji lietuvių visuomenė ne tik Lietuvoje, bet ir JAV visuose savo nutarimuose minėdavo Suvalkų gub. prijungimo reikalą prie Lietuvos.

1918 m. pabaigoje, po Vokietijos kapituliacijos, vokiečių kariuomenė traukėsi iš buvusios carinės Rusijos teritorijos, negynė Vilniaus nuo bolševikų, bet Gardino ir Suvalkų gubernijose vokiečių kariuomenė pasiliko, kad galėtų patikinti saugumą besitraukiančiai vokiečių kariuomenei. Šiose gubernijose pasilikusi vokiečių kariuomenė vietos gyventojams nekliudė steigti savivaldybių organus. Tada Suvalkuose tuoj įsisteigė lenkų endekų įtakoje esanti *Piliečių taryba*, kurios veikla apėmė Suvalkų, Augustavo ir dalį Seinų aps. vietovių. Kai kuriose kitose vietose buvo sudarinėjama lietuvių ir lenkų administracija.

1919 m. kovo mėn. vokiečių politinis nusistatymas staiga pakito: Suvalkų srities vokiečių okupacinei karinei valdžiai buvo įsakyta

perduoti vietos administraciją lietuvių valdžios organams, kadangi Vokietijos vyriausybė Suvalkų gub. laikė lietuvių etnografiniu plotu, bet svarbiausia dėl to, kad Lenkijos Vokietijos santykiams pablogėjus dėl Lenkijos pretenzijų į Vokietijos lenkų gyvenamą teritoriją, Vokietija Lietuvą laikė draugingesne kaimyne.

Seinuose tuoj pat įsisteigė *Lietuvių komitetas*, kurio pirmininkas buvo dr. Narkevičius, vicepirmininkas — A. Kubilius, sekretorius — L. Čepulis. Seinuose įsisteigęs Lietuvių komitetas norėjo administruoti visą Seinų apskritį ir vykdyti Lietuvos valdžios įsakymus. 1919 m. balandžio mėn. jie paskelbė Lietuvos vyriausybės — 1897 ir 1898 m. gimusių naujokų šaukimo įsakymą, o gegužės mėn. į Seinus buvo atsiųstas Lietuvos kariuomenės dalinys. Tik kai kurios Seinų aps. lenkiškos valsčių valdybos nenorėjo vykdyti Lietuvos valdžios įsakymų ir, nepripažindamos Lietuvos vyriausybės, išsikėlė į Suvalkus.

Reikia pripažinti, kad nuo pat Lenkijos nepriklausomybės pradžios lenkų politika Lietuvos atžvilgiu buvo agresyvi ir imperialistinė. Jau 1918 m. gruodžio mėn. Lenkijos ministras pirmininkas J. Moraczewski (socialdemokratas) pritarė sumanymui kariuomenės pagalba užimti Lietuvos teritoriją ir ten organizuoti Lenkijos valdžios organus. O Lenkijoje sudarytoji *Laikinoji Lietuvos valdymo komisija* jau skyrė komisarus visai etnografinei Lietuvai valdyti. Lenkijos endekų vadas ir, vėliau, Taikos konferencijoje lenkų delegacijos pirmininkas Dmowski jau turėjo tada susidaręs Lietuvos valdymo programą: įjungus etnografinę Lietuvą į Lenkijos valstybės sudėtį, jis pažadėjo Lietuvai patikinti apsaugą ir kultūrinę autonomiją.[63]

Taikos konferencijoje Lietuvos delegacija 1919 m. kovo 24 d. memorandume išdėstė Lietuvos nusistatymą dėl valstybės sienų, reikalaudama visos buvusios Suvalkų gub. teritorijos. Bet Taikos konferencijoje Lenkijos delegacijos svoris buvo daug reikšmingesnis negu Lietuvos, nes Lenkiją Sąjungininkai pripažino kariavusia šalimi, t.y. sąjungine valstybe ir ją laikė Taikos konferencijos pilnateisiu nariu.

Taikos konferencijoje jau 1919 m. pradžioje buvo kilęs sumanymas nutiesti tarp Lietuvos ir Lenkijos demarkacijos liniją, kol bus galutinai išspręstas šių valstybių ginčijamas teritorinis sienų reikalas. Paprastai administracijos arba demarkacijos linija nutiesiama dėl nenormalių santykių tarp dviejų valstybių. Per tokią liniją tarp besiginčijančių valstybių nebūna jokio susisiekimo, prekybos, pasikeitimo paštu ir t.t. Toji linija būna lyg savotiška mirties zona.

Demarkacijos linijos nutiesimo klausimas tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo svarstomas Taikos konferencijoje, prancūzo H. Le Rond vadovaujamoje Lenkijos komisijos pakomisėje. Toji pakomisė 1919 m. kovo mėn. sudarė projektą, pagal kurį buvo numatyta pradėti tą liniją tiesti nuo Gardino, paskui į šiaurę nuo Seinų ir Suvalkų apskričių pasieniu ligi Rytų Prūsijos. 1919 m. balandžio mėn. 8 d. pats Piłsudski pasiūlė savo projektą Varšuvoje viešėjusiai prancūzo diplomato J. Noulens vadovaujamai Sąjungininkų sienos nustatymo komisijai. Piłsudski Lietuvos rytuose siūlė tokią sieną: Alytus, Kaišiadorys, Čiobiškis, paskui tolyn Ukmergės — Daugpilio plentu, bet Ukmergę paliekant Lietuvai.[64]

Nesant sutartų ir nustatytų Lietuvos ir Lenkijos sienų, savaime aišku, jog ir Lietuva pageidavo laikinos demarkacijos linijos nutiesimo, kad lenkų kariuomenė negalėtų brautis į Lietuvos teritoriją. Todėl ir Prancūzijos karinės misijos viršininkas Lietuvoje plk. Reboul buvo nusistatymo, kad demarkacijos liniją tarp Lenkijos ir Lietuvos reikia būtinai nužymėti ir pasiuntė raportą savo viršininkui maršalui Fochui, siūlydamas demarkacijos linija atskirti Lietuvos kariuomenę nuo Lenkijos kariuomenės, nes jo manymu teritorija nuo Augustavo kanalo į šiaurę yra lietuvių gyvenama. Jis informavo Fochą, kad Lietuva turi pakankamai pareigūnų ir policijos atskirsimai teritorijai administruoti.[65] Tuo metu Paryžiuje Taikos konferencijoje abi — Lietuvos ir Lenkijos — delegacijos rūpinosi, kad vokiečių kariuomenė visų pirma būtų evakuota iš Suvalkų gubernijos.

1919 m. gegužės 13 d. maršalas Foch Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai pasiūlė nustatyti vokiečių kariuomenės evakuacijos datą iš Gardino ir Suvalkų srities. 1919 m. gegužės 19 d. vokiečių kariuomenės evakuacijos klausimas buvo svarstomas ir Taikos konferencijos Baltų komisijoje. Šiame posėdyje JAV delegacijos narys prof. S. Morison pareiškė, kad jis yra priešingas perankstyvai vokiečių evakuacijai iš šių sričių ir savo pareiškimą parėmė tuo, kad ir pirmiau, vokiečių kariuomenei per anksti iš Vilniaus pasitraukus, tuo pasinaudojo lenkų kariuomenė ir užėmė Vilnių. Todėl ir šiuo atveju, lenkai galėtų pasinaudoti vokiečių kariuomenės pasitraukimu ir užimti lietuvių gyvenamą teritoriją.

Morison buvo tautų apsisprendimo šalininkas, Baltų komisijos narys, bet nesolidarizuodamas su JAV delegacijos politika, pasitraukė iš JAV delegacijos sudėties. Jis protestavo dėl JAV nenoro pripažinti Pabaltijo valstybes net de facto, kadangi JAV delegacija

gynė Rusijos nedalomumo principą. 1919 m. gruodžio 2 d. *The New York Times* jis šiuo reikalu išspausdino straipsnį. Pasiremdamas šiais savo samprotavimais, Morison pasiūlė nutiesti demarkacijos liniją etnografiniu pagrindu, pagal kurią tik Augustavo ir dalis Suvalkų bei Seinų apskričių ligi Juodosios Ančios atitektų Lenkijai. O dėl kitos Suvalkų gub. teritorijos dalies jis siūlė surinkti papildomų duomenų apie gyventojų tautinę sudėtį.

Ir JAV valstybės departamento sekretorius R. Lansing Sąjungininkų Aukščiausioje Taryboje tvirtino, kad jeigu Lietuva negalėtų tuoj pat paimti administruoti vokiečių evakuojamos teritorijos, tai tada yra geriau visoje Suvalkijoje dar palikti vokiečių kariuomenę.[66]

Tuo tarpu lenkų kariuomenė nuolat užpuldinėjo lietuvių kariuomenę ir mėgino užimti daugiau lietuviškų vietovių. Dėl šių besikartojančių užpuolimų Lietuvos vyriausybė 1919 m. birželio mėn. 13 d. per savo delegaciją Taikos konferencijoje vėl kreipėsi į Sąjungininkus, pranešdama, kad lenkų kariuomenė braunasi į Lietuvos teritoriją — Alytaus ir Kaišiadorių apskrityse ir prašė nedelsiant sudaryti provizorinę demarkacijos liniją.

Minėtas plk. Reboul raportas dėl demarkacijos linijos pradžioje pateko į Taikos konferencijos Baltų komisiją, kuriai pirmininkavo anglų atstovas E. Howard, o vėliau plk. Reboul siūlymus svarstė ir Lenkų reikalų komisija, vadovaujama prancūzų atstovo J. Cambon. Lenkų komisija sutiko su plk. Reboul siūlymais nužymėti demarkacijos liniją tarp Lenkijos ir Lietuvos, bet su sąlyga, kad Sąjungininkų atstovai būtų įpareigoti vietoje tas teritorijas paskirstyti.

1919 m. birželio 18 d. Sąjungininkų nužymėta pirmoji demarkacijos linija ėjo nuo Prūsų sienos Augustavo kryptimi, paliekant Augustavą Lenkijai, paskui Augustavo kanalu per Ratnyčią Varėnos kryptimi. Nuo Varėnos lygiagreta geležinkelio Varėna — Vilnius — Daugpilis, bet penkis kilometrus į pietus nuo geležinkelio, kad Lenkija galėtų naudotis tuo geležinkeliu, ligi Kazitiškio vietovės.[67] Sąjungininkų komisijos pranešime buvo pažymėta, kad numatytoji demarkacijos linija neturės reikšmės, nustatant galutinę sieną tarp Lietuvos ir Lenkijos. Demarkacijos linija buvo daugiau karinės reikšmės, kad tarp abiejų kraštų kariuomenių nevyktų susidūrimai.

Plk. Reboul 1919 m. birželio 18 d. oficialiai painformavo apie tai Lietuvos vyriausybę, kuri birželio 18 d. nužymėtą demarkacijos liniją sutiko priimti su ta sąlyga, kad ji bus tik laikinio ir tik militarinio pobūdžio. 1919 m. birželio mėn. 23 d. Sleževičius padėkojo Sąjungininkams už šios demarkacijos linijos nutiesimą, tačiau

atkreipė dėmesį, kad lietuviški miestai — Vilnius ir Gardinas priskirti administruoti Lenkijai, taip pat pažymėjo, kad lenkams priskirtas svarbus ir strategiškai būtinas geležinkelis karinėms operacijoms prieš bolševikus.[68]

1919 m. birželio 18 d. pirmąją demarkacijos liniją nutiesus ir Seinus bei Punską palikus administruoti Lenkijai, Suvalkų gub. lietuviai, ypač Seinų miesto ir apskrities lietuviai, žinodami Lenkijos kėslus dėl ginčijamos Suvalkų gub. teritorijos, šiuo reikalu susirūpino ir sudarė specialų komitetą protestui pareikšti. Į tą komitetą įėjo buvęs Rusijos dūmos atstovas kan. J. Laukaitis, kan. J. Narjauskas ir kun. P. Bielskus, kurie pasiuntė Taikos konferencijoje Lietuvos delegacijai griežtą raštą, prašydami protestuoti dėl Seinų ir Punsko priskyrimo Lenkijai. Tame rašte jie aiškino, kad pačiuose Seinuose daugumas gyventojų yra žydai (1.500), 900 lietuvių ir 800 lenkų. O Seinų aps. iš 60.000 gyventojų tėra tik 10.000 sulenkintų lietuvių. Be to, jie nurodė, kad Suvalkų gub., renkant atstovus į Rusijos dūmą, išimtinai buvo išrenkami lietuviai.[69]

Sužinoję apie šį lietuvių protesto raštą ir Suvalkų gub. lenkai netrukus pasiuntė į Paryžių delegaciją — dr. Stankiewiczių su dviem — Gibų ir Krasnapolio — vaitais. Suvalkų gub. lenkų delegacija, prieš išvykdama į Paryžių, dar konferavo su maršalu Piłsudskiu ir kitais lenkų politikais. Paryžiuje Suvalkų lenkų delegaciją priėmė Taikos konferencijoje sudarytosios Lenkų komisijos pirmininkas prancūzų diplomatas J. Cambon ir JAV delegacijos narys — lenkų reikalų ekspertas Harvardo universiteto prof. R. H. Lord. Lenkų delegacija įteikė jiems memorandumą su daugybe parašų, statistikos duomenų ir žemėlapių.[70]

Lenkai buvo nepatenkinti pirmąja demarkacijos linija, jos nepaisė ir nuolat ją pažeidinėjo, verždamiesi gilyn į Lietuvos teritoriją. Painformuotas apie tai, 1919 m. liepos 9 d. maršalas Foch įsakė prancūzų misijos viršininkui Lenkijoje gen. Henrys, pareikalauti iš Lenkijos vyriausybės atitraukti savo kariuomenę už demarkacijos linijos. Kitą dieną tokį pat reikalavimą lenkams pareiškė ir Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba. Tačiau lenkai tų reikalavimų nepaisė. Todėl liepos 12 ir 24 d. Lietuvos atstovas Voldemaras vėl skundė Lenkiją, kad jos kariuomenė užgrobė Žiežmarius, Stakliškes ir Daugus.

Palyginti su Lietuva, Lenkija visą laiką turėjo karinę persvarą, nes lenkai Pirmojo pasaulinio karo metu jau buvo suorganizavę lenkų

legionus Austrijoje, vėliau Rusijoje ir Prancūzijoje, o Lietuva tepradėjo steigti savo kariuomenę tik 1918 m. pabaigoje.

Lenkijos vyriausybė, būdama nepatenkinta nustatytąja demarkacijos linija, 1919 m. birželio 20 d. pasiūlė naują demarkacijos linijos projektą, nutiesiant ją nuo Prūsijos sienos, Suvalkų aps. pasieniu, o į rytus — Seirijų ir Nemuno link. Pagal šį lenkų projektą, lenkams būtų buvusi priskirta visa Seinų apskritis. Tada lenkų karinės misijos atstovas Paryžiuje gen. T. Rozwadowski 1919 m. liepos 14 d. įteikė maršalui Fochui šiuo klausimu platų memorandumą. Visų pirma jis pareiškė nepasitenkinimą dėl nutiestos 1919 m. birželio 18 d. demarkacijos linijos ir siūlė pakeisti ją Lenkijos vyriausybės birželio 20 d. naujai pasiūlytąja demarkacijos linija.[71]

Lenkų pasiūlytos naujos demarkacijos linijos projekte jie prašė dar priskirti Lenkijai Kapčiamiestį, Veisiejus, Lazdijus ir kitas lietuvių gyvenamas vietoves. Kadangi Prancūzija visą laiką rėmė lenkų reikalavimus, tai ir į šį Lenkijos pasiūlymą, nutiesti naują demarkacijos liniją, gen. Focho štabas tuoj atsižvelgė ir nutarė 1919 m. birželio 18 d. nustatytąją demarkacijos liniją pakeisti lenkams palankesne linija, kurios projektą parengė Cambono vadovaujama Lenkų komisija.

Focho naujai nustatytoji demarkacijos linija prasidėjo nuo Vištyčio, paliekant Lietuvai Liubavą, paskui ėjo į šiaurę nuo Punsko šiauriniu Galadusio ežero krantu, paskui tolyn iki Juodosios Ančios, kur ji įteka į Nemuną, perkertant Nemuną 12 km nuo geležinkelio Varėna — Vilnius — Daugpilis. Toliau Nemunu iki Merkinės, per Pikelionius, Kietaviškes, Auseniškius iki Neries ties Mežiškiais, Nerimi ligi Gegužinės, paskui per Upninkus, Plaštaką, Smalvus, Turmantą iki Kaukonių. Taigi Lietuvos rytuose nužymėtoji linija buvo 12 km atstu į vakarus nuo geležinkelio Varėna — Vilnius — Daugpilis. Ši naujoji demarkacijos linija suskaldė Seinų aps. į dvi dalis: Seinai, Punskas, Gibai ir Berzninkas atiteko lenkams.

Naujai nustatytosios antrosios demarkacijos linijos projektas 1919 m. liepos mėn. 26 d. buvo pasiųstas Sąjungininkų Aukščiausiajai Tarybai patvirtini. Šią Focho antrąją demarkacijos liniją Taikos konferencijoje gan atidžiai ir su atsargumu svarstė Prancūzijos ministras pirmininkas Clemenceau ir anglų užsienio reikalų ministras Balfour.

Versalio konferencijoje etnografinių sienų nustatymo ekspertų komisijoje dalyvavo tik Sąjungininkų delegacijų specialistai, tai jie, pareikšdami savo nuomonę dėl lenkų pasiūlytos antrosios demarka-

cijos linijos, iš dalies parėmė lenkų projektą ir į Lietuvos reikalavimus neatsižvelgė. Ekspertai Sąjungininkus įtikino, kad naujoji demarkacijos linija yra teisinga ir jie sutiko pripažinti šiaurinį Seinų apskrities kampą Lenkijai. Tada Lenkijai priskirtajai Seinų daliai prigijo Suvalkų trikampio terminas.

Naujai nustatytoji demarkacijos linija anuliavo 1919 m. birželio 18 d. liniją, kuri kartais vadinama plk. Reboul, kartais — pirmąja Focho linija. Antroji demarkacijos linija, nutiesta 1919 m. liepos 26 d. irgi buvo vadinama maršalo Focho vardu.

Antrąją demarkacijos liniją nutiesus, vėl išryškėjo, kad Prancūzija remia lenkų pretenzijas, o britai daugiau paiso Lietuvos reikalų.

Nors Lenkija laimėjo daugiau teritorijos, bet ir šios antrosios demarkacijos linijos ji nepaisė. Tad ir vėl Lietuvos vyriausybė per savo delegaciją Taikos konferencijoje nuolat skundė Lenkiją dėl demarkacijos linijos pažeidimų. Viename skunde 1919 m. rugsėjo 3 d. Lietuvos delegacija net priminė maršalui Fochui, kad Sąjungininkai, nutiesdami demarkacijos liniją, yra pabrėžę, jog tokios linijos nutiesimas neturės jokios įtakos sienoms nustatyti tarp Lietuvos ir Lenkijos. Lietuviai savo skunde rašė, kad lenkų kariuomenė ne tik peržengė pirmą kartą nustatytąją demarkacijos liniją, bet už tą nusikaltimą ji nebuvo baudžiama, o nutiesiant naują — antrąją liniją — lenkų kariuomenės nusikaltimas buvo sankcionuotas ir įteisintas. Lietuva skundėsi, kad lenkai vėl pažeidė naująją demarkacijos liniją. Lenkai jų įvykdytus neteisėtus veiksmus vis stengiasi legalizuoti ir užgrobtąją Lietuvos teritoriją valdyti. Tame skunde Lietuva prašė Seinus ir Punską, kaip grynai lietuvių gyvenamą teritoriją, priskirti Lietuvai. Rugsėjo 9 d. į šį skundą maršalas Foch atsakė Lietuvos delegacijai, maždaug tą pat, kaip ir liepos 9 d., jog yra duotas įsakymas Prancūzijos misijos viršininkui gen. Henrys Lenkijoje, kad jis įsakytų lenkų kariuomenei pasitraukti iš vietovių už demarkacijos linijos.[72]

Pagal pirmąją demarkacijos liniją ties Juodosios Ančios upe, Vygrių bei Perto ežerais lietuviai paliko tik apsaugos dalinius ir lenkai aiškiai matė, kad lietuviai pasitraukia ir atsisako Augustavo ir dalies Suvalkų apskričių, tačiau jie yra pasirengę ginti pačius Seinus.

Čia reikia priminti, kad dar 1917 m. Suvalkų, Seinų ir Augustavo apskrityse lenkų karinė organizacija POW jau buvo pradėjusi slaptą veiklą, kuriai vadovavo karininkas A. Rudnicki. 1919 m. pradžioje tose apskrityse jau veikė *Straž Kresowa* (Pakraščių apsaugos) organizacija, kuri savo laikraštyje *Ziemia Suwalska* (Suvalkų Žemė)

skelbė, kad Suvalkų kraštas yra lenkų žemė. Dalis bendradarbių jau tada propagavo Lietuvos uniją su Lenkija ir net buvo spausdinama straipsnių, kurstančių įsikišti į Lietuvos vidaus reikalus ir okupuoti Lietuvą. Tą laikraštį redagavo vėliau išgarsėjęs lenkų žurnalistas T. Katelbach, lenkų avantiūrinės politikos šalininkas. *Ziemia Suwalska* laikraštyje buvo rašoma, kad painų lietuvių lenkų klausimą galima išspręsti tik okupavus Lietuvą ir tokiais straipsniais ideologiškai rengė Suvalkų lenkus agresijai prieš Lietuvą.

Slaptoji POW organizacija Suvalkų krašte turėjo apie 1.200 narių. Jie tik ir laukė vokiečių Diebitscho korpo ir Gardino brigados pasitraukimo, kad jėga galėtų pradėti spręsti Suvalkų teritorinį ginčą.

Vokiečių okupacinė kariuomenė iš Suvalkų pasitraukė tik 1919 m. liepos 15 d. Kadangi į Suvalkų miestą Lietuva tuo metu jau nepretendavo, Lietuvos kariuomenės įgula Suvalkuose buvo tik trumpą laiką ir rugpiūčio 7 d. iš Suvalkų pasitraukė. Seinus vokiečiai evakuavo rugpiūčio 10 d.[73]

Lenkija jau iš anksto rengė sukilimą Seinuose ir su Lenkijos kariuomenės pagalba grobė lietuvių gyvenamas žemes, nors Seinų aps. lenkų gyventojų buvo tik 23,8%, o lietuvių — 63,1%. Lietuvių gyventojų daugumas buvo ne tik Seinų apskrityje, bet ir kai kuriuose Suvalkų aps. valsčiuose, kaip pvz. Seivų, Endriejavo, Mockavos.[74]

Seinų apskrityje lietuvių valdomoje teritorijoje 1919 m. rugpiūčio 16 d. POW pradėjo sukilimą. Pradžioje jie turėjo tikslą užimti 1919 m. liepos 26 d. Focho demarkacijos linija nužymėtąją teritoriją, paskui savo žygį plėsti į šiaurę 30-40 km už Focho linijos. Pradėtoji POW akcija pradžioje vyko sėkmingai. Lietuviai netikėtai užpulti, nesuskubo organizuoti gynybos, todėl ten daug lietuvių žuvo ar pateko į nelaisvę. Lietuviai taip pat neteko daug karinės medžiagos. Lenkai tada buvo užėmę Seinus, Kapčiamiestį, Veisiejus ir Lazdijus. 1919 m. rugpiūčio 23 d. beveik visą Seinų apskritį jau valdė POW.

Lietuva, pasipiktinusi tokiu klastingu lenkų organizacijų elgesiu ir teritorijos grobimu, tuoj sutelkė toje srityje savo kariuomenę ir netrukus atkovojo maršalo Focho antrąja demarkacijos linija nužymėtą teritoriją. 1919 m. rugpiūčio 26 d. lietuvių kariuomenė puolė Seinus ir užėmė juos, bet POW sukilėliai Suvalkų pulko bataliono remiami, vėl juos atsiėmė. Lenkai, užėmę Seinus, areštavo daug lietuvių gimnazijos mokytojų, visuomenės veikėjų ir mokinių, uždarė ten veikusias lietuvių berniukų ir mergaičių gimnazijas ir pradžios mokyklą, atėmė iš lietuvių prieglaudų nemaža įvairaus turto ir jį perdavė Seinų lenkų prieglaudai. Net ir Seinų diecezijos

vysk. A. Karosą laikė namų arešte, o vėliau jį privertė pasitraukti į nepriklausomą Lietuvą.

Po kelių dienų, 1919 m. rugsėjo 2 d. lenkų kariuomenės dalinys ir policija apsupo Seinų kunigų seminariją, kurioje daugumas profesorių buvo lietuviai, visus juos naktį prievarta išvežė iš seminarijos rūmų, dalį įkalino, o kitus nuvežė ligi demarkacijos linijos Trumpelių kaime ir taip pat išvarė į Lietuvą. Seinuose tuo metu lenkai uždarė 9 lietuviškas draugijas su 13.000 narių.[75]

Po šių įvykių Lietuvos vyriausybė tuoj pranešė savo delegacijai Paryžiuje apie lenkų invaziją ir apie kruvinas kovas Suvalkijoje. Lietuvos delegacija kreipėsi į maršalą Fochą dėl lenkų įvykdytų pakeitimų demarkacijos linijoje. Bet Foch dėl šių įvykių nesileido į diskusijas su Lietuvos delegacija. Jis tik pažadėjo rūpintis, kad lenkų kariuomenė laikytųsi naujai nužymėtos demarkacijos linijos.

Lietuvos vyriausybė drauge protestavo ir dėl lenkų nežmoniško elgesio Seinuose bei reikalavo sudaryti specialią komisiją šiems įvykiams tirti. Tačiau ir į šį lietuvių protestą tuo metu irgi nebuvo atkreiptas tinkamas dėmesys.[76]

Pirmoji ir antroji demarkacijos linija buvo oficialiai nustatyta maršalo Focho paliepimu. Antroji Focho demarkacijos linija ir buvo laikoma vienintelė galiojanti linija, kuri skyrė lenkų kariuomenę nuo lietuvių kariuomenės. Bet Lenkijos ir Sovietų Rusijos karui dar tebevykstant, 1920 m. rugpiūčio mėn. buvo pradėtos tiesioginės lietuvių lenkų derybos patiems nustatyti demarkacijos liniją, kurios abiejų šalių kariuomenės privalėtų laikytis. Derybų pradžioje lenkų delegatai pareiškė, kad jie remiasi 1919 m. gruodžio 8 d. Sąjungininkų Aukščiausiosios Tarybos sprendimu, jog antroji Focho demarkacijos linija yra pakeista nauja Curzono linija. Tik tada paaiškėjo, jog apie tą įvykusį pakeitimą Lietuvos vyriausybei oficialiai nieko nebuvo pranešta. Dėlto pradėtosios derybos savaime nutrūko, o Lietuvos vyriausybė kreipėsi į Anglijos diplomatinės misijos atstovą plk. Ward, prašydama oficialiai šį visą reikalą išaiškinti.

Po kurio laiko, gavęs atsakymą iš Anglijos užsienio reikalų ministerijos į savo paklausimą, plk. Ward suteikė Lietuvai tokį paaiškinimą: Lordas Curzon pareiškia, jog antroji demarkacijos linija, tokia kaip ji buvo maršalo Focho pranešta liepos 27 d. generolui Henrys, turi būti laikoma galutine, juo labiau, kad ji buvo Aukščiausios Tarybos patvirtinta; savaime suprantama, kad ši linija buvo nustatyta, iš anksto nesuvaržant sprendimo, būsimas sienas

tarp Lietuvos ir Lenkijos nustatant. Bet Lenkijos karo vadovybė tų nutiestųjų linijų niekada nesilaikė.[77]

7. *Suvalkų trikampis Lenkijos ir Rusijos karo metu*

Suvalkų trikampio problema vėl visu aštrumu iškilo Lenkijos ir Sovietų Rusijos karo metu, kai 1920 m. liepos 14 d. Raudonoji armija užėmė Vilnių. Frontas tada skubiai riedėjo į vakarus: liepos 20 d. Raudonoji armija užėmė Gardiną, o liepos 20-24 d. lenkų kariuomenė, kad nepatektų rusams, traukėsi iš Suvalkijos. Šiame fronte ji traukėsi be kovų ir nuo lietuvių.

Net Suvalkų trikampio lenkai, bijodami patekti bolševikams, nepaisė nei lenkų kunigų, nei lenkų nacionalistų varytos propagandos prieš Lietuvos vyriausybę ir kvietėsi lietuvius. Ta propaganda teigė, kad visas lietuviškas sąjūdis yra bolševikiško pobūdžio, kad lietuviai plėšia lenkų dvarus ir t.t. Lenkai kunigai, susirinkę Seinuose, reikalavo visus lietuvius kunigus šalinti iš parapijų ir tokius reikalavimus siuntė popiežiaus nuncijui Ratti Varšuvoje. O tuo metu lenkų valdomos Suvalkų srities delegacijos prašė Lietuvos vyriausybę skubiai užimti tą sritį, kad nepatektų bolševikams.[78]

Lenkų kariuomenei traukiantis, lietuviai 1920 m. liepos 19 d. vėl užėmė Seinus, liepos 30 d. — Suvalkus (kuriuose išsilaikė ligi rugpiūčio 31 d.), ir rugpiūčio 8 d. — Augustavą.

Lietuvos kariuomenė, antrą kartą užėmusi Suvalkus, nepašalino lenkų savivaldybės organų, o tik iškabino lietuvių vėliavą rotušėje. Seinuose buvo išrinkta nauja miesto taryba, kuriai vadovavo vietos lietuvis Laukevičius, buvo pakeistos lenkiškos iškabos lietuviškomis, o lenkų administracijos įstaigos uždarytos. Represijos palietė tik tuos asmenis, kurie pereitais — 1919 — metais pasižymėjo lietuvių persekiojimu.

Dabar jau ir lenkai savo istoriniuose šaltiniuose pripažįsta, kad 1920 m. lietuvių administracija ir kariuomenė užimtose vietovėse tinkamai elgėsi su gyventojais.

Be to, kaip jau buvo minėta, vykstant Lenkijos ir Sovietų Rusijos karui, 1920 m. rugpiūčio pabaigoje Lietuva oficialiai pasiskelbė būsianti neutrali, bet drauge siūlė lenkams naują demarkacijos liniją, kad Lietuvai atitektų Suvalkų ir Augustavo apskričių dalis ir visa Seinų apskritis.

1920 m. rugpiūčio 16-19 d. lenkai smarkiai sumušė Raudonąją armiją, kuri skubiai traukėsi atgal, o lenkų kairysis armijos sparnas

vėl žygiavo Suvalkijos kryptimi. Kada karo laimė aiškiai pakrypo lenkų pusėn ir kada lenkų kariuomenė pradėjo ofenzyvą prieš bolševikus, tada ir Lenkijos Gynybos taryba 1920 m. rugpiūčio 27 d. iš naujo ėmė svarstyti santykius su Lietuva. Nors tose svarstybose buvo balsų, kad santykius su Lietuva reikia sutvarkyti taikiu būdu, tačiau karo vadui buvo palikta veikimo laisvė, kaip lietuvius išstumti iš Suvalkijos ir lenkams įsitvirtinti tose Lietuvos žemėse.[79]

Prancūzų misijos kpt. Puyollo ir vėl mėgino tarpininkauti ir diplomatijos keliu aiškinti reikalą, kad lenkai nepultų lietuvių. Bet lenkai ir šio tarpininkavimo nepaisė.

Lietuvos karo vadovybė taip pat pradėjo pergrupuoti savo jėgas: atitraukdama kariuomenės dalį iš Vilniaus bei Daugpilio fronto, sutelkė artilerijos, raitelių bei 12 pėstininkų batalionų Suvalkų fronte. Ligi 1920 m. rugsėjo 1 d. į Suvalkų kraštą Lietuva buvo sutelkusi apie 7.000 įvairių rūšių kariuomenės.

Nuo 1920 m. rugpiūčio 28 d. vėl prasidėjo lenkų lietuvių karinių dalinių atskiri susidūrimai. Rugpiūčio 31 d. lenkai pradėjo pulti Suvalkų ir Seinų kryptimi ir šiuos miestus atsiėmė. Bet rugsėjo 2 d. lietuvių daliniai keliose vietose taip pat pradėjo puolimą: viena grupė puolė Seinus ir rugsėjo 2 d. juos atsiėmė. Toliau puolimą jie nukreipė į Gibus bei žygiavo Augustavo linkme ir rugsėjo 5 d. lietuvių kariuomenė jau grėsė Augustavui. Tatai ir buvo lietuvių dalinių toliausias pasislinkimas į Suvalkų žemę, nes nuo rugsėjo 5 dienos, lenkų kariuomenė gavo naujų pastiprinimų ir pradėjo priešpuolius. Rugsėjo 9 d. vėl vyko lietuvių lenkų kovos, bet rugsėjo 10 d. lietuviai, dėl lenkų karinių jėgų persvaros, ėmė trauktis atgal. Iš šiaurinės Suvalkų krašto dalies lietuviai pasitraukė be kovų. Bet prie Gibų kaimo viena lietuvių kuopa atsisakė pasitraukti. Tada į šį reikalą įsikišo prancūzų gen. Maneville. Jis ėmėsi tarpininkauti ir pagaliau, nors ir protestuodama, ta lietuvių kuopa pasitraukė ir iš Gibų.

Šių kovų metu, kaip jau buvo kiek anksčiau minėta, Kaune viešėjo plk. Mackiewicziaus vadovaujama lenkų delegacija, kuri derėjosi dėl karo konvencijos, demarkacijos linijos ir dėl tolimesnių karo veiksmų išvengimo. Bet 1920 m. rugpiūčio 31 d. ir šios derybos Kaune nutrūko.

Pagaliau rugsėjo 13 d. abi pusės sutiko atnaujinti paliaubų derybas Kalvarijoje ir paliaubas sutarė pradėti rugsėjo 14 d. 12 val. Bet Lietuvos kariuomenės vadovybė tada dar nutarė pagerinti fronto padėtį — puolė lenkus ir vėl užėmė Seinus, Gibus ir priartėjo prie Augustavo kanalo.

Todėl Kalvarijos paliaubų derybos prasidėjo tik 1920 m. rugsėjo 16 d. Šiose derybose Lietuvos delegacijoje dalyvavo krašto apsaugos ministerijos atstovai — gen. lt. M. Katche, mjr. Jakaitis, kpt. Zubrys, užsienio reikalų ministerijai atstovavo B. Balutis ir Steigiamajam seimui — V. Čarneckis. Paliaubų pasitarimai prasidėjo abipusiškais kaltinimais. Lenkai reikalavo, kad lietuviai pasitrauktų ligi Curzono linijos. Lietuviai siūlė abiem pusėm pasitraukti tam tikrą atstumą, nes lietuvių delegacijos tvirtinimu anksčiau Focho nutiestoji linija jokiu būdu nelaikytina Lietuvos ir Lenkijos valstybių siena. Prasidėjusios paliaubų derybos buvo nesėkmingos ir nutrūko rugsėjo 19 d.

Lenkijos atstovai Kalvarijoje lyg stengdamiesi sukelti konfliktą su Lietuva, nesitenkino jau ir vadinamąja 1919 m. gruodžio 8 d. Curzono linija, bet reikalavo dar daugiau teritorijos, kaltino lietuvius bendradarbiaujant su bolševikais ir teikė Lietuvai ultimatyvius reikalavimus. 1920 m. rugsėjo 25 d. Tautų Sąjungos pirmininkas L. Bourgeois pareiškė protestą Lenkijai dėl tokio jos elgesio su Lietuva.[80]

Lenkų kariuomenė, varydama iš Lenkijos Raudonąją armiją, sustiprino ir savo frontą prieš Lietuvą, sutelkdama jame dvi lenkų pėstininkų divizijas ir dvi raitelių brigadas, kurios vėl užėmę Seinus, Kapčiamiestį ir Veisiejus, nužygiavo į Druskininkus. Lietuvos kariuomenė nebepajėgė šio lenkų puolimo sulaikyti, tad Lietuvai tepaliko vienintelis diplomatijos kelias savo reikalus ginti. Lietuvos delegacija Tautų Sąjungoje ne tik protestavo dėl šio lenkų karo žygio, bet ir prašė skubios Tautų Sąjungos intervencijos, priversti lenkus pasitraukti iš Lietuvos teritorijos.

Rugsėjo 20 d. Tautų Sąjungos Taryba pasiūlė sudaryti specialią Tautų Sąjungos kontrolės komisiją, kuri vietoje stebėtų Lietuvos Lenkijos įsipareigojimus ir karo įvykius. Netrukus Lenkijos ir Lietuvos byla buvo svarstoma Tautų Sąjungos sesijoje Paryžiuje. 1920 m. rugsėjo 26 d. Tautų Sąjunga priėmė rezoliuciją, skatinančią nutraukti abipuses kovas ir laikytis Curzono nustatytos demarkacijos linijos. Toje sesijoje taip pat buvo sudaryta Tautų Sąjungos Tarptautinė karinė kontrolės komisija, karo įvykiams stebėti. Ją sudarė: Prancūzijos atstovas plk. Chardigny — pirmininkas ir nariai — Ispanijos atstovai U. Sala ir Hercé, Japonijos — Janamaki, Italijos — Bergera ir Anglijos — Keenan.

Tą pat rugsėjo 26 d. Lenkijos užsienio reikalų ministras Sapieha vėl pasiūlė Lietuvos Lenkijos tiesiogines derybas, kurios buvo pradėtos rugsėjo 30 d. Suvalkuose ir spalio 7 d. pasibaigė

vadinamąja Suvalkų sutartimi. Suvalkų derybų liudytojais buvo/ Sąjungininkų misijų atstovai: anglų — Pargiter, JAV — Kelley, prancūzų — Delahaye. O spalio 5 d. Suvalkų derybų eigos stebėti atvyko ir Tarptautinės karinės kontrolės komisijos nariai.

8. *Suvalkų sutartis*

Pagal Tautų Sąjungos 1920 m. rugsėjo 26 d. rezoliuciją lenkų kariuomenė turėjo sustoti toje vietoje, kur ji tuo metu buvo. Lietuva pasižadėjo laikinai pripažinti provizorinę sieną su Lenkija, o Lenkija pasižadėjo gerbti Lietuvos neutralumą į rytus nuo Curzono linijos. Tautų Sąjungos sudarytoji Tarptautinė karinė kontrolės komisija turėjo vietoje patikrinti, kaip vykdoma Tautų Sąjungos priimtoji rezoliucija. Dalis tos komisijos narių spalio 5 d. atvyko į Suvalkus.

Lietuva, Anglijos ir Prancūzijos spaudžiama, sutiko ir vėl pradėjo derėtis su Lenkija. Nutrauktosios Suvalkų Kalvarijos derybos buvo atnaujintos Suvalkuose.[81] Suvalkų derybų metu abiejų šalių delegacijų pirmininkai buvo kariškiai: lietuvių — gen. lt. M. Katche, o lenkų — plk. M. Mackiewicz. Lietuvos delegacijos nariai buvo M. Biržiška, V. Čarneckis ir mjr. A. Šumskis, o Lenkijos mjr. A. Romer ir W. Przesmycki.

Lietuvos delegacijos sudėtyje buvo ir užsienio reikalų ministerijos atstovas — Br. Balutis, palaikęs ryšį su viceministru Klimu, o lenkų — J. Łukasiewicz, palaikęs ryšius su Piłsudskiu, kuris šiose derybose dirigavo lenkų atstovus iš Balstogės, o lietuvius — Klimas, iš Vilniaus.

Nežiūrint lenkų pasiūlytųjų tiesioginių derybų, lenkų kariuomenė vis veržėsi į Lietuvos teritoriją, todėl Lietuvos atstovas Anglijoje grafas Tiškevičius rugsėjo 27 d. kreipėsi į Tautų Sąjungos generalinį sekretorių Drummondą ir primygtinai prašė Tautų Sąjungą į šį reikalą skubiai įsikišti, kad sulaikytų tolimesnį lenkų brovimąsi į Lietuvos teritoriją. Įspėdamas dėl lenkų kėsinimosi užimti Vilnių, Tiškevičius raštu prašė vėl sušaukti Tautų Sąjungos Tarybos posėdį, apsvarstyti susidariusią naują padėtį, lenkų kariuomenei vėl įsiveržus į Lietuvą.[82]

Lietuvių lenkų derybų metu Suvalkuose, taip pat posėdžiavo Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos paskirti keli nariai, kurie stengėsi sulaikyti abi šalis nuo karo veiksmų. Bet pats Piłsudski, jau būdamas Lenkijos valstybės viršininkas, visai nekreipė dėmesio į

vykstančias lietuvių lenkų taikos derybas Suvalkuose bei kai kurių lenkų reiškiamas geriausias intencijas Lietuvai ir lietuviams.

Po daugiau kaip savaitę trukusių derybų, Tarptautinės karinės kontrolės komisijos atstovams dalyvaujant, 1920 m. spalio 7 d. buvo pasirašyta Lietuvos Lenkijos Suvalkų sutartis, kuri turėjo įsigalioti spalio 10 d. Suvalkų sutarties pirmuoju paragrafu abiejų šalių buvo sutarta nauja demarkacijos linija. Ši demarkacijos linija ėjo nuo Rytprūsių sienos ligi Juodosios Ančios, kur ji įteka į Nemuną, paskui Nemunu ligi Gravės žiočių, Gravės upeliu ligi Merkinės — Ratnyčios linijos, paskui tiesiai ligi Skruoblo upelio įtekėjimo į Merkį, Merkiu ligi Dereżnyčios įtako, Dereżnyčios upeliu per Vilniaus Varėnos geležinkelį — maždaug 2 km į šiaurės rytus nuo Varėnos geležinkelio stoties, toliau per Bartelius, Naujadvarį, Eišiškes, Paditvę, Gorodenką ligi Bostūnų geležinkelio stoties.[83] Nuo Bostūnų stoties tolimesnis demarkacijos linijos nutęsimas turėjo būti sprendžiamas, pašalinus Sovietų Rusijos kariuomenę.[84]

Nustatant demarkacijos liniją, Vilnius buvo paliktas Lietuvos pusėje. Taigi, Vilnius buvo lenkų pripažintas Lietuvai ne tik Suvalkų sutartimi, bet, kaip buvo rašyta, ir 1920 metų liepos 10 d. Lenkijos ministro pirmininko W. Grabskio pasirašytu pasižadėjimu Sąjungininkams, kur jis Lenkijos vyriausybės vardu įsipareigojo „nedelsiant užleisti Vilnių lietuviams". Taip pat Lenkijos vyriausioji karo vadovybė, bloga ar gera intencija, nors ir pavėluotai, bet 1920 m. liepos 14 d. pranešė, jog Lenkijos kariuomenė užleidžia Vilnių Lietuvai. Todėl, tarptautine teise remiantis, Vilniaus klausimas jau buvo išspręstas Lietuvos naudai.

Čia tenka priminti, kad dar vykstant Rygoje taikos deryboms tarp Lenkijos ir Sovietų Rusijos, Prancūzijos ir Anglijos atstovai Varšuvoje buvo priminę lenkų vyriausybei, kad ji laikytųsi lenkų ministro pirmininko W. Grabskio pažadų, pasirašytų Spa, susilaikytų nuo neapgalvotos politikos ir paliktų Vilnių Lietuvai.[85]

1920 m. spalio 7 d. Suvalkų sutartis, abiejų šalių — Lietuvos ir Lenkijos — laisva valia pasirašyta, buvo tuoj įregistruota Tautų Sąjungos sekretoriate.

Antruoju Suvalkų sutarties paragrafu abi šalys pasižadėjo sustabdyti karo veiksmus sutartoje demarkacijos linijoje. Trečiuoju paragrafu, kuris aiškina sutarties pastovumą ir atsižvelgimą į lietuvių interesus Vilniuje, Lenkija pasižadėjo per Varėnos stotį be trukdymų leisti pravažiuoti lietuvių kariniams traukiniams su karo medžiaga,

bet ne daugiau kaip dviem traukiniam į dieną. Ketvirtuoju paragrafu buvo sutarta pasikeisti karo belaisviais.

Teisybė, kad Suvalkų sutartis dar galutinai neišsprendė abiejų valstybių teritorinio ginčo, palikdama jį ateičiai spręsti, bet nutiesė abipusiškai sutartą demarkacijos liniją. Tačiau tolesni įvykiai aiškiai įrodė, kad Lenkijos vyriausybė iš anksto buvo nusistačiusi ir šios sutarties nesilaikyti.

Po Suvalkų sutarties pasirašymo, dar derybų atstovams neišsiskirsčius, atėjo žinia iš Lietuvos kariuomenės štabo, kad gen. Želigowski žygiuoja Vilniaus kryptimi, jau užėmė Benekainius ir artėja Jašiūnų link.

Želigowskio kariuomenė tada buvo sukoncentruota apie 50 km atstu nuo Vilniaus — Varanave, Eišiškėse, o spalio 8 d. iš ryto pradėjo žygį į Vilnių. Vienok lenkų delegacija tada patikino lietuvių delegaciją, kad Lenkijos karo vadovybė apie tai nieko nežinanti.

Lenkijai Suvalkų sutartį sulaužius, daug lenkų istorikų ir teisininkų, pvz., J. Makowski, Suvalkų sutartį pradėjo kitaip interpretuoti, laikyti ją tik laikinu paliaubų susitarimu.[86]

Bet teisiškai vertinant, Suvalkų sutartis nebuvo paliaubų susitarimas, nes paliaubų sutartys paprastai sudaromos labai ribotam laikui. Paliaubų sutartimi kariavusios šalys visų pirma pasikeičia karo belaisviais, ligoniais ir invalidais. Tačiau Suvalkų sutartimi abi šalys sutarė susilaikyti nuo karo veiksmų ligi tol, kol tarp abiejų valstybių bus išspręsti visi teritoriniai ginčai.[87]

9. *Želigowskio „maištas"*

Dabar jau yra dokumentais įrodyta, kad dar prieš Suvalkų derybų pradžią maršalas Piłsudski skubotai suorganizavo atskirą lenkų karinę grupę, tariamai sudarytą iš „pakraščių kilimo karių", parengė Vilniaus puolimo planą ir taip pat iš anksto su gen. L. Želigowskiu aptarė visus tolimesnius veiksmus Vilniaus krašte.[88]

Piłsudskio suplanuotąjį Želigowskio „maištą" akceptavo ir tuometinis lenkų ministras pirmininkas W. Witos. Piłsudski ir užsienio reikalų ministras Sapieha spalio 3-4 d. patikino Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos pirmininką plk. P. Chardigny, kad lenkų kariuomenė jokio žygio į Vilnių neplanuoja.[89]

Lenkų politikai nebuvo patenkinti Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos pirmininko plk. Chardigny veikla, nes su jo žinia Anglija siūlė iš anksto įspėti Lenkiją, kad ji nesikėsintų į Vilnių. O

1920 m. spalio 7 d., t.y. Suvalkų sutarties pasirašymo dieną, prancūzai ir anglai, matyt, jau numatydami Lenkijos slaptus planus, įspėjo patį Pilsudskį, kad jis saikingai naudotų lenkų kariuomenės pergalę prieš bolševikus ir nesileistų į naują avantiūrinę politiką. Jie priminė Pilsudskiui Spa susitarimus su Sąjungininkais dėl Vilniaus.[90] Bet Pilsudski planuodamas jėga prisijungti Vilnių, visų pirma norėjo išgelbėti bent dalį Lietuvos lenkų dvarininkų dvarų nuo gresiančios žemės reformos Lietuvoje, o taip pat patenkinti savo asmenišką ambiciją.

Netrukus Anglijos konsulas Kaune plk. Ward Lietuvos lėktuvu specialiai buvo nuskridęs į Varšuvą, ten kalbėjosi su Pilsudskiu ir Sapieha, kurie užtikrino, kad Lenkija negalvojanti Lietuvos pulti. O Lenkijos vyriausybė ir pats Pilsudski taip pat patikino Sąjungininkus, kad jie neplanuoja jėga atsiimti Vilnių. Tačiau tuo metu Pilsudski tariamai „slaptai", bet labai planingai ruošėsi šiam žygiui. Savo planą vykdyti Pilsudski pasirinko vaidybai klusnų vadą, kilimo iš Vilniaus krašto, gen. Želigowskį, kuris nesėkmės atveju sutiko pasiimti sau visą atsakomybę. Spalio 1 ir 2 d., vadovaujant Pilsudskiui, vyko „maišto" vadų pasitarimai Pilsudskio specialiame traukinyje. Pasitarimų metu plk. A. Koc pasiūlė savo sudarytąjį operacijų planą okupuoti Vilnių.[91]

Spalio 2 d. Pilsudski atliko vadinamosios Lietuvių-gudų divizijos apžiūrą ir pasižymėjusius kareivius apdovanojo kryžiumi „Virtuti Militari", o štabo viršininkui žodžiu įsakė, kad Lietuvių-gudų divizija užimtų Vilnių. Visų pirma buvo nutarta užimti Varėnos geležinkelio stotį ir nutraukti Kauno susisiekimą su Vilniumi. Vilniun įžengti buvo numatytas Lietuvių-gudų divizijos 1-masis Vilniaus pulkas.[92] Spalio 5 d. buvo sudaryta Trečioji Lenkijos armija, į kurią buvo įjungti visi karo daliniai, veikę lietuvių fronte, ir jų vadovavimas buvo pavestas gen. W. Sikorskiui. Šitoji armija turėjo sekti lietuvių kariuomenės judėjimą, kurios nemaža buvo sutraukta Suvalkų frontan.

Spalio 7 d. Eišiškėse įvyko gen. Želigowskio pasitarimas su jo grupės karo dalinių vadais ir jiems jis išaiškino „maišto" tikslą, kurį vykdant, reikės jo vadovaujamai divizijai nutraukti visus ryšius su Lenkijos karo vadovybe ir jokių jos įsakymų neklausyti. Bet pasitarime gen. Želigowski nesugebėjo įtikinti visų tų dalinių karininkų, kad ruošiamas „maištas" yra Lenkijai reikalingas bei tikslingas. Ruošiamojo „maišto" reikalingumu suabejojo ne tik žemesniojo rango karininkai, bet ir gen. J. Rządkowski, kuris pasitarime nusiskundė, kad po 30 metų ištikimos karinės tarnybos,

dabar jis turįs dalyvauti „maište" ir tariamai neklausyti Lenkijos vyriausios karinės vadovybės. Keletas karininkų iš viso atsisakė dalyvauti ruošiamame „maište". Apskritai, karininkų nusiteikimas buvo blogesnis negu eilinių kareivių.[93]

Jau turėdami žinių apie Želigowskio ruošiamą žygį į Vilnių, Sąjungininkų misijų atstovai — anglas Pargiter ir prancūzas — kpt. Puyollo, spalio 6 d. dar nuvyko į Varanavą, pasimatyti su Želigowskiu ir mėginti jį nuo to žygio sulaikyti.

Ir Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos nariai, vadovaujami plk. Chardigny, taip pat stengėsi sulaikyti Želigowskio kariuomenės žygiavimą į Vilnių, tačiau vėlesniuoju lenkų aiškinimu, „maištininkų" tarpe neatsiradę lenkų karininkų mokančių prancūziškai, kurie būtų galėję suprasti karinės misijos įsakymus. Bet JAV ministras Varšuvoje vėliau tvirtino, kad prancūzų misija buvusi painformuota apie Želigowskio žygį į Vilnių ir nors prancūzų vyriausybė to žygio neskatino, bet tylomis tam žygiui pritarė. O Prancūzijos užsienio ministerijos generalinis sekretorius P. Berthelot, žinodamas Lietuvos vyriausybės susirūpinimą, net patikino Paryžiuje tuo metu viešėjusį Lietuvos užsienio reikalų ministrą J. Puriçkį, kad Lenkija laikysis Spa susitarimų, nes priešingu atveju visi Sąjungininkai taptų lenkų priešais ir priverstų juos iš Vilniaus pasitraukti.

Iš viso, tuo metu Lietuvos Lenkijos santykiai buvo tiek susiraizgę, kad ir dabar dar yra neišaiškintų tuometinių diplomatinių veiksmų — kur buvo nuoširdumas, o kur veidmainystė. Vis dėlto, kaip jau ne kartą sakyta, neabejojama, kad Sąjungininkė Prancūzija daugiau simpatizavo Lenkijai ir rėmė jos politiką, o anglai — gal ir amerikiečiai — Lietuvą ir jos reikalus, ypač Vilniaus problemą sprendžiant.

Spėjama, kad pvz., prancūzų gen. M. Weygand, išvykęs 1920 m. rugsėjo 25 d. iš Lenkijos, galėjo būti dar ir nepainformuotas dėl ruošiamo gen. Želigowskio žygio į Vilnių, bet tuo pat metu prancūzų spaudoje jau buvo keliama abejojimų ar pats Piłsudski apie tą žygį nebuvo painformavęs maršalą Fochą. Manoma, kad Vilniaus užgrobimą tuometinė prancūzų karinė vadovybė laikė geistinu dalyku, tačiau abejojama ar apie ruošiamą Vilniaus „maištą" buvo pakankamai painformuota Prancūzijos užsienio reikalų ministerija. Kadangi Piłsudski nebuvo painformavęs apie savo sumanymą net Lenkijos užsienio reikalų ministeriją, tai vargu galėjo būti painformuota Prancūzijos užsienio reikalų ministerija. O ir Paryžiuje Lenkijos atstovybė instrukcijas gaudavo iš lenkų generali-

nio štabo arba tiesiog iš Piłsudskio, bet ne iš Lenkijos užsienio reikalų ministerijos.[94]

Neatsižvelgiant Sąjungininkų daromų pastangų Želigowskio žygiavimą į Vilnių sulaikyti, 1920 m. spalio 7 d. (Suvalkų sutarties pasirašymo dieną), vakare, Želigowski pradėjo Piłsudskio suplanuotąjį „maištininko" žygį į Vilnių. Spalio 9 d. Lenkijos vyriausioji karo vadovybė gavo iš gen. Sikorskio pranešimą, kad visos pastangos susisiekti su gen. Želigowskio grupe yra nesėkmingos. Bet tuo pat metu Želigowskio karinės grupės štabo viršininkas plk. L. Bobicki atsiuntė pranešimą „slaptai" į rankas karo vadovybei, kuriame gen. Želigowski aiškino, kad jis, apsvarstęs sudarytą Suvalkuose „paliaubų" susitarimą su Kauno vyriausybe, radęs, jog tas susitarimas yra nukreiptas prieš lenkus, t.y. prieš Vilniaus, Gardino ir Lydos gyventojus, drauge su Vilniaus miestu, ir todėl jis nutaręs apginti savo krašto gyventojų teises ginklu ir pasiėmęs vadovauti kareiviams, kilusiems iš tų vietų.[95] Želigowskio daliniai 1920 m. spalio 9 d. 5 val. po pietų užėmė Vilnių.

Nors ne visi Lenkijos ministrai žinoję apie būsimą gen. Želigowskio „maištą", tačiau Europoje buvo vieša opinija, kad Vilniaus pagrobimas įvykdytas Lenkijos vyriausybės ir karinės vadovybės iniciatyva ir, kad Želigowski buvęs instruktuojamas Lenkijos vyriausybės.[96]

Vėliau daug lenkų istorikų stengėsi įrodinėti, kad Želigowski veikęs savo iniciatyva ir savo atsakomybe. Ir po Antrojo pasaulinio karo dar atsiranda lenkų istorikų, tvirtinančių, kad gen. Želigowskio divizija, sudaryta iš vilniečių, „sukilo" ir užėmė Vilnių, o paskui sudarė vietos valdžią ir užimtąją teritoriją pavadino „Vidurine Lietuva". Taip pat yra lenkų istorikų, aiškinančių Želigowskio „maištą" lenkų moraline teise atgauti Vilnių ir leisti į jį sugrįžti Lietuvių-gudų divizijos kariams.[97]

Betgi dabar jau patys lenkai yra įrodę, kad vadinamoje Lietuvių-gudų divizijoje nei lietuvių nei gudų karių beveik visai nebuvo, todėl jiems tikrai nebuvo reikalo „grįžti" į Vilnių.

Taigi šiuo metu jau neabejojama, kad svarbiausias Želigowskio „maišto" kaltininkas buvo pats maršalas Piłsudski, kuris 1923 m., kalbėdamas miesto teatre Vilniuje viešai prisipažino, kad gen. Želigowski veikęs pagal jo duotąjį įsakymą ir instrukcijas. Jis ir spaudos konferencijoje 1923 m. rugpiūčio mėn. patvirtino, kad Želigowski pagal jo įsakymą turėjęs įvykdyti „fait accompli" — įvykusių faktų padėtį.[98]

1920 m. spalio mėn. 6 d., Lietuvos karinė vadovybė, sužinojusi apie lenkų kariuomenės judėjimą Vilniaus link, pradėjo aliarmuoti Lietuvos vyriausybę, o ši — Tautų Sąjungą. Spalio 9 d. Lietuvos atstovas Tautų Sąjungoje prof. Voldemaras įteikė Tautų Sąjungos pirmininkui L. Bourgeois notą, pranešdamas, jog lietuvių lenkų kovos vyksta 15 km atstu nuo Vilniaus ir reikalavo energingos Tautų Sąjungos intervencijos.

1920 m. spalio 8 d. Lietuvos krašto apsaugos ministras Žukas gavo patikimų žinių, kad Lenkijos kariuomenė jau žygiuojanti Vilniaus link. Lietuvos vyriausybei tada buvo aišku, kad Lietuvos kariuomenė Vilniaus neapgins, nes gynybai reikalinga kariuomenė nebuvo laiku sutelkta Vilniaus frontan. Todėl Lietuvos kariuomenės generalinis štabas pasitraukė iš Vilniaus, o Vilniuje tepaliko tik divizijos vadą gen. St. Nastopką, kuris painformavo Lietuvos vyriausybės įgaliotinį Ig. Jonyną, kad Lietuvos kariuomenės daliniai pasitrauks iš Vilniaus.

Jonynui buvo įsakyta perduoti Vilniaus valdžią Sąjungininkų karinių misijų atstovams. Tuo pat metu buvo įsakyta Vilniaus miesto milicijai išlipinti mieste atsišaukimus apie miesto valdžios perdavimą Sąjungininkų atstovams ir kad Sąjungininkų misijos yra paskyrusios plk. Reboul laikinuoju Vilniaus gubernatoriumi, o jo padėjėju — anglų plk. Wardą.

Be to, Jonynas laikinajam Vilniaus gubernatoriui plk. Reboul įteikė oficialų Lietuvos vyriausybės raštą apie valdžios delegavimą jam ir prašė saugoti Lietuvos piliečių gyvybę ir turtą bei rūpintis Vilniuje pasilikusiomis Lietuvos įstaigomis. Valdžios perdavimo raštas Sąjungininkų karinių misijų atstovams buvo įteiktas su sąlyga, kad jie, be Lietuvos vyriausybės papildomų įgaliojimų, negali perleisti Vilniaus miesto ir Vilniaus srities valdžios bet kuriai būsimai okupacinei valdžiai, kadangi Lietuvos vyriausybė kiekvieną okupacinę valdžią laikys neteisėta valdžia.[99]

Lietuvos įgaliotinio Jonyno atsišaukime buvo įdėtas ir laikinojo Vilniaus gubernatoriaus plk. Reboul pirmasis įsakymas, kuriuo buvo skelbiamas apsiausties stovis Vilniuje, draudžiami visoki susirinkimai bei manifestacijos gatvėse ir aikštėse. Vilniaus miesto milicininkai — lietuviai ir žydai — lipino Jonyno ir gubernatoriaus Reboul atsišaukimus, bet lenkai milicininkai jiems įteiktųjų atsišaukimų nebelipino, bet juos nuslėpė, o patys pasitraukė iš pareigų.

Želigowskio daliniams į Vilnių įžygiavus, gatvėse atsirado būreliai

ginkluotų lenkų partizanų, kuriuos sudarė daugiausia pasitraukusieji iš pareigų milicininkai lenkai. Jie pasuko lietuvių komendantūros link ir paleido šūvį į komendantūros duryse stovintį lietuvį karininką, bet į jį nepataikė. Mieste prasidėjo šaudymai. Prie komendantūros atsirado ir lenkų raitelių, bet jiems gubernatorius Reboul pareiškė, kad Vilniaus lietuvių komendantūros kariai yra laikomi Sąjungininkų karinių misijų globoje ir prašė Želigowskį sulaikyti savo karius nuo išsišokimų.

Betgi sutemai atėjus, kaip ir 1919 m. balandžio mėn. 20 d., mieste prasidėjo plėšimai: lenkų kareiviai ir partizanai apiplėšinėjo žmones ir grobė jų turtą. Į Sąjungininkų misijas plaukė skundai. Plk. Reboul reikalavo sustabdyti plėšimus.

Gen. Želigowskiui atvykus Vilniun spalio 9 d., jis tuoj buvo pakviestas pas Vilniaus miesto gubernatorių plk. Reboul. Susitikę su gen. Želigowskiu plk. Reboul ir plk. Ward, kaip Sąjungininkų misijų atstovai, priekaištavo dėl jo žygio: anglų plk. Ward, kaip tvirtina pats Želigowski, paklausęs kuria teise remiantis jis užėmęs Vilnių, nes Lenkija esanti pasirašiusi su Lietuva Suvalkų sutartį.[100] Į tai gen. Želigowski atsakęs jam, kad Vilniuje atsiradęs todėl, jog norėjęs sudaryti sąlygas patiems Vilniaus miesto gyventojams laisvai išspręsti savo politinį likimą. Reboul siūlė Želigowskiui Vilnių palikti laisvu miestu, bet, žinoma, Želigowski, po pasiektojo laimėjimo, su tuo siūlymu nesutiko.[101]

Jiems besikalbant, abipusiški priekaištai ir replikos karštėjo, o pasikalbėjimo pabaigoje gen. Želigowski pareikalavęs, kad spalio 10 d. 12 val. Sąjungininkų misijos apleistų Vilnių. Prieš išvykdami iš Vilniaus, Sąjungininkų misijų atstovai, Lietuvos vyriausybės vardu, pareiškė protestą Želigowskiui dėl įsiveržimo į Vilnių, neatsižvelgiant nei sudarytos Suvalkų taikos sutarties, nei Lenkijos vyriausybės pasižadėjimų Vilnių perleisti Lietuvai. Drauge su protestu, Sąjungininkų misijų atstovai pareiškė Želigowskiui, kad jie yra priversti nusilenkti jėgai ir išvykti iš Vilniaus.

Taip pat Želigowskio „valdžia" sutiko leisti išvykti Lietuvos kareiviams ir milicininkams, o Lietuvos ministerijų tarnautojams taip pat įsakė tą pačią spalio 10 d. pasitraukti iš Vilniaus. Vilniuje tada buvo tik negausi Lietuvos kariuomenė, todėl ginkluoti kareiviai ir milicininkai, prancūzų karininkų vadovaujami, išžygiavo iš Vilniaus. Tuo pat metu ir svetimųjų valstybių atstovai Lietuvoje, kai tik Vilnius pateko į generolo „maištininko" rankas, tuojau apleido Vilnių. Tik Prancūzijos atstovas Comeau paliko Vilniuje ilgesnį laiką.

Želigowskio „maišto" žygiui vykstant, Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija, kai tik gavo pranešimą iš Lietuvos vyriausybės, kad lenkų kariuomenė artėja prie Vilniaus, spalio 9 d. iš ryto išvyko į Vilnių. Betgi jau Kaune Karinė kontrolės komisija sužinojo apie Vilniaus užėmimą. Todėl tą pačią dieną traukiniu ši komisija nuvažiavo tik į Lentvarį, kuris dar buvo Lietuvos valdžioje. Karinės kontrolės komisijos pirmininkas plk. Chardigny norėjęs tuo pačiu traukiniu važiuoti ir toliau į Vilnių, bet lietuviai karininkai jį nuo to važiavimo atkalbėjo, kadangi lenkų kariuomenės daliniai galėjo apšaudyti tą traukinį ir komisijos nariai galėjo nukentėti.

Rytojaus dieną, t.y. spalio 10 d. 10 val. ryto, Karinė kontrolės komisija išvažiavo automobiliu į Vilnių. Plk. Sikorskio iniciatyva, Želigowskio kareiviai buvo painformuoti, kad jie klausiami, sakytųsi esą kilimo iš Vilniaus krašto. Šioji informacija pravertusi, nes Karinės kontrolės komisijos pirmininkas plk. Chardigny ir komisijos sekretorius dr. Lasić pakelyje klausinėję lenkų kareivius apie jų kilimo vietą.[102]

Kontrolės komisija nuvykusi į Vilnių, konferavo su Želigowskiu. Plk. Chardigny klausinėjęs Želigowskį iš kur jis gavo ginklų, amunicijos ir lėšų, taip pat klausinėjo apie kareivių kilmę ir kaip jis įsivaizduoja „Vidurinės Lietuvos" sienas bei naujos valstybės santvarką.

Gen. Želigowski Karinei kontrolės komisijai paaiškino, kad jis turįs pusantros divizijos kariuomenės, pradėjęs ofenzyvą prieš Vilnių visai nepriklausomai nuo buvusių savo viršininkų ir nuo to meto jis neturįs jokių kontaktų su Lenkijos kariuomenės vadovybe, o taip pat nepalaikąs ryšių su Lenkijos valdžia. Savo paskelbtosios „Vidurinės Lietuvos" valstybės sienas nusakęs taip: rytuose nuo Dauguvos, o paskui Lietuvos taikos sutartimi su Maskva nužymėtąja siena. Vakaruose laikysis 1920 m. birželio mėn. 18 d. buvusios lietuvių lenkų pirmosios demarkacijos linijos, pastebėdamas, kad jeigu lietuviai laisvu noru nepasitrauks, tai jis lietuvius iš tos teritorijos jėga išvarysiąs, ginklu ją atsiimsiąs.

Tenka pasakyti, kad Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija, po šio pasikalbėjimo su Želigowskiu, tik gana atsargiai kaltino Lenkijos vyriausybę dėl šio žygio. Sužinojęs apie Želigowskio „maištą", Lietuvos atstovas Londone Tiškevičius spalio 11 d. įteikė notą Tautų Sąjungos generaliniam sekretoriui Drummondui. Notoje Tiškevičius kaltino Lenkiją Suvalkų sutartį sulaužius ir Tautų Sąjungai duotųjų

įsipareigojimų netesėjus. Todėl jis remdamasis Tautų Sąjungos statuto 16 paragrafu, prašė pritaikinti Lenkijai sankcijas.

Tokios sankcijos buvo numatytos taikyti Tautų Sąjungos nariui, kuris pavartojo agresiją prieš kitą valstybę. Toks narys, remiantis Tautų Sąjungos statuto 16 paragrafu, visų Tautų Sąjungos narių buvo baudžiamas, nutraukiant prekybinius bei finansinius santykius su agresorium, o reikalui esant, Tautų Sąjungos nariai privalėjo pagelbėti užpultajai valstybei, suteikiant jai ir karinę pagalbą.

Tautų Sąjungos sekretorius. Drummond ramino Tiškevičių ir pranešė jam, kad Tautų Sąjungos Taryba laukia išsamaus Karinės kontrolės komisijos raporto, o paskui visą šią bylą spręsianti Tautų Sąjungos Taryba. Spalio 13 d. Tiškevičius Londone papildomai pranešė Drummondui, kad Želigowskio vadinamoje Lietuvių-gudų divizijoje visiškai nėra nei lietuvių nei gudų.[103]

Lietuvos vyriausybė notomis užvertė ir Sąjungininkus ir Tautų Sąjungos Tarybos pirmininką Bourgeois bei jos sekretorių Drummondą, išaiškindama jose Želigowskio „maišto" tikrąjį vaizdą ir reikalavo įsakyti, kad Želigowskio vadovaujama lenkų kariuomenė pasitrauktų iš Lietuvos teritorijos.[104]

Be lietuvių spaudos, į Želigowskio „maištą" smarkiai reagavo Lietuvos Steigiamasis seimas bei lietuviškoji visuomenė. Buvo protestuojama ne tiek prieš Želigowskį, kiek prieš tikrąjį kaltininką Piłsudskį, kuris jau tada buvo laikomas viso to „maišto" inspiratorium. Todėl spauda siūlė vyriausybei griebtis juntamai antilenkiškos politikos. 1920 m. spalio 30 d. Steigiamasis seimas priėmė emigrantų ir asmenų, tarnaujančių lenkų kariuomenėje, dvarų nusavinimo įstatymą. Skubiai buvo pradėtas svarstyti ir žemės reformos įstatymas.

Lietuvai ir jos nepriklausomybei tuo metu grėsė didelis pavojus dėl Lenkijos politikos, todėl Lietuvos diplomatija griebėsi smarkios akcijos Tautų Sąjungoje ir kaimyninėse valstybėse — Latvijoje bei Vokietijoje. Dėl gresiančio pavojaus Lietuvoje buvo paskelbta kelerių metų vyrų mobilizacija. Lapkričio mėn. Lietuvos kariuomenėje jau buvo daugiau kaip 25.000 karių. Iš pašauktųjų vyrų buvo sudaryta nauja pėstininkų divizija. Bet tuo metu Lietuva dar neturėjo pakankamai kavalerijos. Be kariuomenės, Lietuva tada jau turėjo kelis tūkstančius šaulių — karinės organizacijos narių.

O 1920 m. pabaigoje mūsų kariuomenėje jau buvo apie 60.000 visų rūšių karių, jų tarpe 500 raitelių. Lietuvos kariuomenė jau turėjo 300 kulkosvaidžių, 44 patrankas, 12 lėktuvų, 3 šarvuotus traukinius ir

4 šarvuočius. Gen. Želigowskio armija skaičiumi buvo beveik tokia pat, kaip ir Lietuvos kariuomenė.[105]

Atrodo, jog lenkai tada samprotavo, kad jeigu į Lietuvos kariuomenę įsijungtų vokiečių karinių dalinių ir savanorių iš Mažosios Lietuvos, tai sustiprinta Lietuvos kariuomenė ir jos karinė vadovybė galėjo gen. Želigowskio kariuomenę smarkiai sukauti, nes Želigowskio kariuomenė buvo menkos vertės. Todėl lenkų spauda smarkiai aliarmavo dėl tariamų vokiečių dalinių, peržengiančių Lietuvos sieną Rytų Prūsijoje. Tokias žinias rinko ir skleidė lenkų agentas J. Aukštuolaitis. Šios žinios kėlė didelį rūpestį Želigowskiui ir Lenkijos politikams. Užtat Lenkija prašė Sąjungininkų Karinės kontrolės komisijos, reziduojančios Berlyne, kad ji priverstų Vokietiją kontroliuoti Lietuvos Vokietijos sieną ir sukliudytų vokiečių piliečiams pereiti į Lietuvą. Vokietijos atstovybė Varšuvoje pasiaiškino, kad ligi 1920 m. spalio 16 d. Lietuvos Vokietijos siena nebuvo stropiai saugojama, bet nuo 1920 m. spalio 23 d. vokiečių policija jau saugo sienos perėjimus.

Taip pat ir Lietuvos vyriausybė 1920 m. spalio 23 d. paaiškino anglų konsului, kad nedidelis skaičius Mažosios Lietuvos lietuvių, nors ir Vokietijos piliečių, paveiktų politinių įvykių Lietuvoje, buvo atvykę į Lietuvą kovoti dėl Lietuvos laisvės. Bet Lietuvos vyriausybė, nenorėdama sulaukti priekaištų, sugrąžino juos atgal į Vokietiją.[106]

Vokietijos vyriausybė taip pat pripažino, kad galėjo būti apie 1.000 vokiečių savanorių, peržengusių sieną pagelbėti Lietuvai. Vienok šie kariai buvę rezerve ir tik dideliam pavojui esant, Lietuva galėjo ir juos panaudoti.

Lenkijos vyriausybė, mątyt, nebuvo įkalkuliavusi Vokietijos paramos ir Latvijos priešiško nusistatymo Želigowskio žygiui. Latvija šį jo žygį laikė ne tik agresija prieš Lietuvą, bet ir grėsme Latvijai, kadangi Lenkija tokiomis pat priemonėmis galėjo įvykdyti savo pretenzijas ir į Latgalą. Latvijoje buvo gandų, kad lenkų kariuomenėje yra sudarytų pulkų „kilimo" iš Latgalos.

Latvių, ypač kairiųjų partijų, spaudoje taip pat prasidėjo visuomenės akcija, smerkianti Želigowskio „maištą" ir jo vykdomą politiką. Be to, Latvijos seime buvo siūlymų, kad jeigu Želigowski žygiuotų Kauno link, tada Latvija turėtų pagelbėti Lietuvai.

Spalio viduryje, tariamai lenkų pavojaus pretekstu, Latvija pasiuntė savo kariuomenę į lietuvių kariuomenės Dauguvos pakraščiuose atimtąsias iš bolševikų vietoves, kad apsaugotų jas nuo Želigowskio dalinių įsiveržimo. Iš tikrųjų Latvija, turėdama pretenzi-

jų į šias lietuvių laikomas teritorijas, pasinaudojo patogiu politiniu momentu ir Lietuvos kariuomenę privertė iš šių vietovių pasitraukti. Bet kai į Rygą atvyko Želigowskio misija iš Vilniaus, vadovaujama adv. B. Krzyžanowskio ir F. Wiełogłowskio, siūlydama Latvijai užmegzti diplomatinius santykius su įsteigtąja „Vidurine Lietuva", tai šiai lenkų misijai vis dėlto buvo įsakyta tučtuojau apleisti Latviją.

Lenkijos karo attaché kpt. Myszkowski dar mėgino įtikinti Latvijos kariuomenės vadą gen. J. Balodį, kad Lenkija yra draugiška Latvijai ir siūlė latviams Želigowskio atveju laikytis neutraliai. Priešingu atveju, jis tvirtino, kad Lenkija netoleruos Latvijos priešiškų nusiteikimų prieš Želigowskį ar prieš Lenkiją. Be to, lenkų chargé d'affaires W. Kamieniecki gąsdino latvius vokiečių pavojumi, kuriuos galinti pasikviesti Lietuva.

Latvija, matydama, kad Lenkijai svarbu Latvijos nusistatymas ginče su Lietuva, pasiūlė, kad Lenkija pripažintų Latviją de jure ir paremtų Latvijos priėmimą į Tautų Sąjungą. Vienok Meierovics, Latvijos užsienio reikalų ministras, pasidavęs Lenkijos spaudimui, 1920 m. lapkričio 18 d. jau oficialiai pranešė Lenkijai, kad Latvija gen. Želigowskio atveju laikysis griežto neutraliteto. Be to, jis painformavo Lenkiją, kad Latvija nėra sudariusi karo konvencijos su Lietuva. Taigi, Lietuva nesulaukė realios paramos iš Latvijos, išskyrus pažadą, kad jeigu Kaunui grėstų pavojus, tai tada Latvija remtų Lietuvą jau ir ginklu.[107]

Be lietuvių ir latvių spaudos, Želigowskio „maišto" atgarsiai buvo gyvai svarstomi ir Vakarų Europos spaudoje. Želigowskio avantiūra atsiliepė ir į kitų valstybių santykius su Lenkija. Sovietų Rusija, 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartimi su Lietuva, buvo palikusi Lietuvos Lenkijos sienų klausimą išspręsti abiem valstybėm savitarpyje, tačiau Želigowskio atsiradimas Vilniuje ir Vilniaus krašte sudarė Sovietų Rusijai naujų rūpesčių. Užtat 1920 m. gruodžio 11 d. A. Joffe, Sovietų Rusijos delegacijos pirmininkas taikos derybose su Lenkija Rygoje, įteikė Lenkijai Sovietų Rusijos notą dėl Želigowskio „maišto". Šioje notoje buvo tvirtinama, kad Želigowskį jie laiko lenkų kariuomenės generolu, veikiančiu su Lenkijos vyriausybės žinia ir su ja bendradarbiaujančiu. Sovietų Rusija tam įrodyti turinti nenuginčijamų faktų. Kadangi Lenkija, pasirašydama Suvalkų sutartį su Lietuva, įsipareigojo atsakyti ir už savo kariuomenės veiksmus, todėl ir Sovietų Rusija visą atsakomybę už Suvalkų sutarties sulaužymą priskyrė Lenkijai.[108]

Po Želigowskio žygio į Vilnių, Anglijos užsienio reikalų ministras Curzon pasiūlė Prancūzijai nutraukti diplomatinius santykius su

Lenkija ir atšaukti savo pasiuntinius iš Varšuvos. Betgi Prancūziją atstovaująs P. Berthelot rėmė lenkų versiją, kad Želigowskio vadovaujama „maištaujanti" divizija užėmė Vilnių be Lenkijos vyriausybės žinios, nes Lenkijos vyriausybė oficialiai paneigė savo ryšius su Želigowskiu, pažadėdama panaudoti visas priemones, kad Želigowski paklustų Lenkijos karinei vadovybei.

Po poros dienų Lenkija, pamačiusi kitų valstybių ir visuomenės reakciją į šį „maištą", pati ėmė aiškintis Vakarų Europos valstybių sostinėse, kad ir Lenkijos vyriausybė nesolidarizuoja su savivališka Želigowskio akcija užimti Vilnių, bet drauge Lenkija pabrėžė, kad šis „maištas" buvo sukeltas patriotizmo jausmo apimtų kareivių, kilusių iš Vilnijos srities.

Po Želigowskio „maišto" Vilniaus ir Vilniaus krašto problema dar labiau susikomplikavo ne tik tarp Lietuvos ir Lenkijos, bet ir Sąjungininkuose.

11. *Sąjungininkai ir Želigowskio „maištas".*

1920 m. spalio 12 d. Sąjungininkų — Prancūzijos ir Anglijos — atstovai Varšuvoje padarė demaršą dėl Vilniaus užėmimo. Atsakydama į tai Lenkijos vyriausybė 1920 m. spalio 14 d. nota pranešė ir aiškino Sąjungininkams, kad Želigowskio armija yra nutraukusi ryšius su Lenkijos kariuomenės vadovybe. O sudarytoji Valdymo komisija Želigowskio kariuomenės užimtoje „Vidurinės Lietuvos" teritorijoje esą garantavusi vietos gyventojams sąlygas patiems pareikšti savo valią.

Kitoje notoje — 1920 m. spalio 19 d. — Lenkijos vyriausybė jau aiškinosi Tautų Sąjungai ir apgailestavo, kad Želigowskio vadovaujamos lenkų kariuomenės dalys nesubordinavosi karo vadovybei ir, be to, tvirtino, kad Želigowskio kariuomenės daliniai yra kilimo iš Vilniaus krašto. Toliau dar buvo aiškinama, kad Lenkija bus atsakinga už Želigowskio dalinių elgesį, nes Lenkija Vilniaus klausimą yra pasirengusi spręsti, remiantis bešališkumo ir teisėtumo principais.[109]

JAV nedaug dėmesio tekreipė į šį lietuvių lenkų ginčą, bet Anglija buvo labai priešiška lenkų vykdomai politikai.

Spalio 15 d. į Varšuvą atvyko Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija. Jos pirmininkas plk. Chardigny buvo šį kartą gan priešiškai nusiteikęs Lenkijos įvykdytam žygiui ir pasiūlė suorganizuoti Vilniaus blokadą nuo Lenkijos sienos, prižiūrint Karinei kontrolės komisijai. Atrodo, kad blokados siūlymas buvo įtaigotas lietuvių, nes

Želigowski, be Lenkijos pagalbos ginklais, amunicija bei maistu, būtų negalėjęs Vilniuje net keliolikų savaičių išsilaikyti.

Plk. Chardigny taip pat tvirtino, kad Želigowskio „maištas" buvo įvykdytas su Lenkijos vyriausybės žinia. Bet vėliau Chardigny, po pasitarimų Lenkijoje su Prancūzijos atstovu Panafieu, jau gerokai pakeitė savo nusistatymą. Jis nebeneigė Vilniaus lenkiškumo ir pritarė lenkų pažiūrai, kad Vakarų Europoje Vilniaus byla yra neteisingai interpretuojama.[110]

Oficialiai Prancūzija nepritarė J. Piłsudskio įvykusių faktų politikai, norėdama išlaikyti šiuo klausimu vienodą nusistatymą su Anglija, nes Anglija dar prieš Želigowskio „maištą" darė spaudimą į Prancūziją, kad ji per savo karininkus paveiktų Lenkijos vyriausybę nesigriebti karo veiksmų Vilniaus klausimą sprendžiant.

Prancūzija tik spalio 17 d. sutartinai su Anglija įteikė bendrą notą lenkų užsienio reikalų ministrui Sapiehai reikalaudama, kad Lenkija pasmerktų Želigowskio „maištą". Šią notą priimdamas, Sapieha aiškino, kad Lenkijos seime ministras pirmininkas W. Witos jau yra Želigowskio žygį pasmerkęs. Spalio 18 d. Lenkijai buvo įteikta bendra visų Sąjungininkų nota. Nors ji buvo gana saikingo turinio, tačiau joje buvo kategoriškai pareikalauta gen. Želigowskį sudrausminti.

Kada Sąjungininkai oficialiai pasmerkė gen. Želigowskio „maištą", Lenkijos vyriausybė griebėsi visokių galimų priemonių Želigowskio atliktąją akciją teisinti. Spalio 19 d. Lenkijos užsienio reikalų ministras Sapieha atsakė į paskutiniąją Anglijos ir Prancūzijos notą, vėl melagingai tvirtindamas, kad Lenkija nieko bendro neturėjusi su Želigowskio „maištu" ir vėl pabrėždamas Lenkijos taikias intencijas Lietuvos atžvilgiu.

O ir Prancūzijos karinės misijos viršininkas Lietuvoje plk. Reboul vėliau lenkams aiškinęs, kad Lenkija lietuvių lenkų ginčą galėjusi spręsti arba diplomatiniu keliu arba žygiu į Kauną, bet lenkai pasirinkę tarpinį kelią — Želigowskio „maištą" — kuris nudelsęs šio painaus klausimo sprendimą. Lenkai taip pat esą turėję progą ginčijamą klausimą išspręsti karu. Be to, pagal Reboul teigimus, esą lenkai galvojo, jeigu Vilniaus klausimą jie ilgiau uždelstų, tai Lietuvoje atsirastų pakankamai vokiečių karių specialistų, kurie sustiprintų Lietuvos karo vadovybę, o tas būtų lenkams pavojinga. Prancūzija, žinoma, negalėjo patarti lenkams žygiuoti į Kauną, tačiau ilgo delsimo padarinius jie lenkams nurodinėjo.[111]

Atrodo, kad pradžioje po Želigowskio „maišto" Prancūzija

toleravo lenkų laviravimą ir jų aiškinimus mėgino laikyti bešališkais. O po pirmųjų Anglijos ir Prancūzijos diplomatų pasikalbėjimų su Piłsudskiu, plk. Chardigny ėmė keisti savo nuomonę ir, pasiremdamas ministro Sapiehos aiškinimu, jis jau įtikėjo Vilniaus lenkiškumu. Atrodo, Karinės kontrolės komisijos pirmininkas Chardigny nebuvo tvirto būdo, nes pagal Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos nusiteikimą kitėjo ir Chardigny pažiūra į lietuvių lenkų konfliktą. Pvz., 1921 m. sausio pradžioje, grįžęs iš Paryžiaus ir perduodamas Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos nuotaikas lenkų artimųjų rateliuose, jis apgailestavęs, kad Želigowski, okupuodamas Vilnių, neokupavęs ir Kauno.[112]

Lenkų politikų nuolat pateikiamas melagingas „maišto" inscenizavimas kai ką ir įtikino. Pvz., JAV istorikas R. H. Lord, dalyvavęs Versalio taikos sutarties derybose kaip mokslininkas specialistas, atstovavęs JAV vadinamoje Lenkų komisijoje, dar ir 1923 m. abejojo, ar Lenkijos vyriausybė buvo prisidėjusi prie Želigowskio „maišto".[113]

12. *Vilniaus problema Tautų Sąjungoje*

Kadangi Suvalkų sutartis buvo sudaryta dalyvaujant Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos atstovams, tai Tautų Sąjunga jautėsi, jog Želigowskio „žygiu" yra pažeistas ir jos prestižas.

Tautų Sąjunga griežtai pasisakė prieš Suvalkų sutarties sulaužymą, o Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Bourgeois spalio 14 d. žodžiu pareiškė Lenkijos delegatui Paderewskiui protestą, kuris buvo užprotokoluotas. Spalio 15 d., drauge su Ispanijos ir Japonijos ambasadoriais, kuriems Tautų Sąjungos Tarybos buvo pavesta sekti lietuvių lenkų konfliktą, jis įteikė lenkų delegacijai notą raštu, kur buvo pareikšta: . . . „Todėl Vilniaus okupacija yra prisiimtų įsipareigojimų sulaužymas, įsipareigojimų Tautų Sąjungai, ir ji negali nereikalauti iš Lenkijos Vyriausybės, kad ji imtųsi bematant priemonių tiems įsipareigojimams pagarbiai vykdyti. Jei Vilnius nebus tuojau evakuotas, Taryba bus priversta skubiai susirinkti ir apsvarstyti padėtį, kuri yra laikoma rimta".[114]

Besiaiškindamas su Bourgeois, Paderewski padarė Lenkijos atžvilgiu nenaudingą pareiškimą teigdamas, kad Želigowskio kariuomenės evakuavimas iš Vilniaus nesudarys problemos. O dėl konkrečių priemonių — Paderewski sakėsi laukiąs informacijų iš Varšuvos. Tam kartui Tautų Sąjungos Taryba pasitenkino Paderewskio pažadais. Bet Lenkijos užsienio reikalų ministerijai pasirodė, kad

Paderewski nepakankamai gerai gynė Želigowskio žygį, tai jam pagelbėti į Tautų Sąjungą pasiuntė lenkų istoriką S. Askenazy.

Spalio 15 d. Tautų Sąjungai O. Milašiaus įteiktoji Lietuvos nota smulkiai painformavo apie padėtį Vilniuje, suminint ten vykstančius užpuolimus ir plėšimus. Taip pat šioje notoje Lietuva tvirtino, kad gen. Želigowski glaudžiai bendradarbiauja su Lenkijos vyriausybe, nurodant, kad Lenkija atsiuntė į Vilnių II skyriaus (žvalgybos) viršininką mjr. Kościałkowskį ir Rygoje Lenkijos konsulas išduoda vizas į Vilnių. Lietuvos atstovas Anglijoje grafas Tiškevičius panašaus turinio notą įteikė Tautų Sąjungos generaliniam sekretoriui Drummondui. Spalio 18 d. Lietuvos atstovas Milašius dar papildė ankstyvesnę savo notą, informuodamas, jog lenkų kariuomenė ketina veržtis gilyn į Lietuvos teritoriją ir dar tą pačią dieną įteikė pranešimą, kad vyksta lietuvių lenkų kariuomenių kautynės, kuriose lenkai naudoja tankus ir aviaciją. Milašius darė išvadą, kad Lenkija mėgina likviduoti Lietuvos valstybę.[115]

Nežiūrint Paderewskio patikinimų dėl Lenkijos lojalumo Tautų Sąjungai bei pasižadėjimų ir pasiaiškinimų, Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Bourgeois nusprendė gen. Želigowskio bylą svarstyti Tautų Sąjungos posėdyje. 1920 m. spalio 20 d. Briuselyje, Belgijoje prasidėjo Tautų Sąjungos pilnaties posėdžiai, kur turėjo būti svarstomas lenkų lietuvių konfliktas. Tuose posėdžiuose prancūzų diplomatai griebėsi manevro ir drauge su anglais pasiuntė naują bendrą notą Lenkijai, kurioje pareiškė, kad lenkų atstovo ir užsienio reikalų ministro Sapiehos spalio 19 d. atsakymas jų nepatenkino, nes Sapieha nelaiko, kad Lenkijos valdžia tiesiogiai aprobavo Želigowskio žygį. Sąjungininkai savo nota klausė, ar Lenkija sutinka su Tautų Sąjungos pasiūlymu arbitražu išspręsti šį konfliktą. Bet spalio 25 ir 26 d. posėdžiuose jau buvo svarstoma, ar Tautų Sąjunga iš viso yra kompetetinga šį konfliktą spręsti.

Besvarstant šią bylą, belgų atstovas P. Hymans Tautų Sąjungai pasiūlė Vilniaus krašte įvykdyti plebiscitą. Pagal Hymanso pasiūlymą, Tautų Sąjunga pareikalavo iš Lenkijos ir Lietuvos sutikimo ir pasižadėjimo nesigriebti karo jėgos, o ginčą spręsti plebiscitu. Tokiu būdu Tautų Sąjungos Karinei kontrolės komisijai prižiūrint, būtų nustatyta šių valstybių teritorijos ribos. Plebiscito priežiūrai į ginčijamą sritį buvo numatyta pasiųsti Prancūzijos, Italijos, Ispanijos, Švedijos, Belgijos, Olandijos ir Danijos karinių dalinių, iš viso 2.000 karių. Šiuo reikalu Tautų Sąjunga priėmė atitinkamą rezoliuciją. O atvykęs į Tautų Sąjungą naujasis lenkų atstovas Askenazy dar

papildomai pasiūlė įvykdyti tokį pat plebiscitą ir Kauno srityje. Jis siūlė dalį Želigowskio kariuomenės palikti Vilniuje milicijos pareigoms eiti. Sutikdamas su plebiscito projektu, Askenazy siūlė tučtuojau įvykdyti savotišką plebiscito surogatą paprasčiausiu būdu, neevakuojant iš Vilniaus ir jo srities Želigowskio kariuomenės, paliekant ten Želigowskio sudarytą administraciją ir negrąžinant Vilniaus bei Vilniaus krašto Lietuvai.

Bet Lietuva Tautų Sąjungos rezoliucija dėl plebiscito nebuvo patenkinta, nes rezoliucijoje nebuvo reikalaujama evakuoti Želigowskio kariuomenę iš Vilniaus ir jo sričių, o esant okupaciniam režimui ir svetimai kariuomenei, krašto gyventojų atsiklausimas — plebiscitas — nėra laisvas ir teisingas. Taip pat Lietuvai nepatiko, kad Tautų Sąjunga Lenkiją nelaikė atsakinga už Želigowskio žygį.

Lietuvos politinė padėtis tuo metu buvo blogesnė kaip Lenkijos, nes Lietuva dar nebuvo .pripažinta de jure. Nors Tautų Sąjunga numatė plebiscitą Vilniuje ir jo apylinkėje, bet Lietuvos vyriausybės giliu įsitikinimu, Vilnius, kaip Lietuvos sostinė ir kaip Lietuvos teritorija, ir be plebiscito turėjo priklausyti Lietuvai.

Be to, Lietuvos atstovai priminė ir paaiškino Tautų Sąjungai, kad Lietuva rugsėjo 16 d., dar prieš Suvalkų sutarties pasirašymą, buvo besąlygiškai pavedusi Sąjungininkams išspręsti Lietuvos teritorinį ginčą su Lenkija ir tas teritorinis ginčas Suvalkų sutartimi buvo išspręstas Lietuvos naudai. Bet, neatsižvelgiant į teisėtus Lietuvos motyvus, Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija pareikalavo, kad Lietuva ir Lenkija tiesioginėmis derybomis nustatytų teritoriją, kurioje turėtų būti vykdomas plebiscitas. Vienok ir po šio Karinės kontrolės komisijos reikalavimo, tiesioginėse derybose Lietuva ir Lenkija dėl plebiscito sąlygų nesusitarė.[116]

Vis dėlto Lietuvos diplomatijai pavyko išaiškinti tikruosius Želigowskio „maišto" kaltininkus ir Sąjungininkų valstybės bei Tautų Sąjunga dėl šio „maišto" pasmerkė Lenkiją.[117] Tačiau Tautų Sąjunga nesigriebė efektingų priemonių ir nepriverté Lenkijos su Želigowskio „maištininkais" pasitraukti iš Vilniaus krašto.

Tik vieni lenkai buvo patenkinti Želigowskio sudaryta politine padėtimi, nuolat su lietuviais derėdamiesi ir vis nesusiderėdami. Tautų Sąjungos Taryba ieškojo kitokių susitaikymo būdų, kad galėtų išvengti reikalo pavartoti prieš Lenkiją sankcijas, kurios buvo numatytos Tautų Sąjungos 16 paragrafu, todėl Hymans ir pasiūlė vykdyti Vilniaus krašte plebiscitą. Lietuva iš principo sutiko su plebiscitu, bet reikalavo, kad iš Vilniaus būtų atšaukta Želigowskio

kariuomenė ir kad Lietuvos, o ne Lenkijos, vyriausybė sudarytų ginčijamos teritorijos valdymo aparatą. Tuo kritišku metu Lietuvos atstovas Tautų Sąjungoje prof. Voldemaras, nors ir neturėdamas Lietuvos užsienio reikalų ministro instrukcijų, 1920 m. spalio 28 d. sutiko plebiscitu spręsti Vilniaus ir Vilniaus krašto bylą ir savo sutikimą pakartojo raštu lapkričio 6 d.

Tačiau dėl to sutikimo, Lietuvos valdžios sluoksniuose, Voldemaras buvo itin griežtai kritikuojamas ir net buvo ketinama kelti jam politinė byla.[118]

13. Lenkijos pastangos gen. Želigowskio „maištą" įteisinti

Lenkijos vyriausybė bent pirmomis dienomis oficialiai „nepritarė" Želigowskio „maištui" ir nežadėjo jam paramos. Kai Piłsudskio iniciatyva Želigowskio „maištas" buvo suorganizuotas, tada Želigowski ir jo štabo viršininkas plk. Bobicki per gen. Sikorskį pareiškė Lenkijos vyriausybei savo sumanymą „maištauti", t.y. užimti Vilnių ir todėl prašė atleisti jį iš kariuomenės. Sikorski, atrodo, pradžioje iš tikrųjų palaikė Želigowskio žygį į Vilnių tikru maištu ir paprašė kariuomenės vadovybės skubiai išspręsti Želigowskio avantiūros bylą. Ir užsienio reikalų ministras Sapieha pirmuose pasikalbėjimuose su užsienio diplomatais, rodęs ypatingai didelio pasipiktinimo dėl Želigowskio žygio, net grasindamas vyriausybei pasitraukti iš pareigų, jei Želigowski paliks nenubaustas.

Todėl spalio 14 d. Lenkijos ministras pirmininkas Witos, Lenkijos seime kalbėdamas Vilniaus užėmimo klausimu, oficialiai pareiškė ir aiškino, jog gen. Želigowski savo veiksmais nutraukė ryšius su Lenkijos kariuomene. Jis žadėjo, kad Lenkijos vyriausybė padarysianti griežtą tardymą, nes Vilniaus ir Vilniaus krašto okupavimą lenkų vyriausybė laikanti pasikėsinimu prieš pačių gyventojų laisvą apsisprendimą.[119]

Lenkijos užsienio reikalų ministerija jau spalio 9 d. painformavo lenkų atstovą Paryžiuje apie Želigowskio „maištą" bei Vilniaus užėmimą ir prašė painformuoti Prancūzijos vyriausybę ir visuomenę, kad Lenkija būtų apsaugota nuo užsipuolimų bei kaltinimų.

O Lenkijos politinės partijos ir lenkų visuomenė, be kai kurių išimčių, entuziastiškai palaikė Želigowskio smurto žygį. Net PPS (socialistų) partijos atstovas M. Niedziałkowski 1920 m. spalio 14 d. *Robotnik* (Darbininkas) laikraštyje rašė, kad tik Želigowskiui Vilnių ir jo apylinkes užėmus, toje srityje galės būti laisvai pareikšta žmonių

valia. O jau endekiško nusistatymo lenkų visuomenė reiškė Želigowskiui už jo atliktą „žygį" dar didesnę padėką. Bet reikia pasakyti, kad lenkų spaudoje vis dėlto buvo balsų, nors ir nedažnų, smerkiančių Želigowskio „maištą" arba vadinamąją įvykusių faktų politiką.

Tačiau vėliau Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija nustatė, kad ir toliau Lenkijos vyriausybė Želigowskio kariuomenę aprūpino maistu, lėšomis, ginklais ir karine apranga. Todėl Tautų Sąjungos pirmininkas Bourgeois Lenkijos įvykdytą avantiūrą 1920 m. spalio 15 d. pasmerkė ir pakaltino ją sulaužius savo pasižadėjimą Tautų Sąjungai.[120]

14. „Vidurinė Lietuva" (Litwa Środkowa)

Vos tik užėmęs Vilnių, Želigowski sudarė naują valstybę, vadinamąją „Vidurinę Lietuvą" su jos vyriausybe, ir 1920 m. spalio 12 d. pasiskelbė šios vyriausybės viršininku ir kariuomenės vadu. Sudarytoji vyriausybė vadinosi *Valdymo komisija,* kuriai pirmininkavo lenkas W. Abramowicz. Valdymo komisijos nariai buvo: inž. T. Szopa, plk. L. Bobicki, M. Engiel, A. Zasztowt ir kiti.

Sudarytoji Želigowskio „valstybė" turėjo 37.000 km^2 ploto ir apie 600.000 gyventojų. 1920 m. lapkričio mėn. Želigowski dar mėgino užgrobti iš Lietuvos daugiau teritorijos ir padidinti savo „valstybę", bet tas jam nepavyko.

Želigowski ne tik tuoj nužymėjo jo sudarytosios „Vidurinės Lietuvos" sienas, bet nustatė ir herbą, kuriame greta lietuviško Vyties buvo ir lenkų erelis.

Nors „Vidurinės Lietuvos" vyriausybė buvo Želigowskio rankose, bet jo užnugaryje visus reikalus dirigavo lenkų žymus politikas A. Prystor, maršalo Piłsudskio įgaliotinis. Valdymo komisiją sudarė vien lenkai, bet užsienio spaudoje buvo skelbiama, kad toje komisijoje, be lenkų, dalyvauja lietuviai ir gudai.

„Vidurinės Lietuvos" vyriausybė tuoj išleido du atsišaukimus į gyventojus, visų pirma paskelbdama, kad vyriausybė sušauks steigiamąjį seimą ir leis patiems gyventojams pasisakyti dėl šio krašto ateities, ir antra — kad jis, Želigowski, prašęs lenkų vyriausybės atleisti jam jo „savivališką" žygį.

Atrodo, kad Valdymo komisijos vyriausias uždavinys buvo sušaukti seimą ir išspręsti sudarytosios „Vidurinės Lietuvos" likimą. Netrukus, 1920 m. lapkričio mėn. jau mums žinomas Mažosios

Lietuvos lietuvis avantiūristas ir lenkų agentas J. Aukštuolaitis irgi mėgino čia iškilti. Jis siūlė Želigowskiui priimti jį ir kitus lietuvių atstovus į „Vidurinės Lietuvos" vyriausybę. Bet Želigowski tada atsakė Aukštuolaičiui neigiamai, gal būt dėl to, kad J. Aukštuolaitis jau buvo susikompromitavęs ir niekas lietuvių būtų nesutikęs laikyti jį savo atstovu ar su juo bendradarbiauti.

Želigowskio numatytosios „Vidurinės Lietuvos" kariuomenės skaičius didėjo, nes atvyko naujų kariuomenės dalinių iš Lenkijos ir buvo pašaukti tos teritorijos naujokai. Lapkričio pradžioje buvo pašaukti kariuomenėn 1893-1900 metų gimimo vyrai. Nors naujokų šaukimo dekretas buvo tuoj paskelbtas, bet jo vykdymas nebuvo lengvas, nes karo veiksmų išvargintoje Vilnijoje visko trūko — maisto, aprangos, arkliams pašaro ir t.t. Tad liko tik Lenkija, kuri galėjo Želigowskiui pagelbėti.

Lenkija ypatingai rūpinosi Želigowskio armija. Tą liudija vienas į lietuvių pusę perėjęs Želigowskio štabo karininkas Grądzki, pranešęs Lietuvos vyriausybei, kad Želigowskio kariuomenei reikalinga apranga, ginklai ir amunicija iš Lenkijos pristatinėjama naktimis arba tada, kai Karinės kontrolės komisijos nariai neina savo pareigų.

Iš lenkų kariuomenės, dalyvavusios Želigowskio „maište", buvo sudarytas „Vidurinės Lietuvos" kariuomenės korpas, kuriam vadovavo gen. J. Rządkowski.

Skaičiuojama, kad tuo metu Želigowskio armijoje buvo apie 50.000 karių. Karinės kontrolės komisijos primininkas plk. Chardigny rekomendavo ją sumažinti ligi 15.000 karių, tačiau lenkai norėjo toje armijoje laikyti bent ne mažiau kaip 30.000 karių. Betgi lenkų kariuomenės štabo viršininkas gen. Rozwadowski siūlomą Želigowskio armijos karių skaičių siejo su Lietuvos armijos demobilizacija, nes jam rūpėjo patikinti Lenkijai Gardino — Vilniaus geležinkelį. Be visa to, plk. Chardigny dar pastebėjo gen. Želigowskio dvigubą statusą: santykiaujant su Lietuva, Želigowskio armija norėjo būti laikoma atskira ir nepriklausoma nuo Lenkijos, o santykiaudama su Sovietų Rusija ar su Tautų Sąjunga — ji buvo laikoma priklausanti Lenkijos generaliniam štabui.[121]

Iš Lenkijos atvyko Vilniun ir 16 lėktuvų žvalgybos eskadra. Apie ją Sąjungininkams buvo pranešta, kad šių lėktuvų įgula esanti kilimo iš „pakraščių" ir jie, užuot skridę į Maladečiną, atskrido į Vilnių. Tokiu pat pretekstu, tarsi „maištaudama" Vilniuje atsirado ir lenkų karių — geležinkeliečių kuopa.

Sužinojęs apie tai Anglijos ministras Lenkijoje H. Rumbold įteikė

Lenkijos vyriausybei protesto notą ir kaltino ją, kad ji aprūpinusi Želigowskio armiją lėktuvais ir jos aviacija bombarduojanti Lietuvos vietoves. Šios notos poveikyje, lapkričio 2 d. Piłsudski pareiškė savo pageidavimą Želigowskio patarėjui Prystorui, kad Želigowskio armija nebombarduotų Lietuvos miestų.

Tenka pasakyti, kad tuo metu į Vilnių smelkėsi iš įvairių Lenkijos vietų visoks tamsus elementas „maištauti". Tuo tarpu ir Želigowskio kariuomenėje jau ėmė reikštis nepasitenkinimas: kareiviai pradėjo skųstis, kad jie laimingai išlikę gyvi, baigę karą su Sovietų Rusija, bet dabar esą jiems reikia mirti dėl kažkokio generolo „maišto".

Lenkų kariuomenės daliniai — „maištininkai", kilimo iš Galicijos ir kitų vietovių, ėmė dezertyruoti, bėgti iš Vilniaus į Lydą, paskui iš ten — geležinkeliu namo. Vien tik iš Minsko pulko dezertyravo 25-30% karių.

Todėl vienas Vilniaus šaulių pulko karininkų mjr. Kulczyńcki pranešime savo viršininkams tvirtino, kad kareivių masė nėra suinteresuota steigiama „Vidurine Lietuva" ir jų vienintelis noras yra greičiau sugrįžti namo. Net pats Želigowskio patarėjas Prystor apie Želigowskio kariuomenę yra pasakęs, kad ji tirpstanti kaip sniegas pavasarį. Stoka drausmės, tvarkos ir maisto vertė kareivius plėšikauti, o plėšikavimai ir rekvizicijos sukėlė vietos gyventojų nepasitenkinimą.[122]

Želigowskio karių demoralizacijai padėjo ir lietuvių karių „prekybiniu pagrindu" pradėtas abipusiškas broliavimasis: lietuviai kariai pradėjo kviesti pas save prastai maitinamus lenkų kareivius, vaišino juos valgiu, o kartais ir degtine. O vaišių metu įteikdavo jiems įvairių atsišaukimų. „Maištingo generolo" armijoje lenkų kareivių tarpe augo neklusnumas ir kareivių tarpe atsirado tikrai maištinga dvasia.

15. „Vidurinės Lietuvos" kovos su Lietuva

Gen. Želigowski, užgrobęs Vilnių, tą pat spalio 9 d. pasiuntė atitinkamą notą Lietuvos vyriausybei ir pasiūlė taikiu būdu išspręsti sienų klausimą. Bet atsakymo iš Lietuvos jis nesulaukė.

Pirmasis jo diplomatinis žingsnis buvo oficialiai painformuoti Lenkijos vyriausybę apie „Vidurinės Lietuvos" valstybės įsteigimą ir prašyti ją pripažinti. Gen. Želigowski taip pat oficialiai pranešė Sąjungininkų valstybėms ir Tautų Sąjungai apie jo įsteigtąją „Vidurinės Lietuvos" valstybę.

Žinoma, Lenkija „Vidurinę Lietuvą" palaikė atskira valstybe, ją tuoj pripažino ir pasiuntė į Vilnių savo atstovą. Pagal Piłsudskio planą, Želigowskio įsteigtoji „Vidurinė Lietuva" buvo tik dalis jo platesnio plano, nes Ukrainos politiko Petliuros pagalba Lenkija ketino įsitvirtinti Ukrainoje, o tariamo gudo gen. Bulak-Bulakovičiaus misija turėjo tikslo įtraukti ir Gudiją į federaciją su Lenkija.[123] Atrodė, viskas vyko pagal Piłsudskio nustatytą režisūrą, kad dar giliau nuslėpti Lenkijos vyriausybės surengtąjį „maištą".

Ir Lenkijos užsienio reikalų ministras Sapieha, lyg niekur nieko nebūtų įvykę, spalio 9 d. pasiūlė Lietuvos vyriausybei pradėti derybas ir pratęsti Suvalkų sutartimi numatytą tolimesnę demarkacijos liniją nuo Bostūnų per Ašmeną, Salas ir Švenčionis. Lenkijos užsienio reikalų ministerija šį kartą siūlė pradėti betarpiškas derybas spalio 13 d. Varėnoje.

Ilgesnį laiką Lietuvoje rezidavęs lenkų žurnalistas Katelbach ir žinojęs Želigowskio įvykių visus užkulisius, vėliau rašė, kad Želigowskiui vadovaujant, vadinamosios Lietuvių-gudų divizijos „maišto" maskaradas, o paskui „Vidurinės Lietuvos" steigimas buvo tik Piłsudskio suplanuotos programos padarinys. Galutinai Piłsudski norėjo, kad iš Lietuvos teritorijos būtų sudaryti du kantonai, kurie pradžioje susijungtų į vieną Lietuvos valstybę, o paskui susijungtų su Lenkija ir vėliau, nors ir kitu pavidalu, būtų atgaivinta Lietuvos Lenkijos unija.[124]

Želigowski, bent pradžioje po Vilniaus užgrobimo, norėdamas rodyti savo taikingumą, paleido belaisvius lietuvius karius, lyg toliau lenkai jau nebekariautų su Lietuva. Jis dar norėjo derėtis, kad Lietuva pripažintų „Vidurinei Lietuvai" lenkų ligi 1920 m. birželio mėn. valdytą teritoriją, pagal Focho nustatytą demarkacijos liniją.

Bet gen. Želigowskio įsteigtoji Valdymo komisija 1920 m. spalio 16 d. jau nutarė karu su Lietuva paremti savo „teises" į sudarytąją „Vidurio Lietuvą". Želigowskio daliniai palengva stūmėsi priekin į vakarus. Fronto ilgumas tarp Želigowskio ir Lietuvos kariuomenės buvo 80-100 km.

Lenkijoje prolenkiško nusiteikimo prancūzų misijos viršininko padėjėjas plk. Cohendent samprotavo, kad Lenkija iš viso turinti padiktuoti Kaunui savo teisę ir reikalavimus, o Sąjungininkai turėtų tokius Lenkijos reikalavimus paremti. Tada būtų išspręstas ir Vilniaus ir Klaipėdos klausimas. Pagal Cohendent samprotavimą, Klaipėda tada paliktų Lenkijos ir Lietuvos uostu. Mat, tuo metu Prancūzijos diplomatija vis dar netikėjo į Pabaltijo valstybių ilgą amžių.

Nors Prancūzija jau svarstė jų pripažinimą de jure, bet drauge baiminosi, kad Pabaltijo valstybės nepatektų Sovietų Rusijos ar Vokietijos įtakon. Prancūzija vis dar puoselėjo viltį sudaryti Lenkijos Lietuvos uniją ir galvojo, kad ir kitas Pabaltijo valstybes pripažinti de jure negalima, kol dar nesutvarkyti Rusijos reikalai.[125]

Pirmą savaitę po Vilniaus pagrobimo, Želigowskio daliniai užėmė Lentvarį, Trakus, Rykantus, Riešę ir Nemenčinę. Tuo pat metu ir Lietuvos karinė vadovybė sutraukė į šį frontą tris pėstininkų divizijas ir spalio 18 d. pradėjo priešpuolį, norėdama atsiimti Rykantus, Trakus, o paskui ir Vilnių.

Spalio 19 d. 13-tasis lenkų ulonų pulkas, plk. Butkiewicziaus vadovaujamas, buvo pasiųstas pastiprinti Želigowskio armiją. Palyginti su Lietuva, Želigowski turėjo kavalerijos persvarą, kurią nusprendė panaudoti Lietuvos dalinių užnugaryje.

Spalio 20 ir 21 d. įvyko didesnės kautynės prie Pikeliškių kaimo, kai prasiveržusi pro lietuvių frontą lenkų kavalerija lietuvių dalinių užnugaryje pradėjo naikinti telegrafo įrengimus bei tiltus, o netoli Juodelių kaimo paėmė belaisvėn lietuvių Pirmosios divizijos štabą su jos vadu gen. Nastopka, 8 karininkus ir 80 eilinių karių.

Ir vėl Želigowskio „Vidurinės Lietuvos" Valdymo komisija 1920 m. spalio 25 d. pasiuntė raštą į Kauną, siūlydama pradėti derybas ir užbaigti karo veiksmus. Tačiau Lietuva nutarė su Želigowskiu jokių santykių neužmegzti ir į jo pasiūlymus neatsakinėjo.

„Vidurinės Lietuvos" politikai, ypač endekai, troško, kad Želigowskio kariuomenė žygiuotų į Kauną, o tada jau būtų galima ir „unijas" sudarinėti.

Lapkričio 7 d. Želigowskio pėstija ir raiteliai pradėjo žygį Giedraičių — Širvintų — Kėdainių kryptimi, kad deryboms prasidedant, jau būtų užgrobta daugiau Lietuvos teritorijos. Taigi, Piłsudski dar kartą mėgino Lietuvos Lenkijos ginčą galutinai spręsti su Želigowskio pagalba, pritardamas 1920 m. lapkričio mėn. Želigowskio armijos ofenzyvai. Agresyvi Želigowskio politika buvo įtaigojama ne tik Varšuvos vyriausybės, bet ir Vilniaus endekų bei kitokių lenkų nacionalistų. Vilniuje veikė pabėgusių iš Lietuvos dvarininkų komitetas, vadovaujamas I. Sokołowskio, kuris turėjo nemažos įtakos į Želigowskio politiką. Šis komitetas spalio 28 d. kreipėsi į Želigowskį ir į „Vidurinės Lietuvos" Valdymo komisiją, deklaruodamas, kad su Kauno Lietuva derybos yra beprasmiškos, siūlydamas išlaisvinti lenkus iš Lietuvos valdžios bei sujungti Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės žemes į vieną valstybę. Želigows-

kio armijoje, ypač raiteliuose, buvo daug Lietuvos dvarininkų jaunimo, kurie taip pat buvo Lietuvos ir Lenkijos unijos šalininkai. Tada kavalerijos pulko vadas plk. Butkiewicz pasiūlė Želigowskiui planą užimti Kauną.

Ėmus Želigowskio daliniams pulti Lietuvą, Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija 1920 m. lapkričio 15 d. vėl pradėjo jį kalbinti sudaryti paliaubų susitarimą su Lietuva. Želigowski paliaubų sudarymą sąlygojo, kad Lietuvos kariuomenė pasitrauktų į 1920 m. birželio mėn. lenkų laikytas pozicijas. Bet Karinė kontrolės komisija siūlė Želigowskiui, kad jis savo kariuomenę atitrauktų į lapkričio 15 d. lenkų kariuomenės laikytąją liniją, iš kurios buvo pradėtas Lietuvos puolimas. O šios komisijos pirm. Chardigny vėl raštu pasiūlė Lietuvos ir Lenkijos vyriausybėms, kad abi valstybės susilaikytų nuo tolesnių karo veiksmų ir kad kovose nevartotų lėktuvų. Lietuvos vyriausybė jam atsakė, kad sutiks laikytis paliaubų, jei ir Želigowski laikysis sutartų sąlygų. Plk. Chardigny lapkričio 17 d. iš Kauno informavo Lenkijos vyriausybę apie Lietuvos sąlygas, kurių pirmoji buvo reikalavimas, kad Lenkija priverstų Želigowskį paklusti Lenkijos įsakymų.[126] Bet Želigowski tik laprkičio 19 d. sutiko sudaryti paliaubų sutartį, jeigu Lietuvos kariuomenė laikysis susitarimų.

Lietuva šią paliaubų sutartį sutiko pasirašyti ne su Želigowskiu, bet tik su Lenkijos vyriausybės įgaliotiniu, tuo būdu padarant Lenkiją jau atsakingą už Želigowskio veiksmus. Bet, neatsižvelgiant pastangų pradėti paliaubų derybas, lapkričio 17 d. Želigowskio pėstija vėl pradėjo 30 km frontu ofenzyvą — Širvintų — Giedraičių — Dubingių linija, kad pasistūmėtų ligi 1920 m. birželio mėn. lenkų laikytos linijos. Tą pat dieną plk. Butkiewicziaus raiteliai, pralaužę frontą, veržėsi į Lietuvos gilumą. Lapkričio 18 d. jie pasiekė Kavarską, 19 d. — Taujėnus ir Lėną, pakelyje susikaudami su negausiais lietuvių daliniais.

Reikia priminti, kad Želigowskio kariuomenei 1920 m. lapkričio 17-19 d. puolant lietuvių kariuomenę, Sovietų Rusija pasiūlė Lietuvai karišką pagalbą, tačiau Lietuvos vyriausybė tos pagalbos atsisakė.[127] Svarbiausios ir lemiamos lietuvių ir lenkų kautynės įvyko lapkričio 19-21 d. prie Širvintų ir Giedraičių. Lenkų mėginimas užgrobti daugiau teritorijos baigėsi jų skaudžiu pralaimėjimu. Šių kautynių metu Lietuvos atstovas Londone grafas Tiškevičius įteikė Tautų Sąjungos sekretoriui Drummondui notą, kad Želigowski, užuot laikęsis defenzyvoje, vėl pradėjęs pulti lietuvių kariuomenę Giedraičių bare.

Notos įteikimo metu Želigowskio kariuomenė jau buvo smarkiai nukentėjusi prie Širvintų ir Giedraičių ir lietuviai pradėjo žygiuoti priekin Vilniaus kryptimi, bet tuoj pat jie buvo Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos sulaikyti.[128] Nors tolesnę lietuvių kariuomenės ofenzyvą Vilniaus link sulaikė Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija, tačiau lietuviai pasilaikė laimėtąją teritoriją.

Neįsigilinant į Lietuvos ir Lenkijos anuometinį karinių jėgų santykį, o tik vadovaujantis jausmine nuotaika, spaudoje buvo priekaištaujama, kad po Giedraičių kautynių laimėjimo, Lietuva neturėjo atsižvelgti Karinės kontrolės komisijos reikalavimų nutraukti karo veiksmus, bet žygiuoti ir atsiimti Želigowskio okupuotą Vilnių ir Vilniaus kraštą. Tačiau Lietuvos vyriausybė neabejojo, kad žygiuojant į Vilnių, gen. Želigowskiui tučtuojau ateitų į talką lenkų reguliarioji skaitlinga ir gerai ginkluota kariuomenė, todėl ir pakluso komisijos reikalavimų.

Be to, lapkričio 20 d. prie Pagirių lietuvių lėktuvai atakavo lenkų raitelius, padarydami jiems nuostolių. Lapkričio 21 d. plk. Butkiewicziaus brigada atsirado prie Kėdainių. Tuo tarpu lenkų 13-tojo pulko technikos eskadronas daugelyje vietų išsprogdino Kauno — Šiaulių geležinkelio liniją. Bet kai lenkų pėstijos puolimas prie Širvintų ir Giedraičių buvo sulaikytas ir kautynes laimėjo lietuviai, o lenkų raitelių brigada prie Kėdainių buvo supama Lietuvos kariuomenės, tada plk. Butkiewicz atsisakė žygio į Kauną ir pasuko atgal. Per Rytų Aukštaitiją — Andrioniškį ir Suginčius — lenkų kavalerijos brigada grįžo ir susijungė su Želigowskio daliniais.

Želigowskio puolimas Giedraičių ir Širvintų kryptimi, negavus didesnės pagalbos iš lenkų reguliarios armijos, buvo nesėkmingas. Užtat dabartiniai lenkų istorikai bei lenkų karo istorikai pripažįsta, kad lietuvių laimėjimas prie Širvintų ir Giedraičių buvęs neabejotinai sėkmingas, kuriame išryškėjo gen. Želigowskio dalinių pakrikimas. Tada ir Želigowskiui paaiškėjo, kad su turima kariuomene jis negali laimėti norimų tikslų, todėl Piłsudskiui paliko tik diplomatinis kelias jų siekti. Ir pats Piłsudski taip pat esą buvęs nepatenkintas dėl ilgai trunkančių kovų Lietuvoje ir dėl kilusio triukšmo Vakarų Europoje bei dėl Latvijos nepalankios laikysenos, rengiant lenkų žygį į Kauną.

16. *Paliaubų susitarimas*

Lapkričio 19 d. ir Želigowski jau sutiko susilaikyti nuo karo veiksmų su Lietuva. Karo veiksmų nutraukimas turėjo prasidėti 1920

m. lapkričio 21 d. 9 val. ryto. Plk. Chardigny garantavo lietuviams, kad Želigowskio kariuomenė laikysis paliaubų susitarimų, bet įspėdamas ir lietuvius, kad jiems nesilaikant susitarimų, reguliarioji lenkų kariuomenė ateisianti į pagalbą Želigowskiui.[129] Tada jau buvo aiškiai matoma, jog Karinė kontrolės komisija remia Želigowskį ir Lenkijos reikalą.

Lenkija jau tada vis aiškiau pradėjo globoti generolą „maištininką", kuris vos nepateko į lietuvių nelaisvę ties Giedraičiais, ėmėsi kalbėti jo vardu ir žadėjo jam tolimesnę paramą, jeigu lietuviai jį pultų. Pagaliau Lenkijos vyriausybė pasiėmė visą atsakomybę už Želigowskio veiksmus, pasirašydama paliaubų susitarimą su Lietuva.

Formalus paliaubų sutarties pasirašymas įvyko 1920 m. lapkričio 29 d. Kaune, traukinio vagone, dalyvaujant keturiems Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos nariams. Paliaubų susitarimą Lenkijos vyriausybės vardu pasirašė įgaliotinis M. Kossakowski, turįs pilną įgaliojimą pasirašyti visokius politinius ir karinius susitarimus. O Lietuvos vardu — įgaliotinis Ig. Jonynas bei plk. K. Kleščinskis.

Lietuvių lenkų paliaubos prasidėjo lapkričio 30 d. 24 valandą. Tarp abiejų kariuomenių buvo nustatyta neutrali zona. Lenkija garantavo, kad Želigowski laikysis sutartų paliaubų sąlygų. Pirmasis paliaubų punktas nustatė paliaubų pradžią, antrasis — įpareigojo abi šalis nedelsiant pasikeisti belaisviais, trečiuoju punktu buvo suteikta Karinei kontrolės komisijai teisė nutiesti neutralią juostą ir nustatyti abiem šalim apręžtą kariuomenės skaičių tą juostą saugoti.[130]

Po paliaubų pasirašymo, Ig. Jonynas Lietuvos vyriausybės vardu įteikė deklaraciją, adresuotą Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos pirmininkui, nurodančią, kad Lietuva nori gyventi su savo kaimynais taikoje, bet drauge nori būti laisva ir nepriklausoma integralinėje savo tėvų žemėje. Toliau jis rašė, kad Lietuva yra įrodžiusi, jog ji galinti lieti savo kraują dėl Lietuvai brangaus reikalo. Pasirašydama paliaubų sutartį nutraukti karo veiksmus tarp abiejų šalių, Lietuva siekia sudaryti galimumą evakuoti lenkų okupacinę armiją iš Vilniaus krašto.[131]

Vienok, buvo spėjama, kad Želigowskio kariuomenės evakuavimas bei nuginklavimas sudarytų daug sunkumų, nes su tuo vargu sutiktų pats Želigowski, o ir Lenkijos valdžia, atsižvelgdama į savo visuomenės opiniją, negalėtų ir nenorėtų tokio dalyko įvykdyti.

O Lietuvos atstovas Tautų Sąjungoje Voldemaras, tuoj po paliaubų pasirašymo, 1920 m. gruodžio 3 d. savo notoje Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkui rašė, kad Karinė kontrolės komisija

nesulaikė paskutiniosios Želigowskio ofenzyvos prieš Lietuvą, bet tik Želigowskiui pralaimėjus puolamąsias kautynes, Kontrolės komisija Tautų Sąjungos vardu vertė Lietuvą priimti paliaubų susitarimą, tuo išgelbėdama Želigowskio kariuomenę nuo katastrofos ir sukliudydama lietuviams atsiimti Vilnių.

17. *Plebiscito klausimas*

Sudarius tarp abiejų kovojančių šalių paliaubas, Tautų Sąjungos Taryba vėl pradėjo rūpintis plebiscitu. Visų pirma reikėjo gauti sutikimą iš abiejų valstybių dėl ginčijamos teritorijos apimties, kurioje bus vykdomas plebiscitas. 1920 m. gruodžio 13 d. Lietuva ir Lenkija Varšuvoje betarpiškai pradėjo derėtis dėl plebiscito procedūros. Bet Lenkija, kaip jau sakyta, nesiekė teisingo plebiscito, o tik jo surogato. Dar 1920 m. lapkričio 10 d. Lenkijos seimo užsienio reikalų komisija priėmė rezoliuciją, ragindama skubiausia sudaryti sąlygas Vilniaus kraštui įsijungti į Lenkijos valstybę.

Lenkijos seimo komisija iš anksto suvokė, kad Lenkijai reikalingas tik formalus Vilnijos įsijungimas į Lenkijos valstybę, bet ne laisvas gyventojų valios pasisakymas, pasirenkant įsijungimą į Lenkiją ar į Lietuvą. Lenkija, patyrusi, kad Lietuvos trumpas Vilniaus srities administravimas paliko gerų prisiminimų vietos gyventojuose, numatė, kad už įsijungimą į Lietuvą balsuotų ne tik lietuviai, bet ir gudai bei žydai ir visi tautiškai neapsisprendę asmens, save laiką „tuteišiais".

Lenkų kariuomenės II skyrius (karo žvalgybos skyrius) visas surinktas žinias apie gyventojų nuotaikas — lietuvių, gudų ir kitų — pranešinėjo į Varšuvą. 1921 m. sausio mėn. II skyrius rašytame pranešime informavo, kad gyventojų nuotaikos kintančios lenkų nenaudai, dėl Lietuvos varomos antilenkiškos agitacijos atsišaukimais, brošiūromis ir laikraščiais, kurie atsiunčiami per demarkacijos liniją. Pagal tą pranešimą, daugiausia prieš lenkus nuteikia patys lenkų dvarininkai savo elgesiu, nes jie nesupranta laiko dvasios. Taip pat ir lenkų žandarmerija, kurios savivaliavimai, kyšininkavimas, spekuliacijos rėmimas nuteikia gyventojus antilenkiškai ir jie kartais net pasigenda vokiečių ar bolševikų. Todėl žvalgybos skyrius siūlė guosti gyventojus ne tik pažadais, bet ir duodamus pažadus vykdyti bei negeroves šalinti.[132]

Kariuomenės II skyrius savo politiniame pranešime vyriausybei 1920 m. lapkričio mėn. taip pat buvo įspėjęs, kad kai Vilniaus kraštas

buvo Lietuvos valdomas ir kai ten buvo lietuvių kariuomenė, tai Lietuvos valdžia greitai įgijo pasitikėjimo, nes ji labai mokamai traktavo vietos gyventojus — lietuvius ir gudus. II skyrius reiškė baimės, kad plebiscitas nepakryptų Lietuvos naudai.[133]

Lenkijos užsienio reikalų ministras Sapieha, susipažinęs su šiais pranešimais dėl Vilniaus gyventojų nuotaikų, pasiuntė Lenkijos atstovui Tautų Sąjungoje Askenazy instrukciją, kad Lenkija sutinkanti Vilniaus bylą baigti plebiscitu, tačiau plebiscitas turįs būti vykdomas platesnėje teritorijoje negu gen. Želigowskio „Vidurinės Lietuvos" valstybės teritorija. Plebiscitu Lenkija norinti įjungti į Lenkiją ne tik Gardiną, Lydą ir Ašmeną, bet pageidaujanti praplėsti teritoriją ir Kauno link. Sapieha taip pat pasiūlė ir būsimo plebiscito vykdymo būdą, kad po vieną lietuvių ir lenkų atstovą apvažinėtų miestelius ir kaimus, juose sušauktų po atviru dangumi gyventojų susirinkimus ir kviestų gyventojus viešai pasisakyti, kuriai valstybei jie nori priklausyti — Lietuvai ar Lenkijai.[134]

Čia galima priminti, kad caro valdymo metu panašūs valstiečių atstovų mitingai būdavo valsčiuose renkant viršaitį, kuriuose caro administracijos valdininkai dažniausia sugebėdavo laimėti palankius sprendimus.

Dar prieš Tautų Sąjungos Tarybos palankų pritarimą spręsti Lietuvos Lenkijos teritorinį ginčą plebiscitu, Sapieha spalio 17 d. rašė Lenkijos atstovui Paderewskiui, kad plebiscitas Vilniaus krašte gali būti precedentu ir kitose Lenkijos pretenduojamose teritorijose plebiscitą vykdyti ir tuo būdu netekti teritorijų Ukrainoje ir kitur.[135]

1920 m. spalio 25 d. įvyko du Tautų Sąjungos posėdžiai — ryte ir vakare, kuriuose buvo svarstomas Lietuvos Lenkijos konfliktas. Lietuvai atstovavo Voldemaras, o Lenkijai — Askenazy. Pirmiausia šiuo klausimu platų pranešimą padarė Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Bourgeois, apžvelgdamas įvykių raidą nuo 1920 m. rugsėjo 4 d., kada Lenkija kreipėsi į Tautų Sąjungą, prašydama išspręsti teritorinį Lietuvos Lenkijos ginčą.

Lietuvos atstovas Voldemaras, kalbėdamas posėdžiuose, įrodinėjo, kad Želigowskio „maištas" buvo tik Lenkijos vyriausybės priedanga Vilnių užgrobti, todėl jis pakartotinai prašė pritaikinti Lenkijai Tautų Sąjungos statuto 16 paragrafu numatytas sankcijas. Po Voldemaro kalbos Lenkijos atstovas Askenazy paprašė šią bylą išimti iš Tautų Sąjungos darbų tvarkos. Tada tarp Askenazy ir Tautų Sąjungos Tarybos narių iškilo ginčai darbų procedūros reikalu: anglų atstovas lordas Balfour ir Tautų Sąjungos pirmininkas

Bourgeois aiškino, kad abi šalys — Lietuva ir Lenkija — yra sutikusios šią bylą pavesti spręsti Tautų Sąjungai, todėl viena kuri nors šalis vienpusiškai negalinti atsisakyti šią bylą svarstyti Tautų Sąjungoje.

Vakariniame posėdyje Askenazy jau sutiko, kad Lenkijos Lietuvos byla būtų sprendžiama Tautų Sąjungoje ir tada abi šalys vėl sutiko vykdyti plebiscitą, Tautų Sąjungai kontroliuojant. Kiek vėliau betgi paaiškėjo, kad abi šalys — Lietuva ir Lenkija — plebiscito nenorėjo, nes ir viena ir kita bijojo plebiscitą pralaimėti.[136]

Spalio 28 d. Belgijos atstovas Tautų Sąjungoje Hymans pasiūlė konkretų planą plebiscitui vykdyti ir nustatyti teritorijos ribas, kur jis bus vykdomas. Jis siūlė, kad plebiscitui vykdyti teritoriją nustatytų Tautų Sąjungos Taryba, bet ne suinteresuotosios šalys, kaip buvo siūloma anksčiau. Tautų Sąjungos Taryba drauge pareikalavo, kad per 10 dienų Lietuvos ir Lenkijos vyriausybės atsakytų, ar jos sutinka Tautų Sąjungos kontroliuojamo plebiscito keliu baigti teritorinį konfliktą. Taip pat, Lietuvos ir Lenkijos atstovai turėjo deklaruoti, kad jų vyriausybės jau nebevartos jėgos šiam ginčui spręsti.

Lietuvos atstovas Tautų Sąjungoje Voldemaras 1920 m. lapkričio 6 d. pranešė Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkui Bourgeois, kad Lietuva priima spalio 28 d. rezoliuciją, bet pažadėjo pateikti pastabų, susietų su rezoliucijos ratifikavimu. Ir Lenkijos atstovai Tautų Sąjungoje Paderewski bei Askenazy taip pat pranešė, kad Lenkija sutinka plebiscitą vykdyti paprasčiausiu ir skubiausiu būdu. Nors Lietuvos atstovas laikė negirdėtu dalyku, kad dėl valstybės sostinės būtų vykdomas plebiscitas, tačiau, nežiūrint tokio neįprasto būdo, lapkričio 6 d. jis sutiko visos pretenduojamos teritorijos likimą leisti spręsti plebiscitu.[137]

Lietuvos vyriausybė, formaliai sutikusi su plebiscitu, siūlė dar į plebiscito teritoriją įjungti Punską ir Seinus, bet į pietus nuo 1920 m. spalio 7 d. Suvalkų sutartimi nustatytosios demarkacijos linijos, Lietuva jau nesutiko plebiscito vykdyti, nes pati Lenkija, Suvalkų sutartį pasirašydama, tą sritį pripažino Lietuvai.

Tokiu būdu šis lietuvių siūlymas jau buvo netiesioginis atsisakymas nuo Tautų Sąjungos siūlomojo plebiscito visoje Lenkijos pretenduojamoje teritorijoje. Be to, Lietuvos atstovas pažymėjo, kad vykdant plebiscitą, dar nepripažinus Lietuvos de jure, jos laimėjimo galimumai, palyginti su Lenkija, būtų labai sumažinami. 1920 m. lapkričio 23 d. Voldemaras, papildydamas lapkričio 6 d. Lietuvos notą, dar įteikė oficialią deklaraciją Tautų Sąjungos Tarybai, kurioje vėl aiškino Vilniaus ir jo srities lietuviškumą.

Lietuvos spauda ir vėl griežtai pasisakė prieš plebiscitą, nes lenkų okupacija ir sostinės garbė neleidžianti lietuviams priimti plebiscito sprendimo.

1920 m. gruodžio 13 d. Lietuvos delegacija Varšuvoje, kuriai vadovavo dr. J. Staugaitis (nariai — dr. V. Jurgutis ir Z. Žemaitis), pradėjo tiesiogiai derėtis su lenkais dėl plebiscito. Lietuvos delegacijai vyriausybės suteiktose instrukcijose buvo nužymėti tokie uždaviniai: „Svarbiausias delegacijos tikslas — ieškoti pamato susitarti su lenkais, kad išvengus plebiscito. Šiam tikslui pasiekti delegacija privalo ne tik tartis su valdžia, bet ir ieškoti kontakto su parlamento frakcijomis ir vadovaujančiomis politinėmis sferomis".[138]

1920 m. gruodžio 20 d. Lietuvos delegacija pasiūlė Lenkijos vyriausybei atsisakyti plebiscito Vilniuje ir Vilniaus krašte ir pripažinti Vilnių Lietuvos sostine. Už tai Lietuvos vyriausybė kai kuriose vietose sutiko koreguoti savo sieną Lenkijos naudai pagal 1920 m. liepos 12 d. sudarytą sutartį su Sovietų Rusija. Bet ir iš šių derybų nieko neišėjo, nes Lenkija nesutiko atsisakyti pretenzijų į Vilnių ir jo sritį.[139]

Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos spaudžiama, Lietuvos vyriausybė 1921 m. sausio mėn. pabaigoje vėl atnaujino tiesiogines derybas Varšuvoje. O tuo tarpu Sąjungininkai jau sudarė specialią komisiją plebiscitui vykdyti. Lietuvai atstovavo anglų gen. A. Burt, Lenkijai — Karinės kontrolės komisijos narys P. Saura. Belgijos atstovas Tautų Sąjungoje Nase turėjo rūpintis plebiscito vykdymu, o plebiscito teritorijai nustatyti vadovavo Karinės kontrolės komisijos sekretorius serbas Lasić. Plebiscito administravimo reikalais rūpinosi gen. Burt.

Lietuvos delegacija, kurioje tada dalyvavo ir B. Balutis, Lietuvos užsienio reikalų ministerijai pranešė, kad Sąjungininkų Karinė kontrolės komisija (Chardigny, Nase, Burt) įkalbinėjo Lietuvos delegaciją nenutraukti derybų su Lenkija dėl plebiscito. Gen. Burt žadėjo Lietuvos delegacijai padėti gauti sutikimą išskirti Vilniaus miestą ir jo apylinkes iš skiriamos teritorijos plebiscitui. Bet ir per šias derybas Lietuva nesutiko, kad jos sostinės reikalas būtų sprendžiamas plebiscitu.

Nors kai kuriose srityse Lietuvos vyriausybė ir buvo sutikusi plebiscitą vykdyti, bet reikalavo iš tų sričių evakuoti lenkų kariuomenę ir tik po aštuonių mėnesių ten vykdyti plebiscitą.[140]

Atrodo, kad pakartotinoms deryboms vykstant, abi valstybės, nesusiderėdamos dėl plebiscito sąlygų, ėmė pamažu trauktis nuo

siūlomo plebiscito. Be to, ir Sovietų Rusija 1921 m. sausio 30 d. pranešė Lietuvos vyriausybei, kad jos pasirašytoji paliaubų sutartis su Lenkija nepanaikina 1920 m. liepos 12 d. taikos sutarties su Lietuva, pagal kurią Vilnius yra pripažintas Lietuvai.

18. Hymanso projektas

Tautų Sąjunga be perstogės buvo užpilama lietuvių ir lenkų notomis, skundais ir pasiaiškinimais. Pagaliau ir tuometinis Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Hymans pamatęs, kad jo siūlytas plebiscito projektas abiems šalims yra nepriimtinas, vėl pasiūlė Lietuvai ir Lenkijai tiesioginėmis derybomis jų teritorinį ginčą išsispręsti. Hymans pats sutiko toms deryboms vadovauti.

Lietuvos vyriausybė 1921 m. sausio 13 d. jau buvo įteikusi Tautų Sąjungai notą, kad ji atsisako plebiscito. Toje notoje buvo įsakmiai pažymėta, kad būtų teisinga Vilnių — Lietuvos sostinę — be plebiscito priskirti Lietuvai. Lenkų politikų ir lenkų politinių partijų nusistatymas dėl Lietuvos ir Gudijos politinės ateities tada jau kristalizavosi į dvi pagrindines formas — federalistų ir aneksijos šalininkų.

Endekų-aneksistų vadas Dmowski pageidavo Lietuvos rytuose dalį lietuvių ir gudų gyvenamų teritorijų įjungti į Lenkijos valstybę, o su likusia lietuvių gyvenama teritorija sudaryti uniją, suteikiant jai autonominį valdymąsi. Kitas lenkų politikas ir istorikas Wł. Studnicki siūlė visą buvusios Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės teritoriją prijungti Lenkijai, kadangi lietuviai ir gudai netinka politiniam pozityviam darbui.[141]

O dar kitas lenkų istorikas W. Kamieniecki, spausdinęs veikalų Lietuvos istorijos temomis, 1918 m. veikale *Państwo litewskie* (Lietuvos valstybė), siūlė iš istorinės Lietuvos sudaryti tris valstybinius vienetus — kantonus, kurių vienas apimtų visą etnografinę Lietuvą, antras kantonas būtų su sostine Vilniumi, jo manymu, daugiausia lenkų gyvenamas, o tretysis — su sostine Minsku — gudų gyvenama juosta. Visi šie kantonai turėtų bendrą seimą, kuris susirinkęs Vilniuje, nuspręstų kokia būtų visų kantonų valstybinė kalba, išsirinktų visiems kantonams bendrą prezidentą ilgesniam laikui, sudarytų bendrą karo vadovybę ir bendrą užsienio politiką, tvarkytų emisijos banką, muitus, paštą, telegrafą ir geležinkelius. Trijų kantonų valstybėje būtų apie 8 milijonai gyventojų ir joje lietuvių būtų mažuma. Tokiais pagrindais įsteigtoji valstybė turėtų sudaryti

uniją su Lenkija. Šiam Kamieneckio projektui, šį tą papildydami, pritarė ir keli kiti lenkų istorikai — Fr. Bujak, St. Kutrzeba ir W. Wielhorski.

O anot lenkų istoriko A. Derugos, kai kurie lenkų politikai vis dar turėjo klastingų tikslų, todėl ir siūlė suorganizuoti didelę Lietuvos valstybę, kad joje patys lietuviai, būdami mažuma, netektų vadovaujančio politinio vaidmens. Tada jau lenkai, su kitų tautų pagalba, galėtų ne tik valstybės reikalus tvarkyti bei vadovauti valstybės politikai, bet ir kultūrinius Lietuvos reikalus savaip tvarkyti.[142]

Kai jau galutinai paaiškėjo, kad nei Lietuva nei Lenkija nesutinka vykdyti Vilniaus kraše plebiscito, tai Tautų Sąjungos Taryba, remdamosi paties Hymanso pasiūlymu, pavedė jam vadovauti būsimoms betarpiškoms lietuvių lenkų deryboms. Abiejų valstybių atstovai šį Tautų Sąjungos Tarybos siūlymą priėmė.

Derybos buvo numatytos pradėti 1921 m. balandžio 20 d. Briuselyje. Lietuvos delegacijai vadovavo finansų ministras E. Galvanauskas, anksčiau dalyvavęs Lietuvos delegacijoje Taikos konferencijoje Versalyje, o delegacijos nariais buvo: V. Jurgutis, P. Klimas, O. Milašius, T. Naruševičius, V. Sidzikauskas, M. Sleževičius ir karinių dalykų ekspertas plk. K. Kleščinskis.

Lenkų delegacijai vadovavo S. Askenazy, nariai buvo J. Łukasiewicz, dalyvavęs Suvalkų sutartį surašant, M. Arciszewski, A. Muehlstein ir karinis ekspertas mjr. J. Beck. Be Lietuvos ir Lenkijos delegacijų derybose dalyvavo Tautų Sąjungos aukšti pareigūnai bei Tautų Sąjungos atstovai — Nase, P. Mantoux, E. Denis, gen. Burt ir plk. Chardigny.

Nors oficialios derybos buvo uždelstos dėl Lenkijos delegacijos pirmininko S. Askenazy ligos, bet neoficialios derybos prasidėjo kaip buvo numatyta — 1921 m. balandžio 20 d.

Lietuvos delegacija visų pirma painformavo Hymansą apie Lietuvos sienas rytuose, sudarytas pagal 1920 m. liepos 12 d. sutartį su Sovietų Rusija, pareiškė nepasitenkinimą dėl Curzono linijos ir siūlė sienų pataisų Seinų ir Punsko srityse. Lietuvos delegacijos atstovai, be kita ko, išdėstė savo nusistatymą, kad Lietuva norinti būti vienalytė valstybė.

Balandžio 23 d. įvyko antras neformalus Lietuvos atstovų posėdis su Hymansu. Šiame posėdyje dalyvavo Lietuvos delegacijos nariai — Galvanauskas, Klimas, Milašius, Naruševičius bei Jurgutis. Hymans norėjo sužinoti Lietuvos užsienio politikos gaires. Jis pasiūlė

lietuviams steigti abejose valstybėse — Lietuvoje ir Lenkijoje — konsulatus, tai tada būtų galima išvengti daugelio smulkių politinių nesusipratimų. Lietuvos delegacijos nariai į tai atsakė Hymansui, kad Lietuva savo politiką derins su kitų Pabaltijo valstybių užsienio politika ir laikysis Tautų Sąjungos vykdomos politinės linijos. Kai pokalbis nukrypo į bendrą užsienio politiką su Lenkija, steigiant net bendrą šių valstybių užsienio reikalų ministeriją, tai Lietuvos delegacija atsakiusi, jog ji nesutinka, kad būtų pažeistas Lietuvos suverenitetas.[143]

Balandžio 28 d. Sleževičius su Milašium vėl aplankė Hymansą, bet jie tada daugiausia kalbėjo dėl Lietuvos pripažinimo de jure.

Lietuvos delegacija iš anksto turėjo sudariusi savo susitarimo su Lenkija projektą. Šį projektą peržiūrėjo žymus rusų teisininkas A. Mandelstam ir tas projektas buvo įteiktas Hymansui 1921 m. gegužės 14 d., per pirmąjį oficialų bendrą posėdį su lenkais ir kitais derybų atstovais. Lietuvos atstovas Milašius tame posėdyje perskaitė platų memorandumą Vilniaus reikalu, kuriame buvo išdėstyti teisiniai, istoriniai, etnografiniai ir ekonominiai motyvai bei moralinė Vilniaus reikšmė Lietuvai. Lenkų delegacijos pirmininkas Askenazy tik blankiai atsakė į šį memorandumą ir rezervavo sau teisę atsakyti raštu.[144]

Ir vėliau vykusiose neoficialiose derybose, Lietuvos delegacija reikalavo, kad Lenkija vykdytų Suvalkų sutartį ir grąžintų Lietuvai Vilnių. O Tautų Sąjungos pareigūnai ir Karinės kontrolės komisijos nariai įtaigojo Lietuvos delegaciją už Vilniaus atidavimą padaryti didesnių nuolaidų Lenkijai, nes Lietuvai dabar esanti paskutinė proga atgauti Vilnių. Tuomet Lietuvos delegacija derybose pareiškė, kad tik sugrąžinus Lietuvai Vilnių, Lietuva svarstytų ir kitus klausimus — apsigynimo sutarties sudarymą su Lenkija, o taip pat pareiškė, kad Lietuva, gavusi Klaipėdos uostą — suteiktų Lenkijai laisvą tranzitą per Lietuvą į Klaipėdos uostą, pasirašytų prekybos sutartį daugiau negu palankumo principu ir patikintų kultūrinę autonomiją lenkiškai kalbantiems Lietuvos piliečiams.[145]

Lenkija taip pat buvo įteikusi Hymansui savo susitarimo projektą su Lietuva. Nors lenkų projektas buvo rašomas Vilniuje, vadovaujant teisininkui Krzyžanowskiui, bet jo autoriumi laikomas Lenkijos generalinio štabo karininkas Świechowski. Sąjungininkų atstovai, gavę Varšuvoje iš užsienio reikalų ministro Sapiehos Lenkijos projektą, esą padarę daug pastabų, su kuriomis Sapieha sutikęs.[146] Yra dar viena versija, kad susitarimo su Lietuva projektą buvo

sudaręs kilimo iš Lietuvos dvarininkas teisininkas gen. Bobianski, kuris 1921 m. balandžio 18 d. įteikė Lenkijos vyriausybei slaptą memorandumą — projektą, lenkų lietuvių santykiams tvarkyti. Bet Bobianskio projektą sugadinęs Hymans, įrašydamas tame projekte pataisą, kad lenkų kalba laikoma valstybine kalba, ne tik Vilniaus kantone, bet ir projektuojamame Kauno kantone.[147]

Išstudijavęs abiejų valstybių pateiktus projektus, 1921 m. gegužės 20 d. Hymans įteikė Lietuvos ir Lenkijos delegacijoms savo projektą, kuris turėjo 15 paragrafų, bet kai kurie paragrafai dar buvo suskaldyti į smulkesnes dalis. Betgi Hymanso projekte nebuvo svarbiausio paragrafo, — kad Vilniaus krašte atstatoma quo ante padėtis, t.y. pirmykštė padėtis prieš Želigowskio „maištą".

Svarbesni Hymanso pasiūlytojo projekto paragrafai buvo šie:

1. Lietuva ir Lenkija pripažįsta viena antrą nepriklausomomis ir suvereninėmis valstybėmis, turinčiomis bendrų interesų. Dėl interesų bendrumo yra būtinas reikalas joms bendradarbiauti, paremiant tą bendradarbiavimą sutartomis konvencijomis, o ryšiams palaikyti įsteigiami nuolatiniai organai.

2. Nustatoma siena tarp šių valstybių — Suvalkų krašte — pagal Curzono liniją (remiantis Suvalkų sutartimi) ligi Nemuno, paskui Nemunu ligi Druskininkų, nuo Druskininkų per Ežeronis ligi Volios ir vėl Nemunu ligi Beržūnos, o nuo Beržūnos tiesiog į rytus ligi Sovietų Rusijos ir Lenkijos taikos sutartimi nustatytų sienų. Šioje srityje pagal Hymanso projektą Lietuvai buvo priskirta truputėlį daugiau teritorijos, kaip Lietuvos ir Sovietų Rusijos 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartimi.

3. Buvo numatyta, kad Lietuva konstituciniu įstatymu pasižada sudaryti dviejų autonominių kantonų federacinę valstybę. Siena tarp tų kantonų būtų tuometinė neutralioji juosta.

4. Kantonai turėjo būti organizuojami Šveicarijos kantonų pavyzdžiu. Federacinės valstybės sostine buvo numatytas Vilnius.

5. Kariuomenė būtų organizuojama atskirai kantonuose, bet kariuomenės vadovybė turėjo būti bendra abiems kantonams.

6. Oficialios kalbos visoje valstybėje būtų lietuvių ir lenkų.

7. Tautinėms mažumoms garantuojamos plačios teisės švietimo, religijos, kalbos ir organizacijų srityse.

8. Po sutarties įsigaliojimo, iš Vilniaus būtų evakuoti kariai ir valdininkai, kurie yra kilimo ne iš Lietuvos.

9. Jeigu Vilniaus kantonas nesuorganizuotų patikimos sienos

apsaugos, tai sienos apsaugai į Vilniaus kantoną galėjo būti atsiųsta lygiomis Lenkijos ir Lietuvos — Kauno kantono kariuomenės.

10. Užsienio politikos gairėms nustatyti, abi valstybės — Lietuva ir Lenkija — buvo įpareigotos paskirti po tris atstovus, kurie sudarytų bendrą tarybą, o šioji taryba jau nustatytų, kurie klausimai yra bendri abiems valstybėms, tuos klausimus nagrinėtų ir ruoštų bendro veikimo programą bei ją referuotų vyriausybių konferencijose.

11. Lietuvos ir Lenkijos seimai išrinktų lygų skaičių seimo atstovų proporcingais rinkimais.

Praktiškai Hymanso projektas šiuo paragrafu atidavė Lietuvą Lenkijos malonei, kadangi svarbiuosius klausimus turėjo spręsti Lenkijos ir Lietuvos kantonų seimai. Vilniaus kantono delegacijos nariai, susidėję su Lenkijos delegacija, visus klausimus galėtų nubalsuoti pagal Lenkijos pageidavimą, nes buvo numatyta, kad visi klausimai sprendžiami balsų dauguma.

12. Sudaroma Lietuvos ir Lenkijos karinė konvencija.

13. Ekonominė Lietuvos ir Lenkijos sutartis būtų buvusi daugiau palanki, negu reikalauja tarp valstybių didžiausio palankumo principas. Ir ekonominiams, ir užsienio politikos reikalams, taip pat steigiama taryba, kuri svarsto pinigų, monopolių, mokesčių, prekių užpirkimo, susisiekimo bei transporto klausimus ir apie juos referuoja Lietuvos ir Lenkijos vyriausybėms.

14. Lenkijai garantuojama teisė laisvai naudotis Lietuvos uostais visokioms prekėms pervežti, neišskiriant karo medžiagų.

15. Ginčytinus sutarties interpretavimo klausimus turėjo spręsti Tautų Sąjungos paskirtas arbitras su Lietuvos ir Lenkijos valstybių sutikimu ir jo sprendimus abi valstybės turėjo priimti.[148]

Pasiūlęs savo projektą, Hymans raštu pateikė klausimą, ar abi delegacijos sutinka pasiūlytą projektą priimti tolesnių svarstymų pagrindu? Jeigu projektas bus priimtas, tai, Hymans sakė, jis tada prašysiąs Tautų Sąjungą paremti Klaipėdos krašto ir uosto perleidimą Lietuvai.

Tada Lietuvos delegacijos narys M. Sleževičius iš Briuselio rašė K. Griniui, anuometiniam ministrui pirmininkui, kad Tautų Sąjungos generalinis sekretorius Drummond įkalbinėjąs Lietuvos delegacijos narius neatmesti Hymanso siūlomojo susitarimo projekto, bet priimti jį kaip tolimesnių derybų pagrindą. Taip pat užsienio reikalų ministras Purickis, lankydamas Angliją ir Italiją, patyrė šių valstybių politines nuotaikas; 1921 m. gegužės 26 d. telegrama jis siūlė

Lietuvos delegacijai Hymanso projektą priimti tolimesnių derybų pagrindu.[149] Tačiau delegacijos narys V. Sidzikauskas vėliau aiškino, kad iš Anglijos ar Prancūzijos nebuvę spaudimo priimti Hymanso projektą, o tik iš Tautų Sąjungos.[150]

Bet Lietuvos delegacijos pirmininkas Galvanauskas gegužės 24 d. posėdyje kritikavo Hymanso projektą, teigdamas, kad Vilnius visą laiką buvo Lietuvos integralinė teritorija ir niekuomet neturėjo partikuliaristinių tendencijų, padarydamas išvadą, jog Hymanso pasiūlytasis susitarimo projektas pažeidžia Lietuvos suverenitetą. Todėl gegužės 27 d. Lietuvos delegacija raštu išdėstė savo pataisas ir pasilaikė sau teisę Hymanso projektą atmesti.[151]

Sąjungininkų valstybės dar mėgino paveikti Lietuvą ir Lenkiją, kad jos priimtų pasiūlytą Hymanso projektą, grasindamos, kad šį projektą atmetus, Sąjungininkai nustosią interesuotis Vilniaus klausimu, atidėsią Lietuvos pripažinimą de jure, gen. Želigowski paliksiąs okupuotoje teritorijoje ir jie neperleisią Lietuvai suverenumo teisių Klaipėdos krašte.

Birželio 3 d. derybos buvo nutrauktos, lenkų delegacijai pareikalavus kviesti į šias derybas ir vadinamosios „Vidurinės Lietuvos" atstovus. Iš tikrųjų — gen. Želigowskio du paskirti atstovai — dr. Z. Fedorowicz ir K. Okulicz — jau neoficialiai derybose dalyvavo ir Lenkijos delegacija su jais tarėsi.[152]

Tada Lietuvos delegacija raštu įteikė Hymansui 11 paragrafų memorandumą ir formulavo pagrindinius principus, pagal kuriuos abi valstybės turėtų susitarti. Pirmuoju punktu buvo siūloma Lenkijai pripažinti Lietuvos nepriklausomybę su visomis iš to išeinančiomis pasėkmėmis. Trečiuoju paragrafu Lenkija turėjo pripažinti Lietuvos respublikos suverenitetą Vilniuje ir jo teritorijoje. Penktuoju paragrafu buvo laiduojama Vilniaus teritorijai autonomija, o aštuntuoju paragrafu — Lietuva pažadėjo sudaryti prekybos sutartį su Lenkija, laisvai įsileisti lenkų prekes, kurių mainai patenkintų abiejų valstybių interesus. Devintuoju paragrafu Lietuva garantavo Lenkijai laisvą išėjimą į jūrą ir tranzitą Lietuvos geležinkeliais bei upėmis. Vienuoliktu paragrafu Tautų Sąjunga turėjo įsipareigoti laiduoti Lietuvos ir Lenkijos sutartyje surašytas teises.[153]

Tautų Sąjungos Taryba 1921 m. birželio 28 d. aprobavo Hymanso projektą, ir savo rezoliucija pareikalavo, kad gen. Želigowskio kariuomenės kariai, gimę ne Lietuvoje, ligi liepos 15 d. būtų evakuoti iš Vilniaus, o taip pat valdininkai, ne vietos kilimo, išvyktų iš Vilniaus.

Pradėtosios Lietuvos ir Lenkijos derybos, Hymansui vadovaujant, sukėlė didelio susidomėjimo Lietuvos spaudoje, Steigiamajame seime ir įvairiuose visuomeninių organizacijų susirinkimuose. Steigiamajame seime liepos 6 ir 8 d. buvo svarstoma derybų eiga su lenkais. Pranešimus šiuo reikalu padarė delegacijos pirmininkas Galvanauskas, ministras pirmininkas Grinius ir užsienio reikalų ministras Purickis. Ministrų kabinetas buvo nusistatęs derėtis toliau, nors pasiūlytasis Hymanso projektas buvo Lietuvai nepriimtinas. Seimo partijos pritarė ministrų kabineto nutarimui derybas tęsti.

19. *Antrasis Hymanso projektas*

1921 m. liepos 22 d. Galvanauskas painformavo Tautų Sąjungos Tarybą, kad Lietuvos vyriausybė yra pasirengusi tęsti derybas Hymanso projekto pagrindu. Hymans rugpiūčio 25 d. abi delegacijas pakvietė į Ženevą. Jis, norėdamas išvengti karštų ginčų tarp delegacijų, rugsėjo 3 d. įteikė joms savo pataisytą projektą ir prašė raštu atsakyti jam ligi rugsėjo 12 d. ar pataisytasis projektas yra abiem šalims priimtinas. Tačiau dabar Hymans pageidavo, kad jo pataisytasis projektas būtų ištisai priimtas.

Dėl lietuvių pareikšto griežto nepasitenkinimo pirmuoju Hymanso projektu, antrajame to projekto variante Vilnių ir Vilniaus kraštą Hymans įjungė į Lietuvą jau nebe kantonų principu, bet kaip autonominį vienetą su savo vyriausybe. Pagal antrąjį projektą Vilniaus kraštas bendrajame seime būtų buvęs atstovaujamas proporcingai jo gyventojų skaičiui, o bendras ryšys su Lenkija būtų palaikomas seimų delegacijų, kaip ir pirmajame projekte, su bendra taryba ekonominiams ir užsienio reikalams bei karo konvencija.

Lietuvos delegacijos pirmininkas Galvanauskas 1921 m. rugsėjo 12 d. išdėstė Tautų Sąjungos Tarybai Lietuvos pažiūrą į Hymanso rugsėjo 3 d. įteiktąjį antrą projektą, pasiūlydamas tokių esminių pakeitimų: Suvalkijoje Lietuvai grąžinami pagal Focho pirmąją nustatytą liniją Seinų ir Punsko miestai. Vilnius ir Vilniaus sritis paliekama autonominiu vienetu, kuris siųs savo atstovus į respublikos seimą. Lietuvos kariuomenė organizuojama pagal bendrą valstybės įstatymą. Lietuvių kalba bus oficiali visoje valstybėje, o Vilniaus krašte ir lenkų kalba gali būti oficiali, bet tik vietos seimui reikalaujant.

Rugsėjo 20 d. Hymans savo antrąjį projektą įteikė Tautų Sąjungos Tarybai ir kreipėsi į Tautų Sąjungos atstovus, prašydamas jį priimti, o

tuo pačiu prašydamas Lietuvą ir Lenkiją parodyti didžiausią taikingumo ir susitaikymo mostą. Po trumpų diskusijų tą pačią dieną Tautų Sąjungos plenumo posėdyje antrąjį Hymanso projektą Tautų Sąjunga priėmė.

Taip pat šios Tautų Sąjungos sesijos metu Lietuvai buvo parodytas malonus gestas ir ji rugsėjo 22 d. buvo priimta Tautų Sąjungos nariu. Įdomu pastebėti, kad Šešių komitete, kuris rekomenduodavo į Tautų Sąjungą naujus narius, prieš Lietuvos priėmimą balsavo lenkų atstovas, taip pat plenumo posėdyje Lietuvos priėmimo klausimą svarstant, Lenkijos atstovas susilaikė, o Prancūzija tame posėdyje visiškai nedalyvavo.

Kiek anksčiau, 1921 m. rugpiūčio mėn. 19 d. be kitų valstybių ir Šveicarija pripažino Lietuvą de jure. Demokratiškos Šveicarijos pripažinimas Lietuvos de jure buvo Lietuvai itin malonus ir naudingas, nes Šveicarijoje be Tautų Sąjungos savo buveines turėjo daug tarptautinių organizacijų: Raudonasis Kryžius, tarptautinės pašto ir telegrafo bei geležinkelių įstaigos ir kt.

Nors Tautų Sąjunga antrąjį Hymanso projektą greitai priėmė, bet ir šį, nors ir perredaguotą, Hymanso projektą nepalankiai sutiko ir Lenkijos ir Lietuvos steigiamieji seimai. Lenkijos seimas priėmė rezoliuciją, kad Lenkija nepasirašys jokios tarptautinės sutarties, kuri būtų priešinga Vilniaus gyventojų valiai. O dėl didesnio palankumo Lietuvai, išreikšto antrajame pataisytame Hymanso projekte, Lenkijos atstovas Askenazy atsisakė iš viso antrąjį projektą svarstyti.

Lietuva šį kartą buvo nuolaidesnė užsienio politikos, ūkio ir karo konvencijų sudarymo reikalu, tačiau ir Lietuva nesutiko sudaryti uniją su Lenkija ir jokios federacijos nepageidavo. Todėl ir Lietuvos Steigiamasis seimas 1921 m. rugsėjo 25 d. priėmė rezoliuciją, kad ir antrasis Hymanso projektas Lietuvai nepriimtinas. Seimo rezoliucijoje buvo pareikšta, kad nustatant santykius su Lenkija, Lietuva negali sutikti su sąlygomis, kurios tiesiogiu ar netiesiogiu būdu pažeistų Lietuvos suverenitetą.

Lietuvos visuomenė jaudinosi dėl spaudoje pasirodančių teigiamų pasisakymų už Hymanso projektą. Todėl įvairios visuomeninės ir politinės organizacijos siuntė vyriausybei rezoliucijas ir protestus prieš Hymanso projekto priėmimą. Ypač gausi Lietuvos Šaulių sąjunga drąsiai pasmerkė Hymanso projektą. Grasinamų laiškų buvo siuntinėta ministrui Galvanauskui, kurį lietuvių visuomenė laikė Hymanso projekto šalininku, taip pat ir užsienio reikalų ministrui

Purickiui, bei Steigiamojo seimo užsienio komisijos pirmininkui Sleževičiui.

Hymanso projektą aptarti 1921 m. spalio 20 d. Kaune Liaudies namuose įvyko gausus Kauno visuomenės mitingas, kuriame beveik visų politinių partijų atstovai pasisakė prieš Hymanso projektą (A. Voldemaras, V. Krėvė, St. Digrys, S. Riauka, K. Ambrozaitis).[154] Tokio neigiamo visuomenės nusiteikimo poveikyje net buvo ruošiamas atentatas prieš Galvanauską. 1921 m. lapkričio 25 d. naktį Galvanausko buto palangėje buvo padėta bomba, kuri sprogdama apardžiusi mūro sieną ir langų stiklais bei langų rėmų atplaišomis sužeidė Galvanauską. Apie šį atentatą buvusis anuometinis vidaus reikalų ministras R. Skipitis savo atsiminimuose liudija, kad tuo metu buvęs susidaręs slaptas komitetas rengti prieš Galvanauską ir Purickį atentatą, kad drauge su Galvanausku būtų sunaikintas ir nelemtasis Hymanso projektas.

Be to, Skipitis savo atsiminimuose rašo, kad jis daug vėliau patyręs iš vieno to slaptojo komiteto nario, jog atentatui rengti komitetas buvęs sudarytas ne kurios nors organizacijos, bet atskirų asmenų, norinčių, kad Lietuva Hymanso projektu atsikratytų. Bet Skipitis ir dabar savo atsiminimuose neatskleidė to komiteto nario pavardės, todėl dar vis neaišku, kas tą atentatą rengė.[155] Esą buvo šauta ir į Purickio langus, bet kriminalinė policija kaltininkų tada neišaiškino.

Bet Klimas, anuometinis užsienio reikalų viceministras, savo atsiminimuose nurodo kelias atentato ruošėjų pavardes ir būtent: B. Sruogą, J. Strazdą, du kariškius — P. Šemetą ir M. Kalmanavičių (iš tikrųjų Kalmantavičius-Kalmantas). Tačiau tučtuojau pats savęs klausia, ar tikros tos pavardės? Iš jo minimų pavardžių maža abejojimų kelia Šemetos pavardė, kuris 1919 m. buvo Šiaulių aps. partizanų būrio vadas ir kovojo su bermontininkais, vėliau partizanų būrio vadas lenkų fronte. Jis po atentato pabėgo iš Lietuvos. Karininkas Kalmantavičius, vėliau Šaulių sąjungos viršininkas, taip pat galėjo būti atentato dalyviu. Anuo metu Šaulių sąjungos pirmininku buvo rašytojas V. Krėvė-Mickevičius, o Šaulių sąjungos viršininkas — P. Klimaitis. Rašytojas B. Sruoga atentato metu studijavo Miunchene, tad abejotina, kad jis galėjo atentatą inspiruoti.

Yra ir kita versija, kad atentato įkvėpėjas buvo V. Krėvė-Mickevičius, o vykdytojas karininkas J. Mikuckis, lenkų fronto partizanų vadas.[156]

Tuoj po atentato 1921 m. gruodžio 3 d. ministrų kabinetas, nedalyvaujant nei Galvanauskui nei Purickiui, vienbalsiai nutarė Hymanso projektą atmesti. Ministrų kabinete Galvanauską atstovavo viceministras Klimas, kuris balsavo prieš Hymanso projektą. Kiek vėliau gruodžio 22 d. Steigiamajame seime Klimas referavo Lietuvos Lenkijos bylos eigą ir pranešė, kad ministrų kabinetas nutarė ir antrąjį Hymanso projektą atmesti. Taip pat ir Steigiamajame seime antrasis Hymanso projektas vienbalsiai buvo atmestas.

Nors Hymanso projektas įaudrino Lietuvos visuomenės nuotaikas ir sukėlė nemaža politinių aistrų, betgi Lietuva anuo metu padarė didelę auką — atsisakydama priimti Hymanso projektą — atsisakė Vilniaus ir Vilniaus krašto, bet pasirinko Lietuvos nepriklausomumą, kad galėtų politiškai, ekonomiškai ir kultūriškai pati tvarkytis ir socialinių reformų srityje savo nusistatymą savarankiškai vykdyti, be jokių unijų ir federacijų su Lenkija.

1921 m. gruodžio 24 d. Lietuvos vyriausybė pasiuntė Tautų Sąjungai oficialią notą ir apgailestavo, jog ji Hymanso projekto sąlygomis negalinti priimti Tautų Sąjungos rekomenduoto susitaikymo su Lenkija.[157] Tuomet Tautų Sąjungos generalinis sekretorius Drummond pranešė Tautų Sąjungos Tarybai, kad abi valstybės — Lietuva ir Lenkija — atmetė ir antrąjį, 1921 m. rugsėjo 3 d. Hymanso rekomenduotą, Tautų Sąjungos susitaikymo projektą. 1922 m. sausio 13 d. Tautų Sąjungos Taryba, baigusi savo nesėkmingą sutaikymo procesą, atšaukė iš Lietuvos ir Lenkijos jos sudarytą Karinę kontrolės komisiją ir rekomendavo abiems valstybėms ir toliau laikyti tarp abiejų kariuomenių neutralią zoną, bet taip pat pareiškė, kad Tautų Sąjunga nepripažins vienašališko Vilniaus klausimo sprendimo.[158]

Diplomatiniu būdu išmėgintas kelias sudaryti Lietuvos Lenkijos federaciją buvo galutinai palaidotas. Iš visų lietuvių lenkų derybų lenkams federalistams paaiškėjo, kad Lietuvoje visiškai nėra šalininkų atsteigti unijos ryšius su Lenkija. Lietuvoje valdžios vairas tada jau buvo valstietiškos inteligentijos rankose, kuri jokių sentimentų neturėjo Lietuvos Lenkijos unijai. Atvirkščiai, jie buvo patyrę iš bajorų — unijos šalininkų — daug kartėlio ir neapykantos lietuviškam judėjimui ir Lietuvos nepriklausomai valstybei.

Antrą kartą lenkams Vilnių pagrobus, svarstyti Lietuvos Lenkijos federacijos klausimą buvo politiškai visai nerealus dalykas, kadangi lietuvių politikai netikėjo ne tik lenkų politikų žodžiams, bet ir lenkų pasirašytiems susitarimams nustojo tikėti. Lenkijos federalistų puoselėta politika Lietuvos atveju patyrė fiasco — visišką nepasiseki-

mą. Tuomet, antroji Lenkijos politinė srovė, kuri buvo priešinga federacijai, bet buvo inkorporacijos šalininkė, laikė, kad jų nusistatymas laimėjo ir jie siūlė, jei ne visą Lietuvą, tai bent vadinamąjį Vilniaus kraštą inkorporuoti į Lenkijos valstybę.

Lietuvos Lenkijos ginčas nebuvo vien tik dėl teritorijos. Jis buvo daug platesnės apimties. Nuo prasidėjusio lietuvių tautinio sąjūdžio, daugumas Lietuvos dvarininkų, sulenkėjusių turtingesnių miestelėnų bei dvasininkų, dėl lietuvių tautinio sąjūdžio radikalumo socialiniais klausimais, laikė šį sąjūdį kažkieno inspiruotu sąjūdžiu prieš lenkus, o taip pat laikė lietuvių tautą nepribrendusia savarankiškai tvarkytis. Lenkiškoji ir lietuviškoji bajorija, dar vis galvodama senomis kategorijomis, kad lenkas bajoras tapatus lietuviui bajorui, ir naujaisiais laikais geidė būti vienoje valstybėje ir drauge kovoti dėl savo socialinių privilegijų.

Ir maršalas Piłsudski taip pat nesugebėjo suprasti lietuvių tautinio sąjūdžio, lietuvių siekimų ir pastangų atkurti savo nepriklausomą valstybę. O žymus lenkų endekų partijos vadas Dmowski net nenorėjo laikyti lietuvius tauta, sugebančia steigti savo nepriklausomą valstybę. Jo įsitikinimu Lietuva turėjo tenkintis suteiksima autonomija Lenkijos valstybės sudėtyje.

Lenkijos federalistai (Piłsudski, Sapieha, Paderewski, Wasilewski ir kiti), norėdami Lenkijos valstybės politinį svorį padidinti, galvojo įtraukti į federaciją su Lenkija ne tik Lietuvą, bet ir Latviją, Estiją bei Ukrainą. Federuotoje valstybėje — Lietuvoje — jie tikėjosi plėsti lenkų politinę ir kultūrinę įtaką. Federalistų politikai rengė POW sukilimą Lietuvoje ir jų įsakymais Lenkijos kariuomenė veržėsi į Lietuvos teritoriją, nepaisydama Sąjungininkų nustatomų demarkacijos linijų. Bet galutinai savo „federacinę" praktiką federalistai vainikavo gen. Želigowskio „maištu", ir mėginimu įsteigti „Vidurinę Lietuvą".

Taip pat ir Hymanso projektas buvo rengiamas ne lygybės principu, bet po miglota skraiste buvo paslėptas siekimas Lietuvą padaryti priklausoma nuo Lenkijos. Hymanso projekto paragrafuose buvo įrašomos tik privilegijos Lenkijai Lietuvoje — įvedamos dvi valstybinės kalbos visoje teritorijoje, nors vadinamajame Kauno kantone lenkų buvo tik nedidelis skaičius. Lenkijos teritorijoje gyvenantiems lietuviams garantijų nebuvo numatyta. Lietuva turėjo suteikti Lenkijai laisvą naudojimąsi savo uostais ir teritorija bei geležinkeliais, bet apie Lietuvos teises Lenkijoje visiškai buvo

nutylima. O numatomos sudaryti konvencijos — užsienio, ekonominė ir karo — buvo naudingos tik Lenkijai.[159]

Tik lenkų istorikas P. Łossowski su pagarba vertina iš kaimo kilusios lietuvių inteligentijos pasiryžimą kovoti su kaimyninėmis valstybėmis dėl savo teisių. Łossowski, teigiamai vertindamas lietuvių kovas dėl savo nepriklausomybės, sumini vieno lietuvio publicisto, nors ir lenkiškai parašytus žodžius, kad lenkai ėjo kovoti ne dėl pavergtųjų laisvės, bet dėl to, kad jie norėjo būti ponais ir valdovais kaimynystėje esančiose valstybėse.[160]

20. „Vidurinė Lietuva" ir Vilniaus „seimas"

Lenkijos manymu, Vilniaus miesto ir Vilniaus krašto priklausymą Lenkijai buvo tinkamai išsprendusi vadinamoji Lietuvių-gudų divizija, kuri Želigowskio vadovaujama, pagal Piłsudskio sudarytąjį planą, sukėlė „maištą" prieš 1920 m. spalio 7 d. pasirašytą Suvalkų sutartį ir spalio 9 dieną užėmė Vilnių.

Želigowski, vos užėmęs Vilnių (lygiai taip pat, kaip 1919 m. balandžio 22 d. Piłsudski, lenkų kariuomenei išvarius bolševikus iš Vilniaus), pirmuoju savo įsakymu paskelbė „Vidurinės Lietuvos" valstybės organizavimą, kurioje aukščiausioji valdžia priklausysianti jam pačiam. Atsišaukimu į Vilniaus krašto gyventojus, Želigowski pažadėjo sušaukti Vilniaus seimą, kurio atstovai laisvai galėsią spręsti šio krašto politinę ateitį.[161]

1920 m. spalio 12 d. Želigowskio dekretu sudarytoje „Vidurinės Lietuvos" Valdymo komisijoje iš viso buvo 11 departamentų. Ji įstatymus skelbdavo su Želigowskio ir su atitinkamo departamento direktoriaus parašu. Bet įstatymų leidimo iniciatyva be Želigowskio, dar priklausė laikinosios Valdymo komisijos pirmininkui, o taip pat ir departamentų direktoriams. Tad okupaciniai organai ne tik administravo užimtąjį kraštą, bet leido dekretus, turinčius įstatymo galios. Valdymo komisijoje civilinės ir karinės valdžios veiksmams derinti dalyvavo Želigowskio atstovas ir šios komisijos darbuose jis turėjo sprendžiamąjį balsą.

„Vidurinės Lietuvos" teritorija buvo suskirstyta į apskritis. Kiekviena apskritis turėjo sušaukti seimelį, kuris turėjo išrinkti apskrities valdybą, o jas tvirtindavo Želigowski. Seimelių nutarimus tvirtindavo vidaus reikalų departamentas. Želigowski turėjo teisę paleisti seimelius bei jų rinktąsias valdybas ir skirti naujus rinkimus. Savivaldybių vykdomieji organai buvo priklausomi nuo paties

Želigowskio. Tvarką ir saugumą palaikydavo žandarmerija, kurios valsčiuose buvo gan daug (ligi 8-10 asmenų). Be žandarmerijos, vietos gyventojus lietuvius, gudus ir žydus dar sekė nacionalistinė organizacija Straž Kresowa.

Visi sudarytieji civilinės valdžios organai turėjo pereinamojo laikotarpio pobūdį, nes visi dekretai, kurių būsimasis seimas nepatvirtintų, nustotų galios.[162] Betgi faktiškai Želigowski ir pati Valdymo komisija buvo pavaldi Lenkijos vyriausybei. W. Rackiewicz, Lenkijos atstovas vadinamoje „Vidurinėje Lietuvoje" jau tada buvo savotiškas Vilniaus vaivada.

Visa krašto administracija buvo parinkta vien iš lenkų, vykdžiusių Lenkijos valią. Gen. Želigowski, pasitraukdamas iš okupacinės valdžios viršininko pareigų, 1921 m. lapkričio 21 d. savo vieton valdžios viršininku paskyrė dvarininką A. Meysztowiczių. Šis pergrupavimas dalyko esmės nekeitė, nes ir vienas ir antras buvo lenkų valdžios priklausomi.

„Vidurinėje Lietuvoje" saugumo policija ir nacionalistinės lenkų organizacijos persekiojo lietuvių ir gudų tautinę veiklą, spaudą, mokyklas, areštuodavo organizacijų veikėjus, uždarinėjo mokyklas, laikraščius ir trėmė lietuvių bei gudų veikėjus į Nepriklausomą Lietuvą. Valdymo komisija turėjo teisę visiškai uždaryti, sustabdyti ir konfiskuoti bet kurį laikraštį, už „valdžiai" nepalankių straipsnių išspausdinimą. O lietuvių kalba laikraščių ir lietuviškos krypties laikraščių lenkų bei gudų ir rusų kalba tuo metu Vilniuje buvo apsčiai spausdinama.

Lietuvių kalba Želigowskio „valdžios" metu nuo 1920 m. gruodžio 14 d. ligi 1921 m. spalio 12 d. ėjo dienraštis *Vilnius*. Jį redagavo M. Biržiška, tada jau pasižymėjęs politikas ir kultūros veikėjas. *Vilniaus* redaktorius nuolat buvo baudžiamas didelėmis piniginėmis baudomis — pvz., 1921 m. balandžio 19 d. — jam buvo paskirta 50.000 vokiškų markių bauda arba šeši mėnesiai kalėjimo. Tų pat metų gegužės mėn. M. Biržiška buvo nubaustas 20.000 markių baudos tariamai už kiršinimą vienos tautybės prieš kitą. 1921 m. liepos 23 d. M. Biržišką vėl nubaudė 20.000 markių už išspausdinimą žinutės iš anglų žurnalo *The New Statesman* apie Želigowskio karių plėšikavimą ir 100.000 markių bauda — už slapto rašto paskelbimą apie lietuvių gimnazijos išmetimą iš savo rūmų.

Vietoje uždarytojo *Vilniaus* pradėtasis leisti dienraštis *Vilnietis* taip pat buvo Valdymo komisijos uždarytas. Jis pradėjo eiti 1921 m. spalio 29 d. ir ėjo ligi 1922 m. birželio 1 d. Pradžioje *Vilnietį*

redagavo M. Biržiška, o jį ištrėmus į Lietuvą, toliau redagavo P. Gaidelionis. *Vilnietis,* nepaisydamas Želigowskio valdžios įspėjimų, griežtai pasisakė prieš seimo rinkimus Vilniaus krašte. Daug *Vilniečio* numerių buvo konfiskuota ir pagaliau redaktorius P. Gaidelionis patrauktas teisman, o laikraštis sustabdytas. Bet to meto garsus Vilniaus advokatas T. Wróblewski šią bylą teisme pakreipė gerojon pusėn, tad redaktorius Gaidelionis tegavo tik 3 paras arešto.

Vilnietį uždarius, jo tęsinys 1922-1923 m. buvo *Rytų Lietuva,* ėjusi triskart į savaitę. Ją redagavo P. Karazija, bet ir *Rytų Lietuva* buvo uždaryta.

Be suminėtų *Vilniaus, Vilniečio* ir *Rytų Lietuvos* nuo 1920 m. lapkričio 1 d. dar buvo leidžiamas savaitraštis *Vilniaus Garsas.* Šis savaitraštis taip pat buvo dažnai konfiskuojamas ir baudžiamas didelėmis piniginėmis baudomis. Pvz., jo atsakomoji redaktorė M. Marcišauskaitė 1921 m. liepos 28 d. buvo nubausta 20.000 markių bauda, o 1922 m. ir ji buvo ištremta į Nepriklausomą Lietuvą, o *Vilniaus Garsas* uždarytas.

Lietuvių visuomenės veikėjai Vilniuje leido taip pat laikraščių lenkų ir rusų kalba. 1920 m. spalio 12 d. išėjo dienraštis *Echo Litwy* (Lietuvos Aidas), bet Želigowskio karinės valdžios atstovas (mjr. Bobiatyński) toliau tokiu vardu leisti dienraštį uždraudė. Tada nuo 1920 m. spalio 14 d. lietuviai pakeitė pavadinimą ir pradėjo leisti dienraštį *Głos Litwy* (Lietuvos Balsas), kurį redagavo redakcinis komitetas.

Šiam dienraščiui įžanginius straipsnius dažniausiai rašydavo M. Biržiška, lietuvių kultūros klausimais — Vaclovas Biržiška, administracijos veiksmų kritiką — Viktoras Biržiška ir A. Randamonis (Randomanskis). Jie abu savo straipsnius rašė su dideliu sąmojum, gera lenkų literatūrine kalba, bet su griežta lenkų okupacinės valdžios politikos kritika. Todėl *Głos Litwy* Želigowskio administracijai sudarė didelių rūpesčių. Ir šio dienraščio atskiri numeriai buvo konfiskuojami, straipsniai cenzūros negailestingai išbraukomi ir pagaliau 1920 m. gruodžio 20 d. teisman buvo patraukti du redakcinės komisijos nariai — Viktoras Biržiška ir Randamonis, o laikraštis sulaikytas. Bet ir tada adv. Wróblewskiui teisme pavyko juos apginti ir teismas juos abu išteisino.

1920 m. gruodžio 24 d., vietoje sustabdyto *Głos Litwy* Išėjo *Dzwon Litwy* (Lietuvos Varpas), bet ir šis laikraštis, 1921 m. sausio 18 d., patraukus teismo atsakomybėn redaktorių J. Uogintą, buvo sustabdytas. Tada 1921 m. sausio 21 d. pradėjo eiti dienraštis *Straż*

Litwy (Lietuvos Sargyba), M. Biržiškos redaguojamas, tačiau ir *Straż Litwy* 1921 m. balandžio 1 d. buvo uždarytas, o redaktorius M. Biržiška patrauktas teismo atsakomybėn, kaltinant blasfemija (piktažodžiavimu Dievui). Tą pačią dieną buvo uždraustas ir kitas M. Biržiškos redaguojamas rusų kalba dienraštis *Litva* (Lietuva) ir lenkų kalba savaitraštis *Nasza Ziemia* (Mūsų Žemė). M. Biržiška *Straż Litwy* laikraštyje polemizavo su lenkų nacionalistu J. Obstu, kuris išspausdino lenkų laikraštyje straipsnį apie Šv. Kazimierą, laikydamas jį lenkų globėju. Tada M. Biržiška, atsakydamas J. Obstui, sarkastiškai pajuokavo, kad, gal būt, Šv. Kazimieras yra ne tik glaudžios Lietuvos Lenkijos unijos rėmėjas, bet ir Lietuvos inkorporacijos į Lenkiją šalininkas.

Teisme M. Biržišką ir vėl gynė adv. Wróblewski, pasakydamas ilgą, įdomią ir argumentuotą kalbą, kuri vėliau buvo ištisai lenkiškai išspausdinta. Teismas ir šį kartą M. Biržišką išteisino.

Taip pat lenkų kalba 1921-1922 m. dar ėjo savaitraštis *Nowiny Wileńskie* (Vilniaus Naujienos), kurias irgi redagavo M. Biržiška. Šiame savaitraštyje buvo spausdinama lietuvių rašytojų kūrinių vertimų, mokslo turinio straipsnių, kuriuos vėliau išspausdindavo atskirais leidiniais. 1921 m. apie tris mėnesius dar ėjo *Głos Ludu* (Liaudies Balsas) — savaitraštis kaimo visuomenei, bet ir jį Valdymo komisija uždarė. Be čia suminėtų svarbesnių laikraščių, negavus leidimo laikraštį spausdinti, buvo spausdinami vienadieniai laikraščiai aktualiems lietuvių politiniams nusistatymams pareikšti.

Iš čia suminėtų pavyzdžių matyti, kad Želigowskio okupacijos metu, Vilniaus lietuvių šviesuomenė vedė spaudoje intensyvią kovą dėl Vilniaus ne vien lietuvių, bet ir lenkų, rusų ir iš dalies gudų kalba. Nei baudos, nei laikraščių uždarinėjimai, nei teismai nesustabdė lietuvių kovos dėl Vilniaus, kol okupacinė lenkų valdžia daugumą veiklesnių lietuvių visuomenės veikėjų iš Vilniaus neištrėmė į Lietuvą.[163]

Valdymo komisijos pirmininkas Meysztowicz 1922 m. sausio 23 d. dekretu iš Vilniaus ištrėmė į Nepriklausomą Lietuvą 33 lietuvių ir gudų veikėjus, jų tarpe buvo: dr. Pr. Augustaitis, M. Biržiška, Viktoras Biržiška, P. Insoda, kan. J. Kukta, M. Marcišauskaitė, A. Randamonis ir daug kitų.

Čia verta prisiminti, kad dar ir šiuo metu Meysztowicziaus sūnus prelatas W. Meysztowicz vis kaltina lietuvius „nacionalistus", kad dėl jų kaltės Lietuvos Lenkijos siena buvusi 20 metų aklinai uždaryta ir todėl Lietuvon „negalėjusi patekti" lenkiška knyga ir laikraštis. (Iš

tikrųjų Kaune buvo net specialus lenkiškų knygų knygynas). Jis apgaili, kad jo tėvas neteko Pajėsio dvaro, Pánevėžio aps. Tačiau atsiminimuose jis nepamini nei lietuvių veikėjų trėmimų nei Vilniaus vaivados žiaurių administracinių persekiojimų lietuvių bei gudų švietimo organizacijų, spaudos bei atskirų veikėjų.[164]

Taip pat tenka priminti, kad Vilniaus krašte daugumas dvarų buvo lenkų ar rusų nuosavybė. Užtat Lenkija, okupavusi Vilniaus kraštą, kur daugumas gyventojų buvo lietuviai ir gudai, norėdama patraukti gyventojus lenkų pusėn, pradėjo skelbti žemės reformos šūkius. Vilniaus krašte pirmenybė žemę gauti buvo pripažinta Želigowskio „maišto" metu žuvusių kareivių šeimoms ir kareiviams, dalyvavusiems užimant Vilnių. Betgi iš tikrųjų visų pirma žeme buvo apdalijami lenkai kariai kolonistai, atvykę į Vilniaus kraštą iš gilumos Lenkijos. Ligi 1923 m. 961 žemės sklypas buvo paskirtas kariams iš Lenkijos. Drauge su jais žemės gavo ir „bežemiai" generolai — Želigowski, J. Dowbor-Muśnicki ir kt.[165]

Pažadėtasis seimas Vilniaus krašto gyventojams spręsti savo politinį likimą buvo vis nudelsiamas ir nudelsiamas, nes Vilniaus krašto problema dar vis buvo mėginama spręsti derybomis su Lietuva ir siekiama sudaryti Lietuvos Lenkijos federaciją. Bet deryboms nepavykus, 1921 m. lapkričio mėn. 16 d. Želigowski dekretu pavedė Valdymo komisijos pirmininkui Meysztowicziui parengti „seimo" rinkimų nuostatus, o 1922 m. sausio 8 d. buvo paskirti rinkimai į vadinamąjį Vilniaus „seimą".

Iš paskelbtųjų rinkiminių nuostatų buvo įdomus vienas paragrafas, kuris skelbė, kad kiekvienas vilnietis, nežiūrint kur jis begyventų, turi teisę balsavimo dieną atvykti į Vilnių ir balsuoti. Savaime aišku, jog to paragrafo tikslas buvo padidinti lenkų balsuotojų skaičių.[166] Tuo pat tikslu į „Vidurinės Lietuvos" balsavimo teritoriją Lenkijos seimas dar pridėjo dvi apskritis — Lydos ir Brėslaujos, tuo padidinant lenkų gyventojų skaičių, kurie taip pat galėjo rinkti Vilniaus „seimą".

Rinkti į Vilniaus „seimą" galėjo visi savivaldybių ir kitų įstaigų tarnautojai, nors jie būtų kilę iš Lenkijos arba atsikėlę iš Sovietų Rusijos, o taip pat ir kariuomenė. Pasyvią rinkimų teisę (t.y. teisę būti renkamiems) turėjo asmens, sulaukę 25 metų amžiaus, baigę ne mažiau kaip pradžios mokyklą ir gerai moką lenkiškai. Taigi, be mokslo cenzo, dar buvo nustatytas ir lenkų kalbos mokėjimo cenzas.[167]

Vilniaus krašto lenkų politinės srovės ir jų spauda daugiausia buvo šalininkės Vilniaus krašto įjungimo į Lenkijos valstybės sudėtį. Iš keturių lenkiškų dienraščių tik *Gazeta Krajowa* (Krašto Laikraštis) buvo Vilniaus krašto autonomijos šalininkė.

Lietuva ir Vilniaus krašto lietuvių organizuotoji visuomenė rinkimus į šį „seimą", arba gyventojų valios pareiškimą, pripažino tik esant laisvoms politinėms sąlygoms, kaip 1920 m. spalio 28 d. Tautų Sąjungos buvo numatyta. Vykdyti gyventojų atsiklausimą, esant krašte karinei okupacijai, Lietuva laikė prievartos valdymo tęsimu.

Vilniaus krašte iš viso nebuvo sąlygų, kad būtų galima kitoms tautybėms aiškinti, jog sujungimas Vilniaus krašto su Lietuva yra geresnis ir teisingesnis krašto politinės ateities sprendimas.

„Vidurinės Lietuvos" „seimo" rinkimų pasirengimo metu, Želigowskio paštas vengė pristatinėti į miestelius ir kaimus lietuvių ir lenkų kalba lietuviško nusistatymo laikraščius, kol jie nebuvo uždaryti. Tada tam tikslui lietuviai suorganizavo išnešiojamąjį ar išvežiojamąjį paštą ir vis vien pristatinėjo lietuviškus laikraščius.[166]

Vilniaus krašto gyventojai — lietuviai, žydai ir gudai rinkimus į Vilniaus „seimą" boikotavo: jie nesiūlė kandidatų sąrašų, nedalyvavo ir pačiuose rinkimuose. Tačiau lietuviai ir gudai aktyviai aiškino gyventojams rinkimų boikotavimo priežastį. Dėl mandatų į Vilniaus „seimą" varžėsi tik lenkų politinės grupės, kurios savitarpyje tesiskyrė tik mažmožiais. Dešiniosios grupės pageidavo besąlyginės Vilniaus krašto inkorporacijos į Lenkiją. Pagal jų nusistatymą, Vilniaus „seimo" uždavinys buvęs atlikti įsijungimo procedūrą be jokios tolesnės funkcijos pavedimo sušauktajam „seimui".

Nors kairiosios lenkų politinės grupės turėjo tą patį tikslą — įjungti Vilniaus kraštą į Lenkijos valstybės sudėtį, tačiau, pagal jų programą, Vilniaus kraštas, kaip atskiras teritorinis vienetas, turėjo gauti autonominį statusą. Todėl išrinktasis „seimas", atlikęs įsijungimo funkciją, būtų palikęs įstatymų leidimo organu autonominio krašto statuto ribose.[169]

Po Antrojo pasaulinio karo išspausdintuose, buvusio Lenkijos ministro pirmininko Witoso atsiminimuose, jau atvirai rašoma, jog jis aktingai vadovavęs iš Lenkijos į Vilnių pasiųstiems propagandistams, kurie turėjo rinkimuose patalkinti Vilniaus krašto liudovcams (liaudininkams). Rinkimus laimėti buvo įkinkytas ne tik visas Vilniaus lenkų valdžios aparatas ir žandarmerija, bet ir Lenkijos politinių partijų aktyvas.[170]

Vilniaus „seimo" rinkimų metu, 1922 m. sausio 8-9 d. lenkų žurnalistai suorganizavo spaudos biurą, kad palengvintų informuoti užsienio žurnalistus apie rinkimų eigą.

Čia prisimintina, kad 1920 m. lapkričio mėn. pabaigoje po nepavykusios Želigowskio kariuomenės ofenzyvos prieš Lietuvą, „Vidurinė Lietuva" neteko dalies užgrobtos teritorijos. Todėl „seimo" rinkimai vyko teritorijoje, turinčioje 20.211 km^2 ploto ir apie 735.089 gyventojų. Iš šios teritorijos visų gyventojų, į balsuotojų sąrašus buvo įtraukta 385.000 asmenų, o balsavo 249.325 asmens arba 64,7%.

Bet Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos pirmininkas plk. Chardigny oficialiai pranešė, kad į Vilniaus „seimą" balsavę 63% asmenų, įtrauktųjų į sąrašus, drauge pastebėdamas, jog šie rinkimai nebuvo visai teisingi, nes lietuviai, gudai ir žydai nebalsavę. Šio seimo rinkimai pagal Chardigny ir nuoširdžios gyventojų valios neišreiškė, kadangi rinkimai vyko esant lenkų okupacijai ir vartojant prievartos priemones.[171]

Taip pat plk. Chardigny liudijimu, rinkėjai prie balsavimo urnų nebuvę tikrinami ar jie turi teisę balsuoti. Bet jei ir būtų tikrinę, tai tikrinimus būtų vykdžiusi tik viena suinteresuotoji laimėti šalis, tai tokius tikrinimus objektyvūs rinkimo eigos vertintojai visvien laikytų be vertės.

Išrinktųjų į Vilniaus „seimą" atstovų daugumas buvo lenkų tautiniai demokratai (endekai), atstovavusieji centralizuotam valstybės valdymo būdui bei asimiliacinei tautinei politikai.

Jie nenorėjo atsižvelgti į Vilniaus krašto savitumą ir stengėsi suliedinti šį kraštą su centralizuota Lenkija. Tačiau Vilniaus kraštas iš senų laikų turėjo savo individualumą — tautinį, ūkinį, kultūrinį ir geografinį. Vilniaus kraštas be autonomijos neįsivaizduojamas, nes jo savitumas buvo išugdytas istorinių sąlygų ir autonomija buvo reikalinga tą savitumą išlaikyti.

Centralizuoto valdymo valstybės nepakenčia skirtingumų: nepakenčia net miestų skirtingos praeities, nenorinčių atsisakyti savo gyvenimo įpročių. Centralizuota valstybė nori viską vienodinti ir liedinti į vieną parinktą formą. Tokia valstybė tą vienodinimo ir lydinimo procesą vykdo su pernelyg gausios biurokratijos pagalba, per mokyklas, bažnyčią, organizacijas ir t.t.

Atrodo, kad Lenkijos vyriausybė savo asimiliacinę programą Vilniaus krašte vykdė Vokietijos kanclerio Bismarcko išmėgintais būdais, nes ypač lenkų endekai netikėjo į laisvą kitų tautų

asimiliaciją su lenkais, tačiau jie buvo įtikėję į administracijos palaimingus prievartos metodus — įsakymus, baudas, persekiojimus. Jie tikėjosi tokiomis priemonėmis Vilniaus kraštą ne tik sulenkinti, bet ir suliedinti su Lenkija.

O negausūs Vilniaus krašto „seimo" autonomijos šalininkai norėjo iš centrinės Lenkijos valdžios Vilniaus kraštui gauti bent atskirą statutą, kad vietos įstaigos galėtų pačios tvarkyti bent švietimo, kultūros įstaigas, žemės ūkį, socialinę globą ir t.t.[172]

Stebėdama lenkų pastangas laimėti palankius „seimo" rinkimus, Lietuvos vyriausybė 1921 m. gruodžio 14 d. pasiuntė Tautų Sąjungai protesto notą, deklaruodama, kad tokiomis sąlygomis rinktojo Vilniaus „seimo" nelaikys teisėta to krašto atstovybe ir jo sprendimo nepripažins.

Po Vilniaus „seimo" rinkimų Tautų Sąjungos Taryba 1922 m. sausio 13 d. rezoliucijoje taip pat pareiškė savo nuomonę, kad tokiomis sąlygomis rinktojo „seimo" nelaiko teisėta to krašto atstovybe.[173]

21. Vilniaus „seimo" darbai

Vilniaus „seimas" pradėjo posėdžiauti 1922 m. vasario 1 d. ir jau pirmuose posėdžiuose daugumas atstovų neigė Lietuvos pretenzijas į Vilniaus kraštą ir jas laikė aneksionistinėmis, pvz., socialistų atstovas Zasztowt. O atstovas M. Świechowski kaltino lietuvius dėl nenoro jungtis su lenkais į vieną valstybę. Pagal jį, lietuviai, pradedant 1917 m. ignoravę lenkus ir nekvietę jų talkon, steigiant Lietuvos valstybę. Iš viso tenka pasakyti, kad visų Vilniaus „seimo" lenkų politinių grupių atstovai bendrai kaltino Lietuvą, kad ji nenorinti sueiti į artimesnius santykius su Lenkija, ypač prisimindami, kad po nepasisekusios Želigowskio ofenzyvos, „Vidurinės Lietuvos" Valdymo komisija buvo pasiuntusi notą Lietuvai ir siūliusi pradėti derybas, bet negavusi atsakymo.[174]

Lenkų kairiųjų grupių atstovų kalbos Vilniaus „seime" skyrėsi nuo endekų, krikščionių demokratų ir kitų nacionalistų kalbų tik tiek, kad jie Vilniaus krašte matė ir kitų tautų, kitų religijų žmonių, o ne vien tik lenkus. Todėl šią grupę sudarantieji atstovai — L. Chomiński, W. Abramowicz, St. Mickiewicz ir St. Bagiński samprotavo, jog Vilniaus kraštui reikalinga autonomija, kad visų tautų žmonės turėtų teisę laikyti savo mokyklas ir turėtų palankias sąlygas

kultūrinei veiklai bei nebūtų diskriminuojami dėl savo tautybės ar religijos.[175]

Kai 1922 m. vasario 14 d. „seimo" posėdyje atstovas W. Staniewicz tvirtino, kad ne tik Vilniaus kraštas yra lenkų žemė, bet dar ketvirtis milijono lenkų yra palikę Kauno Lietuvoje ir ten kenčia persekiojimus, ir ta proga reiškė pagarbą Želigowskiui už Vilnijos išlaisvinimą, tada liudovcų atstovas Mickiewicz vis dėlto drįso „seime" smerkti Suvalkų sutarties sulaužymą, POW sąmokslo Lietuvoje organizavimą ir kitas lenkų politines suktybes. Tame Vilniaus „seime" buvo ir tokių atstovų (kun. Maciejewicz, Engiel, Hałko ir kt.), kurie nesitenkino Vilnijos pagrobimu, bet dar reiškė nepagrįstas pretenzijas į Ukmergės ir Zarasų apskritis, Nevėžio žemumą ir Nemuno slėnį apie Kauną. Tada vėl atstovas Mickiewicz atsakė nepasotinamiems svetimų žemių grobikams, kad jų siekimai sukelia neskanumą.[176]

Išrinktasis Vilniaus „seimas" neilgai teveikė — jo posėdžiai truko tik ligi vasario 20 d. Kadangi šiame „seime" daugumas atstovų buvo Vilniaus krašto į Lenkijos valstybę inkorporacijos šalininkai, todėl 1922 m. vasario 20 d. posėdyje 96 balsų dauguma buvo priimtas nutarimas prašyti Lenkijos seimo įjungti „Vidurinės Lietuvos" teritoriją į Lenkijos sudėtį be jokių sąlygų.

Tuo pat metu, kai Vilniaus „seimas" nutarė prašyti „Vidurinę Lietuvą" be jokių sąlygų įjungti į Lenkijos sudėtį, Lietuvos vyriausybė taip pat 1922 m. vasario 20 d. pasiūlė Lenkijai Suvalkų sutarties sulaužymą ir Vilniaus priklausymą pavesti spręsti Tarptautiniam Haagos Tribunolui, bet Lenkijos vyriausybė šio siūlymo nepriėmė.

Tarp Varšuvon atvykusios Vilniaus „seimo" delegacijos ir Lenkijos vyriausybės apie dvi savaites truko svarstymai ir derybos dėl besąlyginės Vilniaus krašto inkorporacijos, nes net pati Lenkijos vyriausybė tuo metu norėjo suteikti Vilniaus kraštui šiokią tokią autonomiją. Vėliau ir Lenkijos seimas delsė Vilniaus krašto besąlyginį inkorporavimą patvirtinti. Tik 1922 m. kovo 3 d. Lenkijos vyriausybės atstovai pasirašė Vilniaus krašto inkorporavimo aktą, kurį Lenkijos seimas patvirtino kovo 24 dieną. Šį aktą pasirašius, tik 20 Vilniaus „seimo" atstovų buvo kooptuoti į Lenkijos seimą. Kai Varšuvos seimas patvirtino Vilniaus krašto inkorporavimą, tai Lietuvos vyriausybė prieš tą aktą protestavo.[177]

1922 m. lapkričio mėn. Vilniaus krašte įvyko rinkimai į Lenkijos seimą jau truputėlį laisvesnėmis politinėmis sąlygomis. Tada Vilniaus

krašte tautinių mažumų blokui, nors lietuviams nedalyvaujant rinkimuose, teko 75% visų balsuotojų balsų.[178]

Po Želigowskio „maišto" Lietuva ne tik nepalaikė diplomatinių santykių su Lenkija, bet tarp Lietuvos ir Lenkijos visą laiką buvo karo stovis. Ir kai 1921 m. Piłsudski vizitavo Prancūziją, prancūzų diplomatas J. Laroche, nors ir prolenkiško nusistatymo, pareiškė Piłsudskiui, kad Želigowskio „maištas" padaręs blogo įspūdžio Europoje. Jis aiškino, kad prancūzų diplomatų pastangos sujungti Lietuvą su Lenkija buvo nesėkmingos, nes lietuviai Piłsudskį laikė jų sostinės Vilniaus užgrobimo kaltininku.[179]

Lenkijos politika Lietuvos atžvilgiu negalėjo sudaryti lietuviuose pagarbos Lenkijai. Pvz., kai 1919 m. sausio 1 d., lenkų legionieriai, vokiečiams pasitraukiant iš Vilniaus, nors ir trumpam metui užgrobė Vilnių, tuo jie pažeidė Lietuvos vyriausybės nusistatymą dėl Vilniaus. 1919 m. balandžio 19-20 d. Lenkijos kariuomenė išvarė iš Vilniaus bolševikus, bet ir tada Piłsudski nederino Lenkijos politikos su Lietuvos interesais, patys lenkai valdė Vilnių, kol 1920 m. liepos 14 d. bolševikų kariuomenė juos vėl iš Vilniaus išvarė. 1920 m. liepos 14 d. tariamą Vilniaus užleidimą Lietuvai lenkai sąmoningai ar nesąmoningai uždelsė, apie tai pavėluotai pranešdami Lietuvos vyriausybei ir todėl bolševikų kariuomenė pirmiau užėmė Vilnių, negu Lietuvos kariuomenė suskubo atžygiuoti. Atsimetimas nuo Suvalkų sutarties ir Želigowskio „maištas", paskui nuolat vartojamos karo priemonės prieš Lietuvą, sukta diplomatija ir nešvari propaganda prieš Lietuvos valstybę ir lietuvius, dar labiau aštrino abiejų valstybių santykius. Taip pat Lenkijos pastangomis Lietuva buvo atskirta nuo Rytų, panaikinant galimumą būti tranzitine valstybe.[180]

Lietuvos diplomatijai teko nustatyti pagrindinius Lietuvos politikos principus, santykiuose su Lenkija. Visų pirma iš Lenkijos buvo reikalaujama pripažinti Lietuvą be jokių sąlygojimų nepriklausoma valstybe, nes lenkai buvo įsikalę į galvą, kad Lietuva yra tik laikina valstybė. Antra, Lietuva reikalavo be jokių sąlygų sugrąžinti Vilnių ir nesikišti į Lietuvos valstybės vidaus reikalus. Šiuos pagrindinius principus Lietuvos diplomatija visą laiką gynė įvairiose derybose su Lenkija.

1920 m. lapkričio 29 d. Lietuvos ir Lenkijos atstovų pasirašytoji paliaubų sutartis nustatė neutralią zoną tarp lenkų ir lietuvių kariuomenės. Šis susitarimas dėl neutralios zonos buvo svarbus tuo, kad jis rodė Vilniaus okupacijos laikinumą. Betgi Lenkijos vyriausybė

stengėsi, kad neutralią zoną Sąjungininkai panaikintų, argumentuodama, jog neutralioje zonoje nuolat vyksta incidentai, viešpataujanti anarchija, nors toje zonoje veikė vietos savivaldybės ir jos tinkamai neutralią zoną administravo.

Lietuva priešinosi tos zonos panaikinimui ir viename Tautų Sąjungos posėdyje Prancūzijos atstovas Bourgeois, visos Tautų Sąjungos Tarybos vardu buvo pasakęs: „Ponai, gerai įsidėmėkite: Tautų Sąjunga niekados nepripažins Želigowskio padaryto smurto".[181] Vienok 1922 m. gegužės 17 d. Tautų Sąjungos Taryba nutarė panaikinti neutralią zoną ir pasiuntė į Lietuvą savo atstovą ispaną P. Saurą. Šis ir nustatė administracijos liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos. Sauros pateiktą jo atliktų darbų ataskaitą, Tautų Sąjungos Taryba priėmė 1923 m. vasario 3 d., bet drauge buvo surašytas atitinkamas priedėlis, kad Lietuvos ir Lenkijos teritorinės teisės rezervuojamos.

Tačiau jau 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencija, Lenkijos vyriausybės prašoma, remiantis Versalio taikos sutarties 87 straipsniu, visai neatsiklaususi Lietuvos, pripažino Lenkijos sienas su Lietuva pagal Sauros nustatytą administracijos liniją. Sąjungininkų atstovai „pamiršo" Tautų Sąjungoje skelbtuosius principus ir patvirtino Želigowskio „maišto" padarinius, lyg keršydami Lietuvai už Klaipėdos krašto sukilimą. Tad kai Lietuvos vyriausybės atstovai nuvyko į Paryžių derėtis Klaipėdos prijungimo reikalu, jie įteikė Ambasadorių konferencijai griežčiausią protestą, nurodydami, kad Versalio sutartis suteikė teisę Sąjungininkams nustatyti ir Lenkijos rytų sienas, vadovaujantis Lenkijos valstybės iškilmingais įsipareigojimais Lietuvai, o taip pat atsižvelgiant Lietuvos interesų ir teisių, tačiau Sąjungininkai to neįvykdė.

1923 m. kovo 15 d. nutarimo Lietuva nepriėmė, nes Lietuva rėmėsi 1922 m. gruodžio 13 d. Tautų Sąjungos nutarimu, kad Tautų Sąjunga niekuomet nepripažins vienašališko Vilniaus klausimo sprendimo.[182]

Žymiai vėliau, Lietuvos vyriausybės vardu, Lietuvos įgaliotas ministras Prancūzijoje Klimas, 1928 m. gegužės 1 d. kreipėsi į tris žymius tarptautinės teisės autoritetus ir Tarptautinio teisės instituto narius — A. De Lapradelle, L. Le Fur ir A. N. Mandelstam — ir prašė pareikšti savo nuomonę, ar pagal teisę ir teisingumą Lietuva yra saistoma 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos nutarimu dėl Lietuvos Lenkijos sienų. Visi šie autoritetai, vienas plačiau argumentuodamas, kitas — siauriau, parėmė Lietuvos valstybės

nusistatymą, kad Ambasadorių konferencijos nutarimas neturi teisinės galios ir Lietuvos nesaisto.[183]

Lapradelle aiškino, kad Vilnius ligi Pirmojo pasaulinio karo priklausė Rusijai, bet Lietuva ir Rusija nepasirašė Versalio taikos sutarties, todėl Ambasadorių konferencijos sprendimai jų nesaisto. Jei Sąjungininkai Vilnių ir Vilniaus krašto teritoriją būtų gavę kaip mandatą, tai tik tada Ambasadorių konferencija būtų turėjusi kompetenciją spręsti šios teritorijos likimą.

O Le Fur aiškino, kad Lietuva teisėtai valdė Vilnių ir buvo suvereniteto vykdytoja, todėl negalėjo teisėtu būdu jo netekti, nes teritorijos negalima perleisti be sutikimo tos valstybės, kuriai priklausė toji teritorija.

Suvereniteto klausimą galėjusi spręsti tik Tautų Sąjunga, Tarptautinis Haagos Tribunolas, bet ne suinteresuotos valstybės.

Net lenkų teisininkas C. Berezowski taip pat sutiko su Lietuvos vyriausybės pareiškimu, kad ji nėra Versalio taikos sutarties signataras ir todėl ji neįpareigota priimti Ambasadorių konferencijos sprendimo. O anot Mandelstamo Sąjungininkų sprendimas buvo tik deklaratyvinio pobūdžio.[184]

Lietuvos ir Lenkijos susitaikymui kliudė ir nelemtas kai kurių konservatyvių lenkų atstovų nusistatymas, kurie nenorėjo susigyventi su Lietuvos valstybės egzistavimu ir laikė Lietuvos valstybę sezoniniu reikalu (grafas Borch, Gorzukowski), nes jų įsitikinimu, anksčiau ar vėliau, Lietuva turės „įkristi į Lenkijos sterblę".

Baigiant dar galima pridurti, kad seniau Lietuva ūkiškai gravitavo į Vilnių, bet lenkams Vilnių užgrobus, nepriklausoma Lietuva ir Kaunas pažangėjo, įsisteigė industrijos įmonių, Lietuvoje suintensyvėjo žemės ūkis ir, ypač nepriklausomybės pradžioje, žemės ūkio produktų geromis kainomis pardavimas buvo patikintas. Per trumpą metą buvo įrodyta, kad Lietuva gali egzistuoti ir be Vilniaus, bet Vilnius ir Vilniaus kraštas be Lietuvos tegalėjo tik skursti. Visų pirma, Vilnius neteko savo šlovės — liko Lenkijos pakraščio užmirštu miestu. Ir tik Antrojo pasaulinio karo pradžioje, 1939-1940 m. vėl Sovietų Rusijai Lenkiją nukariavus, Sovietų Rusija, tarsi vykdydama 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje pasirašytąją taikos sutartį su Lietuva, perdavė Vilnių (bet tik dalį Vilniaus krašto) Lietuvai valdyti. Tada nors trumpą laiką 1939-1940 m. Vilnius vėl buvo nepriklausomos Lietuvos sostinė.

NUORODOS

1 J. Robinson, Litauens aussenpolitische Probleme — *Zeitschrift fuer Politik,* 1929 m. VIII t. 537 psl.

2 A. Salys, Vilnius (vardas) — *Lietuvių Enciklopedija,* XXXIV t. 210-214 psl. ir J. Balčikonis, *Rinktiniai Raštai,* 1978 m. I t. 273 psl.

3 A. Šapoka, *Senasis Vilnius,* 1963 m. 39 psl. ir *Gedimino laiškai* (parengė V. Pašuta ir I. Štal), 1966 m.

4 K. Jablonskis, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai,* 1973 m. 37 psl.

5 J. Jurginis, V. Merkys ir A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija,* 1968 m. 57 psl.

6 Z. Zinkevičius, *Lietuvių antroponimika,* 1977 m. 21 psl.

7 J. Jurginis, V. Merkys ir A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija,* 1968 m. 116-117 psl.

8 Z. Zinkevičius, *Lietuvių antroponimika,* 1977 m. 7 psl.

9 J. Bičiūnas, Pirmosios jėzuitų kolegijos įsteigimas Lietuvoje-Vilniuje (1570) — *Tautos Praeitis,* 1967 m. II t. 3-4 knyga 47 psl. ir P. Rabikauskas, Medžiaga Senojo Vilniaus Universiteto istorijai — *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos metraštis,* 1967 m. III t. 229-230 psl.

10 P. Rabikauskas, Pirmieji jėzuitai Vilniuje — *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos metraštis,* 1970 m. V t. 306 psl.

11 Z. Zinkevičius, W sprawie kontaktów językowych litewsko-polskich w Wilnie w XVII wieku — *Acta Baltico-Slavica,* 1976 m. IX t. 126-128 psl. ir J. Balčikonis, *Rinktiniai Raštai* (Vilniaus miesto pavardės), 1978 m. I t. 166 psl.

12 Z. Zinkevičius, *Lietuvių antroponimika,* 1977 m. 7 psl.

13 *The Vilna Problem,* Lithuanian Information Bureau, London, 1922 m. 4 psl.

14 M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna,* 1835 m. 61 ir 64 psl.

15 A. H. Kirkor, Ludność miasta Wilna — *Teka Wileńska,* 1858 m. 3-4 nr. 205 psl.

16 *Vilna po perepisi 18 aprelia 1875 goda* (red. N. Zinovjev), 1881 m. 18 ir 52-53 psl.

17 J. Jurginis, V. Merkys ir A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija,* 1968 m. 303-304 psl.

18 F. Dobrianskij, *Vilna i okrestnosti,* 1883 m. 3 psl., A. Barbašev, *Vitovt, poslednije dvadcat let,* 1891 m. 58 psl. ir Leyzer Ran, *Jerusalem of Lithuania,* 1974 m. I t. 4 psl.

19 A. Brueckner, *Slowiane i wojna,* 1918 m. 105 ir 111 psl.

20 St. Kutrzeba, *La question de Wilno,* 1928 m. 5-6 psl.

21 Z. Zinkevičius, *Lietuvių antroponimika,* 1977 m. 23 psl.

22 N. Davies, *White Eagle, Red Star. The Polish Soviet War 1919-1920,* 1972 m. 35 psl. ir toliau.

23 Is. Cohen, *Vilną,* 1943 m. 335 psl. ir toliau.

24 P. Łossowski, *Stosunki polsko litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 207-208 psl.

25 A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, 1959 m. 217 psl.
26 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 288 psl.
27 J. Urbšys, *Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai*, 1932 m. 16-17 psl.
28 W. Jędrzejewicz, Sprawa Wilna w lipcu 1920 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 131 psl.
29 W. Jędrzejewicz, Sprawa Wilna w lipcu 1920 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 134 ir 131 psl.
30 *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich* (red. N. Gąsiarowska), 1964 m. III t. 151 ir 160 psl.
31 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 289 psl.
32 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 210 psl., W. Chocianowicz, Historia dywizji Litewsko-Białoruskiej w świetle listów J. Piłsudskiego — *Niepodległość*, 1962 m. VII t. 209 psl. ir L. Natkevičius, La ligne administrative polono-lithuanienne — *Revue Générale de Droit International Public*, 1931 m. 5 nr. 635 psl.
33 *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich* (rėd. N. Gąsiarowska), 1964 m. III t. 309 psl.
34 W. Jędrzejewicz, Sprawa Wilna w lipcu 1920 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 134-137, 139 psl.
35 St. G. Tallents, *Man and Boy*, 1943 m. 385 psl.
36 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 213 psl.
37 W. Jędrzejewicz, Sprawa Wilna w lipcu 1920 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 141, 147 psl.
38 St. G. Tallents, *Man and Boy*, 1943 m. 307 psl.
39 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 214-215 psl.
40 J. Basanavičius, Autobiografija — *Lietuvių Tauta*, 1935 m. V t. 161 psl. ir Ig. Jonynas, Vilniaus klausimas — *Valstybės statistikos kalendorius*, 1937 m. 89-90 psl.
41 J. Petruitis, *Laisvę ginant*, [2]1955 m. 36 psl.
42 J. Petruitis, *Laisvę ginant*, [2]1955 m. 47 psl.
43 K. Žukas, *Žvilgsnis į praeitį*, 1959 m. 278-279 psl.
44 W. Studnicki, *Współczesne państwo litewskie i jego stosunek do Polaków*, 1922 m. 97 psl. ir St. Mackiewicz, *Kropki na i*, 1927 m. 82-83 psl.
45 *Komunistas*, (Vilniuje) 1920 m. liepos 20 d. 1 nr.
46 Apie 1919 m. sausio-balandžio mėn. bolševikų veiklą Vilniuje ir Vilniaus apylinkėse užtikau archyvinės medžiagos T. Wróblewskio bibliotekoje Vilniuje ir su ja susipažinau. 1920 m. liepos-rugpiūčio mėn. bolševikinės okupacijos gausi archyvinė meežiaga buvo sukaupta Vilniaus lietuvių komendantūroje, kuri vėliau pateko į mūsų Krašto apsaugos ministeriją. Šią medžiagą 1943 m. turėjau progos studijuoti ir daug išrašų pasidaryti, tačiau, išvykdamas iš Lietuvos, jų negalėjau pasiimti. Pr. Č.
47 *Działalność Komisji Ewakuacyjnej Litewsko-Rosyjskiej w Wilnie*, 1920 m. 4 psl. ir *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, 1959 m. III t. 87, 165 psl.
48 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 208-211 psl. ir D. Alseika, *Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919-1934*, 1935 m. 72 psl.
49 *Działalność Komisji Ewakuacyjnej Litewsko-Rosyjskiej w Wilnie*, 1920 m. 50 psl.
50 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 222-223 psl.
51 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 220 psl.
52 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 224 psl.
53 J. Urbšys, *Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai*, 1932 m. 23 psl.
54 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 225 psl.

55 A. Voldemaras, Rusų-lenkų-lietuvių santykiai — *Raštai*, 1976 m. 243-244 psl.
56 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 291 psl.
57 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 228 psl.
58 St. Kutrzeba, *La question de Wilno*, 1928 m. 10 psl. ir R. C. Lukas, The Seizure of Vilna, October 1920 — *The Historian*, 1961 m. 239 psl.
59 J. Urbšys, *Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai*, 1932 m. 37 psl.
60 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist, 1918-1922*, 1969 m. 316 psl.
61 M. Handelsman, *W piętym pulku Legjonów*, 1921 m. 23-25 psl.
62 C. Berezowski, *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów*, 1934 m. 309 ir 135 psl.
63 P. Łossowski, Kwestia przynależnośći państwowej sejneńszczyzny w latach 1918-1920 — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 358 psl.
64 T. Komarnicki, *Rebirth of the Polish Republic*, 1957 m. 459 psl.
65 M. Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel deutscher Akten*, 1976 m. 254 psl.
66 P. Łossowski, Kwestia przynależnośći państwowej sejneńszczyzny w latach 1918-1920 — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 361 psl.
67 *M. Sleževičius*, 1954 m. 118 psl.
68 A. Voldemaras, *Raštai*, 1976 m. 252-253 psl.
69 H. Chambon, *La Lithuanie pendant la Conférence de la Paix 1919*, 1931 m. 110-112 psl.
70 A. Rudnicki, Okręg Suwalski POW — *Dzień Polski*, 1929 m. 5 nr., P. Łossowski, Kwestia przynależnośći państwowej sejneńszczyzny w latach 1918-1920 — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 360 psl.
71 P. Łossowski, Kwestia przynależnośći państwowej sejneńszczyzny w latach 1918-1920 — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 363-364 psl.
72 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryžu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1967 m. II t. 460-461 psl. ir *La Revue Baltique*, 1919 m. 12 nr.
73 Z. Filipowicz, Prasa suwalska — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 337-339 psl. ir P. Łossowski, Kwestia przynależnośći państwowej sejneńszczyzny w latach 1918-1920 — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 367 psl.
74 *Polish Encyclopedia*, 1925 m. II t. 757 ir 759 psl.
75 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 30 psl. ir T. Katelbach, Wspomnienia — *Zeszyty Historyczne*, 1976 m. 36 nr. 62-63 psl.
76 P. Łossowski, Kwestia przynależnośći państwowej sejneńszczyzny w latach 1918-1920 — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 370 psl.
77 A. Voldemaras, Rusų-lenkų- lietuvių santykiai — *Raštai*, 1976 m. 255-256 psl., L. Natkevičius, La ligne administrative polono-lithuanienne — *Revue Générale de Droit International Public*, 1931 m. 5 nr. 634 psl. ir H. Chambon, *La Lithuanie pendant la Conférence de la Paix 1919*, 1931 m. 106-107 psl.
78 P. Łossowski, Kwestia przynależnośći państwowej sejneńszczyzny w latach 1918-1920 — *Studia i materiały do dziejów suwalszczyzny*, 1965 m. 370 psl.
79 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 231 psl.
80 Ig. Jonynas, Vilniaus klausimas — *Valstybės statistikos kalendorius*, 1937 m. 91-92 psl.
81 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 291 psl.
82 J. Urbšys, *Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai*, 1932 m. 39 psl.
83 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1961 m. IV t. 80-81 psl. ir Ig. Jonynas, Vilniaus klausimas — *Valstybės statistikos kalendorius*, 1937 m. 92 psl.

84 *Documents Diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924*, 1924 m. 56-58 psl.
85 P. S. Wandycz, *France and Her Eastern Allies 1919-1925*, 1962 m. 184 psl.
86 H. Ross, *A History of Modern Poland*, 1966 m. 91 psl.
87 C. Berezowski, *Powstanie państwa polskiego wobec prawa narodów*, 1932 m. 336 psl., *Documents Diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924*, 1924 m. 56-58 psl., M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II d. 223-245 psl., St. Kutrzeba, *La question de Wilno*, 1928 m. 11 psl. ir A. Šimkus, Prieš 16 metų — *Mūsų Vilnius*, 1936 m. lapkričio 1 d., pakartota 1976 m. spalio 2 d. *Naujienose*.
88 W. Chocianowicz, Historia dywizji Litewsko-Białoruskiej w świetle listów J. Piłsudskiego — *Niepodległość*, 1962 m. VII t. 213 psl.
89 G. Chklaver, Autour de Vilna — *Revue de Droit International*, 1928 m. II t. 234 psl.
90 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 296 psl.
91 B. Waligóra, Kaip Želigovskis užėmė Vilnių — *Mūsų Žinynas*, 1931 m. 79 nr. 11 psl. (vertė J. Vilutis).
92 J. Urbšys, *Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai*, 1932 m. 43 psl.
93 B. Waligóra, Kaip Želigovskis užėmė Vilnių — *Mūsų Žinynas*, 1931 m. 79 nr. 16-18 psl. (vertė J. Vilutis).
94 P. S. Wandycz, *France and Her Eastern Allies 1919-1925*, 1962 m. 182-183 psl.
95 K. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej*, 1924 m. 417 psl.
96 W. Witos, *Moje wspomnienia*, 1964 m. II t. 422-423 psl. ir R. Dębicki, *Foreign Policy of Poland 1919-1939*, 1963 m. 42 psl.
97 J. Giertych, *Pół wieku polskiej polityki*, 1947 m. 49 psl.
98 G. Chklaver, Autour de Vilna — *Revue de Droit International*, 1928 m. II t. 236 psl.
99 Lietuvos įgaliotinio Vilniuje Ig. Jonyno pranešimas spaudoje, kaip Lenkijos kariuomenė, vadovaujama gen. Želigowskio, užgrobė Vilnių — *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1961 m. IV t. 82-85 psl.
100 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 305 psl.
101 K. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej*, 1924 m. 416-417 psl.
102 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 306 psl.
103 W. Chocianowicz, Historia dywizji Litewsko-Białoruskiej w świetle listów J. Piłsudskiego — *Niepodległość*, 1962 m. VII t. 204 psl.
104 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 424-427 psl.
105 J. Ochmański, *Historia Litwy*, 1967 m. 257 psl.
106 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 329 psl.
107 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 333 psl.
108 K. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej*, 1924 m. 437 psl.
109 *Documents Diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924*, 1924 m. 95-96 psl.
110 R. C. Lukas, The Seizure of Vilna, October 1920 — *The Historian*, 1961 m. 244 psl.
111 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 424, 426, 427 psl.
112 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922*, 1970 m. 436 psl.
113 R. H. Lord, Lithuania and Poland — *Foreign Affairs*, 1923 m. 4 nr. 53 psl.
114 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 282 psl. ir V. Sidzikauskas, Der litauisch-polnische Konflikt. Die Vilnafrage — *Nord und Sued*, 1928 m. 1065 psl.
115 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 323 psl.
116 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 110-111 psl.

117 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 316 psl.
118 A. E. Senn, Vaclovas Sidzikauskas on the Early Years of Lithuanian Diplomacy — *Lituanus,* 1975 m. 21 t. 4 nr. 65 psl., P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 290-291 psl. ir Ig. Jonynas, Vilniaus klausimas — *Valstybės statistikos kalendorius,* 1937 m. 95 psl.
119 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 311-312 psl.
120 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 282 psl.
121 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922,* 1970 m. 438 psl.
122 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 338-340 psl.
123 M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist, 1918-1922,* 1969 m. 335 psl.
124 T. Katelbach, Rola Piłsudskiego w sprawie polsko-litewskiej — *Niepodległość,* 1948 m. 1 t. 109 psl.
125 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922,* 1970 m. 334 ir 431 psl.
126 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 349-350 psl.
127 K. Navickas, *TSSR vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920-1940 m.,* 1966 m. 21 psl.
128 J. Ochmański, *Historia Litwy,* 1967 m. 257 psl.
129 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 361-362 psl.
130 *Documents diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924,* 1924 m. 122-123 psl.
131 *Documents diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924,* 1924 m. 124-125 psl.
132 *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich,* 1961 m. II t. 533 psl.
133 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 345 psl.
134 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 347 psl.
135 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922,* 1970 m. 345 psl.
136 J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919-1922,* 1970 m. 344 psl.
137 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 292-293 psl.
138 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 112 psl.
139 J. Purickis, Seimų laikai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 106 psl.
140 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 114-115 psl.
141 W. Studnicki, *W sprawie stosunku politycznego Polski do jej Ziem Wschodnich,* 1919 m. 9 psl.
142 A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1918-1919,* 1969 m. 20-21 psl.
143 O. Milašius Petro Klimo dienoraštyje — *Metmenys,* 1977 m. 34 nr. 118-121 psl.
144 *Documents diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924,* 1924 m. 187-193 psl. ir *Prawa Litwy do Wileńszczyzny,* 1921 m.
145 A. E. Senn, *The Great Powers. Lithuania and the Vilna Question 1920-1928,* 1966 m. 67 psl.
146 K. Okulicz, Ostatni akt dramatu Józefa Piłsudskiego (1920-1922) — *Zeszyty Historyczne,* 1966 m. IX sąs. 25 psl.

147 Z. Wasilewski, *Proces Lednickiego*, 1924 m. 23 psl. ir A. E. Senn, Lithuania Through Polish Eyes, 1919-1924 — *Lituanus*, 1980 m. 26 t. 1 nr. 17 psl.

148 A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, [3]1950 m. 564 psl., *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1961 m. IV t. 102-104 psl., *Lietuva*, 1921 m. 129 ir 130 nr. ir Juodvarnis (T. Wróblewski), *Uwagi o projekcie P. Hymansa*, 1921 m. 3-7 psl.

149 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 123-124 psl.

150 A. E. Senn, Vaclovas Sidzikauskas on the Early Years of Lithuanian Diplomacy — *Lituanus*, 1975 m. 21 t. 4 nr.

151 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 323 psl.

152 K. Okulicz, Ostatni akt dramatu Józefa Piłsudskiego (1920-1922) — *Zeszyty Historyczne*, 1966 m. IX sąs. 25 psl.

153 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 325 psl.

154 P. Vileišis, *Lietuvių lenkų ginčas*, 1922 m. 75-76 psl.

155 R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant*, 1961 m. 310-316 psl.

156 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 331 psl. ir rašytojo J. Švaisto (Balčiūno) 1975 m. spalio 30 d. laiškas dr. V. Maciūnui.

157 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.)*, 1973 m. 131 psl.

158 A. E. Senn, *The Great Powers. Lithuania and the Vilna Question 1920-1928*, 1966 m. 83 psl. ir K. Okulicz, Ostatni akt dramatu Józefa Piłsudskiego (1920-1922) — *Zeszyty Historyczne*, 1966 m. IX sąs. 28 psl.

159 Juodvarnis (T. Wróblewski), *Uwagi o projekcie P. Hymansa*, 1921 m.

160 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, 1966 m. 370-371 psl.

161 W. Chocianowicz, Sejm wileński w 1922 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1963 m. 4 sąs. 25 psl.

162 C. Berezowski, *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów*, 1934 m. 329-330 psl.

163 T. Wróblewski, *Prasa litewska w Wilnie przed sądem i rządem „Litwy Srodkowej"*, 1921 m. 13-47, 55-59 psl., M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1960 m. 1 dalis 224 psl. ir toliau, V. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, [2]1967 m. ir V. Steponaitis, *Vilniaus lietuvių spauda 1918-1928*, 1931 m.

164 W. Meysztowicz, *Poszło z dymem*, 1973 m. 35-37 psl.

165 A. Miškinis, Tautinių mažumų teisinė ir faktinė padėtis Vilniaus krašte — *Buržuazinės valstybinės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje ir kritika*, 1972 m. 199 psl.

166 W. Chocianowicz, Sejm wileński w 1922 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1963 m. 4 sąs. 27 psl.

167 A. Miškinis, Vilniaus krašto valdymas ir teismai buržuazinės Lenkijos valdymo metu — *Buržuazinės diktatūros Lietuvoje valstybiniai teisiniai aspektai*, 1976 m. 198 psl.

168 M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, 1962 m. II dalis 86 psl.

169 W. Chocianowicz, Sejm wileński w 1922 roku — *Zeszyty Historyczne*, 1963 m. 4 sąs. 31 psl.

170 W. Witos, *Moje wspomnienia*, 1965 m. III t. 7 psl.

171 *Documents diplomatiques. Conflit Polono-Lithuanien. Question de Vilna 1918-1924*, 1924 m. 286-287 psl.

172 St. Mackiewicz, *Statut Litwy Srodkowej*, 1922 m. 14 psl.

173 *The Vilna Problem*, Lithuanian Information Bureau, London, 1922 m. 24-25 psl.

174 *Sejm wileński* — 1922 m. vasario 13 d. posėdžio stenograma 26 psl.
175 *Sejm wileński* — 1922 m. vasario 13 d. posėdžio stenograma 51 psl.
176 *Sejm wileński* — 1922 m. vasario 25 d. posėdžio stenograma 41 psl.
177 Ig. Jonynas, Vilniaus klausimas — *Valstybės statistikos kalendorius,* 1937 m. 97 psl.
178 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920,* 1966 m. 366 psl.
179 J. Laroche, *La Pologne de Pilsudski,* 1953 m. 14 ir 18 psl.
180 *Stan sprawy Litewskiej na początku 1922 roku,* 1922 m. 18-19 psl.
181 Ig. Jonynas, Vilniaus klausimas — *Valstybės statistikos kalendorius,* 1937 m. 98-99 psl.
182 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 378-379 psl. ir V. Sidzikauskas, Der litauisch-polnische Konflikt. Die Vilnafrage — *Nord und Sued,* 1928 m. 1061 psl.
183 *The Vilna Question. Consultations of A. de Lapradelle, Louis Le Fur, and André N. Mandelstam,* 1929 m. 11-91 psl.
184 C. Berezowski, *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów,* 1934 m. 339 psl.

XIX

Lietuvos Steigiamasis seimas

1. Pasiruošimas Steigiamąjį seimą sušaukti

Steigiamasis seimas arba konstitucinis seimas, tarptautiniu terminu dar dažnai vadinamas konstituanta. Steigiamojo seimo vienas pagrindinių uždavinių būna parengti ir priimti valstybės konstituciją, t.y. pagrindinius valstybės įstatymus, nusakančius valstybės valdymosi formą, valdžios sritis, valdžios organų paskirtį ir jų galią bei tų organų savitarpinius santykius, o taip pat valstybės piliečių laisves, teises ir pareigas.

Pvz., Prancūzų revoliucijos metu 1789 m. luomų atstovai pasiskelbė visos prancūzų tautos susirinkimu — konstituanta — kuri parengė Prancūzijos konstituciją. Jie panaikino senąją luomų atstovavimo santvarką.

Ir Rusijoje po 1917 m. Vasario revoliucijos, lapkričio mėn., jau bolševikų valdymo metu, buvo išrinktas ir sušauktas konstitucinis susirinkimas. Kadangi tame susirinkime bolševikų atstovų buvo vos 1/4, tai bolševikų valdžia Rusijos konstituciniam susirinkimui neleido veikti ir 1918 m. sausio 18 d. jį išvaikė, o paskui jau viena partija vykdė drastiškus Rusijos santvarkos pakeitimus.

Taip pat po Pirmojo pasaulinio karo, Vokietija, po įvykusios 1918 m. lapkričio mėn. revoliucijos, 1919 m. išrinko konstitucinį seimą, kuris priėmė naują konstituciją ir paskelbė Vokietiją respublika vadinama Weimaro respublika.

Pabaltijo valstybėse, Estija pirmoji 1918 m. vasario mėn. 3 d. išrinko atstovus į savo steigiamąjį seimą, kuris 1920 m. birželio mėn. priėmė Estijos konstituciją. Latvija steigiamąjį seimą išrinko 1920 m. balandžio mėn., kuris pradėjo posėdžiauti gegužės mėn. 1 d., bet konstituciją Latvija priėmė tik 1922 m. rugpiūčio mėn.

Lietuvos politinės srovės, dar carinės Rusijos valdymo metu, kovojo ne tik dėl autonomijos, bet ir atskiro Lietuvos seimo, kurį vadindavo įsteigiamuoju, steigiamuoju ar net kuriamuoju seimu.

Rusijos Vasario mėn. revoliucijos išvakarėse, 1917 m. Lietuvių tautos taryba Rusijoje deklaravo, kad Lietuvos ateities likimą tegali spręsti tik Lietuvos Steigiamasis seimas. Todėl tuoj po revoliucijos 1917 m. gegužės mėn. Rusijos lietuvių sušauktasis Petrapilio seimas, ir to seimo daugumas ir jo mažuma, be kitų nutarimų, priėmė ir svarbiausį nutarimą, kad galutinis Lietuvos ateities likimas pavedamas spręsti būsimajam Lietuvos Steigiamajam seimui.

Lietuvos politinės partijos, akcentuodamos Steigiamojo seimo reikšmę ir vaidmenį, Lietuvos ateities likimą patikėjo seimui spręsti, kuris turėjo būti demokratišku būdu, t.y. visuotiniu gyventojų balsavimu išrinktas. Steigiamojo seimo reikšmės akcentavimu buvo norima pabrėžti, kad lietuvių tauta, būdama pakankamai politiškai subrendusi, pati per savo atstovus nustatys Lietuvos valstybės santvarką, o nepriims kitų — svetimųjų jai nustatytą valdymosi formą.

1917 metų pabaigoje Rusijoje susidaręs lietuvių politinis organas — Lietuvių Vyriausioji Taryba Rusijoje — deklaravo, kad būsimosios Lietuvos valstybės valdymosi būdą, vidaus tvarką, taip pat ir santykius su kaimyninėmis bei kitomis pasaulio valstybėmis, nustatys Steigiamasis seimas, išrinktas visuotiniu, slaptu, lygiu ir betarpišku balsavimu.[1]

1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės paskelbimo akte taip pat paminėtas Steigiamasis seimas, kad jis turės galutinai spręsti Lietuvos valstybės politinę ateitį ir, kad jis bus visų Lietuvos gyventojų demokratiniu būdu išrinktas. Žodžiu, visų lietuvių politinių organizuotų vienetų, kovojusių dėl Lietuvos nepriklausomybės, buvo bendras siekimas sušaukti Steigiamąjį seimą.

Lietuvos Taryba, vėliau pasivadinusi *Lietuvos Valstybės Taryba,* savo funkcijas tegalėjo vykdyti tik ligi Steigiamojo seimo susirinkimo, kuris turėjo nustatyti valstybės valdymosi formą ir priimti valstybės konstituciją.

Lietuvos tautos kelias į nepriklausomybę nebuvo lengvas ir tik

didesnę Lietuvos teritorijos dalį išlaisvinus nuo priešo kariuomenės, galima buvo skelbti taip laukiamo Steigiamojo seimo sušaukimo įstatymą.

Iš paskelbtųjų mūsų visuomenės veikėjų atsiminimų bei raštų galima susidaryti nuomonę, kad kai kurie *Lietuvos Valstybės Tarybos* nariai — A. Voldemaras, St. Šilingas, M. Yčas ir L. Noreika — įtakojo valstybės prezidentą A. Smetoną nesiskubinti šaukti Steigiamąjį seimą. Bet tuo metu dr. K. Grinius su inž. S. Grinkevičium aplankė Smetoną ir informavo jį apie provincijos gyventojų nusiteikimą ir žmonių pageidavimus skubiai sušaukti Steigiamąjį seimą. Taip pat kairiųjų partijų atstovai — socialdemokratų — V. Požėla, valstiečių liaudininkų — dr. M. Nasvytis, Santaros — V. Sidzikauskas 1919 m. rugsėjo 25 d. įteikė prezidentui seimo sušaukimo reikalu memorandumą, ragino nedelsiant šaukti seimą ir pašalinti iš Lietuvos kariuomenės nepatikimus karininkus — lenkus ir rusus.[2]

2. *Steigiamojo seimo rinkimai*

Rinkimai į Lietuvos Steigiamąjį seimą buvo nudelsti dėl daugelio įvairių priežasčių: visų pirma, Sovietų Rusijos invazija ir tam tikros dalies Lietuvos teritorijos okupacija, antra — lenkų peoviakų 1919 m. rengtas sukilimas prieš Lietuvos vyriausybę ir trečia — ligi 1919 m. pabaigos bermontininkų siautėjimas Lietuvoje. Tokia padėtis tikrai nesudarė palankių sąlygų Steigiamąjį seimą rinkti. Vis dėlto jau 1919 m. birželio 16 d. Sleževičiaus ministrų kabinetas buvo sudaręs komisiją Steigiamojo seimo rinkimų įstatymo projektą paruošti. Komisijai pirmininkavo vidaus reikalų ministras P. Leonas, o nariai buvo: teisingumo ministras — L. Noreika, ministras be portfelio žydų reikalams — M. Soloveičikas ir *Lietuvos Valstybės Tarybos* nariai — kan. K. Šaulys ir dr. E. Draugelis. Ši komisija paruoštąjį įstatymą įteikė *Lietuvos Valstybės Tarybai* 1919 m. spalio 30 d., bet ministrų kabinetas jį tepriėmė tik lapkričio 20 d. O oficialia tvarka *Laikinosios Vyriausybės Žiniose* seimo rinkimų įstatymą paskelbė tik 1919 m. gruodžio 2 d.

1919 m. buvo paskirta Vyriausioji rinkimų komisija, kurios pirmininkas buvo Leonas, būsimasis Lietuvos universiteto Teisių fakulteto ilgametis dekanas, advokatas V. Mačys, kan. K. Šaulys, L. Garfunkelis ir A. Bržozovskis. Komisijoje buvo ir kairiųjų ir dešiniųjų atstovų, o taip pat ir Lietuvos mažumų atstovai. 1920 m. sausio 12 d.

jau buvo nustatyta ir rinkimų į Steigiamąjį seimą data, būtent 1920 m. balandžio 14 ir 15 d.

Steigiamojo seimo rinkimų įstatyme buvo atsižvelgta ir į Mažosios Lietuvos reikalus ir 87 straipsniu buvo skelbiama, kad Prūsų Lietuva renka atstovus į Steigiamąjį seimą, laikydamosi šiuose įstatuose bendrų dėsnių, tik rinkimų diena jai gali būti kita.

Rinkimai buvo numatyti demokratiški — visuotini, lygūs, slapti ir betarpiški. Balsuoti turėjo teisę visi sulaukę 21 metų, kurių teisės Lietuvoje įstatymu nesusiaurintos. Taip pat nekilo jokių ginčų dėl pripažinimo lygių teisių moterims balsuoti, nes visos politinės partijos, vienais ar kitais sumetimais, buvo už moterų teisių lygybę — rinkti ir būti renkamoms į Steigiamąjį seimą. Iš viso Lietuvos moterys lygiateisiai dalyvavo jau 1905 m. Didžiajame Vilniaus seime ir 1917 m. Petrapilio lietuvių seime Rusijoje.

Bet 1920 m. sausio 12 d. rinkimų įstatymu buvo susiaurintos karių teisės, nes jie teturėjo tik pasyvią rinkimų teisę — t.y. būti renkamais, bet ne teisę rinkti. Vienok po vadinamojo Panemunės maišto, 1920 m. kovo 4 d. ministrų kabinetas specialiu atsišaukimu išaiškino Steigiamojo seimo svarbą ir visų piliečių ne tik teisę, bet ir pareigą dalyvauti Steigiamojo seimo rinkimuose. Po to atsišaukimo 1920 m. kovo 25 d. ir kariams buvo suteiktos visos balsavimo teisės, o amžiaus cenzas jiems buvo sumažintas ligi 17 metų, nes tuo metu kariuomenėje buvo daug jaunų savanorių. Taip pat vyriausybė pranešė, kad nuo kovo 1 d. panaikinamas karo stovis visoje Lietuvoje, išskyrus siaurą juostą prie demarkacijos linijos ir Lietuvos piliečiams suteikiamos visos įstatymais garantuotos laisvės.

Atstovais į Steigiamąjį seimą galėjo būti renkami Lietuvos piliečiai, sulaukę 24 metų, jau laisvos nuo priešų kariuomenės, Lietuvos valdomos teritorijos gyventojai. Steigiamojo seimo rinkimų įstatymą ir rinkimo laiką paskelbus, tuoj suaktyvėjo politinių partijų grupavimasis ir vadinamųjų partinių blokų sudarinėjimas.

Nepriklausomos Lietuvos teritorija buvo suskirstyta į 6 apygardas, o tos apygardos vėl suskirstytos į apylinkes. Skirstant Lietuvos teritoriją į apygardas, buvo nustatyta, kad 15.000 gyventojų turi atitekti vienas atstovas, iš visų šešių apygardų turėjo būti išrinkta 112 atstovų. Pagal apygardos gyventojų skaičių kiekvienai apygardai buvo numatytas tam tikras atstovų skaičius. Kandidatų sąrašus apygardų komisijoms galėjo įteikti atskiri asmens ar politinės partijos. Sąrašus turėjo pasirašyti ne mažiau kaip 50 asmenų, turinčių rinkėjo teisę. Gautieji sąrašai apygardose buvo numeruojami pagal įteikimo eilę. Rinkimų apylinkėse balsavimams buvo skirtos dvi dienos. Balsuoja-

ma buvo ne už asmenį, bet už sąrašą, kuriame kandidatai buvo surašyti ir pirmasis kandidatas turėjo pirmumą būti išrinktas.

Kiekvienoje apygardoje visų pirma buvo suskaičiuojami visi paduotieji balsai ir pagal balsų skaičių buvo nustatoma, koks balsų skaičius reikalingas išrinkti vieną atstovą toje apygardoje, o paskui pagal nustatytą atstovui išrinkti reikalingą balsų skaičių, skirstomi mandatai apygardoje įteiktiems sąrašams. Sąrašai, negavę renkamojo balsų skaičiaus vienam atstovui išrinkti, jau nedalyvavo tolesnėje atstovų rinkimų konkurencijoje, kai susiblokavusių sąrašų balsų likučiai skirstomi vienam ar kitam sąrašui. Rinkimuose į Steigiamąjį seimą Tautos pažangos partija ir Santara nė vienoje apygardoje negavo renkamojo skaičiaus balsų vienam atstovui išrinkti, todėl jų surinktieji balsai, jiems nesusiblokavus su kita partija, neturėjo reikšmės.[3]

Be prieš Pirmąjį pasaulinį karą veikusių Lietuvoje politinių partijų ir karo metu Rusijoje įsisteigusiųjų (kurios visos yra plačiau aprašytos *Naujųjų laikų Lietuvos istorijos* I tome), Lietuvoje prieš Steigiamojo seimo sušaukimą susidarė dar naujų lietuviškų politinių junginių: 1919 m. spalio 17 d. įsisteigė *Darbo federacija,* turėjusi tikslo sujungti visas krikščionių darbininkų profesines organizacijas į vieną centrą. Sudarytasis krikščionių darbininkų centras, greta profesinių ir kultūrinių reikalų atstovavo krikščionims darbininkams ir politikos reikaluose.

Taip pat dar prieš Steigiamojo seimo rinkimus, 1920 m. įsisteigė *Lietuvos ūkininkų sąjunga,* kuri atstovavo katalikams ūkininkams. Todėl krikščionių demokratų partija, darbo federacija bei ūkininkų sąjunga, ne tik rinkimų metu sudarė bendrą bloką ir glaudžiai bendradarbiavo, bet šis krikščionių demokratų blokas ir seime beveik visada ėjo išvien ir tik retais atvejais buvo nevieningo nusistatymo.

Be krikščionių demokratų bloko, Steigiamojo seimo rinkimuose dalyvavo dar socialdemokratai, socialistai liaudininkai demokratai ir valstiečių sąjunga. Abi paskutiniosios organizacijos ne tik sutartinai dalyvavo seimo rinkimuose ir sudarė vieną rinkiminį bloką, bet ir seime veikė kaip vienas politinis vienetas. Socialdemokratų, Demokratinės tautos laisvės santaros partija ir Tautos pažangos partija su niekuo nesiblokavo.

Greta partinių blokų rinkimuose dalyvavo žydų, lenkų ir vokiečių mažumos. Šios mažumos nesiskirstė į politines partijas ir savo atskirų sąrašų nesiūlė, bet sudarė vieną bendrą atstovų sąrašą. Taip pat ir į

kitus lietuvių partijų sąrašus šių mažumų atstovų — kandidatų į seimą — nebuvo įtraukta, nes tuo metu nei lenkai, nei žydai lietuviškų partijų veikloje nedalyvavo ir laikėsi nuošaliai. Dar ir 1924 metais net Lietuvos socialdemokratų partijoje nelietuvių buvo labai mažas skaičius: žydų — 1, lenkų — 1, latvių — 10, vokiečių — 17, rusų — 1.[4]

Lietuvos komunistų partija, kaip ir Latvijos komunistai, į Steigiamąjį seimą savo atstovų sąrašų nesiūlė ir rinkimuose nedalyvavo, kitaip tariant, juos boikotavo. Komunistų nedalyvavimo seimo rinkimuose tikroji priežastis buvo baimė parodyti Maskvai jų partijos visišką nepopuliarumą Lietuvoje, kadangi 1919 m. žymioje Lietuvos dalyje Lietuvos gyventojai bolševikus pažino Raudonosios armijos okupacijos metu ir jiems tada išaiškėjo bolševikų siekimai bei priemonės jų tikslams siekti. Tuo metu Lietuvos komunistų partija formaliai buvo Rusijos komunistų partijos padalinys. Lietuvoje jie turėjo apmokamų partijos agentų ir slaptų organizacijų, kurios buvo negausios. Pvz., 1922 m. komunistų partija Lietuvoje teturėjo tik 211 narių, o pabaigoje 1923 m. — 241 narį. Vėliau Kapsukas komunistų partijos nedalyvavimą Steigiamojo seimo rinkimuose laikė taktikos klaida.[5]

Be politinių partijų sudarytųjų sąrašų, buvo labai daug vadinamųjų nepartinių sąrašų, kurių vieni buvo su politiniu atspalviu, kiti — labai atsitiktini, daugiau asmeniškais sumetimais, pvz., aktorius J. Vaičkus pats vienas pasisiūlė savo kandidatūrą į seimą. Kai kurie nepartinių asmenų sąrašai surinko vos kelias dešimtis balsų, pvz., aktorius Vaičkus — 50 balsų, kiti — šimtus, o ideologinio pagrindo nepartinių sąrašai, kaip, pvz., darbininkų ir ūkininkų socialistų kuopa surinko net 7.498 balsus.[6]

Šiuose rinkimuose Lietuvos visuomenė balsavo už politinių partijų sąrašus, o nepartiniai sąrašai neturėjo pasisekimo, nors daug tokių sąrašų buvo pateikta apygardų rinkiminėms komisijoms. Drauge su politinių partijų ir nepartinių siūlomais kandidatų sąrašais iš viso į Steigiamąjį seimą buvo įteiktas 31 sąrašas.

Pirmieji rinkimai į Lietuvos Steigiamąjį seimą sudomino visus krašto gyventojus, nes agitacija buvo gyva ir, galima sakyti, net su demagogijos nemaža doze. Didesnės politinės partijos, kurių skyrių buvo miestuose ir miesteliuose, turėjo pakankamai žmonių, atsidėjusių rinkiminei agitacijai, ir su propagandine literatūra sugebėjo patraukti rinkėjus į savo pusę. Tačiau dvi Lietuvos politinės partijos — Tautos pažanga ir Santara, nežiūrint tų partijų stiprios

vadovybės, visoje Lietuvoje tesurinko labai nedaug balsų ir į Steigiamąjį seimą neišrinko nė vieno atstovo.

Tada buvo sakoma, kad šios partijos buvo vadai be armijos, nes jos savo partijų skyrių ir atstovų provincijoje neturėjo, kurie būtų aiškinę šių partijų tikslus ir jų siekimo būdą. Antra vertus, Tautos pažanga, vokiečių okupacijos metu *Lietuvos Taryboje* ir vėliau *Lietuvos Valstybės Taryboje*, o pagaliau ir laikinosiose vyriausybėse turėjusi vadovaujantį vaidmenį, buvo laikoma vokiečių šalininke. Todėl vokiečių okupacijos metu dėl visų politinių bei ekonominių gyvenimo negerovių buvo kaltinama Tautos pažangos partija, o ypač dėl vokiečio kunigaikščio Uracho rinkimų Lietuvos karaliumi. Be to, buvo skelbiama, kad Tautos pažangos partija palaikanti Lietuvos dvarininkų interesus.

Tenka pripažinti, kad pirmuose laisvuose rinkimuose į Steigiamąjį seimą, politinių partijų vadovybės nesulaikė nepageidaujamos demagogijos prieš tam tikrus asmenis ir jų partijų tikslus. Dešiniojo bloko propagandistai ne tik Lietuvos socialdemokratų partijai, bet ir socialistų liaudininkų demokratų partijai dažnai prikergdavo „bolševikų" epitetą, o kairiosios srovės propagandistai Tautos pažangą ir krikščionis demokratus vaizduodavo dvarininkų atstovais bei kaizerinės Vokietijos politikos šalininkais.

Kaip jau buvo sakyta, į Steigiamąjį seimą įstatymu buvo nustatyta išrinkti iš visų šešių apygardų 112 atstovų. Rinkimuose krikščionių demokratų blokas gavo 317.342 balsus ir išrinko 59 atstovus, t.y. absoliučią atstovų daugumą. Valstiečių liaudininkų blokas gavo 155.562 balsus ir išrinko 29 atstovus. Bet netrukus vienam valstiečių sąjungos atstovui J. Žitinevičiui partijos vadovybė patarė pasitraukti iš jų frakcijos, liekant nepartiniu, o jo vieton įėjo sekantis kandidatas. Seime buvo du nepartiniai atstovai, kurių vienas buvo socialistas liaudininkas K. Lekeckas, bet ne socialistas revoliucininkas, kaip kartais dabar teigiama spaudoje ar atsiminimuose. Socialdemokratai surinko 87.051 balsą ir gavo 12 atstovų. Tautos pažanga visose rinkiminėse apygardose tesurinko tik 11.939 balsus, todėl į Steigiamąjį seimą neišrinko nė vieno atstovo; Santara — 2.591 balsą ir taip pat neišrinko nė vieno atstovo. Žydų tautinė mažuma išrinko 6 atstovus, lenkai — 3 atstovus ir vokiečiai — 1 atstovą. Iš viso 112 atstovų. Bendrai už visus sąrašus balsavo 682.291 asmuo, t.y. maždaug 90% visų turėjusių teisę balsuoti.

Čia pravartu priminti, kad dar 1919 m. gruodžio 2 d., drauge su Steigiamojo seimo rinkimų įstatymu, buvo paskelbtas *Lietuvos*

Valstybės Tarybos priimtas 1919 m. balandžio 4 d. konstitucijos dviejų straipsnių pakeitimas ir būtent: pirmuoju konstitucijos pakeitimo nuostatu buvo pasakyta, kad Steigiamasis seimas susirenka „Valstybės prezidento nurodytoje vietoje ir jo paskirtą dieną". O prieš tai nepakeistoje konstitucijoje 28 straipsnis įsakmiai nurodė, kad Steigiamasis seimas susirenka Vilniuje. Antras pakeitimas buvo dėl Steigiamojo seimo pradinio kvorumo. Nepakeistoje konstitucijoje buvo reikalaujama 2/3 visų atstovų teisiniam kvorumui. Pakeistosios konstitucijos straipsnis kvorumui tereikalavo tik pusės ir vieno atstovo.[7]

3. *Steigiamojo seimo atidarymas*

Steigiamojo seimo sušaukimo iškilmės buvo pradėtos 1920 m. gegužės 15 d. iškilmingomis pamaldomis Kauno katedroje, dalyvaujant valstybės prezidentui Smetonai, *Lietuvos Valstybės Tarybai,* ministrų kabinetui, Steigiamojo seimo nariams bei užsienio diplomatiniams atstovams. Pamaldas laikė ir pamokslą pasakė pavyskupis J. Skvireckas. Po pamaldų, netoliese esančioje Rotušės aikštėje, įvyko kariuomenės paradas, o vėliau — ąžuolų sodinimas Žaliajame kalne. Seimo sušaukimo proga, Kaunas skendėjo vėliavose, o lietuvių dailininkų — A. Žmuidzinavičiaus, P. Galaunės, K. Šimonio, A. Galdiko, P. Rimšos ir kitų priežiūroje buvo pastatyta garbės vartų, arkų bei obeliskų.[8]

Oficialus ir iškilmingas seimo atidarymas įvyko tą pat dieną 6 val. 15 min. vakare Kauno miesto teatro rūmuose. Valstybės prezidentas Smetona Steigiamojo seimo pirmąjį posėdį pradėjo šiais žodžiais: „Ši diena yra Lietuvai visų prakilniausia: susilaukėm šios valandos, kada tautos valia, buvusi ilgus amžius prislėgta, suvaržyta, vėl iškilo aikštėn ir susidėjo į stiprų, aiškų vienetą . . . Ši diena yra garbinga mūsų tėvynei. Kelis amžius klausiusi svetimųjų valdžios, nusilenkusi jų valiai, Lietuva nūdien įstengė apsisprendimo teisę pastatyt priešaky savo tautos, savo visuomenės valia . . . mūsų priešininkai lig šiol stengėsi aiškint pasaulio galybėm, kad lietuvių tauta nenorinti tapt nepriklausoma valstybė, kad nepriklausomybės siekimai esą vien būrelio žmonių pastanga, einančių prieš tautos valią". Baigdamas atidaromąją kalbą, valstybės prezidentas pasakė, kad laikinoji vykdomoji valdžia atvedė Lietuvą lig Steigiamojo seimo susirinkimo ir visi pasitraukia ir atiduoda tam aukštajam susirinkimui krašto valdymą.[9]

Seimui pirmininkauti buvo pakviesta vyriausia amžiumi atstovė rašytoja G. Petkevičaitė, o sekretoriauti — jauniausia amžiumi atstovė O. Muraškaitė.

Petkevičaitė, pradėdama pirmininkauti ir sveikindama seimą, pasakė jautrią, didžiai humanišką ir radikalaus turinio kalbą: „Laiminga esu, galėdama tai padaryt, kaip sena savo tautos nepriklausomybės kovotoja, kaip moteris, įgijusi taip karštai pageidaujamo teisių sulyginimo, kaip savo visuomenės narys, neliovęs kovoti prieš kiekvieną pavergimą, vistiek koks jis yra: tautų, luomų ar kapitalo". O baigdama pasakė, kad „. . . mes, atstovai, dirbdami čia savo didįjį darbą, dirbkim jį nei akies mirksniui neužmiršdami, jog mes esam čia tik savo krašto žmonių valios vykdytojai".[10]

Steigiamojo seimo nuolatiniu pirmininku buvo išrinktas A. Stulginskis, pasakęs pirmajame posėdyje ilgesnę kalbą, pasidžiaugdamas, kad tautos viltys yra realizuotos pačios tautos pastangomis ir tomis pastangomis šiandien jau pastatyti valstybės rūmai. Kovotojai dėl Lietuvos nepriklausomybės neturėjo formalaus tautos įgaliojimo, bet jie dirbo įspėdami tautos valią. „Štai šiandien šalis demokratingiausiu būdu rinkdama atstovus į Steigiamąjį Seimą, neabejojamai pareiškia savo valią ir teikia Seimui suvereninę Lietuvos Valdžią". Toliau savo kalboje Stulginskis ypač akcentavo lietuvių tautos sąmoningumą, paneigdamas Lietuvos priešų skleidžiamą propagandą, kad Lietuva yra tik tautų mišinys ir neaišku, kas tam kraštui turėtų vadovauti, ir pabrėžė: „Rinkimai į Seimą kaip tik parodė visai ką kitą. Rinkimuos dalyvavo daugiau, kai 90 nuošimčių piliečių, tai yra toks didelis nuošimtis, koks retai kur atsitinka pasauly, paaiškėjo partijų ir srovių diferenciacija. Vadinasi, žmonėse esame išsivysčiusios politinės sąmonės. Rinkimų rezultatai rodo, kad lietuviai gavo 91,9% balsų, žydai — 5,3%, lenkai — 2,6%, vokiečiai — 0,9%."[11]

Stulginskis pripažino, kad Lietuvoje, kaip ir kitose valstybėse, yra mažumų ir pasakė, kad joms turi būti patikintos tautinių mažumų teisės. Dėl būsimos valstybės konstitucijos, seimo pirmininkas ir būsimasis Lietuvos prezidentas Stulginskis toliau aiškino, kad konstitucija turės būti perdėm demokratiška, kaip ir visas mūsų kraštas, jame šeimininkaus pati tauta per renkamus atstovus. Pilietinių teisių ir pareigų pamatus padės mūsų valstybės konstitucija. Lietuvos valdymosi forma turėsianti būti demokratinė respublika.

Žemės reformos vykdymą jis laikė neatidėliotinu reikalu, o taip pat Steigiamasis seimas turėsiąs imtis iniciatyvos leisti įstatymus

miesto ir dvarų darbininkų būviui gerinti. Baigdamas pasakė: „Mokslas turi būt prieinamas ne tik didžiūnų rūmams, bet ir kaimų bakužėm", ir pasiūlė Steigiamajam seimui deklaruoti Lietuvos nepriklausomybę.

Steigiamojo seimo pirmininko Stulginskio paskelbtąją deklaraciją visi seimo atstovai sustoję vienbalsiai priėmė. Deklaracijoje buvo skelbiama, kad: „Lietuvos Steigiamasis seimas, reikšdamas Lietuvos žmonių valią, proklamuoja esant atstatytą Nepriklausomą Lietuvos Valstybę, kaipo demokratinę respubliką, etnologinėm sienom (turi būti — „etnografinėm", P. Č.) ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm".[12]

4. Steigiamojo seimo darbai

Pirmajame Steigiamojo seimo posėdyje pirmuoju sekretoriumi buvo išrinktas liaudininkų frakcijos atstovas L. Natkevičius, o antrajame posėdyje — pirmuoju seimo vicepirmininku — liaudininkų atstovas dr. J. Staugaitis, antruoju vicepirmininku — krikščionių demokratų atstovas kun. J. Staugaitis, antruoju sekretoriumi — Radzevičius (darbo federacijos), ir sekretoriai patariamuoju balsu — socialdemokratų atstovas B. Cirtautas ir žydų frakcijos atstovas — N. Fridmanas.

Birželio 18 d. seimas priėmė darbo statutą. Seimo darbo statutą sudarė 11 skyrių, suskirstytų į 128 paragrafus. Statute pirmiausia buvo numatyta seimo prezidiumo ir seimo komisijų sudarymo tvarka, seimo frakcijų sudarymas ir seimo seniūnų tarybos rinkimas, interpeliacijų ir paklausimų teisė ir smulkiai nusakyta seimo darbo tvarka posėdžiuose: kvorumas, darbų tvarka, posėdžiai ir posėdžių protokolai, kalbų tvarka, ir balsavimo tvarka. Pagal statutą seimo posėdžiai yra vieši, bet 100 atstovų pareikalavus, klausimai svarstomi slaptai, t.y. pašalinus publiką iš posėdžių salės. Taip pat buvo nustatyta atstovų drausmė posėdžiuose ir sankcijos dėl nedrausmingumo.

Šis seimo darbo tvarkos statutas buvo paskelbtas *Vyriausybės Žiniose* tik 1921 m. rugsėjo mėn., ir nuo to laiko įgijo valstybės įstatymo galią, bet Steigiamasis seimas juo rėmėsi nuo šio statuto sudarymo dienos. Pagal statutą seimo posėdžiuose visi atstovai turėjo žodžio laisvę, o atstovo kalbai buvo nustatytas vienos valandos laiko maksimumas. Už seime pasakytas kalbas atstovai

negalėjo būti patraukti teismo atsakomybėn. Jie visi turėjo imunitetą ir galėjo būti areštuoti tik seimui sutikus.

Seimo atstovų imuniteto reikalą sutvarkė 1920 m. rugpiūčio mėn. įstatymu, pavadintu Steigiamojo seimo narių teisės. Laikinoji Steigiamojo seimo priimtoji konstitucija patikino tik seimo nario asmens neliečiamybę ir jo suėmimą, o naujuoju įstatymu praplėtė atstovo imuniteto sąvoką ir išaiškino, kad karo stovis negali varžyti seimo atstovų veiklos ir tatai jų neliečia. Taip pat tame įstatyme buvo numatyta, kad Steigiamojo seimo narį dėl pareikštos seime nuomonės galima traukti teisman tik Steigiamojo seimo 2/3 atstovų sutikus. Seimo sutikimo buvo reikalaujama ne tik atstovą suimti, kratai jo bute padaryti, ar korespondencijai peržiūrėti, bet ir bylai teisme kelti. Be to, šiuo įstatymu seimo atstovams buvo suteikta teisė lankyti valstybės ir savivaldybių įstaigas, susipažinti su jų darbu ir gauti atstovui reikalingų žinių.[13] Taip pat ir visi balsavimai seime buvo vieši, tačiau 10 atstovų pareikalavus, buvo balsuojama slaptai. O ketvirtadalis seimo atstovų galėjo reikalauti atstovų vardašaukio, t.y. asmeniško pasisakymo, kas balsuoja už kurį nors įstatymą ir kas — prieš.

Tuoj po Steigiamojo seimo atidarymo gegužės 17 d. Laikinosios konstitucijos projektui paruošti buvo išrinkta komisija tokios sudėties: A. Tumėnas, Z. Starkus ir dr. J. Purickis (krikščionių demokratų bloko atstovai), dr. K. Grinius, J. Masiulis (valstiečių liaudininkų atstovai), V. Čepinskis — socialdemokratų, N. Fridmanas — žydų atstovas.

Gegužės 21 d. Steigiamasis seimas pradėjo svarstyti Lietuvos valstybės Laikinosios konstitucijos projektą. Ypač didelių ginčų sukėlė du Laikinosios konstitucijos straipsniai — prezidento institucija ir mirties bausmės panaikinimas. Prieš prezidento instituciją kalbėjo ir balsavo socialdemokratai, žymi dalis valstiečių liaudininkų bloko ir pora krikščionių demokratų bloko atstovų. Po ilgų debatų prezidento institucija buvo įtraukta į konstituciją, bet prezidento rinkimai buvo atidėti. Todėl visą Steigiamojo seimo veikimo metą seimo pirmininkas Stulginskis ėjo prezidento pareigas.

Kairiosios partijos Steigiamajame seime, svarstant konstituciją, ir politiniais ir ekonominiais sumetimais buvo prieš prezidento atskirą instituciją. Jos siūlė, kad prezidento pareigas visą laiką eitų Steigiamojo seimo pirmininkas, kuris daugiau priklausytų nuo paties seimo ir sėkmingiau galėtų reprezentuoti valstybę.

Steigiamojo seimo priimtoji antroji Laikinoji Lietuvos konstitucija buvo paskelbta 1920 m. birželio 12 d. ir ji veikė tol, kol Steigiamasis seimas priėmė nuolatinę konstituciją. Seimo priimtoji konstitucija skyrėsi nuo ankstyvesnių *Valstybės Tarybos* priimtųjų konstitucijų tuo, kad joje buvo paskelbta, jog Lietuva yra demokratinė respublika, o Steigiamasis seimas yra suverenines Lietuvos valstybės galios reiškėjas.

Paprastai laikoma, kad seimo priimtoji konstitucija buvo parlamentinės valdymo sistemos įsteigimas, nes seimas laikomas aukščiausiu valdymo organu. Seimas leidžia įstatymus, ratifikuoja tarptautines sutartis, o taip pat prižiūri įstatymų vykdymą bei kontroliuoja valdžios veiksmus. Be to, pagal konstituciją seimas renka respublikos prezidentą, seimui yra atsakingas ministrų kabinetas, o seimui pareiškus ministrų kabinetui nepasitikėjimą, ministrų kabinetas turi atsistatydinti.

Ministrų kabinetas veikia solidarumo principu ir yra atsakingas už viso kabineto politiką, o kiekvienas ministras atskirai dar yra atsakingas už savo ministerijos politinę veiklą.

Steigiamajame seime taip pat buvo labai karštos diskusijos dėl mirties bausmės panaikinimo, bet seimo atstovų daugumas balsavo už mirties bausmės panaikinimą. Penktajame Laikinosios konstitucijos skyriuje buvo garantuojamos pilietinės laisvės — asmens, buto, korespondencijos neliečiamybė, o taip pat tikybos, sąžinės, spaudos, žodžio, susirinkimų ir draugijų laisvė.

Pokario metais, kai Lietuvoje dar nebuvo užgiję žiaurių okupacijų žaizdos, nesunormalėjęs Lietuvos gyvenimas, dar pasitaikydavo gyventojų žudynių ir apiplėšimų, todėl Steigiamojo seimo priimtas konstitucinis įstatymas dėl mirties bausmės panaikinimo yra laikytinas dideliu mūsų seimo atstovų humaniškumu. Antroji Laikinoji konstitucija buvo trumpa — 6 skyrių ir vos 18 paragrafų.[14]

Taip pat labai greitai, 1920 m. gegužės 20 d. seime buvo pradėtas svarstyti amnestijos įstatymas. Šis įstatymas skubotai ir vienbalsiai buvo priimtas gegužės 22 d., nors jo projektą svarstant, kilo nesutarimų, ar numatytoji amnestija taikytina Panemunės maišto dalyviams bei POW organizuoto perversmo dalyviams. Krikščionių demokratų partijos lyderis Krupavičius pasisakė už visuotinę amnestiją, taikant ją ir 1920 m. vasario 22 d. Panemunės sukilėliams, kadangi to maišto priežastimi buvęs netinkamas valdžios elgesys su kariuomene.[15] Taip pat ir karininkas L. Natkevičius, socialistų liaudininkų demokratų atstovas, kalbėdamas seime dėl Kauno įgulos

kareivių maišto, kaltino anuometinį krašto apsaugos ministerijos valdytoją Merkį, kad jis nesirūpinęs tuo, kas kariuomenėje vyksta. Jis baigė savo kalbą, sakydamas, kad tuo metu maistas buvęs pardavinėjamas kaimyninėms valstybėms, o savo kariuomenei jo trūkdavo. Kitas seimo narys, karininkas A. Matulaitis, krikščionių demokratų bloko atstovas, taip pat kaltino kariuomenės vadovybę dėl nesirūpinimo mūsų kareivių reikalais.[16]

Po šių diskusijų atstovas Sleževičius suformulavo amnestijos įstatymą tokia prasme, kad jis galės būti taikoms tik tiems asmenims, kurie nebuvo nusikaltę valstybei ir nedirbo svetimų valstybių naudai. Panemunės maišto dalyviams, nuteistiems už dalyvavimą maište bausmė buvo dovanota. Tačiau POW organizacijos dalyvių amnestija nepalietė, nes jie veikė svetimos valstybės naudai. Kriminaliniams kaliniams bausmė pagal amnestijos įstatymą buvo sumažinta, o politiniams kaliniams, nusikaltusiems ankstyvesnei Lietuvos vyriausybei — bausmė buvo dovanota.[17]

5. Koalicinis K. Griniaus ministrų kabinetas

Laikinąją konstituciją paskelbus, pirmąją parlamentarinę vyriausybę priderėjo sudaryti krikščionių demokratų blokui ir jų bloko atstovui ministrų kabineto pirmininko vietą užimti. Betgi krikščionys demokratai, nors laimėję atstovų daugumą, šią teisę perleido valstiečių liaudininkų blokui, kuris iš pradžių ministru pirmininku pasiūlė Sleževičių, bet krikščionims demokratams jo kandidatūra buvo nepriimtina. Tada iškilo dr. K. Griniaus kandidatūra, nors jis pats to nenorėjo. Tačiau svarbių politinių įvykių poveikyje, nenorėdamas delsti ministrų kabineto sudarymą, jis apsiėmė sudaryti koalicinį kabinetą.

Dar ir 1920 m., Steigiamojo seimo sušaukimo metu, Lietuvos politinė padėtis nebuvo stabili, nes su Lenkija buvo karo stovis, nebuvo sudaryta taika su Sovietų Rusija, nenustatyta siena su Latvija ir Lietuva Sąjungininkų dar nebuvo pripažinta de jure. Todėl krikščionių demokratų blokas rado tikslinga, kad sunkiuoju Lietuvai metu vadovautų ne viena politinė grupė, bet partijų koalicija. Jie atsisakė privilegijos turėti ministru pirmininku savo partijos asmenį ir sutiko, kad vyriausybei vadovautų valstiečių liaudininkų bloko politikas. Krikščionių demokratų blokui buvo priimtina dr. K. Griniaus kandidatūra, nes jis buvo žymus veikėjas, spaudos darbininkas ir tolerantingas politikas. Antra vertus, tuo metu

krikščionių blokas turėjo mažiau pasauliečių žymių veikėjų, negu valstiečių blokas.

Prieš koalicinį kabinetą sudarant, valstiečių liaudininkų blokas iš pradžių norėjęs sutarti su krikščionių demokratų bloku, kad ligi 1921 m. sausio 1 d. būtų priimtas civilinės metrikacijos įstatymas ir kad mokyklose nebūtų priverstinės religijos pamokos tiems mokiniams, kurių tėvai nenori savo vaikų religijos mokyti. Krikščionių demokratų blokas, iš dalies sutikdamas su šiais valstiečių liaudininkų bloko reikalavimais, modifikavo tuos reikalavimus ta prasme, kad nebūtų verčiami religijos mokytis tik tie mokiniai, kurių tėvai raštu to pareikalaus, o teisėtais civilinės padėties aktais bus laikytini aktai, sudaryti ir bažnyčių ir valdžios įstaigų. Tačiau į Laikinąją konstituciją šie valstiečių liaudininkų bloko reikalavimai nebuvo įtraukti.

Dr. Grinius savo koalicinį kabinetą sudarė 1920 m. birželio 19 d., kurį Steigiamojo seimo pirmininkas Stulginskis, einąs prezidento pareigas, patvirtino. Be krikščionių demokratų bloko ir liaudininkų, Grinius koaliciniame kabinete kvietė dalyvauti socialdemokratus ir Pažangos partiją. Socialdemokratai iš viso atsisakė vyriausybėje dalyvauti, o Pažangos partijos vardu Voldemaras surašė šios partijos sąlygas ministrų kabinete dalyvauti. Visų pirma jis reikalavo, kad seimo konstitucija būtų papildyta nuostatu, jog prezidento žinioje yra kariuomenė ir kad jis (prezidentas) turi teisę įstatymus vetuoti. Be to, Voldemaras reikalavo, kad seimas neturėtų teisės kištis į valstybės valdymą, bet tik kontroliuotų valdžios darbus, ir kad jam (Voldemarui) būtų pavestos užsienio reikalų ministro pareigos, o Smetonai valstybės kontrolieriaus pareigos.

Bet koalicijos partijos — krikščionių demokratų blokas ir valstiečiai liaudininkai nesutiko patenkinti Pažangos partijos reikalavimų ir nuo to meto Pažangos partija paliko griežtoje opozicijoje seimo vyriausybei. Pažangiečių spaudoje įsigalėjo Steigiamojo seimo pravardžiavimas „112 karalių" arba su kartėliu buvo vartojamas terminas „seimokratija". Pažangos partija ypač griežtai kritikavo žemės reformos įstatymą, teigdama, kad pradėjus jį vykdyti, sugriūsiąs visas Lietuvos ūkis. Jų spauda buvo ne tik prieš Griniaus ir Galvanausko kabinetų vedamą vidaus politiką, bet ir prieš užsienio politiką, nes esą valstybė be tvirtos valdžios nueisianti į pražūtį. Demokratinę santvarką pažangiečiai laikė nepakankamai tvirta valdžia.[18]

Dr. Grinius 1920 m. birželio 23 d. pateikė prezidentui Stulginskiui patvirtinti tokios sudėties ministrų kabinetą: K. Grinius — ministras

pirmininkas (valstiečių liaudininkų bloko), vidaus reikalų ministras — R. Skipitis (Santaros), finansų, pramonės ir prekybos ir einąs susisiekimo ministro pareigas — E. Galvanauskas (nepartinis), užsienio — J. Purickis (krikščionių demokratų bloko), švietimo — K. Bizauskas (krikščionių demokratų bloko), žemės ūkio ir valstybės turtų — J. Aleksa (nepartinis), teisingumo — V. Karoblis (nepartinis), krašto apsaugos — plk. lt. K. Žukas (nepartinis), ministras žydų reikalams — M. Soloveičikas, ministras gudų reikalams — D. Siemaška. Griniaus ministrų kabinete buvo du krikščionių demokratų bloko atstovai, vienas — Santaros, vienas — valstiečių liaudininkų bloko. Žukas nors nepriklausė valstiečiams liaudininkams, bet savo pažiūromis buvo jiems artimas.

Vidaus politikoje Griniaus ministrų kabinetas žadėjo plėsti savivaldybių veiklą, remti kooperaciją, bet neslopinti ir privačios iniciatyvos. Jis taip pat deklaravo reikalą rūpintis teisėtumu valstybę valdant ir saugoti piliečių teises nuo pažeidimų. Tuo tikslu buvo žadama pasirūpinti gera milicijos organizacija. Kariuomenėje buvo numatyta padaryti kai kurių reformų, ne tik stiprinti karių drausmę, geriau paruošti kadro karininkus, bet drauge stengtis geriau materiališkai aprūpinti kariškius ir jų šeimas. Jo ministrų kabineto programoje buvo numatyta kreipti tinkamą dėmesį į darbininkų būklę ir į darbo sąlygas, įvesti apdraudą ligoje ir senatvėje. Bet deklaracijoje buvo ypatingai pabrėžta, kad šio kabineto svarbiausiu klausimu pirmoje eilėje yra reikalas rūpintis žemės reforma.

Užsienio politikoje Griniaus kabinetas žadėjo stengtis, kad Lietuva būtų pripažinta de jure ir palaikyti gerus santykius su kaimynais, įskaitant lenkus, jeigu jie grąžintų Lietuvai priklausančias žemes su sostine Vilniumi.

Po ministro pirmininko Griniaus deklaracijos, įvairiais klausimais pasisakė visų seimo frakcijų atstovai. Pirmasis kalbėjo socialdemokratų frakcijos vardu St. Kairys, pažymėdamas, kad jo frakcija visų pirma rūpinsis konstitucijoje numatytų teisių vykdymu gyvenime ir jie gins darbininkus nuo išnaudojimo, reikalaus, kad dvarai būtų nusavinti be atlyginimo, kad būtų sudaryta taika su Sovietų Rusija ir kad lietuvių gyvenamos teritorijos būtų sujungtos.

Valstiečių liaudininkų bloko vardu kalbėjo A. Rimka, pareikšdamas naujai vyriausybei pasitikėjimą ir ragindamas nedelsiant vykdyti žemės reformą, kreipti dėmesį į švietimo sritį, gerinti darbo žmonių būvį bei stropiai saugoti piliečių teises.

Krikščionių demokratų bloko vardu kalbėjo M. Krupavičius. Jis

pasidžiaugė pirmąja parlamentine vyriausybe ir ministrų kabineto išdėstyta programa, nes ji bendrais bruožais atitinka krikščionių demokratų bloko tikslus. Krupavičius pasisakė už suteikiamas teises mažumoms, bet siūlė vengti privilegijų. Užsienio politikos klausimu jis siūlė išlaikyti gerus santykius su kaimynais, stengtis išgauti Lietuvai didžiųjų valstybių pripažinimą de jure ir Mažosios Lietuvos sujungimą su Lietuva. Krupavičius ypatingai akcentavo įvairių tipų mokyklų steigimą, tinkamų mokytojų parengimą, o pagaliau ir universiteto reikalingumą Lietuvai. Jis dar pabrėžė, kad Lietuvos moterims reikalingos ne tik politinės teisės, bet reikia ir civiliniuose reikaluose sulyginti moterų teises su vyrų teisėmis.

Tautinių mažumų atstovai — žydų ir vokiečių — pareiškė lojalumą Lietuvai, bet lenkų atstovai reikalavo Lietuvoje „lygių teisių" lenkams, nes lenkų atstovai nenorėjo Lietuvos lenkų laikyti tik tautine mažuma, reikalavo ir lenkų kalbą laikyti Lietuvos valstybine kalba, lygiomis su lietuviais dalyvauti vyriausybėje ir t.t.

Reikia pastebėti, kad lenkų atstovas A. Snelewski lenkų frakcijos nusistatymą seime skaitė lenkiškai.

Koaliciniam ministrų kabinetui buvo pareikštas pasitikėjimas.

Šiam Griniaus kabinetui nedelsiant teko spręsti daug Lietuvos problemų santykiuose su užsieniu. 1920 m. gegužės mėn. pradžioje dar Galvanausko kabineto pradėtosios Lietuvos delegacijos derybos su Sovietų Rusija artėjo į pabaigą. Lietuvai labiausia rūpėjo, kad ją greičiau pripažintų de jure didžiosios valstybės, taip pat, kad greičiau būtų sudaryti kaimyniški taikingi santykiai ir nustatytos pastovios Lietuvos sienos. 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje buvo pasirašyta taikos sutartis su Sovietų Rusija, o rugpiūčio 6 d. Lietuvos Steigiamasis seimas ją ratifikavo.

Lietuvai buvo aktualu turėti negincijamas sienas ir su kitais kaimynais, todėl, po ilgesnių mėginimų susitarti sienų klausimu su Latvija, Lietuvos vyriausybė 1920 m. rugsėjo 28 d. sudarė sutartį su Latvija ginčijamą teritoriją spręsti arbitražo būdu. Lietuvos ir Latvijos sutartį dėl sienų Steigiamasis seimas 1920 m. spalio 8 d. patvirtino.[19]

Po Sovietų Rusijos ir Lietuvos taikos sutarties ratifikavimo seime, o ir bolševikams pasitraukus iš Vilniaus, 1920 m. rugpiūčio 29 d. Lietuvos kariuomenė iškilmingai įžygiavo į Vilnių. Rugsėjo 15 d. ministras pirmininkas Grinius seime pasakė kalbą, pabrėždamas lietuvių pažiūrą į atgautą Vilnių ir Vilniaus sritį, kad Lietuva visą tą teritoriją laiko Lietuvos etnografine dalimi, ypač kad ir Maskvos

taikos sutartimi Sovietų Rusija atsisakė Lietuvos naudai savo suvereninių teisių į tą teritoriją.

Visas atgautas sritis Griniaus ministrų kabinetas laikė neatskiriama demokratinės Lietuvos teritorija, Steigiamajame seime pažadėdamas toje atgautoje nuskurdintoje teritorijoje atstatyti ūkį, šalinti nedarbą bei vykdyti reformas, o įvykdžius žemės reformą, išlyginti ten esamą socialinę nelygybę. Taip pat ministrų kabinetas numatė atgautose srityse skubotai įvykdyti demokratiniais pagrindais savivaldybių rinkimus ir atsižvelgti į atgautosios teritorijos ypatumus. 1920 m. rugsėjo 29 d. pirmąkart Griniaus ministrų kabinetas posėdžiavo atgautame Vilniuje. Bet prof. M. Römeris laiko Griniaus ministrų kabineto politine klaida, kad jis atgautajai Vilniaus krašto teritorijai, dėl jos skirtingumo, nebuvo pažadėjęs autonomijos.[20]

Steigiamajam seimui savo darbą pradėjus, atrodė, kad Lietuvos gyvenimas šiek tiek sunormalės ir palengvės. Tačiau ir vėl tolesni politiniai įvykiai greitai keitė padėtį. Lenkijai kariaujant su Sovietų Rusija, karo laimė nusviro lenkų pusėn ir jie ne tik pradėjo varyti bolševikus iš Lenkijos, bet vėl pradėjo brautis į Lietuvos teritoriją. Tuo metu Sąjungininkų spiriama Lenkija pradėjo derėtis su Lietuva ir 1920 m. spalio 7 d. sudarė taikos sutartį Suvalkuose, bet spalio 9 d. vos tik pasirašytą sutartį lenkai sulaužė ir vėl karo veiksmai prasidėjo. Gen. Želigowski užgrobė Vilnių.

6. *Mažasis seimas*

Dėl susidariusios sunkios politinės padėties Steigiamasis seimas laikinai savo veiklą sustabdė, bet prieš tai 1920 m. spalio 22 d. priėmė įstatymą, įgaliodamas politinių partijų paskirtą septynių seimo atstovų grupę — vadinamąjį *Mažąjį seimą* — toliau tęsti visas Steigiamojo seimo funkcijas — paprastų įstatymų leidimą ir įstatymų vykdymo priežiūrą. Mažąjį seimą sudarė: Steigiamojo seimo pirmininkas ir prezidento pareigas einąs A. Stulginskis — pirmininkas ir nariai — M. Krupavičius, A. Tumėnas, M. Sleževičius, V. Lašas, K. Venclauskas ir N. Fridmanas. Mažasis seimas veikė ligi 1921 m. sausio 15 d. Per tą laiką Mažasis seimas posėdžiavo 45 kartus ir priėmė 25 įvairius įstatymus.[21]

Vieni seimo nariai įstojo į aktyvią karinę tarnybą, pvz., J. Galvydis-Bykauskas, K. Škirpa, A. Matulaitis (kuris žuvo nuo priešo), L. Natkevičius (steigė dragūnų Geležinio vilko pulką), gyd. K. Vaitie-

kūnas ir kiti. Kiti seimo nariai organizavo gynybos komitetus, rinko aukas pinigais ir daiktais, savo apygardose informavo gyventojus apie naujai susidariusią sunkią Lietuvos politinę padėtį.

Želigowskiui Vilnių užgrobus, šiuo tautai pavojingu metu, 1920 m. spalio 26 d. specialiai buvo įsteigta visuomeninė organizacija — *Vyriausias Lietuvos gynimo komitetas,* kuriam pirmininkavo Sleževičius, o jo pavaduotoju buvo kun. Krupavičius. Lietuvos visuomenė labai gyvai atsiliepė į Vyriausio gynimo komiteto atsišaukimą ir visur steigė šios organizacijos skyrius. Skyrių uždavinys buvo rinkti aukas pinigais, brangenybėmis, daiktais, medžiagomis ir t.t. Vyriausias gynimo komitetas kreipėsi į JAV ir į kitų valstybių lietuvius, prašydamas skubios paramos. Šis komitetas per vienerius metus surinko apie dešimt milijonų markių, iš kurių JAV lietuviai surinko penkis su puse milijono markių.

Tik po Lietuvos kariuomenės 1920 m. lapkričio 19-21 d. laimėtų kautynių su gen. Želigowskio lenkų kariuomene, vėl dalyvaujant Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos nariams, 1920 m. lapkričio 29 d. su Lenkija Kaune buvo pasirašytas paliaubų susitarimas, suteikiant galimumą Želigowskio kariuomenei pasitraukti iš Vilniaus krašto. Tačiau lenkų okupacinė kariuomenė iš Vilniaus nebepasitraukė.

1920 m. pabaigoje Lietuvos delegacija — dr. J. Staugaitis, kun. dr. V. Jurgutis ir Z. Žemaitis — vėl buvo nuvykusi į Varšuvą derėtis dėl taikos sutarties ir dėl Lietuvos Lenkijos sienų nustatymo. Kadangi ir šios derybos buvo nesėkmingos, tai nuo to meto Lietuvos bylą teko spręsti Tautų Sąjungai, nes iki tol visi tiesioginiai Lietuvos Lenkijos mėginimai susitarti dėl sienų buvo nesėkmingi.

Steigiamasis seimas savo normalų darbą vėl pradėjo 1921 m. sausio 15 d. Steigiamojo seimo pagrindinis uždavinys buvo konstitucijos parengimas. Konstitucijos projektui ruošti buvo sudaryta net 14 narių komisija, kurios pirmininku buvo A. Tumėnas, o sekretoriumi — M. Sleževičius.

Ligi konstitucijos parengimo, Steigiamajame seime buvo priimta daug svarbių įstatymų, kaip pvz., 1921 m. balandžio 4 d. priimtas savivaldybių įstatymas. Pagal šį įstatymą 1921 m. birželio 19-20 d. įvyko rinkimai į valsčių ir apskričių tarybas. Savivaldybių rinkimų įstatymas buvo pagrįstas demokratiniais pagrindais — rinkėjų cenzas sumažintas ligi 20 metų ir įvesti visuotiniai, lygūs, slapti, tiesioginiai balsavimai valsčių, apskričių ir miestų savivaldybes renkant.

7. Žemės reformos įstatymas

Didelės svarbos Lietuvos socialiniame gyvenime turėjo priimtasis žemės reformos įstatymas. Žemės reformos klausimą Lietuvos atskiri veikėjai puoselėjo ir svarstė dar prieš Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą. Ir Antroji valstybės konferencija, Vilnių užėmus bolševikams, įvykusi 1919 m. sausio 16-23 d. Kaune, priimtoje rezoliucijoje ragino vyriausybę skubinti žemės reformos vykdymą.

Šios reformos vykdymą skatino ne tik socialiniai motyvai, bet ir politiniai, nes dalis Lietuvos dvarininkų kovojo prieš Lietuvos nepriklausomybę: vieni dalyvavo Bermondto kariniuose daliniuose, kiti — prolenkiško nusistatymo — rengė sukilimus, norėdami nuversti Lietuvos vyriausybę, ar tarnavo Lenkijos kariuomenėje, kuri kovojo su Lietuva. Vykdant žemės reformą, seimas norėjo sumažinti tokių dvarininkų ir ekonominę ir politinę įtaką. Tų dvarininkų žemės buvo konfiskuojamos be jokio atlyginimo.

Žemės reformą vykdant, visų pirma buvo siekiama aprūpinti žeme bežemius, mažažemius ir savanorius karius. Steigiamasis seimas, rengdamas žemės reformos įstatymą, taikė jį ne tautiniams vienetams, bet socialinėms grupėms, t.y. stambių žemės nuosavybių savininkams, be tautybės skirtumo.

1919 m. balandžio mėn. buvo paskelbtas žemės reformos projektas, pavadintas *Pamatiniai dėsniai žemės reformos įstatymui rengti.* Tų pat 1919 m. birželio 20 d. Laikinoji vyriausybė, Sleževičiui pirmininkaujant, išleido įstatymą aprūpinti karius savanorius žeme, o rugpiūčio 14 d. buvo paskelbtas Įvedamasis žemės reformos įstatymas ir eilė kitų įstatymų žemės klausimu, pvz., žemei pirkti ar įkeisti įstatymas ir t.t.

1919 m. žemės ūkio ministerijoje buvo sudaryta Žemės reformos komisija, kurios pirmininku buvo A. Rimka, sekretoriumi — M. Krupavičius. Žemės reformos klausimą daugiausia buvo studijavęs A. Rimka, kuris šiuo klausimu buvo išspausdinęs rimtų straipsnių ir spaudinių. Tarp valstiečių liaudininkų partijos nusistatymo žemės reformos klausimais ir krikščionių demokratų partijos nusistatymo buvo principinių skirtumų: dėl paliksimos dvarams normos, dėl žemės išpirkimo būdų ir dėl bažnyčioms grąžintinos žemės normos. Liaudininkai siūlė palikti dvarininkams 50 ha nenusavinamos žemės, o krikščionys demokratai — 80 ha.

Tačiau nežiūrint šių skirtumų Rimka ir Krupavičius abu rengė

Lietuvos žemės reformos projektą ir dargi 1919 m. išspausdino bendrą leidinį — *Žemės reformos sumanymai.*

Per rinkimus į Steigiamąjį seimą visos lietuvių politinės partijos žadėjo vykdyti Lietuvoje žemės reformą. Vienos jų siūlė radikalią žemės reformą, o kitos, pvz., Pažangos partija — labai saikingą. Todėl 1920 m. gegužės 26 d. Galvanausko ministrų kabineto nariai pažangiečiai Voldemaras ir Noreika septintame Steigiamojo seimo posėdyje pasisakė prieš projektuojamą radikalią žemės reformą. Voldemaras laikė nedoru dalyku nusavinti dvarų žemes, nes toks įstatymas sukelsiąs užsienyje priešišką opiniją Lietuvai, o Noreika siūlė įstatymu nevaržyti savininkams jų dvarų žemes pardavinėti ir neskelbti didžiųjų miškų valstybės nuosavybe. Bet tada jiems griežtai replikavo Rimka ir Krupavičius — žemės reformos įstatymo rengėjai, siūlydami nepaisyti užsienio opinijos, o vadovautis teisybe.

Pažangos partija, neturėdama nė vieno atstovo seime, žemės reformos projektuojamąjį įstatymą spaudoje aštriai kritikavo ir siūlė palikti dvarininkams 300 ha nenusavinamos žemės normą.[22]

Netrukus Steigiamajame seime buvo sudaryta 14 atstovų Žemės reformos komisija. Kadangi Krupavičius ir Rimka buvo išrinkti į Steigiamąjį seimą ir jie jau ilgiau buvo dirbę žemės ūkio ministerijos sudarytoje Žemės reformos komisijoje, tai ir Steigiamojo seimo Žemės reformos komisija savo pirmininku išrinko Krupavičių, o vicepirmininku — Rimką.

Rimka žemės ūkio ministerijoje parengtąjį žemės reformos įstatymo projektą perdavė Steigiamojo seimo komisijai ir tas projektas buvo pagrindas Steigiamojo seimo žemės reformos įstatymui. Seimo komisijos parengtasis žemės reformos įstatymas seime tebuvo pradėtas svarstyti 1921 m. balandžio 19 d. Visos lietuvių partijos seime pritarė žemės reformai. Skirtumų tebuvo tik dėl paliksimos normos dvarų savininkams, dėl atlyginimo už nusavinamą žemę bei miškus, o taip pat ir dėl išperkamojo mokesčio dydžio žemę gaunantiesiems.

Socialdemokratų frakcija pasisakė už žemės nacionalizaciją be atlyginimo dvarų savininkams. Net atskiri darbo federacijos atstovai per pirmąjį žemės reformos įstatymo svarstymą pritarė, kad dvarininkams reikia palikti tokią žemės normą, kokia bus duodama dvarų kumečiams. Valstiečių liaudininkų blokas pasiūlė savininkams palikti 50 ha, o krikščionių demokratų blokas — 80 ha. Tik lenkų frakcija buvo prieš dvarininkų žemių nusavinimą, todėl pradžioje

lenkų atstovas Grajevskis siūlė palikti neliečiamą žemės normą 1000 ha, o vėliau — 300 ha.

Be nesutarimų dėl paliksimos savininkams žemės normos ir atlyginimo už nusavinamą žemę, krikščionių demokratų blokas pasiūlė į žemės reformos įstatymo projektą įtraukti dar vieną paragrafą, kuriuo buvo numatyta, kad kadaise caro valdžios konfiskuotos bažnyčių ir vienuolynų žemės būtų grąžintos jiems taip pat 80 ha norma.

Kadangi Žemės reformos komisijoje krikščionių demokratų blokas neturėjo daugumos, tai į įstatymo projektą toks paragrafas nepateko. Dėl naujai pasiūlyto paragrafo protestavo valstiečių liaudininkų blokas ir socialdemokratai.. Jie visiškai nenorėjo to paragrafo svarstyti ir iš seimo posėdžių salės pasitraukė. Parlamentarinėje sistemoje, atstovai, norėdami atkreipti didesnį visuomenės dėmesį į svarstomo įstatymo svarbą, pasitraukia iš salės, lyg visišką atsakomybę simboliškai palikdami kitai ar kitoms partijoms. Tačiau tai nereiškia, kad jie iš viso pasitraukia iš seimo darbų. Vienok krikščionių demokratų blokas, turėdamas seime atstovų daugumą, 1922 m. sausio 10 d. šį naująjį paragrafą priėmė.

Paragrafą dėl bažnytinių žemių normos priėmus, 1922 m. sausio 13 d., valstiečių liaudininkų bloko vardu, Sleževičius padarė nepaprastą pranešimą, kad valstiečių liaudininkų blokas atšaukia iš koalicinio kabineto savo atstovą dr. K. Grinių ir toliau nesiima atsakomybės už grynai krikščionių demokratų partinę politiką. Jis kaltino krikščionių demokratų bloką žemės reformos įstatymo projektą pakeitus valstybei nenaudinga prasme, t.y. pažadėjus mokėti savininkams už nusavinamą žemę, o taip pat leidžiant patiems savininkams savo nuožiūra pasirinkti paliekamą 80 ha žemės normą. Valstiečių liaudininkų blokas taip pat nepritarė grąžinimui kadaise caro valdžios konfiskuotų vienuolynų ir bažnyčių žemių ligi 80 ha normos su visais ten esamais trobesiais. Be to, Sleževičius pareiškė nepasitenkinimą ir dėl konfesinių pradžios mokyklų steigimo. Po šio Sleževičiaus paskaityto pareiškimo, 1922 m. sausio 13 d. Griniaus koalicinis ministrų kabinetas atsistatydino. Naująjį ministrų kabinetą tada sudarė Galvanauskas.

Krikščionių demokratų bloko vardu Krupavičius paneigė primetamus jų blokui kaltinimus ir išsamiai sausio 17 d. seime visais tais klausimais išdėstė krikščionių demokratų bloko nusistatymą: dėl priimtųjų žemės reformos įstatymo paragrafų, konfesinių pradžios mokyklų bei apskritai švietimo politikos klausimu.[23]

Žemės reformos įstatymas buvo galutinai priimtas 1922 m. vasario 15 d. Už žemės reformos įstatymą balsavo krikščionių demokratų blokas, valstiečiai liaudininkai susilaikė, o socialdemokratai balsavo prieš. Įstatyme buvo priimta nenusavinama 80 ha žemės norma ir numatyta, kad už nusavintą žemę bus atlyginama mišku ar grynais pinigais — vidutiniškai apie 27 litus už ha.[24] Kariams savanoriams žemė buvo duota nemokamai, 8-20 ha, atsižvelgiant į žemės rūšį. Mažažemiai bei bežemiai išperkamus mokesčius už gautąją žemę turėjo išmokėti per 36 metus.

Žemės fondas buvo sudarytas iš žemių, priklausiusių valstybei, caro giminei, bankams bei dvarams. Iš viso žemės reformos fondui atiteko 541.000 ha žemės. 1919-1939 m. buvo išdalinta 459.000 ha. Žemės gavo 37.747 naujakuriai ir 26.367 mažažemiai.

Latvijoje ir Estijoje buvo įvykdyta dar radikalesnė žemės reforma, negu Lietuvoje. Latvijoje nusavinamų žemių savininkui buvo paliekama 50 ha, bet nebūtinai dvaro centre. Estijoje už nusavintą žemę valstybė visiškai nieko neatlygino, o mokėjo tik už nusavinamą inventorių.

Jeigu teoriškai žemės reformą vykdyti buvo daugiau pasirengęs Rimka, tai praktiškai Steigiamojo seimo priimtą žemės reformos įstatymą vykdė Krupavičius, jau būdamas žemės ūkio ministru. Todėl rašant apie žemės reformą Lietuvoje, minint tik vieną Krupavičių, kaip tos reformos šulą, ir neminint Rimkos vaidmens, nusižengiama istorinei tiesai.

8. Konstitucijos svarstymas

Taip svarbų Lietuvos valstybiniam gyvenimui žemės reformos įstatymą priėmus, 1922 m. vasario 24 d. buvo pradėtas svarstyti konstitucijos įstatymas.

Dar vokiečių okupacijos metu, lietuvių visuomenės ir politikos veikėjai nuolat svarstė seimo ir konstitucijos klausimus. P. Klimas, būdamas demokratiško nusistatymo, jau tada rašė, kad jokio svarbaus valstybinio darbo negalima atlikti be Lietuvos visuomenės valios atsiklausimo, t.y. be Steigiamojo seimo ir be to seimo priimtos konstitucijos. Jis Lietuvos visuomenę laikė pakankamai sąmoninga nepriklausomai tvarkytis. Taip pat teisininkas P. Bugailiškis, svarstydamas būsimos konstitucijos pradus, pareiškė savo principišką nusistatymą, kad tik Steigiamasis seimas, demokratiniu būdu išrinktas, tegali priimti Lietuvos konstituciją ir siūlė atsižvelgti į kitų mažųjų tautų valdymosi būdą.[25]

Lietuvos Steigiamąjį seimą išrinkus, susidarė palankios sąlygos ir demokratišką konstituciją priimti. Ligi 1922 m. rugpiūčio 1 d. Lietuva rėmėsi laikinomis konstitucijomis. Pirmoji *Lietuvos Valstybės Tarybos* priimtoji Laikinoji konstitucija tebuvo tik 29 paragrafų. Steigiamojo seimo priimtoji Laikinoji konstitucija buvo dar trumpesnė — teturėjo tik 18 paragrafų, todėl ji neapėmė visų valdymo sričių.[26] Seimo priimtoje Laikinoje konstitucijoje jau nebuvo įrašyta, kad vyriausiąjį kariuomenės vadą skiria prezidentas, o taip pat prezidentas neturėjo įstatymų leidimo iniciatyvos bei reliatyvinės veto teisės.

Konstituciją svarstant seime, daug ginčų kėlė prezidento institucija. Socialdemokratų ir valstiečių liaudininkų blokas ir dabar siūlė prezidento pareigas pavesti seimo pirmininkui. Abi šios partijos priešinosi konstitucijoje numatytai prezidento teisei vetuoti seimo priimtuosius įstatymus, paleisti seimą ir būti vyriausiu karinių pajėgų viršininku. Daug ginčų sukėlė kairiųjų grupių siūlymas įrašyti į konstituciją, kad „mirties bausmė naikinama", nors mirties bausmės panaikinimas jau buvo įrašytas Laikinojoje 1920 m. birželio 10 d. Steigiamojo seimo priimtoje konstitucijoje. Kairiosios seimo frakcijos taip pat reikalavo, kad konstitucijoje būtų užfiksuota spaudos laisvė, t.y., kad administraciniu būdu (cenzūra) negalima būtų varžyti spaudos laisvę, o spaudos nusižengimus tegalėtų spręsti ir bausti teismas. Be to, valstiečių liaudininkų atstovai siūlė įrašyti į konstituciją, kad Lietuvos teismas yra nepriklausomas. Bet krikščionių demokratų blokas ir šį siūlymą atmetė.[27]

1922 m. rugpiūčio 1 d., prieš galutinį konstitucijos balsavimą, valstiečių liaudininkų bloko vardu Sleževičius pareiškė, kad po krikščionių demokratų bloko priimtųjų pataisų, konstitucijos projektas tapęs reakcingas, todėl jų frakcija už tokią konstituciją nebalsuosianti. Liepos 27 d. posėdyje tokį pat pareiškimą padarė ir socialdemokratai. Todėl už konstitucijos priėmimą seime balsavo krikščionių demokratų blokas ir žydų frakcija bei nepartinis atstovas J. Žitinevičius, o lenkai iš viso nebalsavo. Po visų diskusijų Lietuvos valstybės konstitucija Steigiamajame seime buvo priimta 1922 m. rugpiūčio 1 d.

Šioje Steigiamojo seimo priimtojoje konstitucijoje buvo XV skyrių su 108 paragrafais. Pirmajame skyriuje arba bendruosiuose dėsniuose jau aiškiai akcentuojama, kad Lietuvos valstybė yra *nepriklausoma demokratinė respublika*. Todėl Lietuvos konstituciją priėmus, prezidentas buvo vadinamas Lietuvos respublikos prezi-

dentu, bet ne valstybės prezidentu, kaip buvo *Valstybės Tarybos* veikimo metu.

Konstitucijos bendruosiuose dėsniuose antruoju sakiniu buvo akcentuota, kad suvereninė valstybės valdžia priklauso tautai, o valstybės valdžią vykdo seimas, vyriausybė ir teismas. Valdžių padalijimo skalėje buvo įrašytas pirmoje vietoje seimas. Seimas ne tik leido įstatymus, bet ir kontroliavo vyriausybės veiklą, o taip pat turėjo teisę pareikšti nepasitikėjimą vyriausybei. Tame pat skyriuje, kalbant apie Lietuvos administracinį padalijimą, buvo paminėta, kad, dėl kai kurių vietovių gyventojų reikalų ypatingumo, iš atskirų Lietuvos sričių gali būti sudaryti autonominiai vienetai. Pagrindą šiam paragrafui Lietuvos mažumų klausimu sudarė dar Berno lietuvių konferencijoje 1917 m. lapkričio 2-10 d. priimtoji prof. kun. Mačiulio-Maironio pasiūlyta rezoliucija, kur antrajame tos rezoliucijos punkte buvo pasakyta: „Iš Gardino ir Minsko gubernijų lietuviškųjų dalių, kurių gyventojai skiriasi savo kalba ir tikyba, sudaryti administracinį vienetą surištą su Lietuvos valstybe".[28]

Antrajame konstitucijos skyriuje — „Lietuvos piliečiai ir jų teisės", kaip ir visose demokratinėse konstitucijose, yra įvardintos piliečių laisvės. 13 paragrafas suteikė Lietuvos piliečiams tikėjimo ir sąžinės laisvę, o 85 paragrafu leidžiama tikintiesiems gimimo, jungtuvių ir mirimo aktus daryti pas savo dvasininkus ir jų nereikia kartoti kitoje įstaigoje. Iš šio paragrafo savaime išplaukia išvada, kad netikinčiųjų civilinės padėties aktus turėjo atlikti „kitos įstaigos". Bet tokių kitų įstaigų Lietuvoje, išskyrus Klaipėdos kraštą, nebuvo, todėl sąžinės laisvės principas savotiškai visą laiką buvo pažeidžiamas, neatsižvelgiant į konstitucijoje įrašytas garantijas. Pagal konstituciją, tikybos mokymas buvo privalomas visiems mokiniams, išskyrus mokyklose, įsteigtose vaikams, „kurių tėvai nepriklauso jokiai tikybinei organizacijai", bet kadangi tokių mokyklų nebuvo, tai praktiškai tikybos mokymas buvo visiems privalomas.[29]

Vadovaujantis konstitucijos 20 paragrafu, 25.000 pilnateisių piliečių galėjo seimui pateikti įstatymo sumanymą, kurį seimas turėjo svarstyti.

Trečiajame konstitucijos skyriuje aptariamos seimo teisės. Buvo numatyta, kad seimas leidžia įstatymus ir kontroliuoja vyriausybės darbus, teikdamas ministrams interpeliacijas bei paklausimus, tvirtina valstybės biudžetą ir prižiūri jo vykdymą. Interpeliaciją vyriausybei galėjo įteikti ne mažiau kaip 8 atstovai, o vyriausybė į interpeliaciją turėjo atsakyti ne vėliau kaip per 10 dienų. Į

paklausimus ministrų kabineto atstovas turėjo atsakyti per 3 dienas. Seimo atstovai buvo renkami 3 metams ir jų asmuo buvo neliečiamas, nes be seimo sutikimo seimo nario nebuvo galima areštuoti.

Ketvirtajame konstitucijos skyriuje aptariama vyriausybė — respublikos prezidentas ir ministrų kabinetas. Respublikos prezidentą trejiems metams seimas rinko slaptu balsavimu ir absoliutine balsų dauguma. Taip pat seimas 2/3 balsų galėjo valstybės prezidentą atstatyti iš pareigų. Prezidentui susirgus ar išvykus į užsienį, jo pareigas ėjo seimo pirmininkas. Respublikos prezidentas buvo ginkluotų pajėgų viršininkas. Jis turėjo teisę paleisti seimą, bet naujam seimui susirinkus, prezidentas buvo perrenkamas. Respublikos prezidentas skelbė seimo priimtus įstatymus ir galėjo seimo priimtąjį įstatymą ne vėliau kaip po dvidešimt vienos dienos grąžinti seimui iš naujo persvarstyti. Taip pat konstitucijoje buvo numatyta, kad jei po to seimas antru svarstymu priims tą patį įstatymą visų atstovų absoliutine balsų dauguma, tada respublikos prezidentas privalo jį paskelbti. O jeigu seimas 2/3 balsų pripažįsta pirmąjį įstatymą esant skubotu, tai prezidentas neturi teisės grąžinti seimui tą įstatymą antrą kartą svarstyti.

Respublikos prezidentas turėjo teismo uždėtos bausmės dovanojimo teisę — malonės teisę — tačiau dovanoti bausmę ministrams, kurie yra nubausti dėl tarnybinių nusikaltimų, respublikos prezidentas galėjo tik seimui sutikus. Taip pat prezidentui priklausė teisė parinkti ministrą pirmininką ir tvirtinti jo sudarytą kabinetą. Nors ministrų kabinetas solidariai atsakydavo seimui už bendrą vyriausybės politiką, bet kiekvienas ministras buvo tiesiogiai atsakingas už darbą savo valdymo srityje. Ministrų kabinetas ar atskiras ministras privalėjo turėti seimo pasitikėjimą.

Konstitucijos papildymo sumanymą ar jos pakeitimo projektą turėjo teisę iškelti seimas, vyriausybė arba 50.000 piliečių, turinčių rinkimo teisę.

Konstitucijos VII skyriuje 73-74 paragrafai garantavo plačias teises Lietuvos mažumoms. Jos galėjo įstatymų ribose autonomiškai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus — švietimą, labdarą, savitarpinę pagalbą ir šiems reikalams tvarkyti galėjo sudarinėti atitinkamus organus įstatyme numatyta tvarka. Tautinių mažumų sudarytieji organai galėjo apdėti savo narius mokesčiais kultūros reikalams ir gauti atitinkamas lėšas iš valstybės iždo bei savivaldybių.[30]

Steigiamasis seimas, priimdamas Lietuvos valstybės konstituciją, atliko savo pagrindinį uždavinį. Be konstitucijos priėmimo Steigiamasis seimas atliko ir daug kitų pozityvių ir labai svarbių darbų — priėmė žemės reformos įstatymą, savosios valiutos, savivaldybių, pradžios mokyklų įstatymus ir daugelį kitų. Taip pat ir Lietuvos universitetas buvo atidarytas Steigiamojo seimo metu 1922 m. vasario 16 d., vadovaujantis 1918 m. gruodžio mėn. *Lietuvos Valstybės Tarybos* priimtuoju Vilniaus universiteto statutu. Bet tikrąjį Lietuvos universiteto statutą Steigiamasis seimas po ilgų debatų priėmė tik 1922 m. kovo mėn. 24 d.

Steigiamojo seimo meto koalicinė vyriausybė sudarė taikos sutartį su Sovietų Rusija, sienų sutartį su Latvija ir Suvalkų sutartį su Lenkija. Šio seimo metu Lietuva buvo priimta į Tautų Sąjungą ir išgavo iš daugelio valstybių Lietuvos pripažinimą de jure.

Vienok Steigiamojo seimo metu Lietuvai teko pakelti ir smūgių: tada Lietuva neteko Alukštos srities ir neįstengė nei diplomatine veikla tarptautinėje arenoje nei ginklu išvaryti Želigowskio iš Vilniaus.[31]

Dar tenka pasakyti, kad be visų kitų svarbių ir gausių darbų, Steigiamasis seimas rūpinosi ir Klaipėdos arba Mažosios Lietuvos reikalais ir jau 1921 m. lapkričio 1 d. priėmė tokią rezoliuciją: „išklausęs Užsienio Reikalų Ministerio J. Purickio pranešimą, Steigiamasis Seimas reikalauja, kad Klaipėdos kraštas būtų prijungtas prie Lietuvos, garantuojant Klaipėdos kraštui jo savitumo apsaugą, suteikiant jam autonomiją vietos ūkio, administracijos, darbo apsaugos, teismų sutvarkymo ir švietimo bei kultūros srityse."[32]

Svarbiuosius ir pagrindinius įstatymus svarstant (ypač žemės reformos, konstitucijos, bei universiteto statutą), Steigiamajame seime iškildavo ir aštresnių nuomonių skirtumų tarp dešiniųjų ir kairiųjų partijų atstovų, tačiau tatai rodė vien Steigiamojo seimo politinių partijų skirtingą pažiūrą, nes kairieji, nors ir norėdami radikalesnių įstatymų, visvien palikdavo kaip lojali opozicija, neatsisakydama ir toliau bendradarbiauti Lietuvos valstybės ateitį kuriant.

Lietuvos ir kitų Pabaltijo valstybių vykdomų reformų radikalumą galima aiškinti ne vien kaimyninių valstybių to meto revoliucinių įvykių įtaka, bet daugiau beatsikuriančių Pabaltijo valstybių tautinių partijų radikalumu, kurios atstovavo savo visuomenei, ilgus metus kovodamos dėl tautos laisvės bei valstybinio gyvenimo organizavimo. Todėl visų trijų Pabaltijo valstybių priimtose konstitucijose

seimas, o ne prezidentas, buvo laikomas svarbiausiu tautos reprezentantu. Seimas rinko valstybės prezidentą, seimas leido įstatymus, taip pat seimas tvirtino vyriausybės sudaromas sutartis su kitomis valstybėmis. Lietuvoje Steigiamojo seimo pirmininkas laikinai ėjo ir respublikos prezidento pareigas, kol konstitucijos numatyta tvarka 1922 m. gruodžio 21 d. buvo išrinktas Lietuvos respublikos prezidentu A. Stulginskis. O Estijoje net ligi 1933 m. seimo pirmininkas ėjo ir prezidento pareigas.

Pagal Lietuvos Steigiamojo seimo priimtą konstituciją Lietuvoje, parlamentinė sistema praktikoje veikė tik ligi 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo.

Baigiant ir sumuojant Lietuvos Steigiamojo seimo darbus, galima didžiuotis į šį seimą išrinktųjų atstovų politiniu subrendimu, valstybiškumo ir demokratinių idėjų supratimu bei dideliu darbingumu. Ilgus metus lietuvių politikų ir visuomenės veikėjų puoselėjama idėja, kad tik Steigiamasis seimas gali nustatyti Lietuvos valdymosi formą ir santvarką, pagaliau buvo sėkmingai įvykdyta.

Per savo kadenciją nuo 1920 m. gegužės 15 d. ligi 1922 m. spalio 6 d. Steigiamasis seimas, be komisijų darbų, iš viso posėdžiavo 257 kartus ir 1922 m. spalio 6 d. išsiskirstė.[33]

NUORODOS

1 Prieš 46 metus (Lietuvių Vyriausiosios Tarybos Rusijoje atsišaukimas) — *Aidai*, 1964 m. 2 nr. 49-51 psl.
2 K. Žukas, *Žvilgsnis į praeitį*, 1959 m. 246 psl. ir K. Grinius, Steigiamojo seimo metai — *Aidai*, 1970 m. 5 nr.
3 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis 102-103 ir 132-135 psl.
4 O. Raudeliūnienė, Lietuvos socialdemokratų partija — *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais*, 1978 m. 54 psl.
5 S. Lopajevas, Lietuvos komunistų partija — *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais*, 1978 m. 50 psl. ir V. Kapsukas, *Raštai*, 1966 m. VIII t. 380 psl.
6 V. Vaitiekūnas, Lietuvos steigiamasis seimas — *Į Laisvę*, 1976 m. 62 psl.
7 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis 97-98 psl.
8 Vaižgantas (J. Tumas), Steigiamojo seimo šventė — *Raštai*, 1922 m. III t. 66-71 psl. ir K. Žukas, *Žvilgsnis į praeitį*, 1959 m. 253-256 psl.
9 *Steigiamojo seimo darbai*, pirmasis posėdis 1920 m. gegužės 15 d.
10 *Steigiamojo seimo darbai*, pirmasis posėdis 1920 m. gegužės 15 d.
11 *Steigiamojo seimo darbai*, pirmasis posėdis 1920 m. gegužės 15 d.
12 *Steigiamojo seimo darbai*, pirmasis posėdis 1920 m. gegužės 15 d.
13 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis 121-122 ir 131 psl.
14 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis 105-115 psl. ir K. Račkauskas, *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*, 1967 m. 115-118 psl.
15 *Steigiamojo seimo darbai*, ketvirtasis posėdis 1920 m. gegužės 20 d.
16 *Steigiamojo seimo darbai*, aštuntasis posėdis 1920 m. gegužės mėn. 26 d.
17 V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis seimas*, 1975 m. 70-71 psl.
18 S. Noreikienė, Partijos buržuazinei valstybei besikuriant ir įsitvirtinant — *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais*, 1978 m. 134 psl.
19 *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis 1919-1929* (sudarė P. Dailidė), 1930 m. 1 t. 55-57 psl.
20 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis 141 psl.
21 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis 127-129 psl.
22 *Steigiamojo seimo darbai*, septintasis posėdis 1920 m. gegužės 26 d.
23 *Steigiamojo seimo darbai*, 157 ir 158 posėdis 1922 m. sausio 13 ir 17 d., V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis seimas*, 1975 m. 157-168 psl. ir Vl.

Krivickas, The Lithuanian Populists and the Agrarian Question 1918-1926 — *Journal of Baltic Studies,* 1975 m. VI t. 4 nr. 266-267 psl.
24 *Lietuvių Enciklopedija,* XXXV t. 243 psl.
25 Gk. (P. Bugailiškis), Pirmą barą varant — *Lietuvos Aidas,* 1918 m. sausio 26 d. 12 nr.
26 K. Račkauskas, *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais,* 1967 m. 109-118 psl.
27 V. Vaitiekūnas, Lietuvos suverenumas Steigiamajame seime — *Aidai,* 1970 m. 10 nr. 461 psl.
28 St. Kairys, *Tau, Lietuva,* 1964 m. 255 psl.
29 V. Vaitiekūnas, Lietuvos suverenumas Steigiamajame seime — *Aidai,* 1970 m. 10 nr. 457 psl.
30 J. Robinson, Der litauische Staat und seine Verfassungsentwicklung — *Jahrbuch des Oeffentlichen Rechts der Gegenwart,* 1928 m. 16 t. 304 psl.
31 K. Grinius, Steigiamojo seimo metai — *Aidai,* 1970 m. 201-205 psl. ir J. Šalna (L. Šmulkštys), Nepriklausomos Lietuvos valstybės valdžia — *Sėja,* 1962 m. 4 nr. 11-14 psl.
32 V. Sidzikauskas, Steigiamasis seimas ir Lietuvos tarptautinės problemos — *Tėvynės Sargas,* 1970 m. 1 nr. 66 psl.
33 V. Viliamas, Lietuvos seimai ir jų grupinė diferenciacija — *Tėvynės Sargas,* 1954 m. V t. 89 psl.

XX

Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas

1. Kaimyninių valstybių pažiūros į Pabaltijo valstybes

Tarptautinis Lietuvos valstybės pripažinimas vyko dviem tarpsniais: pripažinimas de facto ir pripažinimas de jure. Lietuva, dėl jos bylos su Lenkija, turėjo didesnių sunkumų negu Latvija ir Estija, kol ją kitos, ypač Sąjungininkų valstybės, pripažino egzistuojančia valstybe tarptautine prasme.

Valstybės pripažinimas de facto yra laikomas laikinis, sąlyginis, bet negalutinis įsisteigusios valstybės ar jos vyriausybės pripažinimas. Su tokia valstybe diplomatiniai santykiai palaikomi tik skiriant ypatingus įgaliotinius, bet nėra skiriami normalūs diplomatiniai atstovai. Tokie valstybių įgaliotiniai siunčiami į naujai įsisteigusią valstybę patirti vietoje tikrąją padėtį, bet jie nėra diplomatinio korpo nariai ir nesinaudoja diplomatinio korpo narių privilegijomis.

Pripažinus valstybę de jure, nuo tada tarp tų valstybių užmezgami normalūs santykiai ir paskiriami diplomatiniai atstovai.

Pradžioje Pabaltijo valstybių de jure pripažinti nenorėjo nei Prancūzija, nei Anglija, nei JAV, nes jos vis lūkuriavo pasikeitimų Rusijoje ir demokratinės Rusijos atsteigimo, nors ir be Suomijos ir Lenkijos.

1918 m. kovo mėn. 3 d. Lietuvos Brastos sutartimi Sovietų Rusija atsisakė Lietuvos teritorijos, o Vokietija su Austrija ir Vengrija

įsipareigojo „suteikti" Lietuvai ir kitoms nuo Rusijos atskirtoms teritorijoms tautų apsisprendimo teisę. Tais pat metais *Lietuvos Taryba* vasario 16 d. jau buvo pasiskelbusi nepriklausoma valstybe.

Kada Vokietijos reichstage buvo svarstoma Lietuvos Brastos taikos sutarties ratifikavimas, tai reichstago daugumos partijos (socialdemokratai, Katalikų centras ir kt.) pareikalavo, kad Vokietijos valdžia pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe. Be to, Vokietija Europos visuomenei norėjo parodyti, kad iš Rusijos kai kurios teritorijos buvo atplėštos ne užgrobimo tikslu. Todėl Vokietija pirmoji pripažino Lietuvą de jure — 1918 m. kovo 23 d. Pripažinimą de jure pasirašė kaizeris Vilhelmas II ir kancleris grafas G. Hertling.

Šį Lietuvos pripažinimą de jure mūsų poetas Milašius paskelbė Paryžiuje *Revue Baltique* žurnale 1918 m. nr. 1 įžanginiu straipsniu, akcentuodamas Lietuvos valstybės dvasinį vertumą ir lyg sugestionuodamas Vakarų valstybes pasekti Vokietijos pavyzdžiu, ypač, kad susikūrusi Lietuvos vyriausybė nuo pat pradžių jau rūpinosi savo juridiniu statusu. Taip pat Šveicarijos Lietuvių Taryba, ginanti Lietuvos interesus užsienyje, 1918 m. jau vasario mėn. pasiuntė kariaujančioms ir neutralioms valstybėms, turinčioms Šveicarijoje savo atstovybes, *Lietuvos Tarybos* nepriklausomybės akto paskelbimo tekstą, pranešdama apie Lietuvos valstybės atsisteigimą su sostine Vilniumi ir tuo įtaigaudama pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe.[1]

Taip pat ir Lietuvių Vyriausioji Taryba Rusijoje 1918 m. vasario mėn. kreipėsi į visas valstybes, pranešdama lietuvių tautos norą būti nepriklausoma valstybe, nurodydama valstybės sienas ir prašydama pripažinti naujai beatsikuriančią Lietuvos valstybę.

Be to, vos susirinkus Sąjunginėms ir draugingoms valstybėms į Taikos konferenciją Versalyje, 1919 m. sausio 20 d. Pabaltijo valstybių atstovai įteikė Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau bendrą notą, prašydami Sąjungininkus pripažinti Pabaltijo valstybes suvereninėmis valstybėmis ir suteikti joms teisę dalyvauti Taikos konferencijoje. Po poros mėnesių Clemenceau priėmė Pabaltijo valstybių delegacijų pirmininkus, išklausė jų pageidavimų ir prašymo pripažinti jas nepriklausomomis valstybėmis, t.y. pripažinti de jure. Jis tada painformavo delegacijas, kad Pabaltijo valstybių pripažinimas bus svarstomas drauge su Rusijos klausimu.[2]

1919 m. vasario 10 d. laikinoji Lietuvos delegacija Taikos konferencijoje vėl prašė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę ir leisti jai dalyvauti pilnateisiu nariu Taikos konferencijoje. Delegacija

pateikė konferencijai teritorinius reikalavimus, nurodydama 150.000 km² plotą ir 7 milijonų gyventojų skaičių, pabrėždama, kad tokio ploto valstybė gali organizuotis į nepriklausomą valstybę. Notą pasirašė laikinosios delegacijos pirmininkas kan. K. Olševski ir G. Doviat.[3] (Tai Olšauskas ir Daujotas, vėliau pasivadinęs Daumantu).

1919 m. balandžio 19 d. mažųjų tautų atstovai: estų — A. Piip, gruzinų — N. Čcheidze, latvių — J. Čakste, lietuvių — A. Voldemaras ir ukrainiečių — G. Sidorenko — pakartotinai prašė Taikos konferencijos pirmininko Clemenceau pripažinti visas šias valstybes nepriklausomomis, suteikiant joms teisę dalyvauti Taikos konferencijoje bei teikti paramą joms maistu ir kreditais.[4]

Bet V. Maklakov, Rusijos Laikinosios vyriausybės atstovas Prancūzijoje, drauge einąs ir Rusijos emigrantų Politinio komiteto pirmininko pareigas, 1919 m. gegužės 26 d. Taikos konferencijos Baltų komisijos posėdyje išdėstė rusų emigrantų politikų pažiūrą į Pabaltijo valstybes, pareikšdamas, kad Sąjungininkai be Rusijos atstovų neturi teisės spręsti Rusijos pakraščiuose susidariusių valstybių likimo, nepažeisdami Rusijos interesų. Maklakov patikino Sąjungininkus, kad Rusija yra nusistačiusi suteikti visoms Rusijos pakraščių tautoms autonomiją.[5]

1919 m. birželio 18 d. JAV prezidentui Wilsonui buvo įteikta kolektyvi nota pasirašyta mažųjų valstybių atstovų, išskyrus Lietuvos atstovą A. Voldemarą, nes jau tada Rusijos emigrantų politinė delegacija buvo sutikusi Lietuvą pripažinti nepriklausoma valstybe.[6]

Taikos konferencijos metu britų delegacijos narys prof. J. Y. Simpson paprašė Pabaltijo valstybių delegacijų raštu išdėstyti jų nusistatymą dėl federacijos ryšių sudarymo su būsima demokratine Rusija. Lietuvos delegacijos pirmininkas Voldemaras, kaip jau buvo minėta, savo atsakyme pažymėjo, jog Lietuva neatsisakytų sudaryti federaciją su Rusija tokiais pagrindais, kaip Bavarija su Vokietija. Bet Lietuvos vyriausybė, sužinojusi apie tokį Voldemaro atsakymą, tuoj pat šį klausimą svarstė ministrų kabineto posėdyje ir 1919 m. liepos 9 d. pranešė savo delegacijai Paryžiuje, kad toks nusistatymas dėl federacijos su Rusija yra tik Voldemaro asmeniškas nusistatymas, neturįs nieko bendro su vyriausybės politikos linija. Be to, Lietuvos vyriausybė aiškiai pabrėžė savo delegacijai, kad Lietuva siekianti visiškos nepriklausomybės ir įsakė delegacijai laikytis Lietuvos vyriausybės nustatytos politikos linijos.[7]

Tačiau Pabaltijo valstybių nepriklausomybės pripažinimą Sąjungininkai iš viso delsė, kol Rusijos reikalai bus išspręsti. O ir JAV

delegacijos narys I. Bowman, kaip delegacijos geografas specialistas, galvojo, kad Lietuva savanoriškai įsijungtų į Rusijos valstybę, jei gautų savo teritorijai plačią autonomiją.[8]

Taip pat ir Taikos konferencijos Baltų komisijoje, jos pirmininkas anglas E. Howard, pareiškė, kad Lietuvos nepriklausomybės klausimo ir Lietuvos pripažinimo negalima išspręsti tol, kol nebus išspręstas Rusijos klausimas ir tik tada visų Pabaltijo valstybių de jure pripažinimo klausimas bus sprendžiamas. Tokią pat nuomonę dėl Pabaltijo valstybių pripažinimo pareiškė ir Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos politikos departamento direktorius Ph. Berthelot, polonofiliško nusiteikimo politikas.

Sąjungininkai, nepripažindami Pabaltijo valstybių, betgi labai norėjo, kad jos ir toliau kariautų su Sovietų Rusija ir pagelbėtų baltiesiems rusams nuversti bolševikų valdžią. Ir tik dėl šios priežasties Sąjungininkai Pabaltijo valstybes tuo metu toleravo. O JAV anuo metu Pabaltijo valstybių dar nepripažino net de facto.[9]

Nepaisant Sąjungininkų priešiško nusistatymo, 1919 m. gruodžio 31 d. Estija pasirašė paliaubų sutartį su Sovietų Rusija, kuri tada pripažino Estiją nepriklausoma valstybe.

Sovietų Rusija siūlė ir Lietuvai sudaryti taikos sutartį, nes karo veiksmai tarp jų jau pasibaigė. 1920 m. kovo 31 d. Lietuvos užsienio reikalų ministras Voldemaras notoje užsienio reikalų komisarui G. Čičerinui išdėstė, kad Lietuva griebėsi ginklo ne todėl kad užgrobtų Rusijos teritorijos, bet kad apsigintų ir išlaikytų savo valstybės nepriklausomybę. Kadangi šiuo metu Lietuvos teritorijoje nėra nė vieno rusų kareivio, toliau notoje dėstė Voldemaras, todėl Lietuva galinti pradėti taikos derybas. Tolimesnėse Lietuvos notose Sovietų Rusijai buvo pareikalauta, kad Sovietų Rusija iš anksto pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe jos etnografinėse sienose.[10]

1920 m. gegužės 7 d. buvo pradėtos Sovietų Rusijos ir Lietuvos taikos derybos. 1920 m. liepos 12 d. pasirašytoje taikos sutartyje Sovietų Rusija užfiksavo Lietuvos pripažinimą nepriklausoma valstybe, perleisdama jai jos teritorijoje visas Rusijos turėtas suverenines teises. Taigi tuo metu Lietuvą jau buvo pripažinusios de jure dvi didžiosios kaimyninės valstybės — Vokietija ir Rusija.

Bet Anglija laikėsi senos tarptautinės doktrinos, kad visų pirma naujai susidariusią valstybę turi pripažinti de jure jos motiniškoji valstybė (condition préambule).[11] Tačiau dėl Latvijos ir Estijos skirtingos geografinės padėties, t.y. dėl jų uostų reikšmės Anglijos

prekybai ir dėl Anglijos politinio išskaičiavimo turėti daugiau įtakos šiose valstybėse, Anglija jau 1918 m. pripažino Estiją ir Latviją de facto. O Lietuvą de facto Anglija tepripažino tik 1919 m. rugsėjo 15 d.

Nors Anglijoje buvo nedidelė lietuvių kolonija, bet ir ji rūpinosi Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu. Savo rezoliucijas Anglijos lietuviai siuntė ministrui pirmininkui Lloyd George ir užsienio reikalų ministrui A. Balfourui, Prancūzijos užsienio reikalų ministrui S. Pichonui ir JAV prezidentui W. Wilsonui.[12] Anglijos pripažinimas Lietuvos de facto buvo sutiktas labai džiaugsmingai. Didesniuose Lietuvos miestuose ir laikinoje sostinėje Kaune buvo surengtos džiaugsmo manifestacijos ir per Anglijos misijos narį plk. Wardą buvo pareikšta padėka Anglijai.

1919 m. spalio mėn. 28 d. Lenkijos atstovas Londone kunigaikštis E. Sapieha pažadėjo, kad Lenkija pripažins Latviją ir Estiją de jure, o Lietuvą — tik de facto. Lietuvos pripažinimą de jure jis siūlė atidėti ligi Lietuvos Steigiamojo seimo sušaukimo ir vyriausybės pasikeitimo, nes visos lenkų politinės partijos puoselėjo viltį sudaryti su Lietuva federaciją arba įjungti Lietuvą Lenkijon, suteikiant jai tik autonomiją.[13]

Iš viso, didžiosios valstybės ir jų politikai ilgą laiką nepalankiai žiūrėjo į mažųjų valstybių įsisteigimą, pvz., net prancūzų socialistas ir istorikas Thomas, prieš Pirmąjį pasaulinį karą rėmęs pavergtųjų tautų sąjūdžius, karo metu, jau būdamas ministru, savarankiškos Lietuvos kūrimąsi laikė Europos balkanizacija.

Po pusmečio Anglijoje vėl iškilo Pabaltijo valstybių de jure pripažinimo klausimas. 1920 m. balandžio 9 d. Anglijos užsienio reikalų ministerijos aukštas pareigūnas J. D. Gregory parengė naujajam Anglijos užsienio reikalų ministrui lordui Curzonui memorandumą dėl Pabaltijo valstybių pripažinimo de jure. Gregory siūlė visas šias tris valstybes — Estiją, Latviją ir Lietuvą — pripažinti de jure. Jis aiškino, kad pripažinus Lietuvą de jure, Sąjungininkams bus daug lengviau spręsti Klaipėdos klausimą, nes Klaipėda esanti vienintelis Lietuvos uostas. Toliau jis argumentavo, kad pripažinus Pabaltijo valstybes de jure, Anglija galėtų laikyti šiose valstybėse savo aukšto rango diplomatinius atstovus, kur šiuo metu tėra tik konsulatų valdininkai. Net ir plk. lt. Tallents laikomas tik diplomatinės misijos atstovu, neturinčiu ministro titulo.[14]

1920 m. liepos 3 d. Anglijos atstovas Varšuvoje Rumbold buvo Lenkijos užsienio reikalų ministro kunigaikščio Sapiehos painfor-

muotas, kad Lietuva Lenkijos ir Sovietų Rusijos karo metu nesusidėjo su bolševikais prieš Lenkiją, tad Lenkijos vyriausybė esanti nutarusi pripažinti Lietuvą de facto.[15] Tuo metu bolševikų sukauta lenkų kariuomenė traukėsi Varšuvos link, tad Lenkijos vyriausybė įvykių spaudžiama, norėdama parodyti savo „gerą valią" Lietuvai, 1920 m. liepos 4 d. pripažino Lietuvą de facto, kad ji, sunkiausiu Lenkijai metu, nesidėtų su Lenkijos priešais.

Tačiau Lenkija Europos centruose turėjo įsisteigusi veiksmingų propagandos biurų ir be kitko rūpinosi nuteikti Europos valstybių sostinėse visuomenės opiniją prieš Lietuvą. Skleidžiamose lenkų žiniose nuolat buvo kartojami tie patys posakiai, kad Lietuva viena savarankiškai negalėsianti egzistuoti ir kad ji turinti įsijungti į Lenkijos valstybę. Pripažinti Lietuvą atskira nepriklausoma valstybe būtų klaida, nes, lenkų nuomone, tokia valstybė būtų tik neramumų židinys.[16]

Vienok 1919 m. socialistų Internacionalo konferencija Liucernoje, Šveicarijoje, priėmė rezoliuciją ir reikalavo, kad Taikos konferencija Versalyje pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe.[17]

2. *Lietuvos pripažinimas de jure*

Ilgiausia kova dėl Pabaltijo valstybių pripažinimo nepriklausomomis valstybėmis vyko Jungtinėse Amerikos Valstybėse.

Jau 1917 m. sausio 3 d. JAV Lietuvių Tautos Tarybos atstovai įteikė memorandumą visų valstybių diplomatiniams atstovams Washingtone, kad Lietuva nori būti nepriklausoma valstybe etnografinėse sienose ir amžinai neutrali. Jie reikalavo, kad būsimasis Taikos kongresas garantuotų Lietuvai nepriklausomybę ir neutralumą. Taip pat tame memorandume lietuvių atstovai reikalavo teisės dalyvauti Taikos kongrese.

JAV prezidentas Wilson 1918 m. vasario 11 d. patikslino savo pažiūrą dėl tautų suverenumo principo. Jo manymu, tautų suverenitetas nėra perleidžiamas valstybių konferencijose — dviem ar kelioms valstybėms susitarus, bet paisoma tautų aspiracijų ir tik su tautų noru ir sutikimu jos gali būti kitų tautų valdomos. Jis pareiškė, kad tautų apsisprendimo principas jau nesąs vien tik frazė, bet likęs imperatyviniu principu valstybininkų veiklai.[18]

Lietuvių informacijos biurui Šveicarijoje prašant, JAV valstybės departamento pasekretoris H. Wilson pirmasis pranešė prezidentui Wilsonui, kad *Lietuvos Taryba* paskelbė Lietuvos Nepriklausomy-

bės aktą, nutraukė buvusius ryšius su Rusija ir kitomis valstybėmis, nes tie ryšiai buvo sudaryti prievarta.

Tatai ir buvo *Lietuvos Tarybos* pirmasis žingsnis ieškoti kitų valstybių Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo.[19]

Po JAV prezidento Wilsono pareiškimo dėl tautų apsisprendimo principo, 1918 m. kovo 13-14 d. JAV Lietuvių atstovų seimas New Yorke, kuriame dalyvavo virš 1.000 atstovų (minima iki 1.500), atstovaujančių įvairias lietuviškas organizacijas iš atskirų lietuvių kolonijų, pasiuntė savo rezoliuciją JAV vyriausybei, reikalaudami pripažinti Lietuvos nepriklausomybę etnografinėse sienose ir teisę Lietuvos atstovams dalyvauti tarptautiniame taikos kongrese.[20]

Bet 1918 m. rugpiūčio 23 d. JAV senatorius H. Cabot Lodge, matyti Rusijos atstovo paveiktas, pasakė senate kalbą, reikalaudamas, kad Rusijai būtų sugrąžintos pagal Lietuvos Brastos taikos sutartį atsiskyrusios provincijos arba teritorijos — Lietuva, Latvija ir Estija. Tokio pat turinio kalbą pasakė ir Illinois senatorius J. H. Lewis. Tada dr. Šliūpas, reaguodamas į šias kalbas, parašė šiems senatoriams laišką, kaltindamas juos dėl jų kalbų, priešiškų tautų apsisprendimo principui. Senatorius Cabot Lodge, matyt, iš Šliūpo laiško geriau susipažinęs su teisėtais lietuvių ir latvių reikalavimais steigti savo nepriklausomas valstybes, šį Šliūpo protestą įtraukė į kongreso rekordus.[21]

Po Vokietijos kapituliacijos, JAV lietuvių visuomenė ypač nukreipė savo pastangas, kad JAV pripažintų Lietuvos nepriklausomybę. 1918 m. lapkričio 27 d. lietuvių organizacijų atstovai vėl priėmė rezoliuciją, prašydami pripažinti Lietuvos nepriklausomybę, jos Laikinąją vyriausybę ir *Lietuvos Valstybės Tarybą*, kaip legalią ir oficialią tautos atstovybę. Lietuvių organizacijų atstovų rezoliucija buvo pasiųsta JAV prezidentui Wilsonui, senato užsienio komisijai ir valstybės sekretoriui Lansingui.[22]

Tačiau, kai JAV prezidentui Wilsonui atsivėrė galimumas vykdyti jo paties paskelbtą tautų apsisprendimo imperatyvinį principą, tai jis tą principą tetaikė tik Lenkijai ir Suomijai ir pripažino tik šių dviejų valstybių atsiskyrimą nuo Rusijos. Tuo metu JAV prezidentas bei jo politikos patarėjai bolševizmą Rusijoje laikė tik epizodiniu reiškiniu ir dar laukė, kad atsisteigs konstitucinė Rusija. Tada JAV dar tikėjosi atgauti carinėje Rusijoje savo investuotus kapitalus ir Rusijai suteiktas paskolas. Todėl 1918 m. gruodžio 5 d. JAV valstybės departamentas į lietuvių atstovų reikalavimus atsakė, kad šiuo metu ir netolimoje ateityje JAV neketina pripažinti Lietuvos nepriklauso-

mybės. Be to, valstybės departamentas pranešė, kad karinės paramos reikalą Lietuvai tvarkanti Karo taryba Versalyje.[23]

Čia verta prisiminti, kad Washingtone dar vis reziduojąs Rusijos Laikinosios vyriausybės paskirtasis pasiuntinys Bachmetjev turėjo didelės įtakos į JAV prezidentą Wilsoną ir buvo priešiškai nusiteikęs Pabaltijo valstybių siekimui atsiskirti nuo Rusijos, o šių valstybių nepriklausomybės klausimą Bachmetjev laikė „absoliutiškai fantastišku".

Bachmetjev, remiamas visų rusų antibolševikinių grupių, įtaigojo JAV politikus remti Rusijos nedalomumo principą. Taigi atrodo, kad prieš Pabaltijo valstybes vienodai kovojo bolševikai ir antibolševikai, nes jiems visiems vienodai rūpėjo Rusijos nedalomumas. O baltųjų rusų sąjūdis, vadovaujamas generolų — Kolčako, Vrangelio ir kitų, ne tik nenorėjo pripažinti Pabaltijo valstybių, bet ir Suomijos nepriklausomybės.[24] Vienok JAV prezidentas Wilson Rusijos pasiuntiniui Bachmetjevui yra pareiškęs, jog didžiausias jo noras yra tas, kad Pabaltijo tautoms būtų suteikta autonomija ar savivalda, bet Rusijos suverenitete.[25] Tačiau Bachmetjev savo ruožtu siūlė Lietuvą, Latviją, Estiją traktuoti kaip Rusijos provincijas ir neinspiruoti Rusijos suskaldymo.

Netrukus 65 kongreso trečioje sesijoje, 1918 m. gruodžio 10 d. senatorius Cabot Lodge, JAV lietuvių veikėjų paveiktas, ėmė remti Pabaltijo valstybių nepriklausomybę ir pasiūlė rezoliuciją reikalaudamas, kad senatas pareikštų savo nuomonę dėl Lietuvos atsiskyrimo nuo Rusijos ir dėl jos pripažinimo nepriklausoma valstybe. Tokį pat nusistatymą jis prašė pareikšti ir dėl Latvijos bei Estijos.[26]

Siekiant Lietuvos valstybės pripažinimo de jure pagreitinimo, 1919 m. gegužės 23 d. Lietuvos pasiuntinys Anglijoje grafas Tiškevičius lankėsi Romoje ir įteikė popiežiui Benediktui XV notą, prašydamas, kad Vatikanas pripažintų Lietuvą nepriklausoma valstybe.

Neįstengiant patiems lietuviams pagreitinti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą, 1919 m. rugsėjo 10 d. Lietuvos delegacijos vadovybė Taikos konferencijoje pasirašė sutartį su žymiu JAV advokatu, kongreso nariu W. M. Chandleriu, turėjusiu artimų pažinčių valdžios viršūnėse. Pagal tą sutartį jis apsiėmė rūpintis Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu. O Lietuvos delegacija įsipareigojo už tokį patarnavimą sumokėti jam penkis tūkstančius dolerių. Buvo susitarta, kad pradžioje Lietuvos delegacija jam sumokės pusę sutartos sumos, o po trijų mėnesių — kitą pusę. Pagal

antrąjį — papildomą susitarimą Lietuva sutiko sumokėti Chandleriui dar penkis tūkstančius dolerių, kada JAV pripažins Lietuvą de jure. Su kongreso nariu Chandleriu analogišką sutartį taip pat pasirašė latvių ir estų atstovai.[27]

Po tam tikro laiko Lietuvos delegacijos vicepirmininkas inž. T. Norus gavo iš atstovo Chandlerio pranešimą, kad JAV ir toliau rems admirolo Kolčako vyriausybę ir, tik nugalėjus bolševizmą, JAV spręs mažųjų tautų likimą. 1919 m. spalio 15 d. JAV valstybės departamentas raštu aiškiai painformavo Amerikos Lietuvių Tarybą, kad Pabaltijo tautos atsisakytų savo aspiracijų ir vilties gauti iš JAV Pabaltijo valstybių nepriklausomybės pripažinimą.

Bet jau tų pačių metų lapkričio 10 d. Chandler, pasikalbėjęs su valstybės departamento sekretoriumi, pranešė T. Norui, jog JAV laukiančios tolimesnių įvykių raidos, nes nors JAV ir nesipriešinančios naujųjų valstybių įsisteigimui, tačiau jas teisiškai (de jure) pripažinti dar neatėjęs laikas.[28]

Pabaltijo valstybėse kilo didelis nepasitenkinimas, kai Taikos konferencijoje JAV paskelbtąjį tautų apsisprendimo principą nustojo remti net pati JAV delegacija. Tada JAV valstybės departamento atstovas Pabaltijyje J. Gade pasiuntė Lansingui lietuvių ir latvių spaudos straipsnių, kritiškai vertinančių JAV politiką Pabaltijo valstybių atžvilgiu, pvz., nepripažinimą Pabaltijo valstybių užsienio pasų, siuntinėjimą pabaltiečių į Rusijos konsulatus, oficialiose korespondencijose Pabaltijo miestų žymėjimą juos esant Rusijoje ir t.t. Pabaltijo valstybių politikai smerkė tokią JAV laikyseną.

Priešingai JAV politikai, Anglijos ministras pirmininkas Lloyd George 1919 m. lapkričio mėn. 19 d. pareiškė JAV valstybės departamento pasekretoriui F. Polkui pakitėjusį Anglijos nusistatymą dėl Rusijos. Anglija tuomet jau apsisprendė, kad Rusiją reikalinga išskirstyti į atskiras valstybes, o Pabaltijo valstybės turinčios būti nepriklausomos. JAV pasekretoris Polk buvęs nustebintas tokiu staigiu anglų politikos pasikeitimu, vienok siųsdamas pranešimą Lansingui nekomentavo Lloyd George žodžių. Pats JAV valstybės departamento sekretorius Lansing žinojo rusų politikų nusistatymą, kad viena ar kita forma Rusiją atsteigus, Pabaltijo valstybės vėl būsiančios susigrąžintos į Rusijos valstybės sudėtį.

Kai 1919 m. rugsėjo 15 d. Anglija pripažino Lietuvą de facto, Amerikos lietuviai, remdamiesi anglų pripažinimu, stengėsi panaudoti visą savo politinę įtaką ir prašyti JAV vyriausybę taip pat pripažinti Lietuvą de facto ir de jure. Tačiau ne tik valstybės

departamento sekretorius Lansing, bet ir pasekretoris Polk vis abejojo ar vertėtų amerikiečiams pasekti anglus ir pripažinti Pabaltijo valstybes, nes ir jie taip pat laikė Pabaltijo valstybių pripažinimą Rusijos valstybės išdalijimu.

Iš viso Sąjungininkai ne iš karto ir dar negreit pripažino Lietuvą de jure. Dabar iš Anglijos išspausdintų užsienio reikalų ministerijos dokumentų aiškėja, kad tik Anglija skatino Sąjungininkus pripažinti Lietuvą ir kitas Pabaltijo valstybes de jure.

1920 m. birželio 9 d. tuometinis Anglijos užsienio reikalų ministras Curzon prašė raštu pranešti Lietuvos vyriausybei, kad Anglija yra nepatenkinta Lietuvos sutartimi su Sovietų Rusija ir vėl iš naujo siūlė Lietuvai baigti konfliktą su Lenkija. Atsakydamas į tai Lietuvos atstovas Anglijai grafas Tiškevičius paaiškino, kad pripažinimas Lietuvai Vilniaus ir nepriklausomybės būtų du pagrindiniai veiksniai tam konfliktui likviduoti. Atstovui Tiškevičiui tuomet buvo atsakyta, kad Anglija jau svarsto Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą ir tikisi, kad Lietuva išliks neutrali, Sovietų Rusijai kariaujant su Lenkija.

1920 m. birželio 10 d. Anglijos užsienio reikalų viceministras Ch. Hardinge, asmeniškai paaiškino Lenkijos atstovui Londone anglų nusistatymą dėl santykių sutvarkymo su Lietuva ir anglų statomas sąlygas, pripažįstant Lietuvos nepriklausomybę bei draugiškai išsprendžiant Lietuvos ir Lenkijos sienų klausimą. Anglija turėjo galvoje, kad Vilnius negincijamai yra Lietuvos sostinė, nors dabar ir lenkiškas miestas. Reikia pasakyti, kad 1919 m. sausio mėn. lenkų užsienio reikalų ministras St. Patek buvo pareiškęs anglų ministrui pirmininkui Lloyd George, kad Lietuvos aspiracijas į Vilniaus kraštą galima lengvai patenkinti.[29]

1920 m. birželio 18 d. anglų užsienio reikalų ministerija pranešė Anglijos atstovui Rumboldui Varšuvoje, jog ministras Curzon kitame Sąjungininkų ministrų posėdyje siūlysiąs Pabaltijo valstybes, taigi ir Lietuvą, pripažinti de jure. Be to, Rumboldui buvo pakartotinai pranešta, kad jeigu Lietuvos ir Lenkijos ginčas būtų teigiamai išspręstas ir Lietuvos pretenzijos būtų patenkintos, tai tada Lietuva galėtų sudaryti su Lenkija grynai apsigynimo sąjungą.

1920 m. liepos 3 d. Rumbold painformavo Anglijos užsienio reikalų ministeriją, kad Lenkijos užsienio reikalų ministras kunigaikštis Sapieha pranešė, jog Lenkija pripažins Lietuvos nepriklausomybę.[30]

Laikas bėgo, buvo daug pasikeitimų notomis ir abipusio

aiškinimosi, bet Sąjungininkai Lietuvą vis dar nepripažino de jure.

Ir tik 1921 m. vasario mėn., po pasikalbėjimų su lietuvių politikais T. Norum, V. Gaigalaičiu ir E. Galvanausku, anglų diplomatas J. Gregory savo memorandume vėl aiškino, kad lenkai dėl jų agresijos yra sukėlę lietuviuose didelį antagonizmą. Jis tvirtino, kad didžiosios valstybės turėtų Lietuvą pripažinti nepriklausoma valstybe, nes ir pati Anglija kurį laiką jau traktuojanti Lietuvą lygiomis su Lenkija, kaip suvereninę valstybę.[31]

Dar po eilės notų ir aiškinimosi, pagaliau 1922 m. liepos 13 d. Sąjungininkų Ambasadorių konferencija pranešė Lietuvos delegacijos pirmininkui Milašiui, kad Sąjungininkai — Prancūzija, Anglija, Italija ir Japonija, nutarusios Lietuvą pripažinti de jure, jeigu Lietuva pripažins Versalio sutartyje numatytą paragrafą dėl Nemuno internacionalizacijos.[32]

Į šią taip svarbią notą anuometinis Lietuvos užsienio reikalų ministras V. Jurgutis 1922 m. rugpiūčio 4 d. atsakė nota Ambasadorių konferencijos pirmininkui R. Poincaré, padėkodamas visoms vyriausybėms už pasiryžimą pripažinti Lietuvą de jure, tačiau drauge paaiškino, kad Versalio taikos sutartyje numatytoji navigacija Nemunu teliečia tik taikos metą, bet ne karo metą. Kadangi Lenkija neteisėtai užgrobusi Lietuvos teritorijos dalį, todėl tarp Lietuvos ir Lenkijos yra karo stovis ir todėl navigacijos lengvatos Nemunu Lenkijai negali būti taikomos. Jurgutis toliau nurodė, kad pripažinus Lietuvą de jure, pagal Versalio sutarties 99 paragrafą ir pagal Sąjungininkų bei draugingų valstybių atsakymą 1919 m. birželio 16 d. Vokietijai, suverenumo teisės Klaipėdos krašte turėtų būti perduodamos Lietuvai.[33] Tada Sąjungininkai Lietuvos pripažinimą atidėjo.

Pastangos gauti JAV pripažinimą tęsėsi. 1920 m. sausio 5 d., į JAV atvyko oficiali trijų asmenų Lietuvos misija, adv. J. Vileišis, mjr. Žadeikis ir kun. J. Žilius. Misijos pirmininkas Vileišis turėjo ypatingus Lietuvos vyriausybės įgaliojimus. Misijos tikslas buvo pareikšti JAV vyriausybei ir jos gyventojams padėką už suteiktą Lietuvai pagalbą, sudaryti prekybinius ir ūkinius ryšius su JAV ir siekti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo.

Nors apie Lietuvos misijos atvykimą į JAV valstybės departamentui buvo iš anksto pranešta, bet valstybės departamentas to pranešimo gavimo nepatvirtino ir šiai misijai neskyrė jokios reikšmės.

O po valstybės sekretoriaus Lansingo pasitraukimo, buvusis Rusijos pasiuntinys Bachmetjev vėl stengėsi, kad JAV iš naujo

deklaruotų, jog atsteigsimai Rusijai būsiančios sugrąžintos visos teritorijos, tuo apsaugojant Rusijos integralumą ir tautinį vieningumą.

Bet Lansingo įpėdinis, naujasis valstybės sekretorius B. Colby, nebuvo priešingas priimti Lietuvių misijos pirmininką Vileišį, kuris jau buvo įteikęs Lansingui lietuvių memorandumą, tik Vileišis dar nebuvo gavęs patvirtinimo, kad memorandumas valstybės departamente yra gautas. Todėl 1920 m. kovo 24 d. Lietuvos misijos pirmininkas Vileišis pasiuntė antrąjį memorandumą, jau pasirašydamas Lietuvos atstovo JAV titulu. 1920 m. balandžio 3 d. Colby priėmė Vileišį, patvirtindamas ir Lietuvos memorandumo gavimą. Šis priėmimas ir buvo pirmasis neoficialus Lietuvos ir jos atstovo pripažinimas. Latvijos tokiu atstovu buvo laikomas B. Kalninš.[34]

Nors ilgainiui JAV ir Vakarų Sąjungininkai neatsisakė pripažinti Lietuvą de jure, bet JAV valstybės departamento naujasis sekretorius Colby aiškiai akcentuodavo, kad JAV tik su Rusijos pritarimu pripažins Lietuvą de jure. Tuo metu JAV, rusų atstovo Bachmetjevo įtakojamos, vis dar lojališkai laikėsi Rusijos draugystės ir tepripažino tik tris naujas nuo Rusijos atsiskyrusias valstybes — Lenkiją, Suomiją ir Armėniją.[35]

Prieš Pabaltijo valstybių nepriklausomybės pripažinimą veikė ne tik rusų politiniai emigrantai, bet ir lenkų propaganda. Lenkų propagandistai Lietuvos misijos pirmininką Vileišį vaizdavo kaip germanofilą. Atremdamas lenkų propagandinius tvirtinimus, JAV žurnalistas dr. H. A. Gibbons žurnale *Century Magazine* išspausdino straipsnį, nukreiptą prieš lenkų antilietuvišką propagandą, primindamas, kad Lietuvos misijos pirmininkas Vileišis karo metu buvo internuotas ir kalintas Vokietijoje.[36]

Prabėgo beveik metai laiko, bet JAV vis dar nepripažino Pabaltijo valstybių. Tik 1921 m. vasario 15 d. trys JAV senatoriai — McAdoo, Cotton ir Franklin — parašė valstybės sekretoriui Colby raštą Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo reikalu, pažymėdami jame, kad lietuviai ir kalbiniu ir religiniu atžvilgiu skiriasi nuo rusų ir niekuomet nėra savo noru pasidavę Rusijai, bet buvo jėga pajungti. Šie senatoriai rašė, kad Lietuva, ligi rusų užgrobimo, kelis šimtmečius buvo nepriklausoma valstybė. Jų nuomone, Lietuvos nepripažinimą de jure negalima pateisinti tuo principu, kad Sovietų Rusijos bolševikų valdžia turinti būti nuversta. Senatoriaus W. G. McAdoo su kitais 1921 m. parašytoje knygelėje dėl Lietuvos pripažinimo de

jure buvo įdėtas ir Lietuvos sienų žemėlapis, sudarytas pagal Lietuvos informacijos biuro pateiktus duomenis.[37]

Truputį vėliau, 1921 m. gegužės 21 d., apsiėmęs ginti Lietuvos reikalus kongreso narys Chandler įteikė valstybės departamento sekretoriui raštą dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos pripažinimo de jure. Visų pirma jis priminė JAV skelbtąjį tautų apsisprendimo principą, tvirtindamas, kad šis principas turi būti taikytinas visoms tautoms, jau pribrendusioms valstybiniam gyvenimui. Be to, Chandler taip pat rašė, kad lietuvių tauta yra skirtinga kilme ir kalba nuo kaimyninių tautų, o nuo rusų skirtinga ir religija. Chandler buvo vizitavęs Pabaltijo kraštus ir vietoje susipažinęs su jų civilizaciniu lygiu bei žmonių išsimokslinimu. Jam ypač didelio įspūdžio palikę kaimiečiai, moką daug kalbų ir susipratę tautiškai. Be to, jis teigė, kad šioms valstybėms egzistuoti yra pakankamas teritorijos dydis ir gyventojų skaičius.

Toliau jis rašė, kad Pabaltijo tautos daug kentėjusios nuo Rusijos caro tironijos ir nuo bolševikų teroro. Caro valdžia jas valdžiusi ne tik priespauda, bet variusi nutautinimo politiką bei ekonomiškai jas išnaudojusi. Pavyzdžiu jis nurodė, kad iš Lietuvos, savotišku, lyg kontribucijos būdu, Rusija kasmet paimdavo 35 milijonus rublių mokestinio pertekliaus.[38] Aišku, Chandleriui šį memorandumą padėjo parengti Lietuvos misija JAV.

Lietuvos pripažinimą de jure pagreitino Amerikos lietuvių veiklumas ir nuolatinis rūpestis Lietuvos valstybės likimu, JAV kai kurių senatorių ir kongreso narių pastangos ir memorandumai bei Lietuvos reikalui palankus Princetono universiteto prof. Benderio nusiteikimas, surinkimas JAV universitetų profesorių parašų jo parengtam memorandumui, kurį jis su aiškinamuoju laišku pasiuntė valstybės sekretoriui Ch. E. Hughes, pabrėždamas, kad jis visiškai nėra materiališkai suinteresuotas Lietuvos pripažinimu, bet jis, studijuodamas lietuvių kalbą, susipažino ir su lietuvių tautos reikalais, todėl ir rūpinasi Lietuvos pripažinimu.[39] Taip pat ir kongreso nario Chandlerio politinė veikla ir įtaka labai pagreitino Lietuvos pripažinimą de jure.

Užtat, gana netikėtai, jau W. G. Hardingui prezidentaujant, 1922 m. liepos mėn. 28 d. JAV visas tris Pabaltijos valstybes — Estiją, Latviją ir Lietuvą — iš karto pripažino de facto ir de jure. O Lietuvoje — Kaune reziduojančiam JAV atstovui Youngui buvo suteiktas ministro titulas.[40] Lietuvos pripažinimo datas parodo 10 lentelė.

JAV vyriausybės pripažinimas Lietuvos de facto ir de jure buvo ypatingai svarbus įvykis ne tik Lietuvos, bet ir kitų Pabaltijo valstybių tolimesnei egzistencijai, nes Sąjungininkai vis dar ilgai nesutarė dėl šių valstybių pripažinimo de jure.

1922 m. spalio 13 d. Poincaré pasiuntė dar vieną notą Lietuvos atstovui Paryžiuje Milašiui, kad Lietuva be jokių rezervų priimtų Nemuno internacionalizaciją ir tik tokiomis sąlygomis Lietuva bus pripažinta de jure ir bus sprendžiamas Klaipėdos klausimas.

1922 m. lapkričio 18 d. Lietuvos ministras pirmininkas ir drauge einąs užsienio reikalų ministro pareigas Galvanauskas (vieton atsistatydinusio Jurgučio) išsiuntė Ambasadorių konferencijos pirmininkui plačią aiškinamąją notą, kad Lietuva be jokių rezervų pripažįsta Nemuno internacionalizaciją, bet kreipia Sąjungininkų dėmesį į nenormalius Lietuvos santykius su Lenkija (tikriau tariant į karo stovį tarp šių dviejų valstybių), todėl yra sunkiai įmanoma taikyti Lenkijai laisvą naudojimąsi Nemunu.

Lietuva tuo metu formaliai turėjo sutikti su nepagrįstu reikalavimu be jokių sąlygų priimti Nemuno internacionalizaciją ir tik tada 1922 m. gruodžio mėn. 20 d. Sąjungininkų Ambasadorių konferencija pripažino Lietuvą de jure.[41]

JAV ir Sąjungininkų pripažinimas Lietuvos de jure buvo ypatingai svarbus faktorius Lietuvos valstybei, nes nuo to meto Lietuva paliko teisėtas pasaulio valstybių narys, o jos skirtieji atstovai galėjo oficialiai ginti Lietuvos reikalus. Pripažinimas de jure taip pat liudijo valstybės stabilumą, jos tvirtą politinę ir ekonominę padėtį.

Baigiant, reikia pasakyti, kad nors Versalio taikos konferencijos svarstymuose teoriškai Lietuvos valstybės pripažinimo klausimas buvo palankesnis Lietuvai, dėl jos istorinės praeities, negu Latvijai ir Estijai, kurios iki tol niekada nebuvo buvę savarankiškomis valstybėmis, tačiau dėl Latvijos ir Estijos uostų ir jų reikšmės Sąjungininkams prekybos santykius vystyti, šių valstybių pripažinimo klausimas buvo lengviau ir greičiau išspręstas.

Lietuvos diplomatijai ir aktingajai užsienio lietuvių, o ypač JAV lietuvių, visuomenei kova dėl Lietuvos pripažinimo nebuvo lengva, nes Lenkija, užgrobusi Lietuvos sostinę Vilnių ir Vilniaus kraštą, nepageidavo, kad Sąjungininkai pripažintų nepriklausomą Lietuvą, kuri tada jau turėtų teisinį pagrindą veikti, norėdama susigrąžinti Lenkijos užgrobtą sostinę — Vilnių ir dalį Lietuvos teritorijos.

Be ginčo su Lenkija dėl Vilniaus, Klaipėdos uosto ir Klaipėdos krašto reikalas taip pat sudarė nepalankias politines sąlygas,

10 Lentelė

LIETUVOS PRIPAŽINIMAS
DE FACTO IR DE JURE

Valstybė	Pripažinimo data de facto	de jure
Vokietija	1918.III.23	1918.III.23
Švedija	1918.XII.12	1921.IX.28
Japonija	1919.I.3	1922.XII.20
Norvegija	1919.VII.22	1921.IX.4
Anglija	1919.IX.15	1922.XII.20
Suomija	1919.X.19	1921.X.14
Latvija	1919.XI.8	1921.II.12
Prancūzija	1920.V.11	1922.XII.20
Lenkija	1920.VII.4	
Sovietų Rusija	1920.VII.12	1920.VII.12
Argentina	1921.III.24	Data nežinoma

Valstybė	Pripažinimas de facto ir de jure kartu	Valstybė	Pripažinimas de facto ir de jure kartu
Estija	1921.III.10	Belgija	1922.XII.27
Meksika	1921.V.5	Panama	1922.XII.28
Šveicarija	1921.VII.19	Peru	1923.I.5
Danija	1921.IX.30	Costa Rica	1923.I.5
Olandija	1921.X.6	Siamas	1923.I.30
Brazilija	1921.XII.9	Paragvajus	1923.II.9
Čekoslovakija	1922.I.5	Kinija	1923.II.12
Venecuela	1922.V.9	Liberija	1923.II.13
Graikija	1922.V.23	Gvatemala	1923.II.26
Čilė	1922.V.23	Portugalija	1923.V.3
Bolivija	1922.VI.14	Kuba	1923.V.11
Ispanija	1922.VII.27	Persija	1923.VIII.11
JAV	1922.VII.28	Ekuadoras	1923.XI.6
Islandija	1922.XI.1	Austrija	1924.II.7
Vatikanas	1922.XI.10	Rumunija	1924.VIII.21
Italija	1922.XII.20	Bulgarija	1924.XI.3[42]

nutęsusias Lietuvos pripažinimą de jure, nes Lenkija neigiamai veikė Sąjungininkus dėl Lietuvos siekimų.

Lietuva ypač palankiai vertino Amerikos lietuvių politinę veiklą ir finansinę paramą, siekiant JAV vyriausybės pripažinimo Lietuvos de facto ir de jure iškart, kas neabejotinai paskatino ir kitus Sąjungininkus pripažinti Lietuvą de jure.

Amerikai pripažinus Lietuvą iš karto de facto ir de jure, ją pasekė ir daugelis kitų valstybių, iš karto pripažindamos Lietuvą ir de facto ir de jure.

NUORODOS

1 *Lithuania,* The Lithuanian National Council, Washington, D.C. 1918 m. 44 psl.
2 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 57 ir 67 psl.
3 *Revue Baltique,* 1919 m. 6-7 nr. 149-150 psl.
4 M. W. Graham, *The Diplomatic Recognition of the Border States,* 1941 m. 468 psl
5 M. W. Graham, *The Diplomatic Recognition of the Border States,* 1941 m. 421 psl.
6 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 63 psl.
7 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 64 psl.
8 I. Bowman, *The New World,* 1921 m. 361 psl.
9 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 263 psl.
10 *LTSR Istorijos šaltiniai,* 1961 m. IV t. 48-49 psl.
11 M. W. Graham, *The Diplomatic Recognition of the Border States,* 1941 m. 430 psl.
12 *Revue Baltique,* 1919 m. 5 nr. 121 psl.
13 *Materiały archiwalne* (red. N. Gąsiorowska), 1965 m. 417 psl.
14 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939,* 1961 m. 11 t. 355 psl.
15 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939,* 1961 m. 11 t. 359 psl.
16 J. Purickis, Seimų laikai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 109 psl.
17 *La Revue Baltique,* 1919 m. 12 nr.
18 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 18 psl.
19 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 10 psl.
20 A. Kučas, *Amerikos lietuvių istorija,* 1971 m. 350-351 psl.
21 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 27 psl.
22 *Revue Baltique,* 1919 m. 5 nr. 120 psl.
23 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 102 psl.
24 C. J. Smith, *Finland and the Russian Revolution 1917-1922,* 1958 m. 145 psl.
25 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 181 psl.
26 *Revue Baltique,* 1919 m. 5 nr. 120 psl.
27 K. Navickas, *Litva i Antanta (1918-1920 gg.),* 1970 m. 51 psl.
28 R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918-1922 m.),* 1973 m. 65-66 psl.
29 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939,* 1961 m. 11 t. 351 psl.
30 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939,* 1961 m. 11 t. 369 psl.

31 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939,* 1961 m. 11 t. 734 psl.
32 G. Rutenberg, Die Anerkennung des litauischen Staates — *Zeitschrift fuer auslaendisches oefentliches Recht und Voelkerrecht,* 1929 m. 257 psl.
33 G. Rutenberg, Die Anerkennung des litauischen Staates — *Zeitschrift fuer auslaendisches oefentliches Recht und Voelkerrecht,* 1929 m. 258 psl.
34 A. Tarulis, *American Baltic Relations 1918-1922,* 1965 m. 299-300 psl.
35 A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania,* 1959 m. 217 psl.
36 *Lithuanian Recognition,* Lithuanian Information Bureau, Washington, D.C. 1921 m. 38 psl.
37 *Lithuanian Recognition,* Lithuanian Information Bureau, Washington, D.C. 1921 m. 2 psl.
38 *Lithuanian Recognition,* Lithuanian Information Bureau, Washington, D.C. 1921 m.
39 Amerikos profesorių peticija jau įteikta — *Naujienos,* 1922 m. liepos 21 d. 170 nr.
40 G. Rutenberg, Die Anerkennung des litauischen Staates — *Zeitschrift fuer auslaendisches oefentliches Recht und Voelkerrecht,* 1929 m. 263 psl.
41 G. Rutenberg, Die Anerkennung des litauischen Staates — *Zeitschrift fuer auslaendisches oefentliches Recht und Voelkerrecht,* 1929 m. 262 psl.
42 G. Rutenberg, Die Anerkennung des litauischen Staates — *Zeitschrift fuer auslaendisches oefentliches Recht und Voelkerrecht,* 1929 m. 250-252 psl.

XXI

Mažoji Lietuva

Dėl įvairių istorinių ir geografinių priežasčių Mažosios Lietuvos istorija, lietuvybės problema ir ypač lietuvių pastangos atsispirti germanizacijai XIX-XX a. sąvartoje skyrėsi nuo Didžiosios Lietuvos panašių problemų. Dėl tikslingumo ir nenoro išblaškyti šią labai glaudžiai susietą medžiagą tarp dviejų tomų *Naujųjų laikų Lietuvos istorijos,* pirmajame tome Mažosios Lietuvos tema buvo bemaž nepaliesta. Pirmajame tome teišryškinau Mažosios Lietuvos reikšmę spaudos draudimo ir atgimimo metu bei jos vėlesniųjų laikų kultūrinį gyvenimą.

Todėl antrajame tome tenka nuodugniau ir plačiau žvelgti į Mažosios Lietuvos problemą ne tik nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios, bet ir anksčiau. Svarbiausia mums reikia susipažinti su tuo laikotarpiu, kada ėmė ryškėti jau neslepiamas, bet viešai skelbiamas Prūsijos karalių pasiryžimas Mažąją Lietuvą germanizuoti, kolonizuoti bei jos gyventojus suliedinti su vokiečiais. Taip pat labai svarbu mums pažinti Mažosios Lietuvos gyventojų pastangas germanizacijai atsispirti ir ypač Pirmojo pasaulinio karo metu iškilusias idėjas ir siekimus abi Lietuvas — Didžiąją ir Mažąją — sujungti į vieną valstybę, nepriklausomą nei nuo Rusijos, nei nuo Vokietijos.

1. *Vardo kilmė ir apimamas plotas*

Mažoji Lietuva, kaip priešprieša Didžiajai Lietuvai, niekada negyveno savo nepriklausomu valstybiniu gyvenimu, nes ji anksti pateko Kryžiuočių ordino valdžion, o vėliau Mažosios Lietuvos teritorija paliko Prūsijos karalystės dalis ir pagaliau Vokietijos imperijos dalis ir tik po Pirmojo pasaulinio karo, Mažosios Lietuvos dalis — Klaipėdos kraštas — įsijungė į nepriklausomą Lietuvos valstybę.

XVI a. pradžioje kronikininkas S. Grunau lietuvių giminių gyvenamąjį teritorinį plotą vadino Mažąja Lietuva. Kitas kronikininkas Lukas David taip pat tą lietuvių gyvenamą teritoriją vadino Mažąja Lietuva, kad ją atskirti nuo Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės.[1]

Vėliau, lietuvių kultūros tyrinėtojas Būdviečių klebonas T. Lepner, 1744 m. parašęs veikalą apie lietuvius, jų gyvenimą ir papročius, laikė Prūsų Lietuva visą tą kraštą, kuriame vartojama lietuvių kalba.[2] Vokiškuose dokumentuose Mažoji Lietuva paprastai vadinama *Provinz Litauen* (Lietuvos provincija) arba *Preussisch Litauen* (Prūsų Lietuva).[3]

Prūsijos žemėlapiuose Lietuvos (Lithauen, Litthaven) vardas atsirado XVIII a. pradžioje, o 1795 m. F. L. Güssefeldo raižytame Prūsijos karalystės žemėlapyje yra įrašas *Klein Litauen* (Mažoji Lietuva). Žodis „Klein" rašomas šiauriau Tilžės, o Lietuvos vardo įrašas pradedamas „Litau" šiauriau Gumbinės ir baigiamas galūne „en" piečiau Gumbinės.[4] Ir taip ilgainiui Mažosios Lietuvos terminas po truputėlį pradėjo įsigalėti raštuose. Jį minėjo Prūsijos lietuvių rašto kūrėjas J. Bretkūnas, vėliau vartojo Mažosios Lietuvos veikėjai M. Jankus, dr. A. Bruožis ir kt. (žr. Žml. 9).

Ir vokiečių kraštotyrininkas A. Zweck, 1898 m. išspausdintame veikale *Litauen*, aprašinėdamas Rytų Prūsiją, lietuvių gyvenamąją teritoriją taip pat vadina Lietuva. Prūsų Lietuvos gyvenamosios teritorijos lietuviai kaimiečiai buvo pakankamai tautiškai susipratę ir klausiami dėl jų tautybės, esą nepainiodavę tautybės su religija, ir atsakydavę esą „lietuvininkai".

Tautai pripažįstama teisė į teritoriją, teisė į gimtąją žemę tada, kada toje teritorijoje gyvena didesnis skaičius tos tautos asmenų. Rusų kilimo JAV istorikas M. Florinskij siūlo tam tikrą teritoriją laikyti priklausoma tai tautai, kai joje yra bent 50% tos tautos gyventojų. Tokiu dėsniu remiantis, galima tvirtinti, kad ir Mažoji

Žml. 9. Mažoji Lietuva Prūsijos karalystėje

Lietuva buvo ta pati Lietuva. Bet Sovietų Rusijos etnografas P. Kušner dar siūlo pataisą, kad nustatant tautos gyvenamąjį etnografinį plotą, reikia išskirti miestų gyventojus, nes miestai, dėl vienų ar kitų priežasčių, valstybės organams proteguojant kurią nors vieną tautybę, būna sumišrėję ir daug svetimo elemento miestuose atsiranda dirbtiniu būdu.

Kai nebūna oficialios, pakankamai objektyvios gyventojų statistikos pagal tautybes, tada gyventojų skaičius nustatinėjamas pagal kalbų vartojimą bažnyčiose ir mokyklose. Yra išlikę duomenų, kad XVI a. Mažojoje Lietuvoje prie kelių bažnyčių buvo įsteigtos mokyklos ir jose buvo mokoma ne tik vokiškai, lotyniškai, bet ir lietuviškai. Taip pat yra duomenų, kad 1587 m. Tilžėje buvo įsteigta mokykla lietuviams.[5] XVI a. Klaipėdos kraštas buvo perdėm lietuviškas ir kaimai buvo vien tik lietuvių gyvenami. Bet taip pat buvę ir vokiečių valdininkų, pirklių, amatininkų bei dvarininkų.

Šio krašto lietuviškumą patvirtina faktas, jog yra išlikęs lietuviškos priesaikos tekstas pagal kurį Klaipėdos, Tilžės, Ragainės atstovai 1572 m. turėjo lietuviškai prisiekti naujam valdovui Albrechtui Fridrichui.[6] Yra net išlikusių XVI a. (1578 m.) rankraštinių egzempliorių lietuviškų įsakymų teksto. Ir kronikininkas M. Stryjkowski savo kronikoje, išspausdintoje 1582 m., rašė, kad Karaliaučiaus apylinkėje žmonės kalba žemaitiškai.[7]

Be to, čia verta paminėti, kad 1638 m. išspausdintuose Bažnytiniuose nuostatuose — *Recessus Generalis der Kirchenvisitation . . . Litawischen Embter im Herzogtum Preussen,* buvo tvirtinama, kad Įsruties, Tilžės, Ragainės, Klaipėdos, Labguvos, Tepliuvos apskrityse bažnytinės pamaldos vyksta tik lietuvių kalba ir tik dukart į mėnesį vokiečiams būna atskiros pamaldos.[8]

Taigi, Mažoji Lietuva ligi XVIII a. buvo grynai lietuviškas kraštas. Dar ir Pirmojo pasaulinio karo metu vokiečių okupacinės karo valdžios Lietuvoje išspausdintoje knygoje — *Das Litauen-Buch* — pridėtame žemėlapyje Klaipėdos kraštas, be Klaipėdos miesto, laikomas grynai lietuvių gyvenamu kraštu, o likusi Mažosios Lietuvos dalis — Tilžės, Labguvos ir Įsruties bei Galdapės apskritys laikomos kalbiniu atžvilgiu mišriomis — lietuvių ir vokiečių — apskritimis.[8]

Bet po Pirmojo pasaulinio karo Vokietijoje atsirado nauja istoriografų srovė — G. Heinrich-Mortensen, H. Mortensen, J. Gerullis, R. Trautmann, P. Karge ir kt., kurie Mažosios Lietuvos lietuvių gyventojų Rytprūsiuose nelaikė autochtonais. Esą pirmieji krašto gyventojai su lietuviais nieko bendro neturėję, o lietuviai

kolonizavęsi į Prūsiją iš Žemaitijos. Šią teoriją remia ir vokiečių istorikai W. Hubatsch, E. A. Plieg, R. Engels, kurie be jokių pagrindimų tvirtina, kad lietuviai į Prūsiją imigravo XV-XVI a.[9] Priešingai jiems, O. Natau, vokiečių kolonizacijos tyrinėtojas, nustatė, kad į Įsruties apskritį ne lietuviai iš Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės kolonizavosi, bet vokiečiai valstiečiai iš įvairių Vokietijos sričių kėlėsi į Mažąją Lietuvą.[10]

Kadangi problema dėl Mažosios Lietuvos gyventojų lietuviškumo ir dėl to krašto kolonizavimo iš Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės ir dabartiniu metu karštai diskutuojama, todėl ir čia tenka pateikti šiuo klausimu bent trumpą lietuvių mokslininkų istorinę ir kalbinę informaciją. Šios problemos sprendimo ieškotojai yra susiskirstę į dvi pagrindines sroves — istorikų ir kalbininkų. Istorikai A. Janulaitis, Ig. Jonynas, P. Klimas, K. Jablonskis, A. Šapoka, V. Vileišis, P. Pakarklis, R. Jasas bei B. Dundulis, Mažosios Lietuvos gyventojų gimines — skalvius, sūduvius, nadruvius laiko ne prūsais, bet lietuviais. Todėl ir Lietuvos istorikų mokslinėje literatūroje vyrauja nuomonė, kad Skalva, Nadruva buvo gyvenama ne prūsų, bet lietuvių giminių. Mokslinėje literatūroje dabar laikoma, kad baltų giminių buvo šios pagrindinės šakos: lietuviai, latviai, kuršiai, žiemgaliai, sėliai, prūsai, jotvingiai — sūduviai. Čia tenka paryškinti, kad ir prūsai nebuvo viena giminė, bet kelios giminės, kurios šiek tiek skyrėsi kalba ir papročiais.

Prūsų vardas ilgainiui buvo praplėstas visos jų gyvenamos šalies gyventojams — visoms baltų giminėms. Mažojoje Lietuvoje prūsų giminės tarmė anksčiau patapo atskira kalba, negu latvių ir lietuvių kalbos. Latviai nuo lietuvių pradėjo skirtis VII a., kai jie pasitraukė už Dauguvos į Latgalą.[11] Lietuvių ir latvių giminių plėtimasis vertė žiemgalius ir kuršius pietuose sulietuvėti, šiaurėje — sulatvėti. Sėlių giminė taip pat vienur sulatvėjo, kitur sulietuvėjo.

Kalbininkai, dabar lygindami negausų išlikusį prūsų kalbos žodyną, pradėjo spręsti, kad prūsų, lietuvių ir latvių kalba buvo viena ir tik ilgainiui jos išsiskyrė — suskilo ir prūsai tada sudarė savo atskirą kalbą. Bet daugelis istorikų ir dabar nepritaria kalbininkų išvadoms, jog tarp lietuvių ir prūsų kalbų buvo didelis skirtumas. Tą skirtumą esą sudarė tik sudarytasis prūsų kalbos žodynas tokio asmens, kuris gerai nemokėjo prūsų kalbos. Ir tokiu būdu susidarė dar didesnis skirtumas tarp lietuvių ir prūsų kalbų. Prof. Ig. Jonynas galvoja, kad tarp prūsų ir lietuvių kalbos didelio skirtumo nebuvo, nes keletas mokslininkų, kilimo iš Didžiosios Lietuvos, kaip A.

Kulvietis ir S. Rapolionis, baigę Karaliaučiaus universitetą, parašė lietuvių kalba maldų ir religinių giesmių knygų ir jos buvo suprantamos ir Mažosios Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės gyventojams lietuviams.[12]

K. Jablonskis skalvių taip pat nelaikė prūsų gimine, bet lietuvių gimine, ir įrodinėjo, kad jie kalbėję lietuviškai, nors ir gyvenę prie Ragainės. Ragainės klebonu 1549 m. buvo paskirtas M. Mažvydas, kuris prūsiškai nemokėjo. Matyt, kad Ragainės apylinkės gyventojai skalviai kalbėjo lietuviškai ir juos reikia laikyti lietuvių gimine.[13]

Norintiems daugiau susipažinti su šia Mažosios Lietuvos nagrinėjama kalbos problema, nuorodose pateikiamas trumpas literatūros sąrašas.[14]

Be jau paminėtų vokiečių istorikų ir archeologų, jų skelbtas teorijas dėl Klaipėdos gyventojų prūsiškumo ar kuršiškumo iš dalies palaikė kalbininkas A. Salys ir istorikas Z. Ivinskis, pritardami, kad skalviai ir nadruviai buvo prūsų, bet ne lietuvių giminė, o taip pat pritarė iš dalies vokiečių skelbtai lietuvių kolonizacijai į Mažąją Lietuvą. Šiuo klausimu kalbininkas A. Salys yra parašęs eilę rimtų ir išsamių straipsnių.[15]

Atsižvelgiant į naujuosius Lietuvos istorikų ir kalbininkų tyrinėjimus ir studijas dėl Mažosios Lietuvos gyventojų lietuviškumo, negalima sutikti nei su Kargės, Mortensenų ar Trautmanno teorijomis dėl šio krašto lietuviškumo, kad ordino žemių etninį charakterį buvo nulėmę Lietuvos kolonistai. Paprastai, paimtuosius belaisvius kryžiuočiai siųsdavo gilyn į savo valdas, bet nelaikydavo pasienyje. Priešingai, vokiečių ordino valdymo metu vokiečiai kolonistai jau buvo kurdinami Klaipėdos komtūrijoje. O, be to, kronikininkai apie išsivežtųjų belaisvių skaičių, kaip taisyklė, visuomet perdėtai rašė.

Prūsų žemės istorikas M. Toeppen irgi tvirtino, kad Mažosios Lietuvos lietuviai gyventojai turi senų gyventojų požymių, kad XVI a. plačiuose teritorijos plotuose gyveno beveik vien lietuviai ir kad tokio išsiplėtimo negalima aiškinti kolonizacija, nes ir duomenų tam nesą.[16]

Taip pat XVI a. Įsruties ir Gumbinės aps. kaimai yra buvę daugiausia vadinami lietuviškais vardais. Jeigu ten gyvenantieji lietuviai būtų buvę kolonistai, tai jie nebūtų galėję senuosius vietovardžius greitai pakeisti naujais lietuviškais vardais, nes yra lengviau gyventojus nutautinti, negu vietovardžius, kuriems pakeisti reikia prievartos.

Todėl ir vokiečių žymus kalbininkas A. Bezzenberger pagal Mažosios Lietuvos vietovardžių galūnes nustatė lietuvių gyvenamą teritoriją ir etnografinę sieną nuo Didžiojo Pelkyno ligi Romintos miško.[17]

Be to, ir vokietis H. Kenkel, panaudojęs Vokietijos centrinio archyvo medžiagą Merseburge, išspausdino Tilžės aps. ūkius valdžiusių valstiečių pavardes. Jos beveik visos lietuviškos. Netekėjusių moterų pavardės, kurios valdė ūkius, rašomos lietuviškomis galūnėmis, pvz., Marikė Pagalaitė, Kotrė Burgelaitė, Kotrė Šukaitė, o ištekėjusių — irgi su lietuviškomis galūnėmis — pvz., Potlabienė, Grita Petkiškienė ir t.t., kas irgi įrodo šio krašto gyventojų lietuviškumą.[18] Reikia čia pastebėti, kad XVI a. pabaigon Bretkūno Biblijos vertimo kalba yra gryna lietuvių kalba, mažai vokietybių paliesta.

XVI a. Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalba buvo vartojama ne tik bažnyčiose, mokyklose, bet ir oficialiuose valdžios aktuose, įsakymuose, priesaikose, teismuose, sąskaityboje, sudarant kaimų inventorių ir t.t.

Todėl nei pabėgėliais iš Lietuvos (politiniais, religiniais ir kriminaliniais), nei išsivestaisiais belaisviais negalima išaiškinti kompaktiškai gyvenančios etninės gyventojų masės Mažojoje Lietuvoje ir negalima tvirtinti, kad lietuviai ten negyveno iš senų senovės.

Lietuvoje ne tik krikščionybė buvo pavėluotai įvesta, bet ir baudžiava Lietuvoje galutinai įsigalėjo tik XVI a. Istoriko prof. A. Janulaičio manymu, Lietuvos valstiečių padėtis Lietuvoje nebuvusi blogesnė negu ordino žemėse. Tad kai kurių vokiečių istorikų tvirtinimai, kad Mažoji Lietuva nuo reformacijos metų buvo kolonizuota lietuviais iš Didžiosios Lietuvos, neturi pagrindo. Kolonizacija iš Lietuvos buvo ne laisvo pobūdžio, bet dažniau priverstinio, nes kryžiuočiai grobdavo belaisvius ir išsivešdavo pas save žemės ūkio darbams.

Kad priverstinės lietuvių belaisvių kolonizacijos Prūsų Lietuvoje buvo ir, kad lietuviai vėl mėgindavo sugrįžti į savo buvusią tėvynę, rodo 1641 m. rugpiūčio 22 d. Lietuvos Lenkijos karaliaus Vladislovo IV įsakymas grąžinti atgal iš Prūsijos pabėgusius valstiečius.[19]

Prieš 1709-1710 m. marą tik nežymi Mažosios Lietuvos valstiečių gyventojų dalis buvo vokiečiai. Pradžioje vokiečiai kolonistai daugiausia kūrėsi miestuose, buvo valdininkai arba valdė stambesnius dvarus, kuriuose laikė ekonomus. Todėl tik vėliau vokiečių

kolonistų įtaka lietuviškame visuomeniniame ir socialiniame gyvenime darėsi daugiau reikšminga. Tuo metu jau ir baudžiauninkai buvo suskirstyti pagal tautybes. Pvz., 1736 m. Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskrityse buvo 12.082 baudžiauninkai, iš kurių lietuvių buvo 8.359 ir 3.723 vokiečiai.[20]

Be to, Mažosios Lietuvos lietuviams dėl tam tikrų teisinių apribojimų — draudimo jungtis į amatininkų cechus, būti valdininkais ir pan. — susidarė įvairių kliūčių kurdintis savo krašto miestuose, todėl Mažosios Lietuvos miestai buvo vokiški, kurių įtaka vis labiau skverbėsi į kaimus. 1835 m. Klaipėdoje jau gyveno 8.100 vokiečių ir tik 910 lietuvių, Tilžėje — 10.233 vokiečiai ir 856 lietuviai, Ragainėje — 2.284 vokiečiai ir 281 lietuvis.[21]

Vokiečių tautotyrininko F. Tetznerio duomenimis, ligi 1525 m. dėl Kryžiuočių ordino politikos, o vėliau dėl Prūsijos karalystės vokietinimo politikos, lietuvių gyvenamoji teritorija 1719 m. jau buvo susiaurėjusi ir pasitraukusi už Priegliaus upės ligi Labguvos ir ėjusi per Taplaukius, Juodlaukius, Trempus, Darkiemį, Galdapę iki Dūbininkų. Bet dar ir 1782 m. lietuvių kalba buvo vartojama nuo Labguvos ligi Širvintų ir nuo Nordenburgo ligi Klaipėdos.[22]

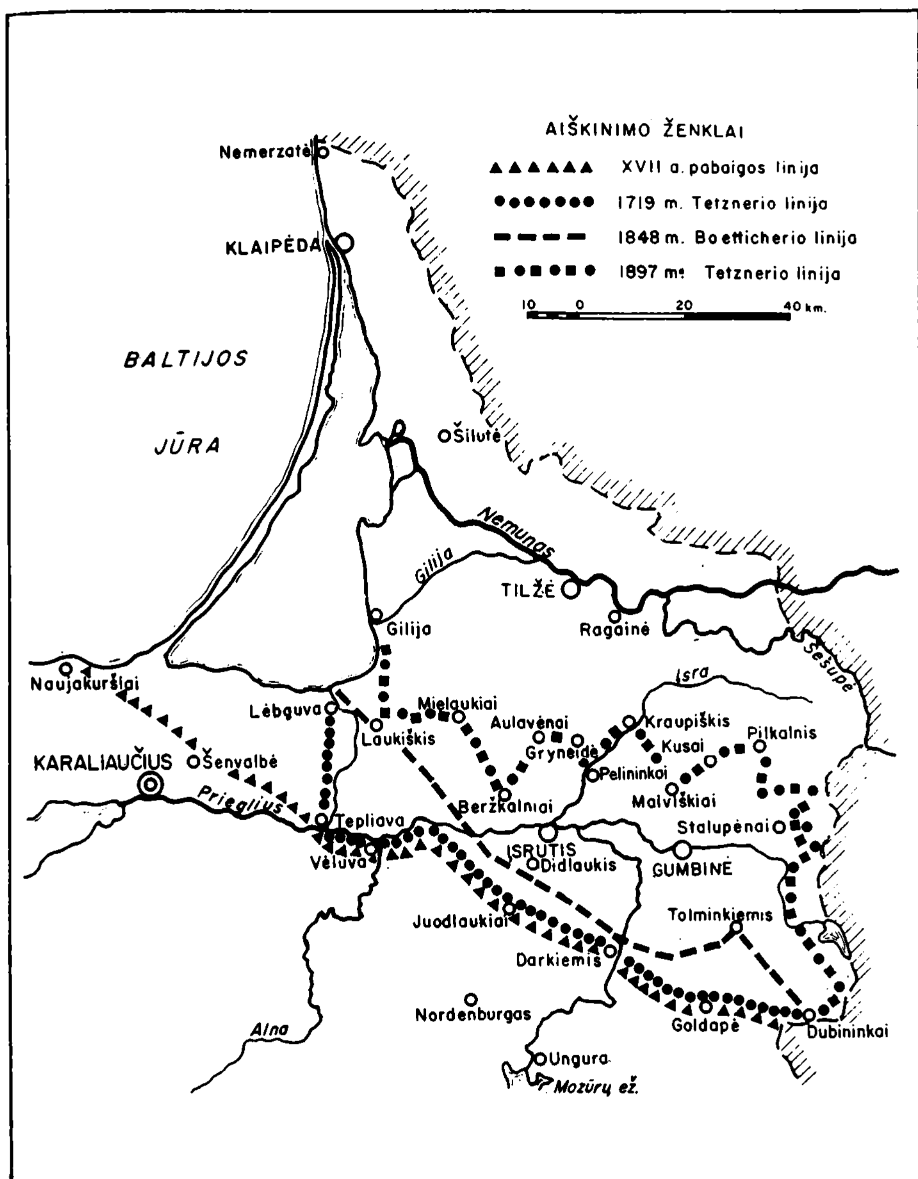
1797 m. Tepliuvos (Teplawos) vietovėje yra išlikusi vienų vargšų namų įdomi sąskaitybinė apyskaita lietuvių kalba, kur ir žodis „iš viso" teisingai rašomas, t.y. priešdėlis „iš" rašomas atskirai.[23]

XVIII a. pradžioje Mažosios Lietuvos plotas apėmė Įsruties, Ragainės bei Tilžės administracinius vienetus ir buvo vadinamas *Litauische Aemter* (lietuviškomis valdymo apygardomis). Vokiškųjų apygardų centras buvo Karaliaučiuje, o lietuviškųjų — Gumbinėje.

Dar ir XVIII a. lietuviai gyveno Įsruties, Gumbinės, Ragainės, Tilžės, Šilutės bei Klaipėdos apskrityse. Tuo metu visoje Rytų Prūsijoje lietuvių gyventojų buvo maždaug 25%. XIX a. pradžioje 1808 m., reorganizuojant Prūsijos administraciją, Gumbinės valdymo apygarda buvo pavadinta *Koenigliche Preussische Littauische Regierung,* kuriai priklausė Lietuvos provincija. Mat, Rytų Prūsija buvo platesnės apimties sąvoka, o Mažoji Lietuva buvo tik tos teritorijos mažesnė dalis. Tuo metu visas Rytų Prūsijos kraštas administraciniai buvo skirstomas į Rytų Prūsiją ir Lietuvą.

Bet jau 1879 m. Lietuvos vardas iš vokiečių administracijos nomenklatūros buvo išbrauktas.[24] Panaikinus Lietuvos vardą oficialiuose dokumentuose, jau visas kraštas buvo vadinamas Rytų Prūsija.

Tačiau Fr. Kuršaičio kalbiniai tyrinėjimai rodo, kad etnografinė lietuvių gyvenamoji riba dar ir XIX a. pabaigoje buvo nutysusi į

Žml. 10. Lietuvių kalbos plotas Prūsuose

pietus, kaip to meto vokiečių oficialioji statistika tvirtino. Kuršaitis lietuvių etnografinę pietinę sieną Mažojoje Lietuvoje 1876 m. išspausdino žemėlapio priede — gramatikoje *(Grammatik der littauischen Sprache).* Jis ją tiesia nuo Kuršių marių Deimenos upe į pietus ligi Tepliuvos, nuo Tepliuvos Priegliaus upe už Vėluvos, paskui Įsruties link, pietų linkme ligi Galdapės ir ligi 1937 m. sienų su Lietuva[25] (žr. Žml. 10).

Taip pat etnografas Kuršaitis, nagrinėdamas 1890 m. surašymo duomenis, nurodė, kad Rytų Prūsijoje faktiškai gyventojų buvo apie 600.000, o lietuvių daug daugiau, negu oficialioji 1890 m. statistika parodė. Tuo metu lietuvių kilmės gyventojų dar galėjo būti apie 430.000, nors daugelis gyventojų, tada jau mokėdami vokiškai, savo kilmę dėl praktiškų sumetimų žymėjo esant vokiškos kilmės.

Sumuojant šią Mažosios Lietuvos gyventojų kilmės apžvalgą, pasiremiant mūsų istorikų duomenimis, reikia sutikti, kad lietuviai tame krašte gyvenę iš seno, ir tik dėl Kryžiuočių ordino politikos, dėl didžiojo maro, ištikusio Mažąją Lietuvą XVII a. pradžioje, dėl dalinės kolonizacijos ir germanizacijos, Mažojoje Lietuvoje lietuvių skaičius ėmė mažėti.[26]

2. *Maras ir jo padariniai*

1709-1711 m. siautėjęs Rytų Prūsijoje badas ir maras labai skaudžiai palietė Rytų Prūsijoje vadinamąją Lietuvos provinciją ir visą Mažąją Lietuvą, išnaikindamas daugiau kaip pusę jos gyventojų. V. Vileišis ir P. Žostautaitė nurodo, kad ligi maro Mažojoje Lietuvoje gyveno apie 300.000 lietuvių.

Žemiau dedamos 11 ir 12 lentelės parodo nuo maro ir bado mirusiųjų skaičių.

11 Lentelė

1709-1711 m. MIRUSIŲ LIETUVOS PROVINCIJOS GYVENTOJŲ SKAIČIUS (BAŽNYTINIŲ KNYGŲ DUOMENIMIS)

Apskritis	1709 m.	1710 m.	1711 m.	Iš viso
Įsrutis	16.738	47.019	416	64.173
Ragainė	5.502	24.251	271	30.024
Tilžė	6.640	17.266	271	24.177
Klaipėda	2.425	9.797	467	12.689
Iš viso	31.305	98.333	1.425	131.063[27]

12 Lentelė

1709-1711 m. MIRUSIŲ RYTPRŪSIUOSE UŽ LIETUVOS PROVINCIJOS RIBŲ, KUR LIETUVIAI SUDARĖ DAUGUMĄ, GYVENTOJŲ SKAIČIUS (BAŽNYTINIŲ KNYGŲ DUOMENIMIS)

Apskritis ir valsčius	1709 m.	1710 m.	1711 m.	Iš viso
Labguva	2.190	4.354	170	6.714
Tepliuva	1.477	5.788	326	7.591
Taplaukiai	484	962	—	1.446
Šakiai	1.403	1.139	420	2.962
Girdava ir Nordenburg	848	8.113	110	9.071
Iš viso	6.402	20.356	1.026	27.784[27]

1709-1711 m. Gumbinės apylinkėje nuo maro išmirė 2/3 visų gyventojų, o iš viso Mažosios Lietuvos teritorijoje tada išmirė apie 214.000 žmonių, kurių daugumas buvo lietuviai. Smarkiausiai maras nusiaubė Įsruties, Ragainės ir Tilžės aps. Ten paliko apie 9.000 tuščių ūkių ir 60.000 ubų. (Ubas yra Mažosios Lietuvos žemės ūkio vienetas nuo 15 iki 20 ha, skirtas vienai šeimai įdirbti).

Dėl siautėjusio bado ir maro, Rytų Prūsijoje iš viso nukentėjo 10.834 ūkiai, kurie paliko visai be gyventojų.[28]

Tuščių sodybų skaičius Mažojoje Lietuvoje buvo toks: Įsruties aps. — 4.620 ūkių, Ragainės — 1.613, Tilžės — 1.307, Klaipėdos — 771. Be šių apskričių, dar ir Labguvos aps. 386 ūkiai liko be šeimininkų. Vien tik Ragainės ir Įsruties apskrityse nuo bado ir maro mirė daugiau kaip 94.000 asmenų. Paliktųjų tuščių be gyventojų ūkių išlikusieji gyventojai nebepajėgė tvarkyti. Iš viso — po bado ir maro liko daug tuščių sodybų ir daug dirvonuojančios žemės.

Badmečiui ir marui praėjus 1711 m., Mažosios Lietuvos vaizdas buvo labai liūdnas: visur daug tuščių sodybų ir trobėsių nušiauštais stogais, dirvonuojantieji laukai ir po šaltos žiaurios žiemos iššalusieji sodai.

Visas tuščias sodybas ir žemes paėmė savo globon Prūsijos valdžia — valstybės iždas. Iš tos žemės buvo sudaryta daug valstybinių dvarų, vadinamųjų domenų. Po maro ir Mažosios Lietuvos kolonizavimo metu buvo sudaryti 164 domenai, kuriuos valdžia išnuomodavo įvairiems asmenims. Daugiausia tokių domenų

buvo įsteigta Darkiemio, Galdapės ir Įsruties apskrityse. Į tuščias sodybas ir sudarytus dvarus-domenus Prūsijos valdžia nutarė kurdinti vokiečius kolonistus.[29]

Prūsijos karalius Fridrichas Vilhelmas I atkreipė į šį reikalą dėmesį. Tuo tikslu 1723 m. Karaliaučiuje buvo įsteigta *Kriegs und Domänenkammer* (Karo ir domenų vadyba) visiems Rytprūsiams valdyti. Lietuvos provincijai valdyti buvo įsteigtas atskiras skyrius pavadintas *Lietuvių deputacija*, kuri 1724 m. buvo atkelta į Gumbinę, bet dar priklausė Karaliaučiaus Karo ir domenų vadybai ir tik 1736 m. Lietuvių deputacija buvo pavadinta *Gumbinės Karo ir domenų vadyba* ir nuo to meto paliko nepriklausoma nuo Karaliaučiaus.

Gumbinės apygardos Karo ir domenų vadybai buvo pavesta rūpintis sutvarkyti paliktas be gyventojų žemes. Prūsijos valdovo numatytai politikai vykdyti buvo pavartotas metodas, pavadintas „Retablissement" (atsteigimo) terminu, kurio tikslas buvo ne tik išmirusiųjų valstiečių žemių kolonizavimas, bet ir dalies tų žemių panaudojimas valstybės reikalams, palivarkus bei domenus steigti.

„Retablissement" arba „Repeuplierung" terminu tada buvo nusakoma ne tik tuščių ir negyvenamų ūkių apgyvendinimas naujais kolonistais, bet ir visas kolonizacijos procesas. Juo dar buvo numatytos ir visos administracijos priemonės bei jų siekimai, kaip reikia ekonomine, švietimo, kultūros bei religijos pagalba sudaryti toje teritorijoje vieną vokiečių tautą ir germanizuoti kitas tos teritorijos etnines grupes, šiuo atveju — lietuvius.

Prūsijos karaliaus paskirtoji komisija Berlyne pradėjo rūpintis karališkąją Prūsiją papildyti kolonistais. Komisijos pirmininkas grafas A. Dohna ieškodamas kolonistų išvystė didelį aktyvumą. Todėl jau 1710 m. atkeliavo į Mažąją Lietuvą kolonistų šveicariečių, nors tais metais dar pasitaikydavo susirgimų maro liga. Šveicariečiai kolonistai buvo pradėję kurtis Įsrutyje, bet, užuot radę laimę naujoje tėvynėje, daug jų taip pat išmirė maru. Tikrasis Mažosios Lietuvos atsteigimas prasidėjo 1712-1713 m., kada daugiausia kolonistų atvyko iš Šveicarijos, Pfalzo, Salzburgo ir kitų vokiškųjų žemių.

Mažojoje Lietuvoje buvo įkurdinta 10.000 salzburgiečių, 1.500 šveicariečių, 1.500 kolonistų iš Frankonijos ir 2.700 — iš Pomeranijos. Iš viso skaitoma, kad Mažojoje Lietuvoje dėl kolonizacijos atsirado 17.000 naujų gyventojų — vokiečių. Tačiau salzburgiečiai, dėl vienų ar kitų priežasčių, netrukus pradėjo bėgti iš Mažosios Lietuvos atgal į savo tėvynę.

Prūsijos valdovai kolonizacijos reikalais pradėjo rūpintis jau XVII a. pradžioje, kviesdami iš įvairių Vokietijos provincijų ir iš Olandijos viešais laiškais (ediktais, patentais) kolonistus vykti į Prūsiją, žadėdami jiems įvairių privilegijų — atleisti nuo prievolių valsčiui ir nuo lažo, leisti laisvai disponuoti savo nuosavybe, t.y. savo pastatais ir nejudomuoju turtu, o taip pat leisti jiems išpažinti Kalvino tikėjimą. Valdovo viešuose laiškuose įvairiomis kalbomis buvo skelbiama, kad Prūsijos valstietis nėra prispaustas, o miestietis naudojasi išmintinga laisve.

Nedidelis skaičius prancūzų bei vokiečių kolonistų buvo jau anksčiau įsikūrę Gumbinės ir Stalupėnų apylinkėse, bet jie ilgainiui lietuvėjo arba išsikėlė kitur. 1680-1699 m. į Mažąją Lietuvą daugiausia kolonistų atvyko iš Šveicarijos bei Olandijos, tačiau dėl lėšų stokos tinkamai kolonistus įkurdinti tada didesnio masto kolonizacija dar nebuvo vykdoma.[30] Vėliau 1719 m. ir 1720 m. paskelbtuose įsakuose buvo sakoma, kad domenuose įsikūrę valstiečiai bus atleidžiami nuo baudžiavos.

Po maro Mažojoje Lietuvoje, Prūsijos vyriausybės pastangomis sudarytuose stambiuose valstybiniuose dvaruose, žemes jau įdirbdavo baudžiauninkai. Kadangi ten tuo metu trūko darbo jėgos, tai į valstybinius dvarus kviesdavo kolonistų. Nors kolonistai — naujakuriai buvo atleidžiami nuo lažo, tačiau jie mokėdavo padidintą činšą (nuomos mokestį už valdomą žemę pinigais), bet jų nebausdavo fizinėmis bausmėmis.[31] Kad kai kurie kolonistai būdavo nepatenkinti ir bandydavo grįžti atgal, liudija 1723 m. Prūsijos karaliaus įsakymas apie mėginančius pabėgti iš ūkių atgabentuosius vokiečių kolonistus, liepiąs gaudyti juos ir bausti fizinėmis bausmėmis, net ir mirties bausme.[32]

Kolonistams teisės ir pareigos buvo nustatomos tam tikrais reskriptais ir įsakais. Jie kelerius metus buvo atleidžiami nuo žemės mokesčių, jiems buvo teikiama parama įsikurti, duodama miško medžiagos, gyvulių, žemės dirbimo įrankių, sėklų ir kt. Kai kuriems kolonistams buvo apmokamos ir persikėlimo išlaidos, kiti atvykdavo savo rizika ir su valdžios pašalpa patys pradėdavo kurtis. Taigi, po maro metų kolonizacija buvo pagrindinis veiksnys germanizacijai vykdyti.[33]

Kolonizacija pat pradžioje buvo nukreipta į Gumbinės apylinkes. Kolonistai tuoj pat gaudavo jiems suteikiamo ūkio raštus, kuriuose

buvo išdėstytos sąlygos, kaip gautąjį turtą valdyti ir kokias prievoles jie turės atlikti.

1718 m. liepos 2 d. karalius Fridrichas Vilhelmas I įsakė lietuviškų apygardų vadybai paspartinti kolonizaciją Lietuvos provincijoje ir visuose tuščiuose kaimuose bei sodybose apgyvendinti svetimtaučius. Šis įsakymas — paraginimas — vėl pagreitino kolonizacijos bangą. 1719 m. Prūsijos vyriausybė išleido visuotinį pranešimą, uždrausdama į Lietuvos provinciją keltis Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės gyventojams — žemaičiams, lenkams, žydams, gudams ir kitiems. O jau 1723 m. vyriausybė įsakė naujakurių žemaičių ir lenkų ūkius atimti, o šiam potvarkiui nusižengusius valdininkus žadėjo karti. Taigi, Mažojoje Lietuvoje Prūsijos valdžia norėjo kurdinti vien vokiečius.[34]

1719-1736 m. į Mažąją Lietuvą atvyko dar 30.000 kolonistų, kurių dalis — apie 18.000 įsikūrė Gumbinės apygardoje, o Įsruties, Ragainės ir Klaipėdos aps. buvo įkurdinta daugiau kaip 3.000 vokiečių šeimų. Tuo metu šių apskričių kaimuose dar buvo 8.367 lietuviškos šeimos.[35]

Iki 1726 m. Lietuvos provincijoje buvo įkurti 6 miestai, 49 domenų valsčiai, apgyvendinti 332 tušti kaimai ir įsteigta 11 parapijų. 1721-1727 m. Lietuvos provincijai kolonizuoti buvo paskirta 2,4 milijono talerių. Tuo pat metu buvo įsteigta 30 palivarkų, 818 valstiečių sodybų ir miestuose pastatyta 178 namai. O kai 1732 m. protestantai buvo išvaryti iš Salzburgo, Austrijoje, tai ir jų daugumas atsikėlė į Mažąją Lietuvą. Kadangi tuo metu dar nebuvo pastatyta jiems įkurdinti naujų trobesių, tai atsikėlusius 8.687 salzburgiečius žiemai įkurdino pas lietuvius. Įsruties aps. jų buvo įkurdinta 4.897, Ragainės — 2.001, Tilžės — 1.789, o lietuvių valstybinių sodybų valstiečiai buvo įpareigoti juos išmaitinti.

1732 m. buvo išleistas karaliaus įsakymas patikrinti visų valstybinių valstiečių — baudžiauninkų ūkio stovį ir nušalinti iš ūkių tuos lietuvius, kurių ūkis, tikrintojų nuomone, buvo tvarkomas blogai. Tada atvykusieji salzburgiečiai buvo įkurdinami iš ūkių pašalintų lietuvių sodybose bei maru išmirusių arba pabėgusių lietuvių ūkiuose.

Fridricho Vilhelmo I valdymo pabaigoje 1736 m. Mažojoje Lietuvoje salzburgiečių ir kitų vokiečių kolonistų iš viso jau buvo 11.833 šeimos.[36] Vienok tuo metu Mažosios Lietuvos lietuviškų apskričių dvaruose lietuviškų šeimų buvo žymiai daugiau negu kolonistų, ką pavaizduoja 13 lentelė.

13 Lentelė

MAŽOSIOS LIETUVOS DVARŲ IR VALSTIEČIŲ ŠEIMŲ SKAIČIUS IR JŲ TAUTYBĖ

Apskritis	Šeimų skaičius	Lietuvių šeimų	Kolonistų vokiečių ir kitų
Įsruties	6.033	3.139	2.894
Ragainės	2.248	1.534	714
Tilžės	1.576	1.464	112
Klaipėdos	2.233	2.230	3[37]

Karalius Fridrichas Vilhelmas I siūlė į Mažąją Lietuvą siųsti tik vokiečius kolonistus, bet jei kolonistų atsirastų perdidelis skaičius, tai buvo siūloma lietuvius atiduoti į kariuomenę, palikti juos kampininkais arba dvarų kumečiais, o jų žemes atiduoti kolonistams. Kartais lietuvius perkeldavo į palivarkus žemės ūkio darbininkais, bet ne ūkio šeimininkais, nes palivarkuose ir kariuomenėje lietuviai greičiau nutautėdavo.

Nors po Antrojo pasaulinio karo kai kurie vokiečių istorikai (W. Hubatsch, K. Forstreuter) tvirtina, kad tuometinė Prūsijos administracija ir pats Prūsijos valdovas Fridrichas Vilhelmas I visą organizuotą kolonizaciją vykdęs ne tautiniais sumetimais, bet grynai valstybiniais, bet tai vargu atitinka tiesai. Iš tikrųjų germanizacijos politika buvo labai apdairi, nes buvo siekiama išardyti lietuvių kompaktišką etninę masę, jon įsprausti pakankamai daug svetimo elemento, kad drauge su kitomis administracijos vartojamomis priemonėmis, sulydytų visus gyventojus į vieną vokiečių tautą. Be to, dar 1735 m. Fridrichas Vilhelmas I rašė Gumbinės Karo ir domenų vadybai, kad ji iš pasienio pašalintų lietuvius, ypač katalikų religijos, ir juos išsiųstų į Prūsijos gilumą, o pasieniuose kurdintų gerus vokiečius protestantus, kurie iš ten nebėgtų. Nors iš tikrųjų pabėgimų buvo ir iš Prūsijos pasienio.[38] Apie 1734-1736 m. masinė kolonizacija Mažojoje Lietuvoje buvo baigta.

Didžiosios kolonizacijos metu čia buvo sėkmingai įkurdinta apie 23.000 kolonistų. 1736 m. Mažojoje Lietuvoje jau gyveno apie 130.000 gyventojų, o grynų lietuvių dar buvo 75,6% arba 98.280 gyventojų. Likusį gyventojų procentą sudarė nauji kolonistai, senvokiečiai arba kitų tautybių asmens.[39]

Tačiau vokiečių kolonizacija mažesniu mastu su valdovo Fridricho Vilhelmo I mirtimi dar nepasibaigė, bet buvo tęsiama

toliau. Tiesa, dalis pirmųjų kolonistų sulietuvėjo ir dabar juos galima atpažinti tik iš pavardžių.[40]

1875-1906 m. naujiems vokiečiams kolonistams dar buvo išskirstyti 59 dvarai. Lietuvių gyvenamose apskrityse buvo išskirstyti 39 dvarai: Labguvos — 10 dvarų, Šilutės — 7, Tilžės — 9, Ragainės — 2, Įsruties — 2, Galdapės — 9 dvarai.

Be to, valstybės remiama vidaus kolonizacijos įstaiga 1891-1918 m. Mažojoje Lietuvoje sukūrė 4.000 naujų ūkių, kurie, žinoma, visi atiteko vokiečiams.[41] Prūsijos politika žemės ūkyje turėjo tikslo išspausti lietuvius iš jų gyvenamų vietų, rūpinosi, kad jie keltųsi į Vokietiją, tirptų vokiečių jūroje, o jų vietoje kurdino vokiečius.

Savotiška Prūsijos valdžios politika Mažojoje Lietuvoje nelabai skatino žemės ūkio kilimą, nes valdžia nesistengė rūpintis to pakraščio gyventojų reikalais bei jų ūkine gerove. Čia ypač trūko gerų kelių ir geležinkelių, nes ligi 1852 m. tebuvo tik viena Tilžės — Klaipėdos geležinkelio linija. Tais pat metais buvo prailginta Tilžės — Klaipėdos linija ligi Bajorų, 1863-1865 m. buvo nutiesta Įsruties — Tilžės geležinkelio linija, kuri 1875 m. pratęsta ligi Klaipėdos. Ir tik 1902 m. buvo nutiesta geležinkelio šaka iš Pagėgių ligi Lauksargių.

O trūkstant gerų kelių, gyventojų pajamos iš žemės ūkio buvo mažesnės negu kitose Vokietijos vietovėse, tačiau mokesčiai už žemę Mažojoje Lietuvoje buvo didesni. Todėl įsiskolinusieji ūkininkai parduodavo savo žemes ir keldavosi į tolimesnius Vokietijos miestus. Be to, vyriausybė ir mokestinėmis prievolėmis vokiečius kolonistus ir lietuvius valstiečius traktavo skirtingai. Lietuviams valstiečiams buvo didesnis činšo mokestis, nors lietuvių valstiečių ūkiai buvo mažesni. Kolonistai buvo atleisti nuo lažo prievolės, naudojosi asmenine laisve, jiems buvo atskiras teismas ir jų negalėjo bausti fizinėmis bausmėmis.

Ryškus mokestinio nevienodumo pavyzdys gali būti 1716-1717 m. mokesčių duomenys. Iš 64 lietuvių gyvenamų valsčių buvo surinkta mokesčių 26.475 taleriai, o iš 59 vokiečių gyvenamų valsčių tik 6.928 taleriai.[42]

Kolonistai buvo skiriami administracijos pareigūnais, kurie atkakliai skleisdavo vokiškumą ir nevisuomet gyventojų teises respektuodavo. Vietovėse, kur nebuvo vokiškų dvarų, ten ir vokiečių įtaka buvo mažesnė ir vokietėjimas silpnesnis. Šilutės aps. beveik visi gyventojai buvo lietuviai, nes Šilutės aps. buvo maža dvarų.[43]

Bet kai 1848 m. Berlyne revoliucininkai laimėjo kovą dėl konstitucijos ir Prūsija paliko konstitucinė monarchija, tai tada ir Prūsijos karalius Fridrichas Vilhelmas IV net ir raštu lietuviškai pranešė *Mieliems Lietuvininkams*, kad jis padaręs dvi dovanas — konstituciją ir spaudos laisvę. Tuomet į Prūsijos steigiamąjį susirinkimą atstovu buvo išrinktas lietuvis Kyns iš Veiveriškių.[44]

Po 1848 m. revoliucijos, Prūsijos vyriausybė norėjo turėti ir lietuvių palankumą, todėl 1849 m. pradėjo leisti lietuviams laikraštį *Keleiwį*, kurį, valdžios pasiūlymu, sutiko redaguoti kun. prof. Fr. Kuršaitis, dažniausiai pats jį ištisai prirašydamas. *Keleiwis*, ėjęs 1849-1880 m., uoliai vykdė jam patikėtą uždavinį ir ugdė lietuvių nuolankumą, pagarbą ir atsidavimo jausmus Prūsijos valdovams, nes Kuršaitis *Keleiwyje* niekur nepeikė Prūsijos valdžios politikos. Tačiau *Keleiwyje* jis visur pasisakydavo už Mažosios Lietuvos gyventojų lietuviškumą ir meilę savo kalbai.

Prūsijos valdovai bent mažmožiais pataikaudavo ir lietuviams gyventojams: pvz., sulaukusieji 50 metų amžiaus gaudavo 50 markių dovaną, Prūsijos karalius priimdavo lietuvių deputacijas, priimdavo dovanų — rankdarbių, maloniai pasikalbėdavo, o kartais sutikdavo pabūti ir jų vaikų krikšto tėvu. Tačiau, nors kai kuriais maloniais aktais ar kai kuriais paliepimais lietuvius lyg ir „globojo", tai kitais įsakymais net nereikšminguose dalykuose juos varžė, pvz., lietuviams kareiviams draudė lankyti lietuviškas pamaldas.

Reikia pripažinti, kad Mažosios Lietuvos jaunimas su noru ėjo tarnauti į Prūsijos raitelių pulkus, kurių puošni uniforma juos patraukdavo. Betgi be karinio parengimo tuose pulkuose sistemingai buvo vykdoma germanizacija. Ir lietuviai jaunuoliai pasidavę germanizacijai, grįžę į savo gimtinę, jau galėdavo gauti žemesnėse valdžios įstaigose tarnybas ir uoliai skleisdavo savo apylinkėje vokiškumą.

Prūsijos valdovų nutautinimo politika daug kuo skyrėsi nuo rusų. Pirma, Prūsijos valdovai nutautinimo tikslams stengėsi panaudoti ir aukštąsias mokyklas, steigdami Karaliaučiaus ir Hallės universitetuose specialius seminarus lietuviams, steigė lietuviams mokyklas, statė bažnyčias, neišleisdami iš akių galutinio tikslo — lietuvius nutautinti. Kunigai turėjo mokėti lietuviškai, nes nemoką lietuvių kalbos buvo nenaudingi nutautinimo politikai.

Mažosios Lietuvos lietuviai, iš arti matydami lietuvių gyvenimą Rusijoje, žinojo apie ten įvestą spaudos draudimą bei Rusijos valstybės kitas santvarkos blogybes, todėl jie Prūsijos santvarką laikė

pakenčiama. Dar ir dėl krašto ūkinės padėties, vokiečiai pradžioje nesibrovė į kaimus, o tenkinosi valdininkų, prekybininkų bei amatininkų verslais, žemės ūkio darbus palikdami lietuviams.[45]

Tačiau lietuvių nutautinimą negalima aiškinti vien vokiečių kolonistų antplūdžiu. Po maro gyventojų priegaulis, kaip lietuvių, taip vokiečių, buvo natūralus. Bet XIX a. pradžioje jau galima pastebėti lietuvių gyventojų mažėjimą kaimuose, o vėliau kiekvienas dešimtmetis iš viso mažino lietuvių gyventojų skaičių. Nenutrūkstamai prasidėjo sistemingas nutautinimas.

4. Lietuvių skaičius Mažojoje Lietuvoje

Prieš maro ir bado metus (1709-1710) lietuvių Mažojoje Lietuvoje buvo skaičiuojama apie 200.000. 1709-1710 metų maras išnaikino beveik pusę lietuvių gyventojų. Daugumas lietuvių tada dar gyveno glaustai sodžiuose, mažiau laikėsi higienos taisyklių, nes tuo metu dar buvo menka medicinos priežiūra ir pagalba, o marui siaučiant būdavo atvejų, kad išlikusieji kartais neatsisakydavo net apkrečiamąja maro liga mirusiojo drabužio ir pan.

Iš įvairių šaltinių sudarytoji 14 lentelė parodo lietuvių gyventojų skaičiaus kitėjimą tarp 1730-1910 metų.

14 Lentelė

LIETUVIŲ GYVENTOJŲ SKAIČIUS PO MARO

Metai	Gyventojų skaičius	Metai	Gyventojų skaičius
1730	120.000	1890	121.265 (oficiali statistika)
1831	125.440	1897	120.693 (pagal Tetznerį)
1848	150.580 (pagal Voelkel)	1900	106.230 (oficiali statistika)
1858	140.000 (pagal Viehbahn)	1900	109.738 (bažnytinė statistika)
1861	136.990	1905	93.933 (oficiali statistika)
1870	139.450 (pagal Rogge)	1905	108.413 (bažnytinė statistika)
		1910	96.767 (bažnytinė statistika)[45a]

Po maro vykusį normalų lietuvių gyventojų prieauglį bent iki 1848 m. patvirtino ir vokiečių kalbininkas prof. A. Bezzenberger 1914 m. Karaliaučiaus universitete viešoje paskaitoje apie K. Donelaitį, nurodydamas, kad 1831-1848 m. lietuvių Mažojoje Lietuvoje nemažėjo, bet augo: 1831 m. jų buvę 125.440, o 1848 m. — 150.580, bet jau 1890 m. lietuvių skaičius sumažėjo ligi 121.265.[46]

Gumbinės apygardoje yra išlikusi 1817 m. tautinė statistika, paremta mokinių suskirstymu mokyklose pagal kalbas, kur skaitymas ir tikybos pamokos buvo dar dėstomos mokinių gimtąja kalba. Ten nurodoma, kad 11.540 vaikų laikė lietuvių kalbą, o 27.284 — vokiečių kalbą gimtąja kalba. Bet vaikų gimtąją kalbą nustatinėjo mokyklų vadovybė ir parapijų bažnyčios, tad dabar sunku spręsti apie tų statistinių duomenų visišką tikrumą.

Tačiau yra išlikusių duomenų, kad pvz., 1828 m. ir nelietuviškoje Karaliaučiaus valdymo apygardoje greta 549.938 vokiečių gyventojų dar buvo 31.023 lietuviai. Tuo pat metu Klaipėdos apskrityje lietuviai dar sudarė daugumą, kur buvo 21.508 lietuviai ir 16.566 vokiečiai gyventojai. O 1825 m. lietuviškoje Gumbinės valdymo apygardoje gyveno 229.531 vokiečiai, 133.034 lenkai ir 102.134 lietuviai, kurie sudarė 22% gyventojų. Bet jau po maždaug 20 metų — 1852 m. Gumbinės valdymo apygardoje lietuvių procentas sumažėjo iki 17,2%. Lietuvių toje apygardoje visų gyventojų tarpe buvo 110.175, o vokiečių — 390.909 gyventojai. Vokiečių istorikas W. Hubatsch tvirtina, kad 1890 m., Mažojoje Lietuvoje, dar buvo 118.000 lietuvių, bet jau 1910 m. jų likę maždaug tik apie 94.000.[47]

Ir 1910 m. bažnytinė statistika Mažojoje Lietuvoje dar nurodė 96.676 lietuvius, vienok ta statistika teapima tik liuteronus lietuvius, o kitų religijų lietuvių visai neįtraukia.[48] Tuo pat metu ir oficialioji Vokietijos valdžios statistika 1910 m. Mažojoje Lietuvoje paskelbė esant 93.933 lietuvius, tačiau kunigų almanache — *Pfarr-Almanach fuer die Provinz Ostpreussen* 1912 m. vien tik liuteronų tikėjimo lietuvių nurodė 96.567 asmenis.

1910 m. lietuviai dar gyveno dešimtyje apskričių, bet perdėm lietuviai tegyveno tik šiose penkiose apskrityse: Šilutės, Pakalnės, Klaipėdos, Tilžės ir Ragainės. Taip pat bažnyčių almanacho duomenimis 1907 m. iš visų 92 parapijų, 69 parapijų bažnyčiose buvo vartojama lietuvių kalba, o 6 parapijose dar buvo pageidaujama, kad kunigas mokėtų lietuviškai. Bet jau kitose parapijose lietuviškai mokančių kunigų nebebuvo.[49]

Be to, ir mūsų kultūros istorikas M. Römeris domėjosi Mažosios Lietuvos gyventojų skaičiumi ir savo knygoje *Litwa* pateikė šio krašto XX a. pradžios gyventojų duomenis apskritimis. (žr. 15 lentelę).

15 Lentelė

MAŽOSIOS LIETUVOS GYVENTOJAI
XX a. PRADŽDIOJE

Apskritis	Lietuvių gyventojų skaičius	Lietuvių gyventojų procentas
Tilžės	27.004	38,0
Šilutės	26.362	61,9
Klaipėdos	24.464	47,1
Ragainės	16.324	27,0
Labguvos	10.060	30,0
Pakalnės	9.680	19,2
Pilkalnio	4.607	10,0
Galdapės	450	1,6
Stalupėnų	1.302	3,0
Įsruties	—	1,6
Iš viso	120.253[50]	

Kadangi Römeris į savo pateiktąją statistiką įtraukė ne vien 5 grynai lietuviškas apskritis, bet ir kitas penkias, kuriose greta vokiečių dar gyveno tam tikras procentas ir lietuvių, tai jis Mažojoje Lietuvoje nurodo 120.000 lietuvių. Jo nurodytas lietuvių skaičius viršija ir oficialios ir bažnytinės statistikos duomenis bei vėliausiai (1965 m.) paskelbtus W. Hubatscho duomenis, tad galima tikėti, kad XX a. pradžioje Mažojoje Lietuvoje buvo bent 100.000 lietuvių gyventojų.

Reikia pasakyti, kad ir lenkų istorikai bei politikai, ypač Pirmojo pasaulinio karo metu, domėjosi Rytų Prūsijos likimu ir jų spausdinamuose veikaluose taip pat būdavo statistinių duomenų apie Mažąją Lietuvą. Pvz., istorikas J. Grabiec Klaipėdos aps. lietuvių nurodė 72%, Tilžės — 52%, Ragainės — 32%. Pagal jį, be Klaipėdos ir Tilžės miestų gyventojų, šiose Mažosios Lietuvos apskrityse dar buvę 52% lietuvių, o su Klaipėdos ir Tilžės miestų gyventojais, lietuvių buvo 51,3%.[51]

Nesigilinant į lenkų istorikų studijas apie Mažosios Lietuvos, o ypač Klaipėdos krašto, gyventojų sudėtį, kurie Pirmojo pasaulinio karo metu tikrai neturėjo tikslo įrodinėti šio krašto lietuviškumą, visgi reikia pažymėti, jog ir lenkai istorikai gana objektyviai nurodė aukštą lietuvių gyventojų procentą Klaipėdos krašte.

Antroje XIX a. pusėje lietuvių nykimą Mažojoje Lietuvoje gana ryškiai pavaizduoja evangelikų dvasininkų parapijose surinktieji ir atitinkamuose almanachuose paskelbtieji duomens. (Žr. 16 lentelę).

16 Lentelė

LIETUVIŲ EVANGELIKŲ SKAIČIAUS MAŽĖJIMAS

Metai	Klaipėdos, Šilutės, Tilžės, Ragainės ir Pagėgių diecezijos			Labguvos, Pilkalnio, Stalupėnų Įsruties, Gumbinės ir Galdapės diecezijos		
	Bendras evangelikų skaičius (tūkst.)	Lietuvių evangelikų skaičius (tūkst.)	Lietuvių evangelikų %	Bendras evangelikų skaičius (tūkst.)	Lietuvių evangelikų skaičius (tūkst.)	Lietuvių evangelikų %
1850	200,4	100,9	50,3	246,4	34,8	14,1
1870	242,4	113,1	46,6	281,9	30,9	11,0
1890	269,3*	104,3	38,7	292,3	20,9	7,1
1900	273,9	98,2	35,8	298,5	15,3	5,1
1905	288,3	97,3	33,7	293,0	11,8	4,0[52]

* Originale nurodyta 369,3 tūkstančiai, bet atrodo buvo korektūros klaida.

To meto bažnytinė statistika buvo tikslesnė už valdinę statistiką keliais atvejais: visų pirma ji buvo objektyviau sudaryta, nes buvo mažiau spaudimo, negu sudarant valdinę statistiką, kadangi valdžios statistikoje dažnais atvejais, mokantieji vokiškai lietuviai buvo užrašomi vokiečiais. Antra, bažnytinė statistika išskiria Klaipėdos miestą ir todėl įgalina kiekvienoje apskrityje nustatyti tikslesnę gyventojų tautinę sudėtį.

1912 m. evangelikų liuteronų bažnytinis almanachas dar išskirtinai parodo Klaipėdos krašto apskričių ir Klaipėdos miesto gyventojų skaičius. (Žr. 17 lentelę).

17 Lentelė

KLAIPĖDOS KRAŠTO APSKRIČIŲ IR MIESTO GYVENTOJŲ SKAIČIUS

Apskritis	Lietuvių gyventojų	%	Vokiečių gyventojų	%	Iš viso
Klaipėdos aps.	18.433	76,6	5.626	23,4	24.059
Šilutės aps.	24.149	63,2	14.085	36,8	38.234
Pagėgių aps.	22.228	50,8	21,508	49,2	43.736
Klaipėdos mieste ir apyl.	7.000	21,5	25.500	78,5	32.500
Visame Klaipėdos krašte	71.810	51,8	66.719	48,2	138.529[53]

Iš šios lentelės aiškėja, kad 1912 m. lietuviai šiose apskrityse dar sudarė 51,8% visų gyventojų. Taigi be Klaipėdos miesto, tada lietuvių gyventojų dar buvo 61,1%, nors pačiame Klaipėdos mieste lietuvių tebūvo tik 21,5%.[53]

Vėlesnieji statistikos duomenys rodo, kad 1890-1900 m. Mažosios Lietuvos vyresniojo amžiaus lietuviai gyventojai daugiau kalbėjo lietuviškai, negu vokiškai, bet jaunimas — priešingai — jau dauguma kalbėjo vokiškai. Vienok dar ir 1899 m. Klaipėdos aps. ir į šiaurę nuo jos 6.600 km² plote evangelikų bažnyčiose visos pamaldos buvo laikomos lietuvių kalba. Bet germanizacijos įtakoje 1921 m. šioje srityje 88% tėvų jau reikalavo ir tikybą dėstyti vokiečių kalba, o 97% tėvų reikalavo mokyti ir vokiečių kalbą.[54]

Atsižvelgiant į čia visus pateiktus duomenis, galima sakyti, kad Mažojoje Lietuvoje lietuvių gyventojų nykimo pirmoji priežastis buvo badas ir po jo sekęs didysis maras, antroji — po maro suaktyvėjusi be gyventojų palikusių vietovių kolonizacija ir savaime aišku su kolonizacija prasidėjusi germanizacija, kuri vėliau Prūsijos valdžios buvo vykdoma labai apgalvotai ir sistemingai ypač mokyklose, kariuomenėje ir miestuose. Miestams buvo teikiamos įvairios privilegijos, juose koncentravosi gyventojai vokiečiai ir savaime skleidė vokiškumą visame krašte.

Germanizacija ypač sustiprėjo, kai visos pradžios mokyklos, pradžioje buvusios lietuviškos, palaipsniui virto dvikalbėmis mokyklomis su privalomu vokiečių kalbos mokymu, o nuo 1872 m. pavirto vienakalbėmis, t.y. vokiškomis mokyklomis.[55]

Ligi XIX a. pabaigos nei Prūsijos vyriausybė, nei vokiečių visuomenė ypatingų drastiškų priemonių nesigriebė prieš lietuvius ir tenkinosi laipsnišku lietuvių nutautėjimu. Nors Mažojoje Lietuvoje nebuvo tokio kovingo lietuvių tautinio sąjūdžio, kaip Didžiojoje Lietuvoje, kuris būtų atkakliai spyręsis lietuvių nutautinimui ir prieš nutautinimo politiką kovojęs, tačiau, ilgus šimtmečius gyvenę tame pat Mažosios Lietuvos plote, lietuviai jautėsi tikrieji to krašto gyventojai ir nepasidavė visuotinei germanizacijai.

5. *Mažosios Lietuvos gyventojų švietimas*

Reikia pripažinti, kad Prūsijos vyriausybė rūpinosi Mažosios Lietuvos gyventojų švietimu, pradžioje steigdama grynai lietuviškas mokyklas ir net spausdindama lietuviškų vadovėlių.

Kol Mažojoje Lietuvoje daugumas gyventojų kalbėjo lietuviškai,

tai ir mokyklose vaikai buvo mokomi lietuviškai. Pradžioje mokyklos buvo steigiamos prie bažnyčių, vėliau ir kaimuose, kur vaikai buvo mokomi maldų, patarnauti bažnyčioje pamaldų metu, skaityti ir skaičiuoti. Faktą, kad tose mokyklose buvo mokoma lietuviškai, patvirtina mokyklų inventoriai, kuriuose yra įtraukta ir lietuviškų knygų.

1735-1741 m. Mažojoje Lietuvoje pačių lietuvių valstiečių pastangomis buvo pastatytos 275 mokyklos.[56] Tuo metu Prūsijos valdžia dar netrukdė tokias mokyklas steigti. Bet Karaliaučiaus universiteto prof. J. H. Lysius jau 1718 m. siūlė Mažojoje Lietuvoje įsteigti 130 valdiškų pradžios mokyklų, kuriose būtų mokoma tik vokiškai, jas būtų galima aprūpinti pigiais vadovėliais vokiečių kalba ir tada nereikėtų leisti lietuviškų vadovėlių.[57] Užtat kolonizacijai prasidėjus, Prūsijos vyriausybė visų pirma susirūpino vokiečių kalbos reikalu pradžios mokyklose ir jau 1739 m. išleistasis įsakymas įpareigojo lietuvių mokyklose mokyti ir vokiečių kalbos, kad mokiniai galėtų ir iš vokiškų knygų paskaityti.[58]

Nepaisant kai kurių išspausdintų palankių lietuviams veikalų, Nybudžių klebonas A. G. Krause (1787-1855 m.) patarė mokyklose temokyti vien tik vokiškai, vaikams dovanoti vokiškų knygų, o konfirmuojant — iš lietuvių imti mokestį, gi vokiečių vaikus konfirmuoti nemokamai.[59]

Čia galima paminėti ir tą faktą, kad, kai po paskutiniojo Lietuvos Lenkijos valstybės padalijimo Suvalkų kraštas ir Mozūrija atiteko Prūsijai, tai Prūsijos karalių valdymo metu, Suvalkijos krašto mokiniai, stodami į Lycko (Elk) miesto mokytojų seminariją, turėjo mokėti bent vieną šių trijų kalbų — vokiečių, lietuvių ar lenkų. Atseit, tuo metu visos šios kalbos dar buvo vienodai vertinamos. Ši seminarija paruošdavo mokytojus ir Mozūrijai.[60]

Kadangi anksčiau lietuviškose kaimo mokyklose vaikus maldų, skaitymo bei skaičiavimo pamokydavo dažniausia kaimų amatininkai ar šiaip rašto pramokę žmonės, tai visų pirma Prūsijos vyriausybė susirūpino paruošti pakankamai lietuvių mokytojų ir kitokių specialistų. Tuo tikslu 1811 m. karalienės Luizės paliepimu netoli nuo Įsruties Karalienės vietovėje buvo įsteigta mokytojams paruošti seminarija, kur buvo ir bendrabutis moksleiviams gyventi. Ši seminarija ruošė mokytojus kaimų mokykloms ir į ją kasmet buvo priimama 30 lietuviškų parapijų mokinių. O kai 1911 m. Karalienės mokytojų seminarija šventė 100 metų sukaktį, tai per tą laiką ją buvo jau baigę 2.208 mokytojai, kurių dalis toliau studijuodavo ir baigdavo

Karaliaučiaus universitetą. Iš stojančių į šią seminariją buvo reikalaujama laisvai kalbėti lietuviškai ir lietuviškai skaityti bei rašyti. Karalienės seminarija buvo pirmoji, kurioje mokymas vyko tik lietuvių kalba ir kuri rengė mokytojus lietuvių kaimo mokykloms.

Tačiau švietimo priedanga buvo labai apgalvotai siekiama visą kraštą ir jo gyventojus lietuvius germanizuoti ir sujungti juos su vokiečiais gyventojais. Vėliau šios germanizacijos pastangos jau buvo visai neslepiamos. Prūsijos švietimo vadovybė stengėsi mokytojų seminarijose jų auklėtinius — būsimus mokytojus — paveikti vokiečių kultūros, mokslo, meno, valstybės tvarkos pranašumu, kad seminarijų auklėtiniai persiimtų vokiškumo misija ir lietuvius palengva pratintų didžiuotis vokietybe ir menkinti lietuvybę. Be mokytojų, vokietinimo darbą spartino vokiško nusiteikimo kunigai ir biurokratija.

1812 m. Tilžėje buvo įsteigta gimnazija. Šios gimnazijos mokytojai jau turėjo mokėti abi kalbas — lietuvių ir vokiečių, nors tik kai kurie mokslo dalykai buvo dėstomi lietuviškai. Bet vėliau, 1844 m. Prūsijos karalius Fridrichas Vilhelmas IV, Tilžės gimnazijos moksleiviams lietuviams paskyrė 12 stipendijų, kad gabesni lietuviai, baigę gimnaziją, toliau galėtų studijuoti universitetuose, gerai išmokti vokiškai ir įsigyti įvairių profesijų: kunigų, mokytojų, teisininkų, administratorių ir kt. Atskiros stipendijos lietuviams dar buvo paskirtos specialiai studijuoti Karaliaučiaus universitete.

Visos šios stipendijos buvo skiriamos ne su tikslu, kad lietuviškas tautinis sąjūdis turėtų mokslus baigusių šviesuolių ir kad jie galėtų tam sąjūdžiui vadovauti. Priešingai, Prūsijos valdžia galvojo su apsišvietusių lietuvių pagalba greičiau palenkti lietuvius vokiečių pusėn. Tačiau tokie išskaičiavimai nevisada duodavo norimų rezultatų. Reikia pasakyti, kad ir seminarijose mokslus baigę mokytojai lietuviai kai kurie vėliau pradėjo priešintis germanizacijos vykdytojams. Jų tarpe buvo Adomas Eynoras, Edmas Šesnakas, Fr. Kelkis ir kt.[61]

Jau 1830 m. Prūsijos švietimo vadovybė valdžios laikraštyje *Preussische Provinzialblaetter* išspausdino tokią lietuvių suvokietinimo programą: pradžioje leisti lietuviams mokytis lietuviškai, o paskui pamažu juos prijaukinti prie vokiečių kalbos. Traukiant lietuvius į vokietybę, buvo siūloma skirti vaikams įvairių premijų, dovanoti knygų, atleisti nuo mokslapinigių, bet drausti mokiniams savitarpyje kalbėti lietuviškai.[62]

Vienok Prūsijos karalius Fridrichas Vilhelmas III, nors ir žinoda-

mas savo vyriausybės siekiamus vokietinimo tikslus, rūpinosi kaimo mokyklų steigimu, ir 1840 m. Klaipėdos apygardai paaukojo 60 lietuviškų Biblijų.[63] Tačiau, nepaisydamas karaliaus Fridricho Vilhelmo III savotiško lietuviškų mokyklų steigimo, 1844 m. Gumbinės apygardos mokyklų tarėjas Rettig jau uždraudė kaimo mokyklose vartoti lietuvių kalbą. Tik kai Tilžės gimnazijos mokytojas E. Gizevijus (Gisevius) užtarė lietuvių mokyklų reikalą, tada Rettigo įsakymas draudžiąs mokyklose mokyti lietuviškai buvo atšauktas, o tarėjas Rettig iš mokyklų priežiūros buvo pašalintas.[64]

1868 m. Pilkalnyje irgi buvo įsteigta drauge su bendrabučiu privati parengiamoji mokykla į mokytojų seminarijas. Į ją iš lietuviškų parapijų priimdavo apie 30 mokinių. Šioje mokykloje dar buvo leistos dvi savaitinės lietuvių kalbos pamokos, giedojimas ir religija taip pat buvo mokoma lietuviškai, bet dainavimas — vokiškai. Čia mokėsi ir rašytojas, filosofas V. Storasta-Vydūnas. Iš šios parengiamosios mokyklos daugiau kaip 1.000 mokinių mokėsi Karalienės ir Ragainės mokytojų seminarijose. Pilkalnio mokykla nustojo veikti tik 1914 m.

1880 m. panašūs parengiamieji mokytojų kursai buvo įsteigti Ragainėje ir Įsrutyje. Ir šiuose kursuose dar buvo mokoma lietuvių kalba.[65]

6. *Vokietijos susivienijimas ir tolesnė germanizacija*

Po Vokietijos susivienijimo (1871 m.), Vokietijos imperijoje Prūsija paliko vadovaujanti valstybė. Su Vokietijos politine galybe drauge suklestėjo ir ekonominis gyvenimas, talkinęs vykdyti ir lietuvių nutautinimo darbą. Ypatingai skubiai nutautėjo Įsruties ir Gumbinės apskritys. 1910 m. lietuviškai kalbantieji šiose apskrityse jau tesudarė tik 4,3%. Taigi, per XIX a. lietuviai šiose apskrityse neteko apie 85% savo tautos gyventojų.[66]

Kai Bismarck paliko Vokietijos imperijos kancleriu, prasidėjo intensyvus lietuvių germanizavimas, pirmiausia apręžiant lietuvių kalbos vartojimą viešuose reikaluose, kur ji ligi tol buvo toleruojama. Panašiai kaip ir Rusijoje, viešuose susirinkimuose vyriausybė jau vertė vartoti vokiečių kalbą.[67]

1872 m. įstatymu Prūsijos valstybė pati pasiėmė visų mokyklų priežiūrą, o tų pat metų spalio 15 d. kanclerio Bismarcko ir Prūsijos tikybų ir švietimo ministro Falko įsakymais visos svetimos kalbos iš Prūsijos mokyklų buvo pašalintos. Tada 1873 m. Rytų Prūsijos

oberprezidentas von Horn įsakė Mažosios Lietuvos kaimo mokyklose dėstyti lietuviškai tik religiją, o dėstant kitus mokslo dalykus, tik nesuprantamus vokiškus žodžius aiškinti lietuviškai. Taigi, nuo 1873 m. Prūsijos valdžios politika lietuvių atžvilgiu Mažojoje Lietuvoje griežtai pakitėjo. Ir tik tada, kai buvo pasikėsinta į lietuvių kalbą mokyklose, lietuviai pradėjo priešintis valdžios politikai.[68]

1874 m. Mažosios Lietuvos lietuvių atstovai kreipėsi į ministrą Falką dėl daromų jiems skriaudų, draudžiant mokyklose dėstyti mokslo dalykus lietuvių kalba. Ministras Falk lietuvių atstovams paaiškinęs, kad Prūsijos vyriausybė yra nusistačiusi visiškai pašalinti lietuvių kalbą iš mokyklų ir visus dalykus dėstyti tik vokiškai. Tuo tikslu 1875 m. buvo suorganizuoti mokytojams kursai, kuriuose buvo dėstoma kaip, moksliniu pagrindu vadovaujantis, greičiau ir sėkmingiau germanizuoti lietuvius. Tie kursai buvo suruošti šūkiu „idant vokietystę tarp lietuvių geriau pašelpti".[69]

O jau 1876 m. Prūsijos vyriausybė išleido įsakymą, kad Prūsijoje vienintelė valstybinė kalba yra vokiečių kalba ir kad šia kalba turi būti sudarinėjami visi dokumentai bei rašomi visi valdžios įsakymai ir paliepimai. Tačiau ir šiuo įsakymu dar buvo padaryta išimčių lietuviškoms mokykloms, leidžiant jose naudoti abi — lietuvių ir vokiečių — kalbas, o taip pat leidžiant vartoti lietuvių kalbą ir valsčių susirinkimuose. Tokios pat išimtys buvo taikomos ir mozūrams. Betgi mokyklų vadovybės tuo pat 1876 m. įsakymu jau buvo įpareigotos savo posėdžiuose bei raštuose tevartoti vien vokiečių kalbą.[70]

Kai tik lietuvių kalbos varžymai palietė mokyklas, Mažosios Lietuvos lietuviai, greičiausiai šiek tiek lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio paveikti, sukruto ginti savo teises ir rašyti peticijas pačiam kaizeriui, kad mokyklose nebūtų naikinama lietuvių kalba ir būtų palikta senoji tvarka.

1879 m. ūkininkų Lopaičio, Butkeraičio bei Dainaičio iniciatyva suorganizuotą peticiją Vokietijos kaizeriui Vilhelmui I pasirašė 16.000 asmenų, jų tarpe vienas vyskupas, penki kunigai, 9 mokytojai, o visi kiti — valstiečiai. Į šią peticiją lietuviai sulaukė atsakymą, kad ten, kur gyvena daugumas lietuvių, religiją galima mokyti lietuviškai ir taip pat lietuviškai skaityti Šventąjį Raštą. Betgi vokiečių valdinė spauda peticijų rašymą laikė lenkų agitacijos vaisiumi.[71] Net laikraštis *Konzerwatywų Draugystės Laiszkas,* kuris buvo priešiškas lietuviškam tautiniam sąjūdžiui ir kuris skiepijo klusnumą ir nuolankumą kaizerio valdžiai, pritarė, kad Mažojoje Lietuvoje kaimo mokyklose religija būtų mokoma lietuviškai.

Po Bismarcko, 1890 m. atėjęs naujasis Vokietijos kancleris L. Caprivi, tolerantiškiau pasisakė lenkų tautiniu klausimu. Tada ir lietuvių veikėjai, cituodami kanclerio Caprivi žodžius, kvietė lietuvius rašyti vyriausybei naują peticiją. 1892 m. naujoji peticija su 19.537 parašais buvo pasiųsta švietimo ministrui. Peticijoje buvo prašoma, kad visiems lietuvių vaikams religijos mokslą būtų leista mokytis lietuviškai. Taip pat buvo prašoma, kad lietuvių vaikų lankomose mokyklose būtų mokoma lietuviškai rašyti ir skaityti iš lietuviškų elementorių, kad į lietuvių gyvenamąsias vietas nebūtų skiriami lietuvių kalbos nemokantieji vyskupai bei mokyklų inspektoriai ir, kad lietuvių vaikai mokyklose nebūtų pajuokiami ar net baudžiami dėl jų lietuviškos kilmės.[72]

O ir vėl 1895 m. J. Strėkys, J. Smalakys ir Lopaitis parengė naują septynių punktų peticiją, kurią pasirašė, atsižvelgiant į Mažosios Lietuvos lietuvių bendrą gyventojų skaičių, labai impozantiškas 27.000 lietuvių skaičius. Ši peticija buvo vežama Vokietijos kaizeriui Vilhelmui II. Bet kaizeris delegacijos nepriėmė, o lietuvių atstovai tegalėjo pasikalbėti tik su kaizerio adjutantu H. Moltke.[73] Šį kartą evangelikų dvasininkai ne tik nepasirašė šios peticijos, bet agitavo prieš ją, pranašaudami, kad jie nebūsią kaizerio išklausyti.

Tačiau ir Mažojoje Lietuvoje buvo daug šviesuolių, kurie nepritarė germanizacijos politikai, pvz., L. Rėza (Rhesa), mokytojas Z. Ostermeyer, E. Gizevijus ir kt. Ostermeyer išgarsėjo nedidute 47 puslapių vokiška brošiūra, kurioje jis gynė lietuvių kalbą, smerkė lietuvių vokietinimą, patardamas mokytojams vokietininkams keltis į kitas vietas, kur gyvena nelietuviai, o nevokietinti lietuvius.[74] Vykdant švietimo reformą, Ostermeyer siūlė, kad reikia atsižvelgti į lietuvių tautos savitumą, nereikia paniekinti lietuvių kalbos, kad nenukentėtų Vokietijos valstybės garbė. Jis tvirtino, kad lietuvių kalba dar skamba nuo Galdapės ligi Klaipėdos ir į vakarus — ligi Labguvos. Lietuvių tauta nesanti tik saujelė žmonių, o drauge su Didžiąja Lietuva, esanti nemaža tauta.[75]

1900 m. ir Klaipėdoje buvo įsteigti mokytojų parengimo kursai — seminarija. Į juos stodavo daugiausia apylinkės kaimiečių vaikai. Kursuose buvo dėstoma lietuviškai tik lietuvių kalba ir tikyba. Todėl 1900 m. Klaipėdos lietuviai peticijoje, kurią pasirašė 13.000 asmenų, vėl prašė vyriausybę, kad šiuose kursuose visi mokslo dalykai būtų dėstomi lietuviškai. Bet ir į šią peticiją švietimo ministras atsakė neigiamai. Vėliau Klaipėdos seminarijoje lietuvių kalba buvo

dėstoma kaip mokslo dalykas, o religija jau buvo mokoma abiem kalbom — lietuviškai ir vokiškai.[76]

7. Evangelikų Liuteronų Bažnyčios vaidmuo

Evangelikų Liuteronų Bažnyčia Mažojoje Lietuvoje ne visais laikais vaidino vienodą vaidmenį. Jeigu XVIII a. evangelikų kunigai vertė maldaknyges į lietuvių kalbą, rašė giesmes, sakė pamokslus lietuviškai, tai XIX a. pabaigoje iš 90 kunigų tik keturi laikė save lietuviais, nors dar daugelis jų lietuvių kalbą mokėjo. Bet parapijose, kur nebuvo lietuviškai mokančio kunigo, kunigai pamokslus lietuviams jau sakydavo vokiškai, o dažnai nemokšos pasauliečiai juos versdavo lietuviškai ir juos aiškindavo. Atsirado ir tokių kunigų, kurie pradėjo aiškinti, kad ponas Dievas lietuviškai nesuprantąs.

Tačiau Mažojoje Lietuvoje ligi Pirmojo pasaulinio karo lietuvių katalikų parapijos prieš vokietinimą laikėsi stipriau. Pvz., Būdviečių katalikų parapija buvo dar nesuvokietėjusi, o apylinkės lietuviai evangelikai liuteronai jau buvo pasidavę vokiškumui ir nutautėję.

Be to, katalikai ir evangelikai liuteronys skirtingai žiūrėjo į žemės valdovus: katalikai savo vyriausiu valdovu žemėje laikė popiežių, o evangelikai liuteronys — valstybės valdovą. Katalikai pirmoje eilėje turėjo klausyti popiežiaus įsakymų, o tik paskui — valdovo. Pvz., Didžiojoje Lietuvoje vyskupas M. Valančius nepriėmė valdovo įsakymų ir graždanka spausdintų knygų. Katalikų vyskupai ir kunigai priešinosi cerkvinėms mokykloms ir jas boikotavo. Didžiosios Lietuvos lietuviai katalikai ne tik nepaklausė carinės valdžios įsakymų, bet nepaklausė ir katalikų kunigų paliepimų, pvz., kad jie vykdytų caro valdžios įsakymą ir rusams geruoju atiduotų Kražių bažnyčią.

Priešingai Mažosios Lietuvos lietuviams, Didžiosios Lietuvos lietuviai ne tik katalikai, bet ir kitų religijų lietuviai caro valdžios nelaikė jų reikalų užtarėja, bet tik žmonių prispaudėja. Todėl jiems kova dėl religijos ar tautos reikalų buvo suprantamesnė. Tuo metu, kai buvo vykdomas nutautinimas per bažnyčią, Lietuvoje prasidėjęs tautinis sąjūdis paėmė globon ir religinių reikalų gynimą, nes ir šis reikalas rūpėjo asmenims, besisielojantiems lietuvių tautiniu klausimu.[77]

Kai kurie Mažosios Lietuvos tautinių santykių žinovai, kaip dr. V. Gaigalaitis, J. Pauperas, F. Tetzner laiko vadinamuosius surinkimininkus (Dievo žodžio skelbėjus — arba religinius pamokslininkus)

pasitarnavus lietuvių tautai, skelbiant Dievo žodį gimtąja kalba ir tuo sulaikant žmones nuo vokietėjimo. Tačiau yra ir priešingų tvirtinimų, kad surinkimininkai skelbdami visišką klusnumą valdžiai, nuolankumą, santūrumą bei priešiškumą modernizmui, lietuviuose užgniaužė pasipriešinimo jausmą ir parengė pasidavimą likimui.[78]

Ne tik atskiri Mažosios Lietuvos šviesuoliai (Rėza, Ostermeyer) užtardavo lietuvius žodžiu ir raštu, bet buvo ir spaudos organų, kaip *Berliner Tageblatt*, kuriame buvo rašoma, kad yra vokiečių garbės reikalas išgelbėti lietuvių giminę nuo žuvimo ir išlaikyti gyvą paminklą.[79]

1872 m. valdžios įsakymu, pašalinus lietuvių kalbą iš mokyklų, Mažosios Lietuvos lietuviai veikėjai kreipėsi į Karaliaučiaus universiteto prof. Fr. Kuršaitį, lietuvių kalbos tyrinėtoją bei *Keleiwio* redaktorių, kad jis užtartų lietuvius dėl jiems daromos skriaudos. Vienok Kuršaitis, niekada nesikišęs į Prūsijos valdžios politiką, atsakęs lietuvių veikėjams, kad jam yra pavesta Karaliaučiuje skelbti lietuviams Dievo žodį, studentus lietuviškai mokyti ir įvairias knygas lietuviams spausdinti, tačiau nesąs jo reikalas vyriausybės darbus peikti.

Kuršaitis, kaip ir kiti lietuviai kunigai, nebuvo pasiryžęs kovoti dėl tautos laisvės, nes jie tuomet galvojo kaip ir daugelis kitų, jog lietuvių tauta dėl susidėjusių aplinkybių turėsianti išnykti. Net ir lietuvių draugas prof. A. Bezzenberger dėl Prūsijos lietuvių išnykimo jau neabejojo, bet tik teigė, kad Rusijos lietuviai dėl savo didingos praeities žvelgią į priekį ir svajoją apie autonomiją.[80] Bet jau XIX a. pabaigoje įvairių tautų sąjūdžių veikiami, o taip pat Didžiosios Lietuvos tautinio judėjimo įtakojami ir Mažosios Lietuvos lietuviai stojo į aktyvesnę tautinę veiklą, steigdami įvairias draugijas — *Birutės draugystę, Aušrą,* kurių tikslas buvo „atgaivinti ir ugdyti lietuvių kalbą ir sužadinti tarp savo viengenčių meilę į lietuvišką prigimtį".[81]

Mažosios Lietuvos lietuviai nesiliovė rašę peticijas dėl lietuvių kalbos ir mokyklų (1897, 1900, 1904 m.), į kurias prūsų biurokratai atsakinėjo, kad lietuviams jokių skriaudų nedaroma. Gi patys lietuviai viename jų išspausdintame atsišaukime rašė, kad vokiečiai trokšta, jog visi lietuviai paliktų vokiečiais, nes vokiečių negalima jokiomis peticijomis permaldauti.[82]

Nei lietuvių siunčiamos peticijos, nei žymių vokiečių intelektualų užtarimai nieko nepagelbėjo — Vokietija savo politinio nusistatymo

lietuvių atžvilgiu nepakeitė ir toliau sistemingai varė nutautinimo politiką.

Todėl reikia sakyti, kad Mažosios Lietuvos lietuvių nutautėjimas vyko dėl įvairiausių veiksnių: socialinių, kultūrinių, religinių ir kt. Bet visgi svarbiausi nutautinimo veiksniai buvo mokykla, Bažnyčia, kolonizacija, tarnyba kariuomenėje ir kitos administracinės bei ekonominės priemonės.

8. *Mažosios Lietuvos lietuviški laikraščiai*

Po 1848 m. revoliucijos, Prūsijoje politinėms sąlygoms palengvėjus, pagyvėjęs vokiečių demokratinis judėjimas palietė ir Mažosios Lietuvos lietuvių gyvenimą. Vokiečių demokratų laikraštis priedu spausdino ir lietuvių kalba *Lietuvišką Prielaišką*. Bet kai 1849 m. vokiečių demokratų laikraštis buvo sustabdytas, tai ir jo čia suminėtas priedas 1850 m. sustojo.

Kitas lietuviškas laikraštis *Lietuwininkų Prietelis* arba *Klaipėdos Ceitunga* 1849 m. buvo pradėtas spausdinti Klaipėdoje, bet jis neturėjo valdžios pasitikėjimo. O kai *Lietuwininkų Prietelio* redaktorių kun. R. A. Cippelį (Zippel), Prūsų administracijos rūpesčiu, iškėlė į Darkiemį, laikraštis savaime sustojo. Betgi, renkant Prūsijos landtagą, o vėliau į Vokietijos reichstagą, vokiečių politinėms partijoms buvo reikalingi ir lietuvių balsai. Tuo tikslu vokiškos partijos vėliau leido lietuvių kalba laikraščius ir juose skelbė savo politinius tikslus, pvz., liberališkoji partija 1863-1864 m. Šilutėje leido savaitraštį *Lietuwininkų Paslą* (Pasiuntinį).

1878 m. M. Šernius Klaipėdoje pradėjo leisti *Lietuwiszką Ceitungą*, grynai lietuviškos pakraipos laikraštį, kuriame spausdino Didžiosios Lietuvos veikėjų — J. Basanavičiaus, J. Šliūpo ir kt. straipsnius. Bet netrukus šis laikraštis suneutralėjo ir pradėjo tenkintis vien religine bei informacine medžiaga, o nuo 1883 m. jau pateko į vokietininkų rankas ir paliko lietuvių nutautinimo įrankiu.

Trumpą laiką (1883-1886 m.) ėjęs *Naujasis Keleiwis* taip pat buvo lietuviško nusistatymo ir jame bendradarbiavo lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjai. 1884-1887 m. J. Mikšas leido tautinio liberalinio nusistatymo *Niamuno Sargą*, o E. Jagomastas netrukus 1896-1897 m. pradėjo leisti griežtai tautiško liberalinio nusistatymo *Lietuwiszką Laiszką*, vėliau pakeitęs jo vardą į *Auszrą* (1897-1899 m.), paantraštėje ją vadindamas „laišku visų bundančių lietuvių". 1896-1898 m. dukart į savaitę ėjo vokiečių konservatorių partijos medžiagiškai remiamas

Lietuvos Paslas. Jis buvo ne tik vokiečių konservatorių partijos idėjų skleidėjas, bet ir kovotojas su lietuvių tautiniu sąjūdžiu Mažojoje Lietuvoje. Jį redagavo A. Kuršaitis.

Taigi matome, kad Mažojoje Lietuvoje net kai kurie lietuvių kalba spausdinami laikraščiai turėjo tikslo migdyti lietuvišką sąmonę, vokietinti lietuvius arba bent atitraukti nuo lietuviškojo sąjūdžio, skiepyti vokišką pranašumą ir aiškinti kovos dėl lietuvių kalbos bei dėl lietuvių tautos ateities beprasmiškumą.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą lietuvių tautiniam sąjūdžiui Mažojoje Lietuvoje yra turėję reikšmės ir kiti lietuviško nusistatymo laikraščiai, būtent: *Saulėteka* (1900-1902 m.), *Byrutė* (1909-1913 m.) ir *Apžwalga* (1910-1914 m.), nors ir ištikima kaizerinei valdžiai, bet kovojusi prieš lietuvių germanizaciją. Be to, 1910-1911 m. J. Vanagaitis spausdino vokiečių kalba *Allgemeine Litauische Rundschau* (Bendra Lietuviška Apžvalga), lietuviško nusistatymo žurnalą, nemokantiems lietuviškai. Šis žurnalas taip pat turėjo tikslą informuoti vokiečius apie lietuvių veiklą. Vydūnas redagavo filosofinio ir moralinio turinio žurnalą *Jaunimą,* o nuo 1904 m. dar ėjo V. Gaigalaičio redaguojamas religinio turinio laikraštis *Pagalba.* Tenka dar prisiminti, kad 1879 m. žymūs mokslo žmonės — A. Bezzenberger, G. Nesselmann, J. Schmidt, K. Jacoby, E. Gizevijus, F. Miklošic ir kt. tam tikru atsišaukimu kreipėsi į šviesuomenę, siūlydami steigti *Litauische Literarische Gesellschaft* (Lietuvių literatūros draugiją), kurios tikslas buvo surinkti nykstančios lietuvių tautos kultūrinį palikimą, viską dokumentuoti raštu ir išsaugoti tą lobį ateities mokslui. Apie šios draugijos veiklą plačiau buvo rašyta *Naujųjų laikų Lietuvos istorijos* pirmajame tome.

Litauische Literarische Gesellschaft įsteigus, Mažosios Lietuvos lietuviai laukė iš jos praktiškos paramos ir užtarimo, todėl ėmė jai siųsti skundus prieš germanizatorius mokytojus, kunigus ar valdininkus.[83]

Iš tikrųjų Mažosios Lietuvos lietuviams patiems teko atlaikyti sistemingą vokietinimo procesą, stiprėti tautiškai ir ugdyti abiejų lietuvių šakų (Didžiosios ir Mažosios Lietuvos) tautinį bendrumą. Tuo tikslu Mažojoje Lietuvoje ėmė steigtis grynai lietuviškų organizacijų: *Birutė, Aušra, Ąžuolas, Rūta, Vainikas, Dobilas, Vienybė, Spindulys, Lelija* ir kt., kurios priešinosi vokietinimui. Lietuvių tautiniais reikalais jau ėmė rūpintis ne atskiri asmens, bet organizacijos. Lietuviškasis sąjūdis Mažojoje Lietuvoje nebepasiten-

kino vien kultūriniu darbu, bet susidomėjo ir politika, panoro turėti savo atstovų Prūsijos landtage bei Vokietijos reichstage.

1885 m. Tilžėje įsteigtoji *Birutės draugystė* rengė dainų šventes ir vaidinimus. O 1895 m. ten pat įsteigtoji *Lietuvių giedotojų draugija*, vadovaujama žymaus lietuvių rašytojo filosofo Vydūno, labai pasižymėjo kultūrine veikla. Lietuvių kultūros darbą derinti 1912 m. Mažojoje Lietuvoje buvo įsteigtas draugijų susivienijimas *Santara*.

Mažojoje Lietuvoje buvo ir religinio pobūdžio lietuviškų draugijų, bet jos nekovojo dėl lietuvybės, buvo klusnios dvasininkams ir pasaulinei vyresnybei, o tautišką kovą laikė nusikaltimu.[84]

Mažosios Lietuvos veikėjai suprato ir atjautė rusų valdomos Didžiosios Lietuvos politinę priespaudą, jos vargus ir ypač spaudos draudimą ir kur galėdami jungėsi į Didžiosios Lietuvos kultūrinę veiklą. 1900 m. Didžiosios ir Mažosios Lietuvos lietuvių veikėjai drauge rūpinosi lietuvių spaudos paroda Paryžiuje. Tada provokiško nusistatymo *Tilžės Keleiwis* kurstė lietuvius nesidėti su maskoliška ir katalikiška Lietuva.[85]

Taip pat Mažosios Lietuvos lietuvių atstovai dalyvavo 1905 m. Didžiajame Vilniaus seime, reikšdami savo pritarimą lietuvių tautos siekimams jos kovoje dėl laisvės ir autonomijos. Todėl ir 1905 m. Didysis Vilniaus seimas ir 1917 m. rugsėjo 21-22 d. lietuvių Vilniaus konferencija reiškė tvirtą norą, kad lietuvių gyvenamos žemės būtų sujungtos, nustatant Lietuvos valstybės sienas pagal etnografinius principus.

9. *Pirmasis pasaulinis karas ir Mažoji Lietuva*

Pirmojo pasaulinio karo pradžioje Vilniuje slaptai veikiantis lietuvių politinių partijų centras, be kitų, turėjo vieną svarbiųjų tikslų kelti lietuvių tautos susijungimo idėją, t.y. siekti sujungti Didžiąją ir Mažąją Lietuvą draugėn.[86]

Klaipėdos krašto arba Mažosios Lietuvos atskyrimas nuo Vokietijos įėjo ir į carinės Rusijos imperialistų planus, kurie galvojo, karą laimėjus, prijungti Rusijai bent dalį Mažosios Lietuvos, nutiesiant sieną Nemunu.

Reikia prisiminti, kad karui kilus, dūmos atstovas M. Yčas kalbėdamas 1914 m. dūmoje pareiškė lietuvių tautos troškimą, kad, Rusijai karą laimėjus, būtų sujungtos abi lietuvių tautos dalys Rusijos valdžioje. Jau tada lietuviai troško Didžiosios ir Mažosios Lietuvos susijungimo, tik imperialistinė carinė Rusija norėjo šią teritoriją

prisijungti užgrobimo, bet ne lietuvių tautos sujungimo tikslu. Rusijos užsienio reikalų ministras S. Sazonov karo pradžioje painformavo tuometinį Prancūzijos atstovą Rusijoje M. Paléologue ir Anglijos atstovą G. Buchanan, kad Rusija, be kitų aneksuosimų teritorijų, aneksuos ir Rytų Prūsiją, taigi ir Mažąją Lietuvą. Tokio pat nusistatymo buvo ir didysis reakcionierius Rusijos tuometinis vidaus reikalų ministras N. Maklakov. Šiam rusų siekimui atsirado pritarėjų, pvz., amerikietis prof. L. W. Lyde Nemuną ir Klaipėdos kraštą numatė priskirti Rusijai.[87] Ir anglų istorikas A. Toynbee karo metu taip pat siūlė kairįjį Nemuno krantą atiduoti Rusijai, nes ten gyvena lietuviai ir jie esą dirbtiniu būdu nuo Rusijos atskirti. O Klaipėdą jis laikė natūraliu uostu Lietuvai ir Gudijai.[88]

Lietuvių visuomenės veikėjų vardu Vilniuje 1914 m. rugpiūčio mėn. buvo surašyta deklaracija, kurią pasirašė įgaliotiniai dr. J. Basanavičius ir D. Malinauskas. Deklaracija buvo pasiųsta dūmos atstovui M. Yčui, kad jis ją įteiktų Rusijos vyriausybei, vyriausiajai kariuomenės vadovybei bei užsienio valstybių atstovybėms Petrapilyje. Deklaracijoje autoriai reiškė įsitikinimą, kad lietuvių kraujo broliai, Mažosios Lietuvos lietuviai, Rusijai nugalėjus Vokietiją, bus išskirti iš Vokietijos ir sujungti su Didžiosios Lietuvos lietuviais, nes šiame kare Rusijos istorinė misija — būti tautų laisvintoja. Toji deklaracija 1936 m. M. Yčo atsiminimuose išspausdinta priedu rusų kalba.[89]

Užsienio lietuviai taip pat rūpinosi lietuvių tautos sujungimu. 1914 m. rugsėjo 21-22 d. Chicagos lietuvių katalikų seimas savo nutarimu jau reikalavo ne tik autonomijos Lietuvai, bet ir sujungti visas lietuvių gyvenamas teritorijas į vieną vienetą. O ir 1917 m. lapkričio mėn. 2-10 d. lietuvių atstovų konferencijoje Berne buvo pareikšta, kad Lietuvai reikalingas uostas ir tas pareiškimas, nors miglotai, turėjo galvoje Mažąją Lietuvą. Kadangi šioje konferencijoje dalyvavo ir vokiečių okupuotos Lietuvos atstovai, todėl politiniais sumetimais tuo metu lietuviai negalėjo skelbti rezoliuciją siekiančią, kad iš Vokietijos teritorijos būtų atskirta Mažoji Lietuva. Nors po 1917 m. Vasario mėn. Rusijos revoliucijos politinės sąlygos pasikeitė, bet dar ir 1917 m. birželio 3 d. Petrapilio lietuvių seimo priimtoji rezoliucija tiesiogiai nereikalavo sujungti Didžiąją ir Mažąją Lietuvą, tik pirmajame rezoliucijos punkte akcentavo, kad prieš karą viena etnografinė Lietuvos dalis buvo Rusijos valdoma, o antroji esanti Vokietijos valdžioje. Bet jau 1918 m. vasario 14 d. Voroneže Lietuvių Vyriausiosios Tarybos Rusijoje išleistame atsišaukime, adresuotame

visoms valstybėms ir tautoms, buvo aiškiai reikalaujama, kad lietuvių tautos žmonės būtų sujungti vienoje valstybėje, t.y., kad Mažoji arba Prūsijos Lietuva būtų sujungta su Didžiąja Lietuva.

Taip pat ir *Lietuvos Valstybės Tarybos* delegacija 1918 m. vasarą buvo atvykusi į Berlyną ir aplankė užsienio reikalų ministrą P. Hintze. Delegacijos nariai jau tuomet iškėlė uosto reikalingumą Lietuvai. Admirolas Hintze jiems atsakęs, kad lietuviams ir vokiečiams susitarus dėl konvencijų nebūsią sunku sutarti ir uosto klausimu.[90]

Tenka priminti, kad dar karo metu Sąjungininkų valstybės sudarė mokslininkų komisijas, kad jos parengtų reikalingą medžiagą taikos konferencijos darbams. Šių komisijų uždavinys buvo nustatyti būsimųjų valstybių sienas, taikant etnografinį principą, kurį visi taip labai mėgo akcentuoti karo metu. JAV komisija, kurioje buvo Harvardo universiteto prof. R. Lord, Lenkijos klausimo ekspertas ir Lenkijos Lietuvos unijos šalininkas, talkinamas lenkų profesorių specialistų, savaime aišku, tada nebuvo priešiškas atskirti Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos. Amerikiečių ekspertų mokslininkų komisija Lietuvos sieną vakaruose — Mažojoje Lietuvoje — siūlė kelti apie 15 km į pietus nuo Nemuno, paliekant abu Nemuno krantu Lietuvai, kad Lietuva galėtų nekliudomai Nemuną naudoti laivybai.[91] Taip pat ir prancūzų mokslininkų komisija, pirmininkaujama istoriko E. Lavisse, kurioje dirbo žinomas kalbininkas A. Meillet, savo pranešime patvirtino, kad Klaipėdos kraštas yra lietuvių gyvenamas ir Klaipėda yra vienintelis uostas Lietuvai.

Klaipėdos krašto atskyrimą nuo Vokietijos lėmė ne vien etninis principas, bet ir tuo metu dar vyravusi dogma, kad jokia valstybė be išėjimo į jūrą negali egzistuoti. 1919 m. vasario pabaigoje, Lietuvos ministras pirmininkas Sleževičius buvo nuvykęs į Berlyną deryboms. Kalbėdamas su Vokietijos užsienio reikalų ministru U. Brockdorff-Rantzau, Sleževičius pareiškė, kad Lietuvai yra reikalingas Nemunas, Klaipėda ir išėjimas į jūrą.[92]

Vokietijos revoliucijos įtakoje, 1918 m. lapkričio 16 d. įvyko Mažosios Lietuvos lietuvių veikėjų susirinkimas Tilžėje ir čia jie įsteigė *Prūsų Lietuvių Tautos Tarybą,* kuri ėmėsi vadovauti Mažosios Lietuvos politiniam sąjūdžiui. Šios Tarybos prezidiumą sudarė — V. Gaigalaitis, V. Gailius, E. Simonaitis ir J. Vanagaitis. *Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos* prezidiumas painformavo ir vokiečių spaudą, kad tokia organizacija yra įsikūrusi.

O 1918 m. lapkričio 30 d. *Prūsų Lietuvių Tautos Taryba* jau

paskelbė atsišaukimą, kad Mažosios Lietuvos lietuviai, pasiremdami JAV prezidento Wilsono paskelbtąja tautų apsisprendimo teise, nori „prisiglausti" prie Didžiosios Lietuvos. Taryba savo atsišaukimą baigė tokiais tvirtinimais: „Vokietija mus atskyrė nuo mūsų motinos D. Lietuvos. Mes išlaikėme savo kultūrą, kalbą ir savotiškumus ir jaučiamės kaip broliai D. Lietuvoj. Mes jaučiamės su jais neatskiriamai sujungti ir visais būdais kovosime dėl susijungimo su ja. Mūsų obalsis yra: *Atsiskirti nuo Vokietijos.* Mes prašome pagalbos savo pastangoms įrodyti visam pasauliui, kaip barbariškai vokiečiai su mumis pasielgė". Šis *Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos* atsišaukimas buvo komentuojamas ne tik neutralių valstybių, bet ir Sąjungininkų spaudoje.[93]

1919 m. balandžio 25 d. Tilžėje buvo sušauktas *Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos* suvažiavimas ir čia buvo nustatytos Mažosios Lietuvos lietuvių politinės veiklos gairės ir pasiimta ginti lietuvių reikalus. Buvo įsteigtas Lietuvių susivienijimas, kurio tikslas buvo sujungti Mažąją Lietuvą su Didžiąja Lietuva. Netrukus Lietuvių susivienijimas įsteigė Klaipėdoje Lietuvių biurą informacijos reikalams.[94]

O Lietuvos taikos delegacijos pirmininkas Voldemaras pasiuntė Taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau *Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos* 1919 m. balandžio 8 d. raštą, kuriame ši Taryba nužymėjo lietuvių gyvenamąją teritoriją nuo Kuršių marių per Tepliuvą, Vėluvą Priegliaus upe, apimant Darkiemį bei Galdapės miestą, toliau ligi buvusios Rusijos valstybės sienos, prašydama tas lietuvių gyvenamas teritorijas sujungti su Didžiąja Lietuva. Dr. Gaigalaitis siūlėsi duoti šiuo reikalu paaiškinimų Taikos konferencijai.[95]

Lietuvos delegacija, Klimo memorandumu vadovaudamosi, pretendavo ne tik į Klaipėdos kraštą, bet ir į daugiau Rytų Prūsijos teritorijos kairiajame Nemuno krante. Klimo memorandume buvo prašoma priskirti 6.700 km² teritorijos su 406.000 gyventojų, kurių tarpe pagal oficialią vokiečių statistiką lietuvių gyveno 94.000 ir vokiečių — 311.000.[96] Tad 1919 m. gegužės 2 d. Taikos konferencijai įteiktame memorandume Lietuvos delegacija, pasiremdama ir Bezzenbergerio nustatyta Mažosios Lietuvos etnografine siena, prašė priskirti jai iš Prūsijos šias apskritis: Klaipėdos, Pakalnės, Šilutės, Labguvos, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Vėluvos, Įsruties, Gumbinės, Stalupėnų, Darkiemio ir Galdapės, iš viso 10.000 km² su 500.000 gyventojų.

Sužinoję Sąjungininkų nusistatymą atskirti Klaipėdos kraštą nuo

Vokietijos, vokiečių valdininkai, žandarai bei įvairaus plauko pangermanistai Klaipėdos krašte ėmė rinkti gyventojų parašus peticijai, kuria prašė Klaipėdos kraštą neatskirti nuo Vokietijos.[97] O Mažosios Lietuvos lietuviai savo ruožtu raštais ir atsišaukimais prašė sujungti Mažąją Lietuvą su Didžiąja Lietuva, sužymėdami atskiriamų sričių vardus: — nuo Labguvos ligi Galdapės, nes tik tada būsianti viena, didelė, laisva, graži Lietuva.[98]

10. Versalio taikos konferencija ir Mažoji Lietuva

Kiek anksčiau, 1919 m. sausio 29 d. Taikos konferencijos Dešimties tarybos posėdyje, lenkų delegacijos pirmininkas Dmowski, kalbėdamas Lenkijos vakarinių sienų klausimu, palietė ir Lietuvos valstybės ateities klausimą ir 1919 m. vasario 12 d. lenkų delegacija šiuo klausimu įteikė savo projektą. Lenkijos sienų klausimui spręsti buvo sudaryta speciali komisija pirmininkaujama prancūzo diplomato J. Cambon, kuriai buvo pavesta paruošti medžiagą ir siūlyti Taikos konferencijai projektą Lenkijos vakarų sienai nustatyti. Lenkijos delegacija sienų klausimu buvo įteikusi du memorandumus: 1919 m. vasario 28 d. ir kovo 3 d. Jau žinome, kad viename tų memorandumų buvo siūloma Nemuno žemupyje gyvenančius lietuvius sujungti su Lietuva, o paskui visą Lietuvą sujungti su Lenkija.

Lenkai Nemuno žemupio priskyrimą Lietuvai sąlygojo, kad Lietuva turėtų susijungti su Lenkija ir tik tada pačiai Lietuvai būsianti patikinta autonomija. O ligi Lietuvos Lenkijos unijos sudarymo, atskirtąjį Klaipėdos kraštą lenkų memorandume buvo siūloma palikti kontroliuoti Sąjungininkams.

1919 m. balandžio 18 d. prancūzų laikraštis *Le Temps* (Laikas) išspausdino Voldemaro pareiškimą dėl lietuvių revindikacinių siekimų Rytų Prūsijoje, kuriame jis įtaigojo, kad Lietuvai reikia priskirti ne tik Nemuną, bet ir Prieglių, nes šios upės Lietuvai yra vieninteliai keliai į jūrą.[99]

Kada Lietuvos delegacija sužinojo apie preliminarinę taikos sutartį, tai 1919 m. gegužės 20 d. ji vėl kreipėsi į Taikos konferencijos pirmininką Clemenceau, pareikšdama lietuvių tautos siekimus susijungti su visa Mažąja Lietuva, nes taikos sutartyje nuo Vokietijos buvo atskirta tik siaura Mažosios Lietuvos juosta, kuri buvo palikta Sąjungininkų suverenitete, bet nieko nebuvo minima dėl likusios Mažosios Lietuvos teritorijos likimo.[100]

Kai 1919 m. gegužės 7 d. Sąjungininkai įteikė Vokietijai taikos

sąlygas, kurių 99 straipsniu buvo numatyta atskirti Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos, tada Vokietijos delegacijos pirmininkas Brockdorff-Rantzau dėl atskiriamos Klaipėdos krašto žemės juostos pareiškė, kad tos teritorijos gyventojai niekuomet nėra reiškę norą atsiskirti nuo Vokietijos, nors jų gimtoji kalba ir būtų lietuvių. Vokietijos delegacija pripažino, kad Klaipėdos krašte lietuvių gyventojų yra 54.000, o vokiečių — 68.000, bet Klaipėdos miestas esąs grynai vokiškas miestas, vokiečių įkurtas 1252 m. Jis teigė, kad daugumas lietuvių nenorį jungtis su Rusijos lietuviais, nes Rusijos lietuviai yra katalikai.

Sąjungininkai ir kitos jiems draugingos valstybės 1919 m. birželio 16 d. atmetė vokiečių delegacijos protestą dėl Klaipėdos krašto atskyrimo, kuriame vokiečiai, be kita ko, dar teigė, kad Klaipėdos krašto atskyrimas nesiderinąs su tautų apsisprendimo principu. Bet Taikos konferencijos pirmininkas Clemenceau pareiškė, kad Klaipėdos krašte daugumas gyventojų savo kilmę ir kalba yra lietuviai ir kad Klaipėdos uostas Lietuvai yra vienintelis išėjimas į jūrą. O faktas, kad Klaipėdos miesto daugumas gyventojų yra vokiečiai dar neapsprendžia to, kad ir visą Klaipėdos kraštą reikia laikyti vokišku kraštu.[101]

Taikos konferencijoje lenkų delegacija, norėdama susilpninti Vokietiją, dėjo daug pastangų, kad Mažoji Lietuva būtų atskirta nuo Vokietijos, drauge įtikinėdama Sąjungininkus, kad atskirtoji dalis nereikalinga priskirti Lietuvai. Betgi iš tikrųjų Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Vokietijos ne tiek dėl lenkų pastangų, ar lietuvių įrodinėjimo, kad Lietuvai būtinai reikalingas uostas, bet svarbiausia — etniniu pagrindu.

1919 m. birželio 5 d. Taikos konferencijoje Keturių taryboje Anglijos ministras pirmininkas Lloyd George dar klausinėjo Lenkijos ministrą pirmininką Paderewskį dėl Lenkijos pažiūros į Klaipėdos klausimą. Paderewski tada atsakė, kad Klaipėdos reikalais rūpinasi pati Lietuva, bet Klaipėda brangi ir Lenkijai. Jis patvirtino, kad Klaipėdos uostas yra lietuvių teritorijoje ir jis savo kalboje jį vadino ne „Memel", bet Klaipėda ir tvirtino, kad Klaipėda yra Lietuvai būtina, bet taip pat reikalinga ir Lenkijai. Toliau Paderewski liudijo, kad Klaipėdos ir Tilžės apskrityse daugumas gyventojų yra lietuviai, nors paviršutiniškai gyventojai jau atrodo germanizuoti. Rytų Prūsija esanti lietuviška, turinti savo žymią literatūrą.[102] Tačiau ir Paderewski ir lenkų delegacijos pirmininkas Dmowski pageidavo, kad, prijungus

Klaipėdą Lietuvai, pati Lietuva būtų sujungta su Lenkija, bendrų politinių, ekonominių bei kultūrinių interesų pagrindu.

Nors Versalio taikos sutarties 99 straipsniu Sąjungininkai atskyrė Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos drauge su Klaipėdos uostu, tačiau tuo dar neišsprendė jo tolimesnio likimo. Sąjungininkams tada nerūpėjo Lietuvos reikalai, bet daugiau rūpėjo laikyti Klaipėdą, kaip depozitą savo rankose ir versti Lietuvą vienokiu ar kitokiu būdu susitarti su Lenkija ir įeiti į Lenkijos valstybės sudėtį. Po Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Vokietijos, būtų buvę logiška jį sujungti su Lietuva. Betgi Klaipėdos kraštas paliko Sąjungininkų suverenitete, aiškinant, jog šios teritorijos negalima priskirti Lietuvai, nes Lietuva dar nepripažinta de jure.[103]

11. Klaipėdos kraštas Sąjungininkų valdžioje

1920 m. sausio 6 d. Sąjungininkai patvirtino pagrindinius nuostatus, kaip jie turės toliau tvarkyti perimtą iš Vokietijos Klaipėdos kraštą. Pereinamuoju trumpu laiku Sąjungininkų vardu Klaipėdos kraštą valdė Vokietijos paskirtas specialus komisaras grafas Lambsdorf. Suvereninės teisės Klaipėdos krašte jau priklausė Sąjungininkams ir Vokietijos įgaliotiniai turėjo jiems Klaipėdos kraštą perduoti. Visų Klaipėdos krašto valdžios įstaigų, administracijos šakų — teismų, finansų bei švietimo ir kt. — valdininkai laikinai pasiliko savo pareigose. Netrukus komisaras grafas Lambsdorf ir Klaipėdos burmistras išvyko į Paryžių sutarti Klaipėdos krašto perdavimo sąlygas ir būdą.

Pradžioje Sąjungininkai buvo planavę Klaipėdą pavesti tvarkyti anglams, bet greit šie planai pasikeitė ir anglus pakeitė prancūzai. Ambasadorių konferencijos vardu prancūzams buvo suteikta teisė Klaipėdos krašte vykdyti visų Sąjungininkų valią. Tokiu būdu prancūzai gavo teisę Klaipėdos kraštą užimti ir jį Sąjungininkų vardu administruoti.

Versalio taikos sutartis įsigaliojo 1920 m. sausio 10 d., o vokiečių kariuomenė pasitraukė iš Klaipėdos krašto tik 1920 m. vasario 12 d. Sąjungininkai tuoj pat pranešė Vokietijai, kad Klaipėdos teritoriją perimti atvyks su savo kariniais daliniais prancūzų generolas D. Odry, karinio gubernatoriaus titulu. 1920 m. vasario 14 d. gen. Odry atplaukė į Klaipėdą. Tuometinis Vokietijos Klaipėdos krašto generalinis komisaras Lambsdorf vasario 15 d. krašto valdžią perdavė Odry.

Visų pirma gen. Odry, perėmęs valdyti Klaipėdos kraštą,

išleistame atsišaukime į gyventojus, pranešė ir pabrėžė, kad visi ryšiai, sieję šį kraštą su Vokietija, dabar yra visai nutraukti.[104] Odry tučtuojau visą Klaipėdos krašto teritoriją suskirstė į tris apskritis — Pagėgių (sudarytą iš Tilžės ir Ragainės apskričių dalių), Šilutės ir Klaipėdos. Klaipėdos kraštą valdyti buvo sudaryta nauja krašto administracijos įstaiga — *Krašto direktorija,* kurios nariai pradžioje buvo septyni vokiečiai, vėliau dar prisidėjo du lietuviai. Direktorija ėjo buvusios Prūsijos valdžios atstovų pareigas ir visos administracijos įstaigos buvo jos žinioje. Direktorijos nariams, kaip ir diplomatiniams atstovams, buvo suteiktas imunitetas. Greta direktorijos dar veikė *Valstybės taryba,* sudaryta iš 20 narių, kuriuos išrinko savivaldybių organai, prekybos ir žemės ūkio rūmai bei profesinės sąjungos. Į Valstybės tarybą buvo išrinkta 17 vokiečių ir 3 lietuviai. Valstybės taryba buvo patariamasis valdymo organas.

Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenės veikėjai, nepatenkinti tokios sudėties direktorija, pasiuntė delegaciją pas gubernatorių gen. Odry, kuriam delegacijos nariai pacitavo Clemenceau žodžius, pasakytus Taikos konferencijos metu Vokietijos delegacijai, kad Klaipėdos kraštas yra lietuvių gyvenamas. Gen. Odry Klaipėdos krašto gyventojų sudėties visai nežinojo. Vertėju jis buvo atsivežęs lenką, nors Klaipėdos krašte nei lietuviai, nei vokiečiai lenkiškai nemokėjo.[105]

Po šios delegacijos vizito, gubernatorius Odry papildė Krašto direktoriją dar dviem nariais — vienu lietuviu ir kitu — tik lietuviško kilimo asmeniu. Bet Klaipėdos krašte paliko oficiali vokiečių kalba ir senasis vokiškas valdžios aparatas. Todėl ir toliau Mažosios Lietuvos lietuviai per savo atstovybę — Prūsų Lietuvių Tautos Tarybą — nepaliaujamai reikalavo sujungti Klaipėdos kraštą su Lietuva, kad gyvenimas atskirtame Klaipėdos krašte galėtų sunormalėti, o 1920 m. vasario 21 d. ši Taryba priėmė nutarimą reikalaudama Klaipėdos kraštą prijungti Lietuvai, kuris čia ištisai cituojamas:

„Prūsų Lietuvių Tautos Taryba, kaip vienintelė rinktoji ir įgaliotoji Atstovybė lietuvių, kurie pagal Versalės taikos sutarties atskirtajame nuo Vokietijos Nemuno krašte sudaro gyventojų daugumą, susirinkusi Klaipėdos mieste savo posėdy 1920 metų vasario mėnesio 21 dieną vienu balsu nutarė:

Pareikšti savo valią ir reikalavimą, idant tas nuo senų senovės lietuvių tautos gyvenamas ir prieš jos norą atplėštas kraštas, kurs ir ekonomijos atžvilgiu sudaro su Lietuva vieną organingą vienetą, tuojau neatidėliojant būtų vėl sujungtas su Lietuva į vieną bendrą

valstybę ir gautų bendrai ginti ir tvarkyti savo nepriklausomą tautinį, politinį ir ekonominį gyvenimą.

Tam tikslui tas kraštas siunčia savo atstovus į Steigiamąjį Lietuvos Seimą ir taip pat į laikinąją Lietuvos Atstovybę, Valstybės Tarybą.

Atsižvelgdamas į skirtingas sąlygas, kuriose teko tam kraštui gyventi per penkis šimtus su viršum metų atskirtam nuo Lietuvos, Lietuvių Tautos Taryba išrenka iš savo tarpo specialią komisiją, kuri išdirbs Steigiamajam Lietuvos Seimui patvirtinti ypatingas normas, kuriomis turės būti tvarkomas, atsižvelgiant į Mažosios ir Didžiosios Lietuvos reikalus, vietinis to krašto valdymas bendroj Lietuvos Valstybės valdymo sistemoj.

Šiuo metu, kreipdamosi į santarvės valstybes ir jos atstovus, kuriems yra pavesta laikinai valdyti tas kraštas, Prūsų Lietuvių Tautos Taryba ekonominiams gyventojų reikalams patenkinti prašo:

1. tuojau panaikinti senąją muitų sieną ir atkelti ją prie Nemuno linijos, pavedus tą naują sieną Lietuvos valstybės muitinių kontrolei ir josios Kariuomenės apsaugai;

2. tuojau pavesti geležinkelius, paštą, telegrafą ir telefonus bendrajai Lietuvos susisiekimo administracijai;

3. tuojau pavesti Lietuvos valstybei naudotis Klaipėdos uostu ir Nemuno srove."[106]

Naujajai administracijai pradėjus valdyti, Klaipėdos krašto ekonominė padėtis blogėjo: parduotuvėse pradėjo nykti prekės, iš Vokietijos įvežami pramonės dirbiniai ėmė brangti, o prancūzų kariai supirkinėjo įvairius daiktus ir juos siuntė Prancūzijon. Vokiečių pinigo vertė pačioje Vokietijoje nesulaikomai smuko, todėl ir Klaipėdos krašte pragyvenimas brango.

Klaipėdoje prasidėjo ūkinė suirutė. Žemės ūkio gaminių kainos pašoko aukščiau negu Vokietijoje. „Savarankiška" respublika parodė savo visišką silpnumą. Todėl Lietuvos pastangos ūkinėmis priemonėmis paveikti Klaipėdos vadovaujančius vokiečių politikus, sulaikant eksportą į Klaipėdą, turėjo gerų padarinių.

Tuo tarpu Krašto direktorija, neturėdama išteklių, pagreitintai kirto miškus, parduodama juos Vokietijai. Dar prieš Klaipėdos krašto atskyrimą, Vokietija išvežė iš Klaipėdos krašto javus, žadėdama juos grąžinti miltais, bet, Klaipėdos kraštą atskyrus, pažadų netesėjo. Tada gen. Odry uždraudė išvežti iš Klaipėdos krašto javus į Vokietiją.

1920 m. kovo mėn. pradžioje gen. Odry kreipėsi į Lietuvos vyriausybę ir prašė leidimo įvežti iš Lietuvos maisto. Tuomet Lietuvos vyriausybė pasiūlė nukelti muitų sieną prie Nemuno, nes

kol nebus kontroliuojama siena su Vokietija, Lietuva neleis įvežti į Klaipėdos kraštą maisto produktų, kadangi įvežamieji maisto produktai per Klaipėdos kraštą pasieks ne tik Vokietiją, bet ir kitus kraštus.[107]

Dėl sunkėjančios ekonominės padėties Klaipėdos krašte, 1920 m. kovo 17 d. Kaune įvyko specialus pasitarimas Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje, dalyvaujant prancūzų karinės misijos pirmininkui plk. Reboul ir anglų misijos pirmininkui plk. Ward bei Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos penkiems atstovams. Tarybos atstovai nušvietė politinę ir ekonominę Klaipėdos krašto padėtį.

Lietuvos vyriausybė, nepaisydama Sąjungininkų spaudimo, atsisakė atidaryti sieną, kol nebus leista nukelti muitų sieną prie Nemuno ir Baltijos jūros. 1920 m. kovo 19 d. užsienio reikalų ministerijos atstovas Klimas, lydimas prancūzų misijos pirm. plk. Reboul, atvyko į Klaipėdą derėtis su gen. Odry muitų sienos ir kitais reikalais. Kai kuriais klausimais su Odry buvo susitarta ir jis policijos priežiūrą pavedė lietuvių atstovui E. Simonaičiui, o mokyklų ir bažnytinius reikalus tvarkyti pavedė kun. M. Reidžiui. Bet ir šios padarytos nuolaidos Lietuvos vyriausybės nepatenkino ir ji atsisakė pardavinėti javus Klaipėdos kraštui.

Todėl 1920 m. balandžio 24 d. jau pati Klaipėdos Krašto direktorija kreipėsi į Lietuvos vyriausybę, siūlydama keisti duoninius javus į žirnius ir avižas. Lietuvos vyriausybė sutiko parduoti 20.000 centnerių kviečių ir rugių, o mainais — į Lietuvą tai sumai turėjo būti įvežta galvijų ir arklių.

1920 m. Klaipėdos krašte iš viso buvo menkas duoninių javų derlius. Krašto direktorija šiek tiek rugių užpirko Švedijoje, bet mitybai dar trūko apie 40.000 centnerių. Po karo kitose šalyse už javus reikėjo mokėti brangiau, kaip Lietuvoje, todėl Krašto direktorija pageidavo pirkti javus Lietuvoje. Bet Lietuvos vyriausybė javų pardavimą vis sąlygojo muitų sienos nukėlimu prie Vokietijos sienos ir kietai laikėsi šio savo nusistatymo.[108]

1920 m. birželio 8 d. gen. Odry buvo paskirtas padėjėjas, civilinis komisaras prancūzas G. Petisné, o gen. Odry 1921 m. gegužės 1 d. iš pareigų pasitraukė. Nuo to laiko Klaipėdos kraštą aukščiausiojo komisaro titulu valdė Petisné ligi Klaipėdos kraštą perleidžiant Lietuvai.

Eidamas gubernatoriaus pareigas, gen. Odry visai neslėpė nei savo, nei Prancūzijos nusistatymo dėl Klaipėdos krašto ateities. Jis aiškino Lietuvos karo attaché Klaipėdoje karininkui Dymšai, kad

Prancūzija pageidautų Lietuvą ir Klaipėdos kraštą sujungti su Lenkija. Tokio pat politinio nusistatymo Lietuvos atžvilgiu buvo ir civilinis komisaras Petisné. Odry ir Petisné, kartais net ilgesniam laikui nuvykdami į Lenkiją, buvo ten gerai „supažindinti" su lenkų interesais Klaipėdoje.

Tarp Lietuvos ir Klaipėdos krašto glaudesnių ekonominių santykių vis dar nebuvo, nes tarp jų buvo muitų siena, trukdžiusi Lietuvos eksportą bei Klaipėdos įmonių aprūpinimą žaliavomis. Petisné, drauge su Krašto direktorijos nariais, pasiūlė Lietuvai nukelti muito sieną prie Nemuno ir Baltijos jūros. Besiderant išaiškėjo, kad Petisné norėjo pats su savo administracija kontroliuoti muitines, bet neatiduoti jų Lietuvos valdžios organams. Ir šį kartą po nepasisekusių derybų, Lietuvos ministras pirmininkas Galvanauskas pareiškė komisarui Petisné ir jo palydovams vokiečiams, kaip buvo pareiškęs keliais atvejais anksčiau, kad Klaipėdos krašto pramonė gaus žaliavų iš Lietuvos, bet tik tuo atveju, jeigu muitų siena bus nukelta į Vokietijos pasienį.[109]

Savo ruožtu Petisné grasino Lietuvos vyriausybei savo prolenkiška politika ir Nemuno sutarptautinimu. Petisné, kaip ir Odry, galvojo, kad Klaipėdos reikalai lengvai susitvarkytų, jei Lietuva sudarytų uniją su Lenkija. Jis, lenkų įtaigotas ir, matyti, informuojamas apie „Kauno valdžios" greitą žlugimą, neslėpdamas pritardavo lenkų planams užgrobti Lietuvą. Vienok Petisné neteko sulaukti Lietuvos valdžios žlugimo. Vieton to, netrukus Petisné sužinojo apie skaudų lenkų gen. Želigowskio 1920 m. lapkričio 21-22 dieną kautynių pralaimėjimą prie Širvintų ir Giedraičių, kada subyrėjo lenkų svajonės Želigowskio pagalba okupuoti visą Lietuvą ir tuo būdu išspręsti Klaipėdos krašto reikalą.[110]

12. Klaipėdos krašto lietuvių pastangos susijungti su Lietuva

Pačioje Klaipėdos krašto atskyrimo pradžioje, vietos gyventojai, ir lietuviai ir vokiečiai, ypač dėl nuolatinių ekonominių sunkumų, buvo ne tiek susirūpinę, kur Klaipėdos kraštas bus prišlietas, bet kur Klaipėdos krašto gyventojams būtų naudingiau. Žodžiu, krašto, ypač vokiečių, gyventojų politikoje ekonominiai interesai pirmavo. Vyravo luomų ir profesijų naudos ieškojimas, todėl Vokietijos vokiečiai priekaištavo klaipėdiečiams vokiečiams patriotizmo stoką. Bet Klaipėdos krašto lietuviai neatsisakė pastangų susijungti su Didžiąja Lietuva.

1919 m. liepos mėn. įsisteigė *Deutsch-litauischer Heimatbund* (Vokiečių-lietuvių gimtinės sąjunga), pasiūliusi visoms vokiečių partijoms susijungti į bendrą bloką. Bet Klaipėdos krašto socialdemokratų partija nesutiko į tokį bendrą bloką įeiti. Tada 1921 m. vokiečių dešiniosios partijos sudarė savo partijų bloką.

Tuo metu, Klaipėdos kraštą atskyrus nuo Vokietijos, jokia vokiečių politinė grupė, dėl politinių sąlygų, negalėjo galvoti apie susijungimą su Vokietija. O Klaipėdos savarankumo idėja — kaip *Freistaat* (laisva valstybė) — dar nebuvo išpopuliarėjusi. Todėl paliko vienintelis galimumas susijungti su Lietuva. Bet dėl susijungimo su Lietuva, vokiečių politinės grupės buvo skirtingų nusistatymų. Darbininkų organizacijos, kuriose buvo ir lietuvių arba bent kilimo lietuvių, samprotavo, kad Lietuvoje darbininkų ekonominė padėtis būtų blogesnė negu Vokietijoje, atlyginimai būtų mažesni, nes Lietuvoje nėra stiprių profesinių sąjungų, todėl šių organizacijų manymu jungtis su Lietuva nebūtų naudinga. Klaipėdos krašto dvarininkai nuteikė ir ūkininkų dalį prieš susijungimą su Lietuva šiuo motyvu: Lietuva žemės ūkio kraštas, neturįs didelių miestų, o žemės ūkio produktų Lietuva pagaminsianti daug ir jie būsią pigūs. Todėl ir 1920 m. pabaigoje, pradėtosios derybos dėl muitų sienos panaikinimo nutrūko, kadangi žemės ūkio atstovai buvo priešingi suartėti su Lietuva.

Bet prancūzų veikianti valdžia turėjo skaitytis ir su Klaipėdos krašto pramonininkų bei prekybininkų interesais, kurie buvo nusistatę suartėti su Lietuva. Šio krašto pramonininkai ir prekybininkai iš susijungimo su Lietuva laukė pramonės suklestėjimo ir jų pramonės dirbiniams plačios rinkos Lietuvoje, o taip pat tikėjosi gauti iš Lietuvos ir pigesnių žaliavų vietos fabrikams. Komisaras Petisné savo politika mėgino patenkinti visų šių luomų interesus tik suėjus į glaudesnius santykius su Varšuva ir veikė tokia politine linkme.

Nuo 1921 m. gruodžio mėn. Lenkijos pasiuntinys Austrijoje dr. M. Szarota buvo atkeltas į Klaipėdą svarbioms pareigoms, nors tada dar tik konsulo titulu. Szarotos iniciatyva labai pagyvėjo „freištatininkų" veikla: įvairių lenkų-vokiečių ekonominių bendrovių steigimas, prekybos sutarties sudarymas su Lenkija ir Klaipėdos krašte nuosavybių supirkinėjimas. Be to, 1921 m. gruodžio 20 d. Ambasadorių konferencija Klaipėdos kraštui suteikė ūkinį savarankumą, leisdama Klaipėdos krašto Valstybės tarybai sudarinėti su kitomis valstybėmis prekybos sutartis.

50. 4613

Negalėdamas susitarti su Lietuvos vyriausybe, Petisné paskatino Krašto direktoriją pradėti ekonomines derybas su Lenkija. 1922 m. kovo mėn. pabaigoje konsulas Szarota pats nulydėjo Klaipėdos Krašto direktorijos narius į Varšuvą, kur derybų metu buvo sutarta sudaryti prekybos sutartį su Lenkija.

Prekybos sutartį su Lenkija vieneriems metams 1922 m. balandžio 6 d. pasirašė dr. V. Steputat, Klaipėdos Krašto direktorijos pirmininkas, žinomas germanofilas, Pirmojo pasaulinio karo metu leidęs lietuviams provokišką *Dabartį* ir sakęs reichstage antilenkiškas kalbas, bet vėliau palikęs prolenkiškos krypties šalininkas.[111] Taip pat tuometinė Klaipėdos Krašto direktorija sudarė ekonominę sutartį su Latvija ir Vokietija. Ambasadorių konferencijai sutartį su Lenkija patvirtinus, 1922 m. birželio mėn. ji pradėjo veikti.

Jau 1921 m. birželio mėn. klaipėdiečių atstovai, su Petisné pritarimu lankėsi Varšuvoje ir derėjosi ne tik ekonominiais, bet ir politiniais klausimais. Per derybas su lenkais, klaipėdiečių vokiečių atstovai išdėstė savo nusistatymą, kad jie pageidautų Klaipėdai valstybinio savarankumo, globojant Sąjungininkams ir yra nusistatę prieš susijungimą su Lietuva.[112] Tačiau Rytprūsių vokiečių spauda šias derybas ir ypač jų politinį aspektą smerkė, nes jose lengvai buvo įžvelgiama lenkų kombinacija Klaipėdos kraštą paimti savo įtakon. Tuo metu Lenkijos politiniai manevrai pirmiausia buvo kreipiami į Klaipėdos uostą.

Tačiau pati Vokietija nebuvo palanki tokiems lenkų politiniams siekimams. Todėl kancleris K. J. Wirth 1921 m. lapkričio 28 d. slaptame reichstago posėdyje pareiškė, jog Vokietijai būtų politiškai naudingiau, kad Klaipėda atitektų Lietuvai, negu paliktų visiškoje lenkų įtakoje. Tatai sužinojęs Lietuvos atstovas Berlyne painformavo Lietuvos vyriausybę dėl Vokietijos oficialiųjų sluoksnių nusiteikimo.[113] Lenkija gi stengėsi, kad Klaipėdos uostas paliktų, kaip Dancigas, laisvu uostu. Dėl šių priešiškų politinių tendencijų, 1922 m. Ambasadorių konferencija Klaipėdos klausimą svarstė bent dukart — birželio ir lapkričio mėn.

Klaipėdos statutui rengti Ambasadorių konferencija išrinko specialią komisiją. Jos pirmininku buvo paskirtas Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos politikos departamento vicedirektorius J. Laroche. 1922 m. lapkričio 3-4 d. Paryžiuje Ambasadorių konferencijos posėdžiuose Lenkijos ir klaipėdiečių vokiečių atstovai reiškė pageidavimą, kad Klaipėdos uostas paliktų laisvu uostu. Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos nuomonę, kad Klaipėdos kraštą reikia

sujungti su Lietuva, išdėstė dr. V. Gaigalaitis, o lietuvių prekybininkų vardu — J. Stikliorius, žemės ūkio rūmų vardu — M. Labrencas, Gaspadorystės (ūkio) partijos vardu — E. Simonaitis. Visi lietuvių atstovai tvirtino, kad Klaipėdos kraštui susijungus su Lietuva, šis kraštas ekonomiškai galės sėkmingai tvarkytis ir vystytis.

Į šiuos posėdžius atvyko nepaprastai gausi klaipėdiečių vokiečių delegacija. Visų delegacijos narių pareiškimai buvo vienodi: visi jie prašė suteikti Klaipėdos kraštui savarankumą Sąjungininkų protektorate, Klaipėdos uostą palikti laisvu, o uosto valdybą sudaryti iš Klaipėdos, Lietuvos ir Lenkijos atstovų, pirmininkaujant Prancūzijos atstovui.[114]

Klaipėdos prekybininkų ir pramonininkų vokiečių grupė, esanti vyriausiojo komisaro Petisné politinėje įtakoje, per jį taip pat kreipėsi į Ambasadorių konferenciją dėl Klaipėdos krašto ateities. Šios vokiečių visuomeninės grupės atstovai savo peticijoje aiškino Ambasadorių konferencijai, kad Klaipėdos kraštas esąs vokiečių kultūros kraštas, kurio kultūra yra daug aukštesnė negu Lietuvos. Žinodami, kad Klaipėdos kraštui nėra vilties sugrįžti prie Vokietijos, peticijoje jie taip pat prašė suteikti Klaipėdos kraštui savarankišką valdymosi formą, o Klaipėdos uostui — laisvojo uosto teises.

Panašaus turinio memorandumą buvo įteikusios ir kitos vokiečių organizacijos. O įtakingi vokiečių laikraščiai — *Memeler Dampfboot* (Klaipėdos Garlaivis) ir *Volkstimme* (Liaudies Balsas) irgi rėmė Klaipėdos savarankumo — „freištato" — idėją.

Šios Ambasadorių konferencijos sesijoje lenkų delegacijoje dalyvavo du tuometiniai Lenkijos politikos vadai, abu kilimo iš Lietuvos — Lenkijos „Valstybės viršininkas" Piłsudski ir trumpalaikis užsienio reikalų ministras G. Narutowicz, kurie buvo skirtingo nusistatymo, kaip geriau būtų išspręsti Klaipėdos problemą. Piłsudski mieliau norėjęs, kad Klaipėda atitektų Lietuvai, ne dėl sentimentų Lietuvai, bet kad Lietuva, gavusi Klaipėdą, sumažintų savo kovingumą dėl Vilniaus. O Narutowicz pageidavo, kad Lietuva Klaipėdos uosto negautų ir, kad jis būtų paliktas laisvu uostu.[115]

Tuo tarpu Vokietija, nenorėdama, kad drauge su Klaipėdos kraštu Lenkijos įtakon patektų ir visa Lietuva, palaikė Lietuvos siekimus ir apie savo nusistatymą šiuo klausimu painformavo Lietuvos vyriausybę. Bet tuo metu Vokietija Lietuvą galėjo daugiau remti tik morališkai, nes tarptautinėje politikoje Vokietijos vaidmuo tada buvo nežymus. Todėl Vokietija laikėsi palankaus neutraliteto ir

anuo metu nerėmė vokiško „freištatininkų" sąjūdžio, nors ir nesiėmė to sąjūdžio sutramdyti.

Be Lenkijos ir Vokietijos, į Klaipėdos krašto bylos eigą įsikišo ir Sovietų Rusija. 1922 m. gruodžio 22 d. užsienio reikalų komisaras G. Čičerin pasiuntė Sąjungininkams notą, įspėdamas, kad Sovietų Rusija nepripažinsianti Klaipėdos klausimo sprendimo, jeigu nebus atsižvelgta į Sovietų Rusijos interesus ir pareiškė priešišką nusistatymą dėl „freištato". Sovietų Rusija ne tik įteikė notą Sąjungininkams, bet ėmėsi ir svaresnių priemonių, pradėdama koncentruoti savo kariuomenę Minsko srityje tuo metu, kai Lenkija panoro savo karinėmis pajėgomis įsikišti į Klaipėdos bylos sprendimą.[116]

Ir Vokietija ir Sovietų Rusija, užtardamos Lietuvą Klaipėdos byloje, rūpinosi ne Lietuvos reikalais ir nebuvo teisingumo jausmo vedamos. Sovietų Rusija rašė Sąjungininkams notas, bet grynai savo valstybinių interesų skatinama.

Klaipėdos krašto aukščiausias komisaras Petisné, Galvanausko liudijimu, buvęs ambicingas, didelių pretenzijų vyras ir pagyrūnas, norėjęs Klaipėdoje įsitvirtinti ilgesniam laikui. Todėl ir jis pats rūpinosi Klaipėdos „savarankumu" Prancūzijos protektorate.

Prancūzų žurnalistas J. Pélissier, tuo metu aplankęs Klaipėdos kraštą, rašė prancūzų spaudoje, kad aukščiausiajam komisarui Petisné susidėjus su vokiečiais, Klaipėdos kraštą valdo pangermanistai, gi lietuviai laikomi parijų vietoje.[117] Petisné ieškojo prancūzų kapitalui koncesijų, užpirkinėjo kai kuriuos Klaipėdos uosto rajonus, o Lenkijoje stengėsi gauti prancūzų pirkliams linų ir miško koncesijas.[118]

1922 metų pradžioje Petisné savo politiniams tikslams atramos ieškojo ir lietuviuose. Tuo tikslu jis mėgino įsteigti Klaipėdos krašte lietuvių organizaciją, remiančią „savarankiškos" Klaipėdos respublikos steigimą. Jo iniciatyva sausio 19 d. buvo sukviestas stambesniųjų ūkininkų — lietuvių veikėjų, nepriklausiusių Prūsų lietuvių susivienijimui, susirinkimas, kuris nutarė įsteigti Gaspadorystės (ūkio) autonomijos partiją. Tačiau Petisné pastangos nepavyko, nes ir ši partija pasisakė už prisijungimą prie Lietuvos. Ji leido vokiečių kalba laikraštį *Nachrichten der Wirtschaftspartei* (Ūkio Partijos Žinios), rengė mitingus, platino atsišaukimus, rašė memorandumus Sąjungininkų vyriausybėms, Ambasadorių konferencijos pirmininkui ir Tautų Sąjungai dėl aukščiausiojo komisaro Petisné žalingos politikos Klaipėdos kraštui.[119]

Prieš vokiečius „freištatininkus" kovojo ir Klaipėdos krašto

Gelbėjimo komitetai, rengdami įvairiose vietovėse susirinkimus ir protestų mitingus. Klaipėdos krašto gelbėjimo komitetai savo aktyvia veikla kėlė Mažosios Lietuvos lietuvių ir viltį ir nuotaikas bei skatino lietuvius į aktyvią veiklą dėl Mažosios Lietuvos susijungimo su Lietuva autonominiu pagrindu. Sąjungininkai apie lietuvių veiklą Klaipėdos krašte buvo informuojami ne tik jų diplomatinių atstovų, bet ir Lietuvos diplomatų bei Europos spaudos, kad Klaipėdos krašto byla yra suaktualėjusi ir ją teks spręsti ne pagal savo politikos gaires, bet reikės atsižvelgti ir į gyvenimo realybę, kurią dėstė Mažosios Lietuvos atstovai.

„Freištatininkų" idėja, įsteigti prancūzų protektorate „savarankišką" Klaipėdos kraštą, subyrėjo atsimušusi į gyvenimo tikrovę, kadangi buvo akivaizdu, kad uostas be Lietuvos užnugario negalės augti ir klestėti.[120]

13. *Klaipėdos sukilimo parengimas*

Aukščiausias komisaras Petisné protegavo Klaipėdos krašto vokiečius: Krašto direktorija buvo beveik vien iš vokiečių, kaip ir Valstybės taryba, o taip pat ir visas krašto biurokratinis aparatas.

Vokiečių „freištatininkų" veikla labai sunkino Klaipėdos krašto ūkinę būklę. Todėl politinių staigmenų buvo galima laukti iš įvairių lietuvių sluoksnių, nes visi lietuviai buvo nusivylę Sąjungininkų politika, o ypač prancūzų veikiančios valdžios politika. Net Mažosios Lietuvos lietuviai laukininkai (ūkininkai) buvo nepatenkinti Klaipėdos krašto politine padėtimi bei Sąjungininkų delsimu spręsti Klaipėdos įjungimo į Lietuvą klausimą.

Klaipėdos krašto lietuvių visuomenės veikėjai nerimo dėl tokios padėties. Dar 1919 m. gruodžio 24 d. Prūsų Lietuvių Tautos Taryba buvo nutarusi užmegzti glaudesnius santykius su Lietuva ir pasiųsti savo atstovus į *Lietuvos Valstybės Tarybą.*

Pirmasis Lietuvos valstybinis aktas, laikąs Klaipėdos kraštą Lietuvos teritorija, laikytinas 1919 m. gruodžio 2 d. aktas, oficialiai paskelbtas Steigiamajam seimui rinkti įstatyme, numatąs Klaipėdos kraštui tuos pačius nuostatus rinkimams į Steigiamąjį seimą, kaip ir visai Lietuvai, kai tik Klaipėdos krašte bus panaikinta okupacija.[121]

Iš Lietuvos pusės taip pat buvo daromos pastangos suartėti su Mažąja Lietuva: 1920 m. kovo 20 d. keturi Prūsų Lietuvių Tautos Tarybos atstovai buvo kooptuoti į *Lietuvos Valstybės Tarybą,* o

Lietuvos Valstybės Tarybos narys Šernas buvo deleguotas į Prūsų Lietuvių Tautos Tarybą atstovauti joje *Lietuvos Valstybės Tarybą.*

Po iškilmingo *Lietuvos Valstybės Tarybos* posėdžio, 1920 m. kovo 20 dieną per iškilmių puotą, dalyvaujant Sąjungininkų atstovams, Prancūzijos atstovas kpt. Cohendent sveikino dviejų seserų — Mažosios ir Didžiosios Lietuvos — susijungimą, pabrėždamas, jog jam tas yra itin džiaugsmingas įvykis, nes jis pats esąs kilimo iš Elzaso.[122]

Dėl Klaipėdos krašto sukilimo iniciatyvos ir jo parengimo yra dvi versijos, kurios abi rodo didelį Lietuvos vyriausybės, Šaulių Sąjungos, bei Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenės susirūpinimą Klaipėdos krašto likimu. Pagal pirmąją versiją, paremtą Galvanausko atsiminimais, Klaipėdos sukilimo parengimo eiga buvo tokia: 1922 m. sausio mėn. Lietuvos konsulu Klaipėdon buvo paskirtas J. Žilius. Jis pranešinėjo Lietuvos vyriausybei apie gresiantį pavojų Lietuvai, „freištatui" Klaipėdoje įsisteigus. Dėl Sąjungininkų delsimo Klaipėdos klausimą spręsti, konsulas Žilius siūlė pasirengti ir užimti Klaipėdą jėga. Jis paprašė Lietuvos vyriausybę atsiųsti konsulatan dirbti strategą karininką, kuris parengtų sukilimo planus. Anuometinis Lietuvos užsienio reikalų ministras Jurgutis nepritarė konsulo Žiliaus sumanymui jėga užimti Klaipėdos krašto teritoriją, nes pažeidus Versalio taikos sutartį, susidarytų Lietuvos valstybei tarptautinių problemų. Tačiau Žiliaus aliarmuojantieji pranešimai apie padėtį vertė Lietuvos vyriausybę veikti į Klaipėdos krašto gyventojus visų pirma propagandos priemonėmis.

Žilius 1922 m. sausio 24 d. pasiūlė savo sudarytą projektą prolietuviškai propagandai plėsti ir ruošti dirvą Klaipėdos kraštui prisijungti. Be nuolatinės Lietuvos vyriausybės subsidijos Prūsų Lietuvių Tautos Tarybai (32.000 markių į mėnesį), per konsulą Žilių dar buvo skirta apie pusė milijono markių propagandai.[123]

Tuo tikslu 1922 m. rugpiūčio mėn. M. Jankaus ir kitų vardu buvo nupirktas vokiečių kalba ėjęs laikraštis *Memelgau Zeitung* (Klaipėdos Krašto Laikraštis) ligi tol propagavęs savarankiško Klaipėdos krašto — „freištato" — įsteigimą. Šiam reikalui pinigus gavo Lietuvos atstovas Žilius ir sumaniai visus propagandos reikalus tvarkė. 1922 m. rugsėjo mėn. daugumas Klaipėdos krašto laikraščių jau atsidūrė Lietuvos šalininkų rankose, kurie propagavo Klaipėdos krašto susijungimą su Lietuva.

Ambasadorių konferencija vis delsė spręsti Klaipėdos klausimą, nes Prancūzija siekė išspręsti ne tik Klaipėdos, bet drauge ir Vilniaus

klausimą Lenkijai palankiausiomis sąlygomis. Todėl ir Lietuvos pripažinimas de jure buvo nudelstas ligi 1922 m. gruodžio 20 d. Taigi, dėl Lietuvos valstybės teisinio statuso, Versalio taikos sutartimi atskirto Klaipėdos krašto įjungimas į Lietuvą irgi buvo delsiamas.

Lietuvos vyriausybė, negalėdama sulaukti palankaus sprendimo Klaipėdos reikalu, nutarė aukščiausiojo komisaro Petisné remiamą direktoriją nuversti. Klaipėdos kraštą galėjo užimti Lietuvos kariuomenė, bet tatai buvo rizikingas žygis. Sąjungininkai tada būtų galėję griežtomis priemonėmis priversti Lietuvos kariuomenę iš Klaipėdos atitraukti. O Klaipėdos krašto reikalas vis labiau aktualėjo.

1922 m. vėlai rudenį Lietuvos ministrų kabinetas slaptame posėdyje svarstė Klaipėdos klausimą, kuriame dalyvavo ir kariuomenės vadas gen. S. Žukauskas. Jis pareiškė ministrų kabinetui, kad Lietuvos kariuomenė per 24 valandas galinti Klaipėdą užimti. Kadangi buvo didelė rizika karine jėga užimti Klaipėdą, tai buvo sutarta surengti sukilimą, kuris buvo pavestas suorganizuoti ministrui pirmininkui Galvanauskui. Galvanauskas turėjo slaptai pasirūpinti sukilimo planais, parinkti karinį bei politinį sukilimo vadą ir sutvarkyti visus kitus sukilimo reikalus. Klaipėdos krašto nukariavimo versijos Želigowskio pavyzdžiu buvo atsisakyta.[124]

Apie šį slaptą ministrų kabineto posėdį ir slaptąjį nutarimą nebuvo pranešta nei seimui, nei jo komisijoms. Galvanauskas tada samprotavo, kad Sąjungininkai, sužinoję apie sukilimą, ims rašyti daugybę raštų, įteiks daug protestų, bet Klaipėdos problemai išspręsti vistiek realesnių priemonių nesigriebs.[125] Krašto apsaugos ministras inž. B. Sližys pasiūlė paskirti J. Polovinską (J. Budrį) kariniu sukilimo vadu. Galvanauskas dar tarėsi ir su keliais klaipėdiečiais veikėjais dėl politinio vadovavimo sukilimui, bet tik vienas jų — E. Simonaitis, nesvyruodamas sutiko šias pareigas priimti.

Tuo metu V. Jurgučiui pasitraukus iš užsienio reikalų ministro pareigų, nuo 1922 m. rugsėjo 28 d. Galvanauskas, be ministro pirmininko pareigų, pasiėmė ir užsienio reikalų ministro pareigas.

Visų pirma Lietuvos vyriausybė turėjo išsiaiškinti kaimyninių valstybių nusistatymą sukilimo atveju. Vokietija, kaip buvo paminėta, nenorėjo, kad Lenkija įsitvirtintų Klaipėdoje, todėl buvo palankaus nusistatymo Lietuvai. 1922 m. vasario mėn. 22 d. Lietuvos atstovas Berlyne informavo Lietuvos vyriausybę, jog Vokietija esanti palankiai nusistačiusi Klaipėdos krašto valdymą perduoti Lietuvai, bet viešai tokio nusistatymo ji negalinti deklaruoti.[126]

Galvanauskas, susitikęs su Vokietijos atstovu Lietuvoje Olshause-

nu, išsiaiškino ir Vokietijos nusistatymą dėl Lenkijos teisių į Klaipėdos kraštą bei uostą, o taip pat išdėstė Lietuvos nusistatymą bei priemones Klaipėdos kraštui įjungti į Lietuvą. Ministras pirmininkas prašė atstovą šiuo klausimu painformuoti Vokietijos vyriausybę. Pats Olshausen pritaręs Lietuvos panaudosimoms priemonėms Klaipėdai atgauti.

Galvanauskas Klaipėdos atgavimą sukilimu išsiaiškino ir su Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisaru Čičerinu, kuris taip pat suprato Lietuvos padėtį ir pritaręs Lietuvos žygiui Klaipėdai užimti, pridurdamas, kad jeigu Sąjungininkai suteiktų Klaipėdoje privilegijų Lenkijai, tai Sovietų Rusija tokių pat privilegijų ir sau pareikalautų.[127] Tada jau ėmė ryškėti du Klaipėdos sukilimo parengimo aspektai: vienas — parengti sukilimą politiškai, kitas — kariškai.

Antroji sukilimo versija išryškėja iš V. Krėvės atsiminimų, išaiškinant ir Šaulių Sąjungos vaidmenį, ypač, parengiant sukilimą politiškai, kuris dažnai mūsų spaudoje užmirštamas. Nepriklausomybės pradžioje susiorganizavusi Šaulių Sąjunga buvo daugiau visuomeninio pobūdžio organizacija. Klaipėdos sukilimo idėja kilo ne tik valdinėse sferose, pirmiausia Lietuvos konsului Žiliui Klaipėdoje, bet ir visuomeninėje Šaulių Sąjungos organizacijoje. Kada po ilgo Sąjungininkų delsimo atiduoti Klaipėdos kraštą Lietuvos suverenitetan, atsirado pavojus, jog Klaipėdos kraštas gali gauti plačią autonomiją ir palikti kurios nors Sąjungininkų valstybės globoje, ir, be to, Lenkijai gali būti suteiktos plačios teisės Klaipėdos uoste, tada Lietuvos vyriausybė, Klaipėdos lietuvių visuomenės atstovai ir Šaulių Sąjunga susirūpino Klaipėdos krašto likimu.

Šiuo reikalu Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenės atstovai posėdžiavo kartu su Šaulių Sąjungos valdybos nariais. Posėdyje Šaulių Sąjungą atstovavo: V. Krėvė, P. Klimaitis, A. Graurogkas ir L. Vailionis. Visi dalyviai matė, kad Klaipėdos krašto likimo sprendimas artėja ir tas sprendimas Lietuvai nieko gero nežada. Krėvės tvirtinimu, Graurogkas ar Vailionis pasiūlė Kaipėdos krašte įvykdyti sukilimą. Ir pagal Krėvės atsiminimus, klaipėdiečių lietuvių atstovai buvę prieš sukilimo rengimą, o tik jų delegacijos pirmininkas E. Simonaitis pritaręs sukilimo idėjai, vadovaujant Šaulių Sąjungai, bet patį sukilimą rengiant klaipėdiečių vardu. Po tokio Simonaičio pareiškimo ir kiti Klaipėdos lietuvių atstovai sutiko sukilimą rengti.[128]

Po šio pasitarimo, Krėvė painformavo ministrą pirmininką Galvanauską apie Šaulių Sąjungos pasitarimą su Mažosios Lietuvos atstovais bei nutarimą įvykdyti sukilimą ir tokiu būdu išspręsti

Klaipėdos krašto likimą. Galvanauskas, ne kaip ministras pirmininkas, bet kaip privatus asmuo, visiškai pritaręs Šaulių Sąjungos valdybos nutarimui.[129]

Klaipėdos sukilimo reikalą vėl svarstė ministrų kabinetas, bet šiuo klausimu ministrų nuomonės išsiskyrė ir Galvanauskas Šaulių Sąjungos atstovams pranešė, kad ministrų kabinetas palieka sukilimo iniciatyvą Šaulių Sąjungai. Lietuvos vyriausybė nutarusi elgtis labai atsargiai, kad ją nepalaikytų sukilimo rengėja.

Ir Smetona, kaip Šaulių Sąjungos tarybos narys, taip pat pritaręs sukilimo idėjai, bet savo ruožtu pasiūlęs tartis su Vokietijos atstovais, nes jie Klaipėdos krašte tada turėjo vokišką žandarmeriją ir vokiškų visuomeninių organizacijų ginkluotų dalinių. Todėl Smetonos manymu, sukilimo rengėjai, norėdami išvengti bereikalingų aukų, visų pirma sukilimo klausimu turėjo susitarti su Vokietijos vyriausybės atstovais ir gauti jų pritarimą.

Lietuvos vyriausybė diplomatiniu keliu patyrė, kad Vokietija Klaipėdos sukilimo atveju laikysis neutraliai, o protestą pareikš tik pro forma. Savo ruožtu su slaptos ukrainiečių organizacijos vadų pagalba, Vokietijos kariuomenės vadas H. Seeckt priėmė V. Krėvę ir karininką Dziuvę pasitarti sukilimo reikalu. Generolas Seeckt trumpai jiems pareiškęs, kad nė vienas vokietis nepaleisiąs šūvio į lietuvius.[130]

Lėšų reikalas buvo palankiai išspręstas, nes bankininkas J. Vailokaitis pažadėjo sukilimui skirti didesnę pinigų sumą — ligi dvidešimt dviejų su puse tūkstančio dolerių arba tuometinėmis vokiečių markėmis beveik 17 milijonų markių. (1922 m. pabaigoje vokiečių markės vertė jau buvo labai kritusi ir tada už dolerį buvo mokama 7.350 markių). Iš tikrųjų Klaipėdos krašto sukilimą daugiausia finansavo JAV lietuviai.

Ginklų sukilėliams pigia kaina buvo nupirkta iš vieno Vokietijos privataus pirklio. Tas irgi parodo, kad vokiečių vyriausybė nebuvo priešinga tokiam sandėriui.[131]

14. Klaipėdos sukilimas

Būsimieji Klaipėdos krašto karinės ir civilinės valdžios atstovai — Budrys ir Simonaitis, 1922 m. rudenį važinėjo Mažojoje Lietuvoje, norėdami užmegzti draugingus santykius su vietos lietuviais. Klaipėdos krašte buvo sudaryti Gelbėjimo komitetai, turėję atstovauti norintiems glaustis prie Lietuvos. Tuo metu dar ne visi

Gelbėjimo komitetų nariai žinojo, kokiu būdu bus „gelbimas" Klaipėdos kraštas.[132]

Galutiną Klaipėdos sukilimo datą sutarti 1923 m. sausio 2 d. į Kauną atvyko Lietuvos konsulas Žilius su Simonaičiu, kuris sukilimo laimėjimo atveju, be jokių svyravimų sutiko sudaryti naują direktoriją ir jai vadovauti. Karinio sukilimo vadu buvo paskirtas J. Budrys (Polovinskas), o jo padėjėju — P. Klimaitis.

Tačiau lenkų istorikas S. Mikulicz, be paminėtų dviejų sukilimo vadų, dar papildo, kad sukilimo štabe buvęs karininkas J. Tomkus, štabo viršininkas — karininkas Oksas, operacinio skyriaus viršininkas — karininkas Pridotkas, ryšių viršininkas — karininkas Kynas, štabo adjutantas — karininkas Šimkus, intendantas — karininkas Zamkus, iždininkas — Vadopalas, komendantas — karininkas Kalėda.[133]

1923 m. sausio 3 d. Klaipėdoje įvyko visų Klaipėdos krašto Gelbėjimo komitetų suvažiavimas ir tuo metu buvo sudarytas *Mažosios Lietuvos Vyriausias Gelbėjimo Komitetas*, į kurį buvo išrinkti — M. Jankus, V. Šaulinskis, J. Strėkys, J. Lėbartas, J. Vanagaitis ir J. Brūvelaitis. *Vyriausias Gelbėjimo Komitetas* buvo įgaliotas ginti krašto gyventojų reikalus, paskelbti atsišaukimą į gyventojus, pasisakyti prieš „freištatą" ir už susijungimą su Lietuva.

Seka *Vyriausio Gelbėjimo Komiteto* atsišaukimo pilnas tekstas.

„Lietuviai, Klaipėdos krašto gyventojai!

Vyrai ir Moters. Jau prisiartino paskutinė valanda, kad aukštoji Santarvė nori galutinai išrišti Klaipėdos krašto likimą. Tik už keletos dienų mūsų krašto likimas bus ilgiems amžiams nulemtas. Bet nieks nežino kas ateityje mūsų laukia. O juodi debesys yra mus užgulę. Saujelė didvokiečių šovinistų, pasivadinę save ten kokiais „Heimatbundais", „Arbeitsgemeinšaftais" ir kitaip, nori savo viešpatystę ant mūsų per taip vadinamą „Freištaatą" išlaikyti, kad tam tikram laikui praėjus, vėl galėtų grįžti prie Vokietijos. Jie užbaigtų mūsų brolių germanizavimą, kad lietuvio ir vardo čia neliktų, kaip jie tai su Prūsais yra padarę.

Kartu su vokiečių šovinistais ant ramaus krašto tiesia savo ilgus kruvinus nagus amžini ir pikčiausi mūsų giminės priešai lenkai. Yra žmonių, kurie sako, girdi mums nėra lenkų pavojaus. Bet girdėkit broliai ir sesers lietuviai! Lenkų žiaurioj vergijoj jau vaitoja milijonai Galicijos ir Gudijos gyventojų. Lenkai laiko pagrobę ir mūsų tautos žilą sostinę Vilnių. Bet jiems to dar negana. Jie nori mūsų krašto gelžkelių, Nemuno ir uosto, kad iš Vilniaus krašto galėtų gabenti į pasaulį lietuviškas girias ir mūsų kraštą lenkinti.

Neturėdami Klaipėdos krašte lenkiškų gyventojų, jie sugalvojo „Freištaatą" penkiolikai metų, kad per tą laiką jie įsigalėtų ir mus galutinai pavergtų.

Vyrai ir moters! Šiandien dar galima išsigelbėti savo tautos garbę ir vienybę. Todėl šalin su „Freištaatu", per kur mūsų tautos žudytojų suterštos rankos mus nori pavergti. Kraštui išgelbėti nuo grąsančios vergijos per „Freištaato" įvykdymą šių metų gruodžio mėnesio 18 dieną Klaipėdos mieste susitvėrė centralinis arba Vyriausias Mažosios Lietuvos Gelbėjimo Komitetas, su šiais uždaviniais:

1. Sujungti Klaipėdos krašto gyventojus į vieną organizuotą sylą (jėgą — P. Č.), kad pareiškus pasauliui jų griežtą valią prieš laikiną arba galutiną „Freištaatą" ir savivaldybišku būdu prisiglausti prie Didžiosios Lietuvos.

2. Remti tautinį ir kultūrinį lietuvių veikimą visoj Maž. Lietuvoj.

3. Savo uždaviniams pasiekti — kreiptis į Amerikoj, Didžioj Lietuvoj ir kitose šalyse gyvenančius brolius lietuvius, kad iš jų gavus moralinės ir medžiaginės paramos.

Lietuviai vyrai ir moteris! Šiandien ar niekada yra ta diena, kur galima atgimdyti mūsų senąją Lietuvą. Todėl visi kaip vienas, be skirtumo stono ir pažiūrų, spieskimės aplink Gelbėjimo Komitetą dar kartą pasauliui pareikšti, kad mes tepažįstame vieną nesuskaldytą lietuvių tautą.

Visuose miestuose, amtsbecirkiuose išrinkite, iš savo tarpo pačius geriausius tris arba penkis žmones ir sudarykite iš jų Gelbėjimo Komiteto skyrių. Po įsteigimo skyriaus neužtraukite skubiausiai pranešti Vyriausiajam Komitetui Klaipėdoj, kad jis galėtų užvirtinti ir padėti darbe. Visur ir visose vietose šaukite didžius susirinkimus, reikalaudami kalbėtojų iš Vyriausio Gelbėjimo Komiteto ir skaitlingai susiėję protestuokite priimdami nutarimą prieš „Freištaatą" ir rinkite parašus už prisiglaudimą sulig mūsų programos prie Didžiosios Lietuvos. Visuose neaiškiuose atsitikimuose kreipkitės į Vyriausį Komitetą, katras duos jums nurodymų ir patarimų. Lietuviai! Vyrai ir moters! Per šias kelioliką dienų visas mūsų kraštas turi subruzdėti prieš „Freištaatą", kaip didžiausias griausmas. Subruskime visi vienu balsu: geriau žūti garbingoj kovoj, negu per amžius su „Freištaatu" vergauti.

Į darbą kas gyvas su Dievo pagalba!

Mažosios Lietuvos Vyrausis Gelbėjimo Komitetas:

Pirmininkas Martynas Jankus, I-sis vice-pirmininkas Jurgis Strėkys, II-sis vice-pirmininkas Jurgis Lėbartas, II-sis sekretorius

Vilius Šaulinskis, Komiteto narys ir Reikalų Vedėjas Jurgis Brūvelaitis."[134]

Šis atsišaukimas buvo tartum įžanga į rengiamąjį sukilimą Klaipėdos krašto likimui išspręsti.

1923 m. sausio 9 d. Lietuvos savanoriai, sukilimo dalyviai, peržengė sieną į Klaipėdos kraštą. Jie visi buvo civiliais drabužiais, ant rankovės buvo žalias raištis su užrašu MLS (Mažosios Lietuvos savanoriai). Sukilėlių vėliava buvo baltos — žalios — raudonos spalvos, t.y. Mažosios Lietuvos lietuvių tautinės vėliavos spalvos. Sukilėliai pradėjo žygį trimis kryptimis — pirmoji vora žygiavo Pagėgių link, antroji — Šilutės ir trečioji — pati stipriausioji — Klaipėdos kryptimi.

Be kariškių savanorių iš Lietuvos, Klaipėdos sukilime dar dalyvavo ir Šaulių Sąjungos narių ir šiaip civilių asmenų. Sukilimo dalyvių skaičius laikomas 1.300-1.500, o prancūzai skaičiuoja, kad sukilėlių galėjo būti ligi 2.000-3.000.

Vėliau Lenkijos valdžios organai ir Petisné tvirtino, kad sukilėliai buvo perrengti Lietuvos kariuomenės kariai, o jų užnugaryje buvo ne tik Lietuva, bet ir Sovietų Rusija.[135] Iš tikrųjų perrengti Lietuvos kariuomenės daliniai sukilime nedalyvavo, bet sukilimo savanorių tarpe buvo ir civilių asmenų ir daug savanorių kariškių.

Sukilimo planą parengė Budrys ir net lenkai pripažįsta, kad tas planas buvo rūpestingai parengtas.[136]

Taip pat 1923 m. sausio 9 d., pasitraukęs į Šilutę, *Vyriausias Gelbėjimo Komitetas* kreipėsi manifestu į gyventojus, deklaruodamas, kad:

1. Krašto direktorija ir Valstybės taryba paleidžiamos (atstatomos), 2. Valdžią krašte perima Gelbėjimo komitetas, 3. Buvusiam direktorijos nariui E. Simonaičiui pavedama per 3 dienas sudaryti naują direktoriją, 4. Abiem krašto kalbom pripažįstamos lygios teisės, 5. Visi politiniai kaliniai paleidžiami, 6. Valdininkai palieka savo vietose, 7. Altyginimai mokami aukso valiuta, 8. Ramybei patikrinti, krašte skelbiamas išimties stovis, 9. Baudžiami nusižengimai prieš viešąją tvarką.

Tą pačią dieną *Vyriausias Gelbėjimo Komitetas* atsišaukimu prancūzų kalba kreipėsi į prancūzų karininkus ir kareivius, kaip į kovotojus dėl kilnių laisvės ir lygybės idėjų bei dėl pavergtųjų tautų laisvės, prašydamas, kad jie (prancūzų kariai) nepakeltų ginklo prieš lietuvių tautos valią ir siekimus.[137]

Aukščiausias komisaras Petisné tuojau į tai reagavo savo

atsišaukimu į gyventojus dėl prasidėjusių įvykių Klaipėdos krašte. Atsišaukime Petisné skelbė, kad jis visomis priemonėmis priešinsis Klaipėdos neliečiamybės pažeidimui. O spaudos atstovams tvirtino, kad jis nepasitrauksiąs iš savo pareigų ir tuoj įvedė cenzūrą spaudai.

Savo ruožtu Mažosios Lietuvos savanorių sukilėlių vadas Budrys skelbė, kad *Mažosios Lietuvos Vyriausio Gelbėjimo Komiteto* pavedamas, jis netrukus užimsiąs Klaipėdos miestą ir paleisiąs esamą Krašto direktoriją, nes ji netekusi piliečių pasitikėjimo. Taip pat jis painformavo, kad kitose Klaipėdos krašto vietovėse jau veikiančios Klaipėdos krašto laikinosios valdžios įstaigos, o netrukus ir Klaipėdoje savo pareigas pradės eiti naujoji valdžia.[138]

1923 m. sausio 10 d., tuo pat metu, kai Prancūzijos kariniai daliniai žygiavo į Ruhro kraštą, lietuviai vykdė sukilimą Klaipėdoje. Taigi 1923 m. sausio 10 d. laikoma Klaipėdos sukilimo pradžia.

Sąjungininkai irgi 1923 m. sausio 10 d. per savo atstovus Kaune — Prancūzijos atstovą J. Padovani ir Anglijos konsulą A. Dilley — įteikė Lietuvos užsienio reikalų ministrui kolektyvinę notą, pabrėždami joje, kad Klaipėdos teritorija pagal Versalio sutartį yra Sąjungininkų valdoma, todėl jie protestuoja dėl Lietuvos teikiamos pagalbos revoliuciniam komitetui, užgrobusiam valdžią Klaipėdos krašte, ir siūlė Lietuvos vyriausybei daryti įtakos, kad nėbūtų ekscesų prieš asmenis ir turtą.[139]

Lietuvos ministras pirmininkas Galvanauskas šią Sąjungininkų notą atmetė ir atsakė, kad Lietuvos vyriausybė neketina Klaipėdos klausimą spręsti jėga, tačiau tiki, kad Klaipėdos klausimas negali būti kitaip išspręstas, kaip tik remiantis etnografiniu principu, kuriuo pasiremiant Versalio sutartimi Klaipėda ir buvo atskirta nuo Vokietijos. Todėl Lietuvos vyriausybė simpatizuojanti gyventojų norui susijungti su Lietuva. Be to, savo atsakymo notoje, Galvanauskas patikino Sąjungininkus, jog Lietuvos konsului Klaipėdoje yra duotos instrukcijos panaudoti visą savo įtaką, kad Klaipėdoje būtų apsaugoti nuo prievartos veiksmų atskiri asmens ar jų nuosavybė.[140]

1923 m. sausio 11 d. ir Ambasadorių konferencijos pirmininkas Poincaré savo nota kaltę dėl sukilimo Klaipėdoje vertė Lietuvai ir reikalavo Lietuvos piliečius, kurie dalyvauja sukilime, tuojau atšaukti iš Klaipėdos. Galvanauskas į tą notą atsakė telegrama, kad Lietuvos vyriausybė griebėsi priemonių nieko nepraleisti per sieną. Telegramoje paaiškino, kad svarbiausia sukilimo priežastis buvo Klaipėdos krašto piliečių daugumai nepakenčiama vokiečių Krašto direktorija, kuri trukdanti Klaipėdos klausimą spręsti. Sausio 13 d. Poincaré vėl

priekaištavo Lietuvai, kad stambios jėgos perėjusios į Klaipėdą ir vadovaujančios sukilimui. Jis tvirtai pareiškė, kad Sąjungininkai išlaikysią savo autoritetą ir priversią gerbti jų nuosprendį.[141]

Prasidėjo karšta diplomatinė kova su Sąjungininkais, kurie turėjo daug patyrusių diplomatų, o iš Lietuvos pusės tai diplomatinei kovai, be ministro pirmininko Galvanausko, talkino tik Klimas ir Balutis. Tačiau lietuvių diplomatas ir rašytojas Milašius taip stilistiškai išdailindavęs lietuvių notas, jog jos stebino Prancūzijos užsienio reikalų ministeriją. 1923 m. sausio 15 d. notoje Lietuva aiškiai akcentavo, kad sukilimas nėra nukreiptas prieš Sąjungininkus, kad Lietuvos vyriausybė tikisi sukilėlius apraminti ir kad Klaipėdos krašto gyventojų troškimai galės būti įvykdyti.[142]

Ir Vokietija dėl įvykių Klaipėdos krašte įteikė oficialią protesto notą Lietuvos pasiuntiniui Berlyne Sidzikauskui. O Lenkijos užsienio reikalų ministras Skrzyński painformavo Lenkijos ministrų kabinetą apie įvykius Klaipėdoje. 1923 m. sausio 11 d. ir Lenkijos vyriausybė pasiuntė Sąjungininkams protesto notą dėl Lietuvos vyriausybės veiksmų Klaipėdoje ir dėl Versalio sutarties pažeidimo. Taip pat Lietuvos dvarininkai, gyveną emigracijoje, darė spaudimą į užsienio reikalų ministrą Skrzyńskį, kad Lenkija nepaisytų legalumo ir panaudotų savo kariuomenę prieš Lietuvą.[143] Nors Lenkija sakėsi, kad specialių priemonių nesigriebsianti, vistiek leido Lenkijos užsienio reikalų ministrui Skrzyńskiui pasikviesti Sąjungininkų atstovus ir raginti juos ginti Sąjungininkų autoritetą Klaipėdos krašte.

Diplomatinei kovai vykstant, Klaipėdos krašto aukščiausias komisaras Petisné prašė Prancūzijos vyriausybės pagalbos, kad galėtų Klaipėdoje atsteigti buvusią tvarką.

Bet sukilėliai beveik niekur nesutiko pasipriešinimo, nes vietos policija, kurioje buvo daug lietuvių, nenorėjo ir nebuvo pajėgi priešintis sukilėliams. Be pasipriešinimo buvo užimti Pagėgiai ir Šilutė. Sausio 15 d. 1 val. ryto sukilėliai pradėjo Klaipėdos puolimą. Tos pat dienos vakare įvyko trumpos kautynės su Klaipėdoje buvusiais Prancūzijos kariuomenės daliniais, bet jie ir direktorijos policija greitai kapituliavo ir prancūzai iškėlė baltą vėliavą. Paliaubas sutarė ir pasirašė sukilimo vadas Budrys ir aukščiausias komisaras Petisné. Prancūzijos kariai buvo internuoti kareivinėse.

Klaipėdos sukilimo metu žuvo 20 sukilėlių lietuvių ir du prancūzų kareiviai. Bet vokiečių šaltiniai tvirtina, kad žuvo tik vienas prancūzų kareivis ir du buvo sužeisti.[144]

1923 m. sausio 15 d. sukilimo vadas Budrys pranešė Lietuvos

ministrui pirmininkui Galvanauskui, kad prancūzų kariai, vokiečiai savanoriai bei Klaipėdos policija, gynusi Klaipėdos miestą, kapituliavo. Ministro pirmininko patarimu, prancūzų kariams buvo sugrąžinti ginklai, bet paimtas iš jų garbės žodis, kad jie nepanaudos ginklų prieš sukilėlius.[145]

Sausio 16 d. į Klaipėdos uostą įplaukė lenkų laivas *Komendant Piłsudski*. Šiuo laivu atplaukė ir prancūzų karinės misijos Lenkijoje narys plk. Trousson, skirtas vadovauti Sąjungininkų daliniams, kovojant su sukilėliais. Kadangi tuo metu Lenkija jau turėjo karinę sutartį su Prancūzija, todėl ji pasiūlė pasiųsti lenkų kariuomenę į Klaipėdą Prancūzijos interesams ginti. Tačiau, Sąjungininkų daliniams kapituliavus dar prieš šio laivo atplaukimą, jokių kovų su sukilėliais jau nebebuvo.

Lenkų laivo pasirodymas Klaipėdos uoste sudrumstė net vokiečių „freištatininkų" nuotaikas ir daugelis jų atšalo nuo „savarankiškos" Klaipėdos respublikos steigimo. Klaipėdos krašto vokiečiai akivaizdžiai pamatė, kad po „freištato" šūkiu slepiasi lenkų imperializmas ir noras karine jėga įsitvirtinti Klaipėdos uoste. Atplaukusis lenkų laivas tuoj sugrįžo į Lenkiją.

Lietuvos vyriausybei Klaipėdos krašto įjungimas į Lietuvos teritoriją buvo ne vien karinis reikalas, bet dar svarbiau — politinis. Sukilėlių štabe veikė politinis skyrius, kuriam vadovavo dr. Purickis, mokėjęs vokiečių ir prancūzų kalbas, turėjęs patyrimo informacijos reikaluose, galėjęs painformuoti vietos gyventojus ir prancūzų karininkus bei kareivius, kad sukilimas vyksta ne prieš prancūzus, bet prieš vokišką direktoriją ir prieš aukščiausią komisarą Petisné.[146]

1923 m. sausio 17 d. Ambasadorių konferencija nutarė pasiųsti į Klaipėdą specialiai sudarytą *Ypatingąją komisiją*, vadovaujamą prancūzo G. Clinchant, kurioje dalyvavo anglas L. Fry ir italas P. Aloisi, kad jie vietoje išsiaiškintų visus reikalus ir atsteigtų buvusią padėtį Klaipėdoje. Ambasadorių konferencija taip pat tada nutarė, kad tik Ypatingajai komisijai rekomenduojant, ji galutinai spręs Klaipėdos klausimą.[147]

Sausio 19 d. Galvanauskas, atsakydamas į Ambasadorių konferencijos notą, vėl pabrėžė, kad Lietuvos vyriausybė neturinti įtakos į sukilimo vadovybę, tačiau sutiko padaryti intervenciją, atšaukti iš Klaipėdos savo atstovą ir paskirti ypatingąjį atstovą.

Ypatinguoju arba nepaprastuoju atstovu Lietuvos vyriausybė paskyrė A. Smetoną, buvusį pirmąjį Lietuvos valstybės prezidentą, kuris atvyko į Klaipėdą sausio 20 d.[148]

O naujosios direktorijos pirmininkas E. Simonaitis 1923 m. sausio 19 d. pasiuntė Sąjungininkams notą, aiškindamas sukilimo priežastį, kad gyventojams išsekusi kantrybė dėl Sąjungininkų delsimo Klaipėdos klausimą išspręsti, o taip pat skųsdamas buvusią Klaipėdos Krašto direktoriją dėl jos pastangų iš Klaipėdos krašto teritorijos įsteigti nepriklausomą valstybę. Toliau jis aiškino, kad Klaipėdos krašto gyventojų daugumas yra lietuviai ir jie yra priešingi Klaipėdos krašte įsteigti „freištatą", todėl šioji priežastis ir paskatinusi pradėti sukilimą. E. Simonaitis pareiškė apgailestavimą dėl prancūzų karių aukų, nors sukilimo vadovybė visais įmanomais būdais saugojusi prancūzų karių gyvybę.[149]

Taip pat 1923 m. sausio 19 d. *Mažosios Lietuvos Vyriausio Gelbėjimo Komiteto* skyrių atstovai visuotiniame seime Šilutėje priėmė penkių punktų deklaraciją, padėkodami savanoriams Klaipėdos krašto išvaduotojams, skelbdami, kad vienbalsiai nutarė prisijungti prie Lietuvos respublikos autonomijos teisėmis ir pavesdami *Mažosios Lietuvos Vyriausiam Gelbėjimo Komitetui* prižiūrėti, jog prisijungimas būtų kuo skubiausiai įvykdytas. Jie prašė Lietuvos vyriausybę, kad Mažosios Lietuvos lietuvių valios vykdymas būtų visomis priemonėmis remiamas, suteikiant finansinę ir karinę pagalbą.

Autentiška 1923 m. sausio 19 d. deklaracija buvo tokio turinio:

„1. Vienbalsiai nutariame prisijungti prie Lietuvos Respublikos autonominės dalies teisėmis, tuomi pasilaikydami pilną savivaldybą šituose reikaluose, tiesioginių mokesčių ir akcizų, kultūros ir tikybos, teismo, žemės ūkio ir girių, socialės apsaugos ir visokių kitų vidaus reikalų, kaip tai atkartotinai yra pareikšta Mažosios Lietuvos organizacijų ir patvirtinta Lietuvos St. Seimo nutarimu iš 1921 m. lapkričio 11 d.

2. Vyriausiajam Mažosios Lietuvos Gelbėjimo Komitetui pavedame daryti visa kas reikalinga idant šitas prisijungimas kuogreičiausiai įvyktų ir juridiniai santarvės ir kitų valstybių būtų pripažintas.

3. Mes kreipiamės į Lietuvos Respublikos valdžią prašydami išreikštos mūsų krašto valios vykdymą visais būdais paremti, pirmoj eilėj reikiant militarinės ir finansinės pagalbos.

4. Vyr. Maž. Liet. Gelbėjimo Komitetą ir toliau įgaliojame būti mūsų krašto vyriausia atstovybe.

5. Vyriausiam Maž. Liet. Gelbėjimo Komitetui pavedame trumpiausiame laike sudaryti Klaipėdos krašto tarybą iš esamųjų šio krašto vyriausių organizacijų ir grupių atstovų."[150]

Lietuvos Steigiamasis seimas 1923 m. sausio 24 d. priėmė *Vyriausio Gelbėjimo Komiteto* sveikinimus ir pareikštą Mažosios Lietuvos lietuvių norą ir valią prisijungti prie Lietuvos. Seimas pavedė Lietuvos vyriausybei įgyvendinti Klaipėdos krašto lietuvių siekimus.[151]

Ambasadorių Konferencijos sudarytoji Ypatingoji komisija 1923 m. sausio 26 d. keliais laivais su Sąjungininkų kariuomenės daliniais atplaukė į Klaipėdą savo reikalavimus padiktuoti. Vos tik atplaukusi į Klaipėdą, Ypatingoji komisija tuoj pat parengė atsišaukimą į gyventojus, pasmerkė sukilimą ir sukilėlius, pažeidusius Versalio taikos sutartį. Bet šitokio turinio atsišaukimo sukilimo vadovybė nepraleido, cenzūra visą tekstą išbraukė ir paliko tik komisijos narių pavardes.

Sausio 27 d. Ypatingoji komisija pareikalavo, kad *Vyriausias Gelbėjimo Komitetas* evakuotų iš Klaipėdos krašto sukilimo dalinius, grasindama panaudoti prieš juos Sąjungininkų karinius dalinius.

Vyriausias Gelbėjimo Komitetas, gavęs iš Ypatingosios komisijos ultimatumą, ilgai posėdžiavo, bet užuot atsakyti į ultimatumą, nusprendė tą komisiją užklausti, ar ji laiko sausio 15 dieną sudarytąjį paliaubų susitarimą nustojusiu galios ir pareikalvo į tai atsakyti per pusę valandos.[152]

Sukilėlių daliniai gavo įsakymą pasiruošti kautynėms, užimti pozicijas ir apsupti prancūzų kareivines. Sukilėlių griežtas ir drąsus atsakymas išgelbėjo padėtį: Ypatingoji komisija atsakė, kad ji nemananti paliaubų nutraukti. Bet dėl sukilėlių atsisakymo pasitraukti iš Klaipėdos krašto, Ypatingoji komisija pranešė, kad ji apie tai painformuosianti Sąjungininkus.[153]

1923 m. vasario 2 d. Sąjungininkai, pasiremdami Ypatingosios komisijos pranešimais, įteikė Lietuvos vyriausybei 4 punktų griežtą ultimatumą, reikalaudami: 1. Atšaukti iš Klaipėdos krašto sieną perėjusius ginkluotus asmenis, 2. Paleisti sukilėlių kariuomenę, 3. Atstatydinti Simonaičio direktoriją, 4. Paleisti *Vyriausią Gelbėjimo Komitetą*. Už šių reikalavimų neįvykdymą Sąjungininkai grasino nutraukti su Lietuva diplomatinius santykius. Betgi vasario 4 d. antroji Sąjungininkų nota jau nebuvo ultimatyvaus pobūdžio — ji buvo daug švelnesnio turinio ir joje buvo tik pareikštas pageidavimas, kad Klaipėdos krašto perdavimas vyktų iškilmingai ir laisvai. O jau vasario 11 d. Sąjungininkai kita nota padėkojo Lietuvos vyriausybei, kad taikingai pavyko išspręsti susidariusią krizę ir atstatyti Sąjungininkų autoritetą.

Sąjungininkų nusistatymas Klaipėdos krašto reikalu sušvelnėjo dėl gautų iš Kauno jų atstovų palankių pranešimų apie Lietuvos vyriausybės rimtai pagrįstus pasiteisinimus dėl Klaipėdos sukilimo ir dėl Klaipėdos krašto sukilėlių kietos laikysenos. Palyginti per trumpą laiką sukilimo klausimą išsiaiškinus, Ambasadorių konferencija pažadėjo netrukus perduoti Klaipėdos krašto suverenumą Lietuvai.[154]

Tada nepaprastas Lietuvos atstovas Smetona pradėjo derybas su Ambasadorių konferencijos atsiųstąja Ypatingąja komisija ir sutarė, kad 1.500 sukilėlių savanorių bus priimti tarnybon į krašto policiją, o kiti sukilėliai apleis Klaipėdos kraštą. Taip pat buvo sutarta, kad Simonaičio sukiliminė revoliucinė direktorija pasitrauksianti ir jos vietoje vasario 15 d. buvo sudaryta nauja V. Gailiaus direktorija.

Tą pačią dieną, dalyvaujant Lietuvos nepaprastam atstovui Smetonai ir Ypatingosios komisjos nariams bei komisarui Petisné, direktorijos pirmininkas Simonaitis perdavė direktorijos pirmininko pareigas Gailiui, buvusiam Lietuvos atstovui Vokietijoje. Gailiaus direktorijoje buvo du lietuviai — V. Birškus ir E. Borchertas, taip pat du vokiečių atstovai — W. Falk ir Panars. Simonaitis, perduodamas direktorijos pirmininko pareigas Gailiui, pasakė kalbą, pabrėždamas: „Kada mes laisvę iškovojome, mes ir saugosime ją, kad vėl nepakliūtume į vergovę".[155] Net ir Ypatingosios komisijos pirmininkas G. Clinchant, iki tol buvęs didžiai nepalankus lietuviams, pripažino, kad aukščiausias komisaras Petisné visai nepaisęs lietuvių reikalų, nes pirmojoje direktorijoje dalyvavę vien tik vokiečiai. O Lietuvos vyriausybės ypatingasis atstovas A. Smetona ta proga pareiškė: „Pasiremdamas man Lietuvos Respublikos Valstybės Prezidento duotuoju įgaliojimu, aš Lietuvos Vyriausybės vardu pareiškiu, jog nuo šios dienos imuos Klaipėdos krašte tų valdžios funkcijų, kurias Lietuva paveldėjo iš čia lig šiol buvusio Santarvės Valstijų pastatyto atstovo, kol galutinai bus nustatyti Klaipėdos krašte santykiai su visa Lietuvos valstybe."[155a]

Po neilgai trukusių derybų Ambasadorių konferencija 1923 m. vasario 16 d. nutarė suverenines teises į Klaipėdos kraštą tam tikromis sąlygomis perleisti Lietuvai, sudarant Klaipėdos konvenciją bei statutą. Iš Lietuvos vyriausybės buvo reikalaujama ne tik pripažinti autonomiją Klaipėdos kraštui, bet Klaipėdos krašte prekybos bei civilinių teisių atžvilgiu traktuoti svetimšalius lygiomis su lietuviais. Be to, buvo reikalaujama sudaryti vandens keliais ir sausuma tranzito sąlygas Lenkijai ir taip pat mokėti šiai teritorijai

tenkančią Vokietijos karo skolos dalį. Be to, buvo pareikalauta sumokėti Sąjungininkams padarytas išlaidas administruojant Klaipėdos kraštą.[156]

Ypatingoji komisija su aukščiausiu komisaru Petisné ir su prancūzų kariuomenės daliniais 1923 m. vasario 19 d. išplaukė iš Klaipėdos uosto. Lenkų istoriko žiniomis Petisné pasikrovęs ir išsivežęs šimtus lagaminų su Klaipėdoje supirktais vertingais daiktais, prekėmis ir kita įvairia manta.[157]

Ir taip 1923 m. vasario 19 d. pasibaigė prancūzų valdymas Klaipėdos krašte. Sukilėlių vado Budrio įsakymu vasario 20 d. buvo uždarytas Lenkijos konsulatas Klaipėdoje. Konsulas dr. M. Szarota, įkyrėjęs savo intrigomis ir antilietuviška veikla, gavo įsakymą išvykti iš Klaipėdos krašto. Nors Lenkijos vyriausybė protestavo dėl konsulo išvarymo, bet protestas neturėjo jokių padarinių.[158]

Vėliau, Klaipėdos sukilimo rengimo klausimu užsienio spaudoje buvo paskelbta labai daug prieštaringų versijų. Vienur buvo aiškinama, jog Vokietija, bijodama, kad Klaipėda nepatektų visiškai Lenkijos įtakai, inspiravusi Lietuvą įvykdyti sukilimą ir prisijungti Klaipėdą. Kita versija buvo, kad Sovietų Rusija ir Vokietija abi inspiravusios Lietuvą surengti tą sukilimą. Bet Sovietų Rusijos spauda aiškino, kad lietuvių žygis buvęs inspiruotas anglų ir buvęs nukreiptas prieš prancūzus. Lenkų politinės veiklos biuras Vilniuje, vadovaujamas M. Świechowskio, taip pat skleidė žinią, kad Lietuva sukilimą pradėjo su Anglijos pritarimu.[159]

O dabartiniu Sovietų okupacijos metu Lietuvoje J. Žiugždos redaguotoje Lietuvos TSR istorijoje yra išspausdinta dar naujai sugalvota sukilimo rengimo versija: esą, kai Sovietų Rusijos vyriausybė ėmė protestuoti prieš Sąjungininkų mėginimus tvarkyti Klaipėdos krašto likimą, šie buvo priversti pakeisti savo taktiką. Jie susitarė su Lietuva ir ji tada pasiuntė į Klaipėdos kraštą savo kariuomenės dalinius. Pavesdami Klaipėdą Lietuvos valdžiai, Sąjungininkai tačiau neatsisakė savo tikslų Klaipėdos krašte.[160]

Iš tikrųjų po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos nepriklausomybę paskelbus, Klaipėdos krašto reikalai buvo gyvybiniai Lietuvai ir lietuvių tautai, todėl nereikėjo iš pašalies jokių inspiracijų, nes pati sukilimo idėja glūdėjo abiejų tautos dalių siekimuose susijungti ir drauge pradėti gyventi bei tvarkyti atsikūrusios nepriklausomos Lietuvos valstybės gyvenimą. Mažosios Lietuvos lietuviai nenorėjo, kad būtų įsteigta dar nauja valstybė, todėl jie kovojo prieš „freištatininkų" sąjūdį ir svarstė, kaip jų veiklai padaryti galą.

Bet dabar jau aišku, kad Lietuvos konsulas Klaipėdoje Žilius pirmasis pasiūlė Klaipėdos bylą sukilimu pagreitintai išspręsti. Sukilimui dirvą paruošti padėjo ir du amerikiečiai lietuviai — Antanas Yvas (Ivaškevičius) ir A. Martus, kurie prisidėjo ne vien darbu, bet ir lėšomis. A. Yvas paaukojo apie du milijonus vokiečių markių, o Martus — be lėšų paaukojo ir savo gyvybę, nes sukilimo metu persišaldė ir mirė. Iš viso Amerikos lietuviai yra apčiuopiamai finansiniai parėmę Klaipėdos krašto sukilimo parengimą.[161]

15. *Tolesnė teisinė Klaipėdos krašto padėtis*

Pasibaigus prancūzų administracijai Klaipėdos krašte, aukščiausiojo komisaro pareigas pradėjo eiti Smetona, o jo padėjėju buvo paskirtas J. Budrys, buvęs karinis sukilimo vadas.

Lenkijos užsienio reikalų ministras Skrzyński dar vis siuntė notas Ambasadorių konferencijai, ne tiek laukdamas prentezijų patenkinimo Klaipėdos krašte, kiek tikėdamasis daugiau laimėti naudos ir kompensacijų Lenkijai, Lietuvos Lenkijos sieną nutiesiant. Lenkija tada jau pamatė, kad Klaipėdos bylą ji yra pralaimėjusi ir neteko vilties įjungti Lietuvą su Klaipėdos kraštu į Lenkiją bei apsupti Rytprūsius.[162]

Tuo tarpu užsienio lenkų spauda *(La Pologne, Polonia)* labai karingai rašė prieš Lietuvą ir reikalavo Sąjungininkų sutikimo pasiųsti lenkų kariuomenę ir Klaipėdos kraštą okupuoti.

Prancūzų spauda taip pat liejo pasipiktinimą prieš Lietuvą: kaltino, kad ji paniekinusi prancūzų vėliavą bei karių uniformą ir praliejusi prancūzų kraują, nors sukilimo metu žuvo tik du ar tik vienas prancūzų karys. Prancūzų spauda kaltino ir vokiečius, esančius Lietuvos užnugaryje, o taip pat ir Sovietų Rusiją dėl jos laikysenos Lietuvos atžvilgiu.[163]

Iš viso lenkų ir prancūzų spauda labiausia kaltino Lietuvą dėl Versalio taikos sutarties pažeidimo ir siūlė pavartoti prieš Lietuvą sankcijas. Betgi Versalio taikos konferencijos metu lenkų delegacijos pirmininkas Dmowski ir Lenkijos ministras pirmininkas Paderewski buvo pripažinę, kad Klaipėdos kraštas yra lietuvių gyvenamas ir jis turėtų priklausyti Lietuvai. Lenkijos seimas taip pat priėmė rezoliuciją, kad Klaipėdos sukilimas yra pažeidęs Versalio taikos sutartį ir siūlė Lenkijos vyriausybei rūpintis, kad sprendžiant Klaipėdos krašto likimą, būtų atsižvelgta ir į Lenkijos interesus.[164]

Be lenkų užsieninės spaudos ir prancūzų mokslo žurnale *La*

Revue Générale de Droit International Public buvo išspausdintas lenkų prof. Blociszewskio straipsnis, kaltinąs Lietuvą dėl jos surengtojo sukilimo Klaipėdoje ir ginąs Lenkijos pretenzijas į Klaipėdos uostą. Tame straipsnyje Blociszewski aiškino, kad Sąjungininkai atskyrė Klaipėdos kraštą ne tikslu jį atiduoti dabartinei Lietuvai, bet todėl, kad Klaipėdos kraštas su uostu yra reikalingas istorinei Lietuvai (atsieit, unijoje su Lenkija).

Tada Lietuvos atstovas Prancūzijoje Milašius tame pat žurnale, straipsnyje „La question de Memel" glaustai sutrauktame vienuolikos paragrafų atsakyme replikavo ne tik į prof. Blociszewskio straipsnį, bet drauge ir į visus kitus lenkų straipsnius, kurie gynė klaidingą tezę, kad esą Sąjungininkai, atskirdami Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos, turėjo galvoje ne dabartinę atsikūrusią Lietuvos respubliką, bet istorinę-geografinę Lietuvą, kuriai priklausė Vilnius ir kitos Rytų Lietuvos sritys, valdomos anuo metu Lenkijos.

Visų pirma Milašius išaiškino, kad Klaipėdos krašto gyventojai yra autochtonai lietuviai. Kelių šimtų metų vokiečių valdymas gyventojų sudėties visiškai nepakeitęs, išskyrus Klaipėdos miestą, kuriame daugumas gyventojų yra vokiečiai. Toliau, Milašius aiškino Blociszewskiui, kad kai 1919 m. birželio mėn. 28 d. Versalio sutartimi buvo atskirtas Klaipėdos kraštas, jokios kitos Lietuvos nebuvo, jokia kita Lietuvos delegacija Taikos konferencijoje nedalyvavo ir pretenzijų į Klaipėdos kraštą nepareiškė, o tik Lietuvos respublika. Milašius taip pat įrodinėjo Lenkijos pretenzijų į Klaipėdos uostą nepagrįstumą. Aiškindamas įvykusį sukilimą Klaipėdoje jis nurodė, jog sukilimas buvo nukreiptas ne prieš visus Sąjungininkus, bet tik prieš vienos Sąjungininkės — Prancūzijos Klaipėdos kraštui paskirtojo aukščiausiojo komisaro G. Petisné politiką, kuris iš nacionalistų vokiečių sudarė Krašto direktoriją, variusią provokišką politiką. Tai politikai Klaipėdos sukilimas ir padarė galą. Jis nurodė, kad aukščiausiasis komisaras Petisné jau buvo atidavęs Klaipėdos krašto geležinkelius tvarkyti Karaliaučiaus geležinkelių direkcijai, palikdamas visus tarnautojus vokiečius ne tik geležinkeliuose, bet ir mokyklose bei teismuose.

Dėl direktorijos provokiškos politikos, Lietuva prieš sukilimą turėjo nutraukti su Klaipėdos kraštu ne tik prekybinius ryšius, bet vieton Klaipėdos uosto buvo priversta nukreipti savo eksportą per Liepoją ir Karaliaučių. Net nuosaikieji vokiečių sluoksniai nebuvo patenkinti tokia direktorijos ir Petisné politika.[165]

Betgi čia reikia pridurti, kad lenkų propaganda Prancūzijoje

nebuvo visuotinai paveikusi prancūzus, nes buvo ir kitaip galvojančių, pvz., prof. J. Barthélemy. Jis pripažino, kad Klaipėdos krašte tik Klaipėdos mieste vokiečių gyventojų buvo daugumas, o visame Klaipėdos krašte daugumas gyventojų buvo lietuviai, todėl jis tvirtino, kad Klaipėdos krašto perleidimas Lietuvai iš visų sprendimų būtų geriausias.[166]

16. Derybos dėl Klaipėdos krašto perleidimo Lietuvai

Ilgai netrukus, 1923 m. kovo 15 d. Lietuvos delegacija buvo pakviesta į Paryžių. Lietuvai atstovavo ministras pirmininkas E. Galvanauskas, V. Sidzikauskas, teisinis patarėjas A. Mandelstam, Klaipėdos direktorijos pirmininkas V. Gailius, miesto burmistras dr. Grabow, K. Dressler, J. Kraus ir R. Meyer.

Ambasadorių konferencijos paskirtoji komisija, kuriai pirmininkavo J. Laroche, buvo palanki Lenkijos reikalavimams. Laroche priminė Lietuvos delegacijai, kad Klaipėdos kraštas dar yra Sąjungininkų suverenitete ir, kad Klaipėdos dabartinė V. Gailiaus direktorija pažeidė Sąjungininkų teises, įvesdama Lietuvos valiutą, panaikindama muitų sieną tarp Klaipėdos krašto ir Lietuvos ir išvarydama Lenkijos konsulą.

1923 m. kovo 29 d. Laroche komisija įteikė Lietuvos delegacijai kovo 25 d. parengtą konvencijos projektą ir Prancūzijos ministro pirmininko R. Poincaré laišką, kad Ambasadorių konferencija pritarianti Laroche pareiškimams dėl Sąjungininkų suvereninių teisių pažeidimo Klaipėdos krašte.

Laroche komisijos sudarytojo Klaipėdos krašto konvencijos projekto 33 paragrafas numatė uosto priežiūros direktoriate vietą ir Lenkijos atstovui, kuris turėtų diplomatinį imunitetą, o taip pat Klaipėdos autonominė valdžia buvo įpareigota atiduoti reikalingus pastatus ir tam tikrą teritoriją uosto zonoje tos komisijos reikalams (§ 34) ir taip toliau.

Pagal Laroche komisijos Klaipėdos statuto projektą, Lietuvos vyriausybė galėjo leisti svetimoms valstybėms steigti konsulatus Klaipėdoje tik susitarus su Klaipėdos krašto valdžia. Bet Klaipėdos krašto valdžia ir be Lietuvos vyriausybės sutikimo galėjo leisti svetimšaliams apsigyventi Klaipėdoje (§ 3 ir 4).

Laroche komisijos parengtas konvencijos projektas nepatenkino Lietuvos delegacijos nusistatymo ir ji tada plačiai išdėstydama tris svarbesnius klausimus — Klaipėdos statutą, navigacijos Nemunu

klausimą ir reparacijas, balandžio 5 d. įteikė Sąjungininkams memorandumą, o balandžio 11 d. įteikė Laroche komisijai savą Klaipėdos statuto ir konvencijos projektą, kuriam pritarė ir visi Klaipėdos krašto atstovai.[167]

Šis Lietuvos delegacijos paruoštas projektas buvo Laroche komisijos pakomisės svarstomas 1923 m. balandžio 13 d., bet pagrindiniai skirtumai tarp Laroche komisijos ir Lietuvos delegacijos parengtų Klaipėdos krašto statuto projektų nebuvo išlyginti. Griežtai skyrėsi paragrafai liečiantys Klaipėdos krašto valdžios teises, Klaipėdos uosto priežiūros tarybos pobūdį, uosto administravimą bei kitus finansinius klausimus.

Lietuvos delegacija atkakliai derėjosi dėl kiekvieno paragrafo. Iš 51 pasiūlyto paragrafo buvo susitarta tik dėl 38 paragrafų. Lietuvos delegacija griežtai pasipriešino, kad Lenkijos atstovas būtų Klaipėdos uosto priežiūros taryboje, kad Lenkijai būtų suteiktos šiame uoste prekybos lengvatos, o taip pat atsisakė mokėti Sąjungininkams Klaipėdos krašto okupacijos išlaidas. Po bendro delegacijų posėdžio, nesutarus dėl daugelio esminių klausimų, buvo padaryta pertrauka.

Vėliau, Laroche savo atsiminimuose Galvanauską prisimena ir jį vertina kaip kietą derybininką.

Lietuvos vyriausybė, pasinaudodama derybų pertrauka ir norėdama sustiprinti savo pozicijas Klaipėdoje, 1923 m. gegužės 7 d., pasirėmusi Steigiamojo seimo 1921 m. lapkričio 11 d. rezoliucija, paskelbė Klaipėdos krašto laikinuosius autonomijos nuostatus.

Birželio 15 d. Laroche komisija paruošė ginčijamų Klaipėdos krašto statuto paragrafų savo versiją, kurioje ne tik nenusileido dėl Lenkijos atstovo Klaipėdos uosto priežiūros taryboje, bet dar įpareigojo Klaipėdos autonominę valdžią tam tikrą teritoriją uosto zonoje išnuomoti Lenkijai 99 metams (§ 36) prekybos reikalams.

Po ilgesnės pertraukos, 1923 m. liepos 2 d. vėl prasidėjo Lietuvos derybos su Ambasadorių konferencijos paskirtąja Laroche komisija. Lietuvos delegacija, prieš prasidedant derybų naujai sesijai, vėl įteikė Ambasadorių konferencijai platų memorandumą ir išdėstė kodėl Laroche komisijos sudarytas Klaipėdos statuto projektas Lietuvai nepriimtinas.[168]

Liepos 13 d. abi pusės pateikė savo pataisas bei pasiūlymus, tačiau ir šį kartą derybos buvo nesėkmingos. Liepos 25 d. Laroche komisija pranešė Ambasadorių konferencijai, kad su Lietuvos delegacija nepavyko susitarti dėl daugelio esminių klausimų. Liepos 27 d. Ambasadorių konferencija pritarė Laroche sudarytam konven-

cijos projektui ir jo pasiūlymui duoti Lietuvai mėnesį laiko atsakyti Sąjungininkams ar ji sutinka konvenciją pasirašyti be jokių rezervų ir be pakeitimų. Jei Lietuva nesutiktų, grasino Klaipėdos bylą perduoti spręsti Tautų Sąjungai.

Bet Lietuvos vyriausybė, atsakydama dėl Laroche pateiktojo konvencijos projekto, pabrėžė, kad siūlomoji konvencija nesiderina su 1923 m. vasario 16 d. Ambasadorių konferencijos priimtu nutarimu Klaipėdos suverenitetą perleisti Lietuvai, ypač, kad Laroche projekte buvo numatoma vieta Lenkijos vyriausybės atstovui Klaipėdos uosto valdyboje. Net nesusitarus konvencijos klausimu, Sąjungininkai jau buvo painformavę Lenkijos vyriausybę, kad Ambasadorių konferencijos pasiūlytoji konvencija įpareigosianti Lietuvą leisti Lenkijai laisvai vežti prekes į Klaipėdos uostą. Matyt, Klaipėdos konvencijai parengti sudarytoji Ambasadorių komisija pasitikėjo Lietuvos delegacijos nuolaidumu ir jau iš anksto skelbė projektuojamus dalykus, kaip realizuotus.[169]

1923 m. rugsėjo 25 d. Ambasadorių konferencija nutarė perduoti Klaipėdos krašto bylą Tautų Sąjungai spręsti, kaltindama Lietuvą, kad ji neteisėtai kišosi į Klaipėdos krašto administravimą, trukdydama Lenkijai laisvai naudotis Klaipėdos uostu ir tokiu elgesiu Lietuva tame rajone sudarė grėsmingą padėtį.[170]

17. *Klaipėdos krašto byla Tautų Sąjungoje*

Klaipėdos krašto bylą sprendžiant Tautų Sąjungoje, Lietuvos delegaciją sudarė ministras pirmininkas Galvanauskas, Sidzikauskas ir Balutis.

Ambasadorių konferencija savo dokumentaciją pasiuntė Tautų Sąjungai į Ženevą. Taip pat ir Lietuvos delegacijos pirmininkas Galvanauskas 1923 m. lapkričio 24 d. pasiuntė Tautų Sąjungai labai platų memorandumą. Memorandume Galvanauskas visų pirma išdėstė Klaipėdos krašto istoriją, toliau įrodinėjo, jog Lietuva nėra nusižengusi įsipareigojimams ir, kad Lietuvos pasiūlytasis konvencijos projektas atitinkąs vasario 16 d. Sąjungininkų nustatytoms sąlygoms, kurias yra priėmusi Lietuva.[171]

1923 m. gruodžio 15 d. Tautų Sąjunga pradėjo svarstyti Klaipėdos krašto bylą. Lietuvos delegacijos pirmininkas Galvanauskas plačiai paaiškino šios bylos eigą ir prašė sudaryti komisiją, kuri atsižvelgtų į Lietuvos pasiūlytą Klaipėdos konvencijos kontrprojektą ir į paaiškinamuosius memorandumus, ir tik tada sudarytų naują konvencijos

projektą. Galvanauskas pageidavo, kad sudarysimos komisijos pirmininkas būtų JAV pilietis, o kiti du nariai irgi būtų ne Sąjungininkų atstovai. Galvanauskas taip pat įsakmiai pabrėžė, kad naujai sudarysimos komisijos visai neturi saistyti Ambasadorių konferencijos skirtosios komisijos pasiūlytas Klaipėdos konvencijos projektas. Jis taip pat siūlė, kad komisija sudarytų visai naują projektą, suderintą su Ambasadorių konferencijos vasario 16 d. sprendimu. Po užtrukusių ginčų Tautų Sąjunga Galvanausko pasiūlymą priėmė.[172]

Tautų Sąjunga į naują komisiją Klaipėdos konvencijos projektą sudaryti išrinko JAV diplomatą N. Davis, buvusį (1920-1921 m.) valstybės departamento pasekretorių, o nariais — olandą Kroellerį ir švedą, Mokslų akademijos narį, H. Hoernellį.

Uždarame Tautų Sąjungos Tarybos posėdyje, Lenkijos atstovas K. Skirmunt reikalavo ypatingų teisių Lenkijai Klaipėdos uoste, bet Tautų Sąjungos Taryba neatsižvelgė į lenkų pretenzijas. Lietuvos delegacijos pirmininkui Galvanauskui pavyko išjungti Lenkiją iš Klaipėdos bylos ir nusikratyti jos pretenzijų į Klaipėdos uostą.[173]

Tautų Sąjungos sudarytoji komisija, nieko nedelsdama išvažiavo į Klaipėdą vietoje susipažinti su Klaipėdos krašto ir uosto reikalais. Iš Klaipėdos toji komisija nuvažiavo į Kauną ir čia tarėsi su Lietuvos vyriausybės nariais, paskui, nuvažiavusi Lenkijon, dar tarėsi ir su Lenkijos užsienio reikalų ministerija.

Davis pirmininkaujama komisija su Lietuvos delegacija 1924 m. kovo 6 d. visais ginčijamais klausimais pagaliau galutinai susitarė. Tada ši komisija parengė visai naują Klaipėdos konvencijos projektą, kurį 1924 m. kovo 11 d. su paaiškinimo raštu Davis pasiuntė Tautų Sąjungos generaliniam sekretoriui. Davis savo rašte tvirtino, kad naujame konvencijos projekte yra patikinta Klaipėdos kraštui autonomija ir, kad kitų valstybių interesai apsaugoti. Jis toliau aiškino, kad dėl priešiško Lietuvos nusistatymo Lenkijos atžvilgiu, kai kurių ginčijamų reikalų negalima buvo visiškai tinkamai išspręsti. Bet kai santykiai tarp Lietuvos ir Lenkijos susinormuosią, tada jos pačios surasiančios būdus santykiauti ne tik politikos, bet ir ūkio srityje.

Todėl jis, nusiskųsdamas visais sunkumais projektą ruošiant, siūlė Tautų Sąjungai naująjį Klaipėdos krašto konvencijos projektą priimti en bloc. Davis šią konvenciją siūlė priimti en bloc dar ir dėl to, kad papildant ar keičiant tam tikrus paragrafus, Lietuvos delegacija buvo išsiderėjusi sau teisę atsisakyti nuo sutikimo priimti ištisai be pataisų

sutartą konvencijos projektą. Šis projektas buvo svarstomas kovo 12 d. Tautų Sąjungos Tarybos posėdyje.[174]

Lietuvos delegacijos pirmininkas Galvanauskas pažymėjo, kad Tautų Sąjungos komisijos sudarytasis Klaipėdos krašto konvencijos projektas toli gražu nepatenkina teisėtų Lietuvos reikalavimų, tačiau Lietuvos delegacija dėl pasaulinės taikos labo nusistatė parengtąjį projektą priimti.

Pagal Davis sudarytą konvenciją Klaipėdos kraštui buvo garantuota autonomija įstatymų leidimo, teismų, švietimo, finansų ir administracijos srityse. Nuo to laiko Klaipėdos krašte vyriausioji valdžia priklausė gubernatoriui, kurį skyrė Lietuvos prezidentas. Vykdomąją valdžią sudarė penki direktoriai. Abi kalbos — lietuvių ir vokiečių — buvo laikomos valstybinėmis. Lietuvos valstybė apsiėmė tvarkyti ir plėsti Klaipėdos uostą, kurio priežiūros taryboje buvo Lietuvos, Klaipėdos ir vienas Tautų Sąjungos atstovas. Tautų Sąjunga sutiko neskirti savo atstovo į Klaipėdos uosto priežiūros tarybą nei lenko, nei vokiečio, nei lietuvio, nei ruso.

Lenkijos atstovas Tautų Sąjungai Skirmunt Tautų Sąjungos Taryboje paskaitė Lenkijos valdžios pareiškimą pageidaujant, kad Klaipėdos krašto statute būtų atsižvelgta Lenkijos interesų, kad būtų apsaugotos jos teisės ir, kad Lenkijos atstovas dalyvautų Klaipėdos uosto priežiūros taryboje, nes Tautų Sąjungos Taryboje priimtoje konvencijoje Lenkijos atstovas šioje taryboje nebuvo numatytas. 1924 m. kovo 16 d. Davis komisijos parengtas naujasis Klaipėdos krašto konvencijos projektas Tautų Sąjungos Taryboje buvo vienbalsiai priimtas be jokių pakeitimų ir pastabų.

Tautų Sąjungoje Klaipėdos bylą, arba Klaipėdos krašto likimas, neatsižvelgiant Lenkijos reikštų pretenzijų į Klaipėdos uostą ir reikalavimų suteikti jai tam tikrų privilegijų, buvo išspręstas Lietuvos naudai. Todėl Lenkijos prestižas sumenkėjo tarptautiniame forume ir ypač Pabaltijo valstybėse.[175]

Tautų Sąjungos patvirtintą Klaipėdos konvenciją Sąjungininkų valstybės pasirašė 1924 m. gegužės 8 d., Lietuva — gegužės 17 d., o Lietuvos seimas konvenciją ratifikavo 1924 m. liepos 30 d.

Konvencija buvo keturių dalių: 1. Konvencija, 2. Pirmas priedėlis — Klaipėdos autonomijos statutas, 3. Antrasis priedėlis — Klaipėdos uosto valdymo taisyklės ir 4. Trečias priedėlis — tranzito taisyklės.

Pagal Klaipėdos konvenciją, Lietuva įsipareigojo mokėti atitinkamą šiai teritorijai priklausomą sumą karo skolų ir pagal įspėjamąjį

konvencijos paragrafą, be Sąjungininkų sutikimo, neperleisti Klaipėdos krašto suvereninių teisių kitai valstybei.

1924 m. birželio mėn. 2 d. Ambasadorių konferencijos pirmininkas Poincaré pranešė Lenkijos vyriausybei apie 1924 m. gegužės 8 d. Sąjungininkų sudarytą su Lietuva Klaipėdos konvenciją, pridėjo konvencijos tekstą ir drauge pareiškė pageidavimų, kad Lietuva pagerintų santykius su Lenkija, pasikeistų konsulais, o po kurio laiko pripažintų viena kitą de jure ir pradėtų ekonomiškai santykiauti. Lenkijos atstovas Paryžiuje, atsakydamas Ambasadorių konferencijos pirmininkui Lenkijos vardu, be kitų dalykų, pareiškė, kad Klaipėdos statute Lenkijai nepakankamai garantuojamos teisės.[176]

Bet jau dabar ir lenkų istorikai sutinka, kad Lietuva, pagal sudarytą konvenciją, įgijusi Klaipėdos krašte suverenines teises, iš sausumos valstybės paliko jūros valstybė, o laimėdama Klaipėdos bylą Tautų Sąjungoje, įgijo didesnį politinį svorį.[177]

Klaipėdos krašto perėjimas Lietuvos suverenitetan bent dalinai patenkino lietuvių tautos troškimą susijungti abiems tautos dalims į vieną vienetą ir taip pat atidarė Lietuvai vartus į platųjį pasaulį bei įgalino ją vystyti savo prekybą, plėsti pramonę, suteikti Lietuvos gyventojams įvairių naujų darbų ir sutvirtinti nepriklausomos Lietuvos ekonominį pagrindą.

NUORODOS

1 J. Jakštas, Žvilgsnis į Mažosios Lietuvos istoriografiją — *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, 1968 m. IV t. 4-6 psl.
2 T. Lepner, *Der Preussische Litauer*, 1744 m.
3 A. Matulevičius, Dėl lietuvių Prūsijoje pietinės etninės ribos XVIII a. pradžioje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (38), 1972 m. 104 psl.
4 P. Rėklaitis, Kleinlitauen in der Kartographie Preussens — *Lithuania Minor* (red. M. Brakas), 1976 m. 96 psl.
5 P. Pakarklis, *Mažoji Lietuva*, 1935 m. 19 psl.
6 V. Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo*, 1935 m. 111-113 psl.
7 P. Pakarklis, *Mažoji Lietuva*, 1935 m. 11 psl.
8 P. Kušner, *Etničeskije teritorii i etničeskije granicy*, 1951 m. 194 psl.
8a *Das Litauen-Buch (Eine Auslese aus der Zeitung der 10 Armee)*, 1918 m.
9 R. Engels, *Die preussische Verwaltung von Kammern und Regierung Gumbinnen 1724-1870*, 1974 m. 9 psl.
10 O. Natau, Mundart und Siedlung im nordoestlichen Ostpreussen — *Schriften der Albertus Universitaet*, 1937 m. 4 t. 180 psl.
11 K. Būga, *Rinktiniai Raštai*, 1961 m. III t. 103 ir 202 psl.
12 Ig. Jonynas, Lietuvių gentys iki XIV a. — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 17 nr. 366 psl.
13 K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, 1979 m. 131-139 psl.
14 Ig. Jonynas, Lietuvių gentys iki XIV a. — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 17 nr., P. Klimas, Trumpos žinios apie mūsų giminaičius arba senprūsius ligi XIII a. — *Kovo 20 d. (Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti)*, 1921 m., K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, 1979 m., A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, 1935 m., P. Pakarklis, Klaipėdos srities gyventojų tautybė prieš vokiečių Ordino atėjimą — *Mūsų Žinynas*, 1933 m. XXVI t., *Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje* (red. J. Jurginis), 1960 m., R. Jasas, *Didysis Prūsų sukilimas*, 1959 m., V. Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo*, 1935 m., J. Jakštas, Mažosios Lietuvos apgyvendinimas ligi XVII amžiaus pabaigos — *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, 1970 m., R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m., M. Gelžinis, Mažlietuviai yra Klaipėdos srities autochtonai — *Naujienos*, 1963 m. lapkričio 5 d. ir toliau, W. Hubatsch, Masuren und Preussisch Litthauen in der Nationalitaetenpolitik Preussens 1870-1920 — *Zeitschrift fuer Ostforschung*, 1965 m. 4 sąs., A. Matulevičius, Kolonistų skaičius ir jų pasiskirstymas Mažojoje Lietuvoje XVIII a. pirmoje pusėje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (50), 1975 m.

15 A. Salys, Nadruva, Prūsai, Skalva — *Lietuvių Enciklopedija*, XIX t., XXIV t., XXVII t., Z. Ivinskis, Lietuvos vakarų sienos bei Klaipėdos klausimas — *Naujoji Romuva*, 1933 m. 120-121 nr. ir K. Būga, *Rinktiniai Raštai*, 1961 m. III t.

16 P. Pakarklis, *Mažoji Lietuva*, 1935 m. 63 psl.

17 A. Bezzenberger, Die litauisch preussische Grenze — *Altpreussische Monatschrift*, 1882-1883 m. 19-20 t. 652-655 psl.

18 H. Kenkel, *Bauernlisten des Amts Tilsit aus der Zeit vor und nach der grossen Pest von 1709-1710*, 1968 m.

19 *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, 1960 m. 12-13 psl.

20 V. Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo*, 1935 m. 127 psl.

21 W. Hubatsch, Masuren und Preussisch Litthauen in der Nationalitaetenpolitik Preussens 1870-1920 — *Zeitschrift fuer·Ostforschung*, 1965 m. 4 sąs. 662 psl.

22 V. Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo*, 1935 m. 121 psl., R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 6 psl. ir F. Tetzner, Die Litauer in Ostpreussen — *Globus*, 1895 m. 68 t. 368 psl.

23 *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, 1960 m. 450-452 psl.

24 P. Pakarklis, *Mažoji Lietuva*, 1935 m. 5 psl.

25 Fr. Kurschat, *Grammatik der littauischen Sprache*, 1876 m. (priedas — Lietuvių kalbos išplitimo žemėlapis).

26 G. Wunder, Siedler im Regierungsbezirk Gumbinnen — *Ostpreussenblatt*, F. 46, 1962 m. 10 psl.

27 A. Matulevičius, 1709-1711 m. maras Prūsijos karalystės Lietuvos provincijoje ir jo padariniai — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 2 (39), 1972 m. 78-79 psl. ir H. Kenkel, *Bauernlisten des Amts Tilsit aus der Zeit vor und nach der grossen Pest von 1709-1710*, 1968 m. 1 psl. Neaišku dėl kurių priežasčių nei A. Matulevičius nei H. Kenkel savo statistikos lentelėse nepateikė duomenų apie skaičių mirusių nuo maro Gumbinės apygardoje. Gali būti, kad ano meto bažnytinių knygų sąrašuose tų žinių nebuvo. P. Č.

28 A. Skalweit, *Die Ostpreussische Domaenenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I*, 1906 m. 245-246 psl.

29 A. Matulevičius, 1709-1711 m. maras Prūsijos karalystės Lietuvos provincijoje ir jo padariniai — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 2 (39), 1972 m. 89 psl.

30 A. Matulevičius, Prūsijos valdžios politika lietuvių atžvilgiu XVIII a. pirmoje pusėje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (42), 1973 m. 82-83, 87 psl.

31 P. Žostautaitė, Prūsijos lietuvių valstiečių padėtis XVIII a. antroje pusėje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (12), 1962 m. 93-94 psl.

32 *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai, lietuviams valstiečiams*, 1960 m., 13 psl.

33 M. Beheim-Schwarzbach, *Friedrich Wilhelms I Colonisationswerk in Litthauen*, 1879 m. 35, 131 ir 134 psl.

34 A. Matulevičius, Prūsijos valdžios politika lietuvių atžvilgiu XVIII a. pirmoje pusėje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (42), 1973 m. 88-89 psl.

35 M. Beheim-Schwarzbach, *Friedrich Wilhelms I Colonisationswerk in Litthauen*, 1879 m. 75-76 ir 194 psl.

36 A. Skalweit, *Die Ostpreussische Domaenenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I*, 1906 m. 284 psl.

37 A. Matulevičius, Kolonistų skaičius ir jų pasiskirstymas Mažojoje Lietuvoje XVIII a. pirmoje pusėje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (50), 1975 m. 71-72 psl.

38 A. Matulevičius, Prūsijos valdžios politika lietuvių atžvilgiu XVIII a. pirmoje pusėje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (42), 1973 m. 89-97 psl.

39 A. Matulevičius, Kolonistų skaičius ir jų pasiskirstymas Mažojoje Lietuvoje XVIII a. pirmoje pusėje — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (50), 1975 m. 74 psl.

40 A. Rimka, Prūsų Lietuva ir lietuviai — *Lietuvos Žinios*, 1914 m. liepos 5 d. 147 nr.

41 J. Povilaitis, Mažosios Lietuvos ūkio bruožai — *Aidai*, 1948 m. 18 nr. 379 psl.

42 A. Matulevičius, Prūsijos valdžios socialinės, ekonominės ir teisinės lietuvių nutautinimo priemonės XVIII a. — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 2 (51), 1975 m. 111 psl.

43 J. Šliūpas, *Mažoji arba Prūsiškoji Lietuva 19-me šimtmetyje*, 1910 m. 8 psl.

44 A. Rimka, Prūsų Lietuva ir lietuviai — *Lietuvos Žinios*, 1914 m. liepos 19 d. 159 nr.

45 R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 38 psl.

45a A. Rimka, Prūsų Lietuva ir lietuviai — *Lietuvos Žinios*, 1914 m. liepos 1 d. 143 nr.

46 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. vasario 21 d. 42 nr.

47 K. Forstreuter, Die Anfaenge der Sprachstatistik in Preussen und ihre Ergebnisse zur Litauerfrage — *Zeitschrift fuer Ostforschung*, 1953 m. 1 sąs. 344, 351-352 psl. ir W. Hubatsch, Masuren und Preussisch Litthauen in der Nationalitaetenpolitik Preussens 1870-1920 — *Zeitschrift fuer Ostforschung*, 1965 m. 4 sąs. 661 psl.

48 A. Rimka, Prūsų Lietuva ir lietuviai — *Lietuvos Žinios*, 1914 m. liepos 3 d. 145 nr.

49 A. Rimka, Prūsų Lietuva ir lietuviai — *Lietuvos Žinios*, 1914 m. liepos 2 d. 144 nr.

50 M. Roemer, *Litwa*, 1908 m. 11 psl.

51 J. Grabiec, *Wspólczesna Polska w cyfrach i faktach*, 1918 m. 119 psl.

52 R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 7 psl.

53 Ig. Jonynas, Iš Mažosios Lietuvos istorijos — *Vasario 16-ji*, 1933 m. 104 psl. ir R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 39 psl.

54 W. Wielhorski, Sprawy terytorialne w polityce Litwy — *Rocznik Instytutu Naukowo Badawczego Europy Wschodnej*, 1933 m. 1 t. 14 psl.

55 K. Forstreuter, Die Anfaenge der Sprachstatistik in Preussen und ihre Ergebnisse zur Litauerfrage — *Zeitschrift fuer Ostforschung*, 1953 m. 1 sąs. 237-341 psl.

56 V. Klaipėdiškis (A. Bruožis), *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935 m. 134 psl.

57 V. Klaipėdiškis (A. Bruožis), *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935 m. 357 psl.

58 V. Nausėdas, Lietuviškos mokyklos XVI-XVIII amžiais — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1959 m. II t. 325 ir 331 psl.

59 *Lietuvių Enciklopedija*, XIII t. 27-28 psl.

60 B. Sakalauskas, Mokyklos ir Prūsų mokyklų politika Naujuosiuose Rytų Prūsuose — *Praeitis*, 1930 m. I t. 150 psl.

61 A. Endzinas, *Specialiojo mokslo raidos bruožai Lietuvoje*, 1974 m. 239-244 psl.

62 V. Klaipėdiškis (A. Bruožis), *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935 m. 15 psl. ir J. Kantrimas (P. Jonikas), Lietuvių kalbos gyvatos raida M. Lietuvoje — *Aidai*, 1948 m. 2 nr. 371 psl.

63 V. Klaipėdiškis (A. Bruožis), *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935 m. 36-37 psl.

64 V. Klaipėdiškis (A. Bruožis), *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935 m. 39 psl.

65 J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 247-248 psl.

66 R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 7 psl.

67 J. Bekampis (J. Šaulys), *Vilniaus Žinios*, 1907 m. 215 nr.
68 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 29 ir 220 nr.
69 P. Žostautaitė, Prūsijos lietuvių vokietinimas ir pasipriešinimas 1848-1914 m. — *LTSR Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (26), 1968 m. 66 psl.
70 M. Roemer, *Litwini w prusiech książęczych*, 1911 m. 5 psl. ir J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 45 psl.
71 V. Klaipėdiškis (A. Bruožis), *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935 m. 47 psl.
72 V. Klaipėdiškis (A. Bruožis), *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935 m. 49 psl.
73 M. Roemer, *Litwini w prusiech książęczych*, 1911 m. 19 psl.
74 Z. Ostermeyer, *Ist es anzurathen die litthauische Sprache zu verdraengen und die Litthauer mit den Deutsche zu verschmelzen*, 1817 m.
75 *Kovo 20 d. (Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti)*, 1921 m. 71 psl.
76 A. Endzinas, *Specialiojo mokslo raidos bruožai Lietuvoje*, 1974 m. 250 psl.
77 A. Rimka, *Tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir Aušros-Varpo gadynės (1883-1893)*, 1932 m. 39-40 psl.
78 Surinkimininkai ir jų vaidmuo lietuviškumui — *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 94 nr.
79 M. Roemer, *Litwini w prusiech książęczych*, 1911 m. 20 psl. ir J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m.
80 A. Bezzenberger, Werdegang des litauischen Volkes — *Vierteljahresschrift fuer Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 1915 m. XIII t. 40 psl.
81 *Laisvoji Mintis*, 1911 m. 15 nr. 665 psl.
82 M. Roemer, *Litwini w prusiech książęczych*, 1911 m. 21 psl.
83 *Kovo 20 d. (Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti)*, 1921 m. 80 psl.
84 A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, [3]1950 m. 625 psl.
85 P. Žostautaitė, Prūsijos lietuvių vokietinimas ir pasipriešinimas 1848-1914 m. — *LTSR Lietuvos Mokslų Akad. darbai*, Serija A 1 (26), 1968 m. 70 psl.
86 *Jaunoji Lietuva*, 1914 m. 1 nr. 507 psl.
87 *Četvertaja gosudarstvennaja duma — Frakcija narodnoj svobody*, 1916 m. II dalis 17 psl., M. Pokrovskij, *Imperialističeskaja vojna* (straipsnių rinkinys), 1934 m. 262 psl., A. Dalin, The Future of Poland — *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914-1917*, 1963 m. 17 psl. ir L. W. Lyde, *Some Frontiers of Tomorrow, an Aspiration for Europe*, 1915 m. 120 psl.
88 A. Toynbee, *Nationality and the War*, 1915 m. 79-81 psl.
89 M. Yčas, Nepriklausomybės keliais. *Atsiminimai*, III t. 1936 m. Toji deklaracija M. Yčo atsiminimuose išspausdinta priedu rusų kalba.
90 M. Šlaža, Klaipėdos krašto reikšmė Lietuvai — *Naujoji Romuva*, 1933 m. 108 nr. 77 psl.
91 K. Pakštas, Amerikos oficialioji nuomonė Lietuvos ribų klausimu 1919 metais — *Aidai*, 1959 m. 5 nr. 196 psl.
92 R. Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste*, 1973 m. 29 psl.
93 J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 156-157 psl.
94 A. Šapoka, Klaipėdos krašto įsijungimas į Lietuvos respubliką — *Aidai*, 1948 m. 18 nr. 383-384 psl.
95 M. Urbšienė, *Klaipėdos krašto istorijos paraštėje*, 1934 m. 18 psl.
96 *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* (red. R. Bierzanek ir J. Kukułka), 1965 m. I t. 113 psl.
97 M. Urbšienė, *Klaipėdos krašto istorijos paraštėje*, 1934 m. 20 psl.
98 Appel de Lithuanie Mineure — *Revue Baltique*, 1919 m. 6-7 nr. 151-152 psl.

99 Z. Ivinskis, Mažosios Lietuvos lietuviai — *Aidai*, 1953 m. 2 nr.
100 M. Urbšienė, *Klaipėdos krašto istorijos paraštėje*, 1934 m. 21 psl.
101 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (The Paris Peace Conference 1919)*, 1946 m. VI t. 479 ir 562 psl.
102 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (The Paris Peace Conference 1919)*, 1946 m. VI t. 194 psl.
103 M. Šlaža, Lietuvių kovos dėl Klaipėdos — *Naujoji Romuva*, 1933 m. 108 nr. 83 psl.
104 R. Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste*, 1973 m. 67 psl.
105 E. Simonaitis, Atsiminimai 1918-1925 metų — *Aidai*, 1948 m. 18 nr. 386 psl.
106 J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 185-186 psl. ir P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, 1979 m. 357-358 psl.
107 R. Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste*, 1973 m. 70 psl.
108 R. Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste*, 1973 m. 73-81 psl.
109 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas*, 1961 m. 15 nr.
110 R. Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste*, 1973 m. 84 psl.
111 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki*, 1972 m. 199 psl.
112 R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 71 psl.
113 S. Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918-1939*, 1976 m. 86-89 psl.
114 R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 82-83 psl.
115 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki*, 1972 m. 199 psl.
116 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas*, 1961 m. 23 nr.
117 L. Natkevičius, Klaipėdos krašto cesijos raida — *Mūsų Žinynas*, 1933 m. 101 nr. 160 psl.
118 S. Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918-1939*, 1976 m. 41 psl.
119 J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 186 psl.
120 R. Valsonokas, *Klaipėdos problema*, 1932 m. 87 psl.
121 M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis 100-101 psl.
122 *Kovo 20 d. (Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti)*, 1921 m. 117 psl.
123 P. Kūris, Klaipėdos kraštas Vakarų imperialistų planuose 1919-1924 m. — *LTSR Mokslų Akad. darbai, Teisė*, 1963 m. III t. 153 psl.
124 A. E. Senn, Die Besetzung Memels im Januar 1923 — *Forschungen zur Osteuropaeischen Geschichte*, 1965 m. X sąs. 337 psl.
125 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas*, 1961 m. 17 ir 18 nr.
126 R. Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste*, 1973 m. 101 psl.
127 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas*, 1961 m. 21 ir 22 nr.
128 V. Krėvė, *Atsiminimai apie sukilimą Klaipėdoje* (rankraštis), 3-5 psl.
129 V. Krėvė, *Atsiminimai apie sukilimą Klaipėdoje* (rankraštis), 7 psl.
130 V. Krėvė, *Atsiminimai apie sukilimą Klaipėdoje* (rankraštis), 17 psl.
131 A. E. Senn, Die Besetzung Memels im Januar 1923 — *Forschungen zur Osteuropaeischen Geschichte*, 1965 m. X sąs. 338 psl.
132 E. Simonaitis, Atsiminimai 1918-1925 metų — *Aidai*, 1948 m. 18 nr. 387 psl.
133 S. Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918-1939*, 1976 m. 74 psl.
134 J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 200-201 psl.
135 J. Purickis, Seimų laikai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928*, 1930 m. 120 psl.
136 W. Staniewicz, *Sprawa Kłajpedy*, 1924 m. 10 psl.
137 J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 202-203 psl. ir *The Question of Memel*. Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 45-46 psl.
138 J. Vanagaitis, *Kovos keliais*, 1938 m. 204-205 psl.

139 *Documents diplomatiques. Question de Memel,* 1923 m. I t. 64 psl. ir *The Question of Memel,* Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 48 psl.
140 *Documents diplomatiques. Question de Memel,* 1923 m. I t. 66 psl.
141 *The Question of Memel,* Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 51 psl. ir P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 370 psl.
142 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 371 psl.
143 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki,* 1972 m. 202 psl.
144 E. A. Plieg, *Das Memelland 1920-1939,* 1962 m. 20 psl.
145 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas,* 1961 m. 22 nr.
146 J. Purickis, Seimų laikai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 119 psl.
147 *The Question of Memel,* Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 52 psl.
148 J. Vanagaitis, *Kovos keliais,* 1938 m. 233 psl.
149 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 371 psl.
150 J. Vanagaitis, *Kovos keliais,* 1938 m. 212 psl.
151 A. Šapoka, Klaipėdos krašto įsijungimas į Lietuvos respubliką — *Aidai,* 1948 m. 18 nr. 384 psl.
152 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 372 psl.
153 J. Purickis, Seimų laikai — *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928,* 1930 m. 121 psl.
154 *The Question of Memel,* Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 58-60 psl.
155 A. Merkelis, *Antanas Smetona,* 1964 m. 284 psl.
155a R. Valsonokas, *Klaipėdos problema,* 1932 m. 109 psl.
156 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 374-375 psl., Decyzja konferencji Ambasadorów w sprawie Kłajpedy — *Przegląd Polityczny,* 1924 m. 37-39 psl. (priedai) ir *The Question of Memel,* Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 62-63 psl.
157 S. Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918-1939,* 1976 m. 78 psl.
158 W. Staniewicz, *Sprawa Kłajpedy,* 1924 m. 14 psl.
159 S. Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918-1939,* 1976 m. 83 psl.
160 *Lietuvos TSR istorija* (red. J. Žiugžda), 1965 m. III t. 323-324 psl.
161 J. A. Gade, The Memel Controversy — *Foreign Affairs,* 1924 m. II t. 417 psl.
162 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas,* 1961 m. 23 nr.
163 M. Urbšienė, *Klaipėdos krašto istorijos paraštėje,* 1934 m. 36 psl. ir toliau.
164 B. Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Voelkerrecht,* 1956 m. 18 psl.
165 O. Milosz, La Question de Memel — *Revue Générale de Droit International Public,* 1923 m. 5-6 nr. 595-599 psl.
166 J. Barthélemy, La frontière de la Pologne — *Revue Politique et Parlamentaire,* 1923 m. 342 nr.
167 *The Question of Memel,* Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 85-94 psl.
168 *The Question of Memel,* Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 104-109 psl.
169 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki,* 1972 m. 203 psl.
170 A. Skrzypek, Kłajpeda jako zagadnienie międzynaradowe (1918-1939) — *Dzieje Najnowsze,* 1971 m. Rocznik III, 60 psl.
171 P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* 1979 m. 386 psl. ir *The Question of Memel,*

Lithuanian Information Bureau, London, 1924 m. 170-180 psl. (platus memorandumas).
172 W. Staniewicz, *Sprawa Kłajpedy*, 1924 m. 22 psl.
173 E. Galvanauskas, Kova dėl Klaipėdos — *Draugas*, 1961 m. 27 nr.
174 W. Staniewicz, *Sprawa Kłajpedy*, 1924 m. 26 psl.
175 W. Staniewicz, *Sprawa Kłajpedy*, 1924 m. 30 psl.
176 *Przegląd Polityczny*, 1924 m. 69-71 psl. (priedai).
177 A. Skrzypek, *Związek Bałtycki*, 1972 m. 205 psl.

Įgyvendinti ir neįgyvendinti siekimai

Kelias į nepriklausomos Lietuvos atstatymą šio šimtmečio pradžioje apima ir tautinio atgimimo sąjūdį ir politines pastangas atkurti savarankišką Lietuvos valstybę. Čia svarbu išskirti tautinės sąmonės vystymąsi nuo jos potencialaus išsiskleidimo atskiro valstybinio vieneto forma. Pirmasis *Naujųjų laikų Lietuvos istorijos* tomas buvo skirtas augančio lietuvių tautinio susipratimo apraiškoms apžvelgti, o šiame tome jau iškeliamas lietuvių siekimas sudaryti savo tautinę valstybę, kuri lygiateisiškai dalyvautų kitų pasaulio valstybių tarpe. To teko siekti tiek politiniu bei diplomatiniu, tiek tiesioginės kovos keliu.

Lietuvių veiklą devynioliktojo amžiaus antroje pusėje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje yra įprasta vadinti atgimimo sąjūdžiu, kuris vedė į Lietuvos valstybės atsteigimą. Tuo čia norima priminti, kad lietuviai Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės metais skyrėsi iš kaimyninių tautų, nes jau tada buvo įsteigę savo nepriklausomą valstybę. Nors nereikia pamiršti, kad tautinis identitetas ir valstybingumas buvo įsigyvenę lietuvių sąmonėje jau nuo tryliktojo amžiaus, bet taip pat svarbu pastebėti skirtumus tarp kunigaikščių valdomos Lietuvos ir dvidešimtojo amžiaus Lietuvos valstybės.

Devynioliktame amžiuje ne tik plačiau ir stipriau išsiveržė svetimųjų slopinamas lietuvių tautinis jausmas, bet jis taip pat pasikeitė to meto įvykių ir galvosenos poveikyje. Tautinis susipratimas tapo sąmoningesnis, aiškesnis, giliau suprastas. Veikiami iš

vienos pusės Vakarų Europos laisvės ir demokratinių sąjūdžių, o iš kitos — svetimųjų klaidingų pareiškimų apie lietuvių identitetą, lietuviai veikėjai ėmėsi patys aiškinti savo tautos bruožus, bei jos kultūrinius ir politinius siekimus.

Todėl ir valstybingumo siekimas dvidešimtojo amžiaus pradžioje įgavo kitokias formas. Didžioji Lietuvos kunigaikštystė, kaip ir daugumas to meto valstybių, iškilo kovodama su priešiškais politiniais vienetais ir įsiteisino atsispirdama savo kaimynų pastangoms ją nukariauti. Ji tada aprėpė tuos plotus, kuriuos pajėgė vienokiu ar kitokiu būdu užvaldyti. Tai nebuvo tautinė valstybė naujųjų laikų prasme.

Dvidešimtame amžiuje atkuriama Lietuvos valstybė rėmėsi tautų teise į savarankišką politinį gyvenimą. Ji siekė įsiteisinti kitų valstybių tarpe, kaip pripažintas pasaulio valstybių bendruomenės narys. Todėl mūsų politikams buvo svarbu vadovautis etnografiniu principu, nustatant Lietuvos valstybės sienas, siekti sujungti visas lietuvių tautos dalis vienoje valstybėje ir kuo greičiau išgauti Lietuvai kitų valstybių teisinį pripažinimą.

1905-1914 m. lietuvių tautos gyvenime buvo paruošiamojo darbo tarpsnis pakeliui į tautos savarankiškumą, tarpsnis kovos dėl lietuvių tautos teisių į politinę ir kultūrinę veiklą. Tauta, kovodama dėl savarankiškumo, visada turi atsižvelgti į realią politinę padėtį ir į esamas sąlygas savo tikslams realizuoti. Ligi 1914 m. joks lietuvis realus politikas negalėjo viešai reikšti, kad Rusija neturi teisės pasisakyti dėl Lietuvos politinės ateities, kad siekimas autonomijos ar nepriklausomybės Lietuvai tėra vien pačios lietuvių tautos reikalas. Betgi Pirmasis pasaulinis karas sudarė nelauktų galimumų lietuviams politikams rūpintis atsteigti Lietuvos valstybę ir atkakliai kovoti dėl pačių lietuvių teisės nustatyti savo politinę ateitį, įvairiems organizuotiems vienetams jau viešai reiškiant tuo reikalu savo nusistatymą. Jeigu Pirmojo pasaulinio karo pradžioje organizuotoji lietuvių visuomenė tenkinosi reikalaudama Lietuvai plačios autonomijos Rusijos valstybės sudėtyje, su atskiru seimu Vilniuje, tai, netrukus, autonomijos šūkį pakeitė Lietuvos nepriklausomybės šūkis.

Jau 1916 m. Pavergtųjų tautų konferencijos metu Lozanoje, įvykusioje slaptoje lietuvių atstovų konferencijoje, buvo priimta rezoliucija, kurioje buvo išreikštas nusistatymas dėl Lietuvos nepriklausomybės atsteigimo. Prisimintina, kad ir Rusijoje 1917 m. pradžioje sudarytoji Lietuvių tautos taryba, kurioje dalyvavo visų

lietuvių politinių partijų atstovai, nutarė, kad Lietuva yra atskiras etnografinis, kultūrinis, ekonominis bei politinis vienetas. Žodžiu, ten buvo išvardyta visi aspektai būtini tautai, norinčiai nepriklausomai tvarkytis.

Vėliau, jau Rusijos revoliucijos metu, Petrapilio lietuvių seime, Rusijos tautų kongrese Kijeve ir Lietuvių Vyriausiosios Tarybos atsišaukime į pasaulio valstybes ir tautas, lietuvių atstovai pareiškė lietuvių tautos norą sudaryti suvereninę Lietuvos valstybę. Patys lietuvių atstovai tada atsisakė savo teisių į buvusios Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės valdytą teritoriją ir pageidavo Lietuvai nepriklausomybės jos etnografinėse sienose, įjungiant ir Mažosios Lietuvos teritoriją su Klaipėdos uostu. Tokią pat nuomonę išdėstė Vilniuje veikiantis Politinis lietuvių biuras savo memorandume, 1917 m. įteiktame Vokietijos kancleriui Michaeliui. Tame memorandume buvo nurodyta, kad nepriklausomai Lietuvai pageidaujamos sienos apima tik lietuvių gyvenamą sritį, atsisakant pretenzijų į buvusios Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės žemes.

Taip pat reikia pastebėti, kad organizuotosios lietuvių visuomenės atstovai savo pareiškimuose visą laiką nuosekliai tvirtino, kad būsimos nepriklausomos Lietuvos valdymosi formą turės nustatyti demokratiškai išrinktas Steigiamasis seimas. Todėl plačiajai lietuvių visuomenei atstovaujantiems lietuviams politikams buvo nepakeliui su bajorijos ir kitų aukštųjų luomų atstovais, kurie svajojo atsteigti Lietuvos valstybę, sutvarkytą senaisiais unijinės Lietuvos-Lenkijos valstybės pagrindais. Jų pažiūros į socialinius, politinius bei valstybinius reikalus principiškai skyrėsi. Lietuvių tautos atstovai, gyvenantieji emigracijoje (JAV, Šveicarijoje ir kitur), taip pat pritarė Lietuvos nepriklausomybės atsteigimui ir kovojo už sudarymą tinkamų politinių sąlygų tam įvykdyti.

Lietuvos valstybės atsteigimas buvo paskelbtas 1918 m. vasario 16 d. *Lietuvos Tarybos* nutarimu, kuriuo buvo kreipiamasi ne tik į Vokietiją ir Rusiją, bet ir į kitas pasaulio valstybes, skelbiant, kad *Lietuvos Taryba,* būdama vienintelė teisėta lietuvių tautos atstovybė, pasiremdama tautų apsisprendimo teise, teisėtai pareiškia tautos valią atstatyti demokratiniais pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje.

Nors 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos valstybė buvo oficialiai atsteigta, tačiau tik 1918 m. kovo 23 d. ji buvo Vokietijos tam tikromis sąlygomis pripažinta. Pasinaudodama šiuo pripažinimu, *Lietuvos Valstybės Taryba* pareikalavo perleisti jai tvarkyti teismus,

švietimą, sveikatos sritį ir organizuoti krašto valdymo įstaigas. Ji taip pat rašė skundus dėl okupacinės karinės valdžios neteisėtų veiksmų, bet vokiečių imperinė ir karinė valdžia į tai nekreipė dėmesio. Tokia padėtis truko iki 1918 m. spalio mėn. pabaigos, kada naujasis Vokietijos kancleris Maksas Badenietis, jau be jokių sąlygojimų, leido *Lietuvos Valstybės Tarybai* sudaryti Lietuvos vyriausybę ir pačiai Lietuvai rūpintis savo valstybės organizavimu bei spręsti sienų klausimus su kitomis kaimyninėmis valstybėmis. *Lietuvos Valstybės Taryba* 1918 m. lapkričio 2 d. priėmė Laikinąją Lietuvos konstituciją, o lapkričio 4 d. pavedė prof. A. Voldemarui sudaryti pirmąją Laikinąją Lietuvos vyriausybę. *Valstybės Taryba* tuoj pat pradėjo eiti parlamento pareigas, o jos prezidiumas — valstybės prezidento. Tad reikia laikyti, kad tik nuo šio meto prasidėjo Lietuvos valstybės kūrimasis.

Nepaisant didžiųjų valstybių pareiškimų dėl tautų laisvės ir teisės pačioms apspręsti savo politinę ateitį, pradėjusiai kurtis Lietuvos valstybei tuoj reikėjo ginklu ginti savo žemę ir diplomatiniais būdais kovoti dėl savo egzistencijos pripažinimo. 1919 m. pradžioje prasidėjusi Versalio taikos konferencija oficialiai Lietuvos delegacijos nepripažino. Todėl šioje konferencijoje, nors ir neoficialiems Lietuvos atstovams reikėjo budriai sekti kitų, Lietuvai nedraugingų valstybių, iškraipytus ar nepagrįstus pasisakymus Lietuvos reikalais ir įvairiais būdais pateikinėti lietuvių tautos tikruosius norus bei nusistatymus. Tuo pačiu metu Lietuvoje teko ginklu kovoti su trimis priešais — Sovietų Rusija, bermontininkais ir lenkų kariniais daliniais.

Sovietų Rusijos kariuomenei artėjant prie Vilniaus, Lietuvos vyriausybė buvo priversta nusikelti į Kauną ir iš ten organizuoti savo sienų gynimą. Su Sovietų kariuomene atvykusi, Kapsuko vadovaujama, „revoliucinė Lietuvos valdžia" sudarė pirmą pavojų teisėtos Lietuvos vyriausybės egzistencijai.

Tačiau nuo pirmojo patirto smūgio jauna Lietuvos valstybė nesubyrėjo, bet su visa įmanoma energija lietuvių tauta stojo ginti Lietuvos valstybingumą. Kaune įsikūrusi Lietuvos vyriausybė, vos per porą mėnesių savo veiklos, parodė, kad visa tauta labai entuziastingai remia savo valstybės organizavimą bei sienų gynimą. Valstybės įstaigų tarnautojai pasiliko savo vietose ir dirbo net tada, kai vyriausybė nepajėgė laiku išmokėti jiems algų, o pašauktųjų savanorių ginti savo kraštą atvyko daugiau, negu vyriausybė pajėgė apmokyti ir apginkluoti. Tatai buvo nevien tik Lietuvių tautos

rinktųjų atstovų, bet visos tautos, pasisakymas už Lietuvos valstybės nepriklausomybę.

Sovietų Rusijos invazija buvo atremta ir iki 1919 m. rugpiūčio 25 d. visi Raudonosios armijos kariai buvo išvaryti iš Lietuvos teritorijos. Bet tuo pat metu į Lietuvos suverenitetą pradėjo kėsintis vokiečių ekspansionistų remiami ir senosios Rusijos šalininkų inspiruojami jungtiniai vokiečių-rusų kariuomenės daliniai, vadinami bermontininkais. Tik Sąjungininkams ryžtingiau paspaudus Vokietiją ir lietuviams pradėjus kovoti su jais ginklu, pagaliau ir šie svetimųjų daliniai 1919 m. gruodžio mėn. viduryje buvo priversti apleisti Lietuvos teritoriją.

Bet svarbiausias reikalas — siena tarp Lietuvos ir Lenkijos — nei Versalio taikos, nei tiesioginėmis derybomis, nei Tautų Sąjungos pastangomis nebuvo nustatyta ir kariniai susikirtimai nuolat vyko aplink vis keičiamas demarkacijos linijas. Itin skaudus smūgis buvo suduotas Lietuvos valstybei, kai jos sostinė Vilnius buvo Želigowskio užgrobta, lenkams sulaužius jų tik pasirašytą Suvalkų sutartį. Nepaisant ir šio smūgio, lietuviai efektyviai pasipriešino gilyn besiveržiančiai Želigowskio kariuomenei ties Širvintomis ir Giedraičiais ir privertė lenkus atsisakyti planų nuversti Lietuvos vyriausybę ir jėga įgyvendinti savo unijinius tikslus.

Žiūrint iš laiko perspektyvos, galima sakyti, kad lietuviai buvo perdaug įtikėję Taikos konferencija, kaip tautų ir valstybių gyvenimo naujos eros pradininke. Pirmojo pasaulinio karo metu skelbiami šūkiai dėl mažųjų tautų teisių, dėl tautų apsisprendimo principo taikymo visoms tautoms, skatino pasitikėjimą, kad Taikos konferencijoje nebus daroma skirtumo tarp galingų ir mažųjų tautų, o bus vadovaujamasi tautų lygybės principu, bandant įgyvendinti pastovią taiką, paremtą tarptautine teise.

Tačiau greitai paaiškėjo, kad didžiųjų valstybių interesų tikrovė gerokai skyrėsi nuo jų skelbiamų šūkių. Į Pabaltijo valstybes imta žiūrėti, kaip į priemonę priešintis bolševizmui, mažai kreipiant dėmesio į jų teisėtas aspiracijas. Todėl Sąjungininkai ir delsė pripažinti Pabaltijo valstybes de facto, o dėl susidariusių Lietuvos sienų problemų, Lietuvos pripažinimas de jure nusitęsė net iki 1922 m. pabaigos.

Kurdami savo nepriklausomą valstybę, lietuviai siekė sujungti visas lietuvių tautos dalis. 1923 m. prie Lietuvos prisijungė bent dalis Mažosios Lietuvos, o 1924 m. Tautų Sąjungos priimtoji Klaipėdos konvencija tą prisijungimą įteisino. Tačiau savo sostinės — Vilniaus —

Lietuva neatgavo. Tautų Sąjungos parengtas paskutinis Hymanso projektas priskyrė Lietuvai Vilnių tokiomis sąlygomis, kad jų Lietuva negalėjo priimti. Tada Lietuva pasirinko nepriklausomumą ir teisę savarankiškai tvarkyti savo valstybę, savo politinius, kultūrinius bei socialinius reikalus, kad ir paliekant Vilnių Lenkijos okupacijoje. Sušaukdami Steigiamąjį seimą, priimdami Lietuvos valstybės konstituciją, vykdydami žemės reformą, lietuviai suorganizavo valstybės aparatą demokratiškais, teise, lygybe ir socialine gerove paremtais, pagrindais.

Nors po Pirmojo pasaulinio karo suorganizuotoji Tautų Sąjunga neįgyvendino naujo tautų ir valstybių sugyvenimo būdo ir ypač neužtikrino mažųjų tautų teisių, bet jos statutas išreiškė valstybių sugyvenimo idealą. Taikos konferencijos metu, Lietuvos reikalai pasidarė tarptautiniai reikalai ir, noroms nenoroms, tarptautinės institucijos pradėjo kreipti dėmesį į Lietuvos valstybės reikalus. Imdamosi tvarkyti Lietuvos sienų reikalus su Lenkija, Tautų Sąjunga taip pat įteisino Lietuvos valstybės egzistenciją kitų pasaulio valstybių tarpe. 1921 m. rugsėjo mėn. Lietuva buvo priimta Tautų Sąjungos nariu ir užėmė savo vietą pasaulio valstybių tarpe. Tačiau svarbiausią pagrindą Lietuvos valstybės egzistencijai sudarė lietuvių tautos noras ir ryžtas savarankiškai tvarkyti savo ateitį, nesigailint tam net gyvybės aukų.